Історія України

ХРЕСТОМАТІЯ

Tulior hoc Signo
ГРАМАТЫКА
СЛОВЕНСКАЯ
Зложена и написана
трудомъ и прилежаніе
Іоанна Ужевича
Словянина

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ХРЕСТОМАТІЯ

УПОРЯДНИК В.М. ЛИТВИН

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2013

УДК 93/94(477)

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. — К. : Наук. думка, 2013. — 1056 с.
ISBN 978-966-00-1312-4

У хрестоматії свідченнями джерел представлено наскрізний зріз української історії від найдавніших часів до сьогодення. Весь матеріал, в основу добору якого покладено авторський синтетичний підручник «Історія України», сконцентровано в окремих проблемно-хронологічних розділах відповідно до сучасної періодизації українського історичного процесу. Розглянуто такі аспекти суспільного життя, як політична, військова, дипломатична сфери, організація господарсько-економічної системи, соціальні, націотворчі, державотворчі та культурно-духовні процеси в їх еволюційних змінах і трансформаціях.

Посібник розрахований на студентів і викладачів вишів, а також на широке коло читачів, які цікавляться історією України.

Відповідальний редактор
академік НАН України В.А. СМОЛІЙ

Редактори *Г.С. Балабан, Н.М. Максименко*
Координатор видання *А.Я. Бельдій*

ISBN 978-966-00-1312-4

© В.М. Литвин, 2013
© НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», дизайн, 2013

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА

Важливим для сучасного прочитання історії України є не лише оснащення творчої лабораторії вченого новими методиками, розширення проблемного поля студіювання в царині національного минулого, залучення в історичну науку фахового перспективного потенціалу, інституціонування нових дослідницьких осередків та розширення мережі спеціалізованих періодичних видань історичного профілю. Чи не першочерговим при цьому залишається формування широкої джерельної бази в найрізноманітніших тематичних та хронологічних зрізах українського історичного процесу.

Пошукова робота в архівосховищах щодо добору документального матеріалу для вирішення конкретної дослідницької проблеми, без сумніву, є основною ланкою на шляху введення нових джерел до наукового обігу. Однак для створення корпусної документальної історичної україніки не менш перспективною вбачається подальша активізація археографічної роботи на академічному, міжінституційному та міждисциплінарному рівнях, коли цілеспрямований евристичний пошук супроводжується ґрунтовною джерелознавчою критикою та відповідним теоретичним опрацюванням наявного архівного фонду і завершується появою фундаментальних документальних збірок, оснащених належним науково-довідковим апаратом.

Підготовка корпусних видань джерел в Україні має давню традицію, зародження якої пов'язується із заснуванням українських університетів та початком діяльності Київської археографічної комісії (перша половина — середина XIX ст.). Проте, на відміну від цілого ряду зарубіжних країн, у яких уже на початок XX ст. під історичні дослідження було підведено міцну документальну основу, на українському ареалі протягом не одного десятка років цей процес помітно гальмувався не стільки через історіографічні чинники, скільки через збіг несприятливих факторів політичного та ідеологічного характеру. Без сумніву, робота щодо збирання документального матеріалу в професійному науковому середовищі ніколи не припинялася, однак можливості його використання та оприлюднення, втім, як і постановка самих дослідницьких завдань, час від часу опинялися під жорстким цензурним пресингом, на чому останніми роками неодноразово наголошувалося в спеціальній літературі. Зокрема, в середині 30-х років минулого століття діяльність створеної у 1921 р. Археографічної комісії

ВУАН практично припинилася, хоча праця над формуванням джерельних добірок з української історії продовжувалася зусиллями ентузіастів із середовища вишівської професури, працівників академічних та архівних установ. Важливий внесок у розширення джерелознавчої основи дослідження української історії зроблений, зокрема, у другій половині XX ст. О.Апанович, А.Барабоєм, О.Бевзом, І.Бутичем, І.Ганжою, П.Гудзенком, Я.Дзирою, Г.Діденком, Я.Ісаєвичем, І.Крип'якевичем, М.Ковальським, М.Лещенком, М.Лисенком, В.Панібудьласкою, І.Рибалком, М.Рубачем, М.Супруненком, О.Слуцьким, Ф.Шевченком, І.Щербиною та іншими вченими.

Позитивні зміни в археографічній сфері відбулися на зламі 80—90-х років, коли рішенням Президії АН УРСР (жовтень 1987 р.) Археографічну комісію було відновлено на базі Інституту історії, а 10 липня 1990 р. утворено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Крім цієї спеціалізованої установи, яка налагодила плідні творчі зв'язки з низкою зарубіжних українознавчих центрів (Український науковий інститут Гарвардського університету, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.Липинського (США), Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій, видавництво «Літопис УПА» (Канада), Наукове товариство ім. Шевченка в Європі (Франція) та ін.), підготовка фундаментальних видань з різних тематичних напрямів традиційно посідає чільне місце в наукових планах Інституту історії України НАНУ. Значну публікаторську роботу в галузі історичного джерелознавства проводять також Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Інститут українознавства ім. І.П.Крип'якевича, Історична та Археографічна комісія НТШ у Львові, Науково-дослідна лабораторія історії Південної України Запорізького національного університету, Київський, Харківський, Одеський, Чернівецький, Кам'янець-Подільський, Чернігівський національні університети, а також інші наукові осередки.

У 1990—2000-х роках публікація джерел здійснювалася у рамках документальних видавничих серій: «Описово-статистичні джерела», «Історичні джерела», «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники», «Актові джерела», «Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот», «Пам'ятки українського літописання», «Джерела з історії науки в Україні», «Джерела з новітньої історії України», «Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX — початку XX ст.», «Джерела з історії церкви в Україні», «Правнича спадщина. Пам'ятки української православної богословської думки XVII ст.», «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію», «Україна в прозових творах і документах», «Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV—XVII ст.» тощо. У науковий обіг введено сотні одиниць актового матеріалу, зразків епістолярної спадщини як офіційного, так і приватного характеру, статистичних джерел, різного роду контрактів, дипломатичної кореспонденції, опубліковано мемуари та щоденники представників різних соціальних прошарків та груп, літописи, хроніки тощо. До пошукової і публікаторської роботи в галузі формування документальної україніки активно підключилися Н.Барановська, С.Білокінь, О.Бойко, Г.Боряк, В.Брехуненко, О.Веселова, В.Верстюк, О.Вовк, В.Волковинський, Т.Вронська, О.Галенко, Л.Гри-

невич, Л.Демченко, М.Дмитрієнко, Л.Жванко, М.Капраль, С.Кокін, О.Лисенко, Г.Михайличенко, Ю.Мицик, О.Мовчан, Т.Осташко, Р.Пиріг, О.Рубльов, Я.Федорук, В.Сергійчук, В.Станіславський, Ю.Терещенко, В.Томазов, Є.Чернухін, Б.Чирко, Є.Шаталіна, Н.Яковенко, Л.Яковлева та багато інших істориків.

Однак вміщений до документальних збірників джерельний масив використовується переважно фаховим загалом у його професійній діяльності і фактично залишається поза полем зору ширших читацьких кіл, включно із студентською та шкільною аудиторією. Найбільш поширеною формою залучення масового читача до ознайомлення з документальною основою національної історії є хрестоматії. Ці посібники, власне, становлять тематичні добірки переважно витягів або уривків (інколи пам'ятка наводиться повністю) з різноманітних джерел як офіційного, так і наративного характеру, адаптованих до завдань певних шкільних чи вишівських курсів, і широко застосовуються в навчальних практиках різних країн. Зокрема, в європейській та північноамериканській історіографії досить поширеною є традиція укладання різноманітних так званих рідерів. Прикладом новітніх російських хрестоматійних видань можуть слугувати праця Л.Рєпіної «Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия» (М., 2002), «Хрестоматия по устной истории» за загальною редакцією М.Лоскутової (СПб., 2003) та «Хрестоматия по истории мировой культуры», укладена Г.Гриненком (3-тє вид. — М., 2005), а також унікальна 5-томна хрестоматія «Древняя Русь в свете зарубежных источников» (М., 2009—2010). Хрестоматійний жанр є популярним і в сучасній білоруській історіографії. Зокрема, до найбільш ґрунтовних хрестоматій останнього часу слід віднести документальні посібники «Гісторыя Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст. у документах і матэрыялах» (Мінськ, 2007) та «Гісторыя Беларусі найноўшага часу ў документах і матэрыялах» (Мінськ, 2009).

Однією з перших наукових хрестоматій в Україні стали «Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку» (1895) М.Грушевського[1]. На жаль, нереалізованими залишилися задум О.Левицького щодо створення хрестоматійного видання «Южно-русская письменность. От начала книгопечатания в Южной России до конца XVIII века»[2] та два незавершених проекти І.Крип'якевича — рукописи «Хрестоматії з історії України XIV—XVIII ст.» та «Хрестоматії політичних документів XV—XVII ст.», над якими відомий вчений працював у 1960-х роках[3].

---

[1] Ця праця без скорочень увійшла до академічного видання творів вченого у 50 томах: *Грушевський М.* Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 6: Сер. «Історичні студії та розвідки (1895—1900)». — Л., 2004.

[2] *Боряк Г.* Археографічна діяльність академіка Ореста Левицького: реалізовані та нездійсненні проекти // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 907—908.

[3] *Гошко Т.* Передмова // Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. — Л., 2011. — С. 1.

Класичними на сьогодні, завдячуючи синтезному (насамперед у хронологічному сенсі, оскільки їх змістове наповнення не уникло певної тенденційності, характерної в цілому для історіографічного періоду радянської доби) охопленню матеріалу та його адаптованості (значною мірою через переклад) до сучасного українського правопису, що полегшує розуміння змісту історичного джерела, стали такі хрестоматійні видання кінця 1930 — 1960-х років, як незавершена «Історія України в документах і матеріалах» (із планованих трьох томів перший, присвячений добі Київської Русі і князівського розбрату на руських землях, побачив світ у 1939 р., а третій, у якому сконцентровано джерельні свідчення за 1569—1654 рр., вийшов друком у 1941 р.) та двотомний посібник для вчителів «Хрестоматія з історії Української РСР» (К., 1959—1961), який доведено до початків новітньої української історії. В один ряд з ними за рейтингом використання можна поставити «Хрестоматію з історії стародавнього світу» (К., 1954).

Увага до створення різного роду хрестоматійних посібників посилюється з середини 1990-х років. Відтоді у вжитку учнівського, студентського та викладацького загалу побутують такі видання, як «Історія держави і права України» (К., 1996) за редакцією О.Шевченка й однойменна (що вийшла друком 2003 р.) хрестоматія, відповідальним редактором якої та керівником колективу укладачів виступив В.Гончаренко, «Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя)», «Хрестоматія з історії політичних вчень» за редакцією та загальним упорядкуванням О.Уривалкіна, «Хрестоматія з історії України, XIX — початок XX ст.» (1999), підготовлена для учнів 9-х класів В.Сарбеєм, укладена С.Кульчицьким та О.Ганжою для 10-х класів загальноосвітньої школи «Хрестоматія з історії України» (К., 1998), підготовлена для учнів 10—11-х класів авторським колективом на чолі з П.Панченком «Хрестоматія з новітньої історії України» (К., 1998) та інші. У 2004 р. вийшла друком підготовлена колективом упорядників на чолі з Б.Біликом «Історія України: Хрестоматія: У 2 частинах». Посібник для студентів «Хрестоматія з історії України» було опубліковано в Києві у 2007 р. Роком пізніше (2008) вийшла друком «Історія України. Джерельний літопис» за редакцією В.Червінського та М.Обушного. Львівська дослідниця Т.Гошко виступила упорядником ґрунтовної, оснащеної фаховим коментарем тематичної «Хрестоматії з історії України литовсько-польської доби» (Львів, 2011). До інновацій в освітянській сфері останнього часу слід віднести онлайнові публікації джерел (зокрема, й у вигляді електронних хрестоматій), які, формуючи, по суті, новий образ джерельної бази досліджень з історії України, набувають дедалі більшої популярності у користувачів.

Разом з тим та увага, що приділяється сьогодні розвиткові історичної науки в Україні, відкриття нових наукових напрямів усе рельєфніше висувають на порядок денний питання підготовки університетськими кафедрами перспективних молодих дослідників, які б добре орієнтувалися в документальному базисі національної історії, володіли методологічними та джерелознавчими основами наукової роботи. Саме останнє й спонукало до того, щоб доповнити вже достатньо апробований синтетичний підручник «Історія України», покладений в основу читаного на історичному факуль-

теті Київського національного університету імені Тараса Шевченка курсу, академічним хрестоматійним виданням, в якому свідченнями джерел не лише охоплювалися б усі хронологічні періоди, а й були представлені найважливіші тематичні блоки, що відбивають пріоритетні наукові напрями та проблемні поля сучасного історіографічного поступу.

Увесь відібраний для цього видання документальний матеріал сконцентровано в окремих розділах, виділених на основі сучасної періодизації національного історичного процесу. Згідно з тематичним принципом добору актових і наративних джерел у кожному розділі за можливості більш-менш рівноцінно представлено такі важливі аспекти суспільного життя, як політична, військова, дипломатична сфери, організація господарсько-економічної системи, соціальні, націотворчі, державотворчі та культурно-духовні процеси в їх еволюційних змінах і трансформаціях. Не менш важливим став і принцип регіонального охоплення, а також залучення джерел, які б походили від різних, задіяних у певних історичних колізіях контрагентів цивілізаційного процесу, документів приватного та офіційного характеру.

Не варто приховувати того, що видання хрестоматійного жанру, поза об'єктивізмом документальної основи, позначені певною мірою суб'єктивізації щодо її формування. Зокрема, це стосується цільового призначення хрестоматії, методологічних засад, на яких ґрунтується праця упорядників, тієї документально-бібліографічної бази, з якої відбувається добір джерельних фрагментів, тощо. Практика доводить (і в цьому не є винятком пропоноване видання), що, як правило, остання (при доволі широкому кількісному і видовому представленні в хрестоматійному посібнику джерел) базується на незначній частці існуючого друкованого документального масиву. Сподіваємося, що цей недолік у найближчій перспективі буде подолано в рекомендаційному бібліографічному покажчику, що дасть читачеві загальне уявлення про широту й тематичне наповнення цього масиву, а також ознайомить з основними проблемними напрямами, за якими відбувається сьогодні дослідження вітчизняного історичного процесу.

Пропонований навчальний посібник сформовано на базі низки класичних хрестоматій та документальних публікацій XX — початку XXI ст., археографічна культура підготовки яких, зрозуміло, не є однаковою, що обумовлює розмаїття в підходах до орфографічної передачі текстових фрагментів, належних до різних історичних епох джерел. Проте така строкатість в орфографії текстів дає можливість продемонструвати студентам характерні риси відповідних археографічних традицій і шкіл (особливо наочно це показано на давньоруському матеріалі шляхом використання різночасових археографічних публікацій списків літописів, а також до певної міри на офіційних документах пізніших періодів), перетворюючи це видання на своєрідну хрестоматію національної археографії.

При загальному наближенні до сучасного правопису тієї частини джерельного масиву, що має більш віддалене від сьогодення походження, у праці в цілому зберігалися мовні та пунктуаційні особливості оригіналу (під останнім мається на увазі першодрук у виданні, з якого запозичене джерело). Однак при цьому допускається певна уніфікація літер, що в сучасній мові не вживаються. У випадку залучення іноземних джерел (польсь-

ких, литовських, російських, турецьких, молдовських, угорських тощо) або створених в Україні латиною використовувалися їх існуючі переклади сучасною українською мовою. Повністю збережено особливості стилістики тих документальних свідчень, що стосуються новітньої доби української історії. Поодинокі редакційні правки допускалися лише у разі наявності в першодруці джерела технічних друкарських помилок, не помічених упорядниками. Текстові купюри в джерелах позначені символом [...]. Датування у заголовках документів збережено за стилем їх публікації. У випадку, коли точну дату не встановлено, джерело датується приблизно. Оригінальні діловодні заголовки практично не використовуються. Виняток становлять лише офіційні документи новітньої доби.

Основним критерієм, за яким відбувався відбір хрестоматійного матеріалу, є його пізнавальна цінність, а також значущість щодо розкриття особливостей перебігу тих чи інших історичних подій та розуміння явищ загальнонаціонального характеру. Не останню роль відігравала практична доцільність залучення інформативних можливостей першоджерел для формування образного та аналітичного мислення студентів. Саме з метою розширення меж самостійної роботи над джерельною базою для майбутніх фахівців-істориків було прийняте рішення відмовитись від наукового коментаря, що має спонукати користувачів до ширших евристичних екскурсів у спеціальну літературу.

Щиро сподіваємося на те, що пропонований хрестоматійний посібник не лише прислужиться в навчально-науковому процесі, а й сприятиме зацікавленості минулим свого народу та своєї Батьківщини читацьких кіл, далеких від професійних занять історією.

РОЗДІЛ І

ДАВНІ НАРОДИ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УТВОРЕННЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОМУ АРЕАЛІ

Геродот про розселення скіфських племен (V ст. до н. е.)

[...]

17. Від гавані борісфенітів (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліппіди, які є напів елліни і напів скіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпанія на заході від Борісфена.

18. Якщо перейти Борісфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея, а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борісфенітами, а самих себе ті елліни називають ольвіополітами. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап, а на півночі на відстані, якщо пливти одинадцять днів, там джерела Борісфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці кочовики живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра.

20. За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Тавріки, а на схід — до рову, що як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маетідському озері, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни, це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

21. Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від затоки Маєтідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами.

22. Вище над будінами на півночі спершу простягається пустеля на відстань семи днів шляху, а за пустелею, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають тіссагети, окрема і численна народність. Вони живуть полюванням. Поряд із ними живуть у тій самій країні ті, що називаються іюрки. І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні і мисливець злізає на дерево і очікує. Кожен там має призвичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не звертати на себе уваги. І кінь очікує так само, як і собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з луку, скочує на коня і переслідує її разом із собакою. Вище від них, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають інші скіфи, які відокремилися від царських скіфів і згодом прийшли до цієї країни.

23. Отже, до країни цих скіфів, яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом, але далі вона кам'яниста і нерівна. [...]

Геродот. Історії в дев'яти книгах.
Київ, 1993. — С. 184—185.

Геродот про культуру, звичаї, вірування й побут скіфів (V ст. до н. е.)

[...]

46. [...] серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю, і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом, крім скіфської народності і Анахарсія. Скіфське плем'я дуже розумно винайшло щось, чого нема в інших, вельми важливе для життя людей, наскільки я розумію. Що ж до всього іншого, то я їм не заздрю. Це найважливіше, що вони винайшли, а саме, що ніхто з тих, які нападали на них, не врятувався, і ще, коли вони не хочуть, щоб їх знайшли завойовники, скіфів неможливо зустріти. І справді, люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками, які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах, як можуть такі люди бути переможеними, як можна до них наблизитися? [...]

59. [...] Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх — Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих — Аполлона, Афродіту, Уранію і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що називають їх царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс, дуже правильно на мою думку, називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон — Ойтосір, Афродіта Уранія — Аргімпаса, а Посейдон — Тагімасад. Статуй, жертовників і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея: для нього вони це роблять.

60. Жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертовна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми но-

гами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, перекидаючи тварину, коли та падає. Він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він вже задушить тварину і обдере шкуру, починає куховарити.

61. Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише вони далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертовних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. 1 в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові, кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

62. Отже, так приносять вони жертви всім богам і всяких таких тварин, але Ареєві вони приносять жертви в інший спосіб. В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них влаштовують чотирикутну площадку, три сторони якої стрімчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

63. Отакі в них бувають жертвоприношення, але свиней вони не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні.

64. Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скількох інших він ще вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтяті голови. За кожну голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється. Ось як скіф здирає шкіру з голови ворога: він надрізує шкіру навколо голови там, де вуха, бере голову, трусить її, щоб відокремити від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру. Після цього він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пи-

шається нею. Бо той, у кого більше таких рушників, уважається за найвідважнішого воїна. Багато хто з них із шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохли для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

65. Отже, такі в них встановлено звичаї. А з головами не всіх ворогів, але з найненависніших, вони роблять таке. Кожен із них, відпилявши все, що нижче від бровей, очищує череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачою шкірою і використовує його як чашу, а якщо він багатій, то він також іззовні обтягує шкірою, а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли вони посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять гості, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хоча ті були їхніми родичами, але їм довелося з ними воювати і господар вийшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг.

66. Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють.

67. У Скіфії є багато ворожбитів, які ворожать із горстками лозин, а саме: приносять їх дуже багато, розкладають на землі, розв'язують ці горстки і, поклавши кожну окремо, пророкують і, продовжуючи пророкування, знову збирають їх по одній і складають докупи. Такий спосіб ворожити успадковано ними від предків. А енареї, андрогіни, твердять, що мистецтву ворожби їх навчила Афродіта. Вони ворожать із липовою корою. Спершу розрізують її на три смуги, а потім накручують їх на пальці, розкручують і так ворожать.

68. Коли захворює скіфський цар, він кличе до себе троїх ворожбитів із найбільш уславлених, і вони ворожать так, як я сказав. І після того роблять переважно такий висновок, ніби такий чи такий порушив клятву, яку виголосив біля царського вогнища, і називають когось із громадян. У скіфів існує звичай присягатися біля царського вогнища, якщо йдеться про дуже важливу присягу. І одразу хапають названого і відводять туди, де скажуть, що він порушив свою клятву, і ворожба ясно показує, що він, заприсягавшися біля царського вогнища, порушив присягу і через це захворів цар. Проте він уперто заперечує, що порушив присягу, і категорично протестує. Отже, коли він заперечує, цар запрошує інших ворожбитів. І коли й вони, подивившися на свої прутики, визнають його за порушника клятви, тоді йому негайно відрубають голову, а його майно за жеребом розподілюють перші ворожбити. Проте, якщо ворожбити, що прийшли потім, виправдовують його, приходять ще й інші ворожбити. Отже, коли більшість із них визнають його невинуватим, тоді виноситься рішення вбити тих перших ворожбитів.

69. Ось в який спосіб їх умертвляють. Наповнюють віз купою хмизу і запрягають у нього биків. Потім зв'язують ворожбитам руки за спиною, затикають їм роти і засовують їх у хмиз, підпалюють його і женуть биків, налякавши їх. Звичайно, багато биків згорають разом із ворожбитами, але багато врятовується, хоч і підпалені, коли згорає дишел, до якого їх запряжено. У такий описаний мною спосіб спалюють ворожбитів і з інших причин, називаючи їх лжепророками. Кого засудить на смерть цар, то і їх дітей не щадить, синів убиває, а дочок залишає живими.

70. Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю із стегнів обох, що складають угоду. Так роблять вони, злегка надрізуючи тіло вістрям або дряпаючи ножем. Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитов і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують.

71. Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррів, в тому місці, до якого Борісфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм; кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

72. Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищують його всередині, наповнюють соломою і зашивають. Ставлять на дві деревини половину колеса внутрішньою стороною доверху, а іншу половину кладуть на інші дві деревини. І таких деревин вони встромлюють у землю багато. Потім пропускають крізь тіло коня товсту жердину аж до шиї і підіймають коня на колеса так, щоб передні колеса підтримували плечі коней, а задні біля стегнів під-

тримували черево. Обидві ноги звисають, не досягаючи землі. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів.

Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить, і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть.

73. Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають. Після похорону скіфи очищуються. Спершу вони змазують голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищують і все тіло: ставлять три жердини, нахиляючи одну до одної і обгортають їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету з жердин і тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені.

74. В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі, їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці одяги з льону, чи з конопель. А той, хто ніколи в своєму житті не бачив коноплляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону.

75. Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать, радіючи. Отака в них лазня, бо вони, звичайно, зовсім не миють свого тіла водою. Їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисову деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змазують усе тіло та обличчя. І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою. [...]

Геродот. Історії в дев'яти книгах.
Київ, 1993. — С. 191, 193—197.

Геродот про державний устрій, особливості управління та організацію державної служби у скіфів (V ст. до н. е.)

[...]

6. Отже, як кажуть, від Ліпоксая походять ті скіфи, плем'я яких називається авхатами, від середнього брата, Арпоксая, ті, що називаються катіарами і траспіями, і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами, а всі вони разом, як кажуть, називаються сколотами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву «скіфи» їм дали елліни. [...]

20. За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. [...]

81. [...] проміж рік Борисфен і Гіпаній є місцевість Ексампай [...] В тому місці стоїть казан ушестеро більший від кратера, що його присвятив Павсаній, син Клеомброта, в гирлі Понту Евксіну. Хто його ще не бачив, я поясню тому, що це таке. Цей казан у Скіфії вільно вміщує шістсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп. Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар, якого звали Аріант, захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив цей казан і присвятив його тому Ексампаєві. [...]

102. Скіфи порадилися між собою і вирішили, що вони самі не спроможні помірятися силами і прогнати Дарія і послали вісників до сусідніх народів. І царі тих народів уже збиралися і радилися між собою, розуміючи, що проти них виступило велике військо. Це були царі таврів і агатірсів, і неврів, і андрофагів, і меланхлайнів, і гелонів, і будінів, і савроматів. [...]

118. Отже, скіфські посланці прибули до царів тих народів, яких я перелічив. Була там у них нарада і посланці докладно розповіли про стан речей і сказали їм, що перси, підкоривши собі весь інший материк, перекинули міст через Боспорську протоку, перейшли тепер на наш материк, поневолили фракійців і тепер прокладають міст через ріку Істр, бо хочуть і ввесь цей край підкорити собі. «Отже, вам, — вони продовжували, — аж ніяк не слід бути осторонь і дивитися на те, як ми гинемо, але будучи однодумними з нами, вчинемо опір загарбникові». [...]

119. Таке сповістили скіфи, а царі, які прибули до них із своїх країн, почали радитися і тоді їхні думки розділилися. Гелон, Будін і Савромат мали спільну думку і обіцяли допомогти скіфам. Проте Агатірс, Невр, Андрофаг і царі меланхлайнів і таврів дали скіфам таку відповідь: «...коли вони виступлять проти нашої країни і перші розпочнуть ворожі дії, тоді і ми виступимо, щоб їх відкинути. Доки ми не будемо певні цього, ми залишатимемося спокійні, бо ми гадаємо, що перси не прийшли сюди, щоб напасти на нас, але на тих, які винуваті в кривді, що була їм вчинена».

120. Коли скіфи почули відповідь, яку їм було дано, вони вирішили не давати одразу відкритого бою, оскільки ті племена не схотіли бути їхніми союзниками, але вирішили розділитися на дві частини і, поступово відступаючи і відбиваючи ворогів, засипати криниці і джерела, що виявляться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву. До однієї частини, на чолі якої був цар Скопасій, приєднаються савромати. Отже, вони, якщо проти них підуть перси, відступатимуть і поволі попрямують до ріки Танаїда вздовж Маєтідського озера, а коли перси почнуть відступати, нападатимуть на них і переслідуватимуть їх. Це була одна частина царського війська, для якої було визначено такий шлях, як я сказав. Дві інші частини, одна велика, яку очолював Ідантірс, і третя, на чолі якої стояв Таксакій, з'єднаються і до них ще приєднаються гелони та будіни. Вони ітимуть попереду персів

на відстані одного дня шляху, так само відходячи поволі та відступаючи, виконуючи те, що їм було доручено. По-перше, вони мусять зайти в країни, народи яких не вступили в союз із ними, щоб і їх затягнути у війну проти персів (а якщо вони не підуть воювати добровільно проти персів, то силоміць змусити їх до цього). Потім вони мають повернутися в свою країну і, коли вважатимуть це за доцільне, нападуть на персів.

Геродот. Історії в дев'яти книгах.
Київ, 1993. — С. 181, 185, 199, 204—208.

Опис Геродотом природних особливостей Причорномор'я (V ст. до н. е.)

[...]

47. [...] Їхня країна рівнинна і ряснiє травою і зрошується водою багатьох річок, яких стільки, скільки каналів у Єгипті. Я назову тепер ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр, що має п'ять гирлів, а потім Тірас, Гіпаній, Борісфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр і Танаід. А тепер іще про течію цих річок.

48. Істр серед усіх відомих мені річок найбільша ріка і вода і в ньому однакова і взимку, і влітку. Це перша з заходу ріка Скіфії і через те, що в неї вливаються інші річки, вона стає дуже великою. Її притоки, що роблять її великою, такі: по-перше це п'ять, що течуть у Скіфії: одна, яку скіфи називають Пората, а елліни — Пірет, ще інші — Тіарант, Арар, Напарій і Ордесс. Перша названа мною притока — велика і тече на схід, зливаючи свої води з Істром, друга названа — Тіарант, вона тече в напрямі приблизно на захід і невелика, нарешті Арар, Напарій і Ордесс течуть між попередніх і вливаються в Істр. Ці річки протікають у Скіфії і всі разом збільшують води Істру. А з країни агатірсів тече річка Марій і з'єднується з Істром.

49. Із верховин Гайму течуть три інші великі ріки в напрямі на північ і вливаються в Істр: Атлант, Аврант і Тібісій. Через Фракію і країну фракійського племені кробізів течуть Атрій, Ной і Артан і вливаються в Істр. Із країни пайонів і з гори Родопи витікає річка Скій, що перетинає по середині Гайм і вливається в Істр. Із Іллірії витікає ріка Ангр, що тече рівниною трібаллів і вливається в річку Бронг, а Бронг — в Істр. Отже, і ці дві значні ріки приймає в себе Істр. Із країни, що над омбріками, річка Карпій і ще інша Альпій, течуть на північ і вливаються в нього. Треба замітити, що Істр перетинає всю Європу від країни кельтів, які разом із кінетами живуть на крайньому заході Європи. Перетявши всю Європу, він на краю Скіфії вливається в море.

50. Отже, через те, що названі ріки і ще й інші, [...] приносять йому свої води, Істр стає найбільшою з рік, бо якщо порівняти їх окремо одну з одною щодо кількості води, то Ніл матиме перевагу. Бо, як я сказав, у нього не вливається жодна річка, жодне джерело, які могли б збільшити його води. А Істр і взимку і влітку має однаковий рівень води, як на мене, ось через що: взимку він такий, як завжди, і майже не збільшує свій звичайний рівень, бо в тих краях узимку випадає мало дощів, але сніг падає постійно. А влітку сніг, що випав узимку і його було дуже багато, тане і вода з усіх

боків ллється до Істру. Отже, цей сніг, що тане і ллється в нього, саме він збільшує його води, а разом із ним рясні і раптові дощі, бо там і влітку йдуть дощі. І наскільки більше води притягає до себе сонце влітку, ніж узимку, настільки влітку більше води вливається в Істр, ніж узимку. Коли порівняти ці два явища, то вони врівноважують одне одного і наслідком цього є те, що Істр має завжди однакову кількість води.

Отже, одна з рік Скіфії — це Істр. Далі за нею йде Тірас, який тече з півночі, витікаючи з великого озера, що відмежовує землю скіфів від землі неврів. Біля гирла його живуть елліни, так звані тіріти.

Третя ріка — це Гіпаній, її джерело в Скіфії і починається вона з великого озера, навколо якого пасуться дикі білі коні. І правильно називають це озеро матір'ю Гіпанія. Отже, з нього витікає ріка Гіпаній і на відстані п'яти днів шляху в ньому ще небагато води і його вода солодка, але після того на відстані чотирьох днів шляху від моря його вода стає дуже гіркою. Це тому, що в нього вливається одне гірке джерело, яке хоч і зовсім мале, але дуже гірке і його вода змішується з водою Гіпанія, що є великою рікою серед малих, і це джерело надає його воді такий смак. Це джерело є на межі країн скіфів-землеробів і алізонів. Назва цього джерела і місцевості, звідки витікає його вода, по-скіфському Ексампай, а по-еллінському — Священні шляхи. Тірас і Гіпаній у країні алізонів не дуже віддаляються один від одного, але звідти і далі кожен із них розходиться з іншим і відстань між ними розширюється.

Четверта ріка — це Борісфен. Вона найбільша серед них після Істру і, на мою думку, вона найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну іншу ріку. Отже, серед інших рік Борісфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги.

Через сорок днів плавання до місцевості, яка називається Герр, відомо, що він тече з півночі, але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він протікає. Однак встановлено, що тече він через пустелю, доки не досягає країни скіфів-землеробів. Справді, ці скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання. [...] Там, де Борісфен наближується до моря, з ним з'єднується Гіпаній, що вливається в те саме мілководдя. Вузька смуга суходолу, що утворюється між цими ріками, називається мисом Гіпполая і на ньому побудовано святилище Деметри. А за святилищем на березі Гіпанія живуть борісфеніти.

Оце що можна сказати спочатку про ці ріки. Після них тече п'ята ріка, що називається Пантікап, що бере початок на півночі і витікає з одного озера, і між ним і Борісфеном живуть скіфи-землероби, а гирло його в Гілеї, де, огинаючи її, він зливається з Борісфеном.

Шоста ріка — це Гіпакірій, що починається від озера, тече країною скіфів-кочовиків і вливається в море біля міста Каркінітіди, залишаючи праворуч від себе Гілею і так званий Ахіллесів шлях.

Сьома ріка — Герр, яка відокремлюється від Борісфена в тому місці, до котрого є відомий Борісфен. В тому місці вона починає віддалятися від нього і має таку саму назву, як і та країна. Герр, прямуючи до моря, відділяє країну скіфів-кочовиків від царських скіфів і вливається в Гіпакірій.

Восьма ріка, як я сказав — це Танаїд, що тече від півночі, витікаючи з великого озера, і вливається в ще більше озеро, яке називається Маєтідським. Воно відокремлює царських скіфів від савроматів. У Танаїд, у його середині, вливається ще одна річка під назвою Гіргій.

Отже, цими річками обдарована Скіфія. Я називаю лише найвідоміші серед них. [...]

Геродот. Історії в дев'яти книгах.
Київ, 1993. — С. 191—193.

Гіппократ про зовнішній вигляд скіфів у творі «Про повітря, воду й місця» (460 — бл. 377 р. до н. е.)

[...]

26. [...] Переміни в погоді там не великі і не часті, вона однакова й мало міняється. Тому й вигляд у всіх [людей] подібний: завжди уживають однакову страву, однакову одіж літом і зимою, дихають повітрям вогким і густим, п'ють воду з снігу і льоду, не знають втоми. Бо ні тіло, ані душа не можуть гартуватись, де немає великих перемін [кліматичних]. Через це тіло їх товсте, багате м'ясом і вогкістю, без виразних контурів і мускулатури. Особливо ж лімфатичні в них нижчі частини живота: не може він і бути сухорлявим у такому краї і в таких обставинах природних і кліматичних. Бувши товстими і безволосими, всі вони один до одного подібні, чоловіки до чоловіків, жінки до жінок.

27. Щодо вогкості дам я важливий довід: у більшості скіфів, скільки є кочовиків, знайдеш припалені плечі, руки й груди, стегна не через що інше, як через вогкість і слабкість тіла: не можуть ані лука натягнути, ані піки кинути плечем через ту вогкість і брак мускулатури. Як же припалять, то в членах висихає більшість тієї вогкості і тіло стає міцніше, краще годується і сухорлявіше. А лімфатичним і слабим стає воно тому: перш за все, що їх не пеленають, як в Єгипті, — не мають того звичаю для їзди, щоб добре сидіти на коні; далі від сидячки: чоловіки як не їздять на коні, то здебільшого лежать на возі, хоча й часто мандрують і переїжджають. Жінки ж у них на диво тілом лімфатичні й слабкі.

28. Скіфський народ рудий через холод, бо сонце не пече гаряче, а біла краска припалюється від холоду і стає рудою.

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
Київ, 1995. — С. 373—375.

Гіппократ про спосіб життя і звичаї скіфів (V ст. до н. е.)

В Європі є скіфський народ, що живе тепер навколо озера Меотіди і відрізняється від інших народів. Назва його савромати. Їх жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата; а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселюються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви. Та, що вийде заміж, перестає їздити верхи, поки не прийде потреба поголовно виступати в похід. У них немає правих грудей, бо ще в ранньому дитинстві матері їх, розпікши приготований саме з цією метою мідний інструмент, прикладають його до правої груді і випалюють так, що вона втрачає здатність рости, і вся сила і достаток соків переходять у праве плече і руку.

[...] Так звана «Скіфська пустиня» являє собою рівнину, багату на траву, але позбавлену дерев і помірно зрошену: по ній течуть великі ріки, які відводять воду з степів. Ось тут і живуть скіфи: звуться вони кочовниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кібітках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші шестиколісні; вони кругом закриті повстю і зроблені подібно до домів: одні з двома, інші з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дощової), ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари безрогих волів, роги в яких не ростуть від холоду. В таких кібітках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для стад, а коли її не вистачить, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять «іпаку» (це сир з кобилячого молока). Такий спосіб життя і звичаї скіфів. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 14.

Декрет про взаємне громадянство Ольвії та її колишньої метрополії Мілета (бл. 323 р. до н. е.)

Мілетець у місті Ольвії, най приносить жертви на тих самих олтарях, і най має доступ у ті самі святилища таким самим чином, як ольвіополіт, най будуть права безмитності в мілетців на тих же підставах, як і раніше були.

Коли ж він захоче займати державні посади, най прийде він у Раду і, записавшись, нехай посідає їх, і нехай він платить податки, як і наші громадяни.

Най буде право на проедрію і нехай викликають їх на змагання, і нехай моляться в поминальні дні таким самим чином, як моляться й у Мілеті.

А якщо буде у мілетця позов в Ольвії, най користується він правосуддям і най отримає вирок у п'ятиденний строк у відділенні суду, де розглядаються права громадян.

Най мають безмитність усі мілетці, крім тих, які мають права громадянства в іншому місті, і беруть участь в уряді та в судах.

Так само і ольвіополіти в Мілеті най матимуть безмитність, і най користуються ольвіополіти всім іншим в Мілеті так само, як і мілетці в місті Ольвії.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 57.

Клятва херсонесців (початок III ст. до н. е.)

Клянусь Зевсом, Землею, Сонцем, Дівою, богами і богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, землею та укріпленням херсонесців: я буду однодумний у відношенні благоденства і свободи міста і громадян і не віддам ні Херсонеса, ні Керкінітіди, ні Прекрасної гавані, ні інших укріплень, ні інших земель, якими херсонесці управляють або управляли, нічого нікому, ні еллінові, ні варварові, а буду оберігати [все це] для херсонеського народу; я не порушу демократичного ладу і не дозволю цього бажаючому зрадити або порушити і не приховаю цього разом [з ним]; але доведу до відома міських деміургів; я буду ворогом зловмисникові і зрадникові або тому, хто схиляє до відпадіння Херсонес, або Керкінітіду, або Прекрасну гавань, або укріплення і область херсонесців; я служитиму народові як деміург і член ради якомога краще і справедливіше для міста і громадян; я охоронятиму для народу «састер» і не буду розголошувати нічого з таємного ні еллінові, ні варварові, що може завдати шкоди місту; я не дам і не візьму дару на шкоду місту і громадянам; я не буду замишляти ніякого несправедливого діла проти когось з громадян, що не відпали [від міста], і нікому, хто замишляє подібне діло, не дозволю цього, а доведу до відома і на суді подам голос по закону; я не укладатиму змови проти херсонеської общини, ні проти когось із громадян, хто не оголошений ворогом народу; коли я вступив з ким-небудь у змову або зв'язаний якою-небудь клятвою по обіту, то в разі порушення [мною зобов'язань] нехай мені і моїм [близьким] буде краще, а в разі додержання — навпаки; і коли я довідаюсь про яку-небудь змову, що вже є або зароджується, я доведу про це до відома деміургів, хліб, що звозять з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в якесь інше місце, а тільки в Херсонес. Зевс, і Земля, і Сонце, і Діва, і боги олімпійські! Якщо я виконаю все це, хай буде благо мені самому, і роду, і моїм [близьким], якщо не виконаю, хай буде лихе і мені самому, і роду, і моїм [близьким] і нехай ні земля, ні море не приносять мені плода [...]

Хрестоматія з історії стародавнього світу: У 2 т. Т. II.
Київ, 1954. — С. 310—311.

Декрет про відзначення громадянина Ольвії за заслуги (початок III ст. до н. е.)

Рада і народ ухвалив, синедри запропонували. Позаяк Аполлоній, син Евфрона, херсонесит, надав багато послуг місту, за що народ, віддаючи подяку, нагородив його вінком, зображенням та іншими почестями, а його сини, Аполлодор, Аполлоній та Евфрон, які успадкували від батька образ дій, всіляку прихильність в [усьому] корисному для народу постійно виказують і взяті містом у борг три тисячі золотих, що були надані батьком [...] призначив термін сплати [...] най ухвалить рада і народ вихваляти синів Аполлонія та увінчати золотим вінком, а про увінчання проголосити через покликача [...] у народних зборах [...] оголосити [... під час Діонісій] у театрі [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 58.

З декрету про вшанування великого купця та полісного службовця Протогена за його громадянські заслуги (III ст. до н. е.)

[...] Рада і народ ухвалили двадцятого числа, архонти і [колегія] семи запропонували: через те, що і Геросон, батько Протогена, зробив місту багато важливих послуг і грішми, і вчинками, і Протоген, успадкувавши від батька прихильність до народу, все життя продовжував говорити і діяти якнайкраще: по-перше, коли цар Сайтафарн прибув до Канкіта і вимагав подарунків [з нагоди] проїзду, а громадська скарбниця була порожня, він на прохання нарòду дав чотириста золотих, і коли архонти віддали у заклад священні сосуди на потреби міста Поліхарму за сто золотих і не могли їх викупити, а іноземець (Поліхарм) хотів уже нести їх до майстра, [Протоген] сам викупив сосуди, заплативши ці сто золотих; і коли архонти з Демоконтом на чолі дешево купили вина на триста золотих; і за жерця Геродора, коли був голод і хліб продавався по п'ять медимнів за золотий, і народ внаслідок небезпеки, що насувалася, визнав за потрібне заготовити достатню кількість хліба і закликав до цього тих, хто мав запаси, він перший виступив і обіцяв дві тисячі медимнів по десять медимнів за золотий, і тоді, як інші відразу одержали плату, він, давши пільгу на рік, не взяв ніяких процентів; і за того самого жерця, коли з'явились у величезній кількості сайї, вимагаючи подарунків, а народ не міг їм дати і попросив Протогена зарадити його скрутному становищу, він, виступивши [на народних зборах], запропонував чотириста золотих; і будучи обраний членом Колегії Дев'яти, він запропонував від себе не менш як тисячу п'ятсот золотих в рахунок майбутніх доходів, з яких було вчасно задоволено багато скіпетроносців [варварів] і чимало подарунків було підготовлено для царя; і коли за декретом було віддано на відкуп спорядження посольства в резиденцію царя [Сайтафарна], за якою відкупники мали одержати від міста триста золо-

тих, і взяв на відкуп Конон, але внаслідок того, що архонти не могли заплатити ці гроші, які були у відкупників податків, бо вони ще не внесли їх у державну скарбницю, [Конон з товаришами] відмовились від відкупу і внаслідок цього було три переторги і на третій раз відкуп лишився за Форміоном — то Протоген, побачивши, що місто матиме великі неприємності, сам, прибувши на [народні] збори, дав ці триста золотих; і коли за жерця Плістарха знову був великий голод і хліб продавався по півтора медимна за золотий, але було очевидно, що подорожчає, як він і став продаватися за одну й дві третини золотого, і через те народ злякався і визнав за необхідне закупити хліб, і для цього закликав заможних допомогти, Протоген перший, коли відбувалися збори, пообіцяв за закупівлю хліба тисячу золотих, які відразу приніс і дав з того числа триста без відсотків на рік і, давши всю суму золотом, одержав міддю з чотириста, він перший обіцяв дві з половиною тисячі медимнів пшениці, з яких п'ятсот дав по чотири і одній шостій медимна [за золотий], тоді як інші, хто запропонував хліб у цей час, відразу одержали належні їм суми з доставлених грошей, він, давши пільгу на рік, одержав гроші без ніяких відсотків, і внаслідок цієї послуги Протогена народові було доставлено багато грошей і чимало хліба; і коли цар Сайтафарн прийшов на той бік [ріки] за подарунками і архонти скликали народні збори і оголосили про прибуття царя і про те, що в скарбниці немає ніяких грошей, Протоген виступив і дав дев'ятсот золотих, коли ж посли, Протоген і Арістократ, взяли ці гроші і прибули до царя, а цар, незадоволений подарунками, розгнівався і виступив у похід [...]

[...] [Протоген] витратив на обидві стіни півтори тисячі золотих і віддав більшу частину з них золотом, а одержав з чотирьохсот міддю; відбудував він і зруйновані вежі — обидві при великій брамі: Кафігіторову придорожню і Епідаврієву; також, коли місто платило фрахти приватним особам, які возили каміння, внаслідок того, що полісні судна були поламані і не мали ніякого спорядження, він запропонував їх полагодити і витратив на це двісті золотих, і негайно дав звіт, внаслідок чого народ, який і раніше часто нагороджував його вінками, увінчав і тоді за звітування; до того ж, коли залишалася незакінченою схінія [святилище], що коло вежі Посія, народ звернувся до нього, прохаючи закінчити і цю четверту схінію, і Протоген, не бажаючи відмовлятися від жодних послуг, узяв на себе і це будівництво, на яке запропонував сто золотих. Він, взявши управління громадським майном і посаду скарбника, розпоряджався найважливішими міськими прибутками і нікого з відкупників податків не вигнав з його маєтності, і ні в кого не забрав нічого з майна, а, зглядаючись на їхнє скрутне становище, одним простив борги, іншим надав відстрочки на стільки часу, скільки вони хотіли, і не брав ніяких відсотків. Розпоряджаючись більшою частиною громадських сум, він протягом трьох років безперервно всім управляв чесно і справедливо, звітуючи у встановлені строки, а лишки прибутків за час своєї каденції зараховував собі як плату за борги — хоч насправді цього не було — і таким чином звільнив місто від боргів і очистив від відсотків. І коли все в місті було в занепаді внаслідок воєн і неврожаїв і кошти зовсім вичерпались, так що народ через це попросив його зробити місячні відстрочки і потурбуватися про кредиторів і боржників, він перший, хоча бор-

ги йому і його батькові сягали шести тисяч золотих, запропонував народові розпоряджатися ним як тому завгодно, і коли народ попросив його простити боржникам їхні борги, він усім все простив [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 61—62.

Уривок з декрету на честь полководця Діофанта про повстання рабів під проводом Савмака (кінець II ст. до н. е.)

Коли скіфи, з Савмаком на чолі, вчинили державний переворот і вбили боспорського царя Перісада, який виховав Савмака, на Діофанта ж підготували змову, останній, уникнувши небезпеки, сів на відправлене за ним [херсонеськими] громадянами судно і, прибувши [до Херсонеса], покликав на допомогу громадян. [Потім], маючи ревного прибічника в особі царя Мітрідата Євпатора, який посилав його, Діофант на початку весни [наступного року] прибув [до Херсонеса] з сухопутним і морським військом і, прєднавши до його добірних [херсонеських] воїнів, [що розмістилися] на трьох суднах, вирушив [морем] з нашого міста [Херсонеса], оволодів Феодосією і Пантікапеєм, покарав винуватців повстання, Савмака ж, убивцю царя Перісада, захопивши в свої руки, відправив у царство і знову здобув владу [над Боспором] для царя Мітрідата Євпатора.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 14.

З договору між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком I (179 р. до н. е.)

Присяга, якою заприсягнув цар Фарнак, коли до нього прибули посли Матрій та Гераклій: «Присягаю Зевсом, Геєю, Геліосом, всіма богами олімпійськими і богинями; я назавжди буду другом херсонеситам, і якщо сусідні варвари підуть походом на Херсонес або підвладний херсонеситам край, чи будуть кривдити херсонеситів, і вони покличуть мене, буду допомагати їм, як дозволить мені час, і в жодному разі не замислю лихого проти херсонеситів і не вчиню проти херсонеситів нічого такого, що було б на шкоду херсонеській громаді. Але намагатимуся з усіх своїх сил охороняти її демократію, допоки вони будуть вірними дружбі зі мною і якщо присягнуть тією ж самою присягою і триматимуться дружби з римлянами і нічого проти них не вчинятимуть. Нехай буде мені благо, якщо я триматимусь присяги, і навпаки, якщо ні».

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 63—64.

Опис Чорноморського узбережжя в «Загальній історії» Полібія (II—I ст. до н. е.)

Візантійці займають місцевість з боку моря, найзручнішу в світі щодо безпеки й вигід, а з боку суші з обох поглядів дуже невигідну. З моря вони так панують над входом у Понт, що купецьким суднам неможливо ні входити туди, ні виходити без їхньої згоди. У Понті є багато корисного для життя іншим народам, і візантійці тримають усе це в своїх руках. Для необхідних життєвих потреб оточуючі Понт країни доставляють нам скот і величезну кількість безперечно найкращих рабів, а з предметів розкоші доставляють у достатку мед, віск і солену рибу. Одержують же вони з продуктів, якими повні наші країни, масло і всяке вино; хлібом вони обмінюються з нами, то доставляючи його в разі потреби, то одержуючи. [...]

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
Київ, 1995. — С. 388.

Опис Чорноморського узбережжя у творі Страбона «Географія» (бл. 63 — бл. 23 р. до н. е.)

[...]

16. Коло устя Тіри є башта, звана Неоптолемеєвою, і село, зване Гермонактове; як проплисти вверх 140 стадій, по обидва боки міста — з одного Никонія, з другого Офіуса; мешканці, що при річці, кажуть, що як проплисти 120 стадій, то ще є місто. Від гирла на 500 стадій є на морі острів Левка [Білий], присвячений Ахіллею.

17. Далі ріка Борисфен. Можна ним плисти 600 стадій, а поблизу інша ріка — Гіпаніс і острів перед гирлом Борисфену з пристанню. Як проплисти Борисфеном стадій 200, є місто одної назви з рікою. Зветься воно Ольвією, велике торгове місто, засноване мілетянами. Щодо іншої землі, вищезгаданої, між Борисфеном і Істром, то перш за все тут пустеля гетів, далі тірагети, за ними язиги — сармати і так звані царські, і урги, здебільшого кочовики, небагато і хліборобством бавляться; такі, кажуть, живуть і коло Істру, часто по обох його боках. В середину края далі — бастарни, сусіди тірагетів і германів, та й самі, мабуть, германського роду, поділені на кілька народів: одні звуться атмони і сідони, ті, що зайняли Певку, острів на Істрі — певкини, а ті, що найдальше на північ, займають рівнини між Танаїсом і Борисфеном, — роксолани. Бо весь край від Германії до Каспія є рівнина, скільки знаємо. А чи живе хто за роксоланами, не знаємо. Роксолани воювали з воєводами Мітрідата Євпатора, вождь їх був Тасій, ходили помагати Палаку, сину Скілура; вважали їх за добрих войовників, але проти вшикованої і добре озброєної фаланги не встоїть ніяке військо варварське і легке. І вони [роксолани] близько 50 000 проти 6000, що були з Діофантом, воєводою Мітрідата, не встояли, і більшість їх пропали. Вони

вживають шкіряні шоломи і нагрудники, щити з пруття, а за зброю — піки, лук і меч. Такі ж здебільшого й інші народи. А у кочовиків намети повстяні, прироблені до возів, і в них вони живуть; навкруг наметів худоба, з якої вони живляться — молоком, сиром і м'ясом. Вони й ходять за отарами, міняючи місця, щоб завжди мали траву — зимою в болотах біля Меотіди, а літом — і на рівнинах. [...]

XI, II. 2. Біля Танаїсу знаємо гирло (їх два — в північній частині Меотіди, на 60 стадій одне від одного), а далі за гирло відомо мало що через холод і природні перешкоди, які можуть терпіти тубільці, що по-кочовничому живляться м'ясом та молоком, а чужинців не терплять. До того й кочовики, не охочі до зносин з іншими, а численні та дужі, не пускають, як де й є вступ до краю або річкою можна доплисти.

3. Де річка тече в озеро (Танаїс в Меотіду), є місто тієї ж назви — Танаїс, що осадили елліни з Боспору. Нещодавно його зруйнував цар Полемон, бо воно його не слухалося. А то був торг спільний для азіатських і європейських кочовиків і для тих, що приїздили озером з Боспору: ті привозили невільників, шкури й інші речі кочовничі, а ці замість того привозили убрання, вино та інше, що належить до культурного життя.

4. Скрізь понад морем (Меотідою) живуть меоти, хлібороби, але войовники не гірші від кочовиків; вони поділені на багато народів: ті, що живуть біля Танаїса, — більш дикі, ті, що біля Боспору, лагідніші. [...]

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
Київ, 1995. — С. 375—377.

Страбон про грецькі колонії на Чорноморському узбережжі (бл. 63 — бл. 23 р. до н. е.)

Якщо пливти з Таміракської затоки, то ліворуч буде містечко і друга гавань херсонесців. Потім, якщо пливти вздовж берега, на південь вистає великий мис, що становить частину цілого Херсонеса. На ньому розташоване місто іраклеотів, колонія тих, що живуть на південному березі Понта, яке зветься також Херсонесом (тобто півостровом) і міститься за 4400 стадій плавби від гирла Тіри. В цьому місті є святилище Діви, якоїсь богині, ім'ям якої зветься і мис, званий Парфенієм [тобто Дівиним], що міститься перед містом на віддалі 100 стадій. У святилищі є храм богині і статуя. Між містом і мисом є три гавані, потім іде стародавній Херсонес, що лежить у руїнах, а за ним бухта з вузьким входом, коло якої переважно влаштовували свої розбійницькі кубла таври, скіфське плем'я, які нападали на тих, що рятувались у цій бухті; зветься вона бухтою Символів. Вона з другою бухтою, що зветься Ктенунтом, утворює перешийок в 40 стадій. Це і є той перешийок, що замикає малий Херсонес, що становить, як ми сказали, частину великого Херсонеса і має на собі місто з однаковою з півостровом назвою — Херсонес.

Це місто раніш користувалося автономією, але потім, спустошуване варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Евпатора, який хотів іти на варварів, що живуть вище перешийка до Борісфена і

Андрія. Ці походи були готуванням до війни з Римлянами. Через це він, спонукуваний такими надіями, охоче послав військо в Херсонес і став воювати з скіфами, що були тоді під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі [...] Він силою підкорив їх собі і в той же час зробився владарем Боспора, яким добровільно поступився йому тодішній його володар Парісад. З тієї пори і дотепер місто Херсонес підкорене владикам Боспора [...] В гірській країні таврів є також гора Трапезунд, однойменна з містом, що знаходиться на границях Тіваранії і Колхіди. В тій же гірській країні є і друга гора — Кіммерій, названа так по імені кіммерійців, які колись панували на Боспорі і звідси ж зветься Боспором Кіммерійським вся та частина протоки, яка прилягає до гирла Меотіди.

За вищезгаданою гірською країною лежить місто Феодосія з родючою рівниною і гаванню, придатною навіть для сотні суден. Воно було раніш границею володінь боспорян і таврів. Далі йде родюча країна до Пантікапея, столиці боспорян, збудованої на гирлі Меотіди. Від Феодосії до Пантікапея коло 530 стадій; вся ця земля багата на хліб, має села і місто з доброю гаванню, зване Німфей. Пантікапей являє собою горб, з усіх боків заселений колом у 20 стадій; на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для 30 кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотіди по обидва боки його були під одноосібною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада, аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові [...]

Великий Херсонес і виглядом і розміром подібний до Пелопонеса; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперервних війн. Раніш боспорські тирани володіли лише невеличким краєм при гирлі Меотіди і при Пантікапеї до Феодосії, а найбільшу частину країни до Перешийка і Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також, мабуть, і країна за перешийком до Борісфена, звалися Малою Скіфією [...]

Щождо Херсонеса, то за винятком гірської частини на морському березі до Феодосії вся інша частина його становить рівнину з добрим грунтом і надзвичайно багату на хліб: земля, зорана абияк будь-яким орачем, дає врожай сам-тридцять. Жителі давали в данину Мітрідатові 180 000 медимнів хліба і 200 талантів срібла разом з азіатськими містечками коло Сіндіки. І в давнішні часи звідси вивозили хліб до еллінів, подібно до того, як солену рибу з Меотіди. Розповідають, що Левкон послав з Феодосії афінянам 2 100 000 медимнів. Ці самі жителі півострова спеціально звались хліборобами через те, що народи, які жили вище них, були номади, що живилися м'ясом різних тварин, переважно ж кониною, а також кобилячим сиром, молоком і сироваткою (остання, особливим способом приготовлена, є для них ласощами). Через це саме поет і назвав усіх тутешніх жителів молокоїдами. Номади займаються більше війною, ніж розбійництвом і війни ведуть за данину: віддавши землю у володіння бажаючим займатися хліборобством, вони задовольняються одержанням умовленої помірної данини не для наживи, а для задоволення щоденних житьових потреб; у випадку ж несплати грошей орендаторами — починають з ними вій-

ну [...] Хлібороби ж, хоч і вважаються щодо войовничості за людей більш мирних і більш цивілізованих, але, бувши корисливі і стикаючись з морем, не втримуються від розбою і подібних незаконних засобів збагачення. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 16—17.

Йосиф Флавій про сарматів (I ст. н. е.)

[...] До римлян дійшла звістка про скіфську зухвалість. Ті з скіфів, що звуться сарматами, у великій кількості потай переправились через Дунай у Місію і потім, кинувшись з великою силою, внаслідок цілковитої несподіваності нападу, забивають багатьох з римлян, які стояли гарнізоном, і умертвляють консульського легата Фонтея Агріппу, що виступив їм назустріч і хоробро бився; вони пролетіли по всій переможеній країні, вивозячи й виносячи все, що здибали. Веспасіан, дізнавшись про те, що трапилось, про пограбування Місії, відряджає Рублія Галла покарати сарматів; під час його нападу багато з них було забито в боях, а ті, що залишились, з страхом тікали в свою країну.

Поклавши край цій війні, полководець подбав і про безпеку надалі: саме, оточив місце великими по кількості й складу гарнізонами, щоб для варварів перехід через Дунай був зовсім неможливий.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. 1: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 16—17.

Опис Сарматії в «Географії» Клавдія Птолемея (друга половина II ст. н. е.)

[...] Сарматію займають багато народів: венеди мешкають біля всієї затоки Венедської; за Дакією — певкини і бастарни; по всьому берегу Меотіди — язиги і роксолани; далі всередину за ними — амаксобії і скіфи-алани.

Менші народи в Скіфії: біля річки Вістули, ближче венедів, — гутони, потім — фінни, потім — сулони, ближче них — фругундіони, далі — у верхів'ях річки Вістули — варини; ближче них — омброни, далі — анартофракти, далі — бургіони, далі — арсуети, потім — сабоки, потім — пенгіти й бесси — біля гір Карпатських.

На схід від них — ближче венедів — знову галинди, судини і ставани до аланів; ближче їх — ігілліони, потім — койстобоки і транемонтани, до гір Певкинів.

Біля Венедської затоки океанський берег займають вельти, за ними оссії, потім — карбони — самі північні; на схід від них — кареоти і сали; ближче них — гелони, гіппоподи та меланхлени; ближче них — агатірси, потім — аорси і пагіріти; ближче них — савари та боруски — до гір Ріпейсь-

ких. Потім — акіби і наски, ближче них — вібіони і їдри. Ближче вібіонів, аж до аланів — стурни; між аланами та амаксобіями — каріони і саргатії. Біля повороту ріки Танаїсу — офлони та танаїти, ближче них — осили аж до роксоланів; між амаксобіїв та роксоланів — ревканали і ексобігіти; знову між певкинів та бастарнів — карпіани, за ними — гевини, потім — бодини; між бастарнів і роксоланів — хуни і попід своїми горами — амадоки та навари. Біля озера Біки — тореккади, а по бігу Ахіллея — тавро-скіфи. Ближче бастарнів, в сторону Дакії, — тагри, а ближче них — тірагети.

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
Київ, 1995. — С. 378.

Опис Амміаном Марцелліном племені гунів (кінець IV ст. н. е.)

Плем'я гуннів, про яких стародавні письменники знали дуже мало, живе за Меотійським болотом у бік Льодовитого океану і перевищує в своїй дикості всяку міру [...] Ніколи вони не ховаються в які б то не було будівлі, а, навпаки, уникають їх, як гробниць, відокремлених від звичного побуту людей. У них не можна зустріти навіть укритого очеретом куреня. Вони кочують по горах і лісах, з колиски привчаються переносити холод, голод і спрагу. І на чужині входять вони під покрівлю тільки в разі крайньої необхідності, бо не вважають себе в безпеці під покрівлею [...] Тіло вони прикривають льняним одягом або зшитим з шкурок лісових мишей. Нема у них різниці між домашнім і вихідним одягом; але раз одягнута на шию туніка брудного кольору змінюється іншою не раніше, як вона розповзеться в лахміття від довгочасного гниття. На голову вони надягають криві шапки, свої вкриті волоссям ноги — козячими шкурами; взуття вони не виробляють ні на якій колодці, бо це утруднює їх вільний крок. Тому вони не придатні для пішого бою; зате вони ніби приросли до своїх коней, виносливих, але потворних на вигляд, і часто, сидячи на них на жіночий манір, виконують свої звичайні заняття. День і ніч проводять вони на коні, займаються купівлею і продажем, їздять і п'ють і, схилившись на круту шию коня, засипають і сплять так міцно, що навіть бачать сни. Коли доводиться їм радитися про серйозні справи, то й нараду вони проводять, сидячи на конях.

Не знають вони над собою суворої царської влади, але, задовольняючись випадковим проводом кого-небудь з своїх старійшин, нищать усе, що попадається на шляху. Іноді, будучи ким-небудь зачеплені, вони розпочинають битву; в бій вони кидаються, вишикувавшись клином, з грізним завиваючим криком. Легкі й рухливі, вони раптом навмисне розсіюються і не шикуючи бойової лінії, нападають то там, то тут, чинячи страшенні вбивства [...]

Ніхто з них не оре й ніколи не доторкнувся до сохи. Без певного місця проживання, без дому, без закону або стійкого способу життя кочують вони, ніби вічні втікачі, з кибитками, в яких проводять життя; там дружини

тчуть їм жалюгідний одяг [...] Коли нема війни, вони віроломні, непостійні, легко піддаються всякому подихові перепадаючої нової дії, в усьому покладаються на дику лють [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. 1: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 17—18.

Пріск Панійський про посольство візантійського імператора до гунів (448 р. н. е.)

[...] Коли ми о дев'ятій годині дня прибули до шатрів Аттіли, яких було в нього дуже багато, і хотіли поставити наші шатри на горбі, варвари, які тут саме були, не дозволили цього, бо шатро самого Аттіли стояло в низині. Коли ми зупинились, де вказали скіфи, до нас прийшли Едекон, Орест, Скотта та інші знатні у них особи спитати, з якою метою з'явилось наше посольство. Поки ми дивувалися з цього дивного запитання і переглядались один з одним, вони продовжували настоювати на відповіді. Нарешті ми сказали, що імператор наказав пояснити цю мету Аттілі, а не іншим; тоді Скотта з серцем відповів, що такий наказ їхнього повелителя, — бо вони не прийшли б до нас заради своєї цікавості. Ми відповіли, що немає такого звичаю щодо послів, щоб вони, не представившись особисто тим, до кого послані, через посередництво інших осіб були допитувані про мету посольства, і що це відомо і самим скіфам, які часто посилали посольства до імператора; що ми повинні одержати рівне і інакше не скажемо мети нашого посольства. Тоді вони поїхали до Аттіли, але потім повернулись без Едекона і повідомили нас про все, ради чого ми були виряджені, наказуючи при цьому якнайшвидше виїхати, якщо ми не маємо сказати нічого іншого. Цими словами ми були здивовані ще більше, бо неможливо було дізнатись, яким способом стало відоме таємне рішення імператора [...]

Аттіла запросив нас через Скотту, і ось ми з'явились до його шатра, яке охороняла навколо юрба варварів. Одержавши дозвіл увійти, ми застали Аттілу сидячим на дерев'яному кріслі. Ми стали трохи поодалік трона; Максімін, наблизившись, привітав варвара і, передавши йому лист імператора, сказав, що імператор бажає доброго здоров'я йому і тим, що його оточують. Аттіла відповів побажанням римлянам того ж, чого вони йому бажають, і зараз же звернувся до Вігіли, обзиваючи його безсоромною твариною і питаючи, з якої речі він побажав з'явитись до нього, знаючи рішення його і Анатолія про мир, при чому було сказано, щоб до нього не з'являлись посли до того, поки всі втікачі не будуть видані варварам. Коли ж Вігіла відповів, що в римлян немає втікачів з скіфського народу, бо всі, які були, вже видані, Аттіла, ще більше розсердившись і обсипавши його лайкою, крикнув, що він посадив би його на кіл і віддав хижим птахам, якби не видалось порушенням посольського статуту те, що він віддав його такій карі за безсоромність і зухвалість його слів; він додав, що в римлян є багато втікачів з його племени, і наказав секретарям прочитати їх імена, записані на хартії. Коли вони прочитали всіх, він наказав Вігілі йти геть не гаючись, додавши, що він пошле разом з ним і Іслу сказати римлянам,

щоб вони вислали до нього всіх варварів, які перебігли до них з часів Карпілеона [...] Сповістивши імператорові його рішення щодо втікачів, посли повинні зараз повернутись із звісткою, чи хочуть римляни видати їх, чи беруть на себе війну через них. Наказавши раніш Максімінові почекати, щоб через нього відповісти імператорові на його лист, він зажадав дарів. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 18—20.

З географічного опису Готського королівства Йордана (VI ст. н. е.)

V. Біля лівої сторони [Альп — гір Карпатських], що йде на північ, від верху р. Вістули на незмірному просторі проживає великий народ венедів. Хоч назва їх тепер міняється від родин [княжих] і місць [мешкання], але головні назви мають — славенів та антів. Славени живуть від міста Новетунського і озера Мурсійського до Дністра і на північ до Вісли; болота і ліси в них замість міст. Анти ж, наймужніші між ними, — при повороті Чорного моря від Дністра мешкають аж до Дніпра, а ці річки відходять одна від одної на багато днів ходу. [...]

XXIII. Після смерті короля готів Геберіха, через якийсь час прийшло королівство до Германаріка, найславнішого з Амалів, що багато войовничих північних народів подолав і примусив коритися своїм законам. Недурно деякі предки рівняли його до Олександра Великого. Бо панував він, підкоривши, над голтескіфами, тіудами, інаунксами, васінабронаками, меренсами, морденсами, імніскарами, рогами, тадзансами, атауль, навего, бубегенами, кольдами. Славлячись з влади над ними, не стерпів він, щоб і герульського народу [над яким панував Галарік], значну частину його вигубивши, під себе не підкорити.

Цей народ, як розповідає історик Аблавій, жив біля озера Меотіда, по місцях болотяних, що греки звуть «еле», і називався елурами; народ проворний, а ще більше гордий. Бо не було такого народу, щоб з них не набирав собі легкого війська. Та хоч проворність їх спасала в інших частих війнах, перед сталою і звільною вдачею готів полягла, і судила їм доля служити між інших народів королю готів Германаріку. Після погибелі герулів пішов Германарік війною на венедів, а ті, хоч в війнах не славні, але кількісно великі, спочатку хотіли боротися. Та нічого не значить велика кількість люду невойовничого, особливо як ще й воля на те Божа буде, та й сила збройна прилучиться. А вони, як то з початку оповідання чи то в реєстрі народів почали ми вже казати, виходячи з одного роду, тепер мають три назви, себто венеди, анти, славени; і хоч тепер вони, задля гріхів наших, скрізь лютують, тоді всі слухали Германарікову розповідь. Також підкорив він подібно розумом і відвагою своєю народ естів, що заселяли довгий берег океану Германського, і панував над всіма народами Скіфії й Германії, як над своїми маєтностями.

XXIV. Потім не за довгий час, як розповідає Орозій, народ гуннів, немилосердний над усяку жорстокість, напав на готів. Він перейшов велике озеро [Меотіду] і зараз, немов якийсь вир народний, потягнув за собою ал-

підзурів, алціндзурів, ітімарів, тункарсів та боїсків, що мешкали на тому березі Скіфії. Підкорили, томлячи частими битвами, ще й галанів, що не гірші від них були на війні, та різнилися людськістю, побутом і виглядом. Бо гунни хоч кого війною, може, не перемагали, страшним лицем своїм наганяли страху і примушували тікати, бо в них лице було дуже чорне і ніби неформена галушка якась, з якимись точками замість очей. Поганий зовнішній вигляд виявляє їх сміливість духу, бо вони калічать дітей своїх першого ж дня по родинах: розтинають мечем щоки хлопцям, щоб вони, перш ніж молоком погодуються, мусили терпіти рани. З того вони старіються безбороді і хлопцями не бувають гарні, бо на лиці, посіченому мечем, задля ран пропадає молодецька краса волосся. На зріст малі, але проворні і зручні в рухах, добрі їздці, широкі в плечах, дотепні щодо стріл і лука, шиями міцні і завжди з гордості кирпу гнуть. З виглядом людським, живуть вони в скотській жорстокості. [...]

XLVIII. Як я вже розповів, як міг, слідкуючи за словами предків, про часи, коли як остроготи, так і везеготи були сполучені, і вияснив історію везеготів по відділенню від остроготів, треба нам знову повернутися до їх давніх скіфських осель і розповісти подібним чином генеалогію і справи остроготів. Відомо, що по смерті короля свого Германаріка, відділені від везеготів, залишилися вони в тій же своїй вітчині, піддавшись зверхності гуннів, хоч Вінітар, з роду Амалів, заховав ознаки своєї влади. Він подобався відвагою дідові Вультульфові, а хоч не був такий щасливий, як Германарік, але не терплячи, щоб підлягали зверхності гуннів, помалу відтягався від них і, щоб своєю мужністю показатись, пішов війною на край антів. Напав на них, і в першій битві його було побито, але потім взяв перевагу і розіп'яв їх царя Боза з його синами і 40 старшинами як страшний приклад, щоб трупи, висячи, більшого страху надавали підданим. Але близько року панував він так вільно: Баламбер, король гуннів, не стерпів того, покликавши до себе Гезімунда, сина великого Гунімунда, що, заховуючи свою присягу і вірність з великою частиною готів, признавав зверхність гуннів і, поновивши з ним союз, повів військо на Вінітара. Довго билися; в першій і другій битві подолав Вінітар, і не зможе ніхто розповісти, яку бійку завдав Вінітар війську гуннів. У третій битві при річці Ерак серед бою Баламбер [Баламер], підступом пустивши стрілу, пробив голову Вінітару і, взявши його племінницю Вадамерку [Валадамарку] за себе, панував над цілим народом готським спокійно, однак так, що завжди правив готами їх власний князь, хоча за дозволом гуннів.

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
Київ, 1995. — С. 379—382.

Прокопій Кесарійський про державу, культуру, вірування, звичаї та побут східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Ці народи, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи

здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що, коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу, — і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили своє врятування. Поклоняються також рікам і німфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцерів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і без трибонія [без верхнього і спіднього одягу], в самих коротких штанах, і б'ються в шароварах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате і, до того ж — в усіх. Подібно до массагетів, і вони живуть бідно і грубо, і так само, як ті, перебувають повсякчас у грязі. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті норови в них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одно; тих і других стародавність називала опорами; думаю, що вони жили розсіяно [розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 30.

Візантійський імператор Маврікій про культуру східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли буває гостеві яка-небудь шкода з вини хазяїна, через його недбальство, — той, хто йому довірив гостя, здіймає проти нього війну і вважає своїм священним обов'язком помститись за гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю, або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов.

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше — проса.

Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі: багато хто з них визнають смерть чоловіків немов кінцем власного життя і самі добровільно дають задушити себе, не вважаючи за життя перебування у вдівстві.

В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке. Ворогів люблять вони підстерегти в лісовій гущавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді. В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибінь води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навзнак у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. В такому положенні вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то люди, які не знають, у чому справа, подумають, що то очерет росте в воді. Але хто знає про цей спосіб, тому не трудно догадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилізати назовні.

Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротинками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою; ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна, лише прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту або якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям; або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілу. В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здіймають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні, — повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; отак вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть договоритися до спільного рішення; якщо й вирішають що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення, бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

Нападати на них слід більше взимку, коли дерева безлисті і [вороги] не можуть легко ховатись, а на снігу залишаються їхні сліди. Зимою і сім'ї їх бідують, і вони самі беззахисні, і річки замерзають, а це полегшує переправу [...]

Остерігатися якомога, щоб не ходити на них вузькими, непрохідними місцями, під час літньої спеки, коли вороги збираються великими юрбами, — перше ніж вигнати їх кіннотою або піхотою [...]

Через те, що в них буває багато чвар, доречно декотрих з них притягти до себе словами або дарами, — особливо тих, що живуть ближче до кордону, і вести боротьбу з рештою, не допускаючи, щоб вони всі з'єднались і підкорились спільній владі. Втікачів, що з'являються від них, треба остерігатися і пильно стежити за ними. І ті з них, котрі самі, з часом, стали римлянами і забули про свою землю, все ж виявляються співчуваючими ворогові. Але хто із них зберігає вірність, тим треба робити добро; коли почнуть шкодити, слід їх карати [...] Багатств, які виявляються в сусідніх країнах, не слід знищувати без потреби, а треба постаратися доставити їх на в'ючних тваринах і на суднах у власну країну; їх ріки впадають у Дунай, і можна влаштувати доставку водою [...]

Землі слов'ян і антів лежать уздовж ріки, поряд одні за одними; вони суміжні одна з одною, і нема між ними порожнього місця, про яке варто було б говорити. Близько від них ліси, болота і порослі очеретом місця; тут їм легко влаштувати заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загони, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, будуть стежити звідти за їх рухами і допоможуть їм вигнати ворога з лісу. Їх молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. При таких умовах неможливо буде завдати їм шкоди [...]

Розпочинаючи проти них походи, не треба щадити ворогів, здатних учинити опір, а всіх зустрічних убивати і не баритися з тими, хто найбільше чинить опір, не гаяти часу [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 31—32.

Літопис про розселення слов'ян (VI ст. н. е)

По мнозех же времянех сели суть Словени по Дунаеви, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. [И] от тех Словен разидошася по земле и прозвашася имены своими, где седше на котором месте; яко пришедше седоша на реце имянем Марава, и прозвашася Морава, а друзии Чеси нарекошася; а се ти же Словени: Хорвате Белии, и Серебь и Хорутане. Волхом бо нашедшем на Словени на Дунайския, [и] седшем в них и насилящем им, Словени же ови пришедше седоша на Висле, и прозвашася Ляхове, а от тех Ляхов прозвашася Поляне, Ляхове друзии Лутичи, ини Мазовшане, ини Поморяне. Такоже и ти Словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзии Древляне, зане седоша в лесех; а друзии седоша межю Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи; [инии седоша на Двине и нарекошася Полочане], речьки ради, яже втечеть в Двину, имянем

Полота, от сея прозвашася Полочане. Словени же седоша около езера Илмера, [и] прозвашася своим имянем, и сделаша град и нарекоша и Новгород; а друзии седоша по Десне, и по Семи и по Суле, и нарекошася Север. [И] тако разидеся Словеньский язык, темже и грамота прозвася Словеньская.

Поляном же жившим особе по горам сим, бе путь из Варяг в Греки и из Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти [и] по Ловоти внити в Ильмерь озеро великое, из негоже озера потечеть Волхов и втечеть в озеро великое Нево, [и] того озера внидеть устье в море Варяжьское, и по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому же морю ко Царюгороду, а от Царягорода прити в Понт море, в неже втечеть Днепр река. Днепр бо потече из Волковьскаго леса, и потечеть на полдне, а Двина из того же леса потечеть, а идеть на полунощье и внидеть в море Варяжьское; ис того же леса потече Волга на всток, и втечеть семюьдесят жерел в море Хвалисьское. Темже и из Руси можеть ити [по Волзе] в Болгары и в Хвалисы, [и] на всток доити в жребий Симов, а по Двине в Варяги, из Варяг до Рима, от Рима [же и] до племени Хамова. А Днепр втечеть в Понетьское море жерелом, еже море словеть Руское [...]

Словеньску же языку, якоже рекохом, живущю на Дунаи, придоша от Скуф, рекше от Козар, рекомии Болгаре [и] седоша по Дунаеви, [и] населници Словеном быша. Посемь придоша Угри Белии, [и] наследиша землю Словеньску; си бо угри почаша быти при Ираклии цари, иже находиша на Хоздроя, царя Перьскаго. В си же времяна быша и Обри, [иже] ходиша на Ираклия царя и мало его не яша. Си же Обри воеваху на Слевенех, и примучиша Дулебы, сущая словены, и насилье творяху женам Дулебьским: аще поехати будяше Обрину, не дадяша впрячи коня ни вола, но воляше впрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли жен в телегу и повести Обрена, [и] тако мучаху Дулебы. Быша бо Обре телом велици и умомь горди, и Бог потреби я, [и] помроша вси, и не остася ни един Обрин, [и] есть притча в Руси и до сего дне: погибоша аки Обре; их же несть племени ни наследка. По сих же придоша Печенези; паки идоша Угри Чернии мимо Киев, послеже при Олзе.

Поляном же, живущимь особе, якоже рекохом, сущим от рода Словеньска, и нарекошася Поляне, а Деревляне от Словен же, и нарекошася Древляне; Радимичи бо и Вятичи от Ляхов. Бяста бо 2 брата в Лясех, Радим, а другий Вятко, и пришедша седоста Радим на Сжю, [и] прозвашася Радимичи, а Вятко седе с родом своим по Оце, от негоже прозвашася Вятичи. И живяху в мире Поляне, и Деревляне, [и] Север, и Радимичи, Вятичи и Хорвате. Дулеби живяху по Бугу, где ныне Велыняне, а Улучи и Тиверьци седяху по Днестру, приседяху к Дунаеви. Бе множьство их; седяху бо по Днестру оли до моря, [и] суть гради их и до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая Скуфь. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 27—29.

Літопис про спосіб життя та звичаї слов'ян (VI ст. н. е)

[...] Имяху бо обычаи свои, и закон отець своих и преданья, кождо свой нрав. Поляне бо своих отець обычай имуть кроток и тих, и стыденье к снохам своим и к сестрам, к матерем и к родителем своим, к свекровем и к деверем велико стыденье имеху, брачный обычай имяху: не хожаше зять по невесту, но привожаху вечер, а заутра приношаху по ней что вдадуче. А Древляне живяху звериньским образом, живуще скотьски: убиваху друг друга, ядяху все нечисто, и брака у них не бываше, но умыкиваху у воды девица. И Радимичи, и Вятичи и Север один обычай имяху: живяху в лесех, якоже [и] всякий зверь, ядуще все нечисто, [и] срамословье в них пред отци и пред снохами, [и] браци не бываху в них, но игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовьская игрища, и ту умыкаху жены собе, с неюже кто свещашеся; имяху же по две и по три жены. [И] аще кто умряше, творяху тризну над ним, и по семь творяху кладу велику, и взложахуть и на кладу, мертвеца сожьжаху, и посемь собравше кости вложаху в судину малу, и поставляху на столпе на путех, еже творять Вятичи и ныне. Си же творяху обычая Кривичи [и] прочии погании, не ведуще закона божия, но творяще сами собе закон [...]

По сих же летех, по смерти братья сея быша обидимы Древлями [и] инеми околними, и наидоша я Козаре, седящая на горах сих в лесех, и реша Козари: «платите нам дань». Сдумавше [же] Поляне и вдаша от дыма мечь, и несоша Козари ко князю своему и к старейшинам [своим], и реша им: «се, налезохом дань нову». Они же реша им: «откуду?» Они же реша: «в лесе на горах над рекою Днепрьскою». Они же реша: «что суть вдали?» Они же показаша мечь. [И] реша старци Козарьстии: «не добра дань княже! мы ся доискахом оружьем одиною стороною [остромь], рекше саблями, а сих оружье обоюду остро, рекше мечь; си имуть имати дань на нас и на инех странах». Се же сбысться все; не от своея воля рекоша, но от божья повеленья. Яко [и] при Фаравоне, цари Еюпетьстемь, егда приведоша Моисея пред Фаравона, и реша старейшина Фараоня: сей хощет смирити область Еюпетьскую, якоже и бысть: погибоша Еюптане от Моисея, а первое быша работающе им; тако и си владеша, а послеже самеми владеють; якоже [и] бысть, володеють [бо] Козары Русьскии [князи и] до днешняго дне.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. I: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 29—30.

Прокопій Кесарійський про антів (друга половина VI ст. н. е.)

[...] Коли про це рознеслося в народі, зійшлися в цій справі майже всі анти і ухвалили цю справу спільно вести, сподіваючись собі великої користі з того, що вони мають в руках воєводу ромейського [себто візантійського] Хілбудія. Бо цими народами — склавинами і антами — не править один

муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, до громади йдуть. Та можна сказати — і в усіх інших справах однаково ведеться у обох цих варварських народів і це усталилося здавна. Єдиного бога, що блискавки насилає, признають єдиним владикою всіх і жертвують йому корів і всяку худобу. Не знають долі [фатуму] і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не пропадуть, жертву богу і, спасшися, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і змінюючи часто кожний своє помешкання. Виступаючи на битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, а тільки в коротких сподніх стають битися з ворогами. У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не відрізняються між собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, але не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі. Життя провадять суворе і нецивілізоване, як і магасети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують звичаї уннські [гунські]. І ім'я у склавинів та антів колись було одне: за давніх часів і цих і тих звали спорами, для того, думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край, бо більшу частину того берега Істру замешкують вони.

Тоді анти, зібравшись, як то сказано вже, того чоловіка заставляють признатися перед ними, що він Хілбудій, воєвода ромейський; коли ж він вирікався, грозилися. А поки це в них діялося, імператор Юстініан прислав послів до цих варварів, просив, щоб вони перейшли до давнього міста, званого Туррис, що лежить по той бік Істру, збудований колись Траяном, імператором римським, і з давніх часів порожній, бо зруйнували його тамошні варвари. Це місто і край окольний, бо належав він спочатку до ромеїв, обіцяв їм подарунки, ласку і багато грошей наперед дати, з тим щоб вони були його союзниками і не давали гуннам нападати на державу Ромейську. Почувши таке, варвари згодились і обіцяли все те зробити, аби з ними лишив імператор жити Хілбудія, воєводу ромейського, привернувши його гідність, бо запевняли навмисне, що то Хілбудій. [...]

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
Київ, 1995. — С. 382—385.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ, ПІДНЕСЕННЯ ТА ЗАНЕПАД ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Літопис про княжіння Кия, заснування Києва і держави Київська Русь (друга половина V — перша третина VI ст.)

[...] Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс [і] бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. [...]

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав життя своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 4—7.

Георгій Амастридський про напад русів на Візантію (перша половина IX ст.)

Гл. 43. Напали варвари рос — народ, як всі знають, дуже жорстокий і немилосердний, що не має жодного сліду ласки до людей. Подібні до звіра своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, не мають втіхи в тому, що належить людині, а тільки в убивствах. Цей народ погибельний і чином, і

іменем, почавши руїну від Пропонтіди і перейшовши далі, дійшов і до вітчини святого, вирубаючи немилосердно всяку плоть, не жалуючи старих, не проминаючи дітей, поспішав запровадити смерть скільки сили. Руйнуються церкви, святощі поганяться; на їх місці ставляться олтарі [язичеські]. Беззаконні приносяться жертви; таврійське побивання чужинців давнє, що й досі в них живе; смерть дівчат, чоловіків і жінок. Ніхто не помагав, не було кому заступитися. Шанують сіножаті, джерела й дерева. Провидіння вище потурає, може, щоб сповнилася злоба [...]

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
Київ, 1995. — С. 385—386.

Ібн-Хордабде про давньоруських купців (60—70-ті рр. IX ст.)

Что же касается купцов русских — они же суть племя из славян — они вывозят меха выдры, меха черных лисиц и мечи из дальнейших концов Славонии к Румскому морю; и царь Рума берет с них десятину. А если желают, то ходят на кораблях по реке Славонии, проходят по заливу хазарской столицы, где владетель ее берет с них десятину. Затем они ходят по морю Джурджана и выходят на любой им берег — диаметр же этого моря 500 фарсангов. Иногда же они привозят свои товары на верблюдах в Багдад.

Большаков А.М., Рожков Н.А. Хрестоматия по истории хозяйства России. Вып. I.
Ленинград, 1925. — С. 63—67.

Літопис про княжіння Олега в Києві і приєднання древлян, сіверян, уличів, радимичів і тиверців до Київської Русі (80-ті рр. IX ст.)

У рік 6391 [883]. Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У рік 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег древлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами, тиверцями мав рать.

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 13—14.

«Повість временних літ» про похід князя Олега на Київ (882 р.)

В год 6390 [882]. Выступил в поход Олег, взяв с собою много воинов: варягов, чудь, славян, мерю, весь, кривичей, и пришел к Смоленску с кривичами, и принял власть в городе, и посадил в нем своих мужей. Оттуда отправился вниз и взял Любеч, и также посадил своих мужей. И пришли к горам Киевским, и узнал Олег, что княжат тут Аскольд и Дир. Спрятал он одних воинов в ладьях, а других оставил позади, а сам пошел к горам, неся ребенка Игоря. И подплыл к Угорской горе, спрятав своих воинов, и послал к Аскольду и Диру, говоря им, что де «Мы, купцы, идем к грекам от Олега и княжича Игоря. Придите к нам, к родичам своим». Когда же Аскольд и Дир пришли, все спрятанные воины выскочили из ладей, и сказал Олег Аскольду и Диру: «Не князья вы и не княжеского рода, но я княжеского рода», а когда вынесли Игоря, добавил: «Вот он сын Рюрика». И убили Аскольда и Дира, отнесли на гору и погребли: Аскольда — на горе, которая называется ныне Угорской, где тепер Ольмин двор; на той могиле Ольма поставил церковь святого Николы; а Дирова могила — за церковцю святой Ирины. И сел Олег, княжа, в Киеве, и сказал Олег: «Да будет матерью городам русским». И были у него варяги, и славяне, и прочие, прозвавшиеся Русью. Тот Олег начал ставить города и установил дани славянам и кривичам, и мери, положил и для варягов давать дань от Новгорода по 300 гривен ежегодно ради сохранения мира, что и давалось варягам до самой смерти Ярослава.

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX — перша половина XII ст. Київ, 1993. — С. 287.

Костянтин Багрянородний про подорож торгового каравану з Києва до Царгорода (перша половина X ст.)

Однодревки внешней Руси, приходящие в Константинополь, идут из Новгорода, в котором сидел Святослав, брат Игоря, князя Руси. Есть и из Смоленска, и из Любеча, и Чернигова, и из Вышгорода. Все они спускаются рекою Днепром и собираются около города Киева, который получил прозвание Самбат. Славяне же, платящие им дань, так называемые Кривичи, Лутичи и остальные Славяне на своих возвышенностях вырубают в зимнее время однодревки, налаживают их ко времени вскрытия реки и, когда пройдет лед, вводят их в ближние заводи. И так как они втекают в Днепр, то и они через это входят в реку и спускаются в Киев, тащат их для оснащиванья и продают их Руссам. Руссы же покупают только выдолбленные колоды, снимая с своих старых однодревок и надевая на эти весла, уключины и другие снасти, снаряжают их. В июне месяце они спускаются по реке Днепру до Витичева, города, платящего дань Руссам. Собравшись там

в течение двух или трех дней, пока съедутся все однодревки, они спускаются в путь и плывут вниз по вышеупомянутой реке Днепру.

Прежде всего, они приходят к первому порогу, называемому Ессупи, что означает по-русски и по-славянски: не спи. Ущелье этого порога по ширине равняется циканастирию, а в середине его возвышаются крутые и высокие скалы, по виду похожие на острова. Стремясь к ним и поднимаясь, вода, бегущая оттуда стремглав книзу, производит большой шум и страх. Через его середину Руссы не осмеливаются проходить, но причаливши вблизи и высадивши людей на берег, а остальные вещи оставивши в однодревках, после этого они нагие двигаются, пробуя дно своими ногами, чтобы не натолкнуться на какой-нибудь камень, причем толкают шестами: одни нос лодки, другие — середину, третьи — корму. И с такой величайшей осторожностью они проходят этот первый порог по краю и берегу реки.

Пройдя этот порог, они опять, взявши с берега остальных, плывут и проходят ко второму порогу, называемому по-русски Ульворси, а по-славянски Островунипраг, что означает: Остров порога. Этот тоже подобен первому, труден и неудобопроходим. И опять высаживая людей, они проводят ладьи, как прежде. Подобным же образом они проходят и третий порог, называемый Геландри, что по-славянски значит — шум порога. Затем, таким же образом, большой порог, называемый по-русски Анфар, а по-славянски — Неясыть, потому что пеликаны гнездятся на скалах порога. На этом пороге все суда вытаскивают на твердую землю. И назначенные люди выходят вместе, стоят с ними настраже и уходят. Стражу они держат неусыпно из-за Печенегов. Остальные же, выбрав вещи, бывшие в однодревках, на протяжении шести миль проходят по берегу, ведя в цепях рабов, пока пройдут порог. Затем, таким же образом, одни волоком, а другие, взявши за плечи свои однодревки, перетаскивают их на ту сторону порога, спускают их в реку и входят, вложив свой груз, и тотчас плывут далее. Подойдя к пятому порогу, называемому по-русски Варуфорс, а по-славянски Вульнипраг, так как он образует большую заводь, опять ведя по краям реки свои однодревки как в первом, так и втором пороге, достигают шестого порога, называемого по-русски Леанти, а по-славянски Веруги, что значит — кипение воды, и проходят его таким же образом. Оттуда они плывут до седьмого порога, называемого по-русски Струвун, а по-славянски — Напрези, что значит — малый порог, и доходят до так называемой переправы Крарийской, в которой переправляются Херсониты на пути из Руси и Печенеги — в Херсон. Эта переправа шириной равна ипподрому, вышина же, как снизу, до того места, откуда «друзья» смотрят, и насколько может долетать стрела. Поэтому на этом месте сходятся Печенеги и нападают на Руссов. Пройдя это место, они достигают острова, называемого св. Григорий. На этом острове они совершают жертвоприношення [...] От этого острова Руссы уже не боятся Печенегов, пока не достигнут реки Селины. Отправившись отсюда, они плывут около четырех дней, пока не доедут до лимана, который служит устьем реки и в котором находится остров св. Евферия. Достигши этого острова, они отдыхают на нем в течение двух или трех дней и опять на своих однодревках приделывают остальные при-

надлежности, приносимые с собою: паруса, мачты, румпели. Поелику устье этой реки, как сказано, составляет лиман и простирается до моря и у моря лежит остров св. Евферия, то оттуда они далее плывут к реке Днестру и, добравшись благополучно, опять там отдыхают. Когда же погода благоприятствует, они, выйдя на берег, идут в путь к так называемой Белой реке и, таким образом, отдохнувши и там, направляются к Селине, так называемому рукаву реки Дуная. И пока они не минут реки Селины, их преследуют Печенеги. И если, как это часто бывает, море выбросит однодревки на берег, все они высаживаются, чтобы вместе противостать Печенегам. От Селины же никого не боятся, но, достигнув Болгарской земли, входят в устье Дуная. От Дуная же они направляются в Конотоп, от Конотопа к Констанции, к реке Варне, а от Варны плывут до реки Дицины. Все это в Болгарской земле. От Дицины они достигают области Месемврии, и около этого места оканчивается их мучительный, опасный, труднопроходимый и тяжелый путь [...]

Большаков А.М., Рожков Н.А. Хрестоматия по истории хозяйства России. Вып. I. Ленинград, 1925. — С. 63—67.

Літопис про похід київського князя Олега на Візантію (907 р.)

В год 6415. Пошел Олег на греков, оставив Игоря в Киеве; взял же с собой множество варягов и славян, и чуди, и кривичей, и мерю, и древлян, и радимичей, и полян, и северян, и вятичей, и хорватов, и дулебов, и тиверцов, известных как толмачи: этих всех называли греки «Великая Скифь». И с этими всеми пошел Олег на конях и на кораблях; и было кораблей числом 2000. И пришел к Царьграду; греки же замкнули Суд, а город затворили. И вышел Олег на берег, и начал воевать, и много убийств сотворил в окрестностях города грекам; и разбили множество палат, и церкви пожгли. А тех, кого захватили в плен, одних иссекли, других мучили, иных же застрелили, а некоторых побросали в море, и много другого зла сделали русские грекам, как обычно поступают враги.

И повелел Олег своим воинам сделать колеса и поставить на них корабли. И с попутным ветром подняли они паруса и пошли со стороны поля к городу. Греки же, увидев это, испугались и сказали через послов Олегу: «Не губи города, дадим тебе дани, какой захочешь». И остановил Олег воинов, и вынесли ему пищу и вино, но не принял его, так как было оно отравлено. И испугались греки и сказали: «Это не Олег, но святой Дмитрий, посланный на нас от бога». И приказал Олег дать дани на 2000 кораблей: по 12 гривен на человека, а было в каждом корабле по 40 мужей.

И согласились на это греки, и стали греки просить мира, чтобы не воевал Греческой земли. Олег же, немного отойдя от столицы, начал переговоры о мире с греческими царями Леоном и Александром, послал к ним в столицу Карла, Фарлафа, Вермуда, Рулава и Стемида со словами: «Платите мне дань». И сказали греки: «Что хочешь, дадим тебе». И приказал Олег дать своим воинам на 2000 кораблей по 12 гривен на уключину, а за-

тем дать дань для русских городов: прежде всего для Киева, затем для Чернигова, для Переяслава, для Полоцка, для Ростова, для Любеча и для прочих городов: ибо по этим городам сидят великие князья, подвластные Олегу. «Когда приходят русские, пусть берут месячное на 6 месяцев: хлеба, вина, мяса, рыбы, плодов. И пусть устраивают им баню — сколько захотят. Когда же русские отправятся домой, пусть берут у царя на дорогу еду, якоря, канаты, паруса и что им нужно». И обязались греки, и сказали цари и все бояре: «Если русские явятся не для торговли, то пусть не берут месячное. Да запретит русский князь указом своим, чтобы приходящие сюда русские не творили ущерба в селах и в стране нашей. Прибывающие сюда русские пусть обитают у церкви св. Мамонта и, когда пришлют к ним от нашего государства и перепишут имена их, только тогда пусть возьмут полагающееся им месячное, — сперва пришедшие из Киева, затем из Чернигова и из Переяславля и из других городов. И пусть входят в город через одни только ворота в сопровождении царского мужа, без оружия, по 50 человек, и торгуют сколько им нужно, не уплачивая никаких сборов».

Итак, царь Леон и Александр заключили мир с Олегом, обязались уплачивать дань и ходили ко взаимной присяге: сами целовали крест, а Олег с мужами его водили в клятве по закону русскому, клялись те своим оружием и Перуном их богом, и Волосом богом скота, и утвердили мир. И сказал Олег: «Сшейте для Руси из паволок, а славянам полотняные». И было так! И повесил щит свой на вратах в знак победы, и пошли от Царьграда. И подняла Русь паруса из паволок, а славяне полотняные, разодрал их ветер. И сказали славяне: «Возьмем свои простые паруса, не дались славянам паруса из паволок». И вернулся Олег в Киев, неся золото и паволоки, и плоды, и вино, и всякое узорочье. И прозвали Олега Вещим, так как были люди язычниками и непросвещенными.

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX — перша половина XII ст. Київ, 1993. — С. 288—289.

Договір про мир і дружбу Русі з греками (912 р.)

У рік 6420 [912]. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межи Греками і Руссю. Ї послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми [мужі] від народу руського — [...] послані від Олега, великого князя руського і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких. Для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межи християнами і руссю [...]

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружімо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинові од тих, що перебувають під рукою наших світ-

лих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

[Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони йому [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклянеться [позивач] по вірі своїй — буде [такою] кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, [і] якщо є він імущим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, хто так учинив, буде неімущим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одежу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклянеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж, або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, то ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому уби-

тим бути, або побитим бути нами, русами, або взято [буде з човна] що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [русичи], захотять віддати честь вашому цесареві, — то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, — нехай вони будуть [там].

Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, — цих [нехай] продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, — хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, — нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, — хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються. [...]

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межи вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, — цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] притягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 20—22.

Із спогадів Ібн-Фадлана про асортимент товарів руських купців (20-ті рр. X ст.)

Я видел Русов, когда они пришли со своими товарами и расположились по реке Итиль [...] Каждый из них имеет при себе неразлучно меч, нож и сокиру [...] Во время прибытия их судов к якорному месту, каждый из них выходит, имея с собою хлеб, мясо, молоко, лук и горячий напиток, подходит к высокому вставленному столбу, имеющему лицо, похожее на человеческое, а кругом его малые изображения. Он же подходит к большому изображению, простирается перед ним и говорит: «О, господине! Я пришел издалека, со мной девушек столько и столько-то голов, соболей — столько и столько-то шкур», пока не упомянет все, что он привез с собой из своего товара.

Большаков А.М., Рожков Н.А. Хрестоматия по истории хозяйства России. Вып. I. Ленинград, 1925. — С. 63—67.

З договору між Давньоруською державою та Візантією (945 р.)

Великий княз русьский и бояре его, да посилают в Греки к великим царем греческим корабли, елико хотят, с послы своими и с гостьми, якоже им уставлено есть; носяху послы печати златы, а гостие сребряны; ныне же уведел есть князь ваш посилати грамоту ко царству нашему, иже посылаемы бывают от них же послы и гостие, да приносят грамоту, пишучи суще: я ко послах корабль се елико, и от тех, да увемы и мы, оже с миром приходять. Аще ли без грамоты приидуть и преданы будуть нам, да держим и храним, дондеже възвестим князю вашему; аще ли руку не дадят и противятся, да убиены будуть, да не изыщется смерть их от князя вашего; аще ли убежавше, приидут в Русь, и мы напишем ко князю вашему, яко им любо, тако сотворять. Аще приидут Русь без купли, да не взимают месячины. И да запретить князь словом своим приходящим Руси зде, да не творят безчиния в селех, ни в стране нашей ничтоже зла. И приходящим им, да витають у св. Мамы, да послет царство наше, да испишут имена их, и тогда возмут месячное свое, первое от града Киева, и паки от Чернигова, и от Переяславля, и из прочих городов. И да входят в град единеми враты, со царевым мужем, без оружия муж 50, и да творят куплю, якоже им надобе. И паки да исходить, и муж царства нашего да хранит я; да аще кто от Руси или от Грек, сотворит криво, да оправляете то. Входящи же Русь в град, да не имеют власти купить паволок лише по 50 златник и от тех паволок, аще кто купит, да показует цареву мужу, и той запечатает, и даст им. И отходящи Руси отсюду взимают от нас, еже надобе, брашно на путь, и еже надобе лодиям, якоже уставлено есть первее и да возращаются со спасением в страну свою, и да не имеют власти зимовати у св. Мамы.

И о том, аще обрящут Русь кубару греческую вывержену на коим любо месте, да не преобидят ея. Аще ли от нея возметъ кто что, или человека поработить или убиет: да будетъ повинен закону русьскому и греческому.

Большаков А.М., Рожков Н.А. Хрестоматия по истории хозяйства России. Вып. I. Ленинград, 1925. — С. 73—74.

Літопис про забиття деревлянами київського князя Ігоря (945 р.)

В год 6453 [945]. В тот год сказала дружина Игорю: «Отроки Свенельда изоделись оружием и одеждой, а мы наги. Пойдем, князь, с нами за данью, да и ты добудешь и мы». И послушал их Игорь — пошел к древлянам за данью, и прибавил к прежней дани новую, и творили насилие над ними мужи его. Взяв дань, вошел он в свой город. Когда же шел он назад, поразмыслив, сказал своей дружине: «Идите с данью домой, я возвращусь и пособираю еще». И отпустил дружину свою домой, а сам с малою частью дружины вернулся, желая большего багатства. Древляне же, услышав, что идет снова, держали совет с князем своим Малом: «Если повадится волк к овцам, то выносит все стадо, пока не убьют его. Так и этот: если не убьем его, то всех нас погубит». И послали к нему, говоря: «Зачем идешь опять? Забрал уже всю дань». И не послушал их Игорь. И древляне, выйдя из города Искоростеня против Игоря, убили Игоря, и дружину его, так как было ее мало. И погребен был Игорь, и есть могила его у Искоростеня в Деревской земле и до сего времени.

Ольга же была в Киеве с сыном своим ребенком Святославом, и кормилец его был Асмуд, а воевода Свенельд — отец Мстиши. Сказали же древляне: «Вот убили князя мы русского; возьмем жену его Ольгу за князя нашого Мала, и Святослава возьмем и сделаем ему, что захотим». И послали древляне лучших мужей своих, числом двадцать, в ладье к Ольге. И пристали в ладье под Боричевым подъемом, ибо вода тогда текла возле Киевской горы, а на Подоле не сидели люди, но на горе. Город же Киев был там, где ныне двор Гордяты и Никифора, а княжеский двор был в городе, где ныне двор Воротислава и Чудина, а ловушка для птиц была вне города; был вне города и другой двор, где стоит сейчас двор Уставщика позади церкви богородицы Десятинной; над горою был теремной двор — был там каменный терем. И поведали Ольге, что пришли древляне. И призвала их Ольга к себе, и сказала им: «Добрые гости пришли»; и ответили древляне: «Пришли, княгиня». И сказала им Ольга: «Говорите, зачем пришли сюда?» Ответили же древляне: «Послала нас Деревская земля, с такими словами: “Мужа твоего мы убили, так как муж твой, как волк, расхищал и грабил, а наши князья хорошие, потому что ввели порядок в Деревской земле. Пойди замуж за князя нашего за Мала”». Было ведь имя ему, князю древлянському, — Мал. Сказала же им Ольга: «Любезна мне речь ваша, — мужа моего мне уже не воскресить; но хочу воздать вам завтра честь перед людьми своими; ныне же идите к своей ладье и ложитесь в нее, величаясь. Утром я пошлю за вами, а вы говорите: “Не едем на конях, ни пеши не

пойдем, но понесите нас в ладье". И вознесут вас в ладье». И отпустила их к ладье. Ольга же приказала выкопать на тюремном дворе вне града яму великую и глубокую. На следующее утро, сидя в тереме, послала Ольга за гостями. И пришли к ним и сказали: «Зовет вас Ольга для чести великой». Они же ответили: «Не едем ни на конях, ни на возах и пеши не идем, но понесите нас в ладье». И ответили киевляне: «Нам неволя; князь наш убит, а княгиня наша хочет за вашего князя». И понесли их в ладье. Они же уселись, величаясь, избоченившись и в великих нагрудных бляхах. И принесли их на двор к Ольге, и как несли, так и сбросили их вместе с ладьей в яму. И, приникнув к яме, спросила их Ольга: «Хороша ли вам честь?» Они же ответили: «Пуще нам Игоревой смерти». И повелела засыпать их живыми; и засыпали их.

И послала Ольга к древлянам, и сказала им: «Если вправду меня просите, то пришлите лучших мужей, чтобы с великой честью пойти за вашего князя, иначе не пустят меня киевские люди». Услышав об этом, древляне избрали лучших мужей, управлявших Деревскою землею, и прислали за ней. Когда же древляне пришли, Ольга приказала приготовить баню, говоря им так: «Вымывшись, придите ко мне». И разожгли баню, и вошли в нее древляне, и стали мыться; и заперли за ними баню, и повелела Ольга зажечь ее от двери, и сгорели все.

И послала к древлянам со словами: «Вот уже иду к вам, приготовьте меды многие у того города, где убили мужа моего, да поплачусь на могиле его и устрою ему тризну». Они же, услышав об этом, свезли множество медов и заварили их. Ольга же, взяв с собою малую дружину, оправилась налегке, пришла к могиле свого мужа и оплакала его. И повелела людям своим насыпать великую могилу и, когда насыпали, приказала совершать тризну. После того сели древляне пить, и приказала Ольга отрокам своим прислуживать им. И сказали древляне Ольге: «Где дружина наша, которую послали за тобой?» Она же ответила: «Идут за мною с дружиною мужа моего». И когда опьянели древляне, велела отрокам своим пить за их честь, а сама отошла прочь и приказала дружине рубить древлян, и иссекли их 5000. А Ольга вернулась в Киев и собрала войско против оставшихся древлян.

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX — перша половина XII ст.
Київ, 1993. — С. 291—293.

Літопис про діяльність київської княгині Ольги (946—947 pp.)

В год 6454 [946]. Ольга с сыном своим Святославом собрала много храбрых воинов и пошла на Деревскую землю, и вышли древляне против нее. И когда сошлись оба войска для схватки, Святослав бросил копьем в древлян, и копье пролетело между ушей коня и ударило ему в ногу, ибо был Святослав еще ребенок. И сказали Свенельд и Асмуд: «Князь уже начал; последуем, дружина, за князем», и победили древлян. Древляне же по-

бежали и затворились в своих городах. Ольга же устремилась с сыном своим к городу Искоростеню, так как жители его убили ее мужа, и стала с сыном своим около города, а древляне затворились в нем и крепко боролись из города, ибо знали, что, убив князя, не на что им надеяться после сдачи. И стояла Ольга все лето и не могла взять города. И замыслила так: послала она к городу со словами: «До чего хотите досидеться? Ведь все ваши города уже сдались мне и обязались выплачивать дань и уже возделывают свои нивы и земли, а вы, отказываясь платить дань, собираетесь умереть с голода». Древляне же ответили: «Мы бы рады платить дань, но ведь ты хочешь мстить за мужа своего». Сказала же им Ольга, что де «Я уже мстила за обиду своего мужа, когда приходили вы к Киеву в первый раз и во второй, а в третий раз мстила я, когда устроила тризну по своем муже. Больше уже не хочу мстить, — хочу только взять с вас небольшую дань и, заключив с вами мир, уйду прочь». Древляне же спросили: «Что хочешь от нас? Мы рады дать тебе мед и меха». Она же сказала: «Нет у вас теперь ни меду, ни мехов, поэтому прошу у вас немного: дайте мне от каждого двора по три голубя да по три воробья. Я ведь не хочу возложить на вас тяжкой дани, как муж мой, поэтому-то и прошу у вас мало. Вы же изнемогли в осаде, оттого и прошу у вас этой малости». Древляне же, обрадовавшись, собрали от двора по три голубя и по три воробья и послали к Ольге с поклоном. Ольга же сказала им: «Вот вы и покорились уже мне и моему дитяти. Идите в город, а я завтра отступлю от него и пойду в свой город». Древляне же с радостию вошли в город и поведали обо всем людям, и обрадовались люди в городе. Ольга же, раздав воинам — кому по голубю, кому по воробью, приказала привязывать каждому голубю и воробью трут, завертывая его в небольшие платочки и прикрепляя ниткой к каждой птице. И когда стало смеркаться, приказала Ольга своим воинам пустить голубей и воробьев. Голуби же и воробьи полетели в свои гнезда: голуби в голубятни, а воробьи под стрехи. И так загорелись где голубятни, где клети, где сараи и сеновалы. И не было двора, где бы не горело. И нельзя было гасить, так как сразу загорелись все дворы. И побежали люди из города, и приказала Ольга воинам своим хватать их. И так взяла город и сожгла его, городских же старейшин забрала в плен, а других людей убила, третьих отдала в рабство мужам своим, а остальных оставила платить дань.

И возложила на них тяжкую дань. Две части дани шли в Киев, а третья в Вышгород Ольге, ибо был Вышгород городом Ольги. И пошла Ольга с сыном своим и с дружиною по Древлянской земле, устанавливая распорядок даней и налогов. И существуют места ее стоянок и охот до сих пор. И пришла в город свой Киев с сыном Святославом, и пробыла здесь год.

В год 6455 [947]. Отправилась Ольга к Новгороду и установила по Мсте погосты и дани и по Луге — оброки и дани. Ловища ее сохранились по всей земле и свидетельства о ней, и места ее, и погосты, а сани ее стоят в Пскове и поныне, и по Днепру есть места ее для ловли птиц, и по Десне, и сохранилось село ее Ольжичи до сих пор. И так, установив все, возвратилась к сыну своему в Киев, и там пребывала с ним в любви.

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX — перша половина XII ст. Київ, 1993. — С. 293—294.

Літопис про підкорення князем Володимиром радимичів та волзьких болгар (984—985 рр.)

В лето 6492 [984]. Иде Володимер на радимичи. Бе у него воевода Волчий Хвост, и посла и Володимер перед собою, Волчья Хвоста; срете я на реце Пищане, и победи Радимиче Волчий Хвост; темь и Русь корятся Радимичем, глаголюще: «Пищаньци волчья хвоста бегаютъ». Быша же Радимичи от рода Ляхов; пришедше ту ся вселиша и платять дань Руси, повоз везуть и до сего дне.

В лето 6493 [985]. Иде Володимер на Болгары с Добрынею, с уем своим, в лодьях, а Торки берегом приведе на коних; и победи Болгары. Рече Добрына Володимеру: «сглядах колодник, и суть вси в сапозех; сим дани нам не даяти, поидем искат лапотников». И створи мир Володимер с Болгары, и роте заходиша межю собе, и реша Болгаре: «Толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати, а хмель почнеть тонути». И приде Володимер Киеву.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 49.

Літопис про хрещення киян (988 р.)

И когда пришел год, в 6496 году пошел Владимир с войском на Корсунь, город греческий, и затворились корсуняне в городе. И стал Владимир на той стороне города у пристани, в расстоянии полета стрелы от города, и сражались крепко из города. Владимир же осадил город. Люди в городе стали изнемогать, и сказал Владимир горожанам: «Если не сдадитесь, то простою и три года». Они же не послушались его. Владимир же, изготовив войско свое, приказал присыпать насыпь к городским стенам. И когда насыпали они, корсунцы, подкопав стену городскую, выкрадывали подсыпанную землю и носили ее себе в город и ссыпали посреди города. Воины же присыпали еще больше, и Владимир стоял. И вот некий муж корсунянин, именем Анастас, пустил стрелу, так написав на ней: «Перекопай и перейми воду, идет она по трубам из колодцев, которые за тобою с востока». Владимир же, услышав об этом, посмотрел на небо и сказал: «Если сбудется это, — крещусь!» И тотчас же повелел копать на перерез трубам и перенял воду. Люди изнемогли от жажды и сдались. Владимир вошел в город с дружиною своей и послал к царям Василию и Константину сказать: «Вот взял уже ваш город славный. Слышал же, что имеете сестру девицу; если не отдадите ее за меня, то сделаю столице вашей то же, что и этому городу». И, услышав это, опечалились цари. И послали ему весть такую: «Не пристало христианам выдавать жен за язычников; если крестишься, то и ее получишь, и царство небесное воспримешь, и с нами единоверен будешь. Если же не сделаешь этого, то не сможем выдать сестру за тебя». Услышав

это, сказал Владимир посланным к нему от царей: «Скажите царям вашим так: я крещусь, ибо еще прежде испытал закон ваш и люба мне вера ваша и богослужение, о котором рассказали мне посланные нами мужи». И рады были цари, услышав это, и упросили сестру свою, именем Анну, и послали к Владимиру, говоря: «Крестись и тогда пошлем сестру свою к тебе». Ответил же Владимир: «Придите с сестрою вашею и тогда крестите меня». И послушались цари, и послали сестру свою, сановников и пресвитеров. Она же не хотела идти, говоря: «Иду, как в полон, лучше бы мне здесь умереть». И сказали ей братья: «Может быть, обратит тобою бог Русскую землю к покаянию, а Греческую землю избавишь от ужасной войны. Видишь ли, сколько зла наделала грекам Русь? Теперь же, если не пойдешь, то сделают и нам то же, что в Корсуни». И едва принудили ее. Она же села в корабль, попрощалась с ближними своими с плачем и отправилась через море. И пришла в Корсунь, и вышли корсунцы навстречу ей с поклоном, и ввели ее в город, и посадили ее в палате. По божественному промыслу разболелся в то время Владимир глазами и не видел ничего. И скорбел сильно, и не знал, что сделать. И послала к нему царица сказать: «Если хочешь избавиться от болезни этой, то крестись поскорей; если же не крестишься, то не избудешь недуга своего». Услышав это, Владимир сказал: «Если вправду исполнится это, то поистине велик бог христианский». И повелел крестить себя. Епископ же корсунский с царицыными попами, огласив, крестил Владимира. И когда возложил руку на него, тотчас же прозрел Владимир. Владимир же, ощутив свое внезапное исцеление, прославил бога: «Теперь узнал я истинного бога». Многие из дружинников, увидев это, крестились. Крестился же он в церкви святого Василия, а стоит церковь та в городе Корсуни посреди града, где собираются корсунцы на торг; палата же Владимира стоит с края церкви и до наших дней, а царицына палата — за алтарем. По крещении же привели царицу для совершения брака. Не знающие же истины, говорят, что крестился Владимир в Киеве, иные же говорят в Васильеве, а другие и по-иному скажут. Когда же Владимира крестили и научили его вере христианской, сказали ему так: «Пусть никакие еретики не прельстят тебя, но веруй, говоря так: "Верую во единого бога отца вседержителя, творца неба и земли" — и до конца этот символ веры» [...]

После всего этого Владимир взял царицу, и Анастаса, и священников корсунских с мощами святого Климента, и Фива ученика его, взял и сосуды церковные, и иконы на благословение себе. Поставил [Владимир] и церковь в Корсуне на горе, которую насыпали посреди города, выкрадывая землю из насыпи; стоит церковь та и доныне. Отправляясь, захватил он и двух медных идолов и четырех медных коней, что и сейчас стоят за церковью святой Богородицы [Десятинной] и про которые невежды думают, что они мраморные. Корсунь же отдал [Владимир] грекам как вено за царицу, а сам вернулся в Киев. И когда пришел, повелел опрокинуть идолы, — одних изрубить, а других сжечь. Перуна же приказал привязать к хвосту коня и волочить его с горы по Боричеву взвозу к Ручью, и приставил двенадцать мужей колотить его жезлами. Делалось это не потому, что дерево что-нибудь чувствует, но для поругания беса, который обманывал людей в этом образе, — чтобы принял он возмездие от людей. [...] Когда влекли Перуна

по Ручью к Днепру, оплакивали его неверные, так как не приняли они еще святого крещения. И, притащив, кинули его в Днепр. И приставил Владимир к нему людей, сказав им: «Если пристанет где к берегу, отпихивайте его. А когда пройдет пороги, тогда только оставьте его». Они же исполнили, что им было приказано. И когда пустили Перуна и прошел он пороги, выбросило его ветром на отмель, и оттого прослыло место то Перунья отмель, как и до сих пор зовется. Затем послал Владимир по всему городу со словами: «Если не придет кто завтра на реку — будь то богатый или бедный, или нищий, или раб — да будет мне враг». Услышав это, с радостью пошли люди, ликуя и говоря: «Если бы не было это хорошим, не приняли бы это князь наш и бояре». На следующий же день вышел Владимир с попами царицыными и корсунскими на Днепр и сошлось там людей без числа. Вошли в воду и стояли там одни до шеи, другие по грудь, молодые же у берега по грудь, некоторые держали младенцев, а уже взрослые бродили, попы же совершали молитвы, стоя на месте. И была видна радость на небе и на земле по поводу стольких спасаемых душ [...] Люди же, крестившись, разошлись по домам. Владимир же был рад, что познал бога сам и люди его [...] И поставил церковь во имя святого Василия на холме, где стоял идол Перуна и другие и где творили им требы князь и люди. И по другим городам стали ставить церкви и определять в них попов, и приводить людей на крещение по всем городам и селам. Посылал он собирать у лучших людей детей и отдавать их в обучение книжное. Матери же детей этих плакали о них; ибо не утвердились еще они в вере, и плакали о них, как о мертвых.

Когда отданы были в учение книжное, то тем самым сбылось на Руси пророчество, гласившее: «В те дни услышат глухие слова книжные и ясен будет язык косноязычных» [...]

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX — перша половина XII ст. Київ, 1993. — С. 298—303.

Літопис про розвиток меценатства та благодійності за князя Володимира (90-ті рр. X ст.)

У рік 6499 [991]. Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків, [і] почав зводити. А коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-корсунянину, і попів корсунських приставив служити в ній. Він дав сюди все, що взяв був у Корсуні, — ікони, і начиння церковне, і хрести [...]

У рік 6504 [996]. Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився богу, говорячи: «Господи боже! Поглянь із небес, і побач, і одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії новії, серце яких ти навернув єси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного бога. І поглянь ти на церкву осю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і приснодіви Марії

богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почуй ти молитву його і одпусти всі гріхи його благання ради пречистої богородиці». А коли він помолився, то сказав так: «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину». І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: «Якщо се одмінить хто, — хай буде проклят». І дав він десятину Анастасові-корсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і старцям городським, і вбогим роздав багато добра.

Після цього ж прийшли печеніги до Василева, і Володимир з невеликою дружиною вийшов супроти них. А коли зступилися вони, не зміг Володимир устояти проти [натиску їх]. Підбігши, став він під мостом і ледве укрився од противників. І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення господнього в той день, коли сталась ця січа.

Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар меду. І скликав він бояр своїх, і посадників, і старійшин, по всіх городах, і людей многих, і роздав триста гривень убогим. І празникував князь Володимир тут вісім днів, і вертався до Києва на Успіння святої богородиці. І тут знову він празник світлий справляв, скликаючи незчисленне множество народу. Він бачив же, [що] люди є християнами, [і] радувався душею і тілом. І так в усі літа він чинив.

Він бо любив книжнії слова і одного разу почув читане в Євангелії: «Блаженні милостивії, бо вони помилувані будуть». І ще: «Продайте маєтності ваші і дайте убогим». І ще: «Не ховайте собі скарбів на землі, де ото міль жере і злодії підкопують, а збирайте собі скарби на небі, де ані міль [не] жере, ні злодії [не] крадуть». І Давида [він слухав], який говорить: «Добрий чоловік милує і дає». І Соломона він слухав, який говорить: «Той, хто бідним дає, богу в позику дає».

Це почувши, повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу — питво і їжу, і з скарбниць кунами. Урядив він також і це. Сказавши: «Немічні й недужі не можуть дійти до двору мойого», — він повелів спорядити вози і накладав [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу, запитуючи: «Де недужі чи старці, що не можуть ходити?» І тим роздавали [все] на потребу.

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 67, 70.

Літопис про будівничу діяльність Володимира (90-ті рр. X ст.)

[...] І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів,

і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх. [...]

У рік 6500 [992]. Володимир заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей. [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 67.

Літопис про внесок Ярослава Мудрого в розбудову Давньоруської держави та розвиток її культури (перша половина XI ст.)

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять пожину вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. [...] Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богові в належні часи. І інші церкви ставив він

по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 89—92.

Літопис про похід Ярослава на Святополка і початок його княжіння в Києві (1016 р.)

У рік 6524 [1016]. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обаполи Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воєвода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, їздячи коло берега [і] говорячи: «Чого прийшли ви зі шкандибою оцим? А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч [ту] спав, упившись з дружиною своєю. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли [війська] одні проти одних, а коли зійшлися докупи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати [Святополкові]. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і обломився лід із воями Святополковими, і багато втопилось у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж [це], Святополк побіг. І одолів Ярослав, а Святополк утік у Ляхи.

Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 82.

Літопис про розгром печенігів (1036 р.)

Року 1036. Коли Ярослав був у Новгороді, йому прийшла звістка, що печеніги оточують Київ. Ярослав же, зібравши багато війська, з варягів і слов'ян, прийшов до Києва і вступив у свій город. А печенігів було безліч. Тоді Ярослав виступив з міста, вистроїв дружину свою, поставив варягів посередині, а з правого боку — киян, а на лівому крилі — новгородців. І стали вони перед містом, а печеніги почали наступати, і зійшлися вони на

тому місці, де тепер стоїть церква святої Софії, митрополія руська, а тоді там було поле поза містом. І сталася жорстока січа, і ледве переміг Ярослав під вечір. І розбіглися печеніги в різні боки, і самі не знали, куди вони бігли, а деякі, тікаючи, потонули у Сітомлі, інші ж — в інших ріках, і так загинули, а решта з них ще й досі десь втікають.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 61.

Уривок зі «Слова о законі і благодаті» митрополита Іларіона з похвалою Володимиру Великому і Ярославу Мудрому (перша половина — середина XI ст.)

А що перше? Закон (Біблія) чи благодать (сам Христос)? Перше є закон, потім благодать. Найперше подібність, потім істина. Закон бо предтеча є і слуга благодаті й істині; істина ж і благодать слуги майбутньому віку, життю нетлінному.

Спершу праця, потім свобода. І як розуміє, то і шанує. Віра бо благодатна по всій землі поширилась і до нашої мови руської дійшла, і природне озеро наповнила, євангельське джерело наводнилося і, всю землю покривши, і до нас пролилося. Це бо вже і ми з усіма християнами славимо Святую Трійцю; всі країни, і міста, і люди шанують і славлять повсякчас їх учителя, який навчив православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, малими похвалами — великі і дивні творіння нашого вчителя і наставника, великого князя нашої землі, Володимира, внука старого Ігоря, сина же славного Святослава, що в свій час владарював, мужністю і хоробрістю відомий в країнах багатьох, і перемогами і силою згадується нині і славиться. Не в поганій бо, і не в невідомій землі володарював, але в руській, яка відома і чується в усіх кінцях землі. [...]

Іще дім Божий великий святий Його Премудрості створив на святість і освяту граду твоєму, іще з усякою красотою прикрасив, золотом і сріблом і камінням дорогим, і судіннями чесними, а ще церкви дивні і славні всім навколишнім країнам, які лише не вертяться в усій півночі земній, від сходу до заходу, і славне місто твоє Київ величчю, ніби вінком, обклав, віддав людей твоїх і місто святе всеславне, швидко на поміч християнам, святій Богородиці, також і церкву на великих воротях створив в ім'я першого Господнього святого Благовіщення, як же чесноту Архангел дасть дівиці, буде і місту цьому. До неї бо: радуйся, обрадована, Господь з тобою: До міста же: благовірний граде, Господь з тобою. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 58—59.

Із «Сказання» про вбивство св. князів Бориса та Гліба (середина XI ст.)

Горе мені, ти світ моїх очей [батько],
сяяння та зоря мого зору,
підтримка моєї молодости!
Наука моєму нерозумові!
Горе мені, мій батьку та мій пане!
На кого я мушу дивитись, до кого звернутись?
Де мені узяти таке добре виховання,
де повчання твого розуму?
Горе мені, горе мені!
Все проходить і є гірше павутиння.
Чого досягнув мій батько та мої брати?
Де їх життя і слава цього світу?
Де їх пурпур та шовки,
Золото та срібло,
вина й меди,
солодкі страви та хуткі коні,
гарні та великі будови,
численні маєтки,
численні прибутки та почесті,
їх гордість своїми боярами?
Це все зникло, ніби й ніколи й не було,
все зникло разом з ними [...]

Історія української культури.
Мюнхен; Львів, 1994. — С. 55—56.

Літопис про повстання в Києві (1068—1069 рр.)

В 1068 році прийшли іноплемінники на Руську землю, багато половців. Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли проти них на Альту і вночі пішли один проти одного. Ради наших гріхів напустив бог на нас язичників: побігли руські князі, і перемогли половці [...]

Коли ж Ізяслав з Всеволодом побігли до Києва, а Святослав — до Чернігова, люди київські прибігли в Київ, зібрали віче на торгу і сказали, звернувшись до князя: «Половці розтеклися по землі, дай, князю, зброю і коней, будемо ще битися з ними». Ізяслав цього не послухав. Почали люди говорити проти воєводи Коснячка, пішли з віча на гору, прийшли на Коснячків двір і, не знайшовши його, зупинилися біля Брячиславового двору і сказали: «Підемо випустимо товаришів своїх з тюрми». Поділилися вони на дві частини. Половина їх пішла до тюрми, а [друга] половина пішла по мосту, ці прийшли на князівський двір. Ізяслав сидів на сінях з дружиною своєю, вони почали сперечатися з князем. Вони стояли внизу, а князь ди-

вився з віконця, дружина стояла біля князя. Тоді сказав Туки, брат Чудина, Ізяславу: «Бачиш, князю, як люди завили, пошли, нехай стережуть Всеслава». Коли він говорив це, прийшла від тюрми друга половина людей, яка відчинила тюрму. І сказала дружина князеві: «Це — не добре. Пошли до Всеслава, хай обманом підізвуть його до віконця і проколють його мечем». Не послухав цього князь. Люди закричали й пішли до темниці Всеслава. Ізяслав, побачивши це, разом з Всеволодом побіг з двору, а люди витягли Всеслава з тюрми, у 15 день вересня, і поставили його посеред князівського двору. Двір князівський вони пограбували, де захопили численну кількість золота і срібла «кунами і біллю» [грішми]. Ізяслав утік до поляків [...] Всеслав сів у Києві [...]

В 1069 році пішов Ізяслав з Болеславом [королем польським] проти Всеслава. Всеслав пішов проти [них]. Прийшов до Білгорода Всеслав і вночі, таємно від киян, утік з Білгорода в Полоцьк. На другий день побачили люди, що князь утік, повернулися до Києва, скликали віче і послали до Святослава і Всеволода сказати: «Ми погано зробили, прогнавши свого князя; ось він веде проти нас Польську землю [поляків]; ідіть у місто батька свого; якщо не хочете, то ми змушені, спаливши своє місто, піти в грецьку землю».

Сказав їм Святослав: «Ми пошлемо до брата свого; якщо він піде на вас з поляками губити вас, то ми підемо війною проти нього, не дамо погубити місто батька свого; якщо він хоче миру, то хай прийде з малою дружиною». Заспокоїлися кияни.

Святослав і Всеволод послали сказати Ізяславові: «Всеслав утік, не води поляків до Києва, ворога твого нема, якщо хочеш гніватися і погубити місто, то знай, що нам жаль батьківського стола». Почувши це, Ізяслав залишив поляків і пішов з Болеславом, взявши небагато поляків. Попереду себе послав сина свого Мстислава в Київ. Мстислав, прийшовши, порубав киян, які звільнили Всеслава, в кількості 70 чоловік, а інших осліпив; інших же погубив без вини, не розвідавши про них.

Коли Ізяслав ішов до міста, вийшли люди назустріч йому з поклоном, і прийняли князя свого кияни. І сів Ізяслав на столі своєму травня місяця в 2 день. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 49—50.

Літописець про боротьбу русів проти половців (1093—1096 рр.)

В цей час [1093 р.] пішли половці на Руську землю; почувши, що помер Всеволод, послали послів до Святополка про мир. Святополк не став думати з старшою дружиною батька і дядька свого, учинив раду з тими, що прийшли з ним [з Турова], схопив послів і запер їх у сарай. Половці, почувши про це, почали воювати. Прийшло багато половців і обступили місто Торчеськ [...]

Святополк, Володимир і Ростислав, приготувавши дружину до бою, пішли: ішли по правій стороні Святополк, по лівій — Володимир, а посередині — Ростислав. Минули Триполь і пройшли вал. Ось половці пішли проти руських, і стрільці — попереду. Наші стали між валами, поставили бойові прапори свої, і рушили стрільці з-за валу. Половці підійшли до валу, поставили свої бойові прапори, напали насамперед на Святополка і зломили військо його. Святополк стояв міцно, а люди побігли, не витримавши натиску [ворожих] воїнів, а після побіг і Святополк [...] Побігли і Володимир з Ростиславом [...]

Ішли лукаві сини Ізмаїла, підпалювали села і токи, багато церков спалили [...] Міста всі опустіли, села опустіли; пройдемо через степи, де паслися стада коней, овець і волів; усе тепер бачимо в зубожінні, ниви заросли, стали житлом для звірів.

Половці багато розорили і повернулися до Торчеська. Знемагали люди в місті від голоду і здалися ворогам. Половці, захопивши місто, спалили його, людей поділили і повели до своїх жител, до близьких і родичів своїх. Багато роду християнського постраждало; засмучені, катовані, задубілі від холоду, від голоду, спраги і біди, змарнілі обличчя, почорнілі тіла; незнайомою країною, з запаленим язиком, голі й босі, з ногами, обдертими терном, з сльозами відповідали один одному, говорячи: «Я був з такого міста», а другий: «А я — з такого села», так розмовляють з сльозами, говорячи про рід свій і зітхаючи [...]

20 числа того місяця (липня 1096 р.), в п'ятницю, о 1 годині дня, прийшов удруге Боняк, безбожний, паршивий хижак, потай до Києва раптово, ледве в місто не в'їхали половці, запалили низинне поріччя й повернули до монастиря, спалили Стефанів монастир і села Германові.

Прийшли [половці] до монастиря Печерського, коли ми в келіях відпочивали після утрені, закричали біля монастиря і поставили два бойові прапори біля монастирських воріт; ми тікали монастирськими задвірками, а інші забігли на полаті [хори]. Безбожні сини Ізмаїла виламали ворота в монастирі, розійшлися по келіях, виламували двері й виносили, коли що знаходили в келії; потім запалили храм святої владичиці нашої Богородиці, прийшли до церкви і запалили двері, що на південь збудовані, а другі — на північ, влізли і в притвор біля гроба Феодосія, зривали ікони [...] Тоді ж запалили двір Красний, його поставив благовірний князь Всеволод на горбі — назвою Видобечі; то все окаянні половці спалили вогнем.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 61—62.

Літопис про Любецький з'їзд князів (1097 р.)

Придоша Святополк, и Володимер, и Давыд Игоревич, и Василко Ростиславич, и Давыд Святославич, и брат его Олег, и сняшася Любечи на устроенье мира, и глаголаша к собе, рекуще: «Посто губим Руськую землю, сам и на ся котору деюще? А половци земю нашу несуть розно, и ради суть,

оже межю нами рати. Да ноне отселе имемся в едино серце, и блюдем Рускые земли. Кождо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславлю, Володимер Всеволожю, Давыд и Олег и Ярослав Святославлю, а им же роздаял Всеволод городы: Давыду Володимер, Ростиславичема Перемышьль Володареви, Теребовль Василкови. И на том целоваша крест.

Повесть временных лет.
Санкт-Петербург, 1999. — С. 109—110.

Уривок із «Поучення дітям» Володимира Мономаха (початок XII ст.)

Я [...] дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені [...]

«Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею. Бо іще трохи і не стане нечестивого. Шукатиме він місця свого — і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі. [...]

[...] [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими — приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу — вгору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же — ні за що мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим помогти — от бога нагороди нехай той сподівається і вічними благами він пораює. [...]

У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати [...]

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його [...]

Паче всього — гордості не майте в серці і в умі [...]

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. [...]

На війну вийшовши, не лінуйтеся [...]

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. [...]

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті.

А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сорома, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться. [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 454—458.

Уривок з Уставу Володимира Мономаха (початок XII ст.)

Володимер Всеволодичь по Святополце, созва дружину свою на Берестовем: Ратибора Киевьско[го] тысячьского, Прокопью Белогородьского тысячьского, Станислава Переяславського тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа, и оуставили до третьаго реза, оже емлеть в треть куны; аже кто возметь два реза, то то ему взяти исто; паки ли возметь три резы, то иста ему не взяти. [...]

А се наклади. А се наклады: 12 гри[вен], отроку 2 гри[вны] и 20 кун, а самому ехати со отроком на дву коню, сути же на рот овес, а мясо дати овен любо полоть, а инемь кормомь, что има черево возметь, писцю 10 кун, перекладнаго 5 кун, на мех две ногате. [...]

О заднице боярстеи и о дружнеи. Аже в боярех любо в дружине, то за князя задниця не идеть; но оже не будеть сынов, а дчери возмуть. [...]

А се закладаюче город. А се оуроци городнику: закладаюче городню, куну взяти, а кончавше ногата; а за корм, и за вологу, и за мяса, и за рыбы 7 кун на нед[е]лю, 7 хлебов, 7 оуборков пшена, 7 лукон овса на 4 кони; имати же ему, донеле город срубять, а солоду одину дадять 10 лукон.

О мостницех. А се мостнику оуроци: помостивше мост, взяти от 10 локот по ногате; аже починить моста ветхаго, то колико городне починить, то взяти ему по куне от городне; а мостнику самому ехати со отроком на дву коню, 4 лукна овса на нед[е]лю, а есть, что можеть. [...]

А се оуроци судебнии. А се оуроци судебнии: от виры 9 кун, а метелнику 9 векошь, а от бортное земли 30 кун, а о инех о всех тяжь, кому помогуть, по 4 куны, а метелнику 6 векошь. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 77—78.

Літопис про з'їзд князів у Долобську і похід руських військ проти половців (1103 р.)

В 1103 році Бог вклав у серце князям руським Святополку і Володимиру, і з'їхалися вони для думи в Долобську. Сів Святополк з своєю дружиною, а Володимир з своєю в одному наметі. Почала думати і говорити дру-

жина Святополка: «Незручно тепер, весною, іти, погубимо смердів і ниву їх». Сказав Володимир: «Дивно мені, дружино, що коней ви шкодуєте, на якому хто оре, а чому про те не подумаєте: почне орати смерд, а приїде половчин, уб'є його стрілою, коня його забере, а приїхавши в його село, захопить жінку, дітей і все майно його? Коня-то шкода, а його самого хіба не шкода?» Не могла відповідати дружина Святослава. Сказав Святополк: «Ось я вже готовий», і встав Святополк. Сказав йому Володимир: «Ось, брате, велике добро зробиш ти землі руській»; послали до Олега і Давида сказати: «Ідіть на половців; або живі будемо або умремо». Послухав Давид, а Олег не захотів [їхати], пояснивши так: «Я — нездужаю». Володимир поцілував брата свого і пішов до Переяславля, а за ним Святополк, Давид Святославич, Давид Всеславич і Мстислав, внук Ігоря, Вячеслав Ярополчич, Ярополк Володимирович. Пішли на конях і човнах, прийшли нижче порогів і стали в протоках, на острові Хортиці. Сіли на коней, піших з човнів висадили, йшли степом 4 дні і прийшли в Сутень. Половці почули, що йде Русь, зібралися без числа і почали радитись. Сказав Урусоба: «Попросимо миру у Русі, бо дуже вони будуть битися з нами: багато зла ми вчинили руській землі».

Але наймолодші сказали Урусобі: «Якщо ти боїшся Русі, то ми не боїмося: побивши цих, підемо в землю їх і захопимо міста, хто врятує їх від нас?»

Руські князі і воїни всі молилися Богові, обіцянки давали Богові і матері його, хто кутею, хто милостинею бідним, хто вкладом у монастир. Коли вони молилися так, пішли половці, а попереду себе сторожем послали Алтунопу, який славився у них мужністю. Також і руські князі послали сторожів своїх. Підстерегли руські сторожі Алтунопу, оточили його, убили Алтунопу і тих, хто був з ним, жоден не втік, а всіх убили. Пішли полки, ніби ліс великий, не можна було оглянути їх, і Русь пішла проти них. Половці, побачивши натиск руських на себе, не дійшовши, побігли перед руськими полками. Наші погналися за ними, рубаючи їх. Дня четвертого квітня місяця Бог учинив велике спасіння, дав велику перемогу над нашими ворогами. Убили тоді у війську [половецькому] князів 20 [...], а Белдюзя взяли в полон [...] Захопили тоді худобу — овець, коней і верблюдів, вежі із здобиччю і челяддю. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 55—56.

Літопис про повстання киян та початок княжіння на київському столі Володимира Мономаха (1113 р.)

[...] А назавтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідній». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх.

І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: «Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких, але й жидів грабувати, а далі й підуть на ятрівку твою, і на бояр, і на монастирі. І будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують».

Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ. [...]

Володимир Мономах сів у Києві в неділю. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископом [Лазарем, Феоктистом та Амфілохієм] і з усіма киянами з честю великою. [І] сів він на столі отця свойого і предків своїх, і всі люди раді були, а заколот улігся. [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 171—172.

Літопис про смерть Володимира Мономаха (1126 р.)

У рік 6634 [1126]. Преставився благовірний князь, христолюбивий великий князь всеї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руськую землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, [цей] братолюбець, і нищелюбець, і добрий дбайливець за Руськую землю.

Преставився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, положили [його] у святій Софії, коло отця [його] Всеволода, співавши належні співи над ним. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по святому і доброму князеві, [а] весь народ і всі люди за ним плакали, як ото діти за отцем або за матір'ю. Плакали по ньому всі люди і сини його Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його.

І тоді розійшлися всі люди з жалобою великою. І так само й сини його розійшлися кожен у свою волость із тугою великою, туди, де ото він кожному з них роздав був волості.

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 181.

Літопис про міжусобні війни на Русі (1135—1136 рр.)

В лето 6643. Юрьи испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростов и прочюю волость свою, но не всю и про то заратишася Олговичи: иде Ярополк с братьею своею, и Юрьи, и Андрей на Всеволода на Олговича, и поимаша около города Чернигова села. Всеволод же не изиде противу биться, и еще бо бяху Половци не пришли к нему. Ярополк же постоя несколко дний у Чернигова, и взвратися в Киев и распусти вои, а со Всеволодом никакоже владився, ни мира с ним створив. И Половцем пришедшим к Всеволоду, Всеволод же с братью своею,

и с Изяславом и Святополком Мьстиславичема, и поидоша воююче села и городы Переяславськой власти и люди секуще, доже и до Киева придоша и Городець зажгоша на святаго Андрея день, ездяху по оной стороне Днепра, люди емлюще, а другыя секуще, не утягшим перевестися им, нелзе бо бяше перевестися крами; и пленища же и скота бещисленое множество. Ярополку бо бяше нелзе перевестися крами с [вои] своими, а они, стоявше три дни за Городьцем в бору, идоша Чернигову и оттуде случе межю собою створиша мир. И пакы Олговичи начаша просити у Ярополка: что ны отець держал при вашем отци, того же и мы хочем; аже не вдасть, то не жалуйте что ся удееть, то вы виновати, то на вас буди кровь. То же все ся створи, оже выгна Дюрди Всеволода ис Переяславля, а потом Изяслава выгна Вячьслав, а потом Изяслава же выгна тот же Вячьслав ис Турова, а они приступиша к Олговичем, и бысть в том межи има пря велика злоба, идяху, слово рекуче, Олговичи: «яко вы начали есте перво нас губити».

Тое же зимы совкупи вои Киевскии, а Дюрди Переяславци, и стояша 50 дний у Киева, и вмирися Ярополк с Всеволодлм; и даша Переяславль Андрееви брату своему, а Володимерь Изяславу Мьстиславичю.

В лето 6644. Привед Ярополк брата своего Андрея из Володимеря и да ему Переяславль, а Изяславу, сыновьцю своему, Володимерь.

Того же лета приде Всеволод, с всею братьею, к Переяславлю, и стояше под городом три дни, и бишася у епископлих ворот и в княжих ворот, и почютиша Ярополка идуча, идоша наверх Супоя, и ту пристроившася дождаша их. И вскоре Ярополк с дружиною своею и с братьею, ни вой своих сждавше, ни нарядившеся гораздо, устремишася боеви, мняще, яко не стояти Олговичем противу нашей силе; и бывшю сступлению обеима полкома, и бишася крепко, но воскоре побегоша Половци Олгове, и погнаша по них Володимерича дружина лутшая, а князи их Володимеричи бьяхуся со Олговичи. Тогда же Василко Леоновичь царевичь убьен бысть, и бысть брань люта, и мнози от обоих падаху. Видивше же братья вся, Ярополк, Вячеслав, Гюргий и Андрей, полкы своя взмятены, отъехавша всвояси. Тысячкый же с бояры их переже гнаша во Половцех, избиша е и воротишася опять на полчище, и не обретоша княжьи своея, и упадоша Олговичем в руце и, тако изъимаша е, держаще стяг Ярополчь, яша бояр много: Давыда Ярославича тысяцьскаго, и Станислава Доброго Тудковича, и прочих мужий; и внук Володимерь Василко Маричичь убьен бысть ту: многы бо бяше бояре Киевськии изоимали. Ярополк же, с братьею своею, приде Кыеву. Се же сдеяся месаца августа в 8 день. Андрей узратися у Переяславль, Всеволод же перешед Десну ста противу Вышегород с вои, Ярополк же нача свкупляти вое на нь; и постоя Всеволод за 7 дни, иде Чернигову, и слаша межи собою послы, и не могоша ся уладити. Паки же Олговичи с Половци переидоша Днепр, декабря в 29, и почаша воевати от Трьполя, около Красна и Васильева и до Белогорода, олиже до Киева и по Желане и до Вышьгорода и до Дерев, и чрез Лыбедь стреляхуся. Ярополк же бяше сбрал множьство вои на нь изо всих земль, и прием расмотрение в сердци, не изиде на нь противу, ни створи кровопролитья; но убоявся суда божия, створися мний в них, хулу и укор прия на се от братье своея и от всих, по рекшему: любите враги ваша. И створи с ними мир в 12 генва-

ря, и целовавше хрест межю собою, ходячю межи ими честьному Михаилу митрополиту со крестом, и вда Ярополк Олговичам отчину свою, чего и хотели; и тако утиши благоумный князь Ярополк брань ту лютую. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. I: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 94—95.

Літопис про війну князів Мстиславичів з Ольговичами (1146—1148 рр.)

В лето 6654. Всеволод свкупи братью свою, Игоря, и Святослава же остави в Киеве, а со Игорем иде к Галичю, и с Давыдовичема, и с Володимиром, с Вячеславом Володимиричем, Изяслав и Ростислав Мьстиславичи сыновчя его, и Святослава поя сына своего, и Болеслава, Лядськаго князя, зятя своего, и Половце дикеи вси, и бысть многое множество вой идоша к Галичю на Володимирка; и бысть дожчь и стече снег, божиим промислом, и тако вдяху на колих и на санех [...] к [го]роду и пожгоша около его острг первый день, а вторый день створиша вече Звенигородьчи хотяче ся передати. И бе у них воевода Володимирь мужь Иван Халдеевичь, изома у них мужи 3 и уби я, и когождо их перетен на пол, поверже я из града; темь и загрози им. И начаша ся Звенигородьци оттоле бити без льсти. Видив же то Всеволод, нача доспевати, яко взяти город. В 3 же день приступиша вси вои ко граду, по зорям бишася до поздьное вечерне, и зажгоша город в трех местех; гражане же, божиею помощью, угасиша. Бог же и святая Богородица избави город от лютыя рати [...]

[...] Бысть же сступ месяца августа в 13 в день, в вторник. Игоря же по 4-х днех емше в болоте, приведоша к Изяславу, и посла и в манастырь на Выбобычь, и оковав и посла Переяславлю, и всади в поруб в манастырь святаго Иоана; и розграбиша Кияне с Изяславом домы дружины Игоревы и Всеволоже, и села, и скоты, взяша именья много в домех и в манастырех. Святослав же вбежа в Чернигов с малом дружины, послася ко братома, рече Володимиру и Изяславу: «стоита ли, брата, у хресном целовании, се есми целовали пятом дни?» Она же реста: «стоиве». И рече им Святослав: «се вам оставливаю Кстяжка мужа свого, ачеть вам таи к собе» — а сам еха Курьску уставливать людий, и остуда Новугороду приде. И слышавше Половецьстии князи створившееся над Игорем, прислаша ко Изяславу мира просяче. [...]

Том же лете ходи Изяслав к Давыдовичема на снем, и рече има: «поидита на Олговича на Святослава»; и посла с нима сына своего Мьстислава, с Переяславчи и с Берендеи, рек им: «идите на нь, оже перед вами не выбегнеть, станьте же около его; аче вы ся струдите, а я пак чел приду к вам и стану около его, а вы домов поидете» — и поидоша Новугороду [...]

В лето 6655. [...] Того же лета посла Володимир [и] Изяслав Давыдовича из Чернигова послы к Изяславу, князю Киевському, река: «брате! се заял Олговичь Святослав волость мою Вятиче, поидиве на нь; аже и проженеве, то поидеве на Дюрдев Суждаль, любо с ним мир створим, любо ся с ним бьем». Изяслав же Мьстиславичь сдума с Давыдовичема и с Всеволодичем

Святославом поити на Дюрги и на Святослава. Тогда же Всеволодичь Святослав держаше у Изяслава Божьски и Мечибожие, Котелницю, а всих пять городов; и приеха к Изяславу, поча ся у него просити река: «отче! Пусти мя Чернигову наперед, тамо ми жизнь вся, у брату моею у Володимира [и] у Изяслава хочю волости просити»; он же рече: «сыну! тако ти и гораздо, готов буди напереде; иди, доспей же на путь»; и поиде Святослав Чернигову. И сгадавше князи Черниговьскии, послаша к Изяславу, веляче ему поити, рекуче: «земля наша погибаеть, а ты не хощеши поити». Изяслав же созва бояры своя и всю дружину свою, Кияне, и рече им: «се есм с братьею своею сгадал, с Володимером и с Изяславом Давыдовичема и с Всеволодичем Святославом, хочем поити на Гюргя на стрья своего, и на Святослава к Суждалю, занеже приял ворога моего Святослава Олговича; а брат Ростислав тамо ся с нами соиметь, ать идет ко мне с Смолняны и с Новгородци». Кияне же слышавше, рекоша: «княже! не ходи с Ростиславом на стрья своего, лепле ся с ним улади, Олговичем веры не ими, ни с ними ходи в путь». Изяслав же рече им: «целовали ко мне хрест, а думу есми с ними думал, а всяко сего пути не хочю отложити; а вы доспевайте». Кияне же рекоша: «княже! ты ся на нас не гневай, не можем на Володимире племя рукы взняти; оня же Олговичь хотя и с детми». Изяслав же рече им: «а тот добр, кто по мне поидет»; и то рек, свкупи множество вои и поиде. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. I: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 95—104.

Літопис про повстання в Києві (1157 р.)

Року 1158. Почав війну замишляти Ізяслав Давидович проти Гюргія і прихилив до себе Ростислава Мстиславича, і Мстислава Ізяславича, і Святослава Олеговича, підмовляв їх пристати до себе, щоб повстати проти Гюргія. Святослав же сказав: «Я хрест цілував йому [присягався, що буду вірний] і не можу без причини повстати проти нього» і не піддався йому. І виступив Ізяслав в похід із Ростиславом і з Мстиславом на Гюргія; і пустив Ростислав сина свого Романа із своїм полком, а Мстислав виступив із Володимира. Кияни сказали Ізяславу: «Поїдь, князю, до Києва, там твій Гюргій помер». Він же заплакав і, звівши руки до Бога, сказав: «Благословен єси, Господи, що розсудив мене з ним його смертю, а не кровопролиттям». А Гюргій, напившись в осьменика Петрила, того ж дня проти ночі розхворівся і хворів 5 днів. І помер у Києві Гюргій Володимирович, князь київський, місяця травня 15 дня в середу проти ночі; а ранком у четвер поховали його в монастирі святого Спаса. І багато зла вчинилося в той день: розграбували двір його красний, і другий двір його за Дніпром розграбували, який він сам звав раєм, і двір Василька, сина його, розграбували в місті, а суздальців винищували по містах і по селах, а майно їх пограбували [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. 1: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 51.

Літопис про боротьбу між руськими князями (1159—1160 рр.)

Том же лете нача Ярослав Галичьскый искати Ивана Ростиславича, стрьичича своего; Ярослав бо бяше подмолвил князе Руские, и короля, и Лядьския князя, да быша ему были помочьници на Ивана, и обещашася ему вси. И послаша послы Киеву к Изяславу Давыдовичю: Ярослав Галичьский Избигнева, Святослав Олговичь Жирослава Иванковича, Ростислав Мьстиславичь, Мьстислав Изяславичь Жирослава Васильевича, Ярослав Изяславичь Онофрья, Володимер Андреевичь Гаврила Васильевича, Святослав Всеволодичь Киянина, король мужа своего, и от Ляхов мужь свой; Изяслав же припре всих, и ответ им дав, отпусти я. Иван же тогда уполошився еха в поле к Половцем, и шед с Половци и ста в городех Подунайскых, и изби две кубаре и взя товара много в нею, и пакостяше рыболовом Гадичьскым. И придоша к нему Половци мнози, и берладника у него скупися 6000, и пойде к Кучелмину, и ради быша ему, и оттуда к Ушици пойде. И вошла бяше засада Ярославля в город, и начаша ся бити крепко засадници из города, а смерди скачуть черес заборола к Иванови, и перебеже их 300; и хотеша Половци взяти город, Иван не да им взяти, и розгневавшеся Половци ехаша от Ивана. Изяслав же посла по Ивана и приведе Киеву. И уведав Изяслав, оже на нь хотять ратью пойти про Ивана Ярослав, Мьстислав, Володимир Андреевичь, и посла к брату Святославу Чернигову Глеба Ракошича, дая ему Мозырь и Чичереск, и поведа ему, оже хотять на нь ратью пойти. Святослав же рече: «право, брате, гневался есмь на тя про то, оже ми еси Черниговськой волости не исправил, но лиха ти есмь не хотел; да же уже тако есть, оже на тя хотять, то боже мя избави ти волостит[ь]се; ты ми брат, дай ми бог с тобою пожити добре», — и целоваста хрест межи собою на всей любви. Тогда же и сняшася в Лутаве Изяслав, и Святослав Олговичь, и сын его Олег, Игорь, и Всеволодичь, и Володимиричь Святослав, и бысть любовь велика межи ими по 3 дни, и дарове мнози; тогда же и послаша слы своя в Галичь и Володимирю, поведаюче свою любовь и оже бог свкупи хрест честьный. Ти же уведавше, оже братья у любви, такоже не поехаша. [...]

В лето 6668. Пойде Ростислав, сын Мьстиславль, и[з] Смоленьска к Киеву на стол, и вниде в Киев месяца априля в 12 день, на вкресенье (тогда бо бе пска честьная); и сретоша вси людие и множьство народа, прияша и людие с достохвалною честью; и сяде на столе деда своего и отца своего благоверный князь Ростислав, и бысть людем двоя радость, и вскресение господне и княже седение.

Том же лете снимался Ростислав с Святославом Олговичем Моровийски, месяца мая в 1 день. Бысть же съезд ею на великую любовь. Тогда же Ростислав позва Святослава к собе на обед, Святослав же еха к нему безо всякого извета; и бысть же радость во т день межю има, и дарове мнози, да бо Ростислав Святославу соболми, и горностайми, и черными кунами, и песци, и белыми волкы, и рыбьими зубы; на заутрие же позва Святослав Ростислава к собе на обед, и тако быста весела паче вчерашнего дни, да Святослав Ростиславу пардус и два коня борза, уковану седлу; и тако рози-

достася усвояси. Том же лете воева Георгий Ярославичь ис Турова к Путивлю [...] Выревци же затворишася от него и не пустиша к собе; он же оттуда взвратився иде в Зартыи, и ту перебыв, иде опять взвратився у Вырь. Тогде Олег Святославичь изби Половци и Сантуза уби половецьского князя. [...]

Том же лете пойде Святослав Олговичь ко Вщижю на Святослава на Володимирича, и Всеволодича с ним оба ходиста, и Рюрик с Киевським полком, и Олег Святославичь, Роман и[з] Смоленьска, и Всеслав ис Полотьска, Кснятин Серославичь с Галичаны, и стояша около его 5 недель, и створиша с ним мир; и на том целова хрест Володимиричь к Святославу, яко имети ему его в отца место и в всей воли его ему ходити; и тако взворотишася всвояси [...]

Той же зиме ходи Мьстислав Изяславичь и Ярослав, брат его Ярополк, Андреевичь Володимир, брат его Ярополк, к Турову на Гюргя на Ярославича, и стояша пол-3 неделе, и не вспевше ему ничтоже, взвратишася всвояси.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 106—110.

Літопис про міжусобну боротьбу за київський стіл (1169 р.)

Року 1169. Після смерті Ростислава почали слати по Мстислава брати, Володимир Мстиславич, Рюрик, Давид і кияни від себе послали, чорні клобуки від себе послали. Мстислав же послав Володислава Воротиславича перед собою до Василька Ярополковича, наказуючи йому сидіти в Києві до свого приходу і тивуна свого послав. І стали приятелі Мстиславові розповідати Василькові і Володиславові, що Володимир Мстиславич і Андрійович, і Ярослав Мстиславів брат, і Рюрик, і Давид цілували хрест [заприсяглися], що відберуть собі володіння у Мстислава і розподілять по своїй волі: Володимирові до своїх володінь Торчеський з усім Пороссям, Андрійовичу — Берестій, Ярославові — Володимир. Василько ж зібрав усі думки їх і послав до Мстислава в Володимир, представляючи йому всі розмови їх. Мстислав же послав до своїх спільників, що присягнули йому, до Ярослава у Галич і до Ляхів до Всеволодовичів, заявляючи їм про твердження [рішення] братів. І зібрався Мстислав з ляхами і з Ярославом Галицьким, і пішов Мстислав у Київ на стіл, і Ярослав дав йому 5 галицьких полків, і Мстислав Всеволодович з ним же, і підступив до Микулина; і там прийшли до нього берендичі всі, і торці, і печеніги, і весь чорний клобук, і, прийнявши від них присягу, він пустив перед собою брата свого з берендичами, а сам пішов вслід за ним. І в той спосіб Володимир Мстиславич пішов із Трипілля до Вишгорода, і з жінкою, і з дітьми, в той же день Мстиславиха, мати його, вийшла до Вишгорода. Ярополк же з берендичами настигли Володимира на Желяні біля Доброго Дуба, і не дозволили берендичі стріляти на них, бо були берендичі обманщиками; і так їхали берендичі вслід за ними до Всеволожого монастиря, і там повернувся Ярополк у місто, а Мстислав другого дня ранком вслід за ним попрямував до Києва, вистроївши полки свої,

Васильківським шляхом та до Ольгова, а як вступив він у Київ, вийшли туди всі кияни. Договорившись із братами, а також із дружиною та киянами того ж дня, він пішов до Вишгорода, а берендичів пустив на грабіж, і на Оболоні від Дніпра запалили вони двір тисяцького Давида, Радилів, а згоріло ще й інших дворів 7. Мстислав же, прийшовши, став на горі від бору, а печенігів поставив на валу; берендичі ж убили Володимирового мужа, але й ці убили кращого берендича. А був тоді день п'ятниця, а зранку в суботу почали битися, їздячи до міста і виходячи з міста, жорстоко билися. І так почали договорюватися про володіння, посилаючи послів, Рюрик, і Давид, і Володимир із Мстиславом і, договорившись про володіння, цілували хрест [принесли присягу]. Мстислав же в понеділок ввійшов у Київ.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 78—79.

Літопис про боротьбу Русі проти нападу половців (1170 р.)

Тієї ж зими напали половці на Київську землю, захопили багато сіл за Києвом з людьми, і скотом, і кіньми, і повернулися з великим полоном у землю Половецьку. Київський же князь Гліб, тому що сам був у той час хворий, послав до братів своїх Михалка і Всеволода. Михалко ж і Всеволод незабаром приїхали до нього, і він послав їх услід за половцями. Будучи слухняними, Михалко і Всеволод зразу ж пішли вслід за половцями, догнали їх за рікою Бугом з берендеями і з торками, з воєводою своїм Владиславом, виїхали на їх дорогу, і поїхали по ній услід за ними, і перестріли їх з полоном, вступили з ними в бій, і з божою допомогою Михалко і Всеволод одних повбивали, а інших половили; і сказали впійманим: «Чи багато ще є ваших позаду?», а ті сказали: «Є багато». Тоді сказав Всеволод: «Це ми державимо полонених собі на смерть, краще звели, княже, хай їх постинають» — і постинали їх усіх. І поїхали вони по дорозі услід за половцями, і знову перестріли їх інші, і зблизилися з ними, і сильно билися. І бог поміг Михалкові і Всеволодові у боротьбі з поганцями, а також дідова та батькова молитва; і сталося в неділю таке, що самі брати перебили поганців, а інших половили, і відібрали в них полону 400 осіб, і відпустили їх до домів своїх, а самі повернулися в Київ [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 81.

Літопис про виступ бояр проти князя Ярослава Осмомисла (1170 р.)

В том же лете выбеже княгини Ярославляя из Галича в Ляхи [с] сыном с Володимиром, и Кстятин Серославичь и мнози бояре с нею быша тамо 8 месяций. И начашася слагати к ней Святополк и ина дружина, вабяче ю

опять, а князя ти имем. Володимер же посла ко Святославу к Мьстиславичю, прося у него Червьна: «ать ми будеть ту седячи добро слати в Галичь; аже ти сяду в Галичи, то Бужськ твой возвороччю и 3 городы придам к тому». Святослав же да ему и крест к нему целова помагати ему; и пойде Володимир к Червьну и с матерью. И устрете и весть от Святополка из Галича: «поедь стряпять; отца ти есмы яли, и приятели его Чаргову чадь избиле; а се твой ворог Настаска». Галичани же накладше огнь сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша, а князя водивше ко кресту, яко ему имети княгиню вправду, и тако уладившеся.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 137—138.

Літопис про напад половців на Переяславське князівство (1179 р.)

Того же лета, месяца августа, придоша иноплеменници на Рускую землю, безбожнии Измалтяне, оканьнии Агаряне, нечистии исчадья, делом и нравом сотониным, именемь Концак, злу началник правоверным крестьяном, паче же всим церквам, идеже имя божие славиться, сими же погаными хулиться, то не реку единемь крестьяном, но и самому богу врази; то аще кто любить врагы божия, то сами что приимуть от бога? Сий же богостудный Концак со единомыслеными своими приехавше к Переяславлю, за грехы наша, много зла створи крестьяном, оних плениша, а иныи избиша, множайшия же избиша младенець. В то же время вышедшю Святославу ис Кыева, ниже Трьполя стоящю, съежидающи к собе Ростиславичь, ждашеть бо к собе Половець на мир: бяшеть же им весть ина: «рать», и в то время пригна посол ис Переяславля: «воюють Половци около города». Слышавше же князи Рустии, пойдоша за Сулу и сташа близ городища Лукомля; весть же приимше Половци, яшася бегу опять своею дорогою, и князи воротишася восвояси.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 138.

Літопис про спільний похід руських військ проти половців (1184 р.)

Року 1184. І пішов був окаянний, і безбожний, і треклятий Кончак з безліччю половців на Русь, похваляючись, що має намір полонити міста руські і спалити їх вогнем, бо знайшов він був такого мужа бусурманина, що стріляв живим вогнем, і були в них луки самострільні, такі тугі, що ледве 50 мужів могли напружити [натягнути тятиву]; але всемилостивий Господь Бог гордим противиться і наміри їх зруйнував. Прийшовши ж, Кончак став на Хоролі і, бажаючи обманути Ярослава Всеволодовича, послав до нього просити миру. Ярослав же, не знаючи, що його хочуть обма-

нути, послав до них свого мужа Ольстина Олексича. А Святослав Всеволодович послав до Ярослава сказати: «Брате, не йми їм віри і не шли до них мужа свого; я нападу на них». І Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич, з усіма своїми військами, не гаючи часу, виступили проти половців. І от Рюрик і Святослав відрядили Володимира Глібовича, відрядили в Навороп і Мстислава Романовича, а самі Рюрик і Святослав пішли ззаду за ними. Коли вони обидва їхали, то зустріли купців, що йшли їм напроти, з Половецької землі, і купці розповіли їм, що половці стоять на Хоролі; почувши про це, Святослав і Рюрик зраділи і пішли до них. Володимир же і Мстислав, що теж почули про це, прийшли на те місце, на яке вказали купці; прийшовши ж на місце те, де стояли [половці], вони нікого не побачили, бо половці пішли були на інше місце біля Хоролу; наворопники ж, перейшовши Хорол, повиходили на горби, роздивляючись, чи не побачать де-небудь їх. Кончак же стояв у лузі, якого вони, ідучи по горбах, обминули, а інші, побачивши з висоти [половців], кинулися на них. Кончак же, побачивши те, утік поза ними через дорогу; і захопили меншу частину його війська і того бусурманина, у якого був живий вогонь, то і того привели до Святослава з пристроєм для стріляння вогнем; останніх же воїнів їх повбивали, а інших виловили, а коні їх і силу-силенну зброї забрали.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 81—82.

Літопис про боротьбу з половцями новгород-сіверського князя Ігоря Святославича (1185 р.)

Року 1185. [...] У той же час Святославич Ігор, внук Олегів, поїхав з Новгорода, місяця квітня в 23 день, у вівторок, взявши з собою брата Всеволода із Трубецька і Святослава Олеговича синовця свого із Рильська і Володимира — сина свого із Путивля і в Ярослава випросив на підмогу Ольстина Олексича — Прохорового внука з Куями, чернігівськими воєводами; і так ішли тихо, збираючи дружину свою; а коні в них були дуже гладкі. І коли вони йшли до річки Дінця, в час вечірній, Ігор глянув на небо і побачив сонце, яке стояло як місяць, і сказав боярам своїм і дружині своїй: «Чи бачите? Що означає це знамення?» Вони ж, глянувши, побачили всі і посхиляли голови, і сказали мужі: «Це не на добро знамення оце». Тоді Ігор сказав: «Брати мої і дружино! Тайни Божої ніхто не відає, а творець цього знамення, як і всього світу свого, — Бог; що нам Бог дасть, чи на добро чи на наше зло, те ми побачимо». І, сказавши це, перебрів Донець; і так прийшов до Осколу і ждав два дні свого брата Всеволода; той ішов був іншим шляхом із Курська; і звідси пішли до Салниці, туди ж до них і сторожі приїхали, яких вони послали були язика ловити, і розповіли ці, що приїхали: «Ми бачилися з ратними людьми, ваші воїни їздять із зброєю; то або їдьте негайно, або повертайся додому, бо не наш це час».

Ігор же поговорив з братами своїми: «Якщо ми повернемося, не бившися, то сором нам буде, гірший від смерті; хай уже буде, як Бог нам дасть». І так надумавши, їхали вони всю ніч; другого ж дня, у п'ятницю, в обідню пору, зустріли половецькі полки, бо вони були вже дійшли, свої обози залишили позад себе, а самі зібралися від малого до великого, стояли на тому березі ріки Сюурлію. І ці виставили полків 6: Ігорів полк посередині, а справа — полк його брата Всеволода, а зліва — полк Святослава, його синовця, поперед нього — полк його сина Володимира і другий полк — Ярославів, які були з Ольстином Куї, і третій полк попереду із стрільців, які були від усіх князів виведені наперед; і так вистроїли вони свої полки. І сказав Ігор до братії своєї: «Братія, цього ми шукали, понатужимося ж! І так наблизились вони до половців, поклавши на Бога надію свою. І як стали доходити до ріки Сюурлію, виїхали з половецьких полків стрільці і, пустивши по стрілі на руські війська, поскакали назад; руські ж війська ще не перейшли були ріку Сюурлій; поскакали назад і ті половці, сили половецькі, які стояли далі від берега ріки. Тоді Святослав Олегович, і Володимир Ігоревич, і Ольстин з Куями, і стрільці кинулися вслід за ними, а Ігор і Всеволод ішли помалу, не розпускаючи полків своїх; передні ж руські війська били половців, ловили їх; втікаючи, половці пробігли мимо своїх обозів, руські ж війська, дійшовши до обозів, ополонилися, інші ж аж вночі повернулися до своїх полків з полоном. І, коли вже зібралися після цього полки половецькі, Ігор сказав до обох братів і до мужів своїх: «Це Бог силою своєю поклав на наших ворогів нашу перемогу, а на нас — честь і славу; оце ми бачили полки половецькі, бачили, що їх багато, а в нас що? Чи всі вже зібралися? Нині ж поїдемо протягом ночі, а хто поїде ранком після нас, то хто зна, чи всі переїдуть, але кращі кіннотники переберуться, а нам самим, як Бог дасть». І сказав Святослав Олегович до обох своїх стриїв: «Я далеко гнався за половцями, і коні мої поморилися; якщо мені треба буде тепер виступити, то мені доведеться в дорозі відстати» — і Всеволод поміг йому, вимагаючи, щоб переночувати тут. І сказав Ігор: «Не дивно є, якщо розібратися, що й померти тут можна» — і стали ночувати тут. У суботу ж, на світанку, стали виступати полки половецькі, як ліс, розгубилися князі руські, не знаючи, кому проти кого виступати, бо половців була сила-силенна. І сказав Ігор: «Це, знайте, зібрали ми на себе всю їх землю: Кончака і Козу Бурновича і Токсобича, Колобича, Етебича і Тертробича». І так договорившись, позлазили всі з коней, бо хотіли, б'ючись, дійти до ріки Дінця; бо вони казали: «Якщо відступимо і втечемо самі, а чорних людей залишимо, то гріх нам буде від Бога, що відступимо, залишивши цих; отже, або вмремо, або всі живі будемо на одному місці» [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 82—84.

Літопис про спільний похід дружин руських князів на половців (1187 р.)

У рік 6695 [1187]. Надумав князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців, уборзі, наїздом, бо їм розповідали: «Половці близько, на Татинці, на дніпровському броді». І їхали вони в напад без возів. Володимир Глібович також приїхав до них із Переяславля з дружиною своєю. Він випросився у Святослава і в Рюрика їздити попереду з чорним клобуком. Хоча Святославу не любо було пустити Володимира попереду, перед синами своїми, але Рюрик та інші всі [це] схвалили, тому що він був муж доблесний, і смілий, і сильний у бою; він бо завше прагнув на доблесні діла. [...]

Але коли князі руські йшли на них, [половців], то з чорних клобуків дали вість сватам своїм у Половці, а половці, почувши, що йдуть на них князі руські, втекли за Дніпро. Князям же руським не можна було їхати вслід за ними, — бо Дніпро вже швидко покрився ополонками, бо була весна, — і вернулися вони до себе.

У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він, місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці.

Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила. [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 342—343.

Літопис про смерть Ярослава Осмомисла і початок князювання в Галичі Володимира (1187 р.)

Того же лета преставися Галичький князь Ярослав, сын Володимерь, месяца октября в 1 день, а во вторый день положен бысть во церкви святыя Богородица. Бе же князь мудр и речен языком, и богобоин, и честен ю землях, и славен полкы: где бо бяшеть ему обида, сам не ходяшеть полцы своими, (но посылашеть я с вое) — водами; бе боростроил землю свою и милостыню силну, раздавашеть, страныя любя и нищая корми, чернорizский чин любя и честь подавая от силы своея, и во всем законе ходя божии, к церковьному чину сам приходя и строя добре [клирос]. И ко преставлению своему в болезни тяжце познася худ, и созва мужа своя и всю Галичкую землю, позва же и зборы вся и манастыря, и нищая, и силныя и худыя; и тако глаголаше плачася ко всемь: «отци, и братья, и сынове! Се уже отхожю света сего суетьнаго и иду ко творцю своему, а сгреших паче

всих якоже ин никто не сгреши; а отци и братья! Простите и отдайте!» И тако плакашеться по три дни, передо всими сборы и передо всими людми, и повеле роздавати имение свое манастыремь и нищим; и тако даваша по всему Галичю по три дни, и не могоша раздавати. И се молвяшеть мужемь своим: «се аз одиною худою своею головою ходя, удержал всю Галичкую землю; а се приказываю место свое Олгови, сынови своему меншему, а Володимеру даю Перемышль»; и урядив я, и приводи Володимера ко хресту и мужи Галичкыя на семь, яко ему не искат под братом Галича. Бящеть бо Олег Настасьчичь, и бе ему мил, а Володимер же хожаше в воле его, и того деля не дашеть ему Галича. По смерти же Ярославле, бысть мятежь велик в Галичкой земли: и сдумавше мужи Галичкыи с Володимером, переступишеть хрестьное целование и выгнаша Олга из Галича; и беже Олег оттуду во Вручий к Рюрикови, а Володимер седе в Галиче, на столе деда своего и отца своего.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 141—142.

Уривок зі «Слова о полку Ігореве» (бл. 1187 р.)

Не лепо ли ны бяшеть, братие, начяти старыми словесы трудных повестий о плъку Игорове, Игоря Святъславлича? Начати же ся тъй песни по былинамь сего времени, а не по замышлению Бояню! Боян бо вещий, аже кому хотяше песнь творити, то растекашется мыслию по древу, серым вълком по земли, шизым орлом под облакы. Помняшеть бо, рече, първых времен усобице. Тогда пущашеть 10 соколовь на стадо лебедей: которыи дотечаше, та преди песнь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зареза Редедю пред пълкы касожьскыми, красному Романови Святъславличю. Боян же, братие, не 10 соколовь на стадо лебедей пущаше, и своя вещиа пръсты на живая струны въскладаше; они же сами князем славу рокотаху.

Почнем же, братие, повесть сию от стараго Владимера до нынешняго Игоря, иже истягну умь крепостию своею и поостри сердца своего мужеством, наплънився ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половецькую за землю Руськую.

Тогда Игорь възре на светлое солнце и виде от него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорь к дружине своей: «Братие и дружино! Луце ж бы потяту быти, неже полонену быти. А всядем, братие, на свои бръзыя комони, да позрим синего Дону». Спала князю умь похоти, и жалость ему знамение заступи искусити Дону великаго. «Хошу бо, рече, копие приломити конець поля половецкаго; с вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломом Дону».

О Бояне, соловию стараго времени! Абы ты сия плъкы ущекотал, скача, славию, по мыслену древу, летая умом под облакы, свивая, славию, оба полы сего времени, рища в тропу Трояню, чрез поля на горы. Пети было песнь Игореви, того внуку: «Не буря соколы занесе чрез поля широкая, га-

лици стады бежать к Дону великому». Чили въспети было, вещей Бояне, Велесовь внуче: Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Кыеве. Трубы трубять в Новеграде, стоять стязи в Путивле». Игорь ждет мила брата Всеволода. И рече ему буй тур Всеволод: «Один брат, один свет светлый ты, Игорю, оба есве Светьславличя! Седлай, брате свои бръзыи комони, а мои ти готови, оседлани у Курьска напереди. А мои ти куряни сведоми къмети: под трубами повити, под шеломы възлелеяны, конець копия въскръмлени: пути им ведоми, яруги им знаеми, луци у них напряжени, тули отворени, сабли изъострени; сами скачють, акы серыи влъци в поле, ищущи себе чти, а князю славы».

Тогда вступи Игорь князь в злат стремень и поеха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше; нощь, стонущи ему грозою, птичь убуди; свит зверин въста; збися Див кличет връху древа: велит послушати земли незнаеме — Влъзе, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, тьмутораканьскый блъван! А половци неготовами дорогами побегоша к Дону великому: крычат телегы полунощы, рци — лебеди роспужени. Игорь к Дону вои ведет. Уже бо беды его пасет птиць по дубию; влъци грозу въсрожат по яругам; орли клектом на кости звери зовут; лисици брешут на чръленыя щиты. О Руская земле, уже за шеломянем еси! [...]

О, стонати Руской земли, помянувше пръвую годину и пръвых князей! Того старого Владимира нельзе бе пригвоздити к горам киевским: сего бы ныне сташа стязи Рюриковы, а друзии Давидовы; и розно ся им хоботы пашут, копиа поют.

На Дунаи Ярославнын глас ся слышит; зегзицею незнаема рано кычеть. «Полечю, — рече, — зегзицею по Дунаеви, омочю бебрян рукав в Каяле реце, утру князю кровавыя его раны на жестоцем его теле!» Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи: «О, ветре, ветрило! Чему, господине, насильно вееши? Чему мычеши хиновъскыя стрелкы на своею нетрудною крилцю на моея лады вои? Мало ли ти бяшет горе, под облакы веяти, лелеючи корабли на сине море? Чему, господине, мое веселие по ковылию развея?» Ярославна рано плачеть Путивлю городу на забороле, аркучи: «О Днепре Словутицю! Ты пробил еси каменныя горы сквозе землю Половецкую; ты лелеял еси на себе Святославли насады до плъку Кобякова: възлелей, господине, мою ладу к мне, а бых не слала к нему слез на море рано». Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи: «Светлое и тресветлое слънце! Всем тепло и красно еси. Чему, господине, простре горячюю свою лучю на лады вои, в поле безводне жаждею имь лучи съпряже, тугою им тули затче?»

Прысну море полунощи; идут сморци мьглами. Игореви князю бог путь кажет из земли Половецкой на землю Рускую к отню злату столу. Погасоша вечеру зари. Игорь спит. Игорь бдит. Игорь мыслию поля мерит от великаго Дону до малаго Донца. Комонь в полуночи Овлур свисну за рекою; велить князю разумети. Князю Игорю не быть! Кликну; стукну земля, въшуме трава, вежи ся половецкии подвизашася. А Игорь князь поскочи горностаем к тростию и белым гоголем на воду. Въвръжеся на бръз комонь и скочи с него бусым влъком, и потече к лугу Донца, и полете соколом над мьглами, избивая гуси и лебеди завтроку, и обеду, и ужине. Коли Игорь

соколом полете, тогда Влур влъком потече, труся собою студену росу: претръгоста бо своя бръзая комоня. [...]

Рек Боян и ходы на Святъславля пестворца стараго времени Ярославля, Ольгова коганя хоти: «тяжко ти головы кроме плечю, зло ти телу кроме головы, Руской земли без Игоря». Солнце светится на небесе, Игорь князь в Руской земли. Девици поют на Дунаи, вьются голоси чрез море до Киева. Игорь едет по Боричеву к святей богородици Пирогощей. Страны ради, гради весели.

Певше песнь старым князем, а потом молодым пети слава: Игорю Святъславличю, буй-туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу. Здрави князи и дружина, побарая за христьяны на поганыя плъки! Князем слава а дружине. Аминь.

«Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви.
Київ, 1967. — С. 96—129.

Статті «Руської правди» щодо захисту князжих урядників та регулювання норм їх утримання (XI—XIII ст.)

[...] По Ярославе же паки совкупившеся сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Косначько, Перенег, Никифор и отложиша оубиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все яко же Ярослав судил, такоже и сынове его оуставиша.

О оубиистве. Аже кто оубиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищуть, то виревную платити, в чьеи же верви голова лежить, то 80 гри[вен]; паки л[и] людин, то 40 гри[вен]. [...]

А се покони вирнии были при Ярославе: вирнику взяти 7 ведер солоду на неделю, же овен любо полоть, любо 2 ногате; а в середу куна же сыр, а в пятницю тако же; а кур по двою ему на день; а хлебов 7 на неделю, а пшена 7 оуборков, а гороху 7 оуборков, а соли 7 голважень: то то вирнику со отроком; а кони 4, конем на рот сути овес; вирнику 8 гри[вен], а 10 кун перекладная, а метелнику 12 векшии, а ссадная гривна.

Аже будеть вира во 80 гри[вен], то вирнику 16 гри[вен] и 12 векши, а переди ссадная гри[вна], а за голову 3 гри[вны].

О княжи муже. Аже в княжи отроци, или в конюсе, или в поваре, то 40 гри[вен].

А за тивун за огнищныи, и за конюшии, то 80 гри[вен].

А в сельском тивуне княже или в ратаинем, то 12 гри[вен]. А за рядовича 5 гри[вен]. Тако же и за бояреск. [...]

О челяди. А челядин скрыетьс(я), а закличуть и на торгу, а за 3 дни не выведуть его, а познаеть и третии день, то свои челядин поняти, а оному платити 3 гри[вны] продажи. [...]

О татбе. Паки ли будеть что татебно купил в торгу, или конь, или порт, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника; аже начнеть не знати, оу кого купил, то ити по нем тем видоком на роту, а истьцю

свое лице взяти; а что с ним погибло, а того ему желети, а оному желети своих кун, зане не знаеть оу кого купив; познаеть ли на долзе оу кого то купил, то свое куны возметь, и сему платити, что оу него будеть погибло, а князю продажю. [...]

Аже буд[у]ть холопи татие, суд княжь. Аже буд[у]ть холопи татие, любо княжи, любо боярьстии, любо чернечь, их же князь продажею не казнить, зане суть не свободни, то двоиче платить ко истьцю за обидоу. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 76—77.

Літопис про посольство римського папи Інокентія III до галицько-волинського князя Романа (початок XIII ст.)

Роман Мстиславич, мстячи ляхам за їх неправди і за рани свої, зібрав галицьке і володимирське військо і пішов весною до Сандомира, взяв два міста і багато опустошив [...] Почувши ж, що Лешка на королівство не взяли, розгнівавшись, пішов він знову до Сандомира і почав ще більше розоряти і села палити. Ляхи ж пустили від себе Лешка, щоб він став від себе просити Ярослава; він же, не знаючи, що його обманюють, бо був дитиною ще, послав від себе послів просити Романа. Також і папа, почувши що Роман переміг угрів і ляхів і всю Русь підкорив під себе, послав до нього свого посла намовляти перейти в католицьку віру свою, обіцяючи йому міста надати і королем в Русі зробити його. Роман же сперечався, опираючись на святе письмо, а вони, не соромлячись, тиснули на нього ласкавими словами. Одного разу, як той посол говорив Романові, що папа дуже могутній і може його зробити багатим, могутнім і шановним з допомогою Петрового меча, Роман, вийнявши свого меча, сказав послові: «Чи такий отой Петрів меч у папи? Якщо він має такий меч, то він може міста надавати, а я, доки маю його при бедрі, не хочу купувати, тільки кров'ю, як і батьки та діди наші примножали землю Руську, буду примножувати її». А Лешковим послам сказав: «Ідіть і скажіть: я не хочу з милості до вас — шкодити вам обом, тільки заплатіть мені витрати, які ви погодилися; а якщо не можете стільки срібла негайно дати, то дайте мені Люблін з землею, поки виплатите». І, відпустивши тих послів, пішов у Галич.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 84.

Характеристика галицько-волинського князя Романа (початок XIII ст.)

В лето 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого.

По смерти же великого князя Романа, приснопамятнаго, самодержца всея Руси, одолевша всим поганьскым языком, ума мудростью ходяща по

заповедем божиим: «устремилбося бяше на поганыя яко и лев, сердит же бысть яко и рысь, и губяше яко и коркодил, и прехожаше землю их яко и орел, храбор бо бе яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганыя Измалтяны, рекомыя Половци, изгнавшю Отрока во Обезы за Железная врата, Срчанови же оставшю у Дону, рыбою оживщю; тогда Володимер Мономах пил золотом шоломом Дон, и приемшю землю их всю, и загнавшю оканьныя Агарины. По смерти же Володимире, оставшю у Сырьчана единому гудьцю же Ореви, посла и во Обезы, река: «Володимер умерл есть, а воротися, брате, пойди в землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему песни Половецкия; оже ти не восхочеть, дай ему поухати зелья, именемь евшан». Оному же не восхотевшю обратитися, ни послушати, и дасть ему зелье; оному же обухавшю и восплакавшю, рче: «да луче есть ва свой земле костью лечи, нели на чюже славну быти». И приде во свою землю. От него родившюся Концаку, иже снесе Сулу, пешь ходя, котел нося на плечеву; Роману же князю ревновавшю за то, и тщашеся погубити иноплеменьникы. Велику мятежю во[з]ставшю в земле Руской, оставившима же ся двеима сынома его, един 4 леть, а другий дву лет.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 143—144.

Грамота князя Романа Мстиславича із закликом створити на Русі військову федерацію князівств (1201 — початок 1203 рр.)

Вы, братия, известны о том, что Киев есть старейший престол во всей Руской земли, и надлежит на оном быть старейшему и мудрейшему во всех князех руских, чтоб мочь благоразумно управлять и землю рускую отвсюду оборонять, а в братии, князьях руских, доброй порядок содержать, дабы един другаго не мог обидить и на чужия области наежжать и разорять. Ныне же видем все тому противное. Похищают престол молодшие и несмысленные, которые не могут не токмо других распоряжать, и братию во враждах разводить, но сами себя оборонить не в состоянии, часто востанет война в братии, приводять поганых половцев, и разоряют землю Рускую, чем наипаче и в других вражду всеваютъ. Того ради и Рюрик явился винен, и я лишил его престола, дабы покой и тишину Руской земли приобрести, доколе все князи руские, разсудя о порядке рускаго правления, согласно положат и утвердят. О чем прошу от каждаго совета, кто как наилучше вздумает.

Мое же мнение, ежели принять хотите, когда в Киеве великий князь умрет, то немедленно местные князи, суздальский, черниговский, галицкий, смоленский, полоцкий и рязанский, согласяся, изберут старейшаго и достойнешаго себе великим князем и утвердят крестным целованием, както в других добропорядочных государствах чинится. Младших же князей к тому избранию не потребно, но они должны слушать, что оные определят. Когда тако князь великий на киевский престол избран будет, должен старейшаго сына своего оставить на уделе своем, а молодших наделить от

онагож или в Руской земли от Горыня и за Днепр, сколько городов издревле к Киеву принадлежало. Ежели кто из князей начнет войну и нападение учинит на область [другого], то великий князь да судит с местными князи и смирит. Ежели на кого войною придут половцы, венгры, поляки или другой народ и сам тот князь оборониться не может, тогда князю великому согласяся с местными князи: послать помочь от всего государства, сколько потребно. А чтобы местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детямь делить, но отдавать престол по себе одному сыну старшему со всем владением. Меньшим же хотя давать для прокормления по городу или волости, но оным быть под властию старейшаго их брата. А буде у кого сына не останется, тогда отдать брату старейшему по нем, или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Руская земля в силе не умалялась. Вы бо выдаете довольно, когда не много князей в Руси было, и старейшаго единаго слушали, тогда все окрестные их боялись и почитали, не смея нападать на пределы руские, как то ныне видим.

И естьли вам нравно съехаться на совет к Киеву или где пристойно, чтоб о всем внятнее разсудить и устав твердый учинить, то прошу в том согласиться и всем обвестить.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 429—430.

Літопис про боротьбу князів Данила Романовича і Мстислава Удалого проти нападу на Галичину Польщі й Угорщини (1213—1219 рр.)

Времени же минувшю, еха Данил ко Мьстиславу в Галичь, рекы на Лестька: «яко отчину мою держить»; оному же ведавшю: «сыну! за первую любовь не могу на нь востати; а налези собе други». Данилу же возвратившуся к домови, и еха с братом и прия Берестий, и Угровеск, и Верещин, и Столпе, Комов, и всю Украйну. Лестько же велик гнев имея на Данила; весне же бывши, и ехаша Ляхове воевать, и воеваша по Бугу. И посла по них Данил Гаврила Душиловича и Семена Олуевича, Василка Гавриловича; и биша и до Сухое Дорогве, и колодники изымаша, и возвратишася в Володимерь с великою славою. Тогда же Клим убьен бысть Хрьстиничь, един от всих его воин, его же крест и доныне стоить на Сухой Дорогви. Ляхы же многи избиша, и гнаша по них до рекы Вепря. Льстькови же творящю, Мьстиславлим светом Данил приял есть Берестий, Лестько же посла ко королеви: «не хочю части в Галичи, но дай его зяти моему». Король же посла вои многи и Лестко, и придоща к Перемышлю; Яронови же тогда тысящю держащю в Перемышли, избеже передь ними. Мьстислав бо се со всими князьми Рускыми и Черниговьскыми, и посла Дмитра, Мирослава, Михалка Глебовича, противу им к Городку: Городок бо бе отложился, бяхуть в нем людье Судиславли. И Дмитрови бьющися под городом, придоша на нь Угре и Ляхове, и побеже Дмитр; тогда же и Василь дьяк, рекомый Молза,

застрелен бысть под городом; Михалка же Скулу убиша, согонивше на Щиреце, а главу его сосекоша, трои чепи сняше золоты и принесоша главу его ко Коломанови; Мьстиславу же стоящу на Зубрьи, Дмитр прибеже к нему. Мьстиславу же не могшу биться с Угры, и просяше зятя своего Данила и Олександра да быста затворилася в Галиче; обещася ему Данил и Олександр ити в Галичь, Данил же затворися в Галиче, а Олександру не смевшю. Тогда же великая княгини Романовая восприимши мниский чин. Потом же приде рать под город, Каломан и Ляхове: и многу бою бывшю на Кровавом броду, и паде на ня снег, не могоша стояти, идоша за Рогожину, идоша на Мьстислава и прогнаша и[з] земли. Мьстиславу же поведавшю Данилови: «изыди из града»; Данил же изыде с Дмитром тысячьскым, и с Глебом Зеремеевичем, и со Мирославом, изыдоша из града и быша противу Толмачю, угони и неверный Витовичь Володислав, наворотившеся на нь, и прогнаша и, и коня от него отъяша. Данил бо млад бе, и видев Глеба Зеремиевича и Семьюна Кодниньского мужескы ездяща, и приеха к нима укрепляя и, и инии же устрьмилися бяхуть на бег; того же дни бишась всь день олне до нощи; тое же нощи увернушася, Данил и Глеб Зеремеевичь яста Яньца, млад сы показа мужьство свое, и всю нощь бистася; наутрея же угони и Глеб Васильевичь, уверьнувшежеся Данил на нь и гна и дале поприща, оному же утекшю пред ним борзости ради коньское; Данилови же возвратившюся и единому едущю межи ими, онем же не смеющим наехати на нь, донеле же взъеха к нему Глеб Судиловичь и Гаврило Иворовичь и Перенежько; оттуду проидоша в Онут и идоша в поле. Бывшю же гладу велику, поидоша возы к Плаву, на канун святаго Дмитрея, вземше возы накормишася изобилно и похвалиша бога и святаго Дмитрея, яко накорми я. Оттуду же придоша ниже Кучелемина, мысляще, куд прейти реку Днестр; божиею же милостию придоша лодья из Олешья, и приехаша в них на Днестр, и насытишася рыб и вина; оттуда же приеха Данил ко Мьстиславу. Мьстислав же великую похвалу створи Данилови, и дары ему дасть великыи и конь свой борзый сивый, и рече ему: «пойди, княже, в Володимерь, а яз пойду в Половци, мьстив сорома своего». Данилови же приехавшю в Володимерь [...]

В лето 6725. Выйде Филя, древле прегордый, надеяся обяти землю, потребити море, со многими Угры, рекшю ему: «един камень много горньцев избиваеть», а другое слово ему рекшю прегордо: «острый мецю, борзый коню — многая Руси!» Богу же того не терпящю во ино время убьен бысть Данилом Романовичем древле прегордый Филя. Олександру же отступившю от Данила и от Василка ко Лестькови, не бе бо има помощи ни от кого же, развее от Бога, дондеже приде Мьстислав с Половци. Изыиде же Филя со многими Угры и Ляхы из Галича, поима бояре Галичкыя, и Судислава цьтя, и Лазоря и ины; а они разбегошася: загордебося бе.

В лето 6726. Тишина бысть.

В лето 6727. Приде Лестько на Данила к Щекареву, бороня ити ему на помощь Мьстиславу, тестеви своему. Кондратови же приехавшу мирить Лестька и Данила, познавшю же ему лесть Лестькову, и не веле князю Данилу ехати к Лестьку. Филя же строяшеся на брань; мняше же бо яко никто можеть стати противу ему на брань; остави же Коломана в Галичи, и

созда град на церкви Пречистое Владычица нашея Богородица, яже не стерпевше осквернения храма своего, и вдасть ю в руце Мьстиславу. Бе бо ту с Коломаном Иван Лекин, и Дмитр, и Бот. Половцемь же приехавшим видити рати, Угром же и Ляхом гонящим я, увернувся. Половцин застрели Уза во око, и спадшю ему с фаря взяша тело его, и плакашася по немь. Наутрея же, наканун святой Богородици, приде Мьстислав рано на гордаго Филю и на Угры с Ляхы, и бысть брань тяжка межи ими: и одоле Мьстислав. Бегающим же Угром и Ляхом, изьбено бысть их множьство, и ят бысть величавый Филя паробком Добрынином, его же лживый Жирослав украл бе, и обличену ему бывшю, про него же погуби отцину свою. И победившу же Мьстиславу поиде к Галичю, бившим же ся им о врата градная, и возбегоша же на комары церковныя и инии же ужи возвлачишася, а фаре их поимаша: бе бо град створен на церкви; онем же стреляющим и камение мещющим на гражаны, изнемогаху жажею водною, не бе бо воды в них; и приехавшю же Мьстиславу, и вдашася ему, и сведени быша со церкви. Данилови же приехавшю в мале дружине с Демьяном тысячкым, не бе бо приехал во время то, потом же прieха Данил к Мьстиславу: и бысть радость великая, спас Бог от иноплеменьник: вси бо Угре и Ляхове убьени быша, а инии яти быша, а инии бегающе по земле истопоша, друзии же смерды избьени быша, и никому же утекши от них; тако бо милость от Бога Руской земле. Потом же приведоша Судислава ко Мьстиславу, оному же не помыслившю о немь зла, но милость ему показавшю, он же обуимая нозе его обещася работе быти ему; Мьстиславу же веровавшю словесемь его, и честью великою почтив его, и Звенигород дасть ему.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 145—147.

Воскресенський літопис про битву русів з татарськими і монгольськими військами (1223 р.)

Року 1223. За гріхи наші прийшли народи невідомі при великому князі київському Мстиславі Романовичу, внукові Ростислава Мстиславича. А прийшли то нечувані безбожні моавітяни, так звані татари, про яких добре і ясно ніхто не повідає, хто вони такі, і звідки прийшли, і що за мова в них, і якого вони племені, і що за віра в них; звуть їх татарами [...] Пополонять вони всю землю від сходу і Євфрату і від Тигру до Понтського [Чорного] моря, крім Ефіопії. Бог один відає їх; але тут ми зробили запис про них пам'яті ради князів руських і тієї біди, яка сталася їм [руським князям] від них [татар]. Про останніх ми чули, що вони багато країн пополонили [...] Багато половців прибігло в Руську землю. А цей Котян був тестем князю Мстиславу Мстиславичу галицькому, і прийшов він з поклоном з князями половецькими до свого зятя Мстислава в Галич і до всіх князів руських, і дари приніс великі: коні і верблюди, буйволи, дівчат, і обдарував усіх князів руських, і сказали [половці] їм [руським князям] таке:

«Нашу землю сьогодні подолали татари, а завтра прийдуть і візьмуть вашу, то поможіть нам оборонитися; бо якщо ви не поможете нам, то сьогодні ми будемо висічені, а завтра ви будете висічені». І почав просити Котян зятя свого про допомогу, а Мстислав почав просити братію свою, князів руських, кажучи: «Якщо ми, браття, цим [половцям] не поможемо, то вони здадуться їм же [татарам] і цим ще збільшать їх могутність». І довго так радились і взялися допомогти Котяну, зваживши на прохання половецьких князів.

Коли ж відбулася нарада всіх князів у місті Києві, то вони прийняли таку пораду: «Краще б нам зустріти їх на чужій землі, ніж на своїй, і почали готувати війська, кожний у своїм володінні. Тоді був у Києві князем Мстислав, син Романа Ростиславича, а в Чернігові Мстислав Святославич Козельський, а в Галичі Мстислав Мстиславич, всі вони були найстаршими в Руській землі, а великого князя Юрія Всеволодовича Суздальського на цій нараді не було; а були з ними молоді князі: князь Данило Романович — син Мстиславича, князь Михайло Всеволодович чернігівський — внук Святослава Олеговича, князь Всеволод — син Мстислава київського і багато інших князів; тоді великий половецький князь Басти охрестився, а Василька не було, в Володимирі [він був] молодий. І підняли землю руську всю проти татар і прийшли до ріки Дніпра на Заруб до острова Варязького [Хортиці] [...] Тоді князь Мстислав галицький перейшов убрід Дніпро з тисячею воїнів, і напав на сторожі татарські, і переміг їх, а останні з них втекли з воєводою Гемеб'яком, але й там їм не було допомоги; вони заховали свого воєводу Гемеб'яка живого в землю, бажаючи зберегти його живим, але його там знайшли; тоді половці, випросивши його собі, самі вбили його. Почувши ж про це, руські князі вирушили всі разом за Дніпро на великій кількості човнів, а галичани і волинці кожні із своїми князями, а куряни, і трубчани, і путивльці прийшли кожні із своїми князями; прийшли ж і вигнані галицькі в човнах по Дністру, і вийшли вони в море, і було човнів 1000, і ввійшли в ріку Дніпро, і перевели [човни] через пороги, і стали біля ріки Хортиці на протолочому броді [...] Тоді ж всі князі перейшли ріку Дніпро і пішли на конях у поле половецьке, і зустріли татари руські полки; стрільці ж руські перемогли їх, і прогнали в поле далеко, вирізуючи їх, і взяли скотину їх, і втекли з стадами, так що всі вони позахоплювали собі багато скота. Звідти йшли [руські війська] вслід за ними [татарами] 8 днів до річки Калки, і там вони зустріли татарські сторожі, і кинулись на них війська руські, але сторожі татарські стали битися з військами руськими, і вбитий був там Іван Дмитрович і два інші з ним; коли ж татари від'їхали, то на раніше названій річці Калці зустріли вони половецькі полки і руські. Князь же Мстислав Мстиславич наказав перейти ріку Калку спочатку Данилові з своїми військами і іншим військам з ним, а сам після них перейшов, і зайшли вони за ріку Калку і послали в сторожі Ярона з полками і половцями, а самі стали табором там, а князь Мстислав скоро після цього приїхав. По дорозі він бачив війська татарські, і тому, приїхавши, він негайно звелів [своєму війську] озброїтися; а князям Мстиславу і другому Мстиславу, які сиділи в таборі і нічого не знали про татарські війська, він нічого не сказав із заздрощів, бо була між ними велика суперечка.

Коли війська зібралися докупи, то Данило виїхав наперед і Семен Олюєвич і Василько Гаврилович, і розійшлися на полки татарські. Василько зразу ж був убитий, а Данило був поранений у руку, але він не чув рани, що була на тілі його, бо був молодий і буйний [нестримний]; і хоч було йому тоді 18 років, але він був сильний у бою. Винищував він татар мужньо [...] В скорому часі половці стали втікати і, втікаючи, потоптали табори руських князів, а руські князі не встигли були ополчитися проти них, і розгубилися війська руські, і була тяжка і жорстока різня, і за гріхи наші руські війська були розбиті [...] Бачачи ж все це зло, яке сталося, київський князь не рушив нікуди з місця; став був він на горі над рікою Калкою, а місце було кам'янисте, і вони зробили там городок з кілків і билися з городка з татарами 3 дні. А інші татари погналися вслід за руськими князями, б'ючи їх аж до Дніпра, а біля цього городка залишилося два воєводи, Чегиркан і Тешукан, проти князя Мстислава і його зятя Андрія та Олександра Дубровського; а було там два князі з князем Мстиславом. Там же і бродники були старі і їх воєвода Плоскиня, і там вони, окаянні, дали присягу Мстиславу і обом князям, що не повбивають їх, а пустять їх на викуп, і, збрехавши, окаянний видав їх, зв'язавши, татарам, і татари городок взяли, і людей вистинали, а князів підклали під дошки і сіли на них зверху обідати, і так там скінчили князі своє життя.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х pp. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 88—90.

Літопис про боротьбу галицьких князів Мстислава Удалого і Данила Романовича з іноземними завойовниками (1226—1227 pp.)

Мьстислав же, по совете льстивых бояр Галичьких, вда дщерь свою меншую за королевича Андрея, и дасть ему Перемышль. Андрей же послушав лестивого Семьюнка Чермьнаго, и бежа во Угры и нача воздвигати рать; бывши же зиме, прииде ко Перемышьлю, Юрьеви тогда тысящю удержащю, переда Перемышль и бежа сам ко Мьстиславу. Королеви же ставшю во Звенигороде, и посла вои свои к Галичю, сам бо не сме ехати к Галичю: поведахуть бо ему волхвы Угорьскыя, яко узревшу Галичь не быти ему живу; он же тоя ради вины не смея ити в Галичь, яко веряшеть волхвом. Днестру же наводнившюся, не могоша перейти. Мьстислав же выеха противу с полкы; онем же позоровавшим нас, и ехаше Угре во станы своя: бе бо с королемь Пакослав с Ляхы. Оттуду же пойде король ко Теребовлю и взя Теребовль, и пойде к Тихомлю и взя Тихомль; оттуду же приде ко Кремянцю, и бися под Кремянцем, и много Угор избиша и раниша. Тогда же Мьстислав Судислава посла к зяти своему князю Данилу, рекый: «не отступай от мене»; оному же рекшю: «имам правду во серци своемь». Оттуду же приде король ко Звенигороду. Выеха же Мьстислав из Галича, Угре же выехаша противу ему со станов королевых, Мьстислав же бися с ними и победи я; и гнаша по них до станов королевых, секуще и; тогда же Мар-

тиниша убиша, воеводу королева. Король же смятеся умом, и пойде и[з] земли борзо. Данилови же пришедшу ко Мьстиславу с братом Василком ко Городку, и Глеб с нима, и молвящим им: «пойди, княже, на короля, по Лохти ходить», Судислав же браняшеть ему, бе бо имеяшеть лесть во серци своем, не хотяше бо пагубы королеви, имеяше бо в немь надежу велику: беаше бо король изнемоглся. Льстькови же в то время идущу в помощь, Данилови же бранящю ему не помогати королеви, оному наипаче хотящю, Данил же и Василко посласта люди своя к брату, не даста ему прити; оступу же возвратився иде во свою землю: изнемогл бо ся бе ходив на войну. А король Угорьскы иде во Угры. Тогда же угони Изяслав со лестивым Жирославом, идоста с ним Угры. Потом же Судиславу льстящю подо Мьстиславом, рече ему: «княже! дай дщерь свою обрученую за королевича, и дай ему Галичь: не можешь бо держати сам, а бояре не хотять тебе». Оному же не хотящю дати королевичю, найпаче хотящю дати Данилови, Глебови же Зеремеевичю и Судиславу претяща ему не дати Данилови, реста бо ему: «аже даси королевичю, когда восхощеши можеши ли взяти под нимь; даси ли Данилови, в векы не твой будеть Галичь». Галичаном бо хотящим Данила, отсуду же послаша в речих, Мьстислав дасть Галичь королевичю Андрееви, а сам взя Понизье; оттуду иде к Торьцкому. Мьстиславу же Немому давшу отчину свою князю Данилови, и сына своего поручив Ивана, Ивану же умершю, и прия Луческ Ярослав, а Черторыеск Пиняне.

В лето 6735. Начнемь же сказати бесчисленыя рати, и великыя труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частая востания, и многия мятежи, измлада бо небы има покоя.

Седящу же Ярославу в Лучьске, еха Данил в Жидичин кланяться и молитися святому Николе, и зва и Ярослав к Лучеську; и реша ему бояре его: «приими Луческ, зде ими князя их»; оному же отвещавшу, «яко приходих зде молитву створити святому Николе и не могу того створити», иде в Володимерь. Оттуду же, собравша рать, посласта на нь Андрея, Вячеслава, Гаврила, Ивана; оному же въехавшу, ят бысть с женою своею, ят же бысть Олексою Орешьком: бе бо борз конь под ним, угонив и, и я его до города; и затворишася Лучане. На утрея же приде Данил и Василко, и предашася Лучане; брат же на Василкови Луческ и Пересопницю Берестий же ему бе преже дал. Повоеваша Ятвязи около Берестия и угониста и из Володимеря, наехавшима же дверма Мондуничю Шутрови и Стегутови Зебровичю на полк, и убьен бысть Данилом и Вячеславом Шютр, а Стегут убьен бысть Шелвом. Бежащим же Ятвяземь, угони я Данил, Небра язви четырми ранами, древо же вышибе копье из руку его; Василкови угонившу его, клик бысть велик: «брат ти биется назади»; оному же оставшу, обратися брату на помощь, оному же симь утекшу, а инии разбегошася. Мы же, се оставлеше, на преднее возвратимся.

Данил же посла Дьмьяна ко тести своему, река ему: «не подобаеть Пиняном держати Черторыиска, яко не могу им терпети». Демьянови же повестящу с ним: «сыну! сгреших не дав тобе Галича, но дав иноплеменьнику, Судислава льстьця светом, обольсти бо мя; ажь Бог восхочеть, пойдиве на ня, яз всажу Половци, а ты своими, аще Бог дасть его нама, ты возми Галичь, а яз Понизье, а Бог ти поможеть; а про Черторыеск прав еси». Демьяну же приехавшу в великую суботу, наутрея же на велик день приехаста

Данил и Василько ко Черторыйску, в понеделник на ночь обьседоста град; тогда же и конь Данилов застрелен бысть с города; наутрея же обьехаста град, Мирослав и Демьян рекоста: «яко предал Бог врагы наша в руку ваю». Данил же повеле приступити ко граду, и взяша град их и князя их изъимаша. Потом же Мьстислав великый удатный князь умре: жадящю бо ему видити сына своего Данила Глеб же Зеремеевичь, убежен бысть завистью, не пустяше его, оному же хотящю поручити дом свой и дети в руце его: бе бо имея до него любовь велику во серце своемь. И потом же пустиста Ярослава и даста ему Перемиль и потом Межибожие.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 151—153.

Літопис про боротьбу населення Галичини і Волині проти угорських військ (1231—1238 рр.)

Року 1231. Прийшов же король Андрій із сином своїм Белою і з другим сином своїм Андрієм до Ярослава. Боярин же Давид Вишатич зачинився від князя Данила в Ярославі і Василь Гаврилович і угри билися, аж поки сонце зайшло, і, коли місто відбилося від них, тоді вони ввечері провели нараду [...] А Василько говорив Данилові: «Не погубимо честі князя свого, бо ж військо це не зможе місто взяти»; був він муж сильний і хоробрий. Але [наляканий] Давид не слухав його, він всерівно хотів здати місто. Коли ж приїхав з угорських полків Чак, то Давид сказав йому: «Не можуть вас уже прийняти, бо дуже побиті»; Василько ж сильно боровся, щоб не здати міста, але він [Давид], маючи жах у серці своєму, всерівно здав місто, а сам цілий вийшов з усім своїм військом; і забрав король Ярослав і пішов на Галич. Климята ж з Голих гір утік від князя Давида до короля, і вслід за ним всі бояри галицькі здалися. Звідти король пішов до Володимира. Прийшовши ж до Володимира, король дуже дивувався, кажучи, «що такого міста не знаходив навіть у німецьких краях», так багато було озброєного війська, що стояло на огорожі міста, а щити і зброя їх виблискували, як сонце. А в місті тоді був Мирослав, колись він хоробрий був, а тепер бог знає чому злякався і уклав мир з королем без поради князя Данила і його брата Василька; за порадою ж [короля] дав Белз і Червень Олександрові. Король же за порадою невірних галичан посадив сина свого Андрія в Галичі, а Мирослав же відмовлявся, «що я не радив здавати їм Червень», мав він докір великий від обох братів: «Нащо ти мир уклав, будучи з таким великим військом». Коли король стояв у Володимирі, князь Данило захопив великий полон, воюючи навколо Бозька; король же повернувся в Угорщину. Володимир же послав до Данила, кажучи: «Йде на мене Михайло, а поможи мені, брате!» Коли Данило прийшов, щоб зробити між ними мир, він взяв собі частку з Руської землі місто Торчеський і знов віддав його дітям Мстиславовим, своїм щурятам, кажучи: «За добрі діла батька вашого візьміть його і держіть місто Торчеський». Після цих років королевич Андрій пішов війною на Данила і прийшов до Білобережжя. Коли Володислав їхав

в авангарді від Данила з Києва, то він зустрів військо на Білобережжі, і билися вони за ріку Случ і вигнали ворогів до ріки Деревної з лісу Чортового. Прийшла звістка у Київ Володимирові і Данилові від Володислава, і сказав Данило князеві Володимирові: «Брате, знаючи обох нас, вони йдуть на нас; пусти мене, я піду їм в тил». Вони ж, довідавшись, повернулися в Галич. Коли ж Данило, що виступив із братом, настиг їх біля Шумська, то вони поговорили з ними через ріку Велью, а з королевичем були Олександр і Гліб Зеремійович, і інші князі болоховські, і безліч угорців. Коли Данило бачився через ріку Велью з королевичем, то він сказав деяке таке похвальне слово, якого Бог не любить.

Ранком другого дня Данило перейшов ріку Велью проти Шумська і, поклонившись Богові і святому Семенові та вистроївши свої полки, пішов до Торчева. Довідавшись же про це, королевич Андрій, вистроївши свої війська, вирушив проти нього, тобто на бій. Але він ішов по рівнині, а Данилові і Василькові доводилося спускатися з високих гір, і деякі лаялася: «Так стояли б ми на горах», лаялася сходячи. Тоді Данило сказав, як у писанії сказано: «Хто забарюється на бій, той полохливу душу має», і цим спонукав їх прискорити спуск на ворогів. Василько ж ішов прямо проти угорців, а тисяцький Дем'ян і багато інших полків ішли з лівого боку, а Данило із своїм полком ішов посередині; а був у нього полк великий, і створений він був із людей хоробрих, із зброєю блискучою, так що як вороги поглянули на них, то не схотіли стати з ними до бою і спрямувалися на Дем'яна і на інші полки. Коли ж приїхали соколи-стрільці, то люди не стерпіли і, перебивши їх, розкололися. Дем'ян вів бій із Судиславом, а князь Данило, заїхавши в тил їм, колов їх. Дем'ян же думав, що то всі воїни, і втік від нього. А Данило всадив спис свій у воїна і, тому, що він зламався, вихопив свій меч; оглянувшись же навколо, він побачив, що Васильків полк тримається, і добре бореться, і угорців гонить, оголивши меч, і він кинувся на допомогу братові, і багато було поранених і померлих від його меча.

[...] Васильків полк переслідував угорців аж до їх станів, і підтяли були і королевичів стяг, а велика кількість інших угорців, втікаючи, аж у Галичі зупинилася. Коли ж ці стояли на горі, а ті на долині і Данило і Василько спонукали людей своїх з'їхати на них, сталося, що Бог дав за гріхи таке, що дружина Данилова кинулася тікати; але ті не наважувалися переслідувати її, і через це не сталося шкоди у військах Данилових, крім тих п'яти вбитих. Другого дня Данило зібрав своє військо, але він не знав про брата, з ким і де він є. Королевич же повернувся в Галич, бо велика втрата була в його полках; інші ж угорці втекли, аж у Галичі зупинилися. І був великий бій у той день, і знищено було тих угорців багато, а Данилових бояр мало, імена їх були: Ратислав Юрійович, Мойсей, його брат Степан, Юрій Яневич. А потім Данило, довідавшись, що брат його здоровий, не переставав готувати походи на них; був бій у Торчеську в велику суботу. Потім прислав Олександр до братів Данила і Василька [сказати]: «Не добре бути мені окремо від вас»; і вони обидва любовно прийняли його.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 86—88.

Літопис про боротьбу руських князів за київський стіл (1238 р.)

В лето 6746. Михаил бежа по сыну своемь перед Татары во Угры, а Ростислав Мьстиславичь Смоленьского седе Кыеве. Данил же еха на нь и я его, и остави в немь Дмитра, и вдасть Кыев в руце Дмитрови обьдержати противу иноплеменьных язык, безбожьных Татаров. Яко бежал есть Михаил ис Кыева в Угры, [Ярослав] ехав я княгиню его и бояр его поима, и город Каменець взя. Слышав же се Данил, посла слы, река: «пусти сестру ко мне, зане яко Михаил обеима нама зло мыслить»; и Ярослав услыша словеса Данилова, и бысть тако, и приде к нима сестра к Данилу и Василку, и держаста ю во велице чести. Король же не вдасть девкы своей Ростиславу, и погна и прочь. Идоста Михаил и Ростислав ко уеви своему в Ляхы и ко Кондратови. Присла бо Михаил слы Данилу и Василку, река: «многократы согрешихова и многократы пакости творях ти, что ти обещах и того не створих; аще коли хотях любовь имети с тобою, невернии Галичане не вдадяхут[ь] ми; ныне же клятвою клянутися, яко николиже вражды с тобою не имам имети»; Данил же и Василко не помянуста зла, вдаста ему сестру и приведоста его из Ляхов. Данил же с[о]вет створи со братом си, обеща ему Киев Михаилови, а сынови его Ростиславу вдасть Луческ; Михаил же, за страх Татарьскый, не сме ити Кыеву. Данил же и Василко вдаста ему ходити по земле своей, и даста ему пшенице много, и меду и говяд и овець доволе. Михаил же уведев приятье Киевьское, и бежа со сыном своим во Ляхы Кондратови, приближившимжеся Татаром, то не стерпе туто, иде в землю Воротьславьску, и приде ко месту Немецкому, именемь Середа; узревши же Немци, яко товара много есть, избиша ему люди и товара много отьяша, и унуку его убиша; Михаилу иже не дошедшю и собравшюся, и бысть в печали велице, уже бо бяхуть Татари пришли на бой ко Иньдриховичю; Михаил же воротися назад опять Кондратови. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть.
Київ, 1939. — С. 162.

Літопис про зруйнування військами хана Батия Чернігова (1239 р.)

Після того як Батий взяв місто Козельськ, він пішов у землю половецьку. Звідти він почав посилати війська на міста руські; і він штурмом захопив Переяслав, вибив все [місто], і церкву архангела Михаїла зруйнував, і забрав численний посуд церковний, золотий і з дорогого каміння, і єпископа преподобного Симеона вбили. У цей же час він [Батий] послав і на Чернігів; і обступили вони [татари] місто величезною силою своєю; а Мстислав Глібович, почувши про напад іноплемінників на міс-

то, виступив проти них з усім своїм військом; і коли вони билися, Мстислав був переможений і багато його воїнів були повбивані, і [татари] взяли місто, і запалили його вогнем; єпіскопа залишили живим, але вивели його в Глухів.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 92—93.

Ніконовський літопис про оборону Києва під час облоги міста військами хана Батия (1240 р.)

В тому ж році (1240 р.) прийшов хан Батий до міста Києва з величезною кількістю воїнів і оточив місто. Облягла його сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти. І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів, від ржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей. І вся земля була переповнена татарами. Захопили тоді кияни татарина, на ім'я Таврула, і той назвав усіх великих князів, що були з Батиєм, і розказав про його незчисленну силу [...] Приставив Батий багато пороків до міста Києва біля Лядських воріт, бо там близько були хащі. Багато пороків било [в стіни] безперестанно, день і ніч, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. І послав Батий у Київ до городян з такими словами: «Якщо підкоритеся мені, буде вам милість, а як будете опиратися, то багато постраждаєте і жорстоко загинете». Але городяни ніяк не послухали його, а злословили і проклинали його. Батий же дуже розгнівався і звелів з великою люттю іти на приступ міста. І так з допомогою великої кількості пороків пробили міські стіни і ввійшли в місто, а городяни кинулися назустріч їм. І тут можна було бачити і чути страшенний тріск списів і стукіт щитів; стріли затьмарили світло так, що не видно було неба за стрілами, а була темрява від безлічі стріл татарських, і скрізь лежали мертві, і скрізь текла кров, як вода. Дуже поранений був воєвода Дмитро, і багато сильних загинуло. І були переможені городяни, і татари зійшли на стіни, але від великої втоми засіли на стінах міських. І настала ніч. Городяни в цю ніч спорудили другий город навколо церкви святої Богородиці. На ранок же прийшли на них татари, і був лютий бій, і стали знемагати люди, і вбігли із своїми пожитками на церковні комари, і від ваги повалилися стіни церковні, і взяли татари місто Київ, місяця грудня в 6 день [...] А Дмитра воєводу привели пораненого до Батия, і не велів Батий убивати його ради його мужності. І почав Батий розпитувати про князя Данила, і сказали йому, що князь утік в Угорщину. Батий же посадив у місті Києві свого воєводу, а сам пішов до Володимира на Волинь.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 93—94.

Письмова згода папи Інокентія IV прийняти «Королівство» Данила Галицького під своє заступництво (1246 р., травня 3)

Найяснішому королю Русі — єпископ Інокентій, слуга слуг Божих.

Оскільки ми намірені удостоїти тебе і твоє Королівство як нову ниву [Господню] особливою милістю і благословенням, то охоче відгукнулися на твої прохання і доброзичливо вислухали твої просьби, покладаючись на милість Бога. Схилені твоїми благаннями, ми приймаємо тебе і згадане Королівство під заступництво святого Петра і наше, [що] й підтверджуємо сьогоднішнім листом.

Нехай не буде нікому з людей дозволено порушувати цю сторінку нашого покровительства або в нерозсудному зухвальстві виступати проти нього. Коли ж хто-небудь насмілиться це зробити, то хай він знає, що викличе на себе гнів усемогутнього Бога і святих апостолів Петра і Павла.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Львів, 2004. — С. 765.

Лист папи Інокентія IV до католицьких ченців, що мали відбути на Русь до Данила Галицького (1246 р., травня 3)

[...] Бажаючи відгукнутись на прохання найдорожчого у Христі нашого сина [...] найчеснішого короля Русі і бажаючи в усьому з Божою допомогою задовольнити його побажання, ми відряджаємо вас для перебування при ньому, даючи вам нашим листом такі повноваження, якими наділені ті, хто посланий до татар.

А тому велимо негайно з'явитись перед цим королем і знаходитись при ньому [стільки], скільки йому буде потрібно. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Львів, 2004. — С. 765—766.

Опис папським легатом Джованні да Плано Карпіні подорожі по Волині і Київщині (1246 р.)

— Коли ми вже захотіли, як сказано вище, вирушити до татар, ми прибули до короля Богемського. Коли ми спитали в нього поради, бо цей наш цар був прихильний до нас здавна, яка дорога краща для нашої подорожі, він відповів, що, як йому здалось, краще було б їхати через Польщу і Русію, бо в Польщі в нього були родичі, за допомогою яких ми б могли виїхати в Русію. І, давши нам грамоту і добрих провожатих, він наказав також давати харчі по його землях і містах, поки ми не приїдемо до князя Сілезії Болеслава, його племінника, що був нам також знайомий і близький.

— Він також дав нам свою грамоту, надійних провожатих і харчі по своїх маєтках і містах, поки ми не приїхали до князя Ланціського Конрада. В цей час з допомагаючої нам милості божої туди прибув пан Василько, князь Русії, від якого ми цілком дізналися про настрій татар. Саме він посилав туди своїх послів, які повернулися до нього і брата його Данила з охоронною грамотою для проїзду до Батия пана Данила. Василько сказав нам, що коли ми захочемо поїхати до них, то нам слід мати великі дари для роздачі їм, бо вони дуже настирливо вимагали їх, і якщо їх не давати то — і це цілком правдиво — посол не міг відповідно виконати своїх справ; мало того, його так би мовити, вважали за ніщо. Ми ж, не бажаючи, щоб справа пана папи і церкви була в зв'язку з цим утруднена, наказали купити на те, що нам було дано як милостиня і для підтримки життя, кілька шкур бобрів, а також інших різних тварин. Князь Конрад і княгиня краковська, деякі воїни і єпископ краковський, дізнавшися про це, подарували нам також ще більше цих шкур. Таксамо князь Конрад, син його і краковський єпископ дуже просили згаданого вище Василька, шоб він допоміг нам, наскільки міг, при переїзді до татар; він відповів їм, що охоче це зробить.

— Звідси він повіз нас у свою землю, І через те, що він затримав нас на кілька днів на своєму утриманні, щоб ми трохи відпочили, і на наше прохання наказав з'явитись до нас своїм єпископам, ми прочитали їм грамоту пана папи, в якій він умовляв їх повернутися до єдності святої матері церкви; ми також умовляли їх, і навіть схиляли до того ж самого, наскільки могли, і князя, і єпископів, і всіх інших, що зібралися. Але через те, що в той час, коли вищезгаданий князь поїхав у Польщу, його брат, князь Данило, поїхав до Батия і його не було, вони не могли дати рішучої відповіді, і нам, щоб дістати остаточну відповідь, треба було чекати повернення Данила.

— Після цього вищеназваний князь послав з нами до Києва одного слугу. Однак ми все ж їхали увесь час у смертельній небезпеці через литовців, які часто і потай, скільки могли, робили набіги на Русію і особливо в тих місцях, через які ми повинні були проїжджати; а що велика частина людей Русії була перебита татарами або взята в полон, вони аж ніяк не могли вчинити їм сильний опір, а з боку самих руських ми були у безпеці, дякуючи вищеназваному слузі. Звідси з допомагаючої нам милості божої і позбувшися ворогів хреста христового, ми прибули до Києва, який був столицею Русії; прибувши туди, ми мали нараду про нашу подорож з тисячником і іншими знатними особами, що були там же. Вони нам відповіли, що коли ми поведемо в Татарію наших коней, то вони всі можуть загинуть, бо лежав глибокий сніг і вони не вміли добувати копитами траву спід снігу, подібно до коней татар, а знайти їм для їжи щось інше не можна, бо в татар немає ні соломи, ні сіна, ні корму. Через це ми, після наради, вирішили залишити їх з двома слугами, які мали охороняти їх. В наслідок цього нам треба було дати подарунки тисячникові, щоб заслужити його милість для одержання підвод і провожатих. Перше, ніж попасти в Київ, ми смертельно захворіли в Данилові; проте, все таки ми наказали, не зважаючи на сильну холоднечу, везти себе на возі по снігу, щоб діла християнства не могли зазнати перешкод.

— Отже, влаштувавши всі ці справи в Києві, на другий день після свята очищення нашої владичиці, ми кіньми тисячника з провожатими поспішно направилися з Києва до інших варварських народів. Ми прибули до якогось селища, що звалося Канів, яке було під безпосередньою владою татар.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.
Київ, 1939. — С. 195—196.

З письмового дозволу папи на дотримання єпископами і пресвітерами Русі традиційних релігійних обрядів (1247 р., серпня 27)

Оскільки ми особливо поважаємо тебе серед шанувальників церкви, [то] з Божою допомогою охоче спрямовуємо [наш] слух до твоїх прохань і чинимо милостиве благословення твоїм побажанням. Тому, найдорожчий у Христі сине, схиляючись до твоїх прохань, ми дозволяємо цим листом єпископам і іншим пресвітерам Русі дотримуватися обрядів, пов'язаних з [підготовкою святих дарів із] перебродженого тіста та інших їхніх релігійних звичаїв, які не суперечать католицькій вірі, тобто вірі римської церкви.

Нехай не буде нікому з людей дозволено порушувати цю сторінку нашого покровительства або в нерозсудливій зухвалості виступати проти нього. Коли ж хто-небудь насмілиться це зробити, то хай він знає, що викличе на себе гнів усемогутнього Бога і святих апостолів Петра і Павла.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 767.

З доручення папському легатові навернути вище духовенство і руських вельмож до римської церкви (1247 р., вересня 7)

[...] Як згинули в потопі всі, хто опинився поза ковчегом, так на муку вічного прокляття приречені всі, хто перебуває поза єдністю церкви, якщо їх не навернути до її лона. Схилений ось такими роздумами, наш найдорожчий у Христі син Данило, найясніший король Русі, якого просвітив Господь своїм милосердям, воліючи не смерті грішникам, а свого воскресіння і життя, просив нас із належною поштивістю у спеціальному листі і через недавно присланих з цією метою послів, щоб ми з властивою нам добросердістю удостоїли прийняти його самого і весь народ його Королівства, досі відірваний від єдиної віри, до спільності й обітниці римської церкви, голови й наставниці усім іншим.

А тому ми доручаємо тобі, як особисто причетному до цих земель, від імені нашої папської влади возз'єднати й прийняти їх, як особливо побожних синів названої римської церкви — матері всякої єдності, за умови, що згаданий король сам, утвердившись у своєму благочестивому намірі, а та-

кож архиєпископи, єпископи та інші магнати його Королівства, клятвено й щиро відрікаючись від схизми, пообіцяють і присягнуть, що вони віднині перебуватимуть у єдиній вірі, яку зберігає й проголошує римська церква, і у вічній обітниці цієї ж римської церкви.

Оголоси про це всенародно в містах і королівствах, де вважатимеш за потрібне, і подбай про публічне розголошення. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 769—770.

Літопис про поїздку князя Данила Романовича до хана Батия (1250 р.)

У рік 6758 [1250]. Тим часом [хан] Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговиську: «Дай Галич!» [І Данило] був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившися з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я пів-отчини своєї, а їду до Батия сам».

[...] прибув він до Батия на Волгу. [І] коли він збирався поклонитися [ханові], то прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав кланявся кушу, і тобі кланятися». І одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє». І в той час він покликаний був Батиєм [...]

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, [Батий], сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси, — то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх, [і], промовивши свої слова [подяки], сказав: «Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій». [Батий] сказав: «Іди». Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. І прислав [Батий] вина дзбан, і сказав: «Не звикли ви пити молока, пий вино!»

О, лихіша лиха честь татарськая! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарськая! [...]

[...] Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був [із тими], що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат [Василько] і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров. [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 404—406.

Літопис про боротьбу галицького князя Данила з Литвою і Золотою Ордою (1250-ті рр.)

[...] Після крем'янецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившися з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Васильковi пустошили Болохів, а Львові — Побожжя і людей татарських.

Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддались татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покорою] до Данила.

Прислав також Миндовг [посла] до Данила: «Я пришлю до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до Возвягля, [а] звідти й до Києва». І призначив він строк [збору] коло Возвягля.

У рік 6766 [1258]. Данило тоді з братом [Васильком] рушили до Возвягля з великою силою, ждучи вісті од Романа і литви. І стояв [Данило] на [ріці] Корчику днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоб він оточив город і щоб ніхто ж не втік із них.

Воїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм [Васильком] і з сином Львом. І коли побачили [це] городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І [Данило] город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ, — то брату своєму, а то — Львові, інших — Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города [Возвягля] і литва, то литовці кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні [та] псів, що бігали по городищу. І [литовці] досадували і плювали, кажучи по-своєму «Янда», призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши з собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були [йому]. А Лев поїхав до себе додому.

Литва тим часом, роздумавши [їхати додому], пустошила [землю Данилову], бо держали вони гнів [на нього]. Отож, поїхавши, пустошили вони довкола Луцька, а [цього] Данило не відав, ні Василько. Тоді князі, що служили в Данила, і Васильковi люди — [тисяцький] Юрій [Домажирич], Олекса [Орішок] двірський та інші — поїхали на них [...] [Литовці] не видержали і повернули навтікача, а вони, рубаючи їх і колячи, ввігнали їх в озеро. Десять мужів хапалися за одного коня, думаючи, що «кінь винесе нас», і при цім тонули, бо ангел їх топив, посланий богом. І натонуло в

озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх.

Велика ж проти литви була січа. Побідники славили бога і святую владичицю богородицю, і послали вони здобич Данилові й Василькові. І обрадувалися Данило й Василько божій помочі, що [була] проти поганих. А були се люди Миндовгові і воєвода їх Хвал, що велике убивство чинив землі Чернігівській, і [князь] Сирвид Рушкович. Сирвид тоді втік, а Хвал убитий був і багато інших.

У рік 6767 [1259]. А потім [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило — в Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові [...] і полум'я було таке, що зо всеї землі [Холмської] заграву [було] видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я. [...]

Потім же поїхали вони обидва у Володимир і, зібравши трохи дружини, молилися богу, щоби ізбавив їх бог од нашестя татар. Не маючи змоги дружини зібрати, посилали вони обоє [гінців] сюди й туди. І коли прилучилося Васильковим людям виїхати [в поле], то, знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили.

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і непідготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли він, [Куремса], прийшов до Луцька, то не міг перейти [ріку Стир]. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись одігнати [їх], але бог чудо вчинив, і святий Іоанн [Златоустий], і святий Микола [Мирлікійський]: знявся ж такий вітер, що коли порок вергав [камінь], то вітер повертав каменя на них, [татар]. Вони все одно далі сильно метали на них, [городян, і] зламався силою божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле. [...]

Коли ж минув час, то прийшов [воєвода] Бурондай, безбожний, лютий, з безліччю полків татарських, з великою силою, й став на місцях Куремсиних [татар], Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси: Куремса бо не міг йому був ніколи вчинити лиха, допоки [не] прийшов Бурондай із силою великою. Послав він тоді послів до Данила, кажучи: «Я іду на Литву. Якщо ти спільник єси, піди зі мною».

Данило, отож, сів із братом [Васильком] і з сином [Львом думати]. Печальними бувши, радились вони, бо знали, що як Данило поїде, то не буде він назад із добром. Коли порадилися вони всі, то поїхав Василько замість брата, і провів його брат до Берестія, і послав із ним людей своїх. І, помолившись богу святому, Спасу ізбавителю, — а це ікона, яка є у городі Мель-

ниці в церкві святої Богородиці і нині стоїть у великій честі, — дав йому обітницю Данило-король прикрасою оздобити її.

Коли ж Василько їхав за Бурондаєм один по Литовській землі, він, знайшовши десь литву [і] побивши її, привів здобич Бурондаєві. І похвалив Бурондай Василька: «Хоча брат твій не їхав». І пустошив [Василько], їздячи з ним, [Бурондаєм], шукав він синівця свого Романа, [і] розоряли вони землю Литовську і Нальщанську. Княгиню ж [Олену] він зоставив був у брата [Данила], і сина свого Володимира.

А потім Данило-король, поїхавши, узяв [город] Волковийськ і Гліба-князя. Пославши їх, [бранців, у Холм, Данило] держав його, [Гліба], в честі, бо до Волковийська він їхав більше тому, що намагався схопити ворога свого, Войшелка і Тевтивила, але не застав їх обох у городі. Він шукав їх по становищах, посилаючи людей, але не знайшов їх, бо великий обман вони удвох учинили були: схопив Войшелк сина його Романа. І ще послав [Данило] Михайла [Ростиславича], і пустошив він по [ріці] Зельві, шукаючи їх обох, але не знайшов їх.

Потім же, думаючи іти на Городен [і] гадаючи, що вони там обидва, [Данило] послав тому [гінця] по Льва, сина свого, і по людей своїх, і приїхали вони в город Мельник. Але коли він збирався іти до Городна і всі поспішали, то була із Ляхів у короля Данила вість, що татари пробувають у Ятвягах. Лев тоді сказав [Данилові]: «Вої твої голодні є і коні їх». А він, одповівши, сказав йому: «Ми пошлем сторожів до Визни». І дав Данило-король харчу воям досита і коням їхнім.

Послано було раніше також двох послів у Ятвяги, довідатися про брата [Василька]. Але тому що татари приїхали в Ятвяги, посли обидва схоплені були, і допитував їх [Бурондай]: «Де є Данило?» І вони відповіли: «У Мельниці він є». Вони, [татари], сказали тоді: «То є спільник наш. Брат його воював із нами. Туди ідем».

Але сторожі [Данилові] розминулися з ними, [татарами], і вони пройшли до Дорогичина. І була [про це] вість Данилу, [і] послав він звідти, [з Мельника], Льва, і Шварна, і Володимира [Васильковича], кажучи їм: «Якщо ви будете в мене — їздити вам у стани до них». [...]

У рік 6769 [1261]. [...]

І тоді рушив Бурондай до [города] Володимира, а Василько-князь — із ним. Але не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурондай же став мовити про Володимир: «Васильку! Розмечи город!» І князь Василько почав думати в собі про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [І] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.

А назавтра приїхав Бурондай у Володимир і побачив своїми очима, що город згорів увесь. І став він обідати у Василька на дворі і пити. Пообідавши ж і пивши, ліг він на ніч у [городку] П'ятиднях.

А назавтра прислав він татарина, на ім'я Баймура, і Баймур, приїхавши до князя, сказав: «Васильку! Прислав мене Бурондай і велів мені город розкопати». Сказав тоді йому Василько: «Роби, що звелено тобі». І став він розкопувати город на знак побіди.

А після цього рушив Бурондай до Холма, і Василько-князь [пішов] із ним, і з боярами своїми, і слугами своїми. Але коли вони прийшли до Холма, то город був запертий. І стали вони, прийшовши до нього, одаль його, і не добились вої його нічого, бо були в ньому, [Холмі], бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами.

Бурондай тоді, роздивившись укріплення города, [побачив], що не можна взяти його, і тому став він мовити Василькові-князю: «Васильку! Се город брата твойого. Їдь скажи городянам, щоб вони здалися». І послав він із Васильком трьох татаринів, на ім'я Куйчія, Ашика, Болюя і Хому, тлумача, який розумів руську мову, [аби знати], що мовитиме Василько, приїхавши в город.

Василько ж, ідучи під город, узяв собі в руку каміння [і], прийшовши під город, став мовити городянам, а татари, посланці з ним, — слухали: «Костянтине-холопе, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу! Се город брата мойого і мій, — здайтеся!» Сказавши, та й кине камінь додолу, даючи їм знак хитрістю, щоб вони билися, а не здавалися. Так ці слова мовивши і тричі кидаючи каменем додолу, сей же великий князь Василько ніби богом посланий був на поміч городянам: він подав їм хитрістю знак. І [посадник] Костянтин [Положишило], стоячи на заборолах городських стін, збагнув умом знак, поданий йому Васильком, і сказав князю Василькові: «Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в лоб. Ти вже не брат єси брату своєму, а ворог єсь йому».

І татари, послані з князем під город, чувши [це], поїхали до Бурондая і повідали річ Василькову, як він мовив городянам і що тоді городяни сказали Василькові.

І після цього пішов Бурондай уборзі до Любліна, а од Любліна пішов до [города] Завихвоста. І прийшли вони до ріки до Вісли, і знайшли тут собі брід у Віслі, і пішли на ту сторону ріки, і стали пустошити землю Лядську.

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 416—422.

Галицько-Волинський літопис про похід князя Данила на ятвягів (1256 р.)

[В лето 6764.] По том Данило пойде на ятвязе с братом и сыном Лвом и с Шеварном, младу сущю ему, и посла по Романа в Новьгородокъ. И прийде к нему Роман, с всеми новогородци и с цтем своим Глебом, и со Изяславом с Вислоческым, и зь сее стороны прийде Сомовит з мазовшани, и помочь от Болеслава с судимирьци и краковляны. И бысть рать велика, яко же наполнити болота ятвяжьскаа полком. Створивше же свет вси князи рустии и лядьстии, и реша мужи браньнии: «Ты еси король, голова [всим] полком; аще нас пошли а наперед кого, не послушно есть? Веси бо ты воискый чин, на ратех обычай ти есть, и всякый ся усрамить тебе и

убоится; изыде сам наперед». Данил же, изрядивь полкы, кому полком ходити, сам изыде наперед, стрелци же пусти наперед, а другыа обаполы дорогы; дворьскому же повеле за собою ходити, сам же еха в мале отрок оружных. Едущю же ему, и приеха к нему сын Лев один, и рече ему, яко: «Никого с тобою несть, азь не еду с тобою»; рече король ему: «Буди тако» — и идяше путем своим. Анкад же вожь ему бе и обеща ему, да село его не пожьжено будеть. И приеха к нему Роман, сын, один. И приехав же к веси, рекомей Болдикыща, посла Лва с братом. Лев же тихо обьехавь село, иссече все, одиного же приведе; король же упроси его; одному же рекьшю, яко: «[Во]веси рекомей Привища, сбралися суть ятвязи». Слышавь король, посла отрока Андрея, рекый дворьскому: «Аще узриши нас погнавших, скорее по нас пожени»; и роспусти полк, яко же кто можеть гнати. Василкови же князю инем полком рекшю, да пойдуть тихо на грунах, и своему полку тако же; оному же молоду сущю, и пакы слово рекшю, запрети дворьскому не распустити людий и удржати полк. Оному же ятвяжину гоньзнувшю из весци Ольдикищь, онем же въоружившимся, сстретоша стрелци конець веси, рекомей Привища, и взгнаша и. Данило же и Лев тоснящюся к ним, кликнуста великым голосом: «Бег, бег!» Ятвяземь же видевшим скорое пришествие, не стерпевши обратившися на бег; бывшим же им среди веси, пакы взвратишася. Данилови же и Лвови одинако належащима на ня [и] вргшим сулицама, пакы навратишася на бег. Стрелцем же стреляющим, оружником же не бывшим с нима, прибегшимже им к воротом смятшимся, и прибегшим же у ворота, друзии же навернушася, мнозим же падшим другь на друга, бе бо лед колзок; Данило же и Лев вборзе скочиста на не в ворота, они же побегоша и пакы не вратишася. И бысть милость велика в день тъй над королемь, и над воими его, яко не в велице дружине победивь грдыа ятвязе, и злиньци, и крисменци, и покенце; яко же пишеть в Книгахь: «Несть в силе брань, но в Бозе стоить победа». Хотящю же королеви далече гонити по них, [ити]и взбрани ему Левь, рекый: «Пошли мене по них»; отец же не пусти его. Один же воин управи десьницю свою, иземь рогатицю ис пояса своего, далече вргь, срази князя ятвяжьского с коня его, и летящю ему до земля изыде душа его с кровию в ад. Данилови же и Илвови онех вяжюще, иныа же ис хвороста ведуще, сечахуть я. И прийде дворьскый с полком, Данилу же королеви рекшю ему: «Зле створил ми еси»; дворьскому же отвещавшю: «Не азь, ни хотение мое, [но] злое нам створил посол, не изнесь права слова нам». По том же король и Лев изойма колодникы [и] взвратися к Василкови и Семовитови, сретшимся им и бысть радость велика о погибели поганьской; и сжьже домы их и пленяше села их. Ставши же на Правищих на ночь, поймавше же имениа их, пожгоша домы их. Наутриа же пойдоша пленяща землю и жгуща. [...]

Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар.
Київ, 2002. — С. 117—119.

Галицько-Волинський літопис про обкладання ятвязьких земель даниною (1257 р.)

[В лето 6765.] По том же [Данило] посла Коснятина, рекома Положишила, да побереть на них дань. Ехав же Коснятин поима на них дань черныа куны и бело сребро, и вдасть ему из дани ятвяжьскоа дар Сигневу въеводе, послушества ради, да у весть вся земля Лядьскаа, яко дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великаго князя Романа. По великом бо князи Романе никто же не бе воевал на не в руских князех, разве сына его Данила, Богом же данаа ему дань, послушество створи Лядьскою землею, сиречь в память детемь своим, яко от Бога мужьство ему показавшю; яко же премудрыи гронографь списа: яко же добродеяниа в векы святятся. Яко же сказахом о ратех многых, и си же написахом о Романе: древле бо бе писати си, и ныне же зде писано бысть в последняа.

По том же, яко же и преже рекохом, створи король велик обет и не исправи его к Романови, остави же у городе и Неперьце и отъидеть прочь, обещався ему и не помагаше ему, лесть бо имяше хотя городовь его; бе бо клятвою клялся о Бозе великою к Романови и к княгини его, яко добывшю ему земли Немецкое дати ему всю Романови; княгыни же ведущи норовь его, твердяшеть и крестом, и николи же не бысть на помощь ему. Часто же приходящю [ему] на нь герьцикови, в одино же время приехавшю ему с великою силою и бившимся им, и ставь пред городом поприща и не можеть взяти. Ласканьемь глаголяше ему: «Остави короля угорьского, яко ужика ми еси и своякь, земля Немецькаа разделена будеть с тобою: риксь ти угорьский, рече король, много обещаваеть, но не исправить; аз же глаголю правду и поставлю ти послуха, отца си папу и 12 епискупа, на послушество, и вдам ти пол земле Немецкое». Оному же рекшю: «Правдою обещахся отцю королеви угорьскому, не могу послушати тебе, яко срам имам и грех не исполнити обета». Посла бо к королеви угорьскому вся словеса, ими же обещевашеся ему герцюкь, и прося у него помощи; он же не посла ему помощи, но городов хотящю ему о собе, обещеваше же ему дати иныя городы в земли Угорьской. [...]

Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар.
Київ, 2002. — С. 119.

Галицько-Волинський літопис про похід князя Данила в литовські землі (1258 р.)

[В лето 6766.] Данило же с братом идоша к Взвяглю, в силе тяжце, жда вести от Романа и литвы; и стоя на Корецку днину, жда вести от них, и пойде к Возвяглю. Преже посла сына си Шварна, да обьедеть град, да никто же не утечеть от них: бе же с ним воин пять сот. Гражане же видевше ратных мало с княземь, смеахуся стояще на граде. Наутриа же прийде Данил с многым множьством полком, с братом си и с сыном Львом; видевше

же гражане, [и] ужась бысть в них, и не стрпеша и вдашася; и город зажьже, люди же изведе и вдасть я на подел, ово брату си, ово же Лвови, другиа Шварнови, и пойде в дом си прием град. Романови же пришедши к граду и литве, потекши на град литве, не видеша ничто же, токмо головне ти, псы течюще по городищю; тужаху же и плеваху, по-свойскы рекуща: «Янда», взывающе Богы своа, Аньдая и Дивирикса, и вся Богы своа поминающи, рекомыа беси. По том Роман еха по отци, поемь с собою мало людий, а прочиа пусти домовь. Данило же и Василко бяше веселяся, а Лев еха домовь си. Литва же роздумавше и воеваша, гневь држаще; ехавше же воеваша около Луческа. Данилови же не ведуще и Василкови, служащии же князи Данилови и людие Василкови, Гюргий, Олекса дворьский, и инии ехаша на ня. Ехавшим же на ня, онмь же притекшим супротивь Кструзе, снузником же сразившимся, не стрпеша, но на бег обратишася. Они же секущея и бодуще, вгнашеся в озеро, имется десять мужь одиного коня, мняще, яко «конь вынесеть нас» — и тако погрязаху, аггелом потомляеми от Бога посланным; и нагрязе же озеро труповь и щитовь и шеломовь; тоземльци же велику користь имаху влочаще я. И бысть на литву сеча велика. Одолевшим славяху Бога и святую Госпожю Богородицю; послаша же сайгат Данилови и Василкови, и обрадовастася Данил и Василко о помощи Божий, еже на поганыа. Се бо быша людие Миньдовгови, воевода их Хвал, иже велико убийство творяше земли Черневьской, и Сирвидь Рушковичь; Сирвидь же утече, а Хвал убит бысть, и инии мнози.

Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар.
Київ, 2002. — С. 120—121.

Літопис про благодійність волинського князя Володимира Васильковича (1288 р.)

Коли великий князь Володимир Василькович лежав хворий повних 4 роки, про хворобу його так скажемо [...] Але поки він ще був не дуже хворий, а ходив і їздив на коні, він роздав убогим все майно своє: золото, і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті свого батька і срібні, і все те своє, що придбав був собі після батька свого, все роздав; і блюда великі срібні, і кубки золоті і срібні сам перед своїми очима побив і перелив у гривні; і намиста великі золоті баби своєї і матері своєї він перелив і розіслав милостиню по всій землі; і стада пороздавав убогим людям, у кого коней нема, а також тим, у яких загинув хто-небудь під час війни з Телебугою.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 76.

Дарча грамота галицького князя Лева Даниловича церкві св. Миколи у Львові та на передачу її володіння своєму писареві Симеону Жельдецькому (1292 р., жовтня 8)

Порадившись з нашою радою, як наш прадід, званий за руським звичаєм царем Володимиром, також володар Русі й наш батько зі своєї великої вдячності давав і дарував немало церквам чи радше божим храмам грецького обряду всюди на наших руських землях, так і ми на славу імені всемогутнього Бога та на честь святих храмів, а саме [храмові] святого Миколи, розташованому на Львівському передмісті під Високим Замком побіч гори, що в народі зветься Будельничою, при вулиці, або ж при громадській чи спільній дорозі, яка проходить Львовом з Волині, відступаємо і даруємо навіки цій названій церкві святого Миколи догідні місця, тобто площі, а також дворища з обох боків згаданої вулиці та іншої, з Волині, яка йде від львівської міської брами, починаючи від храму [церкви] святого Миколи та його дворища, що [починається] навпроти храму з нижньої частини вказаної вулиці від дворища, відданого і подарованого дияконам, дякам, священикам та служителям храму святого Миколи. Це дворища навпроти храму святого Миколи за дорогою, що ззаду межує з вищезгаданою вулицею, частково прилягає до храму святого Федора і нижче до межі храму Воскресіння нашого спасителя Христа аж до цієї дороги, яка веде від згаданого храму Господа нашого Ісуса Христа, тобто його найсвятішого Воскресіння, і повертає нижче до ріки, а за храмом святого Федора аж до брами Львова і вищеназваної вулиці Волинської, від святого Миколи аж до святого Онуфрія; а також усі доми з обох боків цієї вулиці, городи, дворища, чинші, повинності, слуги з усіма підданими, іншими словами, з підлеглими, починаючи від храму і двору святого Миколи вздовж до монастиря святого Онуфрія, щоб подібним був [цей] маєток чи володіння, або по-іншому, ґрунт з маєтком або спадщиною монастиря цвинтаря, а також город [монастиря] святого Онуфрія і по тій же дорозі, повертаючи до [храму] святого Миколи, всю гору, що називається в народі Будельнича, при дорозі, яка проходить через гору Кальварію, що видніється на верхній частині [самої] гори Будельничої, разом з городом храму святого Миколи і на цьому городі [церкви] святого Миколи — вільне право брати, тобто черпати воду, що протікає до нашого двору в місті Львові, а радше до Низького Замку біля кухні. Так, отже, цій самій [церкві] назавжди і на вічні часи ухвалюємо і відступаємо право на [всі ці] володіння та користування ними. І в цих дворах [храму] святого Миколи вищезгаданої вулиці буде вільно всім усякого роду ремісникам і кожному зокрема займатися своїм ремеслом, саме кравцям, кушнірам, шевцям, ковалям, різникам і [людям] усіх видів ремесел, домагатися всіма способами своєї вигоди за міським звичаєм і користуватися всіма прибутками за звичаєм міщан і втішатися пожитками, як усі громадяни Львова, і торгівлею та всякого роду товарами, також і в інших частинах або районах з тією ж свободою, як і громадяни Львова. У місті також буде дозволено купувати, продавати як львівським міщанам, чи то в

місті, чи то у своїх домах, і відтепер вони не повинні здавати ніякого чиншу, ні податків як із своїх вигод, так і з доходів, не повинні нічого давати від своїх товарів, ні жодної повинності чи то у княжу скарбницю, чи то до замкового уряду, чи то до міського, лише всі свої кошти і витрати повинні будуть складати на поліпшення, зміцнення та відновлення храму святого Миколи, на те, що вказує і доручить їм управа даної церкви. Для цього відступаємо і даруємо храмові святого Миколи з вищеназваною вулицею і з усіх вулиць довкола Високого Замку, біля гори Кальварії, починаючи від брами при храмі святого Миколи з обох боків вулиць, щоб кожен голова сім'ї, який очолює свій дім або заробляє на хліб, був зобов'язаний сплачувати два гроші кожного року, постійно і навічно на потреби будівлі цієї ж церкви святого Миколи і при всіх інших необхідностях, передусім духовних, і на вищеназваних вулицях та дворах батьки сімей тільки до цього храму святого Миколи грецького обряду, а не до іншого завжди, постійно і навічно повинні бути готовими [служити] і бути йому послушними.

Крім того, вищеназваній церкві та її настоятелю даємо, даруємо [право] вільного користування на всіх лісах і лугах, що прилягають до міста, Львівського замку для спорудження будівель та всіх інших потреб. Цей вищеназваний храм святого Миколи з усіма його прибутками і належностями надаємо і даруємо нашому писареві Жельдецькому Симеонові Івановичу, дружині, дітям та його спадкоємцям назавжди і навічно, незалежно від того, чи будуть вони духовного сану, чи ні. Однак хай буде йому дозволено мати інших священиків або духовних осіб, і щоб волею його не занедбувалася слава всемогутнього Бога.

Нарешті, перше місце при їхньому єпископі, іншими словами владиці, надаємо і відступаємо Симеонові Івановичу та його спадкоємцям; у їхньому володінні буде згаданий храм святого Миколи і саме при [храмі] святого Миколи, і нікому іншому чи то в місті, чи поза містом Львовом, як і в усьому львівському окрузі, ніхто не повинен бути в майбутньому намісником чи офіціалом. І львівські офіціали або вищеназваний намісник з каноніками, тобто крилошанами, матимуть однакові прибутки, але вищеназваний офіціал буде зобов'язаний посвячувати стародавній храм, і це ніяк не належатиме до каноніків, ні до їхнього єпископа, по-іншому владики, а лише до вищезгаданого намісника або офіціала і до названого [храму] святого Миколи. Крім того, вищеназваному храмові святого Миколи і згаданому Симеонові Івановичу, шляхетному Жельдецькому та його спадкоємцям даємо і даруємо назавжди і навіки для більшої його користі [наділи] землі вшир і вздовж для сінокосу, які б назви їм не надавались, іншими словами землі, луг-об'їзд з урочищами: починаючи нижче ріки, що в народі зветься Полтва, від першого місця, тобто від першого урочища, що зветься Лопушна і Німчиська, і до верхньої його частини, або поперек самого місця, що зветься Луг [...] і нехай вищеназваний Симеон та його законні спадкоємці користуються вищеназваними вигодами і прибутками, що належать до храму святого Миколи, не матимуть, одначе, жодного права їх передавати і зменшувати. З цих прибутків згаданий Симеон разом зі своїми спадкоємцями не будуть зобов'язані жодного чиншу [і] робіт нам і нашим наступникам, ні до війни чи військових повинностей, ані не будуть зобов'язані до

яких-небудь видатків на єпископа, ні на його наступників; зобов'язаний буде тільки своїми молитвами благати Бога за нас і наших нащадків. Рівно ж жодних перешкод [не чинитимуть] наші вельможі, як і підлеглі та діти наші і наступники, і ніхто цього не повинен буде відняти у згаданого храму святого Миколи та Симеона і його наступників. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 556—559.

Дарча грамота князя Лева Даниловича на с. Вітошинці у Перемишльській землі з усіма належними до нього землями (1296 р., вересня 21)

[...] Сповіщаємо всіх, що наші слуги, дідичі села Вітошинців Василь, Ігнатко, Ілля, Іван, Грицько і Степан, вшанували нас вірними й достойними послугами. Зважаючи на їх вірну службу, а також на подане ними клопотання, ми, порадившись із боярами нашого двору, підтверджуємо їх цим нашим листом у дідичному й спадковому володінні дідичним маєтком Вітошинці і надаємо їм на вічні часи все те, що споконвіку належало до вищезгаданого маєтку разом з ґрунтами, луками, лісами, пустками і полем, що зветься Круель, та прилеглими до нього пущами. Стародавній обвід маєтку починається на гребені гори в лісі під назвою Липник і простує вниз лісом до так званого Кального Потоку, який тягнеться вздовж поля, називаного Старівкою, до струмка чи до Криниці, а від струмка чи Криниці далі вниз до потоку, а від цього потоку через поле до лук, а від лук прямо по полю до кінця долини, себто на Задні Болоні, а з долини, себто з Болоні, навпрушки полем аж до гори, тобто Шоломоня, і далі горою аж до лісу, що зветься Іванє, а від цього ж таки лісу Іваня до Круеля, і від Круеля попід горою, тобто по Загір'ю, до так званих Тернових заростей або Тернового Корча [?], і від цих заростей, званих Терновими, прямо по гребеню гори аж до того місця, де на гребені гори [починається] ліс під назвою Липник. Таким ось чином уздовж, ушир і доокола, згідно з відмітками чи урочищами, простягається це [володіння].

А крім того, як їм, так і їхнім спадкоємцям, вільно рубати, вивозити до своїх домівок і вживати на власну користь як для будівель, так і для всіляких потреб лежаче й живе дерево в господарських лісах нашого князівства.

Це все ми надали їм та їхнім нащадкам на вічні часи, нічого не притримуючи на власну користь. Вони ж нам і нашим нащадкам мусять служити під час війни, виставляючи ратників. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 610—611.

З довідки про перебування в Україні в XIII—XIV ст. вірмен та надані їм руськими володарями привілеї

Львів заснований близько 1269 року Левом, сином князя Русі Данила. Цей Данило помер близько 1263 або 1264 року. Таким чином, покликання вірмен відбулося раніше, оскільки вірмени приурочують своє прибуття до згаданого Данила, проте на той час Львова ще не існувало. На підставі цього зовсім точно не підлягає сумніву, що їх покликали не у місто Львів, а на землі Русі [взагалі], для того щоб з Данилом, разом з русинами і татарами, вести війну супроти [Польського] Королівства, що видно з хронік Королівства часів Лешка Чорного.

Ті самі вірмени, коли навіть з часом дотримувалися привілеїв Лева, [яких ми їм не визнаємо], як усіх їх, проте [вони] втратили [силу] за законами війни саме тоді, коли захоплена військовим шляхом частина Русі з містом Львовом перейшла до Казимира у 1340 році, так що заснування міста потрібно вже відносити до заходів його [Казимира III], а не цих ранніх князів Русі. Це і визнається першим привілеєм Казимира [III], виданим у Сандомирі 1356 року, [і] третім підтвердженням Казимира [IV] 1460 року.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 947—948.

Акт правової трансакції купівлі-продажу князем Левом війтівства на магдебурзькому праві у м. Перемишлі (між 1301—1323 рр.)

Я, князь Лев, продав Іванові війтівство у Перемишлі і кам'яну церкву святого Миколи під магдебурзьке право, і він мені за це дав дві гривни золота і сорок сувоїв сукна або шовку [?], і я продав йому з усіма правами, [що випливають з] магдебурзького права, а саме: жоден війт не має права суду, тільки війт міста на основі війтівського права, і ніхто його самого не може позивати в суд, а лише до князя. А цей князь його самого повинен судити разом з війтами за війтівським правом, а міщан ніхто не повинен судити, тільки війт за магдебурзьким правом.

А продав я йому на всі часи і навічно.

І хто моє слово порушить, матиму з ним суд перед Богом.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 145.

Актовий запис із засвідченням зовнішньополітичних зносин галицько-волинських князів Андрія і Лева з Тевтонським орденом (1316 р., серпня 9)

Вельможному панові і улюбленому у Христі братові Карлу з Тревері, великому магістрові ордену шпиталю святої Марії Тевтонського дому в Єрусалимі та іншим братам цього визнання у Пруссії.

Андрій і Лев, з Божої ласки князі всієї землі Русі, Галичини та Володимирщини, [шлють] поздоровлення і [бажають] після цього [проведеного] у боротьбі життя торжествувати серед небесних. Оскільки між шанованими мужами, вашими попередниками — магістром і братами прусськими, з одного боку, і нашими найяснішими предками — з другого, процвітали вияви люб'язності та добродійства взаємного сприяння, тому й нам відрадно з вами єднатися цим зв'язком прихильності та щирої дружби. Тим паче, що й шановний і побожний муж, наш милий родич Зігхард із Шварцбурґа, висловлювався за необхідність відновлення з нами дружби, що в давнину [пов'язувала] наших предків, як це ширше сказано у відповідних документах та угодах. Ми, бажаючи за прикладом наших предків бути з вами у щирій дружбі та прихильності і дружніх союзів від давніх днів поміж нами укладених узагалі нічим не зменшити, радше з Божої волі щедріше примножити. Будемо, врешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде. Крім того, перед вами і всім вашим народом ми є боржниками щодо всякої прихильності, сприяння та доброзичливості.

На засвідчення цього ми звеліли написати даний документ, зміцнений силою наших печаток.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 151—152.

Документ на дозвіл купцям м. Торуня на вільну торгівлю на руських землях (1320 р., серпня 27)

Андрій, Божою ласкою князь Володимирщини і володар Русі, висловлює достойним мужам радникам, лавникам і всім громадянам у Торуні прихильність і палку в усьому зичливість.

Нехай знає ваша достойність, що ми, прагнучи добра для нашої землі, а також користі всім приїжджим, які бажають побувати у нашій землі з тканинами, товарами або будь-якими іншими речами, за вашою вчасною радою, [а також радою] бояр і наших вельмож, надаємо всім приїжджим на [їх] прохання таке право, що жоден з митників наших або урядовців не повинен від них брати тканин або товарів, ні їх конфіскувати. Врешті, [беручи до уваги] всі ці права, які за часів нашого блаженної пам'яті батька мали на землі Руській усі купці, хочемо, щоб подібним правом знову всі

приїжджі або купці користувалися. Також, якщо якомусь приїжджому або купцеві, що прибув на нашу землю, хтось з наших у нашому краю завдасть якусь кривду, прикрість чи насильство, і це буде доказано, то за кожен несправедливо відібраний або взятий динар зобов'язуємося віддати два.

Все це іменем нашої влади, з нашого боку і з боку всіх наших постановляємо неухильно дотримуватися.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 157—158.

Звернення радників та громади м. Володимира до радників та громади м. Штральзунда щодо перехоплення товару, який належав володимирським купцям (1324 р.)

Хай буде відомо вам, у нашій присутності було висловлено протест [у тому], що Бертрам Русин і Микола, пред'явник даного документа, наші брати й співгромадяни, мали на судні, що недавно через загрозу льоду, затонуло у межах володаря Руґії, 34 [сувої] сукна, серед них 14 іпренських, інші — дорненські та попренські. Їх придбав собі цей же Микола у Фландрії і склав на згаданому судні, щоб перевезти, поклавшись на свою долю та успіх. Ці сукна були їхніми і нічиїми іншими як тоді, так і тепер; до того ж ці ж Бертрам і Микола тоді були, як і тепер є, нашими найвидатнішими громадянами. Крім них ви й до нас повинні мати непохитну і певну повагу.

Для засвідчення цієї справи до теперішнього [документа] підвішено нашу печатку.

Гаряче просимо, з огляду на справедливість і з поваги до нашої постійної прихильності, щоб зволили розпорядитися [та] згадані сукна були безперешкодно і в цілості повернені до рук того ж Миколи та його названого брата. Це й бажаємо з усією відданістю та вдячністю у вас та у [всіх] ваших, — якщо буде така потреба, — з особливою [до вас] прихильністю.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 166.

Акт про врегулювання міждержавних відносин між Галицько-Волинським князівством та Тевтонським орденом (1335 р., жовтня 20)

Оскільки велич незбагненного провидіння творця усього [сущого] не лише те поручила панам, щоб вони панували над підлеглими, але й щоб керуючи, збагачували їх миром і справедливістю, тому ми, Юрій, з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі, бажаючи обмежити шкідливість суперечок вигодою справедливості та єднання, щоб унаслідок цього зв'язку можна було уникнути недовір'я і щоб, тим самим, бурхливіше могли роз-

винутися спокій миру і злагоди та союзи дружби, миру і прихильного зближення, як колись з шановними і найяснішими святого визнання мужами і панами генеральними магістрами Покровительного святої Марії Тевтонського єрусалимського ордену землі Прусської, які б тільки імена [їх] не перечислялися аж до часів милого і шановного пана Теодорика з Альденбурга, теперішнього найвищого і генерального магістра Покровительного святої Марії Тевтонського єрусалимського ордену [цей союз] нашими блаженної пам'яті попередниками, королями і князями, тобто Романом, Данилом, Левом, Юрієм і Андрієм, так і ми, разом із нашими вибраними і вірними боярами та військовими, тобто Дмитром, дядьком нашим, Михайлом Єлизаровичем, воєводою белзьким; Васьком Кудиновичем, суддею нашого двору; Грицьком Коссачовичем, воєводою перемишльським; Бориском Кракулою, воєводою львівським; Ходором Отеком, воєводою з Луцька, Хотком, сином Яромира — опорою та охороною даного питання, відновлюємо, схвалюємо, ратифікуємо [і] стверджуємо, з доброю вірою, усунувши всяке лукавство, пристрасть, вигадки та без будь-яких лихих хитрувань обіцяємо разом із нашими названими боярами, військовими, знаттю та нашими землями і людьми укласти цей сприятливий союз із згаданим [святого] визнання шановним паном Теодориком з Альденбурга, теперішнім генеральним магістром названого Покровительного ордену та з його співнаставниками, покровителями, братами, знаттю та їх землями і людьми, твердо і непорушно на вічні часи його зберігати та не чинити нічого, що суперечило б йому.

А щоб усе це залишилося непорушним і завжди цілісним і щоб мало силу постійної ваги, а також, щоб набуло нового вигляду, велимо дане [питання] підписати і скріпити нашою печаткою та печатками згаданих наших бояр.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 166—167.

Дарчий акт князя Юрія Тройденовича своєму слузі Бартковi із Сандомира на спадкове володіння війтівством у м. Сяноці (1339 р.)

Оскільки легше забуваються земні справи людей, які ясно не підтверджуються ні письмом, ні словом свідків, то необхідно, щоб звершена справа на довгі роки була скріплена гідним пам'яті записом. Отож хай дізнаються всі загалом і кожен зокрема — як тепер, так і у майбутньому, кому б не був поданий цей аркуш — чи то для читання, чи для слухання, що ми, Юрій, Божою ласкою князь і спадкоємець Королівства Русі, будучи при доброму здоров'ї тіла та душі, внаслідок зрілої, заздалегідь обміркованої та щирої волі дали та надали нашому вірному слузі Барткові зі Сандомира війтівство у нашому місті Сяноці, що розташоване над рікою, званою Сян, з повною владою та усією юрисдикцією за німецьким, тобто магдебурзь-

ким правом, [щоб] він та його діти і всі законні спадкоємці [на основі цього] постійного права вільно та за спадщиною [цим війтівством] володіли, [його] держали та посідали, як [це передбачає] саме магдебурзьке право, [що] має силу та зберігається у кожних окремих містах; [право, що дозволяє] судити будь-яку людину — чи то німця, поляка, угорця або русина, якого б стану і статі або становища не була ця людина, [якщо перебуває] в окрузі та околицях, належних до цього ж міста Сянока. А кари від вказаних осіб два динари, згідно з правом, повинні віднести нам, а третій повинен бути призначений самому Бартковi, його нащадкам і спадкоємцям. Урешті, раніше названому Барткові, його дітям і законним теперішнім і майбутнім спадкоємцям ми дали в самому місті Сяноці у посідання згідно з усіма правами або свободою спадкоємства ринок і його околиці, щоб його забудувати чи споруджувати на ньому, що захочуть — будинки і всілякі крамниці, тобто [для] суконників, крамарів, м'ясників, шевців, рибалок, та все те, що могли б застосовувати та обернути на власний ужиток. І рівно ж цьому згаданому Барткові та його нащадкам ми дали та надали дворище кравців і лазні з їх площами, чи були б вони розміщені внутрі чи поза містом Сяноком. Окрім того, часто згадуваному Барткові і його спадкоємцям або законним дітям ми добродушно дозволили [на основі] вічного і спадкового права володіти шостим лишком чи ланом між гаями і межами самого міста Сянока, тобто півмилі в околицях самого міста вище і нижче [від нього], біля ріки Сяну [на] одну милю і стільки праворуч, на тій частині берега, де розміщене місто, з усіма пожитками [та] прибутками, які є і які можуть бути, тобто на ріллі, де викорчувані і де можуть бути викорчувані [дерева], на луках, пасовищах, полях, болотах, у лісах і заростях, при полюванні на тварин і всіляких звірів і ловлі різних птахів, а також з усіх пожитків і доходів, які можна було б набути між гаями та згаданими межами [міста]. А жителі та поселенці, що осіли чи перебувають у самому місті Сяноці і за його межами, що обробляють і працюють на інших лишках чи ланах на околицях згаданого міста, після закінчення 15 років свободи повинні будуть сплачувати 16 грошів щорічного чиншу. А з городів, що лежать навкруги міста, третій динар повинен бути сплачуваний цьому ж Барткові та його дітям. Крім того, часто згадуваному Барткові та всім його нащадкам ми дали і надали ріку Сян упродовж півмилі по обидва її береги вище міста з малим островом біля міста і всіми потоками, що впадають у цей же Сян у згаданих межах, і млин, що розміщений у Требчі, якими б не були з цього всього користі або доходи, тобто з млинів, ставів і ловлі риби з будь-яких гребель, що по-німецьки називаються We[h]r, а по-слов'янськи яз.

Однаково ж велимо і чітко наказуємо, щоб ніхто всупереч цій нашій ласці з наших урядовців і службовців, шляхетний чи не шляхетний, вельможа чи простолюдин не смів розпоряджатися, судити, наказувати в названому місті Сяноці і його околицях, на землях або на водах проти волі часто згадуваного Бартка та законних спадкоємців і законних наступників. Хто ж учинить по-іншому, хай знає, що він накликав на себе наш гнів і важку образу. Але якщо колись цей часто згадуваний Бартко, його спадкоємці та законні нащадки у догідливу [для них] пору забажають частково

або повністю продати, виставити на продаж або обміняти на інші добра згадане Сяноцьке війтівство з усіма зисками та прибутками, [то] ми повністю з цим згідні.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 192—194.

Уривок з «Анналів або хроніки славного Польського Королівства» Яна Длугоша про захоплення Казимиром III Галицько-Волинської Русі (1340 р.)

А король польський Казимир недовго перебував у Кракові, та й то лише задля того, щоб підготувати війська до походу влітку на Русь. У день Різдва св. Івана Хрестителя веде військо, зібране по всіх землях, на Русь і здобуває та захоплює під своє панування — тим паче, що деякі добровільно піддавалися, — замки і міста в Перемишлі, Галичі, Луцьку, Володимирі, Сяноку, Любачеві, Теребовлі, Тустані та інші фортеці. А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік, протягом одного літа й одного походу поширює панування своє і Королівства Польського на цілу Руську землю і як окрему частину включає, об'єднує та приєднує назавжди до Королівства Польського. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і ослушенстві Королівству Польському. Завжди перебувала в щирій, непорушній і відданій вірності. І хоч деякі з руської шляхти противилися пануванню польського короля Казимира і, зміцнені підтримкою татар, намагалися частими походами чинити опір королю Казимирові, та оскільки, однак, боялися розпочинати вирішальний похід зі страху перед силою короля, по багатьох битвах, зламані, вигинули майже дощенту і були розсіяні, а ціле військо польське після здобуття великої кількості замків і фортець і підкорення Руської землі звитяжно і без втрат повернулося додому.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 21.

З листа папи Бенедикта XII з дорученням звільнити Казимира III від присяги шанувати права і звичаї населення Галицько-Волинського князівства (1341 р., червня 29)

Надзвичайна відданість Апостольській столиці, що її проявив найдорожчий син во Христі славний король Польщі Казимир, заслуговує того, щоб і ми були прихильні і ласкаві до нього і до всього, що стосується спасіння його душі. З поданого до нас прохання цього короля ми недавно довідались, що коли схизматицький народ русинів за допомогою отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича

згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, вражений цим злочином і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди. [...]

Староста цього народу звернувся до татарського імператора Узбека, що йому, як стало відомо, цей народ давав данину, і добився, що той послав дуже велике татарське військо для завоювання і знищення Польського Королівства. Зважаючи на те, що він не отримав би від навколишніх католицьких монархів необхідної допомоги, якщо б навіть просив її, враховуючи наслідки цього і знаючи про готовність старости і згаданого народу виконати його доручення, король уклав договір з цим старостою і народом, які засвідчили йому послуги і підданство. За цим договором король під присягою обіцяв, що збереже за старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він цим самим згідно з волею бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги. [...]

Історія Львова в документах і матеріалах.
Київ, 1986. — С. 14.

Літописні записи про розвиток культури в Галицько-Волинській державі (до середини — другої половини XIV ст.)

[...] Город же Холм так був споруджений, за божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]. Але [якось], коли він, [Данило], їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю Богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплемінників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар — сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла — склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським; при вході в олтар стояли

два стовпи з цілого каменя, і на них — склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був влитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних — святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися. Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітення з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича]. Диву подібні [були образи сі], що погоріли в церкві святого Іоанна; один [архангел] Михаїл зостався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилив. Усе це вогонь спалив.

І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів.

Храми [були] прекраснії, і мідь від вогню повзла, як смола.

Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмедників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку.

За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній — орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя — десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями — дванадцять ліктів. [...]

[...] Князь же Володимир за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестій, а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Кам'янець, — тому що [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту кам'яну, заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї, і церкву поставив Благовіщення святої Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і начиння служебне викував срібне, і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [і] Апостола апракос, і Паремію, і Соборник отця свого тута ж положив, і хреста воздвижального положив.

Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами.

У Володимирі ж розписав він увесь [храм] святого Дмитрія [Солунського], і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси [придбав], золотом шиті, а другі — оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його.

В єпископії ж, у [церкві] святої Богородиці, образ Спаса великого він окував сріблом, [і] Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [і] святій Богородиці дав і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці-таки він дав, [і] об-

раз Спаса, окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам'ять про себе.

У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тута ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовника дав.

В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав.

А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю.

В луцьку єпископію дав він хреста великого срібного позолоченого, з чесним древом.

Спорудив він також і церков багато. [...] Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деісуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканним єдвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики — Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолай; списав він також і Служебник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильниці дві — одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі.

[...] І багато інших добрих діянь учинив він за життя свого, які славляться по всіх землях. [...]

Літопис руський.
Київ, 1989. — С. 418—419; 447—448.

Хроніст Ян з Чарнкова про боротьбу між Литвою і Польщею за спадщину Галицько-Волинської держави (середина — друга половина XIV ст.)

[...] Року Божого 1339 померла згадана королева пані Анна, а наступного року, коли Болеслав, син мазовецького князя Тройдена, одностайно обраний русинами князем і паном, був знищений з допомогою отрути, бо прагнув змінити їхнє право на віру, Любарт, син литовського князя Гедиміна, зайняв це Руське князівство, до котрого потім року Божого 1349 ко-

роль Казимир вступив з потужним військом і цілком опанував ним, разом з усіма містами і замками; Любарту ж він з власної доброї волі відступив тільки єдине місто Луцьк з його повітом.

Після повернення [Казимира] з тріумфом до Кракова, де він був прекрасно прийнятий кліром та народом, сталося так, що через підступ диявола якийсь Марцін Баричка, вікарій краківської кафедри, був несправедливо оскаржений перед королем людьми з оточення короля. В день св. Луки його було ув'язнено, а наступної ночі втоплено в річці Віслі без жодної підстави, цілком невинного. З цього моменту всі успіхи покинули короля, котрий раніше щасливо тріумфував над ворогами. З цього моменту литовські князі неодноразово нападали на Руське князівство, на міста Володимир і Львів, гроди і села пустошили, обертаючи в попіл та попелище найукріпленіші замки, особливо Володимир, Белз, Берестя та інші, менші, цілком завоювали, спустошили більшу частину землі луковської, сандомирської, радомської, незлічену кількість християнських людей запровадили до неволі. На жаль! Скільки разів литвини з поляками в якійсь битві сходилися, завжди поляки з допущення Божого були переможені. Після багатьох поразок та спустошень король Казимир, бачачи, що не може опертися литвинам, бо ті постійно уникали генеральної битви з ним і, як жорстокі вовки, по-злодійськи спустошували землю, а потім тікали зі здобиччю, уклав з ними угоду, на підставі якої уступив їм місто і землю володимирські, собі ж залишив правом зверхньої власності Львівську землю з усіма замками, містами і селами.

Нарешті, щиро жаліючи і каючись за цей, такий великий злочин, згаданий король послав послів до Римської курії і добився собі розгрішення, а задану покуту покірно виконав. [...]

У році 1366 король Казимир, зібравши значну кількість війська, потужно вступив на Русь, де під його владу піддався белзький князь Юрій, але, як пізніше виявилось, нещиро. Король же, завоювавши Володимирську землю, яку тримав Любарт, з усіма її замками, цілком її, за винятком замку Холм, який він віддав князю Юрію, віддав князеві Олександрові, племіннику Ольгерда і Кейстута, найвірнішому з усіх князів. Князь Олександр тримав цю землю аж до смерті короля, вірно йому служачи.

Року Божого 1368 литовський князь Кейстут з іншими литвинами пограбував Пултуськ і спалив у ньому замок з великою кількістю людей, котрих не міг взяти до неволі, інших же людей забрав з собою у вічну неволю.

Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // Магістеріум. Вип. 17: Історичні студії.
Київ, 2004. — С. 94.

Р О З Д І Л III

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ

Опис Великого князівства Литовського в «Хроніці європейської Сарматії» О.Гваньїні

Велике князівство Литовське розташоване при руському кордоні, що належить до Великого князівства Московського. Із заходу воно має Підляшшя, Мазовію, Польщу та Пруссію, які на півночі прилягають до Литви та Жмуді, а на півдні — до волинських та подільських країв. Це князівство дуже велике, включає багато князівств, держав та провінцій з різними назвами. За часів великого князя литовського Вітовта його кордони сягали від Чорного моря (Euxyny) і Херсонесу Таврійського аж до заток Балтійського та Курляндського морів, до інфляндських та прусських берегів. Усе це князівство поділяється, як і Польща, на воєводства, повіти та провінції, в котрих шляхта проводить [окремі] партикулярні та земські суди. А ці повіти та воєводства можуть вважатися князівствами, бо колись було багато князів. Кожне воєводство має свій прапор, з яким іде на війну. Цей же герб використовують всі провінції та повіти, котрі знаходяться у цьому воєводстві, тільки власне воєводства мають найбільший прапор з двома кінцями, а повітовий прапор має зазвичай тільки один.

Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії.
Київ, 2007. — С. 386.

О.Гваньїні про Берестейське воєводство

Берестя — велике дерев'яне місто, яке розташоване на литовському кордоні з Підляшшям. Воно має при собі широкий дерев'яний замок, укріплений природою та вигідним місцем, його вигідно омивають дві ріки: одна — Буг, друга — Мухавець.

Використовує прапор Великого князівства Литовського, лазурового кольору, з двома кінцями; у червоному полі вершник в обладунку і т. д. У ньому один повіт, але великий і прекрасний, це — Пінський.

Пінськ — досить велике дерев'яне місто над рікою Прип'яттю. Ця ріка, пробігши через багато руських містечок, впадає у Дніпро — річку, славну у всій Сарматії.

Це місто зі своїми волостями колись шанувалося як князівство, але було захоплене великим князем литовським Гедиміном і дане удільним кня-

зям литовським. Тепер воно перетворено на провінцію. Шляхетський прапор цього повіту лазурового кольору, має такий вигляд, як і прапор Великого князівства Литовського: чоловік в обладунку і т. д.

Прип'ять (Peгepet) — замок і місто над однойменною рікою, розташовані на зручному місці.

Інші руські воєводства та повіти, котрі належать до Литви: Волинь, Київ, Мстислав, Вітебськ, Полоцьк і т. д. [...]

Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії.
Київ, 2007. — С. 390.

Дарча королівська грамота Івану Пакославові на місто Ряшів з повітом за виявлену хоробрість у боротьбі з татарами (1354 р., травня 11)

[...] Ми, Казимир, з ласки Божої король польський, а також пан і спадковий володар Краківської, Сандомирської, Сєрадзької, Ланцутської, Куявської, Померанської і Руської земель оцінили достойність і гідні хвали й слави заслуги та шанобливі вчинки нашого вірного Івана Пакослава, дідича зі Стожищ, який віддавна свідомо служить спільному благу нашого Польського Королівства і Руської землі, котрою ми, утверджуючи мир і спокій, милостиво правимо й володіємо, і не побоявся виступити походом проти татарських племен, зберігаючи вірність і не змінивши свого життя заради почестей і вигод наданої ними влади. Оскільки ж личить розуму й визнається доброчесним заслужено нагороджувати доблесних за їх доблесть, щоб і інші, нам вірні, прагнули відзначитися подібними достойними трудами, то ми даємо, призначаємо, передаємо на вічні часи і даруємо згаданому панові Івану Пакославу і його нащадкам як чоловічої, так і жіночої статей місто Ряшів з усім його повітом, розташоване в Руській землі і здавна щасливо усталене у своїх межах найяснішими князями Русі, законним спадкоємцем яких за божественним провидінням ми є. А тому, як верховний володар Руської землі з повним правом необмеженого володіння, здобутого й закріпленого нами за собою, [ми затверджуємо це надання] з усіма взагалі і кожним зокрема селами й слободами як заселеними, так і тими, що будуть заселені, а також з їх вигодами, данинами, податками, користю, належним до них зиском і всіма прилеглостями, а саме: ґрунтами, лісами, пасовищами, ріками, потоками, озерами і ставами, лісами, борами, пущами, хащами, дібровами та будь-якими звіриними й пташиними ловами, які існують сьогодні над землею і можуть, породжені природою, виявитися колись під землею. Межі цього [повіту] відділені своїм власним обводом від навколишніх і починаються біля прикордоння Сандомирської землі, а саме від села Дуброви, котре, як відомо, прилягає до Сандомирської землі, і тягнуться, межуючи з одного боку з кордонами Ярославської землі і закінчуючись аж біля села Лежайська, а з другого боку простягаються вглиб Русі до границь Чудецького замку.

Крім того, ми, маючи намір, як зазначено раніше, щедріше віддячити самого пана Івана і його потомство, визнаємо й закріплюємо за ним самим

і його нащадками або спадкоємцями повне право і необмежену владу у згаданому володінні вершити суд і карати за власним присудом будь-яких злодіїв і злочинців. Також ласкаво дозволяємо йому осаджувати, будувати, відновлювати і зміцнювати в цій самій Ряшівській околиці різні замки й укріплення, у яких можна знайти порятунок і зберегти життя й майно під час нападу будь-яких ворогів. Що стосується здавна встановленого мита, то нехай цей сам пан Іван і його спадкоємці повноправно вибирають і стягають його і від піших, і від [кінних?].

Що ж до всього іншого, то ми дозволяємо з нашої королівської ласки для користі і втіхи названого міста Ряшева надати йому і всьому повіту зі селами та слободами як заселеними, так і тими, що будуть заселені, німецьке право, зване магдебурзьким. А крім того, для швидшого відновлення і заселення не раз уже згадуваного міста з усіма прилеглими до нього селами і слободами ми навічно вилучаємо і звільняємо кожного і всякого тутешнього жителя від підсудності воєводським, каштелянським, суддівським, підсудківським та вознівським судам, щоб ніхто й ніколи не міг бути притягнутий до відповідальності ні перед ними самими, ні перед їх уповноваженими, за винятком тих випадків, коли війт або солтиси згаданих сіл будуть позвані до нас чи нашого суду листом, обов'язково засвідченим нашою печаткою. Самі ж вони нехай судяться на основі німецького права на власних судових засіданнях. А селяни, якщо їх солтиси несумлінно вершитимуть правосуддя, можуть шукати пересуду у своїх панів згідно з приписами і вимогами німецького права.

У числі іншого, бажаючи виявити особливу ласку названому панові Івану, ми хочемо обдарувати всіх загалом і кожного зокрема жителів згаданої Ряшівської округи такими самими пільгами, які дістали від нас на вічні часи солтиси новозаселених сіл тоді, коли ми привернули цей край під свою владу. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 779—780.

Підтверджувальна грамота Казимира III шляхтичеві Ходкові Матутейовичу на маєтності у Перемишльській землі (1360 р., березня 20)

[...] Повідомляємо даним [документом] усім, кому потрібно ознайомитися тепер і в майбутньому, яким-небудь чином обміркувати і розглянути права та пільги Ходка Матутейовича з Хлопчич, уродженця землі нашої Русі, вірного нашого вибранця. Це [торкається і] привілейного листа, адресованого та виданого Ходкові і його законним нащадкам нашим найлюб'язнішим попередником, славетним володарем князем Левом на село Хлопчичі, що розташоване у Перемишльському повіті, яку-то грамоту той же Ходко подав на розгляд нашої величності і яку також на основі належного перегляду і слухання знаходимо законною і достовірною. Так ми, враховуючи і зважаючи на численні справжні заслуги, які нам названий Ходко багаторазово робив і постійно мав би здійснювати в майбутньому, щоб зас-

луги також відплачувалися взаємністю подяки, даємо і надаємо згаданому Ходкові, його законним нащадкам назване село Хлопчичі і підтверджуємо нашою привілейною грамотою у порядку даровизни та вічного і невідкличного свідчення з усіма належними до нього ужитками, плодами, прибутками, чиншами, врожаями, полями, толоками, луками, пасовиськами, горами, горбками, покладами, гаями, чагарниками, заростями, ожинниками, потоками, озерами, мочарами, ріками, струмками, ставами, джерелами, стоками джерел і потоків, саджавками, рибами, млинами, помолом, ловецтвом, птахоловством, додатками і всім належним, відповідно до того, як село Хлопчичі є окреслене і відділене у своїх межах і границях уздовж, по ширині та довкола, а отже, починаючи від межі села Сокирчичі попри ріку, що зветься Дністер, до межі села, яке називається Долобів, з побережжям і лугами обабіч цієї ріки, званої Дністер. Отож, підтверджуємо грамоту згаданого нашого попередника, поставляючи, щоб Ходко і його спадкоємці та законні наступники були на вічні часи законними спадкоємцями, істинними панами названого села Хлопчичі, [щоб] сам Ходко і його спадкоємці це село держали, мали, посідали, продавали, обмінювали, заставляли, дарували, використовували і обертали на свою користь і своїх нащадків так, як це їм краще і вигідніше видаватиметься робити. Велимо, одначе, щоб для оправдання цієї нашої даровизни і свідчення сам Ходко і його законні наступники були зобов'язані на вічні часи служити нам і нашим наступникам двома кінними лучниками, здатними до будь-якого загального походу. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 786—787.

Підтвердження грамотою Казимира III статуту, ухваленого львівською міською адміністрацією (1360 р., грудня 28)

[...] Повідомляємо усім, які дану [грамоту] читатимуть, що райці та присяжні [лавники] нашого міста Львова за нашою волею та спеціальною нашою згодою вирішили триматися та дотримуватися [такої] ухвали. Якщо будь-хто після складання угоди вчинить злочин, то протягом одного року та одного дня від вступу або в'їзду до міста, в якому він цей злочин вчинив, повинен бути вигнаний. Також, якщо хтось підступно витягне меча або ножа чи легковажно вихопиться [з мечем або ножем], хай буде покараний карою у половину фертона. Якщо ж це трапиться в присутності двох чи одного присяжного [лавника] або іншого поважного чоловіка, навіть не присяжного [лавника], тоді хай буде покараний карою одним фертоном. Крім того, якщо хтось із присяжних [лавників], прийшовши до тих, що сваряться, наказав і доручив їм помиритися, а ті не схотіли цього зробити, тоді таку саму кару в один фертон хай стягнуть. Також, якщо під час пожежі або коли несподівано спалахне вогонь і будинок якогось міщанина вищезгаданого міста буде зруйнований або пошкоджений, міщани-сусіди, що живуть в цій частині [міста] і кварталі, куди також вогонь може сягнути, повинні помогти та надати підтримку при відновленні та відбудові цього

пошкодженого будинку. Також, якщо хтось списом, рогатиною, балістою, луком або якоюсь іншою зброєю в захисті когось доведе справу до суду та незгоди, хай буде покараний попередньою карою, а саме — одним фертоном, для відновлення і покращення міста. І якщо хтось буде просити війта або райців, або будь-яку особу про [зменшення] кари, накладеної на порушників цього статуту, то має бути покараний тією ж карою, якою карають порушників. Нарешті, кожна пані та жінка після смерті свого чоловіка повинна і зобов'язана поділити все рухоме та нерухоме майно порівну з родичами і близькими [кревними] свого чоловіка, незалежно від статі. [...]

Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.).
Львів, 1998. — С. 32—33.

Лист князя Любарта до львівської міської громади з підтвердженням визнання за Львовом, Володимиром і Луцьком складського права (1379 р., листопада 18)

Обіцяємо вельможним членам Ради і простим міщанам та усьому місту Львову, що ми не маємо наміру дозволити жодному купцеві ані з Польщі, ані з Німецьких земель переїжджати зі своїми товарами через нашу землю в напрямку Поганського краю, обминаючи склади у Володимирі, Луцьку і Львові, які існують там з давніх часів. А якби наш пан король, скориставшися своєю владою, дозволив гостеві, що прямує до Поганського краю, подорожувати через вашу землю на тих же умовах, як і ми дозволяємо йому прямувати через нашу землю до Поганського краю, ви повинні в листах, якими ми обмінюємося, тобто ви — в своїх листах нам, ми — у своїх листах вам, повідомляти про всілякі порушення, хитрощі та всі збитки [...]

Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.
Київ, 1990. — С. 22.

Кревська унія між Великим князівством Литовським та Королівством Польським (1385 р.)

Ми, Ягайло, з Божої ласки великий князь литовський, пан та дідич Русі, подаємо до відома усім, кого це стосується [...]

А насамперед повідали, що достойний князь Ягайло, великий князь литовський і т. д., відправив урочисте посольство до панів зем'ян, Польщі, а потім — також до її королівської високості. [...]

Посли ж бо його, князь Борис і староста віленський Ганко тій же пані королеві Угорщини таким чином справу виклали і казали: «Позаяк численні цісарі, королі та князі розмаїті з тим же великим князем литовським прагнули, зичили собі й раді були б увійти у довічні зв'язки спорідненості, а що Бог Всемогутній, [то] зберіг для особи тієї ж найяснішої королеви. Отож, найясніша пані, нехай високість ваша прийме до такого високо спа-

сенного зв'язку того ж пана Ягайла, великого князя, за сина, а найяснішу княжну Ядвігу, дочку вашу найдорожчу, королеву Польщі, нехай пошлюбить він законною дружиною. А гадаємо, що з того була б хвала Божа, душ спасіння, людям честь і зміцнення держави». [...]

Для справи тієї підтвердження, для певності й забезпечення той же Ягайло, великий князь, присягає всі скарби свої скласти і віддати на відшкодування втрат обох держав, як Польщі, так і Литви. І то лише коли згадана пані королева Угорщини дочку свою Ядвігу, королевою польською наречену, віддасть йому в дружини. Так само обіцяє той же Ягайло, великий князь, що дасть і готівкою запевнить грошову умову, укладену для запоруки поміж згаданою панею королевою Угорщини — з одного, а князем Австрії — з іншого боку, а саме двісті тисяч флоринів. Також той самий великий князь Ягайло присягається і зобов'язується усілякі загарбані землі та втрати Польського Королівства, відірвані будь-чиїми руками і зайняті, повернути власними зусиллями і коштом. Також той самий Ягайло, великий князь, обіцяє всім християнам, а особливо людям обох статей, спійманим у Польському краї та звичаєм воєнним узятим у полон, повернути їхню первісну свободу — так, щоб кожен із них, без різниці статі, пішов, куди забажає з волі його.

Відтак згаданий тут князь Ягайло присягає також краї свої — Литву і Русь — навік прилучити до Корони Польського Королівства. [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 38—39.

Підтверджувальна грамота Владислава II Іванохрестительському храму Перемишльського владицтва на володіння маєтностями у Перемишльському та Самбірському повітах (1407 р., серпня 21)

[...] Ми дізналися про клопотання превелебного в Бозі пана Кипріяна, київського, галицького і всієї Русі митрополита, а також найясніших князів, наших милих братів пана Семена Логвина і пана Федюшка Любартовича, а також інших руських шляхтичів, що вірно і щиро нам служать. Вони просять нас милостиво обдарувати руський або грецький храм у Перемишльському владицтві, присвячений св. Івану, і підтвердити навічно нинішньому перемишльському владиці благочестивому Афанасію, а також усім іншим руським владикам, які стануть його наступниками, села і окремі дворища на обшарі нашого Королівства у Перемишльському і Самбірському повітах Руської землі, які здавна на хвалу Божу належать і приписані до згаданого храму. Назви їх такі: Валява, Малковичі, Тернавці, Гнівновичі, Кальників, монастир Грушевичі, Мале Стубенко, Макунів, три двори у Велюничах, Коростовичі, Дев'ятичі, шість дворищ у Боневах, два дворища в Бушковичах, два дворища у Плешовичах, три дворища у Горохівцях, два дворища у Яскманичах, два дворища у Корманичах, дворище у Клокови-

чах, а також села в окрузі нашого міста Перемишля: Мостиська, Монастир і Микулинці, також п'ять дворищ позаду замку і дворище Щегольчичі; також [місцевості]: Самбори [!], Страшевичі, Бабина, Вовковичі; крім того, монастирі св. Спаса, в Созані, Смольниці і монастир св. Онуфрія у Лаврові і всі інші, підпорядковані владиці.

А тому ми нашою вільною згодою і непорушним наданням даємо, даруємо і навіки закріплюємо за згаданим храмом і всіма владиками перелічені села з монастирями і дворищами, жалуваними духовним особам, з усіма в цілому і кожним зокрема податками і користю, повноправно їм належними, з ґрунтами, полями, луками, лісами, пущами, гаями, дібровами, хащами, чагарниками, бортями і пасовищами, струмками, ставами, мочарами, озерами, ріками, рибними, звіриними й пташиними та будь-якими іншими ловами, як би вони не звались, також з долинами, горами, рівнинами та іншими належностями цих сіл і згаданих монастирів, які здавна до них приписані. Нехай же [владики] володіють ними, тримають, посідають, уживають і використовують їх і молять за всіх Господа Бога, а до нашого скарбу нехай дають у загальноприйняті строки по два гроші нашої монети щорічно від кожного кметя описаних сіл з лану або дворика, інакше кажучи — дворища.

Від різних же інших належних королю прав, виплат і повинностей ми повністю звільняємо всіх владик, їх підданих, священиків і духовних осіб по всій Руській землі, а праводавство серед духівництва, яке здавна належало до церковного суду згаданого владики, ми скріплюємо й записуємо навіки-віків на розгляд церковного суду владики греко-руської віри і одного зі священиків, щоб вони вершили правосуддя й порядок згідно з церковним правом, звичаєм і обрядами. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 809—810.

Витяги з Городельського привілею (1413 р.)

1. Насамперед, у той час, коли з допомогою животворного духа, сприйнявши світло католицької віри, послали ми корону королівства Польського, то для збільшення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих з землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпорували, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської з волі і згоди. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чисто-

му й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визначаючи їх самих з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно і непорушно з короною королівства Польського.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віденські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцами, за звичаями королівства Польського, буде визначено. [...]

8. [...] Шляхтичі королівства Польського своїм королям звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вищеназвані, присягою [клятвою] уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під [страхом] позбавлення своїх маєтків, ніяким князям або панам, або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благоприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати.

9. [...] Урядником призначаються тільки католицької віри і підвладні святій римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах [думках], і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими. [...]

10. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Од-

наково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 119—120.

Витяг з акта, яким узаконювалася натуральна данина на користь київського митрополита (1415 р.)

I. А ось софійські люди, що дають данину на свято Пречистої Богоматері: на ім'я істобчани і нежиловці — 2 колоди меду; у Новому селі Микула з сином та Облітковичі дають 9 відер меду; в Осечі Павло з дітьми і з Армаком дає 9 відер меду; Дідкович дає 4 відра меду; у Хухорі Левон Станієвич дає 4 відра меду, Кузьма дає 4 відра меду; в Унині Павло дає корайман меду, Захарія дає корайман меду. Ходика відро меду дає, Агафоник дає відро меду; у Кодні Петро Дяків 2 кораймани меду дає; в Істобках Андрійко 4 відра меду дає; у Святошичах — корайман, а ручку меду дають; у Нежиловичах — постоловщина; у Ходора відро меду; у Мигальчичах відро меду дають.

II. А ось боярські люди, що данину дають святій Софії премудрості божій: із Вручого [Обруча] Тинейчич з Межирицької землі дає відро меду; у Клочкевичах в Волшинськой землі 3 відра меду і подання; у Сельці з Межиріцької землі 2 відра меду і подання; у Ноздриші з Полочанської землі півтора відра меду і подання; у Нородичах з Хотинівської землі відро меду дають; у Хобній з Пошковського острова Савостіян дає півтора відра меду; у Хобній Іванові діти дають із Дроздівського острова півтора відра меду. Оксентіївський острів, а з нього Василь дає півтора відра меду. Подолешенська земля під Полозом, а з неї йдуть 3 відра меду і подання, а ніч пити; тут же Іллічівська земля, а з неї йде півтора відра меду. Андріївський острів на Уші під Мартиновичами, а з нього йде 5 відер меду. В Іллінському острові, з нього йде відро меду. З Малинської землі 2 лукна п'ятип'ядних, а третє чотирип'ядне, і тивунщина, і подання [...] У Либевицькій землі, у Міхеїнській землі, у Супрунівській землі, в Опанасовщині, у Заволоковщинській землі, то з цих земель іде по 4 лукна чотирип'ядних, і тивунщина, і подання. У Моколевичах з Сичевської землі йде п'ятип'ядне лукно, і подання, і тивунщина; у Моколевичах з Тарасівської землі 2 чотирип'ядних лукна, і тивунщина, і подання. У Булгаковичах 2 лукна чотирип'ядних, а третє — п'ятип'ядне. А земля Костромовська під Гвоздом, Хрестець земля, а з неї йде відро меду. З Нянівщини Голенчині люди дають чо-

тирип'ядне лукно, і тивунщина, і подання. Щиткіївська земля, а з неї йде 3 ручки меду, а дає з неї Пилипівський чоловік і Вирлоцький чоловік. А з Романова йде, за Чудновим, 50 грошів. У Чуднові з Дідківщини 3 відра меду. У Шумську Подертовщина земля, а з неї ходить 2 відра меду. У Новому селі Андрієві діти дають відро меду. У Княжичах земля бортна, а з неї корайман меду, і боброві гони, і став. У Сакольчі 3 кораймани меду, і самі ті сакольчани возять [його] на Софійський двір. У полі Дорковім, у Скочищах, у Водотийні, у Велиї — 6 корайманів меду, а 7-й корайман — хто коли бере. У Демидові Глуховичі дають корайман меду. У Жукині з Виполозовської землі — три каді меду дають. У Сорокошичах 4 відра меду дають. У Воймені — чотирип'ядне лукно і подання.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 130—131.

З додатку до Іпатського літопису про боротьбу між литовськими князями за зверхність над українськими землями (30-ті рр. XV ст.)

Король Ягайло, будучи в Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам православним не пакостив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з князівства Литовського і посадив король Ягайло на його місце Жигмонта Кейстутовича, Вітовтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на князівство Київське, і Смоленське, і Вітебське і ін. Свидригайло ж, як неспокійний, не переставав війни [вести] з навколишніми з Литвою [...] Свидригайло, князь литовський, неспокійний, привів татар на Литву і Польщу. Але татари, прийшовши, дізнались про великі сили Польщі і Литви, і через це не пішли на Литву і в Польщу, а тільки українську землю пограбували і спустошили, навколо Києва і Чернігова, вогнем і мечем, без числа християн у полон повели. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 146.

Із статуту короля Владислава Ягайла про призначення старост (1433 р., січня 9)

[...] Крім цього, обіцяємо і запевняємо, що жодного осілого зем'янина за будь-яку кривду чи вину не ув'язнимо чи ув'язнити не дамо, ані судового вироку не робитимемо, аж поки це в суді не буде справедливо доведено; і до рук наших, або наших старост, через суддів тих земель, в яких цей зем'янин перебуває; цей же, хто буде зловлений при крадіжці або публічній кривді (такій як підпал, вбивство, зґвалтування, спустошення сіл та військовий розбій), якщо себе не бажатиме зобов'язати заставою або порученням, також великими шкодами або злочинами, принаймні з винятком, що

ми жодних дібр чи посесій не приймемо, доки не буде в суді суддями або нашими можновладцями визнаний винним. Далі обіцяємо всім зем'янам, з добрами та володіннями, що границь оскаржувати і порушувати не будемо. Далі обіцяємо: що всі землі нашого Польського Королівства, навіть землі Русі включаючи, за виключенням, однак, податку з вівса (з якого нам до кінця нашого життя єдина Русь відатиме) до одного права і одного спільного закону всіх земель приводимо і приводитимемо, приєднуємо і поєднуватимемо змістом цієї грамоти. Далі звертаємо увагу, щоб згадані мешканці нашого Королівства та ті, що перебувають в нашій королівській ласці, привілеї ці, нами та нашими попередниками надані, ніколи не порушували; ці наші привілеї, наших попередників, королів, князів, законних і правдивих володарів Польського Королівства до попереднього стану повертаємо, поновлюємо і в присутності свідків документом затверджуємо, ратифікуємо і проголошуємо, і надаємо правної сили навічно. Далі якщо ці зем'яни, або які-небудь інші мешканці Польського Королівства згадані, судового розслідування перед вирішенням суперечки в суді стосовно будь-якої справи бажатимуть; їх від нашої кари, суддів і підсудків, воєвод і каштелянів звільняємо. Далі обіцяємо, що жодних кар, понад ті, що будуть в суді нами призначені, не вимагатимемо, тільки тих, які нами, або нашими старостами, або урядниками визначені, згідно з нашою умовою змінюємо. Далі всі мешканці Куявської і Добжинської земель зі звиклого податку, як нам платити призвичаєні, тільки до десяти років нам відповідати зобов'язані, потім від цього податку будуть звільнені і виключені. Далі земські писарі, на уряд писаря висунуті, завжди в єдиному суді, а не в інших, або підписками, заступниками засідатимуть, де відповідно зможуть, іншим личить мати заступників, яких можновладці, судді земель, на цьому уряді матимуть, і щодо заступників зобов'язуються, що ті добре ім'я матимуть, і згаданими можновладцями та суддями до цього уряду будуть затверджені; інші від нас продовжуватимуть урядування, інші жителями та більшими землевласниками є призначені. Жодна ж незначна причина, ані труднощі, не можуть виправдати відсутності писаря. Для засвідчення цієї грамоти печатка нашого маєстату є підвішена.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 104—107.

Грамота великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича про підтвердження прав і привілеїв князям і боярам (1434 р., травня 6)

[...] князям і боярам, як литовським, так і руським, названих земель наших Литви і Русі жалуємо, з ласки нашої щедрості, дозволяємо і надаємо незворотно на віки таке:

§ 1. По-перше, за доносом або за таємним звинуваченням з боку будь-кого, чи за необґрунтованою підозрою ми не будемо переслідувати чи карати названих князів чи бояр, доки вони не будуть звинувачені в публічному суді, відповідно до законів, яких дотримуються в Литовській землі.

§ 2. Далі всі названі князі і бояри та їхні законні діти хай володіють всіма спадковими володіннями на рівних правах, як звичайно володіють у інших краях християнських, і хай вільно їх продають, обмінюють, дарують, відчужують і розпоряджаються ними за своєю доброю волею, як самі вважатимуть вигіднішим, але з тією умовою, щоб перед нами чи нашими посадовими особами здійснювали записи про відчуження, обмін, продаж чи дарування. [...]

§ 5. Всі разом і кожен зокрема селяни і піддані названих князів і бояр земель наших вільні і звільнені від усіх податків, всякої данини і податку, який називається дяло, що зазвичай сплачували з давніх часів.

§ 6. Однак за згаданими князями, боярами і їх підданими зберігаємо [обов'язок] при нас і наших спадкоємцях будувати і відбудовувати ті замки і військові дороги, до яких вони прикріплені віддавна, їхнім коштом, без чого не можуть бути в доброму стані наші землі; від інших робіт на наші замки підданих згаданих князів і бояр повністю звільняємо.

§ 7. Окрім того, погоджуємося і дозволяємо, щоб князі і бояри руські носили і користувалися гербами і знаками шляхетства так само, як литовські, але мають зачислятися вони до названих знаків через посередництво литовців після отримання згоди від братів за генеалогією із Королівства Польського.

§ 8. Нарешті, всі грамоти, привілеї і милості, даровані церквам, князям і боярам земель наших на будь-яких умовах, правилах і винятках вищеназваним нашим братом і дозволені згідно з правом патронату, цим нашим привілеєм ми знову відновлюємо, підтверджуємо, схвалюємо, зміцнюємо, зберігаючи їх силу навіки. [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 54—56.

З ухвали сяноцького гродського суду (1439 р., грудня 7)

У справі благородного позивача Петра, війта сяноцького, [з одного боку], та родовитої Фієни з Юрґійовця, вдови шляхтича Пельки та її сина Миколи — з другого, ми постановили, що позивач Петро, війт сяноцький, [який має] привілей пана князя Юрія, затверджений паном нашим королем і печаткою [його] величності, та згадана пані Пелькова зі своїм сином, [які мають] привілей пана короля Казимира, затверджений доброї пам'яті паном нашим королем також з печаткою [його] величності, повинні представити їх [привілеї] завтра в Неполоміцах, наступного дня після святої Лукії у присутності короля.

1 якщо якась із сторін не представить у той самий час привілей, то вона підпаде під значну кару і заплатить нашому великомилостивому панові королю 100 марок.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 822.

Жалувана грамота Владислава III православному духовенству про зрівняння його у правах з римо-католиками і про повернення йому духовних судів і вотчин (1443 р., березня 22)

[...] а про то, кгды ж за ласкою и справою Духа Светого, церков Восточная набожества Греческого и Руского, котрая [...] некгдысь, через час долгий, в неякой разности и в расколе веры светое и светых сакраментов, не без утраты и згубы многих спасению, от единости светое Римское церкви хвеялася, — которое единости отцеве наши и овшем увесь люд католический за часов наших видети желали, теперь вже, за милосердем Божим сузнанем светейшого пана, Евгения папы четвертого, и иных многих отец веры светое горливых, з оною светою Римскою и Вселинскою церковью приведена есть до единости давно пожеданое. [...] А над то хочем мети, и сим листом нашим сказуем, абы от сего часу, жаден з дигнитаров, старост, врядников и обывателев панств и з подданных наших, якого-колвек стану и достоенства быти мели, а звлаща королевства нашого Полского верхуписаные, а особливе земель наших Руских и Подолских и иных прилеглые, владзы преречених епископов, владык и иных преложоных тогож набожества Греческого и Руского, а ни судов их поповских, а звлаща в справе разводов малженских, от сего часу, нияким способом не прекажали [...] А над то, абы тые ж епископове албо владыкове и иные предложеные особы церковные помененого набожества Греческого и Руского, маючи слушное поживенье, ко отправленью хвалы Божое тым способнейшие быти могли: им самым и их церквам всим, кгде-колвек в панствах наших будучым, вси села и державы, якиеж-колвек и якими-колвек имены названые, которы з стародавна до оных церквей належали, и через якиеж-колвек особы и кгде-колвек в панствах и поветах наших аж доселя держаны суть, зо всими их правами, побожною тихостью умыслили есмо привернути [...]

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1.
Санкт-Петербург, 1846. — С. 56—57.

Привілей Владислава III на будівництво у Львові школи при шпиталю біля костьолу Св. Духа з правом міської ради обирати ректора (1444 р., липня 16)

[...] Змістом даної [грамоти] повідомляємо всім, кому необхідно, як сучасникам, так і прийдешнім. Прохання, подане нашому маєстату з боку наших славетних і вірних райців, міщан і громади нашого міста Львова, містило, щоб ми вважали за гідне надати можливість, будинок чи школу для навчання дітей науки при шпиталі звести і наново побудувати в межах мурів згаданого міста Львова, біля костелу Св. Духа; причому вихователем школярів чи учителем може стати за їх згодою, скільки разів виникає необхідність і як вони вважатимуть за необхідне, щоб поставити, найняти, при-

значити, визначити і зняти. Таким чином, нам справедливим бачиться те, що просили ці наші львівські міщани [...] згаданим райцям, міщанам і громаді міста Львова при нараді з нашими досвідченими [дорадниками] такий будинок чи школу при шпиталі звести і наново побудувати в межах мурів згаданого міста Львова, біля костелу Св. Духа, вічно існуючу можливість дали, надали, передали і змістом даної [грамоти] даємо, надаємо й обдаровуємо та милостиво дозволяємо, щоб цей будинок чи школу тільки одні райці, які на той час будуть, і ніхто інший вихователя або учителя школярів могли і мали силу призначати, поставляти, наймати, визначати і знімати, як вимагає необхідність, і щоб синів шляхтичів і зем'ян та нешляхтичів до тієї [школи] вільно могли [приймати] вічними часами. І як в інших школах є звичай, щоб міста нашого Польського королівства [можна було] відвідувати, приходити, в них залишатися, зупинятися і ретельно займатися [навчанням]. Ту школу, що збудована і будується, ті райці хай покращують, управляють [нею] і підтримують вічними часами, як справжні фундатори і перші ректори. [...]

Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.).
Львів, 1998. — С. 94—96.

Оцінка ролі Києва як центру транзитної торгівлі в щоденнику подорожі посла Венеціанської республіки Контаріні до Персії (1474 р., не раніше травня 1)

[...] Першого травня 1474 р. ми приїхали до міста Києва чи Маграмана, розташованого за межами Нижньої Русі, яким управляє один поляк-католик на ймення «Пан-Мартін». Дізнавшись від королівських провідників про моє прибуття, він надав мені помешкання, втім, жалюгідне, як і все там, і прислав чимало продовольства.

Саме місто знаходиться на кордоні з Татарією і сюди з'їжджається чимало купців з хутрами, що везуться із Верхньої Русі; об'єднавшися в каравани, вони прямують до Кафи, але часто, немов вівці, бувають захоплені по дорозі татарами. [...]

Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.
Київ, 1990. — С. 29.

Витяг зі статуту короля Яна Ольбрахта про урядників і місце проведення старостинських судів (1496 р.)

Про місце старостинських судів і чотири статті судіння

Потім для використання у всіх староствах: доки як личить залишені на місцях уряди старости звиклі, в яких суд відбуватися має, від часу до часу трибунали свої суди на місці цих урядів призначатимуть, це проголошуємо і встановлюємо, що самі старости земель і повітів судитимуть не в інших місцях, а власне в старостві, статей однак чотирьох дотримуючись, які в привілеях записані.

Про старостинські суди, як довго вони відбуватимуться

Далі суди відбуватимуться протягом шести тижнів, якими особисто завідуватимуть, і те, як часто назначатимуть, забезпечуватиме шляхетський суд, який засідає в цьому старостві на місці, і справи та суд розділяти вміє, що роблять під опікою староства, якій карі підлягають і кожного разу, як тільки приватна справа недоступна судам буде, за винятком того, що стосується небезпеки або діяльності держави або наших інтересів стосуватиметься.

Про уневажнення старостинських судів

І в жоден спосіб, якщо щось понад чотири статті або в інші терміни і в інших місцях незвиклих судитимуть, це бажаємо і наказуємо уневажнити і стерти.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 123.

Номінація королем Яном Ольбрахтом белзького воєводи Петра Мишковського на старосту львівського і генерального руських земель (1499 р., травня 3)

Ян Ольбрахт, Божою ласкою король Польщі, великий князь Литви, Русі, Пруссії і т. д. пан і володар, разом з прелатами та достойниками нашої королівської ради, визнаємо змістом цієї грамоти всім, кому потрібно. Оскільки звертаючи увагу на вельможного Петра Мишковського, белзького воєводу, щиро нам милого, вірного, пильного й у речах досвідченого, призначаємо на наше генеральне львівське староство, разом з містами: Глиняни, Щирець, Вишня і Бусько, зі всіма селами, навіть зі всіма добрами, великими і маленькими прибутками, віддавна до Львова, Буська і сіл належними, з метою захисту руських земель. Цьому Петру, воєводі, будь-якого року, як, наприклад, поточного, даємо тисячу злотих на кухню, давати зобов'язуємося у разі війни з турками, коли Петро, воєвода, на згаданому старостві залишатиметься; якщо з турками матимемо мир і його зі староства усунемо, тоді ми будемо звільнені від обов'язку платити згадану тисячу злотих. Зобов'язуємось навіть з цим Петром висилати наших гінців для ретельного огляду і нагляду над прибутками згаданого староства, які з Петром обходитимуть і включатимуть всі сім'ї, які далі цей Петро, воєвода, від нападу татар зобов'язаний захищати в міру своїх можливостей. Далі з будь-якими речами цьому воєводі замок доручаємо, який він зобов'язаний натомість нікому не доручати. Далі пушок і рушниць, скільки бракуватиме, зобов'язуємось давати та висилати. Далі цей Петро, воєвода, зобов'язується слуг вірних і старанних тим часом пильнувати, які нам платять триста злотих, з яких перед нами рахунок складати зобов'язаний; про тих же, які не сплачуватимуть згаданих триста злотих, зобов'язуємось перед Петром з інших джерел піклуватися. Далі коли забажаємо або буде постановлено, щоб когось іншого на це староство призначити, тоді обіцяємо цього воєводу

Петра повідомити перед цим за квартал, подібно як хтось інший так забажає вчинити, тоді нас зобов'язаний повідомити за квартал, і ми іншого на місце старости призначити обіцяємо. На підтвердження цієї грамоти в присутності свідків наша печатка є привішена.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 124—125.

Грамота польського короля Сигізмунда І щодо розв'язання майнової суперечки між перемишльським владикою Антонієм та бурмистром і райцями міста (1509 р., серпня 25)

[...] ми, Сиґізмунд, з Божої ласки король Польщі, великий князь литовський, земель Краківської, Сандомирської, Сєрадзької, Ланцутської, Куявської, Руської, Прусської, Хелмінської, Ельблонзької і Померанської, володар і спадкоємець, повідомляємо, що виникла у нашій присутності суперечка між превелебним владикою Антонієм, з одного боку, та обачними перемишльськими бурмистром і райцями — з другого, вірними і відданими обраними, з приводу полів Підверб'я, Могильсько, Кривичі, В'язовиці, Хрущ і Перекопане та лугів, [що належать] до владичих володінь, згідно з дарчими привілеями Лева та інших князів, королів Польщі — наших предків, разом із селом Мостище, [що належить] до монастиря, чи монастир того самого села, як віддавна сам владика домагався, щоб цей [монастир] був власністю ченців. І про це той владика у нашій присутності показував згаданим бурмистрові та райцям, що були присутні та протилежне говорили, що озеро разом з рівниною, по-іншому Болонь, у якій назване озеро знаходиться, належить перемишльській громаді, оригінальний лист наших попередників. І щодо цього [бурмистр та райці] показали у нашій присутності лист з дозволом покійного божественного Владислава, діда нашого, короля Польщі. Так домагались обидві сторони, щоб ми вділили їм належної справедливості. А ми, взявши до уваги справу, в якій зацікавлена одна і друга сторони, і не будучи у змозі належно вникнути у справедливість обох згаданих сторін, призначили преподобних отців і їх милостей панів Матвія, перемишльського єпископа і віце-канцлера нашого Королівства Станіслава Кміта з Вишнича, руського воєводу та Йоана з Ласка, постійного коад'ютора гнєзненського храму і канцлера нашого Королівства, за наших комісарів, щиро обраних для розгляду і встановлення істини. І ці комісари, прибувши на місця, де на згаданій рівнині знаходяться озера і луги, належно вивчили істину, дали нам донесення всіх своїх обстежень у цій справі. [Виходячи] з цього [донесення], ми, зваживши всі докази, подані самими сторонами у нашій присутності, і [висновки], зроблені нашими комісарами, визнали привілеї попереднього владики. Була тоді така умова, що згадані озера, розташовані на рівнині, [належать] перемишльській громаді з повним правом і всім, що в [цих озерах] плаває або живе. І нехай нащадки з ширшим виразом вдячності [володіють], як це було прописане, що громадяни [вільні] від певної залежності та [не потребують] звільнення. Пе-

редусім на основі нашої королівської влади у цій справі таку нашу остаточну думку обом присутнім і готовим до згоди сторонам ухвалили і виголошуємо даним [листом], постановляючи, що згаданий владика та його наступники, перемишльські владики, володіють на даний час у цій своїй дієцезії ожинниками, що розташовані, [починаючи від] самої громадської рівнини напроти ріки Гай; двома озерами, що називаються одне Могильсько, а друге Перекопане, разом з лугами, які належать до самих цих озер і, зокрема, [до озера] Перекопаного з усім правом володіння і власності, а також з усіма без винятку риболовними угіддями та вигодами теперішніми і майбутніми, що з цих же озер і лугів тепер і в майбутньому будуть надходити; і, врешті, все, що людська натура може вигадати, будуть утримувати, мати та володіти згаданий владика і його наступники — перемишльські владики — як тепер, так і в майбутньому, будуть утримувати, мати і володіти, і цим усім він і вони повинні користуватись на свій власний розсуд завжди і навічно. Згадані наші перемишльські громадяни, теперішні і майбутні, із цих же озер Могильсько та Перекопане не повинні будуть мати постійного ужитку, і тим громадянам та нашій перемишльській громаді присуджуємо через бурмистра і вищевказаних наших перемишльських райців і їх наступників рівнину, згідно з привілеєм нашого названого діда, та два озера, що знаходяться на цій рівнині, — одне, яке називається Підверб'я з боку від названого села, напроти та з ним громадські городи, що при тій долині; інше озеро та річку, що випливає з нього, немовби невіддільне, називається Хрущ, разом з іншими громадськими озерами — як названими, так і тут не зазначеними, на цій рівнині та в ожинниках, які знаходяться між річками В'яр і Гай. Перемишльським громадянам належить [усе це] мирно і спокійно тримати, посідати, користуватися на вічні часи рівниною з озерами, про які раніше визначено і їм присуджено у названий спосіб. А також у все, що присуджено громаді, владика не повинен [втручатися], крім пасовиська і ожинника, якими обидві сторони та їх піддані повинні користуватись спільно, вільно та мирно. Хочемо, щоб цієї нашої висловленої думки дотримувалися обидві сторони і щоб її шанували під заклад у тисячу угорських флоренів, що мають нам сплачувати, вважаючи, що ця [думка] матиме силу на вічні часи, що й підтверджується змістом нинішнього [документа]. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 846—848.

З наказу стамбульському кадію про збирання п'ятини з продажу невільників (1510 р.)

[...] нині ти посилаєш листа до моїх воріт й клопочеш про законоположення спеціально про п'ятину з невільників, які надходять у пристань. Потребуючи законоположення про пристань Інеболу, ще раніше ти послав [відповідне] подання, а тепер було подано клопотання про список закону про Стамбульську п'ятину. І цей список було послано і відповідно до нього

написано законоположення про п'ятину Інебольської пристані, послано й занесено до списку [султанських] законів. Оскільки його було перероблено з Стамбульського законоположення [про п'ятину], оригінал було знайдено у списку законоположень для Анатолії, переписано і відіслано. Нині старовинний закон стосовно п'ятини такий:

За немовлят віком до трьох років стягається по десять—тридцять акча. За дітей віком від трьох до восьми років стягається сто акча. Про таких дітей кажуть бече.

Від віком вісім до дванадцяти років стягається до двохсот акча. Про таких кажуть гулямче. За невільника, який досяг зрілості [...], стягається від двохсот п'ятидесяти до двохсот сімдесяти акча. За старих недовірків стягається від ста п'ятидесяти до двохсот акча.

А якщо згаданий невільник [...] буде старцем чи дідом [...] стягається від ста тридцяти до ста п'ятидесяти акча. А якщо невільник буде однооким чи одноруким, стягається від ста тридцяти до ста п'ятидесяти акча.

А за дівчину-невільницю [...], уммюль-велед стягається від ста двадцяти до ста п'ятидесяти акча. А за молодицю [...], немічну жінку [...], дівчину [...], порочну [...], хвору [...], стару [...] чи одноруку та одноокy, то стягається згідно до вищезгаданих прикладів.

Тепер наказую, що як тільки дійде священний наказ вчинити згідно до вищезгаданого законоположення, керуючись згаданими зразками, ви збиратимете п'ятину і записуватимете у докладному дефтері про кожного окремо [бранця] нотатки про його плем'я й зовнішні прикмети, а нижче робитимете запис про стягнуті [в рахунок п'ятини] акча. І щоб нічого не залишали не вписаним у дефтері! І щоб проявивши у цій справі повну ретельність, поповнювали падішагську скарбницю [...]

Галенко О. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. Київ, 2002. — С. 383—386.

Свідчення Густинського літопису про зародження українського козацтва

У рік 7024 [1516]. [...] Жигмонт, король польський, прагнучи до миру з Москвою, просив кесаря німецького, аби той помирив його з князем московським. Та чи помиришся із гордим і впертим?

Отож король почав готуватися до війни і послав до Миндикерея, царя татарського, аби той пішов із ним на Москву; та той, лукавий бувши, і од короля, і од князя дари брав і обом помагати обіцяв. Король же, не покладаючи віри на сього пса, помислив, що коли той схоче шкодити своїми загонами в нашій землі, то треба буде нашим одстрашити їх із неї, тож сповістив своїх, аби стереглися татарів: усією-бо силою міг татарин піти в його землю.

[...] Так ото і сотворив окаянний Миндикерей: послав чотирьох цариків із сорока тисячами татарів; і положилися при Бузську, а загони по Волині і Поділлю розпустили, скрізь огнем і мечем пустошачи землю; самих

тільки людей одвів у полон до п'ятдесяти тисяч; що вже казати про товар та все інше. Зібралися на них наші, але не важилися проти такого множества виступити.

[...] У той-то лихий рік і почалися на Україні козаки, що про них — про те, звідки і як початок свій мають — дещо скажемо. [...]

У рік же вищесказаний, коли король мірявся силою з Москвою, а Миндикирей полонив землю нашу, як про те вище мовилося, послав Жигмонт-король посла до Миндикирея, кажучи:

— Нащо, мир маючи зо мною, полонив мою землю?

Миндикирей же одповів:

— Не з моєї волі се безчинці сотворили, не зміг я їх утримати.

Жигмонт-король, хотячи сміхом на сміх оддячити, послав Прецлава Лянцкорунського на Україну збирати люд і так само татарам пакостити.

Той же, зібравши охотників кілька сот, пішов із ними аж під Білогород і там забрав множество товару, і коней, і овець татарських і турецьких, та й повернувся назад. Татари ж бо і турки, зібравшись, гналися за ними і настигли їх аж під Очаковом, біля Овидова озера, і билися з ними; та наші поразили їх і з великим добитком та в доброму здоров'ї повернулися.

І по тім війнолюбивий наш народ, засмакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися; і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити. День же одо дня примножалося їх, так що з часом намножилося. І навіть досі не перестають вони пакості творити татарам і туркам. А старійшину обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленного, за своїм давнім обичаєм; живуть же повсігди на Запорожжі. Рибу ловлять, її без солі на сонці сушать. А на зиму розходяться кожний у свій город. Тільки кілька сот зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів. А на літо знову збираються.

Отак-то початок свій прийняли. [...]

Українська література XVII ст.
Київ, 1987. — С. 164—166.

Уставна грамота київського воєводи, за якою ремісничі цехи підпорядковувалися міській ратуші (1518 р., січня 9)

Я, Андрей Немировичь, воевода Киевский, вызнаваем сим нашим листом войту и бурмистром, и радцам, и всим мещаном места Киевского. Мовили нам о тые врады местские, которые ж перво сего их к замку вживали а на место к ратуши, и на то они покладали перед нами данину прывилья и листы господара нашого, короля его милости Жыкгимонта, и в тых их прывильях выписано стоить: иж его милость господар наш, тые вси врады городовые отдаливши от замку своего, и дал их мещаном к ратушу месту своему вжывати и в них се справовати, немней, яко у их прывильях им выписано и как их право Майдеборское несеть, кравцы, кушнеры, шевцы, постригачи, золотари, стрелники, винники, лучники, ковали и радовницы,

мыто рыбное, повечщыны, грош варовый, мыто соляное; а с тых всих ремесников его милость господарь наш на замок свой вынял по два ремесники мети к замку; естли бы теж которая потреба господарская и земская вказывала, а не наша, тых всих ремесников, тогды они всѝ мають робити, которых кольве будеть потреба, без всякое местекое выловы. А што се теж ткнет плотников, его милость господар мещаном того не поступил и в прывильях своих им не выписал, мають они таки к замку служити и городового присуда вживати, водлуг давного обычая; и теж што се дотычеть капщизны з места Киевского, мають они давати с каждое корчмы на каждый год по две копе грошей в монете Литовской; а которому коли слузе своему роскажем капщызну брати, тому они мають давати с корчмы по чотыры гроши, подле обычая; а до шинкарок никоторого дела не маеть, нижли мають шинкарки к ратушу права их Маитборского з местом вжывати. И теж которые кольве мешкають в месте Киевском оные, которые торгом ее обыходять, и в безмен важать, и в локоть мерять, и на ряду стоять: тые вси люди и теж наши мають к ратушу места Киевского они плат давати и во всех местских платех помоцни быти, яко их право Маитборское в собе ее маеть. И били нам чолом, абыхмо тых всих врадов к ратушу им поступили. И я, водле привилья и росказанья господара нашого и на них чоломбитье тых всих врадов вышейписаных, им к ратуше поступил; в них они мають справовати и радити, как сами налепей розумеючи, а мне, воеводе и моим врадником вже се в тые врады ни в которые не вступати. [...]

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1.
Санкт-Петербург, 1863. — С. 57—58.

Номінація королем Сигізмундом I Яна Хомантовського львівським земським суддею (1518 р., квітня 7)

Повідомляємо змістом даної грамоти всім, що маючи рекомендацію ретельності та старанності, шляхетного Яна Хомантовського на суддівство земське львівське, вакантне через звільнення шляхетного Миколая Вагленського, останнього судді, надання і встановлення впроваджуємо і даємо, і ласкаво уділяємо цією нашою грамотою тримати, мати, керувати, і прибутки до цього давні належні збирати, стягати і набувати. Для цього вам всім разом та кожному зокрема, достойникам, урядникам, зем'янам і всім підданим нашим будь-де у Львівській землі доносимо, щоб тепер згаданого Яна Хомантовського за правдивого і законного суддю вашого мали, і йому на місці за всі місцеві прибутки, до цього уряду віддавна належні, відповідали і відповідально робили за нашу ласку. На засвідчення цієї грамоти наша печатка є привішана.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 132.

I Статут Великого князівства Литовського про відповідальність за образу державних урядників (1529 р.)

[...] *1. Господар шлюбуеть никого не карати на заочное поведанье, хотя бы ся дотыкало ображенья майстату его милости. И хто бы тэж на кого несправедливе вел, сам тым маеть каран быти*

Напервей преречоным прелатом, кн҃жетом, паном хоруговным, шляхтам и местом преречоных земль Великого князьства Литовского, Руского, Жомойтского и иных дали есмо, иж на жадного чоловека выданье або осоченье певное або таемное, подозренье неслушное тых княжат и панов хорунговных, шляхты и мещан карати не хочем ани винити которою виною пенежною, кривавою, нятством або именья отнятьем, нижли бы первей в суде явным врадом права хрестьянского, коли повод и отпор очивисте стали и остат не бы были поконаны, которые по суде и таковом поконаньи водле звычаю и прав хрестьянских мають быти караны и сказываны подле тяжкости а легкости выуступов своих. И тэж коли бы хто, обмовляючи кого-кольве, винил ку соромоте або ку страченью головы а шло бы о горло або о именье, або о которое-кольве каранье, тогды тот, хто на кого помовить, а не доведеть, тым караньем маеть сам каран быти. [...]

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.
Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 р.
Одеса, 2002. — С. 52—53.

I Статут Великого князівства Литовського про організацію державної військової служби (1529 р.)

РОЗДЕЛ ВТОРЫЙ

[...]

1. Иж вси повинни становитися под хороговью своею поветовою и шиховати ся

Хочем и тэж приказуем грозно, абы вси подданые наши военную службу повинни не инде бы ся шиховати ани ся инде становили персунами своими, только под хороговью своею поветовою, в котором повете суть осели, кром особного росказанья гетманского. А естли бы который з них службу мел в неякого з панов рад наших або врадников, або тэж в кого иного, тот будеть повинен местца своего подле пана своего, которому прислугует, ким иным, войны не повинным, осадити, а местца своего хоруговного, яко повиннейшого, жадною мерою опустити в омешкати не смел под страченьем именья своего. А которые с подданых наших мають в ынших поветех розные свои именья, тот маеть в том повете со всим своим почтом з ыменей купленых и выслужоных, отчизных и ж женского именья стати, в котором повете будеть его именье отчизное головное. И тэж которые слуги князьские и панские, маючи под князьми и пань име-

нье, а другие именья под господарем покупили, тогды в час потребы, оставшивши пана своего, маеть подле хоругови ся становити для тых именей своих, которые под королем покупили. А естли бы хто таковый под хороговью, под которою именье купил, стати не хотел, тогды тот именье на господара тратить.

2. Духовные з ыменья закупного повинни сами персунами на службу господарскую ехати

Тэж коли бы которые духовные именье закупное держал, тогды з ыменья закупного повинен будеть сам своею парсуною подле уставы нашое службу нашу господарскую и земскую заступати. Естли ж который духовный будеть мети именье дедизное, тогды повинен будеть з ыменья дедизного на службу нашу земскую выправовати, а их самих парсуны будуть на ласце вашой господарской.

3. Кождый по шиху маеть на том почте при господари або при гетмане служити

Тэж уставляем, иж кождый подданый наш, шиховавши и подписавши ся обычаем, выщей писаным, с тыми ж коньми и всим станком, с которым ся шиховал, при нас и потомках наших, также и при гетманех наших земских або иных, через нас або потомки наши, на то поставлених, повинен будеть войну служити на тых же конех; слуг и статку своего, с которым ся шиховал и пописал, не маеть з войны отсылати аж до роспущенья зуполного войска нашого. А который бы колве подданый наш то смел вчинити против тое уставы нашое, будет ли оселый, тот именье тратить, как на войне не был. А естли бы хто тое вчинил, пенези бравши, а чоловек не оселый, таковый кождый честь свою тратить, якобы з битвы втек. А пописавши кождого коня, маеть в шерсть написати и клейно его маеть на рейстр намалевати. А станы свои вси поветники мають в одном месте при хоружому мети, а розно не мають стояти.

4. Которые для немоцы своее не можеть на войну ехати, маеть перед гетманом немоц свою объявити

Естли бы хто правдиве немоцон был а для того не годен был службе нашой земской, а не мел бы тот немоцный сына, ку службе военной годного, або тот сын у двора нашого господарского служил, або тэж з отцом делен был, тогды таковый немоцный мает ся дать везти до гетмана нашого а тую немоц свою объявити. Естли гетман познаеть, иж тот немоцный для хоробы своее ку службе земской не ест годен, маеть его самого на тот час с тое службы выпустити, а тот немоцный повинен будеть место себе з ыменья своего слуги свои на войну выправити тым же обычаем, яко вышей выписано под сведомом листов гетмана нашого земского. А немоцный, естли не мог ехати до гетмана нашого, мает ся оповедити враднику а хоружому, а двум земяном, которые мають перед гетманом под честью и под верою поведить, иж управде ест немоцон. А естли бы хоружий поведил о

ком-кольве, иж бы был немоцон, а он бы был здоров, а то бы на того хоружого справедливе правом было переведено, тогды тот хоружий маеть именье свое власное тратити.

5. Естли бы хто мел сына, который бы мог службу земскую заступити, маеть его гетману оказати, естли будеть годен за его служить

Пак ли бы хто был здоров а мел сына, который ся от него не отделил, ани тэж служить у двора нашого господарского, а будеть тому от семнадцати лет, он можеть за отца на войну ехати; а маеть сам с тым же сыном до гетмана нашого ехати. А естли гетману будет ся видети, их оный сын годен ест ку службе военной, тогды тот сын за отца военную службу заступити маеть а с тым почтом, как отец его мел служити. А пак ли бы тот сын не здал ся гетману добре годный, тогды сам отец маеть на войну ехати. [...]

13. На войне будучи, не маеть нихто на домы и гумна шляхетские наеждчати

Тэж уставуем: хто бы, на войне будучи, который шляхтич наеждчал на дом або гумно которого шляхтича або, едучи на войну, по дорозе грабил, а переведено бы то на него, што пограбил або пошкодил, тогды, иле кроть будеть тот на дом або на гумна наеждчати або по дорозе грабити тот за кождым своим наездом и по дорозе браньем маеть кгвалт платити.

14. А кому бы стацый на войне на самого и на кони его не достало

Кому бы не достало, будучи на войне, стацей и самому естли або на кони его, тоди маеть тот з вижом гетманским где ехати або пойти и взяти с потребу живности собе и на кони, а то маеть заплатити подлуг уставы положоное. А дрова мають брати, где будуть стояти, нижли домов розбирати и плотов жечи, и ставов волочити ани спускати, ани жит и ярин топтати и травити не мають. А естли бы хто таковую шкоду вчинил, тогды маеть гетман наш таковых в ланцуг сажати, а предся оный тую шкоду маеть отправовати, и кгвалт платити.

А естли бы хто, будучи на службе нашой, на войне, нашол один на другого, на обоз або на стан кгвалтом а ранил або вдарил кого, таковый, яко кгвалтовник, горло тратить. [...]

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.
Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 р.
Одеса, 2002. — С. 68—73.

Постанова вального сейму проти селян-утікачів (1532 р.)

[...] Порадившись про користь приватних справ загалу [шляхти] нашого королівства, які мають найбільшу шкоду від злочинних дій селян-утікачів, чи кметів або їхніх синів, так що багато з наших підданих потерпають від нестачі слуг чи робітників, а отже занедбання термінових робіт, ухвалюємо і постановляємо:

Старости та їхні заступники, а також міські уряди гродів і міст мають ловити всіх, що перебувають там, селян чи кметів, чи загородників, чи яких-небудь інших підданих, чи їхніх синів, які без відома і волі свого пана втекли і переселилися до інших місць. Затриманих мають використовувати на громадських роботах доти, доки пан, затриманого чи затриманих відшукавши, не вимагатиме їх. На вимогу пана за наявності доказів, що це саме його піддані, старости та їхні заступники, а також міські уряди гродів і міст зобов'язані видати його [підданого] негайно, зі стягненням у його господаря двадцяти грошів, які, згідно з нашою постановою, мають належати їм за працю і старанність, виявлені при затриманні підданого. [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 327.

Відновлення і підтвердження Сигізмундом I втрачених під час пожежі фундаційних документів Перемишльського єпископства на нерухоме майно (1535 р., березня 11)

Оголошуємо всім і кожному, сучасникам і нащадкам, хто виявить бажання про це знати. Став перед нами велебний отець Лаврентій, перемишльський владика, і плачучи, оповів, якого величезного збитку він зазнав у пожежі, що спалила церкву і школу їх руської віри в нашому місті Перемишлі, коли дощенту згоріло не лише його власне і церковне майно, але й церковні убори, документи та привілеї. І тут же перед нами він пред'явив правдиві копії цих привілеїв, зняті ним особисто з оригінальних листів найяснішого короля Владислава, нашого предка, а також князя Лева, і уклінно просив, щоб ми дозволили передати їх зміст, а особливо привілею короля Владислава, нашим листом і одночасно удостоїли апробувати й підтвердити його силою нашої влади. [...]

Після пред'явлення наведеної копії той самий владика на підтвердження правдивості показаного представив нам лист шляхти Перемишльського повіту з їх печатками, у якому засвідчено, що вони бачили оригінали згаданих привілеїв і знають їх зміст, і що в даній копії він сам нічого не зменшив і не додав порівняно з оригіналом, але скопіював правдиво. Крім того, згаданий владика оголосив, що він разом з двома священиками готовий охоче підтвердити під присягою, що наведена копія з оригінального привілею, поглинутого вогнем, знята вірно. Розміркувавши, ми вирішили, що було б несправедливо і противно християнській доброчинності не полегшити долі тих, хто постраждав у корабельній аварії, вогненній стихії чи ворожому набігові, втративши не лише своє рухоме майно, але й документи та привілеї на нерухомості, чим позбувся опори у праві. І ось тому ми вирішили відновити, апробувати, скріпити й підтвердити зміст наведеного привілею в усіх його статтях і положеннях у такому обсязі, яким користувався перемишльський владика. Отже, відновлюємо, апробуємо, скріплюємо і підтверджуємо цим самим, що ми згодні надати згаданому отцю, пе-

ремишльському владиці [право] викупити з рук державців та їх посесорів і юридично звільнити всі маєтки, записані у привілеї. Визнаємо також, що наведений привілей дістає чинність і вагу у всіх пунктах і статтях як по судах, так і поза ними вовіки віків. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 858—859.

Лист короля Сигізмунда I про порушення володимирським війтом Іваном Федькевичем обов'язку надавати підводи для виконання дипломатичних доручень (1539 р., вересня 4)

Гдрь корол его мсть казал у книги записати, што перво сего, корол его млсть росказал воита володимерского Ивана Федькевича перед собою поставити для того, иж он гонцу гсдрьскому Яну Малик баши, которыи у пилных потребах гсдрьских и земских до Орды до цря перекопского от его млсти ехал, за листом подводным подводы под него дати не хотел, и оли ж он до Луцка пеш шол, за чим реч земская великое омешкане приняла. Ино тот воит володимерскии за росказанем гспдрьским до его млсти на росправу приехал и поведил, иж коли оныи гонец через Володимер ехал, тогды он в тот час сам там не был, а вед жо пред ся ему за тым листом подводным, хотя на нем руки подпису гсдрьское не было, подвода у месте Володимерском дана буде, всему месту Володимерскому лист от короля его млсти дан, на котором бы листе подводном руки гсдрьское не было, тогды они за тым листом не мають подвод давати. Яко ж княз староста володимерскии княз Федор Андреевич Санкгушковича перед королем его млстю поведил, иж тот воит володимерскии ге ест в том сплошливым, а завжды за листы подводными ач-колвек бы без подпису руки гсдрьское не были повинни подвод давати, завжды бачачи потребу пилную гонцом подводы дать, а николи им жадное омешкане у справах гсдрьских не становит. А так корол его млсть от князя старосты володимерского справу в том вземшы, а к тому и повести его выслухавшы, росказалем до дому ехати и вперед велел его млсть ему, бачачи справы гсдрьскии пилныи, за листы его млсти гонцом подводы давати.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 164.

З ухвали сейму про генеральних суддів (1540 р.)

[...] Про терміни або генеральні суди, які по-простому називаються святковими, всі статті, перед тим видані, підтверджуємо, і іншим окремим землям, згідно з їхніми статутними ординаціями і давніми звичаями, проводити суди довіряємо, тільки раз кожного року. Що ж до нашого втручання до Великого князівства литовського і справ цього князівства, які, коло

нас помножені, хочемо розділити, апеляції або виступи від земських та гродських судів, або навіть замкового уряду, до нас вчинені, залишаються довго без розв'язання, занедбані нашими численними заступниками, суд постановляємо, щоб тим часом, допоки до нас з Великого князівства литовського не повернуться, таким чином генеральний суд двічі на рік збиратиметься. Цими правилами і єпископи, кожен в повіті — місці свого єпископства, воєводи, каштеляни та інші достойники і урядники, судді та підсусідки земські з користю керуватимуться під карою в інших постановах. Якщо б випадково були нездатні до виконання служіння перед урядом або державою, то звільняються від служіння. В такому разі, можна на своє місце іншого достойного заступника [покликати]. В цих генеральних судах всі справи, апеляції та інші справи цього роду як від земських, так і від гродських судів, і навіть від замкового уряду, які до нас, або до генерального сейму надійшли, і які після нас в Литву постанови не були відіслані, і далі тим часом, аж доки в Велике князівство ми виконати пошлемо, належно судити і термінувати зобов'язані. І що-небудь через суд інші судді вироки та декрети робитимуть, це повністю черед суддів і місцевих старост до виконання [суд] скерувати зобов'язаний. Годиться також і окремий, від декрету та вироку генеральних судів, до генерального сейму спочатку, а потім нами до королівства повернений, скерувати. Але ніяким чином апеляції не перешкоджати, виконання декретів чинити зобов'язаний як перед тим, і тих, хто згідно з судом буде у володіння добрами впроваджений, пильнуватиме. Коли навіть на генеральному сеймі ми з радниками нашими вирок і декрет, на який апеляція буде, правомочними визнаємо, це затверджуємо. З інших же, коли нами або нашими радниками був повторно розв'язаний і переглянутий, всі добра та інші речі, які в такий спосіб були присуджені іншій стороні, повторно віддаються другій, за який на генеральному сеймі виносимо рішення, одночасно з прибутками, які тим часом були отримані, і дані з того часу спадкоємцям, під присягою повинні визнати. Час же відбування таких генеральних судів хочемо згідно з постановами і статутів виконати. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 166—167.

Привілей, наданий Києву Сигізмундом Августом на безмитну торгівлю у Великому князівстві Литовському (1545 р., квітня 15)

[...] Тых часов присылали до нас войт, бурмистры и рядцы, и вси мещане места нашого Киевского, жалуючи и велико собе обтяжаючи о том, иж што предок наш славной памяти, Александр король его милость, для их великого впаду, который они мають на кождый год от неприятелей наших поганства Татар, отпустил им мыта наши и теж вси мыта князскии, панскии и боярскии, духовных и светских, сухим путем и водою по всей отчизне нашой великому князству Литовскому вечно, в которых-колвек мещан Шевских будеть лист под их печатю местцкою. О чом же первей того

наяснейший король его милость, пан а отець наш, до вас писати рачил под зарукою его милости тисячью копами грошей, приказуючи вам, аже бы есте везде от них мыта не брали и заховываючи их во всем подле привилья Александра короля его милости, то пак лей вы, не дбаючи о листы и росказанье его королевскии милости, предел уво именьях своих мыта на них везде берете и товары их гамуете, в чом же ся им великая кривда и тяжкость от вас дееть. Чого бы есте над привилея и листы короля его милости чинити им не мели. Который ж листы короля его милости они тых часов перед нами покладали, мы их огледавши, в том их заховываем подле привилья Александра и теж листа отца нашого, королей их милости, и приказуем вам под закладом нашим тисячью копами грошей, а жебы есте от тых мещан наших Киевских, в которых будеть лист под их местцкою печатью, от товаров их мыта на них везде по нашим мытам, по князским и панским, и боярским, духовным и светским, сухим путем и водою, не брали и везде их доброволъне а безмытне пропускали, и в том им никоторое кривды и тяжкости и шкоды не делали конечно, абы то инак не было [...]

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1.
Санкт-Петербург, 1863. — С. 299.

З підтверджувальної грамоти Сигізмунда Августа мстиславським і радомським князям, боярам і всій шляхті щодо вільного ведення торгівлі й господарської діяльності у своїх маєтностях (1551 р., листопада 24)

[...] иж кгды оные люди в селех их будуть кони, або якое быдло, и теж мед пресный и соль продавати, тогды жадного мыта мытником Мстиславским оттоль не повини давати, а мытники теж никоторое обтяжливости через то не мають в том чинити, леч кгды у месте Мстиславском або в Радомском кони и быдло и иншие речи будут продавати, тогды вжо от того мыто звычайное повинни давати, а с того за тым листом нашим не мають ся ничим выламовати. Теж городничое в тых замкох наших Мстиславском и Радомском им держати даем, иж мають земяне тамошние, люди добрые а веры годные, в тых замкох наших городничими быти и всякие речи бровные заведати, и в целости их ховати, и слушне а рядне ся справовати. И на то даем им сесь наш лист з нашою печатью. [...] А што ся дотычеть судов старостиных и ловов зверинных в нущах и гонов бобровых и тых вин вышеймененых, кгдыж то перед тым завжды так ся заховывало, яко того они справу нам дали, же им того взывати было вольно, мы и теперь, водлуг давного обычая, то заставуем и то тым листом нашим установляем: иж коли которые справы перед старостою нашим Мстиславским теперешним, князем Иваном Васильевичем Полубенским, и по нем будучими старостами тамошними от бояр шляхты притачатися будуть, тогды старостове наши мають завжды з бояр шляхты повету тамошнего двух альбо трехь бояр старших при той справе с собою мети и поспол з ними их судити, а менш

двух особ шляхты старшое при собе не маючи, не маеть никоторых судов сам один справовати, и конца не чинити, и людей их без них самых не судити и не рядити, и в пущах их кривды им не чинити, одно они во всем, водле давного обычая, захованы быти мають, но тому, яко то и перед тым будеть бывало, и вольно будеть завжды в именьях их им самым и потомком их бояром шляхте, кром слуг путных, которые особливую повинность ку службам нашим мають, всяких вольностей шляхетских уживати по тому, як и в инших поветех все рыцерство шляхта, обыватели тутошного панства нашого великого князтва Литовского, в именьях и во всих маетностях своих вольность мають, и подле права и ступуту земского, под которым вси подданные наши у здешнем панстве нашом великом князьстве седять и им ся справують [...]

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1.
Санкт-Петербург, 1863. — С. 130—132.

Підтвердження польським королем Сигізмундом II будівництва кам'яного храму над Дніпром (1555 р., червня 6)

Повідомляємо всіх і кожного, кого це стосується, сучасників і нащадків, які виявляють бажання про це знати, що певні особи з-поміж наших радників пред'явили нам від імені перемишльського і самбірського владики велебного Антонія Радиловського лист нижченаведеного змісту на пергаменті найяснішого Лева, одного з князів Литви, з його вислою печаткою, написаний руським письмом і мовою. Вони ж просили нас, щоб ми удостоїли апробувати, скріпити й підтвердити його силою нашої королівської влади. [...]

А тому ми, король Сиґізмунд Август, погоджуючись на згадане прохання апробувати, скріпити й підтвердити у всіх пунктах, статтях, параграфах і положеннях цей лист, уже вірно переписаний і перекладений з руської мови на польську, цим самим апробуємо, скріплюємо і підтверджуємо його, визнаючи, що чинність цього листа в повному змісті мусить бути затверджена навічно й непорушно в такому обсязі, яким володів і користувався досі сам велебний владика Антоній.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 876—877.

Грамота королеви Бони з дозволом на організацію ремісничих цехів у Ковелі (1556 р., січня 10)

Старості нашому ковельському, пану Францішку Фальчевському. Позаяк у час перебування твого при нашому дворі просили нас деякі міщани ковельські, іменем цілого поспільства міста Ковельського, щоб ми дозво-

лили цехи ремесел їхніх різних у місті Ковелі, між тамтешніми ремісниками з-поміж себе, за дозволом і з відома твого як старшого нашого урядника, собі цехмістра поставити і в тих цехах собі всілякі порядки й артикули, як в інших містах, так і собі встановити і зберігати. І так ми, бажаючи доброго порядку, такого, як і в інших містах з установленням таких цехів зберігається, так і в місті Ковелі між всіма ремісниками дозволяємо і тим нашим листом наказуємо, аби твоя вельможність з тамтешнім міським урядом ковельським усім ремісникам такі цехи і звичаї, які збережені в інших містах Волинського повіту, встановив і з урядом тамтешнім спільно всякі порядки між різними ремеслами встановити дозволив; відповідно до цієї постанови, ці ремісники, кожен у цеху свого ремесла, мають урядувати й артикулів своїх побожних і слушних пильнувати так, як прийнято в інших містах тамтешніх, нічого не оминаючи.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 212—214.

Устава на волоки
(1557 р.)

[...]

(Артикул) 19. Робота підданим через війта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають; а війт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день — барана, а якщо і третій раз прогуляє або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити; однак, якби з якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має через сусіда або через лавника оповістити про те уряд, а уряд, визнавши причину за слушну, не має його ніяк за ті провини карати, але іншого дня заставити відробити повинність, яку він пропустив, але не відкуплюватися від роботи нікому. Пустих волок підданим не орати; а якщо котрийсь, не вписавшися в реєстр, посміє те вчинити, то збіжжя втратить до нашої стодоли [клуні] і за провину рубель [карбованець] грошей до казни нашої заплатить. А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти [з роботи], як заходить [сонце], а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом — година, в полудень — година, надвечір — година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути; а то літом на великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має.

(Артикул) 20. Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б грунти погані або неродючі були, такі [ґрунти] наказати людьми осаджувати, зоставивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огородник із своїм бидлом обробити має, а за це [йому] морг землі на огород, з чого лічби чинити і платити [він] не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди нам не

сталося, а збіжжя, ужаття всякого повинен мати на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав; для того і для всіх підданих мають бути бочки торгові в дворах і гумнах наших, в селах і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці краковських [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 123—124.

Опис книг Супрасльського монастиря на Поліссі (1557 р.)

А то книги старыя: Евангелие толковое великое. Евангелие учительное старое. Евангелие в полдесть, толковое. Евангелие Матфея в столп, толковое. Книга «Криница». Книга «Змарагд». Книга «Златая чепь». Две книзе «оба Маргариты». Книга Григория Богослова. Книга Пророчества. Книга великая Дионисие Ареопагитский. Книга Кирила Иерусалимского. Книга Григория Двоеслова. Книга другая Григория Двоеслова на паркгамене. Уставы; 2, один в десть, а другой в полдесть. Книг великих в десть соборников 4, а пятый на паркгамене. А полудесных соборников 3. А у в одном соборнику книга Асаф и хожение Данилово. Книга Псалтыря, в десть, окованная позлотитыми пуклями. Книга Псалтыря митрополита Солтана в десть же. Книга Псалтыря толковая. Книжка толковая избранных Псалмов в полдесть и о умерших слова. Книги Ефремовы 2. Книги 2 Отечники. Две книзе Симеона Метофраста, одна в десть, а другая в полдесть, а в десном написан Синаксарь. Две книзе в полдесть Исака Сириянина. Апостол толковый, Апостол Великий, на паркгамене. Апостолов десных 3. Часословы 2 великих, старых. Книга Лествища в полдесть другая и с Отечником. Книга Антиох и з житием Богословлим. Книга, в которой писаны слова на четырдесятницу и пятьдесятницу, в полдесть. Две книги Златоустаго, постных. Книга 12 Ияковличов. Книга Царственник з летописцем. Книга Асаф из житием Светого Сергия чюдотворца Руского. Книга Кирилова на Улияна. Книжка Патерик Печерский. Книжка Григорея Синаита. Книжка на латину. Книжка Житие великого Феодосия киновиарха и иных святых. Книга Григория Амаритского на Ервана. Книга Зерцало. Книга о пленении Иерусалимским. Книжка Таранковская — моноканон. Книги 2 великих правил церковных. Книжка Василей новый. Миней старых 12. Треоди 2: постная и цветная. Охтаики 2. Книг служебников 7. Книжка в полдесть Зонаря. Книг битых 5. Книга Дорофей и з житием Иоана Златоустаго [...] А всих книг старых 129. А то книги новыя, што за мене, Сергия, прибавлены церкви светой. [...]

Всих книг новописанных, за мене, Сергия, прибавленных, 74.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 106—107.

З листа кримського хана Девлет-Ґірея до великого князя Сигізмунда Августа зі скаргою на запорозьких козаків (1559 р.)

Однак перша наша угода і докінчення не ким іншим розірвалися, як тільки окраїнними козаками вашими, які безперестанно шкоди великі державі нашій чинять; з тих овець, які на полі ходили, нам велика десятина приходила, а ті вівці козаки ваші українні відібрали; коні, кобили й худобу, стада великі безперестанно беруть і на Україну вашу до Черкас і до Канева пригонять; також і каравани Хаджі Абдурахліна і Каябули на Дніпрі, коли вони переправлялися на Тавані, козаки ваші українні погромили і скарби чималі забрали, а цим нам шкода велика причинилася, а в докінченні все те було обумовлене, щоб такі шкоди проміж нас не мали бути, а докінчення ні від кого іншого порушилося, як тільки від вас, брата нашого. А тепер, коли ти, наш брат, хочеш з нами братерську приязнь мати, то ти нам всі ті шкоди накажи винагородити і тим караванщикам Ходжі Абдурахлінові і Каябулі шкоди їх сплатити накажи, а до того, що той службовець ваш Михайло Гарабурда сказав нам, що від козаків білгородських і очаківських державі вашій шкода чимала чиниться, щоб ми їх від цього стримували і шкоди державі вашій чинити не дозволяли, зважаючи на наше докінчання, то, якщо ви, брат наш, нам, братові своєму, поминки, царю Магомет-Ґіреєві давані, пришлете, я білгородських і очаківських козаків приборкаю, приятелеві буду приязнь виявляти, а неприятелеві кожного часу неприязнь доводити [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 153—154.

Листи до земян Волинської землі з наказом виступити «конно и збройно» на земську службу (1562, квітня 15—18)

[...] Ведомо вам, иж з воли а ласки Божеи седши есьмо на столце продков дедичных наших г(о)с(по)д(а)рств з по весь час, з милосердя его светого, за щастливого панованья нашого, завжды есьмо воли его насветшое наслядуючи а зо всими околичными паньствы кровопролитья постерегаючи, вальки не починали а звлаща противку хре[с]тияном николи меча нашого подносити не желали, якож и не дали есьмо причины ку тому, бо для того и отчизных г(о)с(по)д(а)рств наших от продков великого князя московского несправедливе посягнены через меч кровопролитьем не отыскивали есьмо, гдежь и от него самого за утисьненьем и великим а нехрестияньским розлитьем крови у паньстве нашом земли Ифлянтскои и в отчизных г(о)с(по)д(а)рствах наших укривженья подданых постерегали есьмо всего доброго хрестиянського, для чого и дворянина нашого пана Баркулаба Ивановича Корсака послали есьмо до того неприятеля напоминаючи, абы з нами постановенье вчинил а кровопролитья у хрестияньстве не жо-

дал и то, што незбожне а несправедливе забрано, отступил. Он через присягу свою, которую он учинил и в перемирном листе описал, иж послов и каждого с подданых наших не задерживаючи и по выиштю перемиря добровольне выпустити мел, того посланьца нашого и в многих местах своих и купецких людей задержавши зрадливе и неотповедне на кров хрестияньску, на люд Божий, панованья и владанья нашого границы отчизного нашого г(о)с(по)д(а)рства войска свои уславши, сказу и плен чинил, што воли Божои поручивши, умыслили есьмо тые незбожные поступки, которие, яко негодно хрестиянину чинити, паньствам нашим оказует, над ним самым и над паньством его, з Божею помочю, також аказати, якож вжо воеводу троцкого, гетмана нашого навышшого Великого Князства Литовского, старосту мозырского, державцу лидског[о], белицкого и сомилишского, пана Миколая Юръевича Радивила з воиском нашим противко того неприятеля нашого отправуем, и иные войска ку посилку с Польски ведем, а и сами теж, оземши Бога на помочь, приидеть ли до того каждое потребы, особою нашою г(о)с(по)д(а)рскою, опустити не хочем, а вам приказуем, ажбы есте с почетом слуг ваших конно, збороино, яко службу земскую служити и заступовати повинни, ехали до замку нашого Речицы до старосты луцького, браславского и веницкого, князя Богуша Федоровича Корецкого, которому есьмо вжо там тягнути росказали, и на певныи час, то есть на день с(вя)тог(о) Николы, теперешнего пришлого свята, у него становили ся бы есте конечно, инак того вчинити не смеючи, стерегучи ласки нашое, а непослушные каранья в Статуте описаного, кгдыж перво сего о готовость и при роспущеньи з дороги зимнее листы нашими росказано всим поготову быти и часу потребы яко на кгвалт тягнути, чого тепер есть великая потреба, прото абы нихто ослухатися и омешкати часу назначоного не сьмел, а так будучи при нем жебы есте у службах наших и земских послушенство ку нему чинили и по звыклои вере вашои нам, г(о)с(по)д(а)ру, и Речи Посполитои служили, неприятелю отпор а паньству нашому оборону чинили, сколько вам Бог м(и)л(о)стивыи поможеть. А естли бы княз староста за кгвалтовною потребою поспешил упередити тот день и рок назначоныи, вы бы вже и того року назначоног[о] и листов от него не ждучи, але доведавши ся о выеханьи его, яко на кгвалт тягнули и за ним поспешили ся. Пак ли ж бы вам от пана воеводы троцкого, гетьмана нашого росказано отьтоль з Речицы где на иное местце рушити ся або кгды бы такеж за кгвалтовною потребою пан воевода троцкий хотя и первеи того року, вам в Речицы становити ся назначоного противко неприятеля сам рушив ся до себе вам тягнути росказал, а тое бы росказанье вас в дорозе або дома зостало, приказуем, абы кождыи з вас, кого листы своими его милост обошлеть, або хотя бы хто и листом его милости обослан не был, одно кого ведомость о рушеньи его доидеть, жебы есте во всем подле науки его милости заховали ся и до его милости с почты своими конно, збороино, [ку] отпору неприятелю спешне тягнули, никоторого сплошеньства в том, яко в речи земскои, вчинити не сьмеючи конечно. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 179—181.

II Статут Великого князівства Литовського про соціальну структуру суспільства (1566 р.)

АРТЫКУЛ 5

[...] На которые соймики мають зъезджатися и бувати тые воеводове и каштелянови урядники земские, потомуж князеве панове шляхта того ж повету и воеводства, а намовляти о тых речах и потребах земских, которые им на местцах наших ознаймены будуть, на мней теж о своих и о всех потребах земских и полеглостях оного повету и воеводства; и зволившыся вси одностайным жданьем мають обирати послов своих, то есть от кожного суду земского, колко их у том воеводстве будеть, по две особы [...]

АРТЫКУЛ 9

Так теж мы, Господар, обецуем и шлюбуем под присегою нашою [...] штож в том панстве Великом Князстве Литовском и во всих землях ему прислухаючих достойностей духовных и свецких городов, дворов и кгрунтов старосте в держаньи и пожываньи и вечностей жадных чужоземцом и заграничником ани суседом таго панства давати не маем; але то все мы и потомки наши Великие Князи Литовские давати будуть повинни только Литве а Руси, родичом старожитным и врожонцам Великого Князства Литовского и иных земль тому Великому Князству належачих. [...] А хотя бы хто обчого народу за свое заслуги в той речы посполитой пришол кау оселости з ласки и данины нашое, албо которым иншим правом; тогды таковые толко оселости оное уживати мають будучы обывателем обецным Великого Князства и служачы службу земскую томуж панству. Але на достоинства и всякий вряд духовный и свецкий не маеть быти обиран, ани от нас, Господаря, ставлен, толко здавна продков своих уроженец Великого Князства Литовского Литвин и Русин. [...]

АРТЫКУЛ 15

Тех простых людей над шляхту не повышати, на достойности их прекладати и врядов наших простым людем давати не маем, а шляхте кождому рыцерскому человеку тутошнего панства нашого Великого Князства Литовского родичу мы, Господар, з ласки нашое господарское за службами, за годностями их нам, Господару, обецуем их водле годностей достойностями и вряды опатровати и в службах наших заховати, яко верных наших подданых. [...]

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.
Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року.
Одеса, 2003. — С. 75, 77, 79.

II Статут Великого князівства Литовського про права жінок (1566 р.)

РОЗДІЛ III

АРТИКУЛ 31

Княгинь, пань, дівок, вдів не мають ні за кого силою видавати

Теж обіцяємо і наказуємо княгинь, пань, вдів, княжних, панянок, дівок-шляхтянок і всякого іншого стану походження земського, як людей вільних, під вільним пануванням нашим господарським, зберігати їх при вольностях їх і силою ні за кого їх давати не маємо без волі їх, за кого захочуть, за того вільно піти. [...]

РОЗДІЛ V

АРТИКУЛ 1

Яким чином батько, видаючи дівку заміж, має обваровати і впевнитись про запис вина від зятя

Теж уставуємо, що кожний обиватель цього панства будь-якого стану, видаючи дочку свою заміж і даючи за нею посаг або виправу згідно з доброю волею своєю, перш ніж дівку видати, має від зятя взяти запис під печаткою його і під печаткою людей добрих, яким він від третьої частки майна свого нерухомого цей посаг або виправу подвійно описати має, так само, як нижче описано; а потім цей запис, той же зять на перших сесіях судових земських перед судом земським того повіту, в якому нерухомість має, заявити і в книги земські записати має, такий порядок має бути в кожному разі дотриманий. А якби батько, видаючи дівку заміж, перед виданням її, віна і отправи від зятя свого не одержав, така дівка після смерті мужа свого внесення втрачає, хоча б і велику суму за собою внесла. Проте як шляхтянці, діти або родичі повинні будуть за вінець дати тридцять кіп грошей, якби заміж пішла; а коли б заміж іти не хотіла, тоді між дітьми і родичами в маєтках чоловіка буде рівну частку майна держати аж до смерті своєї; а якби того шляхтича майно тридцять кіп грошей не вартувало, тоді теж, згідно з тим, з цього майна має виділена бути четверта частка, яку буде держати тільки за життя свого, навіть якщо за іншого мужа піде. [...]

АРТИКУЛ 3

Після смерті батьківської, як дівки мають з маєтку виправовані бути

Уставуємо, якби батько за життя свого видав одну дівку свою заміж і в тому помер, а після себе зоставив ще кілька дівок, тоді і ті дівки згідно з описом або тестаментом його мають бути виправовані, як їм буде описано або з готівки зоставлено. А коли б суми описаної чи призначеної не було в наявності і не міг би брат такої великої суми за ними дати, як за першою було дано, тоді, оцінивши четверту частку маєтку свого отчизного, нічого з того маєтку не виключивши, і тим сестрам своїм виправу рівну всім дати,

скільки їх буде, окрім, якби брат їх розумів, що четверта частка маєтку їх отчизного більшої вартості, ніж би їм [при розділі] на рівні частки, скільки ж, як і першій сестрі, виправи прийшлося, те буде у волі його. А коли би брат або стрий суму, їм зоставлену, втратили, тоді згідно з описом будуть повинні як власний борг віддати і заплатити.

АРТИКУЛ 4

Про вдову віновану, як мають з нею діти повнолітні обходитися

Вдова, яка сидить на вдовиному стольці, а буде вінованою від мужа свого, а сини будуть повнолітніми, тоді вона має нерухомість на віні своєму, а сини мають допущені бути до всіх маєтків і скарбів батьківських, з яких має служба земська відбуватися, а якби була не вінована, тоді має поводитись, як вище є описано. [...]

АРТИКУЛ 7

Про дівок, які без волі батьків заміж ідуть або мали б піти

Коли б яка дівка без волі батьківської і материнської йшла заміж, така втрачає право на посаг і на маєтки батьківські і материнські, а якби одна була у батька, тоді отчизна до родичів переходить мимо такої дівки. [...]

АРТИКУЛ 11

Про дівок і вдів, які за простих людей заміж ідуть

Уставуємо, яка б дівка або вдова, будучи стану шляхетського, маючи маєтки батьківські або материнські, пішла заміж за простого стану чоловіка, не шляхтича, така від всіх маєтків своїх, як батьківських, так і материнських, назавжди відлучається, але ті маєтки до родичів мають перейти, а після вдови — до дітей і теж до родичів її, а такі діти, як і родичі, будуть повинні такій дівці або вдові за ті маєтки її відкласти суму грошей згідно з рахунком статутовим, або пополовині [...]

АРТИКУЛ 14

Про урівняння внесення різних жон перед розподілом маєтку дітей

Теж уставуємо, коли б один шляхтич мав декілька жон, а ті жони мали б різні внесення свої в сумах грошових, тоді сини, скільки їх буде від різних жон, всі маєтки отчизні мають між собою на рівні частки поділити, а якби якої жони внесення було більшим, ніж інших жон, спершу треба перед розподілом маєтків своїх урівняти те більше внесення матері братів своїх, урівняне внесення поділивши, заплатити, тоді тільки маєтки батьківські на рівні частки між собою поділити. [...]

Хрестоматія з історія України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 412—415.

З Постанови Люблінського сейму про унію Великого князівства Литовського і Корони Польської (1569 р., липня 1)

[...] Усі ми, обрані на повітових сеймиках воєводств і земель усіма станами, всім рицарством на цей вальний коронний сейм і вислані сюди з належними повноваженнями, від себе і від імені наших колег — жителів усього Королівства Польського, як тих, котрі тут перебувають, так і тих, яких тут немає, але яких думки і згода на нижчевикладені справи нам добре відомі із нарад на повітових сеймиках, що відбулися перед теперішнім вальним Люблінським сеймом, так що все одно, наче тут були підписані їхні власні імена і підвішені були їхні власні печатки, оголошуємо цією нашою грамотою всім людям теперішнього часу і майбутніх часів, кому вона буде відомою, що ми, маючи завжди перед очима наш обов'язок щодо до нашої батьківщини — славної Корони Польської, про честь, велич, користь і перш за все безпеку внутрішню й зовнішню якої ми повинні турбуватися, а також маючи перед очима гідний хвали і корисний обом народам союз і спілку, колись укладену нашими предками з громадянами Великого князівства Литовського на вічні часи за загальною письмовою згодою обох народів, утверджену грамотами, печатками, присягами і честю обох сторін і дотримувану обома сторонами немалий час з охотою і постійністю, але потім у злі й заколотні часи дещо утруднену: завжди, як ми, так і наші предки, про це думали і протягом немалого часу переконували наших панів королів польських — як славної пам'яті Сигізмунда, так і пана Сигізмунда Августа, що щасливо нині панує над обома народами, польським і литовським, — щоб вони, як найвищі та єдині правителі обох народів, з ласки і зверхності своєї допомогли нам, відповідно до своїх королівських обов'язків, виконати наші взаємні договори, права і привілеї, які ми ще від часів прадіда його королівської милості, а також від часів короля Александра маємо на союз і спілку з панами і землями Великого князівства Литовського, і щоб вони повернули в належну колію все, що з тієї спілки виступило, тобто щоб зібрали нас з панами-радою й іншими станами Великого князівства Литовського разом в одному місці для виконання цієї гідної хвали й корисної обом народам справи, як цю справу унії ясно обумовлюють акти, конституції, декларації і рецеси попередніх сеймів. [...]

Королівство Польське і Велике князівство Литовське віднині складають вже одне, неподільне тіло, а також одну, спільну Річ Посполиту, в якій дві держави і два народи поєднались і злились в один народ і в одну державу. Цим подвійним народом віднині на вічні часи має управляти одна голова, один пан і один спільний король, який буде обиратися спільними голосами поляків і литовців, а місце обрання в Польщі, а потім буде помазаний на Королівство Польське і коронований у Кракові. Цьому обранню, згідно з привілеєм Александра, не повинна перешкоджати відсутність будь-якої сторони, тому що для цієї справи мають бути обов'язково і законним чином покликані ради і стани Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Обрання і зведення князя на престол Великого князівства Литовського, що відбувалось у Литві до того часу окремо, має припинитися, так щоб надалі не було ніякого знаку чи подоби, яка б показувала, що існує зведення на престол або інавгурація великого князя литовського. А оскільки титул і посада Великого князівства Литовського залишаються, то новий володар при обранні та коронації має бути проголошений королем польським і великим князем литовським, руським, прусським, мазовецьким, жмудським, київським, волинським, підляським та інфлянтським. [...]

Цей подвійний народ завжди повинен мати спільні сейми і ради під керівництвом їхнього пана — короля польського. Пани мають особисто засідати між панами, а посли — між послами, і мають разом обговорювати спільні потреби — чи на сеймі, чи без сейму, в Польщі чи в Литві. Щоб одна сторона давала другій пораду й допомогу, його королівська милість має зберігати в цілості непорушно всі права і привілеї, що належать землям і народам Корони Польської та Великого князівства Литовського, в яких би грамотах ці права і привілеї не були дані предками його королівської милості та його королівською милістю, — чи в давні часи, чи від початку унії, — всі права і привілеї, дані всім загалом і приватним особам, а також вольності, почесті, привілеї і службові посади обох народів, суди, особливі звання, князівські стани, шляхетські роди згаданих народів, судові рішення, здавна і до цього часу міцно й непорушно зберігати. [...]

Foedera aut pacta, або угоди та союзи з іншими народами, відповідно до спільної Варшавської угоди, не інакше повинні укладатися, і будь-які посольства у важливих справах до чужих країн мають відправлятися не інакше, як з відома і за рішенням представників обох народів, а укладені досі союзи й угоди з будь-яким народом, якщо вони виявляться шкідливими одній із сторін (Польщі чи Литві), не повинні дотримуватись.

Монета як у Польщі, так і в Литві має бути, за загальним рішенням, однотипною за виглядом, вагою, пробою, поділом і написом [...]

Усі мита і побори в Польщі і в Литві, на землі і на воді, як би вони не називалися, королівські, шляхетські, духовні та міські, його королівська милість скасовує, щоб віднині і на вічні часи не збирали ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їхніх підданих, з будь-яких речей їх власної роботи і утримання, що, однак, не ліквідовує мит купецьких і не має вести до змови з купцями, що призвело б до зменшення і приховування королівських мит, здавна узвичаєних у Польщі та Литві. [...]

Обумовлюємо також і обіцяємо станам і особам Великого князівства Литовського, що екзекуція їх самих і їхніх нащадків не тільки згідно зі статутом короля Александра, але й згідно з будь-якими привілеями, грамотами, конституціями та сеймовими ухвалами, встановленими, наданими й ухваленими в минулому в Короні Польській стосовно маєтків столу його королівської милості, від початку унії у Великому князівстві Литовському розданих кому б то не було, жодного стану не стосується; навпаки, всі права, привілеї, які дані предками його королівської милості і самим його королівською милістю від початку унії й до теперішнього часу у Великому князівстві Литовському народам литовському, руському, жмудському та іншим народам і жителям Великого князівства Литовського, а також землям

і повітам, родам і особам, мають залишатися цілими і непорушними. Також вічні надання, феоди (чи ленні володіння), фримарки, заміни, довічні володіння, всякі застави, зроблені на сеймі чи без сейму, згідно з привілеями, мають зберігати силу і не повинні піддаватися ніяким сумнівам. Мають також залишатися в силі: забезпечення почесних і службових посад, що здавна їм належать, і всякі застави й суми, і ніяка частина яких би то не було доходів з них не повинна бути використана ні на які інші справи, крім тих, на які вони тепер використовуються за давніми привілеями і грамотами, тобто на потреби нинішнього власника. А якщо виявиться, що будь-хто володіє якоюсь землею і будь-яким маєтком, отриманим від предків, не маючи на це грамот, то такий може вічно володіти своєю власністю і без грамот, як і з грамотами, відповідно до старого і нового Литовських статутів і давніх звичаїв. [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 104—111.

Привілей Сигізмунда Августа київським міщанам на право обрання війта (1570 р., травня 28)

[...] Иж мещане места нашого Киевского, постановившися обличне перед нами, господарем, преложили перед нами: иж што водлуг стародавного звычаю за продков наших, славное памети светлое, королей Польских и великих князей Литовских, и теж за щастливого пановань нашого таковую вольность мели, сами межи собою с посродку себе мещан Киевских войта собе обирали, который за обираньемь их, а потверженьем нашим завжды в том месте нашом Киевском будучи, водлуг права их Майдеборского, наданого им с продков наших и з ласки нашое им потвержоного, ими мещаны Киевскими справовал, судил и рядил; на што показывали перед нами листы наши господарские с подписаньем руки нашое господарское, которыми листы нашими, за обираньем и ознайменьем а прозбою их, войтове им от нас были потверживаны; и хотечи они зостати при таковой волности своей и на потомные часы, просили нас покорне, абыхмо им в том ласку и прихилность нашу господарскую показали, а при той вольности, которое они з давных часов за продков наших и теж за щастливого пановань нашого уживали, з ласки нашое королевское, зоставили и заховали. Мы тогды видечи быть того речь слушную, звлаща бачачи то, иж они тое вольности так за продков наших, яко за щастливого пановань нашого, во вживанью были, прозбе их ласкаве ся прихиливши, тое место наше Киевское и всих мещан тамошних Киевских, на тот час будучих и напотом пришлых, способу веры Латинское, Греческое и Ормяньское наследовцом, з особливое ласки и щодробливости нашое королевское, при той пречоной вольности их зоставуемы, заховываемы, позволямы, привлащамы и даемы на веки, так, иж тые мещане наши Киевские, водлуг стародавного звычаю и вольности своей, мають и будуть мети таковую моць и вольность

нинейшого часу и напотом пришлого сами межи собою с посродку себе мещань Киевских, которые под правом Майдеборским седять, водлуг воли и подобанья своего, войта собе обрати мають [...]

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. — С. 172.

З привілею Сигізмунда Августа українській громаді Львова щодо зрівняння її у політичних та економічних правах з польською громадою (1572 р., травня 30)

[...]

Ми, [...] маючи на увазі гідний похвали акт унії Польського Королівства з Великим князівством Литовським, вже завершений на недавньо відбутому Люблінському вальному сеймі королівства, після закінчення якого ми включили та зрівняли всіх достойників, сенаторів та урядовців, духовних та світських Великого князівства Литовського та Волині і Підляшшя земель також грецького обряду та руської віри з достойниками Польського Королівства; і якщо між достойниками Польського Королівства і достойниками Великого князівства Литовського та наших володінь вже проведене та довершене зрівняння, то тим більше потрібно, щоб подібна рівність дотримувалась серед людей меншого та нижчого стану. Тому через ці та багато інших слушних і дуже важливих причин, які зворушують наше серце, вважаємо, що тих же львівських українців, [...] сучасним та тим, які потім, у майбутньому будуть, на підставі одностайної постанови та згоди радників нашого королівства та Великого князівства Литовського та земських послів, які зібралися на даному вальному сеймі нашого королівства, вважали дати, надати та наділити нижченаведені вільності та привілеї, які і даємо, надаємо і наділяємо та ласкаво обдаровуємо та призначаємо за посередництвом даного нашого привілею. Найперше хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та передміщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами найяснішими нашими попередниками, найдорожчими королями Польщі, князями Русі та всіма іншими володарями і достойниками, і користувалися ними без будь-яких винятків, щоб і вони [українці] тішилися ними так само, як тішаться польські міщани римської віри. Священики їх церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, якої б назви вони не були, — як від грошових, так і від будь-яких інших, належних львівській раєцькій [колегії]. Ці ж священики грецького обряду не будуть зобов'язані підлягати та підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владиці. Всім згаданим українцям грецького обряду надається львівське міське право [...] Також на уряди бурмістрів, лавників та інші префектури у цьому місті можна та треба нашому тепе-

рішньому і майбутньому старості обирати та призначати українців, скільки разів би відбувалися вибори райців; своїх синів [українці] можуть та мають право давати та посилати для навчання вільних мистецтв до початкових шкіл, гімназій та [вищих] шкіл, які існують як у нашому місті, так і будь-де у королівстві та в наших володіннях; вони можуть вивчати будь-які, без винятку, цехові ремесла та у них працювати, навчати товаришів та учнів будь-якого ремесла, засновувати цехи та ремісничі братства і, згідно із звичаєм, бути у них старшими і сеньйорами, а майстри будь-яких польських ремесел зобов'язані приймати та допускати українців до цього роду ремесла та цехів. Вільно також їм [українцям] будь-якого роду товарами, як би вони не називалися, у всьому Польському Королівстві, Великому князівстві Литовському та на Волині, в Києві, на Підляшші та в інших наших володіннях продавати на лікті сукно та будь-які інші купецькі та крамарські товари; вільно їм у приватних будинках, так і на будь-яких публічних місцях завжди та у будь-яку пору виставляти на продаж вина, мальмазію, мускателю, угорське, волоське, виготовляти мед, пиво та будь-які інші напої іншого роду та шинкувати ними в такий спосіб та таким чином, як це роблять польські міщани. [...]

Привілеї національних громад міста Львова (XIV—XVIII ст.).
Львів, 2000. — С. 45—51.

Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію про видання королівських указів не польською, а українською мовою (1576 р., липня 7)

Видані листи через дворянина вашої королівської милості пана Оршевського братії нашій, найменшим слугам і підданим вашої королівської милості, письмом польським писані, що викликають нас перед маєстат вашої королівської милості, нашого милостивого пана. Хоч, найясніший милостивий королю, за ухвалою унії листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським письмом мають бути видані, але, найясніший милостивий королю [...], це нам над право і над вольності наші діється, що листи з канцелярії вашої королівської милості до нас письмом польським видають. Про що і наперед вашої королівської милості, нашого милостивого пана покорними нашими просьбами просимо, щоб ваша королівська милість при привілею і свободах наших нас залишити і до нас листи з канцелярії вашої королівської милості руським письмом видавати наказати благоволив. [...] Писаний у Брацлаві, місяця липня 7 дня.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 173.

Королівська уставна грамота про розмір державних повинностей сільського і міського населення (1576 р.)

[...] Постановляємо на всіх підданих державних у Великому князівстві Литовському такий же податок, який в час унії [об'єднання] Корони [королівства] Польської з Великим князівством Литовським на сеймі Люблінському року 1569 установлений був. Перш за все, що всі підданці наші державні замків, дворів, міст, волостей і сіл наших, що до престолу нашого державного вільно належать, а також і ті, що через заставу кому-небудь заведені, що які-небудь грунти і землі держать, з волок, як давніх, так і на вільних землях новоосілих [на яких уже висиділи чотири пільгових роки], а також війти і бояри путні, а також і кухарі та дворові машталіри, стрільці, осочники, псарні, мисливці, бортники і інші всі ремісники і слуги наші, яким-небудь ім'ям названі [за винятком тільки тих, котрі при дворі нашому тепер у службі нашій теперішній є], мають дати з кожної волоки і з служби по 20 грошів польських, а від морга застінкового — по п'ять пенязів білих. Огородники, які тільки на огородах сидять — по 2 гроші польських, а ті огородники, які до огородів ще й землі мають — по 3 гроші польських; а де волок і служб нема, там мають дати з трьох димів по 20 грошів польських. Перекупки і перекупці сільські мають дати по 6 грошів польських. Ремісники різні сільські від ремесла свого по 2 гроші польських. Риболови, які проживають у містах, містечках і на селах наших державних, по 8 грошів польських; а котрі землі наші під собою мають, з тих окремо ще по стільки, як вище описано, платити мають. До цього з корчм щорічних [річних] по 16 грошів польських, а з землі також окремо платити мають; від паління горілки по 12 грошів польських, а шинкарі від шинкування горілки, так у містах і містечках, як і на селах наших, по 6 грошів польських; корчмарі постійні від шинкування пива привозного до року по 8 грошів польських. З млинів наших від кожного колеса валкового і від фолюша на цей час мають дати по 24 гроші польських, а з млинів щорічних [річних] від кожного колеса як-небудь по 20 грошів польських. До цього, особливо в містах і містечках наших державних, піддані наші всякого стану нижчеописані податки мають дати, порівняно до того, як у короні [королівстві] Польській, вдвоє, тобто: в містах привілейованих повинні дати від домів ринкових з кожного дому по 16 грошів польських, від вуличних домів з кожного по 8 грошів польських, на передмістях — від дому по 4 гроші польських; а в містах і містечках малих неупривілейованих повинні дати від домів ринкових з кожного по 4 гроші польських, від вуличних домів з кожного дому по 2 гроші польських, а з убогих халуп — по грошу одному; хто ж при домі огород буде мати, то з огороду окремо має дати по одному грошу. Євреї всі, що живуть у містах, містечках і по селах нашої держави, мають дати від себе з кожної голови по 24 гроші польських [...] Шоти, котрі винесені на продаж речі на собі носять, а в містах і містечках наших проживають, платити мають по 24 гроші польських, а [ті шоти], які свої товари возять кіньми, мають дати від кожного коня по 48 грошів польських. Ремісники різні, які в містах головних проживають, мають дати по

8 грошів польських; а [ті, що проживають] у містах і містечках неупривілейованих — по 4 гроші польських; але це платити мають тільки ті ремісники, які до шотового [податку] не причисляються. Шкіпери ті, які на перепродаж збіжжя скуповують і спускають до Гданська і Кролевця, мають дати від кожного ласта по 3 гроші польських, і це під присягою, перед урядом учиненою, платити мають.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 135—137.

Грамота короля Стефана щодо скарги громади і цехів Львова на міську раду (1577 р., травня 25)

[...] Ми зі своїми дорадниками і досвідченими правознавцями нашого двору, які тоді з ними засідали, вислухавши уважно предмет суперечки, докази, аргументи і підтвердження, які обидві сторони виклали перед нами стосовно окремих пунктів [скарги], і відповідно перевіривши, розглянувши та обміркувавши права, привілеї та інші захисні грамоти, які вони нам пред'явили, [вирішили]:

1. Спочатку, стосовно скарги від імені громади, оголошеної проти міського магістрату, про прибутки з маєтків Зубря і Сихів, що магістрат ці прибутки у своє приватне користування привертає, а з них рівно ж, як і з інших міських прибутків, громаді звіт не складає, то оскільки від імені міського магістрату нам були наведені записи про продажу та вічні відступлення цього майна, що особами райців, на той час існуючих, вічним правом продажу було придбане від певних шляхтичів у їхнє приватне користування і в утримання гідності та уряду тих райців. Також відомо з привілею включення цих маєтків до міського права: наскільки [села] [міській] юрисдикції були підпорядковані, настільки [підпорядковані] до використання і володіння особами райців, у той час існуючих. Таким чином, райців, що тепер є і в майбутньому будуть, зберігаємо і залишаємо у вільному користуванні і володінні згаданими маєтками згідно з правом, згаданим вище.

2. Про міське майно, а саме дві кам'яниці, розпродані міським магістратом, на що уповноважені громади скаржилися. Оскільки райці повідомляли, що деякі міські кам'яниці, куплені за міські гроші, тоді [вони] продали за невідкладною потребою міста і за згодою всієї громади, й отримані гроші за продані [кам'яниці] тільки лише на громадський вжиток міста використали; і з надлишком, замість цих проданих будинків, інші маєтки з міських прибутків у користування і вигоду міста у кращі часи купили, відсилаючи у цьому до записів і реєстрів звітів. Ми також, звертаючи увагу на управління цим містом, відсилаємо [до] пункту про складання звіту, [що] нашими попередниками раєцькому уряду з довір'ям їм було доручене, щоб із звіту [міщани] відкрили [правду]. [...]

3. Що ж стосується звітності магістрату про міські прибутки, то оскільки в справі складання того звіту пред'явили нам від імені райців привілей або декларацію, видану найяснішим покійним королем Сигізмундом І, як

декрет між громадою і райцями, [де сказано], щоб для складання звіту обирали з-поміж громади шість відповідних людей і неурядуючих райців, які б перед новими виборами складали звіт у присутності райців — урядуючих [райців] і чотирьох лавників — і під присягою підписували його, залишаємо їх при цьому звичаї згідно із згаданою декларацією короля Сигізмунда I, з тим, одначе, [застереженням], щоб вільно нам було, коли схочемо, якщо це необхідно, відрядити для заслуховування цього звіту наших депутатів з нашим старостою для того, щоб через це не порушити конституцій королівства, ухвалених відносно звітування. [...]

12. Що ж стосується скарги цехів про поборювання привілеїв, то оскільки райці наводили [в доказ], що не поборюють [привілеї], а більше того, зберігають такого роду привілеї цехів, що до впорядкування добра у місті дотримуються, і були наділені з відома та згодою міського магістрату, без прецеденту й обмеження міського магістрату. Ми хотіли таким чином потурбуватися, щоб унаслідок цього міський порядок не заплутати, декларуємо, що ті цехові привілеї, які видані з відома і за згодою міського магістрату, повинні мати силу і зберігатися, і нехай печаткою того магістрату на прохання від нас для підтвердження зміцнені будуть. [...]

Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.).
Львів, 1998. — С. 387—396.

Скарга про відібрання католицьким архієпископом підтверджувальних листів і привілеїв, виданих володарями Русі Галицькій митрополії (1580 р., лютого 3)

Обачний Андрій з Оброшина став особисто у Галицькому замку в присутності уряду та цих старостинських актів. Силою своєї правдивої і вірної реляції невимушено, як скрізь ведеться, відкрито, публічно, вільно та виразно проголосив, [що він] сам має у Галицькій землі законне повноваження від імені найяснішого з Божої ласки польського короля Стефана, засвідчене печаткою Галицької землі, внести до Галицького земського суду другий позов після вироку щодо майна від імені та за згодою побожного та превелебного Гедеона Балабана, галицького, львівського, коломийського та кам'янецького владики та його велебного капітулу чи крилошан — позивачів, проти преподобного у Христі панотця Йоана з Сєнна з Божої ласки львівського архієпископа і велебного капітулу церкви митрополичої львівської з причини невідновлення певних листів і привілеїв, писаних руською мовою, виданих колись пресвітлої пам'яті володарями Русі, на [володіння] селом Вістова, що належить Галицькій митрополії та її крилошанам. Попередник, колишній львівський архієпископ зі своїм капітулом за вакантного владицтва забрав до себе на надійне зберігання [ці документи] згідно з юрисдикцією та повноваженням щодо тих же крилошан і їх захоплених маєтків. У львівському велебному капітулі залишив [їх] у спеціально призначеному [місці]. Крім того, згідно з даною справою, все, що накопичило-

ся проти нього, представив у звинуваченні найближчого понеділка після Великодньої неділі того ж року 1579 у замку містечка Конкольники та залишив цей же позов підстарості чи розпоряднику цього ж замку та оголосив мешканцям, тобто челяді цього ж замку, й віддав для нашого належного [розгляду]. Сказавши про це, зачепив його та іншого та зробив своє палке оголошення.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 912—913.

Засвідчення королівською комісією факту спалення листів і привілеїв, що належали перемишльському земському судді (1583 р., січня 23)

[...] Ми, [комісари], повідомляємо даною заявою усім і кожному, хто виявить бажання про це знати, що ми на вимогу згаданого перемишльського земського писаря Йоана Яскманицького разом з вищепоіменованими урядниками Перемишльского земського суду, при нас присутніми, проголосили свою комісарську юрисдикцію і наказали розпублікувати це через генерального возного Королівства обачного Альберта Соху [Шоху?] з перемишльського підзамча, і, згідно, зі змістом згаданого комісарського листа, допустили Йоана Яскманицького до призначеної апробації листів і привілеїв.

Названий Йоан Яскманицький спочатку пред'явив у нашій присутності копію листа найяснішого князя Русі Лева, надану його предкові, яка містить у собі довічну дарчу на село Боляновичі з лісом Радохонь. Її автентичний оригінал з печаткою вказаного князя, як заявив [Яскманицький], згорів. [...]

А тому ми, комісари, законно депутовані, як уже було сказано, його королівською величністю милостивим паном нашим до розслідування цієї справи, після того, як прийняли присягу названого перемишльського земського писаря Йоана Яскманицького і притягнутих до законного слідства вищепоіменованих свідків, яких ретельно розпитали про справу, даємо розпорядження, належно виконуючи згаданий комісарський лист його королівської величності, щоб усе, що перед нами діялось, і про що й доповідаємо, було правильно занотоване й описане в цій нашій заяві, виконуючи покладений на нас обов'язок, його королівській величності милостивому панові нашому. Отже, ми передамо й цією заявою передаємо всю згадану справу, як і було нам доручено, до рук найяснішого королівського маєстату для остаточного вирішення на генеральному коронному сеймі найближчого скликання так, як здасться його королівській величності згідним із законами королівства й милосердям королівського маєстату.

На підтвердження цього листа ми підписали його нашими руками й засвідчили власними печатками. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть.
Львів, 2004. — С. 924—925.

Уривок з листа антіохійського патріарха Юакима з викладом статуту Львівського братства (1586 р.)

Сие благоугодное законное братство вышеписанное и нижней реченные обычая повинни так держати:

1. Сошедшися на день уреченный в дом выбранный, любовию и тихостию, друг друга честию болша себе творяще, промышляюще добрая пред богом и человеки: «Аще бо кто о своих не промышляе, веры отвергся и неверного горши есть».

2. А мають ся сходити за обсыланием знамене братского четыре недели, или як потреба и час приличится, и повинен кождый брат в чотыри недели полгроша дати до скринки братской.

3. А кто бы хотел вступити в сие братство, или мещанин, или шляхтич, или предмещанин, или посполитых людей вселякого стану, як тутешний, так сторонний, — маеть дати вступного грошей шесть.

4. А который бы брат мешкане мел далекое от сего братства, тогды в рок по шести грошей маеть давати до скринки братской.

5. А братя сполне кождого року мают выбирати з межи себе старших четыре браты, поручаючи им все старейшинство церковного братства. [...]

12. Сходячися до сего братства, в справах упорожнившися, книги законные почитати и друг другу спослушанием вешати. [...]

18. Который бы брат яковую справу мел, а не умел бы своей речи справити, волно ему взяти двох братов на пораду и на помочь.

19. Вшелякая справа братская не маеть быти выношена далей от порога дому братского. А на кого бы досведьчено двема, маеть быти каран: седеньем и безменом воску.

20. А кто бы гордел церковным братским судом, як преслушник церкве судится. А если ся того не каеть до четвертои недели, то як поганец и явно грешник от церкве да отлучится, по христову евангелию. И священник маеть его в церкви перед всеми обличити и от церкви отлучити. [...]

22. А если, з допущення божия, будеть на брата яковый упадок или немочь, а немел бы достатку мають ему братя помагати братскими пенязьми и в немочи презирати. [...]

24. А которому бы брату помагали в напастех, в бедах позычаючи ему пенязей, не мають от них лихвити; а позычати мають не на закованя смотречи, а не тым, который хотять быти богатшии, але которыи большии недостатки терпять з допущення божего. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 110—111.

Із статуту школи при Львівському Успенському братстві (1587 р., жовтня 8)

[...] Даскал, іլі учител, сея школи мает бити благочестив, разумен, смиреномудрий, кроток, воздержливий, не піяница, не блудник, не лихоімець, не гнівлив, не завистник, не сміхостроітель, не срамословник, не

чародій, не басносказатель, не пособитель єресем, но благочестію поспішитель, образ благих во всем себе предпоставляюще, і всицевих добродітелех да будут і ученіци, якоже учитель їх.

Таковому учителю кождий приводячи і даючи сина і приятеля, і прочих на науку, мает взяти с собою сусіда єдиного ілі двох, да при устіх двою і тріех свидителеи станет всяк чоловек. І чинити с даскалом постановеня о науці і о всем порядку, ведле реїстру сего нижеписаного. І мает ему найпервіє той реестр прочитатися, аби відал, яковим способом будуть сина его учити. І яко би міл ему в том порядку не прешкажати, але помагати всяким способом дітину ку науці і послушенству даскаловому приводячи, як правдивий отець, хотячи потіху і по праци благий плод видіти. І мает в реестр по обичаю вписатися.

І даскал, взявши порученоє ему дітище, мает его учити с промислом доброє науки. За непослушенство карати, не тиранский, но учителский, не вишше, но по силі, не роспустне, но покорне і смиренне, не толико мирский, но і вишше мирских. Аби тиж непилностю своєю ілі заздростю, ілі лукавством не зостал винен ні за єдиного Богу вседержателю і потом родичом єго і єму самому, кгдиби час ему зволок, а єго от іного чого забавил. [...]

Богатий над убогих в школі ничим вишший немают бити, толко самою наукою, плотію ж равно вси. [...]

Учити даскал і любити мает діти вси заровно, як синов богатих, так і сирот убогих, і которії ходят по улицам, живности просячи, як который ведле сили научитис может, толко не пилній єдиного, ниж другого, учити. [...]

Сходитися мают хлопята до школи на годину певную, то єсть дня великаго на 9-ю годину, аби вси стали. Также тиж і інших дней менших, яко постановит даскал. І пущати їх по науці додому в певную годину. [...]

Школи лвовскоє наука починаєтся. Напервей научившися складов литер, потом к грамматики учать, при том же і церковному чину учать, читанью, спеванью. Также учать на кождий день, аби діти єдин другого питал по-грецку, аби ему отповідал по-словенску. І тижь питаются пословенску, аби їм отповідано по простой мові. І тиж не мают із собою мовити простою мовою, єдно словенскою і грецкою. А так нині тому учатся, до болших наук приступуючи, ко диалектице і реторице, которие науки по-словенску переведениє, винайдено в школі Львовской, руским язиком списано, диалектику і реторику, і иниє философскиє писма, школе належачиє. А обичає всея школи і порядки всі в сем листе много би писати. [...]

Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1986. — С. 50—53.

Лист Костянтина Острозького до шляхти і обивателів Володимирського повіту з проголошенням правил поведінки під час роботи гродського суду та при зборах повітового посполитого рушення (1588 р., липня 16)

Яко-м сам в згромаженью устне з вмлтями в речах нижеи описаных розмовлял и напоминал, так и тепер здало ся ми то вмл, а звлаща тым, если бы которые з вмл в том згромаженью не были, на писме зоставить и ознаимить, абы то жадному з вмл в неведомости не было, але тым лепеи на баченю вмл быть могло, иж ми ся теды в старостве моем, так з ынших причин, яко немнеи с повинности моее старостинское, годить вшелякиx порядков постерегати, а збытком забегати. Про то прошу и напоминаю, абы вмл завжды на вряде моем кгродском вси справы свои статочне и учтиве отправовали, а вряд и местце судовое в пристоиноu учтивости мели, без тумультов и бронеи незвычаиных перед суд приходили, так теж словы ся дотkливыми на вряд, один на другого не спусчали, але ся во всем спокоине водлуг права, и констытуцыи, и повинности своее заховали.

Так же в екзекуцыи, кгды врад на отправу едеть, абы жадного небезпеченства не уживал, бо ездить не на кгвалт, але на выконане справедливости.

Возных абы не бито, не шарпано, так же и стороны, кгды ж то есть против Богу, праву и справедливости.

О то теж вмл особливе прошу и напоминам, абы ся в месте под урядом моим никому жадные збытки не деяли, яко от вмл самых, так и от слуг вмл, кгды ж того кождыи уряд стеречи и боронити повинен.

Ручницы теж абы жаден под урядом моим, а зласча набольшеи часу рочков, не уживал, ани с них стрелял, ани с ними ходил водлуг констытуцыи.

На рушенье теж поветовое абысте ся вмл зъеждчали, а повинности своеи подлуг права досыть чинили. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 234—235.

III Статут Великого князівства Литовського про статус підкоморних (1588 р.)

РОЗДЕЛ ДЕВЯТЫЙ

О ПОДКОМОРЫХ В ПОВЕТЕ И О ПРАВАХ ЗЕМЛЕНЫХ, О ГРАНИЦАХ И О МЕЖАХ

АРТЫКУЛ 1

О установленью подкоморых в поветех и о прысязе их

Уставуем, иж в кождом повете маеть быти подкоморый присяглый и оселый в повете том, также и в земли жомоитской. Вед же того вряду подкоморства иначей давати не маем, одно за обраньем на то певных особ чоты-

рех через обывателей кождое земли и повету тым порядком, яко обиранья иншых врядников судовых: земских, судьи, подсудка и писара ест в сем статуте описано. А с тых особ обраных и нам от станов поданых кого се нам непрыстойней видети будеть, того мы, Господар, з верхности нашое господарское, на тот вряд преложим и привильем нашим его потвердим до живота его або до подвышенья на иньший який болший вряд або достоеньство. А первей, нижли тым урядом подкоморским справовати будеть, маеть прысягу на тот вряд свой на перщых рокох судовых земских, перед врядом судовым земским и перед всими иными станы, так на роки прыбылыми вчинити [...]

АРТЫКУЛ 2

О повинности и владзы вряду подкоморского

Во всих розницах земляных и граничных за отосланьем от суду земского або кгродского мають подкоморые моцью зверхности нашое и владзы уряду своего давати позвы по стороны под именем и печатью своею и с подписю руки своее и за тыми позвы своими от поданья их, так очевистого, яко заочного рок завитый на выезд на кгрунт складати за шесть недель о всякие розницы земленые и иные входы пожитки. Которые ж позвы подкоморого мають трвати от взятья их до поданья албо положенья стороне толко через год. А хто, позвы взявши, до году ими не позоветь, тот потом иншые позвы отновити и взяти маеть. А за позвы выехавши подкоморый на кгрунт пенный и огледавшы довод права листов, и знаков граничных, и светков, чые листы лепшые, и знаки граничные певнейшые, и светки слушнейшые, тую сторону мает ку доводу прыпустити и, выслухавшы доводу, водле статуту маеть кгрунт пенный и границы сказати, копцы и знаки граничные учинеть. А хто в кгрунте винен зостанеть, тот кгвалт платити повинен; а невезки всякого стану и головщызны людей простых, также шкоды вси за доводом слушным правным заразом там же на кгрунте, не откладаючы того на иншый час и до иншого суду, сказати и на то все лист свой судовый под печатью своею и с подписом руки своее дати. [...] А где бы з обеюх сторон выводу правного на письме або теж и знаков граничных явных, слушных не было, толко бы светки ставили, тогды поводовая сторона при жалобе своей маеть ку доводу прыпущона, то ест ку светкам, веры годным и ку прысязе их и самого жалобника [...]

АРТЫКУЛ 11

О том, где бы в кгрунте земленом от самого подкоморного кривда кому деяласе або ему от кого

Паклиж бы кому от самого подкоморого албо подкоморому от кого иного кривда в кгрунте деяла се, таковый укривжоный мает сторону свою противную, водлуг науки и описанья сего статуту, до вряду належного позвати. А там, на вряде, с права прыйдет ли до того же выезду на землю не потреба будеть, тогды в таковой речы мають з уряду судового земского две особы судья с подсудком. А естли бы тые оба два быти не могли, тогды з одным з них, которым писар земский на тот кгрунт пенный выехати, и то промежку сторон водлуг права розсудком своим скончыти. А рок такому

выезду, если се такая справа у суду земского точыти будеть, маеть быти очывисте сторонам зложон завитый, по доконаню роков земских в чотырох неделях. А естли такая реч с подкоморым отослана будеть на кгрунт от суду кгродского, тогды сторона поводовая маеть свою противную сторону позвом тых двух врядников судовых, земских, которые там поспети выехати будуть, такеж, яко и подкоморого позвом на шесть недель и на рок завитый позвати. А если бы зима зашла, же бы перед снегом граничити се не могло, тогды рок за позвы и очывисте маеть быти складай по збеженью снегу водлуг уваженья часу слушный и прыстойный. [...]

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.
Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року, кн. 1.
Одеса, 2004. — С. 554—555, 558—563.

Промова князя Костянтина Острозького з приводу гонінь за віру та передачу під суд екзарха константинопольського патріарха Никифора (1580-ті рр.)

Припоминаючи зацност дому своего княжацкого з Руских князей, заслуги их в речи-посполитой в статечности и у православию, потом свое заслуги, почавши от Жикгмонта кроля старого, деда короля его милости, потом Августа вуя его, потом Генрика и Стефана королей Польских, при том миловал продки его королевской милости, так и его королевскои милости потомки и иж сам чинил и инших до того вел, же и за морем шукали крови панов своих змерлых, розумеючи его королевскую милость, же мел, так же як дед и вуй его, миловати подданых своих.

Здоровье свое, кошты, все для того важил; наконец собою самым к воли его королевскои милости был радетелен и дотрымал статечне, а неприятелеви не дал на тот час будучому канцлерови Замойскому приязни, и его королевскую милость на панство припровадил: якож признал то и король его милость, же ему теж взаемную ласку показал, а потомство его при боку своем посадил и учтил, одного сына по правицы, а другого по левицы, и так утеши был старость его.

Нижьли неприятель, который воздвигнул войну на православие, видячи его моцно стоячого у вере святой, не хвеючися, еще побудил без данья причины того, которому он в пригоде его великим был неприятелем, канцлера и гетмана коронного: который припомневши неприязни его, над учтивость, невинность и добрую славу гонит слуг его, людей добрых, невинных на вольных дорогах имати кажет, пенязе отбирает, вязаньем и муками тратит, хотячи якую змазу на него навести; на духовных его торгается из заздрости зрадцами их чинит: што все иначей ся показало.

«А ваша королевская милость, видячи кгвалт наш и нарушенье прав наших, не дбаеш ничого на присягу свою, которою еси обовязался нам не ломати прав наших, але примножати и розширяти. За таковыми слушными документами, за причинами послов земских, не хочеш нас у православной вере нашой заховати, при правах наших, на местце отступных пастыров

инших дати, и овшем допущает тым отступником кгвалт чинити и кров проливати тых, которые во отступление их за ними ити не хотят, лупити и з мастностей их выгоняти, з земель наконец выволати. За веру православную наступаеш на права наше, ломаеш вольности наше, и наконець на сумненье наше налегаеш. Чим присягу свою ломаеш и то, што кольвек еси для мене учинил, в нивошто остатнею неласкою своею оборочаеш.

Што бачучи, яко сенатор, не толькож сам терплю кривду и тебе упоминаю, але вижу, иж то к остатной згубе всее короны Польской идет: бо за тым нихто своего права, ани вольности безпечен уже не будет, и в коротком часе приидет до великого замешаня, а бодай не домышлятся ли и чого иншого.

Продкове наше, варуючи пану веру, послушенство и подданство, взаем теж от пана милость, справедливость и оборону берут, и так собе поприсягают сполне».

Упоминал и просил старец, абы кроль обачился и здоровой рады слухал. А иж так барзо от его королевскои милости был скривжен а в старости лет его в том што меле наймильшого ткнен в сумненье и веру православную, бачучи вже старость свою зашлую а сподеваючюся, иж прудко з светом розлучиться, жегнал короля з упоминаньем, абы ся обачил.

И того своего духовного зоставуеть королеви, а крове его на страшном суде божием взысковати хочеть и просить бога, абы юж больш очима не видел такового ломанья прав, але ковшем зычить собе, абы юж в старости лет слышал о добром здоровью того и о лепом затрымованью панств его и прав наших.

Документы, объясняющие историю Юго-Западного края и его отношения к России и к Польше.
Санкт-Петербург, 1865. — С. 182—188.

Постанова Сейму Речі Посполитої про роздачу шляхті українських земель (1590 р.)

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали пусті. Тому, і внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський [Трахтемирівський] монастир над Дніпром, Боришпільський з селищем Іванківським, городище Владерецьке [Володарське] і до нього селище Зволожжя, зване Велика Слобода, над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і з Рокитнею — трьом особам, як їх привілеї свідчать. Також Гороша і Сліпорід над рікою Неущю званою, при кордоні московському.

Історія України в документах і матеріалах. Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки).
Київ, 1941. — С. 8.

Універсал Сигізмунда III про призначення спеціальних комісарів для розслідування причин козацького повстання під приводом Криштофа Косинського (1592 р., січня 16)

[...] Дійшло до нас, що на Україні — у воєводствах Волинському, Київському, Брацлавському, — як у селах, так у містечках і містах — люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства. Тії люди вторгаються ще й до сусідніх держав, через що не лише вірності ваші, але й уся Річ Посполита буває в небезпеці, що тягне за собою знищення пожитків і підданих наших, а що найгірше — порушення спокою.

Щоб тому запобігти та стримати й заспокоїти свавільників, ми призначили комісарів, котрим доручили розслідувати, звідки такі кривди і вбивства, Богові й людям противні, взяли свій початок. А довідавшись, щоб з тими злочинцями чинили згідно з правом. Тому наказуємо вірним нам, щоб з уряду, повинності й послушенства свого, тих свавільних людей, нам і праву непослушних, перед нами до справи й розсудку ставили. А якби кого на той час в домівках не застали, подали на списку й поступили так, щоб потім на вірностях наших не було вини в охороні злих людей, оскільки йдеться ні про що інше, лише щоб у добрі й спокої користуватися своїми свободами, а Річ Посполита так часто не терпіла через їх сваволю. Що неможливо, поки не будуть каратися свавільники, котрі звикли турбувати спокійних людей, а їх маєтності для власної користі патрати. [...]

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. — С. 86.

З конституції вального сейму про заходи для придушення козацького повстання під проводом Криштофа Косинського (1592 р., вересень—жовтень)

Про погамування низових козаків

Оскільки козаки, у зв'язку з певними державними клопотами, досі не приведені до послуху й покори, ухваленої конституцією 1590 р., і тому, як люди свавільні, не бояться чинити ще більші, ніж раніше, злочини, вторгатися через кордони до сусідніх держав, з якими ухвалено мирні договори, збиратися нарешті у самій нашій державі у військові різноплемінні ватаги, силою наїжджаючи на замки, міста і наші та шляхетські маєтки, вбиваючи невинний люд і завдаючи багато інших кривд, про що неодноразово й жалісно скаржилися нам наші піддані з тамтешніх країв, ми, бажаючи мати про все це точні відомості, щоб припинить їхню сваволю і здійснити правосуддя на користь укривджених, посилали в ті краї наших комісарів [...] Повернувшися звідти, комісари донесли нам, що згадані козаки, по-ворожому захопивши наші і Речі Посполитої володіння, тобто замки й міста Богуслав і Білу Церкву, побрали рушниці, гармати, гаківниці, порох, кулі і

майно у нашого тамтешнього підстарости й підданих, пограбували і по-тиранському, мов якийсь неприятель, побили невинних людей, а, до того, ще й усе спалили. А коли наші комісари, за нашими листами й мандатами, неодноразово оповістивши, позвали їх як наших слуг до права й суду, вони не лише не з'явилися на судовий термін, але й, зібравши чимале військо, виступили проти них з вогнепальною зброєю і погрожували силою. [...]

А в нашій державі зовсім недавно здобули силою наше прикордонне місто і замок Переяслав, вибили дощенту багато шляхти і місцевого люду разом з тамтешнім намісником, захопили майно, рушниці, гармати, гаківниці і все, що там було, а замок і місто повністю спалили.

А тому ми, вбачаючи велику небезпеку для Речі Посполитої в тому, що порушуються мирні угоди з сусідніми державами, а також зважаючи на неоплатні шкоди, насильництва, вбивства невинних людей, спустошення наших і шляхетських володінь, з чого може втішатися ворог Корони, нарешті, приймаючи до уваги зневагу до нашої влади й непокору посполитому праву, владою цього сейму за згодою усіх станів і земських послів апробуємо й у всьому затверджуємо на вічні часи і направляємо на екзекуцію декрет вищезгаданих комісарів, виданий і проголошений щодо свавільців 14 березня цього року у Трипільському замку, а потім записаний до летичівських гродських книг.

Отже, проголошуємо позбавленими честі на батьківщині, банітованими з королівства і власних маєтків Криштофа Косинського і все його товариство: як тих, що [поіменно] названі у згаданому декреті, так і всіх інших, котрі допомогали йому в його злих вчинках радою і поміччю і перебувають при ньому донині, а також усе низове козацтво. У зв'язку з їхніми аж надто явними провинами, оголошуємо їх навічно бунтівниками і ворогами батьківщини і наказуємо публічно розголосити про це через загальне оповіщення. Крім того, силою рішення цього сейму за згодою усіх станів королівства і земських послів ми конфіскуємо на користь держави усі їхні нерухомі маєтки, надані на вічність або будь-яким іншим правом сеймовими ухвалами від нас і Речі Посполитої як усьому низовому війську, так і декому з козаків особисто; також віднині відміняємо і касуємо на вічні часи усі їх права і привілеї, затверджені конституціями. [...]

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1993. — С. 87—89.

Із скарги Львівського Успенського братства на урядовців Львова щодо утисків православної громади міста (1593 р., перша декада січня)

[...] Насамперед змушувала [рада м. Львова] великим насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь, до послуху папського костьолу, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями і караючи штрафами. Вранці, в день св. Маргарити, пославши своїх міських слуг, насильно виволокли і вкинули до темної в'язниці у вежі під ратушею Василя, учня сідля-

ра Юрія Рогатинця, а також челядників, кушніра Юська, кушнірчика Івана та учня Іванка. Майстри і челядники прийшли до пана бурмистра, питаючи, з якої причини їх слуг з дому похапали під час їхньої відсутності. На це пан бурмистр відповів: «Причина та, що ви не святкуєте наших свят, не буваєте на казаннях в нашому костьолі і не слухаєте, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіти». Потім, на прохання і вимогу наших братів та своїх сусідів, [арештовані] були випущені. Однак вони [члени ради] обіцяли самі зберегти мир лише при тій умові, якщо ті [звільнені з-під арешту], під страхом сурової урядової кари, не протестуватимуть і не почнуть судової справи. А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ. [...]

Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1986. — С. 53—54.

З постанови Віленського з'їзду про козацьку сваволю (1593 р., липень)

[...] На тому ж з'їзді нашому віленському доповіли нам посли повіту Мозирського про небезпеку від козаків, які, як у попередні часи велику шкоду і утиски людям народу шляхетського і їх підданим чинили, так і тепер, чим далі, тим більше зміцнюються. Чому запобігаючи, ухвалу проти них, на з'їзді попередньому Віленському в році 1591 прийняту проти тієї сваволі козацької, будемо старатися привести у виконання з тим доповненням, щоб панове воєводи, старости і державці маєтків короля його милості, а також їх намісники повинні будуть таких людей, які з міст і сіл на Низ ідуть, гамувати і до в'язниці садити. Також і тих, які там, на Низу, свавіллям забавлялися, зі здобиччю назад приходять і в маєтках короля його милості оселяються, аби до в'язниці брали і людям, яким від них раніше кривди були, справедливість учиняли [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. Львів, 2011. — С. 360.

Опис козацької ради на Січі австрійським дипломатом Еріхом Лясотою (1594 р., червень)

[...] Ми прибули до острова Базавлук, розташованого біля рукава Дніпра поблизу Чортомлику або ж, як тут кажуть, Чортомлицького Дніприща, на відстані приблизно 2-3 миль. Там козаки мали тоді свій табір. Кілька найзначніших було вислано назустріч нам, щоб привітати нас од імені всього товариства. А коли ми прибули, нам віддали салют з важких гармат. Коли ж ми прибули до берега, то нас одразу провели до Кола. Оскільки ж декілька днів тому, власне 31 травня, гетьман Богдан Микошинський з 1300 людьми на 50 човнах вирушив на море, ми сказали, щоб у Колі було

повідано про те, що ми дуже втішені, знайшовши тут рицарське товариство у доброму здоров'ї. Але оскільки на місці немає пана гетьмана й частини війська, то цього разу нам не доведеться виконати наше посольство і хотіли б його відкласти аж до щасливого прибуття гетьмана й решти. Вони на це погодилися, у зв'язку з чим ми пішли до наших наметів, які вони називають кошами і які зроблено з лози та обкладено кінськими шкурами з огляду на дощі [...]

19. Рано нас відвідав гетьман з кількома із своєї старшини. Пополудні вислухали московського посла, котрий, крім передачі подарунків, запропонував публічно на Колі те, про що допіру розмовляв зі мною в дорозі. Але перед вислуханням гетьман прислав до нас з Кола [вістовця] і просив, щоб ми не вважали це за образу, що московському послу перед нами дають аудієнцію, бо вони добре знають, що Його Цісарська Мость є найважнішим серед усіх інших християнських владців і тому насамперед його послам слушно належиться вислухання. Оскільки ж припускали, почасти й знали, що в перетрактаціях московського посла може бути згадано і Його Цісарську Мость, то вирішили за краще вислухати насамперед його.

20. Ми мали аудієнцію і виклали в Колі писемно те, що нам довірено сказати про вербування [козаків].

У відповідь на це нас попрохали, щоб ми відійшли, після чого віддані нами листи було публічно читано; [потім] зажадали, аби кожен висловив свою думку. Коли ж, однак, усі і на перший, і на другий заклик гетьмана вперто мовчали, то поділилися, як на те в них є звичай, коли трактують про щось важливе, і створили два Кола. В одному була старшина, у другому — звичайне поспільство, котре називають черню. А коли між собою нарадилися, врешті і чернь звичними криками ухвалила, щоб піти на службу Його Цісарській Мості, на знак чого кидали шапки догори, а потім побігла до другого Кола, до старшини, і погрозила їм, що коли вони будуть проти, то повкидають їх у воду і потоплять. Однак старшина теж швидко погодилася, та й не могла противитися черні, котра є чисельніша, сильніша, згуртованіша і не терпить жодного заперечення, коли її розгнівати. Єдине, чого прагнула старшина, так це обговорити з нами умови. Для цього обрала 20 представників і знову нас було закликано до Кола. Згадані представники всередині великого Кола знову утворили мале Коло, сідаючи на землю і, довго радячись, попрохали нас, аби й ми до них приєдналися. Ми вчинили це й сіли всередині між ними. Тоді нам сказали, що вони хочуть служити Його Цісарській Мості і віддати йому [своє] життя. Що стосується пункту, аби вони рушили на Молдавію, там переправилися через Дунай і нападали на турецькі землі, то вони самі по собі не мали нічого проти цього, але є великі труднощі, які їх від цього утримують і навіть дуже [їм] заважають. По-перше, вони не мають ні для себе, ані для гармат достатньо коней [...] Потім, що не можуть з такою маленькою купкою у 3000 людей зважитися на похід у Молдавію, тим більше, що [молдавському] господареві не можна занадто довіряти, а молдавани за своєю природою є народом непостійним і зрадливим, а їхня невірність добре відома козакам. По-третє, за таку малу винагороду вони не можуть пристати на ті умови, які ми їм пропонуємо, не можуть погодитися й зобов'язатися на цей вид служби і покластися на непевну долю у такій далекій дорозі.

Крім того, вони просять вказати на засоби й спосіб здобуття коней. Чи не міг би я випросити у брацлавського воєводи кількасот коней для них і для гармат, бо не в їхньому звичаї служити й вирушати у непевний похід [...]

Вони знову сказали, що свідчать перед Богом, що всі з усією охотою наймуться на службу Його Цісарської Мості, але ж я чув від них про їхні труднощі і про поважні причини, через які вони цього разу не можуть вирушити у таку далеку путь. А щоб однак Його Цісарська Мость могла пересвідчитися в їхній найпониженішій зичливості, то вони хочуть невдовзі послати до нього своїх послів і дати їм повноваження на укладення з ним угоди в справі їхнього утримання; тим часом вони роздобудуть коней, також і вдома не байдикуватимуть, а вирушать на море служити Його Цісарській Мості. [...]

Потім, коли осавули, котрих можна вважати за керівників в ранзі поручників, пішли до великого Кола й повідомили про це інших, чернь знову відокремилася і утворила своє Коло. Після наради вона знову з урочистими криками й киданням шапок догори висловила згоду. Коли ми після цього всього вийшли з Кола, то [вони] почали бити у військові бубни, сурмити й дали близько десяти залпів з великих гармат, а вночі пустили кілька рац. Потім того ж вечора кілька неспокійних голів разом з тими, котрим там добре ведеться, як-от клюсовники та ті, котрі мають власні кораблі або човни, пішли до поспільства і, бігаючи від куреня до куреня, переконували їх, що дорога є далекою і небезпечною й просили, щоб добре подумали над тим, що чинять, щоб самі себе не ошукали потім. Винагорода, яку їм прислано, є мала й погана, отже неможливо (бо серед них є чимало бідних товаришів) йти в таку далеку путь і утримати себе [за такі гроші] [...] Отакими й подібними до них словами було схвильоване поспільство, а Коли наступного дня, а саме 21 червня, ранесенько прийшли знову до кола, то вже прагнули зовсім іншого, а саме: вони на таких непевних умовах не можуть вирушити у путь, бо не знають, чи гроші ті є напевно, чи їх нема, чи знов-таки, хто їм дасть ці гроші, бо в цій справі з боку Його Цісарської Мості не доручено [дати] їм жодного листа [...] Я показав їм цісарську інструкцію, скріплену печаткою. Коли знову прийшли з відповіддю до Кола, постійно стоячи на своїх пропозиціях, гетьман разом з кількома з старшини, особливо Лободою, котрий колись був їхнім гетьманом і під його керівництвом вони знищили Білгород, просив їх і закликав, щоб добре зважили те, що чинять, і не відкидали офірованої їм цісарської ласки й зичливості, яку вони повинні вважати за велике щастя, бо стануть великим посміховиськом у багатьох, коли в такому славному намірі проти одвічного ворога християнського імені не наймуться на службу і не захочуть вирушити [у похід] на ласкаве жадання такої високої величності. Однак вони й надалі дотримувалися свого погляду. Тоді гетьман розгнівався, у Колі зрезигнував од влади і зрікся гетьманства, кажучи, що не хоче й не може бути їхнім гетьманом, бо вони так мало дбають про честь, славу і добре ім'я. Тоді Коло розійшлося.

По обіді осавули знову закликали товариство до Кола, подекуди й зганяли їх туди киями. Тоді насамперед попрохали Микошинського, щоб він знову прийняв гетьманство, що той і вчинив. Після того всього почали дискутувати над багатьма дивними справами [...]

23. Вранці знову скликали Коло і прислали до нас, до нашого приміщення, кількох представників, повідомляючи нас, що ми не маємо цього так розуміти, як нібито вони не хотіли піти на службу Його Цісарської Мості, але що ми, напевно, самі знаємо, що козаки погано забезпечені кіньми; якби цієї єдиної нестачі не було, добре знали б, що чинити. На це я відповів їм, що хотів би написати деякі умови, які міг би обговорити з ними і надіслати до Кола. У відповідь на це вони знову пішли до товариства і повторили їм мою думку, після чого розійшлися. Тим часом я наказав написати свої кондиції, що вони також вчинили, і викласти в письмовій формі, в який спосіб цього разу вони бажають служити Його Цісарській Мості. Коли по обіді знову прийшли до Кола, то не хотіли чекати, доки я дам їм свої умови, але одразу кількох із свого середовища прислали до мене і вручили мені свої умови в письмовій формі [...]

У відповідь я повернувся з Кола до своєї хати і просидів там цілий день. Оскільки я знав, що їх не можна прихилити до чогось іншого, то переказав їм наступного дня, 24 червня, відповідь на подані мені ними кондиції [...]

24. У відкритому Колі, в центрі якого стояли і маяли прапори Його Цісарської Мості, я вручив їм 8000 дукатів золотом. Вони одразу розстелили на землі кілька татарських кобеняків, або плащів, які мають звичай носити, поклали на них гроші і наказали їх перелічити кільком зверхникам. Після всього того я пішов до своєї хати, а вони залишилися ще на якийсь час.

Протягом наступних днів збиралися старанно в Колі і врешті вирішили дещо інше, а саме: Хлопицького пошлють не до Його Цісарської Мості, а до Великого Князя Московського; на його місце обрали й делегували Саська Федоровича та Микифора, котрі мають разом зі мною вирушити до Його Цісарської Мості, щоб укласти з ним угоду про службу і утримання. Тим часом однак у них має залишитися пан Якоб Генкель, щоб потім він міг доповісти Його Цісарській Мості про те, що вони в цей період у службі Його Цісарської Мості вчинили. Похід на татар на Прекоп, чи як вони то по-русинськи звуть — Перекоп, також відклали до іншої оказії.

Мицик Ю. Мовою джерел: Еріх Лясота про козацьку раду на Січі // Історія в школах України. — 2008. — № 2. — С. 44—46.

Універсал короля Сигізмунда III до шляхти Брацлавського воєводства про необхідність придушення повстання під проводом Северина Наливайка (1594 р., листопада 1)

[...] Вельможні шляхетні нам милі! Вже не раз перед тим, як маємо відомість, піддані свавільні з міста Брацлава, війт з міщанами, проти шляхетного Єжи Струся з Коморова, брацлавського і вінницького старости нашого, великі бунти й siditiae чинити звикли, за що предком нашим королем Стефаном, а потім комісарами й декретами нашими на горло каралися. А тепер знову, коли там їхня сваволя чим більшої сили набирає і набрала, про що скарга нам представлена від рицарства — мешканців того воєвод-

ства і всіх земель руських, що вони, приєднавши до себе ще інших свавільних людей, на домівки шляхетські наїжджають, плюндрують, маєтності їх пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки й міста наші беруть в облогу, з послушності нашої виламуючись.

Чому ми не раз запобігаючи і побоюючись, щоб теє зло пожежею не поширювалось, прихиляючися до прохання мешканців про відновлення і компенсацію прав, шкод і маєтностей, побиття й проливання крові їхньої, ласкаво і вірно вам радимо: про чиє сумління, розум і вправність добре знаєте, щоб їм перед собою стати і того Наливайка та інших свавільників ставити казали і з будь-ким з них пильною інквізицією про керівників та, якщо яке-небудь полегшення й допомогу від когось мали, з ними як слід учинили. А тих бунтівників, свавільників відповідно до їх «заслуг» карали й карати казали, зважаючи на відсутність інших вищеназваних, котрі прибути не змогли. [...]

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. — С. 104.

Укладені в Київській митрополії «Артикули, що належать до з'єднання з Римською церквою» (1595 р., червня 1/11)

Артикули, на які ми потребуємо запоруки від панів римлян перед тим, як приступимо до єдності з Римською церквою.

1. Тому, що між римлянами і греками існує суперечка про походження С[вятого] Духа, яка неабияк перешкоджає з'єднанню, і, правдоподібно, триває не через що інше, як через те, що ми не хочемо одні одних зрозуміти, — просимо, аби нас до іншого віровизнання не примушували, а щоб ми залишалися в тому, яке знаходимо викладеним у С[вятому] Письмі, в Євангелії, а також у писаннях с[вятих] грецьких докторів [отців]; а саме, що С[вятий] Дух не має двох начал, ані подвійного походження, а походить з одного начала, як з джерела, — від Отця через Сина.

2. Щоби Божа хвала і всі молитви — ранні, вечірні та нічні — нам залишилися незмінними, згідно зі стародавнім звичаєм Східної церкви [...]

6. Новий календар, якщо не можна вживати старого, ми приймемо, однак не порушуючи Пасхалії і наших свят, тобто так, як це бувало за часів згоди, бо ми маємо деякі свої особливі свята, яких панове римляни не мають: це, наприклад, у день 6 січня, коли вшановуємо охрещення Господа Христа, і на перше об'явлення Бога, в Тройці єдиного, яке в нас зветься Богоявленням; того дня ми маємо особливу церемонію освячення води.

7. Щоб нас не примушували відбувати процесії на день свята Тіла Христового, а щоб ми могли ходити з процесіями зі своїми Святими Тайнами, бо в нас є інша [практика щодо] Святих Тайн.

8. Щоб [нас теж не примушували] перед Великоднем посвячувати вогонь, уживати калатал [замість дзвонів], а також відбувати інші церемонії, яких ми в нашій Церкві дотепер не мали, а щоб ми збереглися — згідно з порядком і уставом нашої Церкви — без змін у наших церемоніях.

9. Щоб подружжя священиків залишилися незмінними, за винятком двоєженців.

10. Щоб митрополичих, єпископських та інших високих духовних санів нашого обряду не давали нікому іншому, крім людей народу руського або грецького і іншої релігії. А оскільки в наших канонах зазначено, що такі особи, як митрополит чи владики, які спершу обираються духовенством, повинні бути людьми гідними, просимо його к[оролівську] м[илість] дати нам свободу таких виборів; з тим, аби при цьому не порушувалася воля його к[оролівської] м[илості] призначати обранця за власним бажанням. [...]

11. Щоб наших владик не посилали до Рима за сакрою [тобто, грамотою на свячення], але якщо його к[оролівська] м[илість] зволить надати якесь владицтво, то архиєпископ-митрополит кожного такого [достойника] за давнім звичаєм повинен висвятити. Однак сам митрополит, перед тим як обійняти митрополичий уряд, повинен звернутися до отця папи за сакрою, і лише після того, як така сакра надійде з Рима, щоб владики (щонайменше двоє) висвятили його за нашим звичаєм. [...]

12. Щоб ми мали більшу владу і щоб наші овечки нас більше поважали та шанували, просимо надати нашим митрополитові і єпископам місця в сенаті його к[оролівської] м[илості], і це з багатьох слушних причин: адже ми маємо той самий єпископський уряд і гідність, що і їх м[илості] панове римляни. [...]

17. Через те, що чимала кількість наших церковних маєтків виявилася протиправно заставленою з вини наших попередників, які, будучи тимчасовими господарями, могли заставляти їх лише на час власного життя, — ми уклінно просимо, щоб ці маєтки було повернено церквам [...] А якщо би хтось мав право пожиттєвого володіння церковними маєтками, то нехай би з них платив церкві принаймні якусь оренду, а після його смерті ці [маєтки] нехай би поверталися церкві; і щоб ніхто не міг їх домогтися без згоди єпископів та крилосу. [...]

18. Щоб після смерті митрополита і єпископів ані старости, ані підскарбії не втручалися до справ церковних маєтків, а щоб ними, як це заведено в Римській церкві, до часу виборів нового єпископа розпоряджався крилос. Стосовно ж приватних маєтків самого єпископа, то щоб підданим і рідним померлого не завдавали кривди, але щоби все відбувалося так, як після смерті панів духовних Римської церкви. [...]

Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії.
Львів, 2000. — С. 331—336.

З листа польного коронного гетьмана С.Жолкевського про бій з повстанцями під Білою Церквою та обрання С.Наливайка гетьманом (1596 р., квітня 4)

[...] Князь Ружинський [...] став тут, під Білою Церквою, маючи при собі 5000 вершників і королівську піхоту. Я намагався якнайшвидше з ними з'єднатися. Але, коли вирушили з Ходоркова, вже й на без того розкис-

лу дорогу пішов жахливий сніг, найбільший за всю зиму, так що поспішати було важко. Ми були в 4-х милях від Білої Церкви, коли Шавула, з'єднавшись з Наливайком, опівночі, з минулого вівторка на середу, маючи з собою біля 7 тисяч людей, також сюди підійшли. Князь Ружинський знає про мою близьку присутність, а у вівторок, майже опівдні, знав, що козаки прямують до Білої Церкви, і навіть коли їх вже було видно, мене не попередив. Тому я, довідавшись про це зі сторони, в середу рано поспішив під Білу Церкву. Опівночі наші люди мали сутичку з козаками. Могли собі спокійно дочекатись дня в замку, який тут не найгірший, і з таким гарнізоном, як у князя Ружинського, неприступний для козаків. Однак, злегковаживши небезпеку і не маючи готового рішення, вийшов поночі проти них у поле, а вони іншою брамою увійшли до міста. Ми громили й били козаків так, що загинуло їх майже тисяча. Потім наші повернулися до міста, також зазнавши чималих втрат, а особливо в піхоті, де полягло понад 50 людей і чимало поранено. Козаки, почувши про наступ війська, повернули назад до Трипілля. Вже були за доброї півмилі, коли ми прийшли під Білу Церкву, і відразу ж вирішено йти за ними. За милю від Білої Церкви їх наздогнали. Йшли, спішившись в таборі, пустивши вози і коляси в 5 рядів. Мали понад 20 гармат. Години зо три ми їх так спостерігали, повільно посуваючись і чекаючи людей, котрі були ззаду. Потім, коли звечоріло, втекли від них двоє, один з яких ще з дитинства служив панові підкоморію, і повідомили про тривогу між козаками. Не випадало інакше, як спробувати щастя. Вишукувавши військо, вдарив на них з усіх боків. Не було нікого, хто б не сподівався на успіх, бо й місце вибрано добре, і люди до бою кинулися охоче. Стрілянина, з Божої ласки, майже не завдала шкоди. Рукопашний бій відбувся в таборі, котрий розірвати не судилося, хоч для цього були всі можливості. Козаків побито до смерті і, за їх власними свідченнями, ще ніколи не мали таких втрат, як у цих боях. Шавулу поранено з гармати в лікоть, Саська забито та й інших, серед них відомих, немало побито. Але й нам ця битва не обійшлася без крові [...] Козаки, обравши собі гетьманом замість Шаули Наливайка, котрого теж поранено, пішли ночувати до Трипілля; ми лишилися там, де застала нас ніч. А сьогодні прийшли сюди з Білої Церкви. Ночі дуже морозні, через що люди і коні терплять значні труднощі [...] Просячи Пана Бога, маю надію, що невдовзі їх подолаємо, чи десь у пустині поздихають з голоду, або, як ходять чутки, повтікають до Москви. То правда, що справа складна, бо вся Україна покозачилася; повно зрадників і шпигунів. Щодо України, то слід ґрунтовно порадитись. Можливо зараз досить було б якоїсь суворої сеймової ухвали, хоч присутність тут війська не забезпечить спокою: знову та гадина оживе. [...]

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. — С. 111—112.

Проголошення унії між православною і католицькою церквами на Берестейському соборі (1596 р., жовтня 8/18)

[...]

Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо:

Ми, бачачи як одновлада Божої Церкви в Євангелії й устами Господа нашого Ісуса Христа є заснована та утверджена, щоб Христова Церква на одному Петрі, немов на камені, стояла твердо та була розпоряджувана одним і ним ведена, щоб в одному тілі була одна голова і в одному домі був один господар і розподілювач Божих ласк, поставлений над Божою челяддю, і щоб дбав про лад і роздумував про благо всіх; і цей-то лад Божої Церкви, який почався від апостольських часів, тривав завжди. Тому-то всі патріархи зверталися завжди у справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах й у відкликах, до одного наслідника Петра святого, римського папи, як це видно з соборів і з Правил святих отців та й наші слов'янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують, а давні святі отці Східної церкви засвідчують. Всі вони визнають цей святий престол Петра, його першенство і його владу над єпископами всього світу. Не менше також і царгородські патріярхи, від яких ця руська країна перейняла святу віру, немалий час визнавали цю зверхність Римського престолу св. Петра та йому підлягали, і від нього брали благословення. Й хоча від цього престолу вони багато разів відступали, але щоразу з ним з'єднувалися і поверталися до послуху йому. А останньо це сталося на Флорентійському соборі, року Божого тисяча чотириста тридцять осьмого, за патріарха Йосифа і царгородського імператора Івана Палеолога, які цілковито повернулися до цього послуху, визнаючи, що римський папа є батьком, учителем і завідувачем усього християнства і правним наступником святого Петра. [...]

А коли царгородські патріархи знову відступили від того церковного об'єднання, то за той свій гріх відступства й розірвання церковної єдності попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшів і лихих учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси — і багато закралося огидного святокупства і поширились єресі, які майже всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви й пошкоджуючи Божу славу.

Тому ми, не бажаючи бути учасниками такого великого гріха і поганської неволі, яка за тим прийшла на царгородських патріархів, і не хотячи їм помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, через ті єресі, що зараз постали, маючи все те на совісті, а й небезпеку власного спасіння та всього духовного стада, від Бога собі дорученого, — ми вислали минулого року послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів — велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестей-

ського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукою нашого найяснішого володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта Третього, [...] просячи, щоб — як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки. [...]

Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії. Львів, 2000. — С. 347—349.

З послання александрійського патріарха Мелетія Пігаса до руських православних братств (1597 р., серпня 24)

[...] Страх Божий, и юже к ближнему любовь предложеную имуще, обетованиаже слагающе преподобныя, еже стекатися нуждам церковным и полагати требующим, странным, убогым, недужным, иже в темницах, священых храмов и священаго чину в прилежании, подвиги, труды, промыслом, коштом, и яко бы неции великого Божиаго градз поборници в стражу, помощ в скорби своим, в отгнание же противных, встающе. Се есть еже и глаголются братиа, сставлении в сблюдение поданнаго благочестиа, основани на оснований Апостол, сущу краеугольному самому Христу, от Него же и чают небесных вьсприатий в день взданиа, за иже о теле Христовем, еже есть Церков, главу имущиа яко плоть Христа, бдят, подвизаются, тружаются, иждивают, сторицею вместо единаго всприати имуще, и живот вечний наследствующе. Добрии раби благии, добрии делителие винограда Христова иже с Христом погребшеся, и живот с Ним скровен имуще, егда Христос явится в славе, тогда и вы с Ним в славе явитеся, венцы одевающеся правды. Токмо не обленяйтеся в трудах и подвизех и милостынях, греюще тело Христово, Церковь, требующих добле защищайте, в востающей бури, еже на Православную церковь, от иже никогда митрополита киевского и с отступников его, иже взлюбивше нынешний век, последовашя инославным, отеческих догмат и преданий отступивши, яже вся мы от седми Вселенских сборов держим, приавше утверженаа и запечатленнаа многых лет периоды, от нихже нам Божиим человеколюбием и благодатию православным, нелепо есть отторгшеся последовати новым вымыслом: но и велми бедно: отци бо, анафеме приложениа отдали и приобщениа быти чюждим повелели священных Христовы истинноа Церкви, радующихся приложением, и новым вымыслом. Якож иногда и древле Бог Моисеом повеле ниже прилатати, ниже отьимати, что от освященых от Бога отцы. И Павел вошет ясне, анафема быти аще и аггел бы был с небеси, (еже есть немощно), аще ино что паче еже предашя апостоли, дерзнет ново пресекати. О сих много многажды посилахом укрепляюще ваше благоговение нашими посланий, яже типарному художеству подайте, и греческы и руски, (аще благо быти и латинскы), да будет мало некое утешение, в иже от

спротивных обуреваний православным, ихже вы есте изрядныя и избранныя части исставы. И вас Господь Бог да схранит невредны душею же и телом вспоминающих и нас, иже за Христа пленников. [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби.
Львів, 2011. — С. 461—463.

З послання Івана Вишенського до вищого українського духовенства (кінець XVI ст.)

Покажите ми убо, о згоду вяжучии, где который з вас первый степень сам собою выполнил и в вере, основаной в непорушенном фундаменте, со исполнеными заповедми ся знашол? Не ваши милости ли веру делы злыми наперед еще разорили? Не ваши милости ли прагненя лихоимства пенежного и достатку мирского жерело похотий в собе роспустили и насытитися никакож не можете и еще болшею алчбою и жаждою, свецких достатков прагнучи, оболели есте? Покажете ж ми, о згоду вяжучии, где который з вас, в мирском житии будучи, оных шест заповедей, от Христа узаконеных, сам собою исполнил, то ест алчных прекормил, жаждных напоил, странных упокоил, нагих одеял, болных послужил, в темницах навежал? Не ваши милости ли тых шест заповедей не толко в мирском чину разорили есте, але и ныне, в мнемаючемся духовном, непрестанно разоряете?

Не ваши милости ли алчных оголодневаете и жаждными чините бедных подданых, той же образ Божий, што и вы, носячих; на сироты церковные и прекормлене их от благочестивых христиан наданых лупите и з гумна стоги и обороги волочите; сами и з своими слуговинами ся прекормлюете, оных труд и пот кревавый, лежачи и седячи, смеючися и граючи, пожираете, горелки препущаные курите, пиво трояковыборное варите и в пропаст несытнаго чрева вливаете; сами и з гостми ся своими пресыщаете, а сироты церковные алчут и жаждут, а подданые бедные в своей неволи рочнего обходу удовлети не могут, з детми ся стискают, оброку собе уймуют, боячися, да им хлеба до пришлого урожаю дотягнет. [...]

[...] Не ваши милости ли в темницах за правду затворяете и беды людем христианским терпети еднаете? Не ваши милости ли и Никифора добре посетили и в темницу затворити исходотаили есте, яко да со лжею беспечне пануете и обличениа на свое отступление со папою своим от оного уст не относите? Але так ведайте, если и язык человечий умолкнет, але зрител видит от горе долних, и узрите все свое нынешнее тогда, егда, таинство жизни сея выполнивши, в страну будущаго века отидете [...]

Покажете ми, о згоду вяжучии, где который з вас оставил дом, села, имения, маетност, сородство и мирское житие господа ради. Не ваши милости ли того ради и бискупства ся докопали, яко да сокровище болшее имений, маетност, скарбов пеняжных и прибытков в церкви Божой знайдете, слуг личбою двояко и трояко, нежли перво есте мели, умножите; славою века сего коронуетеся, в достатках безпечалных и роскошных, як в масле, плываете, дочки богатым веном бискупским обвенуете, зятей панами пышногордшими почините и своих повинных церковным, сиротским,

убозским и следа Христова державшихся добром обогатели есте, титулы им славнейшие у света сего починили есте, от войских на подкоморих, от подкоморих на судей, от судей на каштеляны, от каштелянов на старосты, от старост на воеводы переворочаете?

Вышенский И. Сочинения.
Москва; Ленинград, 1955. — С. 53—56.

З листа сілістрійського паші до великого гетьмана коронного Яна Замойського (кінець XVI ст.)

[...] Зволь ваша мосць дати певну справедливість щодо козаків [...] а написавши турецьким письмом, прислати до нас. Треба козаків-свавільників підстьобнути. У Тягині скільки разів на нас нападали козаки і чинили злості, ми багатьох з них піймавши, відсилали до свого пана, щоб через них не стався початок ворожнечі і щоб не було порушено перемир'я. А так прошу змилуйся, а будучи потужним, не допускаючи більше козаків до України, щоб вони не чинили шкоди, стримуйте їх [...]

Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI—XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2.
Київ, 2002. — С. 328—329.

Уривок із щоденника польського хроніста Яна Велевицького про запрошення луцьким католицьким єпископом до міста єзуїтів (1604 р.)

[...] В цьому році була заснована перша луцька місія, яку в наступні роки робили то резиденцією, то колегією. Коли ж Мартин Шишковський [...] вступив на свою Луцьку кафедру, то, маючи при собі двох наших братів, навернув свою дуже обширну Луцьку дієцезію, яка з одного боку простягається за Каневом до Черкас, сусідніх з московитами і татарами, а з іншого — включає Брестське староство, що прилягає до князівства Литовського, а третя частина сягає до Підляшшя. Коли ж цей новий єпископ навернув такий обшир своєї дієцезії і водночас дізнався, що в ній немає найвищого священнослужителя, а є величезна кількість єретиків і схизматиків, то серйозно запропонував шановному луцькому капітулові заснувати наше братство у Луцьку. Ця справа була прийнята прелатами з сердечною вдячністю, і вони самі вказали єпископові на потребу і спосіб заснування і побудови колегії чи то з коштів, які були виділені вже раніше на будівництво семінарії, чи з якихось інших. Крім цього представили, яка вигода буде кафедральній церкві і єпископському осідку, коли буде збудована наша колегія. [...]

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X — початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1988. — С. 208.

Уривок з грамоти ростовського, ярославського й устюзького митрополита Філарета про участь українських козаків у повстанні І.Болотнікова (1606 р., листопада 30)

[...] А ныне, по своим грехом, забыв страх божий, воста плевел, хощет поглотити пшениценосные класы: окопясь, разбойники и тати, и бояр, и детей боярских беглые холопи, в той же прежепогибшей оскверненной Северской Украине, и сговорясь с воры и с казаки, которые отступили от Бога и от праославныя веры, и повинуясь сатане и дьявольским четам, и оскверня всякими злыми делы Северские городы, и пришли в Рязанскую землю и в прочая городы и тамо тако ж святыя иконы обесчестиша, церкви святыя конечно обругаша, и жены и девы безстыдно блудом осрамиша и домы их разграбиша, и многих смерти придаша [...]

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1993. — С. 139.

З реляцій посольства в Крим О.Лодиженського і П.Данилова про напади українських козаків на татарські улуси (1613 р., жовтень — 1614 р., серпень)

[...] И Обросим Амет-паше говарил [...] А и Крымскому государству от литовских людей и от запороских черкас кака тесната, всегда литовския люди и запороския черкасы на крымския улусы приходят безпрестани и кровь проливают. А толка б таго не хател кароль и пане рада, и литовским бы людем и черкасам как так делать [...] Амет-паша говарил [...] ведает, ди, царь, что кароль все лжот, верить коралю нечево. И сее, де, весны черкасы улусы могия пограмили и людей многих побили и в палон поймали [...] Да как пришол царь в Перекоп, и он, Обросим Лодыженской, проведывал у дворовых людей и чорных тотар про литовскова гонца [...] тотарове сказали [...] царь, ди, откозал, миритца с каролем не хочет, потаму что король, ди, все лжот, верить, де, королю ни в чом не мочна. А черкасы, деи, сево лета улусы многия воевали и людей многих побили и в полон поймали [...]

[...] Да шол из Белагорода с царем Араслан князь Сулешов и приказывал к Обросиму с человеком своим с Тохтаром [...] пашол, ди, был королевич против масковских людей, и каторыя, ди, были собрались литовския люди и черкасы х коро[ле]вичю, и те, де, люди от королевича розашлись за то, что королевичю найму дать нечева.

Документы российских архивов по истории Украины.
Т. 1: Документы по истории запорожского казачества 1613—1620 гг.
Львов, 1998. — С. 63.

Королівський універсал про боротьбу з безмитним прогоном худоби і провозом солі в обхід митних комор і прикоморків Київського, Волинського і Брацлавського воєводств (1615 р., липня 6)

[...] Сповіщаємо, що адміністратор наших мит у Київському, Волинському і Брацлавському воєводствах, краківський каштелян ясновельможний кн. Януш Острозький повідомив нам, що багато купців і фурманів, які провозять товари і женуть воли з Київського, Волинського і Брацлавського воєводств до наших королівських і до шляхетських міст і містечок, користуються різними незвичними дорогами, обминаючи зі своїми товарами митні комори й прикоморки і ухиляючись від сплати наших мит по згаданих воєводствах, що призводить до великого зменшення наших прибутків.

А тому нагадуємо й суворо наказуємо всім без винятку, щоб не тільки не перешкоджали слугам і митникам згаданого адміністратора наших мит, але й надавали їм допомогу при зупинці й конфіскації товарів або волів, не оплачених на митницях, у таких купців і фурманів, які прибуватимуть на ярмарки до наших чи шляхетських міст та містечок без митної розписки писарів вищезгаданого державці наших київських, волинських і брацлавських мит не тільки у Київському, Волинському чи Брацлавському воєводствах, але й скрізь на території королівства, де про них буде доведено, що вони уникли сплати мита, дякуючи незвичним дорогам чи якійсь іншій махінації.

Так само прасоли з Руського воєводства, а також ті особи, що їздять за сіллю до руських жуп з Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, возять сіль незвичними дорогами і гостинцями з метою уникнути сплати мит у згаданих воєводствах на шкоду і зменшення нашого Скарбу. А тому ми зволили встановити такий порядок, щоб вони віддавали звичний податок прямо на місці, в жупах або в Руському воєводстві, адміністратові вищезгаданих мит чи його намісникам, і, взявши від них розписку, вільно продавали свою сіль.

Деякі [особи] закриваються від сплати мита з солі і воску своїми привілеями. Оскільки це суперечить звичаям, волимо встановити, щоб вони платили від солі згідно зі своїм обов'язком возове, а з товарів, захищених вольностями, — по 4 литовських гроша мита відповідно до звичаю.

Так само і ті, що купують або продають збіжжя на торгах і ярмарках, мусять сплачувати мито згідно з обов'язком і нашою уставою, чинячи так, а не інакше з огляду на нашу ласку і свої повинності. [...]

Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.
Київ, 1990. — С. 257.

Із запису розповідей купців, які приїхали з Січі (1616 р., травня 7)

124-го маия в 7 день приехали из Запорог на Дон в Манастырской юрт из черкас торговые люди Иванко Дмитриев, Иванко Голой, Прокофей Сидоров. А в роспросе сказали. Черкасы, деи, в Запорогах в зборе 10 000 да

на море пошло сорок стругов, а в стругу человек по сороку и по пятидесят, а етман, де, у них Василей Стрелковской [...]

Да оне ж сказывали, что в Полше у крестьян с ляхи ныне межусобная великая вражда за то, что многие крестьянские церкви порушили и здела-ли костелы, а немногие церкви не порушены, и в тех пения нет, стоят запечатаны. И, видя то, крестьяня послали от себя семь князей в Черкасы, чтоб их веру ляхи не порушили, чтоб им против ляхов стояти заодин.

Документы российских архивов по истории Украины.
Т. 1: Документы по истории запорожского казачества 1613—1620 гг.
Львов, 1998. — С. 92.

Лист турецького султана до короля Сигізмунда III з описом козацьких паланок (1617 р., серпня 13)

[...] Ті паланки, в котрих живуть козаки, збудовані після примирення і вчиненню перемир'я; ці паланки є новими, вони не тільки не були вами знищені, але взагалі тепер недавно були добре вами забезпечені воєнними людьми і гарматами. Так недавно неподалік Тягині була збудована паланка Босого, там чимало цього злодійства переховується. Недавно з Очакова 27 осіб беслеїв і на цій дорозі 25 з них було схоплено; два з них втікши, розповіли про цю справу і шкоду. Якже це може бути названо миром і перемир'ям, коли після вчинення перемир'я паланка Босого, Корсунь, Біла Церква, Черкаси, Переяслав та інші їм подібні паланки були збудовані. Корисніше буде обом сторонам, щоб їх знищити [...]

Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI—XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2.
Київ, 2002. — С. 329—330.

Із запису розповіді переселенця з України П.Іванова про участь запорозьких козаків у поході польського війська на Москву (1618 р., травня 20)

[...] Пришол государеву землю с Козановским в Великой пост на 5 недели, и стоял Козановской с литовскими людьми под Стародубом 4 недели. И стародубцы Козановскому целовали крест на том, что ему итти от Стародуба прочь и стародубских уездов не воевать и над городом никакова дурна литовским людем не учинить. А стародубцем против литовских людей войною никуды не ходить и с ними никакова розврату не чинить до тех мест как Московское государство с Литовским будут меж собою в миру [...] И он, Панька, у литовских людей ушел во Брянеск тому ныне, мая в 20 день, будет четыре недели [...]

[...] Да в нынешнем же в 126-м году перед Покровом был он, Панька, в литовском в городе в Мошнах и приезжал из Польши к Вешневецкому

князь Адам Вешневецки и сказывал, что король в Литве умер, а после, де, ево осталось 3 сына, и два королевича осталось в Литве, а третей, де, пошол под Москву. А на королевское место ныне в Литве выбран Дубенской.

А с турским было король помирился на 5 лет на том, что вывести королю из Запорог черкас. А черкасы в те поры лежали на Украине у Белые Церкви. И как послышали черкасы, что им в Запорогах не быть, и черкасы меж собою чинили о том коло и приговорили, что им литовскому королю не служить, а хотели писать к государю царю [к. т.] лист, чтоб им г-рь велел быти под ево государьскою державою, где г-рь им ни велит быть.

А коло было у черкас в 125 году перед Семенем днем 4 недели в городке в Черкасе, от Канева 7 мель. И из Литвы к ним приезжали послы и давали им гроши и сукна, чтоб они шли х королевичю на помочь воевать Московского государства землю. И черкасы денег и сукан не имали и отказали, что им литовскому королю и королевичю не служить и Московского государства в землю войною не хаживать, и тех послов с тем в Литву отпустили тотчас. А он, Панька, в те поры был у черкас. А что король в Литве умер, про то послы черкасом не сказывали, и черкасы про королевскую смерть при нем не ведали, а всех черкас в зборе з 20 000.

И после тех послов вскоре приехал из Литвы к Белой Церкви Желковской, а с ним гусар и гайдуков 8000 и хотел их побить, и стоял у Белой Церкви с неделю и пошол прочь х Каменцу Подольскому, потому что черкасы стали ему сильны, а бою Желковскому с черкасы не было.

И в нынешнем в 126-м году после Покрова ходили черкасы турского царя под город под Очаков и под Очаковым турских людей многих поимали, и стада отогнали, и за то меж ими учинилась война [...] А Козановской своим полком был з Желковским в Каменцы ж Подольском, и Желковской послал ис Каменца Козановскова с литовскими людьми х королевичю в Вязьму, и ис Каменца Козановской пошол в нынешнем в 126-м году в Филипов пост [...]

Документы российских архивов по истории Украины.
Т. 1: Документы по истории запорожского казачества 1613—1620 гг.
Львов, 1998. — С. 122—123.

Документи про виїзд козаків з війська Петра Сагайдачного в Калугу на російську службу (1618 р., грудня 25—28)

[...] Имена переезщиком черкасом, которые приехали в город в осаду Емцова полку Васюковаи сотни Иван Иванов. Тово ж полку Продиковаи сотни Иван Ребец. Персково полку Михайло Михайлов. Тово ж полку Ясковай сотни Иван Ондреев. Гетмансково полку Григорьевой сотни Трипольца Меркул Вишневской.

Тово ж полку Монастырсково сотни Василей Дибовской.

Милосново полку Конковского сотни Григорей Данилов. Коншина полку Ждановай сотни Гаврила Тростенецки.

126-го декабря в 28 день писал[и] к государю, царю[...] [к. т.] из Кол[у]ги воеводы князь Офонасей Гагарин с товарыщи, прислал[и] со есау-

лом казачьим с-ван]ом] Васильевым да с козаком с Сенькою с Матчиным выходцов черкас 9 ч.

А в роспросе есаул Иван Васильев да казак Сенька Матчин сказал[и]: Поехали они из Колуги декабря в 25 день на Рожество Христово в обед. А ехали на Боровеск, а из Боровск[а] до Москвы Боровскою большою дорогою. И, дорогою едучи, про литовских людей никаки вестей не слы[хали]. А Саодашной с товарыщи и з черкасы пошли из под Колуги декабря в 22 день во фторник на Перемышль да на Болхов, а из Болхова ми[мо] которых иных городов пойдет, тово не ведают. А слышали они от выходцов, что Саадашному и черкасо[м] итти в Киев и лежать около Киева. А сколько лежанья будет, тово не ведают.

А полковник Пырскай своим полком из под Колуги пошел того ж дни декабря в 22 день на Одуев, а с Одуева на которые городы пойдет, тово не ведают. А слышали они от выходцов, что полковнику Пырскому своим полком и всем черкасом сходитца в Киеве, а из под Киева куды им итти тово не ведают.

А где ныне гетман Саодашной с товарыщи и полковник Пырской с своим полком тово они не ведают. Как Саодашной и полковник Пырской пошли с черкасы из под Колуги, отпустили рускова полону детей боярских, и боярынь, и крестьян, и крестьянских жон, и робят, и девок тысячи з две и больши, а иной полон с собою повели, а сколько полону с собою повели тово не ведают.

А к городом идучи, учнут ли приходить, и уезды, села и деревни учнут ли воевать или нет, тово не ведают. А как Саодашной и Пырской пошли из под Колуги, и с тех мест декабря по 25 день по их поез приехало черкас в Колугу на государево имя в разных числах с 400 человек и больши своимии головами, иные з женами и з детьми, а иные холости, а приехали все с коши, а кошу у всякого человека по одним санем, и у жен[а]тых жены и дети сидят в тех же санех, а сами приехали верхи, и на иных лошадях, и простые лошади у многих черкас есть же, у человека лошади по две, и по три, и по четыре, а иной выехал на одной лошади, а простой и кошавой лошади нет. И воеводы князь Офонасей Гагарин с товарыщи тех выходцов в острог не пустили, а поставили их за острогом в слободах и приставили к ним детей боярских и стрельцов для береженья, а для покупки для хлеба и конскова корму пущают в большой острог человек по 10 и по 15 и больши. И декабря в 23 день, середу, до их поезду за два дни те черкасы, которые приехали на государево имя выбрали себе под Колугою старшиною полковникова Коншина брата Ждана, а наперед сего он был у брата ж своего у Конши в полку сотник.

Да колужской же гонец Ондрей Сухотин сказал, что ворочались черкасы с первова и здругово стану с коши, а ины[е] коши с полоном отпущали в Литву, а видел он, Ондрей, что черкасы приехали немногие з женами, и то женки руские.

А выходцы в распросе сказали: Выходец Меркурей Вишневскии в распросе сказался черкашенин, служил Дмитрею Кирилову сыну Плещееву, а Дмитрей Плещеев взял иво к себе во двор ис тюрмы в Володимере во 123 году о Николине дни, а взят он в языцех во 120-м году в Родительскую

суботу в посылке из Володимеря от воеводы Ортемья Измайлова в Суздальском уезде в Троетцкой вотчине Сергеева монастыря в селе Никольском и вкинут был в тюрму, а ис т[ю]рмы во 123-м году о Николине дни выдал иво ис тюрмы Дмитрею Плещееву воевода Семен Коробьин. И был он у Дмитрея в вотчине в Володимерском уезде в деревне Микулине на приказе. А в нынешнем во 127 году о Покрове святей богородицы приходили в Дмитрееву деревню в Микулино лисовщики, и его взяли, и привели х королевичю под Троицу. А как был у королевича от Саадашново полковник Милосной, [...] Меркурко, с Милосным приехал к Садашному под Колугу за девять ден до Рожества Христова, как Саадашной стоял в Колуге в остроге, а от черкас ушол в город в Колугу за три дни до Саадашново отходу. А полковник Милосной привез от королевича листы о том, что с московским государем учинил мирное постановенье, и Саадашному бы ис под Колуги со всем войском итти в Запороги тотчас. И Саодашной ис под Колуги пошол во фторник декабря в 22 день на Козелеск да на Брянеск, а достальные люди пошли в середу, а полковник Пырской пошол другою дорогою, а на которые городы, тово не ведает, и полоневиков многих в остроге покинули. А пришод Саадашному в Киев и сождався со всеми людьми, и ис Киева идти всем розно, где хто живет. А иных никаких вестей не ведает.

Черкашенин Иван Ребец сказался Емьцово полку Противовы сотни, переехал на государево имя в Колугу до отходу Саадашново за три дни, в суботу декабря в 19 день. А Саадашной пошол ис Колуги во фторник декабря в 22 день в Литву в Киев со всеми людьми. А вестей сказал: При нем, де, Иване приговорили в раде у Саадашново итти ис Колуги в Литву в Киев всем черкасом двема дорогами, Саадашному самому на Перемышль, да на Белев, да на Волхов, а Пырскому на Одоев да на Куреск, а сходитца, де, им всем в Киеве. А хотел, де, им королевич в Киеве давать гроши, а, дав гроши, где им ис Киева итти, про то он не ведает. [...]

Документы российских архивов по истории Украины.
Т. 1: Документы по истории запорожского казачества 1613—1620 гг.
Львов, 1998. — С. 196—200.

З настанов київського унійного митрополита Йосифа Велямина Рутського щодо поширення унії в Києві (1618 р.)

[...] Тому, що сам митрополит не може жити в Києві, не маючи там доходу більше тисячі золотих і жодного фільварку, він хоче посвятити суфрагана, яким і він сам був за свого попередника Потія. Його обов'язком було б мешкати в Києві та правити попами-уніатами, які є на території єпископських маєтків та маєтків інших панів-католиків.

Щоб дохід цей суфраган отримував сам, щоб спілкувався з тамтешніми людьми, знаходив нагоди для поширення унії, запобігав всьому шкідливому і, будучи на місці, виконував все, що належить до обов'язків пастиря.

Для його духовної допомоги з половини того ж доходу мати при монастирі Св. Софії добрих уніатів, людей побожних і вчених, яких з ласки

Божої знайти вже не так важко, і чим далі, тим, надіємося, їх буде більше; вони ж повинні мати у себе і школу.

Крім головного монастиря, званого Печерським, в Києві є ще три: Миколаївський, Кирилівський і Золотоверхий, які знаходяться у віданні й. м. короля. Ті монастирі без труднощів можуть зайняти згадані ченці-уніати, не турбуючи тамтешніх людей: одні — після смерті тамтешніх ігуменів, інші — зараз, а саме Золотоверхий, на який має право митрополит; інші монастирі, хто б не мав на них привілеїв, крім Печерського, повинні бути підпорядковані унії. Деякі [ігумени] і без привілею утримують їх тільки владою печерського архімандрита, який на це не має жодного права, а тільки й. м. король. [...]

Розуміємо, що поки воєводою буде в Києві єретик або схизматик, нічого доброго для слави Божої статися не може. Бо що б йому в тій справі не говорив п. воєвода, він, виказавши показну готовність, потайки робитиме протилежне, як ми вже достатньо пересвідчилися.

Великою перешкодою унії в Києві є нове братство, засноване схизматиками три роки тому в Києві без привілею й. м. к., де вони збираються і радяться. Наслідком цього з самого початку було те, що втопили митрополичого офіціала, а потім викрали слугу з грошима, який збирав подвійний побір, вивели його в дике поле й прикули до гармати; також тепер викрали і невідомо куди діли попа-уніата, який був один на Київ. Якщо те братство не буде зліквідоване, то важко думати про щось добре [...]

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X — початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів. Київ, 1988. — С. 209—210.

Документи про приїзд у Москву посольства від гетьмана П.Сагайдачного на чолі з осавулом П.Одинцем (1620 р., кінець січня — квітня 28)

От царя и великого князя Михайла Федоровича Всеа Русии в Путивль воиводам нашим Ивану Михайловичю Борятинскому да Миките Васильевичю Оладьину. Декабря в 3 день писали есте к нам, что генваря в 16 день приехали к вам в Путивль запорожских черкас посланцы Петр Одинец с товарищи, пятнатцать человек. И вы, дав им корму и подводы, отпустили их к нам к Москве, а держать их в Путивле до нашего указу не смели. А наперед сего, генваря в 26 день вы же писали к нам с толмачом с Титком Труфановым, что сказывали вам в вестях рыляне торговые люди и литовские купцы, что Саадачной щлют (!) к нам ото всево войска черкас с крымскими языки. И буде те черкасы в Путивль с крымскими языки придут, и вам бы об отпуске и о корме и о подводах велети нам указ свои учинить. И ныне указ послан к вам с рыленином сь Яковом Смолевом, генваря ж в 28 день, а велено было вам тех черкас поставить их у себя в Путивле за острогом, и роспрося их, и дав им от себя наше жалованье, отпустити назад и сь языки, а к нам, к Москве, отпускати их не велено. А ныне вы тех черкас отпустили к нам, не дождався нашего указу, собою. И вы то

учинили неведомо каким не[...] ным обычеим, мимо дела, писав к нам об указе, да не дождався нашего указу черкас отпустили. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б вперед так не глупали, без нашего указу таких великих дел делать не дерзали и тою своею глупостью нашим (!) делам порухи не чинили [...]

[Ме]сяц[а] февраля ж в 27 день в суботу на Масленой [неде]ле по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича Всеа Русии указу были в Посолской полате у дьяков у думново у Ивана Грамотина да у Савы Романчюкова запорожские черкасы Петр Одинец с товарыщи. А посылан по них на подворье пристав их сотник Яков Весков, а черкасы шли в город пеши. И как черкасы были у дьяков, и в то время стояли в городе стрелцы в чистом платье бес пищалей. И как черкасы вошли в Посолскую полату, и посолской думны дьяк Иван Грамотин спрашивал у черкас здорово ли дорогою ехали, и нет ли какие нужи в кормех.

А черкасы были челом на государеве жалованье, на корму, а говорили что им нужи нет никоторые. И дьяки говорили черкасом. Писали к царскому величеству ис Путивля воеводы князь Иван Борятинской, да Микита Оладьин, что вы приехали к государю ото всего Запорожского войска с крымскими языки, и путивльские воеводы вас отпустили сь языки к царскому. И они б ныне обявили, о чем Воиско Запорожское прислали их к царскому величеству бити челом, и где у них с крымскими людми был бой, и сколь давно, и сколько оне поймали языков.

И черкасы, Петр Одинец, говорили. Прислали их все Запорожское войско, гетман Саадачной с товарыщи бити челом государю, обьявляя свою службу, что они все хотят ему, великому государю, служить головами своими по прежнему, как оне служили прежним великим росийским государем и вь их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили. А ныне они по тому же служат великому государю, ходили из Запорог на крымские улусы.

А было их с 5000 человек и было им с крымскими людми дело по сю сторону Перекопи под самою стеною. А было татар у Перекопи с 7000 человек, а на заставе было их с 1000 человек. И божиею милостию и государевым счастьем татар они многих побили, и народ христьянской многой из рук татарских высвободили. И с тою службою и с языки присланы оне к государю, и в том волен бог да царское величество, как их пожалует. А татар они отдали преж того, а они всеми головами своими хотят служить его царскому величеству, и его царские милости к себе ныне и вперед искать хотят. И думной дияк Иван Грамотин говорил черкасом. То они делают добро, что они царьские милости к себе ищут, и служити ему хотят, и до царского величества бояр те их речи, что у них слышит, донесет. А от них царского величества бояре и до царского величества донесут, и что на то будет царского величества повеленье, и им ответ на то будет.

Думной же дияк Иван Грамотин говорил черкасом, что здеся, в Росийском государстве слух был понесся, что польской Жигимонт король учинился с турским в миру и в дружбе, а на их веру хочет наступити, и они б про то обявили ныне, как король польской ныне с турским и с папою, цесарем. И на их веру от них какова посяганья нету ль. И черкасы говорили.

Посяганья на них от польского короля никоторово не бывало, а с турским в миру. И на море им на турского людеи ходить заступлено из Запорог, а не с малых речек им оприч Запорог ходить не замирено. А про цесаря им и про папу ничего не ведомо и от них тот край отдален. А на Крым им ходить не заказано. А на весну все идут певне в Запороги. А ц. в-ву о том они все бьют челом, что их государь пожаловал, яко своих холопей.

А говоря дияки с черкасы, и сказав им государево жалованье, в стола место корм, отпустили их на подворье. Как черкасы войдут в палату к бояром, и обявит бояр дияк Сава Раманчюков, а молыт.

Великий государь, царь [к. т.] государь и обладатель велел вам быти на своем государевом дворе, своего царского величества у боярина и наместника Коломенского у князя Дмитрея Михайловича Пожарского да у дьяков, у думного посольского дияка Ивана Курбатова сына Грамотина да у Савы Раманчюкова.

И бояре черкасом дадут руку, а дав руки говорити им речь.

Одинец с товарищи. Пришли есте с великому г-рю нашему, к царю [к. т.] от гетмана Петра Саадашного и ото всего Войска Запорожского с листом и с послугою — крымскими языки. А в листу своем к царскому величеству гетман и все войско писали, что они, памятуючи, как предки их прежним великим государем, царем и великим князем росийским повинность всякую чинили, и им служили, а за свои службы царское милостивое жалованье себе имели. Так же и они царскому величеству служити готовы против всяких его ц. в-ва неприятелей. А ныне были они под Перекопью и многих бусурман побили и живых поймали, и полон многой крестьянской вызволили. И того погрому прислали с вами к ц. в-ву крымских дву человек тотар.

И что писали к ц. в-ву гетман Петр и все Запорожское войско в своем листу к в. в-ву, то де известно. И великий государь наш царь [к. т.] гетмана Петра и все войско Запорожское за то, что царские милости и жалованья к себе поискали, и его царскому величеству служити хотели, похвалял его, и в своем царском милостивом жалованье гетмана вашего и все войско Запорожское имети хочет по тому ж, как и предки его, великие государи, цари и великие князи росийские, дед его ц. в-ва, блаженные памяти великий государь, царь и великий князь Иван Васильевич всеа Русии, и дядя его, великий государь царь и великий князь Федор Иванович всеа Руси — прежних запорожских гетманов и все войско Запорожское в своем царском жалованье держали. А в том бы вам не оскорблятца, что есте его ц. в-ва очей не видели, потому что есте пришли к Москве перед постом, и в пост у великого государя нашего никакие послы иноземцы не бывают. А ныне царское величество ездил молитца по святым местам, и велел вас великий государь наш отпустить к себе. А с вами велел его царское величество послати своего государского жалованья к гетману и ко всему войску денгами триста рублев. А на отпуске жалует вас ц. в-во своим царским жалованьем, денгами, и комками, и тафтами, и сукны, и шапки. И отпустить на подворье, да сказать им в стола место корм.

Лета 7128-го, марта в 10 день по государеву, цареву [к. т.] указу память казначею Микифору Васильевичю Траханиотову да дьяком Ждану Шипову

да Булгаку Милованову. Указал государь, царь [к. т.] дати своего государева жалованья черкасом запорожским, которые приехали ко г-рю, из Запорог ото всего Запорожского войска з грамотою и с крымскими языки.

Атаману Петру Одинцу камка добрая да сукно доброе лундыш, шапка лисья в четыре рубли. А товарищем ево, лутчим семи человеком по тафте по доброй, по сукну по доброму ж, по шапке лисьей по пол-третья рубли шапка. Достальным семи ж человеком по сукну по доброму ж, по шапке лисье, по полтора рубли шапка.

И по государеву, цареву [к. т.] указу казначею Микифору Васильевичю Траханостову да дьяком Ждану Шипову да Булгаку Милованому те камки, и тафты, и сукна, и шапки лисьи, что дать государева жалованья запорожским черкасом велети изготовити, а изготовя прислать в Посолский приказ к дьяком, думному к Ивану Грамотину да к Саве Раманчюкову.

Божиею милостию от великого государя, царя [к. т.] самодержца и многих государств государя и обладателя запорожских черкас гетману Петру Конашевичю, и атаманом, и сотникам, и ясаулом, и всему войску наше государское милостивое слово. В нынешнем во 128-м году присылали есте к нашему царскому величеству ото всего своего войска посланцев своих Петра Одинца с товарыщи з грамотою. А в грамоте своей к нашему царскому величеству писали есте, и речью нашего ц. в-ва приказным людем те ваши посланцы говорили, что вы, памятуючи то, как предки ваши запорожские гетманы и все войско прежним великим государем, царем и великим князем Росийским повинность всякую чинили и им служили. А за свое службы от них, государей, милость и жалованье к себе имели. В тои же повинности и ныне нашему ц. в-ву быти хотите, и за порогами будучи службу свою нам оказывати хотите против всяких неприятелей наших. И ныне ходили есте на татарские улусы, и многих татар побили и в полон поимали. И того своего полону прислали есте к нам с посланцы своими дву татаринов. И просити того у нашего ц. в-ва чтобы нам вас пожаловати, послуги ваши, и тех полоненников велети милостиво принять, и пожаловати б вас за ваши службы нашим царским жалованьем. А вы и вперед нашему ц. в-ву прямо и верно служити будете. И мы, великий г-рь тебя, гетмана Петра, и все войско за то похваляем, что вы нашие государские милости к себе поискали, и службу свою к нам великому г-рю оказуете, вперед нам службу свою и раденье хотите оказывати. [...]

Документы российских архивов по истории Украины.
Т. 1: Документы по истории запорожского казачества 1613—1620 гг.
Львов, 1998. — С. 245—249.

З повідомлення посла до Криму про сутичку із запорожцями біля гирла Молочних вод (1620 р., вересня після 11)

И августа, государь, в 3 день был я, холоп твой, у Джанбек-Гирея царя на отпуске [...] И августа, г-рь, в 15 пришел я, холоп твой, с твоими, государевыми людьми и с крымскими гонцы на Молочные воды, и на усть,

г-рь, Молочных вод на море стоят черкасы в судех, тринатцать стругов. И, вышед с моря, и стругов черкасы учели нас, холопей твоих, и крымских гонцов на усть Молочных переимати и ис пищалей по нас стрелять. И я, х. т. с твоими, государевыми людьми и с крымскими гонцы, убоясь черкас конных людей, пошли наспех днем и ночью [...]

Документы российских архивов по истории Украины.
Т. 1: Документы по истории запорожского казачества 1613—1620 гг.
Львов, 1998. — С. 259—260.

З листа польського короля Сигізмунда III луцьким урядникам і міщанам про заборону будувати братську церкву і школу (1620 р.)

[...] Славетные, верне нам милые! Дано нам справу, иж найдуютсе межи вами некоторые особы; которые, выламуючисе з юрыздиции владыки луцкого, на зневагу его, без жадного позволения его, яко пастера там того местца и старшого преложоного релии кгрецкое, и овшем упорне и свовольне церковь и школу якуюсь новую, называючи то Брацтвом милосердя, в том же месте нашом Луцку заложили. Которым заложенем тое церкви унию, през антецесоров помененого велебного отца владыки луцкого, за позволенем всего духовенства, в том панстве нашом будучого, принятую и до панств наших святобливе внесеную, а за тым зверхность пастырскую помененого отца владыки луцкого, за сполную на то радою и помочю вашою, затлумити усилуют. Што иж се диет мимо ведомость нашу, на уйму юриздиций помененого владыки луцкого, противко правом и вшелякой слушности, на знесене тое светобливое едности, про то мы, зичечи, абы в местах наших ничого за приватными чиими замыслами, без ведомости и позволеня нашого, се не деяло, хотечи, абы тая справа, которая есть владзы и зверхности пастыра тамтого местца уближаючая и вшелякой слушности противная, далей се не ширила. Росказуемо конечне, как мети хотечи, абысте таким свовольным юрыздицием, которые не могут быти, одно з великим помешанем и уближенем юрыздиций нашое и помененого велебного отца владыки луцкого, множитисе не допусчали, и ремесников местским под срокгим каранем нашим будованья тамтое церкви и школы занехати росказали. [...]

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 1.
Москва, 1953. — С. 8.

З промови волинського шляхтича Л.Деревинського на Варшавському сеймі (1620 р.)

[...] Почнемо з Кракова в Короні: чи збільшується прославляння Бога при цій нововигаданій унії? Саме в великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних з боку Москви

містах робиться те саме. В Могильові і Орші церкви запечатані, попи розігнані. В Пінську зроблено те саме. З монастиря Лещинського зробили корчму [...]

Придивись ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, обминаючи інші міста, робиться у Львові? — Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого жителям міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими. Знову ж — хіба не гноблення у Вільні, при тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком проводжати через замкову браму, через яку проходять і проїжджають євреї й татари, то вони цю браму зачиняють і тіло доводиться проносити через іншу браму, яка служить для вивозу міських нечистот; бідняки не можуть добути води, через це виникають великі позови (praa judicium), бо всякій халупі дозволяють мати трубу для води, а велика площа і багато будинків не мають і жодної труби, хоч відомо, що вона була і сліди її є. Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають по Новогрудку і по інших містах, розбивають на вільному шляху і заарештовують. Так само в міські ради не притягаються люди достойні і вчені, які не належать до унії, а простими мужиками неосвіченими до того, що інший не зуміє визначити, що таке є правосуддя, заповнюють ці місця, на сором руського суду. З невинних незаконно стягають грошові суми. Коротко сказати: дуже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки).
Київ, 1941. — С. 55—56.

З листа київського митрополита Іова Борецького до польного гетьмана литовського Криштофа Радзивілла з повідомленням про висвячення єрусалимським патріархом руської ієрархії (1621 р., травня 8/квітня 28)

Всемогутній Господь завжди хоче мати свою святу Церкву в своїм порядку, провидінні своїм і зволив визначити її мету, аби Церква, як і він сам, і терпіти, і вічно радіти могла. Ось чому він нікого іншого в ній, при собі, по собі і на вічні часи, не хоче мати найвищим правителем, опікунорм, пастирем і оборонцем, тільки самого себе. Він обдарував найвищою мудрістю дозор, зверхність і оберігання таїн, порядно йдучими слова його святого ключника, підготувавши до послушенства і статечності серця вірних. Ось ці провидіння і порядок Всемогутнього Господа для просвітління очей — святий, прийнятий нами, дарований Богом від грецьких пастирів зі Сходу, ніколи не були зраджені бідним народом нашим руським, який був у різних небезпеках, але, навпаки, глибоко відчуті і збережені були і є у

нас всім народом при постійному прославлянні і висловлюванні покірної нашої вдячності Господньому маєстату. Однак папські хитрощі й підступи, невпинне лакомство свавільне деяких з-поміж нас злочинних пастирів, невпинне панування підхопили і провели понад двадцять років пастирську владу до двору Римського костьолу, в усьому супротивного нашій побожності; дозволили цим відступникам там, звідки вони прийшли, чинити тяжкі прикрості і зраду. Тоді Всемогутній Господь своїм чудодійним судом посилає нам нашого пастиря, єрусалимського патріарха, діючи через раду і помисел інших патріархів, співбратів його, сюди, до землі Руської, держави й. к. м., пана нашого милостивого. Патріарх підтримує нас і в статечності віри, і в [релігійних] почуттях, хвалить нас у завжди вірному віддаванні зверхнього послушенства великому Королівству Польському і суворо наказує помножувати в ньому [королівські] благословення. Він же відновлює ієрархію, ошукану римськими дворянами, і висвятивши на митрополію і владицтва осіб, обраних усією Руссю і йому рекомендованих. Після того він щасливо від'їхав від нас на своє місце, до святої столиці єрусалимської. Ці почуття народу руського високо підняли невпинну заздрість злих і фальшивих людей, наших противників, псевдомитрополита і його прихильників. Ця заздрість збудила проти нас безсоромну злість, охрестила нас зрадниками вітчизни і в такому хибному світлі показала нас королю його м., а потім вдалася й до тиранства. І вже, мабуть, сталося б так, що ми б не змогли отримати і відомості з тієї сторони Литви, якби Господь, добрий і найласкавіший утішитель змучених сердець своєї пастви, не зволив спонукати вашу кн. м. заступитися за нас. [...]

Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. CCXXV.
Львів, 1993. — С. 316—319.

З передсмертного листа Петра Сагайдачного до польського короля Сигізмунда III (1622 р., березень)

Найяснейший королю Полский и наймилостивейший мой пане. Поворочаючи з под Хотеня до дому любо светлейший ксионже принц Владислав, наймилший вашого королевского величества сын, а мой найласкавейший добродей, для улечения смертельных ран и болезний моих придал мне лекаря своего; однак изнемогають там все того лекаря лекарственныи медикамента и довцены, где ядовитыи пострелы бесурманскии, в тело мое потрафивши, все майстерства лекарственныи упередили, и смертотворный яд свой внутрними действиями во все составы и жилы мои розливши, латвую и уже видимую не ко животу, но ко гробу устроють мне дорогу [...] А я монаршие вашого королевского величества нозе смиренно обнявши, покорне и слезне прошу, дабы тое козакам твориме бедствие и озлобление превисоким и грозным вашого найяснейшого величества мандатом было запрещено и ускромлено. Особливо Унея, за милостивым вашого найяснейшого королевского величества позволенем, тепер з Русе чрез святейшого Феофана, пат-

риарху Иерусалимского, знесеная, абы впред в той же Русе никогда не отновлялася и своих рогов не возносила. Мають абовем отци езуити и все духовенство костела Римского (и без нас православных) кого до Унеи своей наворочати и присвояти, — тых народов, которыи отнюдь не ведають и не верять Христа Господа, плотию в мир пришедшаго. А мы православныи, древних Святых Апостолских и Отческих преданий и догматов без жадной Унеи и схизмы придержащися, не отчаваемся нашого спасения и блаженного живота вечного. Сии две мои, верного вашого королевского величества слуги, желания, ежели рачить и наймилшим детем своим по собе милостино прикажеш учинити и непременно всегда заховати, то и панование их и целой короны в тишине и благовременном от всех неприятелских наветов покой завше будеть и преизбудеть. Чего я и повторе всеусердно желаю. [...]

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. — С. 72—73.

З листа полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького з повідомленням про пропозицію об'єднання православної церкви з унійною (1623 р., грудня 6/листопада 26)

[...] І пан Іван Дубович сам від нас небагато втіхи вимагав, бо нас своїм посольством утішив, якщо воне є правдиве і його послали від чистого серця. Дав би то Господь Бог, аби це до своєї первісної слави [?] прийшло. Що за тим проклятим, Богу і людям бридким відступництвом, їм би було вийшло, якщо нещиро йдуть, самі побачать; якщо ж щиро, то поможи йому і нам, Господи Боже; ми раді були йому самому, але з ним і всім його старшим незрівняно більш раді; котрих [приязнь] він нам обіцяв словом і серцем. Що я, Господу Богу доручивши, як подателю усього доброго, прошу, аби він [Бог] не дозволив засипати моїх очей землею матері моеї раніше, ніж успішно натішаться почутим нині, дивлячись на те, як наді мною, грішним, одними устами і єдиним серцем, далекі тепер, а на той час близькі, ставши, і два, як один, руські митрополити заспівали: «Останні привітання віддаємо брату померлому». І я [своєю] душею у Бога мого в тому нужденному гробі моїм порадувався б. Однак хто легко вірить, той легко обманюється. [...]

Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. CCXXV. Львів, 1993. — С. 340—342.

Контракт між Данилом Стрибилем і белзьким воєводою на виготовлення і доставку поташу до Межиріччя (1624 р., липня 2)

[...] й. м. пан Стрибиль продає й. м. пану белзькому воєводі 72 шифунти поташу по півodинадцяти люблінських каменя у кожному шифунті, рахуючи по 32 фунти на камінь плюс те, що й. м. пан Стрибиль витратить на

кожну бочку, себто тару по 104 фунти. Цей поташ він обіцяє виставити й. м. пану воєводі до Межиріча Острозького за чотири тижні після їхнього контракту. А й. м. пан воєвода повинен заплатити й. м. пану Стрибилю за кожний шифунт виставленого до Межиріча і зваженого там поташу по півдванадцяти золотих, на що зараз дає 600 золотих завдатку. Якщо ж під час передачі в Межирічу виявляться лишки порівняно з домовленою за контрактом кількістю, де значиться 72 шифунти, а й. м. пан Стрибиль виставить 10 чи 20 шифунтів більше, це теж буде йому оплачено відповідно до ваги. Крім цього, й. м. пан Стрибиль гарантує й. м. пану воєводі, що виставить добрий і чистий поташ, який купці називають «лаутер».

Їх милості обіцяють дотримуватися цієї угоди під зарукою тисячі золотих. [...]

Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Київ, 1990. — С. 276.

З листа київського митрополита Іова Борецького до царя Михайла Федоровича і патріарха Філарета про направлення в Росію ієромонаха Памви Беринди для виправлення церковних книг (1624 р.)

[...] Понеже, божественною благодатию вперяем, вожделе видети пресветлыа ваши лица, державнейший пресветлый и благочестивый цару и всеблаженнейший отче отцем и великий государу патриархо, смеренный и благоговейный в иеромонасех и духовницех господин Памво Берында, честный протосиггел великиа святыа церкве иерусалимскиа, усердный пособник и благоподвижный в делании и исправлении книг печатных, искусный потрудитель в многих в нашей святой церкви российской, от них же ныне сам в совершением и изрядном издании Бесед на деяния апостольские пресветлой державе нашей являлася, приносит. Его же пресветлаа ваша держава, як сослужителя нашего и брата верна, в всем имети благоволити, от державы пресветлыа царские обычное благосердиа пожалование ему и милость подав к нам мирно отпустити сподоби, яко да по сих и в святую Афонскую гору отшед ради исправлений книг наших от тамо сущих зводов к нам. [...] пользу всеа церкве росскиа принесет и еще достодолжный талант, возмагаем державы светлости вашея благословением и пожалованием господу богу усугубит. [...]

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3 т. Т. 1. Москва, 1953. — С. 48—49.

Витяги з Куруківської угоди між представниками польського уряду і запорозькими козаками (1625 р.)

[...] Виконуючи доручення Речі Посполитої і зобов'язання, яке ми прийняли, ми доклали всіх сил, відповідних часові і обставинам, щоб задовольнити наміри і потреби Речі Посполитої з найменшою для неї шкодою і

кровопролиттям. Для цього, керовані любов'ю і належною вірністю державі, ми не шкодували ні праці, ні здоров'я і з Божою допомогою і з загальної нашої згоди привели військо запорізьке в порядок і покору на таких умовах:

Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі Божої уникнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаться на службі й. к. м., так і ті, які по волі й. к. м. повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорізьке, яке складається з підданих й. к. м., мало голову або старшого, за прикладом давніх років призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й. к. м. і Речі Посполитої, й. м. пан воєвода сандомірський, гетьман польний коронний, з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка.

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями, на подання коронних гетьманів [...]

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорізького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й. к. м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6000 з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й. м. коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені всім старостам [...]

Для війська запорізького ми призначаємо платні на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й. м. к. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й. к. м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, муситиме йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки).
Київ, 1941. — С. 62—63.

Лист гетьмана Івана Петрижицького і Війська Запорозького про доцільність об'єднання Лаврської і Братської шкіл у колегіум (1632 р.)

Ми, Іван Петрижицький — гетьман, осавули, полковники і все військо його королівської милості запорозьке, бачачи, що їх милості панове отці і пастирі наші, все духовенство православне разом із старшим і зверхнійшим своїм його милістю паном отцем митрополитом кір Ісаєм Копинським, а також їх милості панове шляхта, громадяни воєводства Київського і всі інші, вписані до братства Київського православного, що підлягає святійшому архієпіскопові константинопольському патріархові вселенському, при церкві святого Богоявления в Києві уфундованого, однодушно і одностайно просили превелебного його милість пана отця кір Петра Могилу, воєводича земель Молдавських, що в цей час є архімандритом Печерського Київського [монастиря], щоб школи, які його милість у монастирі Печерському Київському на підтримку всього православ'я східного заснував, і вчителів, що в них є, а також братію цього монастиря Печерського Київського перемістити зволив до Києва на місце при церкві святого Богоявления братській Київській і там їх разом з учителями навіки уфундувати, як при ставропігії святійшого архієпископа константинопольського патріарха вселенського, і як на місці, більш придатному для виховання учнів, визнали також і ми, все вищеназване його королівської милості військо запорозьке, що це була б святолюбива справа і для всієї церкви православної дуже потрібна і корисна; якби відповідно до прохання вищеназваних їх милостей обох станів людей школи ті на місці вищеназваному при церкві братській Київській були засновані. Отже, ми, військо запорозьке, донесли до його милості вищеназваного пана отця архімандрита прохання наше, щоб він погодився на те, про що вищеназвані їх милості духовенство і шляхта жадали і просили його милість. На яке всіх нас, вищеназваних духовного і світського стану шляхетського і війська запорозького людей, однодушне і для церкви святої східної корисне прохання і бажання його милість отець архімандрит добровільно згодився, але з такою умовою, щоб він сам на названому місці при церкві святого Богоявлення братській Київській, уфундувавши з своїх власних батьківських і дідівських добр [маєтків] школи з їх

учителями та братією монастиря Печерського Київського[...] всього цього місця — церкви, монастиря і шкіл, як старший цього братства нашого брат вписаний, довічним дозорцем, опікуном і оборонцем був і всіма на цю церкву, монастир, школи і шпиталь наданими, а також тими, що будуть ким-небудь надані фундаціями і доходами завідував і шафував спільно із старостами щорічними, від усього братства обраними, і з відома та за спільною радою всього братства православного, до цієї церкви вписаного, дбаючи пильно про те, щоб братія з монастиря його милості Печерського Київського туди для управління церквою і монастирем, а також для розмноження наук шкільних була переміщена, під послушенством і благословінням святійшого архієпіскопа константинопольського патріарха вселенського перебуваючи, побожно і самі жили і інших науками своїми до богобоязливого життя приводили, і щоб пильну спостережливість мали і якнайкраще спостерігали, щоб нічого ніким вірі нашій православній і канонам семи святих вселенських і місцевих соборів, а також стародавнім святобливим церкви святої східної звичаям противного і непристойного не діялося. Що ми, вищезгаданий гетьман, осавули, полковники і все військо його королівської милості запорозьке, при вищезгаданих від нас до його милості пана отця архімандрита із згаданими обох станів і кондицій людьми принесених проханнях наших легко і охоче дозволили його милості, як старшому братові, до цього вищеназваного братства вписаному, тільки ж з такою умовою, щоб це вищеназване управління, нагляд, і опікунство і ведення справ церкви, монастиря, шкіл і шпиталю, а також до них наданими добрами і фундаціями, шафунок і довічне завідування не на уряд архімандритства печерського, а тільки виключно на саму його милості вищеназваного кіра Петра Могили, воєводича земель Молдавських, особу поширювалося і розумілося. А після смерті його милості все це в силі і волі вищезгаданої братії монастиря Печерського Київського, в братстві нашому Київському уфундованої, з відома і за рішенням усього братства залишатися має, щоб кого вони самі захочуть для цього придатного, благочестивого і до церкви православної зичливого чи духовного, чи світського стану чоловіка за старшого свого на місце вищезгаданого його милості пана отця архімандрита на якийсь час обрати, то щоб їм ні від кого заборон і перешкод не було, але щоб це у владі їх самих залишалося. Котрим-то братіям законникам монастиря Печерського, при церкві братській Київській навіки заснованим, ми, все вищезгадане військо його королівської милості запорозьке, так від імені всіх нас, що тепер є, як і від тих, що потім будуть, полковників наших війська запорозького, заявляємо і обіцяємо в обороні своїй так їх самих, як і церкву, монастир, школи, шпиталь і все, що до них належить, від всіляких неприємностей, противників і перешкод міцно боронити, заступатися і за них до смерті своєї заставлятися. На потвердження чого для ліпшої в цьому певності і міцності ми дали його милості панові отцю архімандритові і згаданій братії цей наш військовий лист з печаттю нашою військовою і підписами рук наших.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 237—239.

Уривок з щоденника польського шляхтича Ф.Обуховича про зруйнування козаками під керівництвом гетьмана Івана Сулими фортеці Кодак (1635 р.)

В 1635 році непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно і таємно прокравшись з 800 козаками з моря до Дніпра, насмілився напасти на фортецю, яку його милість король Владіслав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі і оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили і турка не дратували.

Сулима, напавши вночі на цю фортецю і перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана і багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої і нову фортецю в кількох місцях зруйнував.

Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми і відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався в 1636 р. [...] Там же йому і ще кільком таким же негідникам відрубали голови і посадили їх усіх четвертями на кіл [четвертували]. [...]

Історія України в документах і матеріалах.
Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки).
Київ, 1941. — С. 90—91.

З привілею короля Владислава IV про передачу новгород-сіверського Спаського монастиря ордену єзуїтів і про організацію єзуїтського колегіуму, школи і костьолу в Новгород-Сіверську (1635 р.)

[...] Мы порешили украсить город устройством в городе Новгород-Северском преподобных провинции польской отцов-иезуитов, которых страх перед богом, добродетель, набожность и рвение в распространении истиной веры господней нам и всему миру известны, надеясь, что благодаря их набожности, примерной жизни и воспитанию молодежи в их школах, католическая религия в том краю получит значительное распространение. Что все да сбудется на счастье нам и Речи Посполитой.

Отправляем упомянутых отцов-иезуитов в Новгород-Северск и для них в этом городе отводим и на вечные времена даруем место для постройки костела, коллегиума, школ и дома ордена, которое шляхетный местный староста должен своевременно и по потребности отмерить. Жалуем их на вечные времена правом вольной рубки деревьев в наших тамошних лесах как для отопления, так и для строительства, чтобы упомянутые отцы-иезуиты имели полное обеспечение и достаток в потребностях своих и дома божьего. [...]

А духовенство греческой религии не должно иметь других школ, в которых бы обучали по-латыни, как помеху названным отцам-иезуитам и школам их.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 1.
Москва, 1953. — С. 150.

З рішення львівської міської ради і комісарського суду щодо селянського протесту проти збільшення панщини (1636 р., лютого 26)

[...] Виявилося із слідства, проведеного самим урядом міської ради перед цим актом комісії (це підтверджують документи), з того, що [селяни] під час наочного зведення при теперішньому акті комісії призналися, а також з самих фактів виходить, що всі піддані міських сіл не хочуть в жоден спосіб відробляти [панщину] по 4 дні на тиждень від лану згідно з декретом й. м. короля, ні місту, ні міським пп. орендарям. Піднімають явні бунти, заворушення та повстання серед громад, одні відвертають інших від робіт, від послуху та повинностей, які до них належать, не звертають ніякої уваги на часті урядові нагадування. Нижче подані призвідці і ватажки доводять підданих усіх сіл до значних складок для підтримки своїх бунтів. Внаслідок згаданого підбурювання, громади вперто не з'являються навіть до нинішнього акту виконання декрету й. м. короля, хоч були декілька разів покликані та повідомлені возним, орендарями, а також лендвійтами. Доходять навіть до такого ступеня зухвалості та свавілля, що коли уряд міської ради нагадує їм через міських сторожів та слуг про належні роботи, вони на них у бурхливому заворушенні вороже наступають, дзвонять на тривогу і биттям у дзвін подають собі сигнал, щоб скоріше зійтися та громадитися. [...]

[...] з огляду на те, що нагодою та приводом до тих бунтів і непослуху були у них привілеї, здобуті нечесним шляхом і навічно скасовані декретом й. м. короля, уряд наказує під загрозою смертної кари, щоб заступники війтів разом з старшими заприсяженими всіх міських сіл склали в цьому уряді протягом восьми тижнів назначеного терміну ті вже скасовані привілеї та все інше, що мали б, незгідне з декретом й. м. короля, виданим у зв'язку з дійсно спірними справами між сторонами.

Вкінці [міська рада] [...] наказує громадам всіх сіл віддати та відробити панщину, якої не виконували з часу оголошення декрету й. м. короля, [...] рахуючи щотижня по 4 дні від лану, від півлану 2 дні і від чверті лану один [день]. А надалі щоб раз назавжди відмовитися від бунтів, заворушень та всякого непослуху [...]

Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.: Збірник документів.
Львів, 1961. — С. 240—246.

З листа Дмитра Гуні до Станіслава Конєцпольського, в якому містилася вимога припинення кровопролиття та збереження козацьких прав і вольностей (1638 р., бл. 10 липня)

[...] Не можемо інакше розуміти того, що в. м. не для згоди й поміркованості привів усе своє військо сюди, в плавні, перед Військо Запорозьке, а напевно для того, щоб остаточно знищити нас. Чати свої розпустили, котрі над невинною християнською кров'ю знущаються гірше, ніж супротивники святої віри, як слуги жорстоких тиранів. Очевидно, немає тут ні правди, ні Божого страху. Нехай би точили війну з нами, Військом Запорозьким, котре життя свого не шкодує й за наші криваві заслуги та невинно пролиту кров здалося на милість найвищого Бога, давши спокій невинним, бідним і пригніченим людям, голос котрих і невинно пролита кров волають до Бога про помсту, закликаючи й нас до того. Через зрадників наших втрачаємо права і вольності, надані від св. пам'яті королів польських за наші криваві заслуги, втрачаємо все, що з давніх часів набуте виключно шаблею. Тому ліпше померти і один за другим покласти голови, ніж погодитись на таке перемир'я, як під Кумейками, бодай ніколи не вернулося б. Однак, як і раніше писали до й. в. м., так і тепер, здаючись на ваш мудрий розсуд, просимо в. м., нашого м. п., припинити проливання невинної християнської крові й не залишати нас без своєї панської ласки, щоб ми більше не терпіли таких бід і гноблення, а лишалися при давніх правах і вольностях, набутих колись нашими кривавими заслугами. Певно, що ми не бажали б довше дивитись на проливання невинної крові, але нас стримує те, що в. м., наш милостивий пан, прийшовши сюди, ні перемир'я, ані справжньої війни не починаєш. Взяти ж нас буде нелегко. Щоб не звинувачувати нас, коли ми, як слуги і підніжки в. м., з в. м., нашим м. п., битись не хочемо, але якщо хтось нападе на нас — будемо боронитися. Тому просимо в. м., нашого милостивого пана, повестися з нами так, щоб це було славою для в. м. та без обтяження як нас самих, так і убогих людей, без кровопролиття. [...]

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1993. — С. 301—302.

Ординація 1638 р.

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення Бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні

послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита [...]

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, при чому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом кодацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ [...]

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Історія України в документах і матеріалах.
Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки).
Київ, 1941. — С. 96—98.

Підтверджувальна грамота Владислава IV Львівському Ставропігійському братству на видання книг кириличним друком (1639 р., листопада 20)

[...] За цим привілеєм [надано] всі права руській церкві грецького обряду під титулом Успіння Пречистої Діви Марії, і далі надання чи можливість, здавна друкування книг рукописними літерами у друкарні там [у Львові], з дозволу найясніших наших попередників. [...] І просили нас, щоб ми вважали за гідне погодитися як щодо нашого підтвердження і цією даною [грамотою] щодо вищезгаданої друкарні для вибивання [літер] та друкування, продажу і виставлення книг руськими літерами, як недавно, так і давніше друкованих, щоб ми дали наш дозвіл, і щоб ніхто тут частково не перешкоджав у нашому місті Львові сучасним власникам згаданої друкарні. Таким чином, ми, обстоюючи привілеї божественної пам'яті наших попередників та бажаючи зберегти цілими і непорушними права, імунітети, ласкаво надані нашими попередниками нашим вірним підданим, хочемо зберегти і зберігаємо вищезгадану друкарню-типографію згаданої церкви та братства, встановленого біля неї, у виконанні своєї роботи справно стосовно вільності і можливості друкувати українські книжки та писання як світські, так і духовні, що слугують здійсненню божественних обов'язків; однак так, щоб нічого в тій друкарні не друкувалося, що було б проти гідності нашого королівського маєстату та святої Римо-католицької церкви. [...]

Привілеї національних громад міста Львова (XIV—XVIII ст.).
Львів, 2000. — С. 60—62.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНА В ДОБУ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Уривок з Літопису Самійла Величка про прибуття Богдана Хмельницького на Запорожжя та обрання його гетьманом Війська Запорозького (початок 1648 р.)

Хмельницький прибув із Криму до Запорозької Січі перед заходом сонця у супроводі чотирьох, посланих від Тугай-бея, значних татар. Кошовий з усіма курінними отаманами сердечно й радісно його привітали, а надто зраділи тоді, коли Хмельницький звідомив їм, що хан з'явив до нього й усього Запорозького війська свою прихильність та ласку й вислав з мурзою Тугай-беєм орду на допомогу Хмельницькому проти поляків. Отож назавтра кінне військо (піхотне-бо вже все було в Січі), яке залишилося в полі й на лугах поблизу Січі з кіньми, могло вже зібратися до коша для справжнього діла. Для того по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а, переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло. Коли ж розвиднілося і сонце розсипало по всій піднебесній своє вогненне, ясносяйне проміння, до Січі зібралася вже значна частина кінного війська. Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридцять з лишком тисяч. А коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти з січової фортеці на просторіший майдан. Тут було оголошено всьому війську й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна. При тому було звідомлено, що кримський хан прихильний і ласкавий до Запорозького війська і не тільки відпустив із Хмельницьким чотири тисячі татар на чолі з Тугай-беєм, але й сам з усіма ордами (коли на те буде потреба) готовий буде прибути в допомогу козацькому війську проти поляків. Для того він зважив на настійне прохання Хмельницького, повірив присязі Хмельницького і взяв собі в заклад старшого його сина Тимоша.

Почувши це, все Запорозьке військо одностайно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти. Після цієї постанови від кошового до військової скарбниці вислано січового писаря з кількома курінними отаманами та іншим значним товариством, щоб вони взяли там і принесли на раду військові клейноди. Посланці все те виконали, вказані клейноди принесли на раду й вручили їх зараз же Хмельницькому. А ті клейноди були такі: дуже гарна королівська

золотописна корогва, дуже модний бунчук з позолоченою галкою й деревцем, дуже майстерно зроблена й оздоблена коштовним камінням срібна позолочена булава, срібна військова печатка та нові мідяні великі котли з довбишем. До того всього приставлено було три легкі польові гармати з додачею до них пороху й куль, з амуніцією і пушкаряти.

Величко С. Літопис: У 2 т. Т. 1.
Київ, 1991. — С. 58—59.

Лист невідомого поляка з табору під Жовтими Водами (1648 р., травня після 13)

Сім хоругов, що пішли з князем його мостю паном Стефаном Потоцьким і з комісаром, з паном Чарнецьким, безнадійно пропали (?). 11 травня пройшов уже тиждень з того часу, як вони боронилися під Жовтими Водами, окопавшися і вигнавши коней з табору. Їм відняли воду. Вони день і ніч бороняться: вдень від татар, а вночі — від козаків; палко просять про порятунок, але важко його дати через [брак] війська; з панами гетьманами було послано небагато війська, важко туди і дістатися [?]. Орди кілька десятків тисяч. 13 травня пан староста вінницький пішов туди з 150 кінних. Господь Бог знає, що він вчинить. П'ять тисяч козаків були пішли водою, з них тисяча двісті зрадили, повбивали старших Ілляша і Клишу, славних козаків, а Овадовського, полковника, не знати, куди його поділи, пішли до Хмельницького. Інші полковники ледве повтікали, вернулося назад дві тисячі, а про інших ще не чути, де є. Його мость пан гетьман аж відступив назад до Боровиці. У той же день і від Суловського було приведено шпигуна, Комушу [?], молдаванина його, котрий був аж у Поховищу понижче Тягині. Йому тамошній ага показав посланця від хана з хоругвами, наказуючи іменем султана, щоб кожного, хто може сидіти на коні, було вигнано назустріч хану, щоб його чекали за Бугом і Дніпром. Знати там [чимало] ногайської орди, котра об'єдналася з Хміленком і, як свідчать відомості від 10 травня, вони почали переправлятися через Дніпро і мають збиратися на Кучмані; їх уже бачила і польова сторожа у Темній Діброві. Взагалі страх йде від Кучмані, там треба боронитися, а панських дружин мало, тільки кн. Вишневецького, кн. Домініка, його мосці пана Синявського; його мосць пан брацлавський староста з двома тисячами виходить. Після написання листу бачив копію листа його мосці пана краківського до його мосці пана канцлера, то той пише, щоб вів короля його мосць, щоб подумав про посполите рушення, де мають брати гроші на жовніра, а по воєводствах, щоб якнайшвидше збирали людей і давали порятунок, бо тривога сильна, бо і ці дві тисячі козаків не повернулося; інші ж проминувши Кодак, повідбирали до куреня чернь і хоругви, старшину повбивали і деяких полковників теж. Пан гетьман польний залишився, дивлячися, що вчинить пан староста вінницький, прагнучи і того і тих, що в облозі, рятувати.

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво.
Київ, 1998. — С. 280.

З універсалу Богдана Хмельницького до населення України із закликом об'єднатися з ним для збройного захисту своїх прав (1648 р., травня 28)

Зиновий Богдан Хмельницкий, гетман славного войска реестрового Запорожского и всее по обеим сторонам Днепра сущеи Украины Малороссийскои, вам всим Малороссийским по обеим сторонам реки Днепра шляхетным и посполитым, большого и меншого чина людем, а особливо шляхетноурожоным козакам, истой братии нашей, сим универсалом нашим ознаймуем, иж не без причин наших слушных мусили есьмо зачати войну и подняти оружие наше на Поляков, через которое що ся, при всесильной помощи божеской, на Жовтой-воде апреля 8 а потом под Каменцем мая 16 над ними Поляками стало, и то всем вам уже совершенно есть видомо.

Тепер же, по двоих оных над Поляками неровных битвах наших, скоро получили ведомо, же они тым несчастием своим розгневаны и розъярены будучи, не только сами панове и княжата около Вислы и за Вислою многие на нас стягают и совокупляют войски, але и самого найяснейшого короля своего Владислава, пана нашего милостивого и отца ласкавого, на нас подмовляют и возбуждают, абы со всими силами своими пришедши в Украину нашу Малороссийскую, латво нас огнем и мечем завоевали, и мешканя наши сплюндровавши, розорити и в прах и пепел обернути, а самых нас выбити, других же в немилосердную неволю забрати и на иншии далечайшии за Вислою места выпровадивши, славу нашу не только к части света Европейского прославленую, но и в одлеглых за морем Чорным странах Азиатских довольно народам тамошным ведомую, испразднити и поглотити, постановили есьмо в намерении нашом не против короля, пана нашего милостивого, но против Поляков гордых, за низащо маючих его королевские высокоповажные привилегии, нам козакам и всим обче Малоросиянам данные права и вольности наши древние при нас заховуючи и укрепляючи, мужественным и небоязненным, при помочи Божией, станути сердцем и оружием.

Для того, притягнувши от Каменецка и станувши обозом нашим войсковым тут под Белою-церквою, пишем до вас сей универсал, через который зазываем вас всих Малоросиян, братию нашу, к нам до компании военнои. [...]

А що мы нинешнюю с поляками зачали войну без ведома и совета вашого всенародного, за тое вы на нас не ускаржайтеся: гдыж мы учинили так для лепшои пользы вашой и нашои, научившися осторожности и лучшого воинского управления с прикладу прежних братий наших, под Кумейками и на устьи реки Тясьминя с поляками недавне-прошлых времен войну имевших; которые поневаж прежде войны своеи универсалами своими, до вас во всю Украину заслаными, уведомили поляков о своем противном им намерении, тогды тым уведомлением перестереженные поляки, яко належало запобигти злу своему приготовились и на побеждение их войск козацких приспособились.

А мы, памятуючи такие несчастливые случаи, удержалися мов аж по сие время с сим универсалом, о начатом с поляками делу военном уведом-

лением нашим. А теперь, як видите, вам всим обще малороссиянам о том доносим, так и до компании военной на предлежащее с нимиж поляками дело военное вас вызываем и заохочуем.

Кому мила вера благочестивая, от поляков на унию претворенная, кому из вас любима целость отчизны вашеи — Украины Малороссийскои и честь ваша шляхетская, от поляков уничтожаемая, весьма посмеваемая, попираемая и поругаемая, тот всяк, не яко выродок, но яко зычливый и любезный сын отчизны своеи, по выслушанию сего универсального ознаймения нашого, рачи к нам в обоз, под Белую-церков, на добрых конех и с исправным оружием неоткладне прибувати, и сполне с нами, прикладом старовечных валечных и многим народам в околичных странах славных предков своих, станyты мужественно и небоязненно, при всемогущей помощи Божией, против поляков, своих грабителей, озлобителей и супостатов.

Документы, объясняющие историю Юго-Западного края и его отношения к России и к Польше.
Санкт-Петербург, 1865. — С. 312—314; 320—322.

З листа князя Олександра Сангушка до литовського підканцлера Леона Сапіги про становище в Україні (1648 р., червня 10)

[...] Тепер я про становище України і наших країв стисло в. м., моєму милостивому пану, описую. Після розгрому першого табору, у котрому син його мості пана краківського був і багато інших панят і панських ескортів, де був також і й. м. пан Ян Сапіга, а це діялося біля Жовтих Вод через об'єднання Хмельницького, козака-зрадника, з татарською ордою, скоро після того, під Корсунем дощенту розгромили з великою і безсмертною неславою нашого народу з нерозумним і необережним взяттям обох їх мостей панів гетьманів, котрі [йшли] проти ~~цих~~ об'єднаних ворожих військ. При цьому було вбито багато старих жовнірів, котрих вважай в пень вирубали. Старшину ж, між якою і й. м. пан краківський, дуже поранений, знаходиться, забрали до себе у в'язницю. Не могла тоді оця нещасна новина не проникнути до Речі Посполитої, а особливо до нас, що живуть в українних воєводствах. У такому скрутному разі, не маючи до кого швидко збиратися і з ким єднатися, ми залишилися врешті серед терору і небезпеки. Однак цей Хмельницький після нещасної своєї перемоги далі не пішов до держав Речі Посполитої. Це сталося вважай по волі Божій, бо проти нього за такий короткий час при такій потузі жоден би не зміг встояти. Тільки тоді почала шляхта збиратися по воєводствах за універсалами їх мостей пп. воєвод. Коли ж і досі від й. мості ксьондза арцибіскупа гнезненського не видно з часу смерті короля його мості до нас універсалів. Про них тільки трохи вже чути і знати, що нам сеймики призначені на 25 червня. Цей тоді зрадник Хмельницький посварився за полонених з татарами, котрих дуже домагалися. Останніх він обдарував усякою здобиччю і вже збувся, але дали собі по лобі, як свідчать свіжопринесені новини: їх [татар] козаки побили чотири тисячі, а козаків загинуло дві тисячі. Це тішить всіх нас, що уже стався такий розбрат зрадників з ордою. Отже, ми маємо кра-

щий час для подальшого збирання військ. Його мость пан коронний підчаший з Руським воєводством і з паном хорунжим коронним збираються під Глиняни. Всі всюди й. м. п. хорунжого коронного вважають автором роздратування Хмельницького. Люди й. м. пана воєводи сандомирського стоять табором під Костянтиновим. Волинське воєводство за моїми універсалами збирається під Луцьком. Думаю, оскільки князь й. мость зносився у цей час зі мною, що він хоче з'єднатися з Волинським воєводством. Маємо, однак, надію, що козаки більше за Дніпро з цього боку не підуть і не було їх досі, бо й татарські потуги не мають, за ними князь його мость пан воєвода руський зі своїми людьми в тилу залишається. На нього вони дуже мають око. Татари були напали на Покуття біля Галича, але повернулися, про них тепер не чути. Все це діялося, коли ще про смерть короля його мості ворог не мав жодної відомості. Тепер свіжо щогодини виглядаємо нової відомості. Але вже не так страшним є нам це селянство, бо велика кількість людей наших на Україні пробирається до його мості пана київського воєводи, а масу він їх веде. Однак та річ є страшною, якої треба особливо пильнувати Речі Посполитій, щоб нам оця смерть короля й. мості не привела під Кам'янець-Подільський силістрійського пашу зількома десятками тисяч турків, про що вже нам звідусіль доносять. Якби ж швидко сталася елекція нового короля, то вона б могла все пригасити. За королем нам не треба посилати до чужих земель, аби тільки Господь Бог дав згоду у вітчизні, а приватні [вари] Сам Божою рукою зволив би угамувати. [...]

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво.
Київ, 1998. — С. 283—285.

З листа князя Олександра Сангушка до литовського підканцлера про розвиток подій у зв'язку із розгортанням повстання (1648 р., червня 21)

Не хотів би пропускати жодної оказії, щоб про стан тотальних змін у Республіці повідомити в. м., моєму милостивому пану і брату, як печатнику і такому великому сенаторові. Даю знати в. м., моєму милостивому пану, які у нас безсумнівні новини. Коли Військо Запорізьке стало під Білою Церквою силою в сімдесят тисяч, а татарський хан з сотнею [тисяч] під Володарівкою у трьох тільки милях від козацького війська, то вже задумали йти вглиб Польщі. Тим часом його мость пан брацлавський воєвода відправив одного ченця з листом до цього Хмельницького, пораджуючи йому мир з Річчю Посполитою і обіцяючи йому добре за таку його зраду і справу. Він, прочитавши цей лист, вчинив із своїми козаками коло, у котрому провів свою довгу й сварливу консультацію. Одночасно він відписав пану брацлавському воєводі досить обережно і покірно. Оцього ж листа, котрого сам бачив, переписавши з оригіналу, відсилаю копію в. м., моєму милостивому пану, а також і цидулу, яку він вклав до цього листа. Тоді [Хмельницький] зразу затримав на два тижні вже готовий похід татарський до наших

держав. А був цей похід ним [призначений] на 13 червня на день св. Антонія. Отримавши такий рескрипт від них, його мость пан брацлавський воєвода знову палко написав до цього ж Хмельницького, переконуючи його в тому, щоб він або довше затримав татар або приступив до якихось переговорів. Тоді до мене прийшла 21 червня, сьогодні, безсумнівна відомість від самого його мості пана брацлавського воєводи, що цей Хмельницький вже якраз тепер повернув татарську орду до Очакова. Зразу ж тоді татари вирушили і пішли з нашої землі, слава Богу. А він від себе козаків послав послів з покірностю до Речі Посполитої. Ці посли в Гущі стали у пана брацлавського воєводи 20 червня, тобто вчора. Їх проводив пан Зуля, слуга й. м. п. воєвода, котрий до них їздив з листом і вже повідомив про них своєму пану. З якими кондиціями вони при своїй вовчій покорі ідуть, я зараз не можу знати так швидко, про таку щасливу новину повідомляючи в. м. моєму милостивому пану. Коли ж, [зглянувшися] на таку нашу неготовість і небоєздатність, Господь Бог чудом відвернув татар, пом'якшив серця отих зрадників. Це в. м., моєму милостивому пану, як річ істотну і безсумнівну повідомивши, повідомляю і те, що тільки вчора 20 червня принесено було нам теж універсали від й. мості ксьондза арцибіскупа. А згідно з чиєю концепцією вони були писані, не треба в. м., моєму милостивому пану, як обізнаному, описувати. Оцей же універсал неабияк нас утруднить на майбутньому сеймику. Розумію, що такий вже був виданий і до князівства Литовського. Між іншими пунктами цього універсалу, деякі не можуть бути узгоджені з посполитим правом, особливо щодо миру і приборкання так активного виступу цих зрадників. Замість двох втрачених гетьманів нам [тепер] дано трьох, оминувши їх мость панів гетьманів Великого князівства Литовського, котрим у разі відсутності коронних вождів вживали проти ворогів Корони для початку і завершення воєн. А принаймні і князівства Литовського до цієї ж оборони оті універсали закликають, аби були як брати поділилися цим гетьманством, котрі знані як одне тіло Речі Посполитої. Князь й. м. пан руський воєвода, після того, як його обійшли з возведенням у посаді, і й. м. пан київський воєвода не були прилучені через це до подальших послуг задля Речі Посполитої. Ми, коронні обивателі, залишаємося з цього приводу у великому жалю. Взагалі, як були втрачені гетьмани, то [нові] були призначені не для добра Речі Посполитої, а для чиїхось приватних інтересів; яку з них потіху буде мати Річ Посполита? Так дай же Господи Боже іншої новини дочекатися тепер з такою справою. [...]

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. Київ, 1998. — С. 287—288.

Літопис Самійла Величка про розгром польського війська під Корсунем (1648 р., липень)

16 травня, в середу, на сьомому тижні після Великодня, тільки-но світле сонце розсипало ясне проміння з небесного океану на світ, прогнавши в країну мороку нічну темряву, поляки побачили збиті кінськими копитами

дим і куряву. Здавалася, що то йде стотисячне козацьке військо, але насправді йшло тільки п'ятнадцять тисяч. Але полякам тоді страх затемнив очі млою — вони вже почали додумуватися до такого, чого насправді й не було.

Хмельницький того ранку мужньо пішов і вдарив зі своїм ординським військом на поляків. Ті недовго втримували свій бойовий стрій і, не маючи сили встояти проти зброї супротивника, з великим страхом відступили у свій окіп. Полягло їх тоді поза межами обозу зо три тисячі. З окопу вони почали відстрілюватися з усіх своїх сімнадцяти гармат. Невдовзі по тому наспіли піхота й артилерія Хмельницького. Вони почали вздовж і впоперек закидати польське військо й обоз кулями, часто-густо вбиваючи жовнірів і коней, а також ламаючи й трощачи вози й валки. Тоді поляки побачили, що їхнє місце для оборони погане, і рушили відтак на гору. На тій горі їм стало ясно, що становище їхнє вкрай небезпечне, і кинулися відразу відтіля всім обозом та військом на свою остаточну погибель. Наскільки змога, вони вишикувались у лави, але всій цій їхній мотанині Хмельницький був радий. Бо тільки поляки висунулися зі своїх окопів, Хмельницький з ордою відразу почав маневрувати біля них, а їхній обоз, ушикований у кілька лав, розривати, ламати і змішувати в різних місцях густим гарматним вогнем. Багато польських жовнірів, що були в тих своїх лаштунках, лягли тоді трупом від пострілів із мушкетів і гармат. Побачили гетьмани, що їхня участь сумна, адже вони не тільки не можуть вистояти супроти козацького війська у звичайнім польовім кіннім бою, але громиться й їхній обоз, і, наказали, на більші свої втрати, багатьом своїм хоругвам спішитися. Але тільки-но це вчинили, панські служки, які прийняли від панів своїх коней, скочили на них, і, намагаючись урятуватися зі своєї біди, сипнули усібіч від обозу по тамтешніх лісах та лугах, залишивши своїх панів у залізних доспіхах і при військових риштунках. Стояла тоді жарота, пекло сонце, і поляки мусили тягти на півмилі й далі незвичайний для них піхотинський тягар. До всього того якийсь непевний провідник, — а може, цей чоловік хотів нашкодити полякам, — завів польське військо на яри й кручі. З них спускалися поляки з великою бідою, ламаючи й перевертаючи на тих кручах вози й валки. Їм випала в крутій долині ще й багниста переправа, дуже грузька й незручна при швидкому русі. Вже й гармати польські не могли нічого вдіяти, та й і з ручної зброї вони рідко відповідали Хмельницькому, а той раз у раз на них насідав і нищівно стріляв. Частина польського обозу зі згаданої твані ледве-ледве вибейкалася і, зневолена силою, подерлася на круту гору, однак ніяк не могла на неї зібратися. Друга частина загрузла в болоті і затарасувала шлях іншим. Третя частина (це ті, що спускалися з гори і, як я вже казав, поламали вози й валки, що поспліталися купами поміж собою) починала вже гинути.

Це сталося ще й тому, що козаки поперекопували й позахаращували лісом всі кращі дороги, кудою поляки могли б відступати.

Обидва гетьмани з багатьма іншими знаменитими панами неначе стратили розум, моталися навкруг обозу з багатьма хоругвами і не знали, що вдіяти. Хмельницький з Тугай-беєм тоді, достеменно пересвідчившись, що здобули перемогу, самі полишили обоз, але наказали своїй піхоті й гарматам обов'язково розгромити його дощенту. Сам же Хмельницький із Тугай-

беєм міцно вдарив на самих гетьманів, які вже були в смертельному відчаї, і цілком стер та ламав їхні шики. Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна більшість польського війська впала трупом, не витримавши цього смертельного змагання. Друга частина, а було їх дві чи три тисячі, з кількома своїми вождями врятувалася від загибелі втечею у ліси й луги — Хмельницький їх не добачив. Третю частину в три тисячі з обома гетьманами було полонено, до того ж гетьмана Калиновського поранено. Разом із гетьманами взяли в неволю Синявського, Балабана, Бєгановського, Одривольського, Яскольського та іншу знамениту й високорідну шляхту, загальним числом до вісімдесяти чоловік. [...]

Величко С. Літопис: У 2 т. Т. 1.
Київ, 1991. — С. 69—71.

Лист подільського судді Лукаша М'ясківського про появу війська Богдана Хмельницького на Поділлі (1648 р., серпня 20)

У минулий понеділок, рано, нас раптово сповістили про те, що вже 6 полків з боку Бару переходить Медобір і сюди, у цей бік, до Кам'янця (?) [йдуть], рубають, забирають стада біля великої могили. Все, що живе, [кинулося] до коней, до квартир, до брам, подібно як під час нещасливої паніки на Цецорі і ледве у полудень відкрилася причина тривоги: не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 хоругов зібравши, подністрянське селянство, опришки, так сильно загрожували селам, що тут з цієї сторони Медобору, позабирали всі стада й бидло. Вони плюндрують всі міста і містечка, тиранськo вбивають ляхів як урядовців, так і підданих з дітьми. Старому пану Гонсьоровському відрубали голову у Китайгороді, а в Студениці, в Дунайгороді, в Ступинах, в Балинці вони вже захопили собі абсолютну владу. Ми хотіли не чекати, але далі відступати табором та вже після запевнення їх м. пп. воєвод, його м. пана воєводи київського, руського, подольського у швидкій допомозі маємо надію, що це селянство не схоче на нас наступати. Щодо оборони, то ми вже цими днями все вчинили, реставрували руїни, тесали скелі, великі діри в мурах замостили чотири — кротно деревом і водою так, як колись було, оточили великий табір. Ми оточили кошами замок Новий і місто, поділили між собою квартири, перемішавши між собою русинів і вірмен і вирішили вже чекати на допомогу, довіряючи тільки Богу. Бо хоч нас тут є кілька сот шляхти, котрих ми переписали, та коли подивимось на обидва замки і махину міста, то власне наша чисельність невелика [?]. Гармат маємо досить, котрі їх м. пп. обивателі попривозили з усіх своїх міст і замків. З Молдавії повідомив мене пізніше хотинський пиркалаб, людина гідна віри, котра ні разу не дала повідомлення, яке б потім спростували, що капиджі з Порти з емірами були послані до кримської орди, що вже знаходиться в полі, щоб її повернули назад до Криму. Він повідомляв також, що від татар не треба боятися жодної небезпеки. Додає він і те, що йому також Добжанський сказав, який мчав з терміновими листами до князя Радзивилла, а саме, що найважливіших польських в'язнів

відправлено до Порти і це слова його листу. Я ж так думаю, що коли так є, що кримці повернули до Криму, тоді безперечно добрудзькі (ординці) мусили б (теж) послухати.

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво.
Київ, 1998. — С. 302—303.

Умови Війська Запорозького, передані з-під Замостя Яну Казимиру (1648 р., листопада бл. 5/15)

Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким молодшим і ксьондзом Мокрським, з ордена регулярних каноніків.

1. Щоб завжди було козаків 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від св. пам'яті короля з підписом чотирьох сенаторів.

2. Щоб кварцяного війська не було, а вони самі оборонятимуть Річ Посполиту.

3. Щоб Хмельницькому було дано в Україні староство, яке він собі вподобає, а до цього староства 20 миль землі.

4. Щоб вони не карали своїх підданих і все простили цим заколотникам.

5. Щоб можна було виходити в море, коли захочуть і в будь-якому числі.

6. Щоб судилися козаки правом литовських татар, а литовські татари судяться таким правом, як шляхта.

7. Щоб те, що сталося, було забуте.

Щоб не були під владою пп. коронних гетьманів, а тільки під владою самого короля й. м-ті і мали свого гетьмана, обраного з козаків.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 45—46.

Літопис Самійла Величка про звільнення України з-під влади Речі Посполитої

Панове поляки ніколи не сподівалися, навіть уві сні їм не снилося, що мали вони віддати й навічно від себе відчужити таку велику й знамениту, що лежить обіруч Дніпра, частину своєї держави, Малу Росію з великою кількістю народу лицарського козако-руського, і то все через одного гетьмана війська Запорозького і всієї України Богдана Хмельницького, часто згадуваного в цій історії. Не міг не спогадати й кримський хан, що був у дружньому союзі з Хмельницьким, що вже надходить близький час і термін розірвання з ним тієї спілки. Тому коли укладався Жванецький договір про мир, не було при тих переговорах ні самого Хмельницького, ні його посланців. Поляки були з того раді: одне, що не було в тих переговорах з боку Хмельницького ніякої перепони, ніяких хитрощів і нових поправок, а друге — вони сподівалися, що тут хан легковажить Хмельницького, і, отже,

мали надію, що тільки поправляться, вчинять щось корисне для себе над Хмельницьким і Україною. Але Хмельницький був обережний на всі боки й одурив у тому поляків, бо зовсім не дбав Хмельницький про Жванецький трактат і мир, знаючи із затятості й непостійності людської, що так само, як було скасовано і знищено Зборовські й Білоцерківські пакти, так не збиралися вони твердо виконувати і Жванецький трактат, тим паче, що король звелів своїм комісарам не потверджувати його присягою. Через те, обтяжившись цією шестирічною війною з поляками і позбувшись надії дійти з ними коли-небудь бажаної згоди й дружби, Хмельницький вирішив, що польську владу треба навічно відкинути [...]

Величко С. Літопис: У 2 т. Т. 1.
Київ, 1991. — С. 127—128.

З листа київського митрополита С.Косова до Посольського приказу з повідомленням про направлення в Москву монахів для вчених занять і з проханням надати допомогу київським школам (1649 р.)

[...] Но понеже господь грех ради наших тесные времена на нас попусти тако, яко и нашим обителем святым, милостынею кормящимся, оскудением благодетелей оскудевати. Наипаче ж, аз, во своем попечении имый общежительную обитель святых богоявлений храму во граде Киеве, при нем же, храме, прежде мене бывый блаженные памяти митрополит кир Петр Могила: училища различная, благочестием сияющая, к научению благочестивых детей зело полезная, благословением патриаршеским воздвиже, монастырь созда и братию благочестивых инок, во всяком учения художестве обученных, делу учения приличных, церкви нашей восточной, в православии сущей, зело потребных избра, при том храме утверди и своим иждивением во всяком обилии довольствовати творяще. [...]

[...] Их же, аз, яко паче инех церкви божией потребнейших, зело сожаливши, не имый же откуда их скудости руку помощи подати, к пресветлому царскому вашему величеству, яко к общему всех во всем мире сущих православных пастырей, обителей и иноков великому благодетелю, путь показах, надеяся, яко и сих благочестивых иноков, самого святейшаго иерусалимского, зде мало прежде сего бывшаго, кир Паисия зело церкви божии потребных благословением свидетельствованных, от благоподатны царския своея десницы отринути царское ваше величество не восхощет. От них же, иноков, двум честным учителем, по желанию царского вашего величества, священноиноку Арсению и священноиноку Епифанию на службу царскому вашему величеству избранным, третиему же священноиноку Феодосию, учителю и проповеднику слова божия, с молебною грамотою сих учительных иноков послану сущу. [...]

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 2.
Москва, 1953. — С. 221—222.

Угода Богдана Хмельницького з польськими комісарами (1649 р., лютого 14/24)

1. Маючи корогву і булаву від величності в. к. м-ті і Речі Посполитої, п. гетьман і все Військо Запорозьке залишаються їх вірнопідданими, про що заявляють у своєму листі.

2. Оскільки через велику недостачу корму для коней, військо і полки не можуть тепер стягнутися для складання реєстрів і відокремлення посполъства, яке перебуває в них, комісія відкладається до трави, до Зелених руських свят. Цього дня сам п. гетьман має упорядковувати військо й. к. м., додержуючись давніх звичаїв і привілеїв Запорозького Війська, щоб воно впорядковане було у володіннях Речі Посполитої якнайближче до Дніпра і шляхів Київського воєводства. Цього ж дня у Росаву мають прибути два комісари від й. кн. м. і від Речі Посполитої для укладання цієї угоди.

3. Тому що комісія тепер не може бути успішно укладена, має бути збережений мир з коронними військами і військами Великого Литовського князівства, які не повинні вступати з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський. Військо Запорозьке також повинно залишитися на своїх позиціях і через ці місця і ріки не переходити і ніякого з обох сторін не мають робити під'їзду, наїзду і чат. А якщо коронні війська і війська Великого Литовського князівства перейдуть ці описані місця, то повинні назад повернутися.

4. Якщо хто-небудь із Війська Запорозького перебуватиме за згаданими місцями і ріками, то також мусить повернутися назад. А хто через свою впертість посміє перейти ці місця, всупереч універсалам й. м. п. брацлавського воєводи і п. запорозького гетьмана й. к. м., які тепер посилаємо, того треба вважати свавільним і суворо карати.

5. А щоб не дійшло до безладдя, поки військо впорядковується, їх м-ті пп. обивателі поміщики і державці не повинні з'їжджатися до своїх домів через ці ж позначені місця, а мусять затриматися до Зелених свят. А ті їх м-ті, які в цей час уже проживають у своїх домах між Горинню і Случчю, не повинні далі просуватися.

6. Виявляючи вірнопідданство й. м. п. гетьман й. к. м. з Військом Запорозьким всіх в'язнів на майбутню, як дасть Бог, комісію передасть всіх живими, тільки просить про те, щоб на цю комісію віддали Чаплинського.

7. Цих прийнятих пунктів будуть непорушно додержуватися під обов'язком сумління. Й. м. п. брацлавський воєвода з панами комісарами й. к. м. і Речі Посполитої, а п. гетьман й. к. м. Війська Запорозького від імені всього Війська Запорозького списали їх і постановили додержуватися повністю і непорушно, а на них підписалися, поставили печатки і передали один одному при відрядженні й. к. м. п. н. м. [...]

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 49—50.

Вимоги Війська Запорозького, передані Яну Казимиру з табору під Зборовим (1649 р., серпня 7/17)

1. Щодо наших давніх прав і вільностей, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вільності повинні бути збережені.

2. Оскільки князь й. м. Вишневецький проти волі й наказу й. кор. м. таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молойців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі.

3. Унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському.

4. Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від константинопольського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

5. Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатам, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві Литовському, делегованим для цього полковником Війська Запорозького і передані духовенству грецької релігії. А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії.

6. Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями, так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай: похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває його кор. м., так і по інших великих містах, також відправляти спокійно.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була і раніше.

8. Їх мм. канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні надавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта.

9. У місті Києві та інших окраїнних містах єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою.

10. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри.

11. Євреї щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати у цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах.

12. А тому що за давніми й новими сеймовими ухвалами по цих містах спочатку за намовою бунтівників невинних людей замордовано, а потім незаконно доми і вільності відібрано, то всі ці ухвали і незаконні надання повинні бути скасовані, а церкви, вільності, права й доми по всіх містах і в Короні і у Великому князівстві Литовському спадкоємцям повинні бути повернені.

13. Щодо різних костьольних і церковних речей, які під час воєнного заколоту були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти, а кому в цей час від козаків дісталося, з цим мають залишитися.

14. Шляхтичі грецької або римської віри, які в той час перебували у Війську Запорозькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом змушені були залишитися при Війську Запорозькому, щоб не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо й були за щось засуджені, то це безчестя повинно бути знищене і скасоване конституцією.

15. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією.

16. Вимагаємо, як уже вище було згадано, щоб духовенства римської віри не було в Києві, а звідси випливає, що не було й Київського єпископа.

Коронні війська до повного заспокоєння не повинні йти в ці краї на постій, щоб це не порушувало задумів, спрямованих до встановлення миру.

17. Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри.

18. А тому, що й. м. король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер, як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить заприсягти на сеймі з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої. Всі ці пункти й присяги від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність й. кор. м. до нас, як до своїх підданих.

Про все це наші посли, впавши до ніг й. кор. м. нашого милостивого пана, найпокірніше мають просити.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 54—56.

Універсал Богдана Хмельницького ніжинському купцеві Гнатові Івановичу на вільну безмитну торгівлю (1649 р., серпня 26/вересня 5)

Богдан Хмелницкии, гетман з Воиском его кор[олевскои] милости Запорозким.

Ознаимуем тим писане нашим кожному, кому би о том ведати належало, иж дали есмо сего на[шо]го универсалу Игнатови Ивановичови для вшелякое обороны, сурово приказуючи, абы оному, яко чоловекови купецкому, з яким, колвек товаром, так до Нежина едучому, яко и где бы колвек мел ехати, нихто не важився жадное кривды и перенагабаня чинити и жебы был всюда доброволне, безмитне и в целости з овсеми своимим речами пропусчонии, ыначеи не чинячы.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 92.

Лист гетьмана Богдана Хмельницького до короля Яна Казимира про складання реєстру Війська Запорозького (1649 р., жовтня 8)

Найясніший милостивий пане королю, пане наш вельми милостивий.

Покірно дякуючи в. к. м., панові нашому милостивому, за таку велику, милостиву, майже батьківську ласку, ми всі одностайно старатимемося виконати наказ в. к. м., якнайшвидше на призначений в. к. м. час і день скликання сейму привести в порядок в. к. м-ті Військо Запорізьке, бо з листа в. к. м., написаного до нас і переданого нам слугами й. в. м. п. київського воєводи, зрозуміло, що в. к. м., п. наш милостивий, хочеш, щоб ми назавжди були вірнопідданими, і про те зволиш нас повідомляти. Тільки покірно просимо в. к. милість, пана і добродія нашого, щоб було забуте те, що так багато невинних душ мусило загинути; ми самі цього ніколи не оплачемо, хіба що при щасливому пануванні в. к. м. Всемогутній Бог подасть таку нагоду, що при вірній службі нашій і за наказом в. к. м. забудуться давні провини, щоб ніколи чужі держави не раділи, дивлячись на нашу нещасну міжусобну війну, і щоб все це за божою поміччю на ворогів обернулося. Низько кланяючись до ніг величності в. к. м-ті, наше вірне підданство складаємо і покірно просимо, щоб в. к. м., пан наш і милостивий добродій, зволив залишити нас під крилами своєї панської ласки. [...]

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.
Київ, 1961. — С. 141—142.

Універсал Богдана Хмельницького про затвердження Івана Скиндера чернігівським війтом (1649 р., листопада 8/18)

Всем вобец и каждому зособна, кому о том велати належит, меновите паном полковником, сотником, атаманом, асавулом и всим козаком Войска его кор[олевской] мил[ости] Запорозкого и висланым нашим, также месчаном чернеговским и селяном, чиним ведомо сим листом нашим, иж постерегаючи всюди, абы порядок был и справедливост святая многожилас, прото за обранем всего посполства места Чернегова подлуг першого листу нашого, им даного, Иоанна Скиндера за войта и дозорцу места и волости, ведлуг права майдебурзкого, месчаном черниговским служачого, теди и мы, угледевши и маючи залецене и поцтивые поступки помененного Иоанна Скиндера, яко чоловека годного и на то способного, повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу места его кор[олевской] мил[ости] Чернигова постановляемо и ствержаемо его, которого уряду мает заживати и држати аж до живота, яко право тое звичай свой мает, же войти дожи-вотние упривилованые, о чем далшую конфирмацею от его кор[олевской] милости за сим листом нашим одержит. А тепер за сим уневерсалом нашим моцен ест вишменований войт местом радети и правити и волосчанами здавна до места належачими, то ест Слабином, Рудкою, Седнесчиною и иншими, и их судити, порадки вынайдовати, которого мают слухати и поважати, так месчане, яко и волосчане менование, и во всем прилежние мают бити на складку, в чем потреба. И товариство наше, полковник и сотник и вси козаки, мают шановати, яко наместника нашого, и ни в чом перешкоди не чинити. [...] Взглядом которого уряду тому ж войту для обийстя его з ласки нашое гетманское даемо млинок Лопатинский и Застриженский и его власний Кувечицкий, а на мескую потребу перевоз и озера и в дозор млини подаемо, до места належачие. Которому то листу нашому абы нихто не был спречный, и овшем у кождого абы был цале и непорушно држан, под каранем срокгим войсковим, што кождий спречний, за данем нам ведомости, яко кгвалтовник листов наших гетманских, будет срокго покаран. [...]

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.
Київ, 1961. — С. 146—147.

Універсал Богдана Хмельницького про «послушенство» міщан Максимівки і Городища ченцям Київського Пустинного Микільського монастиря (1650 р., квітня 26/травня 6)

Ознаимуем тым писанем нашим, меновите сотнику и всему товариству Максимовскому, иж за слушным правом отцове николские манастыра Пустынного до Максимовки з раменя своего посылают, прето вам приказуем, абы засланыи урядник од ных жадного пренагабаня не мел, кгдиж

тое надано веспол з Городишчем на месце святое од православных предков нашых. Хто теды з мешчан знаидуется, абы послушникови так в Максимовце, в Городишчу мешчане послушными были, жадных своеволенств не всчинали, иначем абыс не чинил, под ласкою воисково[ю].

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.
Київ, 1961. — С. 166.

Наказ Богдана Хмельницького київському полковнику Антону Ждановичу вислати сотню козаків на допомогу кримському ханові (1650 р., травня 24/червня 3)

Панові київському полковникові зо всім товариством полку в. м. бажаємо від господа Бога здоров'я. Взимку ми від вас вимагали і наказували вам, щоб ви йшли на допомогу й. м. кримському цареві, але тоді ми ще не були впевнені у тому, що укладемо мир з пп. ляхами, а тому по тому році ми і кримський цар вирішили відкласти допомогу. Тепер настав певний мир, тому й. м. кримський цар прислав до нас [листа з проханням], щоб ми дали йому кілька тисяч товариства, по 300 чоловік з полку і по двоє коней на чоловіка, одного сотника старшим з доброю вогнепальною зброєю, щоб було достатньо пороху, і один віз з харчами на десять чоловік. Не чекаючи другого нашого універсалу, дня 26 травня з'явитися до Полтави, звідки і вирушити в цю дорогу, тобто на призначену допомогу й. м. кримському цареві, який має намір йти на черкас на визначене місце, без дальшої відмови, не чинячи інакше під нашою військовою ласкою.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 105.

Наказ Богдана Хмельницького ніжинському полковнику Прокопу Шумейку не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків (1650 р., липня 31/серпня 10)

Пану Шумейкови, будучому полковникови нижинскому, тым писаньем нашим ганим, иж не ведлуг рады и постановеня нашего за Орсклом выправуючи воиска на Черкасы, [а] приехавши до полку Нежинского неслушные поступки ваши чего смы и в раде не споминали, яко бы я сам гетман мев казать карать ляхов и урядников, шляхту, так на Украине, яко и у Северу выбивать. Естем казал, абы все товариство, яко звычаи войсковыи, на каждыи час в делах рыцерских, так в оружю, конех, живности готовыми были, а жебы не были так от ляхов, яко ни откуль беспечными, а зарывки жадной ни с ким не казалисмо чинить. Волно уже в миру и шляхте до своих маетностеи и старостве приезжать, а меновите о того его м[илостивого] пана Лаврентия Лысковского, посланного от его м[илости] пана краков-

ского, яко гетмана великого коронного пилновать наупоминаем и сурово росказуем, абысте так ему самому, яко и иншим жадной кривды и перешкоды в пожитках панских чинить не важился, с чего бы покои не мог быть разрушоныи. Каждыи нехаи из свого ся тешит: козак нехаи свого глядит и своих волностеи постерегает, а до тых, которы не суть приняты до реестру нашего, абы далы покои и в засевках, которые на ланах панских збоже лета военного позасевали, знявши збоже, тепер нивье поотдавали; а которое збоже по примирью сего лета на ланах панских сеяли ярину, абы десятую копу дали; бо уже по примирью не годилося того чинить, досыть бы тешитися ласкою Божиею и воисковою, що до волностеи своих принялисмо, а же бы толко при своем добром зоставать, иначей абысте не чинили под срокгим каранем своим воисковым. [...]

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.
Київ, 1961. — С. 178—179.

Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити утиски ніжинським міщанам (1650 р., серпня 1/11)

Паном полковником, сотником, атаманом, висилком вшеляким од нас в Север кождого часу высланим, до ведомости подаемо, иж дошло нас ведати, же розние в справах воисковых в тамтие краи заехавши в месте его к[оролевскои] милости Нежине незвичаиние в стациях податки витегают и в напоях розние утяжен и инние ексцесси пополняют. Прето хочемо то по вас мети, хто бы ено колвек подател сего уневерсалу, от нас мещаном нежинским даного, важилсе над слушност и звычаи будучи висилкою и мимоиздом прикрост чинити, уряд мескии зневажати и до шкоди убогих людей а Нежине месте приводити, таковыи каждыи за однесенем до нас, а слушним доводом о каждыи виступок незвычаиныи сурове на горле каран будет, чего полковник наш тамошныи нежинскии пилно постерегати мает под срогим каранем, што для лепшое ваги при звиклои печати воисковои и с подписом руки нашое сеи уневерсал иным видат росказуем.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 108.

Прохання Богдана Хмельницького у справах Війська Запорозького, передані королю Яну Казимиру та сенату (1650 р., листопад)

Ваша королівська милість пан наш милостивий, ставши з волі Божої помазаником Польської Корони, зволив бажати для неї миру і святої справедливості, а нас, Військо Запорозьке, наділити королівською ласкою і піклуватися про нього в лоні найяснішої достойності, і ми без сумніву віддає-

мо наше вірнопідданство і залишаємося вірними слугами. Не посилаємо тепер наших послів тільки через ці прохання, бо ж ми як простаки не можемо домовитися, що було б найкращим для встановлення миру, а тому просимо не думати, що ми цим хочемо образити величність вашої королівської милості і світлий сенат.

Найміцніший мир в усій Речі Посполитій, в державі вашої королівської милості наступить в тому випадку, якщо підтвердять присягою вічний мир між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким й. м. ксьондз архієпископ гнезненський, архієпископ львівський, й. м. ксьондз єпископ краківський, й. м. пан краківський, великий гетьман коронний, князь й. м. Радзивілл, гетьман Великого князівства Литовського, й. м. п. воєвода брацлавський, й. м. п. староста ломжинський, а заложниками просимо й. м. князя Вишневецького, воєводу руського, який не бажає заколоту і здавна добре ставиться до Війська Запорозького і до підданих, й. м. п. коронного хорунжого, який прибув у свої староства і привіз стародавні привілеї, дані нам на Чигирин, щоб тут мати свою резиденцію; й. м. п. старосту білоцерківського, й. м. п. обозного коронного, які перебувають у своїх маєтках і зволять зберігати мир. Вони мають прибути без війська і корогв, а також без великих дворів і супроводу, і ми просимо, щоб вони, будучи заложниками, поводилися з нами добре.

Просимо скасувати унію, початок усякого лиха, через яку з давніх часів як у Польській Короні, так і у Великому князівстві Литовському виникла колотнеча, і повернути всі владицтва, кафедри, церкви, перетворені або в костьоли, або в унію, а також всі добра, надані здавна нашими предками владицтвам, кафедрам і церквам, щоб панове уніати своїми тонкощами й хитрощами більше розв'язання цього питання не зволікали і щоб наша віра не зазнавала ніякого утиску.

Просимо, щоб у містах його королівської милості, як у Польській Короні, так і у Великому князівстві Литовському не заборонялося вільно відправляти руське богослужіння, по стародавньому, за нашим церемоніалом.

Ксьондзи і світські панове римського костьолу не повинні поневолювати до свого послуху нікого з духовенства нашої руської віри, як у маєтках вашої королівської милості, так і в спадкових маєтках, ані брати від них данини, ані десятини з церковних місць. Просимо, щоб зараз же після скасування унії в Польській Короні і Великому князівстві Литовському уніати ґрунти й добра владицтв, кафедр, церков віддали неуніатам. [...]

Щоб священики стародавньої руської віри мали такі самі вільності, які мають ксьондзи руського костьолу, і не підлягали ніяким світським законам, щоб жовніри у них на постій не зупинялися.

Оскільки й. м. ксьондз львівський архієпископ безпідставно привласнив собі право призначати львівського єпископа, якого він раніше не мав, просимо, щоб це право було скасоване сеймовою конституцією і щоб й. м. ксьондз архієпископ більше в це не втручався.

Просимо в. к. м., щоб з ласки й. к. м. Перегінське повернули львівській кафедрі, а Крилос за привілеєм князя Льва, засновника, щоб залишився в межах Галицької капітули.

Доносимо також до ушей вашої королівської милості, що руський народ, як духовні, так і світські, зазнають великого гоніння від панів. Уклінно просимо, щоб їм не мстилися.

Якщо ми одержали з ласки вашої королівської милості і Речі Посполитої відокремлену лінію, просимо вашу королівську милість про те, щоб і поза нею нашому духовенству і Русі залишили вільності і стародавні обряди і щоб вони не зазнавали від уніатів утисків, бо ніякі віросповідання і в чужих землях так не переслідуються і не пригноблюються, як на нашій землі.

Доносимо також до ушей вашої королівської милості і всієї Речі Посполитої, що маємо звістку з різних навколишніх земель від наших приятелів, до яких послано чи з відома вашої королівської милості, чи, може, ні, щоб, залишаючись у згоді і з Польською Короною, подавали проти когось допомогу.

При цьому уклінно просимо вашу королівську милість, милостивого пана, щоб в. к. м. зволила простити нам це все, бо ми робимо це все як вірнопіддані для кращої послуги вашій королівській милості, і нас, своїх вірнопідданих, зволили обороняти від усяких навал, бо ми, рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лихові, мусимо шукати собі приятелів.

Богдан Хмельницький, [гетьман] з Військом Запорозьким.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 61—63.

Проект договору Війська Запорозького з Туреччиною про торгівлю (1650-ті рр.)

1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти, за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави цісар й. м. турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися як пройде, дай Боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах, цісаря й. м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедли-

вості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам, або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинне виконати щодо нього справедливу кару при резидентові й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у чому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера, або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м. чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане [...]

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 69—70.

Умови мирного договору Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою, викладені в його листі до молдавського господаря Василя Лупула (1652 р., серпень)

Військо Запорозьке ні в якому разі не уникає підданського миру, бажаного для обох сторін, більше того, воно схиляється до його зміцнення на доданих умовах.

Насамперед щоб православні церкви, що знаходяться в Короні і Великому князівстві Литовському, захоплені уніатами, були повернуті. Згідно з умовами Зборовського миру його милість [король] повинен дати права і вільності Війську Запорозькому, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пунктах.

Щоб їх милості пани сенатори і вся Річ Посполита не мстили своїм підданим, оскільки теперішній мир був порушений не ними, а з вини другої сторони, яка не дозволяла козакам залишати свої володіння, утискувала й убивала їх.

У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборовського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 63—64.

Звернення гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича щодо підтвердження прав і привілеїв українського народу (1654 р., лютого 17/27)

[...]

1. В начале изволь твое царское величество потвердити права и волности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами служивалися, и волности свои имели в добрах и в судах, чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступалися, но от старших своих чтоб товарышество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые сбирали и добрами своими и волностями владели, как при королех полских бывало [...] Суды земские и градцкие через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на местностях додерживано.

4. В городех урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества управляти и приход належачей, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всеми приналежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани Боже, смерти на пана гетмана, — понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, — чтоб все Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковой.

7. Имений казатцких чтоб нихто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении волны были. Вдовы казатцкие осталые и дети их, чтоб в такой же волности жили, как предки, отцы их. [...]

13. Права, наданые из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

14. Послы, которые от века из чюжих приходят до Войска Запорожского, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые б к добру были, волно принять, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противо его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

15. А как по иных землях дань вдруг отдаетца, волили бы есмя и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы инако быти не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договориватца; разве бы из тутошных людей обобрав воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имеют посланники наши договариватца, что наехав бы воевода права ломати имел и установы какие чинил, и то людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навыкнути и тяготы такие не могут понести, а тутошних людей, когда будут старшие, когда против прав и установ тутошних будут исправляти.

17. Преж сего от королей полских никакова гоненя на веру и на волности наши не было, всегда мы всякий чин свою волность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на волности наши, понуждены есмы его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усилно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на наратиях писаные, с печатми выслыми. Один на волности казатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим мы самы разсмотрение меж собою имети будем: хто казак, тот в волности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыклую его царскому величеству воздавать, по-прежнему. [...]

8. О митрополите в разговоре воспомянуть имеют, о чем посланником нашим словесно приказано. [...]

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.
Київ, 1961. — С. 323—325.

Українсько-російський договір (1654 р., березня 21/31)

В письме, каково прислали великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великая и Малая России самодержца и многих государств государя и облаадателя его царского величества к ближним бояром, к боярину и наместнику казанскому ко князю Алексею Никитичу Трубетцкому, к боярину и наместнику тверскому к Василью Васильевичю Бутурлину, к окольничему и наместнику коширскому к Петру Петровичю Головину, к думному диаку к Алмазу Иванову царского величества Войска Запорожского посланники Самойло Богданов да Павел Тетеря с товарыщи в нынешнем во 162-м году марта в 12 день написано: бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и многих государств государю и облаадателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир християнский росийский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях служити будут во веки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как татошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланым людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотрить, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотницкого 30 золотых, на бунчюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что росход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о ста-

нах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно приняти, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должни они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с-ыными совокупитися, для того что войска ныне принужены, чтоб никакой их лести не верили, естьли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьми по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

9. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

И в прошлых годех присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многижды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные християнские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под свою государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку приняти было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное докончанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и многих государств государю и облаадателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему

патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по соймовому уложенюю, и по констытуцыи, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную християнскую веру гонения чинить не учнет, и униятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарыщи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами. И Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие неисправленья, и грубости, и неправды и хотя православную християнскую веру и всех православных християн от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру християнскую искоренити от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашие обороны собрал руские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей християнских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближней боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарыщи, и гетман говорил с ними в розговорех о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60 000. А хотя б де того числа было и больши, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давным обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей росийских, гетманў и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астарахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон с казаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построити. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре. [...]

Переяславська рада очима істориків, мовою документів.
Київ, 2003. — С. 418—423.

Жалувана грамота царя Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей (1654 р., березня 27)

Божиею милостию мы, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец, пожаловали есмя наших царского величества подданных Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и писаря Ивана Выговского, и судей войсковых, и полковников, и ясаулов, и сотников, и все Войско Запорожское, что в нынешнем во 162-м году как по милости божии учинились под нашею государскою высокою рукою он, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское и веру нам, великому государю, и нашим государским детем, и наследником на вечное подданство учинили. И в марте месяце присылали к нам, великому государю к нашему царскому величеству, он, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское посланников своих Самойла Богданова, судью войскового, да Павла Тетерю, полковника переяславского. А в листу своем к нам, великому государю к нашему царскому величеству, гетман писал, и посланники ево били челом, чтоб нам, великому государю, его, гетмана Богдана Хмельницкого, и все Войско Запорож-

ское пожаловати велети прежние их права и вольности войсковые, как издавна бывали при великих князьях руских и при королех польских, что суживались и вольности свои имели в добрах и в судах, и чтоб в те их войсковые суды нихто не вступался, но от своих бы старших судились, подтвердити. И прежних бы их прав, каковы даны духовного и мирского чину людем от великих князей руских и от королей польских, не нарушить, и на те б их права дати нашу государскую жаловальную грамоту, за нашею государскою печатью. И чтоб число Войска Запорожского списковое учинить 60 000, а было б то число всегда полно. А будет судом божиим смерть случитця гетману, и нам бы, великому государю,突 поволить Войску Запорожскому по прежнему обычаю самим меж себя гетмана обирати. А кого оберут, и про то нам, великому государю объявляти. [А что на булаву гетманскую дано староство Чигиринское со всеми приналежностями, тому б и ныне мы, великий государь, пожаловали велели при булаве быть]. Именей казацких и земель, которые имеют для пожитку, чтоб у них отнимать не велеть. Так же бы и вдов после казаков осталых дети повольности имели, как деды и отцы их. [...]

И мы, великий государь наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и все наше царского величества Войско Запорожское пожаловали велели им быти под нашею царского величества высокою рукою по прежним их правам и привилиям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, [а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступатись не будут]. А число Войска Запорожского указали есмя, по их же челобитью, учинить спискового 60 000, всегда полное. [...] [А буде ис которых пограничных государств учнут приходить в Войско Запорожское к гетману к Богдану Хмельницкому послы о добрых делех, и мы, великий государь, тех послов гетману принимать и отпускать поволили. [А ис которых государств, и о каких делех те послы присланы, и с чем отпущены будут, и гетману о том о всем писати к нам, великому государю, вскоре. А буде которые послы от кого присланы будут с каким противным к нам, великому государю, делом, и тех послов в Войске задерживать и писать об них к нам, великому государю, вскоре ж, а без нашего царского величества указу назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без нашего царского величества указу ссылки не держать]. И по нашему царского величества жалованью нашим царского величества подданным Богдану Хмельницкому, гетману Войска Запорожского, и всему нашету царского величества Войску Запорожскому быти под нашею царского величества высокою рукою по своим прежним правам и привилиям и по всем статьям, которые писаны выше сего. [...]

Переяславська рада очима істориків, мовою документів.
Київ, 2003. — С. 423—426.

Грамота Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому з підтвердженням всіх прав і вольностей Війська Запорозького (1654 р., квітня 12)

[...] В нынешнем во 162-м году апреля в 7 день писали к нам, великому государю к нашему царскому величеству, ты, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское з гонцом своим с Филоном Горкушею, чтоб нам, великому государю, вас пожаловать, права, и привилия, и свободы, и все добра отческие и праотческие, из веков от князей благочестивых и от королей наданые, утвердити и нашими государскими грамотами укрепити навеки. И гонца б вашего велеть отпустить к вам не задержав, чтоб вы, гетман Богдан Хмельнитцкий, тое нашу государскую милость нашего царского величества Войску Запорожскому и всему миру християнскому объявили, и обвеселили их, и утвердили, и в вере, нашему царскому величеству учиненой, непоколебимых учинили.

И мы, великий государь наше царское величество, по прежнему твоему и всего Войска Запорожского челобитью на то милостиво изволили прежние ваши права, и привилия, и свободы, и добра утвердити и нашими государскими грамотами укрепити велели. И те наши царского величества грамоты за нашими государственными печатьми послали к вам с посланники вашими, с судьею с Самойлом Богдановым, с полковником с Павлом Тетерею с товарыщи. И хотим то наше царского величества милостивое жалованье по нашим жаловальным грамотам на ваши права, и привилия, и свободы, и добра содержати навеки крепко и нерушимо, без всякого пременения.

И тебе б, гетману Богдану Хмельницкому, будучи в нашей государской милости, нам, великому государю, служить, и прямить, и всякого добра хотеть во всем. [...] А мы, великий государь наше царское величество, вас, православных християн, во всякой нашей государской милости содержати хотим. [...]

Переяславська рада очима істориків, мовою документів.
Київ, 2003. — С. 426—427.

Універсал Богдана Хмельницького Остафію Стоматаєнку на збирання податків з іноземних купців (1654 р., квітня 28/травня 8)

Ознаимуем сим нашим писаннем кому-колвек в том ведати надлежит, меновите старшине и черне Воиска нашего Запорожского, также купцам чужоземским и вшелякои кондиции людем, кому толко сие наше писание оказано будет, иж мы, маючи великии розход на людеи чужоземскых, а приходов мало маючи на тые росходы, прето оглядевши тое, як здавна перед тим бывало далисмо екзакцию скарбовую од купцов чужоземскых, то ест от греков, ормянов и турков, Естафиеви Стаматиенкови, которую по-

винен вибирати и отдавати до скарбу нашего воискового; од сорока соболеи золотых шисть, од сорока пупков соболих золотых два, од сорока куниц зол[отых] два, од бунта лисиц золотых два, од инших товаров московских од ста таляров битых — зол[отых] по пять, знову од товаров турецких, яко то: од едвабов, коберцов, килимов, завоев, поясов, мусулбесов, киндяков и иншых дробных и розных товаров — од ста таляров полевковых два битых, од кождои кипи габы по леву; также хто бы провадил з земли нашои золото, сребро, камене дорогое, перла и од тых товаров од ста таляров — по зол[отых] пять, ежели бы теж хто в чужой земле, так з духовных особ, яко и свецких людей в яких-колвек потребах под протектом поселским ехал и при собе купцов мел, теди обязавши оных под сумленнем, дозорца наш и од тых, которые при послах в своей купецкой ишлы б справе, мает екзакцию належную брать. Кгды бы наш який купец мел именем своим з товарами чужоземного купца з нашой земле выпроваживают и досведчил бы ся дозорца наш, теды позволяем ему той увесь товар забрать; з которого товару ему половицу, а до скарбу войскового половицу належит. [...]

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 142—143.

Звернення Богдана Хмельницького до жителів Львова про умови перемир'я з Військом Запорозьким (1655 р., жовтня 3/13)

Протягом усього часу ми не бажали пролиття невинної християнської крові і не давали до цього найменшого приводу. Але через те, що коронні війська і різні стани Речі Посполитої жорстоко напали на Україну, ми змушені були захищати своє життя. Так і минулої зими, взявши собі допомогу з сусідніх держав, коронні війська наступали на нас і тепер аж сюди завели за собою. Однак ми, не бажаючи пролиття крові, повинні показати нашу ласку кожному, хто просить у нас милосердя, тільки щоб усі стани у Львові зробили все, згідно з цією нашою декларацією. Насамперед як лицарство, так і міщани, а також і всі громадяни і старші міста Львова повинні дати присягу, що вони, коли відступлять Війська Запорозькі і війська його царської милості, не громитимуть наших чат, які розійшлися, і не братимуть їх у неволю. А ми також зобов'язуємося забезпечити цілковиту безпеку міщанам і всім львівським громадянам і всьому війську накажемо, щоб нічого не палили по селах і фільварках. А тому що ми не хочемо добувати цього міста і проливати невинно крові, то на присутнє тут військо мешканці міста повинні дати викуп чотириста тисяч золотих. На наших військових слуг повинні дати сто сувоїв сукна фелендишу та двісті сувоїв шиптиху, а також тисячу кожухів, дві тисячі чобіт. А зокрема на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату, десять сувоїв півшкарлату, п'ять штук оксамиту, десять штук атласу, десять штук адамашку, п'ятдесят центнерів свинцю для піхоти. Щоб було звільнено як наших, так і московських в'язнів [...] А для того, щоб рицарство, шляхта і львівські громадяни після відходу війська не громили і не брали у

неволю козаків і людей його царської милості, ми залишаємо вам частину Військ Запорозьких і частину військ його царської милості. Цих пунктів мають додержуватися як духовний, так і шляхетський стани і всі львівські громадяни.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 173—174.

Універсал Богдана Хмельницького про відправку козацького війська на допомогу семигородському князю Юрію Ракоці (1656 р., грудня 31/1657 р., січня 10)

Всем вобец и кождому зособна, кому о том ведати належит, вшелякого стану и кондыцыи людем, кому толко сее наше показано будет писанье, до ведомости доносим, иж мы, посылаючы Войска нашы Запороские, жебы се злучыли з войсками князя его млости семиградского и там шлы, где оным укуазано, теды упевняем ласкою нашою, же хто-колвек горнутисе меет до Войска Запорозского, абы найменшое кривды не мел ни од кого, и назначоный высланый наместник наш того постерегати мает, жебы никому утяженья не було, хто пры ласце нашой и Войску Запорозском зостават будет, спротывных теж и Войску Запорозскому незычливых и непрыхилных росказалисмо громит, счо иначей не мает быть над росказанье наше. [...]

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.
Київ, 1961. — С. 551.

З універсалу Богдана Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту (1657 р., червня 28/липня 8)

[...] не відступаючись від давно встановлених звичаїв, коли Бог люб'язно схилив Пінський повіт до з'єднання з нами волею і серцем, приязно і прихильно прийняли послів присланих від них для затвердження вічної дружби, [...] і прийняли належні умови і обов'язки дружби, забезпечуючи їх з усією відповідальністю і під сумлінням, що з цього часу не будемо вороже з ними поводитися, ані посилати в їх маєтності, особливого війська, крім окремих загонів безпеки, ані не будемо підмовляти когось чужого загубити їх, як самі, так і через намовлених осіб. Навпаки, якби хтось з ненависті до них або для укладення приязні і з'єднання з нами або з якої-небудь іншої продуманої причини хотів вчинити їм шкоду, вторгнувшись в їх краї з військом і плюндруючи вогнем і мечем їх маєтності, обіцяємо підтримувати їх, допомогати їм, і навіть усім військом захищати від ворогів, що наступають на них, хоч би наших близьких, які не слухали б нашої поради і не припинили б цього. А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі — Військо Запорозьке і наші нащадки не

перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри. Ми також не повинні знищувати і скасовувати давніх і нових фондів на костьоли, якщо вони утворилися не із здирства церковних маєтностей і покривдження убогих православних. Однак постановляємо взаємно викорінювати секти і унію, як причини великого лиха [...] Що ж до привілеїв, вільностей і судів, наданих кожному станові, забезпечуємо їх не інакше, тільки так, як було за польських королів з тією умовою, щоб скоротити правні процеси та загородити вбогій шляхті дорогу до злиднів і надмірного ябедництва. Чини, посади, достоїнства, як земські, так і військові, надані тепер м. панам обивателям Пінського повіту польським королем, кожний зберігатиме до кінця життя. [...] Спадковими маєтностями у Пінському, Мозирському і Турівському повітах, а також в інших місцях, де б вони не знаходились, дозволяємо вільно користуватися, з усіма прибутками, тим, хто тільки виконає присягу вірності. Васальні права, які тільки хто-небудь має здавна надані королями, залишаються і залишатимуться повністю кожному — це забезпечуємо ми Військом Запорозьким за нас і наших нащадків. Тільки королівщини Пінського староства, які належать до наших доходів, вилучаються з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після сконання кожного посесора вернутися в наше розпорядження. [...]

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.
Київ, 1998. — С. 234—235.

Угода про військовий союз між гетьманом Іваном Виговським і шведським королем Карлом Густавом (1657 р., жовтня 6)

Даємо знати всім, кому треба, що світліший король Карл-Густав, ясновельможний гетьман Іван Виговський постановили продовжити стару приязнь світлої королеви Христини і ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького і в спільних інтересах заключити між собою союз і воєнну спілку і доручити нам, Густавові Лілієнкроні, Ю.Немиричеві, І.Ковалевському й І.Федоровичу, як своїм уповноваженим, це діло полагодити. Ми ж, обмінявшися уповноваженими і договорившися про цю спілку, ухвалили такий договір для ратифікації й. в-ом і ясновельможним гетьманом:

Має бути вічна приязнь і постійний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і ясновельможним гетьманом і Військом Запорозьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки проти спільних ворогів і тих, що помогають ворогам другої сторони — з виключкою світлого князя московського, з котрим Військо Запорозьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому заховувати вірність непорушно. Коли один з союзників довідається про які-небудь неприязні заходи проти другої сторони, він повинен її завчасу остерігати, і по силі всяку шкоду від неї відвернути, і свої сили [...] або окремо боротися проти її ворогів і їх атакувати. Одна сторона другій сприятиме і ніколи не візьме участі в замис-

лах ворожих другій стороні, тим менше — не поможе ні радою ні засобами її неприятелів. Одна сторона без другої не може входити в згоду з неприятелями, але кожного разу як їй прийде миритися, мусить вестися і заключатися за спільним порозумінням. Подробиці ж цього договору відкладаються з обох сторін, тому що королівський посол не знає гадки короля щодо пропозицій, поданих з боку ясновельможного гетьмана, — до того моменту, можливо недалекого, коли король зможе дати своє рішення послам Запорозького Війська.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 30—31.

Універсал Івана Виговського про надання київським бондарям, теслям, стельмахам, столярам, сніцарям, тертичникам і токарям права об'єднатися у бондарський цех (1657 р., жовтня 8)

Ознаймуем сим нашим писанием всем вобец и кождому зособна, кому о том ведати належить, иж ми, видечи ремесников бондаров, теслив, стелмахов, столяров, снецари, тертичники, токари великое утяжение, которие од инших ремесников поносят, ми теды ласкою нашою оних охороняючи, оним свой цех мети и Лукяна Ивановича за цехмистра обобрат позволилисмо и кождого приступного ремесла их самими межи собою карат и вины по двинадцат коп на вынних и непослушних брат росказалисмо, так якобы за показаньем того писання нашего ни од кого кривды не понесли, бо ежели бы якие спротивники воли нашой важилися найменшую перешкоду в том цеху чинить албо до инших цехов притягать, теды мы кождого таковог сурово карати будем, иначе ж не чинячи.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 57.

Універсал Івана Виговського полковникові і старшині Чернігівського полку про заборону втручатися в міські суди і порядки (1657 р., листопада 16)

Ознаймуем сим писанем нашим кождому, кому о том ведать належит, а меновите пану полковникови черниговскому, асаулом, сотником и всему товариству, в том же полку знайдуючомуся, албо кому толко сее писане нашое показано будет, ижь супликовали нам мещане черниговскии, же немалую перешкоду так в аренде, яко в своих приходах од козаков и самого полковника бившого черниговского до тих час поносили, жадаючи нас, абисми их особливим универсалом нашим обваровали. Мы теди, видячи их прозбу бити слушную, мети хочем и сурово надпоминаючи, приказуем абы так сам п. полковник черниговский, яко и товариство в жадные суды и по-

рядки меские не втручали, людей под юрисдикциею мескою будучих и на футорах мешкаючих до работизн и датков не потягали, до аренды меской жадного приступу не мели, а ни горилок шинковали, окром що захочут гуртом продати, то не мает быти зборонно. До млина засе Грицковского, который безправне есть взятий и од места одлучоный, абы так сам п. полковник, як и жадний не втручалсе, пилно и повторне приказуем и жадной ни в чим кривды и перешкоды не чинил, що усе абы иначей не было, под неласкою нашою и срокгим войсковим каранем приказуем.

Л[азаревский] А. Акты по истории землевладения в Малоросии (1630—1690) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.
1890. — Кн. IV. — С. 106.

Текст Гадяцького договору від 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої (1659 р., травня 12/22)

[...] Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином:

Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського. Також на сеймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але й у публічних процесіях у відвідуваннях хворих зі святими мощами, в хованню померлих і при кожній нагоді, так, як це вільно і прилюдно своє богослуження уживає римський обряд. Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і повправляння старих.

Що стосується церков та маєтків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками. Після того, як складено буде публічну присягу вірності, протягом півроку всі церкви мають бути подані в реєстрах від полковників та іншої старшини Війська Запорізького тим комісарам, що будуть назначені з обох сторін. Тій же вірі, яка є проти грецької православної і яка множить чвари між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану не повинен ніяким чином церков, монастирів фундувати й надавати добра ані в маєтках духовних, ані в його королівської милості, ані у власних, так, як каже нинішня комісія на вічні часи. Римську віру дозволяється вільно уживати в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві. Світські панове римської релігії — дідичі й урядники його королівської милості — не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими й монахами грецької релігії, тільки їхній законний пастир.

А що у спільній вітчизні обом обрядам мають належати і спільні прерогативи й оздоби, тому отець київський митрополит теперішній і майбутній з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим мстиславським з Великого князівства Литовського — будуть засіда-

ти в Сенаті, згідно зі власним порядком, з такими ж правами і правом голосу, як ясновельможні їхні милості духовні римського обряду. Однак, місце їхній милості отцю митрополиту назначається після їхньої милості князя архібіскупа львівського, а владикам — після єпископів своїх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські сани будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду і тільки здатним до тих урядів. Натомість у воєводствах Брацлавському й Чернігівському ті ж сенаторські посади мають надаватися почергово: після смерті сенатора грецького обряду має заступати сенатор римського обряду. У всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, які походять з тих воєводств і мають там маєтність, однак зі збереженням права теперішніх власників.

Для того, щоб зростала обопільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, доки доходять церкви грецького обряду, міщани-католики і грецької релігії повинні рівно вживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не повинна бути нікому перешкодою до магістрату.

Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як Краківська Академія, однак з умовою, щоб у тій Академії не було професорів, студентів і магістрів ніякої секти — аріанської, кальвіністської, лютеранської. Отож, щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, а всі інші школи, які були в Києві, його королівська милість накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце. Вона буде мати такі ж права і вільності, як і київська, але заснована має бути з тією ж умовою, що й київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвіністської, лютеранської. І де та Академія буде заснована, там вже жодні інші школи засновуватися не будуть на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості.

Оскільки вельможний гетьман з Військом Запорізьким, відірвані від Речі Посполитої, з любові до його королівської милості, свого милостивого пана і до власної вітчизни повертаються, зрікаючись сторонніх протекцій, то його королівська милість наш милостивий пан і всі стани коронні й Великого князівства Литовського вічною амністією, тобто вічним забуттям, покривають все те, що з обох сторін допустив Пан Бог, полишаючи його святому маєстатові, як пожертву за спільні гріхи, гарантуючи особам усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку, як з Війська Запорізького, так і шляхетського стану, урядникам, як і приватним особам, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були і залишаються при вельможних гетьманах, попереднім і теперішнім, без ніякої помсти, ні королівський маєстат, ні сенат, ні вся Річ Посполита, зрештою, ані жодна приватна особа не будуть підносити ніяких претензій проти них взагалі й

кожного зокрема, від найвищих до найменших, й усі неприємності, все, що під час війни коїлися, усім християнським серцем, закликаючи у свідки страшного Бога, щиро собі вибачивши, ні явно, ні потаємно один на одного не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів, не даючи себе звести звільненням з присяги для будь-яких таємних замислів. [...]

[...] Уся Річ Посполита народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто, ці народи у своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами — в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських. А якщо під тягарем війни зі сторонніми панами щось було поставлено на обмеження кордонів і вольностей тих народів, то це має вважатися недійсним і пустим, і згадані вище народи повинні залишитися при своїх свободах, щиро як єдине тіло однієї і неподільної Речі Посполитої, не вчиняючи між собою різниці у вірі: той, хто визнавав християнську релігію, римську чи грецьку, всі залишаються в мирі, при своїх вольностях. Хіба що якісь вироки й декрети були винесені перед війною і в часі війни цілком законно в присутності сторін чи за їхньої відсутності.

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися). [...]

Стояти Військо Запорізьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Підтверджуються усілякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою. Крім того, жоден державець маєтків його королівської милості, ні староста, ні пан дідичний, довічний, ані їхні підстаростн, урядники й усілякі інші слуги не будуть стягати жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, ні під яким претекстом, і як люди рицарські, вони будуть вільні від усіх найбільших і найменших обтяжень, також цла і мита в усій Короні і Великому князівстві Литовському. Також будуть вільні від усіляких судів старост, державців, панів та їхніх намісників, але залишаються під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських. Також всілякі напої, лови на полях й інші користі козаків мають лишатися при козаках вільно, згідно зі старими звичаями.

Окремо, кого гетьман Війська Руського подасть його королівській милості як гідних шляхетських гербів для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде нобілітовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах, за наказом того ж гетьмана руського. А якщо війна якась розпочнеться на ру-

ських кордонах і треба буде послати туди коронне військо на підмогу, тоді ця підмога буде перебувати під регіментом гетьмана Військ Руських.

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств оберуть чотирьох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського. [...]

Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови. [...]

До Булави Великої Руської належатиме Чигиринське староство, як це значиться в привілеї, наданім покійному Богданові Хмельницькому його королівською милістю. А гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при його королівській милості.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств відбудеться після майбутнього сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше універсалом його королівської милості. [...]

Гадяцька унія 1658 року.
Київ, 2008. — С. 22—30.

Акт обрання гетьманом Юрія Хмельницького (1659 р., жовтня 17)

[...] И в нынешнем во 168 году октября в 17 день, по указу великаго государя, царя и великаго князя Алексея Михайловича, всея Великия и Малыя и Белыя России самодержца, ближнии боярин и наместник белоозерский Василий Борисовичь Шереметев, окольничий и наместник белогородский князь Григорий Григорьевичь Ромодановский, диаки думный Ларион Лопухин, да Федор Грибоедов, в Переяславле раду учинили и указ великаго государя его царскаго пресветлаго величества на раде всем сказали, чтоб они обрали по своим правам и вольностям гетмана, кого излюбят. И наказный гетман Иван Безпалой, и обозный, и судьи, и полковники, и вся старшина и чернь, по своим правам и вольностям, обрали гетмана Юрья Хмельницкаго. А как обрали гетмана, и ближний боярин и наместник казанский князь Алексей Никитичь Трубецкой, и боярин и наместник белоозерский Василий Борисовичь Шереметев, и окольничий и наместник белогородский князь Григорий Григорьевичь Ромодановский, и дьяки, думный Ларион Лопухин да Федор Грибоедов на раде прежния статьи, каковы даны в прошлом во 162 году прежнему гетману, отцу его Богдану Хмельницкому, и всему Войску Запорожскому, и сверх прежних статей, новыя статьи, которыя по указу великаго государя ныне вновь прибавлены, велели вычесть, и на тех статьях гетман Юрий Хмельницкий и обозный, и ясаулы войсковые, и судьи, и полковники, и вся старшина, и козаки, и чернь великому государю, царю и великому князю Алексею Михай-

ловичу, всея Великия и Малыя и Белыя России самодержцу, и сыну его государеву великому государю благоверному царевичу и великому князю Алексею Алексеевичу, всея Великия и Малыя и Белыя России и их государским наследникам, по святой непорочной евангельской заповеди веру учинили на том, что быти им всем подле их государскою, самодержавною, высокою рукою в вечном подданстве, на веки неотступным, на тех статьях, которыя статьи постановили на раде, и к тем статьям гетман Юрий Хмельницкий, и обозный, и ясаулы войсковые, и судьи, и полковники, и вся старшина и козаки изо всех полков руки свои приложили.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 114.

Із статей Переяславського договору (1659 р., жовтня 27)

Новыя статьи, которыя, по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия и Малыя и Белыя России самодержца, постановлены, сверх прежних статей:

1. По указу ж и по повеленью великаго государя, царя и великаго князя Алексея Михайловича, всея Великия и Малыя и Белыя России самодержца, его царскаго величества, куда его царское изволение будет, всегда на его государеву службу гетману со всем войском быти готову. [...]

2. Также где укажет великий государь, и несколько полков послать на его государеву службу, и ему гетману те полки послать безо всякаго мотчанья. [...]

3. Гетману ж быти верну и навеки неотступну и ни на какия ляцкия прелести не прельщаться, также и про Московское государство никаким ссорам не верить. А кто станет ссоривать, и таких людей карать смертью, и о всяких ссорных делех писать к великому государю, к его царскому величеству. Также которыя ссорныя дела и Московскаго государства от людей будуть вмещены, и тем людям государевых порубежных городов воеводы учинят государев указ по сыску, до чего доведется. [...]

4. Без указа ж и без повеленья великаго государя его царскаго величества самому гетману со всем Войском Запорожским в войну никуда не ходить, и полками большими и малыми людьми Войска Запорожскаго ни которым окрестным государствам не помогать и в помочь к ним людей не посылать, чтоб тем вспоможеньем Войско Запорожское не умалялось. А будет без гетманскаго ведома, пойдет кто в войну самовольством, и тех казнить смертью. [...]

5. Великий государь, его царское пресветлое величество велел быти в своих царскаго величества черкасских городех: в Переяславле, в Нежине, в Чернигове, в Бряславле, в Умони своим царскаго величества воеводам в войсковыя права и вольности не вступать. А которые воеводы и ратные люди будут в Переяславле, в Нежине: и тем быть на своих запасех. А в Киеве, и в Чернигове, и в Бряславле владеть воеводам маетностями теми, которыя принадлежали к тем воеводствам преж сего, а в полковничьи по-

боры воеводам не вступаться. А кто учинит какое насильство, и тем чинить наказанье. А которые великаго государя ратные люди будут в государевых черкасских городех, и тем государевым ратным людям у реестровых казаков на дворех не ставиться, а ставиться государевым ратным людям у всяких жителей, опричь реестровых казаков. Также и подвод под посланников и под гонцов у реестровых казаков не имать, а имать у городских и у деревенских жителей. Да реестровым же казакам держать вино и пиво и мед, а продавать вино бочкою на ранды и куда кто похочет, а пиво и мед вольнож продавать гарнцом. А кто будет вино продавать в кварты, и тех карать. [...]

6. В городех, и местех, и местечках на Белой России ныне и впред залогам черкасским не быть, чтоб ссоры тем между ратных людей, как великороссийских и белоруских, не чинилось. [...]

7. Которой гетман, по указу царскаго величества, а по обранию всего Войска, учинится в Войске гетманом, а после того учинится в какой проступке, и Войску, без указу царскаго величества, самим гетмана не переменять, хотя новообранный гетман опричь измены, проступку какую и учинит, и великий государь его царское величество велит про то сыскать всем Войском, и по сыску велит указ учинить, как повелось в Войске издавна. А самим однолично гетмана, без указа царскаго величества, не переменять. Также и гетману, без рады и без совета всей черни, в полковники и в иные начальные люди никого не выбирать, а чтоб выбирать в Войско полковников на раде, кого меж себя излюбят из своих полков, а из иных полков в полковники не выбирать. Также тех полковников гетман без рады не повинен отставливать. [...]

8. В Войске ж Запорожском всяким начальным людям, кроме православных христеан, иных ни которых вер людям впредь не быть для всякия ссоры и прелести. Да и новокрещеным иноземцам в начальных людех не быть же, потому что от иноземцов от новокрещеных многая в Войске смута и междоусобие зачинается, да и им Войска Запорожскаго казакам чинятся налоги и тесноты. А кого новых полковников оберут, и тех новообранных полковников на верное подданство и вечную службу привести к вере. [...]

9. Чтоб изменника Ивашка Выговскаго жену и дети, гетман и Войско отдали царскому величеству за измену, также и брата его Данилка и иных Выговских, которые есть в Войске Запорожском. А впредь не только при гетмане и в урядниках, но и в Войске Запорожском Выговским не быть. [...]

10. Которые были в совете с изменником с Ивашком Выговским: Гришка Гуляницкой, Гришка Лясницкой, Самошка Богданов, Онтошка Жданов, Герман Илабода, и тем по век живота в раде в войсковой и в секретной и в уряде ни в каком не быть. А естьли кто не против сей статьи и учинит, в раду будет призывать и уряд какой на них положит, и те будут караны смертью. [...]

11. При гетмане быть с обеих сторон Днепра по судье, по ясаулу, по писарю. [...]

12. Наказному гетману Ивану Безпалому и его полка началным людям, также полковникам переяславскому Тимофею Цецуре, нежинскому Васи-

лью Золотаренку, черниговскому Аникею Силину и их полков начальным людем, естьли какой из тех людей будет винен, с суда к смерти в каких делех, и их гетману и начальным людям, без указа великаго государя его царскаго величества не карати до тех мест, кого царское величество укажет прислать к тому суду на исправление, для того, чтоб им напраснаго изгонения и утеснения не было, потому что они царскому величеству служили. Также и всех полковников и иных начальных людей обеих сторон Днепра не повинен гетман на горле карать, без высланнаго на суд от царскаго величества. А ся статья учинена для того, что изменник Ивашка Выговской многих полковников и начальных людей и казаков, которые служили верно царскому величеству, напрасно смертью карал. [...]

13. Чтоб полоненники на обе стороны были свободны. А кто похочет волею быть, и тех на обе стороны не неволить. [...]

14. Чтоб знамена и пушки и большая верховая пушка, которыя взяты под Конотопом, отданы были в Киев безо всякаго задержанья. [...]

15. Гетману ж велеть город Старой Быхов очистить великому государю и велеть черкас и иных чинов служилых людей из того города вывесть, потому что тот город издавна польскаго короля, а не черкасской и в нынешния мимошедшия времена от изменников, от Самошки Выговскаго и от Ивашки Нечая и от их советников великаго государя ратным людям были всякие злые умыслы, и бунты, и кровопролития великия, и многих за верою ж въявь и тайно до смерти побивали. И впредь будет тем изменникам быть в Быхове началными людьми, и от них быть такому ж дурну. А в Быхове, кроме государевых людей московскаго народу, быть никому непристойно для того, что всякая ссора будет, потому что ляхи живут близко, без престани ссоривали и ныне и впредь учнут ссоривать. А пристойно быть тем людям в Нежинском полку и в Черниговском, и где кто похочет. [...]

18. Будет кто великому государю его царскому величеству, по святой непорочной евангельской заповеди, ныне в Войске Запорожском веры не учинит из старшин из какого-нибудь чина, или из казаков, и из мещан, а сыщется про то подлинно: и тех людей по войсковому праву казнить смертью.

Будет кто сии статьи, которыя постановлены Войском, а нарушит кто и не совершит, начальный человек, или казак, или мещанин: и те будут караны горлом. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 117—122.

Універсал Івана Виговського до всього Війська Запорозького і посполитих (1660 р., лютого 7)

Обявляем сим писанием нашим всем, кому о том надлежит, а именно их милостям панам полковникам, ясаулам, сотникам, атаманам и всей старшине и черни Войска Запорожского и так ж особно духовным и свецким человеком посполитым в местех и мистечках и селах живучим, что че-

рез время немалое желательно и отчаемо за целость вольности не только Войска Запорожского, но також всего народ[у] роского на всяком кровавом поле пребывали есмя для того ж вами самими гетманом обраным был то, что Бог сумленное и правда показовала, чтоб есте непобедимо своеи вольности не потеряли, но з рук и власти тиранской, который не только людем мирским розными их муками губячи не умеет пощадит, но и слугам Божиим, духовным нашим спасителя нашего Бога прославляючих языки поурезывали [...] дитися могли и милостиваго и правоприроженного тому честному своему народу росиийскому монарху короля его милости за пана своего и Речь Посполитую Коруны Польскои и Великого княжества Литовского чины с чином и народом своим случився общую отчину узнавши к ним превратились и с полных прав и вольностей сами и потомки по вас будучие утешал беспрестанно чинили есмя раденое якож не презрил бы Господь Бог в том раденье трудов наших, но так поблагословит изволил, чтоб сердце всего Войска Запорожского случит к доброй побожной [...] правы наклонивши тад[...]сиею нарушенью права и вольности Войска Запорожского направити Церковь Божию упокоити и мир, в земли православной вселити. А небывалым способом короля пана сенатырского и рыцерского чину все стати з годы на сейме присягою с великим подивенем всего права света утвердити да помогл на то сильные войска на ступаю сего на вольность нашу неприятеля всемогущего силою своею и сильным мужества Войска Запорожского и охочих приятель скоростию так побил и розогнал, вскоре з гр[...]дити имели чаю вч [...] самом неприятеля душного неопасное. А праве ничего доброго Войску Запорожскому не желаючие головы сами возгордевши и бунт в войску учинив вместо челобития и любви Господу Богу наперед на Заднепру кров невинную погублением людей чесных на себя гнев Божии справедливыи приимаючи попроливали. А потом забыв учиненые страшный свое на сейме королю пану и Речи Посполитой отданои кривоприсяжным иному монарху себе и все Войско За. потом на Данила Выговского сверх свычаю Войска Запорожского, которые явных виноватых выдавати николи не извыкло в руки неприятельские выдавши жестокими мучительскими неслыханными муками оного замучити допустили. А наипаче жаль, что малжонку мою неприятельским вымышленым способом из замку Чигиринского взяв в [...] до Суботова скарбы все, и достатки наши забрав за частокротны напоминанием обещанием за присягою учинив выдати онои не хочет, что тогда король его милость и Речь Посполитая [...] кой незгоде [...] людей невинных. А мы о такой великой обиде и шкоде нашее правом Божиим и свецким на то душею и присягою малжонке нашей учиненои чинить отчаяние о высвобожденье оной докол силы и здоровя станет должены есмя для чего за помощию Божиею уж немалые силы войск розных имеем к той кровавой в дому работе призываючи Бога всемогущего святых таинств людских свидетеля которого [...] стую на [...] на ем всех вас, что есте неприятельства против короля его милости войск корунных и против нас не розширяючи на милость его королевской милости наш с вами милосердый поступок здавали когда и хан его милость крымский со всеми ордами пребываючи нам в помочь хочет с нами хто нам неприятелем, а хто с нами единачитися будет подлинно тогда

тогож как всякому любо того упоминаня нашего слушеючему и в подданство короля пана наддаючему никакие шкоды и кривды здоровя и маетности учинена не будет, для чего душею [...] под наказан [...] и на побы [...] жен есть вас так всякий неприятель без нашие войны на себе понесет за помощию Божиею показанье.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 97—98.

Умови уряду Речі Посполитої з Військом Запорозьким, укладені під Чудновим (1660 р., жовтня 17)

[...]

1. Їх милості пани гетьмани повинні підтвердити своєю присягою Гадяцьку угоду, тобто все, що в ній знаходиться. Що ж належить до тих пунктів, які стосуються до князівства Руського (оскільки вони менше необхідні для вільностей Війська його королівської милості Запорозького і менше служать в непорушності вічного миру, якого обоюдного від Господа Бога щиро бажаєм), то хай присягне його милість пан гетьман запорозький зі своїм Військом у тому, що він відішле ті пункти через своїх полковників до його королівської милості і віддасть їх у люб'язні батьківські руки.

2. Його милість пан гетьман запорозький, зі всім своїм Військом повинен відступити від царя московського і від військ його, що знаходяться в Україні, як з Шереметєвим, так і зі всіми іншими. У такій же мірі він повинен відмовитися в сучасний і майбутній час від всякого заступництва як царя московського, так й інших сторонніх власників, вічно задовольняючись одним тільки природним володінням його королівської милості, пана нашого милостивого.

3. А для визволення українських фортець, що знаходяться у володінні Москви і під її захистом, його милість пан гетьман Війська його королівської милості Запорозького, повернувшися в Україну, залишив при їх милостях панах гетьманах і війську коронному два полки або в крайній мірі один для остаточної поразки Шереметєва і московського війська, що при ньому знаходиться. Якщо б однак Шереметєв раптово піднявся в той час, коли його милість пан гетьман ударить на нього зі всім своїм Військом Запорозьким і з їх милостями панами гетьманами і розіб'є його. Про дальнійше ж проти московського неприятеля повинне наступити рішення загальної військової ради.

4. Хоча Тетеря, наказний гетьман, ще більше образив його королівську милість і Річ Посполиту, піднявши руку з задніпровськими полками на свого повелителя, при військах московських, і хоча за це заслужив достойну кару, однак, за клопотанням його милості пана гетьмана Запорозького Війська, їх милості пани гетьмани забувають це; але в той же час він зобов'язаний спрямувати свою зброю проти зазначеного неприятеля, і тим довести доброзичливість свою до його милості короля і Речі Посполитої. Коли все це він виконає, тоді має бути дано йому всепрощення, і він зали-

шиться нарівні з Військом Запорозьким при всіх вільностях, і зі всіми тими, які знаходяться при ньому.

5. Полки Ніжинський і Чернігівський, які в даний час залишаються при Москві, за першим універсалом його милості пана гетьмана Війська Запорозького, який повинен негайно до них відіслати, зобов'язані відступити від Москви і повернутися у підданство його королівської милості, приєднавшись там же, якщо можливо, до війська його королівської милості, що знаходився при їх милостях панах воєводах віленському і руському, або, якщо б це було неможливо, повернувшись як можна швидше до Запорозького Війська, якщо б вони того учинити не захотіли, тоді його милість пан гетьман з Запорозьким Військом разом з їх милостями панами гетьманами коронними повинен напасти на них, як на неприятелів. Оскільки його милість пан гетьман і все Запорозьке Військо присягають за них його королівській милості і Речі Посполитій, то і вони, повернувшись, зобов'язані підтвердити цю присягу, по здійсненні якої будуть вічно користуватися всіма вільностями, дарованими Запорозькому Війську.

Якщо б коли-небудь, як в Запорожжі, так і в іншому якому б то не було місті України показався бунт, тоді проти такого бунтівника, як проти неприятелів, що порушують справжній мир, його милість пан гетьман запорозький зобов'язаний послати своє військо і знищити його.

6. Прикордонні міста і всі володіння хана кримського повинні бути безпечні від будь-яких нападів і шкоди від Запорозького Війська, і в усьому повинно бути збережено мирне сусідство, як того вимагає приязнь, що існує між королем його милістю і Річчю Посполитою та його милістю ханом і царством Кримським. У переходах, так як вони були дозволені за давніми звичаями, і тепер не повинно бути ніякої перепони ордам.

7. Її милість пані воєводина київська з іншими господинями, а саме з пані Грушиною та іншими повинно бути добровільне і безпечне з усім майном і особами, що при них знаходяться.

8. Полонені різного звання, зокрема пан Пясочинський, староста новгородський, і всі інші, взяті як за Дніпром, так і під Могилевом і тут в даний час, де тільки знаходяться, повинні бути звільнені, як наші, так і татарські. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 127—129.

З універсалу Юрія Хмельницького козакам і всім жителям Прилуцького полку із запевненням їх у тому, що слід підкоритися польському королю (1660 р., листопада 18)

[...] Дошло нам ведати, же вы все, заднепряне, чили моим молодым не доверяючи летам, чили яко бым то з якого учинил примусу, иж его корол. милости и Речи Посполитой з Войском Запорозким в верное покорылся подданство, не хочете з нами единостайне и едыномыслне прирожоному

своему голдовати пану, а своим упором прагнете кровопролитиа християнского, которое певне, скоро Днепр станет (бо зараз все войска коронние, татарские з всеми потугами и наши козацкие яко на спротивных на Заднепре пойдут), мусит быти. Якого мы не зычачи, ласкавым вас отцевским упоминаем серцем, жебысте, поглядаючи, як ся Пушкарюм и иншим бунтовником и их помочником з Божого допущеня за своеволю нагородило, так же постерегаючи здоровя своего, жон и деток и целосты маетков своих и волностий, крваве набытых, бунтов не вщинаючи и своеволе попереставши, под высокую отцевскую его корол. милости [руку] наклонили, от которого кгды бысмо не были упевнени, же Церковь Божиа православная наша при целости, повазе и волностях своих будет зоставати и насилия жадного терпети не будем, волели бысмо все кровю нашею облити местце, на котором потреба была, а нежели бысмо ся склонили до подданства его корол. милости; але кгды-смо зрозумели, же той мир и постановене будет кгрунтовное и вечное, а до того, же и его царское величество, завевшися з его корол. милостю, немало ратных своих людей потратил, и як великие московские з Шереметом, з Хованским, з Долгоруким и иншими были войска, силам еднак коронных войск вытрвати не могучи, до остатней пришли згубы, и межи нашим народом великое пролитие крове сталося. Зачим и повторе вас упоминаем, жебысте всех бунтов поперестали и универсалом [...] Сомка и бегуна Бруховецкого, змышленым на имя наше, не верыли. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 167—168.

Інструкція Павла Тетері українському послу до Криму (1663 р., кінець травня)

[...] Коли ми просили через послів наших, щоб сам хан його милість особисто зволив виступити для утихомирення України, тоді він обіцяв нам з'явитися особисто тільки в такому випадку, якби неприятель став збиратися, що нас дуже засмутило. Нагадуємо хану його милості про минулорічну битву за Дніпром колишнього гетьмана з Москвою і дейнеками, які раптово об'єднавшись разом і напавши на наше військо, розсіяли його і немалу кількість містечок догори димом пустили. А оскільки і тепер в кількох містах задніпровських, у фортецях, немала частина московського війська знаходиться, і їм, звичайно, не треба довго збиратися (протягом одного тижня, разом з дейнеками, може їх зібратися двадцять і навіть тридцять тисяч), то мені одному без допомоги вашої ханської милості не тільки неможливо відбити їх, але навіть і зустрітися з ними. І це все через те, що у нас між своїми більше зрадників, ніж доброзичливих людей, а ті перші сприяючи ворогові, про найменші речі йому повідомляють і без мого відома йдуть на Запорожжя.

Має повідомити хана його милість, що зовсім нещодавно запорожці, з'єднавшись з калмиками, несподівано напали на Орду, що знаходиться при нас, і хоча по милості Божій завдали небагато шкоди, проте втішені і

обнадіяні цим успіхом, будуть збирати більші сили і поширювати спротив. При цьому нехай хан його милість зауважить, що тут ідеться не лише про нас, але й про те, щоб запорожці, зміцнившись, не шкодили Криму більше, ніж раніше, бо і тепер уже при новині про славний успіх із міст скоро стануть до запорожців збиратися ті, які прагнуть поживи в Криму.

Оскільки запорожці вдалися до таких заходів, як от братання з калмиками і вже вказали їм сюди шлях, то необхідно, щоб сам хан його милість, відклавши в бік усі інші справи, тепер поспішив до нас особисто для того, щоб попередити це зле починання і погасити цю іскру зла, щоб не дати спалахнути з неї вогню. Якщо ж хан його милість не захоче виступити негайно, відкладаючи на майбутній час своє прибуття до нас, то у нас (бережи Боже) обов'язково трапиться від цього яке-небудь нещастя. А якщо неприятель з'єднається з Задніпров'ям, чого дехто всіма силами бажає (і таких є багато), займуться разом обмірковувати, як би завдати шкоди вашій ханській милості і всьому Кримському ханству. Як доброзичливий друг вашої ханської милості, пам'ятаючи про свою присягу, застерігаю і переконливо прошу, зволь ані трохи не думаючи, негайно відправиться до нас особисто.

А якщо ваша ханська милість вирішить прибути до нас сюди, то запевняю, що ваша ханська милість знайде у нас цілковиту прихильність, і якщо побажаєш чого-небудь досягти для утихомирення неприятеля, усе здійсниш цією мандрівкою своєю, бо і Сомко й інші схиляються на наш бік і чекають лише прибуття вашої ханської милості, бо йому, що знаходиться з Москвою і Переяславі, важко що-небудь почати. Покладаєм надію на Бога, що ваша ханська милість, не оголюючи шаблю, прихилиш до нас Запорожжя, не давши упертим нового продовольства. А є багато таких, які унаслідок листа вашої ханської милості, писаного до Сомка, бажають схилитися до нас, і справа тільки в тому, щоб ваша ханська милість якомога швидше побажав поспішити до нас особисто. Так постараємося разом цього ж літа утихомирити Запорожжя так, щоб у майбутньому вже не турбувати більше вашої ханської милості. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 228—229.

Універсал Івана Брюховецького про взяття під гетьманську протекцію покозаченої любецької шляхти та про підтвердження її майнових прав (1663 р., серпня 5)

Ознаймуем тым писанем нашым старшине и черне Войска его царского пресветлого величества Запорожского и вшелякое кондиции людем, которим тилко о том належить ведати и сее наше оказанно будет писание, иж яко небожчик славное памяти пан Богдан Хмелницкий, гетман Войска его царского пресветлого величества Запорозкого и антецессор наш, за прихилност и зичливост шляхти всей любецкой к Войску Запорожскому,

бороныл их от всех долегливостей, которие здавна за веру нашу православную в кождих потребах отважне зостановляли, меновите видячи пана Саву Унучка, козака любецкого, и Олексея Кривопища и зо всею шляхтою тамошнею, так и мы потвержаючи волю небожчика антецессора нашего, берем под протекцию вышеменованних особ и всю шляхту любецкую, приказавшы всей старшине и черни Войска его царского пресветлого величества Запорожского, жеби им нехто в добрах их, в чистих полях, сеножатях, озерах, бортях и инних пожитках наименшое кривди чинит не важился, и особливе пану Саве Унучкови в млине его власному на реце Свишне не задавал трудности и не чиныл перешкоды, жеби и вся шляхта, в добрах своих всех спокойне зостаючи, заживали в том, жадного перенагабаня иначе ж не чинячи, чего пан полковник черниговский постерегати и карати мает, и иншых зас непослушних ему до нас отсилати своеволцов, которих ми би и на горле без фолги карати будем.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 298—299.

Батуринські статті, прийняті гетьманом Іваном Брюховецьким та скріплені підписами козацької старшини (1663 р., листопада 17)

1

В прошлом в 171 году, июля в 11 день, к великому государю царю и великому князю, Алексею Михайловичу, всея Великия, Малыя и Белыя России самодержцу, к его царскому пресветлому величеству, писал Мефодий, епископ Мстиславский и Оршанский, с нежинским протопопом Семионом, что ты, гетман Иван Брюховецкий, вседушно промысл имеете, откуда бы взять хлебных запасов великаго государя, его царскаго пресветлаго величества, ратным людем, которые ныне, также и впредь, будут для обороны от неприятельских приходов в малороссийских городех; и велел ты, гетман, со всех мельниц во всех полках хлебные запасы сбирать и в анбары сыпать, чтоб к Семенову дню изготовить. А по чему хлебных запасов ратному человеку дать, также и воеводам и начальным людем чем сытым быть, о том великий государь, его царское пресветлое величество, пожаловал тебя, гетмана, чрез его епископово прошение, велел к тебе прислать кого пригоже, чтоб с вами, гетманом, о том о всем подлинно договорясь, постановить и в совершенье привесть не замотчав. А с окольничим и, наместником галицким, со князем Данилом Степановичем Великаго Гагиным с товарищи, то дело для скораго его отъезда к Москве, и для твоего гетманскаго отхода против неприятелей к Днепру, в совершенье прийтить не могло.

И великому государю, царю и великому князю, Алексею Михайловичу, всея Великия, Малыя и Белыя России самодержцу, его царскому пресветлому величеству, Войска Запорожскаго гетман, Иван Брюховецкий, и судьи, и полковники, и вся старшина, били челом, а в Батурине его царскаго

пресветлаго величества, тайных дел дьяку, Дементию Башмакову, да дьяку Евстрату Флорову говорили, чтоб великий государь, его царское пресветлое величество, пожаловал их, велел для скудости малороссийских жителей и для разоренья от неприятелей городов и мест, имать у них своего царскаго пресветлаго величества ратным людем на прокормление, которые люди в малороссийских городех для обороны от неприятелей малороссийских жителей ныне есть и впредь будут:

Воеводам по мельнице с двемя колесы, головам и полковником по пятидесять осмачек, подполковником и маиором по двадцати по пяти осмачек, ротмистром и капитаном по двадцати осмачек, порутчиком и прапорщиком, и сотником по десяти осмачек; рейтаром и драгуном, солдатом и стрельцом по четыре осмачки всякому человеку на год муки ржаныя.

А как малороссийских городов и уездов жители обеих сторон Днепра будут в соединеньи, и милостию Великаго Бога и великаго государя, его царскаго пресветлаго величества счастьем, неприятелем отпор будет дан и война успокоится, и сборех хлебных запасов на прокормленье ратным людем, как великий государь, его царское пресветлое величество, укажет. [...]

2

Ведомо великому государю, его царскому пресветлому величеству, учинилось, что Московскаго государства городов служилые многие люди и севские драгуны, избываючи от служеб, а крестьяне от податей, также и порубежных городов Карачева, Брянска, Рыльска, Путивля и иных порубежных мест, помещиков и вотчинников люди и крестьяне разоря помещиков и вотчинников своих домы и всякие пожитки, бежав живут в малороссийских городех и в уездах, и на будах, и на винокурнях, а иные и ныне бегают, чтоб им жить в волях своих. И великий государь, его царское пресветлое величество, указал тебе, гетману и Войска Запорожскаго старшине говорить, чтоб в малороссийские во все города послать универсалы под войсковым жестоким караньем, и велел тех всех прежних и нынешних перебежчиков, Московскаго государства всяких чинов людей, в городех и в уездах, и на будах, и на винокурнях, сыскать и переписать, и кто где живал, а переписав, отослать их всех, по росписем в те городы и уезды, кто откуда бежал, а впредь бы учинить заказ крепкой, под смертною казнью, чтоб Московскаго государства служилых и всяких чинов людей, и боярских холопей, и крестьян в малороссийские городы никто не принимал, чтоб от того великаго государя службе порухи и податям сбору, и пограничных городов помещиком и вотчинником напраснаго разоренья и убытков впредь не было. [...]

3

В Переясловских статьях 6 статья написана: быти в Войске Запорожском реестровым козаком штидесят тысячам человеком, а на жалованье сбирать им и иных чинов людем в малороссийских городех по указной статье, и буде по той статье стольким тысячам человеком в казакех быть, и на них поборы сполна ль в сборе будут, или на половину? А как мы стояли в

Глухове и в то время тамошние жители и сторонние люди сказывали, что козаки, и мещане, и поселяне, и их земли, и мельницы, и всякие угодья, и ранды, и коморы не переписаны и оброков ни на что не положено, и сколько ныне в войске козаков, и что им доведется дать царского пресветлаго величества жалованья в год, и сколько с мещан и со всяких их угодий каких поборов собрать в год мочно, и того тебе, гетману, и всей старшине не ведомо. Также и козаки без переписи, царского пресветлаго величества на услуге с тобою, гетманом, и с вами, начальными людьми, бывают не все, ездят в полки и из полков отъезжают без вашего отпуска, по своей воле, а иные и в войско не ездят, а проходит им то даром, а только б козаки и мещане, и их земли и мельницы, и всякие угодья, и ранды, и коморы были переписаны, и то б все было ведомо, и в смету положить козаком число, а с мещан и с поселян и с их угодий поборы мочно, и в избылых никто не будет. [...]

4

Как по указу великаго государя, его царскаго пресветлаго величества, для его великаго государя дел, ехали мы к тебе, гетману, и к старшине, и в дороге слышали от жителей малороссийских городов, что козельские и остренские жители и иные многие корыстовники, покупаючи всякой хлеб в Глухове и в иных таких же жилых местех, отпускают за Днепр, для своей корысти, без твоего, гетманскаго, и без вашего старшинскаго ведома, и тем в малороссийских городех хлеб вздораживают, а заднепрским изменником и татаром тем великое вспоможенье чинят, и чтоб впредь хлеба, опричь Киева, не продавать. А буде о том заказу учинить не мочно для заднепрских жителей, чтоб они склонялись под царскаго пресветлаго величества высокую руку и здешней стороны Днепра с жителями соединялись, и им бы хлеба велеть купить указное число с твоего, гетманскаго, и с вашего старшинскаго, ведома, и где им купить и на которые городы провозить, о том бы давать им универсалы, и они то учнут себе ставить в великую доброту, и друг другу учнут то выславлять, и от тамошнаго разоренья склоняться на житье на здешнюю сторону, потому что за Днепром ныне от ляхов и от татар хлеба сеяно мало. [...]

5

По указу великаго государя, царя и великаго князя, Алексея Михайловича, всея Великия, Малыя и Белыя России самодержца, в Московском государстве о вине, чтоб опричь его, великаго государя, его царскаго величества, кабаков никто не торговали, а табаку б не держали, учинен заказ крепкой. А которые люди в таких проступках объявятся, и тем чинят жестокое наказанье и ссылают их в Сибирь, и в Астрахань, и в иные дальние украинные городы на вечное житье, а дворы их и животы емлют на великаго государя безповоротно. А ныне малороссийских городов многие жители с вином и с табаком в Московское государство и в украинные городы ездят и продают всяким людем для своей корысти, и от того кабацким сборам чинится поруха и недобор, а меж людьми смута, и ссора, и смертное убийство, и всякое зло. И тебе б, гетману, учинить заказ крепкой под же-

стоким караньем, чтоб малороссийских городов жители всяких чинов люди, вина и табаку к Москве и в украинные городы и в уезды отнюдь не возили и не продавали, и тем бы великаго государя, его царскаго пресветлаго величества, казне порухи не чинили, также бы от того и меж людьми никакого зла не было. [...]

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. — С. 260—265.

Універсал Івана Брюховецького до жителів міста Борзни з наказом переймати прибічників короля та переправляти їх до нього (1664 р., січня 22)

Пану сотникови, атаманови, вуйтови, бурмистрови и всем обывателем, в Борзне мешкаючым [...] Либо то за поводом безбожного Вербицкого далистеся были непрыятелем вери нашое звести и ошукати. Однак, иж тепер знов в чувство пришлисте и под высокодержавную, великого государя нашего, его царского пресветлого величества, руку удалистеся, з жычливостю своею до нас одзиваючыся. Теды, последуючи Спасителевым Словам, рекшого: «Грядуща ко мне не изжену вон», вас всех к собе пригортаем, яко едноверную братию свою. И до пана полковника нежинского пишу, жебы и он так як и я вам тое пробачил. Толко пилно вас жадаю, переймайте всяких людей, которие бы к королевскому табору ехали на Борзну, рекомо ласкаве в место впустивши, принимаите, и до нас присылаите. Также и тых ляхов, которые у вас знайдуются, до нас присилаите. Разумею теж, же чулисте о той над немцями и ляхами под Новыми Млынами победе, до Ивангородища и до Сичное уневерсалы наши шлете. Ознаймуем теж вам, иж княз его мл. Ромодановский, дня 20 ген[варя] з Сум рушив з калмицкими и иными воисками, бо калмики 17 ген[варя], при посланцах моих, то ест в неделю прошлую до Сум пришли, а другое войско калмицкое на Пултаву ишло и под Лютенкою через Псел перейшовши, межи Гадячом и Ромном уже зостает, сылен Бог, же и нога лядзкая з Украины не утечет, кгды ж щогодини виглядаю на калмыки. Корол безбожний Полский три городы, з тых городов которые ему поздавалися, татаром в заплате выдав, толко имен тых городов незнат. А тепер под Глуховом, штурмы стративши, Литовским краем уступоват мает назад, якож Орда уже и уступует, почувши що калмыки идут з князем, остерегаем теды вас, абысте од такових лядзких безбожных замыслов осторожными были, и нам о всем ознаймуйте и тых ляхов присилайте [...]

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. — С. 313.

Московські статті, прийняті гетьманом Іваном Брюховецьким та скріплені підписом царя Олексія Михайловича (1665 р., жовтня 22)

[...]

3

О избрании гетманском и о надании на булаву гетманскую

Если судом Божиим ныне и впредь будучему гетману смерть случится, чтоб промеж войска Запорожскаго козацкаго, а не из инаго какого народа и войска, истиннаго козака гетмана, по стародавным правам войсковым обирать на гетманство, по указу великаго государя, его царского пресветлаго величества, при особе от престола его государскаго присланной, вольно Войску Запорожскому было. А обранный гетман к Москве ездить и великаго государя пресветлыя очи видети должен будет, так как ныне гетман нынешний по своему обещанию, учинил; а по смерти гетманской булаву и знамя большое, и булаву ж и знамя меньшое, и бунчук, и пушки до гетманскаго обирания, и для шатости малороссийских жителей, должен взять обозной войсковой и отвезти к боярину и воеводам, которые в то время будут в Киеве, или в ином в котором малороссийском городе.

И великий государь, сей статьи слушав, указал быть так, как написана, а боярину и воеводам из Киева булаву и знамя большое присылать к нему, великому государю, к Москве; а как по его великаго государя, его царскаго пресветлаго величества, указу, и по обранию Войска Запорожскаго новообранный гетман будет, и в то время меньшую булаву, и знамя, и бунчук, и пушки дано ему будет при обрании, а булавою ж и знаменем большим новообраннаго гетмана, пожалует великий государь, его царское пресветлое величество, и на подтверждение свою государеву жалованную грамоту велит ему дать в царствующем великом граде Москве.

Чтоб вся волость Гадицкая при булаве была, так как и за покойнаго Богдана Хмельницкаго, гетмана запорожскаго, было; а в волости Гадяцкой Зенковскаго полка, те городы обретаются: Котелва, Опошня, Куземин, Грунь Черкасская, Зинков, Лютинка, Веприк, Рашевка, Комышная, Ковалевка, Бурок, чтоб при Гадиче, и те все городки помянутые с мельницами, с селами, с полями и с иными угодьи, к тем городам належащими, на булаву гетманскую шли, да в тех же городех мельницы даны будут ясаулам войсковым двум человекам. [...]

4

О митрополите в Киеве

Чтоб в Киеве на митрополию, по указу государскому, русский святитель с Москвы посланый был, для того, чтоб духовный чин на митрополитов под рукою королевскою будучих, оглядываючись, в шатости войску вредительной, не был, понеже в статьях Переасловских и Батуринских так постановлено, что митрополиту Киевскому быти под послушанием святейшаго патриарха Московскаго; и так гетман с войском для лучшия всего на-

рода под рукою его царскаго величества крепости и утверждения бьет челом о прислании в Киев святителя русского.

И великий государь, его царское пресветлое величество, указал гетману сказать, что о том он, великий государь, учнет описываться к цареградскому патриарху, и буде цареградский патриарх к нему, великому государю, учнет о том писать, и благословение о митрополите в Киев подаст, и о том его великаго государя указ будет в то время.

5

О воеводах и о ратных людех, в котором городе имеют быти

По указу великого государя, его царского пресветлаго величества, в городех при воеводах имеет быти ратных людей:

В Киеве пять тысяч, в Переясловле две тысячи; а из тех двух тысяч в Канев пять сот человек переменою ходити имеют; в Чернигове тысяча двести, в Нежине тысяча двести ж, в Новегородке триста, в Полтаве тысяча пятьсот, и из тех на Запорожье тысяча пойдет, в Кременчуке триста, на Кодак триста, в Остре триста, из Киева также и до Мотовиловки триста: из Киева ж ходити имеют при гетмане сто человек, для того же бьет челом великому государю гетман с войском, чтоб воеводы в дорогу воинскую гетману и полковникам в поле ратных людей из городов давали, не отговариваяся указом государским. О том припадаючи до лица земли и в другие гетман с войском челом бьет. Те же воеводы, по городам будучие, ни к каким делам и к судам козацким вступатися не имеют. А если бы домы и хуторы, гаи, сады, займища, огороды, сеножати и места козацкия какую поруху и шкоду от ратных людей поносили, тогда воеводы, по городам будучие, из таковых проступных наказанья чинили, и чтоб такова поруха и шкода в вышеписанных имениях козацких от ратных людей не чинилась, прилежно запрещати ратным людем воеводы ж должны будут. [...]

8

О назывании изменниками

Русские б люди козаков изменою в ссорах не безчестили, ибо то зело безчестие словесное честных людей рыцарей, за достоинство его царскаго пресветлаго величества, кровь и раны на бою подъемлющих, оскорбляет, и чтоб тем людям, которые учнут такими словами безчестить, чинить наказанье по сыску и по разсмотрению. [...]

9

О послех чужеземских

Как прежде сего без государския воли до чужих окрестных земель, се есть, к хану крымскому и к иным, не посылывал гетман своих посланцев, так и потом, памятуя крестное целованье гетман тож исполняти с войском готов.

И великий государь, его царское пресветлое величество, гетмана Ивана Брюховецкаго, жалует за то, милостиво похваляет.

10

О привилиях городских

По указу великаго государя, его царскаго пресветлаго величества, привилия королевския мещанам на право майдебурское данныя, гетман отобрав у мещан подал в Приказ Малыя России.

И великий государь, его царское пресветлое величество, сей статьи слушав, указал им на право майдебурское дать свои государевы жалованныя грамоты против их привилий. [...]

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. — С. 265—283.

Розпорядження російського уряду про проведення перепису населення українських міст і сіл для обкладення його податками (1666 р., січень)

[...] за государя, царя і великого князя Олексія Михайловича всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержця, указом і за наказом із Приказу Малої Росії за приписом дяка Івана Михайлова велено стольникові Олександрові Тимофійовичу Ізмайлову їхати в малоросійські міста Переяслав, Вороньків, Баришпіль, Баришівку, Гельмязів, Пісчаний, Домонтів, Кропивну, Іркліїв, Буромлю, Воршицю, Золотоношу, Ніжин, Борзну, Носівку, Кобижчу, Козар, Вольшівку, Дівицю Володькову, Березну, Сиволож, Володьковичі, Іван Городище, а, приїхавши йому в малоросійські міста, велено сказати тих міст жителям, війтам, і бурмистрам, і радникам, і лавникам, і всяким жилецьким, і промисловим, і ремісничим людям і поселянам, що великий государ із свого государського милосердного розсуду і за чолобиттям боярина і гетьмана Війська Запорозького Івана Мартиновича Брюховецького і всього Війська Запорозького, і війтів, і бурмистрів, і всяких чинів малоросійських жителів наказав у своїй господарській споконвічній отчині в малоросійських городах, містах і в містечках переписати всяких чинів жилецьких, промислових і тяглих людей, і в селах, і в поселеннях, і бобилів по іменах, і відати ними своїм, царської величності, боярам, і воєводам, і приказним людям, і від старшин, і від усяких чинів, і від козаків оберігати, і утисків, і обид їм нікому чинити не давати, і поборів на старшину, і на всяких чинів начальних людей, і на козаків ніяких не збирати, а звичайну повинність, хлібні і грошові побори, наказав великий государ на них накласти для своїх, великого государя, ратних людей, які тепер є і надалі будуть у малоросійських містах для оборони; а накласти ті хлібні і грошові побори наказав великий государ відповідно до їх же чолобиття малоросійських міст жителів, війтів, і бурмистрів, і радників, і лавників, і всяких чинів жилецьких людей відповідно до розпису, який вони подали в Приказ Малої Росії, щоб малоросійським жителям під силу було, а не в тяготу, а великого государя ратним людям було б з чого ситими бути; і вони, війти, і бурмистри, і кращі люди, хлібними і грошовими поборами самі ж себе

обклали по своїх пожитках, і по промислах, і по торгах, і по нивах, і по угіддях по правді, і в тих городах, містах, і містечках, і слободах велено переписати всяких чинів жилецьких тяглих людей двори і в них людей, старших, середніх і молодших, а в селах і в поселеннях — селянські і бобильські двори, і в них — селян і бобилів, також старшої, середньої і молодшої групи окремо, і до тих городів, і міст, і містечок, і сіл, і поселень — угіддя, ріки, озера, і рибні ловлі, боброві гони і звірині стойла, і бортні угіддя, і пасіки, і млини, і рудні, і о скількох колесах той чи інший млин і рудня, і інші всякі заводи, хто саме якими угіддями володіє і скількома волами чи кіньми землю оре, і своїми чи чужими, крім козаків і козачих земель та угідь, і велено то записати в ці книги докладно, у війтів, у бурмистрів, і у кращих людей, у окладників тих городів, і міст, і містечок, і слобод, і сіл, і поселень взяти списки відповідно до свого перепису, хто чим і з яких торгів, і промислів, і пожитків, і з нив, і з угідь хлібними і грошовими оброками обложений, і на який строк, і в якому городі віддавати буде, а після того, як це все буде зроблено, велено писати в книги окремо по статтях, та ті книги за своєю рукою і за обкладчиковими руками і роспись привезти у Москву і подати в Приказ Малої Росії. [...]

Переписні книги 1666 року.
Київ, 1933. — С. 203—204.

Лист кримського візира Кайтас-аги до коронного канцлера М.Пражмовського (1666 р., січня 10)

[...] У нас було трохи конфліктів з ногайськими ордами, але мій пан запобіг цьому якнайшвидше і приборкав їх. Між козаками було маса конфліктів — «міста й містечка наступають одне на друге». Хан, «не допускаючи, щоб ця пожежа поширювалася, послав Камамет-мурзу і Батир-агу з тридцятьма тисячами орди, щоб вони гасили цей запал і бунтівників до підданства й. кор. мості примушували. Знайшовся поміж ними зрадник, котрий щось інше обіцяв, Опара, його зразу ж наказав [хан] до й. к. м. як бунтівника». Вся Україна є в послушенстві, крім Задніпря. Козаки, знаючи про велике братерство хана з й. к. м., послали для нашої потреби кілька тисяч козаків [...]

Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI—XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2.
Київ, 2002. — С. 353.

Універсал Павла Тетері про розміри та порядок стягнення мита (1666 р., грудня 8)

Ознаймую сим моим писанием кождому, кому о том ведат надлежит, меновите ексактером нашим на сей час и напотом будучим, яко за антецессоров моих бывало, так и за уряду моего нехай будет, абы ексакторове

войскoвие от купцов чужоземских, то есть греков, армян и турков до скарбу войскового выбырали от сорока соболей золотих шесть, и от сорока пупков соболих золотих два, и от сорока куниц золотих два, от бунта лисиц золотих два, а от инших товаров московских от ста талярей бытих по золотих пяти, знову от товаров турецких, яко то от едвабов, коберцов, килимов, завоев, поясов, мусулбесов, киндяков и инних дробних и разних товаров от ста талеров левкових два бытих, а от кипи габи полевку, а хто бы з нашои з земле золото, серебро, камене дорогое, перла випроважал, мает от ста талеров по золотих пяти давать, если ж бы теж кто с чужой земле, так з духовних особ, яко и свецких людей, в яких колвек потребе купцов мел, теды ексакторове наши мают, сумненыем обовязавши, звичайную брати ексакцию, а кади бы купец який наш товари купца чужоземского за свои удаючи, за границу випроважовал, таковаго зо всем кажем забрати, с которого товару половица до скарбу войскового, а половица ексакторам нашим надлежат мает. При том приказуемо, аби ексакторове над уставу болше не брали ничего и купци аби ексакции отдават не збороняли.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 249.

Універсал Петра Дорошенка до Війська Запорозького у зв'язку із загрозою нападу неприятельських військ внаслідок польсько-московського порозуміння (1667 р., березня 1)

[...] Поневаж на розних войско польское купитца месцах, вцале [не]-зычливым умыслом замышляют. А до того королевская его милость с Москвою учинил згоду чрез комысаров своих, якож [и при] очах посланца моего, от енера[ла з] Белои Церкви пошли рейтарие до Киева, а то все чинят, совокупляючи сылы на здоровье, и худобы наши, и головы наши, для чего и нам стати не добро, але належит о собе старатися, якосмо не были посмевиском неприятелем нашим, прето, юж о нашу шкуру идет [торг], и грозя[т] силою, вам сим моим писаньем и ораз приказую и напоминаю, хто толко козаком имянуетца, и кождыи, миючии Бога и свое здоровье, бы и посполитыи человек, приспособляючися, порох и пульки и всякои рощтунок, яко до войни належит, меновите и борошно, и оружье, ежели всех идет о здоровья, кождому теды противко себе и вшелякую готовость имети приспособивши, буду[чи], где войсковая от нас укажет, имети приналежность, за данем теды от нас повторнои вам ведомости, абы сес все, яки, конные, так и пешие до войска выходили. А тим часом о вшелякую готовость прошу пилно и сурове, абы иначей не было приказую.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 400.

Універсал Івана Брюховецького до козаків та населення Новгород-Сіверської сотні із закликом допомогти звільнити Україну від російського війська (1668 р., лютий)

Господину сотнику новгородцкому верного Войска Запорожского, атаману городовому и всему старшему и меншому товариству, также войтом, бурмистром, громадом и посполитым людем, так в самом городе Новгородке, как и по всем городам, и селам в сотне, Новгородцкой будучим, доброго от Господа Бога здоровья желаючи, до ведома подаем, что за особым Божиим остерегателством, мы уведомились и узрели, что москали с нами хитро поступают, а с ляхами помирясь, с обоих рук, се есть свое московское и ляцкое, нас Войско Запорожское и весь народ християнский украинский выгубляти, и Украйну, отчизну нашу, с оснoванием разоряти постановили, и на то дав ляхом на наем войска чюжеземского четырнадцать милионов денег, присягли по нужде от них москалей, яко от зломышляющих нам неприятелей, отлучилися есмы, однако мы не сами, но за згодною всее старшины и черни Войска Запорожского радою, оных с крепостей украинских гоняти умыслили есмы, занеже показалось нам то неслучно, чтоб мы о таком московском и ляцком нам и Украйне неприбылном намерении ведаючи, уготованное пагубы ожидати, а самих себя и весь народ украинский до ведомого упадку о себе не радеючи приводити имели; и для того не теша болши общих неприятелей наших, с войском и со всем народом тое стороне, яко с братиею своею, к братцкому союзу пришедши, уже за милостию Божиею из знатных крепостей украинских неприятелей москалей нашим промыслом, а згодным казаков и посполства послушанием и единогласным радением повыводили есмы, и их где ни есть в крепостях будучих будто ровным же подобием вывести могли прилежно, при помощи Божией, как сами промышляем, так и надежным особам радети и промысл чинити вручили есмы, и надежда на Бога, что в скором времяни и тех всех изгоним; понеже слобожане под рукою московскою будучи, познав и увидя хитрую московскую неправду, что им слобожаном равную с нами уготовили пагубу, их московским защищением возгнушав, к нам Войску Запорожскому склонитися и к любви братцкой приходити хотят: уже недригайловцы, олшанцы и терновцы и иные к союзу братцкому с нами пристав, едино с нами разумеют. Но как к нам доходят ведомости: во многих городах и селах некоторые живущие люди таковым нашим радением около целости Украины отчизны гнушаючись, ссоры в мир всевают, а к соединению нас всех намеренному не приступаючи, вредителные росколы целости добра посполитого всчинают, и над своею братьею немилостивые мучителства и гонителства исполняют, чему с повинности началства нашего поборствуя, всякому даем на разсуждение: удобное ле то дело неприятеля в отчизнь имеючи и оного единодушно не выганяючи, междо собою един другого воевати и свою единоутробную братию, яко неприятелей, гонити, чего сам Творец наш Иисус терпети и всякого наступающаго на кровь братню благословити не будет; понеже не от оного ле толко от домового несогласия и внутренних разностей, которые чрез прошедшия

лета междо нами пребывали, Украйна, отчизна наша милая изнищена и изобилное людское житие разорилось? Не радовались ли окресные наши враги, когда видели, что мы сами кровь свою проливали, и силные свои войска Запорожские, егда те одной стороны, а другие другой стороны держачись, умалились и на розных местах побеждени бывали? От чего ныне Господь сохранити да изволит! А так прилежно желаем и упоминаем, чтоб всяк, престав от недружбы и от гонителства на свою братию, любовь и согласие междо собою хранили, и своей старшине, належащую отдаючи повинность, зломыслящих нам неприятелей москалей добывати, из городов выгоняти допомагали, чего и вторицею желаем и упоминаем.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 354—355.

Проект договору гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною, на основі якого були укладені Корсунські статті у березні 1669 р. (1668 р., серпня після 10)

1

Готовы есми воевати со всяким неприятелем повелителства твоего. А во утвержение сих уговоров послан был посол Осман Чаузыс в лето от Рожества Христова 1668, в 10 день августа.

2

По договору и уставлению, бывшем во время Богдана Хмелницкого, гетмана, того ж хошет и Петр Дорошенок гетман, купно с послами, посланными к солтанову величеству, сиреч да утвердит сицевая примирения и уставления, впредь реченная, ибо и он сам всегда есть готов сопротив стати всякому неприятелю салтанова величества, егда будет нужда и потреба.

3

Над то просим, да рати, которые повинуютца салтанову повелителству, сиречь крымские, черкеские, нагайские, також и бучацкие и иные сицевые, которые имут приходити в помощ нашу и пособство, дав есмя будут под властию и правителством нашего гетмана, а потом и его наследников, для того дабы тые рати слушали гетмана и купно с войском казацким, когда будет потреба, возмогут находити и нападати на неприятелская места, или и от нас хранимая.

4

Во утвержении же сих объемлю аз, гетман, и все войско казацкое, военное знамя, якоже булаву и знамя, еже от турков имянуетца туй.

5

Егда же изволит сицевыми знамены нас почтити и помиловати салтан Оттомайский, не хощем, да того ради возмнися, яко поддание быти и вес-

ма порабощенныи, ниже данниками и коим либо податем повинни, но от всех податей свободни и от тяжких бремен жестоты чужди быти желаем. К тому желаем, дабы гетмана не переменяти, его же Войєко Запорожское себе изберет, и в его место иного не поставляти, но точию да знамена оная воинская будут токмо знаменования и свидетелства правого приятелства и согласия войск казацких с крепостию Оттоманскою и с татары, и да будут перед нашим гетманом во всякой войне будущей против недругов казацких или салтановых, или против татарских готови.

6

Когда рати салтановы или татарское войско придут на помочь казаком и входят для пособия их во отчество и в страны их и в места ко отвращению силы неприятелския, не хощем, чтоб они будовали своя храмы молитвенныя, именуемыя мечети, ниже иная якая здания, еже вредит вере християнской. Над то идеже обритаютца церкви русския, да не возмогут их разоряти и грабити, чтобы своеи построите мосхеи. К сему когда будут казаки почтени знаменми салтановыми, тая же самая знамена да чтут и турки, а в честь же за любовь тех знамен да не возмогут чуждых имения грабити и градов палити, и ни единого мужска или женска пола из казацкого рода пленити, и в царствующий град Костянтинополский отводити, а дерзнувшый то сотворити весма убиен быти мает, и зешлим [?] той род [быти мает], которой будет противен род войску казацкому.

7

Войска, приходящия из Волох и Мултян в наше пособие, да не возмогут тщеты творити всем тем местом, монастырем, церквам, которые суть под властию гетманскою. Священницы же, живущии в нашей земли, да будут в мире и без всякаго страха, и без боязни, и ужаса да прибудут. Подобне вси иже хиротонию приемлют от святейшаго патриарха Цареградского, а живут в Киеве и в Гадиче, чтоб их свой митрополит правил и рядил.

8

Дабы гетман наш всегда был утвержен в своем достоинстве, даже до последнего дня живота своего, тако чтобы его никто не возмог из власти салтановы переменяти, и из седалища его низвергати. Казаки паки с нами несогласующии, аще начнут творити соборища и станут против нам творити коварство и сети прелестей, да не возмогут инаго себе творити гетмана, того ради яко мы зело доволни есмы и усердия маем [?] к господствованию сего гетмана, и согласны есмы единодушно ити на противники наша, даже до последнего отмщения. [...]

13

Егда приидет время ратования с коим нибудь неприятелем и приидут отсюда войска [та]тарска в помощь нам, в страну нашу, не имут жити в селах и градех по своему хотению и люблению, ниже что насилием брати, но да живут на местах им назначенных и да пребывают в них доволни пищею

и оброки, от нас позволеными. Тож де само сохранят и наши казаки, егда пойдут, призвани суще на по[мо]щь салтану, еже есть да доволни будут тем, еже им свободно соизволитца.

14

Егда который казак будет имети суд с турком, аще винить будет турчет или казак, всяк должен судитися пред своим старшиною и от него казнен быти по мере своего преступления. Аще кто невинен явитца, да свободен отпуститца всячески.

15

Да не сотворит турский салтан мира, ниже хан татарский с пограничными и близкими обладатели, изрядне еже с королем полским и с царем московским союза дружества да не творит без ведомости и согласия нашего гетмана и всего войска казацкого, ниже да будут договоры тако на брань, якоже на мир приклонныя без ведомасти обоих стран и соизволения. Аще же салтан турский или хан татарский установит мир и совершит договор или в дому или в поли с неприятелями казацкими, или на тщету Войска Запорожского, то явно глаголем, яко наш гетман той покой ни во что будет имет, яко нам вредный и пагубный, тем же убо дабы тверду и постоянну быти миру, потреба есть, да той будет с явственною ведомостью гетманскою и Войска Запорожского, ибо аще рати казацкие тщету некую приимут и зле постраждут от своих супостат, потреба есть отмщение деяти тако Войску Запорожскому, яко же и турскому о сотворенной обиде, кроме всякого разорения восприятаго мира нашего, занеже воистинну обе стороны взаем суть соединенный, единым телом сотворены против своих недругов.

16

Заключение напоследок да будет, яко аще салтан турецкий и хан татарский сего постановления нашего прияти не восхощет, всеконечно умыслит нас сотворити поддаными и данниками весма, и все восхощет низвергати, гетмана изгоняти по своему изволению, инаго же на его место поставляти, монастыри и церкви наши разоряти и новые мечети созидати, и наших митрополитов переменяти, и дани на них выбирати, и с их престолов низлагати, податей от нас Руси зыскивати, и иныя вещи ядомыя, ячмень, овес и дрова, и кою нибудь иную вещь и малейшую насилием вземлюще, да приязнь нашу отринуть и сопротивятца сим статьям нашим, тогда убо гетман и Войско Запорожское потщитца, да иным коим о себе промыслит способом, места своя сохраняюще и држаще под властию и господством своим свободная и от всяких времен явственных всячески волная и отнюдь недвижимая, обаче никогда же против величеству салтанову воююще, ниже руки наши подносяще обычаем неприятелским, разве аще прежде убеждены и понуждены будем от турского или татарского войска.

17

Егда Войско Запорожское пленит когда некий град или место с помощию турского войска, то место взятое да будет под областью гетмана и Войска Запорожского, никоея тамо [не] оставующе стражи, ни же крепости творяще турские.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 379—383.

Універсал Петра Дорошенка з повідомленням про перемогу над Петром Суховієм та поясненням суті своїх переговорів з Москвою (1669 р., січня 1)

[...] Впрям обрадовал было Господь Бог нашу упадающую Украйну и соединились поки к первой згоде и любовного соединения братцкого обе стороны Днепра, под стародавной регимент гетманства нашего совокупились и с пожелаемого покою утешились. А враг наш душевный, что творит: соединя свои сети с телесным врагом бусурманином, вывел бутто на помочь калгу салтана с ордами Суховея с запорожцами, которые спустошив тот край Заднепрский долгим своим стоянием, перешли и на сю сторону, и таким обычаем перелестми своими, изводя огнем и мечом, пустошат, которому мы их намерению, при помощи Божии, хотячи предварити, поставили есми кругом их по всем городам и по дорогам спереди и созади войска наши так, что где ни есть придут, везде их, как годитця неприятелей, потчивавают, от чего Белогородцкая орда вся до единого уже в свою землю пошли, и от салтана безперестанно утекают и одна уже десятая часть войска осталась с салтаном. И имеем в Бозе надежду, что мы с великою радостию ныне, пребываючи власно как в тенете, в свою землю возвратятся. Я ото всея души прилежного радения моего, как я начал о том, взяв Бога на помощь, чтоб нашу милую отчизну при целости стародавных волностях в пожелаемом покое, за регментом моего гетманства, могл вскоре оглядати и печаловати, так ныне с Москвою, по совету всее старшины и черни, Войско Запорожское хотячи прийти до згоды, не для того с ними имею ссылку и списыванье, чтоб я войска их имел наводить на Украйну, но о том прилежно промышляю, чтоб всех, даже до единого, из городов, с Киева, из Переясловля, из Чернигова, с Нежина, из Остря, повиводили, и в скором времяни очистив, в згоде с нами жили. О чем вам весно учинив, прилежно желаем, чтоб где ни есть приедут московские люди в малой и в великой путь, так к Чигирину дорогу имеючи, как от нас возвращаючись, также до Киева с Москви и к Москве из Киева, из Переясловля и из иных, везде доволно их, яко нам желательных, пропускали и хлеба и соли не жалели, так как и наши в их землю ездят и доброволно отпущены бывают. А то вам, чтоб вы чинили, желаючи святого покою, в земли нашой давно по-

желаемого, доколе к болшим самым делам придем, с ними договаривати и пребывати в мире и всякой тишине, и оне того ж себе желают, когда всех наших, в неволю побраных, поотпущали из далних стран, отыскав, всех до единого отпустили, впрям и нас желают. [...]

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. — С. 424—425.

Глухівські статті, стверджені на раді під час обрання Дем'яна Многогрішного гетьманом (1669 р., березня 6)

[...]

3. [...] Великий государ, его царское пресветлое величество, указал быть в малороссийских городех, воеводам и ратным людем, для обороны от неприятелей, и чтоб впредь в малороссийских городех шатости и измены ни от кого никакия не было, а указал быти воеводам и ратным людем в городех по прежним статьям и ныне вновь подтвердит в статьях, а воеводам быти в Киеве, в Переясловле, в Нежине, в Чернигове, во Остре. А в права их и в вольности и суды и всякия дела воеводам ведать не указал, как киевскому воеводе, так и иным воеводам, а указал имети начальство над ратными людьми, которые присланы на оборону во всяком строении. А если бы кто всякаго чина жителей городов и мест, или сел, или деревень, о обидах от ратных людей учнут бити челом великому государю и воеводам приносити челобитныя, и по указу великого государя, его царского пресветлого величества, судить тех ратных людей воеводам, да при тых же судех указал быти во всяком городе, где будут воеводы, для великия правды и скорыя росправы, из малороссийских жителей знатным и добрым и разумным людем, чтоб вместе с воеводою были при тех судех, и судили, и по суду и по указ чинили, как о том указе великого государя, его царскаго пресветлого величества, належит. А о поборех указал малороссийских городов быти по их обыкновеннию, как написано в статьях гетмана Богдана Хмельницкаго. [...]

4. [...] Великий государь, его царское пресветлое величество, о реэстровом войске указал говорить на раде, сколько быти войсковых козаков тысячами на сей стороне Днепра. А что в той их статье написано: войску заплата из его царскаго пресветлого величества казны, и того в тех статьях Богдана Хмельницкаго не положено, а положено, что быти поборам, где достоит собирать в скарбе царскаго пресветлого величества, и из того сбора давать на войско по реэстру, кому что в статьях постановлено. [...]

7. [...] В перемирном Андрусовском договоре о Киеве договоренось, на который было срок отдать, и то им самим ведомо. А ныне за некоторыми многими причинами с польския стороны, на тот срок Киеву отдачи, до съездов великих и полномочных послов и коммисаров не будет. А каков договор на том съезде с послы и с коммисары о Киеве будет, и им ведомо будет от посланцев их. А посланцам их с великими и полномочными пос-

лы, указал великий государь, на съезде быть. А как быти и о каких делех, и тому особая статья ниже сего. А что посланцы их, будучи на Москве, объявили на письмах о утеснении благочестивыя веры и святых Божиих церквах, будто необережением великих и полномочных послов, ничего о церквах Божиих в статьях не положено. А в Андрусовских договорных статьях постановлено и укреплено: русским всякаго чина людем, которые в сторону королевского величества в местех, чрез те договоры достаются, вольное имеет быти употребление вере греческаго закона, безо всякаго в отправлении службы Божии затруднения, и когда утверждение веры греческия укреплено, тогда и церквам Божиим свобода во отправлении службы, всегда Церковь Божия стоит верою. Церковь бо ничтоже ино есть, но разве нашими душами созданный дом, и им бы впредь во всяких делех розсмотривать с прилежанием и разсуждать мудро, а мелкоумных укреплять. А буде и есть какое утеснение в Коруне Польской и в княжестве Литовском церквам Божиим, и великий государь, его царское пресветлое величество великим и полномочным послам укажет о том утеснении, против Андрусовских договорных статей, коммисарам говорить на съезде. И что о том договорятся, и то будет им впредь ведомо чрез посланцев их, которые будут на съезде, только те дела належать той стороны Днепра, а не вашия, сами они похотели быть во отлучении от царскаго пресветлаго величества, и от них и учинились под королевского величества рукою прежде съездов и Андрусовских договоров, и по тому их отлучению и в Андрусове договор учинен. [...]

8. [...] Великий государь, его царское пресветлое величество указал для своих государских всяких дел быти выбранному, кого гетман и старшина и все войско сее стороны Днепра выберут, и жити ему указал великий государь на Москве погодно на особом устроенном дворе, и при нем човловек пять, или шесть, чтоб гетману о делех и об обидах на воевод, и ратных людей, или иных каких дел, что есть в малороссийских городех, писали к выбранному, а выбранной будет приносить те письма приказным людем, а те приказные люди станут доносить до великаго государя, а из Киева и от гетмана и из иных городов, где будут воеводы, посылать к Москве к выбранному через свои подводы до Путивля, а из Путивля посланы будут до Москвы до двора, где будет двор, чтоб впредь с Москвы от него великого государя к гетману, посланным частым не быти, также и гетману к великому государю не часто посылати, а посылати для самых нужных дел. А как с Москвы от великого государя будет послан кто для великих дел и тому посланному давать по двадцати подвод с проводники, а гонцам давать по три подводы, для того, что у козаков и у мещан малороссийских городов многия подводы в городех теряют, и от того им чинятся многие убытки. А посланцам быть в год по три или по четыре приезда для самых нужных дел, и чтоб при тех посланцах, челяди человека два или три, а больше того не посылать. [...]

13. [...] Великий государь, его царское пресветлое величество ратным людем в козацких дворех становитися не указал, а впредь становиться им у мещан и у мужиков. А кто учнет вольности их отнимать и изменниками и мужиками козаков называть, и тем царское пресветлое величество указал

чинить по сыску наказанье. А беглецов из малороссийских городов служилих людей солдат, драгунов и всяких чинов людей, также и людей боярских и крестьян, которые не похотя великому государю, его царскому пресветлому величеству служить, а люди боярские и крестьяне, своровав убийство учиня или разбои, или ино что своровав, или не похотя дать оброку, бегают на своевольство в его великаго государя черкасские городы, и тех беглецов, всяких чинов людей из малороссийских городов отдавать безо всякого задержания, а оть тех беглецов многия ссоры приходят и от того многая смута бывает. [...]

14. Малороссийских городов всяких чинов жители, которые до нынешния воины Московского государства ратные люди поимали в полон, быть им в стороне царского пресветлого величества, а будет который уйдет в малороссийские города собою, к сродникам своим, или кто где жил, в прежния свои места, не учиня никакого воровства, и тым жить в старых своих в местех по прежнему, где кто жил, а буде стежит, своровав, и тех отдавать. [...]

18. [...] Великий государь, его царское пресветлое величество, ни с которым государем ссылок держати не указал. А буде дела какия случатся о чем писать, и чтоб писали к великому государю, к его царскому величеству, а царское величество гетмана и все войско во всяком своем государском милосердии сохранять и о их делех до государей писать велет, и о делех, что будет писано и те письма, по указу царскаго величества, к ним присланы будут.

19. Буде впредь который гетман, забыв страх Божий и великого государя премногую к себе милость, учнет в малороссийских городех чинити какие ссоры также, как Ивашко Брюховецкий учинил и им того меж себя остерегать и проведывать и о том писати к великому государю, а тем гетманским никаким ссорам не верить.

20. Буде гетман какую проступку учинит, опричь измены, и его без указа великаго государя, его царского пресветлого величества не переменять. А укажет великий государь сыскать и по сыску указ учинить, по их праву. [...]

21. А буде в малороссийских городех учнут чиниться какия ссоры от жителей, от кого ни есть, и гетману и старшине потому ж того смотрить и остерегать накрепко, и о том писать к великому государю, к его царскому величеству, а тех людей, от кого какия ссоры в малороссийских городех учинятся, им унимать и наказывать и карат смертию, по правам их, как о том постановлено на прежних радах. [...]

24. О имениях козацких, которые свои власные грунты имеют вечные, отеческие, дедичные, купленные, се есть поля, леса, сенные покосы, пруды, мельницы и иные всякие пожитки, тогда и о том смиренно его царскаго пресветлаго величества просим, чтоб товарство войсковое совершенно при прямых грунтах и пожитках были сохранены. А когда случится, что на государеве службе смерть постигнет от неприятеля, или своею смертию умрет, тогда при тех грунтах жена [и] наследие его, чтоб тех добр прямых после отца своего осталых, по тому ж всем владели. А если бы козак заслуженый имел по смерти, тогда чтоб жена его по смерти вольна была от всяких

обид, се есть становищами, поборами, подводами не отягчали всякая старшина войсковая потамест, доколе замуж пойдет, если за козака, то вольность будет имети. А если за мужика, то будет подлежати должности градской. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 458—474.

Універсал Дем'яна Многогрішного у Стародубівський полк щодо необхідності прийняття застережних заходів через загрозу вторгнення білгородських татар на Лівобережжя (1669 р., листопада 11)

[...] Дошло нас во объявлении с желателные стороны слышати, что к Дорошенку, или и иным тое стороны Днепра властителем, Белогородцкая орда вышла, которая, чего ей наивысший Боже в замыслех не помози, имеет на сю сторону Днепра скорым обычаем вторгнути. Сего ради мы, с должности нашей гетманской вас остерегаючи, прилежно даем [ведати], чтоб вы, безопасно не имеючи по селам жития, городов держались и запасы всякие имели, чтоб оная волчим обычаем в приходе и в ущерблении людей и имениях не учинила обманы. Старшина вышеописанная, чтоб не лготя всенародию, в крепости их держали. На что наше полагаем, приказуя, суровое каранье.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 520.

Інструкція Петра Дорошенка посланцям на переговори з королівськими комісарами в Острозі (1670 р., травня 10)

1 статья

Вера греческая руская древняя та и сицевая, с нею же стародавная Русь к Коруне Полской приступила, дабы при своих свободах и волном употреблении пение дотоле, донеле язык народа руского осязает во всяких градех, местечках и селех так в Коруне Полской, как и в Великом княжстве Литовском было, также на сеймах, в войсках, на трибуналех, не токмо в церквах, но яственно в ходах, в посещении больных, в причастии святых таин, в погребении умерших и во всем совершенно так, яко пения своего чины веры римския волно и яственно употребляют, твердейшаго потребно постановления.

2

Той же вере греческой имать быти сила дана волного созидания и строения церквей и монастырей, новых и старых, починки и маетностей. А

что древния церкви и монастыри издавни на церкви веры греческие руския древния созидаемых, при тех имут пребывати не унеяты, но веры православныя греческия Русь, которыя церкви, монастыри, епископии, архимандрии, и игуменства и иные власти со всеми к ним належащими имении от унеятов взяты и ко владению православным должны отданы будут. Также унея, которая противна есть вере греческой православной руской и которая несогласие между полским и руским православным народом множит, ни коим обычаем обновлятися дабы не могла, и всяких церквей, монастырей строителей на унию созидать строить, так в маетностях его королевского величества, яко и в дедичных духовных и мирских сенаторских и всякие шляхты чинов нигде не допущено было. Також паны, дедичныя державцы, и их уряды римския веры под нашими духовными мирскими и иноки веры православныя руския ни коему суду подлежати не должны, кроме належащаго им вере руской православной пастыря.

3

А что в общей отчизне общия права, волности и украшения взаимно обоиме народоме належати имут, тогда отец митрополит киевский ныне и впредь будущие не унияцкие с четырми владыки, луцким, лвовским, премышлским, хелмским и с пятым Великого княжства Литовского мстиславским, по их сущему чину, в сенате заседати имут с таковым оберегателством и волным гласом, как в сенате заседают их милосте ксензы бискупы веры римския, против Гадицкие комисии постановления. О чем наши комисары крепко уговариватися будут. Места ж его милости отцу митрополиту по его милости ксензу арцыбискупе лвовском, а владыки после бискупов назначитися имут быти должны.

4

В воеводстве киевском чины сенаторские, дворные и земские не имут быти даваны исповедателем веры римские токмо шляхте веры руския православния достойным тех чинов. В воеводствах же Черниговском и Бряславском те ж достоинства сенаторския на перемену подтвержены, чтоб были тако, яко по отшествии сенаторя веры руския [не] имать быти наследником сенатор веры римския, постановления потребно. Равными же подобием дабы милость общая умножалась в корунных местех и в Великом княжстве Литовском, где ни есть веры греко-руския церкви суть купно мещане веры руские не унеяцкие, также как и римские общих волностей и свобод употребляти имут и всякому ко уряду руская вера да не будет помешкою.

5

Академию в Киеве чтоб строити волно, в которой греческим, латинским и руским языком Рус учити имеют, и дабы правами и волностями так были укреплены, как краковская академия. Также, что междо студенты и учениками прилучая к задору не было, все училища езувитцкия, которые в Киеве прежде были иные, не греко-руския, где инде из Киева перенесть королевское величество указати изволил, о сем договариватись надобно.

6

Также другую академию в Могилеве белоруском, или зде в Украйне, где к строению суще обрящется место, дабы волно строити, и чтоб та академия, как и киевская, ровным подобием правами и волностьми охранена была.

7

Также школы и друкарни, сколко их потребно буде, без трудности чтоб волно строити было, и учение исправляти, и всякия книги печатати. [...]

10

Войско Запорожское в воеводствах в Киевском, в Черниговском и в Бряславском по ту границу, какова с комисии постановлена будет, так и в королевских, княжских и всяких дедичных шляхетцких маетностях, также и в духовных, в городех и в селех, чтоб безо всякого пременения, как ныне есть оставлено, и чтоб всяк казак прямых своих домов, хуторов, фолварков, мелниц, станов, поль, лесов, займищ, сеножатей и всяких угодей, также варения пив, курения вин и сычение медов, держания корчем, так в королевских, как и в шляхецких дедичных маетностях во всех трех воеводствах вышепомянутых, безо всякие помешки панов и их старост, употреблял волно и покойственно, комисаром подобает постановления чинити.

11

И для того, чтоб не было помешки в волностях казацких, и тем паче дабы на вечно помянутые времена пожелаемой покой твердо могл быти, междо обоими не нарушаясь странами, ограничения Украйны в воеводствах, в Киевском, в Черниговском и в Брясловском, от Коруны отделенного и в тех воеводствах заключающагося Войско Запорожское требует, в котором ограничении все полки Войска Запорожского Киевский, Паволоцкий, Брясловский, Уманский, Калницкий, Подолский и Торговицкий, будучи отлучены волностей, так как старинные полки Чигиринской, Черкаской, Каневской, Корсунской и Белоцерковской дабы безопасно могли употребляти и тихо и мирно в своих имениях распростирати, и в том бы не было казаком помешки: не токмо корунные войска и литовские на Украйну никогда не должны бывати и никаких себе доправляти хлебов в поветех в ней будучих не належащих, но все так сенатори воеводств украинских вышреченных, как и таковы дедичные наезжати на места и села в том ограничении во Украйне будучей и своих слуг присылати не имеют, но в год чрез своих высланных из своих имений от всенародия себе податей належащих, по общему договору и постановлению, всяких выискивать будет имети образец. А инако, если бы господа дедичные путь на Украйну наезжати и обыкновенные нетерпеливости из своих имений казаков выгоняти хотели, или их утесняя к своему принуждат подданству и послушанию, того ради не может быти постоянный покой.

12

Домы, футоры, фолварки и всякие земли казацкие от всяких купно поборов и податей, которые бы ни были с Украйны на всенародие впредь положены, совершенно волния имуть быти, так в королевских, яко и в дедичных маетностях. Самих же людей везде казаков, в Украйне будучих, аще и ограничаны имут быти, однако же особно доложением в конституцию оберегати потребно, дабы ни к каким малым услугам панским ни от самого господина в его имениях, ниже от старост и ото всяких насилств никоим образом не таскали, дабы всяких волностей употребляя ко власти началства гетмана запорожского токмо належал, и тому ж свое во услугах воинских отдавали послушание гетману Войска Запорожского казаки. Естли бы в Коруну и в Великое княжство Литовское, о каких ни есть делех, или и в своих делех, прилучилось бы ехать, чтоб никаких мыт и перевозов, и по дорогах и по переправам от него не имано, и ни каким подобием не вымагали и не задерживали.

13

А хотя никакия корунныя и Великого княжства Литовского войска на Украйну на границу никогда уступати не имут, однако, если бы война какова в границах украйных от неприятелей имела быти, а помочи бы гетман Войска Запорожского требовал именем, тогда войска корунные, по первой гетмана Войска Запорожского к корунным гетманом о присылке на помочь, помочствовати и Войско Запорожское в таком же собрании, в каком требовати имут, должны быти. Однако ж те корунные посылки под началством гетмана Войска Запорожского имут быти, и по усмирении неприятеля тотчас в Коруну паки с Украйны возвращати без замедления будут, за ведомом гетмана Войска Запорожского. [...]

18

Войска Запорожского когда будет королю государю и Речи Посполитой в Полскую страну на какую службу надобно, тогда не гетманы великие, полный и корунный, но сам королевское величество указ к гетману Войска Запорожского присылати имеет, а если бы от границ украинских далече на ту службу потребно было идти, тогда сам гетман с Войском Запорожским с Украйны, по указу королевского величества, не имеет быти высылан, но часть войска с наказным гетманом поспешити должны будут. И на той услуге в Полских странах, или како ни есть обрящены будут, тому войску за те службы особой платеж, по милости короля государя, доходити должен. Которуб службу сверша, волно паки в домы свои на Украйну безо всякого насилствия отпущены имуть быти. [...]

24

Для того ж, что мы ко всей Речи Посполитой о снесения, против прежние комисии Гадицкие, того возмущения унияцкого, от него же всякое зло походит, били есмы челом на сейм коронацыи его королевскому величеству и Речи Посполитой, нашу инструкцыю наказ посылая докуча-

ли, так и ныне те вышепомянутыя обе вписанные статьи о них из прошлые конфедерацыи дабы впрям вычернены и извержены были, или на предидущем даст Бог сейме конституцыею снесены, и впредь в правах уложений судейских никакова воспомяновения о руской унии чтоб не посмели писатися, но единой Руси не унияцкой древния права и нынешния подтвержения обережено, договариватись и обещателство оберегателное от их милостей господ комисаров его королевского величества и Речи Посполитыя на снесение тех униятов в конфедерацию прилученных не по делу прав, комисары наши одержати имут, а без того оберегателства к совершению комисии приступати не будут могли. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 383—391.

Інструкція Петра Дорошенка послам Війська Запорозького на коронний сейм, спрямована на захист православної віри (1670 р., жовтень)

Греческая руская старожитная вера тая и такая, з якою старожитная Русь до Короны Полской приступила, абы при своих свободах и правах и волном уживаню набоженства зоставала, поки язык народу руского засягает во всяких местах, местечках и селах, так в Короне Полской, яко и в Великом князстве Литовском, также на сеймах, в войсках, на трибуналах, не толко в церквах, але публично в процессиях в навижаню хорых, в причащаню святых таин, схованю умерлых и во всем згода так, яко набоженства своего станы веры римское волно и публице заживают, кгрунтовного потреба постановленя.

Той же веры греческой маеть быти моц дана волного становления и фундованя церквей, монастыров новых, яко и старых, поправованя. А що ся тычет церквей, монастыров и добр, здавна на церкви веры греческой руской старожитной фундованых, при тых мают зоставати не унияты, але веры православно-греческой Русь. Которыи церкви, монастыре, епископии, архимандрии, игуменства и иншие власти со всеми до них належными добрами от унеятов отобраны и до владения православным поданы будут повинны. Унея зась, которая есть противна веры греческой православно-руской, и которая незгоду межи полским и руским православным народом множит, жадным обычаем потом обновлятися абы не могла, и всяких церквей, монастыров, фундушов на унею фундовати, будовати и розширятися, так в добрах его королевской милости, яко и в дедичных духовных и свецких сенаторских и шляхты всякое станов нигде не допущено было.

Также панове дедичные, державцы и их урядникове веры римское над духовными нашими свецкими и законниками веры православно-руской не унеятцкой жадное юриздикции мети не повинны, опрочь належного им руской православной веры пастыра. [...]

Метрополиту киевского абы того, которого все духовныи и свецкии руского православного украинского народу станы з гетманом и Войском

Запорозким волною елекциею оберут, пастырем потвержено. Иншого зась такого, на которого Войско Запорозкое и все станы православно-росийскии украинные не изволяют, жадным обычаем на катедру митрополии киевской жебы не натручано и за границею украинскою зватися метрополитом киевским никому не допущано, послове наши умовлятися повинны.

Святая Софея, церковь катедралная, яко иншии все церкви и монастыре так в Киеве, яко и по инших местцах будучие, абы подлуг старожитных справ в своих всих, до себе каждой церкви и монастырови належных добрах и кгрунтах, без жадного нарушеня и не от кого уймы, вси монастыре и церкви Божии зоставали, варовати надобно. Особливе монастыр Печерский Киевскй абы, подлуг давных привилеюв королей их милостей и князей руских, ненарушне зоставал, просим.

Преизревшися в книзе прошлое конфедерации, в которой не бывали никгды, з жадной такой обрады два пункта противные и шкодливые веры нашой православой кгреко-руской, не унетцкой, а все злое броити унетом и покой посполитый взрушати, церкви, монастыре, и бенефиция церковные кгвалтовне одеймовати позволяючые: кгды в першом пункте оборону костела рымского варовавши, и той придаток и обряд кгрецкое унеятов церкви. А на другом местцу, под титулом религеи кгрецкой, другий довод не кгвалтячи правами владицтва Премысского и архимандрией Лещинской в повете Пинском, и где колвек были бы церкви унеятов втручоные найшовши, жадным обычаем покою сталого сподеватися не можем: бо абы тыи субъекта униции наложившися, завжды права королями их милостями Русе православной даныи и повагою целого зъезду Речи Посполитое апробованыи, взрушати тепер за таким о своей своеволе написаным правом мели, церквам и духовным нашим дати покой намней не дуфаем.

Для того ж, якосмо до всей Речи Посполитой о знесенье подлуг першой коммисии Гадяцкой, той колотне унецкой, з которой все злое походит, суплековали на сейм коронацией его короля милости и Речи Посполитой инструкциею нашею, посылаючи кучыли, так и теперь тыи вышпомененныи обидва о них втрученыи пункта з конфедерацией прошлой, абы албо были цале вымазаны и выкинены, албо на теперешном, даст Бог, сейме конституциею знесеныи и напотом в книги прав жадной взасенки о руской унеи абыся писати не важено, але едной Русе неунецкой права давныи и теперешныи аппробации варовано, домовлятися, и ассекурацию варованую его королевской милости и Речи Посполитой на скасованье тых унетов в конфедерацию втрученых неслушне прав послове наши одержати старатимутся. А без того варунку до кгрунтовного покою приступити не будет снадно.

Достоенства всякие духовные, в вакованье приходячие, то есть, метрополия, епископии, архимандрии: Печерская, Виленская, Городенская, Жидичинская, Лещинская, Полоцкая, Мстиславская, Супралская, Дерманская, Дубенская, Черейская, Уневская, Слуцкая и иншие монастыре, мужеского и женского законов, в добрах королевских и дедичных все в Короне и Великом князстве Литовском будучие, абы, опрочь волное елекцыи, без жадного на урожене шляхецкое, або иншое, респекту некому не были даваны, толко подлуг, канонов святых отцов годному, и залецене од его

милости отца метрополиты православного киевского маючому чоловеку. А метрополиту после елекцией, сакрою от святейшого патриархи константинополского утверженому, абы от короля его милости не даваны были, що жебы вечным правом, в конституцию вписаным, постановлено было, коммысаре наши, нашим всего Войска Запорозкого и народу руского именем, упоминатися должны будут. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 391—397.

Універсал Дем'яна Многогрішного про звільнення стародубівського магістрату від показанщиии — податку, що раніше надходив на користь Війська Запорозького (1672 р., січня 8)

Ознаймуем сим писанием нашим кождому, кому о том ведати потреба, а меновите пану полковникове Войска его царского пресветлаго величества Запорожского стародубовскому, асаулом, сотником и атаману городовому, и всему того ж полку товариству, а особливе висланним нашим, иж из особливого респекту нашего панов майстратових стародубовских меских от належное нам от них показанщини, яко тепер, так и впред, до далшой ласки нашой, уволняем, от которих аби нихто, над сей универсал наш, тоей показанщини вимагати не важился, пилно и сурово приказуем. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Вмговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 563—564.

Універсал Михайла Ханенка в Ніжинський полк із закликом вирушити на Чигирин проти гетьмана Петра Дорошенка (1672 р., травня 9)

Всему старшому и меншому Войска его царского пресветлого [величества Запороз]кого, по тот бок Днепра знайдуючомуся товариству, особ[ливе их милостем панам] полковникови нежинскому, асаулом, сотником, атаманом и всем [як войсковым, так и по]сполитым ратным, и покуй святый в христыянстве правдыве [милым того полку оби]вателям братеи моей доброго от Господа Бога здоровя [желаем вашим милостям] од яких часов мое есть з Войском его королевской милости Запорозким [и с Низу в городы прийдучим], ведаю, же давно ваша милость братия моя, голосные о [том по поведениях] наших маете у себе вести. Леч же замыслов чиих же колвек [яко] жаден з смертелных знати не может, для того що за интенцыя [выхода] в городы моего причина, не барзо давним часом при щиром моем брат[ском отозвании его] милости пану Забеле, обозному Войск его царского пресветл[ого величества Запо]розких енералному, а наказному гетманови, досит ретелне и до[статочно], где як тот лист мой, так и копеи з листов

Дорошенкових до [шайтан]ской о посылки противко християнству, пысаных тому ж пану Забеле, от мене [посланних], певне розумею, же не суть утаены перед в. милостямы, толко на тое не мней уболеваю [...]шу, же за иншимы многимы войсковыми забавами ораз и до в. милостей всех брате [и моей] мелой, тогдеж не одозвалемся, а толи и тепер еще не упилненый, и овшем найпогоднейший до зедняня собе християнской и братерской у в. милостей любви час выдячи, коли король его милост, пан мой милостивый, с правдивым монархою християнским, з его царским пресветлым величеством вечный замкнувши покой, якобы единокупними своимы наступивши на неприятеля креста святого сылами з помочу Божею подвигнули Церков святую, а затамовавши кров християнскую, невинне од килдесять лет лыючуюся, иж звязаных в неволе тяжкой басурманской християне арканы скинуты могли, таковую едну мисл и раду перед себе взяли, тепер хоч позно пишу до в. милостей братьи моей и тое ознаймую, же я, уховай Боже, не для уряду гетманства и жадного сеч светнего зыску, але для щекгулного з неволничой праве бесурманской протекции народу християнского освобоженя, в которую доброволне всех нас Дорошенко для своего гетманства отдаты усыловал. Статеч[но при е]го милости пане моем милостивом дедычном христыянском монарсе держуся [и умирати] пры нем за достоенство найяснейшего его маестату, вин на себе и готова [быти] сужу, до которой моей и всего Войска Запорозкого милой и здоровой отчиз[ни] зо всем народом православно християнским о висвобожене его з неналежного турского подданства завзятости, яко тут полки некоторие, а особливе Уманский, [побил] вперед серденят у себе, Торговицкий, Браславский и Подолский, охоче скло[нилися] и иншие все городы и полки того ж собе желают, тылко за старшиною [своею при]йти до того не могут. Так и в. милость, братья моя, борзей еще не [имея] к тому доброму и пожиточному делу жадной не от кого перепони, [веда]ючи, же и ободва християнские монархове наше, его царское пресветлое величество и король его милость пан мой милостивый братерско згодилися и юж [про]мышлевают бридкого бесурманина [до] упадку, жебысте не иначей, тилко так, [як] монархове нашы промежку собою братерско и згодне з наме жыли, а една[кож о] подвигнение Церквей Божих и всяких месц святых запустилых и в попеле през войны оберненних, и о высвобожение здавна и в нынешных часех для нещасливого уряду гетманства через Дорошенка, не тилко з сего боку Днепра, але и з вашей стороны без лечбы в тяжкую татарскую и турецкую неволю отданых невинных душ християнских, сполне з нами лежачи старане свое теж не мней вчасне забегаючи целости сколко сыл помочи и способове подати рачить Господь Бог, жебысте в. милость братья моя з своей стороны отважне на Чигирин наступовали и неусыпный около неприятеля нашого, назвыском тылко християнина, але поступком злым и шкодливым отчизне, ровного опекунови своему, котрий для задержаня себе на гетманстве з душею и с телом себе и невинний народ православный российский запродал, Дорошенка, завчасу рицерский хотели чинити промысл. Велце о тое милостей ваших прошу, тут зас з стороны нашой юж есть певный и з уставичным налогом промысл, бо чуючи великой быти потуги з везиром турецким по сюм боце юж Дуная, любо и так силние маю, опроч

запорозких и городовых, коронние при собе войска по старому, и сам король его милость, пан мой милостивий, для отпору тому по неприятелеви вырушити не поленился, и юж простует ку Камянцу. О чом всем знаючи, в. милость, братея моя, жебысте яко могучи, налегали на Чегирин, и повторе о тое велце просячи, по християнску везвавши братерскую згоду милостей ваших, [яко теж згода] будет протывко жаданю моему, найпрудший миле [уг]ля[даю ответ], щирую мою в. милостем оферную жычливость и таковой [же предався] оных приязны зостаю завше.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 577—579.

Повідомлення князя Григорія Ромодановського про обрання гетьманом Івана Самойловича (1672 р., червня 17)

В нынешнем, государь, во 180 году, июня в 13 день, писал к тебе, великому государю, я, холоп твой Гришка, о приезде товарыщей своих, думнаго дворянина Ивана Ивановича Ржевского и дьяка Афанасья Ташлыкова и о походе своем на раду к Конотопу. И июня ж в 14 день, писали к нам, холопем твоим, вашего царского величества Войска Запорожского сее стороны Днепра подданные, генералная старшина, обозной Петр Забела с товарыщи, и прислали в обоз в Старой Окоп, от Путивля в десяти верстах, чтоб нам, холопем твоим, идти, для твоих великого государя дел, и сойтитца с ними и учинить раду. И мы, холопи твои, с твоими, великого государя, ратными людми из Окопа пошли июня в 15 день, и вашего царского величества Войска Запорожскаго с поддаными, с генералными, и с войсковою старшиною, и с Войском Запорожским сее стороны Днепра сошлись того ж числа в Казачье Дуброве, конец валу, от Путивля в пятинадцати верстах, на речке Красене. И милостию, государь, Божиею и твоим великого государя царя и великого князя Алексея Михаиловича, всеа Великия, и Малыя, и Белыя Росии самодержца, и вашего царского величества благородных чад, благовернаго государя нашего царевича и великого князя Феодора Алексеевича, всеа Великия, и Малыя, и Белыя Росии, и благовернаго государя нашего царевича и великого князя Иоанна Алексеевича, и благовернаго государя нашего царевича и великого князя Петра Алексеевича, всея Великия, и Малыя, и Белыя Росии, вашими государскими праведными молитвами и счастием, раду учинили безмятежно июня в 17 день. И вашего царского величества Войска Запорожского сее стороны Днепра вся старшина и казаки волными гласы гетмана обрали генералнаго судью Ивана Самойлова, булаву, и знамя, и бунчюк ему, взяв, дали. А мы, холопи твои, на подтверждение гетманства, на булаву, и на армату, и на староство твои государские жалованные грамоты ему гетману дали, и прежние Глуховские статьи потвердили и новые, которые к нам, холопем твоим, присланы, постановили и руками подписали. И гетман, приняв твое государское жалованье, булаву, знамя и грамоты, на твоей государской милости вам великому государю, вашему царскому величеству, бил челом, и при-

шод в твой великого государя шатер, перед Спасовым образом и пред святым Евангелием, по совершению вашего царского величества богомолца, Лазаря Бороновича, архиепископа черниговского и новгородцкаго, молебнаго пения, новообранной гетман Иван Самойлович и старшина, которые после Демка Игнатова вновь учинены, по святой непорочной евангелской заповеди Христа Бога нашего, веру учинили при нас, холопей твоих. А каковы, государь, ныне на раде постановлены статьи, и с тех статей и с крестоприводной записи списки с сею отпискою и с сеунчом послали к тебе великому государю мы, холопи твои, столника Тимофея Ржевского, июня в 21 день, а отписку и с статей и с крестоприводной записи списки велели подать в приказ Малыя Росии. [...]

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 597—598.

Доповнення до Глухівських статей, які було затверджено на козацькій раді (1672 р., червня 17)

А новые статьи, которые, по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михаиловича, всеа Великия, и Малыя, и Белыя Росии самодержца, прибавлены вновь сверх прежних статей, ко утвержению Войска Запорожского, таковы:

1

Быти у великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия, и Малыя, и Белыя Росии самодержца, и у его царского величества благородных чад, у благоверного государя царевича и великого князя Феодора Алексеевича, всеа Великия, и Малыя, и Белыя Росии, у благоверного государя царевича и великого князя Иоанна Алексеевича, всеа Великия, и Малыя, и Белыя Росии, и у наследников их государских в подданстве новообранному гетману Ивану Самойлову, и обозному, и судьям и писарю, и полковником, и сотником, и всей старшине и всему Войску Запорожскому, всякого чину и возраста людем и черни, по прежним статьям, каковы постановлены при прежних гетманех, и по Глуховским постановленным и утверженным и обещанием гетманским и всей старшины и всего Войска Запорожского пред святым Евангелием закрепленным и руками подписанным, как те статьи сами в себе содержатца. [...]

8

Да в Глуховских же статьях написано: если у царского величества учинитца комисия с которым ни есть государем, или с королевским величеством, или с ханом крымским, а тут бы были вспомин о Войске Запорожском, и чтоб царское величество пожаловал их, высланным при своих царского величества комисарех быти позволил, потому что и на первой комисии особ их не было, и о том Войско Запорожское в немалой скорби было.

И великий государь с своими царского величества великими и полномочными послы и комисары на договорех, против постановления и по прошению всего Войска Запорожского сее стороны Днепра гетмана и всей старшины, посланцом их войсковым быти указал. И по указу великого государя, его царского величества, с великими и полномочными послы с ближним околничим и наместником чебоксарским с Васильем Семеновичем Волынским с товарыщи, Войска Запорожского посланцы, киевской полковник Костянтин Солонина с товарыщи, посыланы на съезд в село Мигновичи, и в селе Мигновичах у великих и полномочных послов съездов не было, для того, что королевского величества великие и полномочные послы и комисары, Ян Гнинской, воевода хелминской с товарыщи, проехали к великому государю, к его царскому величеству, к Москве. А на Москве великого государя, его царского величества, бояре и думные люди говорили, что великий государь, его царское величество, при них боярех и думных людех указал быти в ответе своего царского величества, подданым Войска Запорожского посланцом, полковнику киевскому Костянтину Солонине с товарыщи, для прислушиванья их украинских дел. И королевского величества великие и полномочные послы царского величества бояром и думным людем говорили, что им о том от государя их, от его королевского величества, не наказано и полной мочи им не дано, и за тем посланцом при них боярех и думных людех в ответе быть не мочно, и чтоб впредь царского величества с великими полномочными послы посланцом их на съездех не быть, для того, что с обоих сторон меж великими государи в их государских делех мотчание и несходство бывает. А царского величества у великих и полномочных послов где на съездех о малоросийских городех сее стороны Днепра какие договоры и вспомин будет, и о том царское величество велит их Войско Запорожское уведомливат писмами. [...]

10

Генералные обозной Петр Забела с товарыщи и полковники с войсковою старшиною и казаки говорили: в Глуховских де статьях, в 22 статье, написано, чтоб для своеволных людей учинить полковника из малоросийских городов и при нем быти тысячи человеком казаком реестровым: буде где учинятца какие от кого шатости и измена, и ему полковнику своеволных унимать. А ныне бьют челом великому государю, чтоб его царское величество их пожаловал, у гетмана полковнику и казаком тысячи человеком, и у полковников кумпании ни у кого быть не указал, для того, от таких кумпаний малороссийких городов и мест и местечек и сел жителем чинитца всякое разорение и обиды.

И великий государь, его царское величество, пожаловал, велел той статье быть по их челобитью.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 598—600.

Універсал Петра Дорошенка з повідомленням про перемогу над польськими військами та над військом гетьмана Михайла Ханенка (1672 р., липня 10)

[...] сим нашим [писанем ознаймуем], иж скоросмо притягли з войсками ку реце Богу, оскочилисмо на якого [...] частю войска, идучого з Бершади ку Ладыжину. На поле тое войско [...] поконано промыслом нашим, бо не могло ся болей боронитися на тых местах, которое в килку десят корогвей от обоих гетманов коронных свежо з Полши было [...], [а Ханенко] выйшол на отсеч до своих облеженых противко войска нашего з Ладыженна [...] не выратовал, але и тое лядское до згубы подвел войско, бо за ласкою Бога Всемогущаго не тылко при нас тепер уже зостают и лядские гусарские и розных полков бубны и корогвы, [якие] войсками нашими побралисмо, але и з них самых, хиба хто на барзом коне по уфалок уйшол, и то до лесов добравшися, одны там же на пляцу трупом пали, а другии живцем в войско чужоземское розобраны, а при арматах вся пехота лядская и Ханенкова, которая была выйшла о килка тисяч, пропала же, жаден не уйшол з той поражки, окроме з езды хто на барзом коню был по уфалок. А скоро по той над ними поражце прибыл сам хан особою своею до нас з свежими кримскими, ногайскими, черкескими, белагородицкими и турецкими потугами, при которых не тылко тут колотников всюда помыслые повскромити за ласкою Божою сподеваемся, але бы и з самым королем о Церкви Божии, о вольности войсковыи и за целость всей Украйны чинити росправу митимом з ним, що все до ведомости вам подавши, поручаем вас Господу Богу.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. — С. 433—434.

Переяславські статті, прийняті гетьманом Іваном Самойловичем і скріплені його присягою та присягою правобережної старшини (1674 р., березня 17)

1. Быти у великаго государя, царя и великаго князя Алексея Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белыя России самодержца, и у его царскаго величества государских благородных чад, у благовернаго государя, царевича и великаго князя Феодора Алексеевича, всея Великия, и Малыя, и Белыя России, у благовернаго государя, царевича и великаго князя Иоанна Алексеевича, всея Великия, и Малыя, и Белыя России, у благовернаго государя, царевича и великаго князя Петра Алексеевича, всея Великия, и Малыя, и Белыя России, и у наследников их государских в вечном подданстве генеральной старшине заднепрских полков обозному, ясаулу, судье, полковникам, сотникам и всей старшине и всему Войску Запорожскому всякого чина и возраста людем и черни по сим постановленным и утвер-

жденным и обещанием их, всей старшины всего Войска Запорожскаго, пред святым Евангелием закрепленным статьям и руками подписанным, как те статьи сами в себе содержатся. [...]

2. Обозный, и старшина, и козаки били челом великому государю, его царскому величеству, а боярину и воеводам князю Григорию Григорьевичу Ромодановскому с товарищи и гетману Ивану Самойловичу говорили: буде турской салтан и крымской хан и иные неприятельские люди учнут на них наступать войною и царское величество боронить их укажет ли?

И боярин и воеводы, князь Григорий Григорьевич с товарищи, и гетман, им старшине и козаком говорили: великий государь, его царское величество их старшину и все Войско Запорожское и все поспольство от неприятеля креста святаго, от турскаго салтана и от крымскаго хана и от иных неприятелей своими государскими войски боронить укажет. А им против того неприятеля на оборону, в которых местех и которым полкам быть и отпор неприятелем давать, и чтоб о том постановить статьи. [...]

3. Без указа великаго государя, его царскаго величества, к посторонним монархам ни в которыя государства и ни к кому, заднепрския стороны гетману и старшине ни о чем не писать, и ссылки им ни с которыми государи не чинить, для того, что от того чинятся в малороссиском народе многия ссоры. А буде дела какия случатся о чем писать, и они б писали к великому государю, к его царскому величеству, а царское величество его гетмана и старшину и все поспольство во всяком своем государском милосердии сохраняти и о их делех до государей писать укажет, и что будет писано, те письма по указу царскаго величества к ним присланы будут. А которые всякие присыльные листы писаны к великому государю от окрестных государей, и им те листы, распечатывая, присылать к великому государю к Москве. [...]

4. Если на государство Польское турской салтан с силами своими, или иные какие неприятельские люди наступят, и заднеприския стороны гетману и старшине и всему Войску Запорожскому в то время неприятельским людем ни какой помочи отнюдь не чинить ни которыми делы, и своих полков подначальных людей от того унимать и возбранять, и без повеления великаго государя на вспоможение ни к кому никого не посылать. [...]

5. Буде впредь который гетман забыв страх Божий и великаго государя премногую и неизреченную милость, учнет в малороссийских городех чинить какия ссоры. И им того меж себя остерегати и проведывать всякими мерами, и проведав, писать к великому государю, а тем гетманским никаким ссорам не верить. [...]

6. Буде гетман какую проступку учинит, опричь измены, и его, без указа великаго государя его царскаго величества, не переменять, а о той проступке укажет великий государь сыскать, и по сыску указ учинит по их правам. [...]

7. Били челом великому государю, его царскому величеству, генеральная старшина и полковники, и козаки, и все поспольство: когда, изволением Божиим, случится гетману смерть, или ино что, чтоб великий государь пожаловал, велел им обирать гетмана по их праву. [...]

11. Малороссийских городов жители приезжают в Московское государство и в украинные городы, и привозят вино и табак, и продают всяким людем для своей корысти, и от того кабацким сборам чинится поруха и недобор, и чтоб учинить заказ крепкой под жестоким наказаньем, чтоб малороссийских городов жители всяких чинов люди, вина и табаку к Москве и в украинные городы и в уезды отнюдь не возили и не продавали, и тем бы великаго государя, его царскаго величества, казне порухи не чинили. А в порубежные городы по уговору, буде надобно, на кабаки привозить вольно. [...]

12. Великому государю, его царскому величеству, били челом старшина и все Войско Запорожское, чтоб они от гетмана никакой неволи и жесточи не терпели, и чтоб он над ними, войсковою старшиною никакой справедливости, без совета старшины, безвинно не чинил. А за преступление б, если кто в том объявится, судом и доводом войсковым казнил, и вотчину, егда кто того недостоин будет, отставлял. Также и с иным товариством войсковым и посполитым народом, дабы не по воли своей, но по суду и праву посполитому поступал. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 604—609.

Закличний універсал Петра Дорошенка до веремієвського отамана з товариством, до війта, міщан і посполитих із зверненням переселитися на правий бік Дніпра до Бужина (1675 р., лютого 21)

Вам, товариству городовому еремеевскому, и всему товариству, войту с мещаны, и с посполством, близ Днепра живущим, доброго от Господа Бога здоровия желаю. Ведомо чиним сим нашим писмом, понеже чюжоземские силы и наши на той стороне Днепра, взявши Бога на помощь, починают совокуплятись, как их уже подлинно все Заднепряне насмотрятся, а вы, живучи под боком нашим, чего впред ждать умыслили: погибели ли или от нас милость иметь християнскую? Так и ныне для сохранения вас, которого часу с женами и с детми, и с животами своими на сю сторону к Бужину переходите, но впредь уже не успеете, как мы своею особою с бесчисленными силами чюжеземскими на ваши городки умыслили тут, при помощи Божией, куды нам потребно будет. А вы на сей стороне надежны будете, всякие целости и безопаства здоровья и имения своего.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 438.

Універсал Івана Самойловича про звільнення іноземних купців від підсудності українським судам у їхніх купецьких справах (1675 р., листопада 28)

Паном полковникам Войска его царского пресветлого величества Запорозкого, асаулом, сотником, атаманом городовим, селским и вшеляким урядом миским, а именно маестратови Нежинскому и всем, кому о том ведати будет належало, сим нашим ознаймуем писанем. Суплековали до нас все едностайне чужоземские купци, на сей час в Украине мешкаючие, то есть кгреки и волохи, жалобливе просячи, жебисмо не попустили их урядом разним, особливе маестратови Нежинскому судити и овшем абысмо подлуг давного их звичаю позволили им самим межи собою в заводах купецких суди одправляти и вшелякие правные заистя успокоевати. На що для тым снажнейшого одержаня од нас на тое уневерсал показовали нам в Богу зойшлого небожчика Хмелницкого и инших прошлих гетманов, антецессоров наших, уневерсали, подлуг которих жаден уряд до суду и права своего их не потягал. Теды и мы, хотячи оних при давном их купецком суди одправляти, и вшелякие заистя и трудности правние успокоевати, ведаючи теди о таковой воле нашой, аби жаден уряд так войсковий, яко и меский, а особливе маестрат нежинский, менених чужоземских купцов до суду и права своего, и в наименьшом их заводе не важился потягати, повагою власти нашое моцно обваровавши, сурово приказуем. А если бы давностю, албо яким иншим способом, якое затрудненое справи не могли сами между собою успокоети, абы им нихто з апелляциею до суду нашего енералного не зборонял удаватися приказуем.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 698.

Універсал Івана Самойловича про відправку комонного полковника Ілляша Новицького з полком до Дніпра для захисту Лівобережжя (1676 р., липня 31)

Всей старшине и черне Войска царского пресветлого величества Запорозкого, по городах и селах знайдуючойся, и всем, кому о том належит ведати, ознаймуем сим нашим писанем, иж маючи мы певную ведомост и пересторогу от многих певных и нам зычливых особ, же давный внутреный ворог Дорошенко, як перед тым по все часы не о що иншое старався, толко абы завше своим затяганем бесурмян, и з нами з едноченемся могл людем невинным в спокойном мешканю зашкодити, так и тепер не погамовавшися, от тое иж превратности своей злохитрой и завзятости злобливой по стародавнему затягнул до себе част орды з Крыму для зашкоженя краеви нашому, иж якобы при нем оная поблизу Чигрина зостает. Теды старающися мы о ненарушную целост краю нашого и запобегаючы злому не-

приятелскому намереню, жебы не захотел той то неприятел на сей бок вторгнути, и надячися под сей час робочий, в полю людей убезпечоных заставшы, ушкодити, умыслне от боку нашого пана Иляша Новицкого, полковника комонного, зо всем полком его там ку Днепру для встренту и постраху неприятелей выправуем. И приказалисмо оному, абы прибувши там, в полку Лубенском, коло Яблонова, з своим полком станул, и з ким належит, ведлуг и информации нашой зносячися, мел всюду пилное око, и о замислах и поступках неприятелских засягаючи ведомостей, поки там зоставатимет до указу нашого, як найпрудшей нам давал знати. Зачым кгди звышмененный пан полковник наш на певное месце за указом нашым простуючи, где колвек, так в дорозе, по городах, яко и на самом том месцу, по старшине якой повелности потребоватимет, абы оному намней не отмовляючыся, оную виодвечано, для ласки нашой пилно жадаем и приказуем.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 707.

РОЗДІЛ V

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII — У XVIII ст.

Універсал Юрія Хмельницького до воєводи, російських військ, козаків і міщан, що перебувають у Чигирині, із закликом здати місто (1677 р., липня 3)

Возвещаем сим нашим явным уневерсалом, кому о том ведати подобает, паче же велможному его милости господину воеводе и их милостям господам головам ратных людей, полковником, полуполковником его царского пресветлого величества, на залоге в Чигирине пребывающим, также господину полковнику, судье, ясаулу, сотнику, атаману, войту, бурмистру и всему народу Малоросийской Украйны Войска Запорожского, в нашем столном городе Чигирине пребывающим, заднепрским и сегобочным единоверным нашим християном, доброго здоровия и счастливаго пребывания от Господа Бога на долгия веки, всем купно милостям вашим, донеслася ведомость о подъеме войск силных наяснейшаго и непобедимаго салтанова величества турского и хана крымского со многими ордами велможных господарей волоского и мултянского. И мы нашею особою никуды инуды, прямым токмо путем до нашей отчизны Чигирина. Ведаете, ваша милость, зело добре общей нашей Малоросийской Украины Войска Запорожского жителем, яко славной памяти отец наш не за какою ползою угоняясь и за славою сего мира, временно господствующею, с Полским королевством, изволением Божиим, с милостию вашею войну имев не за что ино, токмо за привилии и волности, чтоб есте милость ваша в покое жили, какова ваша милость за нашего владения узнали есте. А понеже по нас ходящие на гетманство владетели, паче же Дорошенко, поддався в защищение наяснейшаго салтанова величества турского с сегобочною стороною и со всем народом, чтоб и ваша милость принялись нам; толко донеслось ведати, не додержав тако своих постановленных договоров, с тем же наяснейшим его салтановым величеством турским, и объявление пренебрегши, наш столный град Чигирин с крепостию замковою, не ведомо каким намерением, его царскому пресветлому величеству поддал и попустил; которому не достойно было роздавать отчины нашей, которую легко нажил, сами ваша милость княжества нашего Украинного обостранные жители исповедаете, не хотя себя, яко наследника, в поругание подать кроваво нажитую отчину нашу, дабы есмы привратили и разоренную исправили, милостию Божиею вышли есмы, чтоб яко прежде во время владения родителя моего тот столной град Чигирин со всем воинским нарядом пребывал и в нашей державе

был, так и ныне, с помощию Божиею, имети хочем. Велможность ваша, господине воевода, и все началные и меншие ратные люди его царского пресветлого величества, такожде и нашей Малой Росии Украинной Войска Запорожского, в Чигирине граде нашем столном пребывающие, прочитав наш уневерсал, с поклоном своим прятелским, отозватися ясневельможному сары-аскиры наяснейшаго салтанского величества турского и нам тот город Чигирин со всею крепостию отдать и попустить без крови пролития и Церквей Божиих и города разорения советую. Хотя и сам разумеваю, яко в памяти пребывают побранные городы от турка, Дорошенково то соизволение к разорению привело, которым отдал; а ныне, дабы болши не делалось разорения такова, ясневелможный паша сары-аскер чрез нас совестию обезается своею, склонность вашу увидев и дружбы, по заступлению своему к салтанову величеству, из неволи свободить обещает. А еслиб милость ваша тому противилися и людей чесных не прислали сдачею города ис приятством, такожде для постановления договоров, паче ж от началных его царского пресветлого величества и вас, чигиринских жителей, когда наступят войска, а вы, противляся, на брань соизволите, чего не желаю, города розорения, самих вас от меча погубление и в неволю зобрание, когда придет, потом ни на кого не пеняйте.

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 184—185.

Універсал Юрія Хмельницького до старшини і козаків Канівського полку з повідомленням про відрядження до них наказного гетьмана Івана Яненка-Хмельницького для привернення всіх людей під його князівську владу (1678 р., серпня 23)

Возвещаем и до ведома подаем сим нашим уневерсалом, кому ни есть належит ведати, сиречь господину полковнику каневскому, господам сотникам, ясаулом, атаманом, войту, бурмистру и всем начальникам, и меньшим, к тому же полку надлежащим, в городах и в местечках и в селах козаком и черни доброго здоровия и счастливаго повождения от Господа Бога на долгия лета употребляти желаем, яко самим нам. Когда по исходе нашем со многими нашеми войскы наяснейшаго и непобедимого салтанова величества, еще прошлого году приняли есмы под оборону нашу и разделили есмы крепко, чтоб ваша милость к разорению не пришли и крепко уговоривались есмы, якоже и защищением того же наяснейшаго салтанова величества и ханова величества крымскаго и нашим, прибыли есте в добром здравии и при маетностях своих мочию нашею и милостию отцовскою, яко отчичь приложил есмь радение, так и ныне поновляюще и сим нашим уневерсалом уроженаго нашего господина Ивана Яненченка Хмелницкаго, для обращения под нашу власть полку вашего, отпустили есмы с частью татаров, приемлюще вашу милость под оборону нашу, ни под тако-

ву, как под московскою были есте, которую узнали есте ваша милость, как любимую отчизну нашу к пагубе привела, напоследок же и нынешного году, пришедши будто на помощ к Чигирину с своими силами московскими, князь Ромодановский с заднепровским гетманом, не задержав сил наияснейшого салтанова величества и хана крымского, огнем до основания дал выжечь город Чигирин и много душ безчисленного християнских погубили и самы с стыдом, назад уходя к Днипру, с табором, множество людей козаков и москви погубили, под мечем и в полон предали, Бог ради убо наказуя отечески вашу милость, чтоб наша сторона до основания не разорена была, к нам преклоняйтесь, понеже имеете время, просите помощи у велможного визиря, понеже сам особою своею пребывает, а нашой милости не обольститесь ко кровопролитию християнскому и городов и Церквей Божиих разорения, чрез защищение студеное московское, которого не усматривая ваша милость к нам с дружбою, послушанием своим, отзывается, и знатных людей присылайте, а буде хотите и сами к нам приезжайте, а как ваша милость явитися к нам, восприяв наказ, в добром здравию возвратитесь, а буде нас не послушаете, когда придете к разорению и к пагубе, потом ваша милость не пожалуйтеся и ни на кого не пеняйте, что за время не возвещали. [...]

Універсали українських гетьманів
від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).
Київ; Львів, 2004. — С. 187—188.

Наказ Івана Самойловича направити в Канів дві сотні компанійців на допомогу для захисту міста від татар та організувати евакуацію жителів на Лівобережжя (1678 р., вересня 4)

Пишут до мене пан полковник каневский и Короткевич, ознаймуючи, иж неприятели татаре прийшовши под Канев, чинят под место налогу. А пехота полку пана Кожуховского, на берегу стоячи, не хочет на той бок Днепра перевозитися для доданья ему пану полковникови каневскому посилку. Где разумеем мы, иж пехота вымовляется йти в Канев для того, що там вже барзо омаль людей позосталося, и виживленья собе належитого, запасов своих не маючи, не может мети в том оголоченом город. Зачим, яко есьмо для всякое подпоры каневцом, до найлепшого и доброго их, в. м. туды з полком комонным ординовали, так тепер тое вашому польцаем баченью. Если в. м. уважиш, же потуги неприятельское под Канев не будет (яко и мы того не сподеваемося), теды для отпертья тое татарское налоги, роскажи в. м., абы конечне, хочь не вся тая пехота, еднак сотце и другое вскоре в Канев поспешило и посилковало тамошных позосталых обывателей. А если б мели бысте такую ведомость, же купа значная неприятелей мела прийти под Канев, то будь в. м. радою пану полковникови тамошнему, абы з остатком тых людей убогих на сей бок свою перенесл целость, кгдыж для того що их город оголочен з людей, хоч бысьмо рады были, не

можем их так скоро посылковати. О ведомость доскональую и о языках пильно, пильно в. м. старайтеся, и нам вскоре о всем давайте знати. [...]

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. — С. 740—741.

Наказ Івана Самойловича меленському жителеві Пилипу Савенкові надавати зі свого млина половину прибутків на Новгородську архімандрію (1681 р., грудня 19)

Тобе Пилипове Савенкове, жителеве меленскому, приказуем, абы от сего часу превелебному в Богу его мил. господину отцу архимандрите новгородскому з млина своего належитую приходящих пожитков половину давал, албо за тую половину жебы спокойней оной заживал, на чом упросив его мил., отца архимандриту, кождого року нагорожаем, о що и повторе тебе приказуем.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. — С. 773.

Інструкція Івана Самойловича генеральному писарю Саві Прокоповичу, відправленому до Москви з делегацією від українського духовенства для погодження умов, на яких Київська митрополія мала приєднатися до Московського патріархату (1685 р., липня 20)

[...] А те статьи суть таковы:

1-я. Покорно чин духовный, причта митрополии Киевской, благодарствует, что великие государи, их царское величество, и сестра их, великая государыня, благоверная царевна и великая княжна София Алексиевна, и святейший и всеблаженнейший кир Иоаким, патриарх царствующаго великаго града Москвы и всея России, изволили положить у себя, чтоб митрополия Киевская первоначалная, первая была межь митрополиями Российскими, за что покорно и всепокорно челом бьет.

2-я. Тот же чин духовный и причет митрополии Киевской, все власти и под властию все будучие особы, просят покорно пресветлых монархов, их царскаго пресветлаго величества: — понеже сице им великим государем годно, а чину духовному пристойно, чтобы митрополия Киевская была под благословением святейшаго патриархи московскаго и всея России, то дабы они, великие государи, изволили милостивое свое неотложное учинить попечение скорою своею нарочно в Царград посылкою, чтобы святейший цареградский патриарх из под власти своей, по своей братской в Духу любви, ту уступил митрополию Киевскую святейшему патриарху москов-

скому, чем бы кроме всякаго сумнения и митрополит и весь причет его, чин духовный ему, святейшему московскому и всея России архипастырю отдавали свое повиновение.

3-я. Тот же чин духовный, причта митрополии Киевской, все вобще власти и под властию будучие, разсуждая то, дабы чрез отдаление митрополии Киевской к святейшему цареградскому (московскому?) патриарху православныя веры святыя грекорусския исповедники, в Полской державе обретающиися, сыновства своего от Церкви Матери Восточной не отпали, которые во епископиях, архимандриях, игуменствах, братствах, а особо меж шляхты обретается немало, просит покорно милостиваго, премудраго и разсмотрителнаго монаршескаго их царскаго пресветлаго величества благосоизволения повеления же и попечения, чтоб для тех веры святой ревнителей удержания, митрополит киевской, при отдавании своего святейшему патриарху московскому и всея России послушания, мог называтися экзархом святейшаго Константинополскаго престола.

4-я. Егда митрополия Киевская по воле пресветлых монархов, их царскаго пресветлаго величества, по соизволению святейшаго вселенскаго патриарха, будет под благословением и под послушанием святейшаго патриарха московскаго, просит тот же чин духовный, все вобще в начале и под началом будучие, причет митрополии Киевской, чтоб милостивым, их царскаго пресветлаго величества заступлением и повелением, суды митрополита киевскаго в своей ему епархии были крепки, и чтоб от тех судов никто в царствующий град Москву не бегал с челобитными, и святейший бы патриарх в те суды вступатися не изволил, как о том положено в Переяславских статьях, соблюдая ту первоначалную митрополию в таком с бытии, в каком она и под святейшим патриархом вселенским обреталась, приемлющи благословение во всем себе была полна: яко в соблюдении митрополичей чести, тако и во исправлении духовнаго чина и церковнаго начала. В чем на милосердную монаршескую их царскаго пресветлаго величества и сестры их, великой государыни, благоверной царевны и великой княжны Софии Алексиевны милость надеждны, что как Войско Запорожское и народ малороссийской в сохранении прав и волностей своих обыклых обретаются, так и они, чин церковной, в своем исконном начинании под высокодержавною их царскаго пресветлаго величества рукою обретатися будут, со обиранием и в предбудущые времена волным избранием митрополита.

5-я. Епископии, архимандрии, игуменства, братства, монастыри и церкви, которые издавна належали к послушанию митрополита киевскаго, те все дабы и ныне непременно належали в послушании к нынешнему новообранному его милости отцу митрополиту и к тем, которые по нем митрополиты будут, покорно о том милостиваго крепкаго утверждения от их царскаго пресветлаго величества, и у сестры их великой государыни, благоверной царевны, и у святейшаго патриарха весь чин духовной митрополии Киевской просит.

6-я. Просит тут же чин духовный, причта митрополии Киевской, чтоб села, недалеко от Киева, на Киевской стороне Днепра будучие, старые ми-

трополические маетности, которые позаезжал Шумлянской, епископ луцкой, милостивым монаршеским попечением во область преосвященному новообранному отцу митрополиту были изысканы, чем бы его милости могло быти прокормление; а на первой час ему ж просят милостиваго монаршескаго призрения. [...]

Універсали Івана Мазепи (1687—1709).
Київ; Львів, 2006. — С. 505—510.

Уривок із статейного списку Леонтія Неплюєва щодо укладення умов вічного миру (1686 р., січня 16/лютого 5)

Лета 7194-го генваря в 19-де прислана великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержцев грамота из государственного Посольского приказу в Севеск к окольничему и воеводе к Леонтью Романовичю Неплюеву за приписью дьяка Василья Бобинина а в той великих государей грамоте написано, указали они великие государи ему окольничему и воеводе ехать для их великих государей дел из Севска к подданому их Войска Запорожского обоих сторон Днепра к гетману к Ивану Самойловичю в Батурин, и видевся с ним говорить о тех же делех о чем по их царского величества указу он окольничей и воевода с ним гетманом виделся, и говорил в прошлом во 192-м году октября в 6-м числе [...] и от них великих государей и сестры их великой государыни благоверной царевны и великой княжны Софии Алексеевны спросил о здоровье и их великих государей грамоту ему отдал а та их великих государей грамота писанная к гетману послана к нему околничему и воеводе с тою их великих государей грамотою а отдав гетману их царского величества грамоту говорить ему о их великих государей делех наодине, что к ним великим государем к их царскому величеству шлет королевское величество и Речь Посполитая Варшавским сеймом назначенных из сенату и ис кола великих и полномочных послов, Христопа Грималтовского воеводу познанского с товарыщи шести человек дав им к договариванию о вечном миру и о союзе полную мочь и государств их великих государей к рубежу те послы приближились а то им великим государем ведомо подлинно что при договоре о вечном миру наказано им в их царского величества сторону уступить всех завоеванных городов и земель да при том жебы вечном миру за ту завоеванных городов уступку быти против общаго креста святого неприятеля и союзу, а без союзу вечного миру становить и завоеванных городов и мест уступать им не велено, и естьли те полские послы при розговорех сь их царского величества ближними бояры по крепкому королевскому и Речи Посполитой истинному желанию вступать в вечной мир учнут и в их царского величества сторону все завоеванные городы и места как княжество Смоленское так и богоспасаемый град Киев и весь малоросийской край со всеми городами и месты и Запорожье уступят на вечные времяна а при той уступке с

их царского величества стороны желать станут против салтана турского и хана крымского союзу наступателного и оборонителного а бес того союзу к вечному миру не склонятся и завоеванных городов и земель на вечные времяна ни которыми меры без союзу не уступят и похотят не учиня вечного миру поворотитись назад и того для указали они великие государи ему окольничему и воеводе с ним подданым гетманом сьехатись и говорить чтоб он гетман по своей к ним великим государем их царскому величеству верной и радетелной службе о том помыслил прилежно, им великим государем их царскому величеству с королевским величеством полским за уступку в их царского величества сторону завоеванных городов и мест на вечные времяна против общаго креста святого неприятеля при вечном миру о союзе договор как пристойнее чинить случением ли их государских сил с ратми королевского величества или с их царского величества стороны особно промысл их царского величества ратми взять на Крым, и каким поведением не случая войск тому сь их царского величества стороны промыслу на Крым быть для того что ему гетману о том крымском походе, каким поведением ему быть было напред сего по указу отца их государева блаженные памяти великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержца ведомо, или за ту завоеванных городов уступку на вечные времяна королевскому величеству против бусурман сь их царского величества стороны вместо случения войск, и особого на Крым промыслу споможение чинити денежною казною а то ему гетману ведомо подлинно что крымские орды люди непостоянные и за мирными договоры их царского величества земли безпрестанно воюют и в полон множество людей берут о чем от них великих государей к салтану турскому и к хану крымскому во многих их царского величества грамотах писано однако ж им казнь не учинена и взятой полон не отдан так ж и на розмену по вся годы посылается к ним их государская казна многая которая б во время военьное была вспоможением на ратных людей а татаровя емлют тое казну не вменяя ни во что и их царского величества превысокому имяни чинят безчестие а украинным городом разорение многое и естьли в их царского величества сторону при такой завоеванных городов на вечные времяна уступке с полским королем против бусурман в союзе им великим государем не быт и послов ево с Москвы отпустить без дела то б вскоре полской король каким случаем с турским салтаном и с ханом крымским войну прекратил и мир меж собою учинил и похотел ту войну обратити от чего Боже сохрани на их великих государей государство как о том миру им великим государем исвесно совершенно что салтан турской с цесарем и с полским королем миру ищет чрез хана и иных тогда б в тех договорех у полского короля с турским салтаном и то было постановлено что ему полскому королю война вести с ними великими государи с их царским величеством а салтану усмотря причина с ними великими государи мир разорвать и помогать ему полскому королю своею особою так ж и ханом крымским да в тож время и цесарь и венецыяне полскому королю яко союзники помогать станут хотя за далним путем не

людми то казною потому что у них с полским королем союз учинен против всягого неприятеля обще и того для король полской надеясь на помочь их по обязателству союза учиня с турским салтаном и с ханом мир удобнее станет искать способа как бы ему то завоеванное за их помощию войною отыскать и он бы их царского величества верной подданой о том с полским королем при вечном миру за уступку всех завоеванных городов союзе как писано в той их царского величества грамоте выше сего помыслил прилежно и к ним великим государем к их царскому величеству писал и написав стати отдал ему околничему и воеводе а быв у гетмана ехал бы он околничей и воевода к ним великим государем и те гетманские стати и статейной свой список привез с собою а приехав к Москве о приезде своем велел обявить и гетманской лист и стати и статейной свой список подать в их государственном Посольском приказе царственные болшие печати и государственных великих посолских дел оберегателю ближнему боярину и наместнику новгородцкому князю Василью Васильевичю Голицыну с товарыщи [...]

Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. Київ, 2000. — С. 357—359.

Універсал гетьмана Івана Мазепи про підтвердження прав Глухівського жіночого монастиря на село Березу (1690 р.)

Пресвітлійших и державнійших великих государей их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетман Іоан Мазепа.

Их же царского пресвітлого величества Войска Запорозкого всій старшыні й черні, а особливе пану полковникови ніжинскому зо всею єго старшыною полковою, сотникови глуховскому, атаманови городовому, войтови тамошному и кождому, кому о том відати належит, ознаймуєм, иж суплидовали до нас инокині дівичого монастира Глуховского, просячи нас, обысмо им нашым універсалом потвердили уєзду Глуховского село Березу зо всіми до него приналежитностями и к грунтами, за якими то инокинями превелебная в Богу єє милост госпожа Марія Магдалина Мазепиная, игуменія дівичих монастирей Києво-Печерского и Глуховского, родителка и добродійка наша, прилежную свою к нам о том заносила причыну.

А так мы, гетман, з милости Божой и монаршого их царского пресвітлого величества указу справуючи всякіе діла в Малой Россії, а видячи у них, инокинь, на тоє село и кгрунта прошлых антецессоров наших побожноє універсалноє наданьє, по прошениї Глуховского монастира дівичого инокинь и за внесеньєм к нам за ними приліжноє пречечоных монастирей єє милости госпожі игуменії, родителки и добродійки нашой, причины, з нашоє побожности и к тому місцу святому прихилности, сым нашим гетманскым універсалом тоє село Березу зо всіми до него приналежностями и з власными монастирскими кгрунтами стверждаєм им, глуховским иноки-

ням, позволяючи з того села всякіє пожитки и дорочную повинност от тяглых людей отбирати ку вспартю обители своєє, в чом всім абы им нихто з старшыны и черні не важился чинити перешкоды. А войт села Березы з тяглыми людми, опрочь козаков, абы им во всім повиновалися и належитоє отдавали послушенство, хочем міти и рейментарско приказуєм [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 147.

З листа Івана Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів щодо визволення невільників та намір нового кримського хана вчинити напад під прикордонні російські міста, а також розпочати боротьбу з австрійськими і польськими військами (1691 р., травня 7)

[...] приехал ко мне в Батурин один толмач той стороны Днепра, имянем Андрей Чалый, которой о свободе невольников обыкновен ездити в бусурманскую сторону, и как прошлой осени он вывез из бусурманской неволи одного казака полку Полтавского, за которого мы дали ему на замену татарина, и отпустили ево прошлой зимы назад, так и ныне он ис тое ж неволи бусурманской вывез одного казака полку Переяславского городка Ирклеева, которой взят в неволю первого Крымского походу, когда великоросийские и малоросийские ваши царского пресветлого величества войска посыланы были на Запорожье; он же толмач привел с собою и татарина одного белогородцкого, которой родного своего брата имеет зде в Батурине меж татарами невольниками нашими, и тщание имеет о свободе ево. Тот тогда преждереченной толмач сказывает, что будучи он в Белогородчине видел там в месте Килие Пантелеймона Радича посланного нашего, которого я гетман по вашему великих государей указу для свободы невольников послал. И был он толмач с ним Радичем на одном дворе восемь дней, и объявил ему Радичю свое намерение, что имеет ехати о свободе невольников ко мне гетману, где он посланный мой Радич имел чрез него писати ко мне письмо, а потом помыслив не писал письма, а наказывал словесно, что дело ему о невольниках врученное принято у хана, и как хан, так и салтаны склоняютца отдавати невольников одних на замену, а других на окуп денежной, и имеют ево Радича отпустить к нам вскоре; он же толмач говорит, что ныне у бусурман хан новой Шарет Кгирей, и обретался уже в то время в Белогородчине, и имел вскоре итти в Крым, а старой хан Селим Кгирей по упрошении своем салтана турского оставил чин свой ханства, и пошел по бусурманскому своему намерению к Магметеву гробу. А оставил он Селим Гирей ханство для двух причин, одно что есть зело стар, другое что ранен ис пушки в левую руку под Белым городом в сербской земли, и бутто есть намерение у бусурманов что когда тот новой хан придет в Крым тотчас посылати орду в Крым гулящую будучую, под ваши царского пресветлого величества великоросийские украинные городы, с которою ордою имеет итти Шан Гирей салтан в Перекопи беем будучей, которого имеют учинити нурадыном, которое то поганское намерение итти

под ваши великих государей великоросийские городы было у них и на исходе зимы прошлой, но отставлено оное за приездом туда в Крым вышереченного посланного моего, и для того не исполнилося, то ныне поганцы исполнити тщатся. И я писал о том для осторожности к ближнему боярину и воеводе белогородцкому и наместнику вятцкому его милости господину Борису Петровичю Шереметеву; тот же толмач сказывает, что ведомо бусурманом то, что цесарское величество немецкие свои все силы обратил в венгерскую землю, а королевское величество польской всеми войсками своими, и сам собою имеет чинити ему помочь, а против француза иные немецких решей войска стояти имеют; тогда бусурманы постановили то у себя дабы опще с турками белогородцкие татары стояли против войск цесарских против которых и ныне уже всех татар из Белогородчины выслали. А против войск польских имеют стояти крымские орды чиня всегда докуку, чтобы войска польские на них бусурман очи свои обратя не могли с цесарскими немецкими войсками совокуплятися. И для того и сих времен орды польским землям докучают крепко; при нем толмаче одним времянем привезено ис польской стороны в Белогородчину ясырю душ с четыре тысячи, да и преж сего частые от них бусурман были в Польши докуки; того тогда толмача помыслил было зде на время удержати, ожидая подлинной ведомости о посланном моем преждереченном Радиче, но когда имею я милостивый ваш царского пресветлого величества указ, чтоб я каким ни есть способом потщился послати ему посланному моему остерегательство, чтоб он назад возвращаяся в Сечю Запорожскую не ехал, но ехал бы полями бережно, и то место миновати, тогда я познал сего толмача быти человеком к поезду легкого, и выразумел что и сам он к тому с прилежанием имается, чтоб ему о свободе невольников совершенно по бусурманским странам ездити, так ко отдании ему посланному моему такое потребное остерегательство, иного никакого способу не имея, отпустил того преждереченного толмача в Белгород в буджацкий, договорясь подлинно о окупе некоторых татар зде у нас в неволе будучих, и обнадежил его что по его толмачеству тех невольников о которых он радеет, на окуп дати не отговарюсь только бы он порадел привозити деньги [...]

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 255—259.

З листа Івана Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів з подякою від імені Війська Запорозького за надісланий прапор (1691 р., червня 25)

Иван Мазепа гетман с Войском вашего царского пресветлого величества Запорожским пад до лица земнаго пред пресветлым вашего царского величества престолом у стопы ног монаршеских смиренно челом бью, всякое хоруговное знамение есть знамением победы, понеже и Христос Бог наш царь небесный за неизреченное человеколюбие тридесят и полчетверта лета на земли жительствуя, не показывал сицеваго знамения в том жительстве, но показал тогда, когда в своем Воскресении победил врагов сво-

их; и вы убо пресветлейшие и державнейшие великие государи ваше царское пресветлое величество, когда нам гетману старшине, и всему Войску Запорожскому, ныне хоруговное знамение прислати изволили, тогда веруем мы вернии подданныи, что под тем знамением желаете и усердствуете, дабы есмы всяких ваших монарших врагов побеждали, и покаряли под ваши монаршие ноги; он ж Христос Бог наш научил нас отдавати кесарева кесареви, а яже суть Божия Богови. На сем убо хоруговном знамении зрим явственно двогубые начертания, едино начертание Христа Бога нашего крест святый, от звезд вещественне изображенный, которой не точию в превысоком вашем монаршеском дому паче злата и топазия вышше иных християнских монархов хранимый есть и пречестне почитаемый, но и в прешироком вашем великих государей царствии, в Великой и Малой и Белой Росии всегда бывает хвалимый, и на сохранение общее целости есть призываемый. Другое начертание ваше царского пресветлого величества, орел двоеглавный, преславную Всеросийского царствия державу и исконную славу знаменующий, тем же мы тому первому начертанию кресту святому кланяючися славим и хвалим Бога всех творца, и отдаем ему благодарение; яко по наших предках нас гетмана, старшину генеральную, и все Войско Запорожское, и весь народ малоросийской, християн сущих устроил быти в подданстве, под высокодержавною вашего царского пресветлого величества рукою, единых на всей подсолнечной преславных монархов, православною християнскою верою сияющих, под которыми мы свободно и благонадежно, в миру в тишине, исповедуем тое православную грекокафалическую душеспасительную веру, не имея ни единого таковаго препятия, какое прежних оных времен предком нашим под посторонними иноверными пестунами, (их ж нарещи можно вотчимами) творилося. [...]

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 266—269.

Уривок з листа Івана Мазепи з інформацією про поширення у Речі Посполитій настроїв щодо укладення миру з Османською імперією й війни з Російською державою (1691 р., липня 15)

[...] донесл я покорственно прежде сего вам великим государем вашему царскому пресветлому величеству, о отзыве Данила Федорова, осадчего корсуньского, ротмистра королевского величества именуючегося, что он писав, ко мне лист свой объявил, то, что имел намерение приехати ко мне в Батурин, и донести некоторые речи словесно [...] и на завтрее июля в 12-де был перед моима очима. И потом того ж июля в 13-де первее чрез генерального войскового ясаула Андрея Гамалея, докладывал мне, а потом и сам наедине донесл мне словесно, что он будучи преж сего жителем малоросийским, полку Черниговского, местечка Мены, приклонился на ту сторону Днепра, в державу королевского величества, от великих налог, чрез Леонтья Полуботка при бывшем гетмане Иване Самойлове ему деючихся, но хотя и там чрез несколько летное время обретался, и еще обрета-

етца, на службе королевского величества однако (сам то говорил под обовязательством совести своей) как в словах так и в сердце своем, имел и имеет непременное усердие, желая вам великим государем, и преславному вашему царского пресветлого величества Росийскому царствию всякого блага, и над всякими врагами одоления, а ныне он хочет с той стороны Днепра перейти на сю сторону, в богохранимую вашего царского пресветлого величества державу, в местечко вышепомянутое Мену, на которое свое преселение, просил меня прилежно позволения, а то преселение имеет он учинить близ пришлой осени, забрав сеголетних засевков хлебной урожай, и ис пасек своих пожитки, а особно за заслуги свои нагороду взяв, чрез которое время там обретаючися, обещаетца нам давати всякие ведомости, о поведениях и намерениях стороны польской, объявляя то, что имеет [он] на восприятие таких ведомостей подлинные способы. А ныне объявил нам то своими словами, что в польской стороне в том прошлом времяни, на сеймех и на иных случаях, многие из сенаторей, духовные и мирские особы королевскому величеству предлагали и советовали, чтоб королевское величество искал неотложно, такова способу, чтоб цесарское величество немецкой, с его королевским величеством учинили мир, с Портою Атаманскою, и прекротив тое войну свою, обратили промыслы на благочестивую державу вашу царского пресветлого величества а того своего намерения, такую предлагали причину, что бутто от вас великих государей по мирному и союзному договору, нет им довольства, бутто войска ваши монаршеские, на удержание крымских орд не ходят, а хотя и ходили, однако бутто им никакой не учинили пользы, и в таком своем намерении так зело было упрямилися что и к папе римскому по благословение на то дело посылали. Но папа римской того их намерения не похвалил и не полюбил, и прислал им предложение, со увещанием чтоб то християнству вредительное дело, отложили, а с прилежанием кончили войну свою з бусурманами. По которому папину предложению и увещеванию польская сторона тое намерение на иное время отложила, и к войне з бусурманами, по прежнему имеетца. Однако ж и ныне многие той стороны из жалнерского чина открыто то говорят, что желают они з бусурманами помиритца, и обратить войну свою на благочестивую державу вашу царского пресветлого величества [...]

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 280—283.

З листа Івана Мазепи про готовність відправити війська до Семена Палія для спільного походу в Крим (1691 р., липня 19)

[...] тут же вам великим государем вашему царскому пресветлому величеству покорно доно̂шу, что памятствую я милостивый ваш монаршеский указ, что изволили вы великие государи указать послать людем полку Семена Палея восемьсот талярей денег, и по ево прежнему прошению послати ему в помочь региименту моего людей естли он пойдет для промыслов

военных под бусурманские жилища, тогда я гетман до сего времени ему Семену Палею в полк тех денег не посылал есмь, и людей для промыслов воинских не отпускал есмь, понеже и сам он Палей обретаетца в дому в местечке Хвастове ныне, а имею я ведомость, что он Палей с полком своим имеет итти для промыслов военных, в день Спасов, и под моим регииментом обретаютца люди, к такому случаю охочии, как миргородцкий полковник, так и иные, которого полковника с тысячью людей его полку, так ж и полковника переясловского в тысячи ж его полку людей, а при том и компанейских людей с тысячю выбрав, мочно б послати с ним Палеем, и была б ныне добрая той посылке на славу вашу монаршескую надежда, понеже все орды как ис Крыму, так и из Белогородчины пошли с ханом на войну в венгерскую землю, без которых удобно б при Божии помощи над их поганскими жилищами учинити поиск, и приказал бы я всяко своего регименту начальным людем, чтоб они от случаев прелестных были осторожны, да и от Палея мне кажетца, что не чаю я того, дабы он какой хитрой над людьми региименту моего учинил обман и прельщение, а потому того не чаяти б, что он в польской стороне никакой себе милости н[е] надеется, а под высокодержавную вашу царского пресветлого величества руку гоняется желательно, с которой польской стороны в Немирове будучий камендат и нынешняго времени учинилось междо ими неприятство, и великие на истребление его чинил на него Палея похвальные слова, и о том Палей уведомився зело от той стороны блюдется, о чем вышереченный казак батуринской, из Яс возвратясь мне сказал подлинно, и естли с ним Палеем по дни Преображения Господня на промыслы воинскии итти имеючим, мочно мне тех вышереченных полковников посылати на ту службу чрез сей лист мой скорого милостивого вашего монаршеского указу, яко ноипокорнее прошу, и с прилежанием ждати буду; а он Палей и ныне неотступно просит у меня в помочь себе регименту моего людей, о чем присылал ко мне нарочного посланца своего [...]

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 289—291.

Звернення Івана Мазепи до Війська Запорозького Низового з проханням припинити грабувати торгових людей на шляхах до Січі (1691 р., липня 20)

[...] тут ж объявляем вам жалость не малую нашу что мы так по давному извычаю как и по прошению вашему многократному из городов регименту [н]ашего людей торговых со всякими продажами так запасными как и иными вещами не только ездити в Сечю поволяем но еще о том приказываем дабы со всех городов с продажами таковыми ехали к вам, а ныне некоторые лехкомысленные своевальные какие могут назватися с поступков своих не добрые люди оттуды из Сечи на своеволю пошли не малою

копою своею где ни есть на шляхах людей з городов с продажными запасами к вам в Сечю идущих встретили не по братцки но по приятельски противны являются, насильством все от людей отъемля и изо всего обнажая и одва не нагих живо з душами только пущали, ужалися Боже что таковые своевольные християнами нарицаются и козацким имянуются имянем и не чаем дабы там меж ими доброй кто обретался для тех своевальных людей дорога к вам чрез торговых людей ездячи принуждена будет замкнутись понеже не только охочия промыслами купецкими промышляючие люди не посмеют в такие страны с продажами своими ездить, а хотя бы мы и принуждали их и они не дерзнут то делать слыша и видя таково розбойство на шляхах пребывающее, и как належит вам ту своевольную купу вам и городовым людем вредящую утишити и от такой своеволи удержати такожде и мы не оставим то всуе дабы есми не имели учинить наказания, что вам добрым молотцам предложив прилежно желаем, дабы вы ведомости какие у вас приключатся нам доносили по сем желаем всем вам доброго от Господа Бога здравия и сщасливого поведения, из Батурина июля в 20-де 1691-го.

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 291—294.

Лист Івана Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів з повідомленням про отримання чотирьох тисяч дубових колод для будівництва оборонних споруд у Батурині (1692 р., квітня 9)

[...] в прошлом году пожаловали вы великие государи ваше царское пресветлое величество по челобитью нашему гетмана, с старшиною, и с Войском, повелели дать нам на строение города Батурина ис путивльских рощ четыре тысячи дубовых бревен, и мы в прошлом году оттоль ис путивльских рощ за многими препонами не могли есмы тех дубовых бревен сыскати, а ныне вновь прошлые зимы то четыретысящное число бревен сыскав имеем сего летнего времяни города Батурина башни и где потреба выводы строить неоткладно, за тое тогда превеликую вашу государскую милость о даче нам преждереченного числа дубовых бревен показанную, мы гетман с старшиною, и с Войском под ноги пресветлого вашего монаршеского престола пренаипокорнее упадая, вам великим государем челом бьем, и яко наипокорнее отдаемся премилосердной вашей царского пресветлого величества благостыне, из Батурина апреля в 9-де, лета 1692-го.

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 342—343.

З листа Івана Мазепи до Варлаама Ясинського про дозвіл на зайняття посади ректора Києво-Могилянського колегіуму ігуменом Київського Микільського монастиря Іосафом Кроковським (1693 р., січня 13)

Как всегда я вседушно желаю того дабы школ братских киевских совершенно было чиновное правление, чтоб к пожитку всей малоросийской Украине от них добрые происходили плоды так и нынешнему совершенному отцев братских избранию, и соборному постановлению, такожде и вашей святыни пастырскому благословению, дабы пречестный отец Иоасаф Краковский, игумен монастыря Никольского, при своем игуменском начале был, и ректорем братским, совершенно не спорю, понеже знаю, что он пречестны отец Кроковский игумен никольский, человек совершенно научен, богобоязлив, зело разумен и статочной паче иных тем обоим началом удовольствовать, и чином при их належании правити возможет, так и я даю мое соизволение к тому, дабы он принел тот ректорской начал без всякого препятия, изволь чесность твоя пастырское ему свое подать благословение дабы то избрание дело немедлясь взяло свое совершенство, то я предложив вручаю себе вашей пастырской милости благостыни и святым молитвам [...]

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 367—368.

Уривок з листа Івана Мазепи з проханням задовольнити клопотання щодо надання царських грамот стосовно утримання Києво-Могилянського колегіуму й організації у ньому навчального процесу (1693 р., червня 15)

[...] от вашего царского пресветлого величества богомольца ясне в Богу преосвещенного господина его милости отца Варлаама Ясинского митрополита киевского галицкого и всеа Малыя Росии, едучи к вам великим государем в царствующий град Москву посланной его всечестный отец Иосаф Кроковский игумен никольский, и ректор и игумен же братский монастырей киевских, сказал мне свое намерение что при врученных ему от преосвященного митрополита духовных делех, и престольной Софейской церкви потребах имеет он до пресветлого ваш[его мо]наршеского престола дон[о]сити особные желания и проше[ния] и покорные челобитья свои о нуждах и потребствах Никольского и Братског[о] монастырей под началом своим будуч[их] а имянно Никольского монастыря такая есть нужда и проше[ние] первое, что надобно им всечесному отцу игумену и всей братии жалованной вашей царского пресветлого величеств[а] грамоты, на монастырь Пи[вский] далеко ниже Киева, над рекою Днепром стоячей в

присудст [...] их Пустынного монастыря будучий, при котором монастыре обретаются мног[ие] грунта земные, поля сеноко[...] ловли рыбные, и мельницы при которых есть мест [...] городище давно, уже людьми оселенное, и местечко Максимовка, ныне внове за моим гетманским ун[е]версалом призыванием на сл[о]боду людей селяющееся, где и перевоз прежде бывал на реке Днепре о чем мо[й] гетманский уневерсал пространнее объявляет, другое их желание милостивого крепосного усердствуя себе от вашего царского пресветлого величества утвержения, дабы они своим монастырем Пустынно Никольским з деревяною и каменною церквами, и к нему належным монастырем Пивским вечно были свободны от присудствия лавры Киево Печерския, под которою сначала во время меньшаго числа братии тот их монастырь в послушании обретался; но по времени пришед в достойное чиностроение достался под область митрополитанскую, под которою всегда ему быти достоит; а монастыря Братского такое есть желание и потребство, что надобно им всем братским иноком двух ваших царского пресветлого величества жалованных монаршеских грамот; первой подтвержательной на маетности их, и на грунта, и на все угодья, на которые и я гетман прикладом прежних гетманов, дал им есмь уневерсал; а другой обновительной на содержание школ давно при том монастыре основание свое имеющих и на свободное в них подование и правление вызволенных наук; в которых нуждах он преждереченный игумен и ректор со всею обоих тех монастырей з братиею просил и меня об нем причинного к вам великим государем челобитья, и я гетман верный вашего царского пресветлого величества подданный узнавая быти подоболетное его игумена з братиею обоих монастырей прошение уподаю к пресветлому ваших монаршескому престолу моля покорственно, дабы вы великие государи ваше царское пресветлое величество, обыкновенною своею премилосердною милостию их пожаловали, изволили повелети такие, какие выше помянуто дати им милостивые свои монаршеские жалованные грамоты, а особно на школы, и на мирное и свободное, в них, детей росийских жителей, и всяких православной веры ревнителей (в науках молодость свою упражняти усердствующих), учение; в котором деле может вам великим государем вящее всегда расти примножение монаршеской славы, ибо яко же все окресные християнские монархи таковые училища, любят, и всякое им свое дают сохранение, и вспомогательство ради того дабы их всякого чина подданные в совершенныи превосходили разум, что и у иноверцов и в государствах отступнических, за великую пожиточную вещь почитается; тако зело церквам Божиим благолепно, и превысокому вашему монаршескому имяни преславно будет, когда и в вашей царского пресветлого величества богохранимой державе, в том исконно начальном Росийского царствия столицы истинной вашей монаршеской отчине, богоспасаемом, граде Киеве, те вольные философические и феологические науки, имети будут свое действительное правление [...]

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 396—398.

Уривок з листа Івана Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів з інформацією про звернення запорожців до гетьмана з ініціативою щодо організації походу російських і українських військ на Кизикермен (1693 р., червня 16)

[...] по возвращении из Запорожья ваших монаршеских посланных с милостивым годовым жалованьем туда к Войску Низовому посыланых, также и моих посыльных людей в той же дороге будучих, уведомився я, что атаман кошевый с товарством имеют намерение розорвати свое з бусурманами перемирье, и зачати военные против их промыслы, и что просили у меня гетмана о дании себе помочи, посылал есмь нарочно туда на Запорожье посыльщика моего казака батуринского Сидора Горбаченка, чрез которого писал есмь лист мой явственный, ведомо чиня Войску Низовому о милостивом вашем монаршеском в сукнах будучем прибавочном жалованье, которое им по указу вашему монаршескому прислано быти имеет, а словесно к ним наказывал есмь, что ваши государские войска регименту моего городовые и охотницкие к войне суть готовы, токмо чтоб он атаман кошевый с товарством объявил мне чрез него ж посыльщика моего то совершенно в которую пору оныи з бусурманами перемирье свое розорвут, и в которых местех, под Казыкерменем ли или под Перекопом, или под Очаковым по том перемирью передовые свои намеривают учинити промыслы; и к тому своему намерению колько от меня гетмана имянно требуют себе в помочь войска городового ли или охотницкого и которым путем сеею ли стороною Днепра то в помочь им посылати войско, а то им словесно ж предложил есмь, что естли бы они имели свое намерение чинити промыслы свои под Казыкермень, и помочного от меня войска туда ж себе требовали, то невозможно б войску в помочь им от меня посланному вышедши на ту сторону Днепра утаитись, понеже на той стороне Днепра беспрестанно татарские проходят чамбулы, которые о таком войске проведав, того ж бы часу дали в Казыкермень пересторогу, тогда тот мой прежде реченный посыльщик ныне 14-го дня июня ко мне из Запорожья возвратился, и принесл мне от атамана кошевого с товарыщи письмо, в котором написано, что они перемирье свое з бусурманами конечно в сих скорых временах розорвати хотят, и просят и предлогают, чтоб я гетман, посылал им войско, не в мале и не под наказным началом, но чтоб поднял все полки, сам особою своею я и шол с ними в тот поход военный упросив у вас великих государей хотя в малой силе и себе великоросийского войска, с которым своим желанием он атаман с товарством и посланых своих ко мне тритцать человек отпустили, ис которых пятнатцати человеком тут велели пожить, ожидая каков будет ваш государской указ, а пятнатцати человеком велели возвратитися вскоре назад, хотя чрез их уведати о нашем гетманском с полками в поход военный подъеме, тот тогда их запорожский лист и речи словесно мне чрез посыльщика принесенные велел записати, а тут же и письма ханские и бея казыкерменского о том же из Запорожья ко мне принесенные посылаю в приказ Малыя Росии; а для ведома вам вели-

ким государем в том их запорожском листе доложено, что они атаман кошевой с товарством, ныне когда орды все пошли за ханом в венгерскую землю розсуждают быти время доброе и велми способное к чинению поиску над неприятельми бусурманами, и имянно под Казыкермень мне с войском итти советуют в скором времяни, чтобы погодной к промыслу не утеряти поры, а на то переговаривают что естли бы ныне того походу не исполнили, то они недобру быти мнят старшине и полковником малоросийским, будто они не хотят и мне гетману отговаривают воевать креста святаго неприятелей, и стоять за веру провославную християнскую за достоинство вашего монаршеского престола, а посыльщик мой преждереченный пространнейшими то словесно выводит словами, что у атамана кошевого и у товарства ево говорено, естли я гетман с войском не поспешу туды воинским походом, то потом к творению промыслов над бусурманы малая будет надежда, когда Войско Низовое поновит и подтвердит свое з бусурманы перемирье, понеж хотя ныне меж ими запорожцами и меж бусурманы идет спор о убытках с обоих сторон, тем отсюду, а сим оттуду починенных, по которым мерам имеет атаман кошевой причину нагаваривать Войско к разорванию того душевредного перемирья, однако меж Войском Низовым еще обретаютца такие закоснелые товарыщи, что и впредь з бусурманы в миру быти желают, к чему и иных ведут, а так, когда нашего с войском воинского походу не чаяти будут, а перемирье свое прошлого году у Каменного Затону учиненное з бусурманы подтвердят, на которую стезю сам хан и салтаны, а особо бей казыкерменской накрепко их в письмах своих бусурманскою наводят прелестию, и в ту пору оторвати их запорожцов от бусурман будет трудно, и сохрани Боже чтоб от них какое малоросийскому краю не уросло зло. Того ради по нынешнему атамана кошевого с товарыщи желанию, и по моему подданскому прежнему доношению разсуждая дело к целости богохранимой вашей монаршеской державы быти зело потребное, надобно б вашего царского пресветлого величества милостивого такого указу, чтоб ваши монаршеские богохранимые силы подвиглися войною на тех неприятелей, а естли по превысокому и по премудрому вашему монаршескому разсмотрению, ваши монаршеские войска от того воинского походу удержаны будут, то препокорственно я подданный предлагаю, дабы по милостивому вашему великих государей указу, чрез пречестную монаршескую грамоту милостивым вашим государским словом они запорожцы были в том обосланы, чтоб они на нас гетмана и на старшину не роптали, и то ведали и разумели что по вашему монаршескому премочному указу в сей час до времяни от воинского удерживаемся походу, а не от нашей то походит лености, и какова нерадения в том премилосердой вашей монаршеской милости всепокорно просим; сего ж июня в 13 день прислал ко мне Семен Палей полковник охотницкий письмо свое з дороги полевой ис под местечка Ильинец писанное, в котором он объявляет о своем с полком поведении и намерении, что к промыслам воинским в неприятельские краи итти имеет, а прислал он ко мне и лист королевской и гетмана корунного к нему писанные, которые я с ево письмом посылаю в доношение вам великим государем в приказ Малыя Росии. И что в листе королевском сицевое слово доложено, показалося нам и то верности твоей

имяновати, чтоб учинил над тем всем размышление, что чрез урожденного Ласки полковника нашего верности твоей донести приказал я есмь, и как того Ласки съезд и повиданье с Палеем еще прошлого году было, вам великим государем ведомо, так я имея ваш монаршеский указ с прилежанием о том деле доведатца, роспрашивал я Семена крепко под Лохвицею в таборе у меня будучего, какая ему чрез того Ласку полковника от короля предложена была речь, и он какие мне о том слова говорил, те я написав тогда ж донес вашему царскому пресветлому величеству [...]

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 398—402.

Опис адміністративної структури Кримського ханату із «Записок про Малу Татарію» французького дипломата Шарля де Пейссонеля (XVIII ст.)

[...]

О высших чинах (санах) царства (ханства)

Шесть высших чинов государства — это саны калги, нурадина, орбея и трех сераскеров или генералов ногайцев. Калга и нурадин должны быть непременно султанами, остальные четыре сана жалуются обыкновенно принцам, но случается иногда, что они поручаются и простым мирзам.

Калга-султан — первое лицо после хана, он — собственно начальник (викарий) государства. Когда хан умирает, то бразды правления по праву переходят к нему, до прибытия преемника, но это только в случае смерти, в случае отсутствия, — есть всегда каймакам. Если хан не хочет или не может принять участия в походе, то калга берет на себя командование войсками и в случае его отсутствия — нурадин.

Резиденция калги-султана — в городе, находящемся в пяти лье от Бахчисарая, называющемся — Акмесчид; у него есть свой везир, свой дефтердар, свой диван-эфенди, свой кадий, и в общем, его двор составлен из тех же чиновников, что и ханский; у него, как и у хана, есть анабеи и улухани, чины, жалуемые им его женам и его наиболее близким родственницам и которым присвоены те же привилегии: о них будет говориться ниже. Калга-султан заседает каждый день в своем диване, в который можно, как и в большом диване, апеллировать все приговоры, вынесенные кадиями, или судьями, заместителями кази-аскера, в областях, подвластных калге. Этому дивану подведомственны, таким образом, все преступления его округа, даже если идет дело о смертном приговоре; но калга не имеет права дать окончательный приговор, он только разбирает процесс и посылает илам, или протокол, своего кадия в большой диван, где хан произносит смертный приговор, следуя приговору муфтия и кази-аскера. Можно не признать, отвергнуть приговор дивана калги и попросить, чтобы дело было направлено в большой диван. Начальство калги-султана простирается исключительно от Акмесчида до Каффы. Приказания, отдаваемые им для

привлечения кого-либо к суду, его военные приказы, его пропуска и все повеления имеют ту же силу, что и ханские. Его доходы состоят из 10 000 пиастров из таможни Карасу, ему и принадлежащей, 5000 — солончаков Ора, 3000 — из таможни Кафы, 2500 — бал-акчеси — «медовые деньги» от князя Молдавии и 1000 — от князя Валахии, дань, выплачиваемая этими князьями ему отдельно, независимо от того, что они дают султану. Кроме того, он имеет подушную подать от христиан некоторых городов, которую отдает наследникам своего двора. Он наследует, как и хан, от всех мирз, умирающих в его округе без наследника до восьмой ступени родства; но он также уступает наследства ниже 2000 крымских пиастров своей улухани, своей анабеи и своему дефтердару.

Когда султан отправляется в поход, он не имеет права требовать от своих кадылыков, или уездов, своей вотчины тех же податей и оброков, как хан, но только христианские подданные, которые зависят от него, обязаны доставить ему известное число лошадей, повозок и продуктов.

Нурадин-султан — второе лицо; он по отношению к калге, представляет то же, что и калга по отношению к хану. Если бы в промежутке между смертью хана и прибытием его наследника калга умер, то нурадин был обязан по закону взять на себя регентство. В отсутствие хана и калги он берет на себя командование армией: подобного рода [случай] произошел в нынешней войне [в] Черкессии: хан счел неуместным участвовать в походе; калга-султан отказался идти, и нурадин стал во главе войск.

Этот принц имеет своего везира, своего дефтердара, своего диван-эфенди и своего кадия; но у него нет ни улухани, ни анабеи; он не заседает в диване и его кадий не имеет никакой юрисдикции; но только если нурадин командует войсками, его кадий делается кази-аскером, или военным судьей. У нурадина нет определенного места пребывания, он живет всегда в Бахчисарае и удаляется от двора только в том случае, если ему дано поручение. Он имеет в качестве доходов 4000 пиастров от таможни Ор-капы, 1500 — от солончаков этого же города, 1000 — из казны хана, 5000 — «медовых денег», получаемых ханом из Молдавии и 500 — из Валахии; он не имеет отдельного права на дань, как калга. Он получает кроме [того] поголовную подать у некоторых христиан, но он уступает ее некоторым офицерам двора.

Ор-бей — правитель Ор-капы, — это третий чин в государстве; между тем, он жаловался иногда некоторым из мирз Ширинского рода, в вознаграждение за выдающиеся услуги, оказанные ими, или же потому что они очень близки (благодаря бракам) к царствующей фамилии. Доходы, связанные с чином орбея, заключаются в 5000 пиастров из соляных промыслов (солончаков) Ор-капы, 300 — «медовых денег» — Молдавии и 150 — Валахии; кроме того он имеет право на три барана из каждого стада, пасущегося на пастбищах Ор-капы.

За этими тремя чинами идут сераскеры, или генералы, начальники трех племен ногайцев: Бужака, Едисана, Кубани. Эти сераскеры — вице-короли этих провинций, и в военное время они командуют войсками их округов, под управлением хана — главнокомандующего войсками.

Сераскеры имеют своих везиров, своих дефтердаров, своих диван-эфенди, своих кадиев и в общем их двор подобен двору хана, они заседают

ежедневно в их «диване» и решают окончательным приговором все дела гражданские и уголовные подданных — не дворя[н], разночинцев их областей. Мирзы обращаются с протестом в гражданских делах в диван хана, но во всех уголовных делах и в государственных преступлениях они подчинены, как и простолюдины, юрисдикции сераскеров, которые приговаривают их к смерти без права обжалования.

Ежегодные доходы сераскера Буджака заключаются в одном пиастре с каждого дома его орды и одном барашке с каждой деревни; орда обязана, сверх этого, дать ему пятьсот быков, если он поступает на службу.

Сераскер Едисана имеет пиастр с палатки, одного барашка от каждого мирзы, начальника аула, или же с известного числа шатров, и триста быков в случае своего вступления в должность.

Сераскеру Кубани принадлежит наилучшая доля: он получает десятину со сбора зерна в его орде, ежегодно одного барашка с каждой палатки, и восемьсот быков после приезда, вступления в должность. Деревня Каплу на Кубани назначена ему как резиденция, но он почти никогда там не живет и находится постоянно в шатре.

Орда Джанбойлук не имеет совсем сераскера: хан назначает туда каймакама. Когда войска этой орды находятся в походе, каймакам сопровождает их до того места, где должно произойти объединение армий, и возвращается в свой округ; эти войска, не имея отдельного начальника, находятся под начальством сераскера, главнокомандующего войсками.

Шесть должностей, о которых я говорил, замещаются назначением хана, как и все должности в ханстве, но он может назначить калгу только с согласия Порты, посылающей новому калге 192 000 цехинов и шубу «самура». Также хан назначает всех везиров, зависящих от султанов на месте.

Существует два сана для принцесс; я уже говорил о них по поводу калги: один — анабеи, который хан обыкновенно жалует своей матери, какой-нибудь другой жене своего отца, если есть в живых, или же одной из своих жен; другой — улухани, который он имеет обыкновение давать старшей из своих сестер или своих дочерей. Имеются доходы, связанные с этими отличиями: улухани имеет пять деревень, подвластных ей, и получает подушную подать с христиан Бахчисарая и евреев дворца; анабеи также имеет известные преимущества. Эти принцессы имеют нечто вроде юридических полномочий над подданными, подчиненными им; они разрешают их распри гражданского характера, заключают их в тюрьму и налагают на них денежные штрафы. Юридическими администраторами с их стороны являются киайи, они заседают у чукур-капы — одной из дверей Хан-сарая, ведущего в гарем.

Можно указать еще и третий сан для женщин — это хазнадар-бикешч, или казначея внутренних покоев Сарая, но он чрезвычайно ниже первых двух, все же хан жалует его какой-нибудь из своих жен.

О главных чиновниках

Муфтий — глава и хранитель закона; ему принадлежит первое место после султанов и Ширин-бея, он дает свои решения (с точки зрения) относительно закона. С ним советуются относительно всех пунктов, обра-

зующих распрю, тяжбу и его фетава, или поучения, сентенции, служат формулами (образцами) кадиям в их приговорах. В Крыму он есть высший интендант над всем вакуфным имуществом, т. е. имуществом, посвященным на богоугодные дела, как мечети, госпитали, школы, ханы [?] и общественные фонтаны. Он должен заботиться о том, чтобы все шло согласно правилам, приказывает доставлять ему отчеты. [...]

Везир, собственно говоря, первый чиновник государства, хотя саном муфтий и выше его; он — первый министр, высший хранитель ханского имущества; все дела государства находятся в его руках. Он отличается от турецкого везира в том, что он никогда не командует войсками и что он никогда не произносит приговоров в диване, потому что тем всегда управляет принц; но когда хана нет в Крыму и он не увозит его с собой, он делает его каймакамом и передает ему высшую власть.

Установленные доходы, связанные с везирством Татарии очень скудны; они ограничиваются 5000 пиастров из таможни Гезлев, 1500 — из казны хана, 50 — из «медовых денег» Молдавии, 1000 — от хатмана Дубоссар, 2000 от воеводы Ялы и 2400 — от субаши Каушан. В Крыму есть шесть деревень, с которых десятина, подушная подать и все доходы принадлежат везиру. Христиане этих деревень обязаны давать ему, когда он идет на войну, 24 кошельков бешликов, составляющие в общем 1500 пиастров, известное число лошадей и повозок в одну палатку, шествующую во главе его военного обоза. Это все, что имеет везир определенного дохода, но случайные его доходы значительны.

Кази-аскер, или высший военный судья, передает все приговоры в диван, после решений муфтия; его частный суд ведает всеми тяжбами, возникающими среди дворян [...].

Хазнадар-баши, или великий казначей хана, заведует счетом всех доходов хана.

Дефтердар приблизительно то же, что главный контролер, он ведет списки и счета всех расходов государства. Когда хан умирает, он накладывает печать на все вещи до того момента, пока тело не будет перенесено в погребальницу. Обычай требует, чтобы печать эта сохранялась в продолжение трех дней, несмотря на присутствие наследников.

Ахтаджи-бей — главный конюший. В торжественные дни, прежде чем хан направится в мечеть, он садится на лошадь и прогуливается некоторое время; он держит также стремя хана, когда он садится и опускается с лошади.

Килерджи-баши, или великий дворецкий, ведает всеми мельчайшими обстоятельствами жизни ханского дома.

Кущджи-баши, или великий сокольник, имеет своей обязанностью только подавать сокола хану и снимать его с его руки. Это место всегда занимается каким-нибудь знатным ногайцем.

Диван-эфенди — секретарь государства, у него образуются все экспедиции в Порту и по заграничным делам; он также хранитель всех списков и всех писем. Он стоит во время заседания дивана и он читает все письма и все бумаги, которые хан назначает к чтению.

Капыджи-баши — его главной обязанностью является вводить послов; он идет им навстречу и провожает их на аудиенцию хана. Он присутствует

на собраниях дивана, стоя, и вооруженный большим серебряным жезлом; его обязанность — накладывать ханскую печать на все отправляемые приказы.

Капыджилар-киайафсы — нечто вроде привратника дивана; он находится у двери, чтобы получать и подавать прошения. У него такой же большой жезл, как и у капыджи-баши, но его посеребрено только в некоторых местах.

Все главные придворные должности должны быть заняты мирзами, исключая должности муфтия, кази-аскера и диван-эфенди, которые, будучи должностями, касающимися веры, не требуют знатности. Дворяне родовитых семей презирают вообще всякую службу, даже везирство, поэтому все должности замещаются только мирзами капыкулу.

О ханском дворе

Ханский двор, или ханская свита, состоит из довольно большого числа чиновников или офицеров и слуг [...]

Силихтар, или оруженосец, который носит ханскую саблю и идет впереди хана каждый раз, когда он отправляется на какое-нибудь торжество, церемониал.

Куллар-агасы, которому хан поручает надзор над всеми мирзами, прибывающими по его приказу ко двору, для наказания; в помещении этого чиновника читают им приговоры; эта должность всегда замещается знатным лицом.

Малый хазнадар, или частный казначей хана.

Баш-чухадар, или первый лакей.

Агир-киайасы, или интендант, начальник конюшен.

Сарач-баши, или интендант, начальник платья.

Хазне-кятиби, или казначейский служащий.

Муасебе-кятиби — счетовод.

Кятиби, или приказчики (слуги) диван-эфенди.

Шербетчи, или виночерпий.

Чашнигир — подающий блюда на ханский стол и отведывающий их прежде, чем принц к ним прикоснется.

Ашчи-баши, или великий повар; сорок знатных пажей под начальством силихтара, двенадцать пажей, рабов-черкесов, под начальством шербетши; восемь поваров; четыре офицера; двадцать четыре лакея; двенадцать конюхов, или стременных; двадцать четыре слуги для соколиной охоты; шесть слуг за собаками. Кроме того, есть мехтер-баши, или начальник музыки и двенадцати музыкантов; этот мехтер-баши получает подушную подать в ханском государстве со всех цыган, которые ему всецело подчинены.

В гареме есть два кизляр-аги и четыре евнуха.

Сыновья хана имеют, кроме того, еще своих отдельных слуг. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 215—220.

Уривки із «Записок про Малу Татарію» Ш.Пейссонеля про організацію військової служби в Криму (XVIII ст.)

[...] Единственные войска в Малой Татарии, получающие жалованье — это сеймены, или телохранители хана, которые получают свое жалованье из Порты. Они делятся на байраки, или отряды, в тридцать человек. Стража хана состоит из двадцати байраков в мирное время и из сорока в военное время. Эти отряды управляются булюк-баши, или капитанами, под начальством полковника стражи, которого называют баш-булюкбаши.

Когда хан хочет набрать армию, он собирает частное совещание, на котором обязаны присутствовать лично или же, если они не могут придти, послать одного депутата, — пять беев главных родов; кроме того, каждая ветвь знатных родов выбирает посла, отправляющегося на совещание, как для того, чтобы получить повеления хана, так и для того, чтобы сделать соответствующие показания. В этом совещании устанавливают общим согласием число людей, которое должно доставить каждое поместье, сообразно переписи, данной кадиями каждого кадылыка [уезда].

Все вассалы, свободные или вольноотпущенные, обязаны идти на войну с господином, который берет по желанию одного человека с двух, трех, четырех или пяти домов, сообразно требованиям случая и постановления[м] частного совещания хана. Остающиеся вассалы обязаны одевать, снаряжать, вооружать и давать лошадь на их счет обязанным идти на войну. Все эти солдаты располагаются под знаменем кабиле, или рода, их владетеля. Каждый род организует отряд, или байрак, различающийся по цвету знамени, являющегося признаком дома. Самый старший дворянин в семействе командует байраком и остальные мирзы того же рода идут под его начальством. В очень обширных родах и обладающих многочисленными землями каждая ветвь рода иногда образует байрак. В этих отрядах бывает только два офицера; дворянин, или управляющий, и байракдар, или знаменосец, на место которого назначают, обыкновенно, самого сильного и крепкого из солдат. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 220—221.

Універсал Івана Мазепи про захист прав козелецького шевського цеху (не раніше 1700 р., травня 6)

Ознаймуем сим нашим универсалом пану полковнику киевскому, сотникови козелецкому з товариством, войтови зо всем майстратом и всем обивателем и посполитству тамошнему, видячи право цеху шевского козелецкого от старих веков и от антецессоров наших наданное, перед нами покладаное и ухваливши оное, стверждаем сим нашим универсалом слово в слово выписавши, позволилисмо аби ведлуг оного справовалися таким

способом, брата з межи себе обрати за цехмистира, кого они улюблят, и оного цехмистра повини они слухат, як на старшого их належит, а если би котории шевчик вендревний, пришедший до места Козелца неоповедне, без позволеня цехмистровского, в якого товариша робити мел, за такую дознаную вину повинен дати до скринки братской цеховой тое що братия ухвалит, и хтоби колвек повинен братии их хотел цѐх поеднати и робити з товаришами ровно, тот повинен цехмистру и брате годит на чем может поеднати, толко до скринки братской повинен копу дати литов[скую], опроч воску церкви Божой належачого, и уконтентованя брати, и сотникови на тот час зостаючому пол золотого звичайного дати повинен, а вшелякого брата цеху того шевского их непослушнего они[й] повиненний ведлуг стародавних своих звичаев и права карати винуго, якося в таком праве описано и во всем ведлуг давних своих порядков справоватися им позволяем, показавши над ними всеми лист тот наш, от подвод уволняючим, аби о том добро знаючи, пан полковник киевский, сотник козелецкий, войт тамошний со всеми обивателями не важилися у жадного брата цеху шевского подвод брати и их болш утяжати, тое приказуем, аби в том нихто воле нашей не спротивлялися и на тое казалисмо видать сей наш уневерсал из канцелярии поважной присяжности войсковой [з] подписом руки нашой. [...]

Універсали Івана Мазепи (1687—1709).
Київ; Львів, 2006. — С. 253—254.

З листа Івана Мазепи до Федора Головіна про підготовку польських військ до наступу на Фастів та про прохання Семена Палія надати допомогу для оборони міста (1700 р., серпня 20)

Августа 19-го дня поздо, прислал ко мне Семен Палей, полковник охотницкой, гонцов своих двух казаков, пиша ко мне о том что поляки своими хоронгвами збираютца к своему региментарлю Вилькге, с которыми пехоты некакой регимент быти имеет, а хотят притить наступательно под Хвастов на него Семена Палея, чтоб ево, либо добыти, или изгнати оттоле, где и Любомирский господин знатный старостосандецкий, несколько на десять миль хоронгвами жалнеров вшел в тамосторонную Украйну будто для взятья с некоторых мест дани медовой, но туды ж под Хвастов приближатися имеет для промыслу; а с теми вышеимянованными хоронгвами зберетца на сорок хоронгвей войска польского кворцаного, опричь региментов. А словесно те от него Палея присланные казаки сказали, что передовые поляки от того войска наближився, уже несколько сот волов Палеевых отогнали, которое ляцкое наступательство он Семен Палей видя, просит меня усердственно себе о обороне, и о помочи на отпор тем своим неприятелем. А еще прежде сего в Батурин прислал тот же Семен Палей одного слушку ляцкого ростом молодого, для извещения, что ляхи замышляючи наступати на него Семена Палея оного слушку выслали

с ведома региментаря Вилькги ис кола желнерского на сю Днепра сторону, для проведывания войск региментy моего, готовятца ль итить на помощь х королю, против шведов, или не нарежаютца ль итить на оборону Семену Палею, и велено тому молодику быти в малоросийских городех, в Чернигове, в Казельце, в Переяславле, в Золотоноше, в Ырклееве, и в ыных, которой молодик пришед в Золотоношу, и взяв от торговых людей ведомость, что будто конное охотницкое войско пошло тою стороною Днепра на помощь Семену Палею, возвратился оттоле назад, и переехав через Киев, попался в селах за Киевом будущих в руки полчаном Семена Палея, которые ево отвели в Хвастов к Семену Палею, а Семен прислал ево ко мне, а я по роспросу о вышеимянованной речи, и ныне при себе держати велю, о том я вашей вельможности объявляя, зело прошу о докладе премилостивейшему нашему царю и государю: и о исходатойствовании милостивого его монаршеского мне наставительного указу, каким способом ему Семену Палею учинити помощь, тайно ль, как о том прежде сего был мне чрез вашу вельможность указ, или явно, понеже и он Семен Палей явно под высокодержавную его монаршескую руку приклоняетца и обороною его ж монаршескою перед всеми ляхами, как на письмах, так и на словах голосно хвалитца, и не скрытно ко мне о помочи присылает, а разсуждаю я, естли паляки на Семена Палея то свое наступательство исполнят, и войну зачнут в таких блиских от богохранимые великого государя нашего державы, особно града Киева, то каким ни есть способом, естли не явно, то тайно, и сюда на сю сторону вредительную похотят вкинути искру.

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700.
Київ, 2010. — С. 674—675.

Оборонний універсал гетьмана Івана Мазепи Полтаві на міських посполитих та на захист міщан від незаконних поборів (1703 р., червня 27)

[...] Его ж царскаго пресветлого величества Войска Запорожского пану полковникове полтавскому зо всею его полковою старшиною, сотником, атаманов городовому зо всем старшим и меншим войсковим полку того товариством. И кождому кому колвек о том ведаты належит сим универсалним писанием нашим ознаймуем, иж ведомо нам есть чрез поданную до рук наших жалобливую от войта полтавского и от всех мещан тамошних суплеку, что за нерадением и нестроением бившой полковницкой власти, не тилко порядки меские попсовалися, посполитие люде значнейшии и можнейшии протекциею войсковой старшины себе свойственой от общой тягости уволненнии зосталы. Леч и многие, до ратуша и добра городового посполитого належачие, одойшлы. Наветь и людмы, так в самом городе Полтаве, яко и в селах, до города належачих, многие з духовных и светских особ завладели и от посполитой тяглости меской отторгнули. Яко то пан Искра, бивший полковник, тридцять человека меских, у Крутого Берега зостаючих; поп спа-

ский полтавский в самом городе двадцять человека; Алексей Черняк волощан болш от семидесяти людей в свою неналежную область одобрали, надто сеножаты под Соколим байраком и на Ташлику от На[с]вета и от Жорнивого самовласне присвоены и млины в селе Брусееве Ворскляние, также и доходи обиклие и солодовень, в самом городе и в селах до города належачих, стоячих, от ратуша отдаленны зостали, зверх зась всего того самая ратуш, незвичайнимы святочнимы ралцамы старшине полковой, сотником, атаманове, войтове, бурмистрове, трембачам, армашам дающимися, обтяжила[с]я и многими росходами и драчами обнищала и задовжилася, з которого за вимаганем также неналежним мусят на конец каждого року людей посполитих по тридцят человек на косовицу хоружим полковим, асауле и хоружому же арматним вистатчатися, в яких своих незносних долегливостях, кривдах и утисках просили нас все обще мещане рейментарского заступления, ми теди гетман, меючи от Бога всемогущаго зуполную владзу в всей Малой Росии всякие к добру посполитому стягаючиеся устроевати порядки, а видячи и знаючи п[е]вныи целому городу Полтаве деючиися утиски, яко срочно чиним, таковие нестроения и самоволие, так грозно повагою сего уневерсалу нашего приказуем, аби нехто з власти войсковой не смел и не важился свойственних своих людей посполитих от меской тяглости заступати. [...] а тут же мети хочем и рейментарско приказуем, абы отсель старшина так полковая, сотники, атаман городовий, войт, бурмистр, писар меский, трубачи и армаши необиклого святочного ралца, яко и хоружий полковий, асаул и хоружий арматнии людей на косовицу з ратуша полтавского вимагати, до приватних своих работизн принуждати не важилися, того всего пан полковник теперешней повинен будет досмотрити, и що и отвек чрез нестроение бившей власти в порядках городових и полкових попсовалося, тое все направляти и справляти для своей славы и не тилко от людей леч и от нас реиментара своего похвали, таковому теди указови нашему тут вираженому аби нихто в наименшом пункте не противился и не бил ослушником, пилноваруем и под непоблажним каранем приказуем.

Універсали Івана Мазепи (1687—1709).
Київ; Львів, 2006. — С. 313—314.

Універсал Івана Мазепи щодо порядку стягнення в Гетьманщині індукти та евекти (1703 р., грудня 21)

Его ж царского пресветлого величества Войска Запорожского паном полковником, обозним, судиам, писаром и асаулом полковим, сотником, атаманом и всему старшому и меншому товариству, тут теж войтом, бурмистром, мещаном и всякого чину людем, в городах и селах найдуючимся, сим уневерсалом нашим ознаймуем, иж индукту и евекту, то есть ексакцию, от купецких привозних и вивозних товаров по премилосердой монаршой его царского пресветлого величества милости, до скарбу Войскового ку спартю войскових уставичних росходов надежную пустилисмо певним постановлением в дозор и верное справоване пану Фотею Петровичу

Томаре, а то на рок нынешний от сотворения света семь тисяч двесте первий надцят от дня святих безсребних Козми и Дамиана починаючийся, а в пришлом году о том же часе кончитися маючии, иж по монаршом его царского пресветлого величества указу ему п. Фотию, дозорци скарбу Войскового, позволяем, яко от чужоземских, так великороссийских и малороссийских вивозячихся и приповаючихся товаров належитую обикновенную подлуг давних квитов отбирати екопекцию, якая повинность, яко до скарбу нашего Войскового належит, так приказуем пилно, абы без всяких отмов всякий купец и торговий человек во всем ем п. Фотию, дозорци скарбу Войскового и его умоцованним на тое факторам совершенно уищался, в чом доводытимется. А если хто з купцов и торгових людей великороссийских и малороссийских, в той повинности, якая по все годи прошлие была отдавана, теперь был спорний и отмовний, такового каждого приказуем пилно, абы старшина по городах и селах и висланний ярманковий на заграничних местцах припиняли и задерживали поколь аж тоей повинности станется задосит, а поневаж тое належит, жеби купци и торговие люде в належитих своих должностях до скарбу Войскового совершенно уищалися, теди жебы в том не была перепона, приказуем тут же абыся як самого ексактора негде о тое, опроч нас, не штрафовано, так и факторов его по местах и селах не сужено, опроч суду Войскового Енералного, пред которим всякому укривжоному з винного справедливость учинена быти мает.Варуем тут однак, абы як сам ексактор, так и факторы его, ничого нового в той ексакции не пристановляли, толко так обиходилися, як здавна в прошлих сих летах деялося, смотрячи вивозних и привозних товаров, а не домових продажей, якобы людям до плаченя индукты неналежним утяжене не деялося; тут же варуем, жеби купецкие и торговие люде товаров своих от ексакции до скарбу Войскового неналежний не утаевали, а ежели бы таковие могли знайдоватися, теди ових товаров чрез ексактора нашего отобрани мают быти на нас гетмана, що все подлуг вижей вираженной воли нашой, абы было ненарушне заховано, пилно приказуем сим нашим уневерсалом и варуем. А же доносится нам ведати, же фактори ексакторскии, будучи по городах смеют и вимагают неналежние от коней, волов, яловиц, и баранов, от гусей и качок, от чоснику, цибули и капусти и иних харчевих речей з хутора или з села приведет, або привезет в продаж для домовой потребы, брати и вимагати датки, чрез що великое на нас гетмана от людей уросло помовиско, теди мы, запобегаючи тому, пилно варуем, дабы виш писанние фактори о виполненем речей жадних не вимагали ни у кого датков, кгди що колвек тут в Малой России родится и тут же продается, от таковых товаров и речей, кроме заграничних, не позволяем мы найменших давати датков, але тилко позволилисмо и дали моц от тих товаров, яки за границу вивозятся и за границею в Малую Россию упровожаются, взимати ексакцию до скарбу Войскового належную, а так жебы той вижей вираженной воле нашой целе задосить чинилося, повторе и подесяте грозно под неопусним войсковим штрафом приказуем. [...]

Універсали Івана Мазепи (1687—1709).
Київ; Львів, 2006. — С. 321—322.

З договору між шведським королем Карлом XII та українським гетьманом Іваном Мазепою (1708 р., жовтня 29—30)

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме цього потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерти, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, стани України заховають всі вольності згідно зі своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр.
Київ, 2009. — С. 575—576.

Уривки з «Пактів й конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» про майбутній устрій Українського гетьманату та присяга новообраного гетьмана (1710 р., квітня 5)

[...]

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмов-

лялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? [...] Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд [гетьмана] нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. [...]

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й посли від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. [...] І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати йому належні почесті й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і рахувати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців [злочину] не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати [розгляду] Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом. [...]

IX

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встанов-

люється такий порядок і ухвалюється закон, що не піддягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби [...]

XI

Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

XII

[...] після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданим. [...] Ясновельможний Гетьман своїми Універсалами повинен буде подбати як про повернення селян, прихованих [у володіннях] царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюєтьея, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканними й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою. [...]

XIV

З-поміж інших різного роду повинностей, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій Українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюд і рядові козаки. [...] Отож Ясновельможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок за кожен рік. [...] А

особливо Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. [...]

Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання [вищезгаданого], то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми.

Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв [нашої] вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одноголосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючися у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканність якої я [зобов'язуюсь] боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. [Теж присягаю], шо не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини — у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую.

«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення).
Київ; Львів, 2011. — С. 277—289.

Указ Петра I правобережним козакам про переселення на лівий берег Дніпра у зв'язку з передачею Правобережжя Польщі (1711 р., вересень)

[...] Тому що, згідно з укладеними з поляками трактатами про вічний мир, тогобічну задніпровську Україну з її рубежами, точно в трактатах записаними, належить залишити полякам, — то тамтешнім полковникам

з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною, козаками і іншими, що в підданстві нашому вірно бути бажають, з жінками і дітьми, з їх рухомими пожитками перейти на проживання в Малу Росію, в тамтешні полки, де хто побажає, та з тієї ж сторони від містечка Терехтемирова вниз на Дніпрі, аж до гирла ріки Тясмин, з усіх містечок і сіл жителів перевести в Малу Росію, а тим землям бути пустими завжди і на них полякам ніяких [людей] не поселяти. А тому як іншим тогобічної України полковникам, так і вам, цим нашим указом суворо повелівається, щоб ви самі з полковою вашою старшиною, сотниками, сотенною і рядовою козацькою старшиною і з іншими козаками, що безперестанно в підданстві нашому вірно бути бажають, з тієї сторони в Малу Росію переходили негайно; а хто там які свої маєтності має, хутори і інші підприємства залишить, ті від нас, государя, нашої царської величності, в Малій Росії маєтностями також нагороджені мають бути. І котрі там під державою нашою нам вірно служили — і надалі служити будуть. Такі ж нашої царської величності укази і в інші задніпровські полки полковникам послані.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 458.

З указу Петра І про встановлення цензури над друкованими церковними книгами в Україні (1720 р.)

[...] А и оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнивать прежде печати, с теми великороссийскими печатьми, дабы никакой розни и особого наречия в нем не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявляя об оных в духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийской печатью несогласия произойти.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 141.

Указ Петра І про створення Малоросійської колегії (1722 р., травня 16)

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітлійший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше і інше, жалуючи підданих своїх — малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на нього написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути

колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 458—459.

Характеристика Пилипа Орлика в листі французького дипломата де Монті (1729 р., листопада 9)

Козацький гетьман Орлик, що служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, гетьмана України, як генеральний комісар і писар, що вважається першим, після гетьманського, урядом у козаків, був обраний козацьким гетьманом на місце вищезгаданого Мазепи після смерти останнього в Бендерах. П.Орлик залишився з кошем 7000—8000 чоловік на службі його Величності короля Карла XII. Після насилля, яке турки виконали на особі шведського короля, козаки перейшли під опіку Порти, але гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де користувався привілеями «шефа союзної армії», і де знайшов разом зі своєю родиною піддержку навіть після смерти короля [...] Ми знаємо гетьмана [Пилипа Орлика], як людину великої ворожнечи до москалів, розумну й відважну, дуже поважану й люблену на Україні між козаками, яким цар відібрав майже всі давніші вольности. Але козаки, хоч 18 000 московських драгунів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки і шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вольність.

Січинський В. Чужинці про Україну.
Львів, 1991. — С. 154—155.

Статті з «Прав, за якими судиться малоросійський народ» про магістрат, суди гродські тощо (1743 р.)

ГЛАВА ДВАДЦАТЬ ШЕСТАЯ

О МАГИСТРАТЕ НА УРЯДЕ ГРОДСКОМ УПРИВИЛИОВАННЫХ И ДРУГИХ МЕНШИХ ГОРОДОВ, О СУДАХ ИХ ГРОДСКИХ И О ДРУГИХ ДОЛЖНОСТЯХ

АРТИКУЛ 1

О магистрате упривилиованных и о уряде неупривилиованных городов

1. Магистрат из каких членов состоит, и оные також де и в неупривилиованных городех члены з каких людей избиратись должны.

2. При магистрате и при ратушах которым урядникам быть надлежит кроме членов.

Пункт 1

Во всяком упривилиованном магистрате состоят. те именно члены: войт, бурмистри, райци и лавники, и оные члены избиратись должни из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных (и где могут быть) ученых, законнорожденных, в правах искусных, не молодших от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатих, которыи общество утеснять обыкли, и не весма скудных, которыи ради скудости служит паче, а не судить способны, но средных и не лакомих, не лихваров, не прелюбодеев, не иноверных и не иностранных, но тубильцев, во всем достойных и ни в чем не подозрительных, избрание же то должно быть в обыкновенное время при собрании всех мещан, також цехових людей и всего посполства волними их голосами, тож разуметь о избрании урядников в ратушах городов неупривилиованных, в тех же ратушах должно быть войту одному, а тром толко бурмистрам.

2

При том же магистрате и ратушах подлежит бить и инным урядникам, а именно: писару, да межовых дел коммисару или межовщику и подмежовщику, городничому, возному одному или двом, чрез которих возных всякие с позовными и другими писмами посилки и протчие поручаемые им дела отправляются, а избирать и в оные урядники из таковых же как вышшеозначено достойных людей, по избрании же своем вышшеозначенные все члены или урядники должны на верность в содержании своих чинов присягу чинить по форме, как о присяге судей и других судовых персон в артикулах сего права седмыя главы.

АРТИКУЛ 2

О суде магистратовом или градском

Пункт 1

В суде магистратовом надлежит заседать, войту и протчиим, вышше в первом сея главы артикуле показанным персонам, в полном ли числе оных или не в полном, толко б в магистрате от пяти, а в ратуше от трех персон менше не было, суд же тот производить им ежедневно, кроме праздничных и торжественных дный, по всяким челобитческим и криминалным делам, следуя оныя надлежащим правным порядком и совершенное делая решение и приговор, токмо ж по артикулам сего права, а не по своему мнению и договорам, в криминальных же делах по решению самыя приговоренныя над преступником экзекуции не исполняя, представлять о том для разсмотрения и конфирмации в вышший суд, у которого в команде оный магистрат будет.

2

В каждом магистрате и в ратуши должны быть книги: 1) протоколи приходящих и отходящих писем; 2) декретов, приговоров и мнений по челобитческим делам; 3) всяких протестов; 4) высокомонарших грамот, привилегиев, купчих записей, тестаментов, контрактов, облигов и других но-

вых и ветхих крепостей по каким-нибудь зделкам; 5) особливо иметь черные книги; из тых в каждую книгу как что вписывать и из чего виписы давать, — о том поступать по артикулам сего права. Все же то отправлять всем урядникам обще в магистрате и в ратуше, а не по приватным домам и ни по каким другим местам не обыкновенным. [...]

5

Кто бы судом магистратовим и градским не будучи доволен почитал оный быть за неправедный и обидливый, тому свободна аппелляция в вышший надлежащий суд, по которого апробации как явиться, поступать в том по артикулу осмия главы. [...]

АРТИКУЛ 4

О должности магистратовых и ратушных урядников в правлении градском

Пункт 1

Войт яко есть начальник и судия граждан во всяком упривилиованном и неупривилиованном городе имеет власть тем городом править, градские порядки всякие устроевать, однак с советом других урядников и знатнейших мещан в ползу общенародную гражданскую; иметь же ко всякому доброусклонность и не возбранный к себе приход позволять, а ведомства своего мещан, а найпаче же вдов и сирот от обид и озлобленый охранять со всякою ревностию, непослушных же и проступних штрафовать и наказивать и во всем поступать с разсмотрением управно по своему званию, как надлежит доброму и бодрому градоначальнику. Да по сему ж во всем примератись предлежит и другим магистратовим членам и урядникам, яко то бурмистрам, райцам и лавникам.

2

Магистратовые урядники коликим числом их в которых городах за обычай бывает, должни ежедневно сходясь в ратуш иметь совет и старателство о всяком добром состоянии градском; ссоры, распри и драки, которые к немалим народ приводят озлоблениям, усмирять, користи и прибели ратушные размножать, к тому ж прилежно надсматривать и предоберегать, чтоб естные и питейные всякие вещи в народе продавались пропорциялньою ценою, а продавщикам излишнею ценою себе в прибель, а в убыток общенародный всяких харчевих вещей продавать не допущать, а кто з тех продавщиков противно сему поступат будет онаго за первое, второе и третое в том преступление по разсмотрению наказать, а если и за третим разом не исправиться, то его от того чим бы он торговал отставить и впредь ему тем торговать вовся запретить.

3

Меры, коими хлеб мерать, веси малие и болшие, коими товари важить, локте, коими сукна, материи шелковии, полотна и протчое сим подобное мерать, ведра, гарци и кварти, которими пития продаются, должны быть везде праведние, а не фальшивие [...] Для лутчего же в том смотрения з

между себе определять кого пристойно и записивать почему, что в который торг бывает в продажи, для всякой справки и о том иметь особую о ценах книгу, а буде бы кто какого б он звания ни был, инные против вышшеписанных мер и весов подставлять и их употреблять и тем общество изобижать дерзнул, а урядники того смотреть пренебрегали б, и то правилно доведено будет, на таковом всяком виноватом, кто бы он ни был, штрафа четирнадцят рублей и сорок копеек доправить, и с тех денег половину одну на канцелярские росходи употредлять, а другую отдать обидимому. [...]

4

Оные ж градские урядники по кождим торгам всякого хлеба, смотря по урожаю и по времени за докладом в городе вышшой власти з общого согласия питейных, естных и крамных вешей правдивую цену ставить должны, чтоб продавцам за умалением, а купцам за подвишением той цени не было убиточно и обидно, и тоею ж ценою обыватели всякого звания покупать имеют без наддачи, а кто бы в противность сему инако поступал и в том изобличен был, таковаго штрафоват, как вышше сего в пункте 2 показано.

5

Градским урядникам возбранять игр, ячко то релей, купальных огнев, костирства, пянственных шумов, кулачных боев, вечорничних зборищ и тем подобних игрищ, а особливо собою и чрез городничих и сторожей присматривать всяких бродяг и прошаков, найпаче здоровых, которые б без свильтелства и пашпортов волочились, и где такие явятся, брать оных под караул, понеже под тем видом многии злии люди, яко то воры, зажигатели и другии злодеи укриваются и поступать с оными как в главе 27, артикуле 12 изображено. [...]

8

Градские урядники над цехмистерами всяких цехов, яко и цехмистри над своими братчики цеховыми должны смотреть, чтоб никто учеников своих и других какого ни есть художества совершенно не изучившихся в майстери не производили, инако же естли бы от такого неискусного майстра учинился кому в чем чрез его неискуство убыток и порча, тое истцу цехом награждать имеют. А золотара, если б золото или серебро примесом фалшовал, за то публично его на теле наказав и безчестным опубликовав, обиженному из мнений его доправить. [...]

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743.
Київ, 1997. — С. 452—460.

Опис церемонії обрання українського гетьмана (1750 р., лютого 22)

Означенного числа для знания всем малороссийским чинам, до города Глухова сехавшимся, к собранию их в городе Глухове, учинени были с пушечной стрелбы три сигнали.

1 сигнал по отбитии утренной зори. По которому великороссийский глуховской гарнизонной полк з заде к западной стороне театра зделаного, для избрания гетманского между церквами Живоначалния Тройци и Чудотворца Николая, в параде поставлен бил.

Потом малороссийские все полки, в которих стояло до пяти тисяч рядових козаков, кои уже до того сигнала собрались за городом и стояли в готовости, ишли з ружьем и при шаблях строем пеши в город з разпущенними полковими и сотенними знаменами и з полковою музикою, играя марш из боем, ишли по войсковому порадку следующим образом.

По старшинству полковников.

1 полк Лубенский, при нем командировал того ж полку полковник Петр Апостол с полковою и сотенною старшиною и сотни оного полку следовали одна за одною порядочно.

2 полк Миргородский, при нем командировал того ж полку полковник Василий Капнист, а шел тот вишеописанним же военным порядком.

3 полк Гадяцкий, при нем командировал того полку полковник Петр Галецкий с полковою старшиною и сотниками.

4 полк Переяславский, при нем командировал того полку полковник Семен Сулима с полковою старшиною и сотниками.

5 полк Прилуцкий, при нем командировал того полку полковник Григорий Галаган с полковою старшиною и сотниками.

6 полк Стародубовский, при нем командировал того полку полковник Федор Максимович с полковою и сотенною старшиною.

7 полк Нежинский, при нем командировал того полку полковник Семен Кочубей с полковою и сотенною старшиною.

8 полк Черниговский, при нем командировал того полку полковник Иван Божич с полковою и сотенною старшиною.

9 полк Киевский, при нем командировала полковая того полку старшина, за неимением в том полку полковника.

10 полк Полтавский, при нем командировала полковая того полку старшина, за битием в то время оного полку полковника Андрея Горленка в С-Петербурхе.

Которие малороссийские полки, пришед в город к устроенному для избрания гетмана театру, поставленния вокруг оного театра шеренги таким образом: с правой сторони от глуховского гарнизонского полку — полки Лубенский, Миргородский, Гадяцкий и Переяславский. З левой строни от того ж гарнизонского полку — полки Прилуцкий, Стародубовский, Нежинский, а Черниговский и Киевский и Полтавский полки за недостатком и теснотою места, поставлени по мостовой болшой улици. Тими малороссийскими полками командировал асаул полковой енералний Яков Якубович.

2 сигнал в девятом часу с полуночи.

По которому генералная малороссийская старшина, бунчукови товарищи и протчая малороссийская знатная шляхта собрались во дворе к Его Сиятельству Господину Генералу Майору, Лейб-компании подпоручику Ее Императорскаго Височества Великой Княгине действительному камергеру и ординов Святого Александра и Святия Анни кавалеру графу Ивану Семеновичу Гендрикову. Преосвященний архиепископ митрополит Киев-

ский Тимофей Щербацкий, архимандрит Печерский Иосиф Оранский и протчое трех малороссийских епархий духовенство сехалися в церковь Чудотворца Николая. Епископ Чернеговский Амбросий Дубневич тут же в Глухове будучий, за болезнию своею, в той церемонии не бил.

В 10 пополуночи часу третий пушечний сигнал. После оного из двора Его Сиятелства графа Гендрикова к тому же театру з триумфалною церемониею следовали компанейских полков один старшина, за ним — 16, а за ними гетманская войсковая музика в убранстве на лошадях ехали и granием на трубах и з боем на литаврах, за ними в богатой карете о шести конях ехал иностранной коллегии секретарь Стефан Писарев, держа в руках на болшом серебряном визолоченом блюде Ея Императорского Величества височайшую грамоту, которой грамоте от всех полков отдавана честь наклоненними знаменами, ружем и игранием музики и боем на литаврах. Вокруг той карети по обоим сторонам шли з ружьем гарнизонские гренадери 12 человек.

За тою каретою несли гетманские клейноти.

1. Болшой штандарт или знамя под российским гербом, которой дан бил от блаженния памяти Великого государя Императора Петра Второго умершему гетману Даниилу Апостолу. Несен бунчуковим товарищем Иваном Гамалеею. По обоим сторонам того шли два знатние бунчукові товарищи, за ними асенствовал хоружий енералний Николай Ханенко и 12 человек бунчукових товарищей.

2. Потом несени били гетманская булава на оксамитной подушке злотим позументом обложенной, по рогам золотие кисте, двома бунчуковими товарищи Яковом Мировичем да Федором Ширяем, за ними асистовали судия енералний Яким Горленко, подскарбий войсковый енералний Михайло Скоропадский и писарь енералний Андрей Безбородко, в заключении 24 человек бунчукових товарищей.

3. Гетманской бунчук на бархатной подушке, золотим позументом обложенной, кисте золотие по рогах, несен двома бунчужним товарищи и Яковом Лизогубом да Петром Чарнолуцким. Асистовал бунчучний енералний Дамиан Оболонский, а за ним все бунчукові товарищи и протчое знатное малороссийское шляхетство.

4. Болшая гетманская печать на такий же бархатной подушке несена двома бунчуковими товарищи Петром и Григорием Горленками. Асистовал писарь суда енералного Иван Пиковец. По обоим сторонам его два бунчуковие товарища Иван Журавка да Илия Журман. За ними шли войсковой енералной канцелярии и суда енералного канцеляристи.

5. Войсковой прапор несен бунчуковим товарищем Павлом Мокриевичем, за оним следовали войсковия товарищи.

За теми гетманскими клейнотами ехал в карете цугом Его Сиятелство граф Гендриков с надлежащей от свити его асистенциею.

В заключении того 16 человек виборних компанейцов при едном их старшине следовали за ружем пешо. И от двора Его Сиятельства графа Гендрикова до церкви Троецкой по обоим сторонам улици компанейци и жолдаки при ружи стояли, даби шествию церемонии от никого помешательства не било.

На месте гетманского избрания высочайшая государственная грамота положена на гетманском столе, красною кимною покритом, с правой сторони, гетманские клейноти на том же столе з левой сторони близ грамоти. Вишепомянутий болшой штандарт держал там же бунчуковий товарищ, который его и нес. С той же сторони митрополит киевский и все духовенство в священних одеяниях стояло, а близ гетманских клейнотов з левой сторони енералная малороссийская старшина, бунчукoвие же товарищи и все протчие малороссиское знатное шляхетство, по обоим сторонам театра стояли.

Помянутий граф и кавалер Гендриков стоял в своем строевом килиме посредине театру, который також зделан бил в три болшие градуси и по градусам обведен перилами и первой вишитий градус покрит бил весь красним француззким сукном.

При некотором многократном духовних и мирских чинов собраний, граф Гендриков велегласно всем обявил следующую речь, что Ея Императорское Величество, по прошению всего малороссийского народа всемилостивейше соизволяет бить по-прежнему во всей Малой России гетману и повелевает избрать тож себя гетмана по малороссийским своим правам и вольностям волними голосами, для которого избрания он з високомонаршою грмотою в Малую Россию прислан.

Потом високомонаршая грамота иностранной коллегии секретарем всему собранию велегласно чтени и оная состоит в такой силе.

И по прочтении оной всемилостивейшей грамоти, за таковое Ея Императорского величества к малороссийскому народу милосердие, преосвященним митрополитом киевским говорено устное благодарение. По окончании же того Его Сиятельство граф Гендриков на все четире сторони оборачиваясь, велегласно в слух всем обявлял, кого именно в Малую Россию желают себе гетмана.

На что все духовние чини, генералная старшина, полковники, бунчуковие товарищи и все протчие единогласной учинили возглас и желание быть в Малой России гетманом Ея Императорского Величества действителному камергеру, ординов Святого Александра и Святия Анни кавалеру, графу, Его Сиятелству Кирилу Григориевичу Разумовскому яко природному малороссийскому патриоту. Что троекратним желанием подтвердили. [...]

Короткий опис Малоросії (1340—1776).
Київ, 2012. — С. 137—140.

Донесення генеральної старшини гетьману Кирилу Розумовському з проханням про заборону вільних переходів посполитим (1752 р., лютого 29)

От начала присоединения Малия России в верное подданство под высочайшую Всероссийской империи державу, привилегии и малороссийские права от всех высокославния и безсмертния памяти государей всепресвет-

лейшых предков е. и. в. высокомонаршими грамотами утверждены да и ныне в подтверждение того ж, даби малороссийский народ найлучшим порядком и совершенним радением был управляем при своих издревле приобретенних волностях и правах, высочайшими ж е. и. в. грамотами.

Первою: 1749 г. декабря 15 дня дозволяющою в Малой России избрать гетмана, в которой [е. и.] в. обещать соблагоизволили и своим императорским словом новоизбранному гетману и всем верным подданным, малороссийскому народу все волности, права и привилегии, которие оны от времени принятия под державу Всероссиискую гетмана Богдана Хмелницкаго с Войском Запорожским и со всем малороссийским народом, и при том при государствовании е. и. в. вседражайщаго государя-родителя, блаженния и високославния памяти императора государя Петра Великого имели свято, ненарушно и цело содержать.

Второю: 1751 г. мая 22 дня на утверждение ясневелможности вашей високого гетманского достоинства всемилостивейше жалованною, тоже конфермовано, з височайшим соизволением и повелением управлять в Малой России ясневелможности вашей воинския и гражданския всякия дела по войсковим правам, по прежним обичаям и постановленним пунктам, на которих приступил под державу государя деда е. и. в. блаженния памяти великого государя цара и великаго князя Алексия Михайловича всея Великия и Малия и Белия России самодержца, его царскаго величества гетман Богдан Хмелницкий со всем Войском Запорожским и народом малороссииским и по е. и. в. указам определенним и впредь определяемим, без нарушения прав и волностей стародавних народа малороссийского, а по малороссийским правам книги Статута, в разделе 12-м, а артикуле 14-м, в разделе 3-м, артикуле 38-м, и в розделах 9-м и 12-м, по изображенним артикулам явствует, что владелческим н[аслед]ственним по отцам и матерям подданним и вислуженним или положенним и яким колвек образом нажитим, запрещено отходити от своих владелцов к другим на житте, и таких бегающих возвращать в прежнее владение узаконено. А за прием такових же бегающих людей, за держание и за пожилое их, денежной и другие, в тех же правах штрафи на приемщиков определены. Також особливо по тому ж Статуту, по разделу 12-му, артикулах 17-м и 18-м узаконено: слугам от господ своих без отпуску и сведителства писменного господского не отходить своеволно, а ежели б которого господин удержовал напрасно, то таким слугам искать от урядов споможения и определения. А ныне в Малой России многие, виступя, и упривилеованних прав, и разних владений посполитие подданние владелческие бегают с мест своих с женами, детми и пожитками, а другие владелци такових чужого владения подданних принимают к себе в подданство в отменним права, да теж бегающие с места на место посполитие, не имея нигде постоянного и твердого жилля ж, точию от надлежащих владелцам повинностей, но и от податей народних и всяких е. и. в. должностей прочь отбивают, а протчий обиватели, на своих местах оставшиесь, и за тех беглецов несут все с крайнею тяжестию, также те ж шатаючиесь переходци, беглеци, сискуя способи такими побегами приближением к заграницам, бегают тайно и в чужие государства, как-то: в Полскую и Тур[ецкую б]лизкие и пограничние области

с убитком народного состояния, а особливо и внутрь России [в] разние места бегают же, как-то: в слободские полки и новонаселяючиесь в Великой России слободи, притом и на земле запорожских козаков, где они, запорожские козаки, населили и селять малороссийскими людми слободи немалим числом дворов, и от такова побегу и нетвердого життя в Малой России обивателей в городах, селах и деревнях малороссийского народа великое умаление произийшло, и от времени до времени более происходит. Что же принадлежит и до слуг господских, особливо ж поступаючих в противность малороссийским же правам, яко оние служители у господ в домах их биваючие, инние свободние, а инние с подданства принятие в дворовую службу, другие же за крайнюю нищету свою и сиротство в службу упросившиеся, и все тие коштом владелческим разного маистерства обученние, потом збаловавшись от пянства и своеволства и не хотя порядочно жить, а свободние ж, дослужа уговоренного сроку, починивши шкоди и воровства господам своим, уходят от них тайно и без отпуску и к другим владелцам пристают, кои их без всякого вида и без пашпортов принимая, содержат, а таковим служителям без отпуску от владелцов, найпаче же подданным, отходить и бегать, а другим их принимать теми ж, как више значит, правами малороссийскими запрещается.

Того ради ясневелможности вашей нижаише просим по поверенной вашей ясневелможности от е. и. в. високой гетманской власти ко учреждению в Малой России наилучших порядков по здешним правам, высочайшими е. и. в. грамотами утвержденним к ползе всей здешней нации, о не побеги с места на место посполитим подданным владелческым и другим того ж посполитого звания людям, також и о неприеме служителей господскых, бегаючих от господ своих до других без отпуску и без пашпортов, учинить высокое свое благоразсмотрение.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 44—46.

Донесення лубенського полковника гетьману Кирилу Розумовському з проханням затвердити проект «національного герба» для виготовлення та уніфікації сотенних корогов (1758 р., березня 18)

[...] Высоким Вашей ясневелможности ордером в полковои Лубенскои канцелярии минувшого 1757 году июля 20 д. полученним между протчим онои полковой Лубенской канцелярии знать дано, яко чтоб на исправление в ново отделенную в полку Лубенском Куренскую сотню сотенной корогви з скарбовои канцелярии пятьнадцять рублев денег отпущено было. О том к гспдну подскарбию генерал[ному] послан а полковои би канцелярии [...] [положив] герб з еднои [сторони] [...] по усмотрен[...] сотню Жовнинскую [...] на сотничество высоким [...] должности уневерсалом попросилем и в оную Жовнинскую сотню сотенную корогву от полковои Лубенскои

канцелярии, в щет же возврату з скарбу войскового денег, исправить, что полковая канцелярия и исполнить должность имеет. Однако, каковим образом оние сотенние знамена полковая канцелярия зделать намерилась, до високого вашеи ясневелможности Генералной войсковой канцелярии усмотрения абрис при сем вашей ясневелможности в Генералную войсковую канцелярию к благоусмотрению оная полковая канцелярия прилагаеть и будет ли оный аппробован или инако поделать приказано, что б мощно по тому ж и в других сотнях одинакие знамена исправить повелителного вашей ясневелможности в резолюцию ордера о том и на те знамена в обе, Куренскую и Жовнинскую, сотне отпуску денег нижайше просить. [...]

Националныи герб

На светло голубой доле с правой стороны по золотой земле на знамени росписан будеть и витушован пристоиними красками. Длиною же оное знамя имеет быть полтретя аршина шириною как у двое пол выходить будет.

Полковник лубенскии Иван Кулябка.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 564—566.

Скарга селян сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III про збільшення поміщиком панщини і введення нових повинностей (1758 р., травня 16/27)

Найясніший королю, милостивий наш пане!

Як вірнопіддані припадаємо до панських ніг з цим покірним та гарячим проханням, вимолюючи ласку при такій великій нашій кривді, яку [ми] терпимо від ясновельможного молодшого пана Казимира Конопацького, що панує тепер над нами вже п'ять років. [Він] поводиться з нами безправно, примушує відробляти [повинності] понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням.

1. За орання протягом одного дня треба рахувати два дні панщини, як [це] бувало раніше, а його милість пан Конопацький рахує лише день за день, а часом, коли орання не подобається його милості, зовсім не рахує.

2. Коли возимо з поля одним возом протягом [одного] дня, від ранку до заходу сонця, збіжжя або сіно, то [пан] повинен рахувати два дні панщини, а його милість рахує лише день за день. Часом віз ночує на гумні й мусимо чекати до наступного дня — через це велика кривда.

3. Раніше ми возили гній від півдня до заходу сонця, за це рахували нам один день панщини. [Тепер] його милість наказує возити, що йому треба, [що] сам придумає, від ранку до вечора, а часом — наступного дня; крім цього, розкидати цей гній по полі — й рахує тільки один день панщини.

4. Раніше ми возили віз дров, за що нам рахували один день панщини, а його милість каже возити два вози — і возимо. А рахує лише [один] день панщини й дає ще по 100 палиць.

5. Раніше ми возили один віз хмизу, а для його милості мусимо [возити] великі вози і ще мусимо городити, а рахує лише [один] день панщини.

6. Мусимо відбувати різні шарварки, яких ми не повинні [робити], як пішки, так і возом. [Ми] їх раніше не робили, крім [шарварку] до млина. А його милість, де накаже, там мусимо [працювати], та й панщину за це не рахує.

7. Наказує возити солому, сіно, збіжжя з фільварку до двору, а з двору на фільварок [або відкіля-небудь поблизу] — солому. За це не рахує панщину.

8. Молотили [ми] на молотника по 60 снопів, а за його милості мусимо [молотити] по 70 та більше.

9. Раніше ми працювали на двох толоках, та й це на прохання і з частуванням, а його милість каже робити на шести толоках; тобто перша — заорювання, друга — волочіння, третя — скошування, четверта — зажинки, п'ята — з граблями, шоста — обжинки. Вся громада мусить [відбути], чого [раніше] не бувало.

10. Раніше пряли штуки [пряжі] по одному ліктеві на селянина, часом — по два [лікті], що траплялося на прохання; а за його милості треба прясти по 60 щорічно (наприклад, цього року), а панщину за це не рахує.

11. Накидає по півсотку полотна на селянина та наказує білити, чого не бувало.

12. Раніше бувала одна сторожа, тепер мало двох. Один сторож на дворі, другий мусить на фільварку пасти худобу, третій сторож вартує біля коней. Ці два сторожі коштують громаді 256 флоренів щорічно, крім вартівників.

13. Повідбирав у громади поля і приєднав до своїх. Громада має і вживає тільки 11 чверток, а його милість — 9. А ми платимо податки до замку в Самборі як за ту [частину], на якій сіємо, так і за ту, яку має його милість. Тому порозбігалося багато людей — 30 селян, і якщо не буде ласки божої, то розбіжиться решта, бо б'є, калічить, сажає під арешт, там наказує мучити, шмагає палицею.

14. Гнобить нас шляхетською екзекуцією — ставить по два коні, якщо хтось не робить так, як пан хоче.

15. Каже давати по 15 грошів за день панщини; ми й даємо, а раніше було лише по 6 грошів.

16. За пусту чвертку поля платили раніше по 36 флоренів, а тепер по 84 флорени.

17. На зиму накидає худобу, а якщо пропаде або здохне — мусимо платити.

18. Забороняє пасти худобу на громадських полях і пасе сам, а що не випасе — наказує косити.

19. Замість громадських земель, які забрала повінь, ми скопали землю в лісах і пристосували. Його милість привласнює її собі, як, наприклад, в Лугах.

20. Раніше, коли був врожай на лісові горіхи, ми давали по [одній] мірці на селянина — цих мірок входило 23 в півмацок з Старого міста, а тепер його милості даємо таку мірку, що в півмацок з Старого міста входить лише три. [...]

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 51—52.

Лист віце-канцлера М.Воронцова до белзького воєводи А.М.Потоцького про боротьбу з гайдамаками (1758 р., липня 31)

Имев честь получить писмо вашего превосходителства от 15 минувшего июня месяца и поставляю должности моеи объявить вам в ответ на изображенные в оной жалобы по случаю набегов в воеводства Киевское, Брацславское и Подольское, которые поныне от гайдамаков продолжаются, что е. и. в. моя августейшая самодержица, отнюдь не терпя, чтоб производимых с сторон ея величества подданных насилствам, хотя малеийше попускаемо было, не изволила умедлить повелением о немедленном возобновлении точнеиших указов, дабы командующие на границах офицеры всевозможное старание прилагали для препятствования и предупреждения далнейших безпорядков.

Но не менше с другой стороны справедливо, чтоб и сами поляки старались содеиствовать в толь важном деле, тем болше, что разбойники, разоряющие соседние провинции, по болшеи части состоят из полских беглых, которые положение мест зная, могут всегда форпосты наши миновать и так необходимо — нужно, чтоб с обоих сторон силнеишие меры приняты были, дабы насилства их прекратить, как то повторенными моего двора указами отсюда уже и учинено.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 53.

Копія зі свідчення сотника Новослобідського козацького полку В.Кошовенка, який побував в Очакові, з викладенням обставин виступу буджацьких ногайців проти турків та кримських татар (1758 р., жовтень)

Отправлен он был сего мсца «11» дня по наставлению от помянутого гдна генерал майора Юста в Очаков к тамошнему паше с писмами а в самом деле велено ему в тамошних обращениях проведывать и от здешней крепости ехал на Сечь Запорожскую а из Сечи з данным к лутчему препровождению по писму отсюдова из Сечи запорозким казаком пона Днепром до Перевоски а отудова на косы запорожские а с кос в дубе переправлен через лиман в Очаков запорожскими казаками и по переправе приве-

ден от еничар кои для смотрения на берегу стоят по турецком называемому именом то есть секретарю ачаковского паши которой представленной от него ему пашпорт данной отсюдова посмотря и обявлял чрез толмача что его Кошевенка самого хотя он и с писмами прислан до паши не допустит, взял посланное с ним от вышепомянутого генерал майора Юста писмо сам к паше понес а его самого внутрь крепости не допустили и по казанам, и была квартира за городом и в разговорах тот секретарь спрашивал сколко здесь войск при границе имеетца и для чего на что он Кошевенко обявлял ему что несколко [он...] имеетца точию не для чего инаго кроме что для искоренения гайдамацкого почему оной секретарь сие ево обявление за изрядно и в дружественное почел что гайдамакам здесь искоренение чинитца ибо оныя их людям немалое грабителство и соотогнанием лошадей обиды причиняют и весма на оных гайдамак жалуютца их турецкие люди и татары, как и при самом ево сюда обратно отправлении оной секретарь словесно обявляя о причиняемых от гайдамак запорожских их людям обид велел ему Кошевенку реченному генералу донести дабы оныя сокращаемы и искореняемы были; в Очакове он Кошевенко находился три дни, а вчетвертой принявши от очаковского паши в ответ к реченному гдину генерал майору Юсту писмо от вышеупоминаемого секретаря переправес же на сю сторону дубом прямо степью до здешней крепости ехал; а будучи в Очакове он Кошевенко проведал что в Очаков и около оного также при речке Березани состоят самым военным делом а кибитки их з жены и детми к полской границе х Кодиме имеютца особо Белогороцкой орды многочисленное войско тысячь до дватцати что он Кошевенко сам очевидно видел которая орда самое местечко Добосар а к тому и немалыя три села разорили и что у тамо живущих людей где живут турки и волохи имения скот и все что у кого сыскать могли заграбили а людей кои тому противны или оказывались били и мучили а других и до смерти побили крымских татар войска немало ж с Кинбура чрез лиман в Очаков судом возятца и намерены с показанною Белогороцкою ордою баталию иметь за причинимые от них туркам и волохам обиды кои от той Белогороцкой орды забратием имений и скота и за разорением сел и намерение Крымская орда имеет ту причиненную от Белогороцкой разорением сел обиду отмстить и в сокращение и послушность ту Белогороцкую орду привести город Очаков починен и к тому еще вновь изрядно построен земляной округ прежняго и около онаго полисадником весь оставлен турок же или енычар военных людей в Очакове кроме тамошнего гарнизона имеютца и о прибытии туда турецкаго войска не слыша о кроме толко что туда ис Царя града военных запасов яко то пороха и пуль два корабля великие недавно привезены и еще под городом невыгруженные стоят показанная Белогороцкая орда как он Кошевенко от тамо живущих в Очакове волох надежных людей а особливо от православного одного попа живущаго там Василия кой в бытность ево Кошевенка к здещней стороне доброжелателность оказывал слышал яко оная орда точно намерена подбегнуть под протекцию Российской империи почему де оныя и немалыя обиды туркам и волохам причиняют и села разоряют и в татарской стороне между крымскими и Белогороцкими татарами немалые смятения происходят попритчине сему делу начатия зато стало

яко белогороцкой солтан как зовут не знает брал к себе у мурз татарских жен и дочерей а от турок так же и от татар к здешней стороне противнаго ничего не имеетца и не предусмотрено и турки крайне желание имеют и впредь быть в смиренности нехотя никаких противностей чинить как и выше упоминаемой очаковской секретарь о соседственной дружбе наупоминал и уверивал ево Кошевенка что у них никакого противнаго к здешней стороне не имеетца и состоит благополучно спрашивая состоит ли и в ваших местах благополучно как и самим же им ничего противнаго не предусмотрено и более выше писанного непроведал а состоит благополучно об опасной же болезни и о скотцком и конском падеже чтоб де оное имелось он де будучи в Очакове не слыхал и всем обявил по присяжной своей должности [...]

Джерела з історії Південної України.
Т. 7: Канцелярія Новосербського корпусу.
Запоріжжя, 2005. — С. 287—289.

Донесення генерал-майора Ф.Юста генерал-лейтенантові І.Хорвату з повідомленням про отримані відомості щодо появи в Бессарабії чуми та необхідність у зв'язку з цим жорсткого дотримання карантинного режиму на прикордонних форпостах (1758 р., жовтня 14)

Сего октября 9 дня нынешнего году у появившейся в турецком городе Бендерах поветреной болезни вашему высокопревосходителству я сообщить честь имел, а сего числа здешний пограничный лекарь Власов по обявлению прибывшего из заграничных мест посыланного для вербования в Новую Сербию повеленных наций людей Новой же Сербии вахмистра Захарова ко мне репортует что оной вахмистр находясь для того вербования в полском местечке Палееве Озере которое де состоит на самой турецкой границе слышел от тамошних людей народное обявление яко в помянутом турецком городе Бендерах поветренная болезнь имеется в сходственность чего и полские губернаторы Палеева Озера Ивашко Егорлицкий Конико[н]ский писменно ко мне дали знать что подлинно в показанном городе Бендерах та поветренная болезнь имеется и с коих губернаторов Егорлицкой уведомляет что в городе и граница заперта оттого: и для того во осторожность высочайших ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА интересов сверх учиненных неоднократных подтверждений ныне посланном от меня по здешней ведомства моего яко пограничным команде к командирам ордером наикрепчайшим образом подтверждено дабы отныне впред не толико ис турецкой области но из оных полских далних и ближних кроме самых пограничных к сим местам ближних мест а и то с прочею осторожности а иначе кои положения с [военскою] по оным опасным местам яко и прежним никого нищем ни для чего без указной полной шести неделной карантины из-заграницы в Россию пропускаем не был, а особли-

во с товарами паче же з бумажными и шерстяными для чего имеющиесь при них вещи и товары к лутчей безопасности когда к той с проезжающих из заграницы людей содержатся будет в карантине ежедневно прокурывал да и по прошествии шестинеделного карантина без осмотру лекарского отнюдь пропускать не велено, а ежели из опасных и околичных ко оным мест кто явится таковых не принимая в карантин, отсылать прочь от границ под опасением за то потеряния жизни, и чтоб иногда кто и ненадлежащими дорогами проехать или пройти не мог ни тайно ни явно всегда бесперерывно разезды а в нужных местах и караул иметь и крепко того наблюдать и смотреть определено и по команде от меня ж подтверждено, и того ради о вышеписанном для той же предосторожности и вашему высокопревосходителству сообщаю и о том же от меня и ко всем пограничным командирам сообщено и как в правителствующий Сенат в государственную Военную и Иностранных дел коллегии так и к его высокопревосходителству гдину генерал аншефу и ковалеру Петру Ивановичу Стрешневу донесено в протчем же с моим почтением пребываю [...]

Джерела з історії Південної України.
Т. 7: Канцелярія Новосербського корпусу.
Запоріжжя, 2005. — С. 296—297.

Донесення намісника Київського Пустинно-Микільського монастиря Генеральному військовому суду про перехід монастирських підданих із м-ок Жовнина, Чигрин-Діброви та Вереміївки Лубенського полку в підсусідки до козаків (1759 р., січня 6)

[...] За силу имеющихся в Киево-Николаевском монастире крепостей, королевских привилегиев, гетманских уневерсалов, а особливо высочайших грамот, Киево-[Н]иколаевскому монастирю жалованних по указу е. и. в. их Высокопра[в]ительствующаго Сената [1]749 г., определенними з Войсковой генералной канцелярии нарочними отшедшие з владения Киево-Николаевского монастира местеч[ек] Жовнин, Чигрин-Дуброва и Веремеевка с принадлежитост[ями], во вечное владение Киево-Николаевскому монастиру отда[нных], а розделке пахатним полям и сенокосним лукам между козаками и посполитими, за монастир отданными не учинено, почему посполитие, с-под владения [мо]настирского в подсуседки к козакам в помянутих местечках для укривателства от податей по отда[че] изшедшие, коих сколко числом — при сем копии реестров за руками правителей монастирских присланных сообщаются, не токмо все строение сво[е] оставшоеся по исходе к козакам попереносили, но и всеми грунтами монастирскими, коими преж[де] в подданстве монастирском владели, оними и теп[ерь] владеють по-прежнему, с чего понеже Киево-Николь[ского] монастира добру крайная следует обида.

Того ради [Войс]кового генералного суда Киево-Николаевский монастир нижайше просит, кому надлежит предложить уч[инить], даби поспо-

литие, с-под владения монастирского к [коза]кам в подсуседки изшедшие, все строение свое, [ру]каме же перенесенное, яко оное при владелци о[ста]ватся должно по-прежнему, на прежних местах монастирских своим коштом поставили, [...] грунтам монастирским, коими они в подданс[тве] монастирском, по отдаче Киево-Николаевскому м[онасти]ру доставшимися, владели и нине владеють, нико[гда] не интересовалися.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 54.

З універсалу великого коронного гетьмана, краківського воєводи Я.-К.Браницького до шляхти та населення Галицької землі Руського воєводства про боротьбу з опришками (1759 р., жовтня 2/13)

Коли дійшла вістка про розбої і грабунки опришків, які бродять по Покутському краю (їх жорстокості й зухвальства зазнало нещасне місто Болехів), я не забарився, щоб, згідно з моїм постійним піклуванням громадською безпекою, розпорядитися про кінні патрулі [з складу] громадських хоругов під командуванням його милості пана Дідушицького, галицького хорунжого, поручика панцерного знаку його милості пана воєводи смоленського, [скеровані] на ліквідацію цього гультяйства. За ласкою господа бога його вже частково розігнали. Проте в горах та недоступних місцях викорінити це гультяйство до грунту без допомоги громадян Покутського краю дуже важко і майже неможливо, та треба боятися, щоб — за не дуже давнім прикладом [загону] під [керівництвом] того ватажка Добощука не відновилися більші розбої в цьому ж краї, особливо коли тепер [вони] з зухвальством, яке досі не траплялося, відважилися вивішувати прапори для вербування гультяйства і накладати контрибуцію на містечка і села. Крім цього, ще виявляється — на підставі багатьох доказів, що люди з деяких сіл настільки зухвалі, що не лише мають домовленість з цим гультяйством, але також до них приєднуються.

Тому, запобігаючи [ще] більшому громадському нещастю, з любові до громадського добра, зобов'язую всіх згаданих вище їх милостей панів посесорів покутських маєтків та їх управителів, щоб давали своїх людей для підтримки кінних патрулів, відряджених для приборкання цього гультяйства, щоб під [карою] на горло заборонили будь-які взаємопорозуміння між ними. Навпаки, треба попередити міста, містечка і сільські громади, щоб пильно стежили за всіми підозрілими людьми, щоб не наважувалися їх переховувати, а негайно віддавали до командування кінних патрулів. У протилежному випадку командування кінних патрулів будуть змушені — де б не були такі люди, підозрілі в зв'язках і підтримуванні опришків — забирати їх та передавати до найближчого гроду для покарання. А якщо цього вимагатиме потреба — поводитися з ними таким способом, який, згідно з розпорядженням славної пам'яті світлої його милості пана Потоцького, краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, застосовувався в

Немирівських маєтках — щоб край Речі Посполитої через зухвалість свавільного хлопства, боже борони, не потрапив у нещастя.

У зв'язку з цим, цей мій універсал подати для запису до найближчих гродів, а щоб дійшов до відома всіх, я наказав оголосити [його] по церквах.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 55—56.

Ордер гетьмана Кирила Розумовського київському полковнику Дарагану щодо заборони вільних переходів посполитим без письмової згоди поміщиків (1760 р., квітня 22)

[...] Поданним у нашу Генералную войсковую канцелярию от суда Войскового генералного доношением представленно, что в оном Генералном суде слушанно дела, произведенного и решенного в полковой Миргородской канцелярии по иску колежского ассесора, грузинского князя Давида Церетелева на бившого подданного его, жителя хоро[л]ского Данила Карабленка, о непереходе ним по-прежнему в его, Церетелева, владение и о протчем, по которому де делу в решении полковой канцелярии между протчим показанно, яко ответчика Корабленка, что он на прежнее жиле не перейшол, винить не следует, ибо де по указу 1742 г., августа 18 дня малороссийскому народу с места на место переход дозволен, скот же: лошаде, овцы и все, что ни имелос движимое и недвижимое в его, Корабленка, тогда, когда он с-под владениа истецова отойшол, должен он, Корабленко, за ним, истцем, по силе прав оставить. А по рассмотрению де суда Генералного, хотя по праву книги Статута раздела 12 по артикулу 14 показано беглих людей з женами, детми и их пожитки владелцу отдавать, но что де по вишеписанному указу обывателем малороссийским с места на место переход дозволен, а чтоб при переходе имеючиеся у них пожитки отбираеми были и остановлялись при владелцах либо перешедших, того в том указе не доложенно. Затем суд Генеральний по иску истца Церетелева, как самого помянутого изшедшого подданного Корабленка, так имений его движимих приговорить собою истцу Церетелеву не имеет и как об оном по тому и по другим примерним делам поступать, требовал от Генералной войсковой канцелярии резолюций. А по справки в нашей Генералной войсковой канцелярии явилось: в височайшем именном е. и. в. 1742 г., августа 18 дня за собственноручним е. и. в подписанием состоявшомся и напечатанном указе между протчим по 4-му пункту изображенно: в Малой России по определению Генералной войсковой канцелярии [173]9 г. от упомянутого народу волной с места на место [пер]еход (как то у них наперед сего бивало) под видом за границу побега не точию под жестоким наказанием, но и под смертною казнию запрещен, что им тот свободний переход нине по-прежнему позволяется, токмо того накрепко смотреть и по силе прежних указов, кому надлежит, предостерегать, даби между тем из Малой России и из слободских полков от тамошнего народа побегов за границу

не било. Да в указе е. и. в., из правительствующаго Сената 1748 г., июля 6 дня состоявшом и напечатанном, о непринимании переходящих из слободских полков между инних написанно: по оному де именному е. и. в. августа 18 [1]742 г. указу такой волной с места на место переход позволен токмо в Малой России, да и то одному посполитому народу, а не козакам. Посля же в височайших за собственноручним е. и. в. подписанием состоявшихся грамотах в 1) 1749 [г.] декабра 15 дня на изобрание в Малой России гетмана изображено, что е. и. в. обещать соизволила своим императорским словом новоизбраннаму гетману и всем верним подданим малороссийскому народу все волности, права и привилегии, которие они от времени принятиа под державу Всероссийскую гетмана Богдана Хмелницкого з Войском Запорожским и со всем малороссийским народом и при том при государствовании ея вседражайшаго государа императора Петра Великого имели, ненарушимо и цело содержать; в 2) 1751 г., мая 22 дня всемелостивейше жалованною тоже конфермовано з височайшим соизволением и повелением управлять нам в Малой России воинскиа и гражданскиа всякиа дела по войсковим правам по прежним обикновениам и постановленним пунктам, на которих приступил под державу государа деда е. и. в., блаженниа памяти государа, цара и великого князя Алексея Михайловича, всея Великиа и Малиа и Белиа России самодержица, его царского величества гетман Богдан Хмелнецкий со всем Войском Запорожским и народом малороссийским, и по е. и. в. указам, определенним и впредь определеним, без нарушениа прав и волностей стародавних народа малороссийскаго. В правах же малороссийских книги Статут, разделе 12 в артикуле 14 напечатано: если би чий человек отчизний, материстой, наследственной либо купленний, дарованний, вислужений и всяким образом набитой или служитель дворовий очистий, купленний или положенний, мужеска или женска пола, от господина своего бежавший, до кого другого перейшол, а тот господин, до кого такий беглец зайдет, за то от уряду позван бил би по артикулу 48 розделе для отдачи его или учинениа с ним справедливости, и таких би беглецов не отдал и справедливости с ним по сему праву общому не зделал, то тот позваний должен будет сам или чрез поверенного своего у суда стать и того или тех беглецов, сколко их будет в суде, представить; тогда истец, ежели персонално пред судом отвечику докажет, что оной человек или служитель, или сколко их будет, суть его собственние, то ответчик должен ему, истцу, того человека или служителей з женами и из детми, и со всеми их пожитками возвратить, а за пожилое тех людей навязки за каждую неделю от каждой персони мужска и женска полу по шести грошей заплатить, щитая ту навязку от начатиа иску. Да того ж розделу по артикулу 17 и 18 узаконенно слугам от господ своих без отпуску и свидетельства писменного господскаго не отходить своеволно, а ежели б которого господин удерживал напрасно, то таковим слугам искать от уряду вспоможениа и определениа.

И хотя оного височайшаго е. и. в. [1]742 г. состоявшогося указа посполитому народу с места на место волной переход остановлен, но что ми ныне з разних, вшедших в нашу Генералную канцелярию писменних видов усмотреть могли, яко при взискании на указно положенних в Малой Рос-

сии консистентов безденежного доволства умножались немалие доимки с той болше причини, что оние посполитие, не живя в едном месте, часто з едного на другое и безвестное место переход по волности имея, ни в едном месте того указного доволства не платят, а другие постояннейше и, живущие на одном месте, за себе указное, лишняго платить не хотят. Но иногда от них не без отягощения и пред другими не без обиди и лишное взискуется. К тому ж, яко в Малой России всяк владелческий подданний живет и ползуется владелческою землею и всякими угодии и тем себе во всем снабдевает, следователно, что из движимости себе не приобретет — все то по зволению того, чии суть грунта, на коих он в жителстве состоит, то при оном ему дозволенному свободном с места на место переходе той нажитой движимости, которою он, ползуясь временно чужими грунтами и угодии, приобрел себе, забирать по силе вишепоказанних малороссийских прав не должен как по причине той, что он тое нажил не на своем грунте, а чий грунт, того и доход от оного должен бить, так паче, даби то нажитое им имение могло бить употребленно на дачу за него ж указно подлежащаго консистентам доволства; не менше того, даби унять от тех посполитих то лакомство, кои лакомясь на то, что ему свободно нажитое им из чужих грунтов при своем переходе забрать з собою, ни за кем постойно не проживают, но токмо з одного на другие места частой имеют переход, не отдавая и указно принадлежащаго з них во общенародних податях и утрачивая чрез разние и частие переходи все то из чужих грунтов, на имение и тем, как другим налично оставшимся подданним причиняя излишную тяжесть, так и себе приводят в едно разорение и неминуемую бедность. Того ради, во исполнение оной височайшой е. и. в. грамоти, данной нам на уряд гетманского достоинства, которою повеленно нам управлять всякие войнские и гражданские дела по войсковим правам, прежним обичаям и постановленним пунктам, и в наблюдение вишенаменених малороссийских прав указами конфермований, не менше того во отвращение умножив[ш]ихся на указних констистентов немалих доимок и следуемим владелцам и другим людем взяття сих грунтов нажитого имениа напрасного ростеряниа, приказуем во всей Малой России учинить публекацию, даби посполитой народ при переходе своем з едного владениа в другое нажитого ими из владелческих грунтов имениа не забирали и с того владелцам убитка не наносили. Равним образом и владелци, принимая из чужого владениа к себе посполитого, нажитого в другом владении им имениа, не принимали б, но буди кто в том изобличении явится, волен будет владелец тот, от которого посполитий отойшол с нажитим имением к другому владелцу и тамо его принято без письменного вида, искать с того владелца слушного удоволства и награждения по силе малороссийских прав, по яким искам в малороссийских судах по тем же малороссийским правам и поступленно бить должно без всякиа отмени, оставя им, посполитим, свободний в силе вищепрописанного имянного е. и. в. указа переход. Однак даби и владелци иногда, под видом набитого посполитими у них имениа, задержувать у себе тех посполитих не могли, а тем волного переходу им не воспящали, то долженствуют оние посполитие при отходе своем явится у владелцов для взятиа к волному себе переходу писменного свидетелства,

которое владелци безспорно и давать должни. И буди какови владелци в том упрямство показиватимуть, о том могут те посполитие явится на какой ближайшой уряд, от которого истребовать то писменное свидетельство у владелци надлежит, или от оного уряду таковым свидетельством снабдеть, для чего другие владелци переходящих посполитих и принимать без свидетельств не должни. Что же принадлежит и до слуг господских, особливо ж поступаючих в противность малороссийским правам, яко оние служители, у господ в домах их биваючие, и инние свободние, а инние с подданства принятие в дворовую службу, другие же за крайнюю нищету свою и сиротство в службу упросившись, и все тие, коштом владелческим разного мастерства обучение, потом, не хотя порядочно жить, а свободние — не дослужа уговоренного сроку, починивши шкоди и воровства хозяевам своим, уходят от них тайно и без отпуску и к другим владелцам пристают, кои их без всякого вида и без пашпортов, иногда еще и подговорив, принимая содержат, а таковим служителям без отпуску и писменних свидетелств от хазяев своих отходит, а другим их принимать теми же малороссийскими правами запрещается. Того ради даби и владелци, чиновниа и другие люди, в принимании, а паче от подговору бегающих от хозяев служителей без отпуску и писменних свидетелств воздержни их такой подлости не[с]носни били и тем би прав малороссийских не нарушили, сим накрепко запрещается. Но ежели кто такому приниманию бегающих хазяйских без отпуску и писменних свидетельств, колми паче с подговору служителей, изобличенним явится, то и с таковими поступать во всех малороссийских судах в случае чией жалоби по силе малороссийских прав без отмени. [...]

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 56—60.

Універсал гетьмана Кирила Розумовського Київській полковій канцелярії про реорганізацію діяльності Генерального військового суду (1760 р., листопада 1)

[...] Имея ми всевисочайше от ея императорскаго величества вверенную нам в Малой России гетманскую власть, с таковим всемилостивейшим ея императорскаго величества в пожалованних за собственноручним ея величества подписанием грамотах в первой 1749 году декабра 15 д о избрании гетмана, а во второй 1751 году мая 22 на утверждение нам гетманского достоинства со изволением, даби малороссийской народ лучшим порядком и совершенним радением управляем и при своих издревле приобретенних волностях и правах найлучше охранен и содержан бил, обязанна себе видим, оное височайшое ея императорскаго величества соизволение приводит в надлежащое исполнение к действителному сохранению утвержденних Малой России прав и хотя уже мы некотор[ых] прав по судам малороссийским распоряжения [...], от коих каждой [до]волную чувствует ползу [...] яко ж в Малой России все для [...] не в таком состоянии распорядки, как в

[...] узаконенно, а особливо главное в Малой [России] судное место, названое Генеральний суд [...] по аппеляциям от нижних судов множайш[...] дела собираются не в надлежащем в сил[у...] основании ж нине состоит от ч[его] не то [...]дое почти того Генералного суду [аппе]ляции умножились, но и между [...] на п[ро]вождения дел частие к нам заходят жалоби. По правам же книги статута установленно для дел земских суду земскому, для разбору о всяких злочинствах и криминалу подлежащих делах — градскому, да в случаи надобности в разоб[рании] смежних грунтов межей — подкоморскому и [...] аппеляция дозволенна прямо в трибуналной суд отк[...] же в Малой России и несходственно с правами и продо[лжи]телно для судячихся сторон введения аппеляции ибо от сотенного суда к полковому, а от полкового в [Генерал]ний, а из Генералного суда в Генералную войсковую канцелярию и к нам происходят аппеляции во всяком предписанном месте требуется времени на разсмотрение каждого входящого по аппеляциям дела, чрез что обе судячиесь сторони такие дознают трудности и медления о том всякому доволно известно.

И сего ради в пресечение такових излишно происходимих нине аппеляций, а к скорейшому доставлению всякому обиженному справедливости, найпаче же в соблюдение всевисочайше утвержденних Малой России прав пока и о протчих малороссийских судах распорядок в силе прав учинен будет нине за нужнейше почли ми суд войсковий Генералний в Малой России учредит на следующем поправному узаконению основании 15 определяем нине бит в присудствии в суду войсковом Генералном двенадцати персонам; во первих, двум судям генералним, а с ними десяти персонам, коих десяти вибират ежегодно в полках малороссийских ис каждого полку по одной персоне, и даби из начала следующого 1761 году в вишшеопределенном числе персон в суде Генералном заседание к разсмотрению и решению дел могло начатся. [...]

2. В каждом малороссийском полку, в том числе и в Киевском, вибрат к оному присудствию о[дн]ого персону, к тому [д]остойного и добросовестного, права ведающого и владение свое в том полку имеющого, из бунчукових товарищеи или из старшин полкових либо сотников [...] а впред погодно выбирая таковим же порядком разве би при избрании и на другой год на того ж самого персону обще все согласились и он сам к тому приступил; оная же битност у присудствия в суде Генералном вибранного персони содержании имеет бит за знатную войсковую службу. [...]

4. Ежели б чие из гспд генералних судей или в[бранних] от полков персон собственное дело в суд Генералний пришло к разсмотрению, то оное дело [...]судю, чие оно есть разсматривано бит [...] протчими всеми, а тот судя при разсмотрении его дела у заседания бит не имеет, но в то [...] витти из суда. [...]

7. Заседать и подписиватся на делах в суде Генералном мают, во первих, судье генералние, потом вибранние з полков персони по старейшенству чинов своих, а сентенции свои по делам обявлять, начиная от меншого чина, дела же слушать и, разсматривая, решить по реестру, чие прежде ввойшло в суд Генералний, а при разсмотрении и решении всех дел поступат по присяги своей справедливо и не из домислу своего, но токмо из писменного

по делу произвождения, чинит в силе указов ея императорскаго величества и прав книги статута решения, а когда случилос би при решении какова дела в сентенциях несогласие, тогда таковие имеют писменно подават свои мнения с ясним показанием каких ради причин они с протчими не согласни, котрие и имеют бит нам представленни для крайней резолюции.

8. Понеже сие учреждение Генералного суда как в сохранение утвержденних Малой России прав, так последователно и всему малороссийскому обществу к немалой ползе в получение обиженной стороне справедливой и без всякого продолжения сатисфакции, в силе вишпомянутих височайших грамот определить мы за необходимо нужное признали, а особливо, даби происходившие до сего многие аппеляции и чрез то излишние затруднений пресечени били, для того за таковим учреждением суда Генералного происходить должно таковим порядком: когда в оном Генералном суде каково дело разсмотрено и всеми судями согласно решителной приговор учинен и подписан будет, то за обявлением о том истцу и ответчику, ежели обе сторони доволни будут, чинит исполнение в силе прав, не докладивая [нам, если] же которая сторона обявит себя по [выслушании] приговора недоволной в таком случаи, не до[пуская экзе]куции суд Генералний имеет представит нам с объяснением дела кратким экстрактом для крайней и скоре[ишеи ре]золюции, и таковим порядком в оном Генерал[ном суде] все дела по аппеляциям из нижних судов [решение] и еще нерешение и впредь входящие и какие от нас к произвождению и решению в суде Генералном уже [опреде]ленни и впредь по какой надобности опреде[лятся]. За собранием к присудствию вибранних к тому от полков малороссийских персон и вступлением в оное [присут]ствие с начала следуючого 1761 году происходит должни, а по колодничим делам поступать [в суде] Генералном как и до сего происходило. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 569—572.

З донесення Стародубській полковій канцелярії про збройні сутички між повсталими селянами сіл Кулаги та Суботовичі і сотенною каральною командою (1761 р., січня 23)

В сыле високого [...] повеления, данного мне з полковой Стародубовской канцелярии инструкциею з сообщением при оной справочними копиямы его ясневелможносты высокоповелителних ордеров, велено мне оною инструкциею и при оной конно оружейних козаков з сотен, а именно: з первой полковой — 30, з второй полковой — 30, Погарской — 20, Мглинской — 30 да з Новомеской — 40, итого всех — 150 человек приняв, следовать з оними сотне Новомеской в с. Кулаги и деревню Суботовиче, а прибыв туда з оною командою моею, расположится по квартерам и, расположась, тех сел Кулаг и Суботович всех ослушних и противних владелцам своим мужиков, пристойним образом собрав, взять под крепкий караул, чтоб ни един с них никуда никаким образом уйти и

укритись отнюдь не могл. И приложенние при оной инструкции его ясневелможности высоких ордеров копий при собрании всей громади, особено кулазкой, а особено суботовской, всем в голос велеть би прочесть, и по прочитании в присудствии в с. Кулагах кулазкого владелца бунчукового товарища Антона Горновского, а в деревне Суботовичах владелца бунчукового товарища Ивана Даровского, тех всех противних и ослушних оним владелцам своим кулазких и суботовских мужиков за их противности и ослушности против владелцов своих наказать киями жестоко при всей громаде; и принудыть бы впредь быть им владелцам своим послушнимы и отдавать всякое подданническое повиновение, а в чем убытки владелцам от них причиненни — за то доставить им слушное удоволство. [...]

За силу которих его ясневелможности високих повелений и полковой Стародубовской канцелярии инструкции ко исполнению вишеповеленного мне порученного дела я з определенною ко мне командою перво в деревню Суботовиче как прыбыл, то в оной деревне з мужеска полу никого не застигл, и живучи тамо более суток, пристойнимы способы с командою хотя оних суботовцов в разних местах проискивал, но негде сыскать не могл. А после того в разсуждении сего, чтоб кулазкие мужики, осведомясь, что я с командою в Суботовичах нахожусь, не могли либо-куда убежать, оставя в Суботовичах из команды моей 40 человек при надежних приставах козаков, когда с протчими козаками сего генвара 23 дня в с. Кулагы толко у улицю уехал, то кулазкие мужики во многом числе народа, где (как бы известился) не токмо мужеск, но и женск пол, девки и жонкы в одеже мужеской находились, воуружась в списи, ружье, булави, кии, направец наставленние коси, ципи, з сокирами за пояс заложеннимы, и в другие тому подобние разбойнические орудия, недопуская команде уехать еще и у улицю, напав на мене, браня неучтиво, окружили мене ж и находячогось при мне сотенного новомеского пысара Колосовского, сказуя: «По якому де указу ты на село наше наезжаеш». И я на то как обявил им, что я прибыл исполнить его ясневелможности високое повеление, кое и обявить имею. За то они, кулазце, паче возсверепясь, все вдруг з великою суровостию закричали: «У нас де лутший указ имеется, и где де наш пысар, сюда его, пусть де читает этому нахалнику, чтоб он удругое к нам не наездил». И хотя я, будучи имы, кулазцамы, мночислено окруженной, увещавал их, кулазцов, что они такови продерзости чинят над высокое его ясневелможносты повеление, по которому я с командою к ним и прибыл, но на то они, ослушники, несмотра, вящие раз[ъ]ярась, вси вдруг кричали: «Што то гето за указ, мы за свое здорове зараз голови положим, а етой команде не слушаем и в село не пустим, а если хто з гетой команды у двори наши поедет, живий не виедет, да й ти, сотник, не шатайся, з села не виедешь». И при том кричали: «Сюда, братье, збирайтеся, идете по паре, не дадимся». И между тем, един другого угрожая, кричали ж: «Слухайтя, братя, ежели де з нас хто один другого покинет, то за то один же другого и всмерть будет быть, уже де в нас много з этакими указами сотников с командамы приездыло, што они нам зделали, нехай и еще пятьсот человек приедет, не дадимся. З нас де наше муже й тепер в Глухове в суде стоят, да й наше де люде, не знат за што, в турмах держатся, которих как де отпущено будет, тогда будем знать,

что делать». На каковые их, ослушников-кулазцов, непотребние и между самимы ими возмутителние грубости, любо я многочисленние ко увещеванию их, чтоб они его ясневелможности высокому повелению не были ослушни и оного вислушали, употреблял средства, но на то все они, ослушники, не смотра, дальнейшие произносили зловидства, произнося при том вдруг все, поднимая имевшиесь в их руках разбойнические орудии вгору: «Поедь де с командою в наше двори, не выедеш в живих». Однако ж на такови оних противников продерзости я, не смотра, хотя с командою к ним ради взятя их приступил был, но что они, противники, з своим вышеписанным разбойническим орудием, хотячи предать непременно кого-либо з команди моей к смерти, ко мне и до команди бросились. Принужден с командою, разсуждая тое, чтоб и допряма мне либо имеющимся в моей команде кому-либо з козаков от них, ослушников, не последовало смерти, не имеючи же дерзости, чтоб на них, противников, з оружейного палбою найти, яко ж их (ибо они, ослушники-кулазце, ослушаясь высокому его ясневелможности повеления, поступают, подобно как неприятеле) более чим и усмирить, мне кажется, никак возможно для того, что и пред сим, как полковой Стародубовской канцелярии доволно известно, от них же, кулазцов, и досель многие противние высокомонаршим указам и малоросийским правам, також его ясневелможности высоким повелениям починенни продерзости, от них, кулазцов, подобно неприятелской ватаги, отступить. И как отступил, то они ж, кулазце, все вдруг, удесяторая вишеписанние их злодеяния, кричали: «Ах, здобулися де здесь, як-то отсюдова виедеш». Ради чего я мусел на ночлег с командою вз[ъ]ехать на двор к владелце их, бунчуковому товарищу Антону Горновскому, где, имеючи ночлег, видел по всех их, кулазцов, дворах горящие огне и по доволному моему проведению заподленно известился, что они ж, кулазце, поучреждали по селу в разних местах засадки за тем едним, буде о хто с козаков команди моей по селу ни пойшол, оного убить всмерть.

А между тем ночлегом з Суботович, от оставленной мною тамо вишеписанной команди дано мне знать, что шатающиеся по лесам в ту ж ночь суботовские мужики, согласясь з кулазцями, вознамерили оную находящуюся в Суботовичах команду з Суботович вибить. И я по тому з оного Горновского двора, оставя тамо 20 человек козаков, до свету в Суботовичи, ради охранения оной команди прибывши, уже тамо й женска полу мало кого застал. Известясь же, что и оние женск пол криются из их мужами в лесах, как послал в разние лесние места при нарочних по сколко десят человек козаков, и оние козаки суботовских мужиков, в лесу крикючихся, как напали, то те мужики, виступя з своих куреней, палили з ружья на оних козаков, чего оние козаки убоясь, а сами на оних мужиков не смеючи з ружья палить, принуждени уже вечером ко мне явится. За явкою которих уже, как гаразда смеркло, ночю, кулазкие и суботовские мужики, собравшись в лесе, небы как неприятель, напали были на оную деревню Суботовичи, хотячи желаемое имы к смертному убийству намерение пополнить, от чего я, охраняя команду и собрав оную в един двор, принужден был той команде приказать зарядить ружье и, буде б оние противники могли усиловно на двор находить, палить по них, противниках, во охранение себе з ружья. О чем оние противники заледво могли от Суботович отступить. Од-

нак я, обрежность содержа, всю при мне находящуюсь команду в моей квартере чрез всю ночь имел при себе для того, что многие даются мне известия, что оние противники похваляются как бы небудь, паче всех мене или владелцов их бунчукових товарищей, Горновского и Даровского, запопав, убить всмерть. Чего я опасен будучи, покудова оние противники от их злодеяния усмиренни будут, принужден буду в случай иногда на мене и на находящуюсь при мне команду нападения охранятся, як от неприятеля.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 64—68.

Копія з протоколу консиліуму, присвяченого питанням підсилення обороноспроможності військових з'єднань, дислокованих на території Новосербського поселення, через можливий напад кримських татар (1762 р., травня 29)

По ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА указу по случаю нечаянного известия, якобы крымский хан с татарами намерены грабежное нападение учинить а на какие именно места хотя точно и не показывалось но после [...] подтверждается репортами от порутчика Ковинского 1м. от 24, хан крымской войско свое стал переправлять в Очаков, а сверх того три султана турецкие с войском з большим числом в Кинбург прибыли, а намерен разорять здешние слободы зато будто на их земле оные поселены 2м от 25, слух ему дошел, что ханское войско уже переправило и стоит близ Очакова лагерем о намерении ево неизвестно, войска запорожского от кошевого атамана Федорова писмом от 25 числа сего майя обявлено, крымской хан Кирим Герей следует за реку Буг, мимо Очакова и имеет намерение якоб напасть на российские границы, с одной стороны на Самаре и тамошние слободы, з другой стороны из-за Буга реки от Едисанской орды на крепость Святыя Елисаветы и на новопоселяемые слободы и Сербию, и уже с намерением тем сего майя всредних числах Перекоп переехавши к Очакову отправился а с ним ханом сеймен и протчаго войска более дву тысяч имеется, от Жимбулуцкой и Едичкульской орд татаре тудаж следуют, на перекопский же степь на сю сторону оного, Кубанскую из-за моря орду переправляет, и что переходит чрез Перекоп посланной от коша сам видел, для поможения той Кубанской орде Калгу султана з дивизиею бывшею против черкес возвратил, и с черкесами войну оставил, а кубанской орде татаре напавши тайно на запорожских казаков на рыбной ловле близ Калмиуса тридцать девять члвк в плен захватили одного до смерти убили, а другова ранили и в войске запорожском крепкая предосторожность предпринята [...]

Здешнего слободского поселения слободы Орла сотник Черниченко репортует сего де майя 19 дня крымской хан с малою частию войска переправился и еще многое число переправляется в Очаков, а три султана в Кинбург вступили; и намерены взяв предосторожность в соблюдение высочайшего ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА интереса и целости

гсдрства находящейся здесь генералитет регулярных войск командиры и штат афицеры, имели разсуждение хотя крымскому хану и татарам что до постов каменданского правления и с нерегулярными принадлежит никакова раздражения не зделано и уповать того не следовало, но не имеют ли какой иной притчины от внезапного нападения в силе многих от главной команды о крымском хане подтверждении быть в крайней осторожности [...] и по обсерваци нашей тож нашлось, где магазейны и денежная казна, народу же из слобод показывать спасение в закрытные места и леса; помогая в том им прикрытием и партиями, не допуская сколко сил станет к разорению, а в дефензии главной до последней капли крови, как долг и присяга велят, в посредство чего и положили: (1) понеже от брегадира и крепости Свтыя Елисаветы каменданта Муравьева чрез нарочного почтою сего майя «26» дня а и от Сечи Запорожской по писму кошевого атамана полученному вчерашнего числа показуется в Киев к командующему гдну генералу аншефу и ковалеру Петру Ивановичу Стрешневу о том донесено, а в Новосербской корпус от каменданта знать дано, и в надобном случае хотя не совсем но несколко потребная помощь в надежде есть, а затем определено: (2) в Новосербии пятисотная с линии конная регулярная команда; и тако кроме малоросийских казаков и гусар которых всех за военных людей почитать должно, неупователно чтоб отсюда еще помощи к защищению требовали туда, паче ж что люди там все в шанцах и старинных редутах защитится могут, а столко открытых мест а особливо от степи татарской нет (3) додалнего и достоверного известия пост на границе нужен яко то вслободе Орле и на броду реки Синюхи, регулярными командами коменданского ведомства подкреплены, которыя закрывают здешнюю крепость, ак тому и еще и первой тысячи малоросийских казаков, с фарпостов от стороны степи запорожской к фарпостам Мигейскому Ташлыку и Карабелному где издавна оные есть прибавить пять сот члвк [...] от тех форпостов когда надобность последует всегда могут скорее соединитца к главному посту а та прибавка не может заграничным нанести сумнения к какой либо опасности; по притчине издавна учреждения тех фарпостов, и [оной] как по всей той тысячной команде и полковому хоружему Карнеевичу со артилериею быть в команде у капитана Дурасова; да от здешнего слободского полку казаков тот час откомандироват к нему Дурасову пятдесят члвк при сотнике и других старшинах и два фалканета которые уже тамо имеются а вместо пятисот члвк первой тысячи на форпосты с коей они взяты будут командировать из второй тысячи малороссийских казаков от Днепра триста человек (4) в слободе Добрянке поставить [мне] из первой тысячной команды малороссийских казаков тритцать человек да для возки писем от слободы Орла до слободы Терновки в удобных местах или где и в прошлом году были по двенатцати члвк при старшинах, да сверх и на брод реки Синюхи тритцать члвк и препоручить их в команду прапорщика [Клеопина] (5) в слободе Терновке от пермского драгунского полку капитан Корт в числе редовых шестьдесят члвк [...]

Джерела з історії Південної України.
Т. 7: Канцелярія Новосербського корпусу.
Запоріжжя, 2005. — С. 325—329.

Ордер гетьмана Кирила Розумовського Генеральній військовій канцелярії про призначення перекладача канцелярії Семена Дівовича архіваріусом (1763 р., березня 6)

Понеже донине при Генералной войсковой канцелярии настоящаго архивариуса не учреждено, а без того, как небезвестно нам, дела в архиве не в надлежащем порядке содержатся, от чего в случае нужних виправок долговременние сиски и затруднения бивают, сия же должность для такой архивы, какова есть при Генералной войсковой канцелярии, необходимо нужна, и яко определений прежде от нас в Генералную войсковую канцелярию переводчиком Семен Дзевович при той своей переводческой должносты может содержать и должност архивариуса, того ради нине впредь до далшего нашего о сем разсмотрения определяем его, переводчика Семена Здевовича, и архивариусом при Генералной канцелярии, и бит ему в непосредственной команде писара генералного, и вследствие того приказиваем:

1. Ему, Семену Дзевовичу, имеючиесь в Генералной войсковой канцелярий и в архиве оной все оригиналние имяние и Правителствуюшого Сената указы, грамоти, разних званий книги и письмение дела такие, кои уже суть архиве и к сохранению туда принадлежат, кроме настояще по Генералной войсковой канцелярии нине текущих и всегдашних виправок требуюших, поручить со обстоятелною всему тому описю и роспискою на оной, для чего таких описей зделать две, и одну ту опись, по которой он, архивариус, приймет с роспискою, содержать особливо в ведомстве старшого войскового канцеляриста, а другую такову ж опись должен иметь у себе он, архивариус, какие ж дела суть в оной архиви не приведение еще в порядок, и тем нине учинить [опи]сь, какую теперь возможно, и такожде ему, архивариусу, по той описе отдат с розпискою.

2. В помочь и под команду его, архивариуса, определить двох надежних канцелярист воскових, которие во всей должности его, архивариуса, помоществовать ему с наставленыя его имеют.

3. Принятие в архиву укази, грамоти, книг[и] и дела должен он, архивариус, содержать в найприлежнейшем бережении и сохраносты, даби оные никаким случаем не токмо потеряни, но и малейше повреждены или помарани бит не моглы, а какие дела нине в архиве нерозобрание и в настоящий порядок неприведение, тие все старатся ему, разобрав, сложит, что к чему принадлежит, и привесть в настоящий порядок и, перенумерував по листам, внесть у опись, и такову же опись подать в Генералную войсковую канцелярию, да и впредь, какови дела, укази, грамоты и прочие писма будут ему в архиву отдавани, оние принимать також по описе с розпискою и содержать по вишеповеленному.

4. Без дозволения писара генералного, когда он не в отлучки от Генералной канцелярии, а в отсудствии его без дозволения присудствующих в нашей Генералной канцелярии членов ник[ому] ничего из порученого ему в архиву ни под каким образом не токмо оригиналов [...]щего либо копии не давать, но ни читать и виписивать не дозволять и словесно [не обя]влять под опасением за то жесток[ого по у]казам ея императорскаго вели-

чес[тва] штрафа и лишения своего звания, в чем его, архивариуса, сверх указной присяги обовязать присягою особено.

5. Эжели чего видаче оригинално, либо какой токмо виправки из архиви в Генералную войсковую канцелярию потребно будет, то не по чиим словесним требованиям не давать, но з докладу писару генералному, а в отлучки его присудствующих в Генералной канцелярии членов должен старший войсковий канцелярист писменою справкою от него востребовать, и по той справки чего требуется, отпустить з архиви с роспискою канцелярскою, а без росписок отнюдь ничего не давать, и о таких отпускаемих из архиви указах, грамотах, делах и книгах и каких-либо оригинальних писмах иметь ему у себе особливой журнал, при чем и росписки содержать. А когда что взятое из архиви обратно в архиву отдано будет, тогда и росписку канцелярскую возвращать, при чем и сего наблюдать, ежели б что взятое на время из архиви долговременно не было возвращено, то напоминать старшому канцеляристе, чтоб оригинално взятое в архиву возвращено било безудержно, по учинении надобной справки, даби долговременим задержанием в затеряние не пришло.

6. В должность архивариуса и сие определяется: даби он, имея в своих руках все укази и грамоти, також все прежние приговори, ордери наши и протчие дела, учинил би из описей и реестров примечания, и для скорейших, по случаю надобности впредь справок, зделал би краткия заметки или эзстракти; какие суть укази, грамоти, ордери наши и определиния к одной материи служащие, каких они годов, мсцей и чисел состоялись, даби при случаи востребования из архиви о какой материи указов, грамот, ордеров наших, либо прежних Генералной канцелярии приговоров могл он безъупустително все до требуемой материи служащие укази и другие писмение показать и дать справки. [...]

8. Ему, нинешнему архивариусу Дзевовичу, сверх прежде определеного по званию его переводчискому определяем: в год денежного жалованя по сту рублев, которое получать ему з Скарбу малоросийского по трем года, считая з состояния сего нашего ордера, и о том канцелярии Скарбу малоросийского предложить. [...]

Барбарук О.Л., Боряк Г.В. Невідомі документи з історії архівної справи на Україні у XVIII ст. //
Архіви України. — 1986. — № 4. — С. 56—58.

Прохання малоросійського шляхетства і старшин про відновлення давніх прав Малоросії (1763 р., грудень)

О вольностях малороссийских вообще

Прежде всего всеподданнейше вашего императорского величества просит подтвердить все прежние права, обыкновения, привилегии, вольности и преимущества, данные и утвержденные от королей польских и великих князей литовских, и от предков в. и. в., всероссийских государей, а особливо государя, царя и великого князя Алексея Михайловича во время под-

данства гетмана Богдана Хмельницкого малороссийского гетману, шляхетству, духовному чину, войску, мещанству и всему народу, чтоб оные в вечные времена содержимы и сохраняемы были без всякого нарушения и в таком точно разумении и силе, как иные написаны и заключены, чтоб как все генерально, так и каждый партикулярно своими правами, обыкновениями, вольностями и преимуществами пользовался, оных во всех случаях употреблять и тем себя охранять могли [...]

О вольностях малороссийских казаков

[...] И для того всеподданейше в. и. в. просим подтвердить малороссийским и низовым запорожским казакам все их прежние привилегии и вольности, а именно: вольное избрание гетмана и старшины, и чтоб они по воинским делом между собою от них и судимы были, а по земским и градским в тех же судах ведомы были, что и шляхетство, чтоб как они сами, кроме воинской настоящей службы, от всяких других должностей, податей и работ, так и по смерти их, жоны и дети их теми же свободами, что и они, пользовались; имения же их, то есть: дома, хуторы, рощи, сады, займища, огороды, сеножати и прочие земли и угодия, чтоб свободны от всяких налогов, постоев [...] словом сказать: чтобы они ни к чему другому и никогда употребляемы не были, кроме настоящей воинской и вашему императорскому величеству должной службы.

О вольностях мещан

Мещанство некоторых малороссийских городов имеет особливые свои привилегии и вольности, данные ему от королей польских и подтвержденные от предков вашего императорского величества, и судится особливым своим правом, называемым магдебургским, а прочие города и местечки от владельцев или поставленных над ними урядников — по своим древним обыкновениям, а в земских делах — теми же правами, что и шляхетство; всеподданнейше и. и. п. просим подтвердить, малороссийскому мещанству все его прежние привилегии и вольности, и чтоб те города, которые имеют право судится по правам Магдебургским, и впредь бы оными судились, прочие же города и местечка, чтоб судимы были по своим обыкновениям от владельцев и урядников.

О учреждении университетов, гимназий и типографий

К бессмертной вашего величества императорской славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилостивейше указать соизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж привилегиями, завесть и в Малой России два университета и несколько гимназий; первый из оных университетов, состоящий из четырех факультетов, может быть в Киеве на том же месте, где ныне Киево-Братский училищный монастир [...]; а другой — в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского; а гимназии — в тех городах, которые мы к тому за способ-

ные изберем и усмотрим [...] При тех же университетах, а где за потребное судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг [...]

Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав в Малороссии //
Український історичний журнал.
1993. — № 7/8. — С. 89—91, 98.

Чолобитна полкової і сотенної старшини та шляхетства Лубенського полку до імператриці Катерини II про встановлення в роду Розумовських спадкового гетьманства (1764 р., лютий)

[...] От начала благоприсоединения Малой России ко Всероссийской Вашего Императорскаго Величества державе от всех всероссийских монархов утверждено малороссийский народ по узаконенным правам и прывилегиям управлять Гетманской особе. Как же в сие Гетманское достоинство после Гетмана Богдана Хмельницкого избрание чинилось всегда новых персон, то до Гетмана Скоропадского несколко таких Гетманов было, чрез которих не токмо внутре самого малороссийского народа частия несогласия в делах, замешательства, и разныя другие происходили неспокойства, и оттого найпаче малороссийский народ великия претерпевал разорения; но и самой Российской империи причинялись затруднения; к тому же те самие прежние Гетмани пры своем Гетманском правлении, к чувствительному народному неудоволству, найпаче о собственой своей, нежели об общей всего народа ползе старания прылагали.

Немало ж и такова, а особливо после смерти Гетмана Апостола, времени имели, в которое избрание и учреждение Гетмана отложено было указом для того токмо, чтоб сискать к тому достоинству такого персону, от которого б ко всероссийскому престолу неверности показано не было, и малороссийскому народу никаких бедств и разорений произойти не могло. А между тем вместо Гетманского правления определяемы были частые и всегда новие временние командиры.

Из такових обстоятельств все мы нижеподписавшиесь, имев доволное уважение, благополезным находим как для ненарушной целости высоких Вашего Императорскаго Величества и всей империи интересов, так и для всегдашнего утвержденних Малой России прав, волностей и прывилегиев сохранения, и избежания сему народу вышепоказанних разорительних трудностей, иметь Гетмана всегда от такой фамилии, которая о непоколебымой своей ко всероссийскому престолу верности более других утверждена. Вашему Императорскому Величеству небезизвестно, что в [1]750-м году все духовние и мирские здешние власти, шляхетство со всеми прочими чинами, войском и народом единогласно избрали Гетманом Его сиятелство Графа Кирила Григориевича Разумовского, которой по тому избранию и всеподданейшому общему прошению в том Гетманском достоинстве от Ея Величества блаженния и вечно достойния памяти Государыни императрицы Елисавети Петровны утвержден и по пожалованной ему за собственно-

ручним ея же Величества подписанием прывилегий уже чрез четирнадцать лет управляет всеми воинскими и гражданскими в Малой России делами, с особливим своим рачителним всегда попечением, о наилучшем устроении как воинских обрядов, так гражданских правлений к доставлению обыженним найскорейшей по правам справедливосты.

На таково его Сиятельства Графа Гетмана благополезное всем нам управление взирая, а при том выдя, с какою он всеусердною своею верностию и другие имеющие на себе высокие имперские достоинства отправляет, чем заслужил отличную себе доверенность, а к тому же яко он в Великой России не меншую часть имений, скол и в Малой России имеет; при том, надеясь, что синовья его прыродние графи Разумовские стол благородно воспитиваются, что как в ревностной и верной всероссийскому престолу службе, так и в прочих похвали достойних качествах и благоповедениях родителя своего подражать несуменно будут. Ближайшее средство находим: после нонешнего Гетмана в избрание в Гетмани из синов Его Сиятельства Графов Разумовских, имея сверх донесенних обстоятелств и сей пример, яко по Гетману Богдану Хмелницкому в разсуждении Его известних Российской империи услуг обще избран и утвержден был Гетманом син его Юрый Хмелницкий.

Того ради таково усердное наше общее желание возимев, припадая к ногам Вашего Императорскаго Величества, всеподданейше просим, скол на сие наше общее желание, стол более на дознанную нонешнего Гетмана ко всероссийскому Вашего Императорскаго Величества престолу верность и усердие прызирая, Высочайшее свое явить благоволение и имянним своим указом всемилостивейше утвердить, дабы мы, нижайшие, после нинешнего Гетмана из синов его Графов Разумовских в гетмани того, который к сему достойнейший будет, з Высочайшого Вашего Императорскаго Величества соизволения избрать свободность имели, и на таком основании, как нинешний Гетман утвержден состоит, сие благоучреждение не токмо к прославлению премудрого царствования Вашего Императорскаго Величества и ко умножению слави и к пользи всей империи служить будет, но и малороссийскаго народа пры учрежденних правах, вольностях и прывилегиях ненарушное в непоколебымой всероссийскому престолу верности сохранение на вечное время пребудет. [...]

Сухих Л., Вовк О. Кирилю Розумовський: Спроба встановлення спадкового гетьманства // Архіви України. 2008. — № 3/4. — С. 114—115.

Рапорт Ліплявського сотенного правління комісії Генеральної ревізії Переяславського полку про втечі в Правобережну Україну козаків та посполитих під час проведення Генерального опису (1766 р., лютого 16)

Сего февраля 14 дня атаман куренний куреня м-ка Леплявого Хведор Прудко в сотенное Леплявское правленые репортом представыл, что когда де в сыле Комысии сочыненыя в полку Переяславском генералной ревизеи

ордера, в сотеном Леплявском правлении полученного, от всех выборных и подпомощыних козаках описаные от сотенного Леплявского правления начато происходыт, то от самого того времены простой народ по своему простолюдству и крайнему их неразуменыю, устрашась таковаго описаныя, началы з сотне Леплявской, оставляючи свои жылые домы впусте, за рубеж побег чыныть, яко то уже сего февраля 12 противь 13 чысел несколко человек избежало, а имено: козак Остап Кысляк и посполытые господина асаула полкового Мыхайла Лукашевыча — Гордей Шуляк, сотныка Леплявского Левыцкого — Максым Сучок и Захарко Боровык, да удовствующой сотныковой Лазаревичевой — Хома Лытвин и Яким Лытвын же, за якым оных побегом и указно повеленного с хат рублевого окладу на следующый квартал за те пустые хаты взыскывать крайне будет не с кого. Того рады о вышепысанном в Комысыю сочыненыя в полку Переясловском генеральной ревизии сотеное Леплявское правленые представляя, покорно просыть, дабы и другие сотне Леплявской как козакы, так и посполытые по состояныю м-ка Леплявого в блызкосты от рекы Днепра по нинешнему удобному зымнему времени на тую сторону р. Днепра побегу чыныть не моглы, не повелено ль будет от иной Коммысии с повеленым описаныем, пока р. Днепр розлыется, в сотне Леплявской поудержатся, илы тое описаные в окончание прыводыть, в том с Комысии сочыненыя в полку Переяславском генеральной ревизии в сотеное Леплявское правленые в резолюцыю чрез ордер предложыть милостыво не оставыть.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 98—99.

Рескрипт Катерини II малоросійському генерал-губернатору П.Румянцеву про вжиття заходів для боротьби з повстанням у Правобережній Україні (1768 р., липня 12)

При обратном из Военной коллегии отправлении последняго куриера вашего не было времяни ответствовать обстоятельно на доношения ваши от 15 и 19 июня, но как не оставил, однако же тогда нам действителной тайной советник граф Панин зделать вам предварительное сообщение о наших мнениях, то и подтверждаем мы сим все, от него к вам писанное, и в дополнение к тому вступим здесь в далнейшия разсуждения и по поводу новой вашей реляции от 23 числа.

Бунт польских в Украйне и Подолии крестьян должно щитать следствием Барской конфедерации, ибо тут фанатизм католиков возбудил равной и в наших единоверных тем больше, что они сугубо еще побуждены быть могли как мстительностию за причиненное насилие и обиды в Матренинском монастыре, так и обольщениями прокравшихся к ним запорожских своевольников, коим нетрудно было возмутить чернь ложным предявлением присилки своей противу барских мятежников по указу нашему.

В истребление фанатизма, а с ним вместе и других двух причин разсудили мы за нужно публиковать особливой на имя единоверных наших манифест. Здесь следует двести печатных эксемпляров онаго, кой вы сколько можно более за границею обнародовать имеете. Мы надеемся, что сей манифест скоро произведет желаемое действие и, что по крайней мере крестьяни, из простоты к запорожцам приставшии, скоро обман свой увидят.

Равныя эксемпляры посланы в Киев к генерал-губернатору Воейкову и в Варшаву к послу князю Репнину для равномерного по земле в нужных местах разсеяния.

Сверх того, чтоб в разсуждении запорожцев самых, кои по всем обстоятельствам главныи злу начинщики, с достоверностию спознать, всем ли они Кошем согласны были на отправление в Полшу шайки своей или же только некоторыя из них своеволники сами собою дерзнули на шалость без ведома кошевого и старшин, отправляется ныне в Кош грамота наша, с которой здесь для вашего известия копия прилагается. Вы не оставите согласовать по оной примечание и поступки ваши, дабы с сей стороны истинну открыть и пресечь размножение пламяни.

Собственные ваши в самом начале суматожи принятыя воинския меры свидетелствуют нам и искуство, и усердие ваше, почему всемилостивейше и апробуем мы их, ссылаясь, впрочем, на данные вам чрез военную колегию наставления и рекомендуя только наивишее употребить к тому попечение, чтоб при сохранности границ наших от безпокойств как можно скорее прекратить в смежности оных волнение польских крестьян и чтоб особливо захватить в руки шатающихся между оными запорожцов.

Касательно перваго из сих намерения имеете вы примечать, какое произведет действие обнародываемой чрез вас манифест и к нам о том доносить, а в последнем можете вы посылать в полские границы нужныя воинския команды и употреблять оными силу, естьли необходимо надобно будет для получения оттуда запорожцов, а чтоб ваши распоряжения действительнее еще быть могли, надобно вам по возстребованию нужды и важности обстоятелств уведомлять об оных заранее киевскаго генерал-губернатора и командующих в Полше генералов чрез возстановление с ними кратчайшим и удобнейшим путем без посредственной переписки, ибо таким образом согласныя со всех сторон меры и подвиги могут смущению скорейшей конец зделать. Сие самое взаимное сношение предписали мы ныне к киевскому генерал-губернатору и командующим в Полше с вашей стороны генералам.

Равномерно апробуем мы учиненное вами определение о выбегающих под покровительство наше поляках. Продолжайте тем и далее, но с изъясненными вам от действительнаго тайнаго советника графа Панина осторожностями, то-есть отбирая у них ружье и все другия военные снаряды, наказывая, чтоб жили в совершенной тишине, и требуя напоследок, чтоб каждой под присягою открыл вам, не подписался ли и он волею или из принуждения под Барскою или другою какою конфедерациею и в противность последнего Варшавскаго сейма.

Кто принесет в том признание свое, должен будет зделать и записать в ближнем польском городе формальной рецес в опровержение поступка

своего и с обещанием верности к королю и републике и совершеннаго навсегда повиновения к узаконениям и конституциям Варшавского сейма 1767 и 1768 гг. [...]

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 127—129.

Указ Малоросійської колегії Переяславській полковій канцелярії про вжиття заходів для боротьби із втечами селян з Лівобережної України в Новоросію та на землі Запорозької Січі (1772 р., травня не пізніше 12)

Малороссийская коллегия слушали сообщения господина генерал-аншефа, предводителствующаго Второю армиею, и кавалера князя Василия Михаиловича Долгорукова, в котором обявляют, что почти ежедневно многие малороссияне уходят из своих селений, приходят к нему, господину генерал-аншефу, и просят от нево к поселению своему казеной земли, обявляя при том, будто би они слишали, что от нево, господина генерал-аншефа, таковое поселение чинить приказанно, а как де сие до нево совсем не принадлежит, то сколко он, господин генерал-аншеф, их от себя ни отсилает, однак донине от сево не может облегчен быть, для чево де теперь уже отсилает их под караул в полковую Полтавскую канцелярию для отправления по-прежнему в те места, откуда они уходят. А от Малороссийской коллегии требуют во всех местах публиковать, что он, господин генерал-аншеф, никакова поселения ни на казение, ни на свои земли не делает, да и земли своей здесь в нево нет, и чтоб не отваживались тем никто ево безпокоить.

А кроме того, получени в Малороссийской коллегии представления от господина генералного обозного, Малороссийской коллегии члена и кавалера Кочубея и от протчих Полтавского полку владелцов, что из деревень их посполитие многочисленними партиями с семями и со всем движимым имением делают побеги, и что сии беглецы, переходя таино линию, селятся в тамошних местах по отводу им земель от запорожских козаков и владелцов, состоящих под правом Новороссийской и Слободской губернии, куда уже до несколько тисяч сошло. А по справки в Малороссийской коллегии явилось: 1) в височайшем имянном е. и. в. указе, декабря 10 1763 г. состоявшемся и опубликованом, изображая, известно де е. и. в. ученилось о малороссийской посполитом народе, что многие, оставя свои жилища и економию и не рядя о своем и общем добре, переходя столь часто с места на место, что не в состоянии потому и малеишои твердости в своем домостройтелстве основании положить и тем самим находясь празними, подвергают себя краинему разорению и нищетству. Того ради, милосердуя об них, к собственному их от того предохранению и защищению для возстановления их добра и покоя всемылостивеише повелевают е. и. в. тому малороссийскому посполитому народу всем, где кто с публикования сего указа на поселении в земледелстве, работе или услужении находится, преби-

вая по их собственим желаниям, спокоино без всякой висилки и без и малеишого утеснения, равномерно же [...] с места на место переход иметь во всем на том и непременом основании прав малороссииских в книги Статуту изображенних; 2) в указе ис правителствующаго Сената, августа 22 дня 1767 г. состоявшемся и публикованом, изображенно, что е. и. в., известясь, что многие люди, а особливо из жителей Московского уезда, невзирая на прежде публикование укази, держат у себе и укривают в домах своих чужих беглих и не имеющих пашепортов люди, изволили указать Сенату во всем государстве учинить подтверждение, даби, во исполнение прежде изданих указов, нихто ни под каким видом и какого бы хто звания ни бил, не имеющих пашепортов и писмених видов людеи и крестян в домах своих держать и укривать не отваживались. О чем тем указом наистрожайше подтверждается с тем, что естли кто в преступлении сего виновним наидется, тот подвергнет себе неизбежному наказанию по всей строгости прежде изданих о том указов; 3) хотя указом правителствующаго Сената прошлого 1771 г. мая 25 и позволено из здешних козаков до тисячи семей иметь поселение при Азовской крепости, но таковим желающим велено иметь отпуски с пашепортами полкових канцелярий. И для того по указу е. и. в. Малороссииская коллегия приказали: во все полковие канцелярии послать укази, чтоб о висшеписаном как во всех местечках в торговие, так и в протчих жителствах, не пропуская никакого в воскресние дни при церквах, опубликовано било, слушая, чтоб никто отнюдь как с посполитого народа, так и ис козаков в отменость висшеписаних указов побегов не чинили. Для чего от полковой канцелярии, зделав везде по заставам срогое повеление, чтоб такових бегающих отнюдь пропускаемо не било и наблюдать того накрепко самим полковим канцеляриям, сотеним правлениям обще с учреждеными нине от полкових канцелярии и от предводителей особими смотрителми, опасаясь, ежели впредь коллегии доидет о пропуске где-либо на заставах такових бегающих, самим присудствующим и смотрителям ответа и тяжчаишова штрафа, и ежели где увидано будет о побеги из жители здешних к поселению куда-либо без отпусков и пашепортов, за такими тотчас посилать команди для забратия их под караул и представления в полковие канцелярии, в коих оних допрашивать, куда они и по чиему подговору уходить намырени били и представляя о том к резолюции коллегии а между тем, семеиство их [с] скотом и имуществом отдавать на прежние жилища, а самих ходыев и виновнеиших к тому побегу держать под караулом до воспоследовании от коллегии по представлении об них резолюции. А как в указе из правителствующаго Сената прошлого 1765 г. марта 3 дня его сиятелству господину генерал-фелдмаршалу, малороссиискому генералу-губернатору, коллегии Малороссииской президенту и кавалеру графу Петру Александровичу Румянцеву состоявшемся сверх прописаних в том указе пунктов, постановленом в Новороссииской губернии плану особо дополненно, чтоб в Новороссиискую губернию, кроми Екатерининской провинции, на поселение токмо чужестранних всякого звания и нации людеи из всех мест волних принимать, а черкас малороссиицов и руских отнюдь никаких других туда на поселение не принимать, как единствено вишедших из-за границы, з земель, скипетру е. и. в. не принадле-

жащих, то послать в канцелярии Новороссиискои губернии, в Слободскую Украинскую и губернскую и в Сеч Запорожскую указі, чтоб о бегающих из Малой России посполите и козачого звания людей отнюдь принимаемо не било, и естли где тамо уже приняти — всех вислано б, и впредь, естли являтся, будут такови беглецы висилаемо б под караулом на прежние жилища. А особливо к главному командиру Новоросииской губернии, господину генерал-аншефу, киевскому генерал-губернатору и кавалеру Воейкову сообщить, требуя даби он и от себя не оставил Новороссииской губернскои канцелярии и всем пограничним фарпостам подтвердил, даби в той Новороссийскои губернии бегающих из Малои России людей на поселение принимаемо не било, также и на пограничних фарпостах таковых имано б и отсилано б под караулом в ближаишие здешние уряди.

И о сем для ведома к господину генерал-аншефу и кавалеру князю Василию Михайловичу Долгорукову сообщить и ево сиятелства господина генерал-фелдмаршала, малороссииского генерал-губернатора и кавалера графа Петра Александровича Румянцева уведомить, не благоволит ли ево сиятелство от себя в Сеч Запорожскую подтвердить, даби на поселение бегающих малороссиян на землях, Воиску Запорожскому принадлежащих, принимаемо не било и являющихся отсилано б за караулом обратно в Малую Россию до первих здешних урядов. И полковой Переясловской канцелярии чинить по сему императорскаго величества указу, а куда надлежало — сообщении и укази послани.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 163—166.

Актовий запис про призначення цісарсько-королівським губернатором Королівства Галичини та Лодомерії Теофіла Щуки львівським гродським регентом (1773 р., лютого 7)

[...] Ми, уповноважений комісар цісарсько-королівського уряду та губернатор королівства Галичини та Лодомерії, повідомляємо всім, кому належить, а особливо достойникам і мешканцям Львівської землі, що ми, маючи рекомендацію спроможностей і чеснот вельможного Теофіла Щуки, львівське віце-регенство, яке після звільнення вельможним Ігнатієм Карневським до рук наших на зберігання потрапило, згідно з цим і в присутності свідків призначаємо, давши цьому вельможному Теофілу Щуці потужну владу, уряд регента згідно з вищезаписаним правом і загальним звичаєм провадити і виконувати, щоб його за правдивого і законного львівського гродського регента всі визнавали, в присутності свідків оголошуємо, і добру присягу на уряд львівського гродського регента під проводом цісаревої Марії-Терезії і т. д. і згідно з вищезаписаним правом вельможним Теофілем Щукою перед львівським гродським судом без одного гродського урядника урочисто виконану. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 3: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 648.

З указу Слобідсько-Української губернської канцелярії про покарання українських селян — учасників селянської війни в Росії (1775 р., січня 9)

По Указу е. и. в. в Слободской Украинской губернской канцелярии, слушав репорта господина полковника и царицинского коменданта Цыплетева, в котором написано: известной де государственной злодей Пугачев с помощию божиею как от Царицина с немалым уроном, так и в поле деташаментом господина полковника Михелсона вовсе разбит и в плен от него, тирана, взято до 6 тыс. человек, которым ордером господина генерал-аншефа и разных ординов кавалера графа Петра Ивановича Панина велено ему, господину полковнику, учинить разбор. А как он, господин полковник Цыплетев, находя на многую чернь, а особо на помещичьих крестьян, не предавали ль они господ своих на смертное убивство злодею и не делали ль оного сами, имея немалое сумнение, а там, в Царицыне, никакова на них доказательства под жестокими истязаниями отыскать способу не оставалось и все единогласно показывают, что бутто взяти под неволею, чего быть почти не упователно. На представление ево, господина полковника и коменданта, его сиятельству велено оных разослать по тем губернским и воеводским канцеляриям, где они приписаны, с тем, чтоб оные канцелярии, исследовав на месте о известных убивствах, обличения их в том представили на решение вешней своей команде, а естли они тому причастны не будут, то б зделали телесния наказания, какие ему, господину полковнику, предписаны, отпустили б в доми. Для чего з данных господину генерал-порутчику и ковалеру Александре Васильевичу Суворову, а потом и его сиятелства, повторенных ему, господину Цыплетеву, с вишеписанных пунктов копию при том приложил, и те пленные ведомства Украинской губернской канцелярии и приписных к ней разных мест для точного об ных изследования при именном списке, в котором и дача им кормовых денег показана, кой следуют в силу его сиятелства поволения ко взысканию з тех жилищ, в партии за конвоем отправлены при том репорте. И по тому представя, просить, получа оных колодников, как в разборе и в отправлении от себя, так и во взыскании с тех жилищ денег дабы интересу не было гибели, хотя б кто каким случаем и выбыл, без из[ъ]ятия поступить по точной силе приложенных пунктов. И о получении оных, также и по взыскании денег и по написании в приход ево, господина полковника, уведомить.

А во оном приложенном списке показано, что отправлено ис Царицына 19 человек. С того числа, как в том же списке отмечено, бежало 2, померло 4. Кормовых же денег, коих всех употреблено, — 23 рубли 26 копеек. А Острогожская провинциалная канцелярия 23 числа минувшаго декабря присланным в губернскую канцелярию репортом обявляет, что в канцелярию Павловской крепости оных малороссиян ис Хоперской крепости прислано 13 человек, а царицынскои отводец Сапожников в ту канцелярию Хоперской крепости обявил, что из оных малороссиян в пути померло шесть человек, а затем осталось налицо семь, а именно: Семен, Ан-

дреев сын, Кунденко; Роман, Иванов сын, Соложенко; Андрей, Антонов сын, Полтавченко; Кирило, Корнеев сын, Гаркавенко; Игнат, Павлов сын, Чигиринченко; Кондрат, Ефремов сын, Червяченко и·Данила, Герасимов сын, Криворученко, которые в губернскои канцелярии допрашивани и показали, что оны жительствовали: Кунденко — Сумской провинции Миропольского комисарства, помещика секунд-майора Ивана Зарудного с. Закобылья подданнои, а с прежняго жилища отлучился в [1]772 г., в апреле месяце с данною от Мирополского комисарства годовою покормежною на Ялтан для заработивания, где и находился до захвачения в прошлом 1774 г. в злодейскую Пугачева толпу, в коей был толко две недели при волах, а по разбитии той толпи взят в г. Царицин под караул; Соложенко и Полтавченко — Острогожскои провинции Бирюченного комисарства владелческо[й] сл. Алексеевки подданные, с прежняго жилища отлучились в [1]771 г., в апреле месяце з данными от Бирюченского комисарства годовыми покормежними на Ялтан для заработивания, где находились до захвачения их в прошлом [1]774 г. в Спасов пост в злодейскую Пугачева толпу, в коей и находились шесть дней, а по разбитии оной взяти в город Царицын под караул; Гаркавенко — Валковского комисарства господина генерал-аншефа и ковалера графа Ивана Симоновича Гендрикова с. Снежкова Кута подданной, из жилища своего отлучился в 1771 г. с прикащиком оного села Саранским на Ялтан для зарабатывания, где и находился у разных тамошних жителей с наиму до захвачения ево в [1]774 г. в Спасов пост в злодеискую Пугачева толпу, в коей и находился шесть дней, а по разбитии тои толпи взят в город Царицин под караул; Чигиринченко — Олшанского комисарства госпожи генералши Хорватовой сл. Лютовки подданной, из жилища своего отлучился в [1]771 г. з данною из Олшанского комисарства годовою покормежною на Ялтан для заработивания, где и находился прошлого 1774 г. по Петров пост до захвачения в злодеискую Пугачева толпу, в коей и находился четеры дни, а по разбитии толпи взят в город Царицин под караул; Червяченко — оной же сл. Лютовки подданной, с которой отлучился в 1772 г., в апреле месяце з лютовским же жителем Гаврилом Токаренком по наиму на Ялтан з данною оному Токаренку из Олшанского комисарства покормежною, где и находился до захвачения в злодеискую Пугачева толпу, в коей был толко четире дни, а по разбитии оной толпи взят в г. Царицин под караул; Криворутченко — малороссийского Черниговского полку м-ка Сосницы подданной тамошнего правящего сотничью должность Филона Шатыли, из жилища своего отлучились назад тому годов з шесть с отцом своим на Волгу, где и находился до захвачения ево в злодеискую Пугачева толпу, в коей был толко четыре дни, а на пятой день, по разбитии оной толпи, взят в г. Царицын под караул. Все ж оне в злодейскую толпу взяти не по собственной их воле, а по захвачению оною силно, а в ту их битность оною толпою разорения селении и убивства людей не случалось и они сами никому разорения и убивства не чинили, и оного злодея Пугачева не видали. [...]

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 183—187.

Донесення жителів м-ка Бровари до Генерального військового суду про спроби Київського Троїцького больницького монастиря закріпачити їх (1776 р., січень)

В оной Генералний суд подавано от нас, нижеподписавшихся и вирителей наших, козаков броварских, минувшого [1]775 г. декабря 3 дня доношение, коим представляя, что Киево-Печерский Троицкий Болницкий монастир ненадлежаще привлекает нас в подданство и многия причиняет утеснения, просили о защищений от неправого того монастиря нападения. Которое доношение с учиненного в суде Генералном того ж декабря 18 дня определения возвращено нам за пометою с тем, чтоб мы и вирителе наши за причиняемие от показанного монастиря обиды искали на тот монастир в надлежащом суде.

За возвращением же нашим з Глухова в доми полковая Киевская канцелярия, не дав времени в соответствие помянутому Генералного суда определению ни одному с нас приступить к искателству на показанный Болницкий монастир, посланным в сотенное Киевское правление указом велела нас и верителей наших, забрав с женами и детми и со всем имуществом, отдать в подданство помянутому Болницкому монастиру. Почему того монастира люде с определенными от сотенного Киевского правления, находя ґвалтовно на наши доми, в некоторых, ограбыв, позабырали пожитки, а других, притесняя насилно, привлекали к порабощению монастиря, стремясь сколь возможним образом привесть нас всех в крайнейшое разорение. Таков полковой Киевской канцелярии поступок, сколь противозаконной и предосуждающой ей должность, которою такови места в предохранении подчиненных ей казаков от утесняющих обязаны иметь, столь болше откривающий понаравку на сторону Болницкаго монастиря, во угождение которому не толко что допустить нас в обиду позволила, но еще повелением своим, сотенному правлению данным, болшему нашему разорению была причиною. Для того, впредь осуждения такова оной полковой канцелярии поступка, мы, посилаясь на прежде подаванное в суд Генералний вышеупомянутое доношение, доказывающее справедливость нашу о козачестве, тем более неоспоримую, что оная полковая канцелярия в данной от себя виписе сама изяснила наше козачество, равно и суд Генералний в помете своей, на доношении нашем учиненной, прописал нас козаками, предоставляя потому о наших обыдах искать на показанной монастирь, вторично прибегаем к милостивому суда Генералнаго правосудию и покорнейше просим, приняв во уважение столь утесненное наше состояние, от полковой Киевской канцелярии приведенное болше в разорение, послать в оную полковую канцелярию указ, которим предписать, чтоб насилним принуждением к подданству под часто помянутой монастирь нас не утесняла. А чтоб тот монастирь не покушался и впредь самоволно нас разорять, запретить оному в силе указов и малороссийских прав, повелев для пресечения совершенно того усиловного от монастиря нападения ко-

мисарству Киевскому учинить следствие о нашем козачестве, минуя по вышеписанным обстоятелствам полковую Киевскую канцелярию, и предь охранить нас и верителей наших от далших обыд и напрасной волокити.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 192—193.

Рапорт прикажчика поміщиці Є.Скоропадській про намір її підданих записатися до глухівського міщанства (1782 р., квітня 7)

Владения вашего высокоблагородия сл. Кубриковской, за г. Глуховом и форштаттом того ж г. Белополовским состоящей, подданные Данило Шутов, он же прозывается и Морозовим, Степан Рыбалка, он же прозывается и Чмирем, Николай и Афанас Чмире, Афанас Рыбалка, он же и Муковозов, Никита, Кузма и Яким Стеценки, кои прозываются и Харламенками, Наум и Корней Тихоновы, Никита Ляшок, Свирид Васюнко, Егор Шарапов, Андрей Шашель, он же прозывается Бубным и Попченком, а сверх тех и жительствующию на форштатах Красногорских Матвей и Кондрат Кубраки, Грицко [...] и Тимофей Белий, да на Веригинском: Павел Рева и Антон Сергеенко, он же и Тесленко, подали в Глуховский городовий магистрат доношение с прошение[м] о написании их з семеиствы по новосочиняемой ревизии в общество мещанства глуховскаго. И будучи от урядников того магистрата обнадежены, иные приторговали себе домы мещанские и в оние, а другие — к разным жителям глуховским почти все свое имение, скот и зерном хлеб до немалико числа четвертей повывозили и перепрятали, и не токмо вышеписанные, но и все подданные, говоря единогласно о вписании в мещанство, делают ослушность в отправлении подданнической повинности, изби же, к огороды определенные, опустошивают и на оных, и на землях пашенных на следующее лето ничего не сеют, чем доволно открывают свое с владения вашего удаление. Сего ради обо всем вышеписанном вашему высокоблагородию репортую, и что в таком случае мне с ними делать — нижайше прошу снабдить меня милостивою резолюциею. Но, дабы в работе остановки последовать не могло, нижайше ж прошу не оставить повелеть присылать из с. Дунайци людей, хотя человек по 10 с переменою.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 205.

Лист генерал-поручика П.Текелія до катеринославського намісника про арешт на російсько-турецькому кордоні гайдамацького загону і про переховування гайдамаків жителями прикордонної смуги (1784 р., жовтня 19)

Занимающей по р. Бугу донскими полками кордоны господин походной атаман Янов, представя ко мне из числа впадающих з сопротивной стороны населения, вблизу той реки лежащия, гайдамак 14 человек: Федо-

ра Головка, Василья Бурмагу, Антона Кишинского, Афанасья Белого, Остапа Летучего, Якова Лысого, Тимофея Тимошевского, Назара Сандура, Демяна Коваленка, он же и Крыворотой, Тимофея Шепеля, Осипа Заставу, Илью Доманиченка, Федора Маиданника и Ивана Тарана, рапортом представляет, что из числа показанных гайдамак первые сем по переходе их на сю сторону р. Буга в партии до несколька человек обращались с 22 числа минувшаго сентября в разных поселениях арнаутских грабительствах, а притом и в поворовании на посту Витовского кардона 15 казачьих лошадей и убивстве одного раскольника. Из последовавших для поимки их, и когда посланная от него, Янова, для поимки с есаулом Красновым и хорунжим Шашловым команда, уведав от освободившагося из рук гайдаматских арнаутского прапорщика Гремякова о следах сказанных разбойников, их преследовала между Кременчуцкого и Черталского кардонов в самую глубокую и мрачную ночь, причем хотя и были они разбиты, однак кроме раненного из числа их Романа Лысого, вскоре потом умершаго, да уворованных ими в кардоне Витовском казачьих 15 лошадей отнюдь переловить их возможности не имели. Протчие ж гайдамаки по крайней с дозжем темноте обратясь в бег внутрь границы, от тамошних селений скрылись в тростниках и других местах, служивших убежищем; а на другой день, изыскав следы о их укрывательстве и достиг их, переловили. И в показаниях о своих злодеяниях оговорили в сотовариществе с ними и последующих пяти человек, которыя, переезжая по бытности их на турецкой стороне на здешную, в разных местах, как в Полше, чинили многия грабежи и смертоубииства, да в прошлом [1]783 г. при устье Мертвых Вод кардонных казацких лошадей поворовали, почему вновь за сим отряженная каманда, нашед с них Назара Сандура, Демяна Коваленка, он же и Крыворотой, в слободе арнаутской Скаржинке, Трофима Шепеля в слободе ж секунд-маиора Михалорота, да в Гарду Осипа Заставу и Илью Доманиченка, и забрав их под караул, к нему, господину Янову, представила. Сверх того, прикосновены в злодеяниях и последные два, вышедшия собою сего года в августе месяце из-за турецкой стороны якобы по желанию остатся здесь на жительстве: Федор Майданник и Иван Таран, которые и сами о бытности прежде в их шайке на грабительстве, так как и первые, о содействии разных грабительств и нападении воровским образом сознали. Показанныя же перешедшия, как оказалось, один убит, сем пойманы, а три с ватагом их Тягуном бежали. И думать, яко они перешли р. Буг попрежнему, где как показанной походной атаман мене рапортует, что сего месяца 3 числа турецкия две партии, обращаясь по той стороне в искоренении их, нескольких поимав, девяти казнили смертию. Я о всем вышеписанном его светлости высокоповелительному господину генерал-фелдмаршалу и разных орденов кавалеру князю Григорью Александровичу Потемкину донесши, и как со оных гайдамак Василей Бурмага, будучи скован руками вместе с оговоренным в грабительстве с Демяном Коваленком, он же и Крыворотой, чрез оплошность караульного афицера и по слабости часовых сего месяца против 11 числа бежали, за что виновники тому повергнут[ы] суждению. Последныя 12 человек к вашему высокородию при сем за караулом для надлежащего поступления по законам препровождаю

со взятыми порознь показаниями, с коих усмотреть изволите, что жители тамошние о таковых бродягах, переходящих тайно границу, не только страже, но и никому не извещают, но, принимая их, дают убежище, каковое скопище сих злодеев всегда есть в Гарду, которой совместно и от стороны турецкой содержится, а по той связи от здешних жителей, обращающихся тамо в рибной ловле, предузнав о всем, переходють иногда и под видом нашей стороны жителей, что страже пресеч по сим обстоятельствам нет возможности. А потому и прошу вашего высокородия о непринятии переходящих з сопротивной стороны тайно, без сведения состоящих на страже каманд, лежащих над р. Бугом селеней начальникам учинить предписание.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 216—218.

Уривок з «Топографического описания Черниговского наместничества» про хліборобство в Лівобережній Україні (1786 р.)

[...] в залежності від грунту врожай хлібів буває неоднаковий.

1. У степових повітах він, звичайно, у вісім, десять і дванадцять, а в лісових — п'ять, шість і до десяти разів збільшує прибуток. Чудова родючість степових земель повинна б, в порівнянні з лісовою, давати значно більший прибуток, але цей останній в багатьох місцях не поступається першому. За моїм спостереженням, причина цього полягає у недосконалих [...] плугах, якими користуються степові хлібороби. Ними, через їх будову, так важко орати, що треба запрягати по шість і вісім волів, які з великим напруженням ідуть дуже поволі; часом трьом чоловікам важко обслужити один плуг; оскільки не кожний селянин має таку кількість волів і потрібну кількість членів сім'ї, то, звичайно, два, три і чотири господарі спрягаються в один плуг і таким чином орють свої ниви. Із цього виходить як незручність, так і втрата родючості, бо, по-перше, під жито і інші хліба, які цього вимагають, тільки один раз, на початку літа, рілля зорюється під пар, оскільки для другого разу на це невистачає часу, хоч замість цього другий раз і орють особливим знаряддям, яке називається рало; але на ньому нема такого заліза, як на плугах, а тільки вбитий один, два і більше дерев'яних зубів, і воно нагадує борону, то, по-друге, підняту плугом дуже широкими і грубими скибами, масну і тверду ріллю не можна на дрібні частини розділити ні ралом, ні бороною, і через те частина посіяного насіння не сходить, а інша заглушується бур'янами.

2. На відміну від цього хлібороби лісових місцевостей краще встигають в швидкому обробітку землі своїми знаряддями. У лісових місцевостях дуже рідко вживається плуг, який менший і легший від степового. Звичайно там вживають таке знаряддя, як соху [...] У соху без коліс запрягають одного коня, через що вона називається однокінною, а рідко в яких місцях — двох, тоді як в соху на колесах запрягають двох, трьох і чотирьох волів або

коней; за першою ходить один чоловік, за останньою також один, але не більше двох. На однокінці заліза не більше, ніж його має соха на колесах, а на обох стільки, як на плузі, що оре землю; це залізо називається лемешем. Цей леміш лежить на плузі горизонтально, а на осі — косо і менше піднімає землі, ніж перший. Степовий плуг відрізує зараз землі від шести до восьми вершків, соха на колесах — чотири, п'ять, однокінка — чотири, але дві останні працюють швидше і цим встигають два рази на рік зорати все поле, роздрібнюють ріллю на малі шматочки, що найосновніше в хліборобстві, і менше вимагають робочої худоби та людей [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 474—475.

Уривок з «Топографического описания Харьковского наместничества» про хліборобство на Слобожанщині (1788 р.)

Українські хлібороби більше висівають ярових, ніж озимих хлібів, бо трапляються непогожі, мокрі або безсніжні зими, під час яких озимі посіви часто випрівають, через що і врожай непевний.

Грунти переважно сухі, тверді і в'язкі, заростають грубими бур'янами і сильним корінням. По цій причині хлібороби для оранки вживають великі плуги, в які впрягають по чотири, шість чи вісім волів, зважаючи на справність знаряддя, на якість грунту і на силу робочої худоби [...]

Вживають тут і звичайні сохи з двома сошниками, і ще одне знаряддя, так зване рало. Роблять це рало подібно до борони з одним рядом п'яти або шести великих дерев'яних зубів, або клювків, на які накладаються залізні зуби, але обидва ці знаряддя більш придатні для орання м'яких і піщаних грунтів, також для повторного переорювання під озимі хліба, але інколи за недостачею і бідністю використовуються замість великого плуга.

Для скорішого весняного посіву землероби звичайно орють свої ниви плугами під зиму, в жовтні (така оранка називається зяб), а після того, як відкриється земля, в березні перш за все сіють мак і ганус, далі по черзі ячмінь, пшеницю, овес, горох, сочевицю, просо, льон і коноплі, на легких і сухих грунтах — гречку.

У безлісних і малозаселених степах щорічно зорюють плугами цілинний степ або довго неорані перелоги. На таких піднятих нивах з надійного, доброго насіння сіється перший раз ганус або просо, яке вимагає також твердого грунту, а на привільних і інших соковитіших цілинах першим посівом є яра пшениця.

У наступний рік такі новозорані ниви засіваються також просом або пшеницею, на третє літо засівають вівсом, після вівса житом, а після збору врожаю жита воно залишається перелогом на декілька років.

Таким способом оброблений і удобрений дикий степ перетворюється в краще пасовисько. [...]

Зібране з поля збіжжя відвозиться в село на гумно, або складається на хуторах, або ставиться в ожереди серед поля на нивах [...] Українці при

молотьбі розкладають снопи вверх колосом на току, щоб трохи висохли; заможніші хлібороби для молотьби хліба роблять клуні. Молотять з таким розрахунком, щоб, крім вимолоченого зерна, одержати і корм для худоби. В порівнянні із сіном сиромолотна солома на зиму для худоби складає половину корму. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 475—477.

З рапорту київського намісника малоросійському генерал-губернатору П.Румянцеву-Задунайському про повстання в с. Турбаях і заходи, спрямовані на його придушення (1789 р., червня 26)

По указу е. и. в. из правительствующаго Сената, от 19 апреля сего года ко мне последовавшему, подтверждающему о скорейшем исполнении даннаго здешнему наместническому правлению об отсужденных из владения помещиков Базилевских в козачье звание 76 человеках с их родом и грунтами по случаю оказиванного и всеми жительми с. Турбаев помещикам непослушения в мнении, что купно в первыми могут остатся в козаках и что и те ими, паче уже в роде своем, число умножить искали и оказивали упорства, и когда по справкам по произведенным об них делам найдены имянной список и самой тот, на которой от правительствующаго Сената указано, также и судные речи, произведенные об них в Генеральном суде, то и отправил я наместническаго правления советника и кавалера Корбе [...] Хотя же, как он рапортовал, и было затруднение и упорство продолжаемо при изыскании рода, однако ж потем из дел о 76 человеках справкам и изысканиям деиствительнаго их роду разбор был к концу приводим и по тем затруднениям, от них наносимим присвоением и подданных Базилевских, для предосторожности требовало им, Корбе, отстоявшаго в округе Голтвянской Тамбовскаго пехотнаго полку отряду команды в одном том разсуждении чтоб в виду сей и удобнее неповинующихся к суду отправить, и исполнение в отчислении в козаки отсужденных, и остальных в приведении по-прежнему помещикам в повиновение и спокойными всех их учинить, которой, однако ж, по случаю повеленнаго тому полку и другим, в сей губернии бывшим, похода не было прислано. А 13 сего месяца помянутой советник Корбе, явясь ко мне лично, объявил, что разбор отсужденных в козаки и их роде действительно был кончен 7 числа и положено было по указу правительствующаго Сената исполнение учинить сего месяца 8 числа, которого совсем нечаянное случилось от турбаевских жителей произшествие. Оне по полуночи в 9 часу вдруг во всем селении подняли крик в словах: «Згон сельской берут», к испитанию чего тотчас послал он, Корбе, земскаго исправника, уверяя и сам их, что они ничего тут не потеряют. Но вдруг стала наполнена вся улица народом с разными орудиями, к убийству приготовленными, как-то: пиками, косами, ружами и тому подобными, и число их умножилось бабами и обоего пола малолет-

ными, и сколь скоро зделан крик напасть на суд, столь отважно и поспешно поступили на то: в избе, где суд помещался, вибив окошки и войдя в оную, всех канцелярских служителей и всех, кто при суде ни случился, били нещадным смертным боем. И в то же самое время, другою толпою отделясь в двор помещиков Базилевских и обхватя покои, и выбив окошки, в оные и в двери ввойдя, его, Корбе, чувствительно палками били и, под свой караул взяв, из дому по[ве]ли. Обеих же помещиков Базилевских и сестру их, девицу, до смерти убили. 14 ж числа в присланном из Голтвянск[ого] нижнего земскаго суда рапорте представлено как о убивстве тех помещиков Базилевских и сестры их до смерти, согласно так что и в гостях бывших надворнаго советника Степана Тарнавскаго, двора е. и. в. пажа Остроградскаго и должность исправлявших земскаго исправника и заседателей, также секретаря и губернскаго магистрата казенных дел стряпчего, и Голтвянскаго уезда стряпчего ж, канцелярских служителей и других чинов жестоко побили, дела, при суде бывшие, забрали и дом Базилевских разорили. А при том бое должность исполнявших чинов принудили зделать: 1) определение, что оне все — козаки и, подписавши, всем им дать копию; 2) по тому определению указ к атаману, ими избранному, Василью Цапку, со утверждением того определения о бытии всем им в козаках и о выборе из них атаманом судьи и выборнаго; 3) чтоб на копии показания, ими даннаго, каково от них в нижний земский суд преже представлено, и таково точно из Киевскаго наместническаго правления, от их повереннаго Коробки поданное, прислано с поименованием почти всего села жителей козаками подписались со утверждением всех по оному значащихся козаками, и что оная копия с теми, при деле имеющимись, сходственна; 4) дать им же росписку такову, что они все, таким образом, утверждены козаками добровольно, а не по принуждению от них; 5) дать бланкет на билет, чтобы они могли от себя написать, на кого хотят, и послать в Киев. Что все по их принуждению и угрожениям, лишь бы спасти жизнь свою, когда по их воле того 8 и 9 зделано, подписано советником Корбе, стряпчим губернскаго магистрата Кононовичем, исправником Захаренком, дворянским заседателем Яновским, уездным стряпчим Махном и сельским заседателем Поповычевым и им дано в руки. И сверх того, принудили еще онаго сельско[го] заседателя Поповичева дать от себя росписку с их, турбаевцов, Роману Кобзарю, что он, Поповичев должен представить с Киева от даннаго в погонщи[ки] от помещиков Базилевских сына его, Кобзаря, Григория, а наместо его дать дру[гого] с владения Базилевских; то они, турба[евцы], имев еще между собою советы — выпуст[ить] ли всех сих чинов или удержать для неизвестнаго злого умысла, наконец, то есть 9 числа с полдня, первие позволили мертвия тела помещиков Базилевских и сестры их вывезть в м-ко Остапье для погребения, а потом и самых отпустили выехать из села нижнии земскии суд: господина советника Корбе и стряпчего Кононовича с стряпчим уездным Махном и канцелярскими служителями.

Я к прекращению сего зла в разсуждении, что расположенные было от Екатеринославскои армии Киевской губернии в Голтвянском и ближних к оному уездах полки выступили в повеленной поход, истребовал от находя-

щагось ныне в Киеве господина генерал-порутчика, сенатора войск, инспектора и кавалера Михайла Никитича Кречетникова при штаб-офицере воинскую команду из состоящих при Киеве двуротных команд, и оную туда, в Турбаи, послав с полковою пушкою [...]

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 234—237.

Витяг з рапорту катеринославського, таврійського і вознесенського генерал-губернатора Г.Потьомкіна Катерині II про недоцільність збройного придушення повстання в с. Турбаях у зв'язку з несприятливими політичними обставинами (1789 р., липня 9)

Жители с. Турбая, издавна спорящие с помещиком Базилевским, получили решение Сената в свою пользу. Но споры еще по некоторым неясностям продолжались. Турбаевцы не приняли определения наместнического правления и, раздражась, наконец, убили двух братьев Базилевских и сестру их. От губернатора киевского требовано было команды военной, но я сие оставил, почитая вредным по теперешним обстоятельствам употреблять военную руку против своих и внутри земли, о чем бы сведав, заграничные произвели нелепые толки с умножением дела. Послал я вместо того без всякой команды коллежского советника и кавалера Титова объяснить им важность их преступления, и они шлют ко мне троих с просьбами. Сие селение близко весьма границы новой Екатеринославской губернии: уповаю, что войдет. Естьли угодно в. и. в. повелеть мне, то я без всякой силы сделаю с ними все то, чего они достойны.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 237—238.

Опис міста Києва та занять його жителів (70—80-ті рр. XVIII ст.)

Киев — город стоит 51-го градуса под 26-ю минутою северной широты, а долготы 49-го градуса под 45-ю минутою, а по Миллерову примечанию и сысканию долготы — 48-го градуса минуты 47-и, широты — 50-го градуса 30-и минуты, разстоянием от престольных городов Москвы — в 852-х, Санкт—Петербурга — 1582-х верстах. Положение свое имеет на реке Днепре, по течению оной на правой стороне, а на левой стороне — луга, которые по разлитию реки Днепра чрез два месяца бывают водою покрыты. С одной стороны окружается горами, а с другой — рекою Днепром, а далее — лугами и довольным количеством лесов.

Между гор, лесами покрытых, находятся монастыри и пустыньки [...]

Местное положение сего города в длину — 4 $^1/_2$, в окружность — 18 верст, фигура онаго — продолговатая и регулярная, соответствующая городам. Разделяется оной на три части, из которых первая — Старой Киев — на горе от реки Днепра, в разстоянии несколько сот саженей к западу: вторая — Печерская крепость и форштат, оной так же на горе над самым Днепром, — которой высота от горизонта воды не менее сорока сажень; третая — Киево-Подол с своими предместьями — на берегу реки Днепра, на низком месте, почему и называется Подолом. Сии части отделены одна от другой горами. Первая часть имянуется потому Старым Киевом, что оной первоначально построен князем Кием в 430 году. Печерская крепость и форштат название получили от имеющихся в оной в двух противустоящих над самым Днепром горах пещер, в которых почивают мощи преподобных отец.

Домы правительств помещены в Киево-Печерской крепости и Киево-Подоле. Жителей более на Подоле, нежели в старом городе и Печерском форштате.

Герб города Киева — архангел Михаил, изображен в голубом поле, стоящий на горе в воинском наряде, в правой руке держит меч, а в левой щит, глава не покровенна и около ее венец. Сей герб употребляем был бывшею Киевскою губернскою канцеляриею, которая учреждена была в Печерском форштате; но оной канцелярии Киево-Подол и магистрат тамошний подчинен не был. Касательно же города Подола, где жительствуют мещане, — была печать досего с изображением древней стрельбы орудия наподобие лука с тетивою, называемая куша; но ныне оная более не употребляется. А кем и когда сей герб городу пожалован — неизвестно. А вышеупомянутой утвержден ныне благополучно царствующею монархинею. [...]

[...] В Нижнем городе Подоле живут как великороссийские так и малороссийские люди, и греки, — и сии последнии большею частию выходцы из Польши и из Греции, — исповеданья же все православно-греческого, кроме душ иностранных которые суть лютеранского и римского католицкого исповедания. А между великороссийскими людьми есть и расколники. Старой же Киев и Печерской форштат населен большею частию военнослужащими, в гарнизонах и у долженостей находящимись.

Жители сего города упражняются в торговле товарами: шелковыми, суконными, шерстяными, холщовыми, пушными, кожевными, дегтем, лесом, железными, съестными и питейными припасами. Привозят же оные купцы из городов великороссийских: Москвы, Санкт-Петербурга, Калуги, Тулы, Костромы, Трубчевска, Орла, Севска, Путивля и Курска, также Чернигова, Нежина, Полтавы и других малороссийских городов и частию из-за границы, из Польши, и торгуют теми товарами в лавках. А за границу — в Польшу, Силезию, Гданск, Цесарию, Валахию и в Таврическую область — отвозят для продажи черные смушки, легковесную юфту, говяжее сало в небольшом количестве, белок здешних и сибирских и воск, оттуда ж привозят шелковые, суконные и бумажные товары, виноградное волоское и других сортов вина и бакалию: то есть сушенные древесные плоды, так же польскую ступочную и волохскую каменную и таврическую соль, называемую бугун и протчие тому подобные товары. Из оных же болшою частию отвозят в великороссийские близлежащие города и Харковскую губернию, в Черкаск и донские станицы.

Протчие же кормятся промыслом и продажею разных съестных припасов, а другия ремеслом и рукоделием и разною работою. Мастеровых во всех трех частях немало, а имянно: серебряники, иконописцы, портные, кожевники, сапожники, кузнецы, слесари, ткачи, горішешники, каменщики, столяры и плотники, так же переплетчники и протчее тому подобное. Занимаются или упражняются большою частию в сапожном мастерстве, и некоторые в живописе и мастерстве серебрянных и золотых дел.

Ярмонков и знатных торгов в Старо-Киевской и Киево-Печерской крепостях не бывает. А в Киево-Подоле бывают три ярмонки и начинаются: 1-я, на второй неделе великого поста, имянуемая Зборная; 2-я, маия с 9, Николаевская; 3-я, августа с 15-го числа, Успенская. Каждая продолжается недели по две и более. Чем же на оных торгуют и откудова купечество приезжают, сказано уже выше.

Жители сего города получают нужное для пропитания своего большею частию из Польши и из заднепрских окрестных уезда своего и инных селений. В огородах же своих по тесноте жилищ капусты и других огородных растений сеют и садят мало; в садах имеют яблони, груши, сливы, вышни, черешни, марели, брусквины, грецкие орехи, виноград, шелковицу, дерион, агрус или крыжовник розовый и белый, смородину, малину и другие симу подобные плодоносные дерева и кустарники.

В городе Киеве, кроме состоящих у должностей и в гарнизоне, находится: священно- и церковнослужителей — 144, монахов — 439, монахинь — 309, купцов — 108, мещан — 7402, козаков — 2, крестьян казеннаго ведомства — 610, владельческих — 602.

В сем же городе пребывание свое имеют судебные места, имянно: наместническое правление, уголовная, гражданская и казенная палаты, приказ общественнаго призрения, совестной суд, верхний земский суд, губернский магистрат, верхняя расправа, управа благочиния, уездной суд, дворянская опека, уездное казначейство, городовой магистрат, сиротский суд, нижняя расправа и нижний земский суд. В крепости находятся оберкомендант, артиллерийской и инженерной департаменты и главного кригскоммисариата оберштер-кригс-коммисариатская коммисия и пять баталионов гарнизонных.

Оной город с деревень, с разных оброчных и других статей, и за право винной продажи получает ежегодно доходу — 59708 $^1/_2$ ру.

Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела.
Київ, 1989. — С. 182—186.

Звернення В.Капніста до міністра Пруссії Е. Герцберга з проханням про конфіденційну зустріч (1791 р., квітень)

Пане!

Благаю вашу милість вибачити сміливість, що я дозволяю [собі] звернутися безпосередньо до Вас. Дуже важлива державна справа, яка привела

мене з віддаленої країни до Вашої милості, вимагає якнайшвидшого полагодження і якнайбільшої таємниці. Отже, пане, зважуюся якнайсмиренніше просити Вас зволити прийняти мене окремо; моя місія така, що її можна відкрити лише Вашій милості.

Маю честь залишатися з найглибшою повагою, Пане, Вашої милості дуже смирним і дуже покірним слугою.

Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р.
Місія В.В.Капніста: її передісторія і історія //
Український археографічний щорічник. Вип. 1, т. 4.
Київ, 1992. — С. 222.

Доповідна записка Е. Герцберга королю Пруссії з приводу місії В.Капніста (1791 р., квітня 24)

Вважаю своїм обов'язком якнайсмиренніше доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом і який про себе каже, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах. Він твердить, що [його] післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян, що з них сформували 28 кавалерійських полків по 800 чоловік в кожному, які добре виконували службу, наперекір собі, і не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад; що імператриця сформувала з них п'ять губернаторств у Катеринославі, Кракові [!], Києві і т. д.

Цей емісар має досить добрий вигляд і розмовляє зі мною досить приваблива. Все ж таки, я йому сказав, що я не можу вплутуватися до пропозицій такого роду; що Ваша милість також не захоче про це слухати, доки Ви дотримуєтеся миру з Росією; що, якщо вибухне війна, тоді їм доведеться думати, що треба зробити, щоб шукати і отримати підтримку Вашої Величності. З цим він хоче повернутися назад. Я вважав, що не повинен приховувати від Вашої Величності цю пропозицію, залишивши її на волю Вашої Величності: чи Ви захочете на цьому відіслати цього емісара так, що я вважаю найприйнятнішим — чи Ви захочете, щоб з ним поговорив хтось інший, крім мене.

Треба побоюватися, чи це не був емісар, підісланий російським двором і підісланий для зондування тут грунту, хоча по ньому цього не видно.

Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р.
Місія В.В.Капніста: її передісторія і історія //
Український археографічний щорічник. Вип. 1, т. 4.
Київ, 1992. — С. 225.

Присяга обраних дворянством посадовців до станових дворянських органів та державних установ Київського намісництва (1794 р., січень)

Аз, ниже именованный, обещаюсь и клянуся всемогущим Богом, пред святым его Евангелием в том, что хощу и должен ея императорскому величеству, моей всемилостивейшей великой государыне, императрице Екатерине Алексеевне, самодержице всероссийской, и ея императорского величества любезнейшему сыну государю цесаревичу и великому князю Павлу Петровичу, законному всероссийского престола наследнику, верно и нелицемерно служить и во всем повиноватся, не щадя живота своего до последней капли крови, и все к высокому ея императорского величества самодержавству, силе и власти принадлежащие права и прерогативы (или преимущества), узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению силе и возможности предостерегать и оборонять и при том, по крайней мере, старатися споспешествовать все, что к ея императорского величества верной службе и ползе государственного во всяких случаях касатися может. О ущербе же ея величества интереса, вреде и убытке, как скоро о том уведаю, не толко благовременно объявлять, но и всякими мерами отвращать и не допущать тщатися, и всякую мне вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и положенный на мне чин, как по сей генеральной, так и по особливой определенной, и от времени до времени ее императорского величества именем (от представленных надо мною начальников), определяемым инструкциям, регламентам и указам, надлежащим образом по совести своей исправлять и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды противно должности своей и присяги не поступать, и таким образом себя весть и поступать, как верному ея императорского величества подданному благопристойно есть и надлежить. И как я пред Богом и судом его страшным в том всегда ответ дать могу, как суще мне Господь Бог душевно и телесно да поможет.

В заключение же сеи моей клятвы целую слова и крест Спасителя моего. Аминь.

Шандра В. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII — середина XIX століть) // Український археографічний щорічник. Вип. 12. Київ, 2007. — С. 398—399.

Іменний указ імператора Павла I «Про відновлення у Малоросії правління і судочинства відповідно до тамошніх прав і колишніх обрядів» (1796 р., листопада 30)

Всемилостивейше повелеваем в Малой России восстановить правление и судопроизводство сообразно тому, как оное там сходственно правам и прежним обрядам существовало, и в следствие того: 1. Вместо бывших до

сего трех наместничеств, быть одной губернии в городе Чернигове, причисляя к оной отделенныя к Новороссийской, что потом названа Екатеринославскою, губернии, Полтавский бывший полк, також от бывшего Миргородского полка город Кременчуг с прочими местечками и селениями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же губернии отделенные. 2. Для гражданской части оставить губернское правление, а для сбора доходов, ревизии счетов, и вообще для казенных дел казенную палату с казначейством; для суда же и расправы возобновить бывший там генеральный суд; в котором, сверх двух генеральных судей четвертого класса и четырех советников, присутствовать десяти заседателям или депутатам от дворянства, избираемым всякие 3 года, кои и должны от общества своего получать содержании. В сем генеральном суде, разделяемом на два департамента, должны быть разбираемы и решимы по правам тамошним, от предков наших утвержденным и нами утверждаемым все уголовные и гражданские дела, из нижних мест переносимые; а кто решением генерального суда не доволен, тот имеет жалобу или апелляцию вносить в наш сенат. 3. Равномерно возобновить для разбора и решения гражданских и уголовных дел находившиеся там земские суды в 20 уездах или поветах, состоящее в земском суде 7 класса и двух земских подсудках или ассессорах 8 класса, також суды подкоморские, в которых подкоморым быть в 6 классе, и к оным причислить уездных землемеров; в выборе же всех помянутых судей и представлении оных на вышния утверждения, також в определении положенных при тех судах служителей, поступать по точной силе прав Малороссийских. 4. Для земской полиции земским коммисарам или исправникам с заседателями дворянскими, в помощь им избираемыми, а для городской по городам, где нет коммендантов, городничим остаться по прежнему; за тем же прочим чинам, как то прокурорам, изключая одного губернского, и губернским стряпчим казенных и уголовных дел, то же и уездным не быть. 5. Магистратам по городам и ратушам по знатнейшим местечкам казенным остаться на прежнем основании под апелляцию в судных делах генерального суда; а губернские магистраты, тоже верхния и нижния расправы упразднить. 6. Что касается до сбора податей, дачи рекрут на оборону государства, в следствие общих нарядов, по воле нашей чинимых, поступать по изданным и впредь издаваемым от нас указам. 7. Город Киев с его окружностию, по положению его за рекою Днепром, от Малой России отделить для того, что к оному особая губерния из возвращенных к Империи нашей от Польши земель приписана будет. На сем основании сенат имеет сделать надлежащая распоряжения, дабы по таковому Всемилостивейшему нашему соизволению в пользу помянутой провинции немедленно исполнено было, и о том нам донесть.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 200—201.

Пропозиції слобідсько-українського губернатора щодо виконання імператорського указу про дотримання чинних приписів при прийнятті на службу чиновників (1798 р., червня 8)

По указу его императорского величества сие правление, слушав предложение действительного статского советника слободского-украинского губернатора и кавалера, в котором предписывает, усмотря из указа Правительствующего Сената, полученного в оном правлении сего мая 10 числа, что кроме произведенных по удостоверению здешней губернии в следующие чины из представленных в 1796 году Правительствующий Сенат находит, что Казенной палаты губернский регистратор Василий Кошляков принят из казачьего звания в статскую службу 1791 года в противность именного 1784 октября 28-го высочайшего указа. Законами же повелено: указами именным 1778 декабря 24-го, Правительствующего Сената 1779 января 9-го наполнение губерний приказными служителями возложить на попечение генерал-губернаторов и правящих их должность и присылать в герольдию для надлежащего сведения формулярные списки о всех канцелярских служителях, помещаемых на вакансии на присутственные места в поверенных им губерниях. Сего 1798 года марта 15-го губернским правлениям о всяком как служащем так и не служащем, если кто из них смертью, отставкою или каким другим случаем выбудет, уведомлять Герольдмейстерскую контору в самом скорейшем времени. Высочайше конфирмованным на Слободскую-Украинскую губернию штатом между прочим канцелярских чинов и служителей определение числа по надобности и оных окладов по трудам и способности слагается на распоряжение правления в расписании о прибавке казенным палатам для канцелярских чинов и служителей суммы, присланной при указе Правительствующего Сената 1797 декабря 31-го числа, предоставлено палате одно только распоряжение тем служителям суммы и число оных, но не определение таковых служителей. Предлагает сему правлению, как оно не только само должно выполнять законы, но и за другими присутственными местами того наблюдать имеет и обязано по силе высочайшего о губерниях учреждения главы 5-й и 9-й статьи коего узаконено, губернское правление бдение прилежно простирает, дабы законы везде были исполняемы, учинить следующее: потребовать от палат казенной, суда и расправы обеих департаментов, дабы благоволили сделать обстоятельную выправку, нет ли в оных между канцелярскими служителями из казачьего звания, из какого в казенной [палате] регистратор Кошляков, определенных после запретительного именного указа 1734 октября 22-го, равно и в подведомых казенной палате местах, яко то уездных казначействах и буде есть, то учиняя об них с показанием, когда и как определены двойным числом, списки доставить одни к нему, а другие в правление для донесения Правительствующему Сенату, и в сих списках поместить всех прочих действительно служащих канцелярских служителей на основании прежних от правления требований, а сверх сего нет ли в

оных из другого и кроме казачьего звания имеющих быть в подушном или ином окладе или ошибкою какою, либо пропущенных и из оного законно не уволенных, из которого принимать в статскую службу именно запрещено, как и таковых, кои только в службе числятся, должностей же не исправляют и при них всегда не находятся, самовольно отлучаясь, или по отпускам на сроки не явились, то и сим поместить в тех же списках, дабы же и нижние присутственные сей губернии места во всей точности по вышеизъясненному предмету учинить, рапортовали с приложением списков губернскому правлению и недельных представлений впредь не чинили, опасаясь в противном случае взыскания, о том им строжайше предписать, сверх сего палаты казенная, суда и расправы обеих департаментов благоволили бы к поспешествованию возобновляемого им надлежащего в силу предписаний порядка касательно определения и помещения канцелярских служителей на вакансии, поступать по точной силе упомянутых указов: именного 1778 декабря 24-го, Правительствующего Сената 1779 января 9-го, сего 1798 года марта 15-го, высочайше конфирмованного на Слободскую-Украинскую губернию штата и означенного об отделении служащим в казенной палате суммы расписания, и сами собою в противность тех узаконений без его и губернского правления определения никого у себя в число канцелярских служителей не определять и служащих уже не увольнять собою же из службы, поелику определен, в противность сего порядка не только в действительной службе по спискам считаемы быть представляемы в Правительствующий Сенат к повышению чинами не будут по рачительнейшему о том наблюдению, но и из оной исключаемы должны быть, как и уволенные ненадлежаще, находится без дачи им от сего правления для свободного прожития пашпортов, напоследок за неточное выполнение узаконений представлено быть имеет от него Правительствующему Сенату. Вследствие сего ныне казенная палата определенных ею у себя после дачи предложения его и требований сего правления, по сей же части о коих правлению учинить следует справку, имеет с получения сего исключить из службы, потом буде как сии, так и впредь другие надобны будут, то с приложением о прежнем их звании доказательств дать знать для подробного рассмотрения к определению их в ту палату для предложения службы ему или сему правлению, в коем он также присутствует. Равномерно все требования губернского правления касательно звания секретарей, протоколистов и всех канцелярских служителей выполнять без всякого упущения и продолжения времени, ибо правление за медленность имеет донести куда следует. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 203—205.

Наказ із Новоросійського губернського правління про направлення нездібних або недбайливих у цивільній службі дворян на військову службу (1799 р., жовтня 24)

По указу его императорского величества Новороссийское губернское правление, слушав указ Правительствующего Сената от 23 сентября, коим по следствию рапорта сего губернского правления, испрашивавшего разрешения, распространяется ли высочайшее его императорского величества повеление относительно отсылки приказных служителей, оказавшихся в нерадении или неспособными к службе, к определению в военную службу на тех, кои состоят в канцелярском звании из дворян, предписание: как именным высочайшим его императорского величества указом, состоявшимся в 14-й день октября прошлого 1798 года, неспособные и нерадивые дворяне, служащие в приказном звании, от отсылки к определению в военную службу не изъемлются, то правление сие с таковыми неспособными или нерадивыми в канцелярском служении дворянами, поступило бы по точной силе помянутого высочайшего указа,

ПРИКАЗАЛИ: для должного о сем сведения и точного исполнения в палаты сообщить, а прочим присутственным местам, чинам и карантинам, в губернии Новороссийской состоящим, предписать указами, напомянув подчиненным местам, что если окажутся в нерадении или неспособности канцелярские служители, под начальством их служащие, то они должны представлять о том сему правлению на основании данных им к исполнению изъясненного высочайшего указа предписания, октября 24 дня 1799 года.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 215.

Р О З Д І Л VI

ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ПОСТУПІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДОБУ МОДЕРНІЗАЦІЇ

З пропозицій Сенату про порядок обрання чиновників у губерніях колишньої Речі Посполитої (1800 р., листопада 1)

Управлявший Минскою, Волынскою и Подольскою губерниями отставный генерал граф Гудович марта от 8 числа сего года представил на разсмотрение Сената мнение свое касательно устроения, вследствие именного высочайшого вашего императорского величества октября 14 дня прошлого 1799 года указа, выборов в тех губерниях временных и непременных чиновников, которым полагает [...] Поелику высочайшими вашего императорского величества указами повелено: 1-м, от 14 октября 1799 года, уездным предводителям делать выбор в губернские предводители из между себя по балам, или по жеребью; а 2-м, от 6 февраля 1797 года, чтобы в губерниях Малороссийской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской и Белорусской, вместо бывших там предводителей дворянства, иметь в каждом уезде или повете по одному маршалу; а потому как выше изъясненное в указе от 14 октября о выборе из уездных предводителей губернского предводителя относится и на тамошния губернии, то сходно сим высочайшим постановлениям поступать ли в тех губерниях в выборе губернского маршала, представляет на разсмотрение Сената и просит в резолюцию указа.

Сенат, соображая прописанныя в оном рапорте обстоятельства с изданными прежде высочайшими вашего императорского величества по сим предметам узаконениями, также с предоставленными высокомонаршею милостию всем присоединенным от Польши областям правами, и потом с высочайшим указом, последовавшим октября 14 дня прошлого 1799 года, которым отменены некоторыя прежния о сем постановления Сената, и с тем вместе обращая главнейшее внимание, дабы выборы таковые устроены по сим губерниям были с лучшим навсегда основанием, и с прекращением могущого случиться впредь недоразумения, мнением полагает: 1-е, так как именным высочайшим вашего императорского величества указом, от 6 февраля 1797 года, в губерниях Малороссийской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской и Белорусской на положенные по штатам в главные тамошние суды генеральных судей, а в прочих председателей, предоставлено избирать тамошнему дворянству кандидатов по 3, или по 4 на каждое место из людей достойных, и таковые выборы чрез управляющих губер-

ниями взнести в Сенат, для представления на утверждение вашему императорскому величеству; а именным высочайшим вашего величества указом 14 октября 1799 года предоставлено дворянам, во облегчение их, чинить выборы таковые в уездных городах: в разсуждении сего, дабы с лучшею удобностью с высочайшия вашего величества повеления могли быть исполнены, предполагается избирать председателей в главные суды, на основании постановления Сената 1798 года декабря 20, чрез каждые 3 года из избранных во время рекрутских наборов депутатов от каждого повета по одному, которые не съезжаясь в губернский город, должны будут таковые выборы доставить чрез своих маршалов к губернатору своей губернии, а сей, составив всем по губернии депутатам список, имеет препроводить копии за своим подписанием каждому депутату, избранному в повете с тем, чтобы на сем же самом списке назначил трех человек в председатели, и потом с сею отметкою возвратил оный губернатору без промедления, а губернатор по получении уже таковых списков, на каждое председательское место выбрав по 3 человека из тех, которые будут предпочтены голосами, имеет взносить в Сенат для представления вашему императорскому величеству на утверждение, кого благоугодно будет достойным признать к занятию предназначенных мест; прочие же затем депутаты заступят места заседателей. 2) Поелику вышеозначенным же Сената постановлением велено заседателей в главные суды избирать ежегодно: то дабы и в сем выборе сохранить постановление, и притом соединить избрание заседателей с председательскими выборами и отвратить то неудобство, чтобы для одних сих чиновников не делать ежегодно дворянския собрания, полагается назначить заседателей в одно время общих избраний на все течение трехлетняго времени, таким образом, чтобы в 1-й год, как выше изъяснено, оставшиеся за выбором председателей депутаты занимали сии места, а на вторый и третий годы назначены были бы тогда же следующие за сим по порядку большинства избирательных голосов от каждого повета по одному же, исключая токмо тех, из коих председатели будут выбраны, и таким образом каждый год равное число заседателей сохранится; а как по высочайше изданным штатам главных судов в оба департамента положено шесть только заседателей, а по настоящему положению будет оных более, считая по числу поветов в губерниях; в таком случае в каждом департаменте тех судов имеют быть по положению штата по три заседателя непременно налицо, а разчисля время годоваго заседания на все количество депутатов, имеют в облегчении их, как служащих без жалованья и по единой токмо обязанности своего звания, сменяться по исчисленному времени по жеребью, с тем, однако ж, чтоб сменяющийся заседатель непременно очистил за время своего присудствия все, что к подписанию его следовать будет, не возбраняя, впрочем, присутствовать и всем вместе и каждому сверх своего термина по разчислению. 3) Поветовых маршалов и хорунжих избирать в поветах на основании определения Сената 1798 года декабря 20 дня, коего в 3-м пункте постановлено: избирать маршалов и хорунжих чрез каждые 3 года, представляя об оных на утверждение вашему императорскому величеству. Что же касается до губернских маршалов, то поелику оных прежде сего в высочайших указах вашего императорского величества по губерниям: Минской, Во-

лынской, Подольской, Литовской, Киевской и Белорусской положено не было, а велено токмо указом 1797 года февраля 6 дня быть маршалам по поветам, в случае же дворянских собраний заступать место губернского маршала одному из поветовых по выбору, или по жеребью; а хотя ныне в некоторых из тех губерний, как то, в Киевской и Волынской, губернские маршалы по особым именным высочайшим указам и определены впредь до повеления; но как сие вашего величества повеление единственно на предозначенныя губернии последовавшее, не распространяется на прочия губернии из польских областей составленныя, то Сенат, убеждаясь общею пользою тамошняго края в избрании губернских маршалов, осмеливается испросить высокомонаршого вашего величества соизволения о распространении высочайшого вашего величества указа октября в 14 день 1799 года последовавшаго о губернских предводителях, чтобы по основанию оного избираемы были и губернские маршалы в губерниях: Минской, Волынской, Подольской, Литовской, Киевской, Малороссийской и Белорусской. 4) Хотя по именному высочайшему вашего императорского величества указу 1797 года февраля 6 числа изданному на Литовскую губернию, и распространенному потом таковым же высочайшим указом октября 14 дня 1799 года на Минскую, Волынскую, Подольскую, Киевскую и Белорусскую губернии, избирались до сего времени в нижние земские суды заседатели по учреждениям; но поелику оные суды во время польского правления не существовали, а установлены по новым о губерниях штатам на основании общего в России узаконения; сего же 1800 года мая от 14 дня последовал именный высочайший вашего императорского величества указ о бытии в нижних земских судах присутствующим непременными, и об определении оных от герольдии, то Сенат и полагает, что сие вновь изданное законоположение должно распространяться и на вышеозначенныя губернии, и что присутствующие в нижних земских судах, как-то: земские коммисары и заседатели, должны определяемы быть на основании оного и в сих губерниях. 5) Подкоморые, поветовые судьи, подсудки и писари вследствие вышеозначенного именного высочайшого указа 1799 года октября 14 дня по силе прав статута Литовского раздела 4 артикула 1 и конституции конвокацийного сейма 1764 года, остаются сами по себе уже непременными по смерть; но в случае имеющих открыться по каким-либо обстоятельствам у былых мест, избирать сих чиновников в поветах на каждое место по 4 кандидата, о которых представлять в Сенат для поднесения к утверждению вашему императорскому величеству. 6) Все же вышеименованные места, в случае убыли, наполнять чиновниками из балатированных в собрании дворян по выборным спискам, кто куда избирался и большинство избирательных балов имел, с таковым при том наблюдением, что ежели выбудет чиновник из места к утверждению высочайшему подлежащего, то оное заступает временно имевший на то место большинство избирательных балов, и остается до тех пор, пока из представленных вышеозначенным порядком вашему императорскому величеству на утверждение кандидатов кто либо высочайше утвержден будет. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 223—227.

Іменний указ імператора Олександра I про уніфікацію порядку виборів чиновників у губерніях Правобережної та Лівобережної України на основі чинного російського законодавства (1802 р., травня 19)

Разсмотрев принесенное нам от дворянства Волынской губернии чрез уполномоченного их князя Каликста Понинского прошение, в коем описывая затруднения, встреченныя ими при назначении чиновников на места, избранию дворянства предоставленныя, в отвращение оных, так как и в пресечение недоразумений, коим порядок сих выборов разновременными предписаниями стал подвержен, просят учредить оный на будущее время на единообразном обряде, в Учреждении о губерниях вообще постановленном, мы находим, что действительно избрание сие так, как оно ныне в губерниях от Польши присоединенных, также в малороссийских и белорусских существует, не быв ни совершенно основано на древних их правилах, ни единообразно на порядке в учреждении предписанном, тем более представляет дворянству неудобностей, что, с одной стороны, лишает его прав в дворянской грамоте вообще российскому дворянству предоставленных, уклоняя от избрания его земских чиновников, а с другой — стесняет их, возлагая на них обязанность, и по древним правам не существовавшую, и дворянской грамоте противную, избирать губернского и поветовых маршалов на всю жизнь; а потому и почитаем справедливым постановить отныне, чтоб во всех сих губерниях назначение на места, от избрания дворянства зависящия, включая и земские суды, производимо было на точном единообразном порядке, в Учреждении о губерниях предписанном, распространяя право избрания дворянством чрез каждые три года как председателей главных судов, так и генеральных судей, с тем, чтоб по избрании их по два кандидата представляемы были по порядку в Правительствующий Сенат, а от оного нам на утверждение.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 228—229.

З проекту заснування Харківського університету, представленого В.Н.Каразіним (1802 р., серпня 29)

§ 1. Університет належатиме до числа вищих училищ в імперії, призначених для готування юнацтва до громадських державних посад, шляхом пізнавання властивостей кожної.

§ 2. На цій підставі в Харківському університеті викладатимуться всі науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина і вірнопідданого; як звання або спосіб служіння государю і державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву відділів університету.

§ 3. Таких відділів у Харківському університеті має бути дев'ять, які відкриються не відразу; але з часом, в міру того, як засоби на утримання університету збільшуються, і підготовлені будуть наставники та студенти.

§ 4. Наукам, властивим особливо кожному званню, повинні передувати науки, пристойні кожному добре вихованому громадянинові. Вони підготовлять його розум до інших знань, що повинні вже становити ту галузь, якій він себе посвятить. Знання мов, найпаче розуміння природи, знання математики, фізики, історії, географії — про науки такого роду молода людина повинна вже мати загальні знання, перше ніж вона приступає до наук, потрібних особливо в цивільній чи військовій службі. Таким чином, першим відділом університету буде відділ загальних знань, який і відкриється першим, тобто не пізніше вересня 1803 року. [...]

§ 24. Харківський університет може приймати в студенти шляхом екзаменів учнів з губернських народних училищ — Харківського, Курського, Орловського, Воронезького, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського, таким способом він може впливати на освіту і користь всього південного краю Росії. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. I: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
Київ, 1959. — С. 683—684.

Указ Сенату про поділ Новоросійської губернії на Миколаївську, Катеринославську й Таврійську, створення губернських і повітових установ та призначення службовців (1802 р., жовтня 8)

Приведения общаго удобнейшаго разделения и управления губерний в указе 8 сентября 1801 года, устроение губернии Новороссийской по пространству ея и по особенным видам населения и торговли, представили мы дальнейшему всех частей ея соображению. Ныне по собрании всех местных сведений и подробном их разсмотрении, признали мы нужным к благоустройству сего края сходственным, постановить управление его на следующем основании: 1) Новороссийскую губернию, по уважению настоящаго пространства ея пределов, для удобнейшаго течения дел, разделить на три губернии: Николаевскую, Екатеринославскую и Таврическую. 2) Николаевская губерния составится из нынешних четырех уездов: Херсонскаго, Елисаветградскаго, Ольвиопольскаго и Тираспольскаго; подробнейшее их разделение по нужде и соображению местных обстоятельств предоставляется начальнику губернии и утверждению Правительствующаго Сената. Губернским городом сей губернии назначается Николаев. 3) Екатеринославская губерния составится из нынешних шести уездов: Екатеринославскаго, что ныне Новороссийской, Новомосковскаго, Павлоградскаго, Бахмутскаго, Мариупольскаго и Ростовскаго. Губернским городом сей губернии назначается Екатеринослав. 4) Таврическая губерния составится из семи уездов, в число коих полагаются: Симферопольский или Акмечетский, Перекопский, с отделением к сему последнему части Мариупольскаго уезда по

границе прежней Таврической области; бывший Фанагорийский с переименованием его Тмутараканским по названию, какое в древней России носил остров Тамань, и с причислением к уезду сему земель войска Черноморскаго; Феодосийский (Кефийский) и Евпаторийский (Козловский), и наконец за Перекопом Днепровский и Мелитопольский. Губернским городом сей губернии назначается Симферополь (Акмечеть). Границы, отделяющие ее от губернии Екатеринославской, имеют быть те же самыя, какия положены были во время существования ея под названием Таврической области. 5) Разграничение сих трех губерний, как между ими, так и в уездах каждой из них, имеет быть произведено по тем же самым распоряжениям, какия в указе 9 сентября 1801 года в статье 6 для других губерний назначены. 6) Губернии Николаевская и Екатеринославская в штатах их и образе управления имеют состоять в точных правилах в учреждении постановленных, и вновь изданных для всех великороссийских губерний положений, исключая четырех портовых городов, в коих Одесса и Херсон назначаются в Николаевской губернии, Таганрог в Екатеринославской, а Феодосия (Кефа) в Таврической. 7) Сии портовые города снабжены будут в свое время в пользу торговли особыми преимуществами, а между тем в каждом из них, сверх положенных в штатах для отправления правосудия и полицейскаго надзора мест и чинов, для покровительства торгующих имеет быть от нее определен из чиновников высших классов особенный градоначальник, коего главному управлению, до составления подробнейшей инструкции, вверяется не только действие полиции в сих городах, но понуждение магистратов к скорейшему решению дел, доставление обывателям всякого пособия и защиты, отношение по делам коммерческим к министру коммерции, а по гражданским до управления касающимся к министру внутренних дел, по тяжебным же и судебным к генерал-прокурору, сношение с губернским начальством, требование в нужных случаях его помощи и взаимное оной доставление без всякого однако же ему подчинения. 8) Поелику Таврическая губерния представляет в положении своем особенные виды и населению ея и расширению торговли, то предполагая со временем сделать в пользу ея особенныя учреждения и дать ей приличныя коммерческия выгоды и льготы, сообразно тому находим за благо и гражданское сего края управление расположить на следующих правилах:

I. Все гражданское начальство Таврической губернии разделяется на две части: первая содержит в себе все дела, до губернскаго и казеннаго управления принадлежащия, и называется собственно Таврическим губернским правлением, вторая заключает в себе все дела тяжебныя и уголовныя под общим именем гражданскаго и уголовнаго суда.

II. Дела в Таврическом губернском правительстве разделяются на две экспедиции: на исполнительную, в коей принадлежит все, что по учреждению о губерниях относится к губернскому правлению, и на казенную, в коей ведаются все дела казенныя и экономическия на том же основании, как в казенных палатах. В первой из сих экспедиций председательствует губернатор и присутствуют два советника, второю экспедициею управляет вице-губернатор, заседают два советника и губернский казначей.

III. Всякое дело, вступающее в губернское правительство, отдается в ту экспедицию, до которой оно по существу своему принадлежит: экспедиция собирает по оному нужныя сведения и если находит оное не заключающим в себе особенной важности, то и решит сама по законам и обращает к исполнению; если же найдет его требующим общаго соображения, то, приведя в ясность, с мнением своим представляет полному или общему собранию правительства, в коем губернатор есть президент, вице-губернатор занимает место вице-президента, а советники и губернский казначей суть члены онаго. Делам в сем общем собрании правительства решаться на основании законов по большинству голосов, жалобы же на решения онаго приносятся в Правительствующий Сенат.

IV. В Таврическом губернском правительстве полагается сверх вышеозначенных членов два ассесора, которые, состоя в особенной зависимости начальствующаго в губернии, отряжаются им по встречающимся важным случаям для изследования на местность, также для осмотра присутственных мест и ревизии дел.

V. Таврический гражданский и уголовный суд дела, в него входящия, производит и решит на основании и порядке, для палаты гражданских и уголовных дел постановленном; и разделяет их по существу каждаго в канцелярском только приуготовлении; присутствие же суда составляется нераздельно из одного председателя, двух советников и двух ассесоров. [...]

VIII. Дабы управлению и населению сей губернии дать более единства и силы; градския и сельския полиции имеют зависеть от одного управляющего всею губерниею гражданскаго начальника; находящийся же там воинский инспектор должен с ним иметь только по встречающимся взаимным нуждам сношения. [...]

XIV. Для содержания в надлежащем порядке полиции в 4-х городах: губернском Симферополе (Акмечете) и уездных Перекопе, Евпатории (Козлове) и Феодосии (Кефе), так же в городах уездов не имеющих: Севастополе, Бахчисарае, Карасубазаре, Керче и Ениколе назначается быть городничим; и хотя в Перекопской крепости состоит комендант, но городничий почитается там нужным для находящагося близ крепости градскаго селения, Армянским Базаром называемого. [...]

XVII. Существующие ныне в городах Таврическаго полуострова магистраты и ратуши, переведенный из бывшей Екатеринославской губернии и ныне в городе Карасубазаре находящийся для католических дел суд, и учрежденный по особому штату в 1794 году Духовной Магометанской суд, коего пребывание отныне будет в Симферополе (Акмечете), должны остаться в прежних своих положениях.

XVIII. Установленный в 1797 году на Таврическом полуострове консулат для покровительства торговли и для выдачи паспортов приезжающим туда иностранцам, поелику с учреждением губернии обязанности его входят в должность главнаго начальника, отныне уничтожается.

XIX. Медицинская управа в Таврической губернии имеет быть на равном со всеми другими основании.

9) Сообразно всем сим положениям Правительствующий Сенат имеет учинить надлежащия распоряжения и составя подробные означенных трех губерний штаты, представит оные нашему утверждению. [...]

Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. Запоріжжя, 1999. — С. 254—257.

Указ Сенату з інформацією про початок діяльності губернських установ новостворених Херсонської й Таврійської губерній (1803 р., серпня 31)

Правительствующий Сенат, слушав два рапорта г. генерал-лейтенанта, херсонскаго военнаго губернатора, управляющего гражданскою частию в губерниях: Екатеринославской, Херсонской и Таврической и кавалера Беклешова, коим доносит, что во исполнение именнаго высочайшего в 8 день октября прошлаго 1802 года состоявшегося указа, губернския присутственныя места в Херсонской и Таврической губерниях, в первой маия 20, а в последней июня 30 числа открыты, и течение по сим губерниям дел действие свое восприяло.

ПРИКАЗАЛИ: об открытии Херсонской и Таврической губерний дать знать всем присутственным местам, губернским правлениям, гг. министрам и управляющим губерниями от Сената указами, а Святейшему Правительствующему Синоду и московским Правительствующего Сената департаментам ведениями.

Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. Запоріжжя, 1999. — С. 260—261.

З наказу Катеринославського губернського правління з оголошенням указів Сенату про призначення катеринославського та херсонського цивільних губернаторів та інші кадрові питання (1808 р., квітня 13)

По указу его императорского величества Екатеринославское губернское правление, слушав указ Правительствующего Сената от 13 марта, в коем написано: по именным его императорского величества высочайшим указам, данным Правительствующему Сенату минувшего февраля за собственноручным его величества подписанием, в которых изображено:

В 1-м от 18 числа

«Херсонскому гражданскому губернатору действительному статскому советнику Гладкому всемилостивейше повелеваем быть екатеринославским гражданским губернатором».

[...]

Во 2-м от того же числа

«Херсонским гражданским губернатором всемилостивейше повелеваем быть камер-юнкеру князю Мещерскому».

[...]

В 3-м от 21 числа

«Дозволив подольскому гражданскому губернатору действительному статскому советнику Чевкину отправиться к водам для излечения и увольняя его до выздоровления от настоящей должности, подольским гражданским губернатором всемилостивейше повелеваем быть екатеринославскому гражданскому губернатору действительному статскому советнику Фон-Бергу».

[...]

Правительствующий Сенат определил: о сих высочайших его императорского величества повелениях дать всем губернским правлениям, присутственным местам, господам министрам, генерал-губернаторам, военным губернаторам, управляющим гражданскою частию, господину государственному казначею, а в Святейший Правительственный Синод и в московские Правительствующего Сената департаменты сообщить сведения.

ПРИКАЗАЛИ: с прописанием оного указа Таганрогскому градоначальнику, в здешние палаты, Приказ общественного призрения и Конторе опекунства иностранных поселенцев сообщить, Совестному суду предписать, а уездным присутственным местам и полицейским чиновникам послать указы.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 239—240.

Доповідна записка Олександру I про масові втечі селян з Новоросійського краю в Молдавію (1811 р.)

В сем 1811 г. открылись весьма большие побеги крестьян в Молдавию. Считают, что от 10 до 15 т[ыс.] душ мужеска полу перешло за границу. Причиною сего необыкновенного движения приписуют новую ревизию. Крестьяне считают, что, не находясь в домах своих, когда будут составляться ревизские сказки, помещики не станут их записывать, и что потом, возвратясь в Россию под названием выходцов, могут они избрать род жизни, какой пожелают. Удобства к уходу и к временному поселению за Днестром имеют они весьма большие, ибо в Молдавии находятся изстари раскольничьи слободы и на Дунае живут известные некрасовские казаки.

Сии побеги расстраивают совершенно разные хозяйственные заведения Новороссийского края. Труд многих лет и издержки частных людей исчезают в несколько дней. Попечения правительства о населении того края, а наипаче непрестанное к сему направлению, в царствование е. и. в. даваемое, обращаются в ничто. Отвратить сии важные неудобства есть самая большая польза правительства, ибо если Молдавия и Валахия останутся за Россиею, то никакого не может быть основания благоприятствовать переходу природных русских в сии провинции и, таким образом, истреблять то, что с таким трудом и издержками предприемлимо было. Убыль природного на-

селения нашего никакими иностранными колониями заменена быть не может, но польза наша в отношении Молдавии и Валахии в том состоять должна, чтоб, когда провинции сии России принадлежать будут, привлечь сколько можно более християн из-за Дуная и других областей турецких. Регулярное правительство и единоверие обратят тогда, без всякого сомнения, множество к нам булгар, греков, сербов и др.

По сим уважениям нужно было бы предписать генералу Голенищеву-Кутузову, чтоб он по сношении с херсонским военным губернатором принял самые деятельнейшие меры к отысканию беглых, в Молдавии и Валахии скрывающихся, и чтоб по отыскании препровождал их на прежние жилища. Если посредством мер сих хотя 5 т[ыс.] душ будет возвращено, то, вероятно, остановлены будут дальние побеги. Во время начальствования генерала Мехельсона сделан был розыск запорожским казакам, также за границу ушедшим, и более 2000 человек было отыскано и на жилища их принужденно возвращены.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 307—308.

Розпорядження про створення Українського козацького війська (1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї.

Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон — з 150 козаків. Повіти, що складали колишню польську Україну, а саме: Київської губ. — всі 12 та суміжної з нею Кам'янець-Подільської — 4, тобто Вінницький, Брацлавський, Гайсинський і Балтський, зобов'язані кожний з поміщицьких та інших верств людей зібрати по 2 ескадрони, або по 300 козаків, у пристойному одязі та з кіньми із збруєю.

Людей можна призначити на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду [...]

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова [...]

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 248.

Донесення командира 2-ї уланської дивізії про вирок військового дивізійного суду повсталим військовим поселенцям округи Чугуївського полку (1819 р., серпня 16)

2-й Уланской дивизии дивизионный командир генерал-лейтенант и кавалер Лисаневич 1-й, рассмотрев военносудное дело по высочайшему е. и. в. повелению, при дивизии сей произведенное над оказавшимися в мятежническом неповиновении начальству по военному поселению против именного е. и. в. указа Чугуевского округа военными поселянами, хозяевами, резервными и не вошедшими в состав эскадронов, по которому открылось: неповиновение оказано при случае наряда на общественный полковый сенокос людей под разными предлогами. Но действительно, как подсудимые и пред судом себя обнаружили, положено было под клятвою вообще всем Чугуевским округом, исключая действующих эскадронов, не исполнять ничего по военному поселению и не слушать по сему начальников. И из самых главнейших зачинщиков г. Чугуева отставный Яков Набаров в доме такового же сообщника своего Леона Романова снимал со стены икону Богоматери, дабы сим самым священным обрядом усилить злое свое намерение и удержать упорство и других главнейших и последовавших им возмутителей, при каковом случае многие в сокрытых своих намерениях служили молебны. Военный суд главнейших мятежников по спискам № 1-й и 2-й, при сентенции приложенных, всего 204 человека, приговорил к смерти, а 56 человек по списку № 3 — к телесному наказанию. Сверх того, жителей селения Малинова, особенно в возмущении упорствовавших до такой степени, что и виновные не были взяты, и в комиссии военного суда не допрошены 25 человек, кои замечены главнейшими по списку № 8, при деле имеющемуся, также приговорено к смерти, а о прочих целого селения, за исключением 89 человек по списку № 7 тех, кои вовсе не участвовали с возмутителями, предоставляет рассмотрению начальства. Затем по списку № 4, при сентенции приложенному, девять человек военный суд признал невинными.

Соглашаясь с приговором военного суда, как оный заключен законно и правильно, мнением моим полагаю:

Всех, приговоренных к смерти, вместо оной лишить знаков отличий, у кого из них оные есть, прогнать шпицрутеном сквозь 1000 человек по двенадцати раз, а определенных к телесному наказанию — по шести раз сквозь 1000, и, исключа их из округа военного поселения, отправить, куда заблагорассуждено будет начальством, а знаки отослать в капитул российских орденов.

Селения Малинова поселян, и в главном и продолжительном упорстве бывших, кроме малолетних и тех, кои по списку, к делу № 7 приобщенному, не участвовали, и особо ныне осужденных по списку № 8, сделав особенный на месте разбор вместе с бригадным генералом и полковым командиром Чугуевского полка, наказать телесно по мере винности некоторых шпицрутеном до трех раз сквозь 1000 человек, а других розгами, и [об] на-

казанных доставить именной список главному над поселением войск начальнику.

3. Затем девять человек по списку № 4, признанных невинными, оставить свободными, но в рассуждении того, что они, бывши в кругу мятежников, подали уже сомнение в таком важном деле, с них: Ивана Намрина, который служил 1-го резервного эскадрона вахмистром, лишить сего звания; Федора Приходьку, выпущенного в инвалиды унтер-офицером, лишить также сего звания, а вместе с ним и знаков отличия ордена с[вятого] Георгия и двух медалей; а с Ивана Аргунова снять медаль, за 1812 г. у него имеющуюся. И определить всех их в действующие эскадроны на службу по приводе вновь на верность к присяге.

И 4. Военный суд о чугуевском жителе, не вошедшем в состав эскадронов отставном вахмистре Михаиле Гридине, который, участвуя в возмущении, отбирал руки для подписки поданного гражданскому губернатору объявления и к приговору на согласие не повиноваться военному поселению, и селения Малинова 1-го поселенного эскадрона рядовом Абакуме Щербакове, писавшем приговор обществу на согласие к неповиновению и отбиравшему руки, как сии Гридин и Щербаков при открытии суда в списке не были помещены, а открылись виновными уже по суду, предоставляет без приговора о их наказании рассмотрению начальства. Но как они открылись уже в том виновными, то полагаю прогнать и их сквозь строй по первой статье, то есть по 12 раз чрез 1000 человек, и удалить с прочими из округа. О священнике с. Каменной Яруги Афанасии Семейнике и того ж селения дьячке Василии Гаврилове, замешанных по сему делу, отнестись духовному правительству, а о целовальнике селения Тетлеги крестьянине Петре Салине — сообщить слободско-украинскому гражданскому губернатору с приложением об них показаний для предания их суду по законам.

Но не приводя сего в исполнение, представить обще с делом и заключенною в Комиссии военного суда сентенциею на благорассмотрение главному над военными поселениями начальнику, господину генералу и кавалеру графу Аракчееву.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1978. — С. 341—342.

Конфірмація виконуючого обов'язки подільського цивільного губернатора графа Грохольського вироку Подільського головного суду про покарання Кармалюка 101-м ударом батога, тавруванням і засланням на довічну каторгу (1823 р., квітня 3)

Подольский главный суд 1-й департамент обревизовав дело, вступившее из Каменецкого поветового суда, о пойманном в Литинском повете на разбое и грабительстве, по военному суду наказанном кнутом и сосланном в каторжную работу дезертире Устине Карманюке, именующем себя Василием Гавриленком, жителе Литинского повета с. Головчинец, из крестьян,

отданном в военную службу за то селение, к обвинению коего приведены следующие обстоятельства: как Устин Карманюк по вновь принятому себе имени и прозванию Василия Гавриленко в учиненном преступлении, с участниками с ним Добровольским и Иосифом Майданюком, кои состоят под военным судом в ограблении имущества сел: Головчинец — Опаловских и Овсянников — Базилицких, также намерение лишить их жизни ночною порою, покалечении оных и нанесении тиранским образом ран и побоев, не сознается, однако, оного Карманюка, что он не есть Василием Гавриленком, жена, дети, родственники и знакомые с. Головчинец уличают, что он Карманюк был в той деревне отдан в рекруты, зная свое первоначальное преступление — убийство или спаленне с. Дубовой крестьянина Ивана Сала, укрывает свое имя, и из забратых справок при нынешнем о нем деле есть удостоверение, что за судовыми решениями был наказан кнутом и сослан в каторжную работу, от которой укрылся побегом, а также за таковой побег из военной службы по решениям военного суда телесно наказыван. А в учиненных разбоях уличают его люди, заметившие во время произведения им тиранства, опознанием на нем вещей, укрывательство по лесам, всеусильнейшая оборона во время преследования его до поимки гражданами сел Комаровец, Галузинец и Шеинец, наиболее служат преступлению и на основании воинского артикула 185-го толкования воинского под № 189-м осужден к наказанию кнутом сто одним ударом и по выставлении предписанным порядком постановленным такового рода преступникам знаков, к ссылке вечно в каторжную работу.

Устим Кармалюк: Збірник документів.
Київ, 1948. — С. 69—70.

Із «Записок» І.І.Горбачевського про Союз з'єднаних слов'ян (1825 р.)

У кінці 1824 р. таємне товариство під назвою Слов'янського союзу, або З'єднаних слов'ян, складалося з малої кількості членів, розпорошених по різних місцях південної Росії. Зусилля слов'ян вкоренити свої погляди і поширити це товариство залишались без бажаного успіху. Багато хто з них переконувався навіть, що час ніяк не посуває їх до мети. Але це переконання, не ослаблюючи бажань, ще більше, ніж усе інше, запалювало. 6 грудня 1824 року Борисов 2-й і Горбачевський після тривалої наради визнали, що для єдності в діяннях до найшвидшого досягнення призначеної мети необхідно прискорити хід [розвитку] товариства, дати нове утворення йому, встановити порядок в справах і піддати членів відповідальності за їх діяння. На виконання цієї думки перший з них написав проект остаточного створення товариства. [...]

Товариство мало головною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті і возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз.

Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу і для зміни, в разі

потреби, загальних основних законів, надаючи кожній державі [права] зайнятися внутрішньою будовою і бути незалежною в складанні окремих своїх узаконень.

Беручи до уваги основи добробуту окремої людини, ми переконуємось, що вони бувають фізичні, моральні і розумові; тому цивільне суспільство, як ціле, складене з одиниць, необхідно будується на тих же началах і для досягнення можливого добробуту потребує промисловості, яка запобігає убозтву і бідності, моральності, яка виправляє погані схильності, пом'якшує пристрасті і прищеплює людинолюбство, і, нарешті, освіти, найвірнішого сподвижника в боротьбі проти зла, нерозлучного з існуванням, яке робить розумнішим і досконалішим в усіх починаннях. Розгортати і поширювати ці три основні начала суспільного добробуту ставилось у перший і незмінний обов'язок слов'янина. Він повинен був по можливості викорінювати забобони і порочні схильності, і згладжувати різницю між станами, і викорінювати нетерпимість вірувань, власним прикладом спонукати до помірності і трудолюбства, прагнути до розумового і морального вдосконалення і заохочувати до цієї справи інших, всіма засобами допомагати бідним, але не бути марнотратним; не робити людей багатими, але поучати їх, яким чином за допомогою праці і ощадливості можна придбати багатства і яким чином, без шкоди для себе та інших, треба користуватися ними.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 163—165.

Із свідчень С.І.Муравйова-Апостола про діяльність таємних товариств декабристів в Україні (1826 р., лютого 6)

У Південного товариства мета була одна з самого початку: введення в Росії конституції під назвою Руської правди; на початку 1822 року, як уже мною показано, зустрівся я в Києві з Пестелем, Юшневським, В.Давидовим, кн. С.Волконським, членами Південної управи. Тут було вже сказано про знищення в Москві Союзу Благоденствія, про невизнання цього знищення Південною управою, внаслідок цього запропоновано було Пестелем продовжити дії, організувавши вже з нас не управу, а товариство, не відокремлюючись, однак, від членів петербурзьких, які будуть однієї з нами думки щодо знищення, оголошеного в Москві; з цим усі погодились і обрали для керування Південним товариством двох директорів — Пестеля і Юшневського. На цих нарадах говорено було про те, що перед тим як приступити до якої-небудь дії, треба мати готову конституцію: внаслідок цього Пестель пояснив головні риси створюваної ним Руської правди, після вислухання яких вирішено було залишити рік на роздумування кожному членові для прийняття або відкинення цієї конституції [...]

Членами, які мали найбільш за всіх вплив на Південне товариство порадами або творами, були я, Пестель і Бестужев-Рюмін.

Південне товариство передбачало розпочати свої дії відкрито у 1823 році в таборі 9-ї дивізії при к. Бобруйській; у 1825 році у таборі біля м. Ліщині і зрештою в 1826 році під час очікуваного з'єднання 3-х корпусів. [...]

Для досягнення мети своєї товариство розраховувало на ті війська, які знаходились під начальством своїх членів, передбачаючи, що одні вплинуть на інших. А найвищих осіб на державній службі я нікого не знаю, кого б товариство вважало своїм покровителем, та його й не було. [...]

Південне товариство мало зносини з Північним у 1823 році через брата Матвія і через В.Давидова та кн. Волконського, у 1824 році — через Швейковського і Пестеля, а в 1825 році — через кн. Трубецького, який переїхав по службі в Київ. Усі взагалі переговори схилялись з боку Південного товариства до цілковитого з'єднання двох товариств, на що Північне не погоджувалось і виставляло як причину цієї незгоди несхвалення в деяких частинах прийнятої Південним Руської правди; а в них була своя конституція, складена М.Муравйовим [...]

Товариством прокламації до народу і військ не були заготовлені. А Катехізис складений мною для відозви до заколоту проти монархічної влади [...]

На одній з нарад, які відбулися в Києві у 1823 році, [...] перший раз говорилось про знищення всієї імператорської фамілії. [...]

Думка ця була запропонована таким чином: при введенні Руської правди, що вчинити з усією імператорською фамілією? Думки членів були: Пестеля, Юшневського, В.Давидова, кн. Волконського: знищення всіх; Бестужева: одного государя; моя [думка була]: нікого, і разом з тим я пропонував розпочати дії неприхованим заколотом, відмовившись від покори, і залишався при цій думці, хоч і протиставили мені всі бідування міжусобної брані, яка неодмінно повинна була виникнути від запропонованого мною способу дії. [...]

Про Малоросійське товариство знаю тільки те, що нібито там начальник маршал Лукашевич і що мета його — приєднати Малоросію до Польщі. Між іншим, Лукашевича самого бачив я раз у своєму житті в кн. С.Волконського, а членів цього товариства не тільки не знаю нікого, але й не чув, щоб коли при мені кого-небудь називали [...]

Все, що я знаю за чутками і здогадками про польські товариства, полягає ось у чому: головне управління знаходиться поза Польщею, в Дрездені, головні особи в товаристві: генерали Хлочицький, Князевич, гр. Прозор відіграє велику роль. Поділ товариства узгоджений з розподілом землі, тобто кожна провінція має свою провінціальну директорію, що відноситься до головної і яку знають усі члени, що проживають в повіті; мета їх: повернення незалежності і, здається, введення конституції 3-го травня. З членів польських товариств, крім вищеназваних мною, знаю гр. Ходакевича, гр. Мошинського, Гродецького і Чарковського. З ними я мав особисті стосунки. Князя Яблоновського, гр. Олізара, Ст.Проскуру, Валеска, Дениска (з ними хоч і не був у стосунках, але знаю, що вони члени). А інших не знаю нікого.

Про поширення таємних товариств по всьому царству Польському, Познанському герцогству, Галичині і губерніях литовських, Волинській, Подільській і Київській ствердно не скажу, знаю тільки, що товариства польські дуже численні, і вважаю, за однодумністю, яка існує між поляками, що воно повинно бути так [...]

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 254—258.

Повідомлення київського військового губернатора начальнику III відділення імперської канцелярії О.Х.Бенкендорфу про результати ревізії державних установ Київської губернії (1827 р., серпня 8)

Найденные мною при сей ревизии отступления от установленных правил канцелярского порядка и несоблюдение некоторых форм в производстве дел не составляли бы, по мнению моему, существенной важности, естьли бы при том самые дела, имея движение скорое и безостановочное, получали согласное с законами окончание. Упущения относительно канцелярского порядка, по сделанному мною распоряжению, имеют быть немедленно исправлены, о чем я не оставлю донести в свое время по принадлежности Правительствующему Сенату. Но, к сожалению, сверх сих не столь значительных упущений открываются другие несравненно важнейшие, о которых кратко здесь изъясняю:

а) По губернскому правлению видно медленность, несовместную с обязанностью начальствующего места в губернии, которое наблюдает за действиями нижних инстанций, и должно бы по сему дать им собою пример деятельности и точности в исполнении законов. Ход дел губернского правления, со времени отбытия из здешней губернии в 1822 году гражданского губернатора Бухарина, до 1827 года, доказывает, что оно, устремив внимание на одни только дела интересные, оставляло прочие на произвол канцелярии своей. От сего те дела, по которым не было ходатайства, производились весьма небрежно; от сего указы Правительствующего Сената оставались по нескольку лет без окончательного исполнения, представления нижних инстанций и жалобы частных лиц без должного разрешения и законного удовлетворения. От сего, наконец, малое уважение к губернскому правлению со стороны поветовых присутственных мест, градских и земских полиций, которые во многих случаях действовали самоуправно, заставляя ищущих покровительства законов и правосудия не законов страшиться, а судей. Сие доказывается поступающими ко мне из разных поветов жалобами на пристрастное производство следствий, на заключение под стражу лиц, в преступлениях не изобличенных, на разные притязания и проволочки по делам тяжебным и конкурсным, на невыполнение по нескольку лет указов по делам уже получившим окончание в высших судебных местах и проч. Все сии жалобы относятся более к делам, возникшим до 1827 года.

б) По Казенной палате: порядок производства дел, и особенно, по счетной экспедиции, в довольной исправности. Но между тем замечено мною, что некоторые оброчные статьи отданы в содержание весьма за дешевую цену.

в) По уголовному департаменту Главного суда недовольно было обращено внимание на участь подсудимых, томящихся в тюремном заключении, и только после данных мною оному Департаменту предложений, дела, по коим содержатся арестанты, получили быстрейший ход. Сверх того, присутствующие и председатель, избираемые из сословия польского дво-

рянства более по уважению достаточного их состояния, нежели по сведениям и опытности в законоведении, и мало при том знающие язык русский, занимаются рассмотрением дел, вступающих на ревизию в сей департамент, весьма поверхностно, и решение оных зависит не столько от присутствующих, сколько от секретаря и канцелярских чиновников.

г) По гражданскому департаменту Главного суда, разделенному на две экспедиции — русскую и польскую: дела по последней обращают преимущественное внимание председателя и депутатов, избранных из сословия польских дворян; производство же дел в русской экспедиции и решение оных, за слабостью советника, остается в руках секретаря. Очереди для слушания дел, вступающих в сей департамент, не было заведено, и потому ход и окончание оных зависели до сего времени от большего или меньшего ходатайства тяжущихся. [...]

д) По Приказу общественного призрения: счетоводство ведется в довольной исправности и заседания, от Приказа зависящие, найдены мною в надлежащем порядке; нужно только сделать некоторые сокращения в расходах, особенно в дровах, которые изготавливаются, хотя и по умеренным ценам, но заготовляемое количество оных превосходит действительную надобность. Равномерно издержки на содержание воспитательного дома, простиравшиеся ежегодно до 20 т[ысяч] и 23 т[ысяч] рублей, столь непомерны, что при самом вступлении моем в настоящее звание господин управляющий Министерством внутренних дел относился ко мне еще в бытность мою в Петербурге о принятии мер к сокращению расходов по сей части; что впоследствии времени и исполнено.

е) По Киевскому городовому магистрату и особо существующей комиссии о городских доходах, хотя не открыто важных упущений по производству дел, но в употреблении городских сумм не соблюдается должной расчетливости, да и вообще в членах магистрата мало усматривается истинного рвения к пользам общественным и благоустройству города, чего тем более следовало бы ожидать от них, что магистрат киевский пользуется высочайше подтвержденными ему правами и привилегиями древних времен, могущими споспешествовать к умножению промысленности городских жителей, и с тем вместе к умножению доходов города, коих недостаток весьма ощутителен. [...]

За сим, обращаясь к состоянию полиции города Киева, о недостатках которой я уже изъяснял в прежнем моем отношении, ныне должен присовокупить, что она не имеет ни способных людей, ни исправных пожарных инструментов, ни потребного числа лошадей, коих по всем четырем частям столь обширного города содержится не более двадцати. Таковое, сожаления достойное, устройство полиции необходимо требует немедленного оной преобразования. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 317—321.

Наказ Катеринославської казенної палати Олександрівському повітовому казначейству про організацію іспитів з граматики та арифметики при вступі на посаду чиновників (1829 р., березня 4)

По указу его императорского величества казенная палата, слушав предписание господина министра финансов от 20 декабря прошлого 1828 года, которым вследствие представлений некоторых казенных палат, испрашивающих разрешения кем, где должны быть делаемы испытания определяющихся по ведомству их в канцелярское звание, на основании положения 14 октября 1827 года, дает знать, что 1 пунктом сего положения требуется от нововступающего в службу, умеет ли правильно читать и писать и знает ли основание грамматики и арифметики, следовательно, такие предметы, в коих служащие в казенных палатах и казначействах должны быть сведущи, без чего они по службе терпимы быть не могут, а потому он, господин министр финансов, предписывает всем вообще казенным палатам и экспедициям, дабы они требуемое положением испытание вступающим в канцелярское звание по самой удобности и краткости времени нам нужного производили у себя через своих секретарей, а в уездных казначействах самими казначеями или другими сведущими лицами, обращая сверх того внимание и на самую чистоту письма. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 339—340.

Витяг із журналу Київського губернського правління про вжиття заходів для припинення поширення чуток щодо наміру уряду звільнити селян від кріпацтва (1830 р., травня 31)

По указу е. и. в. губернское правление слушало предложение господина здешнего гражданского губернатора и кавалера, при коем, препровождая список с полученного от господина министра внутренних дел от 4 минувшего мая за № 1228 предписания с изъяснением высочайшего е. и. в. повеления о строжайшем преследовании всех тех, кои распространять будут ложные слухи о намерении правительства дать крестьянам свободу, и о принятии самых деятельнейших мер к прекращению малейших признаков неповиновения крестьян помещикам их, изволил предложить к точному и непременному исполнению такового высочайшего повеления [и] учинить немедленно надлежащее распоряжение и о последующем доставить к личным делам его, господина губернатора, сведения. А в оном предписании господин министр внутренних дел изъяснил: до сведения е. и. в. дошло, что с некоторого времени люди неблагонамеренные или развратные начали, подобно многим прежним примерам, рассевать слух о намерении правительства дать крестьянам свободу, и хотя в высочайшем манифесте, от 12 мая 1826 г. изданном, а 13 того же месяца от правительствующего Сена-

та распубликованном, имеется полное руководство к действиям по предмету сему, однако ж е. в. угодно было высочайше ему, господину министру, повелеть поставить в непременную господина гражданского губернатора обязанность преследовать строжайшим образом всех тех, кои подобные ложные слухи распространять будут, принимая вместе и самые деятельнейшие меры к прекращению и малейших признаков неповиновения крестьян помещикам их. Е. в., пребывая в непреложных правилах о сохранении тех отношений, в коих крестьяне находятся к помещикам их, поставляет в особенную обязанность опровергать все толки, сему несообразные, о каковом высочайшем е. и. в. повелении, он, господин министр, сообщая к точному и непременному исполнению, поручает о распоряжениях по сему донести неукоснительно ему, господину министру.

И по учиненной справке приказали, как высочайшим манифестом, изданном 12 мая 1826 г., повелено объявить повсеместно:

1. Что всякие толки о свободе казенных поселян от платежа податей и помещичьих крестьян и дворовых людей от повиновения их господам суть слухи ложные, выдуманные и разглашаемые злонамеренными людьми из одного корыстолюбия с тем, чтобы посредством сих слухов обогатиться на счет крестьян по их простодушию.

2. Все состояния в государстве, в том числе и поселяне, как казенные, так и помещичьи крестьяне и дворовые люди, во всей точности должны исполнять все обязанности, законами предписанные, и беспрекословно повиноваться установленным над ними властям.

3. Если и за сим высочайшим повелением откроется какой-либо беспорядок между казенными поселянами или помещичьими крестьянами и дворовыми людьми по ложным слухам о свободе от платежа податей или от законной власти помещиков, то виновные навлекут на себя справедливый е. и. в. гнев и немедленно будут наказаны по всей строгости законов.

4. Подтверждается начальникам губернии иметь неослабное наблюдение, дабы разглашатели подобных слухов или толков были без промедления предаваемы суду для поступления с ними также по всей строгости законов.

И 5-е. А как и до е. и. в. уже прямо доходят недельные просьбы поселян, писанные на основании вышесказанных слухов или толков, то для прекращения сего зла и сохранения тишины и порядка сочинителей или писателей таковых просьб, яко возмутителей общего спокойствия предавать суду и наказанию по всей строгости законов, каковой высочайший манифест по распоряжению сего губернского правления от 1 июня того же года повсеместно в здешней губернии распубликован к точному, что до кого касается, исполнению и сверх того, на торгах и ярмонках в продолжение шести месяцев происходило чтение его: ныне же изъясненный в предписании господина министра внутренних дел высочайшим повелением поставлено в непременную обязанность преследовать строжайшим образом всех тех, кои в отношении крестьян ложные слухи распространять будут и принимать самые деятельные меры к прекращению и малейших признаков неповиновения крестьян помещикам их.

Для того с прописанием предложения господина гражданского губернатора и предписания господина министра внутренних дел предписать всем

градским и земским полициям к точному и непременному исполнению по изъясненному в том предписании господина министра высочайшему повелению с тем, что если где могло бы возникать малейшее неповиновение крестьян, тотчас принимая они деятельные меры к прекращению того и преследованию строжайшим образом всех тех, кои ложные слухи распространять будут, доносили бы и губернскому правлению; сверх же сего, поелику и господа поветовые дворянства маршалы должны иметь влияние на действия крестьян и наблюдение, чтобы никто не возмущал их в должном повиновении к владельцам, предписать и им чрез дворянское депутатское собрание о исполнении показанного высочайшего повеления, а из сей статьи журнала к личным делам господина гражданского губернатора передать копию.

Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1985. — С. 64—65.

Указ Сенату про запровадження у приєднаних до Російської імперії губерніях уніфікованої російської назви станових дворянських посад (1831 р., лютого 23)

Правительствующий Сенат слушал рапорт г. управлявшего Министерством внутренних дел, что г. статс-секретарь Муравьев, отношением от 2 сего февраля сообщил ему, что государь-император высочайше повелеть соизволил: дабы отныне впредь в бумагах на русском языке всюду именовались губернскими и уездными предводителями дворянства все те лица, которые в иных губерниях, неся должности по выборам дворянства одинакого значения с предводительскими, имеют названия различные. О таковом высочайшем повелении, он, г. управлявший Министерством внутренних дел, представил Правительствующему Сенату для надлежащего об исполнении по оному распоряжения.

ПРИКАЗАЛИ: об изъясненном высочайшем повелении предписать для должного исполнения губернским начальствам присоединенных от Польши, также Малороссийских и Остзейских губерний указами, дав знать таковыми же всем прочим губернским правлениям и правительствам, начальствующим в губерниях лицам, присутственным местам и гг. министрам; а в Святейший Правительствующий Синод, во все департаменты Правительствующего Сената и общие оных собрания сообщить ведения.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 342—343.

З проекту заснування совісного суду в Київській губернії (1832 р.)

[...] Учреждения совестных судов в здешней губернии, имеющих назначение, с одной стороны, первоначально примирять несогласные семейства и возникающие между частными лицами тяжбы и недоумения, а с другой,

пещись об облегчении участи страдающих узников, сколько, с одной стороны, есть возвышением чувств о благе рода человеческого, сколько с другой, принести может неисчислимые и ощутительные пользы.

Дворянское сословие находит, что согласно местным нуждам, обыкновению и степени нынешнего просвещения всей губернии с большею пользою можно бы ввести оные на следующем основании:

Совестные суды учредить не в одном только губернском городе, ибо он мог бы быть полезным только для жителей одного того города и принадлежащего к оному уезда, но во всех уездах сей губернии так, чтобы вообще дворяне пользоваться могли сим благодетельным учреждением.

Вместо установленных по «Учреждению» особо членов совестного суда и в случаях надобности приглашения тяжущимися еще частных посредников для общего совещания по делам — во всяком уезде учредить таковый совестный суд и по выбору дворянства из одного совестного судьи и двух заседателей, с добавлением к оному одного секретаря или протоколиста и двух канцелярских служителей, не требуя уже ни в каком случае особых посредников для совещания и самого действия.

Для судьи и заседателей совестного суда, как почетных членов дворянского сословия и имеющих на себе посреднический и миролюбный характер, дворянское сословие находит, с своей стороны, неприличным назначать жалованье, но таковые члены согласно высочайшему о губерниях «Учреждению» и затем дополнительным постановлением могли бы воспользоваться всемилостивейше дарованными правилами и преимуществами сему званию присвоенными с наградою за выслугу положенных сроков чинами и орденами. [...]

Обращаясь теперь к обязанностям совестного суда дворянское сословие находит, что обязанности сии по существу своему разделены бы быть могли согласно даже высочайшему о губерниях «Учреждению» по два особые отделения, то есть по уголовной и гражданской части. [...]

Как совестные суды высочайшим о губерниях «Учреждением» признаются только посредническими, и на тот конец, единственно учрежденными, чтобы тяжущиеся стороны прежде начатия и когда продолжительных и разорительных тяжб чрез посредничество таковых судов ежели несовершенно примирились и прекращали возникшие между ними споры, то по крайней мере, вняв человеколюбивым и беспристрастным увещанием остановить могли первый порыв страстей и самолюбия, столь тесно сопряженного с обыкновенными процессами. Почему весьма полезно и необходимо бы было, дабы после учреждений совестных уездных судов все без изъятия тяжбы, кроме по бесспорным векселям и заемным письмам и по конкурсовым делам первоначально рассматривались в тех совестных судах. Для чего и заседания оных всякий месяц признавалось бы необходимым. [...]

На основании таковой предположения начинающий тяжбу должен обратиться предварительно с просьбою в уездный совестный суд с прописанием в оный всех обстоятельств дела и прописанием буди имеются и самых о претензии своей доказательств.

Совестный суд входит в посредничество начинающих тяжбу не только в городе и присутственном месте, но назначая даже выезд свой на место

спорное, смотря по удобности, ему не запрещается тоже призывать ли к себе ответчиков в суд или же отправляться к оному в полном ли комплекте или одному только члену, на что однако должно состояться предварительное того суда определение.

Членам совестных судов и всякому порознь позволяется входить посредничество сторон тяжущихся без соблюдения вышеизложенных форм, ежели обе стороны, на такое посредничество согласны.

Но об успехе посему он должен доносить всегда совестному суду, миролюбная же сделка, не иначе как в совестном суде засвидетельствована быть должна.

Совестный суд о всех делах вступивших примиренных или отправленных для разрешения в подлежащий суд, наравне с другими присутственными местами доносит ежегодно по установленной форме гражданской палате и господину гражданскому губернатору. О действиях же своих по уголовной части доносит всякий раз уголовной палате и начальнику губернии.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 378—382.

Указ про заснування в Києві університету (1833 р., листопада 8)

Обращая беспрерывное внимание Наше на успехи общего, истинно народного воспитания в Государстве, признали Мы за благо, по переводе Волынского Лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение, с надлежащим распространением и на твердых основаниях, преимущественно для жителей Киевской, Волынской и Подольской губернии, коих наследственное усердие в пользу просвещения упрочило и на будущие времена благосостояние учебных заведений того края. Таким образом, избрав город Киев, с давних лет к учреждению Университета предназначаемый, равно драгоценный для всей России, некогда колыбель Святой Веры Наших предков и, вместе с сим, первый свидетель гражданской их самобытности, Мы повелели учредить в оном Университет под особым покровительством и в память Великого Просветителя Богом врученной Нам страны, на следующих началах:

1. В Киеве открываемый Университет наименовать Императорским Университетом Св. Владимира.

2. Университет сей составить из двух факультетов: Философского и Юридического. Учреждение в оном Факультете Медицинского предоставляем Мы, в последствии, собственному Нашему усмотрению.

3. Университету Св. Владимира присваиваются все доходы с фундушей и капиталов, пожертвованных дворянством Волынской, Подольской и Киевской губерний для Волынского Лицея, кои и имеют составлять впредь неприкосновенную сего Университета собственность. Сверх того, на содержание Университета Св. Владимира и на возведение зданий обращаются все источники и суммы, подробно исчисленные в учрежденном Нами сего числа докладе Управляющего Министерством Народного Просвещения. За

сим недостающую на содержание Университета сумму пополнять из Государственного Казначейства.

4. Министерство Народного Просвещения имеет, под непосредственным руководством Нашим, начертать нынче же Устав и штат Университета Св. Владимира и поднести оные на Наше утверждение. [...]

З іменем Святого Володимира: Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників. Київ, 1991. — С. 63—64.

Розпорядження попечителя Київського учбового округу ректору Київського університету про встановлення таємного нагляду за викладанням (1834 р., листопада 30)

Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю потрібним запропонувати вашому високородію доповісти негайно до мого відома про такі обставини:

1. Коли б в лекції панів викладачів університету міг вкрастись хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності властям і викликання любові до якоїсь вітчизни, відділеної перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас ретельний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.

2. Коли б на нарадах університетських присутствених місць міг вкрастися дух непокори властям і протидія планам уряду.

3. Коли б ви з свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки їх з людьми неблагодійними чи підозрілими.

4. Про всі наради університетських присутствених місць, які мають в собі явне або приховане політичне питання, як по університету, так і по училищах округу, попередньо пропозиції про те на обговорення зазначених присутствених місць я вас прошу доводити про це до мого відома.

5. Про всі виявлені розбіжності і протидії в училищах округу, як-то, між начальством училищ і вчителями, між директором та інспектором й інше.

6. Про всі ті випадки, які хоч і не згадуються в цій пропозиції, але які, з міркувань умов краю, здавалися б вам досить важливими і заслуговуючими на особливу увагу

На останні три пункти цієї пропозиції я прошу ваше високородіє звернути одночасно увагу синдика університету, щоб і він з свого боку мав ретельний щодо виконання цих трьох пунктів нагляд і доповідав вам про все те, що визнає цього заслуговуючим.

Ваші в цій пропозиції зв'язки зі мною, зважаючи на важливість справи, можуть бути усні і письмові, а іноді тільки в пред'явленні одержаних паперів, але, в усякому разі, все листування щодо виконання цього, після вступу на ректорську посаду іншої особи, їй не передається, а надходить, за особливим описом, в мою канцелярію.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. — С. 166—167.

З донесення київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору про розшук загону Устима Кармалюка (1835 р., травня 2)

В первых числах апреля месяца литинский городничий Носалевский донес мне, что содержащийся в тамошнем остроге арестант Лебединский объявил, будто шайка известного разбойника Карманюка не искоренилась, а имеет пребывание в разных местах Литинского и Винницкого уездов, и что к сему способствуют ему многие крестьяне, три священника и один помещик.

По важности сего дела, для лучшего удостоверения и принятия соответственных мер к преследованию и поимке разбойников, командирован был советник губернского правления Здорь, по расспросам и разысканию коего ничего положительного не открылось. Но прежде, нежели получено от него донесение по сему предмету, числящийся по губернскому правлению кандидатом на полицейские должности отставной поручик Лонцкий донес, что он, будучи командирован губернским правлением для открытия преступников, решился во все время пребывания своего в Брацлаве допрашивать всех вновь поступающих в острог арестантов. И таким образом 2 апреля вызванный им из тюрьмы арестант Войцих Окульский показал, что Карманюк главное убежище свое имеет Брацлавского уезда в Вороновицких лесах.

По донесению сему немедленно предписал я Лонцкому в общем действии с брацлавским земским исправником принять решительные меры к отысканию означенного преступника, но исправник, которому пред тем еще сообщено было показание Окульского, явил в поступках своих неблагонадежность, обнаруживающуюся, во-первых, в том, что когда Окульский давал показание о Карманюке и других бродягах, равно признавался в смертоубийстве нескольких душ евреев в Брацлаве, признал показание его не заслуживающим уважения и не хотел присутствовать при показании; во-вторых, в том, что по требованию поручика Лонцкого о содействии к исполнению предписания моего не только не сделал, но еще вошел ко мне с рапортом, в котором, стараясь доказать, что донесение Лонцкого несправедливо, удостоверяет, что в Брацлавском уезде все в порядке, и что розыск по лесам за бродягами и разбойниками требует слишком большого труда и большого числа людей.

Напротиву того, поручик Лонцкий, явившись ко мне, объяснил это дело совершенно в другом виде.

Желая открыть в настоящем деле истину, так, чтоб бродяги и разбойники, если они действительно имеют пристанище в Брацлавском уезде, достались в руки правительства, я подтвердил прежнее предписание поручику Лонцкому; а дабы дело это получило желаемый успех и всякое влияние по оному, [и] земского исправника было устранено, предложил губернскому правлению до времени удалить его от должности, заседателям земского суда Лисовскому и Горулесову предписал способствовать Лонцкому к исполнению настоящего поручения.

Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1985. — С. 129—130.

Донесення київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору про початок селянських виступів у Чортківському окрузі Східної Галичини (1838 р., липня 8)

Слухи носятся, что в австрийских селениях: Зненигородке, Мельнице, Бабинцах, Турильче, Худиковцах, Звинячке, Сколе (известное местечко) и других Залещицкого цыркула крестьяне сбунтовались, не хотят работать помещикам своим, что в этом разе употреблены были меры укрощения военными командирами, и хотя некоторых усмирили, но от других волнение продолжается и распространяется. Сколь не испытывал я разговором, что могло побудить крестьян к таковым действиям, но существенной причины не узнал. По слухам там делается и то, что всех евреев, живущих по селениям и корчмам, выгоняют на жительство в местечки. Статься может, что и действительно от отягощения помещиками к работам для них крестьяне произвели неповиновение. Говорят, также, что сие произошло по случаю рекрутского там набора и сбора податей.

Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1985. — С. 152—153.

Мирський вирок татарських поселян сільської громади с. Біюк Ламбат про відправлення до Алуштинської волосної управи коштів на утримання чиновницького апарату (1840 р., грудня 19)

[...] мы нижеподписавшиеся Алуштинской волости Биюк Ламбатского Сельского Общества Наличные Поселяне Татары были собраны на мирскую сходку имели разсуждение о том, что: предложеные ко взысканию начальством на жалование Волостных, Сельских старшин и писарей и другие надобности на 1840 год, почему мы сходно предписанию Алуштинского Волостного Правления Единогласно приговорили из 7 деревень Биюк Ламбатского Сельского Общества с числящемся в оном 1020 душ взыскать с каждой души по 28 $^{2}/_{7}$ копеек серебром деньги, и оные через зборщика отправить непременно к первому числу генваря 1841 года в Алуштинское Волостное Правление, в чем и подписуемся.

По татарски подписано тако: деревни Биюк Лам[бат А]джи Али Мустафа Оглу, А[с]ан Мемет Оглу, Мемет [Б]али Оглу, Усеин Мустафа; деревни Партенит, Дервиш Усеин Оглу, [М]ерджан Геиз [?], деревни Гурзуф Кар[а]бай А[с]ан Оглу, Амет Фетта Оглу, Дервиш [К]ер-Оглу, Умербай Мамут Оглу, О[с]ман Мамут Оглу; деревни Дерменкой Сеит-[Али] Умер Оглу, а на вместо них неграмотных по рукоданной просьбе подписался деревни Биюк Ламбат духовного звания Хатем Дервиш Эфедий. [...]

Козирєв В.К. Матеріали до історії
адміністративного устрою Південної України.
Запоріжжя, 1999. — С. 388.

З розпорядження новоросійського і бессарабського генерал-губернатора про розслідування причин втеч державних селян Аккерманського округу Бессарабської області до Туреччини (1844 р., листопада 10)

Господин министр государственных имуществ отношением на имя вашего превосходительства по исправлению должности моей от 9 минувшего октября № 78 изъясняет, что некоторые из государственных крестьян Бессарабской области Аккерманского округа делают побеги за турецкую границу, побуждаясь к тому, как доносит Бессарабская палата государственных имуществ, наклонностию многих из тех крестьян, недавно зашедших в Бессарабскую область из других губерний, к бродяжнической жизни, причем бедное их хозяйство не привязывает их к местам жительства.

Почему господин генерал-адъютант граф Киселев, предписав Палате государственных имуществ войти в ближайшее соображение о мерах упрочения хозяйства означенных крестьян для привлечения их к оседлости, просит уведомить его, нет ли к побегу крестьян Аккерманского округа побудительных причин от каких-либо особенных местных притеснений, которые вам, милостивый государь, как ближайшему начальнику Бессарабской области могут быть известны, и вместе с тем сообщить мнение ваше насчет будущих мер к отклонению побегов. [...]

Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1985. — С. 222.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства (1845 — грудень 1846 р.)

Главные идеи

1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.

2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаем: южно-руссов, северно-руссов с белоруссами, поляков, чехов с [сло]венцами, лужичан, иллиро-сербов с хурутанами и болгар.

3. Принимаем, что каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию.

4. Принимаем, что правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должны основываться на св[ятой] религии господа нашего Иисуса Христа.

5. Принимаем, что при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении.

6. Принимаем, что должен существовать общий Славянский собор из представителей всех пле[мен].

Главные правила общества

1. Установляем общество с целью распространения вышеизложенных идей преимущественно посредством воспитания юношества, литературы и умножения числа членов общества. Общество именует своими покровителями святых просветителей славянства Кирилла и Мефодия и принимает своим знаком кольцо или икону с именами или изображением сих святых.

2. Каждый член общества, поступая, произносит присягу употреблять дарования, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества, и ежели бы какой член потерпел гонение и даже мучения за принятые обществом идеи, то, по данной присяге, он не выдает никого из членов, своих собратий.

3. В случае член попадет в руки врагов и оставит в нужде семейство, общество помогает ему.

4. Каждый член общества может принять нового члена общества без необходимости сообщать ему об именах прочих членов.

5. В члены принимаются славяне всех племен и всех званий.

6. Совершенное равенство должно господствовать между членами.

7. Так как в настоящее время славянские племена исповедуют различные вероисповедания и имеют предубеждение друг против друга, то общество будет стараться об уничтожении всякой письменной и религиозной вражды между ими и распространять идею о возможности примирения разногласий в христианских церквях.

8. Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности.

9. Как все общество в совокупности, так и каждый член должны свои действия соображать с евангельскими правилами любви, кротости и терпения; правило же: «Цель освящает средство» общество признает безбожным.

10. Несколько членов общества, находясь в одном известном месте, могут иметь свои собрания и постановлять частные правила для своих действий, но дабы они не противоречили главным идеям и правилам общества.

11. Никто из членов не должен объявлять о существовании и составе общества тем, которые не вступают или [не] подают надежды вступить в него.

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Т. 1.
Київ, 1990. — С. 150—152.

Уривок із «Книги буття українського народу» (1845 р.)

[...]

[75—76.] Ȉ Україна, поєднавшись с Польщею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим люд[ом] слов'[янського] брат[ства]; вони не сотворили, ні царя, ні пана, а сотворили братство — козацтво, куди кожний пристав[ав], був би він пан чи невольник, аби христ[иянин]. Там усі були рівні і старшини вибирались і повинен був слугувати всім і за всіх працювати. Ȉ жодної помпи, ні титула не було між козаками.

[78.] І постановило козацтво оборонять віру святую і визволяти ближн[іх] своїх із неволі.

І так гетьман Свирговс[ький] ходив оборо[няти] Волощину і не взяв червінці, котрі йому давали, а взяв тільки кухву вина, що послали брати по-братерськи.

І так Сагайда[чний] ходив Кафу руйн[увати] і визволив із темниць тільки десять тисяч невольник[ів] з віри пропасниці. [...]

[80.] І день со дня більше росло і умножалось козачество, і незабаром були б усі на Вкраїні козак[ами], себто вільні і рівні, не мали над собою цар[я] і пана, тільки бога єдиного.

[81.] І не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону божого, і всякий чужестран[ець], заїхавши туда, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого брат[ст]в[а], такої віри, нігде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителей.

[82.] І коли пани та ієзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб україн[ці]-християн[ни] повірили, буцім і справді усе так і єсть, що папа сказав, тоді на Вкраїні з'явились братств[а] такі, як були у перш[их] християн, і пан записув[ався] у брат[ство], і мужик і називались братами. Таке братст[во] було і в Луцьку, і в Києві, і потім Львові [?].

[83.] Але панство побачило, що погано йому буде, взяло зараз мучить людей, брат[ів] своїх, нарікл[о] невольниками, не допускало в козацтво, драли пани шкури в людей, варили в котлах дітей і ругались над вірою і продавали жидам на заріз, як скотину, і примучили козаків, поробили коз[аків] кріпаками, так що думали, що воно вже пропало, козацтво.

[86.] Але не скоро так думалось, козацтво піднялось, а за ним весь народ — вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні й рівні.

[87.] І хотіла Україна тоді знову жити по-братерсь[ки] з Польщею, але Польща жадним побитом не хотіла покинуть своє панство.

[88.] Тоді Україна пристала до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як єдин люд слов'я[нский] до друг[ого] слов'янського, так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янсь[кими] людьми.

[89.] Але скор[о] побачил[а] Україн[а], що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель.

[90.] І одбилась Укра[їна] од Москов[щини] і не знала бідна, куди їй схилить голову.

[91.] Бо вона любила і Польщ[у], і Москов[щину], як братів своїх і не хотіла з ними розбрататься, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі, теж щоб були три Річі Посполиті, а з всі[х] трьо[х] вкупі були б одною.

[92.] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москал[еві], по праву — ляхові.

[93.] І билась Україна літ пятдесят, а єсть се святішая і славнішая борба за свободу, яка коли-небудь була на світі, а розділ України єсть саме негодне діло, яке колись було на світі.

[94.] І вибилась із сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правої сторони Дніпра, і положили Укра[їну] [в] тугу, і запанували над бідним остатком вольного народу.

[95.] А на ліві[й] стороні ще держалось козацтво, але в неключ[имой] держ[аві] [?] Московськ[ій], а потім петерб[урзького] імператора, бо цар Петро положив сотні тисяч коза[ків] в канавах і на костях їх збудув[ав] собі столицю.

[96.] А цариця Катерина — німка, курва всесвітна, безбожниця явна — доконала козацтво; бо, одобравши тих, котрі були в Укра[їні] старш[ими], понадавала їм вольних брат[ів] і поставали одні панами, а другі невольниками.

[97.] І так пропала Україна, але так здається.

[98.] Вона не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужи[й], і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з укра[їнського] роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справж[ній] українець, не любить ні цар[я], ні пана і зна[є] одного бога. Так і перше було, так і тепер.

[99.] І Слов'янщина хоч і терпіла і терп[ить] невол[ю] от царя і панства, однак і цар, і пани у них не слов[янські], а німецьк[і], або татарські, бо од чужих забігли, щоб розво[дити] панство, а правд[иві] слов'яни не жаліють ні царя, н[і] пана, приз[нають] одно[го] бога.

Тим не пропали слов'яни, не пропала і Укра[їна].

[100.] Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихо[дить] голос і пробудить.

[101.] І перший раз вона пробуд[илась], і крикнула, і одізвався крик її в Польщі, і зібрались поляки на сейм 3 мая, і поста[новили], щоб усі в Речі Посполит[ій] були рівні і вільні і незале[жні] б ні [од] царя, ні пана, а знали б одн[ого] бога.

[102.] Але сусіди не допустили до того Польшу і розірвали її, як Україну.

[103.] Так її було і треба, бо раз за те, що вона зробила Україні, те їй зробилось, а друге за те, що ляхи не знали, що їм таку думку дала Україна, що в гробі лежала.

[105.] А в друг[ий] раз вона прокинулась і крикнула, а одізва[лось] [в] глибин[і], в Петербурзі 14 дек[абря] 1825 года, і умислили сам[і] пан[и] одріктись свого панства і царя, і позн[ать] одн[ого] бог[а].

[106.] Але деспот не допустив до того свободно, їх пов'язали, одн[их] потягнули на шибеницю, других закатували в копальня[х], третіх замучил[и] в Сибір[у], а отдель[них] же заріз[али] черкеси.

Так і треба було, бо й ті не лучче знали, що думка принес[ена] до їх з України.

[108.] І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її.

[109.] І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янськім.

І тоді звершиться та й писаніє: «Камень его же не брєго[ша] зижд-ущ[ії], то і бисть во главу угла».

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Т. 1.
Київ, 1990. — С. 256—258.

Скарга селян Русько-Кимполунзької округи австрійському цісареві Фердинанду I про утиски, здирства і знущання, які терплять громади від панів та адміністрації (1846 р., травня 20)

Ваша цісарсько-королівська апостольська величносте! Ми, нижчепідписані 27 підданих з Путилова Русько-Кимполунзької округи, покірно подаємо таку скаргу:

Дідичі з небувалою сваволею підвищили раніше встановлені податки.

Вони ж витиснули нас з лісів, не даючи нам вільно користуватися дровами.

Самовільно відібрали від нас всі наші толоки.

Забрали у нас найкращі землі.

В справі набору новобранців існує необмежена сваволя з боку панів, які таким чином хочуть помститися над нами.

Пани і урядовці арештовують ні в чому невинних людей і держать їх днями, тижнями і місяцями без всякої законної підстави.

Вони змушують нас робити панщину та інші роботи і заздалегідь стараються, щоб про це ніхто не довідався.

Коли це не допомагає, то посилають до наших хат для нагляду панських гайдуків, які не тільки перешкоджають нам вільно виконувати дозволену роботу, але й визначають час, коли ми маємо варити обід або пекти хліб.

Вони дозволяють нам тільки два рази на тиждень палити в наших хатах, не беруть до уваги найлютіші морози, в які люди обов'язково замерзають, а такі випадки вже траплялися.

Тілесне катування незчисленними киями і різками триває безперестанно з грудня 1843 року, що загрожує тілесним каліцтвом людей.

Місцева влада, в якій дідичі є домінікальними представниками, відмовляє нам у видачі посвідок і перепусток, потрібних для службових або судових справ.

Панські гайдуки нищать нашу і так мізерну худобу.

Нас, наче диких звірів, проганяють з території Радівецької та Бергометської над Серетом доміній, при цьому ми втрачаємо наші заробітки і то тільки тому, що не маємо перепустки.

Панські гайдуки силою вдираються в наші хати, вибивають вікна та ламають вхідні двері, як грабіжники нападають і знущаються над нашими жінками, дітьми і над нами, а також забирають наші речі.

Панські слуги рубають та нищать огорожу на наших грунтах.

А тому зовсім занепадає рільництво.

Гине вся городина.

Вони ж розбивають наші стайні.

Забороняють нам користуватися навіть чистою водою.

Вони нищать по можливості всі криниці та джерела в лісі.

Гасять в наших хатах огонь, а зимою відчиняють вікна і двері, щоб напускати в хату холод.

22. Нарешті, коли знаходять в наших хатах лозинки або хмиз для палива, то й це забирають панські слуги і відносять в ліс.

Ми мусимо гинути через відсутність палива, тоді як в Русько-Кимполунзькій окрузі за підрахунками, проведеними в 1836 і 1837 роках, нараховується 51 228 моргів й 1138 квадратних сажнів великих лісів.

23. В 1843 році військова допомога з дозволу буковинського заступника старости Збишевського загарбала все наше майно. В наших хатах і за наш рахунок розкішно жили по 6, 10, а то і по 15 солдатів на протязі 3 місяців, а самі ми мучилися по 14 тижнів заарештовані в тюрмах. [...]

Ми, нижчепідписані, є найбільш пригнічені нашою місцевою владою і то настільки, що не маємо можливості кожний зокрема подати наші скарги про пригноблення нас вашій величності, бо в нас немає коштів на папір і на плату покутним писарям. Домінія і пан заступник обласного буковинського старости в цьому випадку виступають як обвинувачені, тому-то в першій і в другій інстанції на наші скарги не звертають уваги.

Воліть, ваша величність, з вашого величного престолу, не забути про нас нещасних підданих, тому що наша свобода, наші дії і наші слова закуті в кайдани, наші господарства зруйновані, в нас панує вандалізм і грабіжництво, а гостинність ліквідована, за наклепи і зраду винагороджують, моральність підкопана, а головним злочином вважається опалення наших хат взимку. Їсти, пити воду, одягатися тут також вважається великою провиною як зловживання. [...]

Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Збірник документів.
Київ, 1949. — С. 166—168.

З протоколу допиту М.І.Костомарова в III відділенні (1847 р., квітня 15)

Вопросы, предложенные г-ну адъюнкт-проф. Костомарову, и ответы его.

1. *Известно ли Вам было о существовании тайного общества, называемого Славянским обществом св. Кирилла и Мефодия; если было известно то подробно опишите цель оного, состав и все действия в видах оного предпринятые.*

На первый пункт имею честь отвечать, что я не знаю и не знал о существовании тайного Славянского общества, которое бы называлось Обществом Кирилла и Мефодия.

2. *Если вы не знали об обществе, то объясните, от кого слышали рассуждения о славянстве, соединении славянских племен, преобразовании государственного управления и других подобных предметах; не можете ли ныне, по объявлении вам о существовании Славянского общества, сообразить, что слышали и объясните подробно все, что может раскрыть начало и действия общества.*

На второй пункт имею честь отвечать, что несмотря на повсеместные толки о славянстве, идея соединения славян не доходила, по моему понятию и сведению, ни на письме, ни в устах до какого бы то ни было политического постоянного стремления.

3. Какие разговоры по этому предмету и где именно происходили; поименуйте всех лиц вам известных, занимающихся подобными мыслями, и объясните, в какой степени каждое из этих лиц участвовало в означенных разговорах.

На третий пункт имею честь отвечать следующее: живя в Киеве, я весьма часто беседовал о славянстве, сам всегда душою любя этот предмет, с почтенными товарищами моими, которые мне помогали и указаниями и советами в моих ученых розысканиях, в особенности с профессорами Иванишевым, Костырем, Селиным и бывшим проф. Максимовичем. Предметы разговоров никогда не выходили из чисто ученой сферы — этнографии, истории и философии.

Г-н помощник Киевского округа Юзефович также со мной часто беседовал о славянстве и не только в ученом, но и в политическом отношении, разделяя со мною то мнение, что все племена славянские должны будут соединиться под скипетром русского государя и что ученые и литераторы должны иметь эту мысль, без которой так называемый панславянизм сух и бесплотен. Эти все почтенные особы могут поручиться, что в разговорах с ними я не показывал никакого противозаконного направления. Тоже должен я сказать о беседах с помещиками Ригельманом и Тарновским, с которыми я часто вел разговоры о славянстве чисто в ученом отношении. Кроме того, я часто прежде говорил о том же с Кулишом, от которого не слыхал ничего предосудительного, хотя очень часто с ним спорил за привязанность его и за высокое мнение о своей Малороссии, чего я не мог с ним разделить, как великороссиянин, что видеть можно из переписки его со мною. Впрочем нелепых толков о восстановлении Малороссии я от него не слыхал никогда; о соединении же славян он говорил очень мало и не в противозаконном духе. Кандидат Гулак, человек превосходного образования, но ума и мышления не твердого и характера до крайности странного, познакомившись со мною в исходе 1845 г., занимался древностями и законами славянских народов, а в апреле и в мае 1846 г. начала ему входить в голову мысль заимствованное им от меня кольцо с именем Кирилла и Мефодия сделать девизом какого-нибудь общества, не сознавая вполне какого. Так как он не сознавал, чего именно хотел и менялся с каждым днем в своих убеждениях, то я смотрел на это как на ребячество, следствие того, что он начитался о разных обществах и рыцарских орденах и имел такое настройство, что принимал в себя все, что читал, за некоторое время. [...]

[...] Художник Шевченко бывал у меня единственно несколько раз в сентябре, а потом в декабре и то большей частью при Максимовиче. Хотя молва называет его составителем бродячих стихов очень гадкого содержания, но я от него об этом признания не слышал, и когда, раз спросил, он вспыхнул и назвал мне какую-то другую фамилию. О славянстве он вовсе не заботился ни в хорошем, ни в дурном смысле, а был пламенный малоросс до крайности и грубого характера, но о политическом бытии Малороссии в виде государства не говорил. [...]

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Т. 1.
Київ, 1990. — С. 275—277.

З донесення про збройний виступ поміщицьких селян м-ка Шаботин Черкаського повіту Київської губернії у зв'язку із введенням інвентарних правил (1848 р., липня 8)

[...] я прибыл в м-ко Жаботин вночи с 6 на 7 июля и, имея в виду, что одно это местечко состоит из трех экономических управлений: Жаботинского — 637-ми, Завадского — 816-ти, и Флиорковского — 614 душ обоего пола (всего 2067), на другой день, поутру, потребовал к себе людей сначала из одного Жаботинского управления самых почетнейших хозяев, а военную команду приказал расставить, в виде дневки, не по крестьянским избам, но в самом местечке, в постоялых еврейских домах. Но вместо потребованных домохозяев из одного экономического управления ко мне явились крестьяне со всех трех управлений до 1000 душ обоего пола. Не приступая к расспросам, я тотчас послал за приходским священником (их здесь два) для получения от них ближайшего сведения о заблуждениях крестьян и, в случае надобности, употребления этих духовных лиц к уразумлению тех же крестьян [...]

После того я приказал, чтобы крестьяне-домохозяева пришли ко мне на господский двор для объяснения их недоразумений о сгонных днях и объявления правильных жалоб, если таковые имеют, пригласив вторично к себе и означенного священника Дембовского.

Через час собралось крестьян около 800 душ обоего пола. По выходе к ним с приглашенным мною черкасским земским исправником я объяснил им вразумительно все их повинности вообще и сгонные дни в особенности, выставил им все это на доступном для их понятия языке, не упустил ничего того, что могло бы образумить самое закоренелое невежество. Но из них многие отозвались, что сгонных дней работать не будут и платы не хотят, другие говорили, что по 1 и по 2 дня со двора с начала весны уже отработали, третьи объявляли, что только по 1 сгонному дню будут работать в месяц. Помещик Флиорковский собственно по своим расчетам представил им работать вместо 2 только по 1 сгонному дню с души в неделю за плату и для большего обеспечения в продовольствии дозволил крестьянам собирать на господских полях хлеб за 4-й сноп, в пользу их; но ни в том, ни в другом случае мужики не выразили своего согласия; а относительно жалобы противу своего владельца объявили, что лет 17 тому назад по приобретении им этого имения он переменил их поля, заменил старые новыми участками, и что вообще той земли, которою они пользуются, для них мало, некоторые же требовали, чтобы семейства, состоящие по инвентарю из 2 рабочих душ, были соединены в одно тягло, хотя имеют разные участки. Наконец, говорили, что до введения правил они были обременены черезмерными повинностями. Когда же им было замечено, что оттого, что они по заблуждению и упорству не приняли рабочих книжек, и теперь нет возможности дойти, как они в настоящее время отрабатывают барщину и что в книжках этих заключается

собственная их польза, для правильного расчета отработанных и заработанных дней, то все с криком отозвались, что книжек им не надо и что коли не взяли, то и не возьмут. [...]

Убедясь в этом и имея в виду, что означенное м-ко Жаботин искони слыло особенным буйным духом, что здесь был притон гайдаматских разбойников и отсюда гайдамаки начали опустошения по Украине, и крестьяне, населяющие это местечко, еще живо помнят те бесчинства, в которых отличались деды их; равно соображая, что оба нынешние священники по особенному невежеству и пьянству с крестьянами не только не имеют и не в состоянии иметь никакого нравственного влияния на своих прихожан, но даже из них Дембовский подозревается во вредном направлении крестьян противу порядка, я решился кончить настоящее поручение одним только разысканием и открытием причин, без и малейшего участия военной команды, тем более, что здесь для восстановления порядка и предупреждения давно посеянного зла, при новых подстрекательствах, непременно нужно до 3000 войска с двумя орудиями артиллерии.

Время приближалось к вечеру. Я еще потребовал к себе 5 человек крестьян и начал снимать с них показания. Вдруг послышался на дворе шумный говор. Я вышел на крыльцо и приказал замолчать крестьянам и расходиться по домам, но при этом заметил, что толпа увеличилась, и было народа обоего пола до 1000 душ. Священник оставался на крыльце, я пошел в средину толпы к старикам и повторил расходиться по домам до другого дня. Все замолчали, но не трогались с места; в это время священник, подойдя ко мне, сказал, что ему пора домой, потому что на другой день праздник; я спросил его: «Какой праздник?» Он отвечал: «Казанской Божия матери» — и отправился домой; я остался в толпе и приказывал с земским исправником расходиться по домам; есаул казачьего отряда Банников сидел в то время на крыльце помещичьего дома, а возле крыльца стоял казак Григорьев. Священник едва дошел до ворот, вдруг поднялось смятение — и в одно мгновение все мужики и бабы были вооружены дубинами и рогатинами и бросились к крыльцу, где крестьянин Наум Мокренко, задев казака Григорьева, закричал бить казаков. [...]

Никакое следствие, никакие формальные и секретные правительственные разыскания не могли бы открыть скрывавшегося в Жаботине преступного заговора противу порядка, — здесь непременно таилось страшное зло, которое теперь обнаружено действиями самих мужиков.

Если бы даже со мною была команда из 500 человек, я и тогда, без особого приказания не решился бы иначе действовать, потому что, кроме неизбежного кровопролития, приведены были в смятение другие окольные селения, которые находятся под влиянием Жаботина: Плескачевка, Куликовка, Грушковка. [...]

Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1985. — С. 282—292.

Заява буковинських поміщиків у Крайову президію про те, що депутати рейхстагу Лук'ян Кобилиця і Юрій Тимош підняли повстання селян на Буковині, та про необхідність вжити заходів для його придушення (1848 р., грудня 21)

Вже в місяці червні ц. р. дозволили собі буковинські дідичі повідомити високе міністерство про насильства, що їх пробували чинити місцеві громади над панською власністю, причому висловлено припущення, що зловмисний вплив багатьох мужицьких депутатів викликав це повне небезпеки становище.

І хоч високе міністерство вважало за потрібне доручити своїм високим розпорядженням Буковинському обласному урядові енергійно придушити такі насильства і звернутися до депутатів, аби вони в письмовій формі закликали своїх виборців поважати чужу власність, все-таки стан анархії в краю не тільки не зменшився, але ще більше розширився до самовільних насильств і охопив всі домінікальні грунти і ліси. Таке становище загрожує одним ударом повалити цілу існуючу до цього часу власність і поділити правом закріплену панську власність між мужиками, причому не можна передбачити на чому зупиниться цей переворот.

Тепер ми можемо з певністю твердити, що депутати рейхстагу, яким доручена доля темного народу нашого краю, і є причиною нещастя, що нависло над нашими головами.

Кобилиця і Тимош — люди з найнижчим культурним рівнем, без жодного знання, без жодного почуття права, які вже раніше висувалися як носії вимріяних прагнень народу і які заперечували всякий законний авторитет та сприяли явним насильствам [...] Ці люди тепер наділені гідністю депутатів, під захистом, дуже зле зрозумілої, недоторканості виступають з небувалою зухвалістю, захоплюють своєю містикою народ і проповідують диявольські засади, які народ з жадобою сприймає і без жодної перешкоди здійснює на ділі.

Тільки приїхавши у відпустку з рейхстагу на Буковину, депутати Тимош і Кобилиця насамперед скликали багато народу їхніх виборчих округ та в урочистих виразах розповіли їм про те, чого вони добилися для народу як депутати рейхстагу. Не дивним проте є, що в людей таких принципів при доповіді частка правди виявилася дуже маленькою. Головний їх намір був спрямований на те, щоб поширити та закріпити за всяку ціну їх вплив на народ, щоб потім можна було без перешкод використовувати народ для своїх приватних цілей.

Зокрема Кобилиця не побоявся засліпити темного селянина своєю авантурницькою брехнею, оголошуючи себе людиною, від слів якої залежить все майбутнє селянства. Прикрашений різного роду зірками, з шовковим шарфом через плечі, виступав він перед зібраною великою масою народу, який вітав його оваціями. В своєму зухвальстві загнався він так далеко, що покарав перед зібраною юрбою 25-ма киями одного звичайного

мужика з села Іспасу, який відважився висловити сумнів в його силі та величі. Цим хотів він добитися, щоб селянин змінив свій погляд.

Тимош обіцяв громадам своєї виборчої округи передати їм виключне право на пасовиська та ліси доміній, зараз же і поділив між громадами Пресикорянський ліс, незважаючи на будь-які власті, що існували досі, прогонив війтів та наставляв нових, доручив громадам забрати печатки від доміній, які, як він казав, вже не існують.

Тринадцять квадратних миль вижницьких і путилівських гір — місцевості Чудин, Пресикоряни, Бергомет над Серетом, Вашківці над Черемошем і багато інших громад перебувають у повнім повстанні, громади забирають грунти і ліси, з явним глумом організуються проти обласного і домінікального урядів, які поки що ще існують, на зразок принципів, вироблених реформаторами Кобилицею і Тимошем.

Хоч Буковинський ц.-к. обласний уряд старається спинити ці заворушення, та щирі його бажання при недостачі засобів, які є в його розпорядженні, не в силі покінчити з широко розгорнутим повстанням мужиків проти великих дідичів. [...]

Велике слово його величності Фердинанда Доброго гарантувало всім класам суспільства рівні права перед законом і рівний захист урядом. Як жахливо суперечать ці гарантії нашого незабутнього монарха з сучасним становищем на Буковині, де нещасливі дідичі, полишені ненаситній жадобі ніколи незадоволеного мужика, при довготривалості такого становища приречені на цілковиту руїну.

Тільки в скорій, відповідній особливому становищу допомозі спочиває надія буковинських дідичів.

Вірячи в наше добре право, звертаємося ми до високошановної ц.-к. крайової президії з проханням розпочати слідство проти бунтарів народу Кобилиці і Тимоша, покарати їх згідно з кримінальними законами, доповісти про їх вищенаведені щодо нас злочинні вчинки високому міністерству і високому рейхстагові, добитися їх усунення з останнього, потім енергійним, гідним великого і сильного уряду виступом покласти кінець безмежним нападам обманутих сільських громад та жахливому становищу, в якому ми кілька місяців перебуваємо.

Це становище, очевидно, є результатом агітації тих часто згаданих двох депутатів рейхстагу.

Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Збірник документів. Київ, 1949. — С. 188—190.

Повідомлення Галицького губернаторства про вилучення з тексту присяги державних службовців зобов'язання не брати участі в таємних товариствах та скасування вимоги надання ними відповідних обов'язкових розписок (1849 р., січня 6)

Було порушено питання про те, чи потрібно зазначати в текстах присяги службовців та публічних державних вчителів про недопущення участі у таємних товариствах, а також чи зобов'язаний кожний державний службо-

вець давати розписку в тому, що він не має жодних стосунків з яким-небудь таємним товариством.

Хоча це існуюче дотепер правило не суперечить основним положенням сучасної системи управління, проте Міністерство внутрішніх справ вважає такі заходи надмірними і у зв'язку з цим указом від 14 грудня 1848 ч. 323 наказало вилучити із вжитку обумовленість цього в тексті присяги службовця, також скасувати вимогу у наданні такої розписки.

Це високе погодження доводиться до відома окружним головам для повідомлення у підпорядковані їм магістрати.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 642.

З листа Я.Ф.Головацького до О.М.Бодянського про ситуацію з українською мовою в Галичині (1849 р., квітня 9)

[...] Якоби предитечі нашого воскресенія, кілька літ тому взад ялися луччії русини покріпляти свою народність — старанно ізучувати свій язик, упражнятися в писаню сочиненій в народнім язиці, — чули своє возрожденіє, як тая билинка, що парістки пускає, чуючи весну зближаючуюся. Нині тоє стараніє, тая наука увінчана найлуччим успіхом, ба, пожитком для цілого народу. Високоє правительство ізрекло рівноправність нашого малоруського язика із другими австрійської держави. Вследствіє того має бути язик руський заведен в школах, судах і урядах нашої Русі Галицької. Тепер пора русинам всіма силами робити, щоби все тоє в житя ввести, що правительством ласкаво надано. І о тоє русини стараються. Хоч для малості учених людей к тому способних поволі той поступ діється, но споглянувши навпаки, за один ще несповна рік много ся зробило. В школи заводиться руський язик. Молодіж охотно береться до науки руського язика. В народних і городських училищах ледве не всюди уже в нашій Галицькій Русі обучають читаню і писаню руському. При гімназіях також учреждени кафедри руського язика, де вся молодіж должна учитися по-руськи. Сього року по більшій части тільки релігія може убути в руськім язиці преподавана, за неімінієм учебних книг, но на другий шкільний рік будуть старатися руськії учителі гімназій і другії предмети учити по-руськи. В Львівськім університеті учреждена кафедра язика і словесності малоруської, которих то предметів я маю честь бути публічним ординар[ним] професором. Адже сього року шкільного факультети філософський і правний суть замкнені, то преподаванія одбуваються в ліцейному академіческому класі, на которі лекції многоє множество слушателів ходить. В ліцеї перемишльськім сього року преподаються науки релігії і філософії в обох годах філософського факультету по-руськи. Найшло би ся і більше професорів, которії би желали по-руськи преподавати, але, для совершенного недостатка учебних руських книг, тяжко їм приходить переводити або переділивати свої предме-

ти для руських лекцій. В богословських заведеніях у Львові і в Перемишлі преподається уже большая часть предметів в руськім язиці. Всюди відзивається руськоє слово, руський дух — коли перед роком ніхто не учив слова руського в жоднім шкільнім заведенію, кромі хіба приходських училищ. Од місяця червня завелася у нас Матиця галицько-руськая з подобним наміренієм, як то чеська і другії слов'янськії, і має уже сто кількадесять сочленів. Не маючи, однако, значительних грошей, не могла ще більших сочиненій видавати. Первую увагу звернуло тоє общество на ізданіє добрих учебних книжок для дітей. В тім наміренію видала Матиця «Букварь языка малорусского», написаний Ант[оном] Добрянським, парохом із Валяви, і зачала печатати граматику малоруську, мною сочинену. Вийде також небавком кілька моїх преподаваній о руській словесності ізданієм Матиці галицько-руської. Тая ж Матиця созвала була в місяці жовтні минувшого года собраніє учених руських, котрі нараджували над піднесенієм народних шкіл і народної словесності. [...]

[...] В Коломиї завелась «Читальня руська», тоже і у Львові таке общество заводиться. Но всюди одна гадка і одна скарга, що не можна книжок достати малоруських і вообще руських. То все, що досі зділалося к піднесеню народності, — мало воно мало, але сли подумаємо, яка тиха глуш перед роком була, то увидимо, що дуже багато зробилося, а по крайнім мірі підстава сильна для будучності положилася.

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т. Т. 5: Романтики національного відродження (1800—1863 роки).
Київ, 2009. — С. 104—106.

Скарга селян с. Полтви Золочівського округу до Франца-Йосифа I про захоплення поміщиком громадських земель (1851 р., жовтня 7/19)

[...] У 1848 р. пан дідич с. Полтви Михайло Торосевич заподіяв нам, підданим, різні кривди, а саме: загарбав наші землі, луки, зокрема долини Теребіж, Піднивки і Заливи, і заборонив нам вирубувати ліс, хоч цим правом ми користувалися з незапам'ятних часів. Ми декілька разів подавали скарги до ц.-к. окружного уряду, але жодної з них не вдовольнили. Аж у кінці 1849 р. ми заявили про нашу кривду шостий раз ц.-к. окружному урядові і просили, щоб панові дідичу заборонили косити луки, зокрема луку, що зветься «На Заливах», доки окружна комісія не винесе відповідного рішення. Коли ж після останньої скарги не було прислано жодної комісії, ані видано рішення, пан почав самовільно косити луки. Тоді деякі нетерплячі члени громади захотіли заборонити панові косити навпроти своїх грунтів, доки не буде окружної комісії, то ж пішли і зігнали панських косарів з луки. На першу скаргу пана Торосевича до Полтви приїхав пан окружний комісар з військом, який арештовував і сурово карав нас, бо кільканадцятьом всипав по 50 київ, а одного навіть віддав до війська. За наказом пана комісара громаду примусили своїм коштом скосити ці луки для

пана, даремно скласти в скирти і оплатити перебування комісії. Унаслідок цього громада була змушена через своїх уповноважених подати скаргу у високе ц.-к. губернаторство. За наказом високого ц.-к. губернаторства була проведена окружна комісія. Приїхавши на комісію, пан окружний комісар Міхаловський заїхав у двір до пана Торосевича, влаштував там комісію і так перекрутив показання наших свідків, що окружний декрет випав не на нашу користь. Отже, ми поскаржилися на цей декрет у високе ц.-к. крайове губернаторство 28 лютого 1851 р. і просили призначити іншу комісію, і щоб свідки зізнавали під присягою. Але й досі не проведено комісії, і жодного рішення ми не отримали. Пан Торосевич далі користується нашими луками, а ми мусимо терпіти кривди.

Хай ваша милість найясніший і найласкавіший цісар ласкаво зволить повірити в нашу кривду, у те, що пани витворяють з селянами, і яку справедливість знаходять селяни в уряді. На наші неодноразові скарги не було жодної відповіді, а на панську заяву відразу приїхала комісія і так несправедливо й суворо нас покарала. Тому підписані нижче депутати на підставі доданої копії повноваження, змушені з найглибшою покорою просити вашу милість, найяснішого і найласкавішого цісаря, щоб звелів призначити найновішу комісію, яка б заслухала свідків під присягою, і щоб після вжиття потрібних правових заходів були повернуті землі і відшкодовані всі кривди.

Селянський рух на Україні 1850—1861 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1988. — С. 48—49.

З розпорядження в. о. київського, подільського і волинського генерал-губернатора про відрядження чиновника особливих доручень у села Таращанського і Васильківського повітів для виявлення й арешту організаторів руху «Київська козаччина» (1855 р., березня 19)

При обнародовании в церквях высочайшего Манифеста 14 декабря 1854 г. священник с. Федюковки в Таращанском уезде Павел Вышинский объяснял крестьянам высочайший Манифест и, возбуждая в них желание ополчиться, по домагательству их, составил списки тем из них, которые изъявили желание стать на защиту церкви и Отечества, об этом священник доводил даже до моего сведения письменно.

По удостоверению дознано, что по обнародовании в церквях высочайшего Манифеста низведенный за пороки из дьякона в дьячки в с. Федюковке Слотвинский толковал крестьянам Манифест и говорил им, что те из них, которые запишутся, заслужат похвалу от начальства, и после того крестьяне домогались у священника, чтобы он внес их в список, что он и исполнил.

В Таращанском уезде священник с. Станиславчика, графа Браницкого, толковал крестьянам Манифест у себя на дому, а крестьяне с. Лисович, при-

надлежащего также к имениям графа Браницкого, требовали у своего приходского священника привести их к присяге и записать в казаки, по примеру керданского священника. Крестьяне обоих этих селений, как доносит исправник, уже вразумлены.

В Васильковском уезде в селах Саварке, Ольшанце и Синяве, входящих так же в состав имений графа Браницкого, крестьяне требовали привести их к присяге и записать в казаки. Из первых двух сел крестьяне сейчас были вразумлены исправником, а с. Синявы на все объяснения исправника отвечали, что они хотят служить богу и государю, и согласились исполнять барщину до разрешения их просьбы, которую они будто послали ко мне (и которой доселе не получено). И при выезде из села исправника объявили ему, что будут ждать резолюции и правды от военного губернатора.

Кроме сих случаев в том же уезде крестьяне с. Острова, подговоренные исключенным за пороки из духовенства причетником с. Кердан Костецким, требовали так же у своего приходского священника записать их в казаки. Того же домагались и крестьяне д. Быковой Гребли (графа Браницкого), но уже они убеждены оставаться спокойными. В крестьянах сего последнего села произвел некоторое беспокойство дворовый человек Корманский, который уверял их, будто крестьяне соседнего сел. Синявы присягали. Человека этого приказано посадить в тюрьму, а дьячка Костецкого арестовать и васильковскому исправнику предписано съехать в Синяву и объявить нескольким более влиятельным в обществе крестьянам, что они должны спокойно заниматься своим хозяйством и работами владельцам и если последует повеление царя идти на защиту св. церкви, то им будет о сем объявлено, и те из них пойдут, которые будут для сего избраны.

С высокопреосвященным митрополитом сделано уже сношение о вразумлении приходского духовенства, как должны они действовать в подобных важных случаях, а из прилагаемого при сем в копии циркулярного предписания моего исправникам вы увидете, какого образа действий должны в этих случаях держаться полиции. [...]

Между тем, сейчас получено мною с эстафетою донесение таращанского уездного стряпчего о следующем происшествии:

16 сего марта исключенный из духовного звания дьячек с. Федюковки приехал в с. Беседку, принадлежащее графу Браницкому, уговаривал крестьян же описаться, по примеру федюковских крестьян, у священника.

Увлеченные сим крестьяне требовали у священника немедленно записать их в казаки и когда священник отказал, то крестьяне с дьячком собрались в питейном доме, и когда прибывший вскоре затем в это село местный становой пристав требовал у крестьян выдачи ему дьячка, то крестьяне не согласились и объявили приставу, что доставят его в с. Федюковку. Затем около 100 человек провожали дьячка и по дороге остановились снова в корчме, в которую прибыл и становой пристав с крестьянами из с. Федюковки для арестования дьячка, но сии последние приказания пристава не исполнили и дьячек крестьянами с. Беседки доставлен был в его дом в с. Федюковку. Сюда прибыл и местный пристав, и когда требовал у дьячка идти под арест, то крестьяне нанесли грубости и дерзости приставу.

Об этом происшествии я не имел еще донесения исправника, который, по словам донесения стряпчего, занят исследованием в настоящее время сего случая на месте. [...]

На ваше высокоблагородие я возлагаю успокоение и вразумление крестьян, приведение всего в должный порядок и исследование истины самого происшествия. [...]

Успокоив и вразумив крестьян сел Беседки и Федюковки, действуя в этом случае с исправником, вы объезжайте также с исправниками те села и деревни, как Таращанского, так и Васильковского уезда, в коих возникали описанные выше недоразумения и удостоверьтесь, в каком положении находятся крестьяне. Везде, где будете проезжать, дадите совет священникам, чтобы они не толковали высочайших Манифестов и не составляли бы списков и смотрели бы за своими причетниками, а в с. Синяве Васильковского уезда, если бы до приезда вашего крестьяне не были окончательно вразумлены исправником, вы соберете там же почетнейших хозяев и, пригласив священника в присутствии вашем прочитать им Манифест, сделаете потом им такое же внушение, как и крестьянам с. Беседки.

При всех ваших действиях везде имейте ввиду, чтобы с одной стороны — не охлаждать горячности крестьян ополчиться на защиту св. веры, а с другой — не поселять в них никаких надежд и мысли о неисполнении ими повинностей владельцу по данным правилам, о которых везде внушайте крестьянам, что они должны исполняться ненарушимо. [...]

Селянський рух на Україні 1850—1861 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1988. — С. 84—88.

Повідомлення командування 4-ї армії у Львові Крайовому управлінню Буковини про виступ селян с. Веренчанки проти військової екзекуційної команди (1855 р., серпня 21/вересня 2)

З надісланого нам донесення ц.-к. командування в місті і фортеці Заліщиках від 30 минулого місяця № 717 ми дізналися, що в ніч з 23 на 24 серпня у буковинському селі Веренчанка вчинено бунт проти розміщеної там військової екзекуційної команди. В зв'язку з цим, з метою встановлення спокою і порядку туди було послано одну роту 3-го батальону піхотного полку його високості Людвига і придано її відрядженому для розслідування обставин панові окружному комісарові Кнапові.

Щоб отримати ясне і грунтовне уявлення про деталі цього бунту, привід до нього і фактичний перебіг, ми по-дружньому прохаємо люб'язно нам повідомити про наслідки розслідування цієї справи ц.-к. окружним комісаром Кнапом.

Селянський рух на Україні 1850—1861 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1988. — С. 133—134.

З листа М.В.Юзефовича до В.М.Білозерського щодо організації просвітницької роботи серед населення (1860 р., листопада 22)

[...] Надсилаю Вам ще (атраментом): Головні засади організації народної справи.

1. Розпочати як можна скоріше підготовку вчителів із селян — і для цього скористатися нинішнім розвитком місцевої університетської російської молоді, яка готова заради цієї мети пожертвувати свою працю не тільки у святкові дні, але й щоденно.

2. Селян, що підуть вчитися на вчителів, слід звільнити від рекрутської повинності та інших як земських, так і суспільних повинностей, допоки вони будуть вчителями, з правом прослужити у цьому званні певний термін і зберегти ці привілеї на все життя. Як нагороду за вчительську працю суспільство надає їм від себе додатковий шматок землі. Такі заходи спричинять те, що кращі та забезпечені люди запропонують для вчительського звання своїх дітей, що значно полегшить економічне питання.

3. Зайнятися терміново будовою учительських будинків, матеріал для яких повинні надати із найближчих казенних лісів. Побудову без будь-яких викрутасів простих гарних хат та їх опалювання повинні робити самі товариства.

4. Для ліквідації примусової системи навчання постановити, що через три чи чотири роки з дня відкриття школи всі неграмотні в її місцевості до двадцятилітнього віку повинні піти у рекрути раніше за грамотних, навіть, якби останні й були на черзі.

5. Заснувати тут товариство для поширення у народі грамотності й православної освіти і дати йому всі необхідні повноваження для досягнення цієї важливої державної мети, а саме:

а) покласти на нього турботу як за підготовку вчителів, так і за відкриття шкіл у всіх населених пунктах,

б) надати йому право вимагати, у чому потрібно, співпраці від місцевої адміністрації та отримувати всі офіційні відомості, які воно визнає корисними для своїх справ,

в) дозволити йому збирати грошові пожертви на користь шкіл і взагалі шукати гроші для них, хоча б і з урядових джерел, тільки без обтяжування казни, і з приводу своїх рішень встановлювати зв'язки з урядовими особами, з правом клопотатись у вищих інстанціях.

6. Потім сплановану у статуті середніх і нижчих навчальних закладів свободу навчання грамоті не допускати у цьому краї, надати цю свободу виключно членам товариства та особам, обраним від нього чи від начальства. [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 91—92.

З положення про розмежування Чернігівської і Полтавської губерній (1860 р.)

1. Размежевание Черниговской и Полтавской губерний производится по настоящему бесспорному владению.

2. При разрешении споров о границах, принимать за первое правило и основание земскую десятилетнюю давность владения, до обнародования настоящего Положения.

3. На этом основании не принимать никаких споров от тех владельцев или ведомств, от которых, в течении земской давности, не было подаваемо ни явочных, ни исковых прошений о завладении землями. [...]

4. Не признавать споров действительными и никаких доказательств не принимать и от тех владельцев или ведомств, которые хотя и до начала земской давности подавали прошения на завладение земель, но после подачи оных, в течении 10-ти лет, не призывали к суду насильно завладевших тою землею и дела не производили; или, по решении дела чрез 10 лет, тою спорною землею не владели и прошения об исполнении решения не подавали.

5. За тем, в отношении актов и документов, совершенных законным порядком, принимать таковые в основание при разрешении межевых споров только тогда, когда в них описаны известные меры, или живые урочища и другие принятые издревле обычаями признаки, и когда бесспорному завладению не прошло 10-ти летней давности; в случае же споров о действительности представленных документов, производить разыскивание на законном основании.

6. Если принадлежность спорной земли не будет доказана сторонами ни давностью владения, ни документами, то к разрешению таких споров делать сторонними людьми обыск о действительном владении каждого из спорщиков при обнародовании настоящего Положения и утверждать решение на этом свидетельстве. А когда о прежнем владении свидетельства не будет или и прежде были споры, то спорные места разделять по отношению их к бесспорным землям. За возбуждение же бездоказательных споров взыскивать с виновных в казну по рублю серебром за каждую спорную десятину.

7. Земли, принадлежащие как частным лицам, так и казне, при всех межевых действиях подчиняются одинаковым правилам, с некоторыми лишь исключениями относительно казенных земель, изложенными в этом Положении; при чем казаки должны быть отнесены к разряду частных землевладельцев. [...]

9. Размежевание Черниговской и Полтавской губерний разделяется на генеральное и специальное. Последнее имеет два вида: полюбовное и обязательное.

а) *Генеральное* межевание производится для определения окружной межи землям, принадлежащим какому либо селению, без разбирательства, — состоят ли они во владении одного или многих лиц.

б) *Специальное* межевание, как полюбовное, так и обязательное, производится для уничтожения чрезполосности в окружной генеральной меже и отделения каждого землевладельца в особый, по возможности, участок.

10. Для вящшего успеха в производстве как генерального, так и специального межевания, предоставляется владельцам право пользоваться всеми льготами и преимуществами, дарованными по полюбовному специальному размежеванию земель [...]

11. Все действия мест и лиц, участвующих в межевании, должны быть производимы на основании этого Положения и применяясь к тем постановлениям, изложенным в Своде Межевых Законов, которые не отменяются или не изменяются настоящими правилами, за исключением, однако ж статей, по существу дела вовсе не относящихся до межевания Черниговской и Полтавской губернии.

12. Судебно-межевые дела и вообще предметы юридических действий по межеванию сих губерний состоят в ведении Межевого Департамента Правительствующего Сената. На сем основании все дела, требующие, согласно нижеизложенным постановлениям, высшего разрешения, также жалобы на неправильное производство таких дел, восходят, установленным порядком, в Межевой Департамент Сената.

13. Главный надзор за межеванием Черниговской и Полтавской губерний и направлением его, сообразно начертанным правилам, а также заведывание и распоряжение личным составом чинов, назначенных для этого дела, поручается непосредственно Управляющему Межевым Корпусом. Все могущие возникнуть при межевании недоразумения и вопросы разрешаются им в пределах предоставленной ему власти, а в случаях, превышающих таковую, он испрашивает разрешения от Межевого Департамента Сената.

14. Для межевания же Черниговской и Полтавской губерний и для ближайшего наблюдения за правильным и успешным его ходом, учреждаются в сказанных губерниях:

а) Межевые Комиссии в тех городах, по уездам которых будет открыто межевание.

и б) В каждом губернском городе по одной Межевой Палате.

15. Личный состав и содержание сих учреждений определены прилагаемым у сего штатом.

Положение о размежевании Черниговской и Полтавской губерний.
Санкт-Петербург, 1860. — С. 1—5.

Витяг із «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» (1861 р., лютого 19)

1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, в порядку, зазначеному в цьому Положенні і в інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах. [...]

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх

осілість і, крім того, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених в місцевих Положеннях. [...]

8. Поміщики, наділивши селян в постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.

9. Після набрання чинності цього Положення знімаються з поміщиків: 1) обов'язки по постачанню продовольства та опікуванню селян; 2) відповідальність за внесення селянами державних податей і виконання ними грошових та натуральних повинностей; 3) обов'язок клопотатися за селян у справах цивільних і кримінальних [...] і 4) відповідальність за них у всіх казенних стягненнях, як-от: штрафах, митах та ін. [...]

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості. В кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні. [...]

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

1) провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита [...]

2) відкривати і утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства [...]

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах [...]

4) вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди. [...]

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикові, на землі якого вони оселені, сільський староста повинен: селян, які виконують «іздельну» повинність [панщину], наряджати на роботу, а з оброчних стягувати оброк, відповідно до вимоги поміщика, обґрунтованої правилами Місцевих Положень, і взагалі негайно виконувати законні вимоги поміщика під свою особисту відповідальність, згідно з виданими про селян Положеннями. [...]

148. Поміщикові надається на підставах і в межах, нижчезазначених, право вотчинної поліції в сільській громаді тимчасовозобов'язаних селян, на землі його оселених, і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади. [...]

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій, зазначених в пунктах 1 та 2 ст. 150, а також надавати їм допомогу при раптових громадських лихах (п. 3, ст. 150), для усунення яких потрібна одночасно велика кількість робочої сили. Для цього в разі небезпеки як сільське начальство, так і селяни повинні з'являтися на допомогу навіть і без виклику їх поміщиком. [...]

153. В разі зловживань і взагалі несправного виконання старостою або помічником старшини їх обов'язків, поміщик має право вимагати заміни їх [...]

158. Поміщикові протягом перших дев'яти років після затвердження цього Положення надається право, якщо він визнає перебування якого-небудь селянина в громаді шкідливим або небезпечним, запропонувати самій громаді виключити цього селянина і віддати його в розпорядження уряду. В разі незгоди громади з пропозицією поміщика він може звернутися про це з проханням в повітове мирове зібрання для подання губернському в селянських справах присутствію. [...]

160. Якщо поміщик вважає, що мировий присуд суперечить існуючим постановам, або є шкідливим для добробуту сільської громади, або таким, що порушує права поміщицькі, то, припиняючи виконання такого присуду, доводить про це до відома мирового посередника, який зобов'язаний негайно задовольнити законні вимоги поміщика. [...]

187. Кожна сільська громада як при общинному, так і при дільничному або подвірному [спадковому] користуванні землею відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 18—20.

«Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» про викуп ними своїх садиб та польових угідь (1961 р., лютого 19)

[...]

3. Придбання у власність селянами разом з садибною осілістю польових земель і угідь, відведених їм в постійне користування, допускається не інакше, як за згодою поміщика [...]

35. Придбання у власність садибного і польового наділу, відведеного селянам в постійне користування, може провадитися за вимогою одного поміщика не інакше, як усією сільською громадою [...]

64. В разі купівлі селянами у власність їх наділу за взаємною добровільною угодою з поміщиком, як без сприяння, так і при сприянні уряду сума платежу за куповані землі не обмежується ніякими певними розмірами, а залежить тільки від розсуду сторін, які договорюються [...]

65. За основу для визначення розміру викупної позики береться грошовий оброк, призначений з селян на користь поміщика по уставній грамоті (на підставі Місцевих Положень про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях), за наданий селянам у постійне користування садибний і польовий наділ. Якщо купується не повний по уставній грамоті наділ, а частина його, то для визначення покупної позики зазначений оброк знижується відповідно до зменшення при цьому наділу і згідно з правилами, встановленими у згаданих Місцевих Положеннях, для обчислення грошових оброків.

66. Зазначений у попередній статті річний оброк за куповану землю капіталізується з шести процентів, тобто множиться на шістнадцять і дві третини. З обчисленої на цій підставі капітальної суми призначається в позику

селянам для видачі поміщикові [...] певна частина, а саме: 1) під час купівлі у власність селянами повного, по уставній грамоті, наділу — чотири п'ятих (тобто 80 коп. за карбованець); 2) під час купівлі наділу зменшеного [...] три чверті (тобто 75 коп. за карбованець) [...]

113. Селяни, які придбали у власність землю за допомогою викупної операції, зобов'язані вносити в казну щорічно взамін належного поміщикові за цю землю оброку по шість копійок на карбованець з призначеної урядом викупної позики аж до погашення її. Такі платежі звуться викупними.

114. Викупна позика погашається внеском викупних платежів протягом сорока дев'яти років з дня видачі позики.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 21.

Рапорт про відмову селян у м-ку Кам'янці, селах Пляківці та Юрчисі Чигиринського повіту Київської губернії виконувати повинності, викликану тлумаченням відставним унтер-офіцером О.Ф.Усовим Положення 19 лютого 1861 р. в дусі селянських вимог (1861 р., травня 5)

При разъездах моих по уезду узнал, что в имении помещика Давыдова в м. Камянке жены тамошних крестьян, явясь 3 сего мая к помещику своему, объявили, что они женской барщины с 1 мая отрабатывать уже не будут. Я тотчас прибыл в м. Камянку и, собрав тамошних крестьян, от которых, а равно и от самого помещика Николая Давыдова, уверился, что крестьяне мужчины аккуратно и в точности исполняют барщину и все лежащие на них повинности. Жены же их в присутствии моем и помещика Давыдова объявили, что они с 1 мая барщины отбывать не должны и не будут. В селении же Пляковке и д. Юрчихе имения помещика Давыдова как мужчины, так и женщины во всем исполняют свои обязанности.

К результату таковому, как по моему расследованию открыто, послужило то: 1. Что отставной унтер-офицер Александр Федоров Усов, быв грамотным, прибыв Черкасского уезда из м. Смелой в м. Камянку для приискания, как объяснял, должности, читал крестьянам м. Камянки высочайшие Правила, разъяснил им, что женщины с 1 мая барщины делать не должны; и 2. Что помещик Трипольский, имение коего отстоит от м. Камянки в трехверстном расстоянии, по добровольному соглашению с крестьянами заключил с ними условие 20 минувшего апреля в том, чтобы женская барщина отбывалась с двора по 12 дней в год, а потому крестьяне м. Камянки, и в особенности женщины, остаются в том убеждении, что это не собственная воля помещика, а распоряжение правительства, которое не исполняется местной властью; что читанные им унтер-офицером Усовым правила в отношении женской барщины действительны, а только укрываемые пред ними. И хотя я вместе с помещиком разъяснял им правила эти и принимал все возможные меры и убеждения вразумить женщин в неправильном их домогательстве и исполнении своих обязанностей, но

все это осталось без последствий. Они не послушались и остались в своем упорстве. Старшины же и крестьяне м-ка Камянки мужчины, сделали надежду, что они будут стараться вразумить женщин к отбыванию по-прежнему барщины и надеются, что чрез несколько дней это исполнится, при каковом убеждении остается и сам помещик Давыдов, не желая притом, чтобы к побуждению женщин были принимаемы более строгие и энергические меры.

Селянський рух на Україні 1850—1861 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1988. — С. 270—271.

З редакційної програми журналу «Основа» (1861 р.)

Программа Основы обнимает все, что может занимать просвещенное общество по отношению к южно-русскому народу и к местам, которые они более или менее населяют. Считаем долгом объясниться несколько подробнее о значении каждого из ее отделов.

I. До сих пор прошедшая и настоящая жизнь нашего народа возсоздавалась то на северно-русском, то на южно-русском языке. Вопрос о недостаточности северно-русскаго языка для изображения Украинцев, поднятый в недавнее время, решит сама словесность. Мы открываем свой журнал для художественных произведений на обоих родственных языках. Зная, как важно во всяком деле начало, мы будем держаться самаго строгаго выбора относительно произведений изящной словесности на языке украинском. (При этом с особенным удовольствием упомянем, что украинский отдел словесности уже обеспечен у нас значительным запасом произведений любимых наших писателей — Марка Вовчка и Т.Гр.Шевченка).

II. История Южной Руси получила новый интерес для всех русских людей с того времени, как Н.И.Костомаров обнародовал своего «Богдана Хмельницкаго». Историк наш продолжает свои занятия с свойственною ему настойчивостию и, как читатели могли заметить из его статей, напечатанных в журналах после «Богдана Хмельницкаго», делает новые шаги к уразумению нашего прошедшаго. Основа исключительно избрана им для помещения трудов, хранящихся у него, покаместь, в рукописях, а также и всех статей, которые могуть быть вызваны текущими явлениями литературы.

История Южной Руси до сих пор еще представляет обширную малоразработанную новь. В особенности недостаточно изучение внутреннего быта страны, — без чего, естественно, истинная история невозможна. Как много предстоит еще узнать и разъяснить, можно судить по безпрестанным изданиям, на русском и польском языках, новых исторических и юридических документов, касающихся Южной и Западной Руси, и по богатствам, хранящимся в Императорской Публичной Библиотеке, в официальных и частных архивах, которые также обладают огромным множеством материалов. [...]

[...] чем образованнее общество, тем сознательнее, тем искреннее и живее дорожит оно памятниками минувшаго, и тем выше всех преходящих

соображений и увлечений ставит оно *историческую истину*: история должна в себе самой заключать свою цель, а не служить средством для посторонних целей.

Этим убеждением будет руководствоваться Основа; — в этом именно смысле мы дорожим нашей историей, древностями, жизнеописаниями южно-русских людей, (на каком бы поприще ни совершалась их общественная деятельность), дорожим разными актами, старинными записками частных людей, одним словом — всем, что может осветить жизнь всех слоев южно-русского народа.

III. В последнее время, этнография в тесном смысле, в связи с языкознанием и изучением современного общественнаго и частнаго быта, стала на степень науки и получила, в кругу других знаний, обширное применение. Без помощи этнографии невозможно объяснить многих явлений исторических, юридических и экономических, ни уразуметь народнаго быта и характера, следовательно, независимо от интереса науки, этнография должна иметь у нас чрезвычайно-важное, современное, значение. [...]

По такому соображению, мы придаем особенное значение этнографическому отделу Основы и, имея в руках разносторонние народоописательные материалы (в числе которых находится и переданное нам П.А.Кулишем продолжение известных «Записок о Южной Руси»), надеемся сделать наш этнографический отдел весьма любопытным. [...]

IV. [...] Основа будет внимательно следить за действиями общества и распоряжениями правительства на пути народнаго образования и сообщать обо всех явлениях жизни, полезных или вредных просвещению, на всем пространстве южно-русского края. [...]

V. Природа южно-русского края до сих пор слишком мало исследована и описана. Его география, его естественные богатства, условия климата и почвы и влияние их на образ жизни, на занятия и здоровье народа, изредка были предметом детальнаго изучения и остаются мало известны науке, практическим хозяевам и промышленникам. Мы желали бы, по возможности, восполнять этот пробел. [...]

VI. [...] Мы желаем сделать экономический отдел Основы как можно более полезным в практическом отношении и потому будем помещать в нем только такия статьи теоретического содержания, которые могут иметь непосредственное отношение к жизни и быть применимы к местным условиям края. Предположив внимательно следить за ходом сельского хозяйства, промышленности и торговли на юге и представлять, по этим предметам, возможно-подробные сведения, мы усердно просим людей близкостоящих у дела, сообщать нам предположения о способах к улучшению и развитию сельского хозяйства, промышленности и торговли, о различных видах помещичьяго и крестьянскаго хозяйства, а также устройства и управления имениями, фабриками и заводами; о положении на них рабочего класса; о доходах от земледелия и других статей, о влиянии на хозяйство вольнонаемного труда; о замене рабочей силы машинами; о применении к местному хозяйству новейших открытий и усовершенствований [...]

Цель нашего издания — всестороннее и беспристрастное исследование южно-русского края, — уразумение его потребностей, — критический

взгляд на себя в прошедшем и настоящем, — общественная польза. Общечеловеческое просвещение, в применении к местным условиям края, будет руководящею идеею редакции. [...]

Основа.
1861. — № 1. — С. 1—7.

З доповіді голови слідчої комісії про недільні школи (1862 р., серпня 20)

[...] ініціатива про розповсюдження грамотності в народі і про недільні для цього школи вийшла не від уряду безпосередньо, а, на нещастя, від таємного товариства, яке утворилося в 1855 році в Харкові з метою змінити спосіб правління і взагалі внутрішній порядок в Росії. Засновниками і головними рушіями цього підбурливого товариства були студенти Харківського університету: Бекман, Моравський, Єфіменко, Завадський і Івков, а спільниками — студенти Левченко, Португалов, Зеленський, Раєвський та інші. Не усвідомивши ще думки про заснування недільних шкіл, товариство стало спочатку трудитися над поширенням грамотності в народі, а особливо між розкольниками за допомогою різних рукописних статей (заміток, повчань і т. п.) обурливого змісту. Потім, коли внаслідок безпорядків, які були в 1858 році в Харківському університеті, деякі члени таємного товариства (Бекман, Моравський і Левченко) переїхали в Київ, то тут склалося нове ще ширше коло їх товариства, яке привернуло до себе деяких студентів Київського університету. В цьому колі вперше проявляється виразний і свідомий намір про заснування недільних шкіл для поширення за їх допомогою пропаганди в народі. На чолі цього починання стає професор Павлов; за діяльною участю його, як агента уряду і разом з тим передової людини, з одного боку, було одержано дозвіл начальства на заснування недільних шкіл у Києві, під головним наглядом його ж, Павлова, а з другого — об'єднані при ньому особи із злочинними тенденціями почали діяти вільніше і рішучіше і встановили відносини із студентами університетів столичних.

Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих слідчою комісією, а особливо із слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився: «що засобом до поширення в масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи». Крім того, гідно уваги, що на вечорі, даному студентами Київського університету професору Павлову 14 грудня 1859 року, Зеленський дозволив собі натякнути на паралель 14 грудня 1825 року, а Павлов, якому дякували за участь у недільних школах, проголосив тост за здоров'я того, хто стоїть на чолі прогресивного руху Росії. Приклад Києва незабаром наслідували в Харкові, де недільні школи засновані за розпорядженням начальства в 1860 році; з листів про це Левченка до Бекмана і Павлова в Київ видно, що з нагоди відкриття в Харкові шкіл Завадський, якому там було багато діла, не поїхав тоді в Петербург; що зайняття харківських шкіл передбачаються значно ширше, ніж у Києві, одне тільки не гаразд, що школи підпорядковані штатним доглядачам. Беручи участь таким чином у створенні недільних

шкіл, злочинці поширювали пропаганду і в інших учбових закладах, а також розсилали в різні місця заборонені твори іноземної преси і мали зв'язки з своїми агентами в столицях. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 273—274.

З регламенту Буковинського сейму (не пізніше 1863 р.)

§ 1

I. Відкриття сесії

Крайовий маршалок відкриває скликаний цісарем сейм, головує на сесії, керує сесією, закриває сейм по завершенні обговорення справ або на виконання найвищого доручення (§ 10 К.П.).

§ 2

II. Перевірка чинності виборів

Виконавчий комітет крайового сейму повинен перевірити посвідчення новообраного депутата і доповісти про результат сейму (§ 30 К.П.).

Застосовується сертифікат про вибори на період існування ймовірності щодо законності виборів, допоки не буде доведене протилежне (§ 51 ПВС).

§ 3

Прийняття рішення щодо законності виборів належить сейму. Та особа, про чиї вибори йдеться, повинна утриматись від голосування.

§ 4

У випадку визнання недійсності виборів депутата та коли депутат складає свій мандат, помирає, втрачає професійну придатність, крайовий маршалок відразу віддає всі необхідні розпорядження для проведення нових виборів.

§ 5

Опротестування результатів виборів береться до уваги протягом 4 тижнів після оприлюднення результатів виборів.

§ 6

III. Приведення до присяги

Після оприлюднення результатів виборів новообрані члени виконавчого комітету сейму перед маршалком присягають цісарю на вірність, покору, дотримання законів, добросовісне виконання своїх обов'язків.

§ 7

IV. Голова і бюро

Крайовий маршалок, його заступник, секретар та розпорядник утворюють бюро сейму.

§ 8

Крайовий маршалок відкриває і закриває засідання, головує на ньому, керує перемовинами, надає слово, виносить питання на голосування, проголошує його результат, слідкує за дотриманням порядку на засіданні, має право перервати засідання у випадку якогось втручання і припинити його, а порушника порядку змусити залишити зал засідання.

Він має право розгляду та розподілу всіх заяв, що надійшли, є особою, що представляє орган у всіх зовнішніх питаннях.

Документи, виготовлені письмовим способом, що виходять з сейму, повинні підписуватись крайовим маршалком і секретарем.

§ 9

Всі обов'язки і права крайового маршалка у випадку і на час його відсутності переймає його заступник.

§ 10

Крайовий маршалок призначає двох службовців виконавчого комітету сейму для виконання функцій секретаря. [...]

§ 14

V. Депутати

Депутати зобов'язані брати участь в обговореннях і справах сейму.

Відпустку тривалістю 8 днів надає крайовий маршалок, щодо триваліщої — вирішує сейм.

§ 15

Кожний депутат зобов'язаний прийняти вибір, який йому випав, проте з поважної причини він може просити про припинення своїх повноважень, про що вирішуватимуть збори.

Хто з депутатів вже є членом двох комітетів, може відхилити пропозицію щодо своєї участі в наступному комітеті.

§ 16

Крайовий президент герцогства Буковина, або визначений ним комісар, мають право з'являтися в сеймі; будь-коли брати слово; але участь у голосуванні можуть брати, лише якщо є членами виконавчого комітету сейму.

§ 17

VI. Комітети

Обговорення питань, що потрапили до сейму, здійснюється через комітети, які повинні складатися щонайменше з п'яти членів, обраних сеймом.

За ініціативою сейму, з цією ж метою можуть бути утворені окремі комітети для певних напрямків та окремих справ.

Кожний комітет обирає зі свого середовища голову та секретаря.

§ 18

Дійсними комітетами є: комітет з підтвердження правильності (верифікації) документів та комітет з розгляду петицій. [...]

§ 20

Кожний член виконавчого комітету сейму, обраний до одного з комітетів, зобов'язаний регулярно з'являтись на його засіданнях.

Якщо один з членів комітету був відсутній без поважної причини на трьох засіданнях поспіль, то голова комітету повинен призначити нові вибори. [...]

§ 60

XIV. Інтерпеляції

Кожний депутат має право поставити на обговорення питання поза порядком денним, адресоване комісару від уряду, голові виконавчого комітету сейму або головам комітетів.

§ 61

Інтерпеляції, які член виконавчого комітету сейму бажає адресувати крайовому маршалку, або призначеному замість нього комісару, подаються голові у письмовому вигляді за підписом щонайменше 5 членів до початку засідання і на засіданні секретар зачитує їх вголос, попередньо повідомивши про це подавача запиту.

§ 62

Запитання та інтерпеляції, що адресуються виконавчому комітету, дозволяється ставити без обмежень, ухилятись від відповіді забороняється. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 669—672.

Розпорядження Міністра внутрішніх справ П.О.Валуєва про заборону української мови (1863 р., липня 18)

Вследствие представления от 27 минувшего июня за № 342 предлагаю Киевскому цензурному комитету сделать распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропускание же книг на этом языке как религиозного содержания, так учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа, приостановится до разрешения возбужденного по этому предмету вопроса в установленном порядке, о чем Комитет будет своевременно поставлен в известность.

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 68.

З листа Міністра народної освіти щодо доцільності друкувати книги українською мовою (1863 р., липня 20)

Ваше Превосходительство, спрашивая мое мнение о пользе и необходимости дозволения к печатанию книг на малороссийском наречии, предназначенных для обучения простонародья, изволите сообщать, что Киевский Цензурный Комитет указывает на необходимость принятия мер против систематического наплыва изданий на малороссийском наречии и что Киевский Генерал-Губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовною цензурою перевода на малороссийский язык Нового Завета.

Вследствие сего имею честь уведомить, что *сущность сочинения, мысли, изложенные в оном, и вообще учение, которое оно распространяет*, а отнюдь не язык или наречие, на котором написано, составляют основание к запрещению или дозволению той или другой книги, и что старание литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие и для сего писать на нем и печатать весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного уважения. Посему Министерство Народного Просвещения обязано поощрять и содействовать подобному старанию. Затем, если старание это употребляется некоторыми лицами как личина, прикрывающая преступные замыслы, и если книги, писанные на малороссийском языке, употребляются как орудие вредной антирелигиозной или политической пропаганды, то цензура обязана запрещать подобные книги, но запрещать их за мысли, в них изложенные, а *не за язык,* на котором писаны [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 69—70.

Уривок з «Положення про земські установи» (1864 р., січня 1)

1. Для завідування справами, що стосуються місцевих господарських вигод і потреб кожної губернії і кожного повіту, утворюються губернські і повітові земські установи, склад і порядок дії яких визначаються цим Положенням [...]

7. Земські установи в постановах і розпорядженнях своїх не можуть виходити за межі визначених їм справ; тому вони не втручаються в справи, що належать до кола дій урядових, станових і громадських властей та установ. Всяке рішення їх, всупереч цьому ухвалене, визнається недійсним. [...]

9. Начальник губернії має право припинити виконання будь-якої постанови земських установ, яка суперечить законам або загальнодержавним вигодам [...] Міністр внутрішніх справ, з свого боку, в проміжок часу між двома строками засідань земського зібрання, може припинити постанову, яка суперечить законам або державним вигодам, сповіщаючи про це зібранню в перший призначений для його засідань час. [...]

13. Повітовими земськими установами є: повітове земське зібрання і повітова земська управа.

14. Повітове земське зібрання складається із земських гласних, що обираються: а) повітовими землевласниками, б) міськими громадами, в) сільськими громадами [...]

23. У виборному зібранні повітових землевласників мають право голосу:

а) особи, що володіють площею землі, визначеною для того повіту в розпису, що додається;

б) особи, що володіють у повіті іншим нерухомим майном (вартістю не менше 15 тисяч карбованців), а також володіють у повіті промисловим або господарським закладом не нижче тієї ж капітальної цінності або мають річний оборот виробництва не менше 6 тисяч карбованців;

в) призначені на підставі ст. 18—21 повірені від приватних власників, а також від різних установ, громад, компаній і товариств, що володіють у повіті площею землі або майном, зазначеним у двох попередніх пунктах а) і б) цієї статті, які не досягають встановленого у першому пункті цієї статті розміру, але становлять не менше двадцятої частини вищезгаданої;

г) уповноважені від кількох землевласників, а також від різних установ, компаній і товариств, що володіють у повіті площею землі, яка не досягає встановленого у першому пункті цієї статті розміру, але становить не менше двадцятої частини вищезгаданої;

д) уповноважені від священнослужителів, що володіють у повіті церковною землею у розмірі, встановленому в 462—465 ст. Зведення законів. [...]

28. У міських виборчих зібраннях беруть участь:

а) особи, що мають купецькі свідоцтва;

б) власники фабрик і інших промислових або торгових підприємств, що знаходяться на міській землі і річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тисяч карбованців;

в) особи, що володіють на міській землі нерухомою власністю, яка оцінена для збирання податку в міських поселеннях, що мають більше 10 тисяч жителів, не менше 3 тисяч карбованців і в усіх інших міських поселеннях — не менше 500 карбованців;

г) призначені на підставі ст. 18—21 повірені від приватних власників і також від різних установ, товариств, компаній і громад, що володіють закладами або майном, зазначеним в пунктах б) і в) цієї статті [...]

30. Зібрання для обрання повітових гласних від сільських громад утворюються з виборщиків, які призначаються волосними сходами із свого середовища. Цих виборщиків повинно бути не більше третини загального числа осіб, що мають право за законом брати участь у волосному сході з тим, щоб від кожної сільської громади було серед виборщиків не менше одного представника [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 52—54.

З «Положення про початкові народні училища» (1864 р., липня 14)

Ст. 1. Начальные народные училища имеют целью утвердить в народе религиозные и нравственные понятия и распространять первоначальные полезные знания.

Ст. 2. К начальным народным училищам относятся:

1) Ведомства Министерства народного просвещения: а) приходские училища в городах, посадах и селах, содержимые на счет местных обществ и частию на счет казны и пожертвований частных лиц, и б) народные училища, учреждаемые и содержимые частными лицами разного звания.

2) Ведомства Министерств государственных имуществ, Внутренних дел, Удельного, Горного: сельские училища разных наименований, содержимые на счет общественных сумм.

3) Ведомства духовного: церковноприходские училища, открываемые православным духовенством в городах, посадах и селах, с пособием и без пособия казны, местных обществ и частных лиц.

4) Все вообще воскресные школы, учреждаемые как правительством, так и обществами городскими и сельскими и частными лицами для образования лиц ремесленного и рабочего сословий обоего пола, не имеющих возможности пользоваться учением ежедневно.

Ст. 3. Предметами учебного курса начальных народных училищ служат: а) закон божий (краткий катехизис и священная история); б) чтение по книгам гражданской и церковной печати; в) письмо; г) первые четыре действия арифметики и д) церковное пение там, где преподавание его будет возможно.

Ст. 4. В начальных народных училищах преподавание совершается на русском языке. [...]

Ст. 6. В училища могут быть принимаемы дети всех сословий без различия вероисповедания [...]

Ст. 10. Для учреждения начальных народных училищ городскими и сельскими обществами и частными лицами требуется разрешение уездного училищного совета. Училища сии могут быть закрываемы по распоряжению губернского училищного совета в случае беспорядка и вредного направления учений [...]

Ст. 17. Наблюдение за религиозно-нравственным направлением во всех начальных народных и воскресных училищах возлагается на местного приходского священника. В случае надобности он сообщает свои замечания учителю и лицам, заведующим училищем, а если бы его замечания не были приняты, доносит о том уездному училищному совету. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 197—198.

Устав гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти (1864 р., листопада 19)

§ 1. Гимназии имеют целью доставить воспитывающемуся в них юношеству общее образование и вместе с тем служат приготовительными заведениями для поступления в университет и другие высшие специальные училища.

§ 2. По различию предметов, содействующих общему образованию, и по различию целей гимназического обучения гимназии разделяются на классические и реальные.

§ 3. В гимназии полагается семь классов с годичным курсом для каждого класса.

§ 4. Гимназии учреждаются в таких городах и местечках, где по численности и потребностям народонаселения они признаны будут нужными. В каждой губернии полагается по крайней мере одна гимназия, но по мере потребности в одной губернии и даже в одном городе может быть несколько гимназий.

§ 5. Кроме гимназий там, где представится надобность и возможность, а также в местах, не имеющих гимназий, могут быть учреждаемы прогимназии, состоящие только из 4-х низших классов гимназии и разделяющиеся также на классические и реальные [...]

§ 8. Гимназии и прогимназии содержатся или на счет правительства, или на счет обществ, сословий и частных лиц [...]

§ 39. Учебный курс классических гимназий составляют следующие предметы: 1) закон божий, 2) русский язык с церковно-славянским и словесность, 3) и 4) латинский и греческий языки, 5) математика, 6) и 7) физика и космография, 8) история, 9) география, 10) естественная история (краткое наглядное объяснение трех царств природы), 11) и 12) немецкий и французский языки и 13) чистописание, рисование и черчение.

§ 40. В реальных гимназиях преподаются: а) в однаковом объеме с классическими: 1) закон божий, 2) русский язык с церковно-славянским и словесность, 3) история, 4) география, и 5) чистописание; б) в большом объеме сравнительно с классическими: 6) математика, 7) естественная история с присоединением к ней химии, 8 и 9) физика и космография, 10 и 11) немецкий и французский языки (оба обязательно) и 12) рисование и черчение; в) вовсе не преподаются: латинский и греческий языки.

§ 41. В гимназиях и классических и реальных сообщается ученикам высшего класса перед выпуском директором, или, по его выбору, инспектором или одним из учителей, в кратком изложении по особо составленному по распоряжению Министерства народного просвещения учебнику или руководству понятие о нашем государственном устройстве, об основных законах империи, касающихся верховной власти, о значении разных присутственных мест и о главных законах гражданских и уголовных. [...]

§ 53. В гимназии и прогимназии обучаются дети всех сословий без различия звания и вероисповедания. [...]

§ 55. В первый класс гимназии и прогимназии принимаются дети, умеющие читать и писать по-русски, знающие главные молитвы и из арифметики сложение, вычитание и таблицу умножения. При сем наблюдается, чтобы в первый класс поступали дети не моложе 10 лет. [...]

§ 59. Все ученики гимназий и прогимназий обязаны вносить плату за учение пополугодно вперед в течение двух первых месяцев каждого полугодия. Не внесшие платы в означенные сроки считаются выбывшими из заведения. [...]

§ 60. От платы за учение по определению местного педагогического совета освобождаются заслуживающие того по своему поведению и прилежанию дети совершенно недостаточных родителей; причем наблюдается, чтобы общее число освобождаемых от платы за учение составляло в отношении ко всему числу учащихся не более десяти процентов.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 198—200.

Уривок із судових статутів (1864 р., листопада 20)

1. Влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату як верховному касаційному суду [...]

7. Для визначення у карних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених в статуті карного судочинства, приєднуються присяжні засідателі [...]

19. Мировими суддями можуть бути обрані ті з місцевих жителів, які: по-перше, мають не менше 25 років віку; по-друге, здобули освіту у вищих або середніх учбових закладах, або склали відповідний цьому іспит, або ж прослужили не менше трьох років на таких посадах, при виконанні яких могли набути практики у веденні судових справ, і, по-третє, якщо при цьому вони самі, або їх батьки, або дружини володіють хоча б у різних місцях, або площею землі вдвоє проти того, яка визначена для безпосередньої участі у виборах гласних в повітові земські зібрання [...] або іншим нерухомим майном, ціною не менше п'ятнадцяти тисяч карбованців, і в містах — нерухомою власністю, оціненою для збирання податку в столицях — не менше шести тисяч, а в інших містах — не менше трьох тисяч карбованців. [...]

23. Мирові судді, як почесні, так і дільничні, обираються на три роки.

24. Вибори мирових суддів провадяться на повітових земських зібраннях [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 54—55.

З донесення начальника Одеського губернського управління про діяльність «Південноросійського союзу робітників» (друга половина 1870-х рр.)

[...] Дізнанням установлено, що головним організатором і керівником товариства є Заславський, провинність якого цілком доведено [...]

Заславський керував товариством робітників: у залізничних майстернях — через майстрових Силенка, Кравченка і Мрачковського, фабриках Бланшарда — через Мішеля Сквері та Лущенка і фабриках Фендеріха, як треба гадати, — через братів Наддачиних і інших ще не виявлених осіб. Пропаганда провадилася дуже обережно і послідовно; для маси робітників мета

товариства полягала в поліпшенні матеріального побуту фабричних робітників через асоціації і збиралися між ними гроші для організації кас взаємодопомоги. Тільки випробуваним і досить підготовленим членам відкривалися справжні революційні цілі товариства, і, як один з допитаних посвідчив, воно складалося з ведмедів і вожаків. Таких ведмедів, або невтаємничених членів товариства, налічувалось кілька сот чоловік. Тільки небагато хто з них знав, що остаточна мета, до якої прагнуло товариство, полягала в поваленні існуючого соціального і політичного порядку і що гроші, які збирали, призначалися для посилки депутатів в інші міста для посилення протиурядової пропаганди. Що такі депутати дійсно були відправлені, видно з зізнань кількох допитаних осіб, але не було можливості встановити, хто були ці особи і в які саме міста вони були відправлені; можна тільки небезпідставно припускати, що одним з таких депутатів був Микола Надлачин, якого відправили у місто Керч.

У пивних, де збиралися члени товариства, куди приходив і Заславський, вони сідали за столи, поділялися по гуртках, причому додержувалися правила, що ті, хто сидів за одним столом, не виявляли знайомства з іншими. Депутати окремих гуртків сідали разом за одним столом і обговорювали питання, що торкалися мети товариства [...]

Товариство мало свій статут, прилучений до дізнання, що підтверджує здобуті дізнанням факти, які встановлюють як організацію товариства, так і остаточну мету, до якої прагнули його члени.

Товариство поділялось на три відділи: 1) робітників у залізничних майстернях, 2) на фабриці Бланшарда (біля малого вокзалу залізниці) і 3) міських фабрик. Кожний відділ поділявся на гуртки по 10—25 чоловік; кожен гурток мав свого касира. Члени товариства вносили щотижня з свого заробітку не менше 25 коп. своєму депутатові, який зібрані гроші передавав касиру.

На обов'язку депутатів лежало залучення нових членів до свого гуртка. Вони наглядали за членами свого гуртка, роз'яснювали їм їх обов'язки. Під час сходок у трактирах мета їх була відома тільки депутатам, а членам гуртків її роз'яснювали після сходки свої депутати. Уникали називати прізвища.

Весною минулого року члени товариства неодноразово збиралися в кількості до 40 і більше чоловік в околишніх садах і плантаціях, де їм роздавали і читали вголос з поясненнями книги і газети революційного змісту. Тут же читався доданий до справи статут товариства під назвою статут «Південноросійського союзу робітників». [...]

Головною прогалиною в дізнанні є те, що не виявлено, у кого зберігалися склади протиурядових видань і яким шляхом їх одержували. Із зізнань видно, що книги одержували від Заславського і від Ляховича, і лише одне зізнання показує на те, що склад книг знаходився у Силенка. Що Ляхович привіз книги із Лондона на пароплаві «Лазарев» (мабуть, газети «Вперед»), — не викликає сумніву, але, по-перше, цей факт не міг бути до цього часу підтверджений юридичними доказами (прислуга пароплава «Лазарев», який цими днями має прибути, ще не допитана) і, по-друге, не можна припустити, щоб він таким шляхом міг доставити такий значний транспорт книг. Тим часом очевидно, що революційні видання і газети поширювались між робітниками в значній кількості екземплярів.

Нині до дізнання притягнуто як обвинувачених всього 26 чоловік; з них заарештовано 14, віддано на поруки 5, віддано під особливий нагляд поліції 3 і не розшуканих 4 чоловіка. Проти більшості з них є безсумнівні докази їх провинності [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 196—198.

З листів Б.Д.Грінченка та М.П. Драгоманова про українську національну справу (1870—1880-ті рр.)

[...] Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу москвофільства серед русинів австрійських на саме тільки ренегатство «погодінської колонії» і т. д. Ренегатство тут було і єсть, але були й суть і глибші причини, хоч може й патологічні. Перша причина — реакція домовим обставинам, котрі гнітять австрійських русинів, а друга — певний аристократизм, котрий відриває людей від мужицтва, між іншим, і з його етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити на Венгерській Русі, де найчесніші люди, патріоти — москвофіли. Поліпшити такий стан діла українолюбці можуть не фанатичним анафемуванням, а лишень працею коло своєї культури і демосу взагалі, а окрім того, розважним, можливо спокійним поступуванням з москалефілами, не виключаючи згори всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках. [...]

Обернувшись до москвофілів-рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспірно, між ними єсть люди добросовісні, котрі по-своєму хотять полегкості своєму народу від усяких болячок і гніту і дещо роблять в сьому напрямку. Звісно, брак політичного образовання, а також натиск львівського генерального штабу не дає тим людям виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обставин і теперішнього світового поступу. Точки, спільні українським поступовцям з чеснішими москалефілами, можуть згодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальнім і політичнім.

Вже й тепер дехто з москалефілів починає розуміти важність економічних справ в смислі більш-менш радикальнім. Єсть такі, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурнім деякі москалефіли не зовсім відмовляють вартості народній мові, по крайній мірі в літературі елементарній. Коли що пошкодило в сій точці в останні часи, то власне «нова ера» з її поліцейськими погрозами москалефілам, бо поліцейське українофільство мусило також роздратувати галицьких общерусів, як поліцейська общеруськість в Росії роздратувала українофілів.

Найбільшою перепоною між українськими поступовцями і москалефілами стоїть клерикалізм останніх. Тільки ж уп'ять-таки треба згадати, що клерикалізму чимало і серед народовців. Тут треба скласти надію на зріст і серед галичан думки, котра все таки дедалі все більше шириться і на сході Європи, а власне, що в справах віри треба кождому залишити свободу ві-

рити чи не вірити і що, відповідно сьому, найліпше впорядкування справи релігійної єсть не тільки повна толеранція, а й поділ церкви від держави, про котрий галицькі радикали поставили думку навіть селян, і селяни прийняли її не без симпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить, що москвофіли, навіть клерикали, навряд чи не спосібніші прийняти сю думку, ніж народовецькі клерикали з переконання чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеться систематично переробка унії на латинське католицтво, та ще й за поміччю державної і крайової власті, з котрих остання тепер пансько-польська. Загал народовців не знає, як йому бути в сій справі. Більшість недовольна початою і поступаючою «церковною реформою» і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Відень спільна з москалефілами депутація, в якій був і священник — проф. Ом.Огоновський. Тільки ж «нова ера» спутала ту опозицію, і тепер одна частина народовців (фракція «Правди») явно сприяє реформі, тоді як друга (фракція «Діла») щось бурмоче проти неї, та не зважується на рішучу опозицію. Москалефіли ж рішуче недовольні реформою, причому деякі з них симпатизують з православієм.

Православіє греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий інший іслам. Та в наші часи свободи і совісті і проти православія не личить так виступати, як виступають, напр., народовецькі органи з часів процесу Наумовича і Грабар, тобто криками про державну і національну зраду, і підпирати в сій точці папсько-польську католицьку поліцію. Мало того, наклін до православія при загальнім недовольстві галичан польсько-католицькою реформою унії може послужити в Галичині власне справі свободи совісті і поділу церкви від держави. Галицькі православні і взагалі сторонники «чистоти восточного обряду» і независимості уніатської церкви, бачачи проти себе державний і крайовий уряд, мусять, як усякі дисиденти, гребувати свободи совісті, автономії конфесійних громад і вкінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англії і Шотландії радикальні протестанти, забуваючи свою давню ненависть до папського Рима, як до нового Вавілона і сідала апокаліптичного дракона, помагали католикам в справі скасування привілегій єпископальної державної церкви в Їрландії з надією, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома — великобританські вільнодумці робили те ж в надії дійти до повного поділу церкви і держави. Ї до того тепер іде Великобританія після Їрландії!

Окрім того, політика єсть перш усього політика, тобто упорядкування справ державних і соціальних. Нема нічого більш нерезонного, як перемішувати з ними справи культурні — як національно-літературні, релігійні і т. д. [...]

Анафеми ж тут нічого не поможуть, а боротьба з москалефілами «всякими способами» — в тім числі і поліцейськими, яку ведуть народовці, а надто фракції «Правди» — тілько пошкодить, окрім того, що вона ж гидка сама по собі. Звісно, теперішнім галицьким москвофілам, навіть ліпшим, страшенно далеко від того, щоб стати на порядну дорогу, але замість анафем ми ліпше зробимо, коли будемо показувати їм на ту дорогу.

Так-то з різних боків виставляють точки можливої солідарності поступовців українських навіть з австро-руськими москвофілами — точки, котрі в сумі своїй зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями-українофілами в справі національній. При теперішнім стані партій в Галичині поступовці-радикали найліпше зроблять, коли найменше будуть бавитись в іграшки парламентарної «тактики» зі всякими другими партіями, а звернуть найбільше уваги на те, щоб прихилити до своїх основних принципів найбільшу часть людей, а надто з простого народу, котрий в руській людності Галичини єсть класом хоч найбіднішим, а все-таки найбільше независимим і найважнішим вже по своєму числу. Тільки ж ті поступовці мусять не стояти з апріорними анафемами ні проти якої руської партіі, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні принципи, бути готові до солідарної або до паралельної політики зі всякою партією, котра прийме яку-небудь точку з їх програми — з москалефільською, як і українофільською. А в точках спеціальних радикалізм fara da se — сам себе постоїть!

Розумна політика потребує ідеалізму широко- і далекоглядного, а сентиментальність і фанатичне доктринерство кружкове так же не подібні до нього, як і опортуністичне хиляння на всі боки!

Б.Грінченко — М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. — С. 80, 225—236.

З «Положення про Південно-західний відділ Імператорського російського географічного товариства» (1873 р., лютий)

Цілі відділу

§ 1. Для успішного сприяння меті Імператорського Географічного Товариства засновується у Києві особливий Відділ Товариства під назвою «Південно-Західного». [...]

§ 2. Південно-Західний Відділ Імператорського Географічного Товариства під безпосереднім керівництвом Головного Начальника Краю займається в основному вивченням губерній Київського навчального Округу у всіх тих аспектах, які складають предмет вивчень Товариства, і, зокрема, дослідженнями зі Статистики та Етнографії.

Зважаючи на специфіку предметів, що входять до сфери занять Товариства, воно поділяється на чотири відділи: а) Географії математичної, б) Географії фізичної, в) Етнографії і г) Статистики.

§ 3. З цією метою Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства:

По-перше, розшукує і популяризує вже зібрані й ті, що зберігаються у місцевих архівах і у приватних осіб, відомості про Край, розглядає їх і вирішує, яку користь може мати від них наука;

По-друге, збирає етнографічні і статистичні матеріали, що стосуються Краю, серед місцевих жителів і споряджає наукові експедиції для виконання цілей, вказаних у § 2 цього положення;

По-третє, допомагає приватним особам, що відвідують Південно-Західний Край з науковою метою, і намагається залучити до дослідження цього Краю осіб, які можуть бути для цього корисними;

По-четверте, сприяє збиранню і збереженню наукових праць, що належать до кола його досліджень, як наприклад: книжок друкованих і рукописних, актів, карт та етнографічних предметів. [...]

§ 8. Відношення Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства до самого Товариства полягає в тому, що:

1. Він є невід'ємною частиною Товариства, тому користується дарованою вищою милістю Товариству печаттю з державним гербом і правом розв'язання у законодавчому порядку загального питання про оплату поштової кореспонденції як казенної, так і Товариств, які користуються у цьому питанні правами Урядових установ, правом посилати поштою письмову кореспонденцію без оплати вагових і посилок вагою до пуду.

2. Товариство у всіх наукових заходах і починаннях Відділу зобов'язане допомагати йому своїми порадами, вказівками, повідомленням даних, що надходять у його розпорядження, матеріалів та інших наукових праць, а при можливості і грошовими дотаціями.

3. Праці Відділу видаються на основі прийнятих для цього правил на кошти самого відділу або коштом Товариства.

4. Зі свого боку Південно-Західний Відділ виконує доручення, з якими Товариство буде до нього звертатися, обговорює запропоновані йому питання, розробляє вказані проблеми і загалом представляє Товариству відомості, що стосуються спеціального кола його зацікавлень. [...]

5. [...] Поширення відомостей, запропонованих Товариством, здійснюється посередництвом читань і повідомлень на зборах Товариства, а також завдяки науковому листуванню, друкованим запискам періодичним та іншим виданням, що випускаються ним у світ.

Записки та інші твори, що видаються Товариством, друкуються російською мовою. Деякі із цих творів можуть, з огляду на особливі обставини, друкуватися й іншими мовами.

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 135—138.

Витяг із статуту про військову повинність (1874 р., січня 1)

1. Захист престолу і батьківщини є священний обов'язок кожного російського підданого. Чоловіче населення, без різниці станів, підлягає військовій повинності [...]

4. Грошовий викуп від військової повинності і заміна охочим не допускається.

5. Збройні сили держави складаються з постійних військ і ополчення. Останнє скликається тільки за надзвичайних обставин воєнного часу [...]

10. Вступ на службу за призовом вирішується жеребом, який витягується раз на все життя. Особи, що за номером витягнутого ними жеребу не підлягають вступу в постійне військо, зараховуються в ополчення.

11. До жеребу закликається щороку один тільки вік населення, а саме: молоді люди, яким з 1 жовтня того року, коли провадиться набір, минув 21 рік.

12. Особам, які мають певну освіту, дозволяється відбути військову повинність без жеребу як вільноопреділяючим, на основі правил, викладених у главі XII цього статуту [...]

17. Загальний строк служби в сухопутних військах для тих, що вступають по жеребу, визначається в 15 років, з яких 6 років дійсної служби і 9 років у запасі.

18. Загальний строк служби у флоті визначається в 10 років, з яких 7 років дійсної служби і 3 роки в запасі [...]

36. Державне ополчення складається з усього чоловічого населення, яке не перебуває в постійних військах, але здатне носити зброю від призовного (ст. 11) до 43-річного віку включно. Від призову в ополчення не звільняються до цього віку і особи, звільнені з запасу армії та флоту. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 57—58.

З донесення начальника Таврійського губернського жандармського управління про страйк робітників на будівництві Лозово-Севастопольської залізниці (1874 р., лютий)

Директор-розпорядчик Лозово-Севастопольської залізниці полковник Струве телеграфно повідомив начальника губернії про страйк робітників на будівництві залізниці, які самовільно залишили роботу і партіями по п'ятсот чоловік пішли в м. Севастополь, і що він не знаходить законного захисту і просить підтримки для запобігання неспроможності його перед урядом щодо будівництва залізниці [...]

Прибувши в Севастополь, я знайшов справу в такому стані.

Всіх робітників на лінії від Севастополя до Сімферополя близько 5 тис. чоловік. Партії, які працювали коло Байдар, кількістю до 400 чоловік зажадали від підрядчиків своїх паспортів. Підрядчики видати паспорти їм відмовились, тому що за умовою робітники зобов'язувались працювати до 1 лютого 1874 р.

Робітники прийшли в Севастополь до мирового судді і під час розгляду справи заявили, що ніяких претензій до підрядчиків не мають; харчують їх добре, розміщені зручно, поводяться з ними добре, заробітна плата достатня, і вони її одержують у строк, але не бажають більше працювати і вимагають повернення паспортів.

Мировий суддя у видачі паспортів їм відмовив.

Після цього відмовлення 50 чол. повернулися до роботи, всі ж інші лишилися в Севастополі і ходили в балагани на будівництві тільки обідати та вечеряти, в чому їм і не відмовляли.

Умовляння начальника відділення жандармського поліцейського управління залізниці майора Хитрова, товариша прокурора, мирового судді, слідчого, поліцмейстера, полковника Струве, підрядчиків і мої — безуспішні. Робітники почали скаржитися на грубе поводження з ними підрядчика Дрюннера, на несвоєчасну видачу грошей і на неправильний, на шкоду їм, запис прогульних днів. При цьому вимагали, щоб полковник Струве поручився підписом на умові, що їх кривдити не будуть. На мою просьбу полковник Струве погодився дати поручительство, але коли було оголошено про це робітникам, то вони почали вимагати таких змін в умові, що для підрядчиків було невигідно погодитися на такі пропозиції. З боку робітників була спроба виїхати пароплавом з Севастополя без паспортів, але вжитими заходами вони були затримані [...] 6 робітників, за вказівкою майора Хитрова і полковника Струве, заарештовані як керівники і призвідники. [...]

11-го числа майже всі непокірні робітники, за винятком 30 чоловік, прийшли до полковника Струве і висловили готовність вийти на роботу, якщо звільнять заарештованих і він змінить деякі умови. Струве погодився клопотатися про звільнення і зробити поступку в умові, і робітники обіцяли 12 числа вийти на роботу.

Причини залишення робітниками робіт хоч і не цілком роз'яснені — дізнання проводиться севастопольським поліцмейстером під наглядом прокурора окружного суду, — але їх можна вважати такими: підрядчики — німці, які погано володіють російською мовою і не вміють поводитися з російським народом; підрядчик Дрюннер грубий у поводженні; виявлено деяку несправність у веденні робочих книжок, яка сталася, треба гадати, від недостатньої уваги, і немає приводу припускати зловживання. Перші місяці була затримка у виплаті грошей в зв'язку з несвоєчасним надісланням їх підрядчиком. Але всі ці причини в цілому не могли повести робітників до страйку, до залишення робіт. Є підстава гадати, що були люди, які переманювали народ на інші роботи, обіцяючи більш вигідні умови. До того ж наближається час сіножаті, а потім і збирання хліба; в цей час заробітна плата збільшується вдвоє і навіть втроє. Хоч усі робітники, які брали участь у страйку, найнялися і уклали договір на рік, але вони бачили можливість безкарно забрати свої паспорти і піти. Протягом останніх двох місяців пішло до 150 чоловік. Мировий суддя виносив рішення повертати робітникам паспорти, якщо вони цього вимагатимуть, а підрядчику надавалось право вимагати від робітників, які відходили, відшкодування збитків законним порядком [...]

За словами полковника Струве і підрядчика Дрюннера, робітники спочатку зажадали підвищення заробітної плати і, після відмовлення, вимагали паспортів. Чи будуть докази цим словам, це ще невідомо, але що робітники вимагали зміни укладених з ними умов на шкоду підрядчикам, це факт, який не викликає сумніву.

Я вважав і вважаю, що коли робітники і не вимагали підвищення заробітної плати, то при умові вимагання ними на шкоду підрядчикам змін договору, залишення робіт масою всупереч договору слід вважати за страйк [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 194—195.

Уривок з документа, що під виглядом царської грамоти поширювався серед селянства (1875 р., лютого 19)

Вірні наші селяни! З усіх кінців держави нашої чуємо ми скарги любого нам селянства на тяжкі гноблення споконвіку ворожих йому дворян. Тим часом ми від самого вступу нашого на престол імперії Російської намагалися поліпшити становище ваше. Всупереч бажанню всього дворянства, височайшим маніфестом 19 лютого 1861 року ми звільнили вас від кріпосної залежності і дарували вам всю землю без ніякого за неї платежу, а також ліси і сіножаті, які доти несправедливо належали самим дворянам.

Цю волю нашу поширили ми як на колишніх поміщицьких, так і на державних селян, з яких останнім повинні були відійти всі казенні землі і ліси; всіх міщан, відставних солдатів і весь безземельний люд без різниці віросповідання повеліли ми також наділити землею, бо цим даром господь дав право кожній людині користуватися в рівній мірі. При цьому ми полегшили рекрутську повинність; дарували кожному право вільного і безмитного заняття різними ремеслами і промислами: рибними, соляними і всіма іншими.

Ми повеліли залишити поміщикам тільки садиби і таку кількість землі і лісу, яка припаде кожному колишньому їх кріпакові після рівного подушного поділу. Така була воля наша, опублікована в маніфесті 19 лютого 1861 р. Але, на превеликий жаль наш, дворяни перешкодили виконанню повелінь наших. Вони хитрощами і обманом вдержали за собою більшу і кращу частину землі, всі ліси і сіножаті і тільки найгіршу і незначну частину відвели вам, до того ж ще наклали за неї надмірні викупні і оброчні платежі; багатьом з вас вони не дали ніякого наділу, всі промисли обклали податками, вигадали земські і інші повинності; крім того, недостойний наслідник наш, незважаючи на протидіяння наше, на догоду дворянам обтяжив вас важкою рекрутчиною, щоб разом з ними мати проти вас силу і тим тримати вас, як худобу, в темноті і злиднях.

Ось що хотіли ми зробити для вас, але, на жаль, воля наша виконана не була.

Безупинна двадцятирічна боротьба наша за вас із дворянством переконала нас, нарешті, що ми одноособово не в силі допомогти вашому горю і що тільки ви самі можете скинути з себе дворянське іго і визволитись від тяжких утисків та непосильних поборів, якщо одностайно із зброєю в руках повстанете проти ненависних вам ворогів і заволодієте всією землею. Керуючись цим переконанням, усім вам, селянам, а також і міщанам, вірним нам, а не недостойному наслідникові нашому Олександру Олександровичу з його союзниками, дворянами і великими князями, повеліваємо: об'єднуйтеся в таємні товариства, що називаються «Таємні дружини», з тим, щоб підготуватись до повстання проти дворян, чиновників і всіх вищих станів. Кожний, хто готовий покласти життя своє за велику справу, повинен дати присягу на вірність товариству — «Таємній дружині». Ці товариства повинні тримати себе у найсуворішій тайні від дворянського начальства та попів, цих здебільшого шпигунів панських, а не гідних пастирів

стада божого. Зрадників не треба щадити, і кожен, хто умертвить зрадника, зробить добре і благородне діло.

Повеліваємо «Таємним дружинам» виконувати наші затверджені статути; зберігати твердість і одностайність у своїй справі і не вірити ні попам, ні дворянам, які брехливими обіцянками і всякими іншими способами будуть намагатись внести між вами розбрат і тим ослабити ваші сили. В разі ж смерті нашої або іншого нещастя, що може статися, заповідаємо «Таємним дружинам» не кидати своєї великої справи і невпинно з мечем у руці боротися з вічним ворогом свободи і благоденства нашого, поки болячка ця з корнем не зникне з землі Російської. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 111—113.

Висновок Державної ради щодо поширення Міського положення від 16 червня 1870 року на західні губернії (1875 р., квітня 29)

I. Высочайше утвержденное, 16 июня 1870 года (48498), Городовое положение применяется постепенно, по ближайшим местным соображениям, с разрешения министра внутренних дел, к несостоящим в частном владении городам: Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской губерний, с соблюдением притом, в виде временной меры, нижеследующих особенностей: 1) Утверждение лиц, избранных в должность городского головы, а также назначенных для временного замещения сей должности (Городовое положение, ст. 92), зависит от министра внутренних дел не только по городам губернским, но и по всем другим городам упомянутых выше губерний в тех случаях, когда губернатор, по имеющимся в виду его данным, затруднился бы допустить избранное лицо к исполнению должности головы. 2) Если бы, в виду исключительных обстоятельств, оказалось необходимым в каком-либо городе назначить городского голову от правительства, то министр внутренних дел представляет о сем на высочайшее государя императора воззрение, через Комитет министров. [...]

III. Во владельческих городах, дела коих будут изъяты из ведения городских учреждений, преобразованных на основании Городового положения 16 июня 1870 года, для заведывания городским хозяйством, впредь до применения и к сим городам Городового положения, учреждается упрощенное общественное управление (Общ. губ. учр. ст. 4429, примеч. 4, по Прод. 1868 г.). Управление это образуется из городового старосты, по выбору городского общества (купцов и мещан) и из помощников к нему, по одному от сословий мещанского и купеческого, где это последнее имеется.

IV. В местечках, изъятых из ведения городских учреждений (ст. II), соблюдаются временно следующая правила: 1) В местечках, имеющих не менее десяти мещанских дворов или отдельных домохозяев, постоянно жительствующие мещане, как христианского, так и нехристианского исповеданий, образуют из себя самостоятельные мещанские общества. Общества сии для заведывания указанными ниже в пункте 5 делами, избирают мещанского старосту с помощником. 2) В местечках, имеющих до пятидесяти

мещанских дворов, мещанские общества могут ходатайствовать об учреждении, в замен мещанского старосты, мещанской управы (примеч. к ст. 14 прил. к Город. полож.). Засим на общества эти распространяется действие статьи 335 Уст. о служб. по выб. (Свода Зак., Т. III), относительно избрания мещанских депутатов, которые действуют именем общества во всех случаях, когда требуется, по закону, постановление общественного приговора. Такие депутаты допускаются к исполнению своих обязанностей по принятии присяги в местном мещанском управлении, а на первый раз, до образования оного, в присутствии назначенного для того чиновника уездной полиции. 3) В местечках, население коих не достигает указанного выше в пункте 1-м размера, местные мещане приписываются к мещанским обществам городов или других местечек, в коих существуют мещанские общества, или же к волостям, на основании приложения к статье 141 общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (особ. прил. к IX Т. Зак. о сост., по Прод. 1863 г.). 4) Постоянно живущие в местечках ремесленники, не приписанные к купеческому и иным сословиям, входят в состав мещанского общества своих местечек, если для них не будет образовано особого, в установленном порядке, ремесленного управления. [...] 6) Приговоры мещанских обществ в местечках по предметам, указанным в пункте л) статьи 5 прил. к Город. полож., не подвергаясь разсмотрению городской управы, приводятся в действие не иначе, как с утверждения губернского правления, по надлежащему через кого следует, удостоверении на месте не только в правильности составления приговора, но и в основательности тех доводов, которые были приняты в соображение при постановлении такого приговора. [...] 8) Членом комиссий, образуемых для оценки имуществ, по распоряжению правительства отходящих от частного владения, назначается в местечках, вместо городского головы, мещанский староста. 9) Утверждение нотариусов и маклеров, выдача для них книг, а равно свидетельствование и разсмотрение книг нотариусов и маклеров (ст. 5, п.п. г) и д) прил. к Город. полож.), возлагаются, впредь до введения в западных губерниях судебных уставов 20 ноября 1864 года в полном объеме, на губернское правление. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 768—770.

З листа С.А.Подолинського про українську соціал-демократію (1875 р., травня 17)

[...]

1. У[країнська] с[оціально]-д[емократична] п[артія], як і російська, не представляє собою цілковито і гармонійно зорганізованої цілості і тому, певна річ, не може мати прелемінарної програми, [такої] як її, виготовляє, напр., німецька чи інша західноєвропейська [партія]. Все ж таки, в різних обставинах, напр., при зговоренні з радикалами [...] або в боротьбі з лібералами, багатьом українцям доводилось виступати не з особистою програмою, а від гуртка, партії або загально як цього вимагали обставини. У цих

випадках українці нерідко робили те, чого звичайно не роблять радикали, а саме пропонували навіть практичні розв'язки основних питань для їхнього ідеального ладу, принаймні на найближчий час. При тому, економічні питання формулювали в сенсі рішень Брюссельського і Базельського конгресів 1868—1869 років, певна річ, із цілковитим припиненням капіталістичного способу виробництва, продажу праці і т. п. елементів сучасного господарства [...] Певна річ, все це формулювалося у відношенні до Росії і спеціально України. Рішення питань про перехід землі в руки селянських громад, заводів у руки робітничих артілей самі собою зрозумілі і про те вже, звичайно, в партії більше не говорять.

У політичних питаннях у[країнська] с[оціально]-д[емократична] п[артія] найбільше подібна до анархістів Західної Європи, хоч, наскільки справа вияснилась, не до крайніх анархістів, як іспанці, а скоріше до жюрайців або групи бельгійських анархістів. Найближчим ідеалом ставимо якнайбільш роздрібнену федерацію з якнайбільшим громадським самоврядуванням. Питання про величину федерації тепер, звичайно, ще передчасне, все ж таки завважу, що є крайні сепаратисти, напр., багато полтавців, а відтак, більше схильні до загальноросійського радикалізму, напр., правобережні і чернігівці. Релігійні питання рішаються так само, як і [...] в усяких інших радикалів. Так само питання про місце жінки, про родину і т. п., хоч, звичайно, тут уже національні відмінності сильно входять у свої права. Українська жінка ніколи не була в такім рабськім положенні, як російська, і відповідно до того, емансипаційний рух тут не такий енергійний. Українська жінка, зокрема дівчина, як у народі, так і у вищих станах, насправді, навіть і тепер у незрівнянно кращім положенні, ніж російська, і приклади родинної тиранії [в нас] загально рідші. [...]

5. Коли постала у[країнська] с[оціально]-д[емократична] п[артія], сказати трудно, тому що вона є безпосереднім продовженням хлопоманії. Яка вона сильна — також, думаю, що в середньому, у порівнянні із кількістю населення — вона дещо сильніша від партії російських радикалів, але в усякому разі не надто. [...] Розпитайте про це Врублевського, Маркса, Лісагара, Ніколіча та інших. Пропаганда, як і взагалі вся соціалістична пропаганда, тепер іде успішніше як попередньо; відповідно до того й організація може служити досить гарним прикладом анархічної організації. Звичайно, все це дуже й дуже відносне. [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 333—342.

Із звіту київського губернатора про кризові явища в цукровій промисловості (1875 р.)

При тісному зв'язку найважливіших галузей фабрично-заводської промисловості з землеробством, умови, що не цілком сприятливо впливали на стан останнього, не могли не відбитися в деякій мірі і на успіхах фабричного виробництва. Це стосується особливо цукроваріння, через те що в

звітному році, поряд з посереднім урожаєм зернових хлібів, збір буряків був також набагато нижчий від торішнього. Але, крім цього, ще сильніший вплив на хід промисловості, в тому числі і на цукроваріння, справили грошові і фінансові утруднення і взагалі утруднене становище торгового і промислового ринку. Початок цих утруднень збігається з припиненням платежів Московським позичковим банком, і, хоча вся сила кризи виявляється, власне, в поточному році, але вона мала істотні наслідки при самому виникненні.

Підготовлена в значній мірі самим цукроварінням, а саме: надмірним зростанням цукробурякових підприємств, а також дуже широким кредитом, наданим цьому зростанню кредитними установами, криза, природно, найбільше відбилася на роботі цукробурякової промисловості. Тому першим результатом її, як тільки виявились грошові утруднення, було те, що деякі цукрові заводи або припинили зовсім роботи (3 заводи в губернії), або, як рафінадні заводи, обмежили виробництво власними пісками. В свою чергу це скоротило, з одного боку, виробіток саме цукру-піску майже на 800 тисяч пудів і рафінаду на 760 пудів, а з другого — дало можливість іншим заводчикам, місцевим і столичним, набагато знизити шляхом конкуренції ціни на цукор. Таким чином, наслідки цукрового виробництва в губернії у звітному році виявились слабшими не тільки за кількістю, але й за цінністю продукту [...]

На 70 пісочних заводах вироблено цукру-піску всього на суму 14 215 549 карбованців, тобто менше на 2 381 959 крб., і рафінаду на 7 рафінадних заводах на 13 886 499 карбованців, тобто менше на 2 493 777 карбованців. Ціни на цукор у середньому протягом року були: від 4 крб. 20 коп. до 4 крб. 50 коп. пуд піску і 6 крб. 30 коп. пуд рафінаду, що порівняно з попереднім роком нижче на 20—25 % [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 87.

Уривок з довідки Гірничого департаменту про утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва (1875 р.)

Згідно з височайше затвердженим 18 квітня 1869 р. положенням Комітету міністрів, дозволено великобританському підданому Джону Юзу утворити товариство, із складовим капіталом в 300 тис. фунт. стерлінгів, для розробки кам'яного вугілля на півдні Росії, в Катеринославській губ. біля Олександрівки, Стіли або Новотроїцька, збудування в тій же місцевості чавуноливарного і залізоробного заводів, збудування рейкового і механічного заводів. При цьому Юз взяв на себе зобов'язання внести в один із закордонних банкірських будинків або банків за рахунок товариства 50 тис. фунтів стерлінгів. Сума ця є власністю товариства і витрачається ним виключно для спорудження заводу і з тим, щоб 20 тис. фунтів стерлінгів були за-

лишені в банку до повного закінчення доменних печей для виплавки чавуну [...]

Згадане товариство іменується: «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва». Воно може бути утворене за англійськими законами на акціях з певною відповідальністю, але щодо підсудності і відповідальності в справах з казною і приватними особами товариство підлягає всім законам Російської імперії і має в Росії агентство, яке представляє фірму товариства.

Уряд віддає товариству безплатно належні для копалень відводи з пустуючих власних державних земель з кам'яновугільними покладами, якщо такі землі виявляться і будуть знайдені товариством поблизу або на самій лінії Харківсько-Азовської залізниці, дарує товариству як субсидію протягом 10 років (за додатковою умовою височайше затверджена 24 квітня 1870 р. ця субсидія призначена на 12 років і визначена позика в 500 000 крб.), премію в 50 коп. з кожного пуда рейок вироблених на заводі товариством і прийнятих управліннями залізниць, але на кількість не більше 300 тис. пуд. на рік, а також дарує товариству право безмитного довозу з-за кордону всіх предметів, потрібних для спорудження і початкової дії заводів і копалень.

Разом з тим уряд дарує Юзу дозвіл на утворення товариства для спорудження залізниці від одного з пунктів Харківсько-Азовської залізниці до будованих Новоросійським товариством заводів і копалень з видачею товариству як позики $^3/_4$ умовленої поверхневої вартості.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 84.

Емський указ
(1875 р.)

[...]

В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) По Министерству Внутренних Дел

Не допускать ввоза в пределы Империи, без особаго на то разрешения Главнаго Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою»).

Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширением Высочайшаго повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовнаго содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначальнаго чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшаго повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции, в направлении враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию, без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться [...]

5. Запретить газету «Киевский Телеграф», на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству Народнаго Просвещения

Усилить надзор со стороны местнаго учебнаго начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах, преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящаго проекта. [...]

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебнаго начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества [...] и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении [...]

в) По III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов» [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 179—181.

Із спогадів художника М.І.Мурашка про Київську школу малярства (1879 р.)

На кінець 1879 року у нас таких, що записалося, було понад сто. Ми цілком примирилися із своєю метушливою скромною діяльністю. Більша частина в нас були бідняки, вчилися безплатно. Це були діти ремісників, для яких малювання було істотною необхідністю, і це нас морально задовольняло. Через те, що всієї маси учнів ми прийняти не могли, то довелось тримати школу відкритою цілий день, з 10 год. ранку і до 7 год. вечора, тільки з двогодинною перервою. Приходили, як кому зручно і можливо, і одні змінялися іншими. Для ремісників, які не могли потрапити до нас в будні, ми встановили безплатні недільні уроки від 12 до 3 год. після полудня, які з того часу тривали протягом усього часу існування школи. Крім ремісників, прибігали до нас всякі малюки учні, користуючись свободою свята.

Закрита з 3 години дня, з 5 годин знову відкривалася наша маленька установа, і до нас збиралися дуже поважні люди, які тільки таким способом ввечері і могли скористуватися нашою школою. Тут були студент, офіцер, доцент університету, учні старшого класу реального училища і інші в такому роді; славна все публіка. Розглядали нашу скромну збірку з мистецтва і, найсерйозніше ставлячись до справи, з великою любов'ю малювали з ефектно освітленого бюста, встановленого в арці, в глибині магазина.

Цікаво відмітити, що спочатку у нас на один з днів тижня школа була оголошена відкритою спеціально для дівчат і ніхто з чоловічої статі в цей день не з'являвся, але цей порядок не прищепився, дівчата і жінки були в нас у свої дні, але вони вільно і охоче заповнювали школу і в інший час, не соромлячись учнів; ці дні скасували, заняття провадились спільно.

Так минуло чверть століття, і я нічого не можу сказати проти цих спільних занять.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 300—301.

Уривок з листа М.П.Старицького про умови розвитку українського театрального мистецтва (1870—1880-ті рр.)

Від 1863 по 1871 рр. і від 1876—1881 рр. були страшенні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні труси, арешти, тюрми, висилки до Сибіру і навіть шибениці [...] так при таких обставинах доводилось працювати: жах, лемент, одчай панували скрізь, і не було де шукати ні поради, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене, іноді чужі люди промовляли слово ласкаве чи ставали попліч життя, а найбільше невгавна жадоба [...] власної думки.

У першій період утисків до 1872 року було заборонено цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові [...] Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, я узявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвиття самопізнаття народного. Склалося в Києві Товариство сценічних аматорів, і я став на чолі його режисером і постатчиком п'єс: отож і появились тоді лібретта до музики — «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», водевіль «Як ковбаса та чарка...»

Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й погас: скасував його височайший указ 1876 р. 16 мая. Тим указом українська мова була цілком заборонена, той указ не дав мені видати і моєї драми «Не судилось», яка була в 1876 р. начорно викінчена і читана Матвієву, Косачці, Кониському, Комарову, а потім уже, по дозволі української сцени, читана в 1881 р. цілому гурту [...] Так ото до сього року все стояло облогом, а з 1881 р. знову стала дозволеною, хоч і тяжкими обставинами, рідна сцена, і я з гарячою вірою завзявся постачати для неї, а потім з 1883 р. і сам став на чолі трупи, поклавши на її розвиток усю свою спадщину. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 299.

З програми «Громади» (1880 р., вересня 1)

[...]

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка «Громада», порядкована М.Драгомановим. Одтепер «Громада» стане виходити в строк, що два місяці, книжками по шість листів. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себе ми троє, котрі підписані нижче: М.Драгоманов, М.Павлик і С.Подолинський.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво на українській мові, та ще й за кордоном нашої країни. Ми мусимо обертатись до народу, котрий не має державної (політичної) самостоячості, котрого розірвано між двома великими царствами: Росією й Австро-Венгрією і котрому через те зовсім не можна проявити свою волю в своїх справах. До того ж

ми, — невеличка купка українських громадівців (соціалістів), відбита од своєї країни й без найменшої змоги прикладати безпосереднє наші думки до праці серед нашого народу. [...]

Україною ми звемо всю сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерськім королівстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Російськім царстві, — від верху р. Нарева на півночі до Чорного моря на півдні, — усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою [...] Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Інша річ працюючі громади волошські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями, їх товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільності з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всепородньої вільної спілки (інтернаціональної федерації).

Самостоячість (автономія) політична громади єсть, по нашій думці, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до котрої вона сама схоче, а також воля конче по-свойому впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки до других громад.

II. У справах господарських (економічних) ми бажаємо:

5) Щоб усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей, себто: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики і т. п. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і щоб люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатирям, а робили просто на себе.

Ми думаємо, що спільна, або гуртова власність і спільна, гуртова й праця доконче корисніша для людей, ніж осібна, але ж заразом думаємо, що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства й кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тільки спільності праці (кооперації) й розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

III. В справах освітніх (культурних) ми бажаємо:

6) зросту випробованої (позитивної) науки про речі природні й громадські, а також умілостів з тією наукою зв'язаних. Ми думаємо, що така наука й умілості (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люди стільки ворогували й ворогують проміж

себе. Поки ж це настане через вільну науку й проповідь, то ми думаємо, що кожній людині [і] товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хотять, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християне, жиди, магометанці й т. д.), й до кожного брацтва (штунди, шалопути й інші) содержували свої церкви й попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

[...] Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні, ще може менше, ніж деінде, можна сподіватись, щоб начальства й панства по волі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революція). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого панування, — треба, при першім случаю, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись. [...]

Ми щиро просимо до праці в «Громаді» всіх людей і товариства на Україні, котрі згожуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. [...] Найбільш ми просимо всіх письменних людей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи й порядки, про всі неправди, які діються робочим людям по селах і містах. Все це ми будемо зводити докупи й пускати в світ через наш, а при потребі й случаю і через інші європейські часописи одних з нами думок. [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 348—352.

Уривок з доповідної записки уповноважених VII з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії про створення у регіоні сприятливих умов для розвитку промисловості (1882 р.)

Незважаючи на зростаючий щороку видобуток і збут мінерального палива в Донецькому кам'яновугільному басейні і успіхи, зроблені цією промисловістю за останнє десятиріччя, вжиття дальших заходів до розширення збуту його є вкрай необхідним. Останнє підтверджується точними статистичними даними, виробленими VII з'їздом гірничопромисловців. Тепер всі копальні Донецького кам'яновугільного басейну підготовлені до видобутку 166 700 000 пуд., з яких призначено на вивіз в цьому році 57 185 000 пуд. по Курсько-Харківсько-Азовській залізниці і 42 250 000 пуд. по Козлово-Воронезькій, а всього тільки 100 045 000 пуд. За відрахуванням 16 000 000 пудів призначених для місцевих потреб, залишається близько 50 000 000 пудів, які внаслідок нижченазваних перешкод не можуть мати

збуту і повинні залишитися в копальнях, не кажучи про те, що при вільному збуті копальні могли ще набагато збільшити видобуток. З одного боку, потреба в мінеральному паливі дійсно є, що підтверджується всіма визнаною дорожнечою дров, швидким винищенням лісів і нестачею лісних запасів, з другого — щорічно зростаючим ввозом в Росію іноземного кам'яного вугілля на суму до 17,5 мільйонів карбованців, з якого більше половини його використовується в Чорноморському басейні, Південно-Західному краї і в Москві, тобто в таких районах, де воно при певних умовах цілком може бути замінене російським паливом.

[...] Ряд урядових заходів вплинув на розвиток кам'яновугільної промисловості, але остання чекає здійснення ще ряду інших заходів, які природно, випливають із заходів, здійснених і здійснюваних. Такими сьомим з'їздом гірничопромисловців визнані: 1) закінчення сітки рейкових шляхів у Донецькому басейні; 2) влаштування рейкових під'їздних шляхів від копалень і заводів до станцій залізниць; 3) встановлення сприятливих для збільшення збуту залізничних тарифів; 4) обкладання іноземного вугілля митом; 5) обладнання південних портів і пристаней і усунення різного роду перешкод, які заважають розширенню збуту, збільшення водних шляхів.

Подаючи разом з цим окремо клопотання по перших чотирьох пунктах, ми дозволяємо собі в цій записці докладно спинитися на останньому.

Сітка рейкових шляхів у Донецькому басейні прилягає, з одного боку, до портів Чорного і Азовського морів, з другого — до річних пристаней. При передачі мінерального палива з рейкових шляхів на водні шляхи невпорядкованість пристаней і портів дуже впливає на подорожчання палива, заважає йому вільно розповсюджуватися і погіршує за певного роду перевантаженням і його якості. За винятком споруджуваних пристаней в Катеринославі, Кайдаках на Дніпрі, всі інші пристані і порти зовсім не пристосовані для дальшої передачі мінерального палива. Так, Маріупольська дорога, шо відкрилась 1-го листопада і пряме призначення якої доставляти донецьке вугілля до Азовського і Чорного морів, упирається в невпорядкований Маріупольський порт, де одне перевантаження за вартістю вугілля становить від $^1/_4$ до $^1/_3$ ціни цього продукту на місці. Без упорядкування тут належного порту з необхідними пристроями для перевантаження вугілля Маріупольська залізниця не виконає свого призначення. Тому дуже бажано якнайшвидше спорудити Маріупольський порт в інтересах вантажного руху Донецької залізниці. Таким же необхідним заходом є спорудження пристані в Олександрівську на Дніпрі, в заглибині гавані Таганрозького порту.

Кількість вугілля, яке провозиться через Олександрівськ, тепер досягає 1 мільйона пудів, але з відкриттям Катерининської залізниці через цю пристань ще більше посилиться рух вугілля, якщо будуть влаштовані належні пристрої для дешевого перевантаження мінерального палива. Ті ж недоліки відчуваються досі в Таганрозі.

Крім подорожчання палива, яке є наслідком невпорядкованості портів і пристаней, донецьке кам'яне вугілля дорожчає ще від збирання окремого попудного збору на користь портових міст від $^1/_4$ до $^1/_2$ коп., як, наприклад, в Таганрозі і Маріуполі і в інших портових містах. За таких умов донецькому

мінеральному паливу важко конкурувати з іноземним, яке користується дешевими фрахтами і найдосконалішими пристроями для перевезення в закордонних портах, що доводять витрати по навантаженню і розвантаженню до мінімуму.

Зважаючи на викладене, для полегшення збуту донецького вугілля сьомий з'їзд постановив клопотати перед урядом:

1) про найшвидше спорудження Маріупольського порту з усіма необхідними пристроями для безперервного і дешевого вантаження мінерального палива;

2) про скасування в м. Таганрозі попудного в $^1/_4$ коп. збору з російського мінерального палива на користь міста і про скасування $^1/_2$ копієчного збору з вугілля в Маріуполі; і взагалі клопотати, щоб надалі, доки кам'яновугільна промисловість цілком не розвинеться і збут вугілля не встановиться в Чорноморському басейні, не були б дозволені які б то не було збори з донецького мінерального палива;

3) про найшвидше заглиблення гавані Таганрозького порту в тому місці, де вантажаться мінеральним паливом судна і пароплави, до глибини принаймні 10—12 ф.;

4) про спорудження пристані в Олександрівську на Дніпрі з необхідними пристроями для навантаження вугілля на судна;

5) про розчистку донських гирл і про встановлення суворого урядового нагляду за утриманням їх у належному порядку. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 85—87.

Витяг з «Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у західних губерніях і Царстві Польському» (1886 р., червня 13)

[...]

39. В девяти Западных губерниях, впредь до издания для местных установлений новых штатов, лицам русского происхождения, исключая однако местных уроженцев, производятся, по некоторым должностям, прибавки к содержанию на следующих основаниях: 1) занимающим классные должности в канцеляриях духовных консисторий православного исповедания, в канцеляриях губернаторов в городских и уездных полицейских управлениях, а также классным чинам городских и уездных полиций и учителям приходских училищ, — в размере пятидесяти процентов получаемого ими жалованья (ст. 11), и 2) занимающим должности от четырнадцатого до восьмого класса включительно, с определенными штатными окладами, в губернских правлениях, в приказах общественного призрения, в комиссиях народного продовольствия, в почтовых конторах, в казенных палатах, в казначействах, в управлениях государственными имуществами, в контрольных палатах, в духовно-учебных заведениях и в канцеляриях: попечителей учебных округов, учебных заведений ведомства Министерства народного

просвещения и дирекций народных училищ, равно как смотрителям и учителям уездных училищ и соответствующих им городских училищ в трех Юго-Западных губерниях, уездным врачам, уездным землемерам и чинам ведомства Министерства путей сообщения (кроме инженеров) — в размере двадцати процентов получаемого жалованья (ст. 11). При назначении прибавки лицам, занимающим должности восьмого класса, наблюдается однако, чтобы оклад их, вместе с прибавкою, не превышал содержания, получаемого в том же учреждении должностными лицами седьмого класса. [...]

40. Лицам русского происхождения, вызываемым или переводимым на службу в губернии Виленскую, Ковенскую и Гродненскую на должности всех классов, выдаются ординарные прогоны по классу должности (ср. ст. 8).

41. Лица русского происхождения, определяемые на должности по учебной и воспитательной части в учебные заведения Виленского учебного округа, получают, сверх прогонов на основании статьи 40, пособие: семейные — в размере полугодового оклада жалованья, а одинокие — в размере одной трети означенного оклада.

42. К лицам, получающим прогоны или пособия, применяются правила, изложенные в статьях 2, 3, 5, 6 и 10—16. Определяемым на должности мирових судей прогоны и пособия производятся из сборов, на счет которых содержатся мировые судебные установления. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 788—789.

Уривок зі спогадів про створення київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» (середина 1890-х рр.)

[...] Наприкінці 1896 року я переїхав з Полтави в Київ і вступив у соціал-демократичну групу «Рабочее дело» [...]

Група складалася з невеликої кількості інтелігентів, серед яких особливо відзначався Б.Л.Ейдельман. Б.Л. в той час відзначався своєю силою волі, невтомною енергією і великою вимогливістю до себе і інших в тому, що торкалося нашої роботи. Відданість його нашій справі була надзвичайно велика: він тільки для неї й жив. Недивно тому, що він мав величезний вплив на групу «Рабочее дело» і фактично був її главою.

За інших членів групи згадаю про Н.А.Вигдорчика, надзвичайно талановитого автора листівок і статей в газеті «Вперед», перший номер якої вийшов на початку 1897 року.

Було ще кілька дуже видатних працівників у нашій групі, щиро відданих справі, які віддали всі свої сили пропагандистській роботі в гуртках серед робітників і робітниць.

Зв'язки із робітниками як дрібних майстерень, так і великих заводів були в нас на той час досить значні і все розширювались. В цьому позначилась досить тривала попередня робота (вже в 1889 році серед київських робітників працював в соціал-демократичному напрямку лікар Абрамович). На початку 90-х років дуже велику роль відіграв у справі соціал-демократичної

пропаганди Ювеналій Дм. Мельников. З Мельниковим працював і Ейдельман, який і в той час, про який я кажу, мав найбільше зв'язків серед робітників і користувався в робітничому середовищі великим авторитетом.

Саме на час мого вступу в групу «Рабочее дело» група вирішила поєднати пропаганду з агітацією, тобто гурткову роботу з випуском листівок до робітників тих або інших підприємств з питань, що хвилювали їх.

Для постійного контакту з робітниками, в зв'язку з утворенням нових гуртків, випуском і поширенням прокламацій і т. д., був утворений особливий робітничий комітет з найпередовіших робітників. Це був уже «2-ий робітничий комітет»; перший, в якому головну роль відігравав Юв. Дм. Мельников, припинив своє існування після арешту Мельникова весною 1896 року. До комітету входив і представник групи.

В той час у Києві діяла група польських соціал-демократів і група, яка примикала до ППС (Польської партії соціалістичної), але схилялася до соціал-демократичних поглядів. Між цими групами і групою «Рабочее дело» виникли переговори про злиття для об'єднання роботи. Питання про мову не могло бути перешкодою: польських робітників було не так багато, а в спеціально-польських робітничих гуртках, звичайно, могла вживатися під час пропаганди польська мова. Російський (або, якщо хочете, великоруський) націоналізм у нас цілком був відсутній. Проте на початку переговори про злиття не привели ні до чого. Як це не здасться дивним у теперішній час, товариші ПС.-Д і ППС не знаходили можливим видання листівок, яке ми вважали насущною необхідністю. На їх думку, слід було поки що обмежитися тільки заняттями в гуртках, а масова агітація, хоча б у вигляді поширення листівок, могла привести тільки до провалу і загибелі всієї справи. Ми, спираючись на приклад петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», наполягали на необхідності безпосередньо впливати на широку робітничу масу, постійно відгукуючись на всі хвилюючі її питання. Злиття всіх с.-д. груп Києва відбулося тільки весною 1897 р. на грунті саме нашої тактики, причому наша об'єднана організація прийняла назву «Київський союз боротьби за визволення робітничого класу». Звичайно, і в цьому разі вплинув приклад Петербурга.

На рішення польських груп приєднатися до групи «Рабочее дело», безумовно, мала вплив діяльність нашої групи з кінця 1896 року: ми випустили дуже багато прокламацій (спочатку вони писались друкованими буквами і відтворювались на гектографі, але скоро ми придбали ремінгтон і мімеограф), ні трохи не ослабивши своєї пропагандистської роботи. І це абсолютно не потягло за собою тих жахливих наслідків, яких так побоювалися польські товариші.

Після створення «Київського союзу боротьби» [...] наша робота пішла ще більш посиленим темпом. «Союз» поширив у 1897 р. 6,5 тис. прокламацій на 25 фабриках і заводах, улаштовував лекції з історії революційного руху в Росії і за кордоном (лекції відбувалися влітку 1897 р. в гаях, в околицях Києва, причому на лекціях бувало по 60—80 чол.), видавав газету «Вперед»; водночас продовжувались і заняття в гуртках. Але «Союз» не обмежувався роботою в Києві. Надрукована ним (уже друкарським способом) першотравнева прокламація була поширена в ряді південних міст. Так само

«Союз» сприяв поширенню нелегальної літератури (її «Союз» одержував через Вільно) в Кременчуці, Миколаєві, Катеринославі та Одесі.

В своєму тактичному підході до робітничих мас ми керувалися здоровим педагогічним правилом — від відомого до невідомого, від більш доступного до менш доступного. Внаслідок цього в наших прокламаціях, звернених до не займаних ще нашою пропагандою і агітацією робітничих верств, ми торкалися насамперед економічного становища робітників, а потім переходили до висвітлення сторони політичної. Якщо в сутичку між хазяями і робітниками втручалася поліція чи вище начальство, що траплялось нерідко, це давало робітникам наочний політичний урок, який ми, звичайно, не пропускали докладно роз'яснити і узагальнити [...]

[...] Поряд з агітацією, як я сказав, велася й пропаганда. Тут ми намагалися підготувати свідомих агітаторів і пропагандистів з самого робітничого середовища. Тут, зрозуміло, і мови не могло бути про ігнорування політичного «моменту». Існували гуртки вищого і нижчого типу, і, отже, була можливість створювати не верхоглядів, а дійсно серйозно підготовлених робітників [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 230—231.

Уривки зі зводу статистичних даних щодо середніх навчальних закладів Київського учбового округу за 1889—1894 рр.

I. Число книг в библиотеках

(в среднем выводе для одного учебного заведения)

а) Число книг в фундаментальных библиотеках мужских гимназий в среднем выводе для каждой из них увеличилось за шесть лет с 9.502 до 10.944, в одной прогимназии — с 2.379 до 3.363, а всего на 21.5 %.

В ученических библиотеках каждой мужской гимназии число книг за тот же период времени увеличилось с 1.778 до 2.303, в прогимназиях — с 511 до 855, а всего на 38 %.

б) Число книг в библиотеке одной женской гимназии увеличилось с 1.578 до 2.011, в прогимназиях — с 1.368 до 1.592, а всего на 22 %.

в) Число книг в фундаментальных библиотеках одного реального училища увеличилось с 4.851 до 5.618 (на 15 %), в ученических библиотеках — с 922 до 1.405 (на 52 %).

Приведенные числа показывают, что в течение отчетного периода главное внимание было обращено на увеличение ученических библиотек при средних учебных заведениях Киевского Округа. [...]

IV. Учащиеся

А. Распределение по вероисповеданиям

Во всех средних учебных заведениях Киевского Учебного Округа обучаются дети преимущественно православного исповедания, в особенности в женских гимназиях и прогимназиях (73.8 %). Затем следуют в мужских учебных заведениях ученики римско-католического исповедания (22.3—22.6 %),

а в женских гимназиях и прогимназиях — ученицы иудейского исповедания (17.6 %). За отчетное время число евреек в женских гимназиях и прогимназиях увеличилось с 16.1 % до 21 % (на 5 %), в мужских гимназиях и прогимназиях число учеников-евреев уменьшилось с 10.7 % до 9.3 % (на 1.4 %), а в реальных училищах — с 11.6 % до 8.9 % (на 2.7 %). Это явление находится в зависимости от тех ограничений, которые существуют для евреев-учеников мужских учебных заведений и не касаются учениц женских гимназий и прогимназий.

B. Распределение по сословиям

В средних учебных заведениях Киевского Округа обучались преимущественно дети дворян и чиновников (в мужских гимназиях и прогимназиях — 58.5 %), затем следуют дети купцов 2-й гильдии, мещан и ремесленников (в реальных училищах — 32.8 %).

Детей дворян, чиновников, почетных граждан, купцов 1-й гильдии и лиц духовного звания обучалось в мужских гимназиях и прогимназиях — 68.1 %; в реальных училищах — 56 %. Детей мещан, крестьян и проч., обратно, было меньше в мужских гимназиях и прогимназиях (31.9 %), чем в реальных училищах (44 %°).

Эта таблица вместе с таблицей процентного распределения учащихся по классам показывает, что в мужских гимназиях и прогимназиях наиболее равномерно были распределены учащиеся по классам. Равным образом, процентное уменьшение числа учащихся по классам оказывается наиболее благоприятным в мужских гимназиях и прогимназиях.

C. Распределение по классам

КЛАССЫ	На сколько процентов уменьшилось число учащихся сравнительно с предшествующим низшим классом		
	В мужских гимназиях	В женских гимназиях	В реальных училищах
II	2	2	8
III	3	3	16
IV	6	14	12
V	11	30	16
VI	18	10	9
VII	18	8	48
VIII	9	46	-

D. Вновь поступившие

Число лиц, изъявивших желание поместить своих детей в мужские гимназии и прогимназии, увеличилось за отчетное время с 2.004 до 2.428 (на 21 %). Число действительно поступивших увеличилось с 1.442 до 1.637 человек (на 14 %). Число лиц, изъявивших желание поместить своих детей в реальные училища, увеличилось с 613 до 949 (на 54.8 %). Число действительно поступивших увеличилось с 439 до 549 (на 25 %).

Таким образом возрастание числа вновь поступивших не пропорционально возрастанию числа желающих поступить в гимназии и реальные

училища. Причинами отказа в приеме служат как слабая подготовка к экзамену (в гимназиях 14.5 %, в реальных училищах — 19.6 %), так и недостаток вакансий и помещения (в гимназиях — 8.1 %, в реальных училищах — 4 %), а также неявка на экзамен (5.3 %).

С домашней подготовкой поступали ученики в мужские гимназии почти исключительно только в приготовительный и I классы (69.6 %), а частью и во II класс (6.8 %).

Что же касается до остальных классов, то в них поступали главным образом или ученики, окончившие курс прогимназии (в V кл. 6.7 %, в VII кл. 44 %), или ученики, по разным причинам переходившие из одной гимназии в другую. Прием же учеников в старшие классы с домашней подготовкой представлял крайне редкое исключение. Всего принято в IV—VIII классы гимназии по экзамену 168 учеников (10 %) и по свидетельствам 1.531 ученик (90 %).

В младшие классы реальных училищ поступали ученики почти исключительно с домашней подготовкой. В старшие классы (IV-VI) поступали одинаково по числу как с домашней подготовкой (147 учеников или 49 %), так и по экзамену (154 ученика или 51 %).

Это отличие реальных училищ от гимназий по количеству учеников, поступающих в старшие классы с домашней подготовкой, указывает на сравнительную трудность домашней подготовки к старшим классам гимназий. [...]

G. Успехи учеников

Успешность учеников гимназий по всем предметам в течение шести лет увеличилась с 75.2 до 78.5 (на 3 %). За тот же период времени число учеников гимназий тоже увеличилось на 5 %, при прежнем количестве классов; следовательно, возрастание успешности учеников гимназий произошло не на счет уменьшения числа учащихся и служит указанием на более коренные условия.

H. Взыскания с учеников

Необходимо отметить то явление, что среднее число взысканий, наложенных за проступки на «одного» ученика, значительно уменьшилось в течение отчетного времени: в реальных училищах — с 6 до 2 в год; в мужских гимназиях — с 2.7 до 1.7 и в мужских прогимназиях — с 5 до 2. [...]

Свод статистических сведений по средним учебным заведениям Киевского учебного округа за 1889—1894 года (по поручению Его Превосходительства Попечителя Киевского учебного округа В.В.Веньяминова-Зернова составил И.В.Посадский).
Киев, 1895.

Profession de foi молодих українців, читане на Тарасові роковини (1893 р.)

Знаючи сучасний стан і рух української молодіжи по багатьох містах широкої Вкраїни, стежучи по змозі за рідною літературою, що має своїм осередком Галичину, і уважаючи на попередиш, так званий, українофільский рух, ми молоді Українці, порадивши ся і погодивши ся поміж себе, поклали привселюдно в коротких словах висловити наші погляди і взагалі наше profession de foi. [...]

Україна під гнетом; і після закону людської психольогії вона підіймає свій национальний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу єсьмо националами і перед усім дбаємо о те, щоб дати свому народови волю национальну. Скоро Україна добуде сю волю, зміст национального прапору сам собою перемінить ся, бо людскість поступає і довічні ідеали чергують ся. [...]

Українофільский рух починало багато, та не багато затримало ся людий на високости ідеї. Багато залежало се від тих тяжких обставин, що серед їх довело ся розвивати ся нашому национальному рухови. Український нарід хоч і мав у собі такі основи, що від разу міг поставити на певний цілком нормальний грунт ідею культурно-национального відродження України, але у починаючих не було такої сили, щоб перемогти сі обставини, щоб відразу стати ся вкраїнською інтелігенциєю, щоб зараз же збудувати і літературу і науку і всі інші здобутки культурного життя, щоб фактами і своєю істотою довести істнования Українців, яко окремої самостійної нациї. От як би разом з гением і апостолом слова Тарасом, з'явив ся у нас гений в політиці, то певна річ, він би показав інший шлях і усі-б пішли тим шляхом. Тоді-б Україна, принаймні що до своєї культури, зараз би не залежала від сьогочасних обставин. Але Кирило-Методиєвське брацтво далеко не передбачало. Костомарів повів се братство справді в Україну, але не просто, не навпростець, а манівцями проз усю Московщину і за ним сім далеким і непевним шляхом пішло багато народу.

Не будемо довго спиняти ся тут на українофільстві. Що минуло, те не вернеться. Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому сьвітови, що істнує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний грунт; воно стало підвалиною сучасних Українців. В сім його історична заслуга. [...]

З усього, що досі сказано випливає й програма нашої практичної діяльности. В словах її може й немає нічого нового, але тут нове те, що ми робимо власне в такому напрямі як далі висловлюємо.

Для нас сьвідомих Українців єсть один українсько-руський народ. Україна Австрийська і Україна Росийська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течиї: вона завсіди спиниться у морі, які-б перепони не були.

Бажаючи поставити свою справу незалежно від російських обставин, ми осередок ваги нашої культурно-політичної справи переносимо в Галичину й користуємо ся з Австрійської конституції. Визнаючи широку критику нашій справі, ми не визнаємо партийної сварні й ворогування на Російській Україні. Бо з одного боку партиї мають розумну підставу тільки там, де єсть політична воля слову й ділови. І ми-б дуже бажали й раділи, як би у Галичині, коли се можливо, не було партийної розтичи, бо вона зменшує продуктивність наших сил. [...]

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали.
Київ, 1993. — С. 16—22.

Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття (1896 р., червня 15)

[...]

В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 русинів. І положенням, і традицією історичною і літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони частина того українсько-руського народу, що заселює східну часть Галичини і полудневу часть Росії і в цілому числить сьогодні около 25 мільйонів душ. До XVI віку були угорські русини вільними людьми, тішилися значною автономією й їх відзначувано на королівськім дворі, з них набирали королі угорські свою прибічну сторожу, а видніші русини мали значний вплив у королівській раді. В XVI віці почали мадяри витискати русинів, подібно як і інші немадярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів головно задля їх православної віри. На ніщо не здалась унія церковна, на ніщо не здався титул апостольського вікарія, який папи римські надавали угро-руським єпископам; латинські єпископи вважали їх своїми вікаріями і ненастанно вмішувалися в діла руської церкви, а правительство ставало завсігди проти русинів.

Такий стан тривав аж до часів панування Марії-Терези і Иосифа II. Ті великі володарі, обіймаючи світлим розумом і широким поглядом усі народи монархії, щиро дбали про їх потреби. Марія-Тереза причинилася до встановлення самостійної єпархії мукачівської, наділила єпископа, капітулу, церкву і семінарію землями і доброю платою, подарувала поєзуїтський монастир, церкву і замок в Унгварі на палати єпископські, кафедральний собор, семінарію і теологічний музей, зрівняла у всім, а особливо в справах духовних, духовенство руське з латинським і тим способом забезпечила русинів від утиску і переслідування латинників. В р. 1774 заснувала Марія-Тереза при церкві св. Варвари у Відні генеральну гр[еко]-к[атолицьку] семінарію духовну; угорським русинам призначено в ній 12 місць, а то 10 для мукачівської єпархії, а 2 для пізнішої пряшівської. Таким способом угорські русини одержали можність черпати для себе знання в самім центрі держави. А що около р. 1750 засновано також богословську школу в Мука-

чеві, де вчено по-слов'яно-руськи (її в р. 1778 перетворено на духовну семінарію і перенесено до Унгвара, та й далі вчено в ній по-слов'яно-руськи), то між тодішніми угорськими русинами розпочався такий науковий рух, що вони не тільки у себе дома мали відповідні сили для виховання молоді, але достарчували їх і для Галичини, а навіть для Росії. Такі імена, як Балудянський, Венелін (Гуна), Орлай, дальше Іван Земанчик, Петро Лодій, ще і досі мають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки. Угорські русини, крім віденської, виховувались також у львівській семінарії, в одній і другій бували вони навіть ректорами, як Михайло Щавницький (ректор у Львові), Самійло Вулкан, Бачинський, Нодь і др. (ректори у Відні). Здавалось через якийсь час, що Угорська Русь станеться джерелом, з котрого живуча вода розіллється по цілій Україні-Русі. Та ось нараз усе порвалося. А чому?

В 1825 р. заснували мадяри свою Академію наук в Пешті, під впливом інших народностей, між котрими почалося тоді відродження, почали й мадяри виробляти свою народну мову і вводити її у всі уряди, навіть військові. Відтоді почали мадяри змагати до відрубності політичної, відтоді й почалась на добре мадяризація. В 1844 р. ухвалив пештенський сойм закон, на підставі котрого введено остаточно урядову мадярську мову в уряди у всіх краях угорської корони, значить, і в Угорській Русі. Противитись не було кому, закон увійшов в життя. Русини, стративши тим часом щонайспосібніших своїх людей чи то через еміграцію, чи через смерть, заніміли зовсім. [...]

Мадярська свободолюбність і толеранція доходить до того, що мадяри забороняють угорським русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть не політичні, лиш літературні або призначені для дітей, забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів, і т. д. Навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію.

Щоби знищити всякі сліди Русі на Угорщині, наказав уряд переміновувати назви не лиш місцевостей, але й осіб, і то як імена, так і прозвиська на лад мадярський. Імена: Михайло, Осип, Гаврило, Василь, Стефан, Павло, Юрко, Олекса перемінено на Mihaly, Jozsef, Janos, Gabor, Bazil, Istvan, Pal, Gyorgy, Sandor; по-руськи не смій тепер назватися, коли не хочеш наразитися на тисячі різних прикростей. Прозвища: Іванів, Іванців, Голосняй, Товт, Вівсяник, Зейкан, Зазуля, Завадяк, Вовканич, Сірко, Собків, Пасулька, Медвідь стали писатись: Ivanyo, Ivancso, Holosnyay, Thoth, Viszanik, Zekany, Zazulya, Zavegyak, Vokanics, Szirko, Szopko, Paszulyka, Medvigy; многі переклали свої прозвища на мадярське, напр., Чорній — Fekete; многі прибрали прозвища мадярські. Подібно чисто руські назви сіл попеременовано на мадярські, і так: Новое Село — Bereg Ujfalu, Дубровка — Cserhalom, Розтока — Gazlo, Сільце — Kisfalu, Гребля — Felso Kafaszlo, Залуже — Kis-Almas, Яблоново — Nagy Almas, Дунковиця — Nyiresfalva, Пістрялово — Pisztrahaza, Локоть — Abranka, Завидово — Zavidfalva, Чорний потік — Fekete patak, Юровиця — Pargyorgyfalva, Нелipинo — Harsfalva, Стройна — Malmos, Скотарське — Kis-Szolyva, Гукли-

воє — Ingo, Воловоє — Okormezo, Лисичово — Rokamezo, Новоселиця — Felsco-Neresznicze, Студеноє — Hideg patak, Крива — Tiszu-Kirva, Тарново — Kokenyes і т. д., і т. д. Кільканадцять назв місцевостей позістало й досі руськими; мадярів се кололо, і з нагоди вистави, щоби увіковічити ювілей тисячоліття, а заразом показати Європі, що русинів зовсім нема в Угорщині, порішили і ті останні назви поперемінювати на мадярські. Так, отже, піввічні села руські стануть тепер, бодай на око, чисто мадярськими і від 1896 р. будуть називатись: Русково — Karpat-oroszi, Руська Поляна — Navasmero, Русь-крива — Sebes-patak, Косова Поляна — Kaszomezo, Нересниця — Kiralyfolgye, Куштино — Refalu, Задня — Zerfalu, Майданка — Hamvas і т. д. [...]

Ми не хочемо говорити про економічний стан, до якого довела угорських русинів така господарка урядова, сполучена зі здирствами податковими, з екзекуціями нечуваними в ніякій цивілізованій державі. Ми зазначимо тільки, що з цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море, що процентово і абсолютно вони досі достарчили найбільшого числа емігрантів і що на нових осідках, особливо в Сполучених Державах Північної Америки, власне вони показуються найменше цивілізованими, а причеплене до них американцями прозвище «Hungarian» здавна стало синонімом грубості, нехарності, зледащілості і рабської приниженості, до яких у Америці не доходили ані невольники-негри, ані дикі індіани.

Русини не мають ані одного свого посла в соймі, хоть на 500 000 жителів повинні мати і хоть по впровадженні конституції в Угорщині мали кількох. Не мають тому, що в Угорщині вибори переводяться так, як, певно, ніде в краю, хоч би тільки напівцивілізованім. Листи виборців фальшують: тих, котрі мають право голосувати, тисячами з листів вичеркують, коли нема певності, що вони будуть голосувати за урядовим кандидатом; натомість тих, що готові голосувати на всякого любого урядові кандидата, втягають в листи, хоть би вони не мали права голосування. [...]

Та свобода, котрою Угорщина нині величається перед світом, не повинна бути путами, що сковують уста і душу півмільйонової маси, бо тоді вона перестає бути свободою, а робиться карикатурою свободи, дволичним фарисейством. І коли ми нині, спонукані безвихідним, страшним і приниженим положенням наших угорських братів, перед лицем цивілізованої Європи підносимо торжественний протест проти брутального винародування, економічного районування, духовому стемнюванню і моральному увідлюдуванню угро-руського народу, не меншому, коли не більшому, як те, якого дізнають інші немадярські народності Угорщини: словаки, румуни, серби, хорвати і німці, — то ми переконані, що протестуємо не против свободи, не против гуманності, не против поступу, а против безсильному і безсовісному надуживанню тих високих слів для брудних, навіть не національних, а вузько кастових цілей. [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення Х—ХХ ст.: У 10 т.
Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.).
Київ, 2008. — С. 318—328.

З доповіді М.К. Заньковецької на I Всеросійському з'їзді сценічних діячів у Москві (1898 р.)

[...] II. Крім тих загальних обмежувальних умов, на які вже вказано, театр на півдні Росії терпить ще від особливих, спеціально встановлених для малоруського театру обмежень: ми говоримо про обмеження, які тяжать на малоруських сценічних творах. Для сцени безумовно заборонені: а) переклади на малоруську мову драматичних творів з інших мов, б) п'єси з життя інтелігенції, в) п'єси з минулого життя Малоросії (існує два-три винятки, коли подібні п'єси дозволялися, більшість же п'єс історичного змісту забороняється саме з огляду на цей зміст). Таке насильне скорочення малоруського репертуару відбивається дуже шкідливо на діяльності малоруських труп, штучно скорочуючи їх репертуар і вводячи в нього несприятливу для справи одноманітність; малоруські трупи змушені часто переїжджати з міста до міста, бо, пробувши на одному місці і швидко вичерпавши репертуар, вони мусять переїжджати в інше місце, що, через витрати на переїзди труп з численним складом артистів, хору й оркестру, вкрай несприятливо відбивається на матеріальних умовах життя їх учасників. Мало того, малоруський народ позбавляється можливості ознайомитися з творами європейських класиків, з особами своєї історії, а артисти малоруських труп не можуть у достатній мірі розвивати свої сили, будучи змушеними діяти в надто вузькій сфері, усунені від тих широких горизонтів, які їм розкривають животрепетні інтереси життя інтелігенції, минуле життя рідного народу й твори великих творців інших літератур. [...]

III. Лише при відсутності згаданих обмежень театр на півдні Росії може мати належне йому значення, стати народним і піти з великих міст у міста повітові, в містечка й села. Тільки при поширенні його в народ, в село, театр набуде значення великої виховної сили і досягне різноманітних цілей, які йому тепер ставляться — освітніх і моральних; та, повторюю, для того, щоб театр мав поширення в народі, утворив собі публіку з населення невеликих міст, містечок і сіл, *необхідно, щоб він став справді народним, щоб як зміст п'єс, так і мова їх були близькі й приступні народові.*

IV. Завдання театру — стати народним; проникнути в народ, а одною з умов цього є й приступність його ще в одному відношенні: у розумінні дешевизни; дешевизна сценічних вистав, роблячи їх приступними біднішій і численнішій частині населення, посилює відвідування театру і дає в результаті матеріальні вигоди. Потреба в театрі у народу, без сумніву, є, треба тільки уміло задовольнити її; в цьому відношенні ми можемо послатися на досвіди, зроблені малоруським товариством під керуванням П.К.Саксаганського; ним виставлялися, коли не помиляюся, в Єлисаветграді, в с. Ново-Українці, Єлисаветградського повіту, і в Ростові на Дону народні спектаклі з платою від 10 коп. до 1 крб. за місце; збори були блискучі, і товариство добре заробило. Бажано, *щоб народний театр на півдні Росії, даючи народові сцену рідною мовою, в той же час був йому приступним і по дешевизні.*

Ось ті головніші положення, на які ми бажали б звернути увагу З'їзду.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 226—227.

Звіт про стан Полтавського земського ремісничого училища (1905 р.)

I. Общие сведения

Полтавское земское 5-ти классное ремесленное училище открыто на средства губернского земства в 1878 г. в с. Дегтярях Прилукского уезда, где оно находилось до 1897 года и носило название Дегтяревского. Помещалось училище в усадьбе, подаренной Полтавскому губернскому земству тайным советником Григорием Павловичем Галаганом, в доме, приспособленном земством для нужд училища. В означенном помещении училище просуществовало слишком 19 лет, но вследствие различных неудобств, происходивших от значительной отдаленности от города Прилук (30 верст) и от железнодорожной станции (45 верст), а также в виду того, что постройки училища пришли в ветхость и требовали очень крупного ремонта и новых пристроек для мастерских, губернское земское собрание постановило перевести училище в Полтаву, где для него специально выстроено отдельное здание.

В настоящее время училищная усадьба занимает площадь около 1½ десятин, на которой помещаются: 1 — главный двухэтажный корпус, в верхнем этаже которого помещаются 4 класса, чертежный зал, рекреационный светлый коридор, учительская комната, комната для фельдшера и служительская; в нижнем — канцелярия, кабинет директора, приемная, библиотека, магазин готовых изделий, комната заведующего мастерскими и при ней склад материалов, служительская, столовая на 80 человек, кухня, теплый коридор, соединяющей главный корпус с обширным одноэтажным зданием мастерских, общая площадь которых равна 340,55 кв. саж.; 2 — флигеля со службами для квартир служащих и три сарая с погребами и ледниками. Все здания каменные. На постройку зданий училища губернским земством издержано около 160 тысяч, включая сюда 20 тысяч, пожертвованных для этой цели Полтавским уездным земством. Место под училище отведено городом безвозмездно и по приблизительной оценке стоит до 52 000 руб.

Училище находится в ведении Министерства народного просвещения на правах частного учебного заведения и в непосредственном заведовании Полтавской губернской земской управы. Цель училища (§ 1 устава): «приготовлять сведущих ремесленников, преимущественно в области сельскохозяйственных потребностей и сообщать учащимся общее начальное образование».

По высочайше утвержденному 8 ноября 1884 года мнению Государственного Совета окончившим курс училища представлены права III-го разряда при отбывании воинской повинности. В настоящее время училище числится в разряде учебных заведений, дающих права оканчивающим курс II разряда по отбыванию воинской повинности.

При училище имеется интернат на 65 пансионеров, преимущественно земских стипендиатов. Кроме интернов, в училище принимаются приходя-

щие ученики, а также допускаются практиканты, т. е. юноши 15-ти и выше лет, занимающиеся только ремеслом.

В настоящее время для интерната снимается особое помещение, необходимое, главным образом, для ночовки, так как время с $7^1/_2$ час. утра и до 9-ти часов вечера интерны проводят в здании училища.

Занятия ежедневно происходят от 8 час. утра до 6 час. вечера с перерывом от 12 час. до 2 час. на обед и отдых. Учащиеся делятся на две группы: 1 и 3-й классы до обеда занимаются в классах, а после обеда работают в мастерских, 2 и 4 классы — обратно: до обеда в мастерских, а после обеда в классах; 5-й класс и практиканты весь день заняты работой в мастерских.

В училище функционируют следующие мастерские: слесарная (с механической обработкой металлов), кузнечная, литейная, столярная, резная по дереву, модельная, медницкая и никкелировочная с отделом хирургических инструментов.

Ученики специализируются в следующих ремеслах: в слесарном, со всеми его подразделениями, в кузнечном, в литейном и столярном; причем слесаря знакомятся с основными приемами кузнечного дела, кузнецы и литейщики — с приемами слесарного ремесла, а столяры избирают или столярно-мебельное, или столярно-модельное дело; более способные к резному делу избирают это последнее своей специальностью.

В отчетном году упразднена резная по дереву мастерская, а обучение резному делу ведется по сокращенной программе, имеющей целью обучить столяра изготовлению простейших резных украшений, встречающихся в мебельном деле.

Кроме 65 интернов, полным училищным столом пользовались в отчетном году 15 приходящих учеников, и кроме этого, обедами от училища пользовались до 40 учащихся, из числа лиц недостаточных и живущих в отдаленных от училища местностях.

Как классные помещения, так и мастерские освещаются электричеством от своей собственной станции, снабженной батарей аккумуляторов.[...]

III. Об учащихся

К 1 января 1906 года всех учащихся состояло 209 чел.; из них 30 человек практикантов, т е. изучающих только ремесло и не посещающих классов. Допущение таких учащихся сделано на том основании, что в мастерских училища, вследствие двухсменных занятий учеников остаются свободные места, которые без ущерба могут быть предоставлены практикантам. В большинстве случаев эти практиканты перешли уже тот возраст, который допускает их к поступлению в 1 класс училища, и чтобы не лишать этих юношей возможности в более короткий против частных мастерских срок изучить ремесло, училище охотно для них открывает свои мастерские.

Зачастую также в училище поступают окончившие двухклассные училища Министерства Народного Просвещения, которые по своим теоретическим познаниям могли бы следовать за курсом 2-го класса училища, но не зная ремесла не могут быть приняты в этот класс, поэтому таких лиц училище допускает в практиканты, а сначала учебного года им разрешает держать экзамен в 2-й класс.

Кроме этого неуспевающие по теоретическим занятиям ученики, если по ремеслу оказывают удовлетворительные познания и пожелают изучать дальше ремесло, переводятся в практиканты.

В отчетном году успешность учащихся не отличалась от таковой же предыдущих лет и выразилась цифрой 77 %, что можно принять несколько выше средней. Больше всего неуспевающих приходится на 3-й класс. Это объясняется тем обстоятельством, что в 3-м классе заканчиваются геометрия и арифметика и этот класс является для учащихся самым трудным.

В отчетном году окончило курс училища 34 ученика, и 9 практикантов, что для учеников, по сравнению с общим количеством находящихся в училище выразится в 18 %, а совместно с практикантами процент этот возрастает свыше 20 %. Такой процент окончивших курс представляет собою весьма отрадное явление для учебного заведения, и может считаться весьма высоким.

В этом же году выбыло из училища 20 человек, т. е. около 10 %. Из этого числа один ученик 3-го класса умер, один (5 класса) вследствие болезни туберкулезом легких был взят родителями домой для лечения. Он тоже, по сообщению родителей, умер. Остальные 18 учащихся оставили училище по домашним обстоятельствам.

Преждевременное оставление учения некоторыми учащимися учениками и практикантами объясняется бедностью родителей этих учащихся, не имеющих средств содержать последних в училище, а также возможностию учащихся, проучившихся некоторое время и получивших некоторый навык к работе, поступать на места, дающие им уже некоторый заработок.

IV. Об учебной части

Занятия в этом отчетном году начались 7 января и продолжались до 1 июля для первых четырех классов и до 15-го июля для 5 класса, которому произведен в этот день выпуск. Со второй половины года занятия начались 5 сентября и продолжались до 10 декабря.

В первой половине отчетного года правильные занятия нарушены были двухдневной забастовкой в феврале месяце с подачей учащимися петиций об удовлетворении их пожеланий, касающихся внутренней жизни училища, улучшения стола, увеличения курса по теоретическим предметам преподавания, об освобождении от обязательного посещения ими вечерних богослужений.

Ходатайства учеников были рассмотрены в совместном заседании Попечительного и педагогического советов и некоторые из этих пожеланий были удовлетворены. Затем до конца учебного года занятия шли нормальным ходом и ничем не нарушались. Поведение учащихся в общем было удовлетворительно, хотя и замечалось некоторое повышение темпераментов и склонность к манкировкам занятиями. [...]

В отчетном году ученики 4-го класса, под руководством директора училища, посетили и осмотрели железнодорожные мастерские и городской водопровод, где благодаря любезности заведующего водопроводом инженера Б.А.Рафальского, дававшего обстоятельные указания и разъяснения, уча-

щиеся в достаточной мере ознакомились с устройством городского водоснабжения. Кроме этого, те же ученики с директором училища посетили большой земский Мало-Будищанский черепичный завод, где главным образом осмотрели и ознакомились с большой 75 сильной паровой машиной Зульцера, с клапанным парораспределением. [...]

V. О воспитательной части

В истекшем отчетном году особенно выдающихся единичных случаев нарушения дисциплины не было, но замечался общий подъем настроения у учащихся, выразившийся подачей петиции об улучшении внутренней жизни училища, т. е.: требование вежливого обращения учебного персонала и мастеров, улучшение пищи, освобождение учащихся от обязательного посещения вечерних Богослужений, ввиду утомления работами в мастерских, увеличение курса по теоретическим предметам преподавания: введение алгебры в курс училища. Петиция эта сопровождалась двухдневной забастовкой. После разъяснения учащимся постановлений соединенных заседаний Попечительского и педагогического советов, что своевольные прекращения занятий учащимися вызовут со стороны совета удаление виновных из училища, а со стороны губернского земства могут быть приняты и более энергичные меры, т. е. закрытие одного или двух старших классов, или даже и совершенное закрытие училилища, учащиеся приступили к своим занятиям, которые шли совершенно правильно до конца года. [...]

Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений Полтавского губернского земства.
Полтава, 1906. — С. 1—12.

Звіт про стан сільськогосподарської школи в Лубнах (1905 р.)

Справочный отдел

Общие сведения

Школа открыта Полтавским губернским земством 15-го октября 1891 года, по инициативе жены генерал-майора Екатерины Николаевны Скаржинской, подарившей для этой цели губернскому земству 50 десятин земли.

Вначале школа была открыта по уставу низших сельско хозяйственных школ 2-го разряда, а затем 1-го июля 1898 года преобразована в низшую школу 1-го разряда.

Школа содержится на средства губернского земства, с ежегодной субсидией от Департамента Земледелия в 3000 р., и находится в ведении Главного Управления Землеустройства и Земледелия.

Школа эта имеет целью обучение детей земледельческого населения губернии, преимущественно практическим путем, основным познаниям земледелия, скотоводства, садоводства и огородничества, как главнейших отраслей местного сельского хозяйства, а также ремеслам: кузнечно-сле-

сарному и плотнично-столярному. Таким образом, школа дает теоретическую и практическую подготовку для мелких сельских хозяев, фермеров и низших техников различных отраслей сельского хозяйства.

Руководство всей деятельностью школы и контроль сосредоточены в касовом отделении Полтавской губернской земской управы. В учебном отношении школа подчинена Харьково-Полтавскому управлению земледелия и землеустройства и местному инспектору сельского хозяйства.

Администрацию школы составляют: попечитель школы и управляющий ею, который заведует как учебной, так и хозяйственной частью.

Курс школы трехлетний. Ученики, слабо подготовительнные, принимаются в приготовительный класс. Приемные и выпускные экзамены производятся обыкновенно в середине сентября месяца.

В виду большого наплыва лиц, желающих поступить в школу, в нее принимаются мальчики, всех сословий, только Полтавской губернии, но преимущество отдается детям земледельческого населения.

В приготовительный класс принимаются мальчики в возрасте не менее 14 и не старше 16 лет, вполне здоровые и выдержавшие испытание в знании курса народной школы, в первый же, специальний класс, — в возрасте не менее 15-ти и не старше 17-ти лет, имеющие подготовку в размере курса двухклассных народных училищ министерства народного просвещения.

Предельный комплект учеников определен в 80 человек, в число которых входят 16 стипендиатов и 15 полустипендиатов губернского земства, распределяемых между 15 уездами губерний поровну; остальные места предоставлены для своекоштных учеников и стипендиатов частных лиц и уездных земств.

Стипендиаты губернского земства содержатся всецело за счет школы; полустипендиаты получают помещение, продовольствие и учебные пособия от школы, но одеваются за свой счет.

Стипендиаты уездных земств и своекоштные ученики вносят в школу за квартиру, стол и учебные пособия 50 руб. в год и одеваются за свой счет, внося только первый год дополнительных 20 руб. на первоначальное обзаведение. Приходящие учатся бесплатно, за продовольствие же вносят в полугодие по 16 рублей. [...]

По возрасту находящиеся ученики распределены так:

Имеющих	14 лет	—	8,8 %
-”-	15	—	19,3 %
-”-	16	—	24,0 %
-”-	17	—	33,6 %
-”-	18	—	10,2 %
-”-	19	—	2,8 %
-”-	21	—	1,3 %

По сословиям:

Детей	крестьян		36,0 %
-”-	мещан	—	11,5 %
-”-	казаков	—	37,2 %
-”-	дворян и разноч.	—	10,2 %
-”-	духовного звания	—	5,1 %

Между всеми учениками уроженцев деревни 95 %, а 5 % — городов.
По предварительному образованию:

Окончивших	2 классное народ. училище	20,5 %
-"-	1 классное народ. училище	61,7 %
-"-	домашней подготовки	2,5 %
-"-	выбывших из средних учеб. завед.	9,0 %
-"-	окончивших церковно-приходск. школу	6,3 %

В отчетном году окончили курс школы 16 человек, из которых двум, ко времени составления отчета, не удалось подыскать места для сельскохозяйственной практики. [...]

По установившемуся распорядку в приготовительном классе дается 3 урока в день, а в специальных классах по 4 урока. Классные уроки даются до обеда: с $8\,{}^1/_2$часов утра до $12\,{}^1/_2$ часов дня. На подготовку уроков ученики имеют $2\,{}^1/_3$ часа в день, — с $6\,{}^1/_2$ до 9 часов вечера.

Размер пройденного в каждом классе по каждому предмету записывается в классных журналах.

В содержании учеников и распределении времени занятий, сравнительно с предшествующими годами, существенных перемен не было. [...]

Хозяйственная часть

В 1905 году в распоряжении школы находилось 111 десятин 2346 кв. саж. земли. В состав этого землепользования вошли: 47 десятин 738 кв. саж. школьной земли; 22 дес. 1608 кв. саж. казенного леса; 14 дес. 360 кв. саж. казенного луга; 3 дес. 2040 кв. саж. древесного питомника и 24 дес. полевой земли, заарендованной у г. Лубен по октябрь 1910 года.

Топографические условия всех земельных участков, которыми располагает школа, и последовательный переход к установленным севооборотам на данных участках, подробно изложены в отчете за предыдущий год.

Метеорологические условия прошлого года были особенно неблагоприятны для урожая яровых злаков и всех масляничных растений.

Крайне низкий урожай яровой пшеницы, подвергающейся ежегодно повреждениям головней, во многом зависел от сильного размножения хлебного пилильщика, результатом жизнедеятельности которого получилось щуплое и недоразвитое зерно яровой пшеницы.

Из озимых — рожь дала наибольший урожай, — в среднем 144 пуда с десятины; оз. пшеница, поврежденная ржавчиной и хлебным пилильщиком, дала всего 75 пуд. с десятины.

Урожай корне- и клубнеплодов получился выше среднего.

Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений
Полтавского губернского земства.
Полтава, 1906. — С. 11—14.

Із звіту про стан Миргородської художньо-промислової школи ім. М.В.Гоголя (1905 р.)

Художественно-промышленая школа имени Н.В.Гоголя в г. Миргороде, Полтавской губернии, состоит в ведении Министерства Т-ли и Промышленности, по учебному отделу, и в ближайшем заведывании Полтавской губернской земской управы. Школа, открытая с 1-го ноября 1896 года, содержится на средства Полтавского губернского земства и на пособие от Министерства Торговли и Промышленности. Школа имеет целью подготовление молодых людей, умеющих изготовлять гончарные, терракотовые, фаянсовые и фарфоровые изделия и, вообще, распространение среди кустарей Полтавской губернии художественных и технических знаний по керамическому производству. Обучение в школе — бесплатное. Полный курс обучения в школе продолжается пять лет. В число учеников, на положении приходящих, принимаются дети обоего пола, без различия состояний и вероисповиданий, имеющие не менее 13-ти лет. От поступающих в число учеников первого класса требуются познания, соответствующие курсу начальных народных училищ или других, равных им по курсу, учебных заведений. Поступающие в следующие классы должны иметь соответственные классу познания.

I. Учебная часть

Занятия в школе состоят в изучении предметов хуожественных и, главным образом, в работах в мастерских. В школе изучаются следующие художественные предметы: а) рисование, элементарное и с гипсов, до фигур человека включительно; б) техническое рисование; в) черчение; г) композиция; д) лепление; е) сведения из истории искусств, в применении к художественной промышленности.

Занятия в мастерских состоят из практического изучения приемов употребления орудий и инструментов и из всех манипуляций, какие необходимы для изготовления гончарных, терракотовых, фарфоровых, малиоликовых и фаянсовых изделий; выполнения рисунков, данных в готовом виде или составленных учениками на заданные темы или по своей инициативе, и упражнения для приобретения учениками навыка в точном исполнении всех работ с наименьшей затратой времени.

Кроме того, в отделении мастерской по [низшей керамике] и в печной учебной мастерской введены работы: в первой — по выработке простого, огнеупорного и облицовочного кирпича, черепицы, кафлей и др. предметов, а во второй — по выкладке, в натуральною величину, разных сортов печей.

Из общеобразовательных предметов преподаются: Закон Божий, русский язык, арифметика, краткая история (русская), краткая география (всеобщая и русская) и краткие элементарные: геометрия, алгебра, физика, химия, керамическая технология и счетоводство.

Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений Полтавского губернского земства.
Полтава, 1906. — С. 3—4.

З Указу П.А.Столипіна про доповнення деяких постанов чинного закону в питаннях селянського землеволодіння і землекористування (1906 р., листопада 9)

Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, що збирали з селян за надільні землі, скасовуються з 1 січня 1907 р. З цього часу зазначені землі звільняються від обмежень, які лежали на них; в силу викупного боргу селяни дістають право вільного виходу з общини, з закріпленням у власність окремих домохазяїв ділянок, які переходять до приватного володіння, з громадського наділу. [...]

1. Кожний домохазяїн, що володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, яка належить йому, з визначеної землі. [...]

4. Домохазяї, за якими закріплені в приватну власність ділянки общинної землі, зберігають за собою право користуватися в незмінній частині тими сіножатями, лісними та іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах. [...]

6. Вимоги про закріплення в приватну власність частини з общинної землі ставляться через сільського старосту громаді, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана у місячний термін з дня подання заяви вказати ділянки, що переходять на підставі статей 2 та 3 у приватне володіння домохозяїна, а в деяких випадках визначається: розмір належної з нього доплати (ст. 3) і постійна його частина в угіддях [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 432—433

Повідомлення київського, подільського і волинського генерал-губернатора Міністру внутрішніх справ П.А.Столипіну щодо можливості використання праці жінок у державних установах (1909 р., жовтня 30)

[...] По мнению и[справляющего] д[олжность] киевского губернатора, на лиц женского пола можно возлагать обязанности уездных повивальных бабок, акушерок, фельдшериц и даже участковых земских врачей, в случае затруднений в приискании подходящих кандидатов из мужчин, для замещения вакансий врачей; назначать на должности по письмоводству, делопроизводству и счетоводству в земских и городских общественных установлениях, должности архивариусов, регистраторов и их помощников по губернскому правлению и канцелярських служителей и писцов по тому же правлению, губернскому по крестьянским делам присутствию, губернскому по городским делам присутствию, канцелярии губернатора, съездам мировых посредников. Поступление на службу женщин обусловить образовательным цензом и принимать лишь таких, которые получили среднее образо-

вание или, по крайней мере, окончили двухклассные городские училища. Из служебных преимуществ лицам женского пола предоставить право на пенсию, обусловленное определенным числом лет службы и производством установленных % вычетов в пенсионный капитал из содержания.

Подольский губернатор полагает возможным принимать на службу во все губернские и уездные учреждения Министерства внутренних дел лиц женского пола, не состоящих в замужестве и вдов, со средним или низшим образованием — не ниже курса двухклассных городских училищ, с тем, чтобы таким лицам с правами государственной службы могли быть поручаемы несложные письменные работы: подшивка бумаг, переписка их и печатание на пишущих машинах, а из штатных должностей назначать женщин лишь на должности регистраторов и их помощников, с предоставлением права на пенсию с соответственными вычетами в пенсионный капитал за выслугу 25 лет.

Волынский же губернатор находит, что лица женского пола, как показал опыт, ни на какие штатные или ответственные должности не соответствуют и могут быть допускаемы на службу во все губернские и уездные учреждения только по вольному найму для письменных занятий по счетоводству, в регистратуре, для ведения входящих и исходящих журналов, а также в качестве переписчиц вообще и на пишущих машинах в особенности.

Прием на службу женщин киевский губернатор полагает ограничить $^1/_3$ состава всех служащих, подольский губернатор — 10 % состава канцелярских служителей, а волынский — не более 5 % по отношению ко всему составу мужчин, служащих в каждом учреждении.

[...] Я, со своей стороны, в принципе признаю, что труд женщин, обладающих средним образовательным цензом, может быть весьма полезен, в канцеляриях губернских и уездных учреждений на низших должностях не требующих сложной умственной работы и особой деловой опытности, и полагал бы вполне возможным разрешить прием на такие должности в учреждения Министерства внутренних дел женщин в ограниченном процентном отношении к числу служащих в каждом учреждении. Но при этом, безусловно, высказываюсь против приема женщин в такие специальные отделы и учреждения, в которых производятся дела секретные.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 864—867.

Статистичні дані щодо стану сільськогосподарського виробництва (1910—1913 рр.)

I. Урожай хлебов и трав

1. Урожайность полевых растений

Различие между северной и южной частями губерний. Если через уездные города Владимир-Волынский и Новоградволынск провести прямую линию,

пересекши ею всю Волынскую губернию, то эта прямая разделит, хотя и грубо, всю губернию на две очень непохожие одна на другую половины — северную Полесскую и южную Лесостепную. Схематическая карта почв, составленная в 1910 году г.г. Бржозовским и Глотовым, показывает, что к северу от указанной линии господствуют песчаные и болотные (особенно на самом севере) почвы, на юге же — лесовые почвы: суглинки и черноземовидные почвы, переходящие на юге в чернозем.

Хотя северная граница лесового ландшафта, проведенная г. Тутковским, на восток губернии значительно отклоняется на юг от прямой, пересекающей всю губернию с запада на восток, но указания упомянутой схематической карты на характер почв, встречающихся севернее границы лесового ландшафта на востоке губернии, все же допускают принятое грубое деление губернии по прямой на северную и южную части. При изучении урожаев в Волынской губернии нельзя было не считаться с этим ее делением. Но для соответствующей группировки данных текущей статистики большим препятствием являлось то обстоятельство, что многие уезды расположены в обеих частях губернии (Владимир-Волынский, Луцкий, Ровенский, Новоградволынский и Житомирский), данные же за предыдущие года подсчитаны по целым уездам. Однако, не смотря на грубость приема отнесения каждого уезда к той полосе губернии, в которой находится большая его часть, тем не менее даже при таком приеме между севером и югом губернии получилось совершенно ясное различие. К северной полосе губернии при этом были отнесены следующие 5 уездов: Ковельский, Луцкий, Ровенский, Овручский и Владимир-Волынский; к южной — остальные 7 уездов.

Если мы, положивши в основу это деление губернии, возьмем средние урожаи за 3-летие 1911—13 г. отдельно для Полесской и Лесостепной частей ее, то увидим, что, как у крестьян, так и у остальных хозяев урожаи на севере ниже чем на юге [...]

Указанная разница в урожайности Полесской и Лесостепной частей Волынской губернии зависит, конечно, главным образом, от различного состава почв севера и юга губернии [...]

Соответствующие сопоставления по хозяйствам частных владельцев и колонистов дают в том же роде различия, хотя и с большим числом отступлений вследствие малочисленности сообщений.

Если мы всмотримся в различия урожайности севера и юга губернии на почвах, одинаково называемых, то увидим, что, в общем, на «черноземных» и суглинистых почвах севера губернии указаны урожаи выше, чем на юге. По-видимому, здесь проступает влияние не столько почв, сколько большей степени удобрения на севере губернии. Это соображение подтверждается и тем, что гречиха, которая сеется без удобрения, дала на севере уже меньший урожай, чем на юге на тех же почвах. С «супесчаной» почвой дело обстоит как раз обратно: на юге урожай на ней всех растений указан выше, чем на севере. Надо думать, что здесь одним названием обозначаются далеко не одинаковые почвы и едва ли южные супеси могут идти в сравнение с очень развитыми сильно песчаными почвами Полесья.

Районы по урожайности полевых растений. Обращаясь за отысканием более дробного деления губернии на районы по урожайности к многолетним данным Центрального Статистического Комитета, мы находим уже

сведенные данные г. Янкевичем за 18 лет 1883—1900 г. и за 4-летие 1905-8 г. Как средние за 18 л., так и средние за 4 года дают тройную группировку уездов Волынской губернии на 4 северных: Ковельский, Луцкий, Ровенский и Овручский; 4 юго-западных: В.-Волынский, Дубенский, Кременецкий и Острожский и 4 юго-восточных: Изяславльский, Н.-Волынский, Житомирский и С.-Константиновский [...] По этим группам урожай яровых хлебов составлял (в пуд. с дес.)

УЕЗДЫ	Овес		Ячмень		Гречиха		Яровая пшеница		Просо	
	За 1883—900 гг.	За 1905-8 гг.	За 1883—900 гг.	За 1905-8 гг.	За 1883—900 гг.	За 1905-8 гг.	За 1883—900 гг.	За 1905-8 гг.	За 1883—900 гг.	За 1905-8 гг.
У крестьян										
4 северных у.у.	30,5	38,5	38,3	46,8	20,2	29,7	-	-	49,8	67,0
4 юго-западных у.у.	37,2	54,5	45,1	60,7	26,4	46,2	-	-	63,4	79,7
4 юго-восточных у.у.	42,6	56,8	46,8	62,8	33,0	52,0	-	-	(57,7)	83,0
У частных владельцев										
4 северных у.у.	36,4	47,2	39,7	49,7	21,0	31,1	41,6	45,8	45,4	46,0
4 юго-западных у.у.	43,3	62,7	47,9	63,9	28,5	46,8	48,1	57,3	57,8	59,7
4 юго-восточных у.у.	49,1	67,1	51,5	67,3	33,5	49,0	49,7	65,1	59,6	68,7

Из приведенных цифр видно, что юго-восток губернии — наиболее урожайная, а север — наименее урожайная части губернии.

Если же мы обратимся к данным текущей статистики по тем же группам уездов, то в средних за наибольшее число лет мы увидим ту же тенденцию.

Средние урожаи за 5-летие 1909—13 г.

УЕЗДЫ	Овес		Гречиха		Просо		Ячмень		Яровая пшеница	
	У крестьян	В экономиях	У крестьян	В экономиях	У крестьян	В экономиях	У крестьян	В экономиях	У крестьян	В экономиях
4 северных у.у.	55	73	40	59	61	71	52	76	42	53
4 юго-западных у.у.	71	88	53	61	70	86	69	81	61	69
4 юго-восточных у.у.	73	90	57	62	76	91	64	79	62	67

По этим данным только ячмень дает средние на юго-востоке ниже, чем, на юго-западе, а яровая пшеница — неопределенное соотношение; по прочим же хлебам юго-восток является наиболее урожайным. По остальным растениям мы имеем средние за более короткий срок. [...]

Кроме мака, льна и конопли, по которым у нас вообще мало сообщений, и отчасти и оз. пшеницы, по остальным растениям также урожаи на востоке указаны выше, чем на западе.

Как видим, тройное деление губернии на районы дает также определенное представление о географии урожаев Волынской губернии.

Различие в урожайности в хозяйствах крестьян, помещиков и колонистов. Уже из приводимых ранее цифр можно было заметить, что урожаи у крестьян, в экономиях и у колонистов — далеко не одинаковы. Из следующих сопоставлений мы с ясностью увидим, что наиболее высокие урожаи получаются у колонистов (чехов и немцев), наиболее низкие — у крестьян, частновладельческие же урожаи занимают промежуточное положение, но очень близкое к колонистским.

Средние по губернии урожаи главнейших хлебов за 3-летие 1911—13 г.г. (в пуд. с дес.).

	Озимая рожь	Озимая пшеница	Овес	Ячмень	Гречиха
У колонистов	76	77	90	80	53
В экономиях	73	75	85	77	52
У крестьян	64	66	72	68	46

[...] По картофелю у нас нет многолетних средних, данные же всего за 2-летие 1912—13 г.г. имеют следующий вид:

У колонистов	429
В экономиях	456
У крестьян	399

Данные об урожаях остальных второстепенных растений основаны на слишком малочисленных сообщениях, чтобы на них можно было строить какие-либо выводы, хотя и на них можно заметить, в общем, ту же тенденцию.

Урожаи главнейших растений, взятые отдельно для Полесской и Лесостепной частей губернии, подтверждают то же соотношение различных разрядов хозяйств: урожаи у колонистов оказываются наивысшими, у крестьян наиболее низкими [...] по второстепенным же растениям нет такой отчетливости, так как по этим растениям, особенно для хозяйств колонистов, собрано весьма недостаточное число сообщений.

Свод материалов по сельскохозяйственной статистике за 1910—13 года. Вып. 1.
Житомир, 1914. — С. 5—10.

Статистичні дані про умови оренди земель (1910—1913 рр.)

1. Распространенность аренды земель крестьянами

Волынская губерния является по преимуществу частновладельческой. По данным Губернской Управы, собранным в 1909 году по требованию М-ва Внутренних Дел и послужившим материалом при введении земства в Волынской губернии, после дополнений, внесенных по данным Губернс-

кого Статистического Комитета, картина землевладения в Волынской губерний имеет следующий вид:

		Десятин	%%
I. Земли, принадлежащие крестьянам			
а) надельные		2.388.999	38,6
б) товарищеские		150.665	2,5
в) единоличные вненадельные		110.825	1,8
	ИТОГО	2.650.489	42,9
II. Земли, принадлежащие частным лицам не крестьянского сословия:			
а) мелким владельцам (ниже 100 дес.)		356.261	5,7
б) крупным владельцам (выше 100 дес.)		2.701.744	43,7
	ИТОГО	3.058.005	49,4
III. Земли, принадлежащие юридическим лицам:			
а) городам		6.799	0,1
б) казне		339.867	5,5
в) уделам		42.209	0,7
г) церквям и монастырям		90.441	1,4
	ИТОГО	479.315	7,7
Всего земли в Волынской губернии		6.187.810	100,0

Таким образом, половина площади Волынской губернии принадлежит частным лицам не крестьянского сословия, крестьянам же — немного более $^{2}/_{5}$ площади губернии, т. е. 2.650 тыс. дес. Население крестьянское достигло к 1914 году 2.647 тыс. душ обоего пола (по данным подворной переписи 1910 года с прибавлением прироста по данным Губернского Статистического Комитета). Следовательно, на душу крестьянского населения приходится, таким образом, по 1 десятине земли. [...]

Несмотря, однако, на крестьянское малоземелье, особенно на юге, и обилие частновладельческого землевладения, аренда земель здесь развита очень слабо, так как частные владельцы предпочитают вести хозяйство самостоятельно. [...]

Но помимо аренды земли крестьянами в крупных хозяйствах (в экономиях и у арендаторов) крестьяне арендуют пахатную землю и друг у друга, в среднем по губернии, почти в таком же количестве, как и у других владельцев. Причем в этом отношении замечается большая разница между севером и югом губернии. В то время как на севере преобладает аренда у крупных владельцев, составляющая более $^{2}/_{3}$ арендуемой крестьянами пашни, на юге преобладает аренда у крестьян же, составляющая также почти $^{2}/_{3}$ арендуемой ими пашни и играющая здесь такую же роль в крестьянском хозяйстве, как и на севере, составляя 2 % собственного полевого посева (на севере —1,9 %). [...]

Аренда в Волынской губернии применяется в трех формах — денежной, натуральной (за часть урожая) и смешанной (за часть урожая с денежной приплатой).

Сравнивая же формы аренды Полесской и Лесостепной частей губернии, мы можем сделать следующие заключения: Полесский север более склонен к натуральным формам аренды, а Лесостепной юг — к денежным и смешанным [...]

Далее север более склонен к аренде под озимый хлеб, чем под яровой (43 % всех сообщений об аренде под озимь против 37 % их для ярового). Юг — наоборот: более стремится к аренде под яровое, чем под озимое (63 % против 57 %).

Сравнивая, наконец, наем земли у мелких хозяев и у крупных, мы замечаем, что мелкие хозяева более склонны, чем крупные, к сдаче земли за часть урожая; крупные же хозяева чаще, чем мелкие, к получаемой за землю части урожая присоединяют денежную доплату или же сдают прямо за деньги. [...]

Свод материалов по сельскохозяйственной статистике за 1910—13 года. Вып. 1.
Житомир, 1914. — С. 17—21.

Дані про заробітну платню сільськогосподарських робітників і зміни в цінах на сільськогосподарську працю (1910—1913 рр.)

Подводя итоги всему сказанному, необходимо еще несколько остановиться на двух основных вопросах заработной платы сельскохозяйственных рабочих: 1) изменение цен на сельскохозяйственный труд во времени и 2) географическом распределении их по губернии.

На основании данных текущей статистики можно считать, что последние 2 года в отношении заработной платы очень близки между собой, хотя 1913 год дает по всем видам найма несколько повышенную плату, что, очевидно, находится в связи с некоторым повышением в 1913 году урожая. Сведений за 1911 год у нас нет, в 1910 же году плата много ниже, чем в 12 и 13. Но судить на основании этих данных о движении заработной платы, конечно, трудно. Более удобный для этой цели материал представляют данные Отдела Сельской экономии и Сельскохозяйственной статистики, которыми можно воспользоваться за более продолжительный срок. Но для Волынской губернии и эти данные нельзя считать достаточными. Не говоря уже о том, что ежегодные данные Отдела Сельской экономии основываются на очень малочисленных показаниях, по большинству уездов даже за последнее 10-летие имеются данные не за все годы.

При таких условиях проследить движение заработной платы по отдельным уездам и даже по группам уездов не представляется возможным. На основании этих данных можно получить только некоторое представление о росте ее в среднем по всей губернии.

Поденная плата пешему рабочему на своих харчах

	МУЖЧИНЕ									
	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Во время весенних посевов	40	35	35	45	40	40	45	40	45	55
Во время сенокоса	50	50	60	60	60	60	55	55	60	65
Во время уборки хлебов	55	50	55	60	55	55	60	55	65	70
	ЖЕНЩИНЕ									
Во время весенних посевов	25	25	25	30	25	30	30	30	30	35
Во время сенокоса	30	25	35	35	35	35	30	35	35	40
Во время уборки хлебов	40	35	40	40	35	40	40	40	45	50

Для примера взята поденная плата пешим рабочим на своих харчах, так как это наиболее распространенный вид поденного найма. Из таблицы видно, что заработная плата поденщикам за последнее десятилетие поднимается очень медленно и при этом с большими колебаниями, которые еще больше затушевывают ее рост.

Если сопоставить эти данные по пятилетиям, то рост платы будет несколько яснее.

	МУЖЧИНЕ				ЖЕНЩИНЕ			
	1903-7	1908-12	Разн. в коп.	Разн. в %%	1903-7	1908-12	Разн. в коп.	Разн. в %%
Во время весенних посевов	39	45	+6	15	26	31	+5	19
Во время сенокоса	56	59	+3	5	32	35	+3	9
Во время уборки хлебов	55	61	+6	11	38	43	+5	13

Таким образом, согласно данным Отдела Сельской экономии поденная плата изменяется не одинаково для всех времен года: сильнее всего она повысилась за время весенних посевов и меньше всего в сенокос.

О географическом распределении заработной платы в губернии мы можем судить только на основании данных текущей земской статистики, главным образом, за последние 2 года (1912 и 1913). Как уже указывалось раньше, при всех видах найма сельскохозяйственных рабочих заработная плата обнаруживает тенденцию к повышению по направлению с запада на восток, причем при поденном найме она повышается по направлению к северо-востоку, а при годовом к юго-востоку. При сдельном найме она повышается также по направлению к юго-востоку, но здесь эта тенденция наблюдается уже гораздо слабее.

Определенно установить причины, от которых зависит это распределение заработной платы, на основании наших данных не представляется возможным. Они дают возможность делать только некоторые предположения.

Так, имеющиеся в нашем распоряжении данные дают возможность предположить, что более высокая заработная плата на востоке губернии зависит от более интенсивного здесь спроса на рабочие руки.

Промышленность в Волынской губернии развита слабо — это губерния земледельческая, а потому спрос на рабочие руки предъявляется, главным образом, со стороны крупного землевладения, да еще винокуренных и свекло-сахарных заводов, тесно связанных с сельским хозяйством.

По данным Центрального Статистического Комитета за 1905 год крупное частное землевладение (выше 50 десятин) так распределяется по отдельным уездам Волынской губернии:

	Всего земли в уезде	Земли, принадлежащие крупным владельцам (выше 50 д.) в десятин.	Крупное частное владение в %%
Ковельский	545076	151225	28
В.-Волынский	504504	160147	32
Кременецкий	272047	94753	35
Изяславльский	268727	99958	37
Острожский	251637	98135	39
Овручский	856382	353606	41
Житомирский	622218	254868	41
Дубенский	333460	147925	45
Ст.-Константиновский	233466	106855	46
Луцкий	636099	301187	47
Ровенский	630809	304568	48
Н.-Волынский	617704	335722	54
По губернии	**5772129**	**2408949**	**42**

Если мы разделим все уезды на 2 группы так, что в первую войдут уезды, в которых крупное землевладение (выше 50 д.) занимает меньше 40 % площади, а во вторую — больше, то губерния разделится на 2 части — западную с низким % частного землевладения и восточную с высоким. Общую картину нарушает Дубенский уезд — только один из западных уездов, в котором % крупного частного землевладения выше 40 (45).

Это распределение частного землевладения довольно близко подходит к распределению заработной платы по губернии. Низкая заработная плата сосредоточивается в уездах с низким % крупного частного землевладения, а высокая наблюдается там, где крупным владельцам принадлежит больше земли.

На связь, существующую между размерами частного владения и высотой заработной платы в Волынской губернии, указывает и то обстоятельство, что Дубенский уезд, являясь единственным в западной половине губернии, где % частного землевладения выше среднего по губернии, представляет собой исключение и в том отношении, что только он один из западных уездов дает среднюю, а иногда даже высокую заработную плату.

Развитие винокуренной и свекло-сахарной промышленности, благодаря тому, что заводы работают только в зимнее время, должно более всего отражаться на заработной плате постоянных рабочих, главным образом — годовых. Влияние винокуренных заводов проследить очень трудно, так как они разбросаны по всей губернии. Что же касается свекло-сахарной промышленности, то признание влияния ее на заработную плату вполне сог-

ласуется с нашими данными: как уже раньше было сказано, наиболее высокие годовые цены сосредоточиваются в юго-восточной группе уездов, т. е. в районе наибольшего развития свекло-сахарной промышленности. В Волынской губернии всего 16 свекло-сахарных заводов, из которых 13 находятся в этой местности: 5 — в Житомирском уезде, 3 — в Старо-Константиновском, 3 — в Изяславльском и 2 — в Н.-Волынском. Конечно, 13 заводов на 4 уезда — немного, но эта местность является продолжением свекло-сахарного района Киевской и Подольской губ., соседство которого не может не отразиться на заработной плате в прилегающих к нему местностях Волынской губернии. [...]

Свод материалов по сельскохозяйственной статистике за 1910—13 года. Вып. 1.
Житомир, 1914. — С. 54—57.

З доповідної записки комісії Академії наук про виступ російських вчених на захист української культури (1910 р.)

Імператорська Академія наук, ознайомившись з доповіддю Комісії, не може не визнати, що цензурні утиски малоруського друкованого слова, які почалися при тому тільки в 1863 році, не були викликані яким-небудь прагненням малоруського народу або його інтелігенції, яке загрожує єдності Росії. Так само ніщо не вказує на існування таких прагнень і тепер. Урядові розпорядження, які вразили вільний розвиток малоруської літератури, по-перше, перешкодили досі визначитися взаємовідносинам великоруської і малоруської літератур, що, як у цьому переконана Академія наук, не розійдуться ні в меті, ні в напрямках; по-друге, викликали незвичайне зростання малоруської літератури в Галичині, літератури в значній мірі ворожій Росії. Тепер ці урядові розпорядження служать джерелом великого і цілком природного незадоволення освічених верств малоруського населення Росії. Крім того, вони ущемляють інтереси сільського населення Малоросії. Розповсюдження книг духовно-морального, виховного, загальноосвітнього змісту гальмується частково цілковитим незнанням, частково недостатнім знанням малоросами великоруської книжної мови. Все це досить невигідно відбивається на інтересах всього російського народу.

Академія наук не може не зауважити, що російське законодавство з того часу, як було складено перший цензурний устав, додержувалось того правила, що друковане слово може бути предметом переслідування або якого б то не було впливу тільки за внутрішній смисл того, що ним передано. [...] Тільки зв'язок нещасливих випадковостей міг тому підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і до прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 року і височайші накази 1876 і 1881 років не можуть бути по-

годжені з основними началами російського законодавства. А тимчасом існування височайших наказів 1876 і 1881 років не може не стати предметом великого занепокоєння законодавця після того, як він в іменному височайшому указі 12 грудня 1904 року висловив вимогу про збереження закону в силі. Накреслення законів 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, всупереч точному смислу основних державних законів, не були розглянуті Державною радою, а височайші накази, які були дані, всупереч тим же законам, не були обнародувані Правительствуючим сенатом; подібний відступ від встановленого законом порядку складання і обнародування законів усуває в народі, на який поширюється чинність законів 1876 і 1881 років, впевненість, що вони під час попереднього їх обговорення, привернули до себе в повній мірі увагу законодавця і є проявом справжньої і безпосередньої монаршої волі [...]

Виходячи з усіх цих міркувань, Імператорська Академія наук вважає, що необхідно тепер же скасувати височайші накази 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, а також удостоєне височайшого схвалення розпорядження міністра внутрішніх справ 1863 року, яке було підставою для тих наказів.

Разом з тим усе викладене вище привело Академію наук до переконання, що малоруське населення повинне мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.
Т. II: 1861—1917.
Київ, 1961. — С. 277—278.

Лист К.С.Станіславського до А.Ю.Кримського з оцінкою діяльності окремих представників української культури (1911 р.)

Ми, росіяни, глибоко співчуваємо стражданням українського народу і віримо, що сонце нового щасливого життя засяє над Україною, і її змучене серце розкриється в усій своїй чарівності, шелестінні золотих українських ланів, у могутній народній творчості, в талантах прекрасного волелюбного народу.

Я палко люблю українську музику. Якщо Чайковського ми називаємо чародієм російської музики, то Лисенка цього чудового і чаруючого красою своєї музики композитора ми сміливо можемо назвати сонцем української музики.

Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, — блискуча плеяда майстрів української сцени — ввійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва і ні в чому не поступаються перед знаменитостями — Щепкіним, Мочаловим, Соловцовим, Неделіним. Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять на все життя.

Хай живе довгі віки народ, що дав світові безсмертного Шевченка.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 247—248.

Стан кустарної промисловості в Київській губернії (1912 р.)

[...] «Кустарная промышленность среди сельского населения Киевской губернии, — читаем мы в ежегодных официальных Обзорах губернии, — существует в самых незначительных размерах. Большинство крестьян занимается этими промыслами для удовлетворения своих нужд по хозяйству и лишь некоторые из них изготовляют разного рода изделия, необходимые в хозяйственном обиходе, для продажи. Вообще же промышленность эта особого влияния на экономическое положение местного населения не имеет».

Всего в официальных Обзорах насчитывается около 6.000 семей кустарей, зарабатывающих до 600.000 руб. в год (чистой прибыли).

В частности, о двух уездах Киевской губернии в Обзоре говорится: «Кустарная промышленность в Липовецком уезде совершенно не развита», а «в Сквирском уезде население кустарной промышленностью вовсе не занимается». Вполне понятно, что при наличности таких данных — кустарная промышленность в Киевской губернии оказалась совершенно заброшенной, или как выразился Полтавский Областной Съезд деятелей по кустарной промышленности в 1901 году, — «лишенной всякого общественного попечения и призора».

На самом же деле — как свидетельствует произведенная Киевским губернским Земством анкета, а затем и местное обследование — многие кустарные промыслы среди населения Киевской губернии носят массовый характер составляя для некоторых слоев этого населения часто единственный или главный способ добычи средств к существованию.

Как мы уже указали выше, число всех селений в губернии, где есть промыслы, равняется 615—652, т. е. в каждом одном из четырех селений губернии имеются те или другие кустарные промыслы; население этих селений (972 т. дв. — 1.357 т. дв.), составляет почти $^1/_4$—$^1/_3$ всего населения губернии.

В 1898 дворах занятых промыслами, считая по 5,5 душ в среднем на двор, должно быть свыше 100.000 душ об. п. (103.936), что по отношению ко всему населению селений с промыслами составляет от 8 до 10 %.

Всего занимающихся непосредственно промыслами анкетой насчитано 26312—30447 душ об. пола [...]

Наибольшее распространение в Киевской губернии имеют следующие промыслы:

Промыслы	Дворов	В них занято промыслом			Всего душ обоего пола
		Мужчин	Женщин	Детей	
Ткацкий	4497*/8203	3531/5682	1751/5133	186/258	5468/11073
Сапожный	3982/2668	6341/3232	155/212	916/373	7412/3817
Древодельные (все)	3517/3550	6086/4694	68/126	890/203	7044/5023
Гончарный	2057/1403	2881/1728	372/32	111/120	3367/1880
Кузнечный	1168/871	1761/1175	60/18	255/52	2076/1245

Окончание табл.

Промыслы	Дворов	В них занято промыслом			Всего душ обоего пола
		Мужчин	Женщин	Детей	
Портняжный	1346/901	2186/810	965/433	260/52	3511/1295
Кожевенный (кожев., овчин., шорн., скорн.)	505/477	928/784	31/14	130/33	1089/831

[...] Так, **ткацкий промысел** рассеян более или менее равномерно по всем уездам губернии, подобно тому, как рассеяны по губернии посевы конопли и льна и овцеводство.

С свыше 250 дворов на волость анкетой установлено три волости: в Радомысльском уезде — Малинская и Чернобыльская, и в Черкасском уезде — Смелянская, а от 151 до 250 дв. — 11 волостей: в Киевском уезде — Трипольская, в Васильковском уезде — В. Половецкая, в Липовецком уезде — Андрушевская, в Сквирском — Бабинецкая, Володарская и Корнинская, в Таращанском у. — Красиловская и Тетиевская, в Уманском уезде — Пастуховская и Шаулихская и в Черкасском уезде — Деренковская.

Сапожный и кожевенный промыслы, нося также рассеянный характер, все же имеют несколько центральных районов, преимущественно в пределах Радомысльского, Каневского, Таращанского, Черкасского и Чигиринского уездов.

С свыше 250 дворов на волость анкетой установлено 2 волости: в Радомысльском у. — Брусиловская и в Каневском — Багуславская, а от 151 до 250 дв. также две волости: в Чигиринском у. — Златопольская и в Уманском — Уманская. [...]

Древодельные промыслы преобладают в лесных уездах губернии — Радомысльском, Киевском, Черкасском и отчасти в Каневском и Чигиринском, что всецело зависит от удобства добычи сырья.

С свыше 100 дворов древоделов на волость анкетой установлено 8 волостей: в Радомысльском у. — Брусиловская и Потиевская, в Киевском у. — Бородянская, в Каневском — Богуславская, в Таращанском — Ставищенская, в Черкасском — Вергуновская и в Чигиринском у. — Александровская и Субботовская.

Гончарный промысел также в зависимости от наличности залежей гончарной глины, имеет специальные центры распространения: в Каневском, Уманском, Черкасском, Чигиринском, Радомысльском и Киевском уездах.

По анкете с свыше 250 дворов гончаров — 2 волости: в Каневском уезде — Исайковская и в Чигиринском — Цветнянская и от 151 до 250 дворов — четыре волости: в Радомысльском уезде — Мартыновичская и Шепеличская, в Киевском уезде — Дымерская и в Уманском уезде —Машуровская.

* Над чертой — данные административных корреспондентов, под чертой — частных корреспондентов.

Наконец, **кузнечный промысел** преобладает в уездах, где индустриализация сельского хозяйства сделала наибольшие успехи.

Итоги анкеты о кустарной промышленности в Киевской губернии Киевского губернского земства 1912 года.
Київ, 1912. — С. VI—XI, XIV—XV.

З доповіді правління Харківського земельного банку загальному зібранню акціонерів (1914 р., березня 16)

Выдача ссуд

Представляя на Ваше рассмотрение и утверждение отчет за 1913 год и баланс на 1-е Января 1914 года, Правление имеет честь доложить, что в течение отчетного года выдано долгосрочных ссуд закладными листами:

Земельных на .... 9.145,100 р.
Городских .... 8.310,900 р.
Итого: 17.456,000 р.
Сравнительно с предыдущим годом более на .... 1.691,600 р.
Погашение же за 1913 год составило:
Срочное .... 2.135,721 р. 59 к.
Досрочное .... 4.884,378 р. 41 к.
Итого: 7.020,100 р. — к.

В результате, общая сумма находящихся в обращении закладных листов (кредитн.) увеличилась против предыдущего года на 10.435,900 руб., составляя на 1-е Января 1914 года 152.745,000 руб. (на 1-е Января 1913 года было 142.309,100 руб.).

Краткосрочных ссуд наличными деньгами в течение 1913 года:
Выдано .... 624,900 р.
Погашено за год .... 657,700 р.

Таким образом, сумма краткосрочных ссуд уменьшилась в отчетном году на 32,800 руб.

Новый выпуск акций

Предвидя, для продолжения безостановочной деятельности Банка по выдаче ссуд в текущем году, необходимость в увеличении складочного капитала, Правление Банка просит Общее Собрание предоставить Правлению право, когда оно это по состоянию дела найдет необходимым, произвести 17-й выпуск 2500 акций на сумму 500,000 рублей, для чего и уполномочить Правление войти с надлежащим ходатайством в Министерство Финансов о разрешении Банку нового выпуска акций и на определение детальных условий выпуска.

Торги

Результат публичных торгов выразился в том, что за Банком осталось 2 городских имущества на сумму 42,425 р. 35 к., считая в этой сумме капитальный долг, недоимки ко дню торга и все расходы по укреплению.

Недвижимые имущества, оставшиеся за банком

Из 4 имуществ, остававшихся за Банком на 1-е Января 1913 года, продано в отчетном году 1 городское, с общим убытком в 76 р. 46 к., если принять в расчет ту сумму, за которую в свое время имущество осталось за Банком, все расходы по этому имуществу и все платежи, своевременно начисленные и списанные. Если же принять в расчет сумму, в которой указанное имущество за произведенными списаниями и отчислениями в резерв по нему, числилось на балансе, то, за продажей его, получено прибыли 1,013 р. 58 к., которые отнесены к прибылям отчетного года.

Засим на 1-е Января 1914 г, за банком остается 5 имуществ, из которых 4 городских и 1 земельное. По всем этим имуществам числится капитального долга 66,674 р. 19 к.; на кредите счета этих имуществ имеется фонд 30,114 р. 81 к.

Из этих имуществ в 1914 г. ко времени настоящего доклада одно городское продано и три запроданы и остается только одно земельное имение с долгом около 20 тыс. р., которое пока не может быть продано из-за неоконченного по нему процесса о праве собственности, при чем в Палате дело решено в пользу Банка, но определение Палаты противной стороной обжаловано в Сенат.

Судебные дела

В истекшем 1913 году в судебных учреждениях производилось 51 дело, из коих 45 дел — остаются от прежних лет и 6 возникших в отчетном году. Из 6 дел, возникшихся в 1913 году, 1 дело возбуждено Правлением Банка по нарушению интересов Банка и к Банку предъявлено 5 исков.

Из общего числа производящихся судебных дел разрешено в течение отчетного года 8 дел: 5 — в пользу Банка, 2 прекращено производством и 1 проиграно.

Прибыль

Операции отчетного года закончились валовой прибылью в 2.985,318 руб. 63 коп.

Дивиденд

За всеми отчислениями, чистая прибыль составила 2.339,894 руб. 53 коп. (против 2.273,950 руб. 49 коп. предыдущего года). По представленному на Ваше усмотрение проекту распределения прибыли дивиденд составил по 27 руб. на акцию.

Смета на 1914 г.

Смета расходов на 1914 год исчислена в сумме 390,000 руб., каковую Правление просит Общее Собрание утвердить, с правом перечисления из одной сметной статьи в другую.

В смету вновь внесена сумма в 6,000 руб., ассигнованная предшествующим Общим Собранием на исследование нового района в Сибири, но не израсходованная Правлением, так как организованное в 1913 г. исследование не могло осуществиться.

Отчет Харьковского земельного банка за 1913 год с 1-го января по 31 декабря. Сорок второй отчетный год. Харьков, 1914. — С. I—II.

Із звіту відділу лісництва Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1914 р.)

Лесное хозяйство и лесная промышленность в России последнее время усиленно развиваются и приобретают большое значение в экономической жизни нашего Государства. Благодаря сильно возрастающим доходам от леса, ярким примерам обращения эксплуатируемых земель в непригодные для эксплуатации площади, вследствие уничтожения леса, и проч., лесу стали придавать надлежащее экономическое и общее значение как общественные организации (земства, города и проч.), так и частные владельцы.

Следствием этого явилась потребность в учреждении общественных организаций, объединяющих лесных деятелей, что было выражено на Всероссийском сельскохозяйственном съезде в г. Киеве в 1913 году в заседании 9-го сентября лесной секцией в следующей резолюции: «Придавая весьма существенное значение совместному обсуждению и разрешению вопросов о целесообразном направлении лесного хозяйства и лесной промышленности и, имея в виду крайне ограниченное число общественных организаций в России, объединяющих лесных деятелей, лесная секция признает существенно необходимым учреждение возможно большего числа местных лесных обществ и лесных отделений при существующих и имеющих вновь возникнуть сельскохозяйственных обществах. Для объединения же деятельности местных лесных организаций, для решения вопросов, имеющих общий характер, и т. п. желательно учреждение центрального органа». [...]

Совет Киевского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности в заседании своем 12 сентября 1913 года, обсудив предложение уполномоченных лесной секции Всероссийского сельскохозяйственного съезда, признал открытие лесного отдела при Обществе вполне своевременным и отвечающим насущным потребностям края.

10 декабря 1913 года состоялось первое учредительное собрание, в котором рассмотрен и принят был устав лесного Отдела.

23 января 1914 г. состоялось второе учредительное собрание для избрания членов Правления Отдела, и с этого дня лесной отдел начал свою активную деятельность.

Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1914 г.
Киев, 1915. — С. 61—62.

Із звіту про діяльність комісії з підготовки проекту статуту та навчальної програми Вищого інституту садівництва (1914 р.)

На рассмотрение Всероссийского сельскохозяйственного съезда, происходившего в г. Киеве в 1913 г., товарищем председателя Отдела садоводства Киевского Общества сельского хозяйства, старшим специалистом Де-

партамента Земледелия по садоводству, С.В.Краинским был представлен доклад на тему: «О необходимости введения высшего садового образования в России».

Как известно, съезд единогласно высказался за введение в России высшего садового образования и поручил Киевскому обществу сельского хозяйства разработать проект учреждения высшего Института садоводства. Совет Общества, в свою очередь, разработку этого вопроса поручил Отделу Садоводства. Исполняя возложенное на него поручение, Отдел Садоводства организовал специальную комиссию по этому вопросу. [...]

Член Комиссии И.Г.Черныш указал на то, что за необходимость садового образования высказалось два съезда, следовательно, об этом уже и говорить не приходится. В дальнейшем он останавливается довольно подробно на том, что у нас совершенно нет подготовленных деятелей по садоводству, что наши областные опытные сельскохозяйственные станции находятся в критическом положении, так как многие из них не имеют подготовленных людей для заведывания Отделами садоводства. Таких людей может дать только высшее садовое учебное заведение. Садоводы с высшим образованием, по мнению И.Г.Черныша, необходимы также и в земствах для занятия должностей Губернских и Уездных инструкторов по садоводству, с введением участковых инструкторов по садоводству спрос на садоводов еще больше усилится.

Член Комиссии проф. Н.Ф.Кащенко, отмечая то обстоятельство, что ни один из членов Комиссии не возражал против учреждения высшего садового института, считает желательным указать мотивы, по которым Институт является необходимым.

Мотивы эти следующие: 1) всякая прикладная отрасль в начале развивается эмпирическим путем, — большая часть того, что в садоводстве имеется, сделано народом. В дальнейшем под всякую прикладную отрасль подводят научный фундамент. Наше русское садоводство, по мнению профессора Н.Ф.Кащенко, не стоит на научной почве и поэтому, для того, чтобы его поставить на эту почву нужны люди, а дать этих людей может только высшее садовое учебное заведение.

2) У нас в России есть слишком много сырого материала, из которого можно было бы получить новые породы, но этим занимаются очень не многие. Несколько лет тому назад в Томск приезжал Американский проф. Ганзон, который объездил всю Сибирь в поисках за дикими сибирскими породами, для выработки из них новых культурных пород; из дикой облепихи он вывел культурную.

В Киевском Политехническом Институте есть преподавательское место по садоводству, но этот предмет уже в течение нескольких лет не читается. Когда же заходит речь о необходимости возобновления чтения этого предмета, то в качестве доводов против этого высказывают то, что во первых, у нас нет людей для этого, и, во вторых, то, что, садоводство под собой не имеет научных основ. Но если это и так, то тем более необходимо высшее учебное заведение, чтобы выработать эти научные основы. [...]

Так как мнение Комиссии о месте высшего садового учебного заведения, независимо от его типа, было за Киев, при том первая группа предло-

жила устроить садовое отделение при Агрономическом Отделении Киевского Политехнического Института, то проф. этого Института Н.Ф.Кащенко дал по этому вопросу некоторые разъяснения.

Киевский Политехнический Институт находится в ведении Министерства Торговли и Промышленности, следовательно, сельскохозяйственное отделение его нужно было бы передать в ведение Главного Управления Землеустройства и Земледелия, что является весьма затруднительным по многим причинам. Агрономическое Отделение Киевского Политехникума в настоящее время является тесным, поэтому, для садового Отделения пришлось бы возводить новые постройки, при этом условии садовое Отделение обойдется не дешевле. Затем было указано и на то, что технически очень трудно выделить сельскохозяйственное Отделение Киевского Политехникума.

По мнению И.Г.Черныша, за открытие Института в Киеве говорит и то обстоятельство, что Киев значительно выше стоит других южных городов; в нем есть ряд высших учебных заведений. Наличность в Киеве областной опытной с.-х. станции с отделом садоводства, где научная сторона садоводства будет широко обставлена, тоже может быть серьезным доводом в защиту Киева. [...]

Председатель предлагает Комиссии высказаться по вопросу, какие предметы должны войти в программу Института садоводства и сколько часов должно быть посвящено каждому предмету на всех курсах.

После обмена мнениями по этому вопросу Комиссия постановила включать в программу курса Института Садоводства следующие предметы: 1) богословие — 2 часа; 2) физика — 4 часа; 3) метеорология — 2 часа; 4) химия неорганическая — 4 часа; 5) химия органическая — 3 часа; 6) минералогия и геология — 3 часа; 7) зоология — 4 часа; 8) ботаника — 4 часа; 9) физиология — 3 часа; 10) микробиология — 1 час; 11) география растений с оикологией — 1 час; 12) прикладная энтомология — 2 часа; 13) фитопатология — 2 часа; 14) геодезия — 1 $^1/_2$ часа; 15) почвоведение — 2 часа; 16) общее садоводство — 6 час; 17) история садоводства, мероприятия правительства, земств и обществ по развитию и улучшению садоводства, кооперация в садоводстве — 1 $^1/_2$ часа; 18) плодоводство — 6 час; 19) виноградарство — 1 $^1/_2$ часа; 20) плодовое сортоведение — 2 часа; 21) огородничество — 6 час; 22) специальные культуры — 1 $^1/_2$ часа; 23) древоводство и дендорология — 2 часа; 24) цветоводство — 3 часа; 25) ландшафтное садоводство — 2 часа; 26) садовое семеноводство — 2 часа; 27) техническая переработка — 3 часа; 28) пчеловодство и шелководство — 2 часа (пред. необязательный); 29) садовое строительство, инженерное и холодильное дело — 2 часа; 30) садовое черчение — $^1/_2$ часа; 31) садовые машины и орудия — 1 час; 32) политическая экономия, с.-х. экономия, статистика, счетоводство и организация садовых предприятий с таксацией их — 5 час; 33) с.-х. законоведение —1 час; 34) языки: немецкий, французский и английский — 2 часа. [...]

Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1914 г.
Киев, 1915. — С. 67—82.

РОЗДІЛ VII

УКРАЇНА У ВОЄННИХ ТА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІННЯХ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XX ст.

Із спогадів Є.Х.Чикаленка про національний рух у Галичині на початку XX ст.

[...] Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівнювати з Великою Україною, національний рух, я набирався певності, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди раяв нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і укріпітися в вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував в нас віру й надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'ємонтом, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонено й придушене царським урядом.

Коли стало відомо, що полтавська міська дума дістала від уряду дозвіл на відкриття пам'ятника Котляревського, то на чергових загальних зборах організації постановлено було взяти в цьому святі якнайактивнішу участь [...] і таким чином заманіфестувати силу українського руху.

Такі самі постанови роблено було на загальних зборах і щодо ювілею Лисенка, І.Нечуя-Левицького [...] Так само організація дбала про щорічне, коли можливо, прилюдне святкування роковин Шевченка і т. д. На всіх цих ювілеях, з'їздах, роковинах організація намагалася показати світові, що українська нація живе, а що її тільки придушено.

На свято відкриття пам'ятника Котляревського приїхало багато делегатів від галицьких установ і ми з Києва разом виїхали до Полтави в одному поїзді, зайнявши підряд два вагони. Жартуючи казали ми, що коли, боронь боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації [...]

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 331—332.

З програми Революційної української партії

Самостійна Україна

Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий поворот в історії людськости. Сі з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже почався, і закінчення наближається. Ті з'явища — се уоружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів. [...]

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежовану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальности єсть метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин.

Отже, виникає питання, чи визволення національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. [...]

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдна, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Вона віддає себе на служіння цьому великому ідеалові, і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружія, одти всі покоління Українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби випливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати, як живі істоти, ми хочемо жити, як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато — цілих 30 міліонів. Нам належить будуччина, бо зовсім неможливо, щоб $^1/_{30}$ частина усієї людськости, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуєм, ми відчуваєм своє існування і своє індивідуальне національне «я». Наша нація у своєму історичному процесі часто була несолідарна поміж окремими частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по

Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були у нас і Берестечки, і Полтава. Ми відродилися з грунту, наскрізь наповного кров'ю наших предків, що полягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матірок стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу навесні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що лама свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його посланці. Сей великий — увесь нарід український.

Але, як партія бойова, партія, що виросла на грунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу, і перший ступінь до неї — Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім вже ніколи не настане слушний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився, і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи! Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо [...] Ми не хочемо довше бути євнухами, не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України. Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні і кожен, в кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами, і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і побіда — се доля борців за народну справу. Вперед! І нехай кожен з нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Вперед! бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття:
Програмові і довідкові матеріали.
Київ, 1993. — С. 29—40.

З програми Української народної партії

Українська Народна Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського міського і сільського пролетаріату.

Усіх Українців, хто виробляє, продукує, хто живе з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів, сільських і міських, робітників-ремісників, робітників транспорту і торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів-наймитів і тих, хто робить на власнім грунті, але без наймової праці, — усіх їх має об'єднати Українська Народна Партія для боротьби з延 пануючими, гноблячими і визискуючими.

Українська Народна Партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і панувані.

Цей ідеал такий: взагалі, знаряддя виробу — фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) — Українцям-хліборобам.

1. Головні завдання Української Народної Партії — просвітити, освідомити Українців — робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів.

2. Зорганізувати освічений і свідомий своїх інтересів український пролетаріат у Всеукраїнський союз Українців-робітників.

3. Зорганізувати так само Українців-хліборобів у Всеукраїнський союз хліборобів-Українців.

Необорна спільна сила з'єднаних українців — робітників і селян учинить захват політичної власті на Україні, знищить визиск, насилля, нерівність і утворить непідлеглу Україну — Республіку вільних працюючих людей.

Аби осягнути свої завдання, Українська Народна Партія лічить необхідним і доконечним: Українці-робітники мають свої організації економічного і політичного характеру, мають свої каси і свою програму діяльності. Так само і хлібороби.

Українським робітникам — членам великого 30-міліонного народу, цілком не до речі виступати без своєї власної фізіономії в російських робітницьких організаціях і служити покірною масою для виконання приказів московських чи петербурзьких робітницьких організацій. Так само не до речі складати партію, яка була хвостом, причепою російських робітницьких партій.

Українські робітники складають свою незалежну робітницьку партію, яка в своїй діяльності не підлягає ніяким обмеженням і контролю, бо знають, що тільки свої власні організації, своя власна робітницька партія можуть оборонити інтереси українського пролетаріату; що тільки свої власні організації дадуть українському пролетаріату політичну і економічну силу, яка забезпечить його від утисків і визиску. [...]

Свідомому робітнику-Українцю зовсім не секрет той факт, що робітники і селяни — поляки хочуть захватити політичну власть на своїй землі, Москалі на своїй, Литовці на своїй. Свідомий Українець-робітник знає, що ніхто не прийде, аби захватити політичну власть на Україні, — віддати потім її до рук українського пролетаріату. Свідомий Українець-робітник знає, що визволення українського пролетаріату єсть справа самого українського пролетаріату і нікого більше.

Український пролетаріат мусить захватити політичну власть на Україні, аби забезпечити собі щасну будучину. [...]

АГРАРНА ПРОГРАМА

[...] Капіталістичне господарство упало в краю величезного капіталу і величезних земельних маєтків в Англії і Ірландії і змінилось господарством фермерським, упало у Франції і Західній Германії, в німецьких провінціях Австрії: його убив незвичайний ріст заробітної плати.

[...] Капіталістичне господарство держится ще там, де низька заробітна плата і темний, некультурний народ, і, головним чином, по землях, де живуть нації зневолені: в східних провінціях Австрії — в Галичині, Буковині, в Східній Прусії, в Російській Україні, хоч тут воно щороку упадає і упадає.

[...] На заході, да почасти і у нас, капіталіст неохоче вкладає капітал в землю, бо капітал не грає такої ролі в сільському господарстві, як в промисловості. В сільському господарстві він обертається поволі; машини варті дуже дорого, хоч роблять вони дуже короткий час.

На цій підставі вимагаємо на Україні:

1. Усіх сільських робітників-рільників наділити землею.

2. Хліборобам-власникам, що не можуть прожити із своїх земельних грунтів, дорізати землі з земельного фонду.

3. Фонд земельний складають на Україні землі казенні, удільні, монастирські, поміщицькі.

Цей земельний фонд колись належав українському народу на правах власності, його силою одібрано. Натурально, під час всеукраїнської революції уся ця земля буде конфіскована і повернена без відшкодування її давнім правним власникам.

Але ж до того часу У. Н. П. вимагатиме:

1. Закони, які сприяють переходу земель на Україні в селянські руки.

2. Закони про викупи на вигідних для селян умовах, примусовий для дідичів і добровільний для селян.

3. Норміровка арендної плати; висота арендної плати мусить відповідати доходності од землі.

4. Обмежити право дідичів щодо аренди, знищити коротkоченцеві аренди [...] Дідич мусить заявити про відмову в аренді за два роки.

5. Аграрні незалежні суди (тільки не коронні), змагання (спори) між дідичем і робітником чи арендаторами рішає суд третього (третейський суд).

6. Контракти, які суд визнає шахрайськими, недійсні.

7. Знесення майоратних законів і взагалі законів, що зв'язують розпорядження власною землею.

8. Коли поміщик відмовляє в аренді, він мусить уплатити арендатору за усі поліпшення в господарстві, що арендатор зробив (оцінку робить «суд третього»).

9. Поміщик не має права силувати арендатора-селянина щодо способу господарства. Ми того надаємо таку велику вагу арендній справі, бо певні, що підвищення зарібної плати на Україні уб'є капіталістичний спосіб об-

роблення землі (економій), дідичі перестануть самі управляти землею і здаватимуть її селянам в аренду, як то уже є і тепер на Україні, як то сталось в Ірландії, Англії, Франції, Германії, Австрії і т. д.

Перехід від капіталістичного господарства до арендного фермерства нам тим корисний, що тоді кожному найтемнішому чоловіку стане ясно, як вдень, що клас земельної аристократії, що живе з аренди — єсть клас суспільних паразитів, клас шкідливих трутнів, який усунути для громадського добра повинно, аби оберегти суспільство од морального розкладу.

Українці-хлібороби мусять зорганізуватись у Всеукраїнський союз хліборобів, аби оборонити свої національні права і класові нтереси.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ

Той факт, що в часи минулого аристократія захватила силою меча величезні посілості земельних хліборобів — власників, зоставивши їх безземельним, той факт, що наряду з невеликим числом земельних магнатів, що потопають в розкошах, живуть міліони безземельного люду, які вироджаються від нелюдської праці на усіх паразитів, — давно звернули увагу на себе учених. Вони давно вишукують способи, аби зарадити загальнонародному лиху.

Один з цих способів — націоналізація землі. [...]

Націоналізувати землю — значить зробити її власністю тієї нації чи народу, що цю землю оселяє, тільки власністю не окремих одиниць, а власністю усієї нації; кожний член нації, що заробляє з землі, бере її тільки до уживання.

Націоналізувати землю на Україні — значить зробити її національною власністю українського народу; кожний член української нації, що живе з землі, бере землю до уживання, скільки може обробити її власноручно, без наймита.

Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного строю і соціалістичного оброблення землі — це наш ідеал і наше конечне завдання, бо тільки єдине таким шляхом назавше розв'яжеться аграрне питання на Україні. [...]

ДО ЗАГАЛУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

[...] Усі соціалістичні партії висловлюються за знесення сталого (постійного) війська, за заміну його загальнонародною міліцією. Ясно, що поки будуть класи, доти буде стале військо, бо без постійного війська вищим класам нічим буде боронитись од демоса, од з'єднаних робітників і селян. Як тільки стале військо буде скасовано, і заведена замість його народна міліція — цей день буде останнім днем панування вищих класів, бо їм нічого не вдіяти проти озброєної демократії.

Але ж коли демократія запанує цілком, цебто клас капіталістів перестане існувати, коли фабрики і заводи належатимуть робітникам, а земля хліборобам, коли настане соціалістичний устрій, чи тоді потрібне озброєння нації, чи потрібно учитись тоді усім військовим вправам? На це ми скаже-

мо: непотрібно, бо далеко перед запровадженням соціалістичного устрою національне панування мусить бути знесене по всій землі.

Помиляються ті, що вчать, ніби соціалістичний устрій може бути разом по усій землі. В соціалістичний устрій, як ідеал устрою, вступлять народи тільки незвичайно високої культури. Ані один народ не жде другого, поки той не наздогоне його по освіті, а стараються пертись вище і вище по ступенях культурної драбини, незважаючи ані на що.

Наше завдання, аби український народ в цій справі, в своїм стремлінні до ідеального устрою, до устрою соціалістичного, не був позад інших культурних народів. [...]

ПРОСВІТА

В справі культурній і просвітній Українська Народна Партія ставить завданням:

Народ, що не має власні школи, натурально мусить бути темний, некультурний; він складає нижчі класи, класи пролетаріату сільського й міського і, таким чином, сходить на служебну роль іншим народам, більш культурним, виконує рабські обов'язки до останніх.

Таке становище українського народу в Росії і Австрії, і Венгрії, незважаючи на його велику численість (це стосується до Росії).

Українська вільна школа буде для українського народу тим світлом, що розжене густу темряву, якою його окутали різні непрохані просвітники-москалізатори, полонізатори, мадьяризатори; українська вільна школа буде тим світлом, що освітить шлях до свободи, буде тим огнем, де гартуватиметься вільний дух, який розтопить наші довговічні кайдани. Українська вільна школа дасть народу українську інтелігенцію, дасть йому організаторів, агітаторів; ця інтелігенція просвітить український народ, розів'є національну і класову свідомість робітника і хлібороба — зорганізує їх. [...]

ВІЛЬНА НЕПІДЛЕГЛА САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА — УКРАЇНА РОБОЧИХ ЛЮДЕЙ

[...] Аби позбутись бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі, Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель, що різняться умовами життя: такі: Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорномор'я, Полісся, Галичина і т. д.

Будуємо і боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в їй панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і, взагалі, працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці. [...]

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали.
Київ, 1993. — С. 46—76.

Політична платформа Української радикальної партії

[...]

Сучасне становище українського народу таке тяжке, що досі ще не було ніколи. [...]

Таке життя нашому народові в Росії, коли з погляду політичного й культурного частці цього народу в Австро-Угорщині трохи ліпше, то з погляду економічного може, ще гірше, ніж у безправній московській державі.

Не ліпше наше становище як нації: нас поділено між трьома державами, наше національне ім'я як народу й краю офіціально не існує; маленьку волю наша мова має тільки в Галичині та на Буковині, в Угорщині жменька нашого народу ледве дише; в Росії нашу мову скрізь заборонено, нас силкуються денаціоналізувати з найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції.

Таке становище рідного народу й краю кладе на кожного свідомого й чесного чоловіка повинність стати в обороні прав на людське життя робочих мас і нашої нації. Першою потребою тут буде освідомлювання мас робітників і так званих освідчених класів, щоб вони зрозуміли становище і забажали боротися за те, щоб його змінити; друге — потреба організуватися для цієї боротьби, щоб зробити її систематичною та інтенсивною. Яких форм набере ця боротьба, залежатиме від того, як поводитиметься за нами теперішній уряд; наша ж повинність — довести кожного до того, щоб він, у спілці з іншими, був готовий оборонити і оборонив своє право всіма способами.

Зрозуміло, що в попередніх словах ми говоримо переважно про роботу на Вкраїні російській, бо їй, як частині нашої землі, найбільш безправній, треба допомогти поперед усього: вона ж не має навіть таких прав, як Галичина або Буковина! Через це, а також і через те, що Українська Радикальна Партія організується зараз на території України російської, тут у першій лінії маємо почати боротьбу. Партія певна, що здійснити всі її соціальні ідеали можна тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому його праві вирішувати самому у всіх справах, які його торкаються. Вибороти таке становище для нашого народу буде нашою метою.

Але, зважаючи на обставини, в яких знаходимося, які зараз маємо, мусимо згодитися, що поставлена вже на чергу мета — перетворити Росію на державу конституційну, — мусить бути на сей час і нашою метою; тільки що ми маємо свій погляд на те, якою мусить бути ця нова зреформована Росія, погляд, який випливає з нашого становища як нації недержавної і пригніченої. [...]

II

Щодо ладу на території України, то всіма справами має тут порядкувати Українська виборна Народна Рада. Вона складається з послів, оплачуваних з крайових коштів і вибраних на підставі:

а) загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням;

б) пропорціональності виборів. Право обирати і бути обраним має належати кожному громадянинові 21 року без різниці полу. Стоїмо за зако-

нодатний період не довший, як три роки, за народне законодавство (референдум та ініціативу) і за те, щоб вибори і голосування відбулися в назначені у законі празникові дні.

Народна Рада сама виробляє крайову конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент. Крайова конституція мусить дати право широкого самоврядування сільським і міським громадам, а також тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свій окружний сейм з правом самоврядування в межах округи.

Крайова Народна Рада, окружні сейми і громади доручають виконувати свої постанови вибраним людям, відповідальним, перед тими зборами, які їх вибрали. Ця виборна влада і, взагалі, всі урядовці мусять бути крайові люди; вони відповідальні також перед судом, до якого їх можна притягнути, минаючи їх зверхність. [...]

Мова в урядових, освітніх та інших інституціях вживається українська. Люди інших національностей на українській землі забезпечуються правом вживати рідну мову в інституціях, до тієї людності належних. Ніяка віра чи церква не може бути крайовою. Всі церковні інституції оплачують та ними порядкують ті, для кого вони існують, ніякі крайові чи загальнодержавні уряди не мають права ані допомагати їм, ані встрявати до їх справ.

Освіта початкова має бути обов'язковою, безплатною і світською для всіх дітей. Підручники і їжа в школі усім дітям даються дурно. В середніх та вищих школах дітям, що мають хист до науки, безплатна освіта, а коли треба, то й способи до життя з крайових або громадських коштів. Освіта нижча, середня та вища належить до крайових справ, якими порядкують Народна Рада, окружні сейми і громади, але, за згодою автономних одиниць можуть бути визначені загальні норми для державних екзаменів, які відбуваються в крайових інституціях і крайовою мовою, але дають право на всю державу.

III

Признаючи, що всяка експлуатація людини, від кого б вона не йшла — від людини, громади, краю чи держави, — має бути скасована, що земля зі всіма її багатствами, всі фабрики, заводи, робітні і всі засоби й знаряддя до праці мусять стати спільною власністю робочих людей, Партія у справах економіки домагається:

а) щоб знищити всі посередні податки і замість їх завести безпосередній прогресивний податок на прибуток та спадщину;

б) щоб викуповувати на власність краю, округ чи громад усякі підприємства і, поперед усього, такі, як залізниці, пароплави, копальні, освітлювання і т. д.;

в) щоб підтримувати громадське, товариське (кооперативне) користування підприємств.

Зокрема, щодо справ аграрних, Партія домагається:

а) щоб усі землі державні, удільні, монастирські, церковні й безхазяйні стали крайовим земельним фондом під порядкуванням краю, округи чи громади і той фонд використовувався задля потреб хліборобів;

б) щоб до того ж фонду коштом крайовим, окружним чи громадським викуплено примусово всі землі приватних власників;

в) щоб води й ліси стали власністю краю;

г) щоб поперед усіх цих операцій Українська Народна Рада видавала заборону купувати на приватну власність землю більше зазначеної норми. В інтересах цієї операції, а також, щоб допомогти зараз же безземельним і малоземельним хліборобам і, взагалі, поліпшити хліборобство, домагаємося таких законів:

1) Безземельні або малоземельні одержують наділи з крайового земельного фонду.

2) Хліборобові стає вільно порядкувати своєю землею, відділивши її від громадської.

3) Касуються: викупна плата і всякі податки, що платять тільки хлібороби.

4) Крайовим коштом перемежовуються землі, щоб знищити «черезполосицю».

5) Дорожні й усілякі інші натуральні відбутки переходять на краєвий кошт.

6) Заводиться добра господарсько-хліборобська освіта.

7) Край підтримує всяке товариське використання землі.

8) Створюється арендове право, що забезпечувало б арендареві-хліборобові результатів поліпшенні і ненадмірну арендну плату; посередницькі бюро мають регулювати цю плату на користь хліборобам та розбирати спори між хазяями й орендарями (посесорами). [...]

У справі робітничого пролетаріату по фабриках, заводах, робітнях Партія домагається цього:

1) Восьмигодинний робочий день найманому дорослому робітникові чи робітниці і шестигодинний підліткові з 14 до 18 років. Щотижня найменше 36 годин відпочинку. Щороку кожному робітникові, коли він працює на одному місці не менше, як рік, два тижні, вільних від роботи без утрати заробітку. Заборона працювати над призначені години, також і вночі; тільки дорослим робітникам-мужчинам вільно працювати вночі в тих спеціальностях, де з причин технічних інакше бути не може; але така праця не має бути примусовою і повинна ліпше оплачуватись. Заборона працювати жінкам там, де праця шкідлива жіночому організму. Вагітні жінки, не втрачаючи заробітку, вільні від праці на 4 тижні до родів і після їх, а також і тоді, коли праця шкодить жінці або дитині.

2) Усі справи наймання, які можна упорядкувати законом, мають бути впорядковані, щоб забезпечити найманого від прямої експлуатації. Посередницьке бюро, складене з одпручників од робітників та хазяїв (рівно числом від кожних), рішає всі інші справи щодо наймання; бюро це, між іншим, визначає мінімум заробітної плати, тільки воно може визначати штрафи і всілякі інші одвертання з плати, воно ж, через своїх членів, контролює виплату робітникам заробітку (який має видаватися щотижня і тільки грішми), видання матеріалу, приймання й оцінку роботи й т. ін.). [...]

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. Київ, 1993. — С. 82—87.

Донесення начальнику Київського охоронного відділу про заворушення серед робітників (1905 р., січня 13)

13 сего января в 7 часов утра в Южно-Русском машиностроительном заводе, на Жилянской ул. № 107 из общего числа цеховых рабочих 684 чел. явилось на работу 384 чел. Не принимаясь за работы, они принялись расхаживать по заводу; вскоре между ними появился какой-то агитатор, принадлежащий к интеллигенции и переодетый в платье рабочего, который объяснял им цель стачек и забастовок, убеждая прекратить работы, кричал: «Не работайте, завод стоит», и с толпой присоединившихся к нему рабочих направился в машиностроительное отделение, с целью насильственно приостановить машины и этим вызвать прекращение работы по остальным отделениям, но это не было допущено мерами полиции. С полицией оратор вступил в пререкания, дерзко выкрикивая свои права приостановить работы. Из машинного отделения оратор с толпой рабочих вошел в котельное отделение, где около него собралось рабочих около 200 человек. Им снова оратор в течение более часа объяснял цель забастовки, усиленно убеждал рабочих забастовать, требовал всех нововведений, изложенных в прокламации под названием «Восстание в Петербурге», и требовал удаления полиции из завода. К оратору присоединился рабочий этого же завода крестьянин Станиславчиковской волости, Винницкого уезда, Радион Илларионович Костурчук, 25 лет от роду, модельщик, и, как имеющий влияние на рабочих, подговаривал их к забастовке и сопротивлению полиции в том, чтобы не дать арестовать оратора и его. Постепенно убеждаемая толпа рабочих начальством и администрацией завода начала расходиться, и к концу осталось человек 50—60 подростков. Тогда явилась возможность полиции окружить толпу, и по личному распоряжению прибывшего на место киевского полицмейстера бунтовщик арестован, а затем через некоторое время арестован и Костурчук.

При аресте толпа рабочих закричала «Не дадим!» и пыталась силой отнять задержанного, но была остановлена чинами полиции в мастерской и во дворе завода. После ареста бунтовщиков, рабочие разошлись и осталось только 22 человека, которые продолжали работать до обеда, а после обеда явилось на работы в завод 126 человек, которые работали до 6 часов вечера. Работы на заводе производились под охраной полиции, и расхождения рабочих домой днем и вечером были спокойны. [...] Личность первого бунтовщика не выяснена: назвать свою фамилию в участке он отказался и не дал никаких ответов. При обыске у него оказалось 15 прокламаций под заглавием «В Петербурге восстание» и 4 прокламации, озаглавленные «Что дает царский указ». Он отправлен для содержания под арестом в Лыбедской участок. Второй оказался крестьянином Радионом Костурчуком, живущим по Бибиковскому бульвару в доме № 51; при обыске у него оказалось две прокламации, озаглавленные «В Петербурге восстание». Он арестован и для содержания отправлен в Старокиевский участок.

13 сего января в чугунно-литейный завод Гретера и Криванека явилось на работу 737 человек рабочих, которые находились в своих цехах, но ник-

то из них не работал, а ходили по цехам и вели между собой разговоры. С 8 часов утра начали постепенно расходиться по домам, и к 10 часам утра оставалось до 500 человек, к которым киевский полицеймейстер обратился с вопросом, почему они не работают. С объяснениями выступили мальчики Вацлав Вайлер и Василий Григорьев Шумов, которые объяснили причину забастовки такими же требованиями, какие предъявлялись рабочими Южно-Русского завода, и при разговоре рабочих с фабричным инспектором взрослые сказали ему, что завтра в 10 часов утра они изберут депутатов из своей среды и выскажут свои требования [...]

Носятся слухи между рабочими, что 14 сего января будет общая демонстрация, но в каком именно месте — неизвестно.

Революція 1905—1907 років на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 10—12.

З донесення харківського губернатора Міністру внутрішніх справ (1905 р., лютого 17)

Забастовки в промышленных заведениях города Харькова начались, как я доносил вашему высокопревосходительству 31 минувшего января за № 988, прекращением работ на паровозостроительном заводе. После того, как правление этого завода вошло в соглашение с рабочими, и занятия на заводе возобновились, началась забастовка в паровозных и вагонных мастерских Курско-Харьково-Севастопольской железной дороги. 3 февраля рабочие этих мастерских, прекратив в 9 часов утра работу, собрались, с разрешения администрации дороги, в здании сборного цеха для составления своих требований и выбора уполномоченных. В 4 часа дня работы прекратились и в соседних мастерских той же дороги. Выработав требования, уполномоченные рабочих 4 февраля предъявили их железнодорожной администрации, совместно с которой и обсуждали их. Требования эти в окончательной форме изложены вместе с ответами администрации в прилагаемом при сем объявлении мастеровым и рабочим означенных мастерских.

Кроме того, в течение 2, 4, 5 и 7 февраля прекратили работу мастеровые механического завода Бельке, терракотового завода барона Бергенгейма, табачной фабрики Кальфа, картонажной фабрики Гофман-Деуель, машиностроительных заводов: товарищества Гельферих-Саде, Мельгозе и Пильстрем, слесарных заведений бр[атьев] Игнатовых и Закржевского, механического завода «Русский слесарь» и завода Трепке. Забастовали также все типографии в городе, так что в течение трех дней в Харькове не выходило газет, и была попытка организовать стачку среди пекарей.

В большинстве промышленных заведений заявлялись почти одинаковые требования: уменьшение рабочих часов, увеличение заработной платы, удаление некоторых мастеровых, устранение обыска при выходе из мастерских, улучшение гигиенических условий мастерских, уплата жалования за прогульные дни во время забастовки, некоторые улучшения в постановке медицинской части и, наконец, чтобы увольнение рабочих зависело от усмотрения

особой комиссии из выборных рабочих. В некоторых промышленных заведениях рабочие не предъявляли никаких требований, но прекращали работы из чувства солидарности с другими забастовщиками или под влиянием их угроз. Рабочее движение развилось под давлением агитации, которая велась параллельно и на почве экономических условий рабочего быта, и на почве революционного движения. Агитация первого рода преобладала в первоначальный период забастовок; в последнее время начинает более примешиваться к рабочему движению политическая пропаганда.

Революція 1905—1907 років на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 2.

З доповіді подільського губернатора Міністру внутрішніх справ про розвиток аграрного руху в Подільській губернії (1905 р., травня 4)

В конце марта и в первой половине апреля сего года почти одновременно во многих селениях (110) Каменецкого, Проскуровского и Ушицкого уездов произошли крестьянские безпорядки, выразившиеся в том, что крестьяне, собравшись толпой, отправляются в экономический двор, где предъявляют помещику, арендатору или эконому требование о повышении заработной платы как поденным рабочим, так и сроковым, а также об устранении стеснений со стороны арендаторов в пользовании толоками, общественными пастбищами, прогонами и водопоями; засим своих односельцев рабочих они забирают домой, а рабочих, нанятых из других мест, удаляют с работы иногда силою и угрозами, а в большинстве случав, по молчаливому соглашению с ними, предупреждая владельцев, что своих рабочих они не дадут, а посторонних будут выгонять, пока не будет увеличена заработная плата до 50—75 коп. и даже до 1 рубля в день, а годовых по 120 руб. в год с полным содержанием. Дальше этого самоуправство не идет, и только в двух случаях в м. Городке, имении владельца Виноградского, и Лесоводах, имении г. Журовского, самоуправство сопровождалось в первом — разрушением канавы при каменоломне и избы-сторожки, в которой проживал сторож, а во втором — разбитием стекол лесной сторожки [...]

Для исследования причин столь необычного явления я командировал во все места беспорядков двух членов Губернского по крестьянским делам Присутствия, а в некоторых селениях Каменецкого и Проскуровского уездов побывал лично и на основании собранных сведений прихожу к заключению, что толчок для этого движения был дан извне, путем распространения прокламаций, в связи с чтением крестьянам газетных листков и беседами разных проходимцев, тайно побывавших в деревнях под видом странников, точильщиков, продавцов картин и т. п. Прокламации эти попали на благодарную почву ввиду бывшего в прошлом году слабого урожая, вызвавшего недостаток хлеба на пропитание и в особенности кормов для скота.

Во Львове с нового года стал выходить журнал «Правда» на малорусском языке. Этот журнал предназначен для «Сельского рабочего люда» и объясняет, что настоящие «японці» — это правительство, духовенство и помещики: «На їх вставайте, їх поскидайте». В Черновицах печатаются листки воззваний и прокламаций, на которых сверху напечатано: «Перечитайте зараз усім селом на сході», и эти прокламации массами распространяются среди населения. Хотя эти прокламации и имеют, несомненно, большое значение, но причины волнения населения и поводы к нему, думаю, коренятся гораздо глубже и слагаются из многолетних ненормальних отношений экономических и аграрных между землевладельцами и крестьянами [...]

Революція 1905—1907 років на Україні: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 60—61.

З рапорту стародубського справника чернігівському губернатору про аграрний рух у Чернігівській губернії (1905 р., травня 23)

В ночь на 22 мая в Медведове сгорели гумна, табачные сараи и молотилка, принадлежащие землевладелице Александре Васильевне Бороздной; дознанием, произведенным приставом 1 стана вверенного мне уезда, переданным судебному следователю, установлено, что пожар произошел, вне всякого сомнения, от поджога, т. к. одновременно пламя показалось с двух концов, друг от друга на далеком расстоянии, — убытки владелица понесла до 10 000 рубл., причем сгоревшие постройки были застрахованы в сумме до 7 тысяч рублей.

Сгоревшие постройки были расположены за садом, вдали от экономических построек, почти в поле, почему злоумышленников поджога в данное время обнаружить нет возможности, тем более, что с уверенностью можно сказать, что совершенный поджог — это акт мести крестьян над помещиком (Янжулом).

Донося о вышеизложенном, я считаю необходимым почтительнейше представить мое мнение, назревшее путем изучения медведовского инцидента. Дело медведовское берет начало с 1892 года, т. е. с момента, когда земский начальник Быков, вручая общественные планы, присланные из упраздненной межевой палаты, вручил, между прочим, и злосчастный план «лит[еры] К», по коему значилось, что крестьянам с. Медведова замежовано 90 дес. 2040 саж.; землею этой с этого момента и по настоящее время крестьяне никогда не владели, но вручение земским начальником генерального плана («лит. К») крестьянам Медведова дало последним право предъявить иск к помещице Бороздной; иск этот длился до 1902 года и, наконец, Сенат постановил, что земля эта составляет собственность Бороздной и надпись на плане «лит. К» сделана была, видимо, ошибочно.

Крестьяне, будучи уверены в своей правоте, решением Сената не удовлетворились, и, получив почему-то обратно в руки из окружного суда злосчастные планы «лит. К», просили межевое отделение губернского правле-

ния командировать землемера для восстановления межевых знаков на всех их землях, а в том числе и по плану «лит. К».

Межевое отделение удовлетворило их просьбу целиком и командировало в 1904 году землемера, который предварительно предупредил всех смежных владельцев, в том числе и доверенного Бороздной — зятя ее Янжула, но последний почему-то не обратил никакого внимания на это обстоятельство, и крестьяне беспрепятственно и без возражений восстановляли межи на землях, значащихся на злосчастном плане «лит. К».

Это обстоятельство ободрило крестьян, и они задумали в начале апреля сего года самовольно, скопом, запахать часть участка «лит. К», который подлежал запашке под овес.

Предложения эти были заблаговременно известны землевладельцу Янжулу и земскому начальнику, но они порешили, что по увещевании крестьяне откажутся от своего намерения и не решатся на самоуправство, граничащее с насилием. Но вышло обратное, вследствие чего последовало распоряжение вашего превосходительства о присылке казаков, и его превосходительство господин вице-губернатор приезжал в Медведово для восстановления владения Бороздной, нарушенного крестьянами.

Но, очевидно, крестьяне, не покаялись и идут напролом: поджог строений — это первое возмездие за перепашку земли, при участии казаков; ныне же они почти полуоткрыто высказываются, что жать жито и пахать под озиму на уч[астке] «лит. К» они будут, и ни казаки, ни «порка» их не остановят [...]

Революція 1905—1907 років на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 181—182.

З донесення начальника жандармського управління м. Одеси про прибуття у порт міста повсталого броненосця «Потьомкін» (1905 р., червня 23)

Прибытие в Одессу с взбунтовавшимся экипажем броненосца «Потемкина» явилось для Одессы настоящим бедствием. Не имею данных утверждать, что броненосец этот прибыл в Одессу для усиления бывших тогда уже здесь беспорядков, но несомненно, что беспорядки эти не достигли бы тех грандиозных размеров, каких достигли, если бы броненосец сюда не прибыл.

Узнав о настроении экипажа броненосца, революционные элементы города Одессы в лице студентов и курсисток, пробрались на броненосец, где, оказалось, и завладели настроением экипажа. Они же несомненно распустили и тот слух, что броненосец будет бомбардировать Одессу, если в собравшуюся в порту толпу будут стрелять войска. Слух этот, подкрепленный двумя пущенными в город с броненосца боевыми снарядами, повидимому, и приостановил распоряжение военного начальства стрелять в грабителей и поджигателей порта. И только уже тогда, когда пожар доходил

до таможенных зданий, управляющий карантинным округом статский советник Дамаскин, для недопущения пожара к этим зданиям, просил разрешения командующего войсками стрельбою в буйствующую толпу задержать ее дальнейшую разрушительную работу.

Произведенных нескольких залпов было достаточно, чтобы остановить эту толпу, не вызвав бомбардировки Одессы броненосцем. Дальнейшее распространение пожара было приостановлено.

Точно определить, что именно сгорело в порту, не представляется возможным.

К представленному уже мною перечню сгоревшего имущества могу добавить, что сгорело: до 100 вагонов, стоявших на Портовой линии, до 50-ти мелких судов и почти все постройки, находившиеся в порту, и хранившееся в них имущество. По слухам убытки простираются свыше 10 миллионов рублей.

Объявление Одессы на военном положении, приведение в исполнение грозного закона, соединенного с этим положением, а также пущенные «Потемкиным» снаряды в город, масса человеческих жертв от стрельбы войск и сгоревшие на пожаре произвели потрясающее впечатление не только на бунтарей, но и на все население города. Масса жителей выехала из Одессы. Бунтари и оставшееся население уныло бродят по улицам, не нарушая в последние дни ничем порядка в городе.

Торговля замерла, и предметы первой необходимости добывались с трудом.

Грозным представлялось также и то, что может ожидать население, если фабричные рабочие не примутся немедленно к работам, так как отсутствие средств на прокормление их и их семей возможно побудит рабочих к грабежам, хотя можно также ожидать, что утомленные продолжительной забастовкой фабричные рабочие, под впечатлением событий последних дней, событий, ими не предвиденных, усиленных появлением «Потемкина», может их побудить обдумать свое положение и приступить к работам, что в действительности и случилось: рабочие всех заводов, за исключением 3-х, стали на работу.

Подготовляя всеобщую забастовку, революционеры всех фракций внесли в эту преступную деятельность каждый все то, что могло усилить беспорядки. Изготовленные разрывные снаряды, предназначенные для бросания в войска, полицейские участки и некоторых должностных лиц, — были употреблены в дело, ранив при разрыве 6 казаков, 1 надзирателя и несколько человек из публики и убив одного казака 15-го числа. Одной бомбой был убит сам преступник и городовой, задержавший его, когда бомба эта предназначалась, повидимому, для войск, расположенных около собора, [но] была брошена у самого собора преступником при его задержании, другой же преступник, несший бомбу также вблизи собора, был указан чинами охранного отделения для задержания, но скрылся, и бомба эта была брошена 15-го июня на Екатерининской площади в казачий наряд, причинив указанные жертвы. [...]

Распрошенный мною старший боцман броненосца «Георгий Победоносец» в общем изложил, как на этом броненосце, так и на «Потемкине» события, указанные в телеграмме и по сути представляющиеся в следую-

щем: команда броненосца «Потемкин», распропагандированная текущими событиями революционными, очевидно, воспользовалась предлогом о недоброкачественности пищи во время плавания, возмутилась, перебила 7 офицеров, а остальных арестовала, выбрав из них себе командира в лице прапорщика Алексеева. Прибывши в Одессу и став на рейде, команда приняла к себе на борт революционеров и, укрепившись советами и наущениями последних, задумала овладеть и склонить на свою сторону остальные суда эскадры. В последующие дни она овладела военным судном «Веха», спустила на берег всех офицеров, кроме 4-х, и стала ожидать эскадру, не оставляя без внимания Одессы. Для похорон убитого матроса была отослана депутация к командующему войсками с просьбой разрешить похороны, под угрозой стрелять в город в случае отказа. За убитых двух матросов во время возвращения с похорон и возникшей ссоры с войсками «Потемкин» дал по городу два боевых выстрела.

Революція 1905—1907 років на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 116—118.

Телеграма товариша Міністра внутрішніх справ командуючому військами Київської військової округи про повстання в Харкові (1905 р., жовтня 12)

По имеющимся сведениям в г. Харькове в настоящее время царит полное открытое восстание. Между тем со стороны войск, призванных в помощь гражданским властям для подавления беспорядка, замечается крайняя нерешительность действий. Кроме того, войск в Харькове, ввиду периода вольных работ, очень мало; губернатор настоятельно просит немедленно подкрепления военной силы, в виде бригады пехоты и полка кавалерии, в дополнение к вызванным уже частям из Чугуева, Ахтырки, Лебедина и Белгорода, о чем я и телеграфировал командующему войсками Киевского военного округа.

Сообщая об изложенном, покорнейше прошу ваше превосходительство не отказать в содействии к скорейшему командированию в Харьков испрашиваемых местным губернатором подкреплений и к более энергичному действию войсковых частей.

Революція 1905—1907 років на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 198—199.

Уривок з першотравневої прокламації харківської групи «Вперед» (1905 р.)

Товарищи! Ежегодно чествуемый пролетариатом Европы и всего мира великий день 1 Мая у нас в России совпал в этом году с праздником пасхи. Два разных мира сталкиваются в этот день, люди двух непримиримых

направлений собираются чествовать его: один — во имя старых, отживающих начал, другой — во имя светлого, нового будущего, несущего всем тепло и радость. Один — под знаменем самодержавия и православия, другой — под красным знаменем революционного пролетариата, одни — за вечное неравенство и угнетение народа властями и капиталистами, другие — за социализм, равноправие и свободу от насилия и произвола. В церквях, под звон колоколов и дым кадил и свечей, сытыми и лицемерными попами с амвонов произносятся речи, призывающие народ к тьме и невежеству, оправдывающие преступную политику царя и предающие анафеме борющийся с ним пролетариат. Здесь именем бога освещают подлую, бессмысленную войну с Японией, уносящую сотни тысяч народных жизней, миллиарды рублей из его имущества. Здесь приготовляют избиение детей, интеллигенции черной сотней, призывают брата идти на брата, организовывают позорные еврейские погромы во имя христа, говорившего о любви даже к врагам. Тех же, кто борется за лучшее будущее для себя и будущих поколений, кто протестует против политического и экономического гнета, беспощадно расстреливают, посылая целые полки вооруженных солдат [...] Но, к счастью, не в одной затхлой и зачумленной атмосфере издыхающего строя приходится нам жить. Светлым, здоровым воздухом веет от рабочих собраний 1 мая [...]

[...] Всем светит здесь заря грядущей революции, нового социалистического строя, где не будет классового деления на капиталистов и пролетариев, где все будут свободными и равноправными строителями своей жизни. Свет знания будет достоянием каждого, и гордый своей свободой человек найдет все условия к мощному росту своих духовных сил.

На пути к этому светлому будущему у нас, товарищи, есть враг, враг лицемерный и жестокий, — это царское самодержавие [...]

Революція 1905—1907 років на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 88—89.

З резолюції IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП про ставлення до національних соціал-демократичних партій (1906 р., квітень—травень)

Беручи до уваги:

1) що в ході революції пролетаріат усіх національностей Росії дедалі більше згуртовується спільною боротьбою;

2) що ця спільна боротьба веде до все більшого зближення різних національних соціал-демократичних партій Росії;

3) що в багатьох містах утворюються вже, замість колишніх федеративних, злиті комітети всіх національних соціал-демократичних організацій даної місцевості;

4) що більшість національних соціал-демократичних партій не наполягає вже тепер на принципі федерації, справедливо відкинутому II з'їздом Російської соціал-демократичної робітничої партії, — ми визнаємо і пропонуємо з'їздові визнати:

а) що необхідно вжити найенергійніших заходів до якнайшвидшого злиття всіх національних соціал-демократичних партій Росії в єдину Російську соціал-демократичну робітничу партію;

б) що основою об'єднання повинно бути повне злиття всіх соціал-демократичних організацій кожної місцевості;

в) що партія повинна фактично забезпечити задоволення всіх партійних інтересів і потреб соціал-демократичного пролетаріату кожної даної національності, зважаючи і на його культурно-побутові особливості; способом такого забезпечення можуть бути: влаштування окремих конференцій соціал-демократів даної національності, представництво національної меншості в місцевих, обласних і центральних установах партії, створення окремих груп літераторських, видавничих, агітаторських і т. п.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. І.
Київ, 1976. — С. 152—153.

Лист селян-радикалів Галичини та Буковини до селян-депутатів російської Державної думи (1906 р., травня 1)

Брати!

[...] Від того, який лад настане в російській Україні, залежить безпосередньо й наша доля, а то вже тому, шо в Росії наших рідних братів, як бачите, всемеро більше, ніж нас тут, і ми, що боремося з ворогами своїми — шляхтичами та чиновниками польськими, мадярськими, німецькими, румунськими й т. ін. — вже над 600 років, знемагаємо в тій боротьбі, і без підмоги російської України не в силі забезпечити собі кращої долі.

[...] Війна Росії з лицарями-японцями здерла запону з російського чиновництва, і перед очима вашими та й усього світу явилася, в усій своїй гидоті, гниль того чиновництва та й усього самодержавного ладу в Росії. Оттоді й знялася грізна домашня війна між тим чиновництвом і його супротивниками [...] по всій Росії, та й довела Росію до повної руїни.

Аж тепер урядники, з царем на чолі, попустили трохи народам і скликали вас осьдечки, на всеросійське пожарище. Скликали, та й кажуть вам: — Спасайте! Так є! Ви маєте спасати! [...]

Але кого спасати?..

Вже ж не тих самих царських чиновників, що своїм самовільним, злочинним господарюванням довели Росію до такої погибелі!

[...] Ви мусите, власне, розібрати й погасити недогарки старого будинку, вийняти його гнилі підвалини, покласти нові, а тоді й починати зовсім новий державний будинок. [...]

Але ж, дорогі брати! — на те, аби ви могли справитися добре, совісно, — на те треба найперше, аби ні царські чиновники, ані сам цар не мали права вам, майстрам нового ладу в Росії, виривати язики, відтинати руки або й голови, — на те треба повної волі ваших осіб і ваших добрих намірів, яко репрезентатів народу, та й права шукати самим долю Росії. А се й є одне з основних політичних прав. А таких основних прав треба й усім тим міль-

йонам, які вас вибрали, по гіркій біді, на послів. Без основних політичних прав ані ви не покладете порядного державного зрубу, ані ті мільйони не викінчать того будинку і не зможуть узятися безпечно навіть за свої теперішні осібні господарствечка, а не то розв'язувати аграрну справу.

Треба вам і репрезентованим вами мільйонам ось яких постанов:

1) аби не вільно було бити й карати людей на смерть;

2) аби не вільно було жандармам ні заарештовувати нікого, ані влазити до помешкання без постанови суду;

3) аби не вільно було ні конфіскувати, ані оглядати приватних листів і телеграм;

4) аби не вільно було висилати будь-кого адміністративним порядком; аби всякому вільно було жити й працювати там, де хоче;

5) аби вільно було всякому говорити й писати, приватне й прилюдно, такою мовою, якою хто хоче;

6) аби вільно було всякому вірити, як хто хоче, справляти прилюдно богослужіння й обряди кожної віри, досліджувати науково-релігійні справи і не давати того до духовної цензури (котру треба скасувати); аби церква була відділена від держави, не підпирана з державного скарбу, але вдержувана самими вірними; наука ж по церквах аби була рідною мовою вірних;

7) аби вільно було всякому говорити й писати що хто хоче, видавати газети й книжки всіма мовами, які хто хоче, без цензури (котру треба скасувати), аби вільно було виставляти на сцені театральні штуки та й навчати — без цензури й відповіді, хіба за карними законами, перед судом присяжних;

8) аби вільно було людям сходитися на збори й віча, без дозволу властей, подавати петиції та заяви видимими знаками (рисунками, прапорами, процесіями й т. ін.), шануючи при тому безпечність сторонніх осіб;

9) аби вільно було засновувати всякі спілки й товариства;

10) аби вільно було носити зброю та вправлятися по-військовому, шануючи при тому порядок і безпечність сторонніх осіб;

11) аби вільно було всякому скаржитися в суді на чиновників і їхні канцелярії за порушення законів та інтересів особи чи гурту, та й аби за таке порушення була гостра кара на чиновників;

12) аби вільно було всякому противитися беззаконним учинкам або беззаконним запорядкам чиновників;

13) аби всі люди мали рівні громадянські права та рівні обов'язки.

Отеє була б найважливіша частина політичних прав, — прав особи й громадянина, — які треба б проголосити й закріпити зараз же [...]

Як бачите, то ми зовсім не вузькі націоналісти. Ні! — ми бажаємо всесвітнього братства народів. Але ми допевнилися, що, властне, до такого братства нашому народові не дорости без забезпечення собі повного права розвою, а се можливо лише за повної національної автономії. [...]

Ми не сховаємо перед вами, брати селяни, того, що наш національний і людський політичний ідеал — українська всенародна республіка. Але ми тямимо добре, що до тої мети нам іще дуже далеко [...] Національна автономія, по сім і по тім боці нашої історичної прірви, автономія з повною можливістю вільного обміну між нами — се те найменше, до чого ми мусимо змагати з усіх сил, бо від сього залежить наше життя або наша смерть.

Такої ж автономії й загальної волі бажаємо ми й усім іншим націям Росії.

Прикладіть же, брати посли, свої тверді руки до зведення такого вільного ладу в Росії [...] і поставите собі нерукотворний пам'ятник, бо прислужитеся мужикам усіх націй Росії та й Австрії, де, власне, тепер закипіла найзавзятіша боротьба за заведення рівного виборчого права, поставленого на чергу самим урядом, і то, головно, під напором революції в Росії. [...]

Ми певні, що й між великоруськими послами знайдуться щирі прихильники справжньої волі, зокрема й децентралізації національної. І тут ми мусимо ще раз обернутися з гарячим проханням, особливо до вас, селян, між великоруськими послами. Брати! Дайте доказ, що ви та й репрезентовані вами маси великоруського селянства не те, що великоруські пани-чиновники! Пошануйте права рідної мови мужиків усіх інших націй Росії, бо від сього залежить просвіта тих мужиків, а значить, і мужицька справа в усій Росії. [...]

Письмо українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів російської Державної Думи в Петербурзі.
Львів, 1906. — С. 1—16.

Таємний циркуляр Міністра внутрішніх справ П.А.Столипіна про неможливість суміщати службу в урядових установах з належністю до політичних партій та організацій (1906 р., вересня 30)

Совет Министров в заседании сего сентября преподал руководящие указания по поводу несовместимости службы в правительственных учреждениях с принадлежностью к политическим организациям противозаконного направления.

[...] В этих видах Вам надлежит ныне же поставить в известность всех подведомственных Вам служащих по назначению и по вольному найму относительно изданного Советом распоряжения и, в случае уклонения кого-либо из них от выполнения последнего, принимать соответственные меры, сообразно степени предоставленной Вам власти. При этом служащие в казенных учреждениях Министерства внутренних дел, назначаемые на должности Вами или подчиненными Вам органами власти, а также служащие по вольному найму в земских, городских и сословных учреждениях должны быть за нарушение указанного распоряжения Совета Министров увольняемы немедленно от службы [...]

Что же касается до служащих по выборам в земских, городских и сословных установлениях на должностях, соединенных с правами государственной службы, то [...] возбуждению вопроса об удалении лиц означенной категории должна предшествовать строгая оценка поступивших в Ваше распоряжение данных. Внесение в подлежащее губернское присутствие одних непроверенных указаний на неблагонадежное направление того или другого служащего по выборам может повлечь за собою отказ в Вашем требовании и поставить правительственную власть в несоответственное ее достоинству

и полномочиям положение. Поэтому прежде принятия указанных мер и в виду значительного числа служащих в городских и общественных установлениях лиц, известных в данной местности своими оппозиционными и даже радикальными убеждениями, Вам надлежит предварительно собрать такой материал, который, хотя и не давал бы оснований к уголовной ответственности данного лица, но свидетельствовал бы с несомненностью о том, что оно в своей активной деятельности проявляет противоправительственное направление и принадлежит к одной из организаций, упомянутых в циркуляре Совета Министров. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 4: Документи і матеріали.
Київ, 2009. — С. 849—851.

З обвинувального акта в справі про повстання 21-го саперного батальйону (1907 р., червень)

4-го июня 1907 года в двенадцатом часу ночи в лагерях 21-го саперного батальона, расположенных под гор. Киевом, часть нижних чинов 1-й роты, быстро поднявшись с постелей и одев мундиры или темные рубахи и фуражки, без чехлов забрали ружья и стали строиться; в то же время некоторые нижние чины той же роты ворвались в цейхгауз и силою отняли у помощника каптенармуса Гольника хранившиеся там патроны, которые и были разобраны нижними чинами 1-й роты.

Вслед за 1-й ротой поднялась 2-я военно-телеграфная рота; нижние чины ее, при участии руководителей восстания, вооружились, вторглись в свои цейхгаузы и силою или угрозою забрали патроны.

Вслед за тем началась беспорядочная стрельба в лагере отчасти по офицерским баракам 21-го саперного батальона, отчасти вверх и по направлению левого фланга общего расположения 3-й саперной бригады, перпендикулярно к лагерю трех упомянутых рот 21-го саперного батальона. Офицеры этих рот отсутствовали и никаких мер к подавлению начавшегося мятежа принято не было; лишь во 2-й роте командир ее сделал в тот день распоряжение о раздаче патронов наиболее надежным людям, но распоряжение это фельдфебель Лысак выполнить не успел и, при попытке охранить цейхгауз от разграбления, сам был обращен в бегство ударом приклада. В несколько минут лагерь трех рот 21-го саперного батальона оказался во власти бунтовщиков. В 3-й роте, расположенной на правом фланге общего лагеря, подпоручик Александров собирался оказать противодействие бунту, послав будить людей и сообщив о происходящем ротному командиру, но, прежде чем рота успела выстроиться и получить патроны, явились бунтовщики и захватили цейхгауз, при этом фельдфебель 3-й роты Овсянников, защищая цейхгауз, вступил в борьбу с одним из главных деятелей восстания — ефрейтором 1-й роты Швецовым, но, не получив помощи от людей своей роты, избит был прикладами и выброшен из барака; после этого нижние чины 3-й роты частью разбежались, частью присоединились к бунтовщикам. Вскоре в 3-ю роту прибыл ротный ее командир

штабс-капитан Акулов, который остановился сзади бараков и несколько раз крикнул: «3-я рота ко мне». Последовавшим затем выстрелом из-за выступа барака штабс-капитан Акулов был убит наповал. Восставшие нижние чины 21-го саперного батальона вбежали в соседние бараки 4-й и 1-й рот 14-го саперного батальона, убеждая людей этих рот присоединиться к ним, но в 4-й роте уже был налицо ротный ее командир, капитан Шабанов, и рота, не примкнув к мятежникам, построилась по команде капитана Шабанова и была им уведена вниз, к цейхгаузу, для получения патронов.

Не присоединилась к бунтовщикам и 1-я рота 14-го саперного батальона, которая вначале после прихода бунтовщиков разбежалась по другим баракам, а затем, по приказанию офицера, выстроилась в своем бараке, ожидая раздачи патронов. На выручку 1-й роте 14 саперного батальона была двинута строем к передней линейке 4-я рота того же батальона, но выстрелы мятежников, ранивших 4 нижних чинов этой роты, заставили ее разбежаться; после того, 4-я рота снова собралась и выстроилась сзади лагеря. В это время мятежники, убедившись, что им не удастся вызвать общее восстание, стали разбегаться по баракам и из лагерей.

Между тем, роты соседнего 5-го саперного батальона были уже выстроены, и командиром его, полковником Вербицким, сделаны соответствующие распоряжения для прекращения беспорядков. Когда полковник Вербицкий находился при второй роте своего батальона, туда подошли два бунтовщика с приглашением роте присоединиться к ним; в этот момент один из рядовых 2-й роты 5-го саперного батальона, выскочив из строя, закричал: «Товарищи! Неужели мы выдадим?», но был тут же схвачен и арестован. Тем временем толпа нижних чинов 21-го саперного батальона отправилась к центру лагерного расположения с возгласами, приглашая построенные роты присоединиться к ним, но окрик полковника Вербицкого и угроза его стрелять заставили толпу эту обратиться в бегство; когда после троекратного сигнала последовал залп военно-телеграфной роты 5-го саперного батальона, -- на плацу не осталось никого из мятежников, и все беспорядки оказались подавленными.

Революція 1905—1907 років на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1949. — С. 443—445.

Програма Української трудової громади в II Державній думі (1907 р.)

Порішивши одділитися в самостійну парламентську українську громаду і повиходити для цього з инших фракцій, до котрих ми попереду належали, ми добре розуміли, який це важкий вчинок, і уважаємо потрібним, щоб не було ніякого непорозуміння, прилюдно висловити ті причини, з яких це сталося.

Російська імперія, як відомо, виникла з Московського царства, котре витворилось більш менш насильним прєднанням сусідніх держав і земель. Вона поширилась і зміцніла теж через подібні захвати як в Європі так і в

Азії, — і тепер складається з багатьох ріжних частин, що иноді держаться купи лише оружною силою і дуже боляче відчувають, що вони підлеглі пануючому великоруському народові і його центральному правительству. Вони тим глибше почувають свою підлеглість, що як тільки котра з цих невеликоруських частин спробує хоч трохи оберегти свої національні осібности, то на це вже правительство дивиться, як на політичний сепаратизм (бажання одділитися), котрий згрожує цілості і єдности російської держави.

Тепер, коли Російська імперія зробилась конституційною державою і коли її основні закони (статьї 72—81) забезпечують усім російським громодянам, не розбіраючи нації та віри, вільний розвиток, ми не тільки не бачимо в законодавчій діяльности правительства якоїсь переміни поглядів на права невеликоруських народів, але в газетах, близьких до уряду, чуєм старі обвинувачення в політичнім сепаратизмі, — і цим обвинуваченням, як видно, співчивають і деякі з політичних партій, що виробились в Думі.

Між тим політичне одділення од Росії кого-небудь з її безправних народів, — так само й України, — ми признаємо за неможливе і небажене.

Не кажучи вже про те, що таке одділення порушить загальну політичну рівновагу Європи, що воно може викликати чужоземне втручання і закінчитись новим поневоленням народів, що шукають волі, — це політичне одділення, щоб його здійснити і забезпечити на далі незалежність і силу нової держави, вимагало б такого напруження економічних сил, якого така держава не змогла б витримати. Далі, коли б такій державі і посчастило, вона конечно мусіла б підпасти під економічну і політичну залеглість од дужчих сусідів, так, як це ми тепер бачимо у Руминів, Болгар, Сербів, Чорногорців і т. и. З другого ж боку, народи, що складають сучасну Россію, за сотні літ спільного житя дуже багато внесли в загально-державний культурний і матеріальний капитал — і не можуть зректись од нього. Не витворювати нові держави по старим зразком повинні тепер поневолені народи Росії; вони повинні йти до такого перероблення російської держави, як вже там вона не склалась, — щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі.

Отже, ми не признаємо ні можливим, ні бажаним порушення цілості і єдності Російської держави, а навпаки бачимо в тій цілости і єдности конечну умову сили для забезпечення будуччини всіх народів Росії, — і про це заявляємо зовсім певно і рішуче.

Але ця цілість та єдність російської держави буде міцна і непорушна лише тоді, як народи, що складають Росію, будуть звязані між собою не військовою силою і централізацією урядування, а через справжню спільність інтересів, котру всі будуть признавати. Вживання трохи не всіх економічних і політичних сил держави на те, щоб удержати слухняними всі її ріжні частини і щоб піддержати адміністративну централізацію, вже привело до того, що добробут люду і навіть зовнішню безпечність краю тепер не можна уважати за певні.

Один тільки єсть вихід з цього становища. По нашому глибокому переконанню, — це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну і територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської Імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоурядування.

Через те, маючи на увазі, що жодна з політичних партій Державної Думи не виставила досі питання про краєву автономію в усій повноті і для всіх недержавних народів Росії, а в тім і для нашого рідного краю — України, ми ставимо своєю особливою метою досягнути цього не резолюціями чи політичними програмами, а міцними державними установами; для цього, а також і для оборони всіх окремих інтересів України в загальнім законодавстві, ми — рішили з'єднатись в одну українську парламентську громаду, повиходивши для того з партій, до котрих ми досі належали.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1.
Мюнхен, 1983. — С. 160—161.

З листа В.Г.Короленка до Х.Д.Алчевської (1908 р., травня 20)

[...]

Певним напрямкам українського руху я щиро співчуваю і, звичайно, далекий від того, щоб усю сучасну українську літературу звинувачувати в ненависницькому націоналізмі або приписувати їй огулом історичний романтизм. Мені тільки здаються дивними постійні скарги на російську літературу, яка «мало співчуває» [...] Такі речі, як широке співчуття, не вимагають, а беруться, і не скаргами та скиглінням, а яскравою і сильною роботою в своєму напрямку. Смішні також зазіхання на особистість і душу «російських» письменників, прізвища яких закінчуються на енко. Це — щось схоже на те, що було з приволзькими татарами: вважаєшся за списками православним — молись нашому богові, називаєшся *енком* — давай сюди душу! Недавно в «Раді» була стаття, викликана моєю «Історією сучасника». Написано цілком літературно, без вилазок певного тону, але все ж автор говорить про якесь «відречення від національності», до того ж «в сторону найменшого опору». Це значить, що автор читав «Історію» і не захотів побачити головного: три племінні почуття паралізували одно одне і кінець кінцем не було *жодного*. Потім прийшла російська література і взяла ростущу душу собі. Чим? Великоросіянством? Яка дурниця! Ні, — саме тим, що приваблювало в 70-х роках юні кадри і кавказької і української молоді в загальноросійський рух: широкою демократичністю, відсутністю націоналізму, широкими формулами свободи. «Сторона найменшого опору» для мене особисто виявилася лише Вяткою, Перм'ю, Якутською областю (за відмову присягати тому «великоруському» порядку, який однаково гнітив українця, кавказця, костромича і поляка). Але для інших, уже найчистіших українців, як Лизогуби, Лозинські, Попки — «сторона найменшого опору» виявилася шибеницею або каторгою. В тому-то й річ, що це питання ширше, аніж суто літературне. Річ не в тому, чому деякі *енки* пишуть по-російському. Інакше не вміють, — от і все. А от питання: чому ціле покоління йшло в загальноросійський рух, який вимагав простору і давав його молодій самовідданості без національно-племінних рамок, які тому й заперечувались.

Ну, та це питання, про яке в короткому листі не висловишся.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 239—240.

З виступів українських послів в Австрійському парламенті при обговоренні українсько-польської справи (1908 р., травня 20—26)

Промова посла тов. Яцка Остапчука

Ходить тут, мої панове, безперечно о дуже важну справу, о справу велику і наглу. Ходить о нещасні відносини в краю, заселенім через два народи, котрі ніби доля на те звела до купи, аби був доказ, що жити в незгоді і бити ся — можуть і так близькі собі народи, якими є Поляки та Українці.

Видко, що на такий стан польсько-українських відносин в краю складають ся певні причини.

Ніхто нині не може сумнівати ся в тім, що в першім ряді за лихо, яке в Галичині коїть ся, за порядок, який тут панує — винна є і відвічати повинна польська шляхта, в якої руках находить ся ціла судьба нашого краю. Не буду широко говорити про господарку польської шляхти. Се значилоби повторяти те, що нині добре кождий знає, що особливо знає всякий, хто інтересує ся публичними справами нашої держави. Впрочім не якісь там чужі, але таки якраз польські історики, ба навіть такі, що то шляхту люблять, її славословлять, — осуджують її остро за її гуляще бурливе житє, — за її варварське поведенє з бідним, поневоленим, спокійним народом. Прочитайте історію Польщі новозаіменового намісника Бобжинського, або ще ліпше, читайте ви історію иншого польського історика, Лозінського «Prawem i lewem» — «Правом і безправєм», — а переконаєте ся, що та шляхта своєю деморалізацією і здичинєм накликала на себе гнів найспокійнійших, народних мас. Не диво отже, що Лозінський в своїй історії каже: «cnota Polaków leży poza Polakami». Лозінський очевидно помиляє ся тут, бо прецінь трудно брати на рахунок цілого польського народу те, що робила шляхта. Працюючий народ польський, хлоп польський був спокійним і нікому нічого не винен, ба навіть тим самим кулаком був битий і тими самими ногами доптаний, що український хлоп. Як доказ на те згадаю лиш тарнівську різню, коли то польські хлопи вирізали 1846 р. чотири тисячі панів в Тарнові.

Коротко кажучи: тяжке і невиносиме було житє навіть для польських людових мас за часів Польщі, але тим тяжше і тим гірше приходило ся жити тоді українському народови. Народні пісні і оповідання українського народу є переповнені терпінєм і болями, які наш бідний нарід цілі столітя мусів зносити від своїх душегубів. Память таких народних тиранів, як Стадницкі, як Потоцкі, або як їх звуть серед люду, Каньовскі як Вишневецкі і другі — ніколи не загине серед люду.

Не диво отже, що український народ часто зривав ся проти своїх гнобителів, аби

видертися з їх пазурів.

І ось власне через ті пориви, і через те, що наш народ бажав для себе волі, або бодай трохи ліпших умов житя, називає польський писатель Сєнкевич, а з Сєнкевичом всі названі і неназвані вшехполяки тай наші питомі

царофіли — кождого сьвідомого Русина-Українця, гайдамакою, простим розбишакою, хотяй всі ті панове повинні знати, а певно знають, що ті народні пориви — повстаня нераз вибухали зі страшною непогамованою силою і потягали за собою всьо, що було живе та хотіло жити.

Та мігби може хтось сказати, що ті старі-дикі часи давно минули ся, тай, що тепер у нас цілком инакше, — зовсім добре.

Заявляю і підчеркує отеє:

Ті порядки які у нас в Галичині панують — є ніби продовженєм тих порядків, які панували в нашім краю і загалом в цілій колишній Польщі ще тоді, як то шаліюча польська шляхта гуляла — брикала і тим свою батьківщину виряджала на загибель. Польські шляхтичі самі знають найліпше, яка вина спадає на них за їх діла. Нехай буря шаліє довкола нас, ми сего не боімо ся, бо маємо безпечний дах над головою — казав перед трома роками в галицькім соймі один з тодішних провідників галицької шляхти ґр. Войтек Дідушицький, котрого шляхта посадила відтак на міністеріяльне крісло, аби могла бути ще безпечнійшою.

Тай люди в широкім світі нераз гостро картали ті наші галицькі порядки. Тай між тою правлячою клікою сидять люди, які не в силі спокійно дивити ся на те, що їх товариші виробляють та нераз говорять, що то не веде до добра. [...]

Промова посла тов. Гната Дашинського

Жалоби Українців, які від цілих десятиліть, чуємо в палаті, підносять ся з новою силою. Чи Палата матиме моральну силу, чи зможе показати політичну розвагу, щоб супроти сих жалоб заняти належне становиско?! Чи Палата виявить сильну волю, щоб рани Галичини вилічити, приготовити господарські, політичні, адміністраційні і культурні реформи та завести мир, про який ґраф Дзєдушицький з піднесеними руками ревно молив, чи сторонництва більшости та їх правительство схотять приняти ту саму позу парляментарного зблязованя, певного рода парляментарного кретинізму, як дотепер?! Ходить тут о четверту часть держави, о вісім мiлiонів людности, о два народи, о великий граничний край — ходить о важну справу. Також те, про що вчера сказав міністер внутрішних справ, звучить як легковаженє. Ніхто не може опертись вражіню, що

морд з 12. цьвітня

надав сій діскусії трагічну вагу, ніхто не може мовчанєм поминути сего факту; становиско Поляків до Українців перед 12. цьвітня було б може зовсім иньше як тепер. Маю щире бажане, щоб пролита кров намісника не тільки у сторонництв, що взаїмно поборюють ся, але також у правительства викликала непохитну волю прямованя до щирого миру та реформ. Правительство не зможе ніколи скинути з себе вини перед судом історії за те, що богато, богато завинило на поли адміністрації. Правительство не зможе однаково і дальше збувати сю справуількома байдужними словами; бож коли не нині, то прецінь завтра буде мусіло бачити поважну задачу у тім, щоб політичні відносини в Галичині инакше перетворити. Ні один рік не минає, в якім не булоб чути про масові жалоби до правительства, що прямо

кричать о ратунок. Як заховались однак до тепер провідники правительства супроти сих жалоб? Усі мали однаково заткані уха та однаково камінне серце. Одні були безличні, другі облудні, а вислід усе був той самий: слушність мала все пануюча кліка меньшости, слушність мав усе намісник, його урядники аж до найнисшого жандарма; великі народні партії висьмівано. Чи однак у сім краю настане мир, наколи президент міністрів, що веде

політику мов струсь,

відкине ті тяжкі обжалуваня, чи братовбійча борба шалітиме опісля дальше? Звісно, що пануюче лихо не можна з нині на завтра усунути, але правительство хай раз скаже, що має до сього охоту. На нічо не придасть ся, наколи Палата нині з сьої цілої справи сіном викрутить ся. Власне соціяльні демократи, які в сих тяжких часах є одинокою партією, яка проти шовінізму збудувала сильні тами, яка не далась одурити народною ненавистію, власне соціял-демократична партія має право іменем працюючих кляс обох народів поставити се запитане: Що хочете зробити, щоб в Галичині впровадити иньші відносини?

Не легкою річею було відперти шовінізм з обох сторін, бо маємо в Галичині до роботи з пресою, якої жовтість сьвідчить про правдиву жовтачку. В послідних тиждннях соціял-демократи були формально виставлені на позорище, тому, що не хотіли помагати шовіністам вити. Коли однак колись історія скаже своє слово про сі часи, буде мусіла тоді сказати, що соціялдемократія була одинокою що у неї зневажена людськість могла знайти охорону, наколи у иньших сторонництв охорони не могла знайти [...]

П р о м о в а п о с л а т о в. С е м е н а В і т и к а.

[...] Пан Ґломбіньский і граф Дідушицкий представили Галичину як

правдивий рай.

В дійсности серце народу наповнене розпукою. Відносини економічні такі самі як за панщизняних, середновічних часів. Буржуазія виявляє страшний шовінізм. Овочем шляхоцької господарки є ненастанна пролєтаризація хлопів. Перед 15 роками мав хлоп пересічно 30 моргів ґрунту, нині ледво 3 (Слухайте!), а чверть міліона хлопів не має зовсім нічого, або хиба пів морґа. Знесенє панщини окупив галицький нарід великими тягарами. Наслідком шахрайства при закладаню ґрунтових книг хлопи платять податки за шляхту. Шляхта платить 19 процент податку, то є 2 міліони 800 тисяч корон, а решту то є 81 процент, себто 12 міліонів 400 тисяч корон, платить проче населенє. Цікава річ, що в Галичині платить ся пів міліона, корон за мита, коли всі инші коронні краї в Австрї платять разом тільки 26 міліонів. Галицький хлоп не має лісів, ні пасовиск. Майже нема села, де би не застрілено селянина за оборону зрабованого йому ліса. Через недостачу лісів і пасовиск неможливий новочасний поступ в господарці. Рільні робітники жиють в подібних умовах, як за панщизняних часів. Дідич має дійсно право тілесних кар. Ціле соймове законодавство змагає тільки до задержаня сих відносин. Розділенє меліораційного фонду виходить по більшій части тільки на користь дідичів. Навіть дороги і зелізниці будовані є так, щоби в

першій лінії приносили вигоду шляхті, а не загалови населеня; тому краєві зелізниці мають дефіцити. Ухвалений минувшого року ловецький закон не ввійшов в житє. Вправді той закон містить тільки незначні користи для селян? Все те є причиною еміґрації. Більше як 50.000 людий опускає щорічно Галичину [...]

Українсько-польська справа в австрійськім парляменті.
Промови: послів тт. Яцка Остапчука, Гната Дашинського
і Семена Вітика при галицькій дебаті в австрійськім парляменті
(20—26 мая 1908 р.).
Львів, 1908. — С. 41—43.

З промови Г.І.Петровського на засіданні IV Державної думи з національного питання (1913 р., червень)

[...] У Росії великоросів всього 43 %. Це значить менше половини населення, а тим часом усю решту Росії визнано інородницькою. Таким чином, більшість населення в Росії не має права і можливості говорити рідною мовою і зазнає безконечного насильства і гніту.

Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. В усьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого за те, що витворяють у нас над пригнобленими народностями. [...]

Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси, українці і поляки [...] Чорносотенці та їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується найбільше гноблення слов'янських народностей. Арешти, обшуки, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови, — скажіть, де це ще збереглося? Де це може бути в XX віці?

Напр., таке невинне явище, як музичне товариство в Полтаві, там поліцеймейстер заборонив говорити українською мовою. Директор Миргородської гімназії, переглядаючи програму одного концерту, сказав, що коли буде сказано хоч одне слово на дурацькому українському діалекті, то не буде ні одного учня на цьому концерті. В Лебединській чоловічій гімназії директор теж забороняє говорити українською мовою, і, під час доведення якоїсь алгебраїчної теореми цією мовою, учневі було поставлено двійку. Можливо, ви скажете, що це дрібниця, але ви знаєте, що через ці двійки у нас в середніх навчальних закладах молодь кінчає життя самогубством.

Візьмемо офіціальні дані «Ежегодника России» за 1910 р., видані міністерством внутрішніх справ, кошторис якого вам пропонують схвалити. Ці дані говорять, що в європейській Росії процент грамотного населення становить 30 % — це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій з європейських країн в Австрії.

Але, пп., якщо гидка і кріпосницька ганебна є взагалі російська неграмотність, охоронювана і насаджувана нашим урядом, то вона ще жахливіша на Україні. Я взяв сім чисто українських губерній, тобто губерній, де українське населення становить $^2/_3$ всього населення. Це губернії: Пол-

тавська, Подільська, Харківська, Київська, Волинська, Катеринославська, Чернігівська. І що ж виявилося? Ні в одній з цих губерній грамотність не досягає і тієї середньоросійської величини, яку я щойно навів з офіціального щорічника. У Катеринославській губернії грамотних усього 29 % населення, а потім вона спадає в дальших губерніях до 20 %. Ось точні дані з урядової статистики, взяті відносно того, до якого руйнування і здичавіння веде наш уряд слов'янські нації великої слов'янської держави [...]

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 350—352.

Таємне донесення полтавського губернатора Міністру внутрішніх справ про український рух і заходи боротьби з ним (1914 р., лютого 4)

Доношу ВАШЕМУ ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, что украинское движение, в основу которого положена идея образования автономной Украины под скипетром Габсбургской династии, принимает за последнее время широкие размеры. Роль австрийского правительства в этом движении заключается в обещаниях в будущем, при чем эти постоянные намеки на исполнение этих обещаний служат достаточно надежным средством для возбуждения этого движения и не только не позволяют ему заглохнуть, но и дают ему возможность развиваться все более и более. Удары этой пропаганды направлены между прочим на народную начальную школу, где в лице большинства учащего персонала встречается наиболее благодарная почва для восприятия (подготовки) идей украинского движения и постепенной подготовки молодежи к усвоению понятия о полной обособленности малоруссов от великоруссов. Учащий персонал старается на первых же порах обучения вести последнее на малорусском языке и по возможности продолжать его и в течении всего курса. Не смотря на категорическое требование инспекторов вести обучение только на русском языке учителя уклоняются от этого при всяком удобном случае и приводят постоянно одну и ту же отговорку, заключающуюся в том, что язык малорусский есть их родной язык, что только на этом наречии дети быстро усваивают предмет преподавания и что нет никакой беды в том, что параллельно с русским языком даются объяснения на малорусском, ибо поступающие в школу дети у себя дома все таки говорят и будут говорить с родителями по малорусски. Замечается такое явление: в школе где учитель малоросс — русский язык прививается с трудом, там же где учитель великорусс — учащиеся гораздо лучше говорят по русски. Явление это нельзя признать общим для всех решительно школ, но что оно усматривается в значительной их части и при том в особенности в некоторых уездах, то в этом нет сомнения. В одном из уездов, а именно в Лохвицком, представители украинских стремлений уже определенно высказались по этому вопросу следующим образом: 6 Декабря 1913 года в городе Лохвице на общем собрании Общества Взаимопомощи учителей вынесена была единогласно участвовавшими на собрании 69 членами его резолюция о необходимости преподавания в на-

родной школе исключительно на украинском языке. В состав этих 69 человек значительно больше половины входили учителя и учительницы. [...] Таким образом в Лохвицком уезде стремление доказать рознь русского и украинского языков уже объединено, что ясно подтверждается постановлением собрания. Уезд этот левый вообще и несомненно, что весь состав учащего персонала — украинские сепаратисты. Полагаю, что пример Лохвицкого уезда подействует и на соседние уезды и что попытка эта встретит сочувствие в других местах, ибо выступление сделано не отдельными личностями, а уже сплоченной организацией значительного числа единомышленников. Таким образом чрез посредство школы движение проявляется в стремлениях: 1) доказать рознь русского и украинского языков, а следовательно и народностей этих, 2) создать украинский язык и 3) добиться появления национальной украинской школы. Сельское духовенство в значительной степени также сочувствует украинскому движению и так как оно наиболее близко стоит к сельскому населению, то чрез посредство его идеи эти легче проникают в простой народ. Духовенство открыто пока не выступает, но нисколько не противится движению и при всяком удобном случае дает понять народу, что оно имеет собственный язык и собственную историю. Полтавская Духовная Семинария также является местом, где с наибольшим успехом прививаются те же идеи. Учебное заведение это поставлено весьма плохо в смысле дисциплины: воспитанники крайне распущены, держат себя вызывающе и грубо, никогда Губернатору на улице не поклонятся, стараются проявить какую-то независимость и несомненно культивируют среди себя украинские идеи. Семинаристы, уезжая на каникулярное время в деревню, не мало способствуют там развитию движения, так как отцы их, т. е. священники и другие члены причта не оказывают ни малейшего воздействия на усвоение этих идей, как их детьми, так и вообще всем населением.

Епархиальное Начальство повидимому закрывает глаза на это движение и весьма мало интересуется тем, что делают и думают священники в деревне, а равно не обращает внимания на семинаристов.

Среди интеллигенции замечается также достаточное количество сторонников украинского движения. Появление никогда невиданных раньше афиш «украинского музикально-драматического гуртка» (т. е. кружка), украинских трупп и украинского клуба подтверждают это. Значительная часть служащих Губернской уездной и земской Управ — так называемый «третий элемент», люди сами по себе левых убеждений, являются также благодарной почвой для развития и пропаганды украинских идей и исповедуют мазепинское движение.

Украинский клуб в Полтаве состоит из людей исключительно принадлежащих к тому же движению. Многие украинцы состоят на службе по Министерству Народного Просвещения и занимают профессорские кафедры, примером чего служит Львовский профессор Грушевский, постоянно пребывающий то в Киеве, то во Львове и беспрепятственно руководящий опасной и гибельной работой мазепинского лагеря. На общеобразовательных курсах для учителей, устроенных Полтавской Губернской Земской Управой в 1913 году один из Киевских лекторов, читая историю России,

проводил на одной из них свои мысли о том, что Украина имеет очень мало общего с остальной Россией, в силу своей истории. Весьма прозрачно намекал на самостоятельное существование Украины. Зарубежные Галицийские украинофилы, чрез посредство живущих в Малороссии агентов, ведут непрестанную пропаганду и изыскивают все способы, чтобы укрепить убеждение в необходимости создания автономной Украины, отторгнутой от остальной России, со включением ее в состав Австро-Венгрии на федеративных началах.

Связь Полтавских сепаратистов с галицийскими руководителями доказывается приветственной телеграммой, посланной в 1913 году во Львов от „Полтавской громады». [...]

Секретный донос Полтавского губернатора Баговута
Министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним.
Полтава, 1917. — С. 3—9.

Маніфест Головної української ради (1914 р., серпня 3)

Український Народе!

Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусиля дипльоматії, щоб удержати в Европі мир. Буря війни суне на Европу, і ніщо її не спинить.

Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше.

В таку хвилю нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би в історії держав і народів.

І тому в сій хвилі представники українського народу в Галичині всіх політичних напрямів, які лучить один національний ідеал, зібралися в *Головну Українську Раду*, яка має бути висловом одної думки і одного діла, яке жде його в теперішній хвилі.

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннійшим добром людськости. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна. [...]

Вже підчас попереднього австрийсько-російського напруження з'їзд найвизначнійших діячів усіх українських партій Галичини, який відбувся у Львові 7 грудня 1912 р., заявив, що з огляду на добро і будучність українського народу на випадок оружного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії, як найбільшого ворога України.

Так і теперішня хвиля кличе український нарід стати однодушне проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку.

Дотеперішна пасивність австро-угорської політики супроти затій російського царизму була все визискувана на шкоду інтересів австро-угорської монархії і її народів, а передовсім на шкоду самостійного національного розвитку нашого народу. І тому тепер нашим святим обов'язком є покласти всі свої сили на жертвеннику боротьби за будучність рідної країни.

Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде пораженнє Росії, тим швидше виб'є година визволення України. [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 7: Відродження української державності.
Київ, 2008. — С. 180—182.

Із звернення Головної української ради до українського народу з повідомленням про створення організації «Українських січових стрільців» (1914 р., серпня 6)

Гряде великий час, вибила слушна година! Здіймається пожежа війни, в якій тріснуть кайдани, що давили поневолені народи. В сій пожежі кується будучність України!

Настав слушний час, день нашого воскресення. В сей час український нарід кличе синів своїх до бою за волю України. В сей час нема жертви, яка для нас могла би бути завелика. В сей час одноцілі є наші думки і бажання, однодушні та тверді мусять бути наші діла.

Однодушним рішеннєм Головна Українська Рада з'єднала начальні управи всіх доси в нас істнуючих стрілецьких і руханкових організацій в Українську Боєву Управу.

Українська Боєва Управа стає одинокою старшиною організації українських добровольців, яка одержує назву Українських Січових Стрільців.

В її руки зложила Головна Українська Рада верховну владу над Українськими Січовими Стрільцями, а від Тебе, Український Народе, жадаємо карности і послуху.

Тому взиваємо весь Український нарід дати Українській Боєвій Управі силу, яка потрібна, щоб викувати будучність України. Взиваємо всіх, хто тільки здатний, молодих і старших, інтелігенцію, селян, міщан і робітників, — наскільки вони не обняті мобілізаційним наказом ц. і к. армії — стати однодушно в лави Українських Січових Стрільців під прикази Української Боєвої Управи. [...]

[...] Взиваємо дальше всю нашу суспільність, заможних і бідних мущин і жінок, дати горячу та жертвенну поміч Українським Січовим Стрільцям, а зокрема збирати датки на зброю і на санітарну службу («Червоний Хрест») та слати їх на адресу скарбника Головної Української Ради.

Всіх, хто остає дома, взиваємо нести поміч родинам тих, що несуть своє життє на жертвенник України під австрійським та українським прапором. В тій цілі належить шарварком, громадою обробити поля остаючих під оружем, занятися долею незаможних жінок, дітей та старців та поучити всіх про право родин, покликаних до удержання від держави.

Взиваємо вкінци, хто нездатний до зброї та остає дома, зокрема Вас, українські жінки, нести з бодрим, кріпким серцем розлуку з мужами, синами, братами та милими, тямлячи все і всюди, що покликала їх доля України. Не плакати нам, а сміливо нести жертви, доки вернуть наші полки, несучи Україні Побіду і Свободу! [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 7: Відродження української державності.
Київ, 2008. — С. 182—184.

З маніфесту Верховного головнокомандуючого російської армії великого князя Миколи Миколайовича до українців Галичини (1914 р., серпня 18/5)

Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением в течение веков томился русский народ под чужеземным игом, но ни лестью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая бы остановила русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше подъяремной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, нераздельной и великой России. Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет Господь царственному своему помазаннику, императору Николаю Александровичу всея России, завершить дело великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на сретение русской рати. Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делали швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу, с молитвой за Россию и за русского царя.

Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.
Т. 1: Доба Центральної Ради.
Нью-Йорк, 1954. — С. 6.

З політичної платформи «Союзу визволення України» (1914 р., серпня 25)

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське житє розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставатися німими свідками теперішних подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Обєктивна історична конечність вимагає, аби між західною Европою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утревалення європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнєм вікових його мрій і зусиль.

В зрозумінню сеї історичної конечности російські Українці покликали до житя центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національнополітичних і соціяльно-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищи державної самостійности українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент зв'язують з розбиттєм Росії у війні.

Національно-політичною плятформою Союза є державна самостійність України.

Формою правління самостійної Української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішним устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українськоросійської території буде Союз обстоювати за створеннєм з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, осібного, автономного, краю.

Одночасно зі збудованням самостійної Української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Є се основний економічний постулят Союзу визволення України. [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т.
Т. 7: Відродження української державності.
Київ, 2008. — С. 185—186.

З маніфесту ЦК РСДРП про характер Першої світової війни (1914 р., листопад)

Європейська війна, яку протягом десятиріч підготовляли уряди і буржуазні партії всіх країн, вибухнула [...]

При даному становищі не можна визначити, з точки зору міжнародного пролетаріату, поразка якої з двох груп воюючих націй була б найменшим злом для соціалізму. Але для нас, російських с.-д., не може підлягати сумніву, що з точки зору робітничого класу і трудящих мас усіх народів Росії найменшим злом була б поразка царської монархії, найбільш реакційного і варварського уряду, який гнобить найбільшу кількість націй і найбільшу масу населення Європи й Азії.

В Росії завданням с.-д. з огляду на найбільшу відсталість цієї країни, яка не завершила ще своєї буржуазної революції, повинні бути, як і досі, три основні умови послідовного демократичного перетворення: демокра-

тична республіка (при повній рівноправності і самовизначенні націй), конфіскація поміщицьких земель і 8-годинний робочий день [...]

Перетворення сучасної імперіалістичної війни в громадянську війну є єдино правильний пролетарський лозунг, вказуваний досвідом Комуни, намічений Базельською (1912 р.) резолюцією і випливаючий з усіх умов імперіалістичної війни між високо розвинутими буржуазними країнами. Хоч би якими великими здавалися труднощі такого перетворення в ту чи іншу хвилину, соціалісти ніколи не відмовляться від систематичної, наполегливої, неухильної підготовчої роботи в цьому напрямі, раз війна стала фактом. [...]

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1976. — С. 395—396.

З політичної програми Загальної української ради (1915 р., травня 12)

В теперішній важній історичній хвилі, коли всесвітна війна, що рішає про судьбу держав і народів, доходить до кульмінаційного пункту; коли наближається остаточне вирішення конфліктів, які війну викликали, — в хвилі, котра рішає про дальшу долю людскости, «Загальна Українська Рада», що повстала як розширення дотеперішньої «Головної Української Ради», — яка обіймала виключно галицькі українські політичні партії, — на всі українські землі, — заявляє перед цілим світом прилюдно і святочно іменем усього українського народу:

1

Згідно з заявою репрезентантів галицько-українських партій з 7 грудня 1912; згідно з маніфестом «Головної Української Ради» з 3 серпня 1914; згідно з маніфестом «Союза буковинських парляментарних та соймових послів» з 2 серпня 1914, та згідно з відозвою «Союза визволення України» з 25 серпня 1914, вважаємо, що для будучности, волі і самостійности України є конечне розбиття царської імперії, та що для того ми стоїмо рішучо по стороні австро-угорської монархії; по стороні її могутного німецького союзника та Туреччини, яка у вірнім з ними союзі веде оборонну війну проти заборчої російської політики.

2

Нашою метою що до українських земель, що стогнуть тепер під російським ярмом, є вільна, самостійна Україна, — вільна самостійна українська держава.

3

Нашою метою що до цілої нашої нації є повна національна свобода розвою і тому український народ, що в теперішній кривавій всесвітній війні тут на сході поніс найбільші жертви, тепер, коли на наші українські землі звалилась повінь московського варварства; коли українському наро-

дови хоче завдати смертельний удар його відвічний ворог — царат; тепер, коли українська країна є охоронним валом для Австрії; тепер український нарід для запоруки своєї національної свободи розвою домагається в межах Австро-Угорщини територіяльно-національної автономії, з'єдинення українських областей в одну автономну, на основах свободи і демократії збудовану територію, — при чім так само, як ми для українського населення на тих територіях, де воно становить меншість, домагаємось культурно-національної автономії, так само стоїмо за повну культурно-національну автономію для всіх національних меншостей на українській автономній території.

4

Бажаючи полагодження української справи в межах Австро-Угорщини у висше вказанім напрямі, ми обстоюємо, що з хвилею покінчення війни є конечна переходова стадія, де б репрезентація українського народу мала рішаючий голос при полагодженні сеї справи для переведення в діло наших домагань, як територіальної, так і культурно-національної автономії.

5

В кінці звертаємось з зазивом до всіх народів цілого цивілізованого світа:

Коли теперішна всесвітна війна має скінчитись справді побідою правди і справедливости; коли вона має справді принести всім народам свободу і незалежність і цим забезпечити єдино можливий, трівкий всесвітній мир для добра всеї людскости, то при мирових переговорах, як прийде до полагодження міжнародних відносин, є конечне, передовсім тут на Сході Европи визволення народів, поневолених царатом, який навіть тепер в критичній воєнній хвилі не відступив ані на ступінь від своєї традиційної політики гноблення всіх визвольних змагань, як серед поневолених народів, так і серед своєї російської суспільности, є отже конечне передовсім визволення українського народу, найбільш безпощадно давленого царатом, — народу, котрому в російській імперії відобрано найпримітивніші людські і національні права.

Визволення се є конечне в інтересі людскости, цивілізації, демократи і волі.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1.
Мюнхен, 1983. — С. 222—223.

Із спогадів Є.Х.Чикаленка про політичні засади діяльності «Товариства українських поступовців» у роки Першої світової війни

В Київі я помітив, що українці трохи підбадьорились, що на весну в Київ прийдуть німці, і висловлювались за те, що українцям не треба нікуди тікати [...]

Зібралася ТУПівська рада, на якій ухвалено написати відозву до російського й закордонного громадянства; в ній говорилось, що ми, українці, з початку війни заняли невтральне становице і не виступали ні за, ні проти війни, а тепер постановили виступити рішучо проти війни, бо вона тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині, і не принесе нічого корисного. В.Леонтович та А.Вязлов висловлювалися проти такої рішучої заяви, бо вона йде всупереч з думками російської інтелігенції, що нас і так обвинувачує вже не тільки уряд, але й громадянство в сепаратизмі. Справді, барон Ф.Р.Штейнгель, якого вибрано було підчас війни, на одних загальних зборах в члени ради ТУП-у, заявив свій протест проти того, що рада ТУП-у виходить з нейтральної позиції, якої обіцяла триматися з початку війни, а через те він, як кадет, не може зоставатися в українській організації. Він та инші кадети дорікали нам, що ми прагнемо приходу на Україну німців і не хочемо зрозуміти, що німці поневолять та пригнітять нас, як поляків у Познаньщині. На це ми відповідали, що [...] коли німці не змогли онімечити таких близьких своїх сусідів, як поляків, то нам вони нічого не зроблять та й намагатися не будуть нас онімечувати. Правда, вони будуть нас визискувати економічно, але це потім вийде нам на користь: за всяку науку треба платити, а німці принесуть на Україну свої капітали, заведуть індустрію та промисловість, як у Лодзі; навчать наших селян, щоб у їх хліб родив не по 40 пудів з десятини, як тепер у середньому, а по 122 пуди з десятини, як родить у Германії на далеко гіршому грунті. Оті фабриканти та інженери, що переїдуть на Україну, в другому або в третьому поколінні вже поробляться українцями, як їх багато поробилось в Польщі поляками, а в Росії — «істинно-русскими».

Німці нам не страшні; кацапи страшніші, але не через те, що вони нас обрусять; коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити й далі. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розвинувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить «Румянцевская опись», з якої видно, що в 17 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земств, в 19 столітті. А коли порівняти культурний стан фінсько-литовських народів під російським та німецьким пануванням, то ще яскравіше побачимо, що німців нам не боятися треба, а прагнути [...]

Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917).
Львів, 1931. — С. 484—486.

Витяг з телеграми головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту до начальників Київського та Мінського округів, волинського,подільського і холмського губернаторів щодо виселення місцевих жителів з окупованих територій (1915 р., червня 8)

Ввиду имеющихся несомненных данных, что неприятель забирает в занимаемых им местностях все мужское население в войска и на работу Главнокомандующий приказал принимать экстренные меры всеми возмож-

ными способами всему населению предлагать отправляться наш тыл по мере отхода наших войск Точка Отправлять наш тыл весь скот, лошадей, и все медные предметы не исключая и колоколов, а равно все что могло бы принести пользу неприятельской армии [...] сельскохозяйственные орудия, по возможности, увозить Точка

Переселяющееся население сосредоточивать в районе Люблин, Холм, Владимир, Волынск, Луцк, Дубно, Кременец, Ляховец, Теофиполь, Базалия, Проскуров, Ямополь, Каменец-Подольский, Новая Ушица, Могилев. Работоспособных мужчин и женщин привлекать к работам за плату, семьи их кормить, выдавая хлеб детям моложе 10 лет по полтора фунта, прочим по два, казенный или покупной у местного населения или сухари Выселяющихся евреев отправлять к Востоку от Волгу, не предупреждая их однако о том тоже. Выезду населяющихся христианского населения, дальнейший тыл и поступлению на работы к частным лицам организациям и правительственным учреждениям или приисканию заработка по его собственному усмотрению не препятствовать но без права на паек от казны со времени поступления на частные работы или должности Точка Выселяемому населению впредь до определения на казенные работы или на работы и должности по частному или любому найму выдавать в течение первых двух недель со дня выезда с места их постоянного жительства на приварок по десять копеек в день на человека всякого возраста все распоряжения по обеспечению довольствия хлебом и выдачи Главнокомандующий возлагает на попечение подлежащих губернаторов. [...]

Кроме того надлежит объявить выселяющимся что тем из них кои обеспечат себя хлебом будет выдаваться по двадцать копеек в день на человека в течение первых двух недель Точка Сообщить об изложенном приказании Главнокомандующего для исполнения прошу обратить особое внимание на ведение точной отчетности при выдаче приварочных денег и пайка дабы не было переборов и выдача не по назначению [...]

Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні:
Документи і матеріали (1914—1918 рр.).
Харків, 2010. — С. 129—130.

Витяг з листа харківського архієпископа Антонія до харківського губернатора щодо готовності монастирів єпархії прийняти біженців (1915 р., серпня 13)

Монастыри вверенной мне епархии заготовили для раненых воинов лазареты в следующем количестве:

1. Святогорский на 20 человек
2. Ряснянский на 40 человек
3. Богодуховский на 15 человек
4. Ахтырский на 20 человек
5. Куряжский на 10 человек

6. Высочиновский	на 10 человек
7. Спасов скит	на 10 человек

Между тем соответствующее начальство прислало раненых только в первые два монастыря, а прочие лазареты стояли пустыми и вероятно останутся без употребления, в виду отдаленности монастырей от железной дороги.

Затем монастыри Святогорский, Ахтырский, Ряснянский и Покровский Харьковский заготовили по 15 мест для проживания увеченных воинов, но таковых к ним не присылали, если не считать трех-четырех человек, которые пробывши два дня, ушли, сказав, что им скучно вдали от родных, в настоящее время все эти обители в заседании отцов настоятелей 10 сего Августа обязались принять на постой беженцев:

1. Святогорский монастырь	600 человек
2. Ряснянский	200 человек
3. Ахтырский	50 чел.
4. Спасов скит	30 чел.
5. Высочиновский	20 чел.
6. Хорошевский женский	20 чел.

И Харьковский Николаевский женский 50 человек; наконец Куряжский монастырь может поместить 100 беженцев. [...]

Архиепископский дом на даче предназначен для зимования интеллигентным беженцам из Галиции, находящимся до начала учебных занятий в здании Духовной Семинарии; 3-е заготовленные в монастырях помещения на 1000 беженцев замещать не из уездных комитетов, а непосредственно из губернского (через г. Плещеева), дабы при возникновении каких-нибудь недоразумений комитет мог бы обращаться прямо ко мне. 4-е исходатайствовать для находящихся на попечении Прикарпатского комитета 210 галичан-беженцев ежедневного пособия по 50 коп. на человека начиная с 27-го июля, причем мы обязуемся отмечать в ведомости, когда кто-либо из них перейдет на платную работу или на содержание благотворителей, дабы плату за них сбрасывать со счетов.

Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914—1918 рр.).
Харків, 2010. — С. 139—140.

Витяг зі звіту та статистичні таблиці щодо евакуації біженців залізницями і гужовими шляхами (кінець 1915 р.)

С момента отступления русской армии из Галиции в прифронтовой полосе стали появляться небольшие группы местного населения, на время оставившего свои гнезда под напором наступающих войск. Отдельные поселения незаметным образом оставляли свои жилища, просачивались сквозь ряды войск и располагались недалеко от фронта, питались при медико-санитарных отрядах, при окопных организациях и не теряли надежды в скором времени возвратиться на старые места. Явление это носило харак-

тер чисто местного, обычного в прифронтовой полосе, незначительного по своим размерам явления и не вызывало ни с чьей стороны большого внимания.

Но затем, когда войска отхлынули вглубь страны, оставляя неприятелю громадную территорию, явление это, впоследствии известное как «беженское движение», приняло грандиозные, исключительные размеры. [...] Произошел невероятный сдвиг целого народного массива, пережившего глубокую трагедию разрушения вполне определенного уклада жизни — бытовой, экономической и социальной. Чисто местное явление приняло неожиданно характер явления первой государственной важности и привлекло внимание и участие больших государственных и общественных сил. [...]

ЖЕЛЕЗНО-ДОРОЖНОЕ ДВИЖЕНИЕ

Все зарегистрированное население подразделяется по способу передвижения на две группы: эвакуируемую по железным дорогам и по гужевым путям. [...]

К первой группе принадлежит, пожалуй, более счастливая меньшая часть зарегистрированного населения. Предполагалось организовать помощь беженцам таким образом, чтобы по возможности всех, находящихся в прифронтовой полосе, эвакуировать по железным дорогам. Поэтому [...] были посланы в те районы, где наибольше сосредоточились беженцы, особые агенты-проводники, на обязанности которых лежало посадить беженцев в вагоны и сопровождать их до места нового расселения. Обязанности проводников были чрезвычайно сложны, работа происходила в крайне тяжелых условиях. Это по-видимому отразилось и на полноте представленного в Комитет карточного материала. [...] Благодаря этому удалось установить почти полную цифру эвакуируемого по железным дорогам населения.

Однако к моменту организации Комитетом эвакуации по железным дорогам значительная часть беженцев очутилась почти внутри страны — в Киевской, Черниговской губ., и т.д., куда она пришла гужевыми путями. Идя навстречу нуждам их, Комитет постановил учредить по пути питательные пункты, а также облегчить условия расселения их, особенно в первый период, для чего необходимо было определить пути их движения и располагать по возможности точным материалом. С этой целью район движения беженцев был охвачен определенным кольцом и в наиболее крупные пункты этого кольца были посланы регистраторы. Задача их сводилась к одной работе — регистрации, работе механической. Поэтому от них мы располагаем исключительно статистическим материалом. Никаких ни писем, ни систематически собранных докладов, по которым можно было бы судить о тех условиях, в которых происходило движение беженцев, мы не имеем. Однако этот пробел отчасти пополняется наблюдениями агентов-проводников, а также отдельными докладами лиц, принимавших участие в живой работе по оказанию помощи беженцам. [...]

Для непосредственного сопровождения беженцев по железным дорогам было назначено двадцать шесть проводников, представивших отчеты о

своих поездках, которые сделали в общем шестьдесят командировок с указанием числа эвакуируемых беженцев. В среднем каждый из агентов сделал более двух командировок.

Всего было эвакуировано 59.349 беженцев, которые распределяются следующим образом:

Таблица № 1

		На 100 всех душ приходится
Детей до 5-ти лет	11.732	38,5
Подростков	3.957	13,2
Мужчин	5.617	18,5
Женщин	8.202	26,9
Престарелых	867	2,8
Без указания возраста	28.974	

[...] Всех семейств было зарегистрировано 11.800, из них семейства, не имеющие взрослых мужчин, составляют 11,3 %. Одиночек, или отставших, или направляющихся в поисках семьи насчитывается 9,7 %, причем в сентябре он достигает 10,6 %, в октябре 8,7 % и в декабре 7,7 %.

Характерно, между прочим, то, что процент безмужчинных семейств с каждым дальнейшим периодом все повышался и повышался и соответственно ему повышался и процент детей. [...]

Наибольшая часть беженцев была выслана из Волынской губернии (96,5 %), все же остальные области представлены в самых незначительных количествах.

Соответственно этому представляется и картина распределения беженцев по национальным группам.

На 100 всех беженцев приходится:

Малороссов (украинцев)	98,3
Немцев	1,3
Поляков	0,4

Все остальные национальности представлены в величинах, не поддающихся выражению в десятых долях процента.

Эвакуация беженцев согласно заранее намеченному маршруту направлялась по нескольким линиям в зависимости от пункта посадки. Из северных пунктов Юго-Западных железных дорог беженцы направлялись в центральные губернии — Курскую, Тульскую, северные уезды Харьковской губернии. Из южных станций направлялись в Екатеринославскую, Таврическую губернии. Более длинные маршруты в этих же направлениях нами выделены в особую группу. [...]

[...] Приведенные выше статистические данные, вследствие неполноты материалов и ограниченной программы, не позволяют с достаточной ясностью и подробностью вникнуть в самую суть беженского движения, познать его психологию, а также представить живо все условия, в обстановке которых производилась эвакуация беженцев. В значительной степени эти пробелы пополняют чрезвычайно обстоятельные, местами содер-

жещие очень ценные наблюдения и впечатления, доклады проводников, сопровождающих беженцев от места их посадки до последнего пункта расселения. [...]

Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914—1918 рр.).
Харків, 2010. — С. 193—199.

Із звернення Загальної української ради «До всіх культурних народів світа» (1916 р., вересня 15)

[...]

Вже другий раз у часі сеї війни насувається на українські землі Австро-Угорщини російська інвазія. Другий раз українське населеннє Галичини, Буковини та північно-східної Угорщини попадає в огонь національного й релігійного переслідування з боку Росії.

В часі першої інвазії Росія з найбільшою брутальністю змагала до повного здавлення українського життя: заборонено уживати українську мову — *мову научування в школах, мову церковної проповіди, мову публичного життя, розговірну, рідну мову населення*; замкнено українські школи, товариства й інституції, заборонено пресу й цілу українську літературу; нищено бібліотеки й архиви; арештовано й вивожено на Сибір українських діячів; забирано малих дітей і вивожено масово в глибину російської держави для виховання з них яничарів; греко-католицькі церкви перемінено на православні; насильно запроваджувано православє; митрополита гр.-кат. церкви графа Андрія Шептицького арештовано, вивезено до Росії та віддано під суд.

І тепер в часі другої інвазії всі ті вчинки повторюються! Що гірше! українське населеннє масово вивозиться в глибину Росії з наміром, на випадок забору Галичини й Буковини, скольонізувати сі краї родовитими Москалями. [...]

З проголошеннєм війни знищено брутально й безпощадно й ті останки культурних придбань, які заховалися в тяжкі часи реакції. Одним почерком пера закрито всю українську пресу, розв'язано всі просвітні українські товариства, заборонено навіть українську правопись!

Українська справа мусить бути справою всіх культурних народів світа й тому Українці виносять свою справу перед суд цивілізованого світа.

Всі Українці без огляду на політичні границі стоять на становищі своєї окремішности від сусідніх народів і змагають до визволення, опираючи сі свої змагання не тільки на внутрішній потребі національного розвитку, але також на історичнім праві й незабутній традиції своєї визвольної боротьби. [...]

Осередком національних змагань Українців є українські провінції Австрії з їх розмірно свобідним українським національним життєм. До сього осередку звернені думки й надії Українців і тому Українці по обох боках боєвої лінії не хочуть, аби українські землі Австро-Угорщини забрала Росія! [...]

Починаючи від тої хвилі, як війська осередніх держав переступили в своїм побіднім поході на схід — лінію рік Сяну в Галичині (червень 1915), Вепра й Тисьмениці в Польськім Королівстві (липень 1915), а Нурця й Нарева в городненській губернії (серпень 1915), війна на східнім фронті — від ріки Шари на півночі до Карпат на полудні, отже на довжині 550 км простої воздушної лінії, ведеться на українській етнографічній території, так, що всі страхіття війни на сході двигає передовсім український народ і його прадідна земля.

Цілу область української етнографічної території в приближенню 150.000 км^2 перерито й перекопано стрілецькими ровами, збито гранатами та скупано в крови! Людські оселі зруйновані, міліони українського населення зосталося без даху. Ся матеріяльна руїна української землі, фізичне нищення українського населення, пролита тепер і в минувшині кров найліпших синів нашого народу в боротьбі за кращу національну будучність дають нам право жадати від культурного світа уваги до нашого положення й до наших змагань. [...]

Бажаннєм і домаганнєм Українців є таке уладнаннє відносин у східній і середній Европі, яке давало б українському народови повну спромогу свобідного національно-політичного розвитку, вільного від верховодства сусідніх народів.

Хочемо бути самостійними господарями своєї землі, в сім'ї вільних і рівних народів мати повну спромогу розвивати свої духові сили й матеріальні багатства свого краю для себе та для людства!

Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI.
Київ, 2001. — С. 207—211.

Відозва Тимчасового українського революційного комітету «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді» (1917 р., березня 15/02)

Російська демократія виступила в боротьбі за політичну свободу своєї держави. До неї прилучилися жовніри російської армії — ся плоть од плоті й кров од крови демократії. В боротьбі за волю народу російська армія вкрила себе великою славою, далеко більшою й почеснішою, ніж на полі війни в боротьбі за завойовницькі змагання російського уряду й російської буржуазії. Велика хвала їй за се! Російський нарід з вдячністю й любовю запише в історії свого політичного визволення славні вчинки російського війська на вулицях столиці.

У визвольній боротьбі останніх днів велику ролю відограв і український демос в особі українського жовнірства тих полків, що прилучилися до повстання. Російське громадянство з вдячністю згадає колись, що ряди війська, яке боролося за свободу разом з широкими демократичними масами Петрограду, в значній мірі складалися з синів українського громадянства й робітництва, з представників демократичних верств української нації.

Чи так само з вдячністю згадає вчинки українських жовнірів на вулицях Петрограду і український нарід? Чи з такою самою любовою запише сі вчинки й українська демократія в історію національно-політичного визволення свого народу й своєї країни?

Щоб на сю вдячність і любов заслужити, щоб нестертими слідами записати в історію національно-політичного визволення українського народу свої вчинки, свій героїзм, свою готовість до самопожертви й віддання загально-громадській справі, український демос, українське жовнірство повинно сі вчинки, сей героїзм, сю самопожертву й віддання виявити в завойованню не чужих політичних прав, а своїх власних, національно-політичних прав українського народу, і справити велику енергію української жовнірської маси в Петрограді на шлях завойовання власних національно-політичних прав, зафарбити її революційні виступи свідомістю власних національних інтересів — сей обовязок лежить передусім на свідомій українській інтелігенції й демократії Петрограду, на вас, українське студентство й свідоме робітництво, на вас, українські офіцери російської армії, на вас, свідомі українські громадяне. На вас всіх лежить під сю важну хвилю величезна відповідальність перед нашою нацією, величезної ваги завдання — дати напівсвідомій українській жовнірській масі гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під сим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й роскидані українські демократичні маси.

Гасло демократичної республіки, виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини. В боротьбі за сі права ми зичимо російській демократії всякого успіху. Але українська демократія, українські маси потрібують забезпечення не лише своїх загально-громадянських прав, але й своїх окремих прав національних, тих прав, які російський нарід має вже віддавна. З сим гаслом національного визволення й повинні виступити українські маси в Петрограді.

Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити як найширший культурний розвиток українського народу. В світлі сього ідеалу, як найближчий етап до нього, як практичне завдання сьогоднішнього дня, українська маса в Петрограді повинна виставити, вкупі з демократією інших народів Росії, льозунг перебудови російської держави на федеративну демократичну республіку, з як найширшими правами окремих націй і спеціяльно з як найширшою національно-територіяльною автономією України.

Отже, широка національно-територіяльна автономія України — се практичний льозунг, під яким кличемо вас усвідомляти й організувати українську масу.

Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3.
Варшава, 1934. — С. 327—328.

Перша відозва Центральної Ради
(1917 р., березня 22/9)

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'яти-мільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі збори (Учредительное собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос твій, справжня воля твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на українській землі.

А в найблизшім часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, солдати, городяни, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український національний фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця — організуйтесь!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй землі.

Народе Український!

Перед тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь матері-України могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1.
Київ, 1996. — С. 38—39.

З наказу жителів с. Зарога Оржицької волості Лубенського повіту з викладом бачення державного устрою України (1917 р., квітня 14)

Ми, жителі села Зарога Оржицькоі волости, бажаючи найскорішого знищення нашого національного поневолення і забезпечення перестрою громадського життя на основах права і справедливости, постановили домогатися від Тимчасового уряду (Временного правительства) Россіі виголошення в найближчому часі офіціяльного акту з признаням необхідности встановлення Автономичного ладу Украіни.

Визнаючи, що перебудування Украіни має бути переведено в життя установчим Соймом Украіни, обранним загальним рівним безпосереднім і таємним голосуванням, для знищення неправди стараго ладу потрібуємо не гайно переведення в життя:

1) Признання Украінскоі мови обовязковою для всіх інстітуцій урядових шкильних і релігійних по всій Украіні.

Таким чином, суди мирові та окружні і судебні палати повинні користуватись переважно мовою краю. В школах низчих негайно заводится навчення на українській мові, казенні середні школи з українською людністю поможливости переводятся на українскі. Університети — Київскій, Харьківскій та Одесскій повинні мати більшість кафедр українских. Духовна київска академія повинна бути українскою [...] По техничних вищих школах на Україні заводятся кафедри украінскоі історіи та околичноі географіі Украіни. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 57—58.

Витяг з доповідної записки делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України (1917 р., червня 11)

Зріст українського руху, що так інтенсивно проявив себе в дні революції, вимагає нових методів для його оцінки, нових підходних стежок, не кажучи вже про саме фактичне ознайомлення з його проявом. Тим часом в цій галузі все лишилося по-давньому, й російські громадські кола щодо українського руху по більшості стають на старі невиразні позиції. Це вже й зараз сумно відбивається на взаємовідносинах двох братніх народів, а на будучий час загрожує дуже й дуже небажаним ускладненням, для полагодження й застереження яких повинні бути з обох сторін вжиті міри державного та громадського значення. Для людей, що мало знайомі з історією й характером українського руху, цілком не зрозумілий той розмах, який воно проявило з перших же днів революції. Те, що вважалося ділом невеличкої купки інтелігенції, раптом набуло масового характеру: національні лозунги й вимоги стали популярними в народних масах. Пояснюється це тим, що український рух, по суті глибоко демократичний, завше стояв на грунті народних потреб, широко обхоплюючи їх, і завше говорив мовою зрозумілою народові про його власні справи. Ось через що з самого ж початку життя рух зробився організуючою силою, спайкою, ось через що до нього підгортались все більші маси народу, справедливо бачучи іменно тут гарантію здійснення своїх загальнолюдських і національних потреб та вимог. [...]

Як же ставиться до цього воістину казкового пробудження 35-мільйонного народу російське громадянство там, на Україні? Треба з перших же слів сказати: відношення не глибоке, не зв'язане інтересами революційної

Росії, навпаки, погрожуюче багатьма ускладненнями для всеї справи волі. Причин цьому багато. Головна ж з них — класові інтереси. Пануючі кола на Україні — неукраїнці. Промисловість в руках буржуазії російської, єврейської, французької; торговий капітал, а також величезна частина аграрної буржуазії складається з поляків, росіян і українців, які давно звуть себе «русскими». Так само всі адміністративні посади в руках неукраїнців. Верстви ж, яких експлуатують — селянство, більша частина городського пролетаріату, ремісники, дрібні служащі — українці.

Таким чином, в даний момент української буржуазії, котра визнає себе такою, на Україні нема. Є окремі особи, невеличкі групи, котрі гуртуються по своїх класових інтересах коло економічно пануючих класів, але класів, повторюємо, ще нема.

Через це серед українських партій досить не було жодної, яка б в свою програму не внесла ідеї соціалізму. Звичайно, ці окремі особи і групи, завдяки класовому привабленню скоро зіллються в одну компактну масу, закладуть підвалини національно-визначеній українській буржуазії й, розуміється, боротьба за панування повинна розгорітися між буржуазними верствами всіх націй на Україні.

І от ця то перспектива боротьби і передбачення перемоги української буржуазії настроює неукраїнські пануючі верстви населення дуже вороже до всього українського руху. До цього треба додати ще й цілком національний момент. Всмоктавши з молоком самодержавія ідею централізму, звикши дивитися на Україну тільки як на Південно-Західний край Російської імперії, а на українців, як на «хохлов», що відрізняються від руських тільки деякими маленькими побутовими особливостями, не турбуючись ніколи про те, щоб познайомитись з життям цих «хохлов» та їхніми ідеалами, що ніколи не вмирали навіть під гнітом царизму — буржуазна інтелігенція не змогла, не знайшла в собі сили піднятись до правильного розуміння того процесу, що відбувався весь час. І піддаючись цим двом символам — класовому і національному егоїзму — пішла шляхом енергійного опору організації української демократії. Для цього вживали всіх можливих заходів.

Перекручуючи факти як в пресі, так і в обивательських розмовах, розпускаючи чутки про те, що «хохли хотять відділитись від Росії», що вони ж збираються вигнати з України всіх неукраїнців, бо, мовляв, їх гасло — «Україна тільки для українців», що взагалі, весь український рух без різниці соціально-політичних відмін — рух контрреволюційний, який вимагає негайного припинення. І настільки їх налякав величезний зріст цього руху, що вони заразили своїм жахом навіть демократичні кола неукраїнців. [...]

Але наскільки заразилася і російська демократія настроєм російської буржуазії, наскільки ідея національного панування на Україні російського народу, ідея господаря-власника, глибоко в'їлась в свідомість навіть демократичних елементів, показує той занадто підвищений, ворожий настрій, під впливом якого, наприклад, у предсідателя Київської ради робітничих і солдатських депутатів на нараді соціалістичних організацій всіх національностей вирвалась погроза розігнати штиками Український конгрес. І, треба відзначити, ця погроза, ця ворожнеча, в більш або менш культурній формі, весь час гніздиться в розумінні і буржуазних, і небуржуазних кіл неукраїн-

ського громадянства. Ніякі запевнення українців не можуть побороти це розбурхане національне почуття хазяїна, якому хотять нанести удар з боку підвладної до цього часу національності, вдарити самим фактом існування її, її зростаючої організації і натурального (а не насильного) витіснення з позиції пануючих.

Виникає ціла низка фактів, у яких в більшій, або меншій степені виявляється ця ворожнеча. Справа Українського полку, організацію якого всі неукраїнські верстви лічили мало не загином Росії, «ножем в спину революції» і такі інші страховини, тепер, коли військова влада визнала за можливе формувати з українців корпуси, яскраво показала, що люди захищали не інтереси революції в Росії, а свої класові або національні позиції.

Так саме всі ті заходи, котрі за останній час визнані пануючими в Києві неукраїнськими колами за необхідні, будуються на тому ж грунті і не тільки нахиляються до затвердження і зміцнення демократичних основ, оголошених революцією, але навіть ідуть наперекір їм. Так, наприклад, постанова Київської ради робітничих і солдатських депутатів про з'їзди одверто і грубо ламає основи оголошеної волею революційного народу волі зборів.

Віднині по цій постанові в Київ скликати з'їзди можна лише з дозволу Київської ради робітничих та солдатських депутатів. І не тільки з дозволу, але і по регламентації ради. Цей захід мотивується тим, що в Києві за останній час буває дуже багато з'їздів селянських, кооперативних, солдатських. Хоч в цім мотиві і не згадується про те, що майже всі такі з'їзди були українські, одначе кожному ясно, що постанову направлено виключно проти українців.

Аналогічне з цим бажання Київського виконавчого комітету громадських організацій виділити Київ в окрему адміністративну одиницю, незалежну від цілого краю.

Признаючи, що в зросійщенім за довгі роки абсолютизму Києві перевага неукраїнського елементу недовговічна, що край з розвитком демократичних основ нового життя заллє цей острів національними хвилями, пануючі елементи заходжуються обгородити його високим молом від рідної йому стихії, ізолювати його від краю.

Не маючи змоги в цій короткій записці привести всі видатні факти виявлення національної ворожнечі російського громадянства до українського відродження, ми зупиняємось на зазначених прикладах. Але, з свого боку ми вважаєм за свій громадський і моральний обов'язок зробити таку заяву. Таке відношення визнаєм злочинним для справи революції, яке несе за собою тяжкі наслідки для цілої Росії.

Люди, які живуть по містах України, бачать перед собою зросійщені вулиці цих міст, чують навколо жаргонну російську мову, забувають цілком про те, що ці міста тільки дрібненькі острівці в морі всього українського народу. Забувають, що через декілька років зросійщений елемент значної частини людності цих самих міст повернеться до рідної стихії, що зросійщення деяких центрів України, котре здається таким повним, є тимчасове з'явище, утворене ненормальними обставинами знищеного абсолютизму і централізму, який намагається врятувати свої позиції. Мало того, засліплені класовим або ж національним егоїзмом, загіпнотизовані в цій примарній

видимості свого національного панування, ці люди не хотять рахуватися з тим, що вже існує не тільки свідомість його в зв'язку з інтересами усеї державної цілості.

Всі ці численні з'їзди (селянські, кооперативні, партійні, загальнонаціональні), на які були делеговані представники мільйонної організованої української демократії, повинні б вже переконати всіх, що український рух — не вигадка купки інтелігентів, як його повсякчас рекомендував царський уряд російському громадянству, що це величезна сила, котра вирвалася з-під вікового утиску, що сила ця росте з кожною годиною, навіть не днем, що припинити її, як би не хотіли цього її вороги, нема вже рішучо ніякої можливості, бо прокинувся 35-мільйонний народ.

Треба повернутися до царизму, до приниження всіх прав людини й громадянина, щоб жити деякою надією на поворот української демократії до первісного стану «приниженого і закованого раба».

Бо в національнім самопочуванні вилилося перш за все в широких народних масах почуття цих прав, цієї достойності людини і громадянина. Віднині він не «хохол», не «бидло», не «мужик», а українець, тобто рівний з усім, хто до революції мав владу принижувати його.

І домагання національної школи, армії, українізації всього життя на Україні мають в корні головним чином це відроджене та визволене почуття й достоїнство людини. І віра в це настільки велика в масах, що вони спочатку навіть зрозуміть не можуть, чому це їх бажання, це вільне прекрасне почуття зустрічає зле, недобре, вороже відношення до себе у тих, хто стоїть на чолі демократичного руху. В їх простій, не отруєній спокусою, психіці не вкладається ця страшенна суперечка.

Вони думають, що кожен, хто б він не був, повинен вкупі з ними радіти та веселитись їх визволенню, їх перетворенню в людей.

Не тільки радіти, але й всіма силами допомагати цьому чудесному перетворенню.

Цілком зрозуміло, що впертий опір доводить до розчарування, потім ворожнечі, а під кінець і до страшного обурення. Тепер на всіх з'їздах, зібраннях, всюди тільки й чути, що скарги, догани й погрози. І чим упертіше стоїть одна сторона, тим хвилювання з другого боку робиться палкішим, тим міцніше й глибше в'їдається недовір'я до росіян, тим ширше розливається хвиля стихійного протесту.

Неодповідальні особи не розуміють всього того, що зараз відбувається, і неначе з якоюсь метою продовжують ставити різні перепони організації українських мас. Українська Центральна рада як представницький орган в організаційній українській демократії досі грала, та й зараз грає, стримуючу та керуючу по організованому руслу роль.

Але вона могла і може це робити тільки до того часу, поки ця організація іде в контакті з натуральним розвитком народного руху. Коли через щось вона повинна буде припинити або навіть загаяти свою організаційну діяльність, вона буде знесена стихійним потоком.

До цього її може примусити негативне відношення як місцевого, так і особливо російського громадянства.

А таке негативне відношення до українського руху зауважено не тільки на Україні, а і в центральній Росії. Коли не одверто негативне, то затушоване, або ж просто байдуже.

Ми не можемо мовчати і повинні попередити всю російську демократію про надзвичайну небезпеку такого відношення.

Росія й без того перебуває в загрожуючому становищі, без того немає дисципліни в армії, немає підвозу хліба в країні.

Не можна підбурювати мільйони людей, що стоять на фронті і почувають тяжку образу їх найблагородніших поривань.

Не можна доводити цих людей до того, щоб вони, обурені тим, що їм не задовольнили ні одного їхнього побажання, піддались стихії, кинулись на Україну, як загрожують вони в багатьох своїх заявах. Не можна доводити селян до погроз лишити цілу країну без хліба. А це роблять ті люди, які хотять сепарувати Київ від України. Натурально, що на це селяни відповідають: а що буде, коли ми сепаруємося від вас. [...]

Вісти з Української Центральної Ради.
1917. — № 8. — Травень.

Перший Універсал Центральної Ради
(1917 р., червня 23/10)

Народе Український!

Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійськім парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас лучші.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї землі української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне російське правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове російське правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограда своїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального російського правительства, себто вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне російське правительство одкинуло. Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям.

Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад. Так само не схотіло призначити комісара на Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народе український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі. І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя. Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи. Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть

за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступить до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами станують до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав, та немає й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом як рівний з рівним.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1.
Київ, 1996. — С. 101—105.

Другий Універсал Центральної Ради (1917 р., липня 16/3)

Представники Временного правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного зібрання, простягає руку представникам українсь-

кої демократії — Центральній Раді, і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна Рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий одповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного правительства як носитель найвищої крайової влади Временного правительства на Україні.

В цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий крайовий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і, працюючи в справах державного управління як органа Временного правительства, Генеральний секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частин, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определінню військового міністра, буде являтись, з технічного боку, можливим без порушення боєспособності армії.

Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1.
Київ, 1996. — С. 164—168.

З декларації Генерального секретаріату про інновації в галузі народної освіти (1917 р., жовтня 12)

Народня освіта

На полі народньої освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проєкт нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних, при чому кожна народність в своїх культурних пориваннях повинна мати відповідне задоволення при передачі завідування освітною справою національних меншостей товаришам генерального секретаря національних справ при загальнім контролі генерального секретаря освіти. Так само будуть зроблені заходи до того, щоб на протязі року утворились відповідні курси для учителів і видані були підручники та шкільні пособія як українські, так і инші, а також мають готуватися кадри лекторів для українських університетів та иншої вищої школи. Буде змінено форму шкільної управи в напрямі демократизації.

Буде одкрито в Київі педагогичну академію, народні університети, буде звернено особливу увагу на позашкільну освіту за допомогою всіх просвітніх товариств на Україні. Буде зроблено заходи, щоб вищий контроль над всіма школами не тільки середніми, але й вищими, при захороні автономії вищої школи, належав генеральному секретаріятові.

Інтереси національної умілости найдуть собі певного заступника в Г. С., і в тій цілі засновано в секретарстві освіти відділ мистецтва. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 269.

З Постанови III Українського національного з'їзду Київщини про землю (1917 р., жовтня 28—30)

[...]

Всі землі України (Український земельний фонд) переходять без викупу в користування всього трудового народу України, який порядкує ним через сільські громади, волосні, повітові, краєві та всеукраїнські земельні комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого та таємного виборчого права.

З'їзд звертається до Центральної Ради, щоб вона оголосила всі землі на Україні земельним фондом, виробила і затвердила законопроект про порядкування землею земельним комітетом.

[...] З'їзд домагається негайної націоналізації всіх тих галузей господарства, які обезпечують найпекучіші життєві потреби людності (залізниці, пароплави, вугільну та іншу промисловість).

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 393.

Офіційне пояснення Генерального секретаріату щодо земельної справи (1917 р., листопада 12)

До Генерального Секретаріату надходять запитання про те, як треба розуміти ті або інші думки останнього Універсалу про Земельну справу.

[...] Оберігаючи все народне господарство: машини, ліси, будинки, лани, скот і інше, дбаючи про порядок в Україні, Універсал не дозволяє ніяких самочинних захватів земель і всякого добра, порубки лісів тощо, бо такі захвати і порубки неминуче зруйнують відтепер вже всенародне багатство та викличуть розруху та сварки в краю і серед селянства.

[...] Цілком виразно в Універсалі зазначено, що право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи то козачі, чи якісь інші, залишаються у власності теперішніх хазяйнів.

[...] Право власності на землі, які належать містам, містечкам і селам, або перебувають під дачами, садибами, городами, садами, а також під копальнями, каменоломнями, заводами, фабриками і таке інше — Універсалом не скасовується.

Взагалі Універсал не тільки не дає права розпоряджатися самовільно землями, сільськогосподарським реманентом, кіньми і т. п., а призначаючи його добром всенародним, передає під догляд і в розпорядження Повітовим та Губернським Земельним Комітетам при допомозі Комітетів волосних.

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 396.

Третій Універсал Української Центральної Ради (1917 р., листопада 20/7)

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож, оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, касується. Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна рада доручає генеральному секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетом, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розприділення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренні порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповіщаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкрашою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі роки боровшися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Української республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу і нову будуччину. Вироблення тих форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих зборах.

Днем виборів до Українських Установчих зборів призначаємо 27 грудня (декабря) 1917 р., а днем скликання їх -- 9 січня (января) 1918 р.

Українська Центральна Рада:
Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1.
Київ, 1996. — С. 398—401.

Постанова Всеукраїнського з'їзду соціалістів-самостійників у справі земельної реформи (1917 р., грудень)

Одержати землю і розв'язати земельне питання може тілько самостійний нарід, і тому проголошення Самостійної Української Народної Республіки є необхідною умовою для розв'язання аграрного питання в Україні.

Нарід український складається у своїй величезній більшості з трудового люду і тому земельне питання мусить бути розв'язане в інтересах трудящого люду.

Проволікання цієї справи, що роблять українські партії, які зараз стоять у влади, веде тільки до анархії, а значить і до загибелі нашої [...]

В основу закону мусить бути положена конечна мета: націонал-соціялізація землі: націоналізовати землі, оселені народом українським [...]

Кожен член української нації, що живе з землі, бере її стільки до уживання, скілько може обробити її власними руками, власноручно без наймита.

[...] Маючи на увазі, що власність на нетрудові землі на Україні уже скасована без викупу, дальший шлях, шлях послідовного законодавства аграрного, мусить бути такий:

Ліквідувати велике землеволодіння [...] потім, по черзі, середнє, і далі — переходити до утворення класа трудового селянства, що живе з власної праці, спеціальне соціялістичне законодавство мусить зробити не тільки неможливою мобілізацію землі (скупчення її в поодиноких руках), а навпаки, робити необхідним переход земельної власности до трудової норми.

Цей клас трудового селянства поволі, шляхом кооперації [...] перейде од індивідуального оброблення землі до колективного, а від колективного до соціялістичного, коли і буде осягнений віковічний ідеал Українського трудового народу: жити щасливо, вільно і незалежно на своїй землі [...]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1.
Мюнхен, 1983. — С. 351—352.

Витяг з телеграми директора канцелярії Генерального секретарства міжнародних справ до голови української делегації на переговорах у Брест-Литовську щодо повернення додому іноземних біженців (1918 р., січня 5)

[...] Генеральне Секретарство міжнародних справ прохае делегацію ввійти в порозуміння з австро-угорськими владами і остаточно вирішити справу по повернення заложників виселенців і біженців по можливости придержуючись цих загальних основ:

1. Генеральне Секретарство стоїть за це, щоби всі особи, котрі одержали можливість вернути до рідного краю на підставі конвенции заключаемоі Австрією з бувшім Росийським правительством могли негайно же виіхати з територіі Украінськоі Народноі Республіки. Конвенція буде приложена в кінци.

2. Генеральне Секретарство вважае потрібним зі взгляду на добро заложників виселенців біженців позволити на виизд також і тим котрі не суть включені в сю конвенцію а іменно: всім заложникам і священникам без огляду на вік всім виселенцям біженцям з виимкою мужчин від 16 до 50 років здібних військовоі служби.

3. Генеральне секретарство є цього погляду що принципу взаємности обміну можна б і не перестерігати.

4. Треба докладно вирішити про все що відноситься до:
а) місце пропуска.
б) часу (найкраще означити два дні в тиждень). [...]
г) скількості багажа. [...]

Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914—1918 рр.).
Харків, 2010. — С. 291.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради (1918 р., січня 24/11)

Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх — борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесилили наш край і людність. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове правительство.

А тим часом Петроградське правительство народних комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардейців-більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те саме петроградське правительство народних комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути якнайшвидше.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді, установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів.

Отож, насамперед приписуємо правительству Республіки нашої — Раді народних міністрів — від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокої й згоді.

Що ж до так званих «більшовиків» та інших напастників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів — розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю і заходами державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні й повітові та міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку власть, до якої б мали довір'я й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон цей буде розглянуто за кілька день в повній Центральній Раді, і Рада народних міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води і всі багатства підземлі яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування уряду Української Народної Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові заробницькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді народних міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю і прикласти свої сили та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених класах величезні капітали. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважніші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було також дорожнечі, яку терплять найбідніші класи через спекулянтів. Правительству Республіки на виконання цього приписуємо розробити і представити на затвердження закони про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралося прибутків з робочих класів на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати піддержку трудовому населенню та на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не [на] спекуляції на різну банкову експлуатацію (визиск).

На грунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада народних міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, що з вичисленого в сім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна рада, в найближчих тижнях, певно, довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх засобів, щоб підрахунок голосів закінчено якнайскорше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі збори, найвищий господар і впорядчик землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки на добро всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому

органові належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української.

Українська Центральна Рада:
Документи і матеріали: У 2 т. Т. 2.
Київ, 1997. — С. 102—104.

З мирного договору між Українською Народною Республікою, з одної, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другої сторони (1918 р., лютий)

Тому, що Український Народ в протягу сучасній світовій війні проголосив себе незалежним і виразив бажання привернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що находяться в війні з Росією, поставили правительством Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мирний договір з правительством Української Народної Республіки: вони хотять самі вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового мира, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привертання дружніх відносин між народами на полі політичному, господарському і умовому [...]

Українська Народна Республіка, з одної, і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з другої сторони, заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаїмно нав'язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі слідуючих постанов: до 31 липня б. р. треба буде переводити взаїмну обміну лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для прикриття біжучих потреб [...]

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 412—413.

З німецько-українського додаткового договору до мирного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з однієї сторони, і Українською Народною Республікою, з другої сторони (1918 р., лютий)

[...] Вартості маєткові, що були під наглядом, охороною або зарядженням, мають бути негайно видані на жадання власника, а до хвилі повного повернення охороняти інтереси власника.

[...] Земельні маєтки або права на них, гірничо-промислові права як також права уживання і використання маєтків, підприємства або участь в них, особливо акцій, які з огляду на воєнні закони продано, або від правовласника примусово відібрано, повинні бути повернені первісному власникові на його жадання на протязі одного року після ратифікації мирного договору, при обов'язковому повороті користей, які були одержані від продажі, або відбирання, при сім не звертається увага на добре набуті права третьої особи [...]

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 413—414.

Пояснювальна записка Міністра внутрішніх справ та проект доповнення до «Тимчасового положення про губерніальних і повітових комісарів», затвердженого Тимчасовим урядом 19 вересня 1917 р. (1918 р., березня 21)

Розруха і анархія, яка охопила всю Україну, і яка побільшилась, дякуючи різним заходам, зробленим для цього так званим «більшовицьким» урядом, вимагають рішучих і негайних заходів до припинення тієї анархії з боку уряду Республіки.

Приймаючи на увагу вищезазначене, а також і те, що судовий апарат, який і раніше працював досить слабо, більшовицьким урядуванням ще більше розстроєний, що необхідність примушує горожанську владу, яка приступає до виконання своїх обов'язків в місцевостях, які увільняються від більшовиків, вживати заходів негайних, Міністерство внутрішніх справ вважає необхідним видати право вищим представникам урядової влади, якими є губерніальні комісари, під час військового стану видавати обов'язкові постанови і накладати за порушення їх кару порядком адміністративним.

Проект
доповнення до «Тимчасового положення про
губерніальних і повітових комісарів», затвердженого Тимчасовим урядом
19.09.1917 р.

В місцевостях, які згідно пп. 1—7 доповнення до п. 23 «Общаго Учр. Губ.» (т. 11 св. Зак.) оголошуються на військовому стані, губерніальним комісарам Української Народної Республіки надається право видавати обов'язкові постанови по справах, які торкаються порушення громадського порядку та спокою і державної безпеки.

За порушення виданих ними обов'язкових постанов губерніальні комісари мають право накладати в адміністративному порядку штрафи до 3000 крб., або карати тюрмою до 3 місяців.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 65—66.

Універсал гетьмана Павла Скоропадського (1918 р., квітня 29)

Всім вам, козаки та громадяне України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України й знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі.

Врятувала ся Вона завдяки могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні свому слову, продовжують і по сей час боротися за вільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилася надія, що почнеть ся відбудованнє порядку в Державі й економічне життє України увійде врешті в нормальне річище.

Але сі надії не справдилися.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, бо було зовсім нездатне до сього.

Бешкети й анархія продовжують ся на Україні, економічна руїна й безробіттє збільшуються і розповсюджуються з кождим днем і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При такім становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганнєм негайно збудувати таку Державну Владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Яко вірний син України я постановив відкликнутися на сей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Отсею грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету міністрів і на остаточнім обгрунтованню приложених при сім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна й Мала Рада, а також всі земельні комітети від нинішнього дня роспускаються. Всі міністри й товариші звільняються. Всі инші урядовці, що працюють в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконаннє своїх обовязків.

В найблизший час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Українського Сойму.

До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючи ся ні перед якими найкрайнійшими мірами.

Права приватної власности як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі й всі розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового російського уряду відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з сим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартости від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої кляси. Особливу увагу звернеться на поліпшеннє правового становища й умов праці за-

лізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

На економічнім і фінансовім полі відбудовується повна свобода торговлі й відкриваєть ся широкий простір приватного підприємства й ініціятиви.

Передбачую всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я уважаю своїм обовязком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі й чужі, які-бто не були, власні побудки й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України.

В сій свідомости кличу всіх вас, громадян і козаків України — без ріжниці національности й віросповідання — помогти мені й моїм працьовникам і співробітникам в нашім загальнім великовідповідальнім ділі.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1.
Мюнхен, 1983. — С. 384.

Постанова Ради Міністрів Української Держави про асигнування з Державної скарбниці 216 363 крб. на утримання дитячих притулків Українського комітету допомоги жертвам війни (1918 р., червень)

Слухали:

Доклад п. Міністра Внутрішніх Справ про відпуск Українському Товариству допомоги жертвам війни на утримання дитячих захоронків на 1 чверть 1918 року 216.363 крб. Історія справи: Українське Товариство допомоги жертвам війни існує (спочатку під назвою «Юг Росії») з самого початку війни і має метою допомагати сиротам воїнів і дітям біженців. З січня в зв'язку з припиненням діяльності Татіянинського Комітету, Товариство прийняло під свій догляд і всі дитячі захорони, захісти згаданого Товариства і на 1 січня 1918 р. мало в Києві під своїм доглядом, як то видно з докладної записки Товариства 21 захоронків, столових, майстерні і инших інституцій, допомагаючи дітям сиротам, біженців і воїнів і має під своїм доглядом по цім захоронкам 1543 дітей, постійних і приходячих (на 1 в м. 46,14 крб.). По представленому докладу і обрахунку Товариства воно має одержати від уряду згідно з нормами допомоги біженцям, які були затверджени Краевою Нарадою по біженецьким справам 216.363 крб. Цей обрахунок був провірен Київською Губерніяльною Нарадою по Біженецьким Справам, а далі Виконавчим Комітетом Краєвої Наради і був не тільки стверджен, але Краєва Нарада рахувала відпустити гроші навіть не за І-у чверть 1918 року, а і ще за 2 місяця, на що Міністерство не згодилося. [...]

Ухвалено:

На утримання захоронків Українського Комітету допомоги жертвам війни на 1 чверть 1918 р. з коштів Державної Скарбниці відпустити 216.363 крб.

Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні:
Документи і матеріали (1914—1918 рр.).
Харків, 2010. — С. 315—316.

Резолюція «Україна і Росія», прийнята I з'їздом КП(б)У (1918 р., липень)

Виходячи з того, що:

1) Україна економічно нерозривно зв'язана з Росією;

2) економічна єдність України і Росії за останнє 10-ліття створила міцний базис для єдності боротьби пролетаріяту України і Росії;

3) відокремлення України від Росії, як в силу цього, так і в силу всієї міжнародної обстановки, має характер тимчасової окупації;

4) ідея «самостійності» України, під ширмою якої німецькі імперіалісти загарбували й поневолювали Україну під ярмо капіталістів та поміщиків, остаточно дискредитована в найширших трудових масах України;

5) повстання на Україні розгортається під лозунгом відновлення революційного возз'єднання України з Росією, — I з'їзд Комуністичної партії України вважає, що завданням нашої партії на Україні є: рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціялістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни.

Комуністична партія України в резолюціях
і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Т. І.
Київ, 1976. — С. 20.

Витяг із «Закону про громадянство Української Держави» та форма присяги (1918 р., липня 2)

I.

[...]

3) Уся повнота політичних прав в Українській Державі, в тім числі активне та пасивне право участи в виборах до публічно правових установ, а також право державної і публічно-громадянської служби належить тільки громадянам Української Держави, але ж на них упадає й обов'язок дбати всіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя.

Примітка 1: На державних та публічно-громадських посадах чужоземці можуть служити в тих установах, де це допускається винятковим законом.

Примітка 2: До видання нового закону про державну службу закони Російської Держави про цю службу мають чинність і в Українській Державі. [...]

Заприсяжне обіцяння (Додаток до «Закону про громадянство Української Держави»)

Обіцяю та заприсягуюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй Батьківщині, охороняти інтереси Держави і всіма силами своїми допомагати її славі і розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя.

Обіцяю та заприсягуюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української Держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина її, коритися її Правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро і розцвіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих інтересів.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 87—88.

Наказ Міністра народної освіти Української Держави про утворення національної нижчої початкової школи (1918 р., липня 22)

[...] В час, коли наша держава творить культурно-національні цінності (одкриває Українські державні університети, академії, гімназії і т. п.) і напружує всі духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, коли не можна допустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу мусить обов'язково як слід приготовитись до навчання на українській мові і забезпечити себе підручниками і вчителями в першу чергу.

На місцях треба доложити всіх творчих сил, аби цього досягти. Тому Міністерство освіти пропонує всім губерніальним і повітовим земським і міським управам в контакті з губерніальними і повітовими комісарами освіти негайно приступити до з'ясування стану шкіл з цього боку, щоб з наступного 1918—1919 шкільного року навчання в школах для українського люду велось українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України.

Разом з цим Міністерство освіти прохає зазначені установи стежити за виконанням цього розпорядження, а комісарів освіти допомагати їм і спішно повідомити, що зроблено і робиться в справі підготовки до утворення рідної національної школи і щодо намірів Міністерства освіти взагалі.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 275.

Політичні засади Українського національного союзу (1918 р., серпень)

I. Мета Союза:

а) утвореннє міцної самостійної української держави;

б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парляментом;

в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по 5-ти член. формулі);

г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері.

§ 2. Для здійснення сієї мети Союз організує українську політично-громадську волю і репрезентуючи її, вживає всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації, як в межах України, так і поза її межами.

§ 3. Склад Ради. Рада складаєть ся з представників усіх політичних українських партій і української селянської спілки на паритетних основах (по 8) і з українських громадських представників, наукових і професійних організацій також на паритетних основах (по 1).

§ 4. Філії. Філії Союза закладають ся по губерніяльних і повітових містах та інших пунктах на таких-же основах, як і центральна організація (§ 3). Філії підлягають центрови, який може мати при них своїх уповноважених.

§ 5. Виконавчий орган. Для виконання постанов Ради і для репрезентації Союза Рада вибирає президію. В склад президії входять представники всіх партій по одному, і по 2 представників від усіх інших організацій, які входять в склад Союза.

§ 6. Кошти. Кошти Союза складають ся з внесків партій і організацій, які входять в Союз; їх форма і розміри встановляють ся Радою.

§ 7. В своїй діяльности президія, філії, комісії й инші органи Союза керуються відповідними інструкціями Ради.

§ 8. Керуючий орган Союза — загальні збори Ради, які вважають ся правомочними, коли на них представлено не менш $^1/_2$ партій і організацій, записаних до Союза, і скликують ся в міру потреби.

§ 9. Постанови Ради обовязкові для членів усіх вступивших до Союза партій і організацій, коли сі постанови принято одноголосно.

§ 10. Постанови Ради приймають ся простою більшістю голосів.

Примітка: Партія чи організація, не згодна з постановою зборів може заявити, що се питаннє для неї принціпіяльне: тоді питаннє здіймається з черги та переносить ся на найближче засідання, і коли більшість не прийде до порозуміння з меншістю, то питаннє голосуєть ся в друге і постанова ся стає обовязковою, коли за неї висловиться $^2/_3$ присутних членів Ради.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1.
Мюнхен, 1983. — С. 384.

Закон Української Держави про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах (1918 р., серпня 1)

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижнево в перших 5-ти класах, а в 2-х останніх класах — не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2-х останніх класах кожної школи.

Примітка. Години на викладання тих предметів повинні бути установлені в кожній школі без побільшення загальної кількості лекцій, існуючої до цього часу, згідно з розпорядженням міністерства для кожного типа школи.

2. По всіх хлоп'ячих та дівочих середніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях закладається штатна посада учителя української мови та літератури, а також обов'язково закладаються зверхштатні посади учителя географії та історії України.

3. Штатним учителям української мови та літератури, які мають не менше 12 годин тижнево, та зверхштатним учителям географії та історії України, які мають не менше 6 годин того або іншого предмету, належать всі права, якими користуються учителі штатні, чи зверхштатні, того чи іншого типу школи щодо платні, пенсії та правного становища.

Примітка. Коли б вчителі української історії та географії мали також не менше 12 лекцій, тоді вони стають штатними учителями того предмета.

4. Кредити на утримання посад названих учителів беруться з тих же коштів, на які утримується та чи інша школа. [...]

7. Всі учителі української мови та літератури, української історії та географії запрошуються і затверджуються згідно з законом для кожного типу школи. [...]

9. Викладання української мови, історії та географії України починається з початком 1918—1919 шкільного року.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 272—273.

Закон Української Держави про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави (1918 р., серпня 2)

1. Для заснування Національної бібліотеки Української Держави в м. Києві утворюється фонд Національної бібліотеки з метою негайного придбання й систематизації книжок, бібліотек, рукописів, мап та інших творів.

2. Крім загальних завдань — допомагати розповсюдженню знання і підтриманню наукової праці, при бібліотеці має бути найповнішим чином розроблений відділ «Україна», бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні й друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і інші твори друкарень, літографій і металографій, видані на Україні та за кордоном. [...]

4. Як аванс до 1 січня 1919 р. асигнувати до фонду Національної бібліотеки в розпорядження міністра народної освіти та мистецтва 500 тис. карб. з коштів Державної скарбниці. [...]

6. В цілях побільшення фонду Національної бібліотеки доручити міністрові народної освіти та мистецтва звернутися до всієї людності Української Держави з закликом про підтримання цієї справи і відкрити загальну підписку для побільшення фонду.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 273—274.

Витяг із закону Української Держави про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р., серпня 17)

1. Заснувати з 1 липня 1918 р. в місті Кам'янець-Подільському державний український університет в складі чотирьох факультетів, причому в 1918 р. відкрити в цьому університеті факультети історико-філологічний, фізико-математичний з двома відділами — математичним та природничо-історичним.

2. Відкрити цей університет, поки будуть видані нові устави й штати українських університетів, на підставі сили загального статуту і штату російських університетів 23 серпня 1884 р. з тими доповненнями і змінами, що потім до них були видані, а також на підставі слідуючих правил:

а) викладовою мовою в Кам'янець-Подільському державному українському університеті є мова українська, але по проханню факультетів, з дозволу міністра народної освіти, в окремих випадках можливо читання лекцій і російською мовою;

б) перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, перші декани факультетів, а також увесь склад професорів першого курсу призначаються міністром народної освіти, в такий же спосіб закладаються й два других факультети Кам'янець-Подільського університету. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 274.

Витяг із закону Української Держави про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український університет (1918 р., серпня 17)

[...] З 1 липня 1918 р. Київський український народний університет, який відкрито 5 жовтня 1917 р. в складі трьох факультетів, перетворити в Київський державний український університет в складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, правничого й медичного.

2. Викладовою мовою в Київському державному українському університеті є мова українська.

Примітка. По проханню факультетів, з дозволу міністра народної освіти, в окремих випадках можливо читання лекцій і російською мовою.

3. Всі студенти Київського українського народного університету залічуються в студенти Київського державного українського університету, з зарахуванням прослуханих предметів та складених іспитів.

Вільні слухачі Київського українського народного університету залічуються також вільними слухачами Київського державного українського університету. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 276.

З Постанови уряду Української Держави про заснування Державної драматичної школи (1918 р., серпня 30)

1. Заснувати в м. Києві Державну драматичну школу для підготовки працівників народних театрів.

2. Надати міністрові народної освіти та мистецтва право створити статут цієї школи.

3. Відпускати на утримання Державної драматичної школи з коштів Державної скарбниці щорічно 28 800 карбованців.

4. Асигнувати в розпорядження міністра народної освіти та мистецтва з коштів Державної скарбниці 10 тис. (10 000) крб. на утримання школи в 1918 р., починаючи з 1 липня.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 277.

Закон Української Держави про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському державних університетах (1918 р., вересня 28)

1. Відкрити з 1 липня 1918 р. в Харківському та Новоросійському державних університетах три нових кафедри: історії України, історії української мови і історії українського письменства — на історико-філологічному факультеті, та одну кафедру історії західно-руського права на правничому факультеті. Навчання цих наук обов'язкове для слухачів університетського курсу.

2. Задля викладання вищезгаданих наук закласти на історико-філологічному факультеті дві ординатури та одну екстра-ординатуру, а на правничому факультеті — одну ординатуру.

3. На утримання чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах відкрити спеціальний кредит в розмірі, потрібному на утримання професорів, згідно з нормальними окладами на інших кафедрах.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 278.

Резолюція II з'їзду КП(б)У «Про поточний момент» (1918 р., жовтень)

1. Зміна міжнародного становища у зв'язку з вересневo-жовтневою поразкою німецького імперіалізму, сильним зростанням революційного руху в Австро-Угорщині та прагненням англо-американського імперіалізму використати ослаблення німецької могутності для перетворення України в свою воєнну і політичну базу для повалення Радянської влади в Росії надає особливої ваги революційному рухові на Україні.

2. Дальше існування гетьманської влади на Україні становить величезну небезпеку для російської революції. Воно перетворює Україну в центр об'єднання всіх поміщицьких і білогвардійських сил Дону, Кубані, Бессарабії і всієї решти Росії.

3. Перед загрозою перенесення революції на власну територію німецький імперіалізм готовий взяти на себе доручення світового імперіалізму, роль міжнародного жандарма або навіть погодитись на спільну з англо-американцями окупацію України і Росії.

4. Така зміна міжнародного становища неминуче викликає і зміну внутрішнього становища України. Внаслідок часткового виведення німецьких військ з України і особливо посиленого розвалу окупаційної армії на Україні гетьманський режим втрачає основну силу, що його створила і його підтримувала. Російська велика буржуазія гарячково організує на Україні свої сили, створює білу гвардію, невпинно посилює жандармський і поліцейський апарати, вступає в угоду з Красновим і добровольчою армією, одночасно веде переговори з [країнами] Згоди, шукаючи всюди білогвардійські військові сили для придушення пролетарської революції на Україні і в Росії та відновлення царської Росії.

5. В той же час розгублена українська національна дрібнобуржуазно-куркульська буржуазія з її інтелігенцією на чолі (українські соціалісти-революціонери, українські соціалісти-федералісти, українські соціал-демократи та ін.) сподівається і намагається врятувати своє становище з допомогою англо-американських штиків, як раніше вона намагалася це зробити з допомогою штиків німецьких. Одночасно ці люди ведуть переговори з гетьманом і верховним німецьким командуванням про створення українського національного уряду. Вся ця політика, що мала на меті утворення самостійної буржуазної України, на ділі звелася і зводиться до придушення політичної самостійності українських трудящих мас.

6. Розгубленість пануючих груп усіх орієнтацій на Україні зростає перед фактом зміцнення Радянської Росії, яка з кожним днем збільшує свої сили в запеклій сутичці із світовим імперіалізмом, з другого боку — перед фактом розвалу і революціонізування німецьких військ, що виявляється в масовому відмовленні йти на фронт, у демонстраціях, в насильствах над офіцерами, в масовому співчутті Радянській владі в Росії.

7. Ця боротьба і зіткнення українських і російських груп контрреволюції, стихійно зростаюче обурення, гнів, протест і відчай широких народних мас в обстановці зміни міжнародного становища — створюють для робітників і селян України надзвичайно сприятливі умови для спільної боротьби з робітником і селянином Росії як проти іноземних завойовників, так і проти буржуазно-поміщицької контрреволюції, в ім'я відновлення Радянської влади на території всієї України. Загальним завданням у цій боротьбі є об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке тільки і може забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного й культурного розвитку.

8. Основним завданням Комуністичної партії України є в цих умовах — поглиблення і розширення партійного апарату, перенесення центра ваги організаційної діяльності на територію самої України, концентрація пар-

тійних сил переважно в робітничих пунктах України для організованого захоплення в них влади і одночасного створення організованих, дисциплінованих бойових військових частин, удар яких, координований з бойовими діями пролетаріату і селянства України, роздавить гетьманщину.

9. Щодо окупаційних військ, які залишаються на Україні, наша партія повинна докласти всіх зусиль, щоб спрямувати стихійно-бунтарський солдатський рух в загальне русло боротьби робітників і селян України й Росії проти капіталістів російських, українських, німецьких і англо-американських. Необхідно до максимуму розгорнути серед них агітаційну і пропагандистську роботу. На ділі треба проводити лозунги: «Братання з революційними австро-німецькими солдатами», «Разом з червоними німецькими й австрійськими солдатами проти їх спільного ворога». На перший план в агітації треба висунути те, що революція в Німеччині є цілком назрілою, а Австро-Угорщина вступила вже у фазу розкладу монархії, і тільки спільна боротьба революційних німецьких робітників з робітниками й селянами Росії та України проти спільних ворогів може вивести трудящі маси Німеччини з того тупика, в який загнали їх пануючі класи. З цією ж метою необхідно встановити якнайтісніші організаційні й тактичні зв'язки з революційними пролетарями Німеччини та окупованих областей.

10. Особливу увагу партія повинна звернути на роз'яснення масам робітників і селян небезпеки англо-американської окупації, щоб підготувати їй збройний опір. Англо-американський імперіалізм несе робітникам і селянам таке саме рабство, що й імперіалізм німецький.

11. Поряд з тим необхідно, щоб наша партія організувала всіляку допомогу Радянській Росії в її боротьбі проти красновських банд, південної та добровольчої армій, які спираються на військову і матеріальну підтримку гетьманських властей.

У цій боротьбі мають бути застосовані всі засоби революційної масової боротьби.

12. Необхідно використовувати і керувати всіма проявами масового стихійного революційного руху робітників і селян України, який не повинен полягати в спалахах і несвоєчасних спробах загального виступу, що привели в минулому до розгрому багатьох ще не зміцнілих організацій.

13. Визнаючи необхідним масовий терор для ослаблення ворога, як з метою виснаження німецьких солдатів, так і особливо з метою знищення білогвардійців, офіцерів, жандармів, буржуазії, — партія рішуче і категорично висловлюється проти такої партизанської війни, особливо в прикордонній смузі, яка могла б втягти робітників України і Росії в несвоєчасний загальний виступ або полегшити німецькому командуванню внести в окупаційні війська озлобленість і згуртованість проти Радянської Росії. З огляду на можливе очищення окупаційними військами значних районів і зайняття цих районів білогвардійцями, які мобілізуються, — перед нашими місцевими організаціями стоїть завдання: враховуючи загальну обстановку і співвідношення сил, рішуче виступати для знищення цих білогвардійців, відновлюючи там, де є надія продержатись якийсь час, потрібний для організації сил опору, Радянську владу.

14. В усій цій підготовчій роботі партія повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП, і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Т. І. Київ, 1976. — С. 34—36.

Тимчасовий Основний закон Західноукраїнської Народної Республіки (1918 р., листопада 13)

Артикул І. — **Назва**

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республика.

Артикул II. — **Границі**

Простір Західно-Української Народньої Республики покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга [...]

Артикул III. — **Державна суверенність**

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республику.

Артикул IV. — **Державне заступництво**

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республики виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народньої Республики. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. — **Герб і прапор**

Гербом Західно-Української Народньої Республики є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать, має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народня Республика».

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1. Мюнхен, 1983. — С. 406—407.

Закон Української Держави про заснування Української академії наук (1918 р., листопада 14)

Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Української Академії наук в м. Києві.

1. Ухвалити докладені до цього статут та штати Української Академії наук в м. Києві та її установи і закон цей перевести в життя з 1 листопада 1918 р.

2. З поміж перелічених у статуті наукових установ Академії, окрім постійних комісій, витворюється в біжучому році: Фізичний інститут, Геодезичний інститут, лабораторія для спроб над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Демографічний інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України.

3. Академії наук дається доручення розробити й подати на затвердження законодатним порядком штати та обрахунок слов'янської кляси при історично-філологічному відділі Академії згідно з приміткою третьою до § 6-го статуту Академії.

4. Всі інші установи, які перелічено в статуті Академії, закладаються в виробленій нею послідовності. При тому їх діяльність зазначається статутом, що його вона сама затверджує, а штати подаються од Академії на затвердження встановленим порядком.

5. Первісний склад Академії становлять 12 академіків, що на подання од міністра народної освіти та мистецтва призначає пан Гетьман, по 4 на кожен відділ, з посеред таких осіб, яких місце їх побуту дає спомогу негайно приступити до діяльності в Києві. Ці 12 академіків творять спільне зібрання та відділи Академії наук. [...]

7. Складене таким способом спільне зібрання відділів Академії наук негайно приступає до обрання з поміж себе Голови-президента Академії, її Неодмінного секретаря та всіх інших виборних осіб, показаних статутом, у порядкові, який зазначено статутом. Перше спільне зібрання Академії та перше зібрання відділів скликають найстарші літами академіки, і вони ж на тих зібраннях головують і подають на затвердження вибраних на них службових осіб Академії, згідно з порядком, показаним у статуті. Ці перші зібрання скликаються тільки для обрання службових осіб. Коли пан Гетьман затвердить Голову-президента Академії, її Неодмінного секретаря та інших виборних службових осіб, котрі показано у статуті, тоді спільне зібрання та зібрання відділів вважаються зорганізованими та й можуть, скликаючись тим порядком, що показано в статуті, приступити до обрання дальших академіків та до вирішення других справ, які підлягають їхньому віданню.

8. Уповноваження обраного таким способом першого Голови-президента Академії та її Неодмінного секретаря мають силу аж доти, доки число академіків у спільному зібранні не досягне 24 академіків; тоді призначаються нові вибори Голови-президента та Неодмінного секретаря, згідно з статутом Академії, на трьохріччя. Так само, перші голови відділів задержують свої уповноваження тільки доти, доки число академіків на відділах не досягне: на відділі історично-філологічних наук — сімох академіків; на

відділі фізично-математичних наук — десятьох академіків і на відділі соціальних наук — сімох академіків.

9. Надати право Академії наук визначати обрахунковим податком ті суми, що потрібні кожного року на господарські та організаційні трати, та вносити їх на затвердження встановленим у статуті порядком, аж доки Академія наук остаточно зорганізується і буде спромога вести господарські трати й обрахунок.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. — С. 279—280.

Ухвала Української національної ради про злуку ЗУНР і УНР в єдину Українську Народну Республіку і відозва Директорії УНР до українського народу (1919 р., січня 3)

[...]

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинене з нинішнім днем Західно-Української Народної Республики з Українською Народною Республикою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республику.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республикою і Українською Народною Республикою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріятови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізовання договору про злуку.

До часу, коли зберуть ся установчі збори з'єдиненої Республики, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республики виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

ВІДОЗВА

В імени Української Народньої Республики проголошує Директорія цілому українському народови велику подію в історії нашої української землі.

Дня 3 січня 1919 року в місті Станиславові Українська Національна Рада Західно-Української Народньої Республики, як представниця волі всіх Українців Австро-Угорщини і як найвищий законодатний їх орган, святочно проголосила з'єдиненнє Західно-Української Народньої Республики з українською придніпрянською Народньою Республикою в одну суверенну Народню Республику.

Вітаючи з великою радістю сей історичний крок наших західних братів. Директорія Української Народньої Республики рішила приняти до відома

се з'єдиненнє і ввести його в життє згідно з умовами, які означено в ухвалі Української Національної ради з дня 3 січня 1919.

Від нині во єдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народня Республика (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Від нині є єдина, незалежна Українська Народня Республика. Від нині український нарід, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єдинити всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастє робочого народу.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1.
Мюнхен, 1983. — С. 422—423.

Із спогадів В.К.Винниченка щодо мирного договору між Директорією УНР і Раднаркомом РРФСР та причини його невиконання (1919 р., лютий)

Ми вигнали німців і їхнього «гетьмана» з України. Але ми були знесилені, нам треба було спокою хоч на час, щоб зібрати свої сили, щоб закріпити свою відбиту самостійність. Тому Директорія охоче прийняла пропозицію советського уряду припинити війну [...]

Советський уряд зробив цю пропозицію з необхідності: йому так само [...] треба було боротись на два фронти: проти української армії і проти своїх руських білогвардійців. Розуміючи таке становище Москви і бажаючи використати його, я, як голова Директорії і керівник зовнішньої політики, дав директиву нашій делегації непохитно стояти на умовах миру, вироблених Директорією. Вони були такі (в головних рисах — не текстуально): Цілковита самостійність Української Народної Трудової Республіки, припинення воєнних дій, вивід всіх військових частин Росії з території України, поміч військовими засобами українській армії. За це Українська Держава зобов'язувалась заключити з Москвою тимчасовий воєнний Союз проти білогвардійських руських армій та всіх сил, які їм помогали, хоч би й сил Антанти.

[...] Ленінові вдалося перемогти противників миру з Україною і схилити більшість керівних органів компартії прийняти наші умови. Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головою советського уряду В.Леніним та Наркомом Закордонних Справ Чічеріним, а з боку Української Держави — головою української делегації Семеном Мазуренком. Семен Мазуренко зараз же прямим телеграфним проводом повідомив про це свій уряд і попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С.Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорію про це не повідомив і ратифікації договору, розуміється, не сталось. С.Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її. Він хотів вернутись на Україну, щоб особисто привезти заключений дого-

вір, але з наказу Головного Отамана С.Петлюри його на кордоні не було пущено на Україну. І таким чином, цей величезної ваги для нашої державності акт було сховано від українства і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не діждавшись ратифікації мирного пакту, зважаючи мовчання Директорії за небажання миру, відновила воєнні дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витиснула її за межі України до Польщі.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення.
Київ, 1991. — С. 33—34.

Закон Української Народної Республіки про мови на її території (1919 р., лютого 15)

Українська Національна Рада постановила:

§ 1. Державною мовою на Західній області Української Народної Республіки є мова українська.

§ 2. Цю мову вживають у внутрішнім і внішнім урядованню всі державні власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства.

§ 3. Законно признаним національним меншостям полишається свободу уживання як усно так і в письмах їх матірної мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами.

§ 4. Закон цей обов'язує з днем його оповіщення.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 92.

З договору Директорії з Антантою «Про спільну боротьбу проти радянської влади в Україні» (1919 р., березень)

1. Українська Директорія зобов'язується прийняти спільну участь з французькими, польськими, грецькими добровільними загонами у боротьбі з більшовиками і у звільненні від них території Росії.

2. Українська Директорія зобов'язується створити регулярну армію повністю боєздатну у кількості не менше 300 тис. чол. не пізніше 1 серпня ц. р. [...]

4. Союзні держави рішенням Версальської конференції 3 лютого ц. р. вирішили надати допомогу всім урядам, які утворилися на території Росії, у справі встановлення державного апарату, надавши їм допомогу живою і технічною силою [...]

11. Всі оперативні дії проти більшовиків ведуться під одним командуванням, призначеним Антантою.

12. Українська Директорія зобов'язується провести негайне звільнення всіх співробітників гетьманського уряду, прийняти енергійні заходи щодо припинення бандитизму і хвилі єврейських погромів в Україні.

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 434.

З Постанови Директорії Української Народної Республіки про відставку Кабінету Народних Міністрів, призначення Б.М.Мартоса Головою Ради Народних Міністрів і Міністром фінансів, а також призначення деяких інших міністрів (1919 р., квітня 9)

Директорія Української Народної республіки ухвалила: демісію Кабінету Народних Міністрів пана Остапенка, згідно заяві від 14 березня, прийняти і призначити головою Ради Народних Міністрів і міністром фінансів Бориса Мартоса, заступником голови Ради Народних Міністрів і міністром юстиції Андрія Лівицького, міністром внутрішніх справ Ісаака Мазепу, народним міністром земельних справ Миколу Ковалевського, вик. обов'язки військового міністра Григорія Сиротенка. Міністрам і керуючим іншими міністерствами, крім вищезазначених, продовжувати виконання своїх обов'язків на правах тимчасово керуючими міністерствами.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1.
Київ, 2006. — С. 79.

З декларації Уряду Української Народної Республіки (1919 р., квітня 12)

Оборона Української Народньої Республіки та потреба кращого упорядкування державного життя зробили необхідним для українських социялістичних партій стати до організації нового Народнього Правительства, яке мало б в собі представників найвизначніших партій України. Попередня Рада Народніх Міністрів не мала в своєму складі представників цих політичних партій, що не давало їй змоги вести свою роботу так успішно, як того вимагає відповідальне положення нашої Республіки зовні й величезні завдання внутрішньої державної роботи.

Волею Директорії Української Народньої Республіки в порозумінні з українськими соціялістичними партіями нове Народне Правительство приступило до многотрудної державної роботи в цей тяжкий для нашої Республіки час. Кабінет Народніх Міністрів, який об'єднує соціялістичні партії України, оповіщає громадян Української Народньої Республіки про ті завдання, які він буде виконувати по мірі своїх сил на добро і щастя загроженої зо всіх боків нашої Вітчини. [...]

Нове Народне Правительство Української Республіки бачить єдиний порятунок для Українського Народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів — в будуванню єдиної самостійної і незалежної Української Народньої Республіки. На оборону своєї національної чести і порушених чужинцями економічних і соціальних прав повинно піднятись все трудове селянство і робітництво, щоб не дати чужинцям в кінець знищити наш Рідний Край. З цих причин нове Народне Правительство Української Республіки простягає руку всім українським соціалістам та селянам і робітникам, повставши по той бік фронту, які, не стерпівши

чужинецької неволі російських комуністів, піднялися на боротьбу за вільну і незалежну Україну. Нове Народне Правительство України бажає мира, як з поляками, так і з російськими комуністами-большевиками, але першою умовою згоди ставить, щоб ніхто з цих чужинців не втручався у внутрішні українські справи і не стояв на перешкоді вільному і самостійному життю українського народу.

Не бажаючи повторення чужого панування на Україні, нове Народне Правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави. Всякі договори з чужими державами Народне Правительство заключатиме тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи. [...]

З гарячим покликом звертаємось ми, представники українських соціялістичних партій, до всього трудящого люду України: ставайте до зброї проти насильників-гнобителів вашої свободи, і коли вас Народне Правительство покличе на мобілізацію, всі, кому укаже закон, нехай ідуть, бо пізно буде, коли вороги-сусіди поділять нашу землю поміж собою. Запаліться святим вогнем любови до знесиленого Рідного Краю і єдиним революційним фронтом женіть геть чужинців-гнобителів, рятуючи Україну від повної руїни.

Беручи в свої руки керування державними справами, нове Народне Правительство України оповіщає всіх громадян, що у внутрішній політиці воно буде стреміти до зміцнення демократичного ладу і в першу чергу ним буде вжито найенергійніших заходів, аби всюди організувалися робітниче-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей. На цю справу Народне Правительство призначає спеціяльні кошти по удержанню трудових рад, як державних інституцій. Народне Правительство дбає про те, щоб всі пограбовані большевицькими зайдами бідні селяне одержали державну допомогу для піддержки свого зруйнованого господарства. Обстоюючи порядок, спокій і законність, як необхідну умову вільного життя всіх громадян У.Н.Р., Народне Правительство всіма силами буде боротися зі всяким порушенням спокою і ладу і винних у цьому розбійників, хуліганів, погромщиків і інших злочинців безпощадно каратиме судом народньої совісти. [...]

Пограбована за царського уряду, знищена економічно німецькими імперіялістами, Україна нині переживає третю грізну хвилю руйнування народнього господарства хижими чужинцями-поляками та російськими комуністами-большевиками. Розуміючи, що основою добробуту народа й держави є упорядковане народне господарство, нове Правительство У.Н.Р. доложить усіх сил, щоби відновити продуктивну діяльність народнього труда. Для цього Народне Правительство постарається при першій змозі допомогти фабрикам і заводам роспочати роботу, а з другого боку — торговими договорами з державами Европи й Америки здобути по дешевій ціні всякі товари, недостачу в яких так гостро відчуває пограбоване українське населення.

Нове Народне Правительство України хоче демократичною земельною реформою справедливо задовольнити землею українське трудове селянство. Народні міністри наказують трудовому селянству продовжувати засів своєї

й бувшої панської землі, яка законом Директорії У.Н.Р. остаточно закріплена без викупу за трудящим селянством.

Безробіття і голод поширились серед робітництва України після того, як найважніші центри нашої землі захоплені російськими завойовниками. В цій справі нове Народне Правительство, поряд з відновленням промисловости, в якій би робітник знайшов собі заробіток, постарається забезпечити пролетаріят від безробіття державною допомогою та організацією державних робіт.

Означаючи напрям своеї роботи в найближчій будучности, Народне Правительство заявляє, що успішна його діяльність залежить в найбільшій мірі від того, чи зможе українська народня армія видержати напад чужих нам російських та польських армій. Забезпечення самостійности України є необхідною умовою спасення здобутків революції на Україні. Тільки самостійна Україна зможе зоставатись демократичною Республікою. [...]

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921: В 3 кн. Кн. 3.
[Б. м.], 1952. — С. 177—181.

Декрет РНК УСРР про перехід всіх приватних вищих шкільних закладів на державне утримання (1919 р., квітня 24)

1. Всі вищі шкільні заклади на Україні, що на підставі декрету «Про передання всіх шкільних закладів у відання відділу освіти» [...] перейшли у відання Народного комісаріату освіти, переходять на утримання держави.

2. Термін переходу для мм. Харкова, Києва, Катеринослава, Полтави, Ніжина встановлюється з 26 січня 1919 року.

3. Для мм. Одеси, Миколаєва, Херсона, Кам'янця-Подільського термін переходу встановлюють місцеві органи Радянської влади. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р.
Київ, 1959. — С. 46—47.

З декрету Всеукраїнського Виконавчого Комітету рад про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів і речей домашнього господарства (1919 р., квітень)

Імперіалістична війна, навала гайдамацько-німецьких банд, хижацька політика поміщицько-буржуазного уряду гетьмана, пограбування України німецьким і австро-угорським капіталом, вакханалія петлюрівщини внесли повний хаос і анархію у господарське життя України [...] Радянська влада в Україні отримала у спадковість дезорганізовану, пограбовану й обезсилену країну.

Тому, незважаючи на існуючу достатню кількість продуктів харчування, робітників і селянську бідноту України душить спекуляція та куркульська жадність.

[...] Виходячи із цього і захищаючи інтереси робітників, селян та всього трудового населення, ЦВК Радянської України постановляє:

1. Підтверджуючи непохитність хлібної монополії і системи твердих цін, установити обмін продуктами між містом і селом, між Україною та іншими братніми республіками на основі виконання кожним членом радянської сім'ї свого господарського соціалістичного обов'язку. Робітничо-селянська держава повинна вимагати від селян хліба для армії і робітників, від робітників — товарів і промислових продуктів для села, а від армії — охорони свободи праці тих і других.

2. Запровадити суворе проведення принципу загальнодержавного обміну, розподілу і постачання населення продуктами харчування, його особистого споживання і використання цих продуктів для домашнього господарювання [...]

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни.
Київ, 1962. — С. 108—110.

Проект директиви ЦК РКП про військову єдність (1919 р., травень)

Беручи до уваги:

1) що РСФРР змушена у союзі з братніми Радянськими республіками України, Латвії, Естонії, Литви і Білорусії вести оборонну боротьбу проти спільного ворога — світового імперіалізму і підтримуваної ним чорносотенної та білогвардійської контрреволюції;

2) що необхідною умовою успіху цієї війни є єдине командування всіма загонами Червоної Армії і якнайсуворіша централізація в розпорядженні всіма силами і ресурсами соціалістичних республік, зокрема, всім апаратом воєнного постачання, а також залізничним транспортом, як дуже важливим матеріальним фактором війни, що має першорядне значення не тільки для виконання воєнних операцій, але і для постачання Червоній Армії бойового і речового майна та продовольства,

ЦК РКП постановив:

1) визнати безумовно необхідним на весь час соціалістичної оборонної війни об'єднання всієї справи постачання Червоної Армії під єдиним керівництвом Ради Оборони та інших центральних установ РСФРР;

2) визнати безумовно необхідним на весь час соціалістичної оборонної війни об'єднання залізничного транспорту і управління залізничною сіткою на всьому просторі братніх соціалістичних республік під керівництвом і управлінням Народного комісаріату шляхів РСФРР;

3) визнати несумісним з інтересами оборони існування в братніх Радянських республіках окремих органів постачання Червоної Армії і окремих комісаріатів шляхів і наполягати на перетворенні їх на час війни у відділи органів постачання Червоної Армії РСФРР і Народного комісаріату шляхів РСФРР, які перебували б у безпосередньому віданні і повній під-

леглості центральним органам постачання Червоної Армії РСФРР і Народного комісаріату шляхів РСФРР;

4) визнати, що всі декрети, які стосуються до постачання Червоної Армії і до залізничного транспорту або управління залізничною сіткою, підлягають скасуванню, оскільки вони суперечать постановам і декретам, які регулюють постачання Червоної Армії РСФРР, а також управління залізничним транспортом і залізничною сіткою РСФРР.

В.І.Ленін про Україну. Ч. 2: 1917—1922.
Київ, 1969. — С. 297—298.

Із звіту про стан державної служби в Березькій жупі після поразки комуністичної влади (1919 р., липня 1)

[...] Після приходу в Березьку жупу румунської королівської армії її командуючий взяв владу. Майже одночасно з румунською армією вступила в Березьку жупу і чехословацька республіканська армія. Дві регулярні окупаційні армії створили на території Березької жупи два різних становища, а саме: в м. Мукачеві, в Мукачівському, Латоричанському, Свалявському і Нижнєверечанському округах владу взяли органи Чехословацької республіки, а в м. Берегові, в Тисагатському, Мезекасоньському, у гірських округах влада залишилася і надалі в руках жупних органів, і командуючий місцевою румунською королівською охороною знову заявив, що не втручається в дії адміністрації. Отже, на території трьох низинних округів і міста Берегова адміністративне керівництво здійснюється і надалі згідно з нашими власними законами і звичаями, безумовно в межах, оголошених румунською королівською армією розпоряджень.

У своїй службовій діяльності я надавав великої ваги тому, щоб дотримувати якнайкращих відносин з окупаційною румунською королівською армією, щоб здобути для жупи довір'я панів командуючих. Тобто румунську окупаційну армію вважаю не ворогом, а визволителем, який врятував нас і наше майно від червоної влади. Саме тому намагаюся з найбільшою готовністю і енергією задовольнити будь-яке бажання румунських частин. Між іншим, можу констатувати, що румунські частини, незважаючи на висунуті вимоги з метою задоволення потреб армії, не наклали на жупу воєнної контрибуції і під час конфіскації державного майна виявили таку велику поступливість, яку можна вважати безприкладною щодо окупаційної армії. В зв'язку з усім цим я не лише в силу обов'язку, але й з радістю задовольнив те розпорядження командування румунської королівської армії, згідно з яким воно вимагало видачі з метою забезпечення армії 2000 шт. білизни.

Значні крадіжки, що зросли в окремих частинах жупи, можуть бути приписані сучасному перехідному становищу. Проведеними перевірками встановлено, що ці прикрі вчинки зроблено здебільшого цивільними особами і саме в дуже багатьох випадках цивільними особами, одягненими у військову уніформу, і є ґрунтовне підозріння, що крадіжки і грабунки в багатьох випадках стали наслідком більшовицької агітації. В інтересах припи-

нення цього прикрого становища я вважав би бажаним, щоб на території жупи була створена відповідна жандармерія, тому я вступив у контакт у цьому відношенні з командуючим місцевої румунської королівської охорони і маю ґрунтовну надію на сприятливе вирішення питань.

Найважливішим завданням відомств я вважав придушення більшовицького руху і здійснення необхідних попереджуючих заходів для зміцнення загального порядку. З цією метою з самого початку стараюсь, щоб усі елементи, які брали активну участь у більшовизмі і відносно яких передбачається, що можуть продовжувати далі свою руйнівну роботу, були взяті під нагляд та інтерновані. В моєму відомстві дотепер розглянуто 216 справ осіб, що брали активну участь у більшовизмі. Із них шістьох я передав румунському королівському військовому трибуналу, з метою інтернування відправлено 94, в 16 випадках винесено, але ще не виконано рішення про інтернування, відправлено етапним порядком 3. Затримано перед інтернуванням 31 і під слідством без затримання знаходяться 25, звільнено і випущено на волю 26, нарешті, втекли 15.

До осіб, що брали активну участь у більшовизмі, застосовуються такі правила: про кого встановлюється, що перед приходом румунської королівської армії відігравав роль у комунізмі, той передається з метою інтернування румунській королівській армії. Хто проводить більшовицьку агітацію після приходу румунської королівської армії, того судить румунський королівський військовий трибунал. Осіб, що підлягають інтернуванню, поки за їх відправку не відповідає румунська королівська армія, тримають в берегівській судовій в'язниці. Винесення рішення про інтернування я зберіг за собою і виношу його щоразу на підставі даних слідства. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 153—155.

З Меморандуму про майбутній державно-адміністративний устрій та організацію державної служби на Закарпатті у складі Чехословацької Республіки (1919 р., липня 14)

1. Назва — «Русинія» (Russinia)

а) Підстави. Така назва вживається в офіційних русинських газетах (документах?) в Америці.

б) Самоназва народ «русини». Така ж назва вживається у двох його народних гімнах «Я русин был», «Подкарпатскіи русины».

в) Країна словаків — Словаччина, росіян — Росія, сербів — Сербія, хорват — Хорватія, румунів — Румунія. Отже, країна русинів — Русинія.

2. Мова

а) Для урядовців і управлінців, які будуть лояльні Русинії і Чехословацькій республіці, але які не володіють словом і письмово русинською

мовою, треба дати термін до одного року, щоб вони вивчили мову народу; але на протязі року залишаються на своїх постах.

б) В початкових класах шкіл навчання проводиться тільки на русинській мові; у старших класах, але не більше як три роки, продовжувати навчання мадярською мовою, але і за цей час кожний учень повинен вивчити русинську мову.

3. Губернатор

Цей титул повинен мати глава адміністрації русинського штату; такому титулу треба віддати перевагу перед будь-яким іншим, як наприклад, «Комісар», або ж інший, які могли б викликати у народу підозріння, що їх штат не повністю самостійний. В тому випадку, якби першим губернатором став громадянин Сполучених Штатів, заперечення проти титулу губернатора може бути елімiновано присягою такого змісту: «Я (прізвище) урочисто присягаю, що як губернатор буду сумлінно працювати на користь Русинського штату і Чехословацької республіки. Якби сталося так, що із своїх офіційних повноважень я був би змушений прийняти рішення в інтересах штату і республіки, але які б шкодили інтересам Сполучених Штатів Америки, обіцяю, що я відразу подаю у відставку».

Така формула подобалася б не тільки русинам, які дуже поважають Сполучені Штати і президента Вільсона за їх участь у визволенні русинів, але була б до вподоби і американцям.

4. Кордони

Вкрай необхідно, щоб тимчасові кордони Русинії були остаточно визначені, щоб ці кордони відповідали, наскільки це можливо, 13 пункту тих «14 пунктів», що були передані Американською Русинською Комісією президентові Масарикові 10.V.1919 р.

5. Адміністрація

Губернатор має призначати таких урядовців:

1) секретаря або міністра штату і внутрішніх справ;
2) секретаря або міністра культури і шкіл;
3) секретаря або міністра транспорту і пошти;
4) секретаря або міністра фінансів;
5) секретаря або міністра сільського господарства і лісової справи;
6) секретаря або міністра праці;
7) секретаря або міністра без портфеля (на це місце треба назначити Теофіла Жатковича, який добре обізнаний із ситуацією в Русинії і Америці, знає мови англійську, русинську, російську, словацьку і мадярську);
8) три жупани (штат треба буде розділити знову на три жупи);
9) секретаря або міністра юстиції.

6. Законодавство

а) Члени парламенту в Празі: штат мав би бути поділений на 20 округів (дистриктів); з кожного з них посланий один представник у парламент.

б) Члени малого парламенту в Ужгороді:

із кожного вище названого округу мають бути послані два представники в малий парламент в Ужгороді: цей орган має приймати всі рішення, що стосуються місцевих справ. [...]

11. Громадянство і перепис населення

а) Негайно провести перепис на території Русинії.

б) Громадянство мають одержати тільки ті, що народились на території Русинського штату і які не стали пізніше громадянами інших держав.

в) Для всіх інших треба ввести американську систему натуралізації (громадянство можна отримати після п'яти років перебування в країні і випробування).

г) Жінки мають мати виборче право.

12. Суди

а) В Ужгороді повинен бути створений найвищий суд штату, складений із 7 суддів. Цей суд має бути останньою апеляційною інстанцією у всіх громадянських справах, крім справ конституційних.

б) У Празі повинна бути апеляційна Вища інстанція, яка повинна вирішувати конституційні питання, а також справи, в яких обвинувачений або обвинувач не являються громадянами Русинського штату, але вони є громадянами або жителями Чехословацької Русинської Республіки.

13. Членство у Лізі Націй

Оскільки Русинія буде суверенним штатом і поскільки текст угоди про Лігу Націй говорить, що «будь-який суверенний штат, не вказаний у додатку, може стати членом Ліги і т. д.», було б бажано, щоб Русинія якнайскоріше була б прийнята до Ліги Націй. Саме це чи не найбільше переконає громадян і жителів Русинії, що їх штат є суверенним. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 156—158.

Декларація уряду Української Народної Республіки про оголошення війни А.І.Денікіну (1919 р., вересня 17)

Народе України!

Вже два роки обороняєш ти свою Народню Республіку, яка дає тобі землю і волю. Всенароднім повстанням 1918 року скинута була власть гетьмана Скоропадського. Після того явилися большевики-комуністи, щоб годувати українським хлібом большевицьку Росію. І цього сильного і злого ворога удалося прогнати нашій славній армії. Та замість большевиків широкі простори нашої рідної землі забрав царський ген. Денікін. За його полками йде ледаче панство, яке хоче надалі панувати над нашим народом, як панувало за царя та за гетьмана.

Армія Денікіна вертає панам добуту селянською кровю землю і відбирає громадські права у робітника. Денікін не дозволяє українському народові вчитися в школі рідною мовою, народній український язик вигонить із державних установ, українські книжки палить, нищить українську кооперацію та всі культурні й господарські товариства, жорстоко переслідує українських діячів.

Російське панство намагається шибеницями, катуванням і розстрілами вірних синів України держатися на нашій землі. Українське народне правительство не хоче забирати чужі землі, а обороняє тільки свій рідний край. Щоб одвернути ворожий наїзд на Українську землю, Вища Команда об'єднаного Наддніпрянського і Наддністрянського війська хотіла переговорами примусити добровольчу армію покинути територію України. Але замість якої-небудь згоди безпощадним терором проти національного і демократичного українського руху, приказом про наступ і нарешті зрадницькими нападами на народне військо командування добровольчої армії виявило свою запеклу ворожість до українського народу і нашої Республіки. Всі нелюдські вчинки добровольчої армії на Україні і дальше перебування війська генерала Денікіна на нашій землі викличуть тільки новий большевизм і нове поневолення України комуністами Росії.

Директорія і Правительство Української Народньої Республіки не може допустити, щоб чужинці і надалі панували над нашим народом. В цей рішучий час нашої боротьби за визволення Вища власть Української Народньої Республіки оповіщає, що закони про передачу землі в руки трудящого селянства та закони робітничі лишаються в повній силі незмінно і нерушимо.

В найближчому часі буде скликано вибраний на основі всенароднього, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального виборчого закону Парламент України з правами Установчих Зборів, якому має належати вся власть у самостійній Українській Народній Республіці.

Народна власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу і народні соціяльно-економічні реформи.

Ми, Директорія і Правительство Соборної Української Народньої Республіки, звертаємося до нашого війська, селян, робітників і всього народу України з закликом непохитно боротися за демократичні здобутки української революції.

Ви, громадяне, повинні дати свойому війську людей, харч, одежу, бо поруч з правами, свободами й вигодами, які одержує громадянин від держави, він повинен виконувати і обовязки, без чого ніяка держава не може стояти.

Народня власть України, селянство, робітництво та вся щира демократія незалежно од національностей достойно оцінять цей відповідальний момент і всі свої сили віддадуть на оборону рідної землі.

Знайте, що не один український нарід бореться проти відновлення царської Росії. Вже вільні республіки народів Кавказа, Естонії, Литви, Кубані повстали проти єдинонеділимої Росії Колчака і Денікіна.

Під ударами нашого славного війська і повстанців, що жертвують своїм життям для щастя своїх дітей і онуків, впаде ця остання перешкода для вільного і самостійного життя Українського Народу.

Народе Український!

Настав слушний час. Всі, хто має силу і любов до свободи, в кому не згасло стремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом.

Народня власть Української Республіки певна, що боротьбою нашого війська і працею всієї демократії України ми визволимо нашу рідну землю від нових гетьманців і ніколи не дамо їм запанувати над вільним українським народом.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921: В 3 кн. Кн. 3. [Б. м.], 1952. — С. 186—187.

Ухвалений Радою Народних Міністрів «Закон про урочисту обітницю Директорії, міністрів, урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Народній Республіці» (1919 р., жовтня 13)

На зміну та доповнення попередніх законів встановити такі форми урочистої обітниці на вірність Українській Народній Республіці.

І. УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ ДИРЕКТОРІЇ

Ми, Директорія Української Народньої Республіки, даємо цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно будемо служити Народові України і утвореній ним Українській Народній Республіці, волю синів її, національну, релігійну та горожанську невпинно боронитимемо, всі сили свої обіцяємо покласти аби закріпити народно-республіканський устрій України основним законом, організовано виявленій волі народа будемо коритися; в державному управлінню будемо керуватися тільки волею народа на його добробут і благо Республіки, стоятимо на сторожі її інтересів та скарбів, ні в чому не порушимо її законів, пильно стояти будем, аби встановлені закони ретельно й справедливо всіма виконувались і правда ні в чому не порушувалась.

ІІ. УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ МІНІСТРІВ

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно служитиму Народові України і утвореній ним Українській Народній Республіці та її Верховній Владі. В державному управлінню буду керуватись тільки благом Народа й Республіки, обов'язки свої виконуватиму чесно й сумлінно, пильнуватиму аби встановлені Директорією закони всіма неодмінно виконувались і правда ні в чому не порушувалась; урядові тайни берегтиму і всіма силами стоятиму на сторожі інтересів Народу та скарбів Української Народної Республіки.

III. УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ УРЯДОВЦІВ

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі; покладені на мене правительством, обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно, керуючись лише благом Народу й Республіки та законами її, не жаліючи життя для своєї Батьківщини; всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обітниці не робитиму.

IV. УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ СУДДІВ

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі, непохитно оберігатиму гідність стану судді, всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, обов'язки свої виконуватиму чесно й сумлінно; державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обітниці не робитиму, закони затверджені Верховною Владою Української Народньої Республіки твердо виконуватиму, суд чинитиму справедливо, як закон і совість мені каже.

V. ВІЙСЬКОВА ПРИСЯГА

Клянусь честью громадянина Української Народньої Республіки і торжественно присягаю Всемогущему Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній Владі Директорії, Правительству і Народній Армії.

Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народної Республіки та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республіканської [Влади] буде вимагати: на воді, на суші, у воздусі, вдень і вночі, в боях, наступах, сутичках і всякого роду предприємствах, словом на кожному місці, у всяку пору і кожнім випадку хоробро [і] мужно до останньої краплі крови боротися. Своїх військових частин, прапорів і зброї ні в [жоднім] разі не кидати, з ворогом ні в які, навіть найменші, порозуміння не входити, завжди поводитися так, як цього військові закони та честь воїна лицаря вимагають, в цей спосіб і честью жити і честью умерти.

В цьому мені, Святий Боже, [моя любов] до країни Рідної та її народу, допоможи.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 165—167.

Звернення загальних зборів Українського Кирило-Мефодіївського братства до Директорії Української Народної Республіки про прийняття церковної присяги на вірність українському народу (1919 р., жовтня 13)

Українське Кирило-Методієвське Брацтво, що складається переважно з українського селянства, робітництва і представників українських організацій, довідавшись, що присяга Високої Директорії на вірність Українській Народній Республіці обернута на лише громадянську обіцянку, на загальних зборах 12 цього жовтня обговорило це питання. Промовцями зазначено: 1) що присяга Високої Директорії повинна мати велике значення для всієї української людности, і треба дуже рахуватися з тим, яке враження зробить це перш за все на військо, з осібно з того боку, що військо приводиться до церковної присяги, а Висока Директорія дає тільки громадянству обіцянку; 2) свято присяги для того і робиться, щоб об'єднати українську владу з народом, з осібно з селянством, яке являє з себе головний ґрунт Української державности, і треба дуже рахуватись з тим, що в селянстві зараз кріпко піднявся релігійний рух, що селянство одностайно повстало проти більшовицької власти, яко безрелігійної, і бажає бачити свою владу релігійною і 3) дуже бажано, щоб головний ворог наш Денікін, що скрізь підкреслює свою церковність, не скористував би безрелігійну присягу Українській Владі і не повернув би на свій бік серця українського селянства.

Щиро зазначаючи, що Висока Директорія є дійсна і найлучша влада Української Народної Республіки, Кирило-Методієвське Брацтво взяло на себе сміливість прохати Високу Директорію не одмовитися прийняти церковну присягу на вірність українському народові, позаяк тільки така присяга буде мати добрий вплив на народ і на військо, і не дасть можливості ворогам нашої Державности скористувать обітницю для її зруйнування. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 167—168.

Закон Всеукраїнського революційного комітету «Про землю» (1920 р., лютий)

Робітничо-селянський уряд доводить до уваги робітникам, селянам, військовій і цивільній владі в Україні:

1. Віднині на території України правом користуватися землею володіють тільки трудящі.

2. Всі існуючі господарства, які належали до цих пір трудовим селянам-власникам, козакам, бувшим державним селянам і т. д., залишаються недоторканими [...]

3. Всі бувші поміщицькі, державні, монастирські і удільні землі, конфісковані іще у минулому році Радянською владою, переходять без всякого викупу у користування всього українського трудового народу і в першу

чергу для задоволення потреб у землі безземельних і малоземельних селян та сільськогосподарських робітників. Всі бувші нетрудові власники: поміщики, нетрудові орендатори — підлягають негайному виселенню із своїх економій [...]

5. Уся тяглова сила і сільськогосподарські знаряддя праці нетрудових господарств передаються у розпорядження земельних відділів для забезпечення ним у першу чергу безземельних і малоземельних селян, сільськогосподарських робітників і державних зразкових господарств. [...]

7. Бувші поміщицькі землі, а також радянські господарства, які знаходилися у користуванні нетрудових елементів селянства, повинні бути негайно передані також без всякого викупу і оренди на користь в першу чергу безземельного і малоземельного трудового селянства.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни.
Київ, 1962. — С. 59—61.

Декрет ВУЦВК про застосування в усіх установах української мови нарівні з російською (1920 р., лютого 21)

На всій території Української СРР, в усіх цивільних і військових установах повинна застосовуватись українська мова нарівні з великоруською. Ніяка перевага великоруській мові неприпустима. Всі установи, як цивільні, так і військові, зобов'язані приймати заяви та інші справи як на великоруській, так і на українській мовах, і за відмовлення або ухиляння від прийому винні притягатимуться за всією суворістю військово-революційних законів.

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 pp.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р.
Київ, 1959. — С. 63.

Визначення Конституційною грамотою компетенції Сойму Підкарпатської Русі, порядку призначення губернаторів, обрання посадовців з місцевого населення (1920 р., лютого 29)

Розділ перший

Загальні положення

§ 3

[...]

(1) Територія Чехословацької Республіки складає єдине та неподільне ціле, кордони її можуть бути змінені тільки на підставі конституційного закону (ст. 1 зазначеного закону).

(2) Невід'ємною частиною цього цілого є, на підставі добровільного приєднання, згідно з договором між Великими і Союзними державами та

Чехословацькою Республікою у Сен-Жерменен-Ле від 10 вересня 1919 р., самоврядна територія Підкарпатської Русі, якій буде надано широку автономію, що не суперечить єдності Чехословацької Республіки.

(3) Підкарпатська Русь має власний сойм, який обирає президію.

(4) До компетенції сойму Підкарпатської Русі належить ухвалення законів у галузі мов, освіти, віросповідання, місцевого самоврядування та в інших галузях, на які не поширювались би закони Чехословацької Республіки. Закони, що ухвалені соймом Підкарпатської Русі, якщо з ними, шляхом підпису, погодиться президент Республіки, публікуються у спеціальному збірнику і їх підписує губернатор.

(5) Підкарпатська Русь у Національних зборах Чехословацької Республіки буде представлена відповідною кількістю депутатів (сенаторів), згідно з відповідними чехословацькими виборчими класами.

(6) На чолі Підкарпатської Русі знаходиться губернатор, який призначений, враховуючи пропозиції уряду, президентом Чехословацької Республіки і який несе відповідальність перед соймом Підкарпатської Русі.

(7) Посадові особи Підкарпатської Русі будуть, по можливості, обиратися з місцевого населення.

(8) Деталі, зокрема щодо права обирати та бути обраним до сойму регулює окрема постанова.

(9) Закон Національних зборів, що визначає кордони Підкарпатської Русі, утворює складову частину конституційної грамоти. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 180—181.

З Договору про політичну конвенцію між Польщею і Україною (1920 р., квітень)

[...]

2. Кордони між УНР і РПП установлюються так: на північ від Дністра вздовж р. Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною і Росією до Вишегрудні, а від Вишегрудні на північ через Кременець, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж границі Ровенського повіту [...] бувшої Мінської губернії до пересічення її р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її гирла.

3. Польський Уряд визнає за Україною територію на схід від кордону, вказаного у п. 2 цього договору, до кордонів Польщі 1772 р. (до розділів), які Польща уже займає або дістає від Росії шляхом збройним або дипломатичним [...]

6. Аграрні питання в Україні буде вирішено Конституантою. До моменту скликання Конституанти юридичне становище землевласників польської національності в Україні визначається угодою між РПП і УНР.

7. Укладається воєнна конвенція, яка є інтегральною частиною договору.

8. Договір залишається секретним. Він не може бути переданий третій країні або бути обнародуваним.

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 445.

З декларації Уряду Української Народної Республіки про відстоювання самостійності країни (1920 р., травня 2)

Три роки, як Україна звільнилась від царського панування і три роки їй доводиться вести кріваву боротьбу за своє самостійне існування, бо й досі не припиняються спроби знову поневолити наш народ: то насуваються на нас московські большевики з чужоземцем Раковським на чолі, то добровольці під орудою царського генерала Денікіна. Вони нищать край, баламутять наших людей і збройною силою хотять завести на нашій землі свій московський порядок.

Збройною боротьбою кращих синів України під проводом Головного Отамана Симона Петлюри, твердого вірою в святе діло визволення, а в останній час ще й за дружньою допомогою польського народу, якому від Москви загрожує таке саме лихо, як і нам, звільнено значну частину нашої землі від московської навали. Тепер наш народ може приступити до заведення на Україні того ладу, якого йому треба, може відновити свою державність.

Порядок на Україні повинен відповідати дійсним потребам населення. Його встановить народне представництво — парламент, складений на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорціонального виборчого права. Тоді не зможе одна якась партія підбивати під себе всю людність, як цього хотять большевики-комуністи для своєї партії.

Щоб провадити підготовчу роботу до скликання парламенту та щоб держати до того часу лад в державі і поліпшити її стан, Головний Отаман Симон Петлюра покликав нас до роботи, яку вестимемо, стоючи на такому грунті:

Щоб звільнити всю територію України від ворогів та щоб і надалі не панували над нами чужі люде, в першу чергу будемо дбати про утворення із всіх активних сил українського народу міцної дисциплінованої армії, такої сили, щоб вона мала змогу захищати край від ворога, чи він напиратиме зовні чи робитиме заколот в самому краю. Тільки регулярна армія, аполітична, але свідома своїх національно-державних обовязків забезпечить нашому народові самостійність і зможе захистити границі України після того, як союзне польське військо, допомігши нам, буде відкликане своїм правительством додому.

Яко кадри при організації численного Українського війська, нарівні з частинами, сформованими на Поділлю і в Польщі, використовується геройчна армія, що під проводом генерала Омеляновича-Павленка у початку минулого травня з'єдналася з загальним україно-польським фронтом, після пятимісячної безпримірної боротьби, в запіллю московських наїздників.

Щоб утримати армію та завести і держати лад, Україні треба великих коштів. Самими паперовими грішми справи не залагодимо, як це вже ми бачили на прикладі большевиків, що грошей випускали багато, а народньому господарству від того краще не було. Отже Правительство подбає про поліпшення народнього господарства, забезпечечуючи робітничим масам здобутки революції, державі певні джерела доходу. Воно вживе заходів,

щоб притягти приватну ініціятиву до відбудови зруйнованої промисловости, дрібної та великої і для того ж підтримає ремісничу працю, щоб вона могла розвиватись і організуватись при найбільш сприятливих обставинах. Рівно ж буде застережено волю і розвиток торгу, як зовнішнього, так і внутрішнього. Уважаючи нашу кооперацію одною з основ міцного економічного розвитку держави, Уряд сприятиме кооперативним установам в їх роботі та поширенню впливу на ріжні галузі народнього господарства.

Одночасно треба перевести і посильне оподаткування людности. Це оподаткування буде одним із засобів налагодження фінансового становища держави, дасть можливість не так значно побільшувати випуск паперових грошей, підійме цінність грошей і тим знищить ту страшну дорожнечу, від якої населення терпить більше страт, ніж від справедливих податків.

В полагодженню господарства України особливо важне місце займає налагодження транспорту. Без потрібного числа паровозів, вагонів і пароплавів, без палива і технічного приладдя неможливо направити цю справу. Правительство вживе всіх заходів, щоб надати цій справі певного ходу, як способом відновлення внутрішньої продукції потрібного знаряддя, так і шляхом допомоги від західних сусідів і союзників.

Внутрішнє життя республіки потрібує для піддержки сталого ладу відповідних органів на місцях. Правительство має своїм завданням перевести систему внутрішніх реформ, ставлячи в першу чергу заведення твердої влади та планомірної організації ладу, і повного спокою. Щоб забезпечити життя і добробут всіх громадян України без ріжниці нації, конечною точкою внутрішніх реформ буде заведення міцних органів місцевого демократичного самоврядування, на яких спиратиметься в своїй діяльности майбутнє народне представництво.

Поки складуться умови, які роблять можливим проведення виборів в парламент на вказаних вище підставах, Правительство в найкоротшім часі скличе тимчасовий орган-передпарламент з представників населення, місцевого самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій. Цей передпарламент і буде творити біжучу законодавчу роботу, яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народніх Міністрів.

Велика руїна повстала на Вкраїні, коли рішалася земельна справа. Але ж тепер революція досягла своєї найвищої соціяльної мети, передавши землю до рук селянства, яке є основою нашої державности. Земельна справа може бути спокійно вирішена згідно інтересам селянського та загальнодержавного господарства в нашій Вкраїні голосом самого народу. Отже правительство вважає, що до остаточного вирішення земельного питання в парламенті вся земля і надалі повинна залишатися в користуванню селян, котрі її обробляють і обсівають, під загальним керуванням міністерства земельних справ та його органів на місцях.

Народ наш відбудовує своє державне існування в тяжких умовах. Тільки за останній час ми маємо змогу вчитися своєю мовою, розвивати свою культуру в державному обсягу. Правительство дбатиме про те, щоб допомогти нормальному розвиткові освіти і культури на Україні, заведе національно-державну школу на всіх її ступінях, з української церкви, що по-

винна бути національною і незалежною, буде скинено те ярмо, яке старається закріпити на ній Москва, намагаючись держати совість українського народу під своєю кормигою. Одночасно правительство забезпечить також волю всіх інших ісповідань на Україні.

Мир з Польщею, визнання нею державних прав українського народу, оружна сусідська поміч в боротьбі з сильним ворогом відкриває перед Україною широкий обрій спільного з усією Европою культурно-економічного життя. Правительство вважає, що народи заходу зрозуміли силу прямування нашого до самостійного життя і не дадуться більше на злобні вигуки наших бувших властителів, нібито народ наш не має підстав, щоб здобути власну державу. Правительство подбає, щоб про визвольну боротьбу проти московських імперіалістів, яка ведеться нині за союзною допомогою Польщі, було всім відомо, а визнання нашої республіки іншими державами було закріплено відповідними актами. Правительство сподівається закріпити добросусідські відносини з Румунією і досягти найщирішого порозуміння з солідарними з нами державами Прибалтики, Чорноморря та Кавказу. [...]

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921: В 3 кн. Кн. 3.
[Б. м.], 1952. — С. 212—215.

Розпорядження Диктатора Західно-Української Народної Республіки Є.Петрушевича «Про організацію Уряду для виконування Державної влади в Західно-Українській Народній Республіці в часі тривання повновластий Диктатора» (1920 р., липня 25)

[...]

АРТ. II

Повага Держави та зверх та складність єї адміністрації, вимагає, щоби існував постійно зорганізований державний апарат урядовий, відповідаючий існуючому правному станови. Під ту пору Уряд мусить бути наладжений так, щоби при додержанню закріпленого Актом з 8 липня 1919 прінціпу зосередження Найвищої Влади в руках Диктатора, відповів своїм завданням під оглядом здатности до систематичного ведення діл поодиноких окремих областий адміністрацийних, маючи до того ясно очеркнену і відмежовану компетенцію для кожної области адміністрації.

А що трудне положення Держави вимагає постійної присвяти переважної моєї уваги і особистого старання справам заграничної політики і справам військовим, тож являється конечність надати так зорганізованому Урядови право ініціативи і певної самостійности в вирішуванню справ деяких областий адміністрації.

АРТ. III

Щоб задовольнити сим вимогам постановляю як слідує:

Уряд Диктатора З. У. Н. Р.

§ 1

Атрибути Державної Влади, надані Диктаторові Актом з 8 липня 1919, виконуються ним через «Уряд Диктатора Західно-Української Народної Республіки».

§ 2

Уряд цей складається з окремих самостійних відділів а імено:

а) для ведення діл входячих попередно в круг компетенції Секретаріяту Справ Закордонних;

б) для ведення діл входячих попередно в круг компетенції Секретаріятів фінансів, торговлі і промислу;

в) для справ преси і пропаганди, зокрема організації, ведення і нагляду політичної пресової служби, та політичної пропаганди, в цілі попирання інтересів Держави, — та для виконування атрибутів адміністраційної влади в справах пресових;

г) для ведення діл входячих попередно в круг ділання Державних Секретарів справ внутрішніх, судівництва, просвіти, віросповідань, рільництва, почт і телеграфів, шляхів та робіт публичних;

д) Президіяльної канцелярії Диктатора для ведення діл президіяльних, а зокрема для принимання в законній дорозі внесень на рішення Диктатора від органів Державних, покликаних до того законом, і взагалі в справах застережених існуючими постановами до безпосереднього вирішення Диктатора; для виготовлювання в автентичнім тексті видаваних Диктатором законних постанов, розпорядків, рішень, декретів і письм, веденнє їх евіденції та зберігання автентичних оригіналів; — для ведення в імені Диктатора урядової кореспонденції та для посередничення в безпосередніх урядових зносинах з ним.

§ 3

Справи, входячі в круг ділання Державного військового Секретаріату, лишаються при зорганізованій вже окремими постановами «Військовій Канцелярії Диктатора З. У. Н. Р.», яка входить в склад Уряду як окремий відділ (Арт. III. § 2).

Розмір компетенції Уряду і покликаних до ведення його осіб

§ 4

Меньша або більша самостійність у вирішуванню справ Урядом зависить від уповажнень, даних особам, поставленим Диктатором на чолі поодиноких відділів чи канцелярій (§ 2, 3).

Уповноважені Диктатора

§ 5

На чолі установлених § 2 а) б) в) г) відділів Уряду Диктатора З. У. Н. Р. стоять з правила іменовані Диктатором Уповноважені і ведуть діла свого круга компетенції при помочи іменованих Диктатором концертових і канцелярійних урядників самостійно, в імени Диктатора, згідно з існуючими

законними постановами і даними Диктатором інструкціями та припорученнями. Не мають однак прислугую чого Державним Секретарям права видавання законних постанов, розпорядків та загальнообов'язуючих рішень — яке застерігається Диктаторови.

§ 6

При видаванню Уповноваженими Диктатора самостійних заряджень, які тягнуть за собою видатки з державної скарбниці в рамах призначеного кредиту, они є обов'язані зноситися постійно з відділом для справ фінансів (контроля державних розходів). Потребу переступлення кредиту і спори компетенційні вирішує Диктатор.

§ 7

Виїмково може бути веденнє поодиноких відділів доручено Диктатором референтам, які ведуть діла під його безпосереднім наглядом, з розміром компетенцій означуваним для них принагідно Диктатором.

§ 8

Розмір компетенції Військової Канцелярії Диктатора ЗУНР є означений існуючими постановами, які й лишаються дальше в силі.

§ 9

На чолі Президіяльної Канцелярії стоїть іменований Диктатором шеф Президіяльної Канцелярії, який веде діла назначеного єму круга при помочи іменованих Диктатором концертових і канцелярійних урядників, під безпосереднім доглядом Диктатора.

§ 10

Порядок внутрішнього ведення діл та урядових зносин поодиноких відділів Уряду між собою і на зверх, означується окремим розпорядком. [...]

Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923:
Документи і матеріали: У 5 т., 8 кн.
Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси.
Івано-Франківськ, 2003. — С. 427—430.

Розпорядження Диктатора Західно-Української Народної Республіки Є.Петрушевича щодо створення при уряді кодифікаційної комісії (1920 р., серпня 30)

§ 1

Для підготовання і розроблення матеріялів, потрібних для законодатної діяльности Уряду — утворюється при Уряді Диктатора ЗУНР для справ внутрішніх, судівництва і комунікації постійну Комісію кодифікаційну, якої члени іменує і звільняє Диктатор ЗУНР на внесенє Уповноваженого для справ внутрішніх і прч.

§ 2

Завданнєм сеї Комісії, яка остає під проводом Уповноваженого Диктатора для справ внутрішніх, судівництва і комунікації і якої діяльність обіймає усі области адміністрації, є:

1) усталити, які закони і розпорядки видано на Західній Україні за часів української влади, та провірити їх форму і зміст,

2) ствердити, які закони і розпорядки видано в часі, коли Всхідна Галичина була окупована через Польщу, та заопініювати, котрі з тих законів і розпорядків мусіли би бути сейчас ухилені, котрі вимагають певних змін, а котрі можуть бути без змін реципувані,

3) розслідити, які зміни в устрою держави, в законодавстві, адміністрації та організації урядів перевели по розпаді Австрії сукцесійні держави (Чехи, Нім., Австрія, Югославія),

4) уложити плян обнятя адміністрації на території Всхідної Галичини.

§ 3

Правильник для внутрішного урядування Комісії кодифікаційної наданий буде Розпорядком Уповноваженого для справ внутрішніх, судівництва і комунікації.

§ 4

Розпорядок сей обов'язує з днем 30 серпня 1920.

§ 5

Виконання сего розпорядку доручую Уповноваженому для справ внутрішніх, судівництва і комунікації.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923:
Документи і матеріали: У 5 т., 8 кн.
Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси.
Івано-Франківськ, 2003. — С. 441—442.

Проект декларації Революційної повстанської армії України (1920 р., жовтня 20)

Суть дійсного радянського ладу повинна, на нашу думку, полягати ось в чому.

Для організованого налагодження нового господарського і громадського життя вільні селяни й робітники природньо створюють — всюди на місцях — свої громадсько-економічні організації, сільські комітети або ради, всілякі союзи, кооперативи, гірничі, фабричні і заводські комітети, залізничні, поштово-телеграфні та інші організації. З метою широкого об'єднання взаємних інтересів всі ці організації: виробничі, професійні, розподільні, транспортні та інші природньо створюють зверху до низу об'єднуючі їх органи у вигляді економічних рад, які виконують технічне завдання регулюванням громадсько-господарського життя у широкому масштабі. Ради ці можуть бути волосні, міські, обласні та ін. Вони утворюються у разі необхідності на добровільних засадах. Вони ні в якому разі не можуть бути політичними установами, якими б керували ті чи інші політичні діячі чи партії, які диктували б свою волю і здійснювали під маскою «радянської влади» свою політичну владу; вони повинні бути лише дорадчо-виконавчими органами, регу-

люючи живу господарську діяльність на місцях. Такий радянський устрій є дійсно організацією вільних робітників і селян. І якщо його створення стане дійсно добровільною справою робітничих і селянських мас, якщо жива господарська робота всіх низових, місцевих і об'єднуючих радянських організацій розпочне залучати до себе все більш широкі робітничо-селянські маси, без примусу і самочинного втручання будь-яких політичних партій або влад, то, на нашу думку, незабаром вдасться налагодити громадсько-господарський апарат на засадах соціальної рівності, справедливості, дружнього співробітництва і цим самим положити край існуванню класів, політичних партій і властей, а також пануванню однієї нації над іншою.

Решта і нетрудові верстви населення згодом будуть природньо залучені у цей трудовий апарат. Всяка «політична діяльність» у своїй основі неминуче створена для підтримки системи привілеїв, системи політичного і економічного пригноблення трудового класу — всяка «політична» організація і діяльність через непотрібність відпадуть і самоліквідуються [...]

Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы.
Киев, 1991. — С. 160—161.

Наказ армії Південного фронту «Про ліквідацію анархії і безпорядків у повстанській армії Н.Махна» (1920 р., листопада 20)

[...] У зв'язку з закінченням бойових дій проти Врангеля, внаслідок його розгрому, Революційна Військова Рада Південного фронту вважає завдання, поставлене перед Повстанською армією, виконаним і пропонує Повстанській армії негайно розпочати роботу по перетворенню партизанських повстанських частин у нормальні військові з'єднання Червоної Армії [...] За останній період були наявні такі правопорушення:

1. 12 листопада в с Михайлівці були пограбовані і вбиті 12 червоноармійців [...]

7 листопада в с. Іванівці убито 6 червоноармійців і 2 кавалеристи.

8. В районі с. Жеребець пограбовано відділ постачання 23-ї дивізії, проведено збройний набіг на інтеркавбригаду. Поранено командира транспорту. Убито декілька червоноармійців [...] Чимало різних груп, які називають себе махновцями, по всій Україні здійснюють пограбування і насильство над населенням. Все це змушує Революційну Військову Раду Південного фронту ліквідувати партизанщину і безпорядки в районі фронту і тому пропонує Реввійськраді Повстанської армії:

1) Всі частини колишньої Повстанської армії, які перебувають в Криму, негайно ввести до складу 4-ї армії, Реввійськраді котрої доручено їх переформувати. [...]

3) Реввійськраді Повстанської армії провести заходи по роз'ясненню серед бійців необхідності прийнятих заходів.

Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы.
Киев, 1991. — С. 178—179.

Р О З Д І Л VIII

УТВЕРДЖЕННЯ В УКРАЇНІ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ

Лист української Маньчжурської окружної ради в Харбіні українській дипломатичній місії в Парижі про стан української еміграції на Далекому Сході та з проханням інформувати про події в Україні (1920 р., травня 29)

Закинуті гіркою долею в далеку країну, одірвані од рідної неньки тяжкими подіями братовбивчої боротьби розлютованих мас бувшої Росії, ми, мешканці Далекого Сходу і Хинської залізниці, не маємо майже ніяких звісток про національне політичне, економічне і державне життя наддніпрянських українців. А якщо й маємо деякі звістки з російських часописів, то вони всі перекручені, бо ворожі українському національному рухові. Зносини з Україною дуже тяжкі, а більш того, що зовсім неможливі через вищезазначені перешкоди.

Братовбивча війна і загальна ворожнеча роздратованої людності і тут, на Далекім Сході, не дає змоги нам, далекосхідним українцям, працювати інтенсивно на ниві національного відродження нашої людності. А деякі заходи у цім напрямі зроблені. Від часу революції відбулося 4 далекосхідних всеукраїнських з'їзди, на яких обмірковувались загальноукраїнські місцевої людності справи в зв'язку з життям крайовим. Тими з'їздами утворені окружні ради — в Благовіщенську, Хабаровську, Микольск-Уссурійську, Владивостоці і в Маньчжурії. Заснована Крайова Рада і її Виконавчий (комітет) орган — Секретаріат Далекосхідної Крайової Ради в м. Владивостоці. Заходами деяких громадян Хабаровська, Владивостока і Харбіновського Клубу відчинено три українських початкових школи і заснувались кооперативи: «Шлях» (ст[анція] Маньчжурія), «Згода» (м. Харбін), «Хлібороб» (м. Хабаровськ) і Крайовий Кооператив «Чумак» у Владивостоці.

Проте всі ці громадянські організації працюють мляво через брак коштів, громадянської дісціпліни і досвідчених людей. Так же мляво йде і життя громадян, що в значній мірі залежить від того, що і життя на Україні завдяки тим подіям, які на протязі цих трьох років там творились, підупало, і зденаціоналізовані тутешні українці не знають, на яку їм ступити — ким вигідніш бути — чи українцем, чи може громадянином «Єдиної неділимої» [...]

Т[имчасовий] В[иконавчий] К[омітет] Маньчжурської Окружної Ради дуже прохає Українську Місію інформувати тутешнє громадянство про справи Наддніпрянської України, Галичини і відносини до України, як держави, її сусідів і інших держав. Ми певні, що правдиві інформації Української Мі-

сії піднімуть настрій українського місцевого громадянства і покажуть йому напрямок роботи, яка повинна провадитись в найближчому часі в зв'язку з становищем на Україні. Тому Т[имчасовий] В[иконавчий] К[омітет] Окружної Ради уважно прохає про інформування її про загальне становище на Україні в житті державному, економічному, політичному і інш.

З свого боку місцеве громадянство буде повідомляти Українську місію з становищем і побутом далекосхідного громадянства в його національній роботі і тих кроках, які воно буде вживати для осягнення великої своєї мети — національного відродження своєї людності у всіх верствах її життя.

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 71—72.

Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про відокремлення церкви від держави (1920 р., серпня 3)

[...]

1) Проведення в життя декрету робітничо-селянського уряду УСРР від 22 січня 1919 р. про відокремлення церкви від держави і школи від церкви [...] покласти на Народний комісаріат юстиції та його органи.

2) Про зміну ст. 12 зазначеного вище декрету робітничо-селянського уряду, позбавити церковні та релігійні товариства прав юридичної особи.

3) Доручити Народному комісаріатові юстиції скласти детальну інструкцію про проведення в життя декрету від 22 січня 1919 р. про відокремлення церкви від держави і школи від церкви і ввести її в дію за погодженням з заінтересованими відомствами. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р.
Київ, 1959. — С. 67.

Постанова РНК УСРР про введення української мови в школах і радянських установах (1920 р., вересня 21)

Рада Народних Комісарів постановляє:

1. Доручити Наркомосові терміново розробити план широкого розвитку виховних і освітніх закладів усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання.

2. Негайно запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх учбово-виховних закладах з українською мовою викладання.

3. Звернути увагу на особливо серйозне вивчення української мови в усіх постійних і тимчасових закладах по підготовці працівників освіти, причому частину їх треба негайно ж перевести на українську мову викладання.

4. Поставити в обов'язок Державному видавництву подбати про видання, за погодженням з Наркомосом, достатньої кількості підручників українською мовою, так само як і художньої літератури і всіх інших видань.

5. Наркомпродові і Наркомзему свою популярну і пропагандистську літературу видавати переважно українською мовою.

6. Поставити в обов'язок виконкомам мати в кожному губернському місті не менше однієї української газети.

7. Наркомосові через його місцеві органи негайно ж організувати в усіх губернських і повітових містах вечірні школи для навчання української мови радянських службовців.

8. Поставити в обов'язок усім радянським установам подбати про залучення співробітників, які знають українську мову і можуть нею задовольняти запити населення.

9. Поставити в обов'язок Робітничо-селянській інспекції стежити за точним виконанням цього декрету.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 292—293.

Союзний робітничо-селянський договір між УСРР і РСФРР (1920 р., грудня 28)

Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, з одного боку, і уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки, з другого, виходячи з проголошеного Великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з договірних сторін і усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили укласти цей союзний робітничо-селянський договір [...]

I. Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка і Українська Соціалістична Радянська Республіка вступають між собою у воєнний і господарський союз.

II. Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що всі спільні зобов'язання, які вони надалі братимуть на себе щодо інших держав, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян Республік, що укладають цей союзний договір, і що з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було.

III. Для кращого здійснення зазначеної в пункті 1 мети обидва уряди оголошують об'єднаними такі Комісаріати: 1) Військових і Морських Справ, 2) Вищу Раду Народного Господарства, 3) Зовнішньої Торгівлі, 4) Фінансів, 5) Праці, 6) Шляхів, 7) Пошт і Телеграфу.

IV. Об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді Народних Комісарів УСРР своїх уповноважених, яких затверджує і контролює Український ЦВК та З'їзд Рад.

V. Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних Комісаріатів встановлюється особливими угодами між обома урядами.

VI. Керівництво й контроль об'єднаних Комісаріатів здійснюється через Всеросійські З'їзди Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, до яких УСРР посилає своїх представників на підставі постанови Всеросійського З'їзду Рад.

VII. Керівництво й контроль об'єднаних Комісаріатів здійснюється через Всеросійські З'їзди Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, до яких УСРР посилає своїх представників на підставі постанови Всеросійського З'їзду Рад.

VIII. Цей договір підлягає ратифікації відповідних вищих законодавчих установ обох Республік.

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду (1917—1936).
Київ, 1937. — С. 152—153.

Із звіту Народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. «Про стан вищих учбових закладів України і підготовку працівників освіти» (початок 1921 р.)

Высшие учебные заведения

Осталось в наследство:

Государственных университетов	4
Украинских	2
Технических многофакультетных	5
Технических однофакультетных	8
Женских медицинских институтов	3
Высших женских курсов	3
Коммерческих институтов	3
Сельскохозяйственных институтов	1
Ветеринарных институтов	1
Народных университетов	16
Однофакультетных высших учебных заведений	7
Художественных и музыкальных учебных заведений	7
Всего:	60

Во всех высших учебных заведениях на 1920 г. числилось 80—82 тыс. студентов и около 2500 профессоров и преподавателей. В настоящее время из всех высших учебных заведений полным ходом работают медицинские факультеты университетов, женские медицинские институты, ветеринарный и сельскохозяйственные институты и все технические учебные заведения. Для ускорения прохождения курса мобилизованы студенты медики и техники. Содержание на апрель—июнь обходится около 150 млн. руб.

Подготовка работников просвещения

Досталось в наследство: учительских институтов 9, учительских семинарий 45, фребелевских институтов 2. И те и другие преобразуются в институты народного образования. Открыт целый ряд (около 30) курсов и се-

минаров по подготовке работников (часть из них уже закончилась): в Луганске, Юзовке, Екатеринославе, Киеве, Харькове, Одессе, Чернигове, Нежине, Глухове, Новгород-Северске.

В институтах, семинариях и на курсах введено преподавание украиноведения, которое должно стать источником живого понимания современного социально-экономического и культурно-бытового положения Украины.

Для подготовки работников-внешкольников открыты курсы и семинары в Харькове, Чернигове, Луганске, Бахмуте и др., а также введены соответствующие курсы в существующих институтах и семинариях.

В Харькове на днях открываются Наркомпросом инструкторско-лекторские курсы, цель которых — подготовить достаточное количество лекторов для курсов, намеченных к открытию, в 30 пунктах Украины. Для борьбы с безграмотностью устроены краткосрочные семинары и курсы, знакомящие с общими началами педагогики и методики по работе в школах для взрослых, в общем по 4—5 на каждую губернию (Одесса, Луганск, Чернигов, Бахмут, Николаев, Киев)

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 292—294.

Із записки Е.Й.Квірінга про дипломатичні представництва УСРР (1921 р., січня 14)

Україна стоїть напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею, Латвією, Литвою, Естонією, а у більш віддаленому майбутньому це питання постане і щодо решти держав.

Тому нам заздалегідь потрібно встановити форму представництва.

Наскільки мені відомо, тепер це питання вирішується так, що російський посол буде одночасно і представником УСРР.

Таке вирішення питання, з моєї точки зору, не відповідає ні нашій політиці висування незалежності і суверенності УСРР, ні тому становищу, яке українське питання посідає в міжнародній політиці. [...]

У міжнародній політиці найближчих років Україна матиме важливе самостійне значення. Я не говоритиму зараз про те, правильна чи не правильна наша політика прокламування перед зовнішнім світом самостійності УСРР — але оскільки це так і оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам стала б показником для цих держав фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю всім нашим ворогам.

Таким чином, я вважаю, що у великих державах, які «роблять» світову політику, Україна повинна мати свої самостійні посольства поряд з російськими. [...]

[...] Необхідно ще врахувати значення дипломатичних представництв як центрів тяжіння національних елементів і значення їх роботи серед

еміграції. Візьмемо, наприклад, Польщу. Ми ні в якому разі не можемо залишитися байдужими до дальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині та Холмщини.

[...] Наші представництва уособлюватимуть ту УСРР, на яку маса українського селянства в Польщі почне покладати свої надії й уповання.

Щодо Польщі наявність самостійних дипломатичних представництв ще тим важлива, що тут сконцентрувалась квінтесенція петлюрівської контрреволюції, за якою потрібно пильно стежити і всякими заходами, в тому числі й дипломатичними, неослабно боротися. Якщо це робитиме російсько-українське посольство, наша революційна робота серед українського селянства Галичини, Волині, Холмщини, а також робота по розшаруванню української націоналістичної інтелігенції зустріне велике упередження, тому що тоді нас легко буде зображувати агентами єдиної неділимої.

Крім того, призначення самостійного посла в Польщу [...] має справити сприятливе враження на уряди буржуазних держав і полегшити в майбутньому визнання УСРР.

З цих міркувань я вважаю необхідним мати самостійне українське представництво в Польщі та інших країнах, де українські елементи мають серйозне значення (С. Штати, а можливо, Чехо-Словаччина і Румунія).

Крім цього слід ще звернути серйозну увагу на роботу по розшаруванню української еміграції. Остаточний крах петлюрівщини і самостійний виступ УСРР на міжнародній арені внесе ще більший розклад в українську еміграцію. Для України культурні сили цієї еміграції мають велике значення, і зробити їх радянськими або хоча б сприяти цьому є одним з важливих завдань наших дипломатичних представництв [...]

Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900—1939).
Київ, 1997. — С. 200—205.

З Постанови Всеукраїнської національної ради про політичну ситуацію та українське питання (1921 р., лютого 12)

[...]

VII. ПРО БОЛЬШЕВИЦЬКУ ОКУПАЦІЮ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ

З огляду на те, що Совітська Росія, бажаючи за всяку ціну утримати Україну в своїх руках на становищі колонії, щоби експльоатувати її великі багатства, як-то було за царських часів, робить спроби перед опінією Європи, а особливо робітництвом оправдати окупацію українських земель тим, що проголосила Україну суверенною, радянською соціалістичною Республікою, сподіваючись сим сфальшувати публичну опінію світа, яка ще не зовсім поінформована про відносини на Сході Європи, —

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА СТВЕРДЖУЄ:

1) що уряд радянської України ніколи не був обраний українським народом, лише силою накинений українському населенню Москвою і зложений з чужинців,

2) що український народ безліч разів робив великі повстання проти сього уряду і його системи та продовжує дальше сю свою боротьбу,

3) що українські політичні партії твердо стоять на ґрунті Суверенної України з демократичним Урядом,

4) що навіть українські комуністи завше були і нині є проти того уряду, що тримається на Україні тільки за допомогою російської окупаційної армії та терором.

Через те ВСЕУКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА отсим заявляє, що всякі договори, підписані сим Урядом в імени України і про Україну з ким би не було і про що не було б, уважає недійсними, позбавленими законності і Україну та її народ не обов'язуючими.

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 93.

Постанова РНК УСРР про внесок промислових і торгових підприємств на культурно-освітню роботу серед пролетаріату (1921 р., березня 17)

Рада Народних Комісарів постановила:

1. Для посилення державних коштів, асигнованих на забезпечення культурно-освітніх закладів, які обслуговують робітників і службовців (та їх дітей) промислових і торгових підприємств, встановлюються з останніх, незалежно від того, кому вони підпорядковані — державі, товариству чи приватним особам, — спеціальні внески в розмірі від 5 % до 10 % від усієї суми заробітної плати, виплачуваної по даному підприємству.

2. Суми, що утворюються із зазначених відрахувань, можуть витрачатись на забезпечення належними приміщеннями, освітленням, опаленням і необхідним ремонтом культурних закладів, які обслуговують пролетаріат промислових і торгових підприємств, на оплату часу, використаного робітниками для навчання на профтехнічних курсах і на пунктах ліквідації неписьменності, на утримання дітей в дитячих закладах, на поліпшення матеріального становища працівників освіти як доповнення до постачання їх державними органами освіти та на інші відповідні потреби. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р.
Київ, 1959. — С. 110—111.

Мирний договір між Росією та Україною, з одного боку, і Польщею — з другого (1921 р., березня 18)

Росія та Україна, з одного боку, і Польща — з другого, керовані бажанням припинити війну, що виникла між ними, і на основі підписаного 12 жовтня 1920 р. Договору про прелімінарні умови миру укласти остаточ-

ний, міцний, почесний і заснований на взаємній згоді мир, вирішили вступити в мирні переговори. [...]

Стаття I

Обидві договірні сторони оголошують стан війни між ними припиненим.

Стаття II

Обидві договірні сторони, згідно з принципом самовизначення народів, визнають незалежність України і Білорусії. [...]

Стаття III

Росія та Україна відмовляються від усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного в ст. II цього Договору. З свого боку Польща відмовляється на користь України та Білорусії від усяких прав і претензій на землі, розташовані на схід від цього кордону. [...]

Стаття VII

1. Польща надає особам російської, української та білоруської національності, які перебувають в Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів. Взаємно Росія та Україна забезпечують особам польської національності, які перебувають в Росії, Україні і Білорусії, всі ті ж права.

Особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки. Цими ж правами, в межах внутрішнього законодавства, користуватимуться особи польської національності, які перебувають в Росії, Україні і Білорусії.

2. Обидві договірні сторони взаємно зобов'язуються ні прямо, ні посередньо не втручатися в справи, які стосуються устрою і життя церкви та релігійних громад, що перебувають на території другої сторони. [...]

Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917—1923 рр.). Київ, 1966. — С. 266—267, 271, 275.

З Постанови Раднаркому УСРР «Статут Всеукраїнської академії наук» (1921 р., червня 14)

I

Всеукраїнська Академія наук є вищою науковою установою УСРР.

II

Завдання Всеукраїнської Академії наук

ВУАН має на меті:

а) підтримувати, координувати й організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інститутів, відділів, об'єднань, студій і лябораторій, а також окремих громадян УСРР, на користь комуністичного суспільства, згідно з загальними вказівками НКО;

б) стежити за прогресом міжнародньої наукової творчости і об'єднувати з її досягненнями працю установ і громадян УСРР;

в) сприяти розвитку досягнень і здобуття техніки, відповідно до завдання творимого комуністичного суспільства і, зокрема, народнього господарства.

III

Організація ВУАН

1. Всеукраїнська Академія наук поділяється на такі основні відділи:

а) природничо-математичних наук;

б) суспільно-історичних;

в) народнього господарства;

г) педагогики;

д) медицини.

Увага: В разі потреби можуть бути організовані й инші відділи.

2. Кожний відділ поділяється на секції і бюро відповідно до змісту тої чи иншої наукової галузі.

3. Окремо функціонує секція прикладної науки й техники. [...]

5. По всій території України відповідно з її природничими і економічними районами Академія має свої форми, які підлягають в своїй діяльности відповідним її відділам, підвідділам, секціям і установам Академії. [...]

V

Склад Академії

1. До складу Академії входять дійсні члени Академії, члени-кореспонденти й члени-співробітники.

2. Всі категорії членів Академії поділяються на штатних, що займають певні штатні посади, і не штатних, кількість яких не обмежена.

3. Дійсні члени Академії затверджуються Наркомосом.

4. Дійсні члени Академії користуються правами, які надаються вищою науковою ступінню й можуть виконувати инші обов'язки лише з дозволу Академії.

VI

Управління справами Академії

1. Академія безпосередньо підлягає Наркомосвіті УСРР.

2. Рада Академії — орган загальнокеруючий, Президія Академії — орган виконавчокеруючий. Обидва мають місцем перебування м. Київ.

3. Рада Академії складається з усіх її дійсних членів і представників Наркомосвіти.

4. Рада вибирає на внесення відділів нових членів Академії. Президія Академії затверджує пляни щорічної праці Академії, її штати й кошторис,

щорічні звіти і взагалі всі принципові питання організації й діяльности Академії.

5. Президія Академії складається з Президента Академії, товариша президента й ученого секретаря; вона обирається на трьохріччя з правом перевибору і затверджується НКО.

Історія Академії наук України (1918—1923 рр.): Документи і матеріали. Київ, 1993. — С. 280—282.

Лист В.Поплавка проф. Д.Антоновичу із закликом повернутися в Україну та заохочувати до цього інших емігрантів (1921 р., жовтня 5)

Шановний Дмитро Володимировичу!

П'ять місяців як ми не бачились і 4 [місяці] як я на Україні. Чи читали Ви закордоном мій лист до Українського громадянства? Тепер я мусю сказати тим, що хоч мали вуха та не чули. — Час вертати домів єдиний шлях — порозуміння з рад[янською] владою. Шлях мирного культурно-національного розвитку, на якому немає жодних перепон, а, навпаки, [є] всяческа допомога, яка можлива по обставинах часу. За час р[адянської] вл[ади] в справі національної освіти зроблено незрівняючи більше, ніж за обидві УНР з Гетьманщиною вкупі.

Гадаю, Ви знаєте, що я не напишу того, в чому не певен. Я 4 місяця придивлявся, поки Вам написав листа.

Мирний комунізм — замість військового, продналог — замість розверстки і нова економічна політика зміцнили р[адянську] вл[аду], і вона зараз міцнійша, ніж колись була. Ставка на голод, як може хто так думав, бита. Життя як весняна травичка пробивається з кожної щілини.

Знаючи загальні бажання еміграції повернутися на Україну, я вияснив тут це питання.

З розмов [з] відповідальнішими особами вияснилась згода на поворот наукових та технічних сил. Ніякого вибачення рад[янська] вл[ада] не вимагає. Повертаючийся офіціально заявляє, що не буде приймати жадної участи в партіях і організаціях, що ворожі р[адянській] вл[аді] і бажають її нищити. Повертаючийся мусить бути лояльним до влади і займатись своєю справою по фаху.

З розмов з Х.Г. Раковським вияснилось:

на поворот окремих одиниць культурно-наукових та технічних не дивляться як на факт значної політичної ваги. Участь, хоч і сама найближча, як раніш, так і тепер в закордонній УНР не є перепоною до повороту на Україну — чи то міністр, чи посол й Голова Р[ади] Республіки — коли повертаючийся бажає стати до наукової праці і бути лояльним до влади. [...]

Вияснивши питання, листуюсь до Вас, а через Вас до тих, що цікавляться поворотом і корисні для України. Гадаю Вас скоро тут побачу, не сидіти ж Вам на еміграції в той час, коли на Україні закладається фундамент її існування. [...]

Щодо економічного стану, то нові ставки розраховуються на пожиточний мінімум сімейства з трьох душ існування, коли є власне одежа і взуття. Не мішає привезти з собою кишенькову аптечку. Ставки на кваліфіцировану умствену працю підвищені і доходять до 200% мінімуму і вище. [...]

P. S. Після того, як я одержу конкретно прізвища бажаючих повернутися — з Харкова будуть вислані до Відня охоронні грамоти на дозвіл повороту і повернувшийся буде амністованим.

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 105—107.

З резолюції VI конференції КП(б)У про стан промисловості в умовах нової економічної політики (1921 р., грудень)

[...] Розвиток дрібного приватного господарства на селі і в місті, що відбувається з моменту заміни продрозверстки продподатком, послужив основою для зміни всіх наших господарських відносин, які встановлювалися в період «воєнного комунізму». Від системи розподілу державою всіх матеріальних ресурсів, які виробляла націоналізована промисловість і які збиралися з селян в порядку продрозверстки й натурального обміну з дрібним виробництвом, ми перейшли до системи часткового розподілу лише державних ресурсів, одержуваних в порядку надходження продподатку і з виробництва підприємств, які лишилися в безпосередньому керуванні держави. Певна частина державних ресурсів (відрахування до фонду заробітної плати на державних підприємствах та обмінні фонди Наркомпроду) і ресурси приватного господарства дістають право вільного обігу на товарному ринку за принципом купівлі-продажу.

Це неминуче привело нас до відновлення одиниці обліку в грошовій формі і поставило вимогу встановити більш гнучкі форми організації державної промисловості, змушеної конкурувати на товарному ринку з приватним виробником і неорганізованим споживачем.

[...] Прагнення розвантажити державні органи від дрібних і середніх підприємств, а також бажання залучити до господарської роботи якомога більше продуктивних сил примусило державу встановити форму експлуатації деякої частини державних підприємств приватними особами на умовах оренди. В основу цього заходу покладено розрахунок на використання тих матеріальних і грошових ресурсів, які весь час були недоступні для держави (частково приховані, частково розпорошені між дрібними виробниками, яких не міг охопити державний апарат).

Через цю форму приватного господарства держава повинна полегшити собі доступ до дрібного виробника. Підприємець-орендар повинен стати (по суті) агентом держави по використанню розпорошених ресурсів; з другого боку, він повинен вкласти у виробництво свої ресурси, знання і організаторський досвід, щоб оживити ті підприємства, які не працювали або працювали слабо.

Проведення цього принципу виключає допустимість прийняття госпорганами державних зобов'язань перед орендарями про надання останнім сировини, палива тощо в порядку планового постачання. Відпуск цих матеріалів може проводитись виключно в порядку спеціальних господарських угод, коли орендарям даватимуться виробничі завдання.

[...] З боку держави повинен бути проявлений максимум уваги контролеві над діяльністю орендарів, щоб забезпечити господарське (а не хижацьке) використання устаткування і приміщень, зданих в оренду, а також дістати максимум вигоди від експлуатації цього державного добра [...]

Комуністична партія України в резолюціях
і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Т. І.
Київ, 1976. — С. 173, 180.

Лист Наркома закордонних справ РРФСР Г.В.Чичеріна в Політбюро ЦК РКП(б) про порушення СНК України постанови про порядок укладання договорів радянськими союзними республіками (1922 р., березня 16)

[...] Разногласие возникло по поводу назначения Украинским правительством отдельной миссии в прибалтийские государства, причем члены этой миссии прибыли в Ковно, Ригу и Ревель даже без предварительного уведомления НКИД РСФСР и ведут там сепаратную политику помимо представительств РСФСР.

Коллегия НКИД предлагает следующую резолюцию:

Отдельные полпреды от Украины назначаються в тех случаях, когда это признается необходимым обоими наркоминделами, украинским и российским.

Тов. Раковский усмотрел в этом «систематический разгром украинской самостоятельности и нарушение тезисов съезда РКП».

Коллегия НКИД полагает, что отдельные представители Украины должны назначаться в те государства, где имеются специально-украинские интересы и, в частности, украинская эмигрантская масса, которая охотно группируется вокруг украинского представителя. Специально-украинские интересы имеются в Польше, ввиду галицийского вопроса и ввиду захвата Польшей по Рижскому миру украинских областей; такие же специально-украинские интересы имеются в Чехословакии, где, кроме того, имеется большая украинская эмигрантская масса. Коллегия НКИД не усматривает почвы для специальной украинской политики в прибалтийских государствах. Для облегчения транзита через Ригу на Украину достаточно ввести украинских товарищей в состав нашего торгового представительства. По общему правилу вполне достаточно, если полпред РСФСР будет одновременно иметь мандат от Украины. Мы не возражали бы против того, чтобы в некоторых государствах украинцы назначались полпредами, имея одновременно мандат от России. Существование параллельных представительств России и Украины во многих государствах было бы излишней тратой ва-

люты и излишней расточительностью по отношению к политически-квалифицированным товарищам, которых у нас и без того слишком мало для всей заграницы. Политически параллельное существование представительств России и Украины вредно, и даже в тех государствах, где приходится допускать его, ввиду наличия специально-украинских интересов или эмигрантов отрицательные стороны сепаратного представительства непременно когда-нибудь скажутся. Рано или поздно не могут не возникнуть трения, которые с течением времени, естественно, будут обостряться. Западные представительства уже неоднократно обнаруживали стремление сепаратно заигрывать с Украиной и вообще с окраинными государствами и разыгрывать их против РСФСР. В экономическом отношении как раз окраинные государства представляют наиболее лакомый кусок, так как в них сосредоточены главные отечественные богатства бывшей империи. Уже начинает проявляться стремление западных правительств стараться влиять на представителей окраинных государств, развивать в них великодержавные и сепаратические тенденции, вносить рознь между ними и Россией и разбивать советский единый фронт. Коллегия НКИД считает поэтому необходимым доводить до минимума создание параллельных украинских представительств и с этой целью предлагает вышеприведенную резолюцию. [...]

ЦК РКП(б) — ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг.
Москва, 2005. — С. 64—66.

З протоколу засідання комісії ЦК РКП(б) з урегулювання взаємовідносин між РРФСР та Україною (1922 р., травня 12)

Слушали:

Доклад работы Комиссии. Предложение тов. Сталина: заслушать все заявления о неправильностях во взаимоотношениях ведомств УССР и РСФСР и затем, исходя из постановления ЦК РКП о неизменности взаимоотношений УССР и РСФСР, заслушать руководителей ведомств и затем выяснить заключение.

Предложение тов. Мануильского: теперь же выяснить разногласие, имеющееся между Наркомпродами, а также между Центросоюзом и Укрспилкой, а затем перейти к другим наркоматам, разбирая лишь те вопросы, относительно которых наркоматы не смогут сами перед тем сговориться.

Предложение тов. Сталина: поручить Политбюро приостановить проведение в исполнение постановления об отделениях Покобанка на Украине впредь до выяснения Комиссией полностью вопроса о кооперации на Украине. Постановили срок для этой последней.

Предложение тов. Фрунзе: срок Центросоюзу поставить в два-три дня.

Предложение тов. Каменева: принявши к сведению, что открытие отделения Покобанка на Украине не может все равно состояться раньше 5-ти дней, в этот срок разрешить Комиссии вопрос о взаимоотношении между Центросоюзом и Вукопспилкой, обязав их представить проекты.

П о с т а н о в и л и:

Обязать все центральные органы РСФСР в течение двух недель представить в Комиссию согласованные проекты об их взаимоотношениях, а в случае несогласованности, параллельные проекты по несогласованным вопросам; указать при этом всем центральным органам, что они должны исходить из постановления Политбюро ЦК РКП от 11/V-22 года о недопустимости каких-либо мероприятий, которые практически вели бы к ликвидации УССР и умалению прав ее ЦК, Совнаркома и ее центральных органов.

Просить Политбюро приостановить открытие отделения Покобанка на Украине, впредь до согласования Комиссией общего вопроса о кооперативной линии на Украине. Обязать Центросоюз и Наркомпрод РСФСР, а также Наркомпрод Вукопспилка УССР предоставить согласованные проекты в среду 17/V к 12 часам в Комиссию. [...]

ЦК РКП(б)—ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг.
Москва, 2005. — С. 67—69.

З Постанови ВУЦВК «Про державні і приватні стипендії для студентів учбових закладів та про комітет сприяння студентам вузів» (1922 р., серпня 2)

В целях улучшения материального положения учащихся высших учебных заведений, рабочих факультетов и техникумов из среды пролетариата и трудового селянства, для объединения и планомерной организации содействия им Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет постановил:

учредить государственные стипендии для учащихся высших учебных заведений, рабочих факультетов и техникумов, допустить учреждение частных стипендий для них и образовать при ВУЦИКе Всеукраинский Комитет содействия учащимся высших учебных заведений.

1. Общее количество государственных стипендий на каждый год определяется особым постановлением ВУЦИКа.

2. Размер государственных стипендий и условия выдачи их определяются на началах, установленных декретом Совнаркома от 6 декабря 1921 г. «О социальном обеспечении учащихся в учебных заведениях профессионального образования».

3. Отдельным государственным учреждениям, фабрично-заводским предприятиям, общественным, кооперативным и профессиональным организациям, также частным предприятиям и лицам предоставляется право учреждать стипендии для учащихся вышеуказанных заведений.

4. Учащиеся, получившие государственные стипендии, обязаны по окончании ими курса прослужить на службе у государства по своей специальности по полтора года за каждый год получения стипендии.

Предоставление стипендиатам службы производится в установленном порядке.

Примечание. Госорганам предоставляется право учреждать стипендии под условием последующей службы стипендиата в течение срока, установленного в настоящей статье, в органе, учреждающем стипендию.

5. Всеукраинский комитет содействия учащимся имеет целью:

а) содействовать проведению в законодательном и административном порядке мер, направленных на улучшение материального положения учащихся высших учебных заведений, рабочих факультетов и техникумов из среды пролетариата и трудового крестьянства;

б) способствовать наиболее успешному проведению в жизнь всех мероприятий по обеспечению указанных учащихся. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927 рр.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1979. — С. 222—223.

Лист секретаря ЦК КП(б) Д.З.Мануїльського Й.В.Сталіну про об'єднання радянських республік на правах автономії (1922 р., вересня 4)

Перед своим отъездом в отпуск я хотел высказать некоторые соображения по вопросу об украинских делах или, вернее сказать, о положении окраин. Опыт истекшего года показал, что то положение, которое создалось на окраинах и, в частности, на Украине, приводящее к ряду конфликтов между ведомствами центра и мест, дальше длиться не может. Это положение, приводящее к тому, что ответственные товарищи должны тратить три четверти своего времени на урегулирование конфликтов, должно быть радикально пересмотрено, ибо оно не отвечает больше объективной обстановке.

В каком направлении?

Я полагаю, что в направлении ликвидации самостоятельных республик и замены их широкой реальной автономией. Это значит, что в отношении вопросов внешней торговли и иностранных дел надлежит установить единое руководство из центра при соблюдении соответствующих гарантий, что интересы окраин при торговых операциях с заграницей не будут обойдены. То же самое приходится сказать и в отношении всего хозяйства. Нынешняя форма взаимоотношений изжила себя и на месте единого руководства у нас создается несколько «хозяев», что не может не отражаться гибельно на самом хозяйстве. Теперь, когда в нашем административном аппарате надлежит установить и поднять чувство ответственности за порученное каждому дело, эта система двойственности вносит лишь путаницу и затрудняет положение с хозяйственным возрождением страны.

Помимо этих практических сображений, есть и соображения, если хотите, и марксистски теоретического характера. Образование на окраинах самостоятельных Республик со своими ЦИК и Совнаркомом отвечало определенному этапу нашей революции, который было бы неточно назвать «национальным» этапом, но в период которого пролетарской диктатуре пришлось развязывать национальный вопрос. Это была неиз-

бежная уступка национальной стихии, приведенной революцией в движение и которая, опираясь на недовольство крестьянской массы, могла превратиться в серьезнейшую Вандею. Изменение экономической политики внесло успокоение в деревню, выбив почву из-под ног политических сепаратистов, пытавшихся использовать экономику для своих целей. Несомненно, что введение сейчас автономии там, где существовал режим «самостоятельности», отразится на темпе того перелома, который мы называем «сменовеховством». В наших окраинных Республиках, в частности, на Украине «сменовеховство» запоздало в силу национальных моментов. Введение автономии задержит еще на некоторое время украинскую смену вех, но никакого серьезного национального движения, в смысле оппозиции к этому курсу, не вызовет, ибо почвы у украинской интеллигенции нет. Украинский мужик «национальным» вопросом не интересуется и больше принимать участие в бандах политического характера не хочет. Нужно только, я полагаю, провести реализацию этого мероприятия таким образом, чтобы инициатива исходила от национальных съездов Советов, получив свое законодательное завершение на Всероссийском съезде в декабре.

ЦК РКП(б)—ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг.
Москва, 2005. — С. 76—77.

З Постанови пленуму ЦК КП(б)У з національного питання (1922 р., жовтня 6)

Перед Українською пролетарською державою постає складне і важливе завдання: створити українську соціалістичну державність, українську школу, зрівнюючи в правах українську мову з російською, мову українського селянства з мовою українського пролетаріату, — перешкодити українській контрреволюції використати національну українську соціалістичну державність і народну українську школу для своїх класових цілей. Прагнення української контрреволюції оволодіти культурним життям країни особливо стало помітним після невдачі всіх спроб українського націоналізму шляхом насильственного перевороту встановити свою владу на Україні. [...]

Для здійснення вищезазначених принципів ЦК КП(б)У пропонує такі конкретні заходи:

1. *Щодо української мови*

а) Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури, або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти всякого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян — російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного, і держава не повинна ділити свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і на такі, в яких вплив був би за українською мовою.

б) Необхідно заборонити офіціальним установам і особам відмовлятися від розгляду тих чи інших документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовами.

в) У школах з викладанням російською мовою необхідне запровадження обов'язкового вивчення української мови, а в школах з українською мовою російська мова повинна бути обов'язковим предметом вивчення.

г) Мова викладання в школах повинна вводитись згідно з організованим волевиявленням населення, вираженим у вигляді постанови Пленуму Ради, або з'їзду Рад, що повинно бути узаконене особливим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися.

д) З метою сприяння вивченню комуністами української мови вважати необхідним запровадження викладання української мови як обов'язкового предмета в радпартшколах, приділивши їй достатню кількість годин з тим, щоб ті, що закінчують школу, фактично знали її. В тих губерніях, де є для цього умови, визнати бажаним вести викладання в радпартшколах на українській мові.

2. *Щодо української народної школи*

Без неухильного прагнення до радянізації української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму. Головне завдання партії в майбутній період в галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, в перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) Спрямувати діяльність Всевидаву в першу чергу на створення української радянської учбової літератури і до негайного складання коротких загальнодоступних українських підручників на популярній мові, які повинні дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору.

б) В зв'язку з тим, що підручники є одним із засобів тиснення на національні меншості і взагалі на національні групи, вжити заходів до усунення національної пропаганди шляхом підручників так, щоб усяка національна школа мала підручники на рідній мові в достатній кількості.

3. *Щодо автокефальної церкви*

Залишаючись щодо церкви і релігії взагалі в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки арелігійною, але й антирелігійною, Радянська держава і Комуністична партія повинні рішуче вимагати, під страхом звільнення і віддання до суду, від усіх своїх службовців і зокрема від учительського персоналу не тільки повного невтручання в справи віруючих і в справи церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р. Київ, 1959. — С. 150—153.

Постанова VII з'їзду Рад УСРР про основи Конституції Союзу Соціалістичних Радянських Республік (1922 р., грудня 13)

Виходячи з того, що утворюваний вільним волевиявленням рівноправних договірних сторін «Союз Соціалістичних Радянських Республік» повинен забезпечити: 1) найтіснішу єдність політики радянських республік в галузях міжнародній і господарській, 2) достатній, сполучний з інтересами загальносоюзного цілого, простір для виявлення їх господарської ініціативи і 3) самостійність розвитку національно-культурного будівництва, VII Всеукраїнський З'їзд Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів вважає за необхідне покласти в основу нового союзного договору такі положення:

1. Республіки: РСФРР, УСРР, БСРР і Федерація Закавказьких Союзних Радянських Республік об'єднуються в одну союзну державу, під назвою «Союз Соціалістичних Радянських Республік», при чому за кожною з союзних республік залишається право виходу з Союзу.

2. Найвищим верховним органом Союзу РСР повинен бути З'їзд Рад Союзу, а в проміжках між З'їздами найвишою владою є ЦВК СРСР.

3. Союзний З'їзд Рад складається з депутатів, обираних національними З'їздами Рад, пропорционально до населення, при гарантіях прав меншості, і скликається один раз на рік.

4. Союзний ЦВК обирається З'їздом Рад Союзу пропорціонально до населення, і з гарантіями прав меншостей. Союзний ЦВК скликається не менш як 3 рази на рік.

Примітка. ЦВК скликається також на вимогу ЦВК однієї з союзних республік або за постановою Президії Союзного ЦВК.

5. У період між сесіями ЦВК найвищою владою Союзу є Президія ЦВК СРСР.

6. Союзний ЦВК обирає Президію з 15 чол., в тому числі голів ЦВК за числом союзних республік.

Примітка. Голови ЦВК виконують свої обов'язки по черзі.

7. Виконавчим органом ЦВК є Рада Народних Комісарів СРСР, що її обирає ЦВК на строк повноважень останнього у складі голови Раднаркому, його заступників і наркомів: Заксправ, Військморсправ, Зовнішторгу, Шляхів, Пошт і Телеграфів, ВРНГ, РСІ, Праці, Продовольчих справ, Фінансів. Декрети й постанови РНК СРСР обов'язкові для всього Союзу і приводяться у виконання на всій території Союзу безпосереднім розпорядженням Раднаркому СРСР.

Примітка 1. Вважати недоцільним, як правило, сполучення посад голови Раднаркому і наркомів Союзного Раднаркому з відповідними посадами в окремих республіках Союзу.

Примітка 2. Декрети і постанови СРСР видаються на всіх мовах, визнаних державними в республіках, які входять до його складу.

8. З метою утвердження революційної законності на території Союзу РСР і для об'єднання зусиль договірних республік у боротьбі з контрреволюцією утворюється при Союзному ЦВК Найвищий Суд з функціями вер-

ховного судового контролю, а при Союзному Раднаркомі — об'єднаний орган Державного Політичного Управління, голова якого входить до Союзного Раднаркому з правом дорадчого голосу, при чому ДПУ окремих членів Союзу залишаються в складі відповідних Наркомвнусправ.

9. Затвердження, зміна і доповнення Союзної конституції або союзного договору, що заміняє таку, становлять виключну прерогативу З'їзду Рад Республік.

10. До відання ЦВК Союзу республік належать:

а) представництво Союзу в міжнародноправових зносинах,

б) зміна зовнішніх кордонів Союзу,

в) укладення договорів про прийом до складу Союзу нових республік,

г) оголошення війни і укладення миру,

д) укладення зовнішніх державних позик і затвердження місцевих позик зовнішнього характеру,

е) ратифікація міжнародних договорів,

є) встановлення системи зовнішньої торгівлі,

ж) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а так само затвердження концесійних договорів,

з) встановлення основ організації збройних сил республіки,

и) встановлення єдиного державного бюджету СРСР, встановлення місцевої грошової системи, системи загальносоюзних і місцевих податків, а також утворення союзного Державного Банку,

і) встановлення загальних засад землеустрою і землекористування,

ї) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільного та кримінального союзного законодавства,

к) встановлення основних законів про працю,

л) право загальної амністії для всієї території Союзу,

м) встановлення системи міри й ваги,

н) організація загальносоюзної статистики,

о) основне законодавство в галузі союзного громадянства і відносно прав іноземців,

п) скасування постанов З'їздів Рад, ЦВК і Раднаркомів республік, що входять до Союзу, якими порушується цей договір.

11. В порядку змін Конституцій як РСФРР, так і інших членів Союзу, в складі їх Раднаркомів скасовуються Наркомати: Закссправ, Зовнішторг, Шляхів, Пошт і Телеграфів і Військових та Морських Справ.

Примітка. Союзні Наркомати, перелічені в цьому пункті, мають у складі Раднаркому союзних республік своїх уповноважених, які діють на основі положень, затверджених Союзним ЦВК.

12. Інші наркомати, як от: Наркомпрод, Наркомпраці, Нарком РСІ, Наркомфін, ВРНГ, Наркомос, Наркомюст, Наркомвнусправ, Наркомзем, Наркомздоров'я, Наркомсоцзабез, входять до складу Раднаркомів союзних республік, при чому перші 5 наркоматів у своїй діяльності керуються постановами Союзного РНК і розпорядженнями відповідних наркоматів Союзу Соціалістичних Радянських Республік.

13. Союз республік має свій прапор, герб і державну печатку.

14. Для громадян Союзу встановлюється єдине союзне громадянство.

15. Столицею Союзу обирається місто Москва.

ЦВК союзних республік зобов'язується провести відповідні до договору про Союз Соціалістичних Радянських Республік зміни в своїх конституціях.

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду (1917—1936).
Київ, 1937. — С. 212—214.

Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1922 р., грудня 30)

З часу утворення радянських республік держави світу розкололися на два табори: табір капіталізму і табір соціалізму.

Там, у таборі капіталізму, — національна ворожнеча й нерівність, колоніальне рабство і шовінізм, національне гноблення й погроми, імперіалістичні звірства й війни.

Тут, у таборі соціалізму, — взаємне довір'я і мир, національна свобода і рівність, мирне співжиття й братерське співробітництво народів.

Спроби капіталістичного світу на протязі десятків років розв'язати питання про національності шляхом сполучення вільного розвитку народів з системою експлуатації людини людиною були безплідні. Навпаки, клубок національних суперечностей все більше заплутується, загрожуючи самому існуванню капіталізму. Буржуазія виявилась безсилою налагодити співробітництво народів.

Тільки в таборі рад, тільки в умовах диктатури пролетаріату, яка згуртувала навколо себе більшість населення, стало можливим знищити в корені національний гніт, створити обстановку взаємного довір'я і закласти основи братерського співробітництва народів.

Тільки завдяки цим обставинам удалося радянським республікам відбити напад імперіалістів усього світу, внутрішніх і зовнішніх; тільки завдяки цим обставинам удалося їм успішно ліквідувати громадянську війну, забезпечити своє існування і приступити до мирного господарського будівництва.

Але роки війни не минули безслідно. Розорені лани, спинені заводи, зруйновані продуктивні сили і виснажені господарські ресурси, що лишилися в спадщину від війни, роблять недостатніми окремі зусилля окремих республік по господарському будівництву. Відбудова народного господарства, як виявилось, неможлива при відокремленому існуванні республік.

З другого боку, нестійкість міжнародного становища і небезпека нових нападів роблять неминучим створення єдиного фронту радянських республік перед лицем капіталістичного оточення.

Нарешті, сама будова радянської влади, інтернаціональної своєю класовою природою, штовхає трудящі маси радянських республік на шлях об'єднання в одну соціалістичну сім'ю.

Всі ці обставини владно вимагають об'єднання радянських республік в одну союзну державу, здатну забезпечити і зовнішню безпеку, і внутрішнє господарське процвітання, і свободу національного розвитку народів.

Воля народів радянських республік, що зібрались недавно на з'їзди своїх рад і одностайно ухвалили рішення про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік», є надійною запорукою того, що Союз цей є добровільним об'єднанням рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечене право вільного виходу з Союзу, що доступ в Союз відкритий усім соціалістичним радянським республікам як тим, що існують, так і тим, що мають виникнути в майбутньому, що нова союзна держава буде достойним увінчанням закладених ще в Жовтні 1917 року основ мирного співжиття і братерського співробітництва народів, що вона послужить вірною опорою проти світового капіталізму і новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн в світову соціалістичну радянську республіку.

Заявляючи про все це перед усім світом і урочисто проголошуючи непорушність основ радянської влади, що знайшли свій вираз у конституціях соціалістичних радянських республік, які уповноважили нас, ми, делегати цих республік, на підставі даних нам уповноважень, постановляємо підписати договір про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду (1917—1936).
Київ, 1937. — С. 217—218.

Виступ М.О.Скрипника на XII з'їзді РКП(б) (1923 р., квітень)

Я хотів би говорити про те, як практично здійснюється наша лінія в національному питанні в одній галузі, а саме в галузі культурної та партійної роботи; і то хотів би тут узяти лише окрему частину цього питання й говорити про роботу тільки серед українського населення. Українці в Радянському Союзі посідають не тільки Українську Соціялістичну Радянську Республіку, але розташовані і на території всіх інших республік, доходячи в РСФРР числом понад 7 мільйонів.

Придивімося, як же обслуговуються ці 7 мільйонів населення, що становлять собою в деяких місцях на 40—50 %, а в деяких на 70 % найбідніше селянство. Як обслуговує цю людність тепер радянська влада й наша партія? Ми маємо на ці 7 мільйонів населення в усій РСФРР разом з іншими автономними республіками, що входять до складу РСФРР, як ось Киррреспубліка й Татреспубліка, всього 500 шкіл з українською викладовою мовою та тільки 2 технікуми типу середніх шкіл, отже існування й цих шкіл стоїть зараз під знаком запитання. До цього часу вже закрилося 300 шкіл, а обидва технікуми є зараз під знаком запитання і найближчого часу належатимуть до тих, що їх треба скоротити. Я не припускаю, щоб такий відсоток шкіл задовольняв культурно-освітні потреби цього українського населення і щоб його можна було вважати за достатній. Тут треба, щоб тези наші в цій справі перетворювалися у життя належною мірою.

А тепер погляньмо, як обслуговуються національні меншості по партійній лінії. У мене є відомості, що лише в самій Саратовській губернії в губкомі є єдина на всю Росію українська секція. В деяких губерніях в окре-

мих відділах народної освіти є робітники, що спеціяльно ведуть роботу серед тамтешнього українського населення близькою для населення мовою, але то все робітники безпартійні. Як-не-як, а в Сибіру ми маємо 1.200.000 українців, на Кубанщині — 2.273.000 й т. д., але партійної роботи серед них ми зовсім не провадимо. Коли Агітпроп ЦК РКП запитав губкоми, то лише Саратовський та Самарський губкоми визнали за потрібне провадити таку роботу українською мовою. А що відповіли всі інші? Воронізький губком заявляє, що організація української секції недоцільна: Царіцинський — «непотрібна й недоцільна»; Курський — «цілком зайва», а Кубанський не надіслав навіть ніякої відповіді. Треба зауважити, що такі відповіді про те, що не треба вести роботи українською мовою, подавало багато парткомів і в самій Україні. Кажуть, що роботу можна вести й російською мовою. Але число 7.000.000 українських селян на території РСФРР говорить про те, що нам треба в оцій царині вжити заходів для того, щоб можна було провадити роботу мовою місцевого населення. Отже виникає питання, як же ми в своїй практиці провадимо цю роботу. Чи допомагаємо ми селянам близькою для них мовою піднестися з некультурного стану? Візьму один приклад. Ми провадимо мобілізації: остання мобілізація взяла до армії 60.000 українських селян, що пішли в Росію. Якою ж мовою вони дістають освіту? Чи провадиться ж серед них культурно-освітня робота українською мовою? Ні, не провадиться. Армія й досі лишається знаряддям русифікації українського населення й усього «інородного» населення. Правда, ПУР останніми часами почав передплачувати газети на національних мовах, але вся ця робота ще в майбутньому, і нам треба в цій справі вжити заходів, щоб наша армія не була знаряддям русифікації.

Я не кажу про мову командування, але необхідно, щоб культурно-освітня робота в Червоній армії серед «інородців» провадилась їхньою рідною мовою. Ми звикли йти віковічними стежками й не розуміємо, що наші ухвали в національній справі нас до чогось обов'язують.

Що ж це таке? Відкіля постає це протиріччя між теорією й практикою? Не тільки на наших з'їздах, але й на другому конгресі Комінтерну ми ухвалили резолюцію в національній справі, і саме російська делегація внесла цю резолюцію. В ній говорилося, щоб пролетаріят в галузі національного питання був готовий до найбільшої саможертви для того, щоб утворити спілку з колоніальними народами і з селянами колишніх пригноблених народів. Ось питання, що його треба перед нами поставити.

А чи виявили ми цей намір до самодержави? Ні, не виявили. Маємо лише теоретичні визнання від більшости, але коли доходить до діла, то тоді в нас немає ні сили, ні волі. Великодержавні забобони, що зайшли в кров з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато товаришів збентежилися, коли наш Союз Республік дістав назву не РСФРР, а СРСР. Пригадайте, як багато незрозумілих питань виникло серед товаришів з приводу зміни назви Російської Комуністичної Партії на Комуністичну Партію СРСР, як багато принципово не погоджувалося з цим, убачаючи в цьому якусь базу, відмову від традицій і т. ін., ніби ми вже одного разу не зреклися старої заслуженої назви і ніби в цьому обстоюванні назви партії, не по території, а саме за російською національ-

ністю, немає своєрідного великодержавства. Так, товариші, нам треба бути готовими до саможертви, нам доконче треба ще добре попрацювати над собою, щоб бути готовими до цієї саможертви.

Я нагадую про роботу серед українців, що треба вести її спеціяльно українською мовою.

Але нам бракує робітників, нам треба ще підготувати робітників, що змогли б провадити роботу українською мовою. Ось вам приклад: тут у нас на цьому з'їзді маємо лише 4,7 % українців. З тих умов, що здавна склалися на Україні, нам бракує робітників, що володіють українською мовою, що могли б провадити серед селян роботу рідною для них мовою. [...]

Так чому ж ми практично в національному питанні топчемося на місці і після правильного принципового розв'язання його на ділі стоїмо на місці? Річ у тім, що ми ввесь час балансуємо в царині національного питання. Дехто повсякчас намагається знайти якусь середню лінію. Кожне зауваження на великоросійський шовінізм завжди вважають за потрібне компенсувати зауваженням протилежним — на шовінізм народностей недержавних, отож завжди маємо подвійну бухгальтерію. Кожне зауваження на великоросійський шовінізм намагаються завжди дискваліфікувати.

«Переборіть, сказати б, спочатку свій власний шовінізм». Такої як слід боротьби з великодержавним шовінізмом у нас не провадилося. Тут на цьому треба нам знайти кінець. Нам треба тут встановити якусь межу.

Т. Сталін наводив причини, чому перед нами так гостро постає національне питання. Я не припускаю, щоб воно інакше стояло минулого року. Але чому ж, коли я минулого року на XI з'їзді виступав з положеннями, що фактично цілком наведені в тезах Сталіна на цьому з'їзді, мій виступ був тоді дискваліфікований і представником української делегації т. Мануїльським, і референтом ЦК? Хіба тільки тому, що я вже тоді передбачив єдинонеділимівський зміновіховський потяг наших радянських апаратів, що т. Сталін встановлює зараз. Нам треба в царині національного питання поставити «грань», повести гостру боротьбу і практичну роботу перевести нарешті згідно з тими тезами, що оце ми приймаємо.

Певна річ, теоретично правильно, що т. Сталін проводить два націоналізми: націоналізм великодержавний, панівний, і націоналізм колишніх пригноблених національностей. (Я не говорю про великодержавні тенденції колишніх пригноблених народів).

Але чи не дуже це висунуто у т. Сталіна? Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів причиною тому, що багато й багато з товаришів на практиці свою бездіяльність у національній справі виправдуватимуть саме цим протиставленням? Я дуже й дуже боюся цього.

В теорії ми розв'язали вже давно це питання: нам не треба творити нових теорій. Наша партія в особі т. Леніна і його співробітника т. Сталіна давно вже розв'язала це питання теоретично. Резолюції нашого з'їзду теоретично розв'язують це питання. В національному питанні в нашій партії були різні погляди, погляди Рози Люксембург і погляди т. Леніна. Отже, товариші, ми маємо ще один погляд, і за ним стоїть найбільше прихильників — це погляд партійного болота, погляд людей, що бояться тут виступити з певною лінією. Чи є супротивники тез т. Сталіна, чи їх немає? Чи

маємо в нашій партії товаришів, що принципово великодержавники, русотяпи? Чому ж вони не виступають тут, а лише в практиці ламають партійну лінію? Не в тім річ, щоб ухвалити резолюцію, а в тім, щоб її перевести в життя.

У нас на Всеукраїнській партійній конференції одноголосно (лише чотири утрималося) ухвалено резолюцію у національному питанні, що відповідає тезам т. Сталіна. Але мені переказували, що після ухвали цієї резолюції один з тих, хто голосував за неї, голова губвиконкому, коли до його при виході з зали засідання заговорив один безпартійний кооператор українською мовою, відповів: «Говорите со мной на понятном языке». Він «проголосував» резолюцію в національному питанні, він з нею «вполне согласен». Це протиріччя між теорією й практикою, цю лінію «болота» треба вишмалити, треба випекти розжареним залізом, треба нашу теорію, нашу принципову лінію в практиці справді перетворювати в життя.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 66—70.

З резолюції XII з'їзду РКП(б) про завдання партії у національному питанні (1923 р., квітень)

[...]

7. [...] Для правильного запровадження в життя національної програми, висунутої Жовтневою революцією, необхідно ще подолати ті перешкоди, які передані нам у спадщину пройденим періодом національного гніту і які не можуть бути подолані за короткий строк одним ударом.

Ця спадщина полягає, по-перше, в пережитках великодержавного шовінізму, який є відбитком колишнього привілейованого становища великоросів. Ці пережитки живуть ще в головах наших радянських працівників, центральних і місцевих, вони гніздяться в наших державних установах, у центральних і місцевих, вони дістають підкріплення у вигляді «нових» змінovіхівських великорусько-шовіністських віянь, які дедалі більше посилюються у зв'язку з непом. Практично вони виявляються у чванливо-зневажливому і бездушно-бюрократичному ставленні російських радянських чиновників до нужд і потреб національних республік. Багатонаціональна Радянська держава може стати дійсно міцною, а співробітництво народів у ній дійсно братерським лише в тому разі, коли ці пережитки будуть витравлені в практиці наших державних установ рішуче і безповоротно. Становище у ряді національних республік (Україна, Білорусія, Азербайджан, Туркестан) ускладнюється тим, що значна частина робітничого класу, який є основною опорою Радянської влади, належить до великоруської національності. В цих районах змичка між містом і селом, робітничим класом і селянством натрапляє на дуже велику перешкоду в пережитках великоруського шовінізму як у партійних, так і в радянських органах. За цих умов розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами

більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії.

Ця спадщина полягає, по-друге, у фактичній, тобто господарській і культурній, нерівності національностей Союзу Республік. Правова національна рівність, здобута Жовтневою революцією, є великим завоюванням народів, але вона не розв'язує сама по собі всього національного питання. Ряд республік і народів, які не пройшли або майже не пройшли капіталізму, які не мають або майже не мають свого пролетаріату, які відстали через це у господарському і культурному відношеннях, не можуть повністю використати права і можливості, які їм дає національна рівноправність, не можуть піднятися на вищий ступінь розвитку і догнати, таким чином, без справжньої і тривалої допомоги ззовні ті національності, які пішли вперед. Причини цієї фактичної нерівності криються не тільки в історії цих народів, а й у політиці царизму і російської буржуазії, які прагнули перетворити окраїни у виключно сировинні райони, експлуатовані промислово-розвинутими центральними районами. Подолати цю нерівність за короткий строк, ліквідувати цю спадщину за один-два роки неможливо. Ще X з'їзд нашої партії відзначив, що «знищення фактичної національної нерівності є тривалий процес, який вимагає упертої і наполегливої боротьби з усіма пережитками національного гніту і колоніального рабства». Але подолати її треба неодмінно. І подолати її можна тільки шляхом справжньої і тривалої допомоги російського пролетаріату відсталим народам Союзу в справі їх господарського і культурного успіху. Допомога ця повинна в першу чергу виявитися у вжитті ряду практичних заходів по утворенню в республіках раніше пригноблених національностей промислових осередків з максимальним залученням місцевого населення. Нарешті, допомога ця повинна йти, згідно з резолюцією X з'їзду, паралельно з боротьбою трудових мас проти місцевих і зайшлих експлуататорських верхів, які посилюються у зв'язку з непом, за зміцнення своїх соціальних позицій. Оскільки ці республіки є переважно сільськогосподарськими районами, внутрішні соціальні заходи повинні насамперед іти по шляху наділення трудових мас землею за рахунок вільного державного фонду. Без цього нема підстави розраховувати на налагодження правильного і тривкого співробітництва народів у рамках єдиної союзної держави. Тому боротьба за ліквідацію фактичної нерівності національностей, боротьба за піднесення культурного і господарського рівня відсталих народів є другим черговим завданням нашої партії.

Ця спадщина полягає, нарешті, в пережитках націоналізму серед цілого ряду народів, які пережили тяжке ярмо національного гніту і не встигли ще звільнитися від почуття старих національних кривд. Практичним виявом цих пережитків є деяка національна відчуженість і відсутність повного довір'я раніше пригноблених народів до заходів, які йдуть від росіян. Проте в деяких республіках, що мають у своєму складі кілька національностей, цей оборонний націоналізм перетворюється нерідко в націоналізм наступальний, у завзятий шовінізм сильнішої національності, спрямований проти слабих національностей цих республік. [...]

8. Одним з яскравих виявів спадщини старого слід вважати той факт, що Союз Республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого «єдиного-неділимого».

Таким же результатом спадщини старого слід вважати прагнення деяких відомств РСФРР підпорядкувати собі самостійні комісаріати автономних республік і прокласти шлях до ліквідації останніх.

Засуджуючи таке розуміння, як антипролетарське і реакційне, і проголошуючи абсолютну необхідність існування і дальшого розвитку національних республік, з'їзд закликає членів партії пильно стежити за тим, щоб об'єднання республік і злиття комісаріатів не було використане шовіністично настроєними радянськими чиновниками як прикриття їх спроб ігнорувати господарські й культурні потреби національних республік. Злиття комісаріатів є іспит радянському апаратові: якби цей досвід набув на практиці великодержавного напряму, то партія була б змушена вжити проти такого перекручення найрішучіших заходів, аж до постановки питання про перегляд злиття деяких комісаріатів, поки радянський апарат не буде належно перевихований у дусі дійсно пролетарської і дійсно братерської уваги до нужд і потреб малих і відсталих національностей.

9. Союз Республік, створений на началах рівності й добровільності робітників і селян окремих республік, є першою спробою пролетаріату в справі врегулювання міжнародних взаємовідносин незалежних країн і першим кроком до створення майбутньої всесвітньої Радянської республіки праці. Оскільки Союз Республік є новою формою співжиття народів, новою формою їх співробітництва в єдиній союзній державі, у рамках якої повинні бути зжиті змальовані вище пережитки в процесі спільної роботи народів, вищі органи Союзу повинні бути побудовані так, щоб вони повністю відображали не тільки спільні нужди і потреби всіх національностей Союзу, а й спеціальні нужди і потреби окремих національностей. Тому, поряд з існуючими центральними органами Союзу, які є представництвом трудящих мас усього Союзу, незалежно від національності, повинен бути створений спеціальний орган представництва національностей на засадах рівності. Така будова центральних органів Союзу дала б повну можливість чуйно прислухатися до нужд і потреб народів, своєчасно подавати їм необхідну допомогу, створити обстановку повного взаємного довір'я і ліквідувати, таким чином, найбільш безболісними шляхами згадану вище спадщину. [...]

II

1. Розвиток організацій нашої партії у більшості національних республік відбувається в умовах, які не цілком сприяють їх зростанню і зміцненню. Економічна відсталість цих республік, нечисленність національного пролетаріату, недостатність або навіть відсутність кадрів старих партійних працівників з місцевих людей, відсутність серйозної марксистської літератури рідною мовою, слабість партійно-виховної роботи, нарешті, наявність пережитків радикально-націоналістичних традицій, які все ще не встигли

вивітритися, породили серед місцевих комуністів певний ухил у бік переоцінки національних особливостей, у бік недооцінки класових інтересів пролетаріату, ухил до націоналізму. Це явище стає особливо небезпечним у республіках з кількома національностями, де воно набирає нерідко форми ухилу до шовінізму комуністів сильнішої національності, спрямованого своїм вістрям проти комуністів слабих національностей [...] Ухил до націоналізму шкідливий у тому відношенні, що він, гальмуючи процес визволення національного пролетаріату з-під ідейного впливу національної буржуазії, утруднює справу згуртування пролетарів різних національностей в єдину інтернаціоналістську організацію.

З другого боку, наявність численних кадрів старих партійних працівників росіян з походження як у центральних установах партії, так і в організаціях компартій національних республік, не обізнаних з побутом, звичаями і мовою трудових мас цих республік і тому не завжди чуйних до їх запитів, породила в нашій партії ухил у бік недооцінки національних особливостей і національної мови в партійній роботі, погордливо-зневажливе ставлення до цих особливостей, ухил до великоруського шовінізму. Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму, утруднюючи боротьбу з ним.

Засуджуючи обидва ці ухили, як шкідливі і небезпечні для справи комунізму, і звертаючи увагу членів партії на особливу шкідливість і особливу небезпечність ухилу до великоруського шовінізму, з'їзд закликає партію до найскорішої ліквідації цих пережитків старого в нашому партійному будівництві.

Як практичні заходи з'їзд доручає ЦК провести:

а) утворення марксистських гуртків вищого типу з місцевих партійних працівників національних республік;

б) розвиток принципової марксистської літератури рідною мовою;

в) посилення Університету народів Сходу і його філій на місцях;

г) утворення при ЦК національних компартій інструкторських груп з місцевих працівників;

д) розвиток масової партійної літератури рідною мовою;

е) посилення партійно-виховної роботи в республіках; є) посилення роботи серед молоді в республіках. [...]

4. Зважаючи на величезну важливість, яку має діяльність відповідальних працівників в автономних і незалежних республіках і на окраїнах взагалі (здійснення зв'язку трудящих даної республіки з трудящими всієї решти Союзу), з'їзд доручає ЦК подбати про особливо пильний добір цих працівників, з тим щоб склад їх повністю забезпечував дійсне запровадження у життя рішень партії в національному питанні.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. Київ, 1979. — С. 416—425.

З протоколу засідання колегії Наркомосу УСРР про сприяння мистецькому об'єднанню «Березіль» та музично-хоровим колективам (1923 р., червня 26)

Слушали: 4. О распределении отпущенных СНК средств на украинские культурно-просветительные учреждения (т. Бутвин).

Постановили: 4. Утвердить распределение, предложенное финансово-экономическим управлением.

Художественному объединению «Березіль»	— 215 000 руб.
Обществу им. Леонтовича (Киев)	— 115 000 руб.
Украинскому хору «Думка»	— 90 000 руб.
Державному украинскому хору	— 80 000 руб.

Слушали: 5. Информацию о работе и достижениях театрального объединения «Березіль» (т. Курбас).

Постановили: 5. Коллегия Наркомпроса признает работу художественного объединения «Березіль» весьма ценной в деле создания нового украинского театра, революционного как по содержанию, так и по форме.

Предложить отделу искусств обратить серьезное внимание на работу объединения, оказывая ему фактическое содействие в его работе.

Обратить внимание отдела искусств на желательность определения места художественному объединению «Березіль» в общей системе организации и учреждений отдела искусств.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 314.

Лист Комітету допомоги українським культурним силам в Україні до Раднаркому УСРР із проханням надати допомогу в безмитному пересиланні одягу і наукової літератури для ВУАН (1923 р., липня 16)

Українське студентство з ріжних державних територій, яке перебуває на студіях в Чехо-Словаччині, дізнавшись про скрутне матеріальне положення, в якому находяться наукові установи і культурні працівники на Україні, заложило Комітет допомоги українським культурним силам на Україні, щоби нести їм допомогу відповідно до своїх сил і засобів.

Комітет цей на протягу півтора року популяризував серед чужинців потребу негайної допомоги голодуючій Україні, влаштовував сам для цієї цїли збірки, концерти і т. ин. (зібрані засоби передавано Українському комітетові допомоги голодуючим на Україні) та висилав на Україну пакунки Нансена, в першу чергу для членів Всеукраїнської Академії наук та для инших вчених.

Від деякого часу занявся комітет збіркою одягів та нової наукової літератури, велика потреба якої дається тепер діймаюче відчувати серед наукових кругів на Україні.

На жаль, дотепер не вдалося вислати цих збірок на Радянську Україну тому, що ані комітет, ані наукові установи, для яких вони призначені, не мають фондів на заплачення мита і инших видатків, злучених з пересилкою.

Комітет звертався вже кілька разів до радянського представництва в Празі, щоби воно допомогло в цій справі, але на добрих обіцянках все скінчилось.

Чеське правительство, розуміючи велику вагу допомоги нашим культурним працівникам, піднялося зовсім даром доставити до Києва ті одяги для Академії наук, та на жаль всі заходи, щоби увільнити від мита ці даровані речі, дотепер по піврічних стараннях в радянському українському представництві скінчилися нічим.

І стоять убрання та книжки зовсім неуживані і даром в той час, коли на Україні стільки працівників науки могло би з них користатися в цей час великої української економічної скрути.

Тому звертається комітет з проханням до Ради Народніх Комісарів УСРР увільнити посилки комітету в книжках і убраннях від мита і инших пересилочних оплат і дати якнайскорше розпорядження в цій справі до свого Празького представництва.

Комітет сподівається, що Рада Народніх Комісарів піде радо на зустріч цій важній справі.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 315—316.

З протоколу засідання відділу мистецтв Головполітосвіти Наркомосу УСРР щодо організації вивчення музичної етнографії в Україні (1924 р., липня 9)

С л у х а л и: Доклад т. Квітки про завдання порівнюючого музикознавства та повідомлення про проведену в цій галузі працю.

В в а ж а т и: а) Що для вивчення музичної етнографії на Україні зроблено дуже мало як до багатства музичної творчості народів, що залюднюють територію України. До цього часу лишаються необслідуваними: поперше, іструментальна музика, по-друге, деякі окремі роди вокальної музики. Музична творчість національних меншостей не обслідувана цілком.

Коли щезання старовинної пісні щодо її словесного змісту є явище природнє і неминуче з розвитком нових форм життя, то зникнення оригінальних чисто музичних засобів народної піснетворчості та своєрідних конструктивних принципів позбавляє сучасну культурну музичну творчість одного з джерел освіження та збагачення і могутнього засобу втягнення народних мас до загального музичного життя.

б) Що організація серйозного вивчення музичної етнографії доконче необхідна та невідкладна, тим більше з огляду на швидке щезання оригінальної та своєрідної народної пісні.

в) Що Головполітосвіта мусить вилучити необхідні кошти:

1. Для організації низки етнографічних екскурсій, в першу чергу по тих місцях України, що цілком не обслідувані.

2. Для придбання фонографів, валків, закордонної і інструкторської літератури по питаннях фонографування та інших необхідних для наукової праці речей.

3. Для влаштування лабораторії для збирання, копіювання та дослідження фонограм. Лабораторія ця буде служити також справі вивчення народів України з лінгвістичного та історичного боку. Удосконалений фонограф буде використано також для дослідницьких робіт по біології та фізіології. Величезне значення лабораторія фонограм матиме в справі увіковічення та розповсюдження зразків живої мови видатних діячів революції, особливо в зв'язку з тим, що грамофонний засіб останні роки перед війною витис фонографічний засіб запису, нині не вживається в межах СРСР з огляду на від'їзд агентів грамофонних фабрик, що проводили раніш записи.

г) Що працю по музичній етнографії необхідно покласти на Музичне товариство ім. Леонтовича та музично-етнографічний кабінет при Українській академії наук. Утворити при Інституті мистецтв постійну музично-етнографічну комісію, запрошувати до праці в ній видатних музик, етнографів та лінгвістів, доручивши комісії в першу чергу обслідувати Слобожанщину, Донбас та прикордонні з Україною місцевості РСФРР, що заселені українцями.

Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927 рр.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1979. — С. 338—339.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про проект декрету “Про заходи по терміновому проведенню повної українізації радянського апарату”» (1925 р., лютого 26)

а) Передать декрет в советском порядке для переработки, имея в виду необходимость внесения следующих поправок:

1) В § 1 срок удлинить до января 1926 г.

2) Оговорить, что в общественных организациях публично-правового характера украинизация проводится в особом порядке с установлением особых сроков применительно к характеру их работы.

3) Оговорить, что общесоюзные хозяйственные организации обязаны в сношениях с украинским населением (договора и т. д.) и местными украинскими органами вести делопроизводство на украинском языке. [...]

5) § 16 средактировать так: «сотрудники, уволенные за незнание украинского языка, могут быть вновь приняты на службу лишь после того, как они в достаточной степени усвоят украинский язык». [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 242—243.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про постанову комісії Політбюро з українізації держапарату» (1925 р., червня 19)

а) Утвердить в основном постановления комиссии об украинизации госаппарата. Поручить Секретариату окончательно средактировать, дополнив пунктом об ускорении издания словарей, как общего, так и терминологического. [...]

в) Указанные постановления не распространяются на административные единицы, населенные нацменьшинствами.

г) Поручить комиссии по украинизации разработать особо вопрос о нацменьшинствах, в частности об украинских меньшинствах в административных районах, населенных нацменьшинствами.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 242—243.

З доповідної записки Я.П.Ряппо про реорганізацію Української академії наук (1925 р.)

[...] В 1924 году Наркомпросом был поставлен в директивных органах вопрос о переводе Академии наук в столицу — Харьков. Однако, проект перевода не был реализован отчасти вследствие национально-политических соображений и в значительной степени вследствие отсутствия средств и необходимых помещений в Харькове.

В связи с выяснением невозможности перевода, Главнаукой был поставлен вопрос о реорганизации Академии наук и об увеличении ее бюджета.

Новый проект статута Академии отказывается от старого университетского деления Академии на три отделения: историко-филологическое, физико-математическое и социально-экономическое, а выдвигает научно-марксистское деление академии на два отделения: естественно-технических и социально-политических наук.

Возражения некоторых академиков против такого деления были рассмотрены на Всеукраинском Съезде научных работников и согласованы, причем все академики голосовали единогласно за новый проект. [...]

Реализация нового статута (устава) требует ряда организационных мероприятий, касающихся выборов и назначений, а именно:

Необходимо провести выбор Президиума Академии.

[...]

3. Влить в число научных сотрудников и корреспондентов Академии коммунистов.

4. Ввести в число установлений Академии Институт Марксизма и ряд научно-исследовательских кафедр.

Президиум Академии должен состоять из 5 лиц: Президента, вице-президента, непременного секретаря, секретаря I и секретаря II отделения.

При этом вице-президент должен быть заместителем Президента не только по административно-организационным, а по всем делам Академии (Назначенный Наркомпросом).

Президентом Академии считаю подходящим академика Тутковского, вице-президентом коммуниста (общественника) [...], непременным секретарем — акад. Крымского, секретарем I отделения — академика Вотчала, секретарем II (социально-исторического) отделения — академика Грушевского. Такой состав укрепит руководство Академией, установит равновесие между группировками в плоскости деловой работы и даст вице-президенту коммунисту иметь всегда большинство по своим предложениям.

Назначение коммуниста (не академика) на пост непременного секретаря невозможно и нежелательно. Это сорвет возможность провести выборы и вызовет невыгодную кампанию по адресу Правительства и Украинской Академии наук и у нас в СССР, и особенно за границей.

Точно также нельзя ставить во главе социально-исторического отделения акад. Крымского (не социолога и не историка).

Назначение во главе этого отделения акад. Грушевского, как историка, удовлетворит и его, и парализует дефекты Крымского.

Оставление же Крымского непременным секретарем необходимо, ибо никто иной, как именно он пять лет был хранителем Академии в самых нищенских условиях. Академика Крымского надо сохранить и ради той огромной работы, которая ведется им и под его руководством по украинскому языку.

Влияние непременного секретаря будет сдерживаться вице-президентом коммунистом, который должен быть заместителем Президента во всех отношениях.

Своевременным является также некоторая проверка тех сотен лиц, работающих в отделениях, секциях и комиссиях Академии, из которых очень многие не соответствуют своему назначению, которых целесообразно заменить молодой аспирантурой из научно-исследовательских кафедр или вузов.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 319—320.

Витяг з протоколу засідання президії Київського окрвиконкому про організацію української опери в м. Києві (1926 р., березня 29)

Слухали: Про організацію української опери в Києві.

Ухвалили: 1. Визнати за доцільне і погрібне організувати з нового сезону 1926/27 р. українську оперу в м. Києві.

2. Вважати за необхідне, щоб основний репертуар опери був український, допускаючи російські опери залежно від якості та кількості українського оперного репертуару.

3. В зв'язку з цим, визнати за необхідне приступити до комплектування для української опери трупи, притягуючи до складу її видатні оперні сили Союзу.

4. Визначити за потрібне обслуговувати видатними оперними силами Київ та Харків, забезпечивши умовою рівномірні виступи їх в цих містах.

5. Вважати за необхідне, щоб Головполітосвіта запрошення художників, вокальних сил погоджувала з окрполітосвітою. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р. Київ, 1959. — С. 441.

Лист Й.В.Сталіна секретарю ЦК КП(б) України Л.М.Кагановичу й іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У про бесіду з наркомом освіти України О.Я.Шумським (1926 р., квітня 26)

Имел беседу с Шумским. Беседа была длительная, продолжалась часа два с лишним! Вы знаете, что он не доволен положением на Украине. Мотивы его недовольства можно свести к двум основным пунктам.

1. Он считает, что украинизация идет туго, на украинизацию смотрят, как на повинность, которую выполняют нехотя, выполняют с большой оттяжкой. Он считает, что рост украинской культуры и украинской интеллигенции идет быстрым темпом, что ежели мы не возьмем в руки этого движения, оно может пойти мимо нас. Он считает, что во главе этого движения должны стать такие люди, которые верят в дело украинской культуры, которые знают и хотят знать эту культуру, которые поддерживают и могут поддерживать нарастающее движение за украинскую культурность. Он особенно недоволен поведением партийной и профессионалисткой верхушки на Украине, тормозящей, по его мнению, украинизацию. Он думает, что один из основных грехов партийно-профессионалистской верхушки состоит в том, что она не привлекает к руководству партийной и профессионалистской работой коммунистов, непосредственно связанных с украинской культурой. Он думает, что украинизацию надо провести, прежде всего, в рядах партии и среди пролетариата.

2. Он думает, что для исправления этих недочетов необходимо, прежде всего, изменить состав партийной и советской верхушки под углом зрения украинизации, что только при этом условии можно будет создать перелом в кадрах наших работников на Украине в сторону украинизации. [...]

Мое мнение на этот счет.

1. В заявлениях т. Шумского по пункту 1-му есть некоторые верные мысли. Верно, что широкое движение за украинскую культуру и украинскую общественность началось и растет на Украине. Верно, что отдавать это движение в руки чуждых нам элементов нельзя ни в коем случае. Верно, что целый ряд коммунистов на Украине не понимает смысла и значения этого движения и потому не принимает мер для овладения им. Верно, что нужно произвести перелом в кадрах наших партийных и советских работников, все еще проникнутых духом иронии и скептицизма в вопросе об украинской культуре и украинской общественности. Верно, что надо тща-

тельно подбирать и создавать кадры людей, способных овладеть новым движением на Украине. Все это верно. Но т. Шумский допускает при этом, по крайней мере, две серьезных ошибки.

Во-первых, он смешивает украинизацию наших партийного и иных аппаратов с украинизацией пролетариата. Можно и нужно украинизировать, соблюдая при этом известный темп, наши партийный, государственный и иные аппараты, обслуживающие население. Но нельзя украинизировать сверху пролетариат. Нельзя заставить русские рабочие массы отказаться от русского языка и русской культуры и признать своей культурой и своим языком украинский. Это противоречит принципу свободного развития национальностей. Это была бы не национальная свобода, а своеобразная форма национального гнета. Несомненно, что состав украинского пролетариата будет меняться по мере промышленного развития Украины, по мере притока в промышленность из окрестных деревень украинских рабочих. Несомненно, что состав украинского пролетариата будет украинизироваться [...] Но это процесс длительный, стихийный, естественный. Пытаться заменить этот стихийный процесс насильственной украинизацией пролетариата сверху — значит проводить утопическую и вредную политику, способную вызвать в неукраинских слоях пролетариата на Украине антиукраинский шовинизм [...]

Во-вторых, совершенно правильно подчеркивая положительный характер нового движения на Украине за украинскую культуру и общественность, т. Шумский не видит однако теневых сторон этого движения. Т. Шумский не видит, что при слабости коренных коммунистических кадров на Украине это движение, возглавляемое сплошь и рядом некоммунистической интеллигенцией, может принять местами характер борьбы за отчуждение украинской культуры и украинской общественности от культуры и общественности общесоветской, характер борьбы против Москвы вообще, против русских вообще, против русской культуры и ее высшего достижения — против ленинизма. Я не буду доказывать, что такая опасность становится все более и более реальной на Украине. [...]

P.S. Один из выводов, нельзя травить бывших боротьбистов из прошлых. Надо забыть о том, что они имели одно время за собой грехи, — у нас нет людей безгрешных. Надо их привлекать к партийной работе как внизу, так и вверху, безусловно и обязательно. Надо привлечь т. Шумского к участию в руководящей партработе. Надо усиленно ковать новые кадры из украинцев. Надо обратить специальное внимание на учебные заведения, на украинскую молодежь в учебных заведениях, привлекая и ставя на работу всех способных людей. Надо серьезно взяться за дело овладения новым движением на Украине, борясь с крайностями таких товарищей, как т. Хвилевой. Без этих и подобных им мер дело будет страдать.

ЦК РКП(б) — ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг.
Москва, 2005. — С. 382—385.

З промови О.Я.Шумського на пленумі ЦК КП(б)У про підсумки українізації (1926 р., червня 2—6)

[...] Свої думки щодо нашої політики українізації я вже мав нагоду висловити, хоча б в тій стенограмі Політбюро, яку тут всі товариші читали. Багато що є актуальним і з того, що говорилось на квітневому пленумі минулого року. Отже, повторювати сказаного я тут не буду, тим більш, що за той час, який є в моєму розпорядженні, все одно всього не скажеш, що можна було б сказати по цьому питанню. Тому я обмежусь лише деякими питаннями. Перш за все, покінчу з тим, які ж причини викликають серед наших письменників-партійців ці хитання і безперечні політичні помилки й ухили. Перша причина — це НЕП зі зростом дрібної буржуазії як на селі, так і в місті. Але цього мало. НЕП діє і в Росії, однак таких явищ ми там не спостерегаємо. [...]

На Україні все це помножується на національне питання. Вже більше року йде палка дискусія про шляхи розвитку української літератури, а по суті цілого суспільно-культурного процесу. Молодь б'ється за пояснення перспектив цього процесу, що бурхливо розвивається. Партія, що живе російською культурою й провадить своє внутрішнє життя російською мовою, стоїть осторонь і не бере активної творчої участи в цьому процесі. Цей процес покривається лише тоненькою плівкою комуністів, що не в силах охопить його своїм впливом і ним керувать. [...]

[...] Причина хитань цієї плівки комуністів полягає в тому, що партія в цілому не бере органічної активно-творчої участи в процесі суспільно-культурного будівництва. Доки цього не буде, доки партія в цілому не буде двигати й керувати цим процесом, доки в нього не буде втягнений пролетаріят, доти неминучі хитання, збочення, доти український суспільно-культурний процес не матиме ясних перспектив свого розвитку.

Ми багато наговорили хороших слів на торішньому квітневому пленумі про те, що треба цей процес взяти до рук всієї партії, про виховання в нашому дусі молоди, яка підпадає ворожим ідейно впливам і т. інше. А спитаєм себе чесно й одверто: чи багато старих партійців кадровиків вивчило за цей рік українську мову, познайомилось з історією України, українською культурою? Я щось ні одного імени не можу назвать. Боюсь, що навіть не стали до цього діла. От в чім наша біда. [...]

До цього часу ми трактували українізацію, пояснювали партії її необхідність, як засоба змички з селянством, як необхідну зброю в боротьбі з українським націоналізмом. Таке умотивування необхідности українізуватись не могло, розуміється, запалить партію й передових позапартійних робітників вчити українську мову й увіходити в українське культурне життя й будівництво. Тези Політбюро трактують українізацію, як передумову, як необхідний засіб соціялістичного будівництва, як знаряддя соціялістичного будівництва в руках українських трудящих мас. Така трактовка українізації надає цій справі іншого характеру. Кожний комуніст, як палкий борець за соціялістичне будівництво, незалежно від того, якої він національности, не може поставитись байдуже до українізації в такому її розумінню. А надто

це стосується старих більшовиків, партійних кадрів, які за цього часу туго йшли на українізацію. Тези відмічають ці труднощі в переведенню українізації, що основний партійний кадр є руським за походженням. Кожен з нас добре розуміє значіння для партії старого, перевіреного в боротьбі, партійного більшовицького кадру, основи, фундамента партії. Але треба, щоб і старі партійці-кадровики зрозуміли, нарешті, всю серйозність українізації, цього знаряддя будівництва соціялізму, як говорить резолюція Політбюро, і не утрудняли партії оволодінням цею зброєю. Як і на кожній ділянці боротьби за соціалізм, старі випробовані кадри повинні бути на чолі.

Я вже не раз мав нагоду говорити про те, що ми повинні прагнути до такого становища, як в Росії. Там партія охопила всі пори суспільного життя і керує ним, активно діючи в його творчім процесі. В Росії партійні й державні вожді в той же час є й вождями, керівниками всієї російської радянської суспільности, російської суспільної думки, культури й т. п. Там нема цієї мовної стіни між суспільно-культурним процесом будівництва й радянським та партійним керівництвом, яке в нас ще є.

Там керівники держави й партії є в той же час керівниками російської радянської суспільности й культури. [...]

Партія в цілому та її керівники мусять стати і керівниками українського суспільного культурного будівництва, тобто оволодіти українською мовою й культурою. Бо цей суспільно-культурний процес не може бути без керівництва, без вождів. Природа порожнечі не терпить. Не станемо на чолі цього процесу, то з'являються другі ворожі і нам вожді. Було б болото, а чорти знайдуться і вже знаходяться. Ви подивіться, як всі ці Грушевські, Дорошкевичі, Гермайзе, Єфремови, Ніковські, Зерови й інші їм подібні, що в 1919—20 роках обірвали були свої суспільні зв'язки з Україною, чи вірніш, ми розрубали ці зв'язки й викинули їх за кордон, що банкрутували були, як вони тепер знову відновляють ці зірвані зв'язки й намагаються керувати новим радянським суспільно-культурним життям. [...]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 149—153.

Тези Союзу залізничників України за доповіддю про українізацію професійної роботи (1926 р., червень)

Основной план об украинизации был разослан на места еще в середине 1924 года. Этот план указывает на практические мероприятия, принятые в отношении делопроизводства руководящего и технического аппарата союза, массовой и культурной работы.

В период последующих двух лет союз железнодорожников имеет в этой области целый ряд достижений. Но, наряду с этим, нужно признать необходимость решительного перехода к украинизации, ибо в целом практические мероприятия проводятся недостаточно хорошо. [...]

Сейчас вопрос украинизации характеризуется следующими моментами:

I. Национальный вопрос.

В результате обследования национального состава на 1 апреля 1926 года, охватившего 101 511 лиц (по трем железным дорогам: Южной, Донецкой, Екатеринославской), что составляет 57 % общего количества работающих на железных дорогах Украины, мы имеем:

Украинцев — 62472, или 70 %;

Русских — 22320, или 24 %;

Прочих — 5514, или 6 % к общему числу охваченных.

Более значительные группы из числа «прочих» составляют: белорусы — 2159, или 2,3 %; поляки — 1454, или 1,6 %.

Из общего числа охваченных обследованием (90 306 человек) — разговаривают:

На украинском языке — 36 %;

На русском языке — 62 %;

На других языках — 2 %.

Читают:

На украинском языке — 33 %;

На русском языке — 65 %;

На других языках — 2 %

Пишут:

На украинском языке — 29 %;

На русском языке — 69 %;

На других языках — 2 %.

II. Украинизация союзного аппарата:

а) Данные о национальном составе на 1/VI выбранных членов низовых ячеек союза железнодорожников и их родном языке дают следующую картину:

[...]

1) По национальному составу выбранных членов в низовых союзных органах количество украинцев преобладает над количеством русских (украинцев — 67,5 %, русских — 25,1 %).

2) Несмотря на подавляющее большинство украинцев среди выбранных в низовые ячейки, на украинском языке разговаривают только 2,6 %, а на русском — 74, 8%. [...]

III. Делопроизводство.

[...]

1) Из общего количества обследованных МК — 26 % ведут свое делопроизводство полностью на украинском языке;

2) 66 % на русском языке;

3) 8 % на украинско-русском языке.

Преобладание украинского языка в делопроизводстве низовых союзных органов ставит перед нами задачу принятия дальнейших мер к проведению делопроизводства низовых союзных органов на украинский язык.

Делопроизводство дорпрофсоюзов частично переведено на украинский язык, но в этой работе замечаются перебои, которые и необходимо изжить.

Состав ответственных работников ЦП на 65 % владеет украинским языком. Технические сотрудники, пройдя курсы украинского языка, владеют им в границах своей работы.

IV. Украинизация массовой союзной работы.

Значительное число украинцев среди членов союза железнодорожников Украины ставит перед союзными органами задачу их обслуживания на родном языке. [...]

V. Украинизация культработы.

В проведении украинизации союзной культработы имеются значительные достижения.

Так, по Южной железной дороге кружки по изучению украинского языка при клубах охватили 1117 человек. На Юго-Западной железной дороге мы имеем на 1/VI-26 г. 69 кружков украинского языка с общим числом членов союза — 1374.

По Сновському уч[аст]ку работает 4 кружка — 172 члена союза; в Конотопском и Киевском участке МКВ — 5 кружков — 112 членов союза.

На Днепропетровской железной дороге работают 6 украинских кружков при клубах.

Клубные драматические и хоровые кружки проводят массовую работу на 60 % по-украински.

Надписи, лозунги, плакаты и т. п. пишутся по-украински. Количество статей по-украински в стенгазетах увеличивается. Лекции и доклады частично проходят на украинском языке. Так, на Днепропетровской железной дороге было прочитано 42 лекции в зимний период 1925—1926 г.

Пополнение библиотек книжками, изданными по-украински, проводится систематически. [...]

ЦК РКП(б) — ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг.
Москва, 2005. — С. 410—416.

Постанова Центральної контрольної комісії КП(б)У про заходи щодо українізації керівного складу партійних працівників (1926 р., вересня 30)

1. На виконання директив партії щодо українізації відповідальних працівників вважати необхідним, щоб керуючий та відповідальний склад обов'язково, протягом півроку пройшов курс по українізації з проведенням відповідних іспитів.

2. Визнати необхідним про всіх товаришів, які умисне відхиляються від вивчення української мови, притягти до партійної відповідальності по лінії ЦКК, про що пропонувати ОкрКК простежити.

Цю постанову погодити з ЦК КП(б)У.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 165.

Постанова І Всеукраїнської конференції КП(б)У про Дніпробуд (1926 р., жовтень)

Дальший розвиток промисловості нашої країни і всього народного господарства упирається в розвиток енергетичних сил СРСР.

На півдні України, в Криворізько-Донецькому районі, сконцентрована основна частина важкої індустрії нашого Союзу: металургійна, металообробна, вугільна і рудна, що є величезним споживачем електроенергії.

Природні багатства цієї частини Союзу, при наявності дешевої електроенергії, забезпечують надалі зростання і розвиток цих галузей промисловості, підвищуючи їх конкурентну спроможність на закордонному ринку, а також створення нових галузей.

Уже ці завдання рішуче висувають необхідність використання Дніпра для будівництва потужної Дніпровської гідроелектростанції — Дніпробуд.

Теперішній стан Дніпра загрожує втратою величезного водного шляху і вимагає великих затрат для шлюзування.

Створення Дніпробуду усуває цю загрозу, дає одночасно безпосередній вихід до Чорного моря найбагатшому сільськогосподарському районові України, лісовим районам БСРР та районам РСФРР, що прилягають до Дніпра, створюючи рентабельні умови транспорту.

Одночасно Дніпровське будівництво створює умови для корінної реорганізації багатого сільськогосподарського району, що прилягає до Дніпробуду, з використанням дешевої енергії для іригації і меліорації.

Громадська думка робітників і селян України рішуче вимагає негайного здійснення Дніпровського електробудівництва, що виявилося в рішеннях цілого ряду партійних організацій і радянських з'їздів.

Перша Всеукраїнська партійна конференція, визначаючи Дніпробуд основною передумовою дальшого розвитку народного господарства по шляху індустріалізації, висловлює впевненість, що Дніпровське будівництво буде почато вже в поточному господарському році, і доручає ЦК добиватися перед союзними органами включення асигнування на Дніпробуд у бюджет 1926/27 року.

Комуністична партія України в резолюціях
і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Т. І.
Київ, 1976. — С. 420—421.

З доповідної записки Наркомосу УСРР до НК РСІ про роботу наукових установ (1927 р., грудня 10)

Розробляючи мережу наукових установ і план їхньої праці на 1926/27 р., НКО передбачав, як загальну лінію, підсилити операційну працю наукових і культурних установ, зокрема тих, де спеціально навчаються і де розвивається українська культура, асигнуючи кошти на видання та обладнання кабінетів, на придбання наукової закордонної літератури, на охорону пам'яток приро-

ди і культури тощо. Особливу увагу звернено на Українську Академію наук — на поглиблення її праці в тій частині, що торкається розвитку народного господарства і культури України: розроблено було план реорганізації УАН, підсилення її фізико-математичного відділу, видання серії термінологічних українських словників, закінчення видання словника живої мови і т. п. Окремо було поставлено питання про українські музеї і про вивчення українського мистецтва, поширення наукових експедицій і т. д.

Значну частину наміченого на 1927/28 р. було виконано: відремонтовано будинок Ольгинської гімназії для УАН, побільшено було її видавництво. Засновано науково-дослідні інститути — геологічний, водного господарства, цукрової промисловості, що матиме велике значення для вивчення народного господарства України; педагогічну наукову роботу поставлено на певні рейки з заснуванням науково-дослідного педагогічного інституту в Харкові. Вивчення української літератури стало предметом праці науково-дослідної кафедри письменства в Харкові; зокрема, для вивчення Т.Г. Шевченка та його доби засновано науково-дослідний інститут Шевченка. Для поширення краєзнавчої праці засновано Український комітет краєзнавства.

В галузі збирання, дослідження й охорони матеріальних пам'яток української культури (музеї та охорона позамузейних пам'яток) з моменту організації Укрнауки (1925 р.) та видання постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури й природи» (1926 р. червень) зроблено таке.

1. Вся музейна справа і всі музеї (16 державних і 54 місцевих) об'єднано під кермом Укрнауки (вересень 1926 р.) і ув'язано з загальним планом розвитку науки на Україні.

2. Вироблено провідні директиви щодо музейної роботи на найближчі роки.

3. Для підготовки спеціалістів високої кваліфікації, яких дуже бракує, заведено аспірантуру при таких музеях: Всеукраїнському музейному городку, Київському музеї мистецтв, Одеському історико-археологічному, Дніпропетровському краєзнавчому, Харківському археологічному, Волинському науково-дослідному, Харківському музеї українського мистецтва. [...]

4. Реорганізовано Києво-Печерську лавру у Всеукраїнський музейний городок і утворено в його складі такі музеї: музей порівняльної історії культів, музей українського письма й друку, український нумізматичний музей, музей української архітектури, український музей шитва й тканини, український музей металопластики, музей українського малярства, український театральний музей, збірка української старовини Потоцького.

5. Реорганізовано Всеукраїнський соціальний музей з відокремленням мистецьких речей для влаштування Харківського художнього музею.

6. Організовано державний заповідник ім. Т.Г.Шевченка, впорядковано держзаповідник «Ольвія», в процесі організації державні історико-культурні заповідники — «Бердичівський кармелітанський монастир», «Кам'янецька фортеця», «Будинок М.В.Гоголя в Нероновичах».

7. З 1925 р. встановлено крайові інспектури по охороні пам'яток культури й природи, що взяли вже на облік понад 2000 пам'яток і проводять працю по їх охороні.

8. Порушено перед урядовими органами УСРР і СРСР питання про повернення на Україну українських культурних цінностей у порядку взаємообміну між союзними республіками.

9. Протягом трьох минулих років проводились такі історико-археологічні експедиції: для розкопок в Ольвії по дослідженню пам'яток староукраїнської архітектури (1925—1927), по дослідженню Трипільської культури (1925—1927), для розкопок на о. Березані (1927), по дослідженню території Дніпрельстану й Запоріжжя (1927), що вже дали цінні наслідки по вивченню історії української матеріальної культури.

10. Розпочато видання наукових досліджень по матеріалах українських музеїв («Музейний збірник» т. 1, «Полтавщина» т. 2, «Лаврські старі гравюри» т. 1, «Стара Одеса», декілька провідників по музеях, «Збірник по охороні пам'яток культури»). [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р. Київ, 1959. — С. 573—575.

З Постанови Наркомосвіти УСРР «Про обслуговування культурних інтересів цілокупного українського народу» (1928 р., січень)

Будуючи українську культуру, УСРР не лише виявляє і здійснює культурні потреби населення Радянської України, але й виконує, як представник і гегемон культурного розвитку всього українського народу в цілому, провідну ролю. [...] Тому НКО УСРР повинно свідомо ставити собі завдання обслуговувати культурні інтереси усього цілокупного українського народу, тим паче, що Всеукраїнське Товариство культурного зв'язку з закордоном фактично ще не розпочало своєї роботи. НКО зокрема повинен мати на увазі це завдання по двох галузях своєї діяльности — в галузі вищої освіти і наукової діяльности, як також в роботі видавничій, мистецькій, в роботі кіно й радіо; саме ці галузі можуть бути розвинуті лише за державною підтримкою і свою базу можуть мати лише в нашій робітничо-селянській республіці. Досі НКО виконував лише в окремих випадках своє завдання бути державним органом для переведення українським пролетаріятом його історичної ролі керманича цілокупного українського процесу і тільки від випадку до випадку вживав заходів, не ставлячи їх заздалегідь у план своєї роботи. ДВУ переводить видання творів українських письменників з-поза меж УСРР, видає збірки «Західна Україна», намітило видати збірник письменників Закарпатської України. НКО підносив питання про святкування ювілеїв різних письменників із закордону та про допомогу окремим письменникам то-що. Але ці заходи були досі випадкові [...], не було вжито, наприклад, заходів до того, щоб видавництва УСРР виплачували авторський гонорар за друковані книжки хоча б Кобилянській і іншим письменникам. З закордону запрошувано окремих робітників українського мистецтва музичного, вокального й образотворчого, але ті заходи були випадкові, не планові. [...]

Для роботи в УСРР з закордону прийшло значне число українських учнів, що приймають участь в роботі наших наукових установ та вищих учбових закладів. Це цілковито зрозуміло, бо політичні умови приводять українську науку за кордоном до такого стану, що вона лише конає й животіє, але з нашого боку ще не вжито всіх конче потрібних заходів до того, щоби притягнути до процесу творення української науки багатьох наукових робітників з Західної України, що їх сили не мають зараз там пристосування і що їх наукова праця там марно занепадає.

У вищих учбових закладах УСРР вчиться велике число робітників і селян з-поза меж України; для їхнього матеріального забезпечення відведене якесь число стипендій, але відведення місць у ВУЗах і тих стипендій досі носило до деякої міри характер допомоги, а не характер планово-поставленого завдання культурного впливу на українське населення поза межами України.

Все це ставить завдання з зазначеного погляду розглянути й переглянути плани роботи управлінь НКО і цілий план роботи НКО, як річний план поточного року, так і перспективний п'ятирічний план.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 332—334.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про мову в установах союзного значення в Україні» (1928 р., березня 19)

1) Політбюро ЦК КП(б)У рішуче висловлюється проти пропозицій т. Куйбишева — принципово неправильних, що протирічать лінії та практиці в національній політиці, і що можуть принести політичну шкоду.

2) ПБ ЦК вважає за потрібне вказати, що згідно з існуючим законом, що прийнято на Україні «О равноправии языков», зносини з Союзом забезпечені на російській мові, що практично ті групи співробітників, про які говорить тов. Куйбишев в своїх пропозиціях, частково вже вивчили укр[аїнську] мову, частково самі українці, частково партійці, які обов'язані вивчати українську мову, найбільш крупні зі спеців отримують відомі пільги при вивченні й таким чином, практичні міркування, що виставлені т. Куйбишевим, також відпадають.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 260—261.

З виступу М.О.Скрипника про стан і перспективи української кінематографії (1928 р., квітень)

[...] Чому нам зокрема треба протестувати тут у нас, на Україні, проти такого комерційного підходу до справи кіно. Я навмисне, говорячи про властивості кіно-художнього творчого процесу, оминув один бік, одне пи-

тання, що має у нас важливіше значіння, — це питання про кіно-творчість, про кінотвір, як частину загального нашого українського культурного творчого процесу. І тут справа стоїть так, що як усі галузі мистецтва, так кінотворче мистецтво є невід'ємна частина українського культурного процесу. Справа не в тому лише, щоб у нас були нові українські наші радянські сценаристи, нові наші українські радянські — комуністичні режисери, оператори, актори, музиканти і т. інш. Справа йде про те, щоб наша кінотворчість була річищем творення нашої нової соціалістичної української національної культури. І тут я користуюсь випадком, щоб заявити свій протест проти тих думок, що є серед деяких робітників у Москві у Совкіно та біля нього, які говорять: українське кіно має свої властивості, на Україні є своє національне життя й його треба виявляти у кіно-творчості, як в літературі, так і в образотворчому мистецтві, але решта це загальнопролетарська культура і тому треба все це об'єднати в руках єдиної всесоюзної кіноорганізації. Національним кіноорганізаціям з цього погляду треба залишити виключно те, що є суто національного. Немає гіршого яскравішого прояву зневажливого, погордливого ставлення представників старої культури до нових культур, новою пролетарською революцією народжених народів, як оцей приклад. Ми творимо свою національну культуру, національну щодо мови, але соціялістичну щодо змісту і ми не розподіляємо так — на одній полиці лежить національна якість нашої культури, а на другій — соціялістична.

У нас вони невід'ємні своєю суттю, всім своїм змістом вони зв'язані з нами і тому ми не можемо відокремити національного питання від соціяльно-класових ознак. Вони є єдине ціле і становлять складову частину єдиного культурно-соціялістичного процесу. Я ніяк не можу погодитись з таким явищем, як це було в Москві. У нас є кінокартина «Тарас Шевченко». Після того, як наша продукція дістала вихід в Росію, то в числі інших картин туди пішла і картина «Тарас Шевченко». І ось її випускатиме Совкіно зі своїм плакатом російською мовою, на якому намальовано: на горі портрет Шевченка, кругом нього жовто-блакитні фарби, національно-петлюрівські, а знизу елементи національної культури — два воли в ярмі. Я не знаю, який представник петлюрівської української культури малював оцього плаката для Совкіно. Гадаю, що не навмисно він, як національну емблему українського народу, поставив двох волів в ярмі. Ми дуже вдячні Совкіно за те, що він не позабуває національних особливостей України, але вважаємо за неприпустиме зводити ці окремішности до фарб національного прапору Петлюри і до тенденційних емблем — прирівнення України до волів в ярмі.

Змагання, щоб кіно-творчість України була національна в розумінні обмеження виключно суто національними ознаками, є змагання обмежити культурний розвиток українського народу. Жовтнева революція своїм урочистим закликом, своїми пролетарськими гаслами збудила до життя наш український нарід, що здобувши під керивництвом пролетаріяту волю і свою робітничо-селянську республіку, не може і не примириться з тим, щоб обмежити свій культурний розвиток тільки розвитком своїх суто національних ознак, а, навпаки, користуючись всіма тими здобутками, що

залишила нам попередня історія, нарід повинен і хоче йти, щоб добути всі здобутки нової пролетарської культури, використовуючи всесвітню культуру, навіть стару буржуазну культуру, і будувати нову культуру, нові художні соціяльні й політичні цінності по всіх галузях, не обмежуючи себе суто і дійсно національними ознаками творчости. Така постановка питання, як це було в Москві, губить нашу творчість і наш національний розвиток. Але треба сказати, що ми хочемо не торгувати кіно-продукцією, а хочемо зробити її, поставити її на правильний господарчий розрахунок і використати її для піднесення художнього культурного, соціального рівня наших трудящих мас.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 334—336.

З доповідної записки Державного політичного управління при Раді Народних Комісарів УСРР в ЦК КП(б)У про проведення антипасхального релігійного карнавалу (1929 р., травня 29)

Докладная записка о пасхальном антирелигиозном карнавале

В ночь под пасху союзами безбожников и комсомольскими организациями почти повсеместно были устроены антирелигиозные карнавальные шествия. Благодаря недостаточной организации, все эти карнавалы прошли бледно, при незначительном количестве участников, что особенно было заметно в Харькове, Днепропетровске и Киеве. Карнавалы вызвали резко отрицательное настроение не только среди верующих, но и среди служащей интеллигенции и небольшой части рабочих.

Со стороны участников карнавала зарегистрировано несколько случаев хулиганских выходов по отношению к верующим, как то: бросание горящих ракет в толпу молящихся, устройство танцев в церковных оградах и т. д.

Основная масса верующих расценивала карнавал как открытое выступление власти против религии и узаконение хулиганства, до сего времени строго караемого. В карнавальцев бросали камни, песок, ругали их площадными словами и т. д. Некоторым участникам карнавала камнями разбили головы.

Такие действия отмечены даже в тех случаях, когда участники карнавала не затрагивали верующих (Д.-Петровск, Артемовск, Харьков, Н.-Прага на Зиновьевщине).

Участие в карнавале еврейской молодежи повлекло за собой активную антисемитскую агитацию со стороны верующих.

«...Соввласть открыто покровительствует хулиганству безбожников. На свою пасху никаких карнавалов не устраивали. Издеваются над верующими. Карнавал — это агония власти».

Таково в основном реагирование верующих — кликуш, торговцев и бывших людей.

Попы в разговорах между собой отмечают, что Соввласть ошиблась, устраивая карнавалы, т. к. они дали обратные результаты, вызвав небывалый подъем религиозности в массах.

Интеллигенция расценивала карнавал как публичное проявление некультурности, извращение лозунгов культурной революции и кощунство.

Наиболее интересно мнение о карнавале киевской профессуры:

«...Всякие выступления, оскорбляющие религию, создают церкви ореол мученичества. В борьбе с религией нужна систематическая, настойчивая культурная работа. Полунасильственные меры дают обратные результаты. Коммунисты не учли закона сопротивления — христианство было наиболее крепко во времена гонений. Попы значительно лучшие воспитатели, так как устраивают праздники красиво. Здесь же наоборот, дико и грубо науськивают толпу...»

(Профессора Круповский, Оберучев, Крижановский, Акулов, Городецкий, Эпштейн и Клысенко).

Среди некоторых рабочих отмечены мнения о карнавале, как о ненужной клоунаде и как о форме борьбы с религией, не достигающей своей цели и дающей обратные результаты.

«...Надо вести воспитательную работу, а не клоунскую. Нельзя такими дурацкими методами вести борьбу с религией. Работа против религии должна вестись в клубах. Тратят деньги черт знает на что. Отделили церковь от государства, а теперь вмешиваются в религиозные дела и не дают жить верующим. Позаботились бы лучше о продовольственном снабжении населения, чем устраивать глупые, никому не нужные демонстрации...»

Такие разговоры отмечены среди рабочих ХПЗ, ГЭГа, 1-й Гостипографии и КОФОК'а в Харькове и завода им. Петровского в Днепропетровске.

Еврейская верующая масса, особенно в Киеве, также отрицательно отнеслась к устройству карнавала, опасаясь, что эксцессы во время демонстрации могут перейти в погромы.

В связи с устройством карнавала среди верующих отмечено усиление антисоветской активности, которая, нужно полагать, будет долгое время держаться на повышенном уровне.

Из всего вышеизложенного нужно сделать вывод, что карнавалы в том виде, в каком они были организованы в этом году, не оправдали себя, а наоборот, вызвали значительное усиление религиозной и антисоветской активности.

Попутно с этим следует отметить, что за последнее время по всем округам Украины, со стороны общественных комсомольских и партийных организаций, наблюдается активное стремление, направленное на закрытие синагог и церквей, и нажим на церковников.

В связи с этим, благодаря нетактичному подходу к делу, особенно там, где объективная обстановка для закрытия не созрела, наблюдаются массовые волнения верующих, сопровождающиеся побоищами.

За последние два месяца отмечено 9 случаев массовых волнений верующих на почве отобрания церквей (села Лысовка, Виноград и Екатеринополь Уманского округа, Чернобаево, Крестителево и Игановка Шевченковского округа, м. Рыково Артемовского округа и гор. Старобельск).

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 341—343.

Резолюція пленуму ЦК ВКП(б) про сільське господарство України і про роботу на селі (1929 р., листопад)

[...] Комуністична партія і Радянська влада України завдяки своїй правильній і послідовній політичній лінії як у галузі господарського будівництва, а також щодо політичної та організаційної роботи на селі, на сьогодні зуміли не тільки відновити попередній рівень сільського господарства, а й у дечому перевищити його (посівні площі — 109,3 %, зернові — 97 %, технічні культури — 287,5 %, валовий збір зернових — 92,2 % довоєнного рівня, тваринництва — 107 %). [...]

Досвід минулого року підтвердив, що досягнення високих темпів у розвитку сільського господарства, розв'язання зернової проблеми можуть бути досягнуті тільки при посиленому розвитку великого громадського господарства — колгоспів, радгоспів, що побудовані на базі найновішої техніки.

Україна за своїми умовами (порівняно високий рівень сільського господарства, в тому числі по товарності, наявність великих кадрів сільськогосподарських робітників і батрацтва) має всі дані як для Степу, так і на Правобережжі для того, щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленим темпом попереду інших республік. Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію всього степового району України. У цьому напрямі дуже важливу організуючу роль повинні відіграти МТС, що набули на Україні особливо широкого розвитку. [...]

Усі ці завдання КП(б)У може розв'язати тільки при умові, коли у всіх ланках своїх правильно враховуватиме виняткову складну обстановку в українському селі, значне загострення класової боротьби та особливу активність куркульства. Куркуль є найлютішим ворогом наших заходів у галузі колективізації, хлібозаготівель та ін., і ці заходи можливо проводити тільки проти куркуля, тільки в боротьбі з ним.

Тому партійна організація України повинна ще більше посилити роботу по організації та піднесенню культурного рівня пролетарських мас села (сільгоспробітники, батрацтво), по згуртуванню і піднесенню активності всієї бідняцької маси, справжньому зміцненню її союзу з середняком для рішучого наступу на куркуля. Ради, кооперація, колективи повинні стати головними опорними пунктами цього наступу [...]

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4.
Київ, 1980. — С. 344—350.

З доповідної записки Голові ДПУ УСРР «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою "Спілки визволення України"» (1929 р., грудня 1)

В результаті операції, здійсненої в 28 округах по викриттю українського підпілля, зв'язаного з «СВУ», арештовано понад 700 чоловік. Операція охопила праві українські кола і виявила цілий ряд угруповань і організацій, що проводили антирадянську роботу на селі і в окружних центрах.

В ряді округів виявлені організаційні осередки «СВУ», які проводили роботу під безпосереднім керівництвом і за вказівкою Київського центру чи окремих членів президії «СВУ» (Єфремов, Чехівський та ін.).

Поряд з цим операція показала, що майже всі ліквідовані контрреволюційні угруповання і організації ідеологічно споріднені з «СВУ» і так чи інакше, якщо не завжди організаційно, то за своєю цілеспрямованістю, методами роботи, програмною платформою, зв'язані з ліквідованим нині українським контрреволюційним підпільним центром — «СВУ» [...]

Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900—1939). Київ, 1997. — С. 368—369.

Резолюція-протест викладацького складу Української господарської академії в Подєбрадах з приводу підготовки органами ДПУ судового процесу над членами Спілки визволення України (1929 р., грудня 14)

Вже десять років панує на Україні большевицька окупаційна влада. Вже десять років червоний терор пляномірно винищує національно свідомі елементи українського населення. Тисячі й тисячі селян, робітників та інтелігенції було страчено або гине в большевицьких казематах за вірність свому народу.

Большевицьке Державне Політичне Управління (бувша Чека) — ця модерна форма колишньої іспанської інквізиції — затопило у потоках крови безчислених жертв стихійний, масовий протест українського населення проти московсько-комуністичної окупації рідного краю.

Видно, однак, що всього цього було замало для певности т. зв. Радянського Уряду України, експозитури Москви у Харкові, і що не помогла йому і «українізація» України, цей замаскований спосіб керування Україною неукраїнськими руками. Тому цей Уряд інсценує тепер у Києві жахливий монстр-процес проти української інтелігенції, що загрожує смертю найкращим українським культурним діячам, які мали мужність залишитися на батьківщині під час червоної окупації і чесно продовжували свою працю для добра власного народу. Їхня культурна, аполітична діяльність віддавна вже була сіллю в оці харківської Чека, яка лише тепер найшла потрібним виступити проти них з таким процесом, закидаючи їм протидержавну роботу

у «Союзі Визволення України» з метою нібито повалення большевицького ладу на Україні і заведення там європейського політичного режиму.

Цей проектований політичний процес у Києві мав бути нічим иншим, як погромом української інтелігенції взагалі. Офіційно він ведеться проти т. зв. «єфремовщини», себто проти найчільніших представників української інтелігенції з академіком і довголітнім віце-президентом Української Академії Наук у Києві С.Єфремовим на чолі. С.Єфремов — це видатний історик української літератури, громадський діяч та публіцист, що як в часи царської реакції, так і нині, за червоного терору, безкомпромісово боронив українську справу. Дальшими головними оскарженими у цьому процесі є: п. Володимир Чехівський, чільний провідник автокефальної української церкви, професор історії Йосип Гермайзе, видатний педагог Дурдуківський та инші. У зв'язку з цією справою заарештовано сотки людей з рядів української інтелігенції, особливо з рядів народнього учительства.

Мета цього процесу ясна: з одного боку, пляновий погром української інтелігенції, цього мозку кожної нації, з другого — відвернення уваги українських народніх мас від започаткованого Москвою нового наступу проти економічної автономії радянської України в напрямку повної ліквідації її державности.

Процесуально ця судова розправа ведеться Радянським Урядом з порушенням найелементарніших умов нормальної юстиції. Чека наперед мобілізує громадську опінію України проти оскаржених, виявом чого є інсценовані віча і заяви з домаганням якнайсуворішого покарання арештованих. Слідство ще не переведене і не закінчене, а проте большевицькі уряди та навіть прокуратура дозволяють собі наперед передрішати вирок, що має бути «висловом клясової непримиримости революційного трибуналу». Отже свідоме і програмове підготовлення т. зв. Юстицморду. Жертвою цієї провокації мають стати люде, «злочином» яких було хіба те, що вони і під большевицькою окупацією не зраджували свого народу та не втратили своєї людської гідности.

Історія знає мало прикладів таких жахливих замахів на людське сумління, як цей антиукраїнський процес у Києві. Було би непростимим злочином мовчати і не протестувати проти цього большевицького нападу на найсвятіші і незаймані людські права. Одначе населення України є позбавлене змоги вільно і правдиво висловити свою думку, як про це красномовно свідчить успіх Чекою переведеного «стадного плебісциту», бо під загрозою урядового терору воно або мусить мовчати або з примусу маніфестувати прилюдно свої симпатії до катів власного народу. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 374—375.

Шифрограма Й.В.Сталіна С.В.Косіору та В.Я.Чубарю (1930 р., січня 2)

Коли передбачається суд над Єфремовим та іншими? Ми тут думаємо, що на суді необхідно розгорнути не тільки повстанські і терористичні справи звинувачуваних, а й медицинські фокуси, що мали за мету вбив-

ство відповідальних працівників. Нам нема чого приховувати перед робітниками гріхи своїх ворогів. Крім того, нехай знає так звана «Європа», що репресії проти контрреволюційної частини спеців, що намагаються отруїти і зарізати комуністів-пацієнтів мають повне «виправдання» і по суті справи бліднуть перед злочинною діяльністю цих контрреволюційних негідників. Наше прохання погодити з Москвою план ведення справи на суді.

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про виставки української культури (1931 р., січня 2)

1. Визнати доцільним участь України у виставках української культури, організовуваних Всесоюзним товариством культзв'язку з закордоном у Берліні, Празі і Ковно — при умові, що всі валютні витрати покриваються Всесоюзним товариством культзв'язку з закордоном.

2. Доручити Всеукраїнському товариству культзв'язку з закордоном поставити питання перед Всесоюзним товариством культурного зв'язку з закордоном про відпуск коштів, необхідних для виготовлення експонатів.

3. Доручити РНК передбачити в бюджеті України асигнування коштів на участь у виставках.

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р.
Київ, 1959. — С. 525.

З директивного листа ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У про проведення політики розкуркулення в республіці (1931 р., травень)

Згідно з постановою ЦК від 20 цього травня у Вашій республіці має бути виселено 30 000 куркульських сімей в Уральську область.

У зв'язку з фактами грубих помилок у справі виселення куркулів (механічний підхід у доборі тих, кого виселяють, ряд випадків явно антисередняцьких перегинів) ЦК пропонує Вам встановити ретельний нагляд за ходом виселення. [...]

Перевірте ретельно склад тих, хто підлягає виселенню, включаючи до нього лише дійсно куркульські елементи і не допускаючи виселення лише за формальними ознаками: позбавлення виборчих прав, наявність твердого завдання і т. ін. Особливу увагу зверніть на те, щоб заходи, які застосовуються до куркулів, не були поширені на середняка і бідняка, як, наприклад виселення середняків і бідняків, які не бажають вступати до колгоспів, виступають проти місцевих органів тощо.

Поряд з цим Вам необхідно встановити контроль за дійсним забезпеченням куркульських господарств, що виселяються, тримісячним запасом продуктів, мінімальним реманентом.

Історія України: Джерельний літопис.
Київ, 2008. — С. 501.

Лист секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора секретарю ЦК ВКП(б) Й.В.Сталіну про економічне і політичне становище в південній частині степових районів України та продовольчі труднощі (1932 р., квітня 26)

То, что я и ездившие со мной товарищи наблюдали в южной части степных районов, а также сведения из других областей дают возможность судить о ходе и перспективах сева по Украине.

Если сравнить с прошлым годом, то сев пока что идет лучше прошлогоднего, однако причина тут не в хорошей работе, а в лучших метеорологических условиях. То, что мы наблюдали в Степи, говорит о том, что даже при нынешних тяжелых условиях с тяглом можно было бы работать значительно лучше.

В Степи имеется 10—15 особенно тяжелых районов, где, как теперь выясняется, были допущены серьезные ошибки в определении плана заготовок и серьезные искривления и ни с чем несообразный нажим при проведении заготовок. У нас вскрылось еше 3—4 района, очень похожих на Драбовский и АМССР. Пришлось виновных посадить и судить так, чтобы об этом знало все население.

У нас есть отдельные случаи и даже отдельные села голодающие, однако это только результат местного головотяпства, перегибов, особенно в отношении колхозов. Всякие разговоры о «голоде» на Украине нужно категорически отбросить. Та серьезная помощь, которая Украине была оказана, дает нам возможность все такие очаги ликвидировать. В степных районах острые настроения в обшем уже ликвидированы (Зиновьевский, Новопражский, Каховский и др. районы). Правда, мне приходилось еще встречать отдельные случаи (колхозы, села), но это будет, безусловно, ликвидировано. Почти вся Степь взялась сейчас за севбу.

Последние 3—4 дня развитие массового сева задержали беспрерывные дожди почти по всей Украине. Для степи, Харьковской области, Донбасса и АМССР вопрос о семенах как дня ранних, так и для поздних урегулирован удовлетворительно. Все семена уже на месте. Однако, по заявлениям Одесской и Днепропетровской областей, получается, что тысяч 200—250 га ранних яровых все же недосеют, придется заменить поздними. Но говорить сейчас сколько-нибудь твердо о таком недосеве еще нельзя, ибо в Степи есть случаи, когда засевают ранних яровых значительно больше, чем числилось в наличии семян, а это значит, что не все семена были учтены.

Основной вопрос сейчас повсюду — это тягловая сила. В тех районах, где я был, около $^1/_4$ числа лошадей пало. Остальные, как правило, находятся в очень тяжелом состоянии — кожа да кости. Основная причина и тут, конечно, не отсутствие кормов, а то обстоятельство, что крестьянин — и колхозник, и единоличник — ухаживать за лошадью и кормить ее на последние средства, как он это делал раньше, не хочет. Основное, что толкает его к этому, — это повинности. Не случайно, что хуже всего дело обстоит там, где особенно много мотали лошадей всю осень и зиму по перевозке хлеба, свеклы и т. п. Во многих местах до сих пор за эти перевозки еще не расплатились. Вся эта повинность, как правило, проводилась в порядке принудительной мобилизации. Лучше дело обстоит в лесных районах, где все-таки и платили, и давали фураж.

Сейчас участие лошадей в посеве в Степи очень незначительное, особенно там, где есть МТС, где имеются трактора. По всей степи можно наблюдать картину, когда в поле работают, большей частью, только трактора — и пашут, и сеют, и боронуют. Там, где работают и лошади, производительность их раза в 2—3 ниже всякой нормы. Запряжка в 4—5 лошадей обрабатывает от 2 до 0,5 га в день. В общем нужно признать, что участие лошадей в полевых работах, даже учитывая их состояние, явно недостаточное. На местах слишком большой перегиб на трактор. Но и трактора работают с неудовлетворительной производительностью. Большей частью трактор ХТЗ или СТЗ обрабатывает 5—6 га и редко 8—10. В этом, прежде всего, выражается неудовлетворительность работы районных организаций, МТС и совхозов.

Словом, сейчас решает вопрос посевной кампании производительность трактора и степень участия в посеве лошади. Характерно, что в колхозах, не обслуживаемых МТС, лошади даже при неудовлетворительной кормежке, как правило, вырабатывают значительно больше и участвуют в посеве в большем количестве, чем там, где есть трактора. Крестьянин сейчас уверовал в то, что мы действительно дадим трактора и машины, и слишком поспешно бросает лошадь.

С кормежкой в колхозах Степи дело обстоит большей частью не особенно хорошо. Но многие колхозы все-таки живут неплохо. Наиболее туго везде с хлебом. Отсутствие хлеба, голод являются темой, в отношении которой кулак и его агентура развивают бешеную кампанию, пускаясь на всевозможные провокации. Озимые по всей Степи прямо блестящие, даже в приличном состоянии поздние посевы. В этом отношении весна оказалась для нас чрезвычайно благоприятной, ибо не только не приходится в Степи ничего пересевать, но и обычную гибель от вымерзания, вымачивания мы имеем значительно ниже нормального. Некоторое исключение составляет Харьковская область, где, по предварительным сведениям, имеется некоторая гибель озимых, но размеры этой гибели точно не выяснены. Во всяком случае ни о каком серьезном пересеве и здесь говорить не приходится. Южная часть Степи должна была кончить сев ранних яровых к 25 апреля, но, очевидно, дожди задержат.

В последние дни у нас несколько неожиданно расширился прорыв по Киевской области и районам бывших Белоцерковского и Уманского окру-

гов. По рассказам побывавших там товарищей, в этих районах подавленное, а местами очень острое настроение. На днях в Плисковском районе было открытое контрреволюционное выступление открыто петлюровского характера, которое удаюсь быстро ликвидировать. Из этих районов сейчас больше всего ждут сообщения о том, что нечего есть, что сеять не будут. Особенно тревожные данные о плохом состоянии и падеже лошадей. Из полученной семенной ссуды мы полностью снабдили эти районы семенами, дали колхозам проса и кукурузы на кормежку, подбросили немного кормов для лошадей, помогаем тракторами. Командировали туда из области группу работников. Наша помощь в значительной степени может сорваться, если нам не дадут отгрузить до половины мая причитающийся нам остаток — около 500 тракторов — для Правобережья и погранполосы, ибо до сих пор мы приложили все усилия к тому, чтобы отгрузить в первую очередь трактора Степи и степным районам Харьковской и Киевской областей.

Два дня тому назад послали в Киевскую область для ознакомления с положением в наиболее тяжелых районах, а также с положением в Винницкой области, в частности в пограничных районах, секретаря ЦК КП(б) т. Любченко. Очевидно, этим двум областям (Киевской, Винницкой) немного позже придется оказать дополнительную помощь просом. С этой просьбой мы вынуждены будем опять обратиться в ЦК.

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.
Київ, 1990. — С. 148—150.

З Постанови ЦВК і РНК СРСР про застосування розстрілу та 10-річного ув'язнення за розкрадання колгоспного майна (1932 р., серпня 7)

[...]

II

1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т. п.) к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этого имущества от расхищения.

2. Применять в качестве судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III

1. Повести решительную борьбу с теми противообщественными кулацко-капиталистическими элементами, которые применяют насилие и угрозы или проповедуют применение насилия и угроз к колхозникам с целью за-

ставить последних выйти из колхоза, с целью насильственного разрушения колхоза. Приравнять эти преступления к государственным преступлениям.

2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилий и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. Москва, 1957. — С. 423—424.

Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області (1932 р., грудня 14)

[...]

2. [...] Обязать ЦК КП(б)У и Совнарком УССР, под личную ответственность тт. Косиора и Чубаря, закончить полностью план заготовок зерновых и подсолнуха до конца января 1933 года. [...]

3. Обязать обком и облисполком Западной области, под личную ответственность тт. Румянцева и Шелехеса, закончить полностью план заготовок зерновых к 1 января 1933 г. и план заготовок льна к 1 февраля 1933 года.

4. Ввиду того, что в результате крайне слабой работы и отсутствия революционной бдительности ряда местных парторганизаций Украины и Северного Кавказа, в значительной части их районов контрреволюционные элементы — кулаки, бывшие офицеры, петлюровцы, сторонники Кубанской рады и пр. сумели проникнуть в колхозы в качестве председателей или влиятельных членов правления, счетоводов, кладовщиков, бригадиров у молотилки и т. д., сумели проникнуть в сельсоветы, земорганы, кооперацию и пытаются направить работу этих организаций против интересов пролетарского государства и политики партии, пытаются организовать контрреволюционное движение, саботаж хлебозаготовок, саботаж сева, — ЦК ВКП(б) и СНК СССР обязывают ЦК КП(б)У, Севкавкрайком, СНК Украины и крайисполком Севкавкрая решительно искоренить эти контрреволюционные элементы путем арестов, заключения в концлагерь на длительный срок, не останавливаясь перед применением высшей меры наказания к наиболее злостным из них.

5. ЦК и СНК указывают партийным и советским организациям Советского Союза, что злейшими врагами партии, рабочего класса и колхозного крестьянства являются саботажники хлебозаготовок с партбилетом в кармане, организующие обман государства, организующие двурушничество и провал заданий партии и правительства в угоду кулакам и прочим антисоветским элементам. По отношению к этим перерожденцам и врагам Советской власти и колхозов, все еще имеющим в кармане партбилет, ЦК и СНК обязывают применять суровые репрессии, осуждение на 5—10 лет заключения в концлагерь, а при известных условиях — расстрел.

6. ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций.

7. [...] В целях разгрома сопротивления хлебозаготовкам кулацких элементов и их «партийных» и беспартийных прислужников ЦК и СНК Советского Союза постановляют:

[...]

б) Арестованных изменников партии на Украине, как организаторов саботажа хлебозаготовок, бывших секретарей районов, предисполкомов, зав. райзу, предрайколхозсоюзов, а именно: Ореховский район — Головина, Пригоду, Паламарчука, Ордельяна, Луценко; Балаклейский район — Хорешко, Уса, Фишмана; Носовский район — Яременко; Кобелякский район — Ляшенко; Больше-Токмакский район — Ленского, Косяченко, Дворника, Зыка, Долгова — предать суду, дав им от 5 до 10 лет заключения в концентрационных лагерях.

в) Всех исключенных за саботаж хлебозаготовок и сева «коммунистов» выселять в северные области наравне с кулаками.

г) Предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации. [...]

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.
Київ, 1990. — С. 291—294.

Лист ЦК КП(б)У всім секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкомів про обов'язкове вивезення всіх наявних колгоспних фондів, у тому числі й посівного, в рахунок виконання плану хлібозаготівель (1932 р., грудня 24)

В связи с отменой постановления ЦК КП(б)У от 18 ноября с. г. о колхозных фондах предлагаем;

1. Во всех колхозах, не выполнивших плана хлебозаготовок, в пятидневный срок вывезти все без исключения наличные колхозные фонды, в том числе и семенной, в счет выполнения плана хлебозаготовок.

2. Всех, оказывающих этому делу сопротивление, в том числе и коммунистов, арестовывать и предавать суду.

3. Предупредить всех председателей колхозов, что в случае, ежели по истечении указанного срока будут обнаружены какие-либо невывезенные

или скрытые фонды, амбары и т. п., председатели, а также другие виновные в этом должностные лица будут привлечены к судебной ответственности и суворо покараны.

Обязать секретарей РПК, председателей РИК и уполномоченных обкома в 24 часа вручить настоящее постановление председателям колхозов под расписку.

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.
Київ, 1990. — С. 296.

Із спогадів про колективізацію Радченко (Портнянко) Марії Леонтіївни, 1922 р. н. (с. Любомирівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася 12.02.1922 р. в с. Калужино Лихівського (нині Верхньодніпровського) р-ну. Маю середню освіту. Це зараз від нашого села не залишилося нічого. Коли збудували ГЕС у Дніпродзержинську, село повністю затопили. А було дуже гарне мальовниче село на березі річки Дубинки, притоки Дніпра. Була церква, велика школа, дитячий будинок. Коли розпочалася колективізація в селі, я не знаю. Та батько мій, Портнянко Леонтій Степанович, розповідав, що колгосп то створювали, то розпускали декілька раз. Батько мій до колгоспу вступати не хотів. Жив одноосібно. У нас було у полі 5 га землі, а біля поля 15 соток. Був кінь, корова, шестеро овець. Трактора в селі не було. Землю обробляли конями, волами, коровами. З кожного двору треба було здати зерно, м'ясо, яйця, молоко (скільки чого вже не пам'ятаю). Головою колгоспу був Діденко Василь. Кожного разу, коли мій тато не погоджувався вступати до колгоспу, його забирали в район і тримали там декілька тижнів, а потім відпускали. І тільки в 1936 році він не витримав і вступив в колгосп. Пункту хлібозаготівлі в нашому селі не було. З току все зерно звозили в сусіднє село Мишурин Ріг. В нашому селі була спілка СВУ (Свобідна Україна). Мій дядько, Горбатько Наум Антонович, був заарештований за участь у спілці та читання віршів Т.Г.Шевченка і відсидів 5 років. У нього було 9-теро дітей, і їх ніде не приймали вчитися, бо батько був репресований. Заможних селян в нашому селі, Камурко Михайла та Малтиза Полікарпа, розкуркулили десь перед самим голодом, в 1931 р. і відправили з сім'ями на Урал. [...] У 1936 р. тата примусили вступити в колгосп. У нас забрали землю, коня, корову. Лишилося тільки 15 соток коло двору. [...]

Український Голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 8.
Київ, 2012. — С. 27—28.

Свідчення про голод Онишко Надії Матвіївни, 1930 р. н. (с. Новоселівка Близнюківського р-ну Харківської обл.)

Голод 1932—33 років я майже не пам'ятаю, але пізніше мені мама розповіли про моїх двоюрідних брата і сестру. Вони були в інтернаті, що під Харковом. Так їх та ще багато інших дітей, щоб вони не мучились від го-

лоду, покидали у велику яму. Брат зумів втекти. Сестру врятувати йому не дали. Діти в ямі були ще живі, але всі вони там задихнулися. Брат прийшов пішки з Харкова додому (а це більше 100 кілометрів) і все розповів.

Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932—1933 років.
Свідчення: У 2 кн. Кн. 2.
Київ, 2009. — С. 231.

Свідчення про голод Омеляненка Івана (м. Запоріжжя)

[...] Протягом 1932—1935 років я служив у 13-му прикордонному загоні м. Полоцька, на Польському кордоні. Передвесняної пори 1933 року був курсантом полкової школи, дислокованої в містечку Бутковища.

Зі стріх капотить, сонечко землю зігріває, а в мене душа болить: ось уже другий місяць немає жодної звісточки ні з дому, ні від друзів. Що сталося? Адже доти я регулярно отримував листи. Сказав про це на вечірній перевірці, а мене через день викликали в особливий відділ: пиши автобіографію, та детально. Така форма допиту тоді практикувалася, щоб виявити якийсь «кримінал». А ще через деякий час викликав до себе начальник школи підполковник Мінаєв.

- Хто такий Маркіян? — запитав мене лагідно, по батьківському, тримаючи в руках телеграму.

- Це мій рідний дядько, мамин брат.

- Кріпися, синку, поїдеш маму хоронити. (За людську доброту курсанти поважали й любили Мінаєва. Згодом, під час чистки партії, він був названий «ворогом народу» і, щоб не потрапити в лабети катів, застрелився).

Того ж дня оформили мені документи, видали провіант, а друзі «понасовували» троячок у кишеню та грудок цукру в речовий мішок, старшина — четвертину сала.

І ось я в дорозі з пакетом, який сказано вручити, не розкриваючи, голові сільради (у ньому про допомогу сім'ї). Під час поїздки я побачив, якою бідною стала Білорусія, майже старчиха, але померлих від голоду на вокзалах було небагато. Зате на українських вокзалах трупи підбирали, як дрова, і вивозили до якихось ям, у глинища. Жахне видовище!

На станції Ясинувата у вагон підсіла старенька. Познайомилися: землячка. Їде до сина на шахту ім. Скрипника (до речі, я там шахтарював). Мені ж треба у Гродівку, виходити на станції Желанна. Вже перед самим виходом бабуся пошепки порадила: «Не йди, синку, хуторами, краще степом. Бо зголоднілі ганяються за здоровими, убивають і їдять».

Хоч яка була темінь, а сім кілометрів степового бездоріжжя пройшов за годину. У село зайшов не центральною вулицею, а згори, через вигін. Біля Зейкового палісадника сів на жердину, закурив. У дворі майнула чиясь постать, вийшла на вулицю, якою мені йти, але, постоявши, щезла. Подумала, мабуть, що я зі зброєю, бо від цигарки могла зблиснути зірка на кашкеті. Тієї ж миті я подався до рідної домівки.

Клямка не допомогла, скільки не стукав, довелося самому відкидати гачок. Рипнули двері, блиснув сірник — і біля столу, на солом'яній маті, я побачив двох іще живих мерців. Це були сестричка Веклуша і братик Семенко. З печі сповзла тітка Мотря, схожа на якусь примару, — самі лише очі блищали. Заголосила [...] Мати чекала мене доостанку, а батько не ждав — знав, що зі служби не вирвусь, тож тихо пішов. Про Степанка я в тітки не запитав — бачив, підходячи, хрест у садочку. Сяк-так заспокоїв своїх дорогих і кинувся готувати сніданок — на те вони були нездатні. Начистив бульби (я з Білорусії привіз ціле відро, бо знав, куди і чого їду), зварив картопляний суп. Кожному дав по тарілці, по чашці солодкого чаю і по шматочку хліба.

Я пережив голодний 1921 рік і знаю, як мама рятувала нас од голодної смерті: давала їсти потроху, але часто, бо інакше можна було померти. Так і я робив упродовж дня. Потім цю справу доручив тітці, а сам пішов до дядька Маркіяна — подякувати за все, що він для нас зробив: це ж він не дав одвезти маму, тата і братика у глинище, а поховав їх по-людськи, у власному садочку.

Наступного дня відніс я пакета голові сільради. На базарчику купив квасолі, цибулі-сіянки, бурячків, а вдома повирізав з бульби вічка. І все це ми посадили в городі.

До хреста прибив табличку: тут поховані померлі від голоду Омеляненко В.А. (1888—1933), Омеляненко А.І. (1890—1933) і Омеляненко С.В. (1928—1933). [...]

Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932—1933 років.
Свідчення: У 2 кн. Кн. 2.
Київ, 2009. — С. 229—230.

Свідчення Афанасьєвої Галини Дмитрівни, 1921 р. н., про голодомор 1932—1933 рр. у Києві (м. Київ)

[...] Як корінна киянка, яка народилася і все життя провела в Києві, я засвідчую, що голодомор 1932—33 рр. в Україні знищив не лише мільйони українських селян, а й пройшовся своєю немилосердною косою по сотнях тисяч жителів міста. У трагічні роки наша сім'я складалася із шести осіб: батька й матері, трьох старших братів й мене — найменшої, якій виповнилося 12 років. Отже, я добре пам'ятаю, як уже восени 1932 року Київ був наповнений голодними й опухлими селянами, які свої нехитрі пожитки намагалися обміняти на хліб чи інші харчі. Особливо великий наплив голодуючих селян виник весною 1933 року. Опухлими людьми й живими скелетами були заповнені всі сквери й вулиці міста. Пам'ятаю, особливо багато таких живих трупів було на Подолі, на вулицях Верхній і Нижній Вал, де було багато широких лав, на яких юрмилися сотні цих нещасних. Там вони сиділи, лежали й помирали. Кожного ранку вулицями міста їздили підводи, на яких разом із візником був спеціальний підбирач трупів. Разом із тими, хто вже віддав Богу душу, підбирали й живих, в яких ще теплилося життя. Мертвих і ще живих звозили до церкви, що знаходилася на Хоревій, 3,

в якій складували нещасних. Навколо цієї церкви вирили широкий і глибокий рів, в який періодично скидали трупи, якими наповнювалася церква. Поступово цей рів по мірі заповнення трупами зрівнювався із землею. Отже, відвідувачі цієї церкви напевне нині і не здогадуються, що вони топчуться по сотнях трупів, яких прийняла земля в 1933 році.

У ті часи існувала карткова система, за якою працюючим киянам відпускали по 400 г хліба на день, а утриманцям — по 200 г. На вул. Верхній Вал у ті роки був хлібний магазин, в якому продавали хліб за комерційною ціною — по 3,5 крб. за кілограм! На руки продавали лише по 1 кг.

Оскільки хліба для киян за картками було явно недостатньо, за комерційним хлібом утворювалися величезні черги ще звечора. Міліція розганяла черги, обезсилених від голоду людей заганяла в церкву і там залишала. Там вони й конали, тобто вмирали. В одну із таких міліцейських облав, в оцю сітку смерті потрапила і моя мати — Хоменчук Уляна Сергіївна, яку також міліція замкнула в церкві. Через дві доби відкрили церкву для звільнення від чергової партії трупів і поповнення новими жертвами. Але мати ще була живою і врятувалася від цього сатанинського конвеєру смерті.

Отже, більшість киян також страшно голодували і виживали, хто як міг. [...]

Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932—1933 років.
Свідчення: У 2 кн. Кн. 1.
Київ, 2009. — С. 71—72.

З доповідної записки Вінницького обкому партії Центральному Комітету КП(б)У про продовольчі труднощі в області та заходи щодо надання допомоги голодуючому населенню (1933 р., березня 18)

Продовольственное положение в городах и местечках

Такое положение в ряде сел и колхозов усугубляется еще исключительно тяжелым положением со снабжением в городах и местечках области, где за последнее время резко увеличились случаи заболевания безбелковой отечностью и смертности.

Бердичев — по предварительным данным по 9 предприятиям зафиксировано 239 случаев опухания (I-й госкож. — 72, обувная — 60, «Прогресс» — 50, Швейная — 2, «Красная Звезда» — 30, чулочная — 24, завод «Комсомолец» — 10, мебельная — 5, 1-ая больница — 4). На двух предприятиях имело место три случая обморочного состояния, из них 1 при доставке в больницу скончался. На почве недоедания умерло 5 рабочих. В детском доме умер 31 ребенок.

Винница — на трикотажной фабрике отмечено 6 случаев опухания на почве недоедания.

Проскуров — зафиксировано 22 случая опухания, а также случаи, когда отдельные рабочие семьи питаются суррогатами, картофельной шелухой и т. д.

На Попинковской бумажной фабрике отмечен 41 случай опухания на почве недоедания.

В Немирове — за последние два месяца отмечено 7 смертных случаев от недоедания и 20 голодающих семейств.

В Чуднове — в еврейской школе имело место два случая смертности детей на почве недоедания.

Значительно участились случаи подбрасывания детей: В Бердичеве за 14 дней подбросили 18 детей, в Виннице за 12 дней 13 детей, в Жмеринке за 16 дней 11 детей, в Казатине за 11 дней 18 детей, всего за 20 дней по 9 пунктам имело место 105 случаев подбрасывания детей.

В связи с продовольственными затруднениями имеются массовые случаи оставления студентами учебных заведений.

Проскуров за полтора месяца по 5 учебным заведениям оставили учебу 160 человек, Тульчин по 4 учебным заведениям — 15. Бердичев по 5 учебным заведениям — 343 человека, Винница — 200 человек. [...]

[...] фактическая потребность для снабжения городов по всем контенгентам на 154 881 человек составляет 1344,9 т в месяц или 4034,7 т в квартале.

Необходимо отметить, что учет отпускаемых продуктов в областных организациях и реализация нарядов поставлена неудовлетворительно, вследствие чего продукты занаряженные предприятиям получаются в значительно меньшем размере, например: по данным облснаба Понинковской фабрике занаряжено в I квартале 2160 кг сахара, а фактически облпотребсоюзом отпущено 360 кг, крупы 2,7 тыс. кг, рыбы 1,2 тыс. кг — ничего не выдано, а по линии плодоовощи занаряжено разные соляные продукты — 3,6 т, из коих ничего не выдано.

Общественное питание. По 9 организациям ГРК охвачено 5 тыс. человек или 33 %, по линии ЗРК охвачено 1,7 тыс. человек или 40 %.

Резкое ухудшение рабочего снабжения нашло свое выражение и в общественном питании. Централизованное снабжение в общественном питании занимает 3 %, а по отдельным продуктам к минимальной потребности мука — 37 %, крупа — 15 %, жиры — 5 %, рыба — 3 %, мясо — 0 %.

Твердой подсобной продовольственной базы на предприятиях не имеется. План по децзаготовкам выполнен крайне неудовлетворительно, в результате чего мы имеем: удорожание обедов и резкое понижение качества их, в частности калорийности.

Кустари. Тяжелое продовольственное положение привело к снятию кустарей со снабжения. Из 29 тыс. кустарей по области работают в промартелях 23 тыс. Линией общественного питания облпромхарчосоюза охвачено — 6280 человек и около 2 тыс. охвачены столовыми при артелях, таким образом, общественным питанием, т. е. обедом без хлеба охвачено 8,208 человек, остальная часть кооперированных кустарей — 14 тыс. человек ничем не снабжаются.

Отсутствие собственной продовольственной базы усугубляет положение общественного питания, которое привело к большим убыткам, что частично покрывается системой кооперации, а также к ухудшению качества обедов.

Решение ЦК КП(б)У и СНК об уравнении кустарей, работающих в артелях погранполосы в области снабжения с рабочими не выполнено. Наоборот в I квартале 1933 г. положение еше ухудшилось и со снабжения была снята и та часть кустарей, которая немного снабжалась.

В ряде районов — Бердичев, Винница, Могилев, Проскуров есть случаи, когда кустари, приходя на работу в артель, не могут работать из-за слабости, истощенности на почве недоедания.

Еще хуже положение деклассированной бедноты, в частности еврейской, в местечках области, среди которой отмечены немало случаев опухания на почве недоедания и смертности.

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990. — С. 449—452.

З Постанови «Про основні засади п'ятирічного плану культосвітнього будівництва УСРР на 1933—1937 рр.»

Розгортання соціялістичного будівництва, великі капіталовкладення у народне господарство, поліпшення добробуту трудящих, — все це рішуче поставило питання про всебічне розгортання роботи і на культурно-освітньому фронті, насамперед про запровадження обов'язкового загального навчання в країні; ліквідацію загальної та технічної неписьменності серед дорослої людности; відтворення робочої сили в усіх галузях народнього господарства; готування народньо-господарських і культурно-освітніх кадрів; розгортання науково-дослідної роботи; сприяння масовій політосвітній роботі та художньому й мистецькому вихованню.

Увага партії та уряду до культурного будівництва забезпечила мобілізацію робітничої кляси і громадської думки всього радянського суспільства на боротьбу за щораз більше піднесення культурно-політичного рівня трудящих, за загальну письменність, за утворення кадрів, за піднесення на вищий щабель культури.

Широко розгорнуто за минулі роки роботу і в галузі національно-культурного будівництва в напрямі всебічного розвитку національних за формою та пролетарських за змістом культур усіх народів СРСР, що їх «закликано до життя Жовтневою революцією» та остаточного подолання ганебної спадщини «русифікаторської колонізаторської» політики феодально-буржуазного ладу царату.

Запроваджено загальне обов'язкове політехнічне навчання з цілковитим охопленням школою всіх дітей 8 років. Навчання дітей проводиться рідною мовою.

Поруч цього загальне навчання переводиться на вищу базу в обсязі 7-річної політехнічної школи.

Значно зростає рух робітничих мас за опанування культури й технічних знань.

Широко розгорнуто національно-культурне будівництво, в тому числі й української соціялістичної радянської культури.

Здобуто великих успіхів в розв'язанні проблеми підготовки кадрів.
Розгорнуто науково-дослідну роботу.
Значно посилено матеріяльну базу культурного будівництва.

Основні настанови для складання другої п'ятирічки культурного будівництва

Провідна лінія, що її дала партія на другу п'ятирічку [...] передбачає рішуче підвищення культурного рівня в країні, утворення всіх умов для технічного озброєння трудящих, розвитку науки й піднесення на вищий щабель культурного й технічного прогресу.

Справа освіти в світлі другої п'ятирічки, як «найважливіше завдання», набуває виключної ваги й вимагає сповна розгорнути культурну революцію для підготовки кадрів господарського й культурного будівництва, для культурно-політичного розвитку трудящих, для створення якнайсприятливіших умов у вихованні нових поколінь, для соціялістичної перебудови побуту, для цілковитого знищення решток впливів капіталістичного устрою у свідомості мас.

Головні завдання, що визначатимуть основний напрямок у розвитку культбудівництва другої п'ятирічки, є:

1. Виконати поставлені програмою комуністичної партії завдання у справі запровадження загального обов'язкового політехнічного (що знайомить в теорії й на практиці з усіма головними галузями виробництва) навчання для всіх дітей обох статтів до 17 років.

2. В другій п'ятирічці цілковито повинна бути розв'язана проблема загального дошкільного виховання (дошкільний всеобуч).

3. Проблему готування кадрів треба розв'язати як кількісно, так і якісно, надаючи особливої ваги питанню про їхню наукову кваліфікацію, про їхній обов'язок відповідно засвоїти основні досягнення світової науки й техніки, як це чітко визначено в директивах XVII партконференції.

4. Великий розвиток у другій п'ятирічці повинна дістати й науково-дослідна робота для всебічного сприяння темпам опанування виробничих сил, що їх ставить п'ятирічний плян, та швидкого технічного переозброєння господарства, піднесення кількісних і якісних покажчиків в соціялістичному виробництві, щоб найближчими роками наздогнати й випередити технічно й економічно передові капіталістичні країни.

5. Грандіозні завдання, що розв'язання їх поставлено на другу п'ятирічку, повинні йти поряд загального піднесення культури в країні.

6. Треба значно посилити темпи національно-культурного будівництва, щоб цілком і остаточно знищити культурну відсталість національних меншостей.

Мистецтво

Велика роля мистецького впливу в розв'язанні проблеми подолання пережитків капіталізму в свідомості людей та перетворення їх на свідомих і активних будівників соціялізму вимагає від мистецьких закладів особливу увагу звернути на якість своєї роботи та значно збільшити кількісне охоплення трудящих. Піднесення добробуту трудящих значно збільшить попит

на задоволення культурних потреб, що теж поставить вимогу поширити мережу мистецьких закладів.

а) *В галузі театра*

Щоб підвищити якісно і збільшити кількісно обслуговування людності, поширити мережу драматичних стаціонарних і пересувних театрів, театрів малих форм так, щоб забезпечити обслуговування робітництва не тільки у великих промислових містах, але й на окремих виробництвах. Зокрема звернути увагу на обслуговування робітництва основних галузей промисловості. Розгортаючи мережу стаціонарних драматичних театрів в промислових містах, взяти до уваги й поширення театрів малих форм, що з одного боку мають більшу можливість переключатися на пропаганду завдань сьогоднішнього дня, а з другого, ці театри можна застосовувати на великих площадках, безпосередньо на підприємствах, шахтах, рудняx. Розгортаючи мережу драматичних театрів і театрів нових форм, передбачити організацію спеціяльних театрів сатири та комедії.

Великий попит трудящих мас на театральне мистецтво масової музичної дії, зокрема опери, ставить завдання максимально поліпшити роботу сучасних опер та організувати нові. Зокрема слід організувати стаціонарні опери на Донбасі і Великому Запоріжжі та пересувні опери у кожній області. Забезпечити організацію пересувних музкомедій в кожній області.

Разом з розгортанням мережі українських театрів організувати національні театри для обслуговування нацменшостей.

б) *В галузі музики*

Поширити обслуговування людности концертами професійних музичних закладів. Збільшити мережу таких закладів. Організувати постійні симфонічні оркестри, великі (у складі мінімум 60 осіб) і малі (в складі 35—40 осіб) у великих індустріяльних містах та обласні. Симфонічні оркестри повинні обслуговувати людність концертами як у приміщеннях, так і в парках культури й відпочинку.

Організувати постійні показові духові оркестри пересувного типу по одному на область. Поширити мережу оркестрів-бандуристів і народніх інструментів (3—5 на область). Поширити мережу струнних квартетів.

Поширити мережу хорових капел, забезпечивши організацію нацменівських одиниць. Поширити мережу концертових бригад.

в) *В галузі образотворчого мистецтва*

Спрямувати роботу образотворчого мистецтва на службу будівництва соціялізму, зокрема звернути увагу на розвиток монументальних форм — архітектури й скульптури в оформленні нових соціялістичних міст, у перебудові й реконструкції наявних.

Поширити мережу пересувних центральних художніх виставок, утворити малі пересувні художні виставки, що обслуговували б не тільки великі центри, а й найвіддаленіші невеликі робітничі селища, колгоспи, радгоспи і МТС.

Організувати ряд заходів стимулювання художньої творчості — конкурси, премії, командировки, дотації.

Організувати закуп продукції художників, скульпторів клюбами, будинками соціялістичної культури, будинками колективіста, будинками відпочинку, для чого налагодити виставки продукції митців.

Поширити репродукції з кращих зразків образотворчого мистецтва.
Звернути особливу увагу на оформлення речей масового споживача.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 346—349.

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про встановлення безплатного навчання у вишах, втишах і технікумах (1934 р., січня 13)

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

Зважаючи на пролетаризацію учбових закладів, у яких навчаються в основному робітники і колгоспники, а також діти трудової інтелігенції, встановити з 1934 р. безплатність навчання по всіх ВИШах, ВТИШах і технікумах, що є на Україні. [...]

Увага: ця постанова не поширюється на учнів заочних учбових закладів.

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р.
Київ, 1959. — С. 630.

Постанова XII з'їзду КП(б)У про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки в місто Київ (1934 р., січень)

Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшують керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації, перенести столицю України в місто Київ, що є її природним географічним центром.

Строк переїзду — осінь 1934 року.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Т. І.
Київ, 1976. — С. 769.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про висунення українських кадрів» (1935 р., лютого 26)

1. Відділу керівних парторганів разом з обкомами подати в Секретаріат ЦК не менш 120—150 чоловік (українців) для висунення на пости секретарів РПК і 120 чоловік для висування на пости голів РВК.

2. З складу секретарів РПК і голів РВК (українців) скласти список товаришів з докладною особистою характеристикою, яких можна пересунути на обласну і центральну партійну і радянську роботу.

3. Сільськогосподарському відділу і відділу керівних парторганів скласти список товаришів (українців) з складу слухачів ВКСГШ і Університету Артема з докладною особистою характеристикою, яких можна висунути на керівну партійну роботу в райони, або в обласний і центральний партійний і радянський апарат.

4. Всім відділам ЦК проглянути разом з обкомами і міськпарткомами склад бюро парткомітетів, а також актив вищих учбових закладів і намітити для висунення на керівну партійну і радянську роботу, а також для роботи в центральний і обласний партійний і радянський апарат не менше 300 чоловік — українців з найбільш грамотної, політично перевіреної і здібної молоді.

5. Скласти список з докладною особистою характеристикою українців, що працюють в апаратах обкомів і облвиконкомів, а також тих, що працюють в центральному радянському апараті.

6. Доручити ЦК ЛКСМУ внести в ЦК пропозиції щодо висунення на керівну роботу в комсомолі нових українських кадрів, які виросли в низових організаціях і на навчанні.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 291—292.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про українізацію в областях» (1935 р., серпня 29)

ЦК КП(б)У вважає, що обкоми Донецький, Дніпропетровський і Одеський займаються справою українізації недостатньо. По ряду радянських, культурних, профспілкових і інших установ спостерігається явне порушення лінії партії в справі українізації.

Доручити т. Ашрафяну організувати спеціальні обслідування цих областей. При обслідуванні перевірити радянський апарат: якою мовою ведеться листування, приймаються постанови, яка вживається мова, якою мовою проводяться засідання. Також звернути увагу на відділи виконкомів, на міськради, школи, профспілки, партосвіту і всі культурні установи, а також на комсомольську і піонерську роботу і роботу партійних апаратів обкомів, райкомів і міськкомів.

Наслідки обслідування доповісти на ПБ.

Список спеціально виділених товаришів для цього обслідування подати на затвердження Секретаріату.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 292—293.

Справа № 103010 у звинуваченні О.С.Курбаса (1937 р.)

Курбас Олександр Степанович, 1887 року народження, в Галичині (м. Самбір), громадянин СРСР, службовець, освіта вища, режисер, колишній соціал-демократ.

Був одним з керівників контрреволюційної організації УВО. Мав зв'язки із Шумським та іншими відомими контрреволюційними націоналістами. Для контрреволюційної пропаганди та стосунків із контрреволюційними націоналістами використовував український театр «Березіль», яким сам керував. Збирав у театрі контрреволюційні елементи й виховував кадри в контрреволюційному дусі.

Судовою Трійкою при колегії ДПУ (УРСР) від 9.IV.1934 року за статтею 54—11 Кримінального кодексу УРСР засуджений до ув'язнення у виправно-трудових таборах (ВТТ) на 5 років.

Перебуваючи в Соловецькому таборі на керівній роботі по лінії театру, вперто підбирав собі кадри винятково з українських контрреволюційних націоналістів.

Обертаючись серед українців (Ірчан-Баб'юк, Владимиров А.Г., Гоккель, Генрікс), казав їм, що в «Радянській Україні панує диктатура чорносотенної російської кліки й що ця кліка знищила ленінську національну політику, українську культуру, літературу та знищує українську мову».

Цікавиться політичними подіями. Вважає, що доля ув'язнених залежить від міжнародного становища. У розмові із в'язнем Потураєвим сказав йому про те, що відомі йому в'язні — українські націоналісти, які перебувають у таборах, «духом не занепадали», бо він має свідчення про те, що частина керівників, які залишилися на волі, далі працюють так само, як і до арешту. Ці відомості одержав од своєї дружини, що підтримує зв'язки з деякими керівниками контрреволюційної організації українських націоналістів у Харкові, що перебувають на волі.

Має намір тікати з табору.

* * *

Витяг з протоколу № 31

Засідання Особливої Трійки Управління наркомату внутрішніх справ Ленінградської області № 83 від 9.X.1937 року.

Слухали: Курбас Олександр Степанович, 1887 року народження, з Галичини (м. Самбір), громадянин СРСР, службовець, освіта — вища, режисер, колишній соціал-демократ. Судовою Трійкою при Київському обласному ДПУ УРСР від 9.IV.1934 р. за статтею 54—11 Кримінального кодексу УРСР засуджений до ув'язнення у виправно-трудових таборах на п'ять років.

Ухвалили: Курбаса Олександра Степановича — розстріляти.

* * *

Акт про виконання вироку

Вирок Трійки Управління НКВС Ленінградської області за протоколом № 83 від 9 жовтня 1937 року щодо засудженого Курбаса Олександра Степановича виконано 3 листопада 1937 року, про що й складено цей акт.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 353—354.

Постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні (1938 р., квітня 10)

Перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудують в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, швецькі, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей.

Практика насадження національних шкіл завдала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості приобщатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіту в технікумах, вищих учбових закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим дальше існування особих національних шкіл, особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах і постановляє:

1. Реорганізувати особі національні німецькі, польські, чеські, швецькі й інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати особі національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах, ВИШах.

2. Реорганізувати Одеський німецький педагогічний інститут в інститут іноземних мов.

3. Учнів особих національних початкових, неповних середніх шкіл, особих національних технікумів і педшкіл, особих національних відділів при них розмістити в сусідніх радянських школах, технікумах і педшколах звичайного типу, забезпечивши їх педагогічними кадрами, підручниками та навчальним приладдям.

4. Якщо в найближчих, сусідніх учбових закладах розмістити учнів не можна, необхідно особі національні школи, технікуми, педшколи, особі відділи, відділення і класи при них реорганізувати шляхом переводу їх на учбові плани і програми радянських шкіл, технікумів, педшкіл звичайного типу з викладанням на українській або російській мові, запровадивши з осени 1938 р. прийом в ці учбові заклади дітей і інших національностей.

5. Приміщення, які звільняються від реорганізованих особих національних учбових закладів, обов'язково використати для відкриття но-

вих шкіл, технікумів, педшкіл та поліпшення умов роботи існуючих шкіл, технікумів, як то ліквідація двох- трьохзмінності, розукрупнення їх, тощо.

6. Зобов'язати Наркомосвіту УРСР, Наркомздоров'я, Наркомзем, Наркомліс, Наркоммісцевпром УРСР до 1 травня 1938 р. провести всю підготовчу роботу, затвердити строки і порядок реорганізації кожної радянської школи, технікума, педшколи, Одеського німецького педінституту, болгарського відділення при Одеському українському педінституті, польського відділення при Київському педінституті, особих національних відділів, відділень та класів в школах, технікумах і педшколах, закінчивши всю роботу до 1 серпня 1938 р. [...]

Всю роботу по реорганізації особих національних учбових закладів секретарям обкомів КП(б)У взяти під особистий контроль і керівництво.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 357—358.

З Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України (1938 р., квітня 20)

Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У відмічають, що внаслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УРСР і органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно.

Буржуазні націоналістичні і троцькістсько-бухарінські елементи, що пролізли в окремі ланки партійного, радянського апарату і органів народної освіти, намагалися підірвати проведення ленінсько-сталінської національної політики на Україні і підірвати братерську єдність українського народу з російським народом і народами Союзу РСР.

Необхідність вивчення російської мови в школах України обумовлюється, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднання між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх дальшого господарського і культурного росту; по-друге, щоб сприяти дальшому вдосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення всіма громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського флоту. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917— 1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р.
Київ, 1959. — С. 740—741.

Телеграма Й.В.Сталіна ЦК Компартій союзних республік, обкомам, крайкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ з виправданням застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС (1939 р., січня 20)

ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 року, було дозволено ЦК ВКП(б). [...] Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання — чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні як виняток застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися у цьому випадку як допустимий і правильний метод.

Шаповал Ю.І. Україна 1920—50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. — С. 213.

РОЗДІЛ IX

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Звернення Комітету незалежної України до світової громадськості у зв'язку з рішенням країн Антанти передати Східну Галичину під владу Польщі (1920 р., січня 15)

Дев'ять місяців — від падолиста 1918 до липня 1919 — український уряд Східної Галичини своєю геройською армією опирався польській навалі, звертаючися рівночасно до Мирової Конференції, щоб вона справедливим рішенням поклала кінець розливови крови.

Одначе Мирова Конференція стала по стороні Польщі. Коли для українців мала вона тільки обіцянки, яких не додержала, то Польща дістала від держав Антанти реальну поміч: апровізацію, амуніцію і армію Галлера, а від Мирової Конференції правну санкцію своїх анексіоністичних змагань.

Ось короткий перегляд подій:

Найвисша Рада Мирової Конференції депешею з 19 марта 1919 завізвала обі сторони заключити завішення оружя і приступити до заключення перемир'я. Українці послухали сього зазиву і предложили полякам завішення оружя. Однако поляки се предложення відкинули.

Установлена Найвисшою Радою Комісія для українсько-польського перемир'я в Парижі предложила 13 мая 1919 обом сторонам проект перемир'я. Хоч сей проект віддавав третю часть території Східної Галичини з столицею Львовом полякам, українці заявили готовність його приняти. Зате поляки його відкинули.

Тепер Мирова Конференція, замість заставити поляків прийняти її власний проект перемир'я, спокійно приглядалася, як польська армія, засмотрена державами Антанти в усе потрібне, випирала українську армію щораз далі на схід. Коли ж поляки заняли вже майже цілу Східну Галичину, Найвисша Рада рішенням з 25 червня 1919 санкціонувала сю польську окупацію української землі.

За сим пішло рішення Найвисшої Ради з 11 липня 1919, яким Польщі обіцяно віддати управу Східної Галичини на основі окремого договору між Союзниками і Польщею, а українському народови обіцяно, що той договір «забезпечуватиме по змозі автономію території, як також політичні, релігійні й особисті вольности населення, й опиратиметься на праві самоозначення, яке населення Галичини виконає пізніше щодо своєї політичної приналежности».

Виконуючи се рішення, Найвисша Рада дала Польщі багато більше, ніж обіцяла. Зате супроти українців свою обіцянку зломила.

Статут для Східної Галичини, прийнятий Найвисшою Радою на засіданню 20 падолиста 1919: 1) зменшує територію краю, прилучаючи його

західні, чисто українські части до Польщі; 2) викривляє ідею автономії, віддаючи дуже важні законодатні права польському соймови, всю виконуючу власть польському губернаторові і обмежуючи й так обмежену законодатну власть Галицького сойму через надання тому ж губернаторови права «veto», релятивного у всіх справах і абсолютного в таких важних справах, як справа шкільна і аграрна; 3) відбирає населенню Галичини право самоозначення, постановляючи, що після 25 літ польської управи про дальшу долю Краю має рішати не його населення, тільки Ліга Народів.

Одначе Польща і сим не вдоволилася і заявила, що не годиться на таку тільки тимчасову приналежність Східної Галичини до Польщі, а домагається приналежности дефінітивної.

Як се оголосив президент Мирової Конференції п. Клемансо в своїй промові в французькій Палаті Послів 23 грудня 1919, Найвисша Рада, власне дякуючи заходам п. Клемансо, сповнила й се польське домагання і на засіданню 22 грудня 1919 рішила завісити свою ухвалу про тимчасовий характер приналежности Східної Галичини до Польщі. [...]

Таким чином, край величини 56 тис. квадратових кілометрів з населенням понад 5 міліонів, край історично і національно український, в якім українці творять коло 70 % населення, Найвисша Рада проти волі сеї величезної української більшости, волі виявленої жертвою крови, віддала Польщі. [...]

Заявляємо, що ніякий український уряд не має права зрікатися якоїнебудь части українських земель без попередньої свобідно виявленої згоди місцевого українського населення і затвердження Українських установчих зборів, зложених з вільно вибраних представників усіх українських земель. Всяке зречення, яке не відповідає сим умовам, український нарід уважає неправильним і для себе необов'язуючим і справців потягне в свій час до відповідальности. [...]

«КОМІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ» протестує перед цілим цивілізованим світом проти насильства, яке заподіяла Мирова Конференція над українським народом, віддаючи Східну Галичину під Польщу і проти тої страшної системи винищення українського народу, яку завело польське правительство в Східній Галичині. Заявляємо, що український нарід з відізванням Східної Галичини від України ніколи не смириться і буде боротися всіма силами за з'єднання всіх українських земель в незалежну Українську Республіку. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. Київ, 2008. — С. 63—65.

З розпорядження уряду Чехословацької Республіки «Про зміни Генерального статуту Підкарпатської Русі» (1920 р., квітня 26)

§ 1

На чолі Підкарпатської Русі знаходиться тимчасовий губернатор, який призначається президентом Чехословацької Республіки за пропозицією уряду на термін не раніше, ніж буде скликаний сойм Підкарпатської Русі.

Тимчасовий губернатор складає присягу президенту республіки такого змісту: «Обіцяю своїми честю та совістю, що буду сумлінно та неупереджено виконувати свої обов'язки і дотримуватися конституційних та інших законів».

§ 2

До компетенції губернатора Підкарпатської Русі належить:

1. Представляти Підкарпатську Русь під час переговорів з урядом;

2. Згідно з подальшими приписами цього розпорядження вести засідання губерніальної ради;

3. Підписувати розпорядження та постанови нормативного характеру, які видаються Цивільним управлінням для всієї території Підкарпатської Русі. [...]

5. Має право вимагати усні або письмові відомості від віце-губернатора, а через його посередництво — від окремих референтів Цивільного управління по всіх питаннях, що стосуються Підкарпатської Русі.

6. Цивільне управління зобов'язане повідомляти губернатора про всі найважливіші урядові заходи, що плануються, зокрема, якщо вони носять політичний характер. Губернатор має право призупинити дії віце-губернатора, які, на його думку, суперечать конституційній грамоті або іншим законам, або завдають шкоди інтересам Підкарпатської Русі, і вимагати у кожному такому випадку рішення уряду. Віце-губернатор у цьому випадку здійснює невідкладні тимчасові заходи під свою особисту відповідальність.

§ 3

Віце-губернатор, якого також призначає президент республіки за пропозицією уряду, представляє губернатора, якщо губернатор хворий, відсутній чи зайнятий, або якщо його посада вакантна.

Він є безпосереднім представником всіх референтів Цивільного управління Підкарпатської Русі, а також канцелярії та установ, які входять до Цивільного управління і підпорядковані йому, здійснює зв'язок між цими установами та урядом.

Разом із губернатором підписує офіційні документи.

Якщо у будь-якому питанні не було досягнуто порозуміння між губернатором та віце-губернатором, це питання пропонується для вирішення уряду.

Якщо віце-губернатор хворий, відсутній чи зайнятий, або його посада вакантна, його представляє державний службовець найвищого класу табеля про ранги.

§ 4

Губерніальна рада складається з губернатора як голови і віце-губернатора як заступника голови, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом.

Членом губерніальної ради може бути обраний або призначений той, хто має право обирати у палату депутатів Національних зборів і який досяг 26-річного віку. [...]

§ 6

Чотирьох членів губерніальної ради призначає уряд, спочатку розглянувши пропозиції губернатора.

§ 7

Місцем губерніальної ради є Ужгород, проте за необхідності вона може бути скликана і в іншому місці.

§ 8

Губерніальна рада збирається за запрошенням губернатора хоча б один раз на місяць. Проте за необхідності губернатор може скликати засідання частіше; він повинен скликати засідання протягом 14 днів, якщо цього вимагають хоча б п'ять обраних членів, або 3 члени, призначені урядом, повідомивши, що вони повинні обговорювати.

Про скликання засідання повинно бути відомо за вісім днів до цього і також повинно бути оголошено всім членам, що саме вони будуть обговорювати. [...]

§ 11

Засідання губерніальної ради веде губернатор, а якщо він зайнятий — віце-губернатор.

Питання, запропоновані до розгляду засідання за ініціативою уряду, губернатора або віце-губернатора, обговорюються у першу чергу. Після їх обговорення члени можуть подавати свої пропозиції і робити запити з питань, що стосуються Підкарпатської Русі. Засідання губерніальної ради є не публічними. [...]

§ 15

Губерніальна рада компетентна обговорювати всі питання, які стосуються Підкарпатської Русі, що будуть запропоновані для обговорення урядом, губернатором або віце-губернатором. Зокрема, губерніальній раді будуть запропоновані також всі розпорядження та постанови нормативного характеру Цивільного управління Підкарпатської Русі. Проте, у виняткових випадках, розпорядження та постанови нормативного характеру можуть бути видані і перед їх обговоренням у раді. У цьому разі вони також будуть запропоновані губерніальній раді для обговорення додатково. [...]

§ 17

Цим тимчасовим статутом доповнюється та змінюється Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, № 26.536/19 м.с.

Заснуванням губерніальної ради, згідно з цим тимчасовим статутом, припиняється діяльність попередньої директорії.

Припиняється також діяльність адміністратора.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 190—192.

З розпорядження уряду Чехословацької Республіки «Про тимчасову організацію політичного управління на території Підкарпатської Русі» (1920 р., липня 27)

[...]

§ 2

Управління в жупних та адміністративних установах на території Підкарпатської Русі, а також і політичному управлінні, що працює при канцелярії шефа Цивільного управління, з 1 січня 1921 р. буде виконуватися тільки державними службовцями, які призначатимуться відповідними органами республіки.

§ 3

Ці службовці (§ 2) підпорядковуються законам та постановам, які діють для державних службовців в інших частинах республіки, зокрема закону № 15 і[мперських] з[аконів] від 25 січня 1914 року, про умови служби державних службовців і державних слуг (службова прагматика), розпорядженням і приписам, до нього виданим, також і всім законам та постановам, якими в інших частинах республіки регулюються посадові оклади та пенсійні виплати державних службовців і державних слуг. Окремі виплати, які здійснюються у надзвичайних умовах на території Підкарпатської Русі, цим розпорядженням не регулюються.

Закони та розпорядження колишньої Угорської держави, що суперечать цим приписам (абз. 1), втрачають силу.

§ 4

На чолі жупної установи знаходиться жупан, який відповідає за управління жупою.

Жупан повинен мати здібності до державної служби у політичному управлінні. До 1 січня, у виняткових випадках, можуть призначатися такі жупани, які не мають цих здібностей.

Для ведення діловодства жупану у жупну установу і в адміністративні установи, згідно з потребою, міністерством внутрішніх справ виділяється необхідна кількість службового, спеціального, бухгалтерського, канцелярського та допоміжного персоналу.

Цей персонал повинен відповідати вимогам, які для такого роду служби визначені чинними приписами в інших частинах республіки. До 1 січня 1925 року може, за згодою міністра внутрішніх справ, призначатися такий персонал, який не відповідає цим вимогам.

Заступником жупана є державний службовець політичного управління найвищого класу табеля про ранги, що призначений у жупну установу, якщо тільки міністр внутрішніх справ не вирішить інакше.

§ 5

Службовці та нижчі службовці жупних і адміністративних установ на території Підкарпатської Русі, які були тимчасово призначені або у своїх установах тимчасово затверджені, якщо йдеться про колишніх службовців угорського королівства, або інших службовців, зобов'язані подати прохання про прийом на політичну службу у шефа Цивільного управління Підкарпатської Русі протягом 60-ти днів з дня, коли це розпорядження набрало чинності. Міністр внутрішніх справ може у надзвичайних умовах визначити й інший термін для окремої жупи або її частини.

§ 6

Службовці повинні знати, що якщо вони в установлений термін не подадуть прохання про прийом, то після закінчення терміну вони добровільно, без будь-яких вимог, залишають посаду, яку вони до того часу обіймали.

§ 7

Службовці колишнього угорського королівства, які після складання присяги на відданість [Чехословацькій] Республіці були залишені у жупних та адміністративних установах, і хоча вчасно подали прохання про прийом (§ 5), але не були призначені, будуть відправлені на відпочинок, і їм буде запропонована пенсія, на яку б вони мали право згідно з чинними угорськими законами.

Проте, якщо було встановлено, що ці службовці, тимчасово призначені або затверджені чехословацьким урядом, припустилися дій, спрямованих проти Чехословацької держави, то вони будуть без будь-яких вимог звільнені, причому з правом переслідування їх по суду. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 198—200.

З листа П.М.Андрієвського Диктатору ЗУНР Є.О.Петрушевичу про необхідність уникати недовіри і суперечок у відносинах наддніпрянських і наддністрянських українців (1921 р., квітня 20)

[...]

1. Ви заявляєте, що наддніпрянці шкодять Вашій політичній роботі й що «декларація» буде представлена Вашими ворогами до Найвищої Ради, як доказ проти Вас. Отже ще раз кажу, що такої «декларації» на світі нема, а чого нема, того не можуть вжити проти Вас Ваші вороги.

Коли ж буде вживатися яка-небудь декларація нібито підписана мною й при тому «ex officio» яким-небудь правительством, а не провокаторами, брехунами, інсинуаторами та інтриганами, то про це прошу мене повідомити. Бо на всякі брехливі чутки та провокації я уваги не звертаю. [...]

3. Серед наддніпрянців я не бачу ні одного, котрий би свідомо хотів зла для галицького народу. Емігрантів я ділю на три категорії: а) перша — це ті, які залізли в бездню і щоб вилізти з неї ідуть на все. Щоб скласти своє життя, роблять все, не розбираючи, чи воно добре, чи зле; б) друга — це ті, які хотять вивести з безодні перших, спасти Українську справу, для чого, думають, треба йти на всякі політичні компроміси з тим застереженням, щоб ні єдиний засіб не віддаляв нас від нашої цілі й щоб з найменшими втратами досягти найбільше добра. Третя — це ті, які не звертають увагу ні на перших, ні на других, вибрали свою орієнтацію і прямують до цілі, не нахиляючись то в одну, то в другу сторону. [...]

5. Пам'ятайте, високоповажний пане Президенте, свої правдиві слова: в принципі сходимся, в тактиці розходимся. Нещастя полягає в тому, що одна, як і друга сторона тактичні прийоми недооцінює або переоцінює. Зрештою одна другій каже: ти зраджуєш, твої заходи зрадливі.

Отже, висновок: треба дуже обережно ставитися до всього того, що робить одна або друга сторона. А перш за все треба вірити один другому і не думати, що кожний — то Іюда — за тридцять серебренників продаючий те, що є найдорожчого. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 97—98.

Резолюція Конгресу українського студентства західних земель України та еміграції щодо тактики студентства в громадському і студентському житті українства (1922 р., червня 22 — липня 7)

Тактика

А. Громадянська

Для відношення українського студентства до того громадянства, серед якого приходиться поодиноким студентським гурткам жити і працювати, Конгрес ухвалює слідуючи директиви:

На українській території українське студентство як частина сил народа, заангажованого в боротьбі за визволення батьківщини, обов'язано проявляти максимум активності так у ініціативному, як і в організаційному напрямку.

На еміграції студентство повинно задержувати строгий нейтралітет супроти подій, які відбуваються серед місцевого громадянства, а старатись морально і матеріально піддержувати активність товаришів у краю.

Делегати Крайової Студентської Ради у Львові та деякі інші, репрезентуючи 44—56 мандатів, признали для себе обов'язковими слідуючи напрями у цьому ділі:

а) Боротьба проти поодиноких окупантів мусить провадитись дорогою об'єднання усіх українських у даній боротьбі пасивно чи активно заангажованих сил. Об'єднання це студентство повинно перевести в першу чергу в своїх рядах, а дальше рішуче пропагувати і переводити його у цілій суспільності.

б) Боротьба ця мусить вестися з повною свідомістю, що це є лише частина змагання за спільну мету — незалежність і об'єднання всього українського народа, і вона не сміє ні в чому цій меті противитися.

в) Керування цею боротьбою повинен обняти у кожній окупації місцевій і для всього фронту один центр.

г) Для успіху боротьби студентство повинно відповідною працею притягти до неї широкі маси народу і власним приміром привчати їх місто дотеперішньої пасивності — активно вступатись за всі права.

В. Студентська

У своєму внутрішньому життю студентство повинно керуватися принципами толеранції супроти усіх ідеологічних напрямків і правдивого демократизму у чутті поодиноких організацій і в їх взаємовідносинах. Студентству, яке на еміграції, слід усе пам'ятати про обов'язок гідного представництва перед чужинцями.

Для того, щоб надалі академічна акція студентства переводилась організовано та щоб скоординовано та планомірно вести допомогову працю, Конгрес рішив покликати до життя організаційну і допомогову централі. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. Київ, 2008. — С. 124—125.

З відозви Української національної ради до населення Галицької землі із закликом бойкотувати вибори до сейму і сенату II Речі Посполитої (1922 р., вересня 10)

Надходить преважна, історична хвиля для многострадальної Галицької Землі. *На день 5 листопада с. р. розписав уряд Польщі вибори до польського сойму у Варшаві і то не лише на області польської републики, але також на чужій для неї території у Східній Галичині, сим актом польський уряд задумує нанести смертельний удар державній ідеї Галицької Републики на землі Романа Великого й Данила.*

В такій хвилі ми, законні представники Галицької Републики, свідомі важкого обовязку перед теперішніми і будучими поколіннями, звертаємося з отсими словами до всіх дітей Галицької Землі:

Не зважаючи на те, що Східна Галичина до Польщі не належить, бо суверенні права над нею застерегли собі в сенжерменськім договорі держави Антанти аж до оконечного вирішення справи, мимо того, що сі держави устами своїх керманичів заявили і заявляють по нинішній день, що східногалицька справа — міжнародня справа, польський уряд, хвилевий військовий окупант краю, не питаючи про згоду український нарід — переважаючу більшість населення Східної Галичини, відважується ломити міждержавні договори і на очах цілого культурного світа задумує переводити вибори до польського сойму в Галичині, як коли б Східна Галичина була міждержавно признаною Польщі провінцією [...]

Український нарід — Галицької Землі не може і не сміє брати участи у виборах до польського сойму, бо він за ніяку ціну не сміє зректися своєї суверенности на своїй власній землі. Східна Галичина до Польщі не належить, тому польський сойм у Варшаві не є нашим суверенним тілом і Польща не має права накидати нам виборів до польського сойму! Участь хоч би тільки частини нашого народу в польських виборах була б якраз признаннєм Польщі того права, якого їй ніхто не дав і проти якого наш нарід бореться. Тим більше не сміє ніхто з нас брати участи в тих виборах, коли ординація, ухвалена польським соймом, як ми вже вище зазначили, виразно постановляє, що активну і пасивну участь в сих виборах можуть брати лише горожане польської держави. Значить, хто на основі такої ординації взяв би участь в сих виборах як виборець або як посольський кандидат, той признав би вже понад усякий сумнів право Польщі розписувати на нашій землі вибори, отже правити нею як своєю, а себе польським горожанином. Тоді Лях — окупант Галичини — зміг би лекше переконувати держави Антанти, щоб вони передали суверенні права Польщі, коли наш нарід своєю участю у виборах сам будьто заявив волю полишення нашого краю на віки-вічні під панованнєм Польщі.

Тому браття і сестри! Старі і молоді! Селяни, робітники, міщане та інтелігенціє! Діти Галицької Землі — Батьківщини Ростиславичів і Романовичів! Не допустіть, щоб жалобою і соромом покрилася наша Рідна земля! Одним дружнім фронтом дайте достойну відповідь на визов ляцького нахаби: не йдіть до виборів до польського сойму!

Братя селяне! Чи знаєте, що таке Польща? Вашими предками польські пани за панщини орали. В неділю і свята гонили їх гайдуки на лани польської шляхти. Ваших жінок і дівчат забирали польські пани до своїх покоїв на вічний сором. Старців, жінок і дітей забивали на смерть нагаями. Польські пани крали Вам вашу матір землю і Вас тримали в темноті як худобу. А за Австрії? Не грабили Вас польські комісарі? Не пускали Вас з торбами з Вашої рідної хати? Не стріляли Вас як заяців при виборах? Не кидали Вас до криміналів? Не мучили Вас під час великої війни як «москвофілів»? Не рабували Вам церкви і школи? А тепер? Не зрабували Вам вашу Вітчизну — Галицьку Державу? Не забирають Вам з-під носа землю для своїх Мазурів-кольоністів, землю, яку потом і кровю обробляли Ваші предки й Ви вашими мозолистими руками? Не грабують з Вас данину? Не мучили Вас і Ваших дітей в таборах інтернованих? Чи знова маєте бути на віки-вічні рабами проклятої Польщі.

Ні — і стократ ні! Та найкраще відплатите Польщі всі Ваші муки і сльози, коли як один муж не підете до польських виборів і тим дасте знати цілому світови, що Ви при Польщі за ніяку ціну лишатися не хочете і не лишитесь! *Не допустіть також, щоб і Ваші брати латинники брали участь у виборах!*

Браття робітники! Ви самі добре знаєте, як Вас переслідувала й донині переслідує Польща. З ласки польських панів Ви стали попихачами польського робітника. Вам кидають польські пани й фабриканти такий нужденний охлап, що Ви, Ваші жінки й діти, пухнете з голоду! А кілько з Вас донині не може найти кусника хліба, бо Ви в Поляків «кабани»! Чи не кажуть

Вам Поляки, коли просите о заняттє, щоб Ви покидали свою народність і віру і ставали яничарами свого народу? Чи допускає Польща Ваші організації і Вашу пресу? А кілько з Ваших товаришів повисло на польській шибиниці, кілько з них пожерли щурі в Берестю Литовськім, Модліні, кілько їх замучили лєгіонери Пілсудского в инших ляцьких таборах смерти? За сі муки і наругу мали б Ви у виборах до польського сойму зречися власної держави і признати панованнє польських катів над Східною Галичиною?

Український робітник не зрадить Рідного Народу й не візьме участи у виборах до польського сойму!

Українські інтелігентні трудівники села і міста! Чи знаєте Ваш обов'язок перед Рідним Народом — бути йому примірним провідником і дорадником у сю важку історичну хвилю? *Відважно, не оглядаючись на ніякі жертви, будьте почесною, пробоєвою фалянгою в теперішнім бою з безправством ляцького окупанта й на його заклик до виборів дайте відповідь згірдною мовчанкою і повним бойкотом!*

Священики! Найблищі провідники народа! Опікуни й дорадники його у всіх хвилях життя! На боєві постерунки! Ви, як слуги Христа, обовязані й мусите служити правді й лише правді! Чи можете Ви самі, беручи участь у виборах, бути свідками польської брехні, що Польща-окупант має право переводити вибори в Галичині! Чи можете Ви дораджувати своїй пастві брати участь в ляцькім насильстві? Чи не даремні були б жертви житія замучених в Талєргофах, закаменованих здичілою товпою слуг Божих — священиків? Чи жертва крови оо. Підляшецького, Галібея, Ніжанконського й инших священиків, що віддали своє життє за державне право нації, мала б бути даремна? *Голосіть отверто й сміло правду відданій у вашу духовну опіку пастві! Не йдіть до виборів і свою паству до виборів не допустіть! Потерпіти за правду — святий обовязок носителів христіянської ідеї. Будьте бодрі і примірні! Ціла Галицька земля звертає на Вас свої очі, як в часах гонень на провідників слова Божого.*

Сини Галицької Землі! Ніхто з Вас не сміє взяти участи в польських виборах. Се національний приказ!

А якби хто спідлів так душею, що не послухав би голосу національної совісти і як виборець або як посольський кандидат взяв участь в польських виборах, то на того має впасти гнів його родини, його села чи міста, гнів цілого українського народу. Такий Юда не сміє безкарно оглядати сонце Боже! Погорда народу нехай стане йому прокляттєм на віки вічні. Кости таких зрадників земля викине зі свого нідра! Бо тільки нарід, що вміє шанувати свою національну й державну честь, достойний імени культурного народу!

[...] *Справа нашої Батьківщини — міжнародня і мусить бути вирішена справедливо на міжнародній арені в недовгім часі.* Тому Польща так спішиться з виборами до сойму і зитрує плянами автономії, щоб випередити міжнародне вирішеннє нашої справи і доконаним фактом сподіваної нею участи хочби частини нашого народу в сих виборах дурити світ, будьто український нарід Галичини сам добровільно признає польську державність на нашій Галицькій Землі!

На польський визов: через вибори до польського сойму зробити її хатньою польською справою — *мусить дати відповідь цілий український нарід безоглядно і без вижмку, бойкотуючи польські вибори. Така постава цілого народу Галицької Землі прискорить міжнароднє визнаннє Самостійної Галицької Республики.* [...]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: У 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 29—34.

Лист Екзекутиви Об'єднання українських організацій у США Диктатору ЗУНР Є.О.Петрушевичу з висловленням пошани Уряду ЗУНР, Українській галицькій армії та всім громадянам краю за героїчну боротьбу з польськими окупантами (1922 р., грудня 20)

Високоповажний пане Президенте!

Іменем Екзекутиви Об'єднання українських організацій, яко громадянської репрезентації всіх Українців у Америці, створеної на Українськім Конгресі, що відбувся у Філадельфії в днях 26 та 27 жовтня 1922 р., маємо честь донести, що слідує:

Наради Конгресу відбулися під кличем об'єднання всіх українських сил у Америці з виразною ціллю допомогти нашим геройським Братам в рідному краю в їх нерівній боротьбі з відвічним ворогом, Ляхом.

Конгрес висловив не лише свій подив для сеї геройської боротьби Галичан, але також віднісся з найвисшою пошаною та признанням для праці Галицького Правительства і його повної посвяти політичної боротьби та незрівняної витривалості серед таких відносин, які панували в недавній минувшині.

Конгрес ствердив також, що теперішній зрив народніх мас у Галичині єсть якраз вислідом сеї невпинної праці Правительства, завдяки якій галицько-українське населення видержало найтяжшу крізу, зросло в силу по великій народній катастрофі та стало наново активним.

Виконуючи ухвалу Конгресу, маємо честь висловити Вам, Високоповажний Пане Президенте, славній Галицькій Армії, та всім борцям за освободженнє рідного краю найглибшу пошану всіх свідомих українських мас на еміграції в Америці та заяву, що доложимо всіх наших сил, щоби дати Вам і борцям-Братам в Галичині нашу поміч у сій рішаючій боротьбі аж до побідного кінця.

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 139—140.

Перший комунікат Українського військового союзу про створення Союзу та основні завдання його діяльності (1923 р., січня 18)

Давно вже серед української військової еміграції виникла думка зібрати розпорошені сили борців за незалежність України та створити осередок, який дбав би про загальний напрямок національної праці на чужині та

подбав би й про забезпечення членів військової еміграції від фізичного винищення та морального занепаду.

Здійсненню цієї думки стояли досі на перешкоді умови перебування еміграції.

Аж почали творитись нові поодинокі військові об'єднання та відновляти свою працю старі наші військові стоворищення, що поклали в основу традиції наших старших військових частин, які брали участь у визвольній боротьбі за Батьківщину.

Життя вимагало, щоби ці поодинокі, не зв'язані між собою організації, [були] об'єднані на загальній, однозгідній платформі.

Ініціативна група, яка поставила собі завдання об'єднати українські військові організації на принципі: «НАЦІЯ ВИЩЕ НАД УСЕ», в порозумінні з деякими організаціями скликала: I організаційний Військовий З'їзд.

З'їзд відбувся в днях 17—18 січня ц. р. в одному з великих міст Середньої Європи.

З дев'яти запрошених на цей з'їзд військових організацій прислали на з'їзд своїх делегатів п'ять організацій, одно об'єднання [надіслало] заяву, що воно приєднується до ідеї широкого об'єднання і що надішле своє представництво після закінчення своїх внутрішніх організаційних справ; одна група надіслала з'їздові привітання та заяву, що дозволяє своїм членам входити до загального військового об'єднання через колегії бувших своїх військових частин і лише від двох організацій ініціятивна група не одержала відповіді.

Перший організаційний з'їзд українців-вояків визнав себе право сильним в характері організаційному і ухвалив утворити «Український Військовий Союз», що об'єднав би все українське вояцтво на еміграції.

З'їздом прийнято тимчасовий статут «Українського Військового Союзу», винесено цілий ряд постанов, що являються першими директивами для практичної роботи виконавчого органу Союзу і обрано тимчасову Управу Союзу, що складається з Голови й двох членів. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 143—144.

Декларація українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші й Поліссі (1923 р., січня 23)

Ми, представники Українського Народу: Волині, Холмської Землі, Підляшшя і Полісся, вибрані на основі загального права голосування, входячи вперше до Сойму Річипосполитої Польської, вважаємо за свій обов'язок заявити ось що: Волинь, Холмська Земля, Підляшшя і Полісся від X сторіччя входили, як корінноукраїнські землі, в склад Київської Української держави, і згодом з'єдналися з Галичиною у «Галицько-Волинське» Королівство. У XIV сторіччі вони перейшли, як автономні землі, до Великого Литовського Князівства, Польського Королівства. У XVII сторіччі вони належали частинно до Української Гетьманської Річипосполити. Після

упадку тої Української Республіки і розподілу Польщі, ті землі були прилучені до Російської Держави. Під час упадку Російської Держави у 1917 році, вони увійшли у склад відродженої Української Держави, а пізніше, з перебігом воєнних подій 1919—1921 років, названі землі були прилучені до Польської Держави на основі мирного договору в Ризі, без отримання згоди на це від автохтонного українського населення. Ціле історичне життя Українського Народу є доказом, що метою його політичних змагань є створення Української Держави.

Створення власної Держави з непереможною силою проявилося серед усіх європейських народів. Отже теперішнє право народів на самовизначення стало керівною ідеєю в міжнародньому житті, в міжнародній політиці і в житті народів світу, внаслідку чого постав цілий ряд національних держав: Чехія, Фінляндія, Литва і інші, а до того, згідно з волею цілого Українського Народу, яку він проявляв впродовж вікових змагань за свою національність, згідно з волею населення наших земель і опираючись на загально визнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся заявляємо з цієї соймової трибуни перед цілим світом, що ціллю Українського Народу є відродження Самостійної Української Держави, однак рахуючися з дійсним станом річей, заявляємо нашу готовість до співпраці з польським народом і з всіма народами, які входять в склад Річипосполити Польської, під слідуючими умовами: Річипосполита Польська, як держава національно несуцільна, має бути перебудована так, щоби кожний народ, який входить в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отож мав забезпечений повний і свобідний розвиток всіх галузей життя.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 44—45.

Нота уряду УСРР урядам Франції, Великобританії, Італії з протестом проти анексії Східної Галичини (1923 р., березня 13)

З газетних повідомлень Уряд України дізнався, що Польський Уряд звернувся до Союзних Урядів з пропозицією остаточно врегулювати питання про східні кордони Польщі. Ті самі джерела повідомляють, що питання вже передане з ініціативи Французького Уряду Раді послів у Парижі, і що воно повинно найближчим часом дістати розв'язання відповідно до сподівань Польського Уряду.

Український Радянський Уряд рішуче заперечує проти будь-якого вирішення без його участі долі територій, що безпосередньо межують з Україною і мають багато спільних інтересів з останньою.

При підписанні Ризького договору з Польщею Росія та Україна відмовились від усіляких прав і претензій на Східну Галичину, встановивши кордони України по ріці Збруч, прикордонній між Україною і Східною Галичиною. Але в той же час протягом ризьких мирних переговорів голова

російсько-української делегації оголосив на пленарному засіданні Ризької мирної конференції від 24 вересня 1920 р. заяву Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 23 вересня того ж року, що доля Східної Галичини повинна бути вирішена вільним волевиявленням усіх національностей, які її населяють.

Акт окупації польськими властями і військами Східної Галичини, де $^3/_4$ населення становлять українці, був на думку Уряду України актом насильства, хоч би він був підтверджений конференцією союзних послів. Це схвалення Союзних Держав аж ніяк не усуває того нечуваного факту, що після перемоги союзників, які оголосили себе прихильниками самовизначення націй, понад 4 мільйонів українців, які користувалися при реакційно-клерикальній габсбурзькій монархії політичною, адміністративною і культурною автономією, були волею союзників поставлені в гірші політичні умови, ніж до війни.

Урядові України відомі намагання Польського Уряду перетворити акт тимчасової окупації в акт анексії, але також відомо всьому світові, що населення Східної Галичини всіма засобами чинить опір новому насильству над його правами і свободами. Відмова українського населення взяти участь у виборах, юрби українців та інших галичан, що перебігають на територію сусідніх з Польщею держав, щоб не потрапити до набору в польське військо, часткові повстання, які охопили цілі райони Східної Галичини, — все це свідчить про рішучий протест Східної Галичини проти анексіоністської політики Польщі. Анексія, якої вимагає Польський Уряд, може викликати тільки нові протести з боку населення Східної Галичини, а також обурення робітничих і селянських мас України і Росії.

Тому Уряд України вважає своїм обов'язком заявити заздалегідь, що він вважатиме недійсним встановлення якого б то не було режиму в Східній Галичині без його попередньої згоди і без опиту самого населення.

Українська РСР на міжнародній арені:
Збірник документів (1917—1923 рр.).
Київ, 1966. — С. 587—588.

Протест Української Національної Ради проти рішення Ради послів приєднати Східну Галичину до Польської держави (1923 р., березня 15)

[...] Головні держави Антанти як побідники у світовій війні проголосили принцип уладження міжнародних відносин в Европі: право національного самовизначення для всіх народів. На сім праві конституював український нарід Галицької Землі в місці жовтні 1918 р. на території Східної Галичини — Західно-Українську Державу. Відтак наслідком збройного наступу Польщі допустили головні держави Антанти, щоб Польща впровадила у Східній Галичині тимчасову військову окупацію та рівночасно прирекли нам постановою Найвищої Ради Мирової Конференції в Парижі з 25 червня 1919 р., що вирішеннє державного становища Східної Галичини насту-

пить згідно з волею населення, то значить — на основі права національного самовизначення. А українське населеннє Східної Галичини як значно переважаюча більшість сього краю, протягом цілого часу польської окупації (1919—1923) ніколи не годилися на прилученнє Східної Галичини до Польщі але завсе й однодушно домагалося й домагається в імя національної справедливости і права національного самовизначення: визнання Східної Галичини незалежною державою вільних народів. Колиж тепер зовсім неожидано, Конференція Амбасадорів, не питаючись про волю населення та не зважаючи на постанову Найвищої Ради з 25 червня 1919, отже з очевидним нарушениям права національного самовизначення, рішила прилучити Східну Галичину до Польщі, то іменем Української Національної Ради Східної Галичини як легального представництва українського населення Східної Галичини підношу оте им проти того рішення Конференції Амбасадорів з 14 марта рішучий протест, та заявляю, що українське населеннє ніколи не погодиться з панованнєм Польщі, домагається незалежної Галицької Держави вільних народів, та буде за неї далі боротися.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 50—51.

З листа А.Макаренка про долю Галичини та причини невдачі у визвольних змаганнях (1923 р., квітня 3)

[...] Наш політичний горизонт захмарений і невідомо, коли на ньому розвидниться. Треба готуватись на довший побут на еміграції. І мріями тішитись не слід. На справу Галичини я ніколи не покладав надій. Антанта не могла: ні приєднати Галичину до України, ні зробити з Галичини самостійну державу. Ніхто собі не ворог — отже і Антанта теж.

Коли б Галичина була самостійною державою, то Москва мала б через Галичину коридор до Німеччини, зайшла би в тил Польщі та її знищила. А Польща для Антанти необхідна, як сторож Німеччини і оборонний вал проти Москви і большевизма. Аби Україна була дійсно самостійною державою, Антанта, на мою думку, не вагалась би на приєднання Галичини до України, бо українська держава грала б роль під таку, що тепер Польща, я думаю, навіть з більшим успіхом. Тоді б Антанта не боялась московсько-німецького союзу, бо стояла на шляху, була б сильна 45 міл[ьйонна] укр[аїнська] держава ну і прибалтійські держави, що утворилися із б[увшої] Росії.

Нам ситуація надзвичайно сприяла. Мали досить часу (от цілий рік: 28.11.17—17.11.18), аби сконсолідувались і утворили державу. На жаль, темнота і нац[іональна] несвідомість народа спричинились тому, що на чолі влади стали цілком невідповідні люде, що гаразд уміли тільки бути демагогами. Який народ — такі і його представники, така його влада.

Ми не зуміли утворити державу, не зуміли отбитись от Москви в той час, як вона билася в судорогах анархії (первоначальний большевизм). А утворити таку велику державу, як Україна, без активної волі народу ніяка

стороння сила не може. Аби народ хотів мати державу, він би її мав. [...] В початках февраля я одержав відомості (і то точні), що галицький уряд у Відні послав до Москви депутацію, аби Москва визнала Галичину самостійною державою. Да і давно, ще з Ризького миру, галичане з Відня нюхались з Московою, загравали з большевиками. Це не була тайною ні для кого, отже і для Антанти, це було прекрасним козирем поляків (багато людей казали Петрушевичу, аби не сидів на двох стільцях, а вибрав або Антанту, або Москву). Я думаю, контакт Уряду Петрушевича з б[ільшовицькою] Москвою прискорили розв'язання справи Галичини на користь Польщі.

Після прилучення Галичини до Польщі в уряді Петрушевича почався розкол. Як пишуть газети, прем'єр гал[ицького] уряду д-р Кость Левицький з своїми приятелями збирається їхати до Галичини. Решта непримиримих нібито (такі принаймні були натяки в газетах) збираються їхати до «совітів» і отаборитись нібито в Кам'янці-Под[ільському] чи деінде. Коли б то сталося (що дуже можливо, до того долларове джерело почало помалу висихати), то будемо мати 2 Петлюри: оден в Польщі співатиме під польську дудку, коли то буде потрібно, а другий — в «совітах» танцюватиме під скрипку Москви. Як дійдемо до такого ганебного фіналу, то сором буде людям в очі глянути. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. Київ, 2008. — С. 149—150.

Комунікат Стрілецької Ради Українських січових стрільців у Празі з приводу політичної ситуації в Західній Україні (1923 р., липня 10)

[...] З огляду на цілковите політичне розпорошення та на політичну дезорієнтацію серед українських кругів Східної Галичини, яке супроводжується моральним упадком, слабосильністю та каригідною нерішучістю політичних партій та угруповань, котрі зайняли досі провідне і відвічальне становище заступництва інтересів українського народу — Стрілецька Рада УСС вважає своїм обов'язком подати до загального відома та інформації, що слідує:

1. Стрілецька Рада УСС осуджує та пятнує угодницьку політику Трудової партії з Народним Комітетом на чолі та кваліфікує її як шкідливу для широких мас українського народу — політику кастової дрібної верстви суспільства, заінтересованої в угоді [з] сучасною польською державою.

2. Фашизм, який під маскою фразеології «З народом і все для народу» є висловом світової реакції та інтернаціональною організацією, створеною західноєвропейськими капіталістами та поміщиками для боротьби проти працюючих мас, являється найбільш шкідливим і пагубним на українському ґрунті, де 90 % нації творять працюючі маси і де є немислиме повне національне визволення мимо і проти волі цих мас. Це кажемо одверто на адресу львівської «Заграви» і мюнхенського «Українського козака» та симпатизуючих їм одиниць радикального табору для того, щоб перестерегти

УССів перед демагогічними та фальшивими гаслами і планами доморослих слуг інтернаціонального фашизму.

3. Стрілецька Рада УСС стверджує, що девізом УССів останеться і надалі служба інтересам широких трудових мас українського народу і боротьба за державність, відповідаюча інтересам та волі народу. І якраз тому стверджує Стрілецька Рада, що державна злука українських земель не є ідеалом, відсуненим у далеке майбутнє, але актуальним питанням дня і що єдиною розв'язкою сучасної політичної ситуації західних земель України, окупованих Польщею, є навпаки проектом «автономії» з боку угодовців та запозиченим фразам «Заграви» і прочих — гасло прилучення цих земель до Великої України.

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 153.

Лист Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка до ВУАН щодо пересилання друкованих видань Радянської України до Львова через бюро посольства СРСР у Варшаві (1923 р., грудня 10)

Ще у вересні цього року дістали ми від Всевидату в Харкові ряд книжок, виданих на Україні, через пресове бюро посольства радянських республік у Варшаві та вислали тою ж дорогою в заміну свої видання. Минулого тижня вислали ми тою самою дорогою ряд тутешніх видань до Інституту книгознавства у Києві. Ми хотіли вислати також Вам і Національній бібліотеці книжки, які ми приладили більше, чим рік тому назад, і не могли вислати, тому що тутешня пошта не приймає рекомендованих посилок, а наші звичайно не доходять. Та дістали відповідь, що посольство не пересилає книжок тому, що його про це не просять, та що воно не має грошей на пересилку, яка досить коштує. Супроти цього просимо звернутися до правительства в Харкові і до посольства у Варшаві з проханням — передати нам Ваші видання, а наші Вам, поки не налагодяться нормальні поштові зносини. [...]

Історія Академії наук України (1918—1923 рр.):
Документи і матеріали.
Київ, 1993. — С. 353.

Резолюція з'їзду «Стоваришення Український робітничий дім» у Канаді проти національного поневолення українського населення Західної України та Північної Буковини (1924 р., березень)

П'ятий річний з'їзд «Стоваришення український робітничий дім», що зібрався 6-го, 7-го, 8-го і 9-го лютого у Вінніпегу і репрезентує організоване українське робітництво і фермерство Канади, однодушно і рішуче протестує перед масами організованих працюючих цілого світу проти лютого

гноблення українських селян і робітників на західноукраїнських територіях, що находяться під окупаційною владою Польщі і Румунії.

10 млн. українських селян і робітників на цих територіях стогне в економічній, політичній і національній неволі на власних землях, насильно окупованих і анексованих Польщею і Румунією. Селянство і робітництво стероризоване. Масові розстріли є там звичайними явищами. В Галичині особливо в'язниці переповнені невинними українськими селянами, робітниками і інтелігенцією, і ці політичні в'язні сидять там разом з кримінальниками місяцями, а то й роками без слідства і суду. Внаслідок страшного тюремного режиму політичні в'язні поповнюють самовбивства.

Українські школи, а навіть приватні просвітні установи, знищені. В самій тільки Галичині польсько-шляхетська влада замкнула 682 народних школи, 3 учительські семінарії і 7 приватних гімназій. Український університет у Львові вважається нелегальним і загнано його в підземелля. Тепер розпочато наступ на знищення Української академії наук у Львові.

В українських провінціях Волині та Поліссі, де є тільки 8 % польського населення, з загального числа 2694 народних шкіл є тільки 400 українських і ті безпощадно полонізується.

На Буковині, анексованій Румунією, всі українські школи зрумунізовано і навчання української мови в школах вважається незаконним.

На всіх західноукраїнських територіях, окупованих Польщею і Румунією, панує непогамована сваволя польської шляхти і румунських бояр, а українські селяни і робітники жиють в розпуці.

Цьому дикому поневоленню і знущанням мусить бути покладений кінець.

Ми, представники тисяч організованих українських робітників і фермерів Канади, протестуємо перед вами, організовані працюючі цілого світу, проти цього дикого насильства, поповнюваного на українськім народі західноукраїнських територій, що находяться тепер під польським і румунським пануванням, і закликаємо вас підняти свій голос та допомогти всім, чим тільки зможете, в обороні так наших, як і ваших поневолених працюючих братів. Допоможіть освобожденню українських селян і робітників західноукраїнських територій і добуттю для них права самим рішати про власну долю.

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1979. — С. 113—114.

Відозва Українського національно-демократичного об'єднання до українського громадянства (1925 р., липня 12)

У важну хвилю народнього лихоліття, в добу нечуваної, загальної руїни, коли глухим стоном стогне прибита недолею народна душа, сповіщаємо Тебе про важну подію:

Від нинішнього дня припинився розбрат в українському національному таборі, від нинішнього дня весь український національний табор висту-

пає як одна цілісність, стає в одній оборонній і бойовій лаві, в одній суцільній фалянзі під назвою: ***Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО).***

Остання велика історична катастрофа, попереджена добою живої діяльности, кипучої роботи, всестороннього розвитку і вкінці гігантного зриву народніх мас, — підірвала міць народу і в своїх попелищах погребала найкращих і найліпших: поетів віри і надії, борців за правду, волю і долю, великих героїв, іменних і безіменних, що в боротьбі за найвищі ідеали нації і людськости принесли себе в жертву — кріваву й безкровну. Своєю боротьбою, посвятою і кровю вони зєднали нас з великими подвигами наших дідів і прадідів, вони створили сучасним і прийдешнім поколінням синтезу української історії, вони відродили геройську епопею боротьби за волю і повели нас на її тернисті, але незарослі шляхи. [...]

Всупереч святочним міжнароднім зобовязанням, власній конституції і власним законам, наші відвічні противники приноровлюють до українського народу нечуваний політичний гніт, що виявляється в переслідуванні громадських діячів, нищенні організацій і товариств, давленні преси, самоволі адміністрації, масових арештах, знущаннях поліції, процесах, засудах, тюремшині, розстрілах, в топтанні всіх прав української мови в публичному житті і т. и.

В парі з політичним гнетом розвивається девастаційна політика польського уряду і піддержуваних ним та особливішіми атрибутами влади наділених організацій також на инших ділянках життя українського народу. А саме в тому самому напрямку розвивається політика економічна, промислова, кредитово-фінансова, податкова, колонізаційна, еміграційна, шкільна, земельна, хліборобсько-культурно-освітна, церковна, і церковно-адміністраційна, самоврядна, санітарна і т. и. — Ця політика польського уряду проявляється масово та індивідуально і складається на синтезу крайного політичного гніту, економічної екстермінації і культурної девастації.

Пляновий і послідовний наступ на український народ, на його духове й моральне, матеріяльне й фізичне добро був між иншим тим імперативом, який привів до обєднання відокремлених українських національно-політичних груп і гуртів в одну нерозривну цілість, в одну суцільну організацію. [...]

Визнаючи принціп загально признаного права про означення народів, УНДО на чолі своєю плятформи ставить здійснення в повному обємі права нації на всіх областях, на яких в р. 1914 український народ становив більшість населення.

УНДО стверджує, що Галичина з Лемківщиною, Волинь з Поліссям і Холмщина з Підляшам мають відмінний український характер, що це історична й сучасна неподільна власність українського народу та що згідно з принціпом про самовизначення народів і непередавненими, а навпаки відновленими змаганнями українського народу ці землі є вповні управнені здійснити своє природне право.

В боротьбі за найвище право нації УНДО спиратиметься на все свідоме громадянство Західної України і, виходячи з принціпу національної єд-

ности — на всьому українському народі. Для здійснення основної мети УНДО єднатиметься з аналогічними організаціями инших поневолених народів і шукатиме допомоги у тих державних націй та їх національних і міжнародніх організацій, що свою міжнаціональну політику базують на принціпі права нації.

До здійснення права нації змагатиме УНДО всіма доцільними засобами, признаючи вижними тільки ті акти й рішення, які заістнували при співучасти умандатованого представництва українського народу і які не розходяться з основним правом про самовизначення народів, а відкидаючи всі акти насильства, як акти незгідні з принціпами моралі, права і справедливости.

УНДО являється організацією національною і демократичною, організацією понадклясовою, яка беручи на увагу справедливі змагання поодиноких кляс, — підчинює їх найвищому ідеалові нації.

Виходячи з демократичного становиша, УНДО не може дати своєї апробати на істнуючий на Радянській Україні переходовий диктаторський режім і одноклясовий устрій, одначе признає сучасну Радянську Україну поважним і далекосяглим станом державности українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації.

УНДО обстоюватиме й розбудовуватиме одноцільний український національний фронт, змагаючи до культурної, економічної і політичної уніфікації української нації.

У практичній діяльности УНДО організуватиме селянські, робітничі і міщанські маси з метою перетворити їх на політично свідомі та економічно сильні й незалежні соціальні групи. З тією метою УНДО, обстоюючи в принципі приватну власність, буде боротися за перехід землі в руки нашого селянства, особливо в руки малоземельного й безземельного, без дальшого відшкодування — уважаючи, що селянські маси своєю, майже безвідплатною працею на протязі століть, вже давно заплатили за великовласницьку землю. Поруч з тим УНДО велику вагу властиме на поширення кооперативного руху і на створення міцних основ під українську кооперативну організацію як головного засобу економічного подвигнення українського населення.

З тією самою метою УНДО буде змагати до привернення містам на українській національній території їх природного національного характеру, кладучи здобуття торговлі і промислу українським елементом в основу своєї діяльности.

З тією метою УНДО буде боротися за збереження дотеперішних здобутків робітничої кляси, за їх утвердження, поширення та за здобуття нових. Одним словом: УНДО буде боротися за політичне, економічне й культурне розкріпощення та подвигнення українського народу.

Вступаючи в нову добу громадянської діяльности, в добу праці, організації і боротьби, переводячи обєднання всіх активних сил нашого народу, закликає всіх громадян стати організованою лавою під прапором обєднання.

Всі ті, що боролися й наложили головами за кращу долю народу, своїми курганами, могилами й хрестами закликають нас не дати нашої Батьківщини на поталу. — Всі ті, що глядять з курних хат, з чужинецьких фабрик і ремісничих варстатів, взивають нас стати плечем об плече, грудь при груди, рука в руку до спільної боротьби за правду, добро і справедливість. Ми глибоко переконані, що треба сильно бажати, працювати в обєднаній громаді при взаїмній вирозумілости й допомозі, а те велике і довгождане прийде як сума наших змагань. [...]

Українська суспільно-політична думка в XX столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 112—115.

Заява ЦЕСУС у зв'язку зі спробами польської влади домогтися від української громадськості в Західній Україні визнання державних прав Польської держави на західноукраїнські землі (1925 р., грудня 22)

[...] Час окупації Польщею західноукраїнських земель в цілій основі підтверджує думку про послідовне здійснювання окупантами своєї ролі супроти українського народу — приведення його до моральної й фізичної смерти. Найяскравішим прикладом цього є сучасна руїна українського життя під оглядом: економічним (кольонізація укр[аїнської] землі, хижацька експльоатація природних багацтв), культурним (знищення української школи, товариств, преси, церкви) і політичним (система «білого терору»).

Після невдачі зусиль збройної боротьби та акту насильства над правом державного самовизначення з дня 14.III.1923, український нарід непохитно продовжує в змінених умовах боротьбу, як одиноко можливий засіб проти політики Польщі. Свідома наслідків державницьких змагань українського народу, Польща постійно намагається шляхом репресій, в'язниць та вбивств, з одного боку — спинити поступаючу координацію українських активних сил, і провокацій та підкупства, — з другого — постачати для закордону «документи» про «спокійне співжиття й співпрацю» українців в межах польської держави, підтримуючи цим штучним способом захитаний внутрі свій державний організм.

Від ряду літ використовує польський уряд в згаданих цілях справу українського високого шкільництва. Бажаючи знайти в цьому питанню, важному й пекучому в процесі розвитку українського культурно-суспільного життя, найкориснішу для себе форму розв'язки, вишукує польський уряд зпоміж українського громадянства морально знівечені одиниці, які в ролі агентів польських інтересів допомогли б урядові вирішити справу українського високого шкільництва поза й проти жадань і поглядів цілого українського громадянства. З такими намірами розпочав польський уряд восени 1924 року переговори в справі креовання українського університету з групою «був[ших] австрійських професорів», приналежних переважно до Українського Університету в Празі, вживаючи за посередника цієї акції д-ра Романа Смаль-Стоцького. Самочинні минулорічні заходи цієї групи зустрі-

нули рішучий відпір та осуд з боку компетентних громадських чинників, але ж це не усунуло некорисних наслідків акції, бо Польща використала заяви празьких професорів для своїх політичних цілей на форумі Ради Союза Народів в Женеві. [...]

Накидування Польщею «державного університету для Українців», розрахованого для завершення й здобуття з нашого боку санкції денаціоналізуючої шкільної політики Польщі на українських землях, не зломить відпорних сил українського студентства, що з однаковою послідовністю поборюватиме такі спроби.

Не угодами, ані відкликами до справедливости, чи політичними торгами, — в боротьбі мусить і буде здобуте наше шкільництво.

В боротьбі здобутий власний Університет на рідній землі завершить звільнення цілого західноукраїнського шкільництва і від польських дарів і від непрошеної опіки «своїх» угодових професорів.

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 248—250.

Звернення керівництва УНР до українського народу та еміграції у зв'язку з вбивством С.Петлюри із закликом об'єднуватися з метою відновлення української державності (1926 р., червня 12)

25 травня 1926 року смертю мученика загинув славний лицарь землі української Голова Директорії, Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра. Не в чистому полі, не в чесному бою поліг він головою, — загинув він од зловорожої руки найманого ворогами України убивця, що підстеріг його беззбройного на вулиці світової столиці. До численних могил борців проти червоної Москви, що їх розсипано на батьківщині та на еміграції, додано нині ще могилу вождя українського народу, борця за незалежну державу українську, за волю і честь української нації. Народе український, схились низько перед славною могилою Симона Петлюри, бо він душу свою поклав за Україну, смерть прийняв за щастя твоє, за долю твою!

У тяжкий відповідальний час української історії поставлений був Симон Петлюра на чолі Української Народньої Республіки. Знесилений віками поневолення та лихоліттям великої війни, український народ з напруженням усіх сил своїх змагався створити власну національну державу, свідомий того, що лише «в своїй хаті своя правда і сила, і воля». З середини провадилася творча організація Української Республіки на ґрунті народоправства, громадської й політичної рівності всіх громадян, охорони соціяльних прав українського селянства й робітництва та національних прав меншостей, що здавна живуть на Україні. Закордоном, в Європі та в цілому світі, так само напружено проводилась боротьба за визнання Української Народньої Республіки іншими державами та чинна охорона права України на самостійне державне існування. А разом з тим треба було безперестанно відбиватися од віковічного ворога, що зажерливо простягав руку свою на нашу землю.

Жертвенність, твердість та непохитність означають велику путь визвольної боротьби, на чолі якої стояв Симон Петлюра. Свята відданість народній справі, мужнє лицарське завзяття в бою осяяли його славою серед українського народу. А в очах ворогів нашої батьківщини ім'я його стало страшним та ненависним, бо воно було гаслом змагань народних, що прямували до національної та соціяльної справедливості в незалежній республіканськo-демократичній державі. [...]

Симона Петлюри не стало. У чужій землі лежить лицарь, ждучи у дубовій труні свого повороту на Україну. Але не смертельний дух його вітає над цілим українським народом, горить в серцях еміграції української, живе серед уряду Української Народньої Республіки. Діло Симона Петлюри — то діло цілої нації, і цілим українським народом має бути довершене. Справа національного визволення, що в ній провід вів Уряд Української Народньої Республіки на чолі з Симоном Петлюрою, має глибокі основи для себе в самим життю українського народу, в самій душі його. Через невдачи та вигнання провідників визвольна боротьба не припинилася, — не зійде вона з свого переможного шляху і через смерть Великого Вождя. Скроплені мученицькою кров'ю його ідеї та його приклад стануть для нас святим заповітом, кажуть нам не лише продовжувати боротьбу за наше національне й державне визволення, а й наказують помножити наші зусилля, щоб заступити собою страчену велику силу. [...]

Приймаючи на себе в цей відповідальний час увесь тягар праці нашого національного й державного визволення, Уряд Української Народньої Республіки дає урочисту обітницю перед цілим українським народом та перед славною пам'ятю Симона Петлюри свято і непорушно виконати до кінця свій обов'язок перед батьківщиною. Уряд закликає всіх громадян українських до братнього об'єднання навколо ідеалів УНР, освячених кров'ю наших патріотичних військ та їх Головного Отамана. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 273–274.

Резолюція ЦК КП(б) України про позицію компартії Західної України в національному питанні (1927 р., травня 16)

КП(б)У всегда со вниманием относилась к работе КПЗУ. Рабочее движение Западной Украины и национально-революционное движение, взаимоотношения классов Западной Украины, соглашательские или фашистские течения мелкой буржуазии и их стремления влиять на рабочих и крестьян Западной Украины, политика польского правительства, все проявления политической жизни Западной Украины имеют непосредственное значение для Советской Украины и непосредственно отражаются на проведении и обеспечении социалистического строительства. [...]

Теперь, заслушав доклад о последнем пленуме ЦК КПЗУ, ЦК КП(б)У констатирует:

1. Письмо ЦК КП(б)У ЦК КПЗУ по национальному вопросу в УССР и на Западной Украине и о националистических уклонах в этом вопросе не встретило согласия и поддержки со стороны ЦК КПЗУ.

2. Пленум ЦК КПЗУ отказался отмежеваться от мелкобуржуазного националистического уклона т. Максимовича, который выявил в своем выступлении на пленуме ЦК КП(б)У и в его поддержке фракционного националистического уклона в КП(б)У, руководимого т. Шумским.

3. Пленум ЦК КПЗУ, не приняв воздержанием при голосовании огромного большинства членов ЦК КПЗУ, предложенной представителем Коминтерна, резолюции, одобрив его линию, фактически отказался взять твердую и верную позицию в отношении той борьбы, которую ведут против КП(б)У на территории Западной Украины все украинские националистические контрреволюционные фашистские организации при поддержке правительства Пилсудского.

4. Заявляя словесно о своей будто бы полной идейной солидарности со всеми постановлениями КП(б)У в области национальной политики и одновременно поддерживая националистические уклоны в КП(б)У и не отмежовываясь от националистического уклона в самой КПЗУ со стороны т. Максимовича, Пленум КПЗУ тем самым становится сам на путь того уклона, и таким путем образовывается единый фронт националистического уклона в области украинского национального вопроса, от великой Украины до Западной Украины.

5. ЦК КП(б)У констатирует неслыханный факт, что в вопросах, в которых националистические контрреволюционные организации ведут бешенный поход борьбы и дискредитации против коммунистической партии другой страны, этот поход не встречает достаточного отпора со стороны коммунистической партии этой первой страны [...]

7. ЦК КП(б)У обращает особое внимание на то, что такая линия со стороны ЦК КПЗУ имеет место как раз тогда, когда польско-фашистские круги принимают все усилия, чтобы использовать мелкобуржуазные националистические течения на территории Западной Украины с целью подготовки вооруженной интервенции против Советского Союза вообще и Советской Украины, в частности. В таких условиях отсутствие верной линии борьбы со стороны ЦК КПЗУ против националистических уклонов в собственных рядах КПЗУ принимает особенно угрожающее значение.

8. ЦК КП(б)У констатирует, что организация боевого нападения фашистской Польши как оружия мирового империализма на СССР, прежде всего на советскую Украину, идет сейчас путем мобилизации против украинской советской власти и против КП(б)У всех контрреволюционных сил на территории Западной Украины средствами клеветы и дискриминации проводимой КП(б)У национальной политики. При этих условиях крайне необходима твердая большевистская линия КПЗУ в области национального вопроса, твердая борьба против националистических уклонов и отклонений внутри самой КПЗУ и отмежевания от какой-нибудь связи и поддержки националистических уклонов, которые имели место внутри КП(б)У. Этого требует от КПЗУ крайняя необходимость в вопросах национальной политики занять правильную ленинскую позицию и всегда выпол-

нять обязанность элементарной пролетарской коммунистической солидарности к братской КП(б)У.

ЦК КП(б)У считает необходимым обратиться к Коминтерну, чтобы он рассмотрел вопросы национальной политики ЦК КПЗУ и его позиции и тем помог КПЗУ стать во всех этих вопросах на правильный ленинский путь.

ЦК РКП(б) — ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг.
Москва, 2005. — С. 493—496.

Витяг з «Устрою Організації українських націоналістів» (1929 р., січня 26 — лютого 3)

Розділ I
«ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ»

А. Загальні означення

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зароджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття.

2. Українська Нація є вихідне заложення кожної чинности та метове назначення кожного прямування українського націоналізму.

3. Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природнього порядку й на ньому основане ціле розуміння істоти нації. [...]

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава. [...]

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

14. Для створення, закріплення і розвитку держави необхідна засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти у спосіб найбільш творчої видатности всіх складових органів нації, отже виявляла систему організованої її взаємочинности на засаді інтегралізму суспільних сил з їх правами й обов'язками відповідно до їх значення у цілості національного життя.

15. Український націоналізм висновує для себе з провідних засад державної організації ряд практичних завдань, підготовчих для здійснення державного ідеалу соборними зусиллями українців-державників, зорганізованих на принципах: чинного ідеалізму, моральної своєзаконности та індивідуального почину.

16. Першим зав'язком та переємником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности й монократизму.

Б. Державний устрій

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то національного визволення, державного закріплення та розвитку.

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Щолиш після відновлення державности, настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. В цей переходовий час голова держави матиме за завдання підготовити створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з узглядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що визначить виконавчу владу відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

В. Соціяльно-еконамічні постанови

1. Вступні тези

1. Українська Держава буде змагати до осягнення господарської самовистарчальности нації, збільшення народнього майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народнього господарства.

2. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватнього капіталу. Поодинокі ділянки народнього господарства будуть розділені між ними, стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, в залежності від корисности того для цілости народнього господарства та для інтересів держави.

2. Аграрна політика

1. Інтересам народнього господарства України відповідає існування та розвиток селянського господарства.

2. Вивласнення поміщицьких земель без викупу, переведене в час революції на Сході України, державна влада затвердить законом, якого силу поширить на всі землі України.

3. Державна влада переведе корективи в розподілі землі на Сході України, необхідні з огляду на стихійний, не впорядкований характер розподілу вивласнених земель у час революції. [...]

6. Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосованню їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільськогосподарської кооперації, уділювати сільському господарству дешевого

продукційного кредиту, і буде дбати про агрокультурну й агроосвітню справу та про забезпечення хліборобськой продукції державним обезпеченням. [...]

3. Промислова політика

1. В цілі усамостійнення народнього господарства та його всебічного розвитку, що зокрема диктують потреби державної оборони та конечність дати верстат праці лишкам сільської людности, держава буде сприяти упромисловленню країни.

2. Підприємства таких галузей промисловости, що являються важливими для існування та оборони країни, будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноких осіб і асоціяцій на основі вільної конкуренції та приватної ініціятиви. У випадках, визначених законом, держава матиме право першенства перед приватним капіталом у набутті співласности приватних підприємств.

3. Держава дбатиме про переведення раціоналізації всіх родів промисловости, зокрема їх машинного урядження, та про підготовання кадрів фахівців і технічних робітників, що задовольняли б вимоги сучасної техніки. [...]

4. Торговельна політика

1. Торговельні операції, так на внутрішньому як і на зовнішніх ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою, яка то остання перебирає торгівлю виробами удержавленої промисловости та головні роди перевозу.

2. Маючи на увазі нормальний внутрішній процес розподілу й обміну, держава дбатиме рівночасно про забезпечення українським продуктам і виробам найвигідніших умов збуту на світових ринках, а для оборони національного господарства назовні вживатиме метод охоронного і сприяючого характеру та метод протекціонізму, що знайдуть примінення в формі мит та торговельних договорів.

5. Фінансова політика

1. Податкова система буде оперта на засаді єдиного, рівномірного, поступового й безпосереднього податку при залишенні обмеженої кількости посередніх податків.

2. Держава дбатиме про розвиток банківництва в усіх галузях господарського життя. Емісійний банк буде установою найбільш незалежною від сутополітичних чинників та підлягатиме контролі збоку виконавчої влади та громадянства.

3. Справа уморення державних боргів, що припадуть на українську державу, як частина боргів окупаційних держав, буде впорядкована після засад справедливости і в рамках господарської спроможности.

6. Соціяльна політика

1. Регулювання взаємовідносин поміж суспільними групами, зокрема право остаточного арбітражу в справах суспільних конфліктів, буде належати державі, яка дбатиме про співпрацю виробничих верств Української Нації.

2. Члени всіх суспільних груп будуть мати право коаліцій, на основі якого вони будуть об'єднуватись у професійні організації з правом синдикалізування після територіального принципу і після галузей виробництва, та матимуть своє представництво в органах державної влади.

3. Працедавці і працівники матимуть право вільних персональних і колективних умов у всіх справах, що дотичать взаємних інтересів, у рамках законодавства та при контролі держави.

4. У приватних та державних промислових підприємствах будуть утворені виробничі ради з представників підприємців, керовників і робітників, з правом вгляду й контролі техніки продукції.

5. У хліборобських, промислових і торговельних підприємствах будуть утворені ради працівників, як представничі органи для полагоджування справ працівників у взаємовідносинах їх з професійними спілками, працедавцями та державою. Зокрема вони заключатимуть самі, або в порозумінні з професійними організаціями колективні договори, а в промислових підприємствах братимуть участь у виробничих радах. [...]

Г. Зовнішня політика

1. Здійснення постуляту української державности, передумовляє активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, заманіфестовану назовні для зазначення української справи як рішаючого чинника в питанні східньо-европейського політичного стану. [...]

3. Повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції та відкриє можливості розвитку Української Нації в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних зброєнь та доцільна союзницька політика.

4. Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися в визвольній боротьбі на котрогось з історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних в'язань з тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівнож шляхом належного використання міжнародніх взаємовідносин для осягнення субєктивної ролі України в міжнародній політиці.

5. В своїй зовнішньо-політичній чинности українська Держава стреміти́ме до осягнення найбільше відборонних меж, що охоплюватимуть усі українські етнографічні терени й забезпечуватимуть їй належну господарську самовистарчальнісгь. [...]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 327—335.

З дипломатичної довідки про проблему національних меншин на Буковині (1930-ті рр.)

[...] На території Чернівецького консульського округу національна проблема виступає тільки у Буковині [...]

Розглядаючи Буковину в національному аспекті, ми повинні поділити її на дві частини: північну та південну. Якщо п'ять основних національних груп, які проживають у Буковині, представлені в обох її частинах, то, коли йдеться про безперечну національну більшість, північну Буковину можна назвати українською, а південну — румунською.

Буковину після приєднання до Румунії було поділено на п'ять повітів, за австрійських часів вона мала одинадцять. Тому два повіти, згідно з румунським поділом, а саме Чернівецький і Сторожинецький, мають переважаючу українську більшість, що становить у першому до 90 %, а у другому до 75 %. Радівецький повіт у національному плані є перехідним тереном. Проживають там румуни, українці, німці та угорці. Однак українці мають там лише 15 % населення. Досить великий відсоток становлять тут німці та угорці. Переважає однак румунське населення. Повітами, де домінують румуни, є Сучавський та Кимполунзький. [...]

Як виходить з вищенаведених даних, українська проблема у Буковині в силу обставин висувається на перший план серед решти питань національних меншин. Вона набирає спеціальної ваги для румунів також з огляду на те, що українці у Буковині становлять цілісну і національно свідому масу, можуть мати значний вплив на більшу частину Бессарабії, яка, як відомо, має серед свого населення дуже великий відсоток зрусифікованих українців.

Спроби впливу буковинських українців на Бессарабію мали певний успіх у 1933 р., коли змогли як у Хотинському, так і Акерманському повітах створити українські політичні організації, які отримували директиви від Української національної партії в Румунії, що має свій центр у Буковині, а саме у Чернівцях. Як свідчить сама назва, ця партія не збирається обмежуватися тільки буковинською територією. Багаторазово серед її прихильників висловлювалася думка, що Буковина має стати П'ємонтом українського руху для територій, заселених українцями і які після війни були приєднані до Румунії.

Характерним моментом є те, що як місцева українська преса, так і зарубіжна та західноєвропейські часописи у згаданому вже 1933 році порушили питання про чисельність українців у Румунії.

Підставою для цього став виступ «Українського бюро» у Лондоні з доказами, що кількість українців у Румунії сягає 1 160 000.

Бельгійський часопис «La Flandre liberale», вміщуючи кореспонденцію з Буковини (у числі від 12 жовтня 1933 р.), поставив під питання вищевказану кількість. Він доводив, що українців у Румунії є 900 000, з яких 300 000 у Буковині та 600 000 у Бесарабії. [...]

З наведеними вище даними не погодився місцевий український щоденний часопис «Час» (№ 1458 за 7 листопада 1933 р.), доводячи, що згідно з неточними австрійськими переписами населення, вже у 1900 р. у Буковині проживало 300 000 українців. [...]

[...] часопис стверджував, що сьогодні українців у Буковині повинно бути значно більше, ніж 350 000, у Бессарабії значно більше, ніж 600 000, у Семигороді понад 50 000. А якщо взяти до уваги також решту місцевостей Румунії, то виявиться, що кількість українців, подана Лондонським бюро (1 160 000), буде дуже незначною. [...]

Якщо на справу української меншини Румунія звернула велику увагу, то, крім вищенаведеного, додається ще та обставина, що українці як у Буковині, так у Північній Бессарабії є не прибулим, а автохтонним елементом. Усвідомлення цього є загальним серед місцевих українців, які (на відміну, наприклад, від німців), почувають себе тут, на своїй землі, вважаючи румунів не за справжніх господарів, а за прибульців.

Переконання про свою автохтонність вони черпають з кожного підручника української історії, з часописів і брошур, автори яких, пишучи про молдавську, буковинську та бессарабську землі як про терени, на яких ще мешкали руські племена, спираються звичайно на київського літописця XI ст. Нестора. [...]

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр.
Погляд дипломатів (Документи).
Чернівці, 2007. — С. 101—105.

Уривок з дипломатичної довідки з інформацією про українські угруповання в румунських партіях (1930-ті рр.)

[...] При ущемленні прав українців Буковини, при систематичному усуненні їх з посад та позбавленні всіляких прав власного культурно-національного життя і мови у державній чи приватній освіті, цікавим явищем є існування у румунських партіях українських угруповань. Цей факт пояснюється певною мірою справами матеріального характеру, які зустрічаються як у містах, так і в селах із поширенням протекційних елементів, що входять до складу румунських політичних партій. Допомагає тут обставина, що українська інтелігенція та напівінтелігенція, яка має мало можливостей щодо застосування своєї праці, отримує при приналежності до румунських партій відносно високі перспективи.

Розрахунок на український елемент під час виборів, при методах застосованих як місцевою владою, так і румунськими партіями, має певне підґрунтя та приносить користь, про що свідчить поява спеціальних газет, які видавали румунські партії українською мовою.

Тому Ліберальна партія видає «Голос Буковини», а Партія націонал-царaністів — «Правду». Обидва часописи мають на меті отримання насамперед голосів сільського електорату.

Партія проф. Кузи, яка оперувала під час виборів радикальними гаслами[...] та давала багато суттєвих обіцянок українцям відносно їхнього національного майбуття, отримала значну перемогу в Буковині, результативно перемігши Українську національну партію. [...]

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр.
Погляд дипломатів (Документи).
Чернівці, 2007. — С. 113—114.

Обґрунтування посольством ЧСР у Бухаресті доцільності відкриття у Чернівцях почесного чехословацького консульства з огляду на значення міста як важливого торговельного осередку (1932 р., квітня 23)

Чернівці, які мали багато торговельних відносин з чехо-словацькою промисловістю ще у передвоєнний період, після війни цю діяльність значно розширили і стали для нас одним із найважливіших міст Румунії з економічного боку. Якщо до війни Чернівці були лише осередком торгівлі для Буковини, то після війни тут зосередилася уся торгівля з північчю, середньою Бессарабією і з Молдавією. Торгівці з Чернівців, які їздять до Чехо-Словаччини, користуються шляхом, який веде через Галмей. Фактично, це шлях на Галац або Будапешт, а це означає великий об'їзд і втрату часу й грошей. Чернівці розташовані досить далеко від інших міст, де існують чехо-словацькі представницькі заклади, і тому неможливо з Галаца, Бухареста чи Клужа успішно вести торговельні справи, що торкаються Чернівців і околиць. Крім того, у Буковині дотепер діють інші закони, ніж у колишньому Румунському королівстві. У Семигороді місцеві торговельні відносини також значно відрізняються від інших частин теперішньої Румунії. [...]

**Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр.
Погляд дипломатів (Документи).**
Чернівці, 2007. — С. 186.

Лист галицьких послів з приводу становища в Радянській Україні (1933 р., вересня 25)

Нижче підписані представники Українського Центрального Комітету Допомоги совітській Україні звертаються до вас з горячим проханням не одмовити в ласці поставити питання голоду, що лютує в совітській Україні, перед Лігою Націй, щоби остання організувала міжнародню акцію на користь українського населення, яке вимірає з голоду.

Факти голоду є незаперечними, не дивлючися на зусилля, що совітський уряд вживає, щоби прикрити правдиву дійсність, заперечити існування цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом. Цей факт підтверджується тисячами листів, які ми отримуємо від наших земляків з того боку совітського кордону, свідченнями сотень українських біженців, свідченнями, складеними як акти офіційні, свідченнями і сторонніх нейтральних осіб, головним чином чужинецьких журналістів, яким вдалося не дивлючися на заборону совітських влад, побувати на українській території, на якій лютує голод.

Відомі і шановні імена, як Його Еміненція Кардинал Ініцер у Відні, імена українських греко-католицьких єпископів на чолі з Його Еміненцією Митрополитом графом Шептицьким, так само стверджують, що катастрофічний голод, якому подібного не було ще в історії, є дійсним фактом.

Ми не маємо наміру комплікувати міжнародню акцію політичними міркуваннями і не будемо ми говорити про ті причини, які довели Україну до цієї страшної катастрофи: ці причини відомі цілому світові. Не є секретом, що Україна, країна, обдарована природою великими багатствами, попала у такий нещасний стан через руйнуючу економічну політику совітів. Лишаючи на боці міркування політичної економії цього винищення України, ми апелюємо до Ліги Націй, щоби остання прийшла з допомогою голодуючим, бо ця допомога — це справа людської солідарности.

Ми маємо повне довір'я до Ліги Націй, — яка вже колись в инші роки давала свою допомогу в подібних випадках, — що вона і тепер організує акцію, щоби прийти з допомогою нещасному населенню, переборе всі труднощі та примусить совітський уряд прийняти міжнародню допомогу.

Українці із Заходу, що знаходяться поза межами совітів, як також і українці — горожане Канади та Сполучених Штатів Америки, готові дати до розпорядимости їхніх голодних братів дзерно та инші припаси, як що Ліга Націй дасть змогу відправити їх на совітську Україну та організувати розподіл під міжнароднім контролем. [...]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: У 3 т. Т. 2.
Мюнхен, 1983. — С. 359—360.

З довідки, підготовленої для Консульського з'їзду, про об'єднання Буковини з Румунією та його економічні наслідки (1934 р.)

[...] З моменту переходу Буковини під румунське панування її зв'язок з державами колишньої Австро-Угорщини був перерваний. Розпочалася перебудова буковинського господарства із західного на південно-східний напрямок.

Однак процес економічного об'єднання Буковини з Румунією розвивався спочатку досить повільно. Передусім у перші місяці після об'єднання весь товарообіг між Буковиною і Румунією відбувався за дозволом відповідного буковинського генерального секретаріату, що значно ускладнювало товарообіг. Така ситуація існувала до 1921 р. [...]

У вересні 1920 р. в Чернівцях було відкрито філію Румунського національного банку. Невдовзі великі бухарестські банки повідкривали в Буковині свої філії. Одночасно, згідно із Законом про націоналізацію банків, діючим у Буковині філіям віденських банків був виданий наказ: трансформуватися у незалежні румунські банки або самоліквідуватися. Це ліквідувало фінансову залежність Буковини від Відня і віддало її в підпорядкування Бухареста.

Подальшим поступом інтегрування Буковини в Румунію була заміна (в міру можливості) товарів, що завозилися з австрійських провінцій, румунськими товарами. Так, наприклад, чеський текстиль (моравський і сілезький) був, принаймні, частково замінений виробами з Бугуші і Брашова. Папір, який завозився з Австрії, почали заміняти папером зі Старого королівства і Семигороду. Гас із Малопольщі втратив буковинський ринок, його замінив

гас з Плоєшть. Квота збіжжя, яке щорічно завозили у Буковину з Малопольщі, була замінена румунським збіжжям.

Характер транзитної торгівлі змінився торгівлею власними товарами. Збіжжя — головний її елемент, яке раніше було російським, нині стало румунським, оскільки походить з Бесарабії. Це саме стосується і яєць.

Одним з найбільш ефективних результатів переходу Буковини під румунське панування є її індустріалізація. Наскільки Австрія противилася індустріалізації своїх східних провінцій, настільки Румунія (країна на 85 % аграрна), отримавши Буковину, відкрила широку дорогу для її індустріалізації. Передусім, вона поширила на Буковину чинність румунського закону 1912 р. про підтримку державної промисловості, згідно з яким новоутворені підприємства могли імпортувати обладнання без мита і, крім цього, мали можливість користуватися низкою інших пільг. Згодом румунський уряд створив цілу систему митної варти. І, нарешті, підтримувалася енергійна відбудова тих промислових закладів (тартаків, млинів тощо...), які існували в Буковині і були під час війни знищені.

У результаті, на сьогоднішній день Буковина є одним з найбільш індустріальних регіонів Румунії. Індустріалізація Буковини, без сумніву, є одним з найважливіших чинників економічної інтеграції цієї провінції з Румунією. Продукція нових галузей промисловості зорієнтована виключно на румунський ринок і залежна від нього. З іншого боку, новостворена промисловість піднесла авторитет Румунії, оскільки сприяла зменшенню завезення з-за кордону промислових товарів, що, в свою чергу, має мати певний позитивний вплив на формування торговельного балансу держави.

Буковинське сільське господарство після приєднання Буковини до Румунії зазнало значних перетворень у зв'язку з аграрною реформою у 1919—1921 рр. Зміст реформи полягав у тому, що землевласникам залишали по 100 га орної землі, але деякі землевласники зберегли за собою значно більше, ніж 100 га, за рахунок володіння лісами і діяльністю у переробній галузі. Реформа, з одного боку, змінила тип сільського господарства у Буковині з поміщицького на селянське, а з другого — збільшила популярність румунського уряду серед селянства. Таку саму роль відігравав згодом Закон про погашення боргів у рільництві, який списав з буковинських селян 70 % їх боргів, що з'явилися у зв'язку з господарюванням на одержаній (згідно з аграрною реформою) землі. Сільськогосподарським працівникам у Старому королівстві списали лише 50 %.

З вищезазначеного ми бачимо, що у процесі економічної інтеграції Буковини з Румунією значну роль відіграли перетворення в економічній структурі цієї провінції. Ці перетворення, в свою чергу, викликали зміни у товарообміні Буковини як з іншими регіонами Румунії, так і з іноземними державами. [...]

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи).
Чернівці, 2007. — С. 90—91.

З інформації польського консула у Чернівцях посольству Республіки Польща у Бухаресті про комуністичний рух на Буковині (1934 р., лютого 23)

[...] комуністичний рух на цій території, ще декілька років назад досить сильний, у 1933 р. практично зник. Причиною цього стали енергійні заходи влади, а також антисемітська і гітлерівська агітація, яка відтягнула від комунізму значну кількість громадян.

Однак з початком лютого ц. р. вже помітні спроби, спрямовані на відновлення цього руху. Останнім часом можна відзначити кілька фактів, що свідчать про пожвавлення діяльності комуністів. Місцева преса повідомляє, що з суботи на неділю (17—18 ц. м.) у Чернівцях заарештовано ряд членів місцевого осередку нелегальної Румунської комуністичної партії, які поширювали пропаганду в Буковині. 20 числа ц. м. місцеві часописи повідомили також про арешт кількох осіб із середовища чернівецької інтелігенції та кількох учнів місцевого ліцею.

Чернівецька «Allgemeine Zeitung» присвятила комуністичній тематиці в Буковині спеціальну вступну статтю, якою намагалася спростувати погляд про те, що Чернівці начебто виступають осередком комуністичного руху. Арешти, що відбувалися, цей автор вважає поодинокими випадками, які не можуть зашкодити репутації Чернівців.

Складається враження, що тут йдеться про факти зовнішнього впливу, підтримані фінансовими вливаннями, тоді як буковинське населення як у містах, так і на селі, у теперішній час надзвичайно далеке від комуністичних поглядів. Нинішня активність комуністів, фактично, є штучним явищем, наразі комуністи шукають підтримку, яку втратили пару років назад.

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи).
Чернівці, 2007. — С. 97.

З меморандуму Першої Руської Народної Ради до уряду Чехословаччини щодо прапора Підкарпатської України (1934 р., грудня 6)

Народний прапор є в кожного народу предметом великої пошани й пієтизму, яко символ його народної індивідуальності, історичних традицій, символ його народних і культурних змагань та ідеалів. Саме тому прапор кожного народу шанують й поважають також інші народи, держави і уряди.

Ми, підкарпатські русини, маємо теж свій прапор в синьо-жовтих барвах. Його історія сягає глибоко в минувшину нашого народа, аж на 1000 років назад, до «Мархії Рутенорум» [...]

На основі тих традицій сталися ці барви — барвами Мармороської жупи, міста Ужгород, Пряшева, греко-католицької мукачівської дієцезії, а по розділенню цієї дієцезії на мукачівську й пряшівську 1815-го також барвами греко-католицької пряшівської дієцезії.

Коли по світовій війні утворилися народні ради русинів — всі ці ради з огляду на історичні традиції проголосили синьо-жовті барви за барви Підкарпатської Русі й нашого руського (малоруського) народу.[...]

При з'єднанню всіх руських (малоруських) народних рад в Центральну Руську Народну Раду в Ужгороді дня 7. V. 1919 р. був синьо-жовтий прапор торжественно посвячений в єпископській й кафедральній церкві.

Під тим-то прапором проголошено потім дня 8. V. 1919 р. добровільне прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки й під тим прапором 100-членна делегація Центральної Руської Нар. Ради дня 12 травня 1919 р. передала торжественно в Празі на Граді пану Президентові Т.Г.Масарикові рішення Центр. Руської Нар. Ради про прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки. В тім часі повівали синьо-жовті прапори на Граді, на залізничному двірці та на інших публічних і приватних будовах в Празі, а всі члени делегації враз з бл. губернатором Антоном Бескидом мали на грудях синьо-жовті кокарди.

Руські емігранти в Америці, що в р. 1918 дали перший почин до злуки нашого краю з Чсл. республікою, заслали нам в 1920 р. на пам'ятку нашого прилучення до Чехословацької республіки прекрасний і дорогоцінний синьо-жовтий прапор [...]

Цей прапор є тепер в охороні магістрату головного міста Підкарпатської Русі — Ужгорода, — і вживається його при різних наших святах (торжествах).

На основі цієї ж історичної традиції й історичних фактів перебрано ці синьо-жовті барви до гербу Підкарпатської Русі, а наслідком цього також до середнього й великого гербу Чехословацької республіки. [...]

В перші часи нашого автономного життя не тільки наші руські інституції й руський нарід, але й державні уряди дійсно вживали й вивішували цей прапор, яко краєвий прапор нашої автономної країни, пізніше все більше і більше зникав він з державних установ, потім зник цілком, а в найновіші часи наші уряди просто його переслідують. [...]

[...] Наш прапор, під яким ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки, якого барви взяті до нашого й державного герба, проголошують наші уряди за неустановлений, та навіть за протидержавний, який треба забрати силою, а людей за його вживання давати до суду й безпощадно карати.

Автори того нещасного розпорядження в часи теперішнього сильного міжнародного напруження, в часи, коли шаліє ревізіоністична пропаганда, роблять нашій державі якнайгірші, просто фатальні послуги.

Ми протестуємо проти того грубого порушення наших народних прав і проти такої поведінки з нашим народом. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 44—47.

З донесення польського консула посольству Республіки Польща у Бухаресті про торговий ярмарок св. Петра у Чернівцях (1935 р., липня 31)

Протягом 29 червня — 15 липня 1935 р. у Чернівцях відбувався ярмарок св. Петра. Останній раз ярмарок св. Петра у Чернівцях відбувся безпосередньо перед Світовою війною, тобто у червні 1914 р. З того часу сталася перерва у його організації і лише цього року він знову був відновлений, але, звичайно, за інших умов і у іншій формі. [...]

Ярмарок св. Петра складався з відділу безпосереднього продажу товарів і різноманітної продукції (на кількох площах міста), а також відділу-виставки вітчизняних виробів (у різних будинках міста). Крім цього, у рамках ярмарку відбувалася низка культурних, спортивних і розважальних заходів.

Ярмарок охоплював:

1) Павільони місцевих купців (площа Грігоре Гіка Воде);

2) Ярмарок дерев'яних і керамічних виробів (площа Дечебала);

3) Ярмарок квітів і фруктів (площа Александрі);

4) Ярмарок худоби та виставка сільськогосподарських машин і знарядь (ринок продажу худоби);

5) У музеї ім. короля Кароля II, який було відкрито під час ярмарку, відкрилася виставка полотен, організована «Товариством художників Буковини»;

6) Промислова виставка (будинок реальної школи);

7) Виставка електричного обладнання, продукції міських підприємств (ратуша);

8) Регіональна виставка шкільних робіт (загальноосвітні, середні і ремісничі школи) (приміщення ліцею «Арон Пумнул»);

9) «Товариство румунської культури і літератури» у Чернівцях влаштувало у власному приміщенні антиревізіоністську виставку. [...]

Промислова виставка, організована з великою старанністю, не дає однак повної картини продукції Буковини, оскільки не має експонатів з копалень марганцевої та цинкової руди, потім — солі, відсутня також виставка продукції пиломатеріалів (дощок, балок тощо). Відсутні також зразки продукції, пов'язаної з сільським господарством, а саме: млинарства, горілчаної промисловості, чинбарного промислу. Однак загалом спостерігається акцентування на розвитку промисловості у Буковині саме за румунських часів.

На виставці великої рогатої худоби та сільськогосподарських машин особливої уваги заслуговує павільйон, організований бджолярами. Ця організація представила (вперше на місцевому терені) мед для пиття. Мед для пиття представлено у двох видах: білий і темний. Жоден з цих сортів не може зрівнятися за якістю з польським медом.

[...] Виставку сільськогосподарських машин влаштувала одна фірма, а саме інж. Куппер з Чернівців. Ця фірма є представником закордонної фабрики сільськогосподарських машин «Clayton et Schutleworth».

[...] Виставка міських підприємств електричного обладнання представила вироби, які є предметом їх торгівлі. Всі предмети — закордонної продукції: електричні праски, лампи, лампочки, радіоприймачі та інша апаратура, що працює на електроенергії. [...]

Якщо йдеться про загальну думку про ярмарок, то складається враження, що це був загалом вдалий захід. Близько 4 тисячи осіб під час ярмарку відвідало Чернівці — в тому числі багато купців з Польщі. Можна також зауважити певне збільшення товарообігу у зв'язку з ярмарком. Преса підкреслює добру організацію ярмарку, однак зазначаючи, що його рамки були досить стислими і висловлює сподівання, що в майбутньому ярмарок св. Петра буде значно більшим заходом. Купці закидають організаторам, що останні надали ярмарку потужного націоналістичного румунського характеру [...]

Незважаючи на те, що цього року ярмарок св. Петра не виходить за межі місцевого заходу, однак можна припускати, що у недалекому майбутньому він набуде ширшого значення, а можливо, навіть, і міжнародного.

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи).
Чернівці, 2007. — С. 154—158.

Інформація посольству Республіки Польща у Бухаресті про вибори правління Українського дому в Чернівцях (1936 р., квітня 4)

29 березня ц. р. відбулися вибори правління Українського дому в Чернівцях, який є осередком кільканадцяти українських товариств, зокрема, «Українська школа», «Буковинський кобзар», «Жіноча громада», «Український театр», «Мироносиці», спортивний клуб «Довбуш» і «Українське казино».

Крім цього, в Українському домі розташовані кабінет редактора і друкарня газет «Час» і «Самостійність», а також академічні товариства «Запорожє» і «Чорноморе». Народний дім, об'єднуючи у собі вищезгадані товариства, є головним осередком суспільного і політичного життя місцевої української меншини, тому й вибори до правління згадуваного вище Дому мають для українців неабияке значення. [...]

На вибори цього року було представлено три списки кандидатів.

У першому списку містилися прізвища кандидатів, частина яких була у попередньому правлінні, частково — нові, відібрані серед осіб, які мають крайньорадикальні переконання і гуртуються навколо газети «Самостійність». [...]

Другий список представила т. зв. «група Макогона», представником якої є д-р Когут, редактор щоденної газети «Час». У цьому списку опинився також і редактор Ю.Сербинюк, який кілька місяців тому ще вважався просовітським діячем, можливим редактором часопису з прихованою філосовітською спрямованістю.

У третьому списку опинилися українські діячі, які не мають між собою міцного зв'язку — симпатики газети «Хліборобська правда», органу голови Української селянської партії [...]

Вищезгаданою групою була видрукувана програмно-виборча листівка, яка протиставлялася крайнім радикально-націоналістичним гаслам і ґрунтовно підходила до основних організаційних потреб української меншини, що яскраво вирізнялося на тлі загального неспокою і терору, який влаштувала перед виборами і під час виборів група «Самостійність».

Під час проведення виборів у Народному домі дійшло до серйозного непорозуміння між окремими групами виборців. Цей конфлікт був припинений присутньою у залі поліцією. [...]

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. — С. 168—170.

Витяг із циркуляра Закарпатського крайкому Комуністичної партії Чехословаччини «За яку автономію борються комуністи?» (1938 р., червня 22)

[...] Комуністи ставляться за повне і якнайскоріше здійснення автономії Підкарпаття так, як її визначує Сен-Жерменський мировий договір і конституція Чехословацької республіки, хоч це ще не є докладне демократичне вирішення національного питання. Це означає:

Боремося за автономію, яка дала б найширші демократичні права і свободи підкарпатському народові: аби народ демократичними, прямо пропорційними виборами вибрав автономний сойм, аби автономний сойм мав права назначувати і суспендувати всіх урядників, аби автономний сойм мав права вирішувати всі господарські, соціальні і культурні питання підкарпатського народу. Аби були розширені права окружних і сільських заступництв, а то так, аби в окружних заступництвах були лише ті члени, яких вибирає народ голосуванням, аби права окружного начальника перейшли на окружне заступництво, а права нотаря — на сільське заступництво. Нотаріати аби були зрушені, а сільські заступництва щоб вибирали секретарів, які б виконували функцію нотарів і які б були відповідальними перед сільським заступництвом. Аби були розширені права сільських і окружних заступництв в справах господарських і фінансових. Аби було забезпечено якнайбільшу свободу організацій, зібрань, демонстрацій, страйків і преси. Одним словом, таку автономію, аби сам народ міг управляти своїм політичним життям.

Боремося за автономію, яка забезпечила би переведення великих господарських реформ: щоб великі природні багатства були використані для збагачення краю і його народу. Це означає, що влада дала достаточні суми на переведення великих інвестиційних робіт, аби було розбудовано промисловість в нашому краю, щоб наші робітники мали в себе дома порядочні заробітки, аби було переведено земельну реформу, аби було передано державні половини сільським громадам, аби держава дала належну допомогу для розвитку сільського господарства, для розвитку ремесла і торгівлі, аби було утворено крайовий банк, який давав би дешеві позички селянам, ре-

ремісникам, торгівцям і робітникам, аби було переведено віддовження селян, ремісників і дрібних торгівців, аби була переведена податкова реформа, аби податки платили головно багаті. Разом з цим щоб було вибрано демократичним способом промислову комору, лікарську комору, адвокатську комору, аби було утворено дирекцію залізниць, дирекцію пошт і телеграфів і всі інші кооперації, необхідні для суспільного життя підкарпатського народу.

Боремося за таку автономію, яка б забезпечила переведення далекосяглих реформ для ліквідації голоду і нужди підкарпатського народу: аби на Верховині було знищено голод, аби безробітні за увесь час безробіття одержували підпору, аби робітникам було збільшено платні, аби було розширено інститути для німих, глухих і сліпих, аби було забезпечено підпору старим, аби було побудовано достаточно лічниць і бідному населенню забезпечено лікування безплатно, аби було побудовано в нашому краю купелі, санаторії і т. д.

Боремося за автономію, яка забезпечила би культурний розвиток підкарпатському народові: аби було в достаточнім числі побудовано народних, горожанських і середніх шкіл [...] Аби було побудовано інтернати і щоб держава дала допомогу дітям бідних родичів, щоб вони могли здобути середню і вищу освіту. Аби в урядах урядувалося на мові тутешніх народів, аби до урядів на службу були в першу чергу взяті демократичного погляду домашні люди. Аби влада дала достаточної допомоги для переводжування господарських, ремісничих і інших спеціальних курсів. Аби було забезпечено допомогу для побудування будинків народної культури, для поширення кіно, для театрів, для видавання книжок, для утворення народних бібліотек, для читання лекцій про різні наукові, господарські і культурні справи. Аби далось достаточну допомогу для розвитку спорту і чужинецького руху. Аби було утворено крайову шкільну раду, яка підлягала б автономному сеймові і яка б дбала про всебічний культурний розвиток нашого народу. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 53—54.

Шифрована телеграма Міністра закордонних справ Угорщини угорському послу в Празі щодо передачі прикордонних територій Підкарпатської Русі до складу Угорщини (1938 р., жовтня 3)

[...] Венгерское правительство, придавая значение тому, чтобы переговоры с Чехословакией проходили в дружеской и мирной атмосфере, считает необходимым, чтобы были созданы некоторые предпосылки к созданию мирной атмосферы.

Исходя из этого, венгерское правительство призывает чехословацкое правительство незамедлительно провести следующие мероприятия:

[...]

4. В качестве символической уступки территории передать Венгрии 2—3 чехословацких пограничных города, которые должны быть заняты венгерскими войсками. На западе такими городами могут быть Комарно, или Парканьнана, или Ипойшаг, на востоке — железнодорожная станция Шаторальяуйхей, или Чоп, или Берегово. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 58.

Шифрована телеграма Міністра закордонних справ Угорщини угорському послу в Празі щодо необхідності проведення на території Підкарпатської Русі плебісциту (1938 р., жовтня 6)

Соблаговольте предупредить Берталана, чтобы он ни в коем случае не поддавался обещаниям чехов и безоговорочно стоял на прежних позициях, то есть на самоопределении с плебисцитом. Особо обратите его внимание на то, что если они не присоединяться к нам, а территории с венгерским населением будут отторгнуты, то в этом случае сложатся невыносимые для них экономические условия. Если же они присоединятся к нам, то эти вопросы можно будет решить в дружественном духе, с учетом их интересов. Плебисцит за автономию в рамках Венгерского государства — это единственное разумное решение для русин.

Венгерская сторона разработала большую программу: сооружение огромных водохранилищ с многомиллионными ассигнованиями и вообще большие капиталовложения в промышленность.

Если по каким-либо причинам возникнут трудности в отстаивании этой позиции, то Берталан при всех обстоятельствах должен приехать в Пешт. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 59.

Маніфест Першої Української Центральної Народної Ради з вимогами до владних структур Чехословаччини (1938 р., жовтня 21)

[...] Від нашої влади вимагаємо наступне:

1. Забезпечення дотеперішніх границь проти Мадярщини і Польщі, прилучення цілої Земплинщини і шариських та спиських округ з нашим населенням до Підкарпаття.

2. Вимагаємо негайного виготовлення й ухвалення конституції нашого краю.

3. Вимагаємо проведення виборів до нашого парламенту (сойму).

4. Наша народна мова (українська, або, як кажуть, малоруська) мусить бути державною мовою (язиком), якою мають видавати закони і розпорядки та якою мають урядувати суди, всі державні і публічні уряди.

5. Наші свята (греко-католицькі і православні) мусять бути святами державними.

6. До державної служби ніхто не може бути прийнятий, хто не є членом нашого народу.

7. Вимагаємо усунення всіх урядовців, які прогрішилися проти нашого народу.

8. Вимагаємо скасування всіх чеських і словацьких шкіл на нашій землі, де для цього нема законної підстави.

9. Вимагаємо розв'язання всіх політичних партій. Натомість український нарід створить могутнє Національне Об'єднання.

10. Вимагаємо співпрацю з Німеччиною в політиці заграничній і господарській і на кожному полі.

11. Вимагаємо перебрання у свої руки всіх грошових, промислових, торговельних, господарських і соціальних установ, які свої осередки (централі) мають поза Підкарпаттям.

12. Вимагаємо працю для населення і з тією метою вибудування залізниць з Ужгорода до Мукачева, з Перечина через Сваляву до Хуста, з Малого Березного до Пряшова і Маргецан. Також вибудування державної дороги з Перечина до Хуста і з Волосянки до Ясіня.

13. Вимагаємо розбудову всякого промислу, фабрик, електрівень, і радіостанції.

14. Вимагаємо віддовження селян і робітників, застановлення всяких екзекуцій і ліцитацій, забезпечення Верховини хлібом, вільної торгівлі збіжжям, мелаєм (кукурудзою) і побудування для тої цілі магазинів на Верховині.

15. Вимагаємо ревізію земельної реформи і дальшого негайного переведення земельної реформи на державних і латоричанських землях.

16. Вимагаємо негайне перенесення соляних млинів з Оломовца на Підкарпаття. [...]

20. Вимагаємо заснування свого університету для Підкарпаття і також інших високих шкіл. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 75—77.

Привітальний лист Генеральної управи Українського національного козацького руху уряду Підкарпатської Русі (1938 р., жовтня 25)

Віковий гніт неволі та чужого панування над Великим Українським Козацьким Народом від Карпат до Кубані — стався, хоч і частично, але розбитим сьогодні на споконвічній підкарпатській Українській козацькій Землі.

Тут на Підкарпаттю, на західному стикові Великої Української Козацької Нації, нащадки великих і славетних прадідів [...] водимі славними вождями та борцями за честь і славу України, 8-го жовтня 1938 року відбуду-

вали, під їхнім проводом, Карпатоукраїнську Козацьку Державу та проголосили свій український Уряд.

З цієї важливої та великої історичної нагоди, ми Українські Вільні Козаки (Український Національний Козацький Рух УНАКОР) засилаємо Карпатоукраїнському Козацькому Народові, його Президентові та Урядові наші найщиріші поздоровлення та найсердечнійші побажання до успіху в праці, яка має стати основою до відбудови ЄДИНОЇ СОБОРНОЇ САМОСТІЙНОЇ ВЕЛИКОДЕРЖАВНОЇ УКРАЇНИ.

Засилаючи ці наші поздоровлення й побажання, ми одночасно свідчимо про наше бажання стати до найщільнішої співпраці з Урядом Карпатської України, яко нашим національним урядом! [...]

[...] ми, Українські Вільні Козаки, [...] заявляємо, що нашим прагненням не є осягнення урядових посад, не є творення авантюр і інтервенцій чи революцій проти своїх національних урядів, а є якийсь намір стати на допомогу кожному законному українському національному урядові нашою національно-патріотичною працею!

Ми хочемо, аби тяжкі наслідки 1917—20 років Україна не тільки забула, але в майбутньому їх і оминула!

Ми бажаємо виплекати посеред нашого поневоленого й покаліченого народу ту національну козацьку свідомість і гордість, яку викликає націонал-соціалізм в Германії та фашизм в Італії!

Ми воліємо дати Українській Козацькій Державі оден з найголовніших фундаментів її міцности й тривалости тобто: — модерне реєстрове Козацьке Військо, збудоване на засадах лицарських традицій Козацької України, де честь козацького жупана й Батьківщини зрослися би в одно ціле, як то приміром є в Німеччині й Італії та посеред ин. модерних національних державних народів світу!

Ми прагнемо дати Україні таку ж саму свідому й організовану національно-політичну армію, якою приміром є в Германії СА СС і молодь, а в Італії фашистська міліція й Баліла, та на яку в Україні міг би спертись кожен національний уряд і яка би оговорила той моноліт національно-державної свідомости в народі, чого у нас бракувало! [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 79—80.

Звернення Крайового проводу Організації українських націоналістів і Української військової організації Закарпаття до населення краю, Буковини та Бессарабії (1938 р., жовтня бл. 25)

ВІД РУК ДО РУК! ВІД ХАТИ ДО ХАТИ!

Український Народе! Українські Націоналісти!
Під сучасний момент переживає Україна найтяжчі хвилі поневолення!
На всіх просторах українських земель горять гетакомби жертв!

На наше українське Закарпаття простягають свої лапи мадяри, поляки і циганська банда румунів.

У відповідь ми їм кажемо: геть свої брудні лапи, бо Закарпаття було, є й буде українське!

Залежно від того, як тепер поставимося, така буде наша майбутність.

Тому кидаємо заклик: Під сучасний момент кожний клаптик української землі — то фортеця українства.

Тому, передовсім, Українські землі під Польщею, а також Буковина й Бессарабія мусять дати зі свого боку всі свої сили для підготування хвилі великого зриву цілого українського Народу!

Геть з московським окупантом, геть з польським дикунством та румунським постолом!

Хай живе Соборна Україна!

Хай живе Українська Національна Революція!

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 81–82.

Маніфест автономного уряду Карпатської України з приводу рішення Віденського арбітражу про перерозподіл території краю (1938 р., листопада 3)

Ми, Уряд Карпатської Русі, яку великодержави, що встановили остаточні границі дня 2 листопада 1938 р. у Відні, назвали її природно Карпатською Україною, звертаємося в цю вирішальну хвилину з гарячим закликом до вас, браття і сестри.

Відірвання споконвічних наших городів Ужгорода й Мукачева від Карпатської України — це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої рани здобуто українську державну самостійність. Цей важкий удар, що стрінув нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія.

Супроти нового стану речей, столицю нашої країни переносимо з забраного Ужгорода до Хуста, до того міста, в якому 21 січня 1919 року проголошено перше бажання нашої самостійності.

Ми рішили взятися за історичний труд будови нашої обкроєної, однак до самостійності піднесеної країни.

Між вами ходять агенти чужих інтересів, що застрашують вас, що ми на нашій обкроєній землі не зможемо жити, бо не буде з чого жити й на чім працювати. [...]

Ви повинні це знати, що наші вороги хотіли забрати всі скарби нашої землі, які забезпечать нам краще життя.

До розбудови нашої країни маємо забезпечені услів'я, тобто капітал і працівні сили, що допоможуть вашій владі повести вас до кращої будучності.

Наша самостійна держава дає нам не тільки культурну і політичну свободу, але й забезпечує також для нас хліб і працю. Вже цього року приступимо до будування нових доріг і залізниць. Закликаємо вас усіх, свідомих братів і сестер, щоб ви на початках нашої самостійності показали себе гідними свободи й помагали владі в розбудові нашої держави.

Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьогодні викликували між нами вороги нашого народу.

Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку нашої держави. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 93—94.

Звернення Міністерства внутрішніх справ Підкарпатської Русі до окружних урядів з приводу створення Організації Народної оборони «Карпатська Січ» і сприяння в її роботі (1938 р., листопада 10)

Рішенням тут. (ешнього) міністерства з дня 10. XI. 1938 чис. 372/38 були затверджені по згоді з паном предсідником правительства Підкарпатської Руси статути організації Народної Оборони «Карпатська Січ» з осідком в Хусті, а з кругом ділення на цілу Підкарпатську Русь.

Згідно § 2 того статуту ціллю товариства є оборона державних та національних інтересів Підкарпатської Руси та плекання оборонного духа в українськім-руськім громадянстві того краю, поборювання протидержавної пропаганди і всестороння підтримка правительства Підкарп. Руси, зокрема, удержування ладу та безпечності.

З огляду на це, що товариство має за завдання переводити консолідаційну працю для привернення та удержання ладу та спокою і скріплення державної думки, взиваю всі уряди, щоб і вийшли на встрічу діяльности того товариства, в законних рамках підтримували єго чинність та з тим товариством та складовими єго організаціями т. зв. «відділами» співпрацювали. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 103.

Телеграма Української Народної Ради президенту Чехословаччини про назву автономного краю (1938 р., листопада 17)

[...] Є неспірним, що наш народ є народом українським, а не русским то є великорусским. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності. Українська Народня Рада, яка проголосила р. 1919 прилучення нашого народу до республіки, як народна репрезентантка українського населення в інтересі консолідації та спокійного розвитку цього краю, домагається, щоб в новій конституції була ужита урядова назва цього краю: Карпатська Україна. Тим буде нещасне язикове питання раз на все вирішене. Домагаємося того і тому, бо під плащем руськості провадилася та провадиться протидержавна чинність та мадярська іредента.

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 110—111.

Із Закону «Про повний зміст приписів про автономію Підкарпатської Русі» (1938 р., грудня 12)

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗМІНА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ГРАМОТИ

ГЛАВА I

Загальні положення

§ 1

(1) Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки.

(2) Остаточну назву автономної території південнокарпатських русинів визначить закон сойму Підкарпатської Русі.

§ 2

(1) Офіційну та викладацьку мови на території Підкарпатської Русі визначить закон сойму Підкарпатської Русі. [...]

(3) Мовні права, забезпечені меншостям у договорі між великими та союзними державами і Чехо-Словацькою Республікою, підписаному у Сен-Жерменен-Ле 10 вересня 1919 р., залишаються недоторканими.

§ 3

На території Підкарпатської Русі крайова належність установлюється законом. Умовою набуття крайової належності є право на проживання в будь-якому селі Підкарпатської Русі. Державна належність набувається автоматично через крайову належність.

ГЛАВА II

Законодавча влада

§ 4

(1) Національні Збори виконують законодавчу владу для цілої території Чехо-Словацької Республіки у питаннях:

1) конституційної грамоти, її складових частин, а також і в питаннях, які регулюють діяльність спільних законодавчих, урядових та виконавчих органів;

2) стосунків Чехо-Словацької Республіки із закордоном, оголошення війни та укладання миру, торговельної і тарифної політики, експорту та імпорту;

3) національної оборони;

4) державного громадянства, еміграції, імміграції, подорожніх паспортів;

5) валюти, мір та ваг, патентів, охорони зразків і охоронних знаків, вимірювання та картографії;

6) митниць;

7) транспорту;

8) пошти, телекомунікації, поштової ощадної каси і чекової служби;

9) спільного бюджету, спільного заключного рахунку, державного боргу і схвалення позик на спільні потреби держави та їх використання;

10) податків, мит та сплат, якщо вони, згідно з § 18 цього закону, йдуть на покриття загальнодержавних видатків;

11) монополій, спільних державних підприємств, установ та організацій. Виняток утворюють державні ліси та маєтки, гірничі і металургійні підприємства, лазні, власність та керування якими переходять на той край, на території якого вони знаходяться;

12) правове врегулювання господарських та фінансових питань, які потрібні для забезпечення однакових конкурентних умов підприємницької діяльності.

(2) На підставі згоди сойму Підкарпатської Русі, Національні Збори можуть у конкретних випадках вирішувати й інші спільні питання.

§ 5

(1) До чинності ухвал Національних Зборів у справі зміни конституційної грамоти і взагалі конституційних законів, якщо б ця зміна стосувалася державноправового положення Підкарпатської Русі треба, щоб більшість, визначена в конституційній грамоті, містила в собі і відповідну кваліфіковану більшість членів палати депутатів, обраних на території Підкарпатської Русі. [...]

§ 6

Члени обох палат Національних Зборів, обрані на території Підкарпатської Русі, мають право голосувати лише у випадках ухвалення справ, наведених у § 4 цього закону.

§ 7

(1) Закон, ухвалений Національними Зборами у справах, наведених у § 4 цього закону, відноситься до Підкарпатської Русі лише тоді, якщо про це в ньому виразно наведено.

(2) У такому випадку закон має бути опублікований у первісному тексті мовою Підкарпатської Русі.

§ 8

У постійному комітеті, як члени так і їхні заступники, будуть пропорційно представляти членів обох палат Національних Зборів, обраних на території Підкарпатської Русі.

§ 9

(1) У всіх справах, що не наведені у § 4 цього закону, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує сойм Підкарпатської Русі, обраний загальним, прямим і таємним голосуванням з принципом пропорційного представництва.

(2) Сойм Підкарпатської Русі ухвалить конституцію Підкарпатської Русі у межах правового ладу Чехо-Словацької Республіки.

(3) Зміну території Підкарпатської Русі, згідно з § 33 конституційної грамоти, можна здійснити тільки за згодою двотретинної більшості сойму Підкарпатської Русі.

(4) До міжнародних договорів, які належать до культурних, віросповідних та господарських питань, винятково підкарпаторуських і які належать у розумінні абз. 1 до компетенції Підкарпатської Русі, необхідна згода сойму Підкарпатської Русі. [...]

ГЛАВА III

Урядова та виконавча влада

[...]

§ 11

(1) Урядову та виконавчу владу на території Підкарпатської Русі у справах, наведених у § 4 цього закону, виконують органи Чехо-Словацької Республіки, крім справ, наведених у § 4, абз. 1, пп. 4, 6, 7, 8, 10 і 12 цього закону.

(2) На підставі взаємного порозуміння відповідних міністерств у конкретних випадках можна регулювати спільні питання.

§ 12

(1) У рішеннях центрального уряду республіки та в підписанні його актів члени уряду Підкарпатської Русі братимуть участь лише тоді, якщо йдеться про справи, що стосуються Підкарпатської Русі.

(2) Якщо урядовий розпорядок [...] стосується Підкарпатської Русі, його підпише щонайменше один член уряду, який представляє Підкарпатську Русь.

§ 13

(1) Службовці центрального державного управління на території Підкарпатської Русі прийматимуться на службу переважно з числа місцевого населення Підкарпатської Русі.

(2) До спільних центральних установ, закладів та підприємств буде прийнята кількість населення Підкарпатської Русі, яка відповідає кількості її місцевих жителів.

(3) На території Підкарпатської Русі буде розміщено контингент військових частин всіх родів військ та служб, що відповідає кількості її населення. Місцевих жителів Підкарпатської Русі буде відряджено переважно до тих військових частин, які розміщені на її території і підпорядковані відповідному командуванню Підкарпатської Русі.

§ 14

(1) Підкарпатській Русі, її установам і органам, забезпечується пропорційне представництво у всіх спільних центральних установах, радах, комісіях, комітетах і т. ін.

(2) Підкарпатській Русі, її установам і органам забезпечується пропорційне представництво у міжнародних організаціях, уніях, радах, комітетах, комісіях і т. ін., в яких Чехо-Словацька Республіка отримала або отримає представництво.

§ 15

[...]

(3) Ведення господарства державних транспортних підприємств [...] регулюється за принципом, що Підкарпатська Русь веде господарство самостійно та за свій рахунок.

(4) Справи загальнодержавного та спільного інтересу будуть вирішуватися порозумінням відповідних органів. З цією метою можна утворити і спільні органи.

(5) Урядову і виконавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує уряд Підкарпатської Русі, відповідальний перед соймом Підкарпатської Русі.

§ 16

Судову охорону проти адміністративних органів Підкарпатської Русі у питаннях, які належать у розумінні § 15 цього закону до їхньої компетенції, надає у вищому адміністративному окрузі вищий адміністративний суд у Празі, в сенаті, що визначений для Підкарпатської Русі.

ГЛАВА IV

Судова влада

§ 17

(1) Судочинство на території Підкарпатської Русі виконують суди, утворені на цій території. У вищому адміністративному окрузі надає охорону вищий суд у Брні, в сенаті, що визначений для Підкарпатської Русі.

(2) Всюди, де четверта глава конституційної грамоти говорить про врегулювання окремим законом, мається на увазі закон сойму Підкарпатської Русі. [...]

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Стаття I

(1) Адміністрація губернатора та віце-губернатора Підкарпатської Русі, канцелярія губернатора Підкарпатської Русі та губерніальна рада розпускаються. [...]

(4) Приписи закону про організацію політичного управління, які стосуються функції крайового президента, знову набирають повної чинності на території Підкарпатської Русі.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 306—312.

Розпорядження Міністерства культу, шкіл, народної освіти про вживання усіма службовцями на території Підкарпатської Русі української літературної мови (1938 р., грудня 23)

Розпорядженням правительства Підкарпатської Руси з дня 25 листопада 1938 чис. 23 державною мовою в країні Підкарпатської Руси була установлена мова українська (малоруська). Переведення цього розпорядження вимагає, щоб усі урядники на державній та громадській службі, в урядовім листуванні, а також у зносинах із патентами (сторонами) практично знали українську літературну мову, вимову та її правопис.

Щоб в усіх урядах була одностайність, МКШНО звертає увагу на помічну мовознавчу літературу і радить, щоб урядовці кожного уряду запізналися з відповідним її відділом. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 314.

Прохання Карпатської січі до Президії уряду Карпатської України про дозвіл на купівлю зброї (1939 р., січня 13)

Головна Команда Карпатської Січі в Хусті звертаєсь отсим з проханням до Хвальної Президії Влади Карпатської України о уділення позволення на закуплення зброї для Карпатської Січи.

Вишколення та виконування служби Січовиками є можливе лиш тоді, коли Січовики будуть озброєні. Головно це потрібно в більших селах та на пограничних містах, де час від часу занепокоюють наше населення зовнішні та внутрішні вороги Карпатської України.

Забезпечення порядку Карпатської України може заручити лише озброєна Карпатська Січ.

Надіємось на скоре вирішення нашого прохання.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 316.

Лист коменданта Карпатської січі до Міністра внутрішніх справ Карпатської України про співпрацю відомств у справі призначення службовців до жандармерії і фінансової сторожі (1939 р., січня 30)

Команда ОНО «Карпатська Січ» в Хусті пропонує хвальному міністерству свою співпрацю в справі стягнення опіній на прохання й прийняття до жандармерії і фінансової сторожі.

Співпраця має виглядати так: Міністерство Внутрішніх Справ повідомляє Команду ОНО «Карпатська Січ» про прохання, які вплинули з поданням генералій патентів. Команда прослідкує моральну сторінку патента своїм апаратом і про вислід доходження повідомлення міністерства. На основі поданих опіній міністерство буде могти рішити позитивне чи негативне прохання патента.

Наведений спосіб поступування є нині одинокий, який дозволяє засягнути про патента правдиві і не фальшовані інформації. При приниманню кандидатів до жандармерії і фінансової сторожі йде в першу чергу про їх відношення до уряду. На об'єктивність зі сторони існуючих органів безпеки саме у тому відношенню не приходиться рахувати.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 319.

З листа громадського діяча Є.Вирового українському емігранту-меценату з США Г.Лисюку-Каленику про Карпатську Україну та можливість ведення там бізнесу (1939 р., лютого 9)

[...] З Карпатською Україною справа стоїть як була — чи то бізнес чи політика, великого розгону не можуть мати, мусять з останніх сил тягтися, щоб піднести себе бодай на європейський людський рівень, од якого вони ще дуже далекі. Планувати щось на широку скалю аж поза хмари, це значить раніш чи пізніш загрузнути або скрахувати, бо, як кажу, великого розгону не має. Можна приїхати і вгатити хоч і 100 тис. доларів чи на шляхи, чи на будови, а поїхати без сотика. Це не значить, що не треба нічого планувати й нічого не треба робити, навпаки, треба напружити всі сили, щоб якнайбільше зробити, але не залітати позахмари і не будувати попід небо, а звичайні собі людські маленькі хати, щоб не жити разом з свинями й телятами як у хлівах без повітря, серед смороду й паршів. На Закарпатті все треба, та тільки ні на що нема грошей.

Само собою, національне значіння Карпатської України для української справи колосальне, і через те всі українці зобов'язані помагати із всіх сил, щоб Карпатська Україна вив'язалася з свого тяжкого початку якнайкраще, а це значить тільки одно: давати, давати й давати грішми й працею, словом і ділом, хто де чим як може серед своїх і серед чужих туди якнайбільше, не сподіваючись ніякої заплати і ніяких зисків, аж як з цієї малої України виросте Україна більша, ширша й багатша, то тоді будуть і прибутки і розмах і сила [...]

[...] Багато українців подуріло і думають, що Німеччина думає про Україну, щоб її на ноги поставити, а Німеччина думає, як і всі розумні люде на світі, тільки про себе, про Німеччину і коли по дорозі їй і Україна може пригодитися, то.цікавиться і Україною. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 584—585.

Заклик Президії влади Карпатської України до громадян своєчасно сплачувати державні податки (1939 р., березня 2)

Територіальні страти відступленням частини нашої землі Мадярщині ослабили нас економічно, але не знищили.

Наша земля буде жити далі, бо це наша воля.

Побудуємо нові залізниці, нові дороги і тим забезпечимо господарську розбудову всіх наших сіл і міст. Побудуємо потрібні лічниці (шпиталі), старобниці, сиротинці та інші соціальні інституції.

Добудуємо наше шкільництво, яке буде запорукою дальшого культурного розвитку нашої землі. Заложимо промислові підприємства для використання природних багатств нашої землі та забезпечимо роботу працюючому народу. Переведемо повну земельну реформу на полевих і лісових господарствах.

Вибудуємо на основі важних законів нову та ощадну державу і самоуправну адміністративу. Переведення всіх цих завдань та дальших пильних праць буде, однак, коштувати гроші, про які мусимо постаратися самі після законів о податках та оплатах.

Фінансові уряди будуть управляти всіми фінансовими ділами в межах законів на основі найвищої справедливости.

Всі податники дістануть у всіх фінансових урядах ясні інформації про свої податкові та сплатні справи; їх права та охорона будуть за кожних обставин респектовані.

Не чекайте, однак, щоб Вас напоминали. Платіть добровільно готівкою у своїх податкових урядах, сільських та районних нотаріатах або поштовою щадницею. Хто заплатить всі недоплати сейчас, будуть йому дані полегші. Пам'ятайте, що платите собі, будуєте для себе. Докажіть світу, що хочете вільно жити, що хочете працювати для утримання самостійности Карпатської України, що знаєте боротися за свою свободу і виконанням фінансових обов'язків для своєї щасливої будучности та будуччини своїх дітей.

Свій патріотизм та лояльність до нової і власної держави доказуйте добровільним та завчасним заплаченням податків та оплат. Плачення податків — це підтримка боротьби за свободу та незалежність, неплачення то — шкідництво, саботаж. Торговці, ремесельники та промисловці. Докажіть особливо Ви сповненням всіх даньових та оплатних зобов'язань своє щире державотворче відношення до свобідної Карпатської України. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 265—266.

Витяг із доповіді Й.В.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) про Карпатську Україну (1939 р., березня 10)

[...] Характерен шум, который подняла англо-французская и североамериканская пресса по поводу Советской Украины. Деятели этой прессы до хрипоты кричали, что немцы идут на Советскую Украину, что они

имеют теперь в руках так называемую Карпатскую Украину, насчитывающую около 700 тысяч населения, что немцы не далее, как весной этого года присоединят Советскую Украину, имеющую более 30 миллионов населения, к так называемой Карпатской Украине. Похоже на то, что этот подозрительный шум имел своей целью поднять ярость Советского Союза против Германии, отравить атмосферу и спровоцировать конфликт с Германией без видимых на то оснований.

Конечно, вполне возможно, что в Германии имеются сумасшедшие, мечтающие присоединить слона, т. е. Советскую Украину, к козявке, т. е. к так называемой Карпатской Украине. И если действительно имеются там такие сумасброды, можно не сомневаться, что в нашей стране найдется необходимое количество смирительных рубах для таких сумасшедших. [...] Но если отбросить прочь сумасшедших и обратиться к нормальным людям, то разве не ясно, что смешно и глупо говорить серьезно о присоединии Советской Украины к так называемой Карпатской Украине? Подумайте только. Пришла козявка к слону и говорит ему, подбоченясь: «Эх ты, братец ты мой, до чего мне тебя жалко [...] Живешь ты без помещиков, без капиталистов, без национального гнета, без фашистских заправил, — какая ж это жизнь [...] Гляжу я на тебя и не могу не заметить, — нет тебе спасения, кроме как присоединиться ко мне [...] Ну что ж, так и быть, разрешаю тебе присоединить свою небольшую территорию к моей необъятной территории...» [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 273.

Лист Прем'єр-міністра уряду Карпатської України дипломатичній місії США в Празі про проголошення незалежності Карпатської України (1939 р., березня 14)

В моїй компетенції повноважного заступника Карпатської України маю честь повідомити Вашу Ексцеленцію про наступне:

Після того, як Словаччина проголосила повну незалежність, Чехо-Словацька республіка перестала існувати. Тому Карпатська Україна проголосила себе повністю незалежною на основі Мюнхенських рішень, які торкаються права самовизначення карпато-українського народу, так само як і завдяки Віденському арбітражу.

Карпато-український народ жадає Вождя німецької нації та уряд німецької держави не відмовити у виявленню їхнього суверенного захисту незалежної Карпатської України.

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 276—277.

З тексту Конституційного закону про державну незалежність Карпатської України (1939 р., березня 15)

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя та жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півколі, чотири сині та три жовті смуги у правому півколі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна».

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Волошин А. Твори.
Ужгород, 1995. — С. 384.

З листа Прем'єр-міністру Угорщини з пропозиціями щодо облаштування державного життя на Закарпатті (1939 р., липень)

Донесення про становище на Підкарпатті. У зовнішньополітичному відношенні, в зв'язку з сусідством Підкарпаття з росіянами, тобто комуністами, слід рахуватись з їх величезним впливом. Здобути Підкарпаття не було трудно, але його треба і вдержати, і якраз тому я коротко вкажу на ті пункти, по яких треба негайно поліпшити становище.

І. Питання політичного характеру

1. Питання про здійснення обіцяної автономії дуже актуальне.

2. Проект автономії маю щастя додати, але неповний. У всякому разі, важливо в першу чергу, щоб Підкарпаття зі своєю автономією в рамках Угорщини становило з нею назовні одну цілу єдність, але у внутрішньо адміністративному відношенні Підкарпаття само вирішувало б свої адміністративні справи. Значить, до Національних зборів Підкарпаття слід негайно призначити вибори. Депутати, обрані до Національних зборів Підкарпатської території, обирають і направляють депутатів у Будапештський парламент. Громадськість Підкарпаття це вирішення визнала б найраціональнішим.

3. Оскільки мова може бути й про інші вибори, тільки місцеві, підкарпатці, які знають народну мову, можуть бути обрані.

4. Більша частина службовців, що направлена на роботу на Підкарпаття з Угорщини, не знає народної мови і не намагається, всупереч урядовому розпорядженню, протягом одного року вивчити угро-руську мову. Більшість угорських службовців висміює угро-руську мову і надзвичайно грубо

поводиться з людьми. В багатьох випадках таврують назвою ірредентиста того, хто заговорить угро-руською мовою.

5. Місцевих підкарпатських службовців стільки попереводили на роботу в Угорщину, що в адміністрації і державних установах вже ледве знайдеться угро-руський службовець. Звичайно, в такий спосіб національну проблему не можна вирішити.

[...]

IV. Питання про кадри

1. У державних установах керівні посади займають невідповідні люди. Напр., Демко Михайло напівінтелігент, простий вчитель, призначений фінансовим міністерським радником, незважаючи на те, що він для цієї посади не має ніякої відповідної освіти. Возарі Аладар призначений урядовим радником, теж не має відповідної освіти, і нарешті Марина Дюла став на чолі шкільних справ, тоді як він навіть і уявлення не має про керівництво школами, і якраз під його керівництвом між учителями та в шкільних справах виникли великі ускладнення.

2. Релігійні занепокоєння. В православних колах під час диктаторського керівництва Марини виникло велике незадоволення, що можна теж пояснити його незнанням справи.

3. Багато українців і січовиків ще й тепер відіграють керівну роль.

4. Колишнім добрим службовцям не дали відповідних посад, навпаки, понизили їх в посаді, і це тоді, коли таким, як Демко, Возарі та Бодакі дали посади не за освітою, і вони панують по-диктаторськи.

5. Перевірки. Під час перевірок багатьох дуже ущемили, причому зовсім надійних, щодо минулого яких не може бути ніякого сумніву, а тих, які в минулому найбільш вороже ставились до Угорщини, зараз ще й відзначають.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 326—328.

РОЗДІЛ X

УКРАЇНА
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

З листа М.Антоновича до батьків про зацікавленість серед німецьких урядових кіл гетьманським рухом у зв'язку з можливим німецько-польським збройним конфліктом (1939 р., травня 25)

[...] В німецьких газетах донедавна (українці орієнтуються трохи повільніше) нема майже нічого проти Совдепії — зате ціла купа нападів на Польщу. Отже, Скоропадський, що досі не був антипольською фірмою, очевидно, за кожну ціну тепер хоче такою стати. Кому власне таке представлення справи потрібне — це досить ясно. Нас потребують, потребують проти поляків і тому неприємні негладкості останніх днів треба загладити. Націоналісти, задалеко заангажовані з Карпатською Україною, не можуть супроти неї взяти такого становища, і в силу реакції в своїх власних рядах проти останніх подій на наших найзахідніших околицях не зуміли снадно а рихле здобутися на відповідний сервілізм. Друге діло очевидно, що коли доходить до вірнопідданства, то тим жовтодзьобам і трусикам годі рівнятися з людиною, що на таких справах ще при царськім дворі собаку з'їла.

Та як би не було — шанси Павла IV (після Павлюка, Тетері і Полуботка) стоять зараз дуже високо. Може не без значіння тут і те, що крайові політичні групи заховуються як з найбільшою резервою супроти швабів і навіть Паліїв (правда це вже зо два тижні як я не бачив «Українських Вістей») був дуже здержаний. Зате паризьке «Українське Слово» починає зовсім недвозначну кампанію проти Німеччини. Це можна розуміти і як справдження пророцтва Коха, що українською справою по секрету тепер цікавитимуться значно більше, ніж це вилізатиме назовні [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 597.

Лист А.Гітлера Й.В.Сталіну (1939 р., серпня 21)

Господину И.В.Сталину

1. Я искренне приветствую заключение германо-советского торгового соглашения, являющегося первым шагом на пути изменения германо-советских отношений.

2. Заключение пакта о ненападении означает для меня закрепление германской политики на долгий срок. Германия, таким образом, возвра-

щается к политической линии, которая в течение столетий была полезна обоим государствам. Поэтому германское правительство в таком случае исполнено решимости сделать все выводы из такой коренной перемены.

3. Я принимаю предложенный Председателем Совета Народных Комиссаров и народным комиссариатом СССР господином Молотовым проект пакта о ненападении, но считаю необходимым выяснить связанные с ним вопросы скорейшим путем.

4. Дополнительный протокол, желаемый правительством СССР, по моему убеждению, может быть, по существу, выяснен в кратчайший срок, если ответственному государственному деятелю Германии будет предоставлена возможность вести об этом переговоры в Москве лично. Иначе германское правительство не представляет себе, каким образом этот дополнительный протокол может быть выяснен и составлен в короткий срок.

5. Напряжение между Германией и Польшей сделалось нестерпимым. Польское поведение по отношению к великой державе таково, что кризис может разразиться со дня на день. Германия, во всяком случае, исполнена решимости отныне всеми средствами ограждать свои интересы против этих притязаний.

6. Я считаю, что при наличии намерения обоих государств вступить в новые отношения друг к другу является целесообразным не терять времени. Поэтому я вторично предлагаю Вам принять моего министра иностранных дел во вторник, 22 августа, но не позднее среды, 23 августа. Министр иностранных дел имеет всеобъемлющие и неограниченные полномочия, чтобы составить и подписать как пакт о ненападении, так и протокол. Более продолжительное пребывание министра иностранных дел в Москве, чем один день или максимально два дня, невозможно ввиду международного положения. Я был бы рад получить от Вас скорый ответ.

Год кризиса. 1938—1939: Документы и материалы: В 2 т. Т. 2.
Москва, 1990. — С. 302.

Відповідь Й.В.Сталіна А.Гітлеру
(1939 р., серпня 21)

Рейхсканцлеру Германии господину А.Гитлеру

Благодарю за письмо.

Надеюсь, что германо-советское соглашение о ненападении создаст поворот к серьезному улучшению политических отношений между нашими странами.

Народы наших стран нуждаются в мирных отношениях между собою. Согласие германского правительства на заключение пакта ненападения создает базу для ликвидации политической напряженности и установления мира и сотрудничества между нашими странами.

Советское правительство поручило мне сообщить Вам, что оно согласно на приезд в Москву г. Риббентропа 23 августа.

Год кризиса. 1938—1939: Документы и материалы: В 2 т. Т. 2.
Москва, 1990. — С. 303.

З Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (1939 р., серпня 23)

Статья 1

Обе Договаривающиеся Стороны обязуются воздерживаться от всякого насилия, от всякого агрессивного действия и всякого нападения в отношении друг друга как отдельно, так и совместно с другими державами.

Статья 2

В случае если одна из Договаривающихся Сторон окажется объектом военных действий со стороны третьей державы, другая Договаривающаяся Сторона не будет поддерживать ни в какой форме эту державу.

Статья 3

Правительства обеих Договаривающихся Сторон останутся в будущем в контакте друг с другом для консультации, чтобы информировать друг друга о вопросах, затрагивающих их общие интересы.

Статья 4

Ни одна из договаривающихся Сторон не будет участвовать в какой-нибудь группировке держав, которая прямо или косвенно направлена против другой стороны.

Статья 5

В случае возникновения споров или конфликтов между Договаривающимися Сторонами по вопросам того или иного рода, обе стороны будут разрешать эти споры или конфликты исключительно мирным путем в порядке дружественного обмена мнениями или в нужных случаях путем создания комиссий по урегулированию конфликта.

Статья 6

Настоящий договор заключается сроком на десять лет с тем, что, поскольку одна из Договаривающихся Сторон не денонсирует его за год до истечения срока, срок действия договора будет считаться автоматически продленным на следующие пять лет.

Статья 7

Настоящий договор подлежит ратифицированию в возможно короткий срок. Обмен ратификационными грамотами должен произойти в Берлине. Договор вступает в силу немедленно после его подписания.

Документы внешней политики СССР.
1 января — 31 августа 1939 г. Т. XXII, кн. 1.
Москва, 1992. — С. 462.

Таємний додатковий протокол (пакт Ріббентропа — Молотова) до Договору про ненапад (1939 р., серпня 23)

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению к Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно Юго-Востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Документы внешней политики СССР.
1 января — 31 августа 1939 г. Т. XXII, кн. 1.
Москва, 1992. — С. 462—463.

Декларація Народних Зборів Західної України про возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (1939 р., жовтня 27)

Український народ в колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і грабунок. Польські пани робили все, щоб ополячити українське населення, заборонити навіть саме слово українець, замінивши його на слово «бидло» та «хлоп».

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали до навчальних закладів. Викоріняли рідну українську мову. Намагались знищити українську культуру. Все це неодноразово викликало бурю протесту, селянські постання проти колоніального режиму панівних верств панської Польщі.

Та кінчився час пригнічення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального радянського народу, за наказом Радянського уряду Червона Армія звільнила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

На вічах, зборах, мітингах він одностайно виявляє непохитну волю влитися в братню сім'ю народів великого Радянського Союзу та ввійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Адже тільки в Радянському Союзі, де влада належить робітникам і селянам, знищено експлуатацію людини людиною, здійснено взаємну допомогу народів в усіх галузях господарського і суспільного життя. Адже тільки в Радянському Союзі можливий для кожного народу повний розквіт національної культури — в повному смислі народної культури. Адже тільки в Радянському Союзі зникло почуття взаємного недовір'я між народами і замість національних чвар, культивованих буржуазією, зросла і зміцніла дружба народів.

Радянська влада і Комуністична партія створили всі умови для розвитку справді народної української радянської культури. Українська мова — державна мова. Сини і дочки народу Радянської України посідають керівні пости в усіх галузях політичного, господарського, культурного і суспільного життя. Для молоді Радянської України забезпечено цілковиту змогу вчитися, опановувати висоти науки на своїй рідній мові.

Народ Західної України це знає.

Українські Народні Збори, являючись виразником непохитної волі та прагнень народу Західної України, ухвалюють:

Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим злучити український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні збори висловлюють тверду впевненість, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задоволить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, під керівництвом Комуністичної партії більшовиків ішов шляхом до нового і щасливого життя.

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів та матеріалів. Київ, 1979. — С. 506—508.

Закон Верховної Ради СРСР про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і возз'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (1939 р., листопада 1)

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, заслухавши заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України, постановляє:

1. Задовольнити просьбу Народних Зборів Західної України і включити Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

2. Доручити Президії Верховної Ради призначити день виборів депутатів у Верховну Раду СРСР від Західної України.

3. Запропонувати Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

4. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки подати на розгляд Верховної Ради СРСР проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів та матеріалів. Київ, 1979. — С. 510.

Меморандум колишнього уряду Карпатської України до Міністра закордонних справ Німеччини І.Ріббентропа (1939 р., листопада 30)

Члени колишнього уряду Карпатської України поданим нижче мають честь звернути увагу Вашого превосходительства на нову ситуацію, що склалася через військову окупацію Східної Галичини [Західної України] Радянським Союзом. У силу цих обставин дозволимо собі внести конкретні пропозиції, метою котрих є оздоровлення політичної ситуації не тільки у Карпатській Україні, але й, у зв'язку з цим, також у Середній та Східній Європі.

Як відомо, у березні 1939 року територія Карпатської України була окупована угорськими військами. Окупація проводилась насильно, супроти волі всього населення Карпатської України.

Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядовців всякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась у вогнище напруги.

Підсумком приведених фактів, не говорячи вже про масові антиугорські демонстрації, є рух серед українського населення за приєднання Карпатської України до Радянського Союзу. Доказом цього служить постійне дезертирство з угорської армії солдатів української національності на територію, зайняту радянськими військами. Число їх з кількості всіх узятих становить набагато більше 50%. До того ж усе частіше трапляються випадки втеч у Радянський Союз української інтелігенції. На одній ділянці кордону між Карпатською Україною і землею, зайнятою радянськими військами, знесені прикордонні знаки, щоби дати можливість совєтам вступити на територію Карпатської України.

Угорський королівський уряд помітив більшовизацію Карпатської України і з метою придушення проявів симпатій населення до Радянського Союзу ввів, особливо у заселені українцями райони, велику кількість жандармерії, таємної поліції та військ.

Ці заходи угорського королівського уряду не змогли (також не зможуть і в майбутньому) придушити дружні до Радянського Союзу демонстрації, так як народ у будь-якому випадку бажає відокремитися від Угорщини і об'єднатися з будь-якою іншою державою, тільки не з Угорщиною. [...]

У результаті взаємних причин сусідство з Радянським Союзом буде продовжувати подальші ускладнення. Це в кінці кінців може мати наслідком військову інтервенцію з боку Радянського Союзу під приводом визволення братського народу Карпатської України. Така військова інтервенція закінчилася би, само собою зрозуміло, приєднанням Карпатської України до Радянського Союзу, тому що невелика угорська армія не змогла би протистояти радянським військам.

Які би наслідки мало таке приєднання Карпатської України до Радянського Союзу в політичному і стратегічному відношенні для Центральної та Південно-Східної Європи — зрозуміло кожному. За своїм географічним становищем і структурою території Карпатська Україна є для кожної держави ключовою позицією. Завоювання цією північною державою Карпатської України означало би для неї панівне становище над усім дунайським басейном через те, що пануванням над південними схилами Карпат мали би перевагу величезного стратегічного значення. Стратегічне панування у Карпатській Україні держави, що лежить від неї на північ, у сусідніх країнах викликало би, без сумніву, всеохопні політичні перевороти, наслідками яких би були небажані ускладнення.

З окупацією Карпатської України Радянським Союзом підпадуть під його вплив не тільки Угорщина, але й всі балканські держави. Тому теперішнє державне становище Карпатської України у складі Угорщини далі тривати не може, так як це означає небезпеку не лише для Угорщини, але й для всієї Середньої Європи.

Винятково важливим вирішенням ситуації, що склалася, є відокремлення Карпатської України від Угорщини. Беручи до уваги невелику площу і незначну кількість населення країни, найдоцільніше і найзручніше було би з'єднати Карпатську Україну у федерацію зі сусідньою Словаччиною, її населення споріднене українському. До того ж обидва народи на протязі тисячоліть розділили одну долю.

Само собою зрозуміло, що союз Карпатської України і Словаччини можливий у тому випадку, коли, крім згоди Словаччини, з боку Великої Німецької імперії на Карпатську Україну буде поширено гарантований захист. [...]

Оскільки окупація Карпатської України юридично не визнана ні Великою Німеччиною, ні Радянським Союзом, ні Італією, ніщо не завадить з цього приводу запропонованій зміні державного статусу Карпатської України. Технічне проведення відокремлення Карпатської України від Угорщини уряд Карпатської України пропонує здійснити у такий спосіб.

До остаточного врегулювання державного статусу Карпатської України її територія повинна бути зайнята німецькою армією. Для визначення державної приналежності Карпатської України провести плебісцит. За пропозицією уряду Карпатської України з допомогою плебісциту вирішити, чи залишиться Карпатська Україна в Угорщині, чи утворить зі Словаччиною федерацію. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1. Ужгород, 2009. — С. 316—320.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про затвердження Постанови РНК УРСР «Про штати обкомів і міськкомів партії західних областей України» (1939 р., грудня 29)

1. Відповідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 25 грудня 1939 р. встановити такі штати: Волинського, Дрогобичського, Львівського, Ровенського, Станіславського і Тернопільського обкомів КП(б) України [...]

2. Віднести по зарплаті Дрогобичський і Львівський обкоми КП(б)У до II-ої групи обкомів; Волинський, Ровенський, Станіславський і Тернопільський обкоми КП(б)У до III-ої групи обкомів.

3. Встановити штати Дрогобичського і Львівського міськкомів КП(б)У в кількості 35 відповідальних і 15 технічних працівників; Ровенського і Станіславського міськкомів в кількості 29 відповідальних і 10 технічних працівників; Луцького і Тернопільського міськкомів КП(б)У в кількості 25 відповідальних і 10 технічних працівників.

4. Віднести по зарплаті Дрогобичський і Львівський міськкоми КП(б)У до II-ої групи міськкомів; Луцький, Ровенський, Станіславський і Тернопільський міськкоми КП(б)У до III-ої групи міськкомів.

5. Утворити промислові відділи: в Волинському, Дрогобичському, Львівському, Ровенському, Станіславському і Тернопільському міськкомах КП(б)У в межах встановлених штатів.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1. Київ, 2009. — С. 331.

Постанова РНК УРСР про організацію наукових установ у західних областях УРСР (1940 р., січня 2)

З метою створення відповідних умов для розвитку наукової роботи в західних областях Української РСР Рада Народних Комісарів УРСР постановляє:

I. Доручити Президії Академії наук УРСР:

1) організувати в м. Львові відділи таких наукових установ Академії наук УРСР:

а) Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка,
б) Інституту мовознавства,
в) Інституту фольклору,
г) Інституту історії України,
д) Інституту археології,
є) Інституту економіки.

2) Організувати в м. Львові філіал бібліотеки Академії наук УРСР, передавши їй бібліотеки:
а) наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка,
б) наукового товариства «Осолінеум» і
в) Народного будинку.

3) Організувати в м. Львові науковий природознавчий музей, як базу для наукової роботи по вивченню флори, фауни та корисних копалень у західних областях УРСР.

II. Передати Академії наук УРСР природознавчий музей наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка і музей Дідушицьких.

III. Передати Академії наук УРСР для наукової роботи Карпатську астрономічну обсерваторію, яка знаходиться в урочищі «Долина Зелена», Станіславської області.

IV. Зобов'язати Львівський обласний виконавчий комітет забезпечити зазначені наукові установи Академії наук УРСР відповідними приміщеннями.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 359—360.

Постанова РНК УРСР про реорганізацію початкових і середніх шкіл на території західних областей України (1940 р., березня 4)

З метою підвищення культурного рівня населення західних областей України і здійснення загального навчання Рада Народних Комісарів УРСР постановляє:

1. Реорганізувати всі школи колишньої Західної України у відповідності з діючою системою освіти в СРСР, для чого:

а) так звану «Народну школу» І ступеня реорганізувати в початкову школу (4-річку), «Народну школу» II і III ступенів реорганізувати в неповну середню школу (7-річку);

б) гімназії і загальноосвітні ліцеї при них реорганізувати в середні школи (10-річки). Розподіл учнів цих класів по відділах скасувати;

в) загальноосвітні ліцеї, які існували окремо від гімназії, влити в середню школу.

Дозволити Народному комісаріату освіти УРСР в окремих випадках реорганізувати ліцеї в педагогічні училища з 3-річним строком навчання;

г) педагогічні ліцеї і ліцеї виховательок (для дошкільних закладів) реорганізувати в педагогічні училища з 3-річним строком навчання, допустивши об'єднання зазначених ліцеїв, залежно від місцевих умов, в один учбовий заклад з відділами шкільним і дошкільним. Семінарії виховательок реорганізувати в педагогічні училища з відділами шкільним і дошкільним.

2. Запровадити в усіх школах західних областей України безплатне навчання, переводячи всі школи на утримання держави по місцевому і республіканському бюджетах.

3. Доручити Народному комісаріату фінансів УРСР негайно розглянути річні кошториси зазначених вище учбових закладів, подані Народним комісаріатом освіти УРСР, і подати їх на затвердження Ради Народних Комісарів УРСР.

4. Запровадити навчання в школах західних областей України на рідній мові.

В школах з неукраїнською мовою навчання запровадити обов'язкове вивчення української і російської мов, а в школах з українською мовою — вивчення російської мови.

5. Запропонувати Народному комісаріату освіти УРСР після проведення зимових канікул 1939—1940 навчального року запровадити навчання в початкових, неповних середніх і середніх школах західних областей України за програмами і навчальними планами шкіл Української РСР.

6. Запровадити в усіх школах західних областей України спільне навчання хлопчиків і дівчаток в класах та школах.

7. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР у місячний строк провести перепис всіх дітей шкільного віку від 8 до 14 років і на основі підсумків перепису скласти план охоплення дітей загальним початковим навчанням з 1 вересня 1940 року.

8. Доручити Народному комісаріату освіти УРСР організувати спеціальні школи і класи для навчання неписьменних і малописьменних переростків віком від 12 до 16 років.

9. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР розробити і подати в місячний срок до Ради Народних Комісарів УРСР план організації в західних областях України дитячих будинків, дитячих садків і дитячих площадок.

10. Доручити Народному комісаріату освіти УРСР розробити і подати до 20 лютого 1940 р. Раді Народних Комісарів УРСР пропозиції з питань реорганізації професійних шкіл в технікуми, школи фабрично-заводського учеництва і професійні курси з попередньою передачею їх у відання відповідних народних комісаріатів.

11. Доручити видавництву «Радянська школа» і Сільгоспвидаву видати додатковий тираж підручників для шкіл західних областей України.

12. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР спільно з центральним комітетом спілки працівників початкових і середніх шкіл розробити і подати до 1 квітня 1940 р. Раді Народних Комісарів УРСР свої пропозиції щодо перепідготовки вчителів початкових і середніх шкіл та педагогічних учбових закладів західних областей України.

13. Запропонувати Народному комісаріату освіти УРСР організувати в кожному обласному центрі і в окремих великих містах річні курси підготовки вчителів для початкових і середніх шкіл.

14. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР з 15 березня 1940 р. організувати в Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Волинській, Тернопільській і Ровенській областях інститути підвищення кваліфікації вчителів.

Доручити Народному комісаріату освіти УРСР провести в 1940 р. в усіх західних областях України обласні і районні конференції та семінари вчителів.

15. Затвердити Інструкцію про порядок реорганізації шкіл в західних областях України, розроблену Народним комісаріатом освіти УРСР.

Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917—червень 1941 р. Київ, 1959. — С. 808—809.

З довідки відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У М.О.Бурмистенку про викладання мов у середніх і початкових школах України (1940 р., квітня 5)

На Украине, кроме украинских и русских школ, есть 2070 национальных школ, которые распределяются так: еврейских — 234, молдавских — 156, польских — 1093 и школ, в которых часть учеников обучается на русском языке, украинском, еврейском, молдавском и смешанных языках — 587.

В украинских школах дети обучаются трем языкам: украинскому, русскому (начиная со второго класса) и иностранному (начиная с пятого класса).

В русских — также трем языкам: русскому, украинскому (начиная со второго класса) и иностранному (начиная с пятого класса).

В национальных школах дети обучаются 4 языкам: родному языку, русскому (начиная с третьего класса), украинскому (начиная со второго класса), иностранному (начиная с пятого класса).

Отдел пропаганды и агитации ЦК КП(б)У считает, что в национальных школах на Украине (русских, молдавских, еврейских, польских) целесообразно начать изучение украинского и русского языков с четвертого класса, а изучение иностранных языков начать с VI класса, увеличив на изучение их большее количество часов.

Такая перестройка даст возможность ученикам национальных школ начинать изучение украинского и русского языков с крепкими знаниями основ родного языка.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1994. — С. 245—246.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про видачу зброї партійно-радянським і комсомольським працівникам західних областей УРСР» (1940 р., квітня 7)

1. Предложить Наркомвнуделу УССР немедленно принять от Военного Совета КОВО 1800 исправных револьверов из числа трофейного оружия и по 50 патронов к каждому, передаваемому штабом КОВО НКВД УССР,

согласно приказа Народного комиссара обороны СССР, для выдачи работникам западных областей УССР.

2. Предложить НКВД УССР выдать по одному револьверу и 50 патронов к нему следующим работникам западных областей УССР: первым, вторым и третьим секретарям обкомов КП(б)У, секретарям обкомов КП(б)У по кадрам и по пропаганде, председателям облисполкомов и заместителям председателей облисполкомов, первым, вторым и третьим секретарям райкомов, горрайкомов и горкомов КП(б)У, зав[едующим] отделами обкомов КП(б)У, председателям и заместителям председателей райисполкомов, председателям горсоветов, председателям райсоветов в городах, зав[едующим] райЗУ, райуполнаркомзагам, зав[едующим] райФО, облуполнаркомзагам, нач[альникам] облЗУ, зав[едующим] облФО, зав[едующим] облторготделов, первым и вторым секретарям обкомов комсомола.

3. Настоящее решение разослать всем обкомам КП(б)У.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 334—335.

Пропозиція Міністра збройних сил Угорщини Міністерству внутрішніх справ щодо звільнення українських службовців з роботи в установах Закарпаття (1940 р., червня 14)

Згідно таємних донесень, що надходять з Підкарпаття, там знову оживає українська антиугорська пропаганда. Встановлено, що цю течію здебільшого підтримують колишні чехословацькі службовці, прийняті потім на службу угорською державою, які у свій час були добре оплачуваним знаряддям підтримки чехословацького ладу і охоче утискували угорців.

Зараз їх підривна діяльність полегшується тим, що, будучи на державній посаді, вони можуть виступати як угорські державні службовці і в повній мірі можуть прикриватися захистом, яким вони користуються.

Таке становище зараз небезпечне з погляду національної оборони, а в майбутньому таїтиме в собі ще серйознішу небезпеку.

Особливо шкідливу діяльність проводять колишні чехословацькі службовці — українські, русинські працівники залізниць і пошти, які, маючи постійний зв'язок з населенням, можуть вільно поширювати підривні антиугорські ідеї, проводити шкідливу роботу.

Для боротьби проти цих небезпечних явищ є тільки один ефективний засіб: одержаний від чехословаків персонал негайно перевести в чисто угорські області, де б вони не мали ніякого ґрунту для своєї шкідливої діяльності.

Звичайно, в зв'язку з здійсненням цього виникнуть труднощі: відсутність достатньої кількості надійного угорського персоналу (для заміни звільнених), який би володів русинською мовою.

Але негайне переведення є невідкладним, тому що припинення підривної діяльності передових осіб послаблює силу української пропаганди.

На вищезгаданих і на інших ділянках загальна кількість службовців становить 400 чоловік. Можна сподіватися, що, розпочавши заміну, буде можливо крок за кроком провести повну заміну персоналу.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 335.

З листа М.Антоновича до своєї родини про міжнародне становище у зв'язку з приєднанням до СРСР країн Прибалтики, Північної Буковини та Південної Бессарабії (1940 р., червня 30)

[...] Не вірю, що большевики спиняться над Прутом (дурні би були). На Дністрі мали румуни вибудовані і добрі позиції і ріка сама по собі надається до оборони. Над Прутом кругом рівнина, на якій перевага в танках і кінноті, яку мають большевики, буде особливо велика. А що червоні старатимуться захопити можливо більше, поки ще німці заняті — в цьому тут всі переконані. Констернація тут взагалі повна і страх перед тим, що може ще зажадати Москва: чи займеться вона ліквідацією Румунії, чи представить ультиматум Мадярщині на Карпатську Україну.

Озлоблення на те, що Росія влізла на Балкани і свідомість того, що з нею ще доведеться порахуватись, тут загальне. Але з боку Кремля це незвичайно рафінований тяг, котрий спрямований на те, щоб посварити Італію з Німеччиною. Ця перша, очевидно, не зможе терпіти червоних під боком сфери своїх інтересів.

Історично беручи, дає до думання нікчемність буржуазно-національних держав. Там, де держава уміла поставитись, як у Фінляндії, там — врятувалися незалежність і честь. Але ніяка інша країна, із подібно організованих, ані не зуміла допомогти в свій час (хоч і над ними висіла та сама небезпека), ані тепер не вміє сама поставитись. [...]

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. — С. 619—620.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про затвердження штатів обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У новоутворених Аккерманської і Чернівецької областей на 1940 рік» (1940 р., жовтня 14)

1. Затвердити штати Аккерманського і Чернівецького обкомів КП(б)У в кількості 57 відповідальних і 21 технічних працівників в кожному обкомі, з віднесенням по зарплаті до 3-ї групи [...]

2. Затвердити штати Аккерманського міськкому КП(б)У в кількості 17 відповідальних і 6 технічних працівників і Чернівецького міськкому КП(б)У в кількості 21 відповідальних і 8 технічних працівників, з віднесенням по зарплаті до 3-ї групи; Ізмаїльського і Кілійського міськкомів КП(б)У, Аккерманської області в кількості 15 відповідальних і 5 технічних працівни-

ків; Сторожинецького і Хотинського міськкомів КП(б)У, Чернівецької області в кількості 11 відповідальних і 4 технічних працівників в кожному міськкомі, з віднесенням по зарплаті до 4-ї групи [...]

3. Затвердити штати райкомів КП(б)У:

а) по Аккерманській області: Болградського райкому КП(б)У в кількості 15 відповідальних і 4 технічних працівників, з віднесенням по зарплаті до 1-ї групи; Арцизького, Лиманського, Саратського, Новоіванівського, Тарутинського, Тузлівського і Татарбунарського райкомів КП(б)У в кількості 13 відповідальних і 3 технічних працівників, з віднесенням по зарплаті до 2-ї групи; Ізмаїльського, Кілійського, Манзирського, Ренійського і Старокозацького райкомів КП(б)У в кількості 11 відповідальних і 3 технічних працівники, з віднесенням по зарплаті до 3-ї групи;

б) по Чернівецькій області: Кельменецького і Заставнівського райкомів КП(б)У в кількості 13 відповідальних і 3 технічних працівники, з віднесенням по зарплаті до 2-ї групи, Вашківецького, Вижницького, Глибокського, Герцаївського, Кицманського, Новоселицького, Путильського, Садагурського, Секурянського, Сторожинецького, Хотинського і Чернівецького райкомів КП(б)У в кількості 11 відповідальних і 3 технічних працівники, з віднесенням по зарплаті до 3-ї групи [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 337.

Україна в плані верховного командування вермахту «Барбароса» (1940 р., грудня 18)

Германские вооруженные силы должны быть готовы разбить Советскую Россию в ходе кратковременной кампании еще до того, как будет закончена война против Англии. (Вариант «Барбаросса».)

Сухопутные силы должны использовать для этой цели все находящиеся в их распоряжении соединения, за исключением тех, которые необходимы для зашиты оккупированных территорий от всяких неожиданностей.

Задача военно-воздушных сил — высвободить такие силы для поддержки сухопутных войск при проведении Восточной кампании, чтобы можно было рассчитывать на быстрое завершение наземных операций и вместе с тем ограничить до минимума разрушения восточных областей Германии вражеской авиацией. Однако эта концентрация усилий ВВС на Востоке должна быть ограничена требованием, чтобы все театры военных действий и районы размещения нашей военной промышленности были надежно прикрыты от налетов авиации противника и наступательные действия против Англии, особенно против ее морских коммуникаций, отнюдь не ослабевали.

Основные усилия *военно-морского флота* должны и во время Восточной кампании, безусловно, сосредоточиваться против Англии.

Приказ о стратегическом развертывании вооруженных сил против Советского Союза я отдам в случае необходимости за восемь недель до намеченного срока начала операций.

Приготовления, требующие более продолжительного времени, если они еще не начались, следует начать уже сейчас и закончить к 15.5.1941 г.

Решающее значение должно быть придано тому, чтобы наши намерения напасть не были распознаны.

Подготовительные мероприятия высших командных инстанций должны проводиться исходя из следующих основных положений.

I. Общий замысел

Основные силы русских сухопутных войск, находящиеся в Западной России, должны быть уничтожены в смелых операциях посредством глубокого, быстрого выдвижения танковых клиньев. Отступление боеспособных войск противника на широкие просторы русской территории должно быть предотвращено.

Путем быстрого преследования должна быть достигнута линия, с которой русские военно-воздушные силы будут не в состоянии совершать налеты на имперскую территорию Германии.

Конечной целью операции является создание заградительного барьера против Азиатской России по общей линии Волга—Архангельск. Таким образом в случае необходимости последний индустриальный район, остающийся у русских на Урале, можно будет парализовать с помощью авиации.

В ходе этих операций русский Балтийский флот быстро потеряет свои базы и окажется таким образом не способным продолжать борьбу.

Эффективные действия русских военно-воздушных сил должны быть предотвращены нашими мощными ударами уже в самом начале операции. [...]

III. Проведение операций

А) Сухопутные силы (в соответствии с оперативными замыслами, доложенными мне).

Театр военных действий разделяется Припятскими болотами на северную и южную части. Направление главного удара должно быть подготовлено севернее Припятских болот. Здесь следует сосредоточить две группы армий.

Южная из этих групп, являющаяся центром общего фронта, имеет задачу наступать особо сильными танковыми и моторизованными соединениями из района Варшавы и севернее нее и раздробить силы противника в Белоруссии. Таким образом будут созданы предпосылки для поворота мощных частей подвижных войск на север с тем, чтобы во взаимодействии с северной группой армий, наступающей из Восточной Пруссии в общем направлении на Ленинград, уничтожить силы противника, действующие в Прибалтике. [...]

Группе армий, действующей южнее Припятских болот, надлежит посредством концентрических ударов, имея основные силы на флангах, уничтожить русские войска, находящиеся на Украине, еше до выхода последних к Днепру.

С этой целью главный удар наносится из района Люблина в общем направлении на Киев. Одновременно находящиеся в Румынии войска фор-

сируют р. Прут в нижнем течении и осуществляют глубокий охват противника. На долю румынской армии выпадет задача сковать русские силы, находящиеся внутри образуемых клещей.

По окончании сражений южнее и севернее Припятских болот в ходе преследования следует обеспечить выполнение следующих задач:

На юге — своевременно занять важный в военном и экономическом отношении Донецкий бассейн [...]

Все распоряжения, которые будут отданы главнокомандующими на основании этой директивы, должны совершенно определенно исходить из того, что речь идет о мерах предосторожности на тот случай, если Россия изменит свою нынешнюю позицию по отношению к нам.

Число офицеров, привлекаемых для первоначальных приготовлений, должно быть максимально ограниченным. Остальных сотрудников, участие которых необходимо, следует привлекать к работе как можно позже и знакомить только с частными сторонами подготовки, необходимыми для исполнения служебных обязанностей каждого из них в отдельности.

Иначе имеется опасность возникновения серьезнейших политических и военных осложнений в результате раскрытия наших приготовлений, сроки которых еще не назначены. [...]

Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки, документы и материалы. Т. 2.
Москва, 1973. — С. 86—89.

З вражень швейцарського консульського агента у Чернівцях про встановлення у місті радянської влади (1941 р., січня 20)

[...] О 10 год ранку 28 червня у Чернівцях ніхто ще не знав, візьмуть совіти місто чи ні. Були розмови про чотириденні переговори, але вже після 10 год прийшло повідомлення, що місто о 14 год буде передано совітам. Чиновники в суді та примарії були поставлені про це до відома о пів на 11 год, їм відразу надали у розпорядження потяги, а у місті почався страшний безлад, як у мурашнику, коли його потривожиш. [...]

Поліція, здавалось, після 12 год взагалі десь зникла, так само як і румунські військові, і близько 3 год по обіді не можна було побачити жодного охоронця чи військовослужбовця.

Між 11 та 12 год у місті почалася стрілянина. Якимось чином з в'язниці вийшли арештанти, проте деяких розстріляли, а інших знову запроторили до в'язниці.

Після 13 год декілька чернівецьких комуністів спробували пройтися з червоним прапором перед будинком дивізії, проте румунські солдати, які там перебували, почали в них стріляти і навіть декількох убили. Вони так і залишились лежати на вулиці, аж поки совітські війська близько 17 год не забрали їх геть. Більше нічого жахливого не сталося, оскільки дуже швидко була створена так звана служба безпеки.

Близько 16 год на всіх вулицях можна було побачити молодих хлопців віком 17—20 років з червоними пов'язками на рукавах. Спочатку було трохи лячно, але потім стало зрозуміло, що хлопці серйозно віднеслись до своєї справи і насправді стежили за порядком. [...]

На центральній площі, яка називається Рінгплац, близько 14 год почали збиратися люди, звідки вони від'їжджали зі своїм майном. Передача міста відбувалась перед мостом через Прут, десь на відстані 2 км від центральної площі. Ця церемонія тривала досить довго. Після 15 год під'їхали машини, згодом надійшли танки і так поступово утворився потік транспорту, який тривав 4 дні і 4 ночі. Малі та великі танки, що рухалися зі швидкістю 15—20 км/год, піднімалися вгору по Залізничній вулиці (Бангофштрасе), оскільки місто дуже гарно розташоване на височині.

Натовп, який переважно був прокомуністично налаштований, радів і кидав на дорогу квіти. Через певний час усе населення наважилося вийти на вулиці, по яким усе ще лязготіли танки, за ними рухалися змучена піхота і кіннота, яка мала гарне шкіряне вбрання, а коні виглядали добре доглянутими. Далі їхали польові кухні старого зразка, сучасного не бачив жодної, та вози з майном, які везли вгодовані коні та вантажівки. Велосипеди та увесь транспорт з кіньми були в дуже хорошому стані, а коні мали хорошу амуніцію. Позаду їхали також вантажні машини з найсучаснішими мітральєзами, чотири в ряд одна біля одної, машини Червоного хреста та вантажні машини з вояками. Це усе дійство тривало чотири дні і чотири ночі й наближалось у бік нового кордону, близько 40 км від Чернівців. [...]

А потім ці літаки, які постійно снували туди-сюди [...] Одного разу я за декілька хвилин нарахував їх близько 250. Чи це були ті самі літаки, чи надлітали все нові й нові, мені важко сказати, але очевидно, що совіти мали в своєму розпорядженні велику їх кількість. [...]

Таким чином, через Чернівці за чотири дні і чотири ночі промарширувала могутня армія і все, що до неї належало, різного виду важка та легка артилерія сучасного зразка. [...]

Військове управління цілий липень перебувало у Чернівцях і, хоча спочатку був оголошений військовий стан, населення було задоволене, оскільки управління здійснювалося у досить м'якій формі.

Це, правда, означало, що цивільне управління повинно було ще взяти на себе більше повноважень. І справді, воно поступово взяло цілковитий контроль у свої руки, і це виглядало так, ніби повільно закручують гайки, а потім їх знову трішки розкручують з тим, щоб пізніше ще сильніше закрутити і, таким чином, вже через рік без краплини волі, знесилені, усі опинилися у цій системі. Перш за все, це стосувалось заможних людей, промисловців та інтелігенції, які ніяк не могли вжитися у цю систему. [...]

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи).
Чернівці, 2007. — С. 203—210.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про факти роздування управлінських і обслуговуючих штатів у колгоспах УРСР і заходи по ліквідації цих фактів» (1941 р., квітня 14)

ЦК КП(б)У відмічає, що внаслідок проведеної перевірки в Полтавській, Житомирській, Чернігівській і Вінницькій областях в багатьох колгоспах встановлені факти роздування штатів управлінського і обслуговуючого персоналу.

В колгоспах цих областей значна кількість цілком працездатних колгоспників переважно чоловіків, зайняті на різного роду штатних управлінських і обслуговуючих посадах, які безпосередньо в полі і на фермах не працюють, що утворює мниму нехватку робочої сили.

В деяких колгоспах утворені явно зайві штатні посади зав. дворами, конторщиків, посланців, секретарів, надмірно велика кількість вартових, комірників, обліковців і інших осіб обслуговуючого персоналу.

Так, в колгоспі «Ленінський шлях», Гребінківського району, Полтавської області, з 160 працездатних колгоспників, в тому числі 64 чоловіків, на управлінських і обслуговуючих посадах зайнято 40 колгоспників, з них 32 чоловіків. В цьому колгоспі в 1940 р. на оплату адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу витрачено 13 154 трудоднів або 21,8 % від всієї кількості трудоднів, вироблених всіма колгоспниками за рік.

В колгоспі ім. Молотова, Бобровицького району, Чернігівської області, на штатних управлінських і обслуговуючих посадах зайнято 17,1 % від всієї кількості працездатних в колгоспі, на оплату яких витрачено 8827 трудоднів або 21 % від всієї кількості трудоднів, вироблених в колгоспі за рік. В колгоспі ім. Петровського, Коростенського району, Житомирської області, на штатних посадах зайнято 18,8 % всієї кількості працездатних колгоспників.

В ряді колгоспів на обслуговуючих посадах є багато людей, які нічого не роблять, часто-густо одержують оплату в більш високих розмірах, ніж на виробничих роботах у рільництві і тваринництві. На оплату цих людей безцільно витрачається значна кількість трудоднів, що знижує вартість колгоспного трудодня.

За рахунок фондів, що належать до розподілу на трудодні, в окремих колгоспах утримуються особи, які обслуговують особисті потреби колгоспників — перукарі, шевці, кравці. Проводиться також нарахування трудоднів за роботи, які не зв'язані з колгоспним виробництвом і які повинні виконуватися порядком громадських доручень, — культурникам, парторгам і секретарям комсомольських організацій.

Так, в колгоспі ім. Сталіна, Жмеринського району, Вінницької області, нараховуються трудодні культурнику за керівництво гуртком і за навчання колгоспників танцям.

Подібні факти утримування роздутих штатів управлінського і обслуговуючого персоналу в колгоспах і розбазарювання трудоднів на їх утримання являються наслідком відсутності належної уваги до справи організації праці в колгоспах і найбільш правильному використанню праці колгоспників з боку обкомів, райкомів КП(б)У, радянських і земельних органів, які не помічали і не усували цих викривлень.

Центральний комітет КП(б)У подібні факти роздування адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу в колгоспах засуджує, як прояв антиколгоспної практики, яка веде до розбазарювання колгоспних трудоднів, утримання за рахунок чесних колгоспників ледарів, нероб, які укриваються, і підриває трудову дисципліну. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 339—341.

Директива начальника штабу верховного командування збройних сил Німеччини з питань пропаганди на період після нападу на Радянський Союз (1941 р., червня 6)

I. Окончательной и полной ориентировки относительно пропаганды против Советского Союза в настоящий момент дать еще нельзя, поскольку вполне вероятно, что еще до начала военных действий политические события натолкнут нас на особенно эффективные новые пути ведения пропагандистской работы.

Поэтому изложенные ниже основные указания по пропаганде могут быть впоследствии дополнены.

В принципе уже сейчас можно сказать следующее:

а) противником Германии являются не народы Советского Союза, а исключительно еврейско-большевистское советское правительство со всеми подчиненными ему сотрудниками и коммунистическая партия, предпринимающая усилия, чтобы добиться мировой революции;

б) по отношению ко всему населению подчиненной им территории Советы всегда проводили и проводят политику ничем не ограниченного насилия. Ссылаясь на этот факт, необходимо подчеркивать, что германские вооруженные силы пришли в страну не как враг, что они, напротив, стремятся избавить людей от сответской тирании, но что германским войскам — в случае сопротивления и со стороны небольшевистских элементов — придется принять меры к его преодолению, где бы и кем бы оно ни оказывалось;

в) следует разъяснять, что германские вооруженные силы будут точно так же вынуждены преследовать по всей строгости законов военного времени всех тех, кто попытается шпионажем, диверсиями или противоречащим международному праву использованием оружия нанести ущерб германским войскам и тем самым оказать поддержку Советам;

г) пропаганда должна вообще способствовать распадению Советского Союза на отдельные государства. Но на первом этапе вести ее по этой линии не следует. Правда, в различных частях страны немецкие органы пропаганды должны пользоваться тем языком, который здесь наиболее употребителен; однако отдельные пропагандистские материалы не должны преждевременно привести население к мысли о нашем намерении расчленить Советский Союз.

Во всяком случае, следует избегать выражений «Россия», «русские», «русские вооруженные силы» и т. п., заменяя их выражениями «Советский Союз», «народы Советского Союза», «Красная Армия» и т. д. [...]

4) в дальнейшем будет особенно важно доказать населению, что каждый должен оставаться на своем рабочем месте, поскольку грабеж, разбазаривание продовольствия и фуража, разрушение машин и хозяйственных заведений неотвратимо приведут к обнищанию и голоду. Следует пояснять, что по тем же экономическим причинам нельзя немедленно разделить землю и уничтожить коллективные хозяйственные предприятия, хотя эти ме-

ры запланированы на будущее; что немедленное изменение форм организации экономики углубило бы вызванные войной нарушения хозяйственных процессов и нанесло бы ущерб всему населению |...|

Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки, документы и материалы. Т. 2.
Москва, 1973. — С. 193—194.

Повідомлення ТАРС
(1941 р., червня 13)

Еще до приезда английского посла в СССР г-на Криппса в Лондон, особенно же после его приезда, в английской и вообще в иностранной печати стали муссироваться слухи о «близости войны между СССР и Германией». По этим слухам: 1) Германия будто бы предъявила СССР претензии территориального и экономического характера и теперь идут переговоры между Германией и СССР о заключении нового, более тесного соглашения между ними; 2) СССР будто бы отклонил эти претензии, в связи с чем Германия стала сосредоточивать свои войска у границ СССР с целью нападения на СССР; 3) Советский Союз, в свою очередь, стал будто бы усиленно готовиться к войне с Германией и сосредоточивает войска у границ последней.

Несмотря на очевидную бессмысленность этих слухов, ответственные круги в Москве все же сочли необходимым, ввиду упорного муссирования этих слухов, уполномочить ТАСС заявить, что эти слухи являются неуклюже состряпанной пропагандой враждебных СССР и Германии сил, заинтересованных в дальнейшем расширении и развязывании войны.

ТАСС заявляет, что: 1) Германия не предъявила СССР никаких претензий и не предлагает какого-либо нового, более тесного соглашения, ввиду чего и переговоры на этот предмет не могли иметь места; 2) по данным СССР, Германия также неуклонно соблюдает условия советско-германского пакта о ненападении, как и Советский Союз, ввиду чего, по мнению советских кругов, слухи о намерении Германии порвать пакт и предпринять нападение на СССР лишены всякой почвы, а происходящая в последнее время переброска германских войск, освободившихся от операций на Балканах, в восточные и северо-восточные районы Германии связана, надо полагать, с другими мотивами, не имеющими касательства к советско-германским отношениям; 3) СССР, как это вытекает из его мирной политики, соблюдал и намерен соблюдать условия советско-германского пакта о ненападении, ввиду чего слухи о том, что СССР готовится к войне с Германией, являются лживыми и провокационными; 4) проводимые сейчас летние сборы запасных Красной Армии и предстоящие маневры имеют своей целью не что иное, как обучение запасных и проверку работы железнодорожного аппарата, осуществляемые, как известно, каждый год, ввиду чего изображать эти мероприятия Красной Армии как враждебные Германии по меньшей мере нелепо.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 68—69.

Інформація політуправління КОВО Головному управлінню політпропаганди Червоної армії про перехід німецькими військами державного кордону і початок війни (1941 р., червня 22)

22 июня 1941 года в 4.00 немецкая авиация без всякого повода совершила налеты на ряд наших аэродромов и городов вдоль западной границы и подвергла их бомбардировке. Наиболее подверглись бомбардировке аэродромы — Черновцов (где сгорел ангар и уничтожено 21 самолет, вражеских самолетов сбито 8), Станислава (уничтожено наших 36 самолетов), Луцка и Чунев.

Одновременно в разных местах германские войска открыли артиллерийский огонь и перешли границу. В районе Любомиль, Владимир-Волынск противник форсировал р. Буг. Открыт артогонь по Перемышлю. Неоднократно подвергался бомбардировке с воздуха Луцк.

В Карчежи перешли границу румыны и нашими передовыми частями были приостановлены. В районе Гута готовится к переправе полк кавалерии. В районе Устилуг действуют диверсионные группы противника, переодетые в нашу форму. В этом же районе горят склады.

Войска Округа вскрыли пакеты и выступили в места, указанные мобпланом.

Штаб и УПП КОВО 22 июня к 5.00 сосредоточился в гор. Тарнополь и приступил к оперативной работе.

Моральный дух войск Округа высокий. Личный состав полон грозной ненависти к германскому фашизму, нагло нарушившему мирный договор с СССР. Все силы и средства войск округа обрушены на врага, уничтожая его там, где он перешел границы.

Даны указания отделам Политпропаганды армий и соединений о глубоком разъяснении войскам приказа Наркома и организации разъяснения сообщения тов. МОЛОТОВА по радио.

ОПП соединений предложено организовать беспрерывную политработу в частях и тылах, правильно расставить партийные силы. Также предложено сдать партийное хозяйство в УПП КО г. Киев.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 471.

Директива Головного командування військовим радам Львівського, Прибалтійського, Західного, Київського та Одеського округів у зв'язку з початком війни (1941 р., червня 22)

22 июня 1941 г. 04 часа утра немецкая авиация без всякого повода совершила налеты на наши аэродромы и города вдоль западной границы и подвергла их бомбардировке.

Одновременно в разных местах германские войска открыли артиллерийский огонь и перешли нашу границу.

В связи с неслыханным по наглости нападением со стороны Германии на Советский Союз п р и к а з ы в а ю:

1. Войскам всеми силами и средствами обрушиться на вражеские силы и уничтожить их в районах, где они нарушили советскую границу.

Впредь, до особого распоряжения, наземными войсками границу не переходить.

2. Разведывательной и боевой авиацией установить места сосредоточения авиации противника и группировку его наземных войск.

Мощными ударами бомбардировочной и штурмовой авиации уничтожить авиацию на аэродромах противника и разбомбить основные группировки его наземных войск.

Удары авиацией наносить на глубину германской территории до 100—150 км.

Разбомбить Кенигсберг и Мемель.

На территорию Финляндии и Румынии до особых указаний налетов не делать.

Сборник документов Верховного Главнокомандования
за период Великой Отечественной войны. Вып. 1.
Москва, 1968. — С. 6.

Акт відновлення Української держави, виголошений від імені ОУН (1941 р., червня 30)

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця й вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна українська влада запевнить українському народові лад та порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься дальше спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера! Слава Україні! Героям слава!

Відновлення Української держави в 1941 році: Нові документи і матеріали. Київ, 2001. — С. 39.

Декларація Українського державного правління про чинність Акта від 30 червня 1941 р. про відновлення Української держави, стремління до створення нової Європи і боротьбу за розвал радянської імперії (1941 р., не раніше початку липня)

Волею українського народу відновлено й проголошено Українську Незалежну Державу у звільненому, наслідком побіди німецької збройної сили, місті Львові.

Українська Держава має свою тисячолітню традицію. Останньою історичною формою Незалежної Української Державності була Українська Держава в 1917—1920 рр., визнана урядами Австрії, Німеччини й інших осередніх держав, які заключили з Українською Державою союз у мирному договорі в Бересті.

Формально існувала Українська Держава — і досі у формі Союзної Радянської Республіки. Фактично однак вона не була незалежна й не мала в собі українського змісту та не відповідала волі й бажанню українського народу.

Сьогодні український народ відбудовує на руїнах московської тюрми народів свою справжню незалежну державність, нав'язуючи до давньої, тисячолітньої традиції, а, зокрема, до міждержавного акту, доконаного в Бересті в 1918 році.

Акт відновлення Української Державності, проголошений дня 30 червня 1941 р. у Львові на зборах українського громадянства, походить з волі цілого українського народу.

Безпосереднім виразником цього Акта й усіх наших змагань була й є Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери. Вона провадила під час польської і московсько-більшовицької окупації революційну боротьбу за визволення українського народу, відбудування Української державності на основах правдивої незалежності і суверенності в противоставленні до нереальної фікції Радянської Союзної Державності.

Боротьбу цю провадить український народ під проводом ОУН і її провідника Степана Бандери, дальше там, де ще сьогодні стоїть ворожа совітська влада і її війська. У тій боротьбі складала і складає ОУН безконечні гекатомби жертв.

Там знову, де вже українська територія звільнена у висліді воєнних ділань Славної Німецької Армії від ворожої окупації, Організація Українських Націоналістів приступила негайно до перебудови цілого життя, опертого досі на фікції радянської державності, що була тільки формою поневолення — на основах правдивої свободи і державної суверенності України.

Довершення цього великого історичного діла є висловом бажань і довголітньої боротьби цілого українського народу, в якій він положив безконечну кількість кривавих жертв.

Нова Українська Держава, базуючись на повній суверенності своєї влади, стає добровільною в рямці нового ладу Європи, який творить вождь Німецької Армії й німецького народу — Адольф Гітлер.

Ми мали змогу доконати Акта відновлення нашої державності саме завдяки побідам Славної Німецької Армії, яка під проводом свойого великого вождя вийшла на боротьбу за цей новий лад.

Виходячи з цієї основи, нав'язуючи дальше до міждержавного акта 1918 року, до почувань найглибшої приязні, які має український загал у відношенні до Німецької Армії та світоглядових і ідеологічних заложень Українського Революційного Націоналізму, Нова Українська Держава і її влада — стають у процес будівництва нового ладу в Європі і цілому світі, за якими розпочали боротьбу найбільші провідні мужі і народи нашої доби та заявляє волю й готовість взяти в цій боротьбі якнайбільш активну участь.

Ми боремося і кровавимося від самого початку у боротьбі проти марксистсько-московської потвори, бо доля судила нам бути висуненими на перший фронт на сході Європи. І тому з найбільшою радістю привітали ми факт виступу до цієї боротьби також інших народів і держав, які прийшли нам в цей спосіб з найбільшою поміччю.

Отже, будемо з ними дальше йти й дальше боротися. Нашим першим змаганням буде тепер створити якнайскорше Українську Збройну Силу, щоб вона відтяжила німецьку армію, пішла негайно в бій за повний і остаточний розвал московської тюрми народів. Рівночасно будемо старатися сконцентрувати найбільші зусилля в тому напрямі, щоб звільнені терени якнайскорше зорганізувати, привернути спокій, лад і порядок, усунути наслідки воєнних ділань, а, зокрема, урухомити й піднести якнайвище господарське життя. В той спосіб створимо здорові сильні підвалини нашої Державної Назалежності й будемо рівночасно в стані дати незалежну економічну допомогу Німецькій Армії.

ОУН в 1941 році: Документи. Ч. 1.
Київ, 2006. — С. 262—263.

З повідомлення поліції безпеки і Служби безпеки Німеччини про заходи по боротьбі з антинімецькою агітацією ОУН, арешт С.Бандери й активістів організації (1941 р., липня 3)

Айнзацгрупа Б повідомляє 2 і 3 червня 41 р. про спроби національно настроєних українців під керівництвом Бандери проголошенням Української республіки та створенням міліції поставити німецькі власті перед доконаним фактом.

Крім того, група Бандери розвинула останнім часом особливу активність, розповсюджуючи листівки і т. п.

В одній з цих листівок говориться між іншим про те, що український визвольний рух, якого раніше переслідувала польська поліція, тепер буде переслідуваний німецькою поліцією.

Далі Бандера, щоб утвердити себе як вождя українського визвольного руху, утворив Український Національний Комітет, при чому йому вдалося об'єднати майже всі емігрантські групи, які були протилежними по своїх світоглядових та політичних поглядах. Що стосується групи ОУН під керівництвом полковника у відставці Мельника і групи УНО під керівництвом ст. лейтенанта у відставці Омельченка, то вони у цьому участі не брали.

Зважаючи на зростаючу активність, особливо групи Бандери, різним ведучим українським емігрантам накладено вимогу дотримуватися місця проживання. Незважаючи на те, [що] частина цих емігрантів начебто за дорученням органів Райху прибула у Генерал-губернаторство.

Оскільки деякі емігрантські групи збираються себе взаємно перевершувати в діяльності, то з 2.7.41 прийнято наступні заходи:

Різних політичних керівників українських емігрантів береться під домашній арешт, особливо в Генеральному губернаторстві, в тому також Степана Бандеру.

Керівним особам українських емігрантських організацій, які знаходяться на території Райху, погрожуючи суворими поліційними заходами, ще раз висловити вимогу, щоб усіма силами вони подбали про те, щоб їх члени притримувалися наданих їм вказівок.

Усі українці, які знаходяться на території Генерального губернаторства, але там постійно не проживають, повинні негайно залишити територію Генерального губернаторства і повернутися до свого місця проживання, в іншому випадку вони будуть заарештовані. [...]

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 488.

Звернення Президії Верховної Ради Української РСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу (1941 р., липня 6)

Товарищи рабочие, крестьяне, интеллигенция
великого украинского народа!

Кровожадный враг напал на нашу землю. В смертельной ненависти к мирной советской стране, свободолюбивому нашему народу обезумевший Гитлер бросил свои фашистские банды, чтобы превратить нас в рабов, уничтожить наше национальное государство, культуру, ограбить нашу землю и посадить на шею нашего свободного народа палачей и наймитов, немецких капиталистов, баронов, помещиков. Кровавый разбойник зарится на украинскую пшеницу, сало, нефть, металл, уголь, на богатство и добро цветущей Советской Украины.

Гитлеровские людоеды несут на своих штыках иго, какого еще не знала история человечества. Жить в свободной Украине или впасть в рабство под игом Гитлера — так сейчас стоит вопрос перед украинским народом.

Проклятый враг вероломным нападением захватил часть нашей родной Украины. Это не может устрашить наш могучий воинственный народ. Немецких псов-рыцарей рубили мечи воинов Данила Галицкого, рубили сабли казаков Богдана Хмельницкого, кайзеровские полчища уничтожил украинский народ под руководством Ленина, Сталина в 1918 году. Всегда мы били немецкого разбойника, а теперь мы навеки отрубим его лапы, обагренные кровью многих народов.

Братья и сестры! Доблестные воины героической Красной Армии самоотверженно отражают отчаянные попытки фашистских захватчиков продвинуться вглубь страны. На смертный бой с злейшим своим врагом поднялась вся Украина вместе с братскими народами Советского Союза. Началась наша великая священная отечественная война.

Президиум Верховного Совета Украинской ССР, Совет Народных Комиссаров Украины, Центральный Комитет коммунистической партии большевиков Украины призывают Вас, рабочие, крестьяне, интеллигенция, оказать жесточайшее сопротивление вражескому нашествию. Настал час, когда каждый не жалея и жизни, обязан до конца выполнить священный долг перед родиной, перед своим народом. Где бы ни появился враг, — он должен найти себе могилу. Пусть каждая хата и дом, пусть каждый город и село несут смерть гитлеровским разбойничьим шайкам.

Возродим славные традиции украинских партизан, беспощадно уничтожавших в годы гражданской войны германских оккупантов. На занятой врагом территории создавайте конные и пешие партизанские отряды, диверсионные группы для борьбы с частями вражеской армии, взрывайте в тылу у врага мосты, дороги, уничтожайте телеграфную и телефонную связь, поджигайте леса и склады, громите обозы противника. Создавайте врагу и его пособникам невыносимые условия, беспощадно преследуйте и уничтожайте их, всеми способами срывайте все мероприятия врага.

Колхозники, рабочие совхозов и МТС! Если вашей местности грозит вражеский захват, — угоняйте трактора и автомашины, уводите скот и лошадей. Не оставляйте врагу ни одного килограмма хлеба, ни одного литра горючего.

Товарищи рабочие и интеллигенция! Если вашему городу грозит вражеское нашествие, — не оставляйте ничего ценного врагу. Все ценное имущество, которое не может быть вывезено, должно безусловно уничтожаться.

Не легко нам уничтожать добро, добытое нашим свободным трудом, нашим потом, нашей кровью, но мы обязаны это сделать во имя победы, решающей судьбу украинского народа, судьбу Украины и всего Советского Союза.

Сыны и дочери великой Украины! Во всенародной отечественной войне против фашистских угнетателей ничего не пожалеем, чтобы одолеть врага, чтобы защитить свою честь, свою свободу. Родина требует от нас беспредельной самоотверженности, организованности, единства и непоколебимой сплоченности вокруг партии большевиков, вокруг родного Сталина. Родина зовет на подвиг в бою, на подвиг в труде.

Упорной работой на производстве, в колхозах, в шахтах, лабораториях будем приближать час победы над ненавистным врагом. Больше снарядов, пушек, самолетов, бомб, танков! Больше провианта, фуража!

На поддержку Красной Армии и Красного Флота, по примеру брата нашего великого русского народа, объединяйтесь в могучие полки народного ополчения Украины! Идем в решительный и победоносный бой!

Велика наша сила, не сломить ее, не согнуть! В море народного гнева утопим гитлеровскую гадину. Этим мы сделаем святое дело — не только уничтожим опасность, нависшую над нашей страной, но и поможем освобождению народов Европы, порабощенных германским фашизмом. В своей священной отечественной войне мы не одиноки. Все передовое человечество — с нами.

Дело наше правое. Победа будет за нами. Никогда украинцы не будут немецкими рабами.

На великий призыв нашего любимого вождя и родного отца Иосифа Виссарионовича Сталина ответим единым мощным смертельным ударом по бандам Гитлера, по немецкому фашизму.

Вперед! За нашу родную Украину, за великий Советский Союз!

В бой! За Родину, за честь, за свободу, за Сталина!

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 494—496.

Наказ А.Гітлера про організацію громадянського управління у зайнятих східних областях (1941 р., липня 17)

Для восстановления общественного порядка, общественной жизни во вновь захваченных восточных областях и для их поддержания приказываю:

§ 1

По прекращении военных действий во вновь захваченных восточных областях управление этими областями переходит от военной администрации к гражданским властям. Области, которые в соответствии с этим должны быть переданы гражданским властям, а также момент передачи будут определены мной каждый раз специальным указом.

§ 2

Гражданские власти во вновь оккупированных восточных областях подчинены рейхсминистру по делам оккупированных восточных областей, если эти области не входят в компетенцию администрации пограничных с империей или с генерал-губернаторством территорий.

Суверенные права и полномочия военных властей осуществляются во вновь оккупированных восточных областях командующими вооруженных сил в соответствии с моим указом от 25 июня 1941 г. [...]

§ 4

Рейхсминистром по делам оккупированных восточных областей назначается рейхслейтер Альфред Розенберг. Его резиденция находится в Берлине.

§ 5

Подчиненные рейхсминистру по делам оккупированных восточных областей вновь оккупированные области подразделяются на рейхскомиссариаты; они в свою очередь подразделяются на генеральные округа, и эти последние — на районы. Несколько районов могут быть объединены в главные округа. Более подробно эти положения определяет рейхсминистр по делам оккупированных восточных областей.

§ 6

Во главе каждого рейхскомиссариата стоит рейхскомиссар, во главе каждого генерального округа — генеральный комиссар, и во главе каждого района — районный комиссар. В случае образования главного округа во главе его стоит главный комиссар.

Рейхскомиссары и генеральные комиссары назначаются мной, руководители главных отделов учреждений, подчиненных рейхскомиссарам, а также главные комиссары и районные комиссары — рейхсминистром по делам оккупированных восточных областей. [...]

§ 9

Рейхскомиссарам подчиняется вся администрация на их территории в вопросах гражданского порядка.

Обеспечение нормального функционирования предприятий, транспорта и почты вменяется в обязанность ответственным за это высшим имперским властям в соответствии с указаниями начальника штаба верховного главнокомандования вооруженных сил на протяжении всего времени, пока проводятся военные операции. На время после окончания военных операций предусмотрены другие регулирующие органы. [...]

Преступные цели — преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.).
Москва, 1985. — С. 51—54.

Телеграма у ЦК КП(б)У і РНК УРСР з текстом постанови Державного Комітету Оборони про знищення посівів сільськогосподарських культур при відступі (1941 р., липня 22)

Государственный Комитет Обороны обязывает руководителей партийных, советских и земельных органов районов, из которых производится эвакуация по решению Государственного Комитета Обороны по приказу военного командования или по приказу военного командования:

1. Уничтожать все посевы сахарной свеклы, кок-сагыза, льна-долгунца, конопли и других технических культур, произведенные колхозами, совхозами и другими государственными организациями, путем скашивания, скармливания и вытаптывания скотом и другими способами.

2. Из общественных или государственных посевов зерновых культур и картофеля передать остающимся колхозникам по полтора-два гектара на

хозяйство. Всю остальную часть посевов зерновых культур и картофеля уничтожать путем скашивания в зеленом виде на фураж для нужд Красной Армии, скармливания и вытаптывания скотом, сжигания и тому подобное.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 510—511.

Довідка штабу Головного командування Південно-Західного напряму про стан стрілкових і танкових дивізій фронту (1941 р., липня 22)

1. ЮГО-ЗАПАДНЫЙ ФРОНТ:

а) По данным на 15.7.41 ок[оло] 30 % стрелковых дивизий (за исключением небольшого количества дивизий, по которым штабы фронтов не имели данных) имели всего по 1—1.5 тыс. чел.; 30 % насчитывали по 2.5—4 тыс. чел.; наконец около 30 % имело по 6—9 тыс. человек.

Сведений о наличии танков в стрелковых дивизиях нет.

б) По тем же данным, танковые дивизии насчитывали: меньше 1 тыс. чел. — ок[оло] 20 % всех дивизий; по 1—2 тыс. чел. — ок[оло] 30 %; по 3—5 тыс. чел. — ок[оло] 40 %; по 10—16 тыс. чел. — 10 % всех дивизий. Из 12 тд только две имеют по 118 и 87 танков. Большинство остальных имеют всего по нескольку танков.

2. ЮЖНЫЙ ФРОНТ:

По данным на 12.7.41 почти все стр[елковые] дивизии фронта насчитывали по 10—14 тыс. чел., а танковые дивизии по 9—10 тыс. чел. Стрелковых дивизий, имеющих в своем составе меньше 7000 чел., на фронте нет.

Все дивизии, кроме 2-х, имеют танки, от взвода до 1—2 рот.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 510.

З інструкції Управління НКДБ Сталінської області щодо організації партизанських загонів (1941 р., липня 29)

ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ:

Партизанские отряды, как правило, формируются из людей, преданных советской власти и партии.

Желателен подбор партизанских групп в 15—20 человек из лиц хорошо знающих друг друга (совместная работа на предприятии, подбор по месту жительства, землячество и т. д.). Руководителю отряда можно предоставлять самостоятельный подбор участников отряда с последующей их проверкой через партийные организации и органы НКГБ и НКВД. [...]

В отряды должны быть подбираться физически здоровые люди, при чем в числе отряда должно быть несколько человек партизан времен гражданской войны, проводивших партизанскую войну в этом районе. Это обстоятельство поможет отряду быстрее ориентироваться в обстановке. [...]

РУКОВОДСТВО ОТРЯДА:

Руководство отряда в 15—20 человек должно состоять из 3-х человек:
1. Командира отряда.
2. Политрука отряда.
3. Нач[альника] штаба (он же ведает и вооружением).

Если по условиям местности можно создать мощный партизанский отряд, то в число руководства отряда нужно включить нач[альника] боепитания и зав[едующего] хозчастью.

СОСТАВ ОТРЯДА И ЕГО ВООРУЖЕНИЕ:

Руководство отряда должно иметь подробную (2-х верстную) карту района, карту железных дорог, прилегающих к району и отдельно план районного центра, заблаговременно нанеся на карту все важнейшие объекты (заводы, электростанции, мельницы, мосты железнодорожные и грунтовые и т. д.) и места возможности укрытий (перелески, лески, балки и т. д.).

Все участники отряда должны уметь обращаться с винтовкой, гранатой и взрывматериалами.

Отдельно должна быть создана группа лиц, умеющих обращаться с ручными и станковыми пулеметами.

В составе отряда должны быть один-два человека, умеющих управлять автомашиной (захват у врага транспорта, более быстрый уход к пункту сосредоточения).

Отряд имеет на вооружении винтовки, пулеметы, взрывматериалы (динамит, тол) и принадлежности для производства взрывов (бикфордов шнур, детонаторные машинки и т. д.).

Все взрывматериалы, имеющиеся в районе, которые можно будет использовать для партизанского отряда — уничтожаться не должны. Все детонаторные (взрывные) машинки, имеющиеся на шахтах и заводах, должны быть отремонтированы и, в случае временного отхода, переданы в партизанские отряды.

Отряд должен иметь достаточное количество лопат, кирок, топоров и другого инструмента, необходимого при производстве диверсионных актов. [...]

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ:

Когда отряд будет сформирован и выделено руководство отряда, командир, политрук и нач[альник] штаба должны детально ознакомиться с местностью района.

При ознакомлении с местностью должны быть разрешены следующие вопросы:

1. Выбор места, где будет дислоцироваться партизанский отряд (желательно, чтобы таких точек было выбрано несколько, т. к. если противником будет вскрыто местопребывание отряда, возникнет необходимость перехода в другое укрытие).

В связи с этим по карте района должны быть изучены кратчайшие пути отхода и проработаны со всем отрядом.

2. Выбор мест для укрытия при нападении на объекты противника.

3. Выбор мест для хранения взрывматериалов, боеприпасов и продовольствия. Взрывматериалы, боеприпасы и продовольствие должны быть закопаны в различных местах с тем, чтобы в случае предательства, не были вскрыты сразу все боеприпасы.

Кроме того, при возможном перебазировании отряда, в связи с наступлением противника, взрывматериалы и боеприпасы должны быть закопаны в местах новой базы отряда.

Места, где зарыты боеприпасы, должно знать только руководство отряда.

Мероприятия по созданию баз боеприпасов и продовольствия должны быть произведены, когда противник будет находиться в 150—200 клм. от места, где создается партизанский отряд. [...]

ТАКТИКА ПАРТИЗАНСКОГО ОТРЯДА:

Сразу же после сосредоточения на базе, партизаны приступают к выполнению боевых задач. Если враг вступил вечером в город, ночью уже должно гореть сено, цистерны с бензином и т. д.

При проведении операции по диверсионным актам (поджог домов, где расположился враг, поджог нефтехранилищ, хлебных скирд и т. д.), должны производиться одним-двумя человеками во избежание ненужных жертв в случае неудачи.

При нападении на транспорт противника и мелкие военные соединения, партизаны действуют компактными группами.

При отходе после совершенного нападения, отряд должен рассредоточиться на группы в 2—3 человека и разными путями отходить к пункту сосредоточения.

Политруку или комиссару отряда, помимо политической работы в отряде, проводить агитационную работу и среди населения. [...]

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 516—521.

З постанови про створення дирекції при адміністрації Буковини (1941 р., липня 30)

[...]

Ст. I. Для управління земель, що входять до складу провінції Буковина при адміністрації Буковини створюються такі директорати:

1. Урядовий директорат;
2. Директорат внутрішніх справ;
3. Директорат державного майна;
4. Директорат фінансів;
5. Директорат національної культури та освіти;
6. Директорат праці та соціального страхування;
7. Директорат національної економії;
8. Директорат сільського господарства і володінь;

9. Директорат здоров'я та соціального захисту;
10. Директорат громадських робіт та зв'язку;
11. Директорат лісів.

Ст. II. Згідно з внутрішнім розпорядком будуть визначені повноваження, форма організації та схема відділів цих директоратів.

Ст. III. Директор урядового директорату уповноважений доводити до виконання цю постанову.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 343.

Директива Верховного Головнокомандуючого командуючому і членам військової ради Південно-Західного напряму про посилення лінії оборони (1941 р., серпня 19)

1. [...] Противник сосредоточил превосходные силы на Украине, имея целью овладеть Киевом и Одессой, занять всю Правобережную Украину и нанести отдельные поражения нашим войскам.

Упорно обороняющиеся наши части заставили противника понести тяжелые потери под Киевом, Каневом, Черкассами и Одессой. Киев и Одессу, а также Днепропетровск и Херсон противник взять не мог.

Создавая из Правобережной Украины плацдарм для дальнейшего наступления, противник, по-видимому, поведет его:

а) в обход Киева с севера и юга, с целью овладения Киевом и выхода в район Чернигов, Конотоп, Пирятин, Черкассы;

б) в направлении Кременчуг, Полтава, Харьков;

в) с фронта Кременчуг, Николаев на восток для захвата Донбасса и Северного Кавказа;

г) на Крым и Одессу.

2. Армии Юго-Западного и Южного фронтов удерживают в своих руках Овручевский и Бородянский районы, Киевский укрепрайон и далее по восточному берегу р. Днепр от Триполья до Верхнеднепровска, имея тет-де-поны на правом берегу у Триполья и Черкассы. Далее удерживается нашими войсками Днепропетровский район, г. Херсон, устье Днепровского лимана и Одесский район.

Правее — Центральный фронт отходит за р. Днепр у Речицы. Левее — 51 отд. Армия обороняет Крым.

3. На Юго-Западный и Южный фронты возлагаются задачи: упорно обороняясь за р. Днепр по восточному его берегу от Лоев иск. до устья, прочно удерживать Киевский и Днепропетровский районы, тет-де-пон у Берислава, Днепровский лиман и прикрыть с суши и воздуха Левобережную Украину, Донбасс и Северный Кавказ.

4. Юго-Западный фронт в составе: 29 стр. дивизий, 5 мотодивизий, 3-х танковых дивизий и кавалерийских дивизий.

Задача — обороняясь за р. Днепр по восточному его берегу от Лоев иск. до Переволочная, во что бы то ни стало удержать за собой Киев и прочно прикрыть направления на Чернигов, Конотоп и Харьков.

При занятии новой оборонительной линии выделить в резерв фронта не менее 8 стр. дивизий.

Граница с Центральным фронтом — Курск, Льгов, Глухов, Городня, Лоев, Юревичи, Столин; все пункты для Юго-Западного фронта включительно.

Граница с Южным фронтом — Кировоград, Александрия, Переволочная, Красноград, Змиев; все пункты для Юго-Западного фронта включительно.

Штаб фронта — Прилуки.

5. Южный фронт в составе: 20 стр. дивизий, 1 танковой и [?] кавалерийских дивизий.

Задача — обороняясь по восточному берегу р. Днепр от Переволочная до устья и на тет-де-понах у Днепропетровска, Херсона, Берислава, не допустить противника на восточный берег р. Днепр и прочно прикрыть Днепропетровск, Запорожье и Херсон.

Во фронтовом резерве иметь не менее пяти стр. дивизий.

Граница с 51 армией — ст. Сокологорное, Аскания-Нова, Скадовск; все пункты для Южного фронта включительно.

Штаб фронта — ст. Синельниково.

6. В резерве Главнокомандующего Юго-Западного направления иметь не менее четырех стрелковых и трех кавалерийских дивизий.

7. Для противодействия воздушным десантам иметь глубоко расположенными резервы, преимущественно конницу, мотопехоту, а также истребительные отряды.

8. На правом фланге Юго-Западного фронта при отходе широко использовать службу заграждений и создать предполье с заграждениями глубиной не менее 15 километров.

9. При организации обороны в новой оборонительной полосе уделять особое внимание созданию и развитию оборонительных инженерных сооружений, и в первую очередь в Киевском районе.

10. Главнокомандующему и командующим фронтами немедленно привести все части в порядок и пополнить их.

11. Получение подтвердить.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 531—532.

Декрет А.Гітлера про створення рейхскомісаріату «Україна» (1941 р., серпня 20)

[...]

I

Заселена українцями частина зайнятих східних територій, оскільки вона не підлягає управлінню генерального губернатора, утворює Рейхскомісаріат в дусі мого декрету про управління новоокупованих східних територій від

17 липня 1941 р. і переходить під цивільне управління, яке підпорядковане рейхсміністрові окупованих територій Сходу. Рейскомісаріат отримує назву «Україна».

II

Зовнішні кордони Рейхскомісаріату «Україна» будуть визначатися мною, відповідно до стану боєвих операцій, і у певний час вони будуть остаточно встановлені. Час запровадження цивільного управління в Рейхскомісаріаті «Україна» чи його частинах визначатиму окремо.

III

Рейхскомісаром для України призначаю гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його резиденцією є поки що Рівне.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 533.

Директива штабу Південно-Західного фронту про організацію евакуації майна, обладнання підприємств і людей з території Лівобережної України (1941 р., серпня 29)

В соответствии с постановлением ЦК КП(б)У и СНК СССР от 27.6.41 г. ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Произвести эвакуацию людских контингентов, ценного государственного имущества и оборудования предприятий из территории Левобережной Украины до линии: р. ДЕСНА, БАХМАЧ, ПРИЛУКИ, ЛУБНЫ, МИРГОРОД, ПОЛТАВА, КРАСНОГРАД.
2. Эвакуацию начать с 1 сентября с. г. и закончить 10 сентября с. г.
3. Эвакуацию произвести в районы по указанию Главного Совета по эвакуации при СНК СССР.
4. Одновременно с эвакуацией семей начсостава местных гарнизонов и семей ответственных и инженерно-технических работников, эвакуировать и семьи начсостава, ответственных партийно-советских и инженерно-технических работников, ранее прибывших в указанные районы по эвакуации из Западной и Правобережной Украины.
5. Начальнику ВОСО ЮЗФ обеспечить подвижным составом эвакуацию семей начсостава по заявке Штаба Киевского Военного Округа.
6. Эвакуацию семей начсостава возлагаю на органы местного Военного Управления. Общее руководство эвакуацией — на Штаб Киевского Военного Округа.

Начальнику Штаба Киевского Военного Округа к 29.8.41 г. представить Начальнику ВОСО ЮЗФ заявку на потребный подвижной состав. [...]

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 551—552.

З щоденника начальника генштабу сухопутних військ Німеччини Ф.Гальдера (1941 р., червень—серпень)

[...] Общая картина первого дня наступления такова: противник был захвачен немецким нападением врасплох. Тактически он не был развернут для обороны. Его войска в приграничной зоне находились в своих обычных местах расположения. Охрана границы в целом была плохой. Тактическая внезапность привела к тому, что вражеское сопротивление непосредственно на границе оказалось слабым и неупорядоченным, а потому нам удалось повсюду захватить мосты через приграничные реки, прорвать находившиеся вблизи границы позиции пограничной охраны (полевые укрепления).

После первого шока противник вступил в бой.

Наступлением наших дивизий на всех участках противник был отброшен с боями в среднем на 10—12 км. Тем самым был открыт путь моторизованным соединениям [...]

3 июля 1941 г.: (*12-й день Восточной кампании*)

[...] В общем и целом можно уже сейчас сказать: задача разгромить главные силы противника перед Двиной и Днепром выполнена. Считаю правильным показание одного пленного русского командира корпуса, что восточнее Двины и Днепра мы можем столкнуться лишь с частью сил, которые по своей численности и вооружению сами по себе решающим образом помешать немецким операциям не в состоянии.

Таким образом, с моей стороны не будет слишком смелым утверждать: кампания против России выиграна в пределах 14 дней. Разумеется тем самым она еще не закончена. Обширность территории и упорство всеми средствами оказываемого сопротивления потребуют от нас еще нескольких недель [...]

Дальнейшие планы:

А) Как только ведение войны на Востоке из сферы разгрома вражеских сил перейдет в сферу экономической парализации противника, должны вновь выйти на первый план и решаться задачи дальнейшего ведения войны против Англии [...]

7 августа 1941 г. (*47-й день*)

[...] 17.00— разговор с генералом Йодлем:

А) Крупные цели: хотим ли мы разбить противника или же преследуем экономические цели (Украина, Кавказ)? Йодль: фюрер, по-видимому, считает возможным и то и другое одновременно.

Б) Относительно отдельных целей я заявляю, что цель Ленинград с выделенными для этого силами достижима. Но нам не нужно и мы не должны отдавать для достижения этой цели ничего, что требуется нам для захвата Москвы. Флангу Лееба [командующий ГА *«Север»*], со стороны Валдайской возвышенности никакая опасность не грозит. Ответ на вопрос: Москва или Украина или Украина и Москва — должен быть дан с точки зрения именно этого «или». Мы должны сделать это, ибо иначе не исчер-

паем до осени источники силы противника. Мы должны сделать это после убедительной победы Рундштедта [командующий ГА *«Юг»*] и снижения боевой ценности противника [...]

11 августа 1941 г. (*51-й день*)

[...] Во всей обстановке в целом становится все очевиднее, что колосс Россия, который сознательно готовился к войне, при всей безудержности, присущей тоталитарным государствам, был нами недооценен. Эта констатация относится как к организационным, так и экономическим силам, а в особенности, к чисто военному потенциалу. Начиная войну, мы рассчитывали иметь против себя примерно 200 вражеских дивизий. Но теперь мы насчитываем их уже 360. Эти дивизии, конечно, не вооружены и не оснащены в нашем понимании этого слова, и командование ими в тактическом отношении во многом не удовлетворительно. Но они есть. И если дюжина их разбита, русский выставляет новую дюжину. Он выигрывает время благодаря тому, что находится поблизости от своих источников силы, а мы все больше от них удаляемся [...]

Якобсен Г.А. 1939—1945. Вторая мировая война: хроника и документы // Вторая мировая война: два взгляда. Москва, 1995. — С. 154—159.

З докладної записки 4-го відділу НКВС УРСР про організацію партизанських загонів (1941 р., жовтня 4)

[...]

2. ФОРМИРОВАНИЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ

Сформированные в июле месяце 1-й, 2-й и 3-й партизанские полки, численностью по 1000 чел., по своей численной громоздкости в выполнении поставленных перед ними задач себя не оправдали, вследствие чего указанные полки расформированы и обращены:

курсантский состав на укомплектование школы младшего нач[альствующего] состава гор. Харьков, нач[альствующий] состав — в отдел кадров НКВД УССР, рядовой состав — направлен в райвоенкоматы и райпарткомы.

Учитывая опыт первых полков и отсутствие лесных массивов на территории ближайших тылов противника (в Киевской, Полтавской, Сумской, Днепропетровской, Николаевской областях), в сентябре месяце партизанские отряды формировались численностью 20—25 человек, которые имеют больше гибкости и маневренности.

За сентябрь месяц 1941 года сформировано и переброшено в тыл противника:

4-м отделом НКВД УССР:

а) партизанских отрядов	48,	общей численностью	993 ч.
б) диверсионных	1,	— “ —	6 ч.
в) разведчиков и связистов			9 ч.
		ВСЕГО:	1008 ч.

4-ми ОТДЕЛАМИ УНКВД ОБЛАСТЕЙ:

а) партизанских отрядов 32, общей численностью		1080 ч.
б) диверсионных групп 26,	— " —	125 ч.
в) разведчиков-связистов		166 ч.
	ВСЕГО:	1371 ч.

Подготовлено и оставлено на месте в районах, занятых противником:

а) партизанских отрядов 86, общей численностью		3378 ч.
б) диверсионных групп 84,	— " —	406 ч.
в) разведчиков-связистов		28 ч.
	ИТОГО:	3812 ч.

Всего за сентябрь месяц переброшено и оставлено в тылу противника партизанских отрядов, диверсионных групп и разведчиков-связистов — 6191 чел. [...]

5. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ И ИСТРЕБИТЕЛЬНЫХ БАТАЛЬОНОВ

Отсутствие связи с партизанскими отрядами, диверсионными группами, а частично и истребительными батальонами не дает возможности иметь полные данные об их боевой деятельности.

По донесениям через связных деятельность партизанских отрядов за сентябрь месяц сводилась:

[...] Партизанский отряд под командованием тов. РЕЗНИЧЕНКО по дороге на гор. Никополь, Днепропетровской области устроил засаду, где проходила штабная машина, которая была уничтожена, причем были убиты полковник авиации, майор связи и штабной офицер.

Захваченные документы, планы и оружие были переданы штабу 531-го стрелкового полка. В момент перестрелки были ранены 3 партизана, из коих 1, будучи тяжело ранен, умер. [...]

В селе Дичь Бурынского района Сумской области начальник РО НКВД — лейтенант госбезопасности тов. ХАРЧЕНКО с истребительным батальоном и бойцами одной из воинских частей, совершил налет на расположившуюся в селе группу пьяных, около 200 человек, немецких солдат и офицеров, где уничтожили 130 человек.

6. РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНАЯ РАБОТА

В сентябре месяце с. г. по линии разведки в тыл противника направлено УНКВД областей одиночек-разведчиков 163 чел. и 8 разведывательных групп, численностью 53 человека.

4-м Отделом НКВД УССР за отчетный период переброшена 1 развед[ывательная] группа, численностью 2 чел. и одиночек-разведчиков 10 человек.

Кроме того, в прифронтовой полосе организованы 4 войсковые разведки, численностью 25 человек, в задачу которых входит: установление маршрутов для переброски партизанских отрядов и диверсионных групп в тыл противника и установление мест концентрации войск противника и их оснащенность.

Полученные нами данные о местах концентрации сил противника и его вооружении своевременно передавались командованию частей Красной Армии. [...]

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 596—598.

З повідомлення Служби безпеки Німеччини про розстріл євреїв у Києві (1941 р., жовтня 7)

З одного боку, через краще економічне становище євреїв при більшовицькій владі і їхню службу донощиками та агентами НКВС, а з іншого — через вибухи, які сталися в Києві і спричинили великі пожежі, хвилювання населення проти євреїв було надзвичайно великим. До цього додається ще і те, що євреї, як доведено, брали участь у підпалюваннях. Тому населення очікувало від німецьких інстанцій відповідних заходів відплати. На цій основі за погодженням з комендантом міста видано заклик [до] всіх євреїв зібратися в понеділок 29 вересня до восьмої години у визначеному місці. Ці заклики були розклеєні членами створеної української міліції по всьому місту. Одночасно також усно було повідомлено, що всі євреї Києва переселяються. У взаємодії зі штабом групи і двома командами полку поліції Південь 29 і 30 вересня зондеркоманда 4-а стратила 33 771 єврея. Гроші, цінні речі, білизна та одяг були зібрані і частково передані націонал-соціалістичній народній доброчинній організації для забезпечення фольксдойчів, частково — комісаріату міської управи для роздачі потребуючому населенню. Сама акція пройшла без перешкод. Не виникло яких-небудь інцидентів. Проведений стосовно євреїв «захід по переселенню» вповні знайшов схвалення населення. Те, що євреї в дійсності були ліквідовані, досі ще не стало відомим, а за дотеперішнім досвідом ледве чи зустріне заперечення. З боку вермахту заходи також були схвалені. Євреї, які не були затримані, або ті, які поступово повертаються у місто з числа втікачів, час від часу піддаються відповідній процедурі.

Одночасно вдалося затримати ряд службовців НКВС, політичних комісарів і партизанських командирів [...]

Бандерівці унаслідок проведених з боку Києва арештів загубили силу, та було встановлено дотепер тільки участь у розповсюдженні листівок та розклеюванні плакатів. Було проведено 3 арешти, наступні проводяться. [...]

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы.
Москва, 2011. — С. 599.

Настанови коменданта Чернігова щодо службових обов'язків голів районів та старост, порядку організації роботи райуправи, боротьби з партизанами та вирішення господарських питань (1941 р., листопад)

1. Організація райуправи. Голова району призначає необхідних для райуправи інспекторів по відділах і працівників та представляє на них іменний список в комендатуру з зазначенням їх віку, професії, ким працює в рай-

управі. На всіх інспекторів і відповідальних працівників подати в комендатуру їхні характеристики. [...]

3. Затвердження старост. У всіх селах, містечках і містах призначити старост з людей політично благонадійних, які ні в чому поганому не були замішані та можуть цілком справитись з покладеною на них роботою. [...]

5. Організація української поліції. Голова райуправи організовує по району українську поліцію. По кожному селу складається список поліції, скільки і хто саме озброєні, скільки амуніції, всі ці відомості доставити в комендатуру.

6. Збір зброї, амуніції, а також вибухових речовин та інших військових приналежностей. Всі вищезазначені предмети негайно здати в найближчі німецькі військові одиниці. Де таких нема, то здати райуправі, а відомості про все це подати в комендатуру.

7. Збір всієї радіоапаратури. Всі радіо і телефоноапарати здаються старостам на збереження. Вони ж про це подають відомості в райуправу, а райуправа подає в комендатуру за кожне село з зазначенням кількості та назви.

8. Список всіх індустріальних і професіональних підприємств, фабрик та заводів складається за формою: місто та вулиця, назва, скільки робітників працювало раніш і скільки тепер, скільки випускалось продукції раніш і скільки тепер, працює чи ні, а коли ні, то по якій причині.

9. Список шкіл. В комендатуру подати список наявних в районі шкіл з зазначенням місця, де знаходиться, яка саме школа та на кілька класів.

Всі школи повинні бути відремонтовані. Наказ про відкриття шкіл буде виданий через комендатуру.

10. Список учителів. В комендатуру подати список всіх учителів району (місце проживання, прізвище, ім'я та по батькові, вік, національність, а також характеристику на кожного вчителя).

11. Список всіх церков. В комендатуру подати список всіх церков з зазначенням місця, де знаходиться кожна з них.

12. Список священників. В комендатуру подати список всіх священників та прислужного персоналу в церквах з зазначенням місця проживання, прізвище, ім'я та по батькові, вік, національність, а також про них характеристики.

13. Взяти на облік всі склади та збірні пункти, а також всі наявні запаси матеріалів і продуктів з зазначенням місця, де знаходяться, та кількості їх. Відомості подати в комендатуру.

14. Всі запаси вугілля знаходяться в розпорядженні комендатури. Відомості про це подати в комендатуру з зазначення[м] кількості та місця їх знаходження.

15. Взяти на облік коней та візників на випадок потреби невеликих робіт для комендатури.

16. Відкрити лікарні, клініки, аптеки, лазні та інші санустанови. Подати список всіх наявних в районі лікарів з зазначенням їх прізвищ, ім'я, по батькові, віку, національності, освіти, спеціальності та про кожного подати характеристику. [...]

26. Відкриття магазинів та профустанов. Відкриття магазинів та професійних майстерень дозволяється лише через комендатуру.

27. Об'яви, накази та плакати повинні друкуватись німецькою, українською та російською мовами. Перед опублікуванням вони повинні бути перевірені комендатурою.

28. Установи. На всіх установах і підприємствах повинні бути вивішені вивіски німецькою та українською мовами. На всіх заїздах і виїздах сіл встановити дошки з написом назви села німецькою та українською мовами. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 347—352.

Наказ Ставки Верховного Головнокомандування «Про знищення населених пунктів у прифронтовій смузі» (1941 р., листопада 17)

Опыт последнего месяца войны показал, что германская армия плохо приспособлена к войне в зимних условиях, не имеет теплого одеяния и, испытывая огромные трудности от наступивших морозов, ютится в прифронтовой полосе в населенных пунктах. Самонадеянный до наглости противник собирался зимовать в теплых домах Москвы и Ленинграда, но этому воспрепятствовали действия наших войск. На обширных участках фронта немецкие войска, встретив упорное сопротивление наших частей, вынужденно перешли к обороне и расположились в населенных пунктах вдоль дорог на 20—30 км по обе стороны. Немецкие солдаты живут, как правило, в городах, в местечках, в деревнях в крестьянских избах, сараях, ригах, банях близ фронта, а штабы германских частей размещаются в более крупных населенных пунктах и городах, прячутся в подвальных помещениях, используя их в качестве укрытия от нашей авиации и артиллерии. Советское население этих пунктов обычно выселяют и выбрасывают вон немецкие захватчики.

Лишить германскую армию возможности располагаться в селах и городах, выгнать немецких захватчиков из всех населенных пунктов на холод в поле, выкурить их из всех помещений и теплых убежищ и заставить мерзнуть под открытым небом — такова неотложная задача, от решения которой во многом зависит ускорение разгрома врага и разложение его армии.

Ставка Верховного главного командования приказывает:

1. Разрушать и сжигать дотла все населенные пункты в тылу немецких войск на расстоянии 40—60 км в глубину от переднего края и на 20—30 км вправо и влево от дорог.

Для уничтожения населенных пунктов в указанном радиусе действия бросить немедленно авиацию, широко использовать артиллерийский и минометный огонь, команды разведчиков, лыжников и партизанские диверсионные группы, снабженные бутылками с зажигательной смесью, гранатами и подрывными средствами.

2. В каждом полку создать команды охотников по 20—30 человек каждая для взрыва и сжигания населенных пунктов, в которых располагаются войска противника. В команды охотников подбирать наиболее отважных и крепких в политико-моральном отношении бойцов, командиров и политработников, тщательно разъясняя им задачи и значение этого мероприятия для разгрома германской армии. Выдающихся смельчаков за отважные действия по уничтожению населенных пунктов, в которых расположены немецкие войска, представлять к правительственной награде.

3. При вынужденном отходе наших частей на том или другом участке уводить с собой советское население и обязательно уничтожать все без исключения населенные пункты, чтобы противник не мог их использовать. В первую очередь для этой цели использовать выделенные в полках команды охотников [...]

Мировые войны XX века: У 4 кн. Кн. 4: Вторая мировая война. Документы и материалы.
Москва, 2002. — С. 236—237.

Директиви А.Розенберга рейхскомісару Е.Коху стосовно України (1941 р., листопада 18)

[...] Ця боротьба має на меті гарантувати життя як німецькому народові, так і всій новій Європі, боротьба ідеологічного характеру, державно-політична війна, що містить у собі нову концепцію нашого континенту і яка рішуче просуне справжню Європу на Схід. [...]

[...] Немає вини німецького народу в тому, що скрізь [на Сході] відзначається загальна бідність. Велика жертва німецької крові, необхідність розширення Центральної Європи, так само, як і бажання назавжди запобігти британській континентальній блокаді, змусили нас розробити широкі плани. Ці плани можуть бути забезпечені тільки при авторитарному німецькому управлінні. Саме з цієї причини ідея розбудови українства в політичну силу проти Москви, яку обмірковувано перед війною 1941 р., мусила бути відкинута. У теперішній ситуації Німецький райх не може більше брати на себе духовну допомогу чужому народові, який попав у сьогоднішню тяжку ситуацію не з вини німців [...]

Отже, поведінка німецької адміністрації повинна відповідати таким директивам:

1. Представники німецької адміністрації повинні утриматися від висловлювання думки щодо остаточного оформлення України. На питання, що йтимуть від українців стосовно майбутнього, слід відповідати:

а) Після жорстоких боїв треба спочатку оцінити, що накоїв [Україні] більшовизм.

б) У всякому разі на сьогодні ясно, що ці шкоди потребуватимуть багаторічного німецького управління, щоб їх усунути.

в) Тільки фюрер буде приймати рішення щодо остаточного упорядкування після вивчення всієї ситуації, особливо на основі поведінки самих українців.

2. На протести щодо вже переведеного або можливого відділення українських територій чи таких, що вважаються ними, треба відповідати:

а) Ця війна на Сході вимагала величезної жертви німецької крові. Німецький народ пішов на те, щоб довгі роки зносити нестатки. Він повинен мати гарантії, що не опиниться у настільки ж небезпечній ситуації, як у 1941 р.

б) Німецький народ живе на вузькому просторі. Цією війною, що рятує всю Європу, він завоював право розширити свій життєвий простір. Народи Сходу мають у розпорядженні простір набагато більший, ніж його мають нації Центральної Європи, до того ж не маючи сили використати багатства цього простору.

в) У Райхскомісаріаті Україна, який насправді далеко перевищує етнографічні межі України, переселення людей на півночі і на сході властивого етнічного простору видається цілком можливим. Якщо Німеччина погодилася, щоб повернулися до неї сотні тисяч колоністів, то переселення західних українців не повинно здаватися чимось нечуваним.

г) Узагалі українці самі повинні бути готові до жертв, оскільки без німців вони втратили б все і були б знищені.

д) Щоб раз і назавжди перешкодити нападам Москви на Україну, Німецький райх мусить узяти на себе захист Європи на Сході, бо тільки Німеччина здатна взяти на себе такий захист.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.
Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 541—543.

Повідомлення командира німецької дивізії про спалення сіл Обухівка і Баранівка на Полтавщині і розстріл жителів за допомогу партизанам (1941 р., листопада 28)

Крестьяне Украины!

За последние дни немецкие войска уничтожили много банд, участники которых были расстреляны, а руководители повешены.

Оказалось, что бандиты получали помощь со стороны населения. В результате этого приняты такие мероприятия:

1) село Барановка сожжено,

2) село Обуховка сожжено, а население расстреляно,

3) многочисленные посредники расстреляны в разных селах. Хотите ли вы той же участи?

Кто имеет связи с бандитами, предоставляет им кров, снабжает их съестными припасами, помогает им каким-либо способом или умалчивает о том, где они укрываются, тот наказывается смертью. Кроме того, он втягивает в несчастье свою семью и все село.

Учитывая это, каждый, кто любит свою семью и хочет спокойно работать на своей земле, должен немедленно сообщать ближайшей воинской части или полиции о том, где именно находятся бандиты.

На Украине борьба закончена. Кто воюет дальше, тот бандит. За сообщения, в результате которых можно захватить руководителей банд и комиссаров, будут выданы денежные награды в размере до 10 тыс. руб.

Вы, украинцы, вместе с нами ведете борьбу против большевистского режима, гнета и рабства.

Преступные цели — преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). Москва, 1985. — С. 87.

Лист митрополита А.Шептицького, М.Величківського, А.Лівицького, М.Омеляновича-Павленка, А.Мельника до Гітлера (1942 р.)

Українська нація пов'язувала з розвитком ситуації у Східній Європі, яка привела у середині минулого року до війни між Німеччиною і Радянським Союзом, великі надії. Провідні кола українського народу були завжди свідомі того, що зіткнення націонал-соціалістичної Німеччини з більшовицькою Москвою було неминучим, і тільки Німецький Райх під керівництвом Вашої Ексцеленції міг бути в стані завдати більшовизмові смертельного удару. Поразка Росії повинна дати Україні можливість приєднатися до політичної системи Європи.

Під впливом керівних кіл ставлення українських мас до райху було цілком дружнім, і тому українці вітали німецьку армію із захопленням та допомагали німецьким солдатам всюди і як тільки могли. Українці у Червоній армії масово переходили на німецький бік, тому що вони вважали, що тут існують українські військові формування, і тому що вони очікували, що їм не буде відмовлено у боротьбі за звільнення своєї Батьківщини та у відбудові української держави.

А розчарування цих полонених було великим, коли їхні сподівання не справдилися. Українське населення знову охопила тривога, коли на територіях, звільнених від більшовиків, почали відбуватися події, свідками яких ми сьогодні є.

Усвідомлення нашого обов'язку перед нашим народом і почуття нашої відповідальності перед історією змушують нас звернутись до Вашої Ексцеленції, у руках якого є доля цілої Європи, щоб звернути увагу на сьогоднішній стан речей в Україні і на небезпеку, яка в цьому криється. Ми сподіваємося, що наші наміри знайдуть у Вас розуміння, і наше слово здобуде Вашу довіру.

Недопущення українців до участі у збройній боротьбі проти їхнього споконвічного ворога пліч-о-пліч з німецькою та союзницькими їй арміями позбавило антибільшовицький табір важливого морально-політичного фактора, який би, без сумніву, полегшив виконання військових завдань на українських територіях і, перш за все, допоміг переможним арміям зміцнити їхні позиції у цій країні. Великодушне звільнення українців з таборів

для військовополонених ні в якій мірі не змогло відшкодувати цієї втрати, тим більше що їхнє повернення додому здійснювалося в таких умовах, що багатьом тисячам воно коштувало власних життів. Їхні могили лише збільшили сум українського народу над втратою цієї людської сили і невикористанням військово-політичних можливостей, які були наявними.

Включення західноукраїнської території Галичини до Генерального губернаторства і передача Одеси разом з іншою областю під управління Румунії, не давши українському народові надії на пізніше возз'єднання їх з матірною територією, створило не менш тяжке враження. Обставини, за яких це сталося, і режим, який був введений на цих українських територіях, дають підстави вважати, що йдеться про приєднання Галичини до Польщі, а Одеси до Румунії. Рішення такого роду зводить нанівець широко задумані наміри щодо нового ладу Європи.

В українських центральних областях знову українцям відбирається можливість культурно-національного розвитку, в той час як створюються труднощі патріотичній пресі, забороняються традиційні культурні і просвітницькі об'єднання, закриваються школи, відбирається дозвіл на діяльність наукових інституцій і залишаються професорські кадри, мозок нації, без можливості наукової діяльності, навіть без засобів до життя. Такий стан речей викликає в української громадськості велику тривогу про майбутнє національної культури.

Ненависна більшовицька система в Україні ліквідована, проте, з іншого боку, право на приватну власність, за яке вперто і ціною великих жертв боровся український народ, не відновлено. Колективні господарства, більшовицький засіб зробити українського селянина рабом, збереглися. Такий стан викликає серед населення упереджене ставлення, яке ні в якій мірі не є корисним для організації роботи та її ефективності.

Провідні українські кола відразу після взяття столиці України німецькими військами зробили необхідні кроки до співпраці з німецькими установами у цій країні. Вони спонукали до утворення Української Національної Ради у Києві і до заходів щодо отримання дозволу від німецької адміністрації на її діяльність. Таким чином, всі творчі сили країни були мобілізовані на відновлення громадського та економічного життя в Україні. Проте німецька адміністрація припинила діяльність Української Національної Ради.

У тій мірі, в якій окуповуються українські території німецькими військами, у тій же мірі зменшуються можливості співпраці українського населення з німецькими установами. Замість того набирають значення антиукраїнські, а навіть антинімецькі фактори, які втратили були свої позиції у цій країні внаслідок поразки Польщі і Ромії, проте зараз знову відновлюють свій вплив. Ця обставина є причиною напруження взаємних відносин в Україні. [...]

Інформуючи Вашу Ексцеленцію про справжній стан речей в Україні, просимо Вас усунути негативні сторони і прийняти до уваги позитивні моменти, на яких ми наголошуємо, бо коли б вони знайшли своє застосування у сьогоднішній дійсності, то це і означало б значне покращення ситуації у нашій країні. Ми запевняємо Вашу Ексцеленцію, що провідні кола в Ук-

раїні готові до якомога тіснішої співпраці з Німеччиною, щоб об'єднаними силами німецького та українського народів вести боротьбу проти спільного ворога і втілити в життя новий лад в Україні та в усій Східній Європі.

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942). Т. 2.
Львів, 1998. — С. 85—88.

З донесення айнзацгруп поліції безпеки і СД начальнику Служби безпеки про діяльність українських націоналістів (1942 р., січень)

Коли полковника Коновальця убив агент НКВС тому, що совєти вбачали небезпеку у зростаючому русі ОУН, на чолі якої був убитий, — ця небезпека мала видаватись їм особливо серйозною, бо українці здавна являли собою в Радянському Союзі постійно упертий елемент, — ОУН розпалась на два напрями, бо Коновалець не залишив по собі жодного політичного заповіту.

Вожді обох новопосталих напрямів ОУН, Степан Бандера і Андрій Мельник, дуже скоро розійшлися у думках. Кінцева мета в обох, однак, єдина, а саме — створення незалежної суверенної України. В той час, коли Мельник спочатку вів себе пасивно і намагався розбудувати рух за межами України і його переорганізувати, Бандера взявся негайно розбудовувати його групу підпільно у зайнятих частинах України. Особливо він розбудовував організацію у колишній Польщі, але не забував також енергійно розгорнути свою пропаганду в районах українських поселень, які належать до Румунії та Угорщини.

Коли ж українська молодь переважно підтримала Бандеру, а німецькі інстанції мусили використовувати фізично працездатних людей, Бандера здобув над Мельником постільки відчутну перевагу, коли саме його прибічники як перекладачі або вдавані організатори проникли в країну і поряд зі своїми офіційними завданнями відразу і без огляду на досягнуті домовлення між Бандерою і компетентними німецькими урядовими інстанціями розгорнули свою пропагандистську діяльність. Наскільки сильним почував себе тоді Бандера, доводить проголошення українського уряду на чолі з Ярославом Стецьком у Львові відразу після падіння міста. Поліція безпеки і СД відразу після цієї урядової заяви провели необхідні дії по обмеженню діяльності Бандери.

ОУН була змушена якомога докладніше дізнатися про німецькі наміри, щоб відповідно до цього визначити власний метод роботи і тактику. Вона використала і використовує ще і сьогодні перекладачів-українців, які працюють у німецьких установах. Завдяки цьому ОУН має уявлення не лише про частину німецьких намірів, але також про практичні можливості їх реалізації. Відповідно до цього вона перебудувала свої методи. На місце початкової офіційної діяльності тепер прийшла нелегальна таємна діяльність із застосуванням псевдонімів і паролів. Довірені особи і активісти улаштувалися на непомітних назовні постах української цивільної адміністрації.

Основою української військової влади, до якої змагає Бандера, служить міліція. Вже в липні 1941 р. у заклику українського лейтенанта Легенди містилась вимога створення українського війська. Знайдена російська зброя мала приховуватись для озброєння передбачуваного війська, а не здаватись. За такими інструкціями ОУН діяла до сьогоднішнього дня.

Дана німецьким органам обіцянка щодо організації господарського життя в Україні і надана в зв'язку з цим німецькою стороною свобода дій і пересування для людей Бандери була інтерпретована прихильниками ОУН лише в такому сенсі, який відповідав їхнім власним планам і намірам. В інших випадках вони не звертали уваги на будь-які обіцянки. Навіть і призначення німецькими органами начальників міліції, бургомістрів та інших службовців визнавались лише тоді, коли ці особи бажали і могли надати перевагу планам ОУН.

За таким розвитком подій уважно стежили айнзацгрупи поліції безпеки і СД. До відкритого протистояння з ОУН дійшло лише після того, як група Бандери почала усувати своїх конкурентів, прибічників Мельника, з допомогою багатьох вбивств.

Ця боротьба вступила в нову фазу, коли одним колишнім співробітником НКВС були виявлені стосунки НКВС з ОУН. НКВС сприймав ОУН як серйозну небезпеку для подальшого існування Радянської України. Через це НКВС був змушений вжити заходів для знищення ОУН. План такого знищення передбачав проникнення в ОУН агентів НКВС. Серед них знаходились Турчманович, один з найближчих співробітників Степана Бандери, і Богдан Бандера, брат провідника ОУН.

НКВС цілком враховував можливості окупації України німецькими військами і на цей випадок передбачав повстання НКВС, які мали завдання по розгортанні такого повстання. НКВС бажав використати для цього також і агентів, спеціально направлених в ОУН. Повстання мало спочатку маскуватись під національну визвольну боротьбу, а після виникнення заворушень агенти НКВС мали б захопити керівництво і за підтримки партизанів перетворити масову революцію у більшовицьку справу.

Найсерйознішими противниками бандерівського руху серед його земляків на Заході є Лівицький, а на Сході — Мельник. В той час, як Лівицький прагне об'єднання всіх трьох груп, в тому числі і групи Бандери, антагонізм між Мельником і Бандерою став нездоланним внаслідок політичних вбивств у Житомирі та Вінниці. Останні жорсткі заходи проти Бандери мали свій вплив також і на Мельника, а саме настільки, що він нещодавно почав переходити до заснування конспіративних осередків, щоб, можливо, протистояти з успіхом німецьким ударам.

У деякій мірі Мельник зайшов настільки ж далеко, як і Бандера. Бандерівському проголошенню уряду у Львові він протиставив створення української Національної Ради у Києві. Національна Рада, яка намарно добивалася визнання з боку німецьких інстанцій, є офіційно неполітичним органом для відстоювання українських інтересів і життєвих потреб. Фактично вона являє собою певну форму українського уряду, рушійною силою якої у

Києві є д-р Кандиба. Населення Східної України майже нічого не знає про існування цієї Національної Ради, а обізнана київська інтелігенція ставиться до неї з певною недовірою.

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942). Т. 2.
Львів, 1998. — С. 111—113.

З доповідної записки в ЦК КП(б)У щодо усунення О.П.Довженка від керівництва Київською кіностудією (1942 р., квітень)

Кинорежиссер Довженко А.П. приказом по Комитету кинематографии отстранен от художественного руководства Киевской киностудией.

Официальное освобождение тов. Довженко мотивировано тем, что он должен работать над фильмом на современном материале об Украине.

По существу же вокруг Довженко создана на киностудии, в Комитете по кинематографии нетерпимая обстановка.

Когда я приехал в Новосибирск в Комитет кинематографии, меня засыпали вопросами о дезертирстве Довженко из Киева.

Я объяснил, что кинорежиссер Довженко был эвакуирован из Киева по решению соответствующих организаций вместе с такими деятелями культуры, как академик Богомолец, писатель Тычина и др.

Мне сообщили работники Комитета, что на имя т. Большакова поступило из Киевской киностудии заявление за многими подписями о дезертирстве Довженко из Киевской киностудии.

Видимо, это заявление использовал т. Большаков, чтобы снять режиссера Довженко с художественного руководства киностудией.

У т. Большакова все время были натянутые отношения с режиссером Довженко.

Считаю такое положение недопустимым с точки зрения интересов кинематографии Украины. Вношу предложение:

1. Поставить вопрос перед т. Большаковым о том, чтобы режиссеру Довженко было немедленно поручено сделать документальный художественный фильм об освобождении Украины от немецких оккупантов, в связи с чем немедленно вызвать т. Довженко с группой кинооператоров для съемок боевых действий Красной Армии по Юго-Западному и Южному фронтах, а также съемок восстановительной работы советской власти в освобожденных от фашистов селах и городах Украины.

2. Самым внимательным образом заняться состоянием Киевской и Одесской киностудий.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 366—367.

З наказу рейхсміністра у справах окупованих східних територій А.Розенберга щодо вивчення службовцями рейхскомісаріатів «Остланд» та «Україна» мов місцевого населення (1942 р., червня 6)

[...]

Щодо: Вивчення місцевої мови.

[...]

У колишніх балтійських державах вивчення тамтешніх місцевих мов співробітниками німецької цивільної адміністрації не є необхідним.

У Білорусії вивчення білоруської мови службовцями цивільної адміністрації є бажаним.

У райхскомісаріаті «Україна» вивчення української мови вважається обов'язком тамтешніх службовців цивільної адміністрації.

Російська мова у цих областях у жодному разі не повинна мати підтримки.

2. Робочим групам та головним робочим групам відповідно необхідно виконати цей наказ та організувати для своїх співробітників заняття з тих іноземних мов, про які говориться. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 388.

З розпорядження про порядок накладання покарань старостами районів (1942 р., червня 26)

Щоб підвищити авторитет старост районів і старост міст, що не підлягають районам, і щоб дати їм можливість тримати мешканців в порядку, поширюється вже видане право накладати покарання в такий спосіб, що старости районів і старости міст, які не підлягають районам, можуть загрожувати і накладати адміністративні покарання в розмірі до 5000 крб. або присуджувати до примусових робіт тривалістю до 4 тижнів. Звертається категоричну увагу на те, що покарання можуть накладатися за різні вчинки лише за доручениям німецьких установ на підставі виданих їми розпоряджень. Такими вчинками можуть вважаться, наприклад: неповне затемнення, перевищення цін, невиконання обов'язків щодо посвідок, неподання або подання невірних декларацій про податки, погано очищені тротуари і т. д. Старост, що вам підлеглі, треба проінструктувати про те, що про подібні вчинки повинно повідомляти старосту району для накладання покарань. Староста району складає постанову про покарання за прикладеним зразком і пересилає її на виконання до належного старости. Староста приймає гроші і надсилає їх до районного старости. Штрафні гроші треба вносити до районних кас. Про призначені покарання треба вести в районних управліннях штрафний список за прикладеним зразком. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 390—391.

З розпорядження рейхскомісара України генеральним комісарам округів Луцька, Житомира, Києва, Миколаєва, Дніпропетровська, Мелітополя про закриття шкіл, інститутів і відправку всіх учнів старше 15 років на роботу до Німеччини (1942 р., жовтня 24)

[...] В такий час, коли навіть у Німеччині зростання освіти майже стоїть на місці і навіть такі життєво важливі професії, як професії лікарів, не можуть мати необхідного приросту, абсолютно не має значення, буде чи не буде на Україні підвищуватися освіта, яку німецька влада може планувати тільки через 10 років.

А тому я вимагаю [...] закрити всі школи, інститути, в яких навчаються учні старше 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів [...] закритим способом відправити на роботи до Німеччини.

Я вимагаю також одночасно подбати про те, щоб крім 4-х класних шкіл не було жодної школи, не дозволеної мною.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 367—368.

Оголошення шепетівського гебітскомісара про знищення населення і спалення сіл Вульки і Губельці за допомогу партизанам (1943 р., січня 25)

21 січня 1943 р. в безпосередній близькості від сіл Вульки та Губельці бандити вбили одного німецького офіцера, одного німецького солдата і одного німця за походженням та тяжко поранили одного німецького солдата. Протизаходом на це населення сіл Вульки та Губельці, на яке падало підозріння у бандитизмі, було розстріляно та його майно спалено. Було доведено, що ця частина населення давала підтримку бандитам. Дальшим протизаходом був розстріл 80 осіб, які за підтримку бандитів сиділи у в'язниці Шепетівки.

В майбуньому буде кожний, хто підтримує бандитів притулком, харчовими продуктами або іншим способом, разом із своєю родиною розстріляний та його майно спалено.

Крім цього, буде кожний, хто без причин ухиляється від роботи та хоч на короткий час знаходитиметься поза своїм місцем мешкання, розглядатись як бандит та до нього будуть застосовані ці самі заходи.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1963. — С. 184—185.

З постанови III конференції ОУН про цілі національно-визвольної боротьби (1943 р., лютий)

III Конференція Українських Націоналістів Самостійників Державників (ОУНСД), що відбулася дня 17—21 лютого 1943 р., піддавши всесторонній аналізі:

А) Сучасне міжнароднє положення, позиції воюючих сторін, позиції поневолених народів і сучасне міжнароднє положення України.

Б) Ситуації на українських землях та минулорічний період боротьби українського народу, стан організованих українських політичних сил та ролю ОУНСД, як керівного чинника в національно-визвольній боротьбі українського народу, —

стверджує:

1) Сучасна війна на Сході, що її розпутано в ім'я імперіялістичних інтересів німецького націонал-соціалізму й московського большевизму, ведеться за протинародні реакційні цілі, обернення країни й народів у предмет колоніяльної експлуатації й грабунку, що несе за собою духово-моральний, соціально-економічний і національно-політичний визиск і гніт, тобто за повне поневолення народів і людини. Це в першу чергу війна з приводу України, яку оба імперіялізми трактують у своїх загарбницьких плянах, як центральну проблему їх імперіялістичної політики на Сході Европи та випадову базу для дальших підбоїв. Ця війна довела в сучасній стадії боротьби до сильного виснаження обох партнерів та заставила їх мобілізувати та кидати на фронт усі можливі резерви, щоб без огляду на необчислимі жертви мільйонів, вимусити на противнику перемогу.

2) Німеччина своєю імперіалістичною політикою в відношенні до всіх европейських народів та терором і грабунком на окупованих теренах стала мобілізувати проти себе всі народи сучасної Европи, а в тому числі теж т. зв. союзників. В цей спосіб створила вона ідейнополітичні та матеріальні основи для свого розвалу й уже хитається під ударами мільйонових армій ворогів та під впливом наростаючих у Европі революційних сил поневолених народів. Її намагання приєднати, або приневолити поневолені народи до ширшої боротьби з большевизмом, кривавитися в сучасній війні за її імперіялістичні інтереси, являються підступним маневром окупанта й спізненою пробою оминути наслідки доконаних помилок та одним із засобів скріпити свій воєнний потенціал силами поневолених народів.

3) Большевицька Москва, виступаючи в ролі оборонця народів перед німецьким імперіялізмом, використовує сучасний воєнний стан, що існує між Німеччиною й альянсами, капіталізуючи для себе капіталістичну німецьку політику на окупованих теренах, продовжує вести підступну гру за здобуття Заходу для перемоги над Німеччиною, що по планам Москви має стати першим етапом у здійсненні цілей московського імперіялізму, цебто підбою цілої Европи й переведення світової большевицької революції.

4) Британська імперія і З'єднані Штати Північної Америки стоять у завзятій боротьбі проти німецького імперіялізму, як загрози життєвих інте-

ресів англосаксонського світу, використовуючи в цій боротьбі всі можливі чужі сили, а зокрема московську воєнну валку, що має завдати Німеччині основні удари на Сході. Їхньою ціллю являється розгромлення усіх великодержав Европи, що своєю мілітарною силою й імперіялізмом створюють для них нову загрозу та унеможливлюють їм реалізувати побудову європейського ладу, спертого на принципі рівноваги політичних сил, та забезпечуючого свободу англо-саксонських політичних і господарських впливів в Европі. Здійснення пляну англосаксонського світу узалежнене від їхніх силових спроможностей у кінцевій стадії сучасної війни, а вичерпання їхніх сил може заставити їх, як в 1919 році, сприймати політичні розв'язки, накинені самостійницько-визвольними, або імперіялістичними чинниками.

5) Сучасна війна принесла окупацію й політичне поневолення німецьким імперіялізмом ряду європейських народів і в їхній боротьбі за відбудову власних держав наставила їх до політичної орієнтації на англо-американський світ, як на чинник, що змагає до розвалу Німеччини. Внаслідок німецьких практик та під впливом надій на поміч Заходу кладуть вони небезпеку большевизму на дальшому пляні їхніх самостійницьких акцій.

6) Україна знайшлася в сучасний момент між молотом, а ковадлом двох ворожих імперіялістів — Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт. В своїй самостійницько-визвольній боротьбі український народ зустрічає на відтинку своїх міжнародних акцій ряд перешкод, що є впливом необзнайомлення інших народів з українською справою, протиакцій історичних ворогів України, та є наслідком факту, що сучасна війна ведеться за інтереси великих імперіялістичних держав, які запрягають до своїх цілей народи та нехтують їхніми правами на національно-державне самоозначення. Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіалізмів на плятформі власних сил, а в основу своєї співпраці з другими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу й на цій площині шукати спільних інтересів західніх і східніх народів у спільній боротьбі проти німецько-московського й інших імперіалізмів.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 3.
Мюнхен, 1983. — С. 48—50.

Витяг з доповіді кур'єра ЦК КП(б)У про становище в Києві та інших районах окупованої території України (1943 р., лютий)

Летом 1942 г. в Киевской области было снято военное положение. В г. Киеве ходить можно было до 9 часов вечера.

Все крупные заводы Киева частично восстановлены и вырабатывают гранаты, ремонтируют автомашины и танки. Название заводов я не помню.

В городе работают 1-й и 2-й хлебозаводы, электростанция, табачная фабрика и частично восстановлено трамвайное движение.

В июле месяце 1942 года в Дарнице занимались так называемые украинские сотни, подготовлявшиеся к отправке на фронт. Эти сотни формировались из украинцев добровольцев, оставшихся дома и из числа военнопленных, находящихся в лагерях.

Железная дорога Киев—Полтава немцами восстановлена и работает, но перешита на европейскую колею.

Водный транспорт по Днепру в Киеве не работает. По реке ходят с разрешения полиции лодки в целях перевоза населения и патрулируют сторожевые катера.

В Киеве издаются две газеты — одна на украинском, другая на русском языках. Содержание газет — ярко антисоветское. Украинская газета называется «Новое украинское слово», а русская «Последние новости». Фамилии редакторов я не знаю.

В городе работает оперный театр, кинотеатры и радиоузел.

В Киеве открыты частные столовые и закусочные, но цены в них очень высокие.

На базаре цены на продукты до выпуска украинских денег были следующие:

Литр молока	50 руб.
Стакан сахара	55—60 руб.
Стакан пшена	15 руб.
Килограмм хлеба	75—80 руб.
Десяток картофеля	10—15 руб.
Стакан табака	50—75 руб.

После выпуска новых денег цены на продукты питания увеличились вдвое.

В июне месяце 1942 года немцы выселили все население Труханова острова и Слободки в связи с начавшимися там подготовительными работами по строительству укреплений. На правом берегу Днепра, на возвышенностях немцы устраивали ДОТы и рыли окопы. Вообще город укреплялся с восточной стороны.

Городской головой в Киеве в июле месяце был некий БАГАЗИЙ.

Положение в других областях УССР.

Летом 1942 года из военнопленных грузин, армян и других национальностей Кавказа, находившихся в лагере на Холодной Горе, готовилась группа около 50 человек для выброски на Кавказ. Это мне известно со слов местного населения.

В г. Прилуки, Черниговской области, восстановлена табачная фабрика.

В г. Яготине, Полтавской области, работает сахарный завод. Местные жители Яготина говорили мне, что районным старостой в Яготине работает сотрудник Яготинского РО НКВД УКОЛОЗ.

В с. Сребном, того же района, Черниговской области, летом 1942 года проводился раздел земли. На каждый двор давалось 3 гектара. Кто имел свой инвентарь и тягловую силу — земли давали больше, но не свыше 7 га.

В Полтавской области новый учебник для начальной школы «Рідне слово» под редакцией Турель (женщина). В учебнике, кроме произведений

старых классиков, помещено много рассказов религиозного характера, молитв и т. д. и гимн «Ще не вмерла Україна». Есть рассказы о жизни и богатствах Германии. [...]

В г. Серго, Ворошиловградской области, партизаны 5 января 1943 года взорвали «Донэнерго», в результате чего прекратились все работы на шахтах.

В ноябре—декабре 1942 года там же партизаны сожгли склады с продуктами питания и взорвали водопровод.

Немцы в ответ на действия партизан арестовали много людей, наложили 10 тыс. руб. контрибуции на население города Серго и прекратили выдачу хлеба в городе. Объявили, что если повторится еще диверсия, будут расстреляны каждый десятый житель и будет наложена контрибуция в сумме 40 тысяч рублей. По городу в это время разрешали ходить только с рассвета до 4 часов вечера.

В г. Ромны, Сумской области, немцы пытаются добывать нефть, используя старые скважины.

О передвижении по железным дорогам.

Какой существует общий порядок для передвижения по железным дорогам гражданского населения — я не знаю. Я ехала от ст. Голованевка под Сумами до Харькова следующим образом:

На ст. Голованевка я познакомилась с двумя женщинами имевшими разрешение на проезд по железной дороге от ст[анции] Харьков до ст[анции] Сумы и обратно. Они мне предложили ехать вместе с ними до Харькова, что я и сделала.

Женщины рассказали мне, что разрешение на право проезда по железной дороге они получили от начальника одной станции под Харьковом. Этот начальник, немец, увлекся женщинами и по просьбе их дал им разрешение на проезд.

Разрешение было написано на печатном бланке, с печатью и подписью нач[альника] станции. Написано оно было на немецком и на русском языках. В нем было указано, что разрешается проезд по железной дороге от ст[анции] Харьков до ст[анции] Сумы и обратно, таким то лицам едущим по личным делам.

Женщины мне говорили, что подобные разрешения можно получить от нач[альника] станции за взятку.

Поезд, которым я ехала от ст[анции] Голованевка до ст[анции] Харьков, был пассажирский. К нему прицеплено было три товарных вагона, в которых ехало гражданское население, главным образом, «меняльщики». В пассажирских вагонах ехали немцы. Этот поезд ходит от ст[анции] Ворожба до ст[анции] Харьков и обратно по расписанию ежедневно.

Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб: Науково-документальне видання.
Київ; Львів, 2003. — С. 295—296.

З наказу губернатора провінції Буковина про впорядкування організації та діяльності відділів генерального секретаріату уряду провінції Буковина (1943 р., лютого 27)

[...]

РОЗДІЛ І

Ст. І. Генеральний секретаріат уряду Буковини виконує свої функції згідно з розпорядженням губернатора Буковини № 2506 від 1941 р.

Ст. II. Відділи генерального секретаріату уряду:

Кабінет генерального секретаря

Директорат координації діяльності директоратів та контролю за відділом освіти

Юридичний директорат

Статистична служба

Відділ реєстратури та архіву документів

Відділ інформації та прийому громадян.

Ст. III. Всі ці відділи підпорядковуються безпосередньо губернатору і генеральному секретаріату.

РОЗДІЛ II

Організація служб генерального секретаріату

Ст. IV. Кабінетом генерального секретаріату керує державний службовець у ранзі, не нижчому як начальник відділу за згодою генерального секретаріату та має такі обов'язки:

— приймає кореспонденцію та заяви, адресовані особисто генеральному секретаріату;

— веде облік роботи генерального секретаріату;

— визначає порядок прийому та виконує роботи, що доручені йому генеральним секретаріатом.

Ст. V. Директорат координації діяльності директоратів та контролю за відділом освіти очолює директор та три його референти у ранзі, не нижчому як начальники служби, мають такі зобов'язання:

— повідомляє про всі завдання, що ставить перед ним губернатор або генеральний секретаріат, слідкує за дотриманням законів, виконанням розпоряджень і наказів, інформує про наявні складності та вживає заходи щодо їх усунення;

— впорядковує дослідження та документи стосовно специфічних проблем провінції Буковина;

— сповіщає завчасно, разом з директоратом координації, про своєчасність і необхідність всіх законопроектів, всіх проектів розпоряджень, постанов, наказів, запропонованих директоратами та службами, і повідомляє про них для ознайомлення відповідним директоратам;

— веде спеціальний реєстр, в якому обліковує всі накази та основні рішення уряду і слідкує за їх публікацією в «Урядовому Віснику Буковини»;

— координує та пропонує заходи щодо узгодження діяльності всіх директоратів;

— контролює та наглядає за діяльністю інших відділів генерального секретаріату, за винятком юридичного директорату;

— виконує роботу ради провінції, тому керівник директорату бере участь у всіх засіданнях Ради Взаємодії та Ради Економіки Буковини;

— досліджує і готує звіти до президії Ради Міністрів стосовно діяльності уряду Буковини;

— турбується про редагування «Урядового Вісника Буковини» і слідкує за виконанням всіх робіт, пов'язаних з цим;

— виконує і несе відповідальність за виконання будь-яких завдань на вимогу губернатора і генерального секретаря.

Ст. VI. Для виконання поставлених завдань директорат координації діяльності директоратів та контролю за відділом освіти повинен мати достатню кількість службовців.

Ст. VII. Призначення службовців на посаду референтів відбувається за пропозицією та рішенням генерального секретаріату.

Ст. VIII. Юридичним директоратом повинен керувати адвокат — начальник відділу в ранзі юрисконсульта, йому допомагають кілька адвокатів, у кількості, визначеній урядом.

Ст. IX. Голова юридичного директорату займається захистом судових справ уряду перед судовими інстанціями.

Надає консультації губернатору, генеральному секретаріату і директорам директоратів.

Ст. X. Голова юридичного директорату має право входити до складу загальної делегації, ухваленої губернатором, у судових або адміністративних інституціях.

Ст. XI. Голова юридичного директорату має право надавати письмове доручення адвокатам уряду представляти інтереси уряду перед судовими та адміністративними інстанціями на всіх процесах, в яких він бере участь, а також вдаватись до будь-яких заходів по боротьбі з судовими позовами, в яких задіяні уряд, директорати або підпорядковані їм служби.

Ст. XII. До складу юридичного директорату повинні входити і адміністративні службовці.

Ст. XIII. Статистичну службу очолює генеральний директор зі статистики, який виконує свої обов'язки в рамках визначених законом «Про організацію центрального інституту статистики».

Ст. XIV. Відділ загальної реєстрації та архіву очолює начальник відділу, який приймає і реєструє всю кореспонденцію генерального секретаріату, надсилає відповіді адресатам за адресою, вказаною на конверті, поштою або зі спеціальним кур'єром.

Ст. XV. Відділ інформації та прийому громадян очолює начальник відділу, який виконує такі обов'язки:

— реєструє громадян, що бажають потрапити на прийом, та направляє їх до відповідних служб;

— інформує громадськість про заяви, що надходять до служб уряду.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 416—418.

Постанова РНК УРСР про утворення державного літературно-художнього музею Т.Г.Шевченка (1943 р., березня 27)

З метою збереження і концентрації всіх літературно-художніх матеріалів, які стосуються літературної та художньої творчості Тараса Григоровича Шевченка, Рада Народних Комісарів УРСР постановляє:

1. Утворити при Інституті української мови і літератури Академії наук УРСР Державний літературно-художній музей Т.Г.Шевченка.

2. Запропонувати Наркомосвіти УРСР, Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР та Академії наук УРСР передати Інституту мови і літератури Академії наук УРСР, за відповідними актами, все майно, музейні та архівні матеріали шевченківських музеїв, зв'язані з творчою діяльністю Т.Г.Шевченка.

3. Доручити Президії Академії наук УРСР до 15 квітня ц. р. подати на затвердження Раднаркому УРСР штати і кошторис музею, протягом травня 1943 р. закінчити всю організаційно-підготовчу роботу музею з тим, щоб до 1 червня закінчити збирання і каталогізацію фондів музею, розпочати роботу щодо реставрації експонатів музею і підготувати музей до експозиції.

Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр: Збірник документів: У 2 т. Т. 2: Червень 1941—1960 рр. Київ, 1961. — С. 6—7.

Витяг з указу Президії Верховної Ради СРСР про міри покарання для осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом (1943 р., квітня 19)

В освобожденных Красной Армией от немецко-фашистских захватчиков городах и селах обнаружено множество фактов неслыханных зверств и чудовищных насилий, учиненных немецкими, итальянскими, румынскими, венгерскими, финскими фашистскими извергами, гитлеровскими агентами, а также шпионами и изменниками Родины из числа советских граждан над мирным советским населением и пленными красноармейцами. Многие десятки тысяч ни в чем не повинных женщин, детей и стариков, а также пленных красноармейцев зверски замучены, повешены, расстреляны, заживо сожжены по приказам командиров воинских частей и частей жандармского корпуса гитлеровской армии, начальников гестапо, бургомистров, военных комендантов городов и сел, начальников лагерей для военнопленных и других представителей фашистских властей.

Между тем, ко всем этим преступникам, виновным в совершении кровавых расправ над мирным советским населением и пленными красноармейцами, и к их пособникам из местного населения применяется в настоящее время мера возмездия, явно не соответствующая содеянным ими злодеяниям.

Имея в виду, что расправа и насилия над беззащитными советскими гражданами и пленными красноармейцами и измена Родине являются са-

мыми позорными и тяжкими преступлениями, самыми гнусными злодеяниями, Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Установить, что немецкие, итальянские, румынские, венгерские, финские фашистские злодеи, уличенные в совершении убийств и истязаний гражданского населения и пленных красноармейцев, а также шпионы и изменники из числа советских граждан караются смертной казнью через повешение.

2. Пособники из местного населения, уличенные в оказании содействия злодеям в совершении расправ и насилий над гражданским населением и пленными красноармейцами, караются ссылкой в каторжные работы на срок от 15 до 20 лет.

3. Рассмотрение дел о фашистских злодеях, виновных в расправах и насилиях над мирным советским населением и пленными красноармейцами, а также о шпионах, изменниках Родины из числа советских граждан и о их пособниках из местного населения возложить на военно-полевые суды, образуемые при дивизиях действующей армии в составе: председателя военного трибунала дивизии (председатель суда), начальника особого отдела дивизии и заместителя командира дивизии по политической части (члены суда), с участием прокурора дивизии.

4. Приговоры военно-полевых судов при дивизиях утверждать командиру дивизии и приводить в исполнение немедленно. [...]

Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика.
Київ, 1997. — С. 145—147.

Лист Й.В.Сталіна В.Черчіллю з повідомленням про рішення радянського керівництва перервати відносини з польським урядом у зв'язку з Катинською справою (1943 р., квітня 21)

Поведение Польского Правительства в отношении СССР в последнее время Советское Правительство считает совершенно ненормальным, нарушающим все правила и нормы во взаимоотношениях двух союзных государств.

Враждебная Советскому Союзу клеветническая кампания, начатая немецкими фашистами по поводу ими же убитых польских офицеров в районе Смоленска, на оккупированной германскими войсками территории, была сразу же подхвачена правительством г. Сикорского и всячески разжигается польской официальной печатью. Правительство г. Сикорского не только не дало отпора подлой фашистской клевете на СССР, но даже не сочло нужным обратиться к Советскому Правительству с какими-либо вопросами или за разъяснениями по этому поводу.

Гитлеровские власти, совершив чудовищное преступление над польскими офицерами, разыгрывают следственную комедию, в инсценировке которой они использовали некоторые подобранные ими же самими польские профашистские элементы из оккупированной Польши, где все нахо-

дится под пятой Гитлера и где честный поляк не может открыто сказать своего слова.

Для «расследования» привлечен как правительством г. Сикорского, так и гитлеровским правительством Международный Красный Крест, который вынужден в обстановке террористического режима с его виселицами и массовым истреблением мирного населения принять участие в этой следственной комедии, режиссером которой является Гитлер. Понятно, что такое «расследование», осуществляемое к тому же за спиной Советского Правительства, не может вызвать доверия у сколько-нибудь честных людей.

То обстоятельство, что враждебная кампания против Советского Союза начата одновременно в немецкой и польской печати и ведется в одном и том же плане, это обстоятельство не оставляет сомнения в том, что между врагом союзников — Гитлером и правительством г. Сикорского — имеется контакт и сговор в проведении этой враждебной кампании.

В то время как народы Советского Союза, обливаясь кровью в тяжелой борьбе с Гитлеровской Германией, напрягают все свои силы для разгрома общего врага свободолюбивых демократических стран, правительство г. Сикорского в угоду тирании Гитлера наносит вероломный удар Советскому Союзу.

Все эти обстоятельства вынуждают Советское Правительство признать, что нынешнее правительство Польши, скатившись на путь сговора с гитлеровским правительством, прекратило на деле союзные отношения с СССР и стало на позицию враждебных отношений к Советскому Союзу.

На основании всего этого Советское Правительство пришло к выводу о необходимости прервать отношения с этим правительством.

Я считаю нужным информировать Вас об изложенном и надеюсь, что Британское Правительство поймет необходимость этого вынужденного шага Советского Правительства.

Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Т. II.
Москва, 1989. — С. 141—142.

З протоколу таємної наради у А.Гітлера (1943 р., червня 10)

Фюрер наголосив на тому, що, керуючись ліберальними принципами, ми втратимо всяку можливість набору робочої сили для робіт у Райху, припиниться вивезення до Райху продуктів харчування та будь-які інші у примусовому порядку нормовані поставки. На противагу цьому нам необхідно усвідомити, що поставки були можливі лише завдяки примусу, тому що ми не можемо компенсувати те, що постачається, ніякими товарами, оскільки аналогічних товарів ми вже більше не виробляємо.

Таким чином, нам необхідно усвідомити, що лише демонструючи найбільшу суворість, ми зможемо існувати, а так званий принцип лагідної поведінки і всі надії на нього безглузді та далекі від дійсності. [...]

Далі фюрер вказав на те, що російську Україну не можна порівнювати з австрійською Галичиною; українці, які живуть в Галичині, довший час

перебували під пануванням Австрії. Ці австрійсько-галицькі русини тісно переплетені з австрійською державою. Отже, там, в Галичині, можна дозволити управлінню СС-ів сформувати одну українську дивізію. [...]

Далі фюрер наголосив: «Ми підкоряємося суворому закону війни: цей закон вимагає «викачати» з України продукти харчування і робочу силу. Лише слабі духом генерали можуть повірити, що якимось красномовством ми зможемо здобути робочу силу».

Україна в Другій світовій війні у документах:
Збірник німецьких архівних матеріалів (1942—1943). Т. 3.
Львів, 1999. — С. 232—233.

Соціально-економічна програма ОУН (1943 р., серпня 21—25)

У лавах ОУН борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів, за УССД — за національне й соціяльне визволення, за новий державний порядок та новий соціяльний лад:

1. а) За знищення большевицької й німецької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська державна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в Українській Державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян.

б) За безплатну передачу селянам західніх українських областей всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель.

2. а) За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна кооперативно-громадською.

б) За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип у керівництві.

3. а) За загальний восьмигодинний робочий день. Понаднормова праця може бути тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримує за неї окрему плату.

б) За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку зарплату, якої потрібно для забезпечення матеріальних і духових потреб цілої його сім'ї. При річних підсумках господарського стану підприємств, кожний робітник одержуватиме: у господарсько-кооперативних підприємствах дивіденд (належна йому частка річного прибутку), а в національно-державних — премію.

в) За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці.

г) За свободу профспілок. За знищення стахановщини соцзмагань, підвищування норм та інших способів експлуатації працюючих.

4. За вільне ремесло, за добровільне об'єднування ремісників у артілі, за право ремісника вийти з артілі та індивідуально виконувати працю й вільно розпоряджатися своїм заробітком.

5. За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватню торгівлю, за вільні базари.

6. За повну рівність жінки з чоловіком в усіх громадських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично легшу працю, щоб жінка не шукала заробітку на праці в шахтах, рудниках та інших тяжких промислах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства. Батько сім'ї одержуватиме, крім плати за свою працю, додаткову платню на утримування жінки й неповнолітніх дітей. Лише в таких умовах жінка матиме змогу виконувати свій важливий, почесний і відповідальний обов'язок матері й виховательки молодого покоління.

7. а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народньої маси шляхом поширення мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.

б) За поширення вищого й фахового шкільництва, за невпинний ріст висококваліфікованих кадрів фахівців на всіх ділянках життя.

в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, мешканням та навчальними приладдями.

г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління — моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

8. За пошану до праці інтелігенції. За створення таких моральних основ праці, щоб інтелігент, будучи цілком спокійний про завтрашній день та про долю сім'ї, міг віддатися культурно-творчій праці, мав потрібні умовини для праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень.

9. а) За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

б) За широке запровадження охорони народнього здоров'я, за поширення сітки лікарень, санаторій, курортів та будинків відпочинку, за збільшення лікарських кадрів. За право працюючих на безплатне користування всіма закладами охорони здоров'я.

в) За особливу державну опіку над дітьми й молоддю, за поширення сітки дитячих ясел та садків, санаторій, таборів відпочинку та спортивних організацій. За охоплення всієї дітвори та молоді державними закладами опіки та виховання.

10. а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидання суспільності світоглядних доктрин і догм.

б) За вільне визнавання і виконування культів, які не суперечать громадській моралі.

в) За відокремлення церковних організацій від держави.

г) За культурні взаємини з другими народами, за право виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнавання життя й культурних надбань других народів.

11. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й по змісту національну культуру.

12. За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національности, в державних та громадських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок.

13. За вільну українську по формі й по змісту культуру, за героїчну духовність, високу мораль, за громадську солідарність, дружбу та дисципліну.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 3.
Мюнхен, 1983. — С. 66—68.

Наказ Ставки Верховного Головнокомандуючого про порядок мобілізації військовозобов'язаних у районах, що звільняються від окупації (1943 р., жовтня 15)

Приказом Ставки Верховного Главного Командования от 9 февраля 1942 года за № 089 военным советам действующих армий было предоставлено право призывать на военную службу в порядке мобилизации советских граждан на территории, освобождаемой от немецкой оккупации.

При выполнении этого приказа допускаются серьезные нарушения установленного законом порядка проведения мобилизации. Мобилизацию производят не только военные советы армий, но и командиры дивизий и частей, не считаясь с фактической потребностью в пополнении.

В связи с этим в дополнение к приказу № 089 от 9.2.42 г. Ставка Верховного Главного Командования приказывает:

1. Призыв военнообязанных в освобождаемых от немецкой оккупации районах производить только распоряжением военных советов армий через армейские запасные полки, запретив производить мобилизацию командирам дивизий и полков.

2. Начальнику Главупраформа установить для каждого фронта количество подлежащих призыву по мобилизации в соответствии с утверждаемым мною планом подачи пополнения для каждого фронта.

3. Всех военнообязанных, мобилизованных сверх установленной по плану нормы для каждого фронта, направлять в запасные части по указанию начальника Главупраформа.

Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара Р 89 обороны СССР (1943—1945 гг.). Т. 13 (2—3).
Москва, 1997. — С. 216.

Інформація наркома держбезпеки УРСР наркому держбезпеки СРСР про наслідки окупації Києва (1943 р., листопада 12)

Задолго до оставления Киева предприятия демонтировались, наиболее ценное оборудование вывозилось в Германию, остальное уничтожалось на месте.

Совершенно разрушены: завод «Большевик», кожзавод, обувная фабрика, шесть хлебозаводов, водонасосные станции, частично разрушены электростанции города. Сожжены политехнический институт и основной

корпус университета. Большому разрушению подвергся Дарницкий железнодорожный узел. Взорваны все мосты через Днепр.

При отходе [из] Киева немцы организовали поджоги, взрывы вокзала, депо, здания телеграфа и почты, также многих жилых зданий города. Сильно пострадала центральная часть.

В Киево-Печерской лавре оккупанты, ограбив, взорвали Успенскую церковь — крупнейший исторический памятник.

В сентябре немцы проводили массовое отселение жителей сначала на окраины города, затем угоняли на Запад. Оставленные жителями квартиры подверглись сплошному ограблению, награбленное, вплоть до мебели, вывозилось в Германию.

В момент освобождения Киева, в нем насчитывалось до 30.000 населения. Жители, скрывающиеся в близлежащих селах, возвращаются [в] город. На 11 ноября, по грубому определению, численность населения доходит до 80.000.

За время оккупации немцы на окраине города, «Бабьем Яру», расстреляли до 100.000 советских граждан, [в] том числе до 20.000 военнопленных Красной Армии.

Установлено также, что немцами [в] Киеве применялась «душегубка».

Для сокрытия следов злодеяний, немцы в сентябре сего года организовали извлечение трупов расстрелянных и сжигали их в специально устроенных 20-ти печах.

[С] этой целью была создана специальная команда [из] 300 человек из заключенных Сырецкого лагеря. Эта команда также впоследствии была расстреляна, а трупы сожжены. Спаслось бегством 12—15 человек, из которых нами установлены 5 и опрашиваются.

На улицах, во дворах в первые и последующие дни после изгнания оккупантов, обнаруживаются трупы расстрелянных жителей, уклонявшихся от выезда из города.

Киевский профессор ЛОЗИНСКИЙ с женой покончили с собой в знак протеста против немецких насилий.

Оставленная ЛОЗИНСКИМ предсмертная записка гласила: «таких зверей, как немцы, я не встречал и чтобы не быть сожженным, я покончил с собой и женой».

При немцах [в] городе функционировало 14 автономных, 3 автокефальных церкви, 6 мужских и 3 женских монастиря. В монастырях сейчас содержится 65 монахов и 450 монахинь.

Главы церквей — епископы Пантелеймон и Никанор бежали с немцами.

Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб: Науково-документальне видання. Київ; Львів, 2003. — С. 395—397.

Наказ Ставки Верховного Головнокомандуючого про мобілізацію військовозобов'язаних у районах, що звільняються від окупації, для поповнення військ фронтів (1943 р., листопада 16)

Ставка Верховного Главного Командования приказывает: 1. Разрешить нижеследующим фронтам в ноябре месяце мобилизовать военнообязанных

на территории, освобождаемой от немецкой оккупации,. для пополения войск фронта в количестве:

Первый Прибалтийский фронт	15 000 чел.
Западный фронт	30 000 —“—
Белорусский фронт	30 000 —“—
Первый Украинский фронт	30 000 —“ —
Второй Украинский фронт	30 000 —“—
Третий Украинский фронт	20 000 —“—
Четвертый Украинский фронт	30 000 —“—
Всего:	185 000 чел.

Военным советам фронтов призванных сверх указанной нормы передавать по указанию Главупраформа в распоряжение командующих военными округами для обучения в запасных бригадах.

2. Начальнику тыла Красной Армии отпуск обмундирования фронтам для мобилизованных производить, исходя из установленного для каждого фронта количества мобилизуемых.

Русский архив: Великая Отечественная:
Приказы Народного комиссара Р 89 обороны СССР (1943—1945 гг.). Т. 13 (2—3).
Москва, 1997. — С. 219.

Постанова пленуму Верховного Суду СРСР «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» (1943 р., листопада 25)

Судебная практика военных трибуналов показывает, что военные трибуналы квалифицируют как измену Родине всякое содействие, оказанное советскими гражданами немецким захватчикам в период временной оккупации той или иной местности, независимо от характера этого содействия.

Такая квалификация в ряде случаев является неправильной и не соответствует Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г., который проводит различие между изменниками Родины и пособниками врага.

Пленум Верховного суда СССР постановляет дать судам следующие указания:

1. Советские граждане, которые в период временной оккупации той или иной местности немецкими захватчиками служили у немцев в органах гестапо или на ответственных административных должностях (бургомистры, начальники полиции, коменданты и т. п.), доставляли врагу сведения, составляющие военную или государственную тайну; выдавали или преследовали партизан, военнослужащих Красной Армии, советских активистов и членов их семей; принимали непосредственное участие в убийствах и насилиях над населением, грабежах и истреблении имущества граждан и имущества, принадлежащего государству, колхозам, кооперативным и общественным организациям, а равно военнослужащие, перешедшие на сто-

рону врага, — подлежат ответственности за измену Родине по ст. ст. 58 «а» или 58 «б» УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик, а в случаях, предусмотренных Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г., — по ст. 1 этого Указа.

2. Лица, выполнявшие задания немецких захватчиков по сбору продовольствия, фуража и вещей для нужд германской армии, по восстановлению предприятий промышленности, транспорта и сельского хозяйства или оказывавшие им иное активное содействие, при отсутствии в их действиях признаков, указанных в п. 1, — подлежат ответственности как пособники по ст. 58 УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик, а в надлежащих случаях — по ст. 2 Указа от 19 апреля 1943 года.

3. Не подлежат привлечению к уголовной ответственности:

а) советские граждане, занимавшие административные должности при немцах, если будет установлено, что они оказывали помощь партизанам, подпольщикам и частям Красной Армии, или саботировали выполнение требований немецких властей, помогали населению в сокрытии запасов продовольствия и имущества, или другими способами содействовали борьбе с оккупантами;

б) мелкие служащие административных учреждений, рабочие и специалисты, занимавшиеся своей профессией (врачи, ветеринары, агрономы, инженеры, учителя и т. п.), если они не совершили преступных действий, подпадающих под пункты 1 и 2 настоящего постановления.

4. Добровольная явка с повинной, при отсутствии тяжких последствий преступной деятельности обвиняемого, должна рассматриваться как смягчающее вину обстоятельство.

Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика.
Київ, 1997. — С. 47—49.

Присяга воїна Української повстанської армії (1943 р.)

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкраших Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї. Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського народу.

Українська Головна Визвольна Рада: Документи.
Нью-Йорк; Київ; Львів, 1994. — С. 25.

З постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про переїзд театрів України на місця їх постійної роботи (1944 р., січня 26)

Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У постановляють:

1. Дозволити Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР перевести протягом січня—лютого місяців 1944 р. театри, які були евакуйовані з України в східні області Радянського Союзу, на місця їхньої постійної праці:

а) Запорізький музично-драматичний театр ім. Щорса — з м. Ашхабада до м. Запоріжжя;

б) Харківський театр музичної комедії — з м. Самарканда до м. Харкова;

в) Київський театр музичної комедії — з м. Чимкента до м. Києва;

г) Олександрійський український музично-драматичний театр ім. Кропивницького — з м. Чарджоу до м. Олександрії. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 2.
Київ, 1961. — С. 12—13.

Довідка НКВС УРСР про ставлення німецьких окупаційних властей до фольксдойче (1944 р., січня 28)

Немецкие оккупационные власти в проведении своей колонизаторской политики на Украине опирались не только на вооруженную силу и оккупационный аппарат вместе с немцами, прибывшими из Германии, но и на т. н. «фольксдойче».

Последние, в отличие от «Райхсдойче» — имперских немцев, считались людьми родственными по крови немцам, в роду которых имелись родственники немцы, проживающие на территории СССР (советские граждане), являющиеся по существу русскими, украинцами, поляками и др.

Немецкие власти весьма охотно зачисляли в категорию «фольксдойче» каждого подпадавшего под признаки принадлежности к «фольксдойчам». Немцами проводился учет «фольксдойче», вывешивались объявления о регистрации, проводились с ними специальные собрания.

Это обстоятельство вытекало из стремления немцев расширить свою опору в проведении их колонизаторской политики на Украине. Всякий до-

бившийся признания «фольксдойче» пользовался особой привилегией, особыми правами перед основным населением Украины — украинцами, русскими и тем самым связывал себя с оккупантами и их преступными действиями.

Как правило, на руководящие должности учреждений и предприятий немецкие власти назначали «фольксдойче», последние также широко использовались на работе в карательных учреждениях.

Вот далеко не полный перечень преимущественных прав и привилегий, которыми пользовались «фольксдойче»:

1. Широкое содействие и поощрение со стороны местных властей в организации общественной торговли, торговых предприятий, акционерных обществ, производственных предприятий;

2. Полное освобождение их от уплаты подоходного налога;

3. Обязательное увеличение зарплаты на 50 процентов по сравнению с зарплатой, получаемой украинцами и русскими;

4. Получение продуктов питания в централизованном порядке по более высоким нормам, чем получали украинцы и русские. Для них имелись специальные магазины. Они получали карточки на продовольствие, отличные от тех, которые выдавались украинцам и русским;

5. Посещение театров, кино, а также пользование лечебными учреждениями, предназначенными только для немцев.

Кроме этого «фольксдойче» предоставлялись лучшие квартиры, бесплатно мебель и др. домашние вещи, вплоть до одежды, конфискованной у расстрелянных евреев и советских патриотов украинцев и русских. [...]

Нередко «фольксдойче» оформлялись лица за особые заслуги перед оккупантами, не имеющие никакого отношения к немецкой крови, это предатели и изменники родины, сооб[щ]ники немцев.

Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб: Науково-документальне видання.
Київ; Львів, 2003. — С. 445—447.

З виступу Й.В.Сталіна «Про антиленінські помилки і націоналістичні перекручення в кіноповісті О.П.Довженка "Україна в огні"» (1944 р., січня 31)

Кіноповість Довженка «Україна в огні» є «відвертий виступ проти політики партії», у ній «ревізовано ленінізм, ревізована політика нашої партії щодо основних, корінних питань». Довженко у своєму творі не показав повної перемоги ленінізму, а виступив проти класової боротьби [...], намагається зганьбити політичну і практичну діяльність партії щодо ліквідації куркульства як класу. Довженко дозволяє собі знущатися над такими святими для кожного комуніста і справжньої радянської людини поняттями, як класова боротьба проти експлуататорів і чистота лінії партії. [...] Довженко насмілюється критикувати політику і практичні заходи більшовицької партії і радянського народу, спрямовані на підготовку радянського

народу, Червоної Армії нашої країни до нинішньої війни. Своїм твором він насмілився поставити це під сумнів, коли ленінська політика нашої партії і тут перемогла. [...] Довженко повинен був зняти капелюха на знак поваги, коли мова йде про ленінізм, про теорію нашої партії, а він, як куркульський підголосок і відвертий націоналіст, дозволяє собі робити випади проти нашого світогляду, ревізувати його. [...] Кіноповість Довженка «Україна в огні» є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, політиці нашої партії і інтересам українського і всього радянського народу. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 380—381.

Витяг із протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про наявність політичних помилок у творах О.П.Довженка (1944 р., лютого 12)

В произведениях украинского писателя и кинорежиссера Довженко А.П., написанных за последнее время («Победа» и «Украина в огне»), имеют место грубые политические ошибки антиленинского характера. В связи с этим ЦК КП(б)У постановляет:

1. Рекомендовать Всеславянскому Комитету ввести в состав Комитета от Украинской ССР вместо Довженко тов. Рыльского М.Ф.
2. Рекомендовать Комитету по Сталинским премиям при Совнаркоме СССР ввести в состав Комитета вместо Довженко тов. Юру Г.П.
3. Вывести Довженко А.П. из состава редакции журнала «Україна». Вместо него утвердить членом редакционной коллегии журнала украинского писателя Андрея Малышко.
4. Освободить Довженко А.П. от обязанностей художественного руководителя Киевской киностудии.

Просить ЦК ВКП(б) утвердить настоящее постановление.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 371—372.

З постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи по підбору і розстановку кадрів у наркоматах і центральних організаціях УРСР» (1944 р., березня 15)

[...]

Відбудова ж зруйнованого німецькими окупантами господарства, наукових і культурних установ визволених районів України вимагає прикладення величезних зусиль і напруження сил всього радянського народу. Для того щоб правильно організувати роботу по відбудові народного господарства, необхідно мати організований, ретельно підібраний і чітко працюючий апарат як в центрі, так і на периферії. Між тим і до цього часу ряд наркоматів і

республіканських організацій не укомплектували своїх апаратів. Так, по Наркомату автотранспорту апарат укомплектований тільки на 25%, по Наркомзему — на 35—40%, по Наркомфіну — на 40%, по Наркомторгу — на 40—45%. Не набагато краще іде ця справа і в інших наркоматах.

А Наркомат автотранспорту не тільки погано займається комплектуванням апарату, але в нього зовсім навіть відсутній відділ кадрів.

Не краще іде справа з добором керівних працівників і комплектуванням апаратів обласних і районних організацій. Так, по Наркомату автотранспорту із 23-х обласних керівників підібрано лише 11, із 13 працівників номенклатурних посад працює всього 6; по Управлінню в справах мистецтв із 23 підібрано 17; по Головкінопрокату із 20 підібрано 12; по Наркомзему із 754 зав[ідувачів] райземвідділами підібрано 368.

Ряд наркоматів, щоб полегшити труднощі з добором кадрів, пішли по лінії найменшого опору, залучаючи до роботи не тільки в апарат, але навіть на керівні посади осіб мало вивчених, недостатньо перевірених і до того ж таких, що активно працювали при німцях. Так, в Наркомфін УРСР на посаду начальника відділу підготовки кадрів і директора Харківського фінансово-економічного технікуму тт. Осикою і Нечитайло був прийнятий Небувайло, який при німцях працював райінспектором Решетилівської райуправи, активно і настирливо стягував податки з населення.

Управління в справах мистецтв (т. Компанієць) призначило в. о. директора Харківського художнього інституту якогось Сімонова, який очолював створене німецькими окупантами об'єднання художників і особисто приймав участь у виданні антирадянських плакатів. [...]

Також ЦК КП(б)У відмічає, що більшість наркоматів і центральних відомств ще і до цього часу не зайнялись по-справжньому питанням підготовки кадрів масових кваліфікацій. Так, не розгорнена в належному обсязі і не організована система курсових заходів, не налагоджене стаціонарне навчання, не організована перепідготовка кадрів шляхом семінарів, не відновлено виробниче навчання. Все це затримує підготовку вкрай необхідних кадрів для всіх галузей народного господарства, гальмує підвищення кваліфікації спеціалістів і не створює передумов для підготовки резервів. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 434—436.

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про реевакуацію Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (1944 р., березня 25)

Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У постановляють:

1. Дозволити Наркомосвіти УРСР реевакуювати до 1 травня 1944 р. Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка з м. Кзил-Орди до м. Києва.

2. Доручити Наркомосвіти УРСР відрядити уповноваженого держуніверситету до Всесоюзного комітету вищих шкіл при РНК СРСР для врегу-

лювання питань, зв'язаних з реевакуацією професорсько-викладацького і студентського складу.

3. Наркомфінансів УРСР разом з Наркомосвіти УРСР розглянути та затвердити кошторис на переїзд Київського держуніверситету до м. Києва.

Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т 2: Червень 1941—1960 рр.
Київ, 1961. — С. 27.

Повідомлення наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії про хід боротьби з УПА і ОУН на звільненій території (1944 р., травня 6)

На освобожденной от противника территории Ровенской, Волынской и Тернопольской областей с февраля сего года НКВД СССР проводятся чекистско-войсковые операции по ликвидации вооруженных банд и подпольных организаций ОУН.

В ходе операций по ликвидации банд УПА с 5-го февраля по 3 мая с. г. войска НКВД имели 225 боевых столкновений, в результате которых убито 9420, ранено 210, захвачено живыми 9480 бандитов. Кроме того, органами НКВД арестовано 2357 оуновцев и 1224 бандита явились с повинной.

У бандитов изъято: самолетов — 1, пушек — 12, станковых пулеметов — 23, ручных пулеметов — 246, противотанковых ружей — 20, винтовок — 1840, автоматов — 419, минометов — 45, пистолетов и револьверов — 172, гранат — 541, патронов — 350 000, мин — 3636, артснарядов — 383, радиостанций — 13, телефонных коммутаторов — 5, типографий — 3, мотоциклов — 6, автомашин — 1, лошадей — 421, повозок — 275 и большое количество продовольственных и вещевых складов.

Наши потери: убито сотрудников НКВД — 17, бойцов и офицеров войск НКВД — 460, ранено сотрудников НКВД, бойцов и офицеров — 343; кроме того, бандитами убито гражданского населения 1761 человек.

Оперативно-чекистские группы НКВД в районах проведения операций содействовали проведению мобилизации мужчин призывного возраста. Призвано в ряды Красной Армии по Ровенской области 76 449 человек, по Волынской — 32 299, по Тернопольской — 51 600 человек. Задержано уклоняющихся от призыва в Красную Армию по всем трем областям 16 588 человек.

Операция по ликвидации оуновских банд продолжается.

Мировые войны XX века: У 4 кн. Кн. 4: Вторая мировая война. Документы и материалы.
Москва, 2002. — С. 426.

Постанова Державного Комітету Оборони СРСР «Про кримських татар» (1944 р., травня 11)

В период Отечественной войны многие крымские татары изменили Родине, дезертировали из частей Красной Армии, обороняющих Крым, и переходили на сторону противника, вступали в сформированные немцами

добровольческие татарские воинские части, боровшиеся против Красной Армии; в период оккупации Крыма немецко-фашистскими войсками, участвуя в немецких карательных отрядах, крымские татары особенно отличились своими зверскими расправами по отношению к советским партизанам, а также помогали немецким оккупантам в деле организации насильственного угона советских граждан в германское рабство и массового истребления советских людей.

Крымские татары активно сотрудничали с немецкими оккупационными властями, участвуя в организованных немецкой разведкой, в так называемых «Татарских национальных комитетах» и широко использовались немцами для целей заброски в тыл Красной Армии шпионов и диверсантов. «Татарские национальные комитеты», в которых главную роль играли белогвардейско-татарские эмигранты, при поддержке крымских татар направляли свою деятельность на преследование и притеснение нетатарского населения Крыма и вели работу по подготовке насильственного отторжения Крыма от Советского Союза при помощи германских вооруженных сил.

Учитывая вышеизложенное, Государственный Комитет обороны ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Всех татар выселить с территории Крыма и поселить их на постоянное жительство в качестве спецпоселенцев в районах Узбекской ССР. Выселение возложить на НКВД СССР. Обязать НКВД СССР (т. Берия) выселение крымских татар закончить к 1 июня 1944 р.

2. Установить следующий порядок и условия выселения:

а) разрешить спецпереселенцам взять с собой личные вещи, одежду, бытовой инвентарь, посуду и продовольствие в количестве до 500 кг на семью.

Остающиеся на месте имущество, здания, надворные постройки, мебель и приусадебные земли принимаются местными органами власти; весь продуктивный и молочный скот, а также домашняя птица принимаются Наркоммясомолпромом, вся сельхозпродукция — Наркомзагом СССР, лошади и другой рабочий скот — Наркомземом СССР, племенной скот — Наркомсовхозов СССР.

Приемку скота, зерна, овощей и других видов сельхозпродукции производить с выпиской обменных квитанций на каждый населенный пункт и каждое хозяйство.

Поручить НКВД СССР, Наркомзему, Наркоммясомолпрому, Наркомсовхозу и Наркомзагу СССР к 1 июля с. г. представить в СНК СССР предложения о порядке возврата по обменным квитанциям спецпереселенцам принятого от них скота, домашней птицы и сельскохозяйственной продукции.

б) для организации приема от спецпереселенцев оставленного ими в местах выселения имущества, скота, зерна и сельхозпродукции командировать на места комиссию СНК СССР [...]

в) обязать НКПС (т. Кагановича) организовать перевозку спецпереселенцев из Крыма в Узбекскую ССР специально сформированными эшело-

нами по графику, составленному совместно с НКВД СССР. Количество эшелонов, станции погрузки и станции назначения по заявке НКВД СССР.

Расчеты за перевозки произвести по тарифу перевозок заключенных. [...]

3. Обязать секретаря ЦК КП(б) Узбекистана т. Юсупова, Председателя СНК УзССР т. Абдурахманова и Народного Комиссара Внутренних Дел УзССР т. Кобулова до 1 июня с. г. провести следующие мероприятия по приему и расселению спецпереселенцев:

а) принять и расселить в пределах УзССР 140—160 тыс. человек спецпереселенцев-татар, направляемых НКВД СССР из Крымской АССР.

Расселение спецпереселенцев произвести в совхозных поселках, существующих колхозах, подсобных сельских хозяйствах, предприятиях и заводских поселках для использования в сельском хозяйстве и промышленности [...]

Кримські татари 1944—1994 рр.:
Статті. Документи. Свідчення очевидців.
Київ, 1995. — С. 72—75.

Донесення агента німецької фронтової розвідки при командуванні угорської армії про діяльність УПА (1944 р., вересня 1)

Останнім часом надходить все більше повідомлень стосовно українського національного руху на території, окупованій совєтами, з яких чітко виявляється, що цей рух набув надзвичайно великих розмірів і у теперішній військово-політичній ситуації являє собою дуже суттєвий фактор і силу, спрямовану проти більшовизму, яку необхідно сприймати надзвичайно серйозно. [...]

Радянські військовополонені, котрі потрапили у полон 4—6 днів назад, одностайно, без спеціального опитування, розповідали мені, що велику небезпеку для червоної армії становлять зараз українські партизани. У червоній армії прийнято називати цих партизанів «бандерівцями». Військовополонені, котрі мені це розповідали, були російської національності і крайнє настроєними проти «руху Бандери», тому вони не мали в жодному разі потреби змальовувати силу українських партизанів більшою, ніж вона є фактично. Проте з їхніх розповідей однозначно випливає, що «бандерівці» не являють собою якісь банди грабіжників, а становлять цілком організовану армію, яка так і називається — УПА (Українська Повстанська Армія). Ця армія складається з українців, фанатично відданих своїй справі, котрі, хоча й недостатньо споряджені і погано озброєні, в той же час викликають страх у підрозділів червоної армії, що в незначній кількості перебувають у Західній Україні [...]

Найважливішим є те, що ця армія підтримується всім українським народом, причому в ній, крім активних членів УПА, є ще численні співпрацівники і помічники руху.

Поряд із збройною боротьбою УПА здійснює велетенську роботу щодо розкладання червоної армії шляхом різних чинників пропаганди, то знаходять значний відгук у червоноармійців української національності. При цьому пропаганда УПА орієнтується не лише на українців у червоній армії, але і на солдатів інших національностей, до яких вона звертається їхньою мовою. УПА називає себе захисницею всіх малих націй, поневолених більшовицькою Москвою. В самій УПА існують підрозділи, які складаються з різних неукраїнських національностей, але, незважаючи на це, підпорядковуються наказам УПА. Про ступінь небезпеки, яка загрожує більшовизму з боку УПА, найкраще свідчить той факт, що в червоній армії зараз систематично проводяться політичні заняття з метою зобразити УПА в очах червоноармійців як звичайне грабіжницьке явище. Робляться спроби в такий спосіб принизити УПА перед червоноармійцями, тому її називають анархістським рухом типу махновщини і, крім того, «німецько-фашистською агентурою».

Через це головний тягар більшовицького терору в Україні спрямований виключно проти тих людей, котрих підозрюють в тому, що вони є членами УПА. Щоб бути переслідуваним, вистачає підозри у симпатії до УПА. [...]

3. Двоє добровольців дивізії СС «Галичина», з якими я розмовляв після того, як цю дивізію розгромили більшовики, розповідали мені, що більша частина добровольців у дивізії вступила до її лав на основі наказу УПА. УПА, зокрема, видала наказ про те, що половина української молоді повинна йти у ліси, а інша половина — вступити до дивізії СС, щоб отримати там повну німецьку військову підготовку, освоїти сучасну зброю і таким чином створити основу для майбутньої української армії. Добровольці цієї дивізії СС оцінюють УПА як значно сильніший і суттєво важливіший фактор, ніж всі галицькі дивізії СС, разом узяті.

Ці добровольці СС дуже високо оцінюють силу і організацію УПА та розраховують на те, що вона разом з національними дивізіями СС була б спроможна утримувати цілий український фронт. Однак передумовою для цього вважають втілення політичних цілей УПА і проведення далекосяжних політичних заходів у сенсі ідейного доробку УПА. [...]

Україна в Другій світовій війні у документах:
Збірник німецьких архівних матеріалів (1944—1945). Т. 4.
Львів, 2000. — С. 194—199.

Німецька пам'ятка про рух опору на території України (1944 р., листопада 3)

Суть і цілі УПА

УПА (Українська Повстанська Армія) — це військова організація у теперішній час найсильнішого українського політичного руху, що називається ОУН (Організація Українських Націоналістів), яка хоче створити Українську незалежну державу в боротьбі проти «окупантів» на українській національній території. Головним та історичним ворогом українського народу уважається Радянський Союз або Росія і Польща.

ОУН-УПА переконана в тому, що українське питання стало міжнародною політичною проблемою, яка може бути вирішена позитивно в ході сучасної Другої світової війни під час конфлікту з Радянським Союзом, роз'язаним хоча б під керівництвом Німеччини або західних держав.

Походження і розвиток УПА

УПА була створена в кінці 1942 р. на Волині після об'єднання різних військових груп, що були до цього незалежними. Вона на початку 1944 р. поширилася на територію Галичини у формі УНС (Українська Національна Самооборона) й отримала тоді теперішню структуру і політичну орієнтацію через приєднання до ОУН (Бандери), яка з авторитетом досягла визнання в українському політичному житті. Від неї (ОУН) УПА прийняла основний політичний напрямок дії, який полягав у тому, щоб: а) вести безкомпромісну боротьбу у військовому плані проти Радянського Союзу і Червоної армії; б) у політичному плані — зберегти національну субстанцію українського народу.

Організація і чисельний склад УПА

Поділ УПА на групи Захід, Північ і Схід, проведений улітку 1944 року, відповідає історичним відмінностям українських територій — Галичина, Волинь і Радянська Україна (в кордонах 1943 р.). а також географічним особливостям військового характеру цього простору.

Організація військ і навчання переважно здійснюються за німецькою моделлю.

Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно:

а) в 80 тисяч — 100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл);

б) цифри можливої загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 мільйонами вояків.

Діяльність УПА

Діяльність УПА підпорядкована політичній лінії ОУН. Після боротьби, що велась проти німців і, як виглядає ззовні, усунення конфронтації з поляками, головні зусилля докладаються до боротьби проти Радянського Союзу і Червоної армії. Ця боротьба ведеться переважно у формі обмеженої війни або партизанської війни на радянський спосіб (напади, саботаж, агітація, знищення радянських службовців, пропаганда і т. ін.). За деякими ознаками можна припустити, що УПА ще не пустила в хід усі свої сили.

Діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, що застосовує проти неї немалі сили (війська НКВД і військові одиниці аж до дивізії). Паралельно робляться спроби політичними поступками скерувати український націоналізм на рейки радянської політики.

Україна в Другій світовій війні у документах:
Збірник німецьких архівних матеріалів (1944—1945). Т. 4.
Львів, 2000. — С. 235—238.

Постанова Раднаркому УРСР про повернення музейних експонатів (1944 р., листопада 10)

В музеях України до Вітчизняної війни були зосереджені цінні експонати великої історичної і художньої ваги, що становлять історико-культурну скарбницю нашого народу і є його власністю й його гордістю.

Найцінніші експонати музеїв УРСР були евакуйовані в східні області Союзу. Частина експонатів, які не вдалося врятувати, була пограбована німецькими загарбниками, а значну кількість історичних цінностей своєї Батьківщини радянські громадяни на тимчасово окупованих землях УРСР, виявляючи патріотичну мужність і часто ризикуючи своїм життям, врятували і переховали від німців.

Після звільнення областей Української РСР від німецьких загарбників, коли почала відновлюватися діяльність музеїв, окремі громадяни повертають музеям експонати, як власність Радянської держави, що були врятовані ними й заховані під час німецької окупації. Частина музейних експонатів, проте, ще перебуває в користуванні окремих громадян, оскільки ці експонати потрапили до них або як бездоглядні, або були покинуті німцями в квартирах під час втечі, або ж набуті громадянами шляхом купівлі. Всі ці експонати мають бути повернені до державних музеїв, яким вони належали.

З метою кращої організації та стимулювання справи повернення музеям експонатів, які ще перебувають в установах, організаціях та в окремих громадян, оскільки вони становлять власність держави, Рада Народних Комісарів УРСР постановляє:

1. Встановити, що всі музейні експонати, які належали державним музеям, незалежно від того, де і в чиєму користуванні вони б не знаходились, повинні бути повернуті музеям через відповідні міські комісії по прийманню від громадян музейних експонатів. Якщо музейні речі були набуті громадянами шляхом купівлі, то всі витрати по їх придбанню компенсуються громадянам через комісії по прийманню експонатів.

2. Відзначити, як заслугу перед Батьківщиною, громадян-патріотів, які зберегли народні музейні цінності від ворога і зараз ці цінності повертають державі. [...]

4. Зобов'язати Наркомфінансів УРСР передбачити за бюджетом потрібні асигнування для забезпечення заходів по поверненню населенням музейних експонатів.

5. Зобов'язати всі установи і організації, які перебувають на території УРСР, перевірити свій матеріальний інвентар, устаткування, меблі, книгозбірні тощо і всі виявлені в них речі, що належали музеям чи становлять музейну цінність, незалежно від того, в чиєму користуванні вони знаходяться, передати музеям.

6. Встановити та оголосити до загального відома, що експонати, які належать державним музеям, якщо вони не будуть повернуті державі громадянами, установами та організаціями, незалежно від того, яким би шляхом вони не були придбані, будуть державними органами вилучені і повер-

нуті музеям, а громадяни і керівники установ та організацій, що не здали експонатів, будуть притягнуті до суворої відповідальності за приховання державних музейних цінностей.

7. Редакторам центральних і обласних газет висвітлювати факти про врятування, збереження й повернення населенням музейних експонатів.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы: В 3 т. Т. 2.
Київ, 1980. — С. 377—378.

Маніфест I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (1944 р., листопада 26)

Настав радісній історичний день для Закарпатської України. З допомогою героїчної Червоної Армії скинуто німецько-мадярське іго. Покладено кінець багатовіковому пануванню мадяр і всіх чужоземців на іскониих українських землях Закарпатської України.

З'їзд Народних комітетів Закарпатської України приносить від імені всього населення Закарпатської України сердечну подяку доблесній Червоній Армії, яка вигнала німецько-мадярських окупантів і принесла на своїх бойових прапорах радість і щастя нашому народові.

Століттями перебуваючи у відриві від своєї матері-вітчизни України, закарпатсько-український народ був приречений на злидні і вимирання. Селянство, яке становить переважну більшість закарпатсько-українського народу, позбавлене було землі. Кров'ю і потом здобуті багатства нашого народу йшли мадярським та іншим чужоземним гнобителям. Мова наша переслідувалась, школи закривались, національна українська культура руйнувалась і знищувалась. Народ витіснявся з своїх земель чужоземцями і вимирав. За століття, з 1826 р., змушені були, рятуючись від голоду, злиднів і животіння, емігрувати в чужі країни сотні тисяч закарпатських українців.

Розвал клаптевої Австро-Угорської монархії, в якій Закарпатська Україна була у колоніальному стані, не привів до національного, економічного і культурного відродження Закарпатської України. Наша батьківщина опинилася знову відрізаною від своєї матері-вітчизни України. Так звана автономія Закарпатської України в межах Чехословацької республіки, проголошена Сен-Жерменським договором 1919 р., не була встановлена. Навіть у назві створеної на руїнах Австро-Угорщини Чехословацької республіки не знайшлося місця для нашого закарпатсько-українського народу. Від усіх керівних державних посад українці були усунуті.

Але найтяжчим для Закарпатської України був 1938 р. і послідуючі шість років мадярського рабства. Чехословацький уряд, відкуповуючись від насідання гітлерівської Німеччини, віддав нас у рабство мадярським фашистам. Без єдиного голосу протесту, без єдиного пострілу нами заплатили німецько-мадярським імперіалістам, щоб врятувати Чехословаччину. Закарпатська Україна була перетворена в дрібну розмінну монету на міжнародній арені.

Так з нами поводились тому, що, відірвані від своєї матері-вітчизни Радянської України, ми були беззахисними. Так з нами змогли поступити тому, що не була доведена до кінця боротьба наша за возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, що ми залишилися поза великою сім'єю народів Радянської Росії.

Не раз за свою історію народ Закарпатської України піднімався на боротьбу проти чужоземних гнобителів. Не згладились з пам'яті нашого покоління виступи народу за возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Народні збори в Мармароші 18 грудня 1918 р. і в Хусті 21 січня 1919 р., які репрезентували 420 громад, проголосили возз'єднання Закарпатської України зі всією Україною. Спроби народу добитися своєї національної незалежності нещадно подавлялись. Назавжди залишаться в історії мармароські процеси 1904, 1913—1914 рр., розстріл робітників у Хусті в 1929 р., розстріл демонстрантів у Хусті, Тур'я-Пасіці й інших селах 10 і 18 лютого 1932 р.

Вся історія Закарпатської України говорить, що наш народ, позбавлений національної незалежності, перебуваючи віками в рабстві, загине, коли залишиться в межах чужої держави. Або возз'єднання з Радянською Україною і національне відродження, або гніт, безправ'я і поступове вимирання народу Закарпатської України.

Тепер, коли народи Європи борються проти нацизму і гітлерівської тиранії, проти расової ненависті, за свою національну незалежність, було б величезною несправедливістю, коли б наш народ і надалі залишився злидарювати відірваний від своєї рідної матері Радянської України. Тільки возз'єднавшись з Радянською Україною в сім'ї братерських народів Радянського Союзу, ми забезпечимо свободу національного розвитку, внутрішній господарський розквіт і зовнішню безпеку.

Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити свою віковічну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він ішов на вибори сільських, районних і міських Народних комітетів з наказом їм — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, І з'їзд Народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю — Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, що діятиме по волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы: В 3 т. Т. 3.
Киев, 1980. — С. 481—482.

Розпорядження про порядок призначення службовців Народної Ради Закарпатської України (1944 р., грудня 9)

[...]

Народна Рада на своїм засіданню з дня 5 грудня 1944 року рішила:

службовці Народної Ради будуть приниматися:

1) Референтів на внесок уповноваженного назначує голова Народної Ради;

2) Інших службовців, втім канцелярських і помічних сил назначують самі уповноваженні.

Одначе це назначення може статися тільки в рамках, які установить Народна Рада на своїм засіданню, т. є. Народна Рада для поодиноких ресортів установить, кілько і які місця в дотичнім ресорті можуть заповнитися.

Для випрацовання внеску для Народної Ради в ділі згаданної системизації звертаюся до уповноваженних поодиноких відділів, щоби безпроволочно подали президіяльному відділові голошення про те, скільки референтів, службовців, а також помічних канцелярських, евентуально інших помічних сил будуть потребовати для своїх відділів.

Зазначуєся одначе, що предвиджуванна системизація буде мати тільки тимчасовий характер. Вона буде слідовати тільки мету, щоби рушити вхід екзекутивну власть Закарпатської України. Тому при внесках треба руководитися тим, що скільки людей є необхідно для осягнення вищесгаданої мети. [...]

II

Организація виконавчої служби на провинції.

Рівночасно [...] звертаюся до уповноважених поодиноких відділів, щоби подали голошення о тім, що яких службовців на провинції пропонували би, щоби на їх внесок назначував голова Народної Ради.

Зазначую, що ця справа подрібно і принципіяльно буде розбирана на засіданню Народної Ради.

Всеж-таки щоби организувати виконавчу службу і започати негайно згадані внески випрацовати і предложити.

Далі зазначую ще, що до компетенції повірювання чи тимчасового назначування головою Народної Ради треба, щоби належало назначовання судіїв, Директорів середних та їм нарівно поставлених шкіл, дальше ведучих административної (политичної, фінансової, комуникації — звязі і т. д.) служби, яких містна компетенція обсягує територію округа. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 442—443.

Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про створення при РНК УРСР Ради допомоги західним областям» (1944 р., грудня 21)

В целях оказания всемерной оперативной помощи Львовской, Тернопольской, Дрогобичской, Станиславской, Ровенской и Черновицкой областям в восстановлении и развитии сельского хозяйства и культуры, а также, для усиления партийно-политической работы среди населения этих областей, Совнарком УССР и ЦК КП(б)У постановляют:

1. Создать при СНК УССР Совет помощи западным областям УССР.

2. Утвердить Совет помощи западным областям УССР в следующем составе: т. Корниец Л.Р. — председатель Совета и члены Совета — Кириченко А.И., Стоянцев А.А., Строкач Т.А., Луценко Ф.Г.

Придавая исключительно важное значение делу оказания помощи западным областям УССР, освободить членов Совета от других работ.

3. Установить, что основными задачами Совета по оказанию помощи западным областям УССР являются:

а) осуществление мероприятий по быстрейшему восстановлению и развитию промышленности и сельского хозяйства в западных областях УССР;

б) проведение мероприятий по налаживанию хозяйственной и культурной жизни в западных областях УССР: организация торговли, общественного питания, создание широкой сети начальных, средних школ и вузов, школ по ликвидации неграмотности, кинотеатров, клубов, изб-читален, больниц и других лечебных учреждений;

в) оказание помощи организациям западных областей УССР в проведении партийно-политической работы и воспитании трудящихся в духе ленинско-сталинской политики дружбы народов Советского Союза в духе строжайшего соблюдения советских законов и государственной дисциплины;

г) проведение мероприятий, обеспечивающих издание газет во всех районах западных областей, добиваясь серьезного улучшения их идейно-политического содержания с тем, чтобы газеты отвечали на все насущные вопросы, интересующие трудящихся западных областей;

д) проведение мероприятий по дальнейшему укреплению западных областей УССР кадрами партийных, советских, комсомольских, хозяйственных и профсоюзных работников;

е) проведение необходимых мероприятий по большевистскому воспитанию партийных и советских кадров областей УССР;

ж) проведение мероприятий по усилению борьбы с украинско-немецкими националистами, польскими националистами и другими антисоветскими элементами;

з) дальнейшее укрепление и улучшение работы органов НКВД и НКВД в западных областях УССР;

и) осуществление контроля и обеспечение выполнения партийными, советскими, хозяйственными и другими организациями УССР решений партии и правительства по вопросам, относящимся к западным областям. [...]

7. СНК УССР и ЦК КП(б)У обязывают обкомы КП(б)У и облсоветы депутатов трудящихся западных областей, наркомов и руководителей республиканских учреждений мобилизовать все силы на выполнение народнохозяйственного плана 1945 г. и обеспечить достижение в короткие сроки такого уровня политического, хозяйственного и культурного развития западных областей, которого достигли трудящиеся восточных областей УССР.

СНК УССР и ЦК КП(б)У обращает внимание советских и партийных организаций и всех коммунистов западных областей УССР на политическую обстановку и особенности работы в этих областях. [...]

Одним из серьезных недостатков в работе советских и партийных организаций западных областей является отсутствие широких связей с местным населением и слабое привлечение актива к участию в хозяйственном и культурном строительстве.

СНК УССР и ЦК КП(б)У предлагают партийным и советским организациям принять меры по вовлечению широких масс населения к работам по восстановлению и развитию хозяйства и культуры западных областей, заботливо выращивать актив из рабочих, крестьян и интеллигенции и оказывать всемерную помощь в его работе, повседневно крепить связи партийных и советских органов с массами. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 444—445.

З телеграми уповноваженого чехословацького уряду на визволеній території держави президенту та уряду Чехословацької республіки (1944 р., грудня 29)

[...] Движение на Подкарпатской Украине за отрыв от республики и присоединение к Советскому Союзу в нынешней его фазе нужно считать движением народным и стихийным. Советский Союз считает его выражением национального стремления и уважает его так, как он уважает вообще проявление национальных стремлений славянских народов. Он настаивает, естественно, на соблюдении международных договоров и соглашений, что он также доказал действиями своих руководящих военных органов на нашей освобожденной территории. Если же в этом направлении и появились некоторые недостатки с нашей или советской стороны у подчиненных органов, то мы уже обсудили их во время вчерашних переговоров с Молотовым. По этому поводу я обратил его внимание на то, что с нашей стороны имели место некоторые упущения, объясняемые неясностью положения. Он в противовес этому констатировал, что в период, когда люди уже устали от войны, неизбежно были и будут упущения, объясняемые лихорадочностью первых дней свободы. Учитывая это положение, я рекомендую правительству немедленно заняться проблемой Карпатской Украины. Исключено, чтобы чехословацкие административные органы могли действовать на Карпатской Украине против воли местного населения. В данном положении это означало бы господствовать путем насилия против народа и против намерений со-

ветских военных органов, которые хотят полного спокойствия в своем тылу. Проблема государственно-правовой принадлежности украинского народа всегда была в республике проблемой особого рода. Право решения вопроса о государственной принадлежности украинского народа дано им его историческим развитием. Я считаю совершенно необходимым, чтобы, учитывая престиж государства и дальнейшее внешнее и внутреннее развитие республики, правительство решило официально сообщить Советскому Союзу, что, принимая во внимание постановление собрания местных комитетов Карпатской Украины от 26 ноября 1944 г., правительство готово удовлетворить это требование и просит Советский Союз о переговорах по этому вопросу. Откладывание переговоров об этой проблеме до мирной конференции или даже после нее, по моему мнению, совершенно невозможно. Дело СССР самому решить, вызовет или не вызовет решение этого вопроса уже теперь международные трудности. Я предостерегаю от того, чтобы наши круги изображали это движение не как результат народного движения и национального самосознания на Карпатской Украине, которые постепенно развились после освобождения страны. [...]

Советско-чехословацкие отношения во время
Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы.
Москва, 1960. — С. 215—217.

Лист Й.В.Сталіна Президенту Чехословацької Республіки Е.Бенешу у зв'язку з подіями в Закарпатській Україні (1945 р., січня 23)

[...] Советское правительство не запрещало и не могло запретить населению Закарпатской Украины выразить свою национальную волю. Это тем более понятно, что Вы сами мне в Москве говорили о Вашей готовности передать Закарпатскую Украину Советскому Союзу, при этом, как Вы, должно быть, помните, я не дал тогда на это своего согласия. Но из того, что Советское Правительство не запретило закарпатским украинцам выразить свою волю, ни в коем случае не следует, что Советское Правительство намерено будто бы нарушить договор между нашими странами и односторонне решить вопрос о Закарпатской Украине. Такое предположение было бы оскорбительным для Советского Правительства.

Поскольку вопрос о Закарпатской Украине поставлен самим населением Закарпатской Украины, его, конечно, придется решить. Но этот вопрос может быть решен лишь по соглашению между Чехословакией и Советским Союзом еще до окончания войны с Германией или после окончания войны, когда это найдут целесообразным оба правительства.

Прошу верить, что у Советского Правительства нет намерения нанести какой-либо ущерб интересам Чехословацкой республики и ее престижу. Наоборот, Советское Правительство полно решимости оказать Чехословацкой республике всяческое содействие в деле ее освобождения и восстановления.

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 411—412.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про підготовку радянських працівників для західних областей УРСР» (1945 р., лютого 5)

З метою підготовки радянських працівників з місцевого населення західних областей УРСР, ЦК КП(б)У постановляє:

1. Організувати в м. Харкові 3-місячні курси радянських працівників по підготовці і перепідготовці заступників голів і завідуючих відділами райвиконкомів для західних областей України.

На курсах підготовити 600 чол[овік] в три скликання, з контингентом слухачів кожного скликання по 200 чол[овік] в такі строки:

1 скликання — з 1.03.1945 р. по 1.06.1945 р.

2 скликання — з 15.06.1945 р. по 15.09.1945 р.

3 скликання — з 1.10.1945 р. по 31.12.1945 р.

2. Зобов'язати обкоми КП(б)У західних областей УРСР відібрати слухачів на курси радянських працівників із числа заступників голів райвиконкомів, завідуючих відділами райвиконкомів, кращих голів сільських Рад та інших радянських працівників із місцевого населення, що проявили себе на практичній роботі і довели на ділі відданість радянській владі. [...]

5. Розмістити курси радянських працівників на базі пропагандистських курсів при ЦК КП(б)У в м. Харкові.

6. Зобов'язати Наркомторгівлі УРСР:

а) виділяти з 1 березня 1945 р. фонди продовольчих і промислових товарів для постачання слухачів курсів в кількості 200 чол[овік] за нормами особого списку, з додатковим обідом без зарахування картки;

б) відкрити для обслуговування слухачів курсів спеціальну їдальню закритого типу;

в) зберегти за родинами працівників зарахованих слухачами курсів всі види додаткового харчування, одержуваного за попереднім місцем роботи.

7. Розмір стипендії слухачам курсів встановити 500 крб. на місяць зі збереженням зарплати за попереднім місцем роботи.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 454—456.

З довідки про нараду з питань історії України при відділі пропаганди та агітації ЦК КП(б)У (1945 р., березня 10 і 17)

[...] На совещании выявились основные разногласия по тем вопросам истории Украины, которые до сих пор были неясны или представляли собой источники различных мнений среди наших историков. [...]

Особенно дискутировался на совещании вопрос об эпохе Богдана Хмельницкого и периоде воссоединения Украины с Россией. Проф. Петровский отмечает, что в Институте истории об этом периоде говорили так:

«Украинский народ хотел воссоединиться с русским народом. Его единство с русским народом, это было очень плохо. Это препятствовало борьбе против социального гнета. Или опять таки говорили: что за восхваление украинского народного героя? Утверждали, что это национализм».

Проф. Рубач считает, что украинский народ занимался не только одной проблемой воссоединения. У него были другие, более коренные проблемы.

«Смешно, чтобы кто-то отрицал величие политического значения проблемы воссоединения украинского народа с русским народом. Но когда под этим углом зрения — воссоединения украинского народа — начинают рассматривать всю историю Украины, от древнейшего времени до настоящего времени, то тогда для марксиста, ленинца, сталинца возникает ряд серьезных теоретических вопросов. Неужели трудящиеся Украины или вообще украинский народ где-то в XVI, XVII или XVIII веке только и думал о воссоединении и у него не было более коренных проблем его социального и политического развития? Я думаю, что были».

Далее он так трактует вопрос о воссоединении Украины с Россией и вообще о способности украинского народа создать свое самостоятельное государство в XVII веке.

«Способен ли был украинский народ создать свое самостоятельное государство в XVII веке и почему он его не создал? Может быть для некоторых присутствующих здесь постановка вопроса может показаться странной, но я хочу на этот вопрос ответить.

После великих военных побед 1648 г. украинский народ восстановил свое государство. Власть польских феодалов была свергнута, но кровавая борьба с польскими панами продолжалась. Вновь возникшее украинское государство — Гетьманщина — оказалось окруженным тремя сильнейшими государствами: Польшей, Турцией и Московским государством.

Присоединение к царской Москве оказалось «наименьшим злом». Хмельницкий пытался сохранить свою самостоятельность. Это оказалось не под силу украинскому народу в той конкретной международной и внутренней классовой обстановке».

А некоторые историки изображают дело так, что Хмельницкий, руководители восстания с самого начала поставили своей целью присоединиться к Московскому крепостническому царству на условиях не то вассальной, не то автономной зависимости, трактуя сношения с Москвой и просьбы о помощи против Польши, как невынужденную политику отказа от самостоятельности.

Получается, что в XVII веке украинский народ иманентно, т. е. в силу внутреннеприсущих ему качеств, а не в силу неблагоприятного международного положения, оказался не способен к государственной самостоятельности. Но ведь такие обвинения по адресу славянских народов раздаются из уст немецких фашистов о славянской неспособности ни в прошлом, ни в настоящем к своей государственности.

Этот вопрос очень важный и диалектический. И чем сложнее, тем более диалектичен. Решать его примитивно, упрощенчески нельзя, потому что получится, что украинский народ неполноценный, не способен к госу-

дарственной деятельности. Такая позиция в этом вопросе исторически неверна, она затрудняет борьбу с украинскими националистами. Нужно добросовестно, объективно выполнять ту директиву, которая имеется у нас в этом вопросе о воссоединении, не боясь посторонних обвинений: а может быть кто-то не так поймет, может быть, если об этом напишешь, так как нужно политически, то кто-то не разберется и будут обвинять в отчуждении русского и украинского народов и т. д.».

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 264—267.

Присяга Олександра Гумбурга на вірність «Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і Маніфесту [...] про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і вихід зі складу Чехословаччини» (1945 р., березня 15)

Я, громадянин Закарпатської України, урочисто присягаюся на вірність моїй Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і Маніфесту 1-го з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і вихід зі складу Чехословаччини.

Я присягаюся точно і неухильно виконувати всі рішення Народної Ради, як єдиної центральної влади, діючої з волі народу Закарпатської України.

Я присягаюся, не шкодуючи своїх сил, крові, а коли потрібно буде і самого життя, відстоювати інтереси народу і моєї дорогої Батьківщини в ім'я возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, як складової частини Союзу Радянських Соціалістичных Республік.

Я присягаюся, як зіницю ока, берегти державну таємницю і безпощадно викривати всіх ворогів моєї Батьківщини і Радянського Союзу.

Я присягаюся всемірно допомагати Червоній Армії в її великій боротьбі по остаточному розгрому німецько-мадярських загарбників.

Якщо ж я відступлюся від цієї, проголошеної мною всенародно, присяги — то хай постигне мене, як зрадника народу, сувора кара та загальне презирство.

Історія державної служби в Україні: У 5 т.
Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1.
Київ, 2009. — С. 463.

Із запису розмови В.М.Молотова з Е.Бенешем щодо післявоєнних кордонів ЧСР та обміну населенням між Чехословаччиною і Карпатською Україною (1945 р., березня 21)

БЕНЕШ подчеркивает, что в этом вопросе он хочет быть совершенно искренним. В течение 20 лет вопрос о Карпатской Украине никогда не считался им окончательно решенным. В 1918 году Чехословакия не требовала

Карпатской Украины. Ее предложили Чехословакии американцы, рекомендовав проведение плебисцита. Советская Россия в 1918 году не получила Восточной Галиции, и Венгрия могла приподняться, получив Карпатскую Украину, поэтому Чехословакия считала себя вынужденной включить Карпатскую Украину в Чехословакию, к тому же она хотела сохранить свои связи с Румынией и смотрела в будущее, имея перспективу сближения с СССР. Чехословакия считала себя лишь доверенным в управлении Карпатской Украиной и была принуждена принять контроль Лиги Наций. В этом направлении все это означало, что вопрос не окончательно решен. После освобождения этой территории Красной Армией на ней имели место отдельные инциденты [...] Бенеш считает, что этот вопрос должен быть обсужден чехословацким парламентом, когда он, Бенеш, уже будет в Праге. Никакого сомнения нет, что чехословацкий народ решит этот вопрос так, как предлагает Бенеш. Для Чехословакии Карпатская Украина с точки зрения экономической играла всегда пассивную роль. Чехословакия вложила значительные капиталы для развития хозяйства Карпатской Украины, но мало пользовалась плодами этих вложений. Чехи, по словам Бенеша, — самые разумные люди, они хотят заключить договор, как будет передана Советскому Союзу Карпатская Украина, причем до этого договора очень важно решить вопрос, как будет проходить граница Карпатской Украины, ибо и на территории Чехословакии живут украинцы. По мнению Бенеша, вопрос об украинцах на словацкой территории мог бы быть решен путем переселения их и обмена населением с Карпатской Украиной, где также проживает часть словаков. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 425—426.

Акт про беззастережну капітуляцію німецької армії (1945 р., травня 8)

1. Мы, нижеподписавшиеся, действуя от имени Германского Верховного Командования, соглашаемся на безоговорочную капитуляцию всех наших вооруженных сил на суше, на море и в воздухе, а также всех сил, находящихся в настоящее время под немецким командованием, — Верховному Главнокомандованию Красной Армии и одновременно Верховному Командованию Союзных экспедиционных сил.

2. Германское Верховное Командование немедленно издаст приказы всем немецким командующим сухопутными, морскими и воздушными силами и всем силам, находящимся под германским командованием, прекратить военные действия в 23.01 часа по центрально-европейскому времени 8-го мая 1945 года, остаться на местах, где они находятся в это время, и полностью разоружиться, передав все их оружие и военное имущество местным союзным командующим или офицерам, выделенным представителями Союзного Верховного Командования, не разрушать и не причинять никаких повреждений пароходам, судам и самолетам, их двигателям, корпусам и оборудованию, а также машинам, вооружению, аппаратам и всем вообще военно-техническим средствам ведения войны.

3. Германское Верховное Командование немедленно выделит соответствующих командиров и обеспечит выполнение всех дальнейших приказов, изданных Верховным Главнокомандованием Красной Армии и Верховным Командованием Союзных экспедиционных сил.

4. Этот акт не будет являться препятствием к замене его другим генеральным документом о капитуляции, заключенным Объединенными Нациями или от их имени, применимым к Германии и германским вооруженным силам в целом.

5. В случае, если немецкое Верховное Командование или какие-либо вооруженные силы, находящиеся под его командованием, не будут действовать в соответствии с этим актом о капитуляции, Верховное Командование Красной Армии, а также Верховное Командование Союзных экспедиционных сил предпримут такие карательные меры, или другие действия, которые они сочтут необходимыми.

6. Этот акт составлен на русском, английском и немецком языках. Только русский и английский тексты являются аутентичными.

Подписано 8 мая 1945 г. в гор. Берлине.

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: В 3 т. Т. 3.
Москва, 1947. — С. 261—262.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про оголошення 9 травня святом Перемоги (1945 р., травня 8)

В ознаменование победоносного завершения Великой Отечественной войны советского народа против немецко-фашистских захватчиков и одержанных исторических побед Красной Армии, увенчавшихся полным разгромом гитлеровской Германии, заявившей о безоговорочной капитуляции, установить, что 9 мая является днем всенародного торжества — праздником Победы.

9 мая считать нерабочим днем.

Правда.
1945. — 9 мая.

РОЗДІЛ XI

РОЗБУДОВЧІ ПРОЦЕСИ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ ТА ЗАВЕРШЕННЯ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ. ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

З Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну (1945 р., червня 29)

Стаття 1

Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10-го вересня 1919 року, укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Кордони між Словакією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають, з внесеними змінами, кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається.

Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1. Ужгород, 2009. — С. 455.

З виступу М.С.Хрущова на нараді секретарів обкомів партії, начальників НКВС і НКДБ (1945 р., липня 16)

Удар, який ми нанесли Сліпому, виявився дуже вдалим. Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священиків, які переходять від уніатства до православної віри.

Якась кількість уніатів необхідна для того, щоб мати свою агентуру.

Нам вигідно, щоб уніати перейшли в православну віру. Це політика, щоб відірвати від Риму і прилучити до православної церкви.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. — С. 381.

Звинувачувальний висновок на колишніх міністрів Карпатської України (1945 р., листопада 10)

5-го июня 1945 года Главным Управлением контрразведки «Смерш» за враждебную деятельность против Советского Союза были арестованы бывшие министры правительства Закарпатской Украины Перевузник Юрий Юрьевич, Клочурак Степан Степанович и Долинай Николай Петрович.

Следствием установлено, что в октябре 1938 года после того, как в составе чехословацкого государства Закарпатская Украина получила автономию, в состав правительства последней вошли украинские националисты Волошин и Ревай Юлиан.

Оказавшись на посту премьер-министра правительства Закарпатской Украины, Волошин при поддержке других, входивших в состав правительства, украинских националистов, запретил деятельность коммунистической партии и распустил все другие, существовавшие на территории Закарпатской Украины политические партии и организации.

Одновременно с этим Волошин создал антисоветскую организацию, так называемое «Украинское национальное объединение» (УНО), во главе которого поставил ярого украинского националиста, германофила Ревая Федора. УНО ставила своей задачей воспитание украинского населения в антисоветском националистическом духе, сближение Закарпатской Украины с фашистской Германией, при содействии последней — отторжение от СССР Советской Украины и создание на ее территории буржуазного националистического государства по типу фашистской Германии.

Обвиняемые по настоящему делу Клочурак, Перевузник и Долинай 7 марта 1939 года при формировании Волошиным нового состава правительства Закарпатской Украины вошли в это правительство: Клочурак в качестве министра хозяйства, Перевузник — заместителем министра юстиции и Долинай — заместителем министра здравоохранения.

Затем Клочурак, Перевузник и Долинай вступили в члены антисоветской организации «Украинское национальное объединение».

15 марта 1939 года Волошин после оккупации немцами Чехии и Моравии объявил Закарпатскую Украину самостоятельным государством и сформировал новое правительство, в котором Клочурак, Перевузник и Долинай согласились занять посты министров.

В первый же день своего существования это правительство и созданный Волошиным сейм Закарпатской Украины приняли в качестве государственного герба и гимна герб и гимн украинских националистов.

Однако вражеская деятельность этого состава правительства Закарпатской Украины против Советского Союза была временно прервана тем обстоятельством, что Закарпатская Украина в тот же день 15 марта 1939 года подверглась оккупации венгерскими войсками. По этой причине Волошин и министры Перевузник, Клочурак и Долинай бежали в Прагу (Чехословакия).

В ноябре 1939 года, в обстановке, когда Красная армия после воссоединения народов Западной Украины с СССР находилась на границе с За-

карпатской Украиной, проживавшие в то время в Праге Волошин, Клочурак, Долинай и Перевузник по инициативе последнего в результате своего враждебного отношения к Советскому Союзу, обратились с официальной просьбой-меморандумом к правительству фашистской Германии об установлении над Закарпатской Украиной протектората Германии. Эта просьба ими мотивировалась главным образом тем, что Венгрия не в состоянии ликвидировать стремлений народа Закарпатской Украины к воссоединению с народом Советской Украины и что в случае присоединения Закарпатской Украины к Советскому Союзу — СССР окажется в выгодном стратегическом положении и распространит свое влияние на Балканы.

После нападения фашистской Германии на Советский Союз Волошин, продолжая свою враждебную деятельность против СССР, в июле 1941 года направил Гитлеру письмо с проектом присоединения к Закарпатской Украине Советской Украины и создания единого монархического государства Украины во главе с монархом из числа угодных Гитлеру немцев, о чем поставил в известность Клочурака, Перевузника и Долиная.

Допрошенные в качестве обвиняемых Клочурак, Перевузник и Долинай — виновными себя в совершенных преступлениях признали. [...]

Реабілітовані історією. Закарпатська область. Кн. 2.
Ужгород, 2004. — С. 73—74.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Закарпатської області в складі Української РСР (1946 р., січня 22)

[...] Затвердити подання Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки про утворення Закарпатської області з центром в місті Ужгороді.

До складу Закарпатської області включити міста: Ужгород, Мукачево та округи: Берегівську з центром в місті Берегово, Великоберезнянську з центром у селі Великий Березний, Воловецьку з центром у селі Воловець, Воловську з центром у селі Волове, Іршавську з центром в селі Іршава, Мукачівську з центром у місті Мукачево, Перечинську з центром в селі Перечин, Рахівську з центром в селі Рахів, Свалявську з центром в селі Свалява, Севлюську з центром в селі Севлюш, Тячівську з центром в селі Тячів, Ужгородську з центром у місті Ужгород і Хустську з центром в місті Хуст.

Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1.
Ужгород, 2009. — С. 512.

З постанови Львівського церковного собору про ліквідацію Брестської церковної унії (1946 р., березня 8—10)

[...] Зібравшись у кафедральному храмі св. Юрія у Львові перший раз в історії в умовах, коли всі українські землі, завдяки зусиллям і перемогам волелюбних народів, братськи об'єднаних в великому Союзі Радянських

Соціалістичних Республік, зібрані в єдину Українську Радянську державу і український народ став з'єдинений, заслухавши доповідь голови централі ініціативної групи греко-католицької церкви по возз'єднанню з Руською православною церквою о[тця] д-ра Гавриїла Костельника, і після переведеної дискусії, собор стверджує:

1. Що Рим штучно виломився з XI ст. з первісної братерської православно-соборної церкви, щоб таким чином накинути свою диктатуру всій церкві; що церковна унія була накинута нашому народові в XVI ст. римо-католицькою агресивною Польщею, як міст до спольщення і златинізування нашого українського (і білоруського) народу; що в теперішній нашій ситуації, коли завдяки героїчним подвигам і славній перемозі Радянського Союзу всі українські землі найшлися разом і український народ став хазяїном на всіх своїх землях, було б нерозумним піддержувати далі уніатські тенденції і було б непрощеним гріхом продовжувати в нашому народі ненависть та братовбійну бойню, причиною якої була в історії унія та й завжди мусить бути.

Виходячи з цих засад, собор постановив відкинути постанови Берестейського собору з 1596 р., зліквідувати унію, відірватись від Ватікану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської православної церкви.

2. Зважаючи на Христові слова «да всі будуть єдино», тобто що християнам слід єднатися в любові і богопочитанні, постановивши приєднатися до Руської святої православної церкви, собор вважає необхідним вислати в цій справі прохання до його святості Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі, і про свої постанови повідомити Раднарком УРСР, а також голову Ради в справах Руської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР.

3. Зваживши, що римські папи в історії завжди вели свою себелюбну політику, собор висловлює переконання в тому, що в умовах, коли волелюбні народи всього світу боролись за своє існування, Ватікан цілком стояв на боці кривавого фашизму і виступав проти Радянського Союзу, який зусиллям всіх братських об'єднаних народів захистив наш український народ від рабства і знищення та об'єднав всі наші землі в єдину соборну Українську Радянську Державу, а тим самим і визволив нас від національного і церковно-релігійного поневолення.

Собор висловлює від імені всього духовенства і віруючих свою глибоку подяку за це визволення державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави, довір'я до яких так однодушно продемонстрували всі народи під час виборів до Верховної Ради СРСР, і свідчить про незламну вірність своїй Батьківщині.

Правда про унію: Документи і матеріали.
Львів, 1981. — С. 367—368.

Скарга колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області Голові Ради Міністрів УРСР М.С.Хрущову на нестерпні умови праці та голод (1946 р., червень)

Микита Сергійович, батьку наш, захисник, тяжко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо, ніколи нам не було так тяжко, як у цей час, люди наші з голоду мруть, діти від недоїдання та хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, лозою, а у кого є гроші, то ідуть у місто і купляють хліб у комерційних магазинах, але і за хлібом іти далеко 140—160 км, а у нас ніхто не продає. Із колгоспу ми нічого не отримуємо і немає надії, бо все вигоріло, а ярові дуже слабі і як виконаємо план, то всі подохнемо [...]

Багато колгоспників збираються виїзжати на Кавказ і у Середню Азію. Всі говорять, що життя там багатше і дешевше, а Україна зубожіла і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть нині добре тільки хитруни, спекулянти, жуліки, злодії, а їх багато, а простій людині не добитися правди, всі на його кричать і не вірять.

По статистиці наш район самий відсталий у області, надій ніяких, всі ми убиті горем, то у нас сил вже не вистачить, а із області ніхто нас не слухає і з кожним роком все гірше і гірше, колгоспу все рівно, як не працюй, а гарантії немає, що отримаєш зароблене. У селі дуже сумно, ніяких свят, весіль не справляють, всі обідніли і нікого це не цікавить, а молодь наша ходить у ганчірках і їй не до веселощів. Люди всі змінилися — худі, чорні, злі, говорять, що нині правди немає, але правда повинна бути. [...]

Голод в Україні 1946—1947 рр.: Документи і матеріали.
Київ, 1996. — С. 26.

Постанова ЦК КП(б)У «Про спотворення та помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”» (1946 р., серпня 24)

В начале 1946 г. вышел из печати «Очерк истории украинской литературы», изданный Институтом языка и литературы Академии наук УССР под редакцией члена-корреспондента Академии наук УССР С.И.Маслова и кандидата филологических наук Е.П.Кирилюка, авторы «Очерка» Плисецкий И.Н., Ткаченко Н.М., Маслов С.И., Кирилюк Е.П., Пильгук И.И. и Шаховский С.М.

В «Очерке истории украинской литературы» протаскиваются ярко выраженные националистические взгляды. Авторы «Очерка» извратили марксистско-ленинское понимание истории украинской литературы, представили ее в буржуазно-националистическом духе.

История украинской литературы освещается в «Очерке» вне связи с борьбой классов, как процесс, лишенный внутренних противоречий. Национальному моменту придается решающая роль в развитии творчества

писателей. В «Очерке» смазывается различие и противоречие между реакционными и прогрессивными течениями в литературе, игнорируется ленинское указание, что «есть две национальные культуры в каждой национальной культуре», развивается «теория единого потока» в украинской литературе. Тем самым в «Очерке» протаскивается теория о бесклассовости и безбуржуазности украинского народа, составляющая суть буржуазно-националистической концепции «школы» М.Грушевского.

Авторы «Очерка», в соответствии со схемой М.Грушевского и его теорией об «исключительности» украинского народа, игнорируют общность происхождения, единство и взаимодействие в историческом развитии русского и украинского народов, их языка и культуры. Поэтому в «Очерке» история украинской литературы не показана во взаимосвязи с другими родственными литературами, в особенности с русской литературой.

Культура и литература Киевской Руси представлена в «Очерке» как только украинская литература, вопреки научным положениям, рассматривающим Киевскую Русь как общий источник культур трех восточно-славянских народов: русского, украинского и белорусского.

В «Очерке» игнорируется большое влияние русской культуры и литературы на развитие украинской культуры и литературы, замалчивается их связь, преувеличивается влияние западноевропейских литератур.

Авторы «Очерка» смазали борьбу между прогрессивным и реакционным направлениями в литературе, не подвергли критике политических взглядов либерального течения в украинской литературе (П.Кулиш, Б.Гринченко и др.), восхваляя буржуазно-националистических писателей начала XX века (Олесь), деятелей контрреволюционной Центральной рады (В.Винниченко, И.Стешенко), принизили роль и значение революционно-демократического течения в украинской литературе (Шевченко, Леся Украинка, Франко, Коцюбинский и др.).

В «Очерке» не нашло правильного отражения влияние на украинскую литературу движения декабристов, деятельность Белинского, Герцена, Чернышевского, Добролюбова, великого пролетарского писателя Горького, игнорируется такой решающий фактор в формировании новой социалистической идеологии, как развитие марксизма в России и роль партии большевиков.

В разделе «Украинская советская литература» не показано отражение в литературе борьбы партии и советского народа за победу нового социалистического строя в нашей стране, не показана роль литературы в формировании социалистического мировоззрения советских людей.

В этом же разделе не показана борьба партии большевиков против врагов народа троцкистов, бухаринцев, а также против украинских буржуазных националистов, шумскистов, хвылевистов, скрыпниковцев, которые пытались использовать литературу, как одно из средств отрыва украинского народа от великого русского народа и превращения Советской Украины в колонию немецкого империализма.

Извращения и ошибки, допущенные в «Очерке истории украинской литературы» указывают на то, что часть научных работников и писателей

находится в плену буржуазно-националистической идеологии и объективно помогают злейшим врагам народа — украинско-немецким националистам.

Появление такого вредного «Очерка» не встретило должного отпора со стороны научных учреждений, Союза советских писателей Украины.

Президиум Союза советских писателей Украины и, в частности, его председатель т. Рыльский М. не приняли никаких мер для того, чтобы своевременно осудить в печати и на собрании писателей проникновение чуждых советской литературе тенденций.

Партийные организации Института литературы Академии наук УССР и Союза советских писателей Украины либерально, примеренчески отнеслись к оценке извращений и ошибок, допущенных в «Очерке истории украинской литературы».

На партийных собраниях не было дано должного отпора авторам — членам партии Кирилюку, Плисецкому и Шаховскому, которые не только не признали и не раскритиковали допущенных извращений и ошибок, а даже отстаивали в своих выступлениях ряд вредных положений.

Это говорит о том, что партийные организации Института литературы АН УССР и Союза советских писателей Украины ослабили борьбу на идеологическом фронте, а у некоторых коммунистов, работающих в области культуры и искусства, притупилась политическая бдительность.

Выход в свет «Очерка истории украинской литературы» свидетельствует о наличии серьезных недостатков в работе Института литературы Академии наук УССР. В институте отсутствует практика проведения творческих дискуссий, критика недостатков и ошибок в научных трудах.

Рукопись «Очерка истории украинской литературы» на ученом совете Института литературы Академии наук УССР не обсуждалась, а общее рецензирование было поручено проф. Дорошкевичу, который сам разделял и защищал буржуазно-националистические взгляды.

ЦК КП(б)У считает, что указанные извращения и ошибки стали возможными потому, что часть историков и литераторов еще не преодолела влияния буржуазно-националистической «школы» Грушевского, а партийные организации институтов истории и литературы АН УССР совершенно недостаточно ориентируют научные кадры на борьбу за чистоту марксистско-ленинской теории против попыток возродить буржуазно-националистические взгляды в вопросах истории и литературы Украины.

Управление пропаганды ЦК КП(б)У не обеспечило надлежащего контроля за работой Института литературы АН УССР и Союза советских писателей Украины.

ЦК КП(б)У постановляет:

1. Осудить извращения и ошибки, допущенные в «Очерке истории украинской литературы» Кирилюком, Шаховским, Плисецким, Масловым, Пильгуком и Ткаченко. Считать, что авторы через «Очерк» пропагандируют буржуазно-националистические взгляды в вопросах истории литературы.

2. Поручить Управлению пропаганды и агитации ЦК КП(б)У развернуть в печати и на собраниях ученых, писателей, деятелей искусств, преподавателей высших и средних учебных заведений, научных сотрудников

Академии наук критику буржуазно-националистических извращений и ошибок, допущенных в «Очерке истории украинской литературы».

Обязать Управление пропаганды и агитации ЦК КП(б)У усилить борьбу против всяких проявлений враждебной буржуазно-националистической идеологии, подвергнуть критике буржуазно-националистические извращения истории украинской литературы Грушевским и его «школой».

3. Указать бюро партийных организаций Академии наук УССР и Союза советских писателей Украины на их либеральное отношение к извращениям и ошибкам, допущенным в «Очерке истории украинской литературы» и предложить им обсудить настоящее решение на партийных собраниях.

4. Предложить президиуму Академии наук ликвидировать неправильную практику издания научных работ Академии наук УССР без тщательного обсуждения их содержания на редакционно-издательском совете и ученых советах институтов.

5. Обязать президиум Академии наук УССР организовать работу по составлению подлинно научной истории украинской литературы. Подготовить и издать в 1947 г. «Краткий курс истории украинской литературы».

6. За грубые политические ошибки и извращения националистического порядка, допущенные в «Очерке», т. Кирилюку Е.П. объявить строгий выговор с предупреждением, снять с работы заместителя редактора журнала «Вітчизна» и вывести из состава редколлегии.

Вопрос о тт. Плисецком М.Н. и Шаховском С.М. рассмотреть по возвращению их из отпуска.

7. Предложить партийным организациям Академии наук УССР и Союза советских писателей Украины усилить работу по овладению марксистско-ленинской методологией научными работниками Академии наук УССР и писателями, развернуть принципиальную, большевистскую критику и самокритику в учреждениях Академии наук УССР и Союза советских писателей Украины с тем, чтобы предупредить в дальнейшем выход из печати недоброкачественных работ.

8. Поручить Управлению кадров ЦК КП(б)У, Управлению пропаганды и агитации ЦК КП(б)У и Президиуму Академии наук УССР разработать мероприятия по улучшению работы Института литературы Академии наук УССР и укреплению его кадрами.

9. Обязать Главлит УССР изъять «Очерк истории украинской литературы» из употребления в библиотеках и учебных заведениях.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 383—387.

З Постанови ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних та оперних театрів УРСР. Заходи щодо його поліпшення» (1946 р., жовтня 12)

[...] Найголовніший недолік нинішнього стану репертуару драматичних і оперних театрів УРСР полягає в тому, що п'єси радянських авторів на сучасні теми виявились фактично витісненими з репертуару театрів УРСР. У

Київському драматичному театрі ім. І.Франка з 16 п'єс, поставлених у 1945 році і в першому півріччі 1946 року, питанням сучасного радянського життя були присвячені тільки три прем'єри; у Київському театрі російської драми ім. Лесі Українки з 14 — 4; у Харківському театрі ім. Т.Шевченка з 17 — 3; у Харківському театрі російської драми з 18 — 6; у Львівському театрі ім. Заньковецької з 16 — 3; у Запорізькому театрі ім. Щорса з 18 — 3; у Чернівецькому музично-драматичному театрі з 16 — 6; в єврейському театрі ім. Шолом-Алейхема з 8 — 1; у Львівському театрі юного глядача ім. О.М.Горького з 6 — 2 прем'єри на сучасні радянські теми.

Таке становище має місце і в більшості обласних драматичних і музично-драматичних театрів України.

У зовсім неприпустимому стані перебуває репертуар оперних театрів УРСР. При потуранні Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР оперні театри України фактично зняли з свого репертуару радянську оперу. За останні роки оперні театри УРСР не поставили ні одної опери радянських композиторів, присвяченої сучасному життю, і не організували спільно з композиторами роботи по створенню нових опер на сучасні радянські теми.

Драматичні й оперні театри України досі не створили високоідейних і повноцінних в художньому відношенні спектаклів про перемогу радянського ладу, про дружбу народів радянської країни, особливо про дружбу українського і російського народів, про Велику Вітчизняну війну та про героїчну працю радянських людей.

В чому полягає причина такого надзвичайно незадовільного становища з репертуаром у драматичних і оперних театрах України?

ЦК КП(б)У вважає, що головною причиною цих найсерйозніших хиб театрального репертуару є низький рівень ідеологічного керівництва театрами з боку Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Комітет в справах мистецтв і керівники багатьох театрів проявили політичну безтурботність і безвідповідальність щодо репертуару театрів, забувши, що репертуаром визначається ідейно-політичне обличчя театрів і ступінь їх участі в комуністичному вихованні народу.

Допустивши фактично витіснення з репертуару театрів п'єс на сучасні радянські теми, Комітет у справах мистецтв і керівні працівники театрів України тим самим серйозно знизили роль театрів у справі політичного виховання народу.

Аналіз стану репертуару театрів УРСР показує, що п'єси радянських авторів на сучасні теми витіснялися, головним чином, п'єсами так званої «старої української спадщини», яким належить лев'яча частка в загальній кількості постановок.

Тим часом, поряд з цінною в ідейному і художньому відношенні класикою, яка правдиво відбиває життя українського народу в минулому, у «старій українській спадщині» є чимало п'єс, які зображають життя неправильно і фальшиво, прикрашають минуле в ідилічні тони, проповідують віджилі ідеї та відсталі погляди, які кличуть глядача не вперед, а назад.

Це особливо стосується п'єс старого етнографічно-побутового репертуару, більша частина яких здатна виховувати глядача лише в дусі національної обмеженості і відриву від актуальних питань сучасності. [...]

Допускаючи проникнення на сцену таких низькопробних і шкідливих п'єс, як «Кум-мірошник», «Запорізький скарб», «Бувальщина», «Хмари» та інші, театри фактично скочуються до буржуазно-націоналістичної «просвітянщини», глибоко ворожої радянському суспільству.

Серйозною помилкою Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР є те, що він допустив засилля в репертуарі театрів п'єс старого етнографічно-побутового репертуару і витіснення ними сучасних радянських п'єс.

Неблагополучне становище з репертуаром в театрах УРСР погіршується ще й тим, що багато п'єс українських радянських авторів, поставлених театрами, стоять на надзвичайно низькому ідейному і художньому рівні («Ви давно повернулись» Копиленка, «Земля» Дольда, «Коли пахне яблуками» Скляренка, «Серце солдата» Плоткіна, «Ковалева криниця» Ятка, «Мільйонер» Суптеля), а деякі з них являють собою зразки пошлості і халтури, будучи по суті наклепом на радянських людей («Моя знайома» Юхвида, «Нащадок гетьмана» Мокрієва, «Змова сердець» Шільмана).

В основі більшості названих п'єс лежать не актуальні і важливі питання сучасного радянського життя, а надумані фальшиві або ж дрібні і випадкові «проблеми». Радянські люди в цих п'єсах, як правило, зображаються примітивними, малокультурними, наївними й відсталими, з обивательськими звичаями і смаками, причому автори нерідко вважають за гідні вихваляння саме ці, невластиві радянським людям риси відсталості і безкультур'я. У постановці і розв'язанні проблем етики і моралі, зокрема в зображенні радянської сім'ї, автори п'єс часто проповідують обивательські погляди, норми буржуазної поведінки. В той час як позитивні герої у багатьох п'єсах виглядають слабкими, безвольними, примітивними, негативні персонажі наділяються більш яскравими рисами характеру, зображаються сильними, вольовими і спритними.

Значна частина поставлених в театрах п'єс на сучасні теми примітивна, антихудожня, написана неграмотно, неохайно, без належного додержання авторами елементарних норм драматургічної майстерності, без достатнього знання літератури і народної мови.

У деяких п'єсах, написаних драматургами України, мають місце прояви національної обмеженості, помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру («Чому не гаснуть зорі» Копиленка, «Я живу» Пінчевського). У творчості деяких драматургів ідеалізуються представники експлуататорських класів минулого, не показується класова боротьба між гнобителями та пригнобленими в дореволюційному класовому суспільстві, вихваляються пережитки старовини, замовчується братерство і дружба радянських народів, особливо ж споконвічна дружба українського і російського народів.

ЦК КП(б)У відзначає, що серед деякої частини працівників театрів УРСР має місце низькопоклонство перед буржуазним Заходом, в результаті чого на сцену проникають низькопробні твори західноєвропейських драматургів («Дружина Клода» Дюма і «Дорога в Нью-Йорк» Ріскіна-Малюгіна, поставлені в Харківському театрі ім. Шевченка, «Дами і гусари» Фредро — Київський театр ім. Лесі Українки, «Убийство м-ра Паркера» Моррісона —

Ворошиловградський театр російської драми), які проповідують буржуазну мораль, отруюють свідомість радянських людей буржуазним світоглядом. Постановка на сцені таких чужих і пошлих п'єс в корені суперечить виховній політиці Радянської держави і є спробою віджити пережитки капіталізму в побуті і свідомості радянських людей.

Більшість драматичних і оперних театрів України вкрай незадовільно виконують завдання пропаганди кращих творів російської класики та драматургії народів СРСР.

Багато театрів безвідповідально ставиться до постановки п'єс радянських авторів на сучасні теми, постановка цих п'єс нерідко доручається другорядним, малокваліфікованим режисерам, до участі у спектаклях залучаються недосвідчені, слабкі актори, неохайним і примітивним буває оформлення спектаклів. В результаті цього радянські п'єси на сучасні теми ставляться у ще більш нерівноправні умови порівняно з п'єсами дореволюційного репертуару.

ЦК КП(б)У відзначає, що справа добору, планування і контролю репертуару поставлена в Комітеті в справах мистецтв незадовільно. Комітет у справах мистецтв випустив із своїх рук формування репертуару і сам часто рекомендував театрам недоброякісні п'єси. Комітет не керує безпосередньо складанням репертуарних планів театрів, не бореться із шкідливими тенденціями деяких керівників театрів, які наплювацьки ставляться до радянських п'єс і орієнтуються на безідейні розважальні спектаклі. Репертком при Комітеті в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР не налагодив контролю репертуару театрів на місцях, допускаючи постановки в деяких периферійних театрах ідеологічно порочних і халтурних п'єс.

ЦК КП(б)У відзначає незадовільну роботу драматургів Радянської України, які досі не створили для театрів достатньої кількості високоідейних і повноцінних в художньому відношенні п'єс на сучасні теми. Це становище пояснюється тим, що багато драматургів відірвані від життя, від творчої практики радянського народу, стоять осторонь від корінних питань сучасності, не помічають типового, провідного у нашій дійсності, не вміють зображати кращих рис і якостей радянської людини. Ідейний і професіональний рівень творів багатьох драматургів дуже низький, у творчості деякої частини драматургів мають місце аполітичність, діляцтво, ремісничий підхід до своєї справи.

Не виконують своїх обов'язків композитори України, які приділяють головну увагу історичним темам і обминають важливі теми сучасності, в результаті чого не створені високоякісні нові опери, присвячені радянському життю. [...]

ЦК КП(б)У *постановляє:*

[...]

2. Вважати за найголовніше завдання Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР і Спілки радянських письменників України — створення і широке впровадження у практику роботи театрів високоякісного сучасного радянського репертуару з тим, щоб усі театри стали активними пропагандистами політики Радянської держави.

3. ЦК КП(б)У ставить перед драматургами України завдання — створити яскраві, високохудожні твори про перемогу радянського ладу в нашій країні, про Велику Вітчизняну війну, про героїчну працю радянських людей, про дружбу радянських народів, про споконвічне братерство українського народу з великим російським народом, про керівну роль партії Леніна — Сталіна в житті радянського народу. Драматурги і театри повинні відбивати життя радянського суспільства в його невпинному русі вперед; всіма способами сприяти дальшому розвиткові кращих якостей радянської людини, виховувати нашу молодь так, щоб вона була бадьорою і стійкою, не боялася труднощів і вміла їх переборювати.

Драматурги, театральні критики повинні приділити особливу увагу вихованню трудящих мас українського народу в дусі непохитної дружби радянських народів, любові до великого російського народу і ненависті до всіх ворогів радянського ладу, в тому числі до найлютіших ворогів українського народу — українсько-німецьких націоналістів. [...]

7. Зобов'язати Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР організувати переклади на українську мову і включення в репертуар театрів кращих творів російських радянських драматургів і драматургів народів СРСР. Перекласти також на російську мову кращі твори української радянської драматургії.

8. Запропонувати Комітетові в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР виключити з репертуару безідейні та малохудожні драматичні твори і зобов'язати Комітет посилити репертуарний контроль з тим, щоб у майбутньому на сцену не могли проникати помилкові, безідейні, малоцінні п'єси.

9. Зобов'язати газети «Радянська Україна», «Правда Украины», «Молодь України», «Сталинское племя», «Радянське мистецтво», «Літературна газета» посилити на своїх сторінках театральну критику, систематично вміщуючи статті і рецензії про нові постановки драматичних і оперних театрів.

Газети повинні залучати до театральної критики політично зрілих і кваліфікованих людей, висувати і уважно вирощувати нові кадри критиків, вести рішучу боротьбу проти аполітичності та безідейності в роботі театрів і в театральній критиці.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 391—397.

Голод 1946—1947 рр. у спогадах Склонного Василя Даниловича, 1938 р. н. (с. Красилів Хмельницької обл.)

Народився я у с. Думенки Хмельникського р-ну. Там проживав до 1955 р. Сім'я у нас була велика. Було семеро всього. Батько — Данило Васильович Склонний — воював, був чотири рази ранений і контужений. Працював на той час у колгоспі, був там сторожем вночі. Помню, як я коней з ним вигонив вночі пасти. Батько був дуже працьовитою людиною, дуже крепкий був, сильний. Мати, Анна Фоківна Склонна, працювала в ланці. Була ланковою. Дуже поважала її вся ланка. [...]

Село було середнє. 400—600 дворів. Люди були дуже дружні, особливо в період голодовки. Помагали друг другу. Якщо комусь навіть треба було хату построїти, то збиралося все село помогти, ногами місили глину. Ї це просто так, не за плату. Поробили щось, перекусили що там в кого є і все. Була там школа одна. Працювала у 47-мому. [...]

В селі вмирали від голоду і пухлі від голоду були. От бачиш, я вже імен і не помню. Помню сусідів наших, що повмирали від голоду. Вони ще й якісь родичі наші. Згадую, що чоловіка Ївтухом звали. Він з жінкою жив. Були дуже бідні, не було що їм їсти. Помню, що він по селі в фуфайці старій, обідраній ходив. Босий завжди, бо не мав, що взути. Жінка його то навіть не виходила з хати. Завжди хвора і слабка була від того, що їсти не було що. То вони так і в хаті тій померли вдвох. Їздили з села люди на Західну Україну кудись. Якраз в 47-у році це було. Не знаю, за що купляли там і як, але привозили жито з собою. «Пуд» тоді називали той мішечок. На собі приносили, на спині. Не було ніякої техніки тоді. Те жито на жорнах мололи і пекли. Будемо говорити місиво таке. То ми їли його тільки по кусочку. Мама давала тільки трошки, а ми дуже жадні були до нього і ніколи не наїдалися.

Я тоді не знав, через що той голод був, бо політики тої не знав, не розумів, бо був дуже маленький. Вже зараз я розумію, що це робилося все для знищення українця. По-перше уряд тодішній був в цьому зацікавлений [...]

Український Голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 8.
Київ, 2012. — С. 361—363.

Із спогадів Романіка Михайла Івановича, 1937 р. н., про голод 1946—1947 рр.

[...] Голодні 1946—1947 рр. пам'ятаю дуже добре, адже мені було тоді 9 років.

У післявоєнні роки життя на селі було вкрай важким. Не вистачало худоби для обробітку землі, були дуже низькі врожаї зерна і картоплі, пам'ятаю, що люди, в яких не було коней чи волів, запрягали корів, щоб зорати поле. На запущених полях, які заростали травою, висипали лопатами грядки — копали невеличкі рівчачки і землею засипали траву, щоб вона не пріла. Такі грядки доводилось весь час полоти, бо вони все одно проростали травою. Літом 1946 р. була дуже велика засуха, зернові майже не вродили. Кращим був лише врожай картоплі на низьких місцях. Саме врожай картоплі і допоміг багатьом сім'ям вижити в ті роки.

Нестача продуктів харчування стала відчутною уже в кінці 1946 року. В селі почастішали випадки, коли в селян стали ночами красти насіннєву картоплю, яку за звичаєм закопували в ями.

Голоду сприяло і те, що селяни осінню мусили здати доведену на кожну сім'ю так звану «поставку». За невиконання плану «поставки» могли і засудити. Тому в окремих сім'ях майже нічого не залишалось. Основною їжею селян була картопля та затірка з житньої муки, варили крупник (каша з ячмінної дерті) рідше пшоняну кашу. Пшоняна каша, зварена з молоком, вважалась делікатесом. Найчастіше ввечері їжею була печена в грубці або

печі картопля, яку їли з капустою. Сушили порізану на дрібні довгі палички моркву, яку жували як жуйку.

Взимку 1947 р. став різко відчуватись голод, бо в селян закінчувались запаси. Дуже багато ходило по селах жебраків, як дітей так і дорослих. Почастішали випадки крадіжок у селян овець і телят, невідомі вночі викрадали їх із хлівів. Свиней у селян майже не було, не було чим годувати. Той, хто годував порося, мусив в обов'язковому порядку здати державі шкіру свині.

В кінці зими в наш край масово стали приїздити біженці з східних областей, які просили обміняти на харчі одяг, якісь предмети побуту, щоб врятувати свої сім'ї від голодної смерті. Були випадки, коли вони скидали з себе верхній одяг аби тільки дістати харчів в обмін на одяг. В нашому селі біженців було дуже багато, бо село недалеко від залізничного вокзалу і вони, рухаючись від села до села, завжди проходили через наше село. Часто просились переночувати і просили дати їсти. Незважаючи на власну скруту селяни ділились з ними чим могли. Пам'ятаю, що ще коли в сім'ї була картопля, обрізини від неї не викидали, а сушили в печі. Сушені обрізини товкли в ступі, змішували з мукою і пекли коржі.

З настанням весни ще більше став відчуватись голод, були випадки, коли селяни, щоб врятувати дітей від голоду, різали останню худобу і навіть корів. Закінчились всі харчі і в нашій сім'ї. Батьки ходили по родичах, просили хоч якої-небудь позики, щоб якось прогодувати сім'ю. Ходив і я.

Коли стало тепло і появилась зелень, стали шукати кропиву, з якої варили зелену юшку. Легше стало, коли почала підростати лобода, ще й до цього часу пам'ятаю запах борщу з лободою та кропивою.

Навесні, коли розстанув сніг, люди кинулись в ліс збирати дубові жолуді. Їх сушили в печі, товкли в ступі і перемелювали в жорнах. Додавали жолудеву муку у висівки чи муку і пекли коржі. Запам'ятався мені Великдень 1947 р., бо мама саме з такої муки спекла паску. Дуже ждали люди, коли заколосяться зернові. Ще зеленими зривали колоски, сушили їх. І мололи на борошно. І досі в очах стоїть зелена затірка, але це була справжня їжа. Коли на яблунях з'явилась зав'язь і почали з'являтись невеличкі яблука, гурти хлопців робили набіги на сад у дворі (панський сад), набирали їх у пазуху і пекли на вогні.

Вдалось вижити багатьом сім'ям і тому, що у новоствореному в нашому районі ліспромгоспі продавали по півхлібини тим, хто йшов працювати в ліс. Мій батько мусив постійно ходити валити ліс, бо міг купити хліб. Хліб для населення продавали в єдиному хлібному магазині, що був в райцентрі у будинку навпроти сучасного райвіськомату, який в народі звали «на рогу», бо він справді був на розі двох вулиць. Щоб зайняти чергу, сюди йшли ще вночі. Мене батьки посилали сюди за хлібом постійно, але не завжди можна було його купити, бо хліба привозили обмаль. В руки давали лише одну хлібину.

З того часу я дуже ціную хліб, бо з власного життя знаю його значення і його ціну.

Український Голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 8.
Київ, 2012. — С. 363—365.

Інформація Великобілозірського райкому партії Запорізькому обкому КП(б)У про напружене продовольче становище в районі у зв'язку з посухою 1946 р. та факти посилення труднощів у колгоспах району і випадки виснаження сімей (1947 р., січень)

У результаті посухи 1946 року 10 колгоспів нашого району отримали середній урожай зернових по 1,8 ц., 8 колгоспів — по 2,4 ц. з гектару, а решта колгоспів — по 4,3 ц. [...] Отриманий на трудодні хліб (150 г. на трудодень, що становило лише 15% від належної норми) колгоспники спожили в процесі роботи. Овочів і картоплі, як у колгоспах, так і у колгоспників немає. У 12 колгоспах надзвичайно напружене становище, немає жодного кілограма продовольства. Надати колгоспникам цих господарств хоч би мінімальну продовольчу допомогу не має можливості.

Становище з кожним днем погіршується. Сотні людей приходять у правління колгоспів, в РК КП(б)У і райвиконкоми за допомогою.

Перевірка на місцях райвиконкомом і райкомом партії показала, що понад 460 сімей в колгоспах району зовсім не мають хліба та інших продуктів харчування. Це в основному сім'ї загинувших на фронті воїнів, багатодітні сім'ї та сім'ї інвалідів Вітчизняної війни. [...]

Голод в Україні 1946—1947 рр.: Документи і матеріали.
Київ, 1996. — С. 163.

Доповідна записка Л.М.Кагановича Й.В.Сталіну з питань ідеологічної роботи партійних організацій України (1947 р., травень)

После постановления ЦК ВКП(б) от 26 июля 1946 года «О подготовке, подборе и распределении руководящих партийных и советских кадров в Украинской партийной организации» и ряда постановлений ЦК ВКП(б) по идеологическим вопросам Украинская партийная организация провела некоторую работу. Однако, состояние идейно-политического воспитания кадров продолжает оставаться неудовлетворительным.

Серьезные недостатки и ошибки в идеологической и массово-политической работе все еще в значительной мере не ликвидированы.

Не развернута систематическая идейно-политическая борьба с различными проявлениями буржуазной идеологии, в особенности с проявлениями буржуазно-националистической идеологии в области истории Украины, истории украинской литературы, художественной литературы и искусства.

ЦК КП(б)У и, прежде всего, Управление пропаганды и агитации, обкомы, горкомы и райкомы КП(б)У слабо и неконкретно руководят идеологической работой партийных организаций. До сих пор должным образом не организовано изучение истории и теории большевизма руководящими кадрами, особенно работающими в области науки, литературы и искусства. Лекционная пропаганда, пропагандистские статьи в газетах и журналах зачастую носят абстрактный характер, слабо увязаны с политическими задача-

ми, а также задачами хозяйственного и культурного строительства, которые стоят перед всей партией и перед Украинской партийной организацией.

Совершенно неудовлетворительно ликвидируются последствия немецкой оккупации, которая оставила определенные следы в сознании людей. На Украину возвратились миллионы советских граждан, которые находились на фашистской каторге в Германии, тысячи новых граждан переселились из Польши, Чехословакии, Румынии, Франции. На территории западных областей еще продолжают вести борьбу против советской власти остатки банд украинско-немецких националистов, имеющие социальную базу в виде кулачества.

Все это требует от партийных организаций Украины серьезного улучшения всей идейно-политической работы. Необходимо закалить наши руководящие партийные, советские и другие кадры идейно, повысить их общий теоретический уровень, мобилизовать партийную организацию на борьбу за преодоление пережитков капитализма в сознании людей, особенно на борьбу против украинского буржуазного национализма, против низкопоклонства перед буржуазной культурой капиталистического мира, воспитывая у наших людей еще большую ненависть к капиталистическому строю, любовь и преданность нашей Советской социалистической Родине.

Вносимый на Ваше рассмотрение и утверждение проект постановления ЦК КП(б)У «Об улучшении идейно-политического воспитания кадров и о борьбе против проявлений буржуазно-националистической идеологии» содержит, наряду с анализом и оценкой состояния идеологической работы на Украине, также систему мероприятий, направленных на то, чтобы значительно поднять уровень идейно-политической работы партийных организаций, улучшить работу по изучению марксистско-ленинской теории руководящими кадрами партийных и советских работников, обеспечить серьезные успехи в деле коммунистического воспитания масс, в борьбе с пережитками капитализма в сознании людей, в особенности пережитками украинского буржуазного национализма, оградить наших людей, и в первую очередь коммунистов, от влияния буржуазной идеологии.

Проектом предусматривается создание в ближайшее время марксистских работ по истории Украины и истории украинской литературы, улучшение работы Академии наук УССР и украинских творческих организаций (Союз писателей, Союз композиторов, Союз художников и т. д.), улучшение руководства со стороны ЦК КП(б)У, обкомов, горкомов и райкомов КП(б)У внутрипартийной работой партийных организаций в области идейно-политического воспитания кадров.

Принятие такого постановления, несомненно, повысит авангардную роль коммунистов и окажет большую помощь Украинской партийной организации в деле дальнейшей мобилизации всех сил нашего народа на борьбу за успешное выполнение и перевыполнение хозяйственно-политических задач нового послевоенного пятилетнего плана восстановления и развития народного хозяйства.

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2003. — С. 483—486.

Довідка МВС УРСР про захворюваність населення УРСР на дистрофію та смертність від неї станом на 20 червня 1947 р.

Області	Хворих дистрофією на червень 1947 р.	Померло від дистрофії Всього	Області	Хворих дистрофією на червень 1947 р.	Померло від дистрофії Всього
Ворошиловградська	38666	953	Миколаївська	79039	262
Вінницька	159976	2959	Одеська	54402	1781
Волинська	107	26	Полтавська	60284	1282
Дрогобицька	1210	58	Ровенська	208	1
Дніпропетровська	82759	2266	Станіславська	3420	337
Закарпатська	20	1	Сталінська	120274	4384
Запоріжська	92596	2774	Сумська	29958	340
Житомирська	22837	114	Тернопільська	1622	82
Ізмаїльська	60857	20604	Харківська	88751	2012
Київська	83703	1422	Херсонська	44681	1137
Кіровоградська	19793	256	Чернігівська	16099	84
Кам'янець-Подільська	55598	2047	Чернівецька	31787	1184
Львівська	5551	421	**Всього**	**1154198**	**46524**

Голод в Україні 1946—1947 рр.: Документи і матеріали.
Київ, 1996. — С. 247.

З доповідної записки Міністра державної безпеки СРСР Й.В.Сталіну про практику ведення слідства в справах про шпигунів, диверсантів, терористів та учасників антирадянського підпілля (1947 р., липень)

Докладываю о сложившейся в органах МГБ практике ведения следствия по делам о шпионах, диверсантах, террористах и участниках антисоветского подполья [...]

7. В отношении арестованных, которые упорно сопротивляются требованиям следствия, ведут себя провокационно и всякими способами стараются затянуть следствие, либо сбить его с правильного пути, применяются строгие меры режима содержания под стражей.

К этим мерам относятся:

а) перевод в тюрьму с более жестким режимом, где сокращены часы сна и ухудшено содержание арестованного в смысле питания и других бытовых нужд;

б) помещение в одиночную камеру;

в) лишение прогулок, продуктовых передач и права чтения книг;

г) водворение в карцер сроком до 20 суток.

Примечание: В карцере, кроме привинченного к полу табурета и койки без постельных принадлежностей, другого оборудования не имеется: койка для сна предоставляется на 6 часов в сутки: заключенным, содержащимся в карцере, выдается на сутки только 300 гр. хлеба и кипяток, и один раз в три дня горячая пища; курение в карцере запрещено.

8. В отношении изобличенных следствием шпионов, террористов и других активных врагов советского народа, которые нагло отказываются выдать своих сообщников и не дают показаний о своей преступной деятельности, органы МГБ, в соответствии с указанием ЦК ВКП(б) от 10 января 1939 года, применяют меры физического воздействия.

В центре — с санкции руководства МГБ СССР.

На местах — с санкции министров государственной безопасности республик и начальников краевых и областных Управлений МГБ [...]

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2003. — С. 490, 491.

З Постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947 р., серпня 29)

Центральный Комитет КП(б)У отмечает, что, несмотря на тринадцатилетнее существование Института истории Украины Академии наук УССР, институт не разработал и не издал научно выдержанной, марксистско-ленинской «Истории Украины».

Работы Института истории Украины, выпущенные как в предвоенные годы, так и в годы войны, и в частности «Краткий курс истории Украины» под редакцией С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистого, Н.Н.Петровского, М.И.Супруненко, Ф.А.Ястребова; «Очерк истории Украины» под редакцией К.Г.Гуслистого, М.Л.Славина, Ф.А.Ястребова; первый том «Истории Украины» под редакцией Н.Н.Петровского, составлены в антимарксистском духе, содержат в себе грубые политические ошибки и извращения буржуазно-националистического характера.

Работники Института истории Украины позаимствовали у буржуазно-националистических историков Грушевского, Антоновича и других основные положения, извращающие, в угоду национализму, ход исторического процесса. Это, по существу, привело к возрождению в той или иной мере буржуазно-националистических установок в вопросах истории Украины, разоблаченных партией как враждебные народу Украины.

Основная ошибка авторов работ по истории Украины состоит в том, что они вместо того, чтобы рассматривать историю Украины в тесной связи с историей русского, белорусского и других народов Советского Союза, идут по пути украинских националистов, рассматривая историю Украины изолированно от истории других народов, начиная и следуя в этом вопросе по курсу Грушевского «Історія України-Руси». Известно, что Киевская Русь была колыбелью трех братских народов — русского, украинского и

белорусского, но Грушевский и другие националисты пытались доказать, что якобы Киевская Русь была только украинским государством.

Советские историки из Института истории не разоблачили эту фальсификацию истории. Авторы работ по истории Украины должны были осветить освободительную войну украинского народа 1648—1654 гг. как борьбу прежде всего крестьянских масс против польских захватчиков и феодального гнета вообще. Они, в связи с этим, обязаны были показать выдающуюся роль Богдана Хмельницкого, который, подавляя особенно крупную украинскую феодальную знать, ориентировавшуюся на Польшу, возглавил борьбу народных масс за уничтожение польского гнета и обеспечил, благодаря освободительной войне, объединение украинского народа со своими братьями — русским и белорусским народами, что спасло украинский народ от польского, немецкого и турецкого порабощения.

Именно поэтому буржуазно-националистические историки клевещут на Богдана Хмельницкого и противопоставляют ему предателя Выговского.

Такая фальсификация истории нужна была украинским националистам для того, чтобы скрыть от трудящихся единство происхождения и историческую общность украинского, русского и белорусского народов, посеять вражду между народами с тем, чтобы оторвать Украину от революционной, социалистической России и бросить ее на потоп и разграбление буржуазному западу. Историки Украины — работники Института истории Украины не сумели по-настоящему показать историю Украины на основе общих закономерностей развития восточнославянских народов. Поэтому, при разрешении ряда важнейших проблем истории Украины они остаются в плену буржуазно-националистической историографии, не сумели по-настоящему показать, что украинский народ в своем историческом развитии в основном прошел те же этапы и периоды, которые прошли русский, белорусский и другие народы Советского Союза.

Эта ошибка авторов связана также с тем, что они не сумели показать, как с разложением общинно-родового строя и становлением феодализма возникают классы и государство и что история Украины есть, прежде всего, история борьбы классов, борьбы крестьян против феодалов, рабочих против буржуазии. Поэтому украинские советские историки до конца не разоблачили антинаучную реакционную «теорию» украинских националистов о бесклассовости и безбуржуазности украинского народа в прошлом, не сумели показать, что именно с помощью этой «теории» идеологи украинской националистической контрреволюции (Грушевский, Петлюра, Донцов, Винниченко, Ефремов и др.) пытались разоружить рабочих и крестьян Украины в их борьбе за социализм, оторвать украинский народ от всех народов Советского Союза, а Украину превратить в колонию германского империализма.

Наиболее ярким фактом проявления национализма в освещении истории Украины является отсутствие показа взаимосвязи и взаимозависимости украинского народа с другими народами Советского Союза, игнорирование влияния важнейших революционных центров — Москвы, Ленинграда, Баку, Тбилиси и др. на революционную борьбу украинского народа за социальное и национальное освобождение. Поэтому, в изданных работах

по истории Украины не освещены важнейшие факты и события из истории России, Белоруссии, Грузии и других народов Советского Союза, которые оказывали огромное влияние на историческое развитие Украины.

Необходимо было широко осветить процесс возникновения и развития рабочего движения на Украине, как составной части всероссийского социалистического движения рабочего класса, правильно осветить национально-освободительное движение на Украине в период империализма, показать, что только рабочий класс и партия большевиков были истинными выразителями интересов угнетенных народов, что рабочее движение на Украине развивалось в беспощадной борьбе с украинскими националистами, меньшевиками, эсерами, троцкистами и другими врагами украинского народа.

Авторы работ по истории Украины не справились по-настоящему и с этой задачей, не дали научного и политически правильного освещения возникновения и развития рабочего класса, революционного рабочего движения, распространения марксизма-ленинизма на Украине, возникновения и развития большевистской организации Украины и ее роли в социальном и национальном освобождении украинского народа.

Необходимо было показать, что в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны украинская буржуазно-националистическая контрреволюция совместно с русскими помещиками и капиталистами, при активной поддержке интервентов пытались свергнуть Советскую власть на Украине, а украинский народ превратить в рабов немецких империалистов; показать, что партия большевиков и ее вожди Ленин и Сталин разоблачили и силами украинских рабочих и крестьян, при помощи рабочего класса всех народов Советского Союза разгромили украинских националистов и обеспечили установление и укрепление Советской власти на Украине, расцвет хозяйства и культуры Украинской ССР. В период Великой Отечественной войны украинские националисты пытались с помощью немецко-фашистских захватчиков разрушить социалистические достижения украинского народа, а Украину превратить в колонию гитлеровской Германии. И только благодаря руководству большевистской партии и лично товарища Сталина, в период Великой Отечественной войны, как и в годы гражданской войны, были разгромлены немецко-фашистские захватчики, а вместе с ними и их лакеи — украинско-немецкие националисты. [...]

Однако авторы работы по истории Украины не раскрыли всемирно-исторического значения Великой Октябрьской социалистической революции в деле социального и национального освобождения народов СССР и воссоединения всех украинских земель в едином Украинском советском государстве. В работах не проводится последовательно та мысль, что Украина, как свободное суверенное государство, возможна только в составе СССР.

Работники Института истории Украины при создании работ по истории Украины обязаны были разоблачить и разгромить фальсификаторов истории. Однако это ими не было сделано. Авторы указанных произведений, не разобравшись в марксизме-ленинизме и не освободившись от влияния украинского национализма, оказались распространителями давно разгромленной нашей партией идеологии украинского национализма.

Институт истории Украины АН УССР за продолжительное время своего существования не разработал и не опубликовал важнейшие исторические архивные документы, не создал ни одной монографии по основным проблемам истории Украины, не подготовил и даже не делал попыток подготовить научную марксистско-ленинскую историографию Украины. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 397—405.

Із звіту уповноваженого Ради у справах російської православної церкви і релігійних культів (1947 р.)

[...] Заохочувались негативні явища в церковному житті, побори, присвоєння коштів. [...]

З метою ліквідації залишків греко-католицької церкви в західних областях рекомендується:

— посилити податковий прес з боку фінансових органів по відношенню до греко-католиків, які настійно ухиляються від злиття з РПЦ;

— підвищити вимоги до укладання орендних договорів з комунальними службами;

— посилити місіонерську роботу. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 407.

З інформаційного звіту уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (1948 р., лютий)

[...] Серед населення поширюються чутки, що нібто віруючі уніати, у порівнянні з православними є неповноцінними громадянами радянської батьківщини. Узнавши про це, віруючі села Осій Іршавського округу написали на ім'я тов. Хрущова М.С. протест, у якому заявили: «Ми віруючі греко-католицької церкви ніколи не вважали себе нижче і менш цінними громадянами радянської батьківщини [...] Навпаки, під час фашистської окупації стійко стояли на сторожі прав трудящих. Від нас мадярська жандармерія і військові власті забрали більше (у порівнянні з православними) людей у тюрми і концтабори за любов до Радянського Союзу. Наші сини у перші дні звільнення пішли добровольцями у ряди Червоної Армії, і ми ніколи не змиримося з тим, що нібто православні більше заслужили на турботу з боку нашої дорогої влади, як ми».

У Закарпатській області [...] існує великий прошарок фанатично налаштованого віруючого населення, чиє адміністрування приводить до серйозних, небажаних явищ, переростаючих у політичну форму руху, який може використати куркульський дрібнобуржуазний прошарок у роботі проти радянської влади.

У західних областях України ми форсували ліквідацію уніатської церкви, тому що там вона мала глибоке коріння в ОУНовських бандах, а у Закарпатській області такої необхідності немає.

Разом з тим наша робота по ліквідації уніатської церкви у Закарпатті повинна проводитися [...] місіонерською роботою руської православної церкви.

Греко-католицька церква в 1944—1991 рр. // Український історичний журнал. 1997. — № 2. — С. 100.

Постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва в Україні згідно з рішенням ЦК ВКП(б) "Про оперу «Велика дружба» В.Мураделі"» (1948 р., травня 23)

[...] Стан музичної творчості на Україні цілком і повністю підтверджує наявність і боротьбу двох напрямів у музиці, про які говорив тов. А.О.Жданов у своєму виступі на нараді працівників музичного мистецтва, скликаній при ЦК ВКП(б). «Один напрям являє здорове, прогресивне начало в радянській музиці, що грунтується на визнанні величезної ролі класичної спадщини і, зокрема, традицій російської музичної школи, на поєднанні високої ідейності і змістовності музики, її правдивості і реалістичності, глибоко органічного зв'язку з народом, його музичною, пісенною творчістю, в поєднанні з високою професіональною майстерністю. Другий напрям виявляє чужий радянському мистецтву формалізм, відмову під прапором мнимого новаторства від класичної спадщини, відмову від народної музики, від служіння народові заради обслужування сугубо індивідуалістичних переживань невеликої групи вибраних "естетів"» (А.О.Жданов).

Представники формалістичного напряму на Україні порвали з кращими традиціями класичної музичної спадщини і, в першу чергу, російської класичної музики, що має світове значення.

Ігноруючи глибокий ідейний зміст, пісенність і ясну форму російської класичної музики та української класичної музики, що розвивалася під її благотворним впливом, представники формалістичного напряму спустошували музичне мистецтво, витравлювали з нього творчу думку і живе людське почуття, спотворювали красу і витонченість в музиці, звели свою майстерність до вишуканого, нікому не потрібного трюкацтва, що привело їх у тупик.

Замість того щоб пройнятися свідомістю високих запитів, що пред'являються народом до музичної творчості, і глибоко відбивати в музиці благородство моральних якостей радянської людини, героїзму і мужності нашого народу, багато українських композиторів пішли хибним шляхом псевдоноваторства. Замість того, щоб учитися на класичних творах російських і українських композиторів, зміцнювати і розвивати зв'язки з культурою братнього російського народу і правильно використовувати невичерпні джерела української народної творчості, частина українських композиторів

скочується на позиції епігонів занепадницької буржуазної музики Європи і Америки. Ці композитори відриваються від народу, захоплюються голим техніцизмом, допускають вульгарний натуралізм і штовхають українське музичне мистецтво не вперед, а назад.

Антинародний формалістичний напрям в українському музичному мистецтві виявився насамперед у творах композитора Б.Лятошинського і його наслідувачів (Г.Таранов, І.Белза, М.Тіц, М.Гозенпуд та ін.). В ряді творів Б.Лятошинського, Г.Таранова та ін. має місце зневажання основних принципів класичної музики, пропаганда дисонансу і дисгармонії, ігнорування мелодії, як основи музичного мистецтва. Особливо чужа художнім смакам радянських людей Друга симфонія Б.Лятошинського. Цей твір дисгармонічний, захаращений нічим не виправданими громоподібними вибухами оркестру, що гнітюче діють на слухача, а щодо мелодії — симфонія бідна і безбарвна. В спотвореній формі написані твори Г.Таранова, що наочно показують, як формалістичний напрям веде до ліквідації музики. [...]

Частина композиторів, в тому числі й молоді, неохайно, поверхово ставляться до своєї творчості, що приводить їх до створення скороспілих, недоброякісних творів. Сугубий індивідуалізм, некритичне ставлення до своїх творів, відсутність інтересу до творчості інших, до запитів широкої радянської аудиторії, небажання глибоко вивчати класичну спадщину і народну творчість — усе це результат зазнайства, недопустимого в середовищі радянських композиторів.

Ці хиби тим більш нестерпні, що за роки Радянської влади високо піднялась культура нашого народу, розвинулися, збагатились його художні смаки.

Багатство музичної творчості українського народу, його пісенне мистецтво відкриває перед композиторами України найширші можливості для творчості. Проте серед українських композиторів є значна група музикантів, які неглибоко, пасивно — по-утриманському ставляться до народної музичної і пісенної творчості. У своїх творах вони не розкривають ідейно-художнього змісту і музичних особливостей народної пісні, творчо не осмислюють її і не збагачують героїчною сучасністю. Музика цих композиторів млява, пасивно-споглядальна, емоційно-безбарвна, по-міщанськи сентиментальна.

Небезпека і глибока шкода формалістичного напряму в музиці на Україні посилюється тим, що окремі українські композитори ще не позбавились повністю впливу буржуазної, націоналістичної ідеології, яка є одним з найбільш живучих пережитків капіталізму в свідомості людей, для якої завжди були характерні плазування і низькопоклонство перед буржуазним Заходом.

Це особливо характерно для творчості композитора М.Вериківського, більшість творів якого присвячена історичній тематиці, як «Маруся Богуславка», «Пан Каньовський», «Чернець», «Сагайдачний» та ін.

Історія українського народу, як і інших народів СРСР, багата на героїчні епізоди соціальної боротьби, які цінить і зберігає в своїй пам'яті український народ. Робота композиторів над історичними темами повинна бути цілеспрямованою і сприяти боротьбі за дальше піднесення нашої ба-

гатонаціональної радянської Батьківщини, становленню нового, передового, відмітанню віджилого, старого.

Великі хиби і перекручення мають місце в творчості композиторів м. Львова (М.Колесса, Р.Сімович та ін.), які особливо гостро протягом багатьох років відчули на собі вплив західноєвропейської та американської музики, що виродилася.

Український народ і його кращі представники в галузі музичної творчості створили свою оригінальну українську пісню, оперу та інші види музичного мистецтва, які органічно ввійшли в загальну скарбницю великої радянської і світової музичної культури, заслужено користуються великою популярністю і любов'ю серед народів усього Радянського Союзу.

Композитори формалістичного напряму на Україні, відірвавшись від народу і його творчості, намагались позбавити сучасну українську радянську музику її специфічного українського національного колориту.

Багато сучасних українських композиторів не зуміли ще написати музичних творів, які б розвивали і помножували багатство національних українських музичних форм, відбивали новий соціалістичний зміст життя українського радянського народу, які б, відбиваючи національні особливості і соціалістичну суть Радянської України, доповнювали б, збагачували нашу загальнорадянську соціалістичну культуру, були б популярні і любимі серед народів Радянського Союзу. [...]

Комуністична партія, великі вожді радянського народу Ленін і Сталін завжди виявляли виняткове піклування про розвиток культури і мистецтва визволених від царського гніту народів, створювали всі умови для всебічного пробудження і зростання творчих сил кожного радянського народу, тому що кожний народ має свої якісні особливості, свою специфіку, що належить тільки йому і є тим вкладом, який вносить кожна нація в загальну скарбницю світової культури, доповнює її, збагачує її.

Завдання працівників мистецтв полягає в тому, щоб навчитись писати такі твори мистецтва, в яких була б відображена різноманітність національних особливостей народу, єдність національної форми і соціалістичного змісту, в яких би відбивалася вся глибина і різнобічність тих революційних, соціалістичних перетворень, які здійснені українським і іншими народами нашої країни за роки Радянської влади. Ці твори повинні виховувати нашу молодь в дусі глибокої поваги до національної формою і соціалістичної змістом культури народів СРСР, в дусі животворного радянського патріотизму. [...]

ЦК КП(б)У вважає, що серйозні помилки і перекручення в музичній творчості на Україні були результатом того, що Комітет у справах мистецтв УРСР і колишнє правління Спілки радянських композиторів України проводили неправильну лінію в розвитку музичного мистецтва на Україні. [...]

Порочна опера Мураделі «Велика дружба» була поставлена в більшості оперних театрів України. Сліпе схиляння перед удаваними авторитетами приводило до того, що композитори-формалісти рекламувалися як поборники нібито нового прогресивного начала, а композитори, які прагнуть розвивати класичну спадщину, залишалися в тіні і затиралися.

У колишньому правлінні Спілки радянських композиторів України, яке стало вогнищем формалістичного напряму в музиці, створилася затхла атмосфера, культивувалися самовихваляння і нетерпимість до найменших проявів критики. Монопольне становище композиторів-формалістів у колишньому правлінні Спілки радянських композиторів України приводило до того, що написані ними твори видавалися в першу чергу, а твори композиторів, які стоять на позиціях народної реалістичної музики, не видавалися і, як правило, заморожувались.

Бездіяльність і безвідповідальність багатьох членів старого складу правління Спілки радянських композиторів України привели до повного відриву правління Спілки від музичної громадськості.

Творчих дискусій, як засобу громадської кваліфікованої перевірки нових творів українських композиторів і як форми систематичної виховної роботи, в Спілці композиторів України зовсім не було.

Недостатню роль у підвищенні вимогливості працівників музичного мистецтва до своїх творів відігравала і преса на Україні. Вона не була рупором передової радянської громадськості в оцінці музичних творів, що появлялися, і фактично йшла на поводі у так званих музичних авторитетів, значна частина яких сама належала до формалістичного напряму в музиці.

Розширений пленум Спілки радянських композиторів України, який недавно відбувся, показав, що переважна більшість працівників музичного мистецтва республіки правильно зрозуміла рішення ЦК ВКП(б) «Про оперу “Велика дружба” В. Мураделі» і зобов'язалася докласти всіх сил до того, щоб з честю виконати вимоги партії.

Однак ЦК КП(б)У відзначає, що та критика, яка розгорнулася на пленумі, є лише першим кроком на шляху викриття до кінця хиб роботи Спілки композиторів у боротьбі з формалістичним напрямом в українському музичному мистецтві.

Завдання полягає в тому, щоб усі творчі працівники музичного фронту України зрозуміли всю глибину і важливість постанови ЦК ВКП(б) в справі боротьби проти чужої, антинародної буржуазно-занепадницької музики і в створенні справді радянських високоідейних художніх музичних творів, які відбивають героїку соціалістичної праці радянських людей, задовольняють зростаючі культурні запити нашого народу. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 408—416.

Із записки Міністра вищої освіти СРСР до ЦК ВКП(б) з приводу звільнення І.М.Буланкіна з посади ректора Харківського державного університету імені О.М.Горького (1948 р., серпня 24)

Прошу освободить доктора биологических наук, профессора Буланкина Ивана Николаевича от должности ректора Харьковского государственного университета им. А.М.Горького, как не обеспечившего руководство университетом.

В Харьковском государственном университете им. А.М.Горького работала группа биологов морганистов-менделистов во главе с заведующим кафедрой дарвинизма и генетики профессором Поляковым И.М.

Поляков И.М. сторонник идеалистического вейсмановского направления в биологической науке, покровительствовал противникам мичуринского направления в биологии, сам неоднократно выступал против этого направления. Охаивал работы академика Лысенко и замалчивал о его научных открытиях. Допустил антисоветскую деятельность старшего преподавателя этой же кафедры Эфроимсона, распространявшего среди сотрудников кафедры и студентов антисоветскую статью невозвращенца Добжанского.

Поляков И.М. Министерством высшего образования СССР был освобожден от работы заведующего кафедры дарвинизма и генетики.

Ректор университета тов. Буланкин И.Н. вместо того, чтобы выступить с критикой взглядов морганистов-менделистов, принимал всяческие меры к восстановлению Полякова И.Н. в должности заведующего кафедрой.

Тов. Буланкин И.Н. не сумел пресечь враждебных высказываний преподавателей университета Лившиц и Певзнер, которые клеветнически заявляли, что «теперь нас заставляют молчать о Фарадее и принуждают говорить о бездарностях».

[...] Допустил засоренность профессорско-преподавательского состава политически непроверенными и чуждыми элементами. Так, в университете заведывал кафедрой украинского языка Наконечный, оставшийся на оккупированной территории и примыкавший к буржуазно-националистической группе. Преподавателем кафедры литературы работала Журба, состоявшая членом буржуазно-националистической организации и сотрудничавшая с немецкими оккупантами. Исключенный из партии за сотрудничество с немцами Корыленко заведывал в университете кафедрой химии [...]

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2001. — С. 491—492.

Інформація про постанову ЦК КП(б)У щодо добору і виховання керівних кадрів з місцевого населення в західних областях України (1949 р., серпень)

ЦК КП(б) Украины в постановлении от 12 августа с. г. установил, что в работе партийных, советских и хозяйственных органов западных областей Украины по подбору, расстановке, выдвижению и воспитанию кадров имеют место серьезные недостатки. Главный из этих недостатков состоит в том, что обкомы, горкомы, окружкомы и райкомы ВКП(б), несмотря на неоднократные решения ЦК ВКП(б), не уделяют должного внимания воспитанию и выдвижению руководящих кадров из местного населения. Из общего количества 8364 должностей номенклатуры обкомов КП(б)У работают из местного населения только 1224 чел., или 14,6 %.

В ряде областей за последнее время количество руководящих работников из местного населения не только не выросло, но даже сократилось. Во

Львовской области в 1948 году в номенклатуре обкома партии было 12 проц. местных кадров, а на 1 мая 1949 г. их стало 6,1 проц.; в Черновицкой области было 9,4 проц., а стало 7 проц. За последний год уменьшилось также количество местных кадров и в номенклатуре горкомов и райкомов КП(б)У. Во Львовской области в 1948 году в номенклатуре горкомов и райкомов партии было 42,8 проц. местных работников, а сейчас — 36 проц., в Станиславской области было 55 проц., сейчас — 48 проц. Особо мало выдвигается местных кадров на руководящую работу в советских, хозяйственных, земельных органах, в торговли и заготовительных организациях. На руководящих должностях в промышленности, на транспорте, в органах связи местных работников только 9,1 проц., в земельных и заготовительных органах — лишь 9,6 проц. В Тернопольской области в аппарате райисполкомов на руководящих должностях работает 258 человек, из них только 40 местных работников. В Дрогобычской области из 70 председателей артелей только 29 местных. В объединении «Укрнефть» в г. Дрогобыче среди руководящего состава нет ни одного местного работника.

Недостаточно выдвигаются местные кадры на руководящую партийную работу, несмотря на то, что в западных областях за послевоенный период выросло значительное количество коммунистов, подготовленных к тому, чтобы работать в партийном аппарате, возглавлять первичные партийные организации. При наличии в западных областях около шести тысяч местных членов ВКП(б), в аппаратах обкомов, горкомов, окружкомов и райкомов партии, а также среди секретарей первичных парторганизаций коммунистов из местного населения работает всего 841 чел., или 14 проц. Из 3580 работников аппарата горкомов, окружкомов и райкомов КП(б)У только 249 чел., или 7 проц., местных коммунистов. В Черновицкой области в партийных органах работают лишь 4 местных коммуниста, в Дрогобычской — 10, в Тернопольской — 15, в Ровенской — 18, в Станиславской — 16. Во Львовской области на 1238 секретарей первичных парторганизаций только 27 местных членов партии, в Тернопольской области на 618 секретарей первичных парторганизаций — местных 20, в Дрогобычской области из 655 секретарей первичных парторганизаций — местных коммунистов 9.

Обкомы КП(б)У и обкомы ЛКСМУ почти не выдвигают местных людей на руководящую комсомольскую работу. Из 1518 освобожденных комсомольских работников только 499 человек, или 29 проц., местной молодежи. Во Львовской области в аппаратах 21 райкома комсомола имеется по 1—2 местных комсомольца, а в 6 районах нет ни одного. В Тернопольской области в аппарате обкома, горкома и райкомов комсомола работают 217 человек, из них местных только 43 человека.

Совершенно недостаточно выдвигаются женщины на руководящую партийную, советскую и хозяйственную работу. В Дрогобычской области в районных и сельских Советах из 1752 руководящих работников имеется только 9 проц. женщин; из 668 председателей сельсоветов только 4 женщины; из 816 председателей колхозов только одна женщина; из 1605 бригадиров колхозов лишь 4 женщины. Примерно такое же положение с выдвижением женщин на руководящую работу и в других областях.

Отсутствие серьезной работы по изучению местного актива, недостаточная бдительность при подборе кадров приводят к тому, что в некоторых районах к руководству колхозами, сельсоветами, в аппарат райисполкомов и других учреждений проникают враждебные элементы — кулаки, агенты украинско-немецких националистов и наносят вред нашему делу. В Самборском, Комарновском, Дублянском районах Дрогобычской области в некоторых селах на постах председателей сельсоветов и председателей колхозов находились кулаки, активные бандпособники.

Обкомы КП(б)У, Управление по делам Высшей школы при Совете Министров УССР, Министерства просвещения, сельского хозяйства, финансов, торговли, здравоохранения плохо организуют подготовку специалистов из местного населения. Среди студентов вузов в западных областях только 33,8 проц. из местного населения, а среди учашихся специализированных школ (сельскохозяйственных, торговых, финансовых и др.) 64 проц. В педагогических училищах Ровенской области обучается 1010 студентов, из которых только 398 чел. из местного населения. В системе заочного образования обучается 960 учителей, среди которых 265 чел. местных. Курсами переподготовки в 1948 г. было охвачено 890 чел., из них местных лишь 57 человек.

Некоторые горкомы и райкомы КП(б)У не уделяют достаточного внимания отбору в ряды ВКП(б) лучших людей из местного актива, а отдельные райкомы допускают ошибку, по существу прекратив прием в партию. За 1948 г. и три месяца 1949 г. Коршевский райком КП(б)У Станиславской области, Новострединшанский райком КП(б)У Дрогобычской области приняли в партию всего по 2 человека.

ЦК КП(б)У считает, что указанные выше крупные недостатки в практике подбора и расстановки кадров стали возможными потому, что многие партийные и советские руководители, не учитывая изменившейся обстановки и по-прежнему ориентируясь на присылку работников из восточных областей, не работают над воспитанием кадров из местного населения. Слабо ведется работа с активом. Недостаточно уделяется внимания работе с резервом выдвижения кадров. Обкомы, горкомы, окружкомы и райкомы КП(б)У слабо занимаются вопросами повышения идеологического и политического уровня выдвинутых работников, мало интересуются их ростом и не оказывают им необходимой помощи в работе [...]

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 pp.).
Львів, 2003. — С. 501—502.

Інформація ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) щодо проведення відкритих судових процесів у західних областях України над учасниками націоналістичного підпілля (1949 р., вересень)

ЦК КП(б) Украины в постановлении от 5 сентября с. г. указывает, что проведенный в Белобожницком районе Тернопольской области открытый судебный процесс над группой участников бандитско-террористического

оуновского подполья оказал положительное влияние на местное население в деле борьбы с украинско-буржуазными националистами.

В целях усиления работы по дальнейшему разоблачению остатков оуновского подполья, показа населению его предательской, бандитской деятельности и мобилизации населения на активную борьбу с украинско-буржуазными националистами, ЦК КП(б) Украины решил провести еще открытые судебные процессы над отдельными участниками бандитско-террористических групп, список которых был утвержден настоящим постановлением.

Установлено, что в дальнейшем в каждом отдельном случае решение о проведении открытых судебных процессов будут принимать обкомы КП(б)У по докладу военных прокуроров войск МВД и начальников областных управлений МГБ или МВД.

Проведение открытых судебных процессов поручено трибуналу войск МВД Львовского округа.

В решении указывается, что ЦК КП(б)У обращает внимание обкомов КП(б)У, министров госбезопасности и внутренних дел республики, председателя трибунала войск МВД Львовского округа и прокурора войск МВД Украинского округа на необходимость тщательной подготовительной работы к проведению открытых судебных процессов над отдельными участниками бандитско-террористических групп. О готовности к каждому отдельному судебному процессу эти органы должны информировать ЦК КП(б)У не позже пяти дней до его проведения, а также информировать об итогах процессов.

Обкомам партии предложено организовать среди населения широкую массово-политическую работу по разоблачению украинско-буржуазных националистов, используя материалы проведенных судебных процессов.

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2003. — С. 504.

З доповідної записки Держплану УРСР Раді допомоги західним областям при Раді Міністрів УРСР про підсумки господарчого і культурного розвою західних областей України за десятиріччя після возз'єднання їх з Українською РСР (1949 р., жовтня 8)

[...] Десятилетие воссоединения украинского народа в едином Украинском Советском государстве западные области УССР встречают выдающимися достижениями на всех участках хозяйственного и культурного строительства. В этих достижениях отражены результаты огромной работы, проведенной за годы Советской власти на освобожденных землях. Успехи послевоенного восстановления и строительства, исторического значения сдвиги в социальной структуре, экономике и культуре западных областей служат залогом еще больших дальнейших успехов в хозяйственном и культурном развитии молодых советских земель, включенных в общий поток социалистического строительства.

Одной из важнейших задач экономического развития западных областей УССР является их индустриализация. При наличии густоты населения, значительных и разнообразных природных ресурсов (нефти и газа, гидроресурсов, соли поваренной и калийной, леса, местных видов топлива) и разнообразных видов сельскохозяйственного сырья промышленное развитие западных областей УССР в досоветский период было весьма ограниченным и однобоким [...]

Взятый советским правительством и партией курс на индустриализацию западных областей УССР обеспечил им ускоренные темпы восстановления и развития промышленности.

Тогда, как в целом по УССР валовая продукция промышленности в текущем году только приближается к довоенному уровню, в западных областях УССР объем валовой продукции промышленности уже в 1948 г. на 44% превысил уровень довоенного 1940 г. По предварительным данным, объем промышленного производства в 1949 г. в западных областях УССР достиг уровня, соответствующего превышению довоенных показателей на две трети. [...]

Изменение объема валовой продукции всей промышленности западных и Закарпатской областей УССР за послевоенный период выражается следующими показателями (в млн. руб. в неизмененных ценах 1926 / 27 г.): 1945 г. — 459,1; 1946 г. — 675,7; 1947 г. — 930,8; 1948 г. — 1285,3; 1-е полугодие 1949 г. — 675,4.

[...] Воссоединенные западные области УССР включены в общий поток социалистического хозяйственного и культурного строительства Советской Украины и быстро преодолевают, благодаря неустанному вниманию правительства и партии, свою былую отсталость, наследие исторического прошлого. Вместе со всей советской страной западные области УССР твердо стали на путь экономического подъема и расцвета социалистической культуры.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2 ч. Ч. 2.
Київ, 1997. — С. 426—427.

Доповідна записка М.С.Хрущова в ЦК ВКП(б) Й.В.Сталіну про завершення возз'єднання уніатської церкви з православною в західних і Закарпатській областях Української РСР (1949 р., жовтень)

Повідомляю Вам про проведену роботу по ліквідації греко-католицької (уніатської) церкви у західних і Закарпатській областях Української РСР.

До 1944 року у західних і Закарпатській областях УРСР в релігійному русі панівне становище посідала греко-католицька (уніатська) церква, безпосередньо підпорядкована Ватікану і римському папі Пію XII.

Ця церква нараховувала 2661 парафій, 54 монастирі з пансіонатами, 34 будинки сестер-служниць, 2 духовні академії, 4 духовні семінарії, а також духовні і культові школи. Уніатська церква публікувала також велику кількість релігійної літератури.

У той же час православна церква в західних і Закарпатській областях в результаті довгих репресій була слабою і малочисленною. Вона нараховувала 335 парафій і 18 монастирів.

Звільнення західних і Закарпатської областей України Радянською Армією викликало рух серед населення цих областей за ліквідацію греко-католицької (уніатської) церкви, як агентури Ватікану, яка вороже відносилася до радянського уряду, партії, і була активним помічником націоналістичних банд.

Рух за ліквідацію уніатської церкви, возз'єднання її з руською православною церквою прийняв масовий характер. Велику роль у розгортанні цього руху у Західних областях відіграв собор греко-католицької (уніатської) церкви, який відбувся у березні 1946 року у місті Львові. На цьому соборі було прийнято рішення про возз'єднання уніатської церкви з руською православною церквою.

У результаті проведення роботи всі 2661 парафій уніатської церкви об'єдналися з руською православною церквою. Залишилося ліквідувати тільки 3 чоловічі і 8 жіночих монастирів уніатів. Не об'єдналась також невелика частина уніатських священиків, які залишилися без парафій і церковною діяльністю не займаються.

У Закарпатській області возз'єднання уніатської церкви з руською православною церквою виразилось у посиленні паломництва православного населення до Успенського монастиря біля міста Мукачева [...] побудованого у 1360 р. руським князем Федором Коріатовичем [...] приблизно у середині XVII ст. його захопили уніати, [...] але у 1947 році на свято «Успенія» православне населення знову повернуло його собі [...]

Греко-католицька церква в 1944—1991рр. // Український історичний журнал. 1997. — № 2. — С. 108—109.

З Постанови Ради Міністрів УРСР «Про благоустрій Канівського державного музею-заповідника "Могила Т.Г.Шевченка"» (1950 р., липня 18)

Рада Міністрів Української РСР *постановляє:*

1. Асигнувати Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР на благоустрій Канівського державного музею-заповідника «Могила Т.Г.Шевченка» та виготовлення технічної документації на відбудову електростанції, насосної станції та водогону 280 тис. крб. за рахунок резервного фонду Ради Міністрів УРСР на 1950 рік.

2. Дозволити Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР замовити для музею-заповідника «Могила Т.Г.Шевченка» експонати — картини, портрети, скульптури, рисунки — на загальну суму 500 тис. крб. [...]

5. Дозволити Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР до 25 липня 1950 року передати з установ його системи Канівському музею-заповіднику «Могила Т.Г.Шевченка» експонати, необхідні для поповнення експозиції.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 418—419.

З доповідної записки голови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г.Г.Карпова в ЦК КПРС у зв'язку з активізацією греко-католиків у західних областях України (1951 р., січня 4)

В 1946—49 годах во Львовской, Станиславской, Дрогобычской, Тернопольской и Закарпатской областях была проведена ликвидация греко-католической (униатской) церкви путем воссоединения ее с православной церковью.

В настоящее время в этих пяти областях насчитывается 3215 действующих православных церквей, из которых около 3000 бывших униатских, а из 1254 священников около 1000 быв. униатов.

До воссоединения униатская церковь занимала там господствующее положение по отношению к другим вероисповеданиям, а ее епископат и духовенство были опорой буржуазно-националистического (оуновского) подполья.

В 230 храмах, которые не были воссоединены, церковная служба была прекращена. Имевшиеся 48 греко-католических монастырей были закрыты.

Глава униатской церкви митрополит Слипый, четыре епископа и 344 человека духовенства и монахов из 590 человек, отказавшихся от воссоединения, были арестованы и осуждены.

Воссоединение среди значительной части духовенства было формальным и, если все стали вместо папы Римского поминать патриарха Московского, многие внутрицерковные униатские порядки остались неизменными.

За последний год в связи с возвращением 286 из 344 репрессированных униатских священников и роспуском провокационных слухов, связанных с культом личности и его последствиями, нормальное течение церковной жизни стало в этих областях нарушаться, что выразилось в следующем:

а) в ряде мест Львовской, Станиславской и Закарпатской областей невоссоединенное духовенство (как из числа возвратившихся из мест заключения, так и оставшихся на месте) стало более активно проводить совершение униатских обрядов и богослужений не только на дому, но и в закрытых униатских храмах и даже, в отдельных случаях, захватывая действующие православные церкви. Известную поддержку в этом униаты имеют от духовенства римо-католической церкви;

б) отдельные группы верующих стали подавать заявления органам власти о регистрации униатских общин и духовенства, ссылаясь на то, что ликвидация унии была осуществлена административными мерами и связывая

свое требование с проводимыми мероприятиями по восстановлению законности;

в) эта активизация деятельности духовенства направляется как возвратившимися из мест заключения униатскими епископами (Латышевский в Станиславской области, Черневский во Львовской, Хиро и Мурани в Закарпатской), так и вновь тайно посвященными на месте ссылки в епископы — священниками Хмелевским, Зафиевским. Разъезжая по областям, они изучают обстановку и настроение населения, завязывают нужные им связи, предпринимают меры к образованию тайных монастырей и своих центров по восстановлению униатской церкви. Все это, по-видимому, находится в руках митрополита Слипого, осужденного в 1945 г. и по отбытии срока наказания находящегося в инвалидном доме Красноярского края, откуда он осуществляет письменную и живую связь с духовенством во Львовской и других областях. В связи с ожидаемым возвращением Слипого церковная обстановка неизбежно может осложниться. Надо сказать, что все это пока происходит в обстановке «невмешательства» со стороны митрополита Киевского и Галицкого Иоанна и архиреев на местах, которые не организовывают противодействия, мотивируя тем, что уния была ликвидирована, по их утверждению, судебно-административным путем. Органы власти на местах, не будучи ориентированы, какими средствами возможно парализовать такую деятельность униатов при отсутствии законных оснований к административному вмешательству, также бездействуют.

Баран В. Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.
Львів, 1996. — С. 355—356.

З Постанови Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи масових бібліотек Української РСР» (1952 р., квітня 25)

Рада Міністрів Української РСР відмічає, що Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих за останні роки домоглись деякого поліпшення роботи бібліотек. Сітка державних масових бібліотек у порівнянні з 1947 роком збільшилась в 3 рази; книжкові фонди бібліотек за цей період повністю поновлені і досягли 29 246 000 примірників.

Поряд з цим в роботі бібліотек мають місце серйозні недоліки.

У більшості бібліотек робота ведеться ще на низькому ідейно-політичному рівні, відстає від зрослих культурних запитів трудящих, недостатньо пов'язується з конкретними виробничими завданнями підприємств і колгоспів. Бібліотечні працівники не ведуть належної політико-роз'яснювальної роботи по залученню до бібліотеки широких мас читачів, рідко організовують серед населення і читачів, особливо на селі, колективні читання, літературні вечори, читацькі конференції, ще недостатньо провадять пропаганду творів класиків марксизму-ленінізму, літератури з актуальних питань політичного і господарського життя країни.

Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР і його органи на місцях та Укрполіграфвидав не вживають відповідних за-

ходів до повного укомплектування бібліотек творами класиків марксизму-ленінізму та іншою актуальною літературою. В багатьох сільських бібліотеках немає повних видань збірок творів В.І.Леніна і Й.В.Сталіна, недостатньо також популярної сільськогосподарської літератури, що висвітлює передовий досвід роботи колгоспів і колгоспників, а також не надсилається література відповідно до виробничо-економічного профілю району. Багато бібліотек, особливо на селі, не забезпечені творами лауреатів Сталінської премії і новинками художньої літератури.

Обласні бібліотечні колектори Укркниготоргу допускають механічний розподіл літератури між бібліотеками, не враховують наявного книжкового фонду і вимог читачів. У більшості бібліотечних колекторів не провадиться серед бібліотекарів бібліографічна і консультаційна робота на допомогу комплектуванню книжкових фондів бібліотек, не налагоджена бібліотечна обробка книг. Укрполіграфвидав незадовільно забезпечує бібліотеки необхідними матеріалами бібліотечної техніки і устаткуванням. [...]

Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих незадовільно займаються питаннями добору та закріплення бібліотечних кадрів і підвищенням кваліфікації бібліотечних працівників. У багатьох бібліотеках працює значна кількість осіб, які не мають потрібної освіти й досвіду роботи. Із загальної кількості 4463 працівників сільських бібліотек — 2367 мають 7-річну освіту, а 598 — нижчу.

Ряд виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих не приділяють достатньої уваги поліпшенню роботи бібліотек, не виконали постанови Ради Міністрів УРСР від 5 березня 1947 року № 260 про забезпечення бібліотек відповідними приміщеннями, устаткуванням, своєчасним і безперебійним фінансуванням, зокрема на поповнення книжкових фондів, придбання інвентаря і ремонт бібліотечних приміщень.

Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР і його органи на місцях ще незадовільно здійснюють державний контроль за роботою масових бібліотек інших відомств, не подають практичної допомоги, особливо колгоспним бібліотекам.

Рада Міністрів Української РСР постановляє:

1. Зобов'язати Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, виконкоми обласних і Київської міської Ради депутатів трудящих:

а) усунути протягом найближчого часу зазначені в цій постанові недоліки в роботі масових бібліотек;

б) рішуче поліпшити керівництво роботою бібліотек, посилити пропаганду в бібліотеках творів класиків марксизму-ленінізму, творів радянських письменників, і особливо лауреатів Сталінської премії, класиків російської та української літератури, книг, що висвітлюють досвід передовиків промисловості, сільськогосподарського виробництва і новітні досягнення в галузі науки, техніки;

в) забезпечити високу організацію використання читачами книжкових фондів бібліотек, домогтися збільшення кількості читачів, звернувши особ-

ливу увагу на залучення до активного відвідування масових бібліотек всього дорослого населення в містах і в сільських місцевостях [...]

3. Для зміцнення й закріплення кадрів бібліотечних працівників зобов'язати Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих:

а) призначати завідувачами міських і районних бібліотек осіб, що мають вищу освіту, бібліотекарями міських і районних бібліотек — осіб з середньою спеціальною освітою, завідувачами і бібліотекарями сільських бібліотек — осіб з закінченою середньою освітою;

б) переміщення, призначення і звільнення з роботи завідувачів і бібліотекарів міських, районних і сільських бібліотек провадити лише за наказами обласних відділів у справах культурно-освітніх установ.

4. Зобов'язати президію Академії наук УРСР (тов. Палладіна) організувати при Державній публічній бібліотеці УРСР науково-методичну роботу. Забезпечити видання рекомендаційних покажчиків літератури для бібліотек і читачів, методичних посібників, подавати методичну допомогу масовим бібліотекам. [...]

7. Зобов'язати Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР (тов. Сірченка) і Держплан Ради Міністрів УРСР (тов. Гарбузова) передбачити в народногосподарських планах дальший розвиток сітки бібліотек з таким розрахунком, щоб до кінця 1955 року в кожному адміністративному сільському населеному пункті була бібліотека, значно поширити сітку стаціонарних бібліотек на околицях великих міст.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 419—423.

Постанова Президії ЦК КПРС про політичне і господарське становище західних областей Української РСР (1953 р., травня 23)

ЦК КПСС отмечает, что политическое положение в западных областях Украины продолжает оставаться неудовлетворительным.

Слабая работа местных партийных и советских органов, а также недостаточное руководство со стороны ЦК КП Украины привели к тому, что среди значительной части населения существует недовольство проводимыми на месте хозяйственными, политическими и культурными мероприятиями.

До сих пор не принимаются эффективные меры по организационно-хозяйственному укреплению колхозов, которые получают низкие доходы, что в свою очередь снижает материальное благосостояние колхозников. При этом налоговая система в деревне осуществляется неправильно, без учета экономического состояния колхозов и сельского населения. О недовольстве среди местного населения свидетельствуют многочисленные письма жителей западных областей Украины. Только за три месяца 1953 года военной цензурой конфисковано около 195 тысяч писем, адресованных за границу из западных областей Украины, в которых содержатся отрицательные высказывания о действиях местных органов власти.

Серьезное недовольство населения западных областей Украины вызывают имеющиеся там факты грубого искривления ленинско-сталинской национальной политики. В руководящем партийно-советском активе кадры работников из западных украинцев составляют незначительную часть, а почти все руководящие посты в партийных и советских органах заняты работниками, командированными из восточных областей УССР и из других республик Советского Союза. Так, например, из 311 руководящих работников областных, городских и районных партийных органов западных областей Украины только 18 человек из западноукраинского населения.

Особенно болезненно воспринимается населением Западной Украины огульное недоверие к местным кадрам из числа интеллигенции. Например: из 1718 профессоров и преподавателей 12 высших учебных заведений города Львова к числу западноукраинской интеллигенции принадлежат только 320 человек, в составе директоров этих учебных заведений нет ни одного уроженца Западной Украины, а в числе 25 заместителей директоров только один является западным украинцем.

Нужно признать ненормальным явлением преподавание подавляющего большинства дисциплин в высших учебных заведениях Западной Украины на русском языке. Например, в Львовском торгово-экономическом институте все 56 дисциплин преподаются на русском языке, а в лесотехническом институте из 41 дисциплины на украинском языке преподаются только четыре. Аналогичное положение имеет место в сельскохозяйственном, педагогическом и полиграфическом институтах г. Львова. Это говорит о том, что ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей не понимают всей важности сохранения и использования кадров западноукраинской интеллигенции. Фактический перевод преподавания в западноукраинских вузах на русский язык широко используют враждебные элементы, называя это мероприятие политикой русификации.

Такое положение дел в западных областях Украины создает почву для подрывной работы врагов советской власти, особенно буржуазно-националистического подполья. Факты говорят о том, что это подполье несмотря на многолетнюю борьбу за его ликвидацию все еще продолжает существовать, а его банды продолжают терроризировать население.

ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей до сих пор не могут учесть, что борьбу с националистическим подпольем нельзя вести только путем массовых репрессий и чекистско-войсковых операций, что бестолковое применение репрессий лишь вызывает недовольство населения и наносит вред делу борьбы с буржуазными националистами.

С 1944 по 1952 гг. в западных областях Украины подверглось разным видам репрессии до 500 тысяч человек, в том числе арестовано более 134 тыс. человек, убито более 153 тыс. человек, выслано навечно из пределов УССР более 203 тыс. человек. О явной неудовлетворительности проводимых мер борьбы с буржуазно-националистическим подпольем говорит тот факт, что около 8000 человек из молодежи, подлежащей набору в ремесленные училища и школы ФЗО, перешло на нелегальное положение.

Все это говорит о явном неблагополучии дел в западных областях Украины, как результате недооценки ЦК КП Украины и Совмином Украинс-

кой ССР важного общегосударственного политического значения укрепления советской власти в этих областях.

ЦК КПСС ПОСТАНОВЛЯЕТ:

[...]

6. Считать одной из главных задач всей партийной организации Украины на ближайший период решительное оздоровление политического состояния западных областей Украины и обязать ЦК КП Украины и Львовский, Дрогобычский, Тернопольский, Станиславский, Волынский, Ровенский, Закарпатский, Измаильский и Черновицкий обкомы КП Украины провести коренную перестройку всей партийно-политической работы в западных областях Украины с тем, чтобы в ближайшее время добиться исправления отмеченных выше недостатков.

7. Обязать ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей решительно покончить с извращениями ленинско-сталинской национальной политики нашей партии, с порочной практикой выдвижения на руководящую партийную и советскую работу в западных областях Украины преимущественно работников из других областей УССР и других республик Советского Союза, а также с недооценкой политического значения преподавания в вузах Западной Украины на украинском языке, серьезно улучшив дело подготовки и переподготовки кадров и смелее выдвигая работников из населения Западной Украины на руководящие посты в партийные, советские и хозяйственные органы. Потребовать от руководителей партийных и советских органов Украинской ССР добиться изжития огульного недоверия к западноукраинским кадрам.

8. Обязать ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей УССР бережно относиться к сохранению и использованию кадров западноукраинской интеллигенции, усилить среди нее воспитательную, идеологическую работу, смелее выдвигать ее лучших представителей на руководящие посты в учебных заведениях, а также в научных, культурных и других учреждениях.

9. Обеспечить наличие в руководящем составе ЦК КП Украины и в Правительстве Украинской ССР работников из западных украинцев.

10. Признать необходимым, в целях дальнейшего хозяйственного укрепления колхозов, развития их общественного хозяйства и повышения материального благосостояния колхозного крестьянства западных областей УССР, провести снижение норм по государственным поставкам сельскохозяйственных продуктов и обязательным денежным платежам, прежде всего для колхозов горных и предгорных районов. [...]

11. Обязать ЦК КП Украины, Совет Министров УССР и обкомы партии западных областей покончить с администрированием в работе, решительно пресекая произвол и беззакония, чинимые отдельными работниками в отношении населения, и широко развернуть массовую политическую и агитационно-разъяснительную работу.

12. Потребовать от ЦК КП Украины и Совета Министров Украинской ССР в ближайшее время добиться ликвидации в западных областях Украины буржуазно-националистического подполья. При осуществлении необходимых карательных мер в отношении действительных врагов советской

власти не допускать перегибов, вызывающих справедливое недовольство широких слоев населения.

13. Поручить ЦК КП Украины в ближайшее время провести пленумы обкомов и горкомов КП Украины западных областей Украины, на которых обсудить данное Постановление ЦК КПСС и докладную записку тов. Л.П.БЕРИЯ, и разработать конкретные мероприятия по практическому осуществлению этого Постановления. [...]

Лаврентий Берия.1953:
Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы.
Москва, 1999. — С. 48—51.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР (1954 р., лютого 19)

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Ведомости Верховного Совета СССР.
1954. — № 4. — 9 марта. — С. 147.

Лист Кримського обкому КПУ секретареві ЦК КП України О.І.Кириченку про заборону депортованим у 1944 р. громадянам повертатися в Крим (1954 р., березня 15)

Крымский обком партии просит Вас войти с ходатайством в ЦК КПСС о запрещении всем административно высланным в 1944 г. возвращаться и проживать на территории Крымской обл.

Проект письма на имя тов. Хрущева Н.С. прилагается.

Додаток

Секретарю ЦК КПСС тов. Хрущеву Н.С.

Одновременно с выселением из Крыма немцев и татар в 1944 г. в соответствии с постановлением Государственного Комитета Обороны Союза ССР за № 5984/сс от 2 июня 1944 г. подлежали выселению немецкие пособники из числа греков, армян и болгар.

Однако, в связи с военной обстановкой и невозможностью в короткий срок проверить их деятельность на оккупированной территории, в 1944 г. были выселены на спецпоселение в Гурьевскую, Молотовскую, Свердлов-

скую и Кемеровскую области и в Башкирскую АССР целиком семьями все проживающие в Крыму греки, армяне и болгары в количестве 38 455 человек, из них:

греков	16006
армян	9821
болгар	12628

От выселенных болгар, греков и армян начиная с 1952 г. в центральные органы и областные организации поступило 2019 заявлений об освобождении из спецпоселений.

После проверки по утвержденным МВД СССР заключениям по состоянию на 25 февраля 1954 г. освобождено из спецпоселений 805 семей (2421 человек). По остальным заявлениям производится проверка.

В связи с тем, что освобожденным из спецпоселений лицам разрешается проживать в любой области СССР без ограничений, некоторые из них приезжают в Крым и требуют возвращения отобранных у них при выселении из Крыма построек и возмещения стоимости изъятого имущества.

Личное имущество выселенных в 1944 г. было реализовано и доход обращен в пользу государства.

Жилые и хозяйственные постройки были переданы колхозникам-переселенцам, в пользовании которых находятся в настоящее время, поэтому их возврат вернувшимся в Крым спецпереселенцам значительно ослабит личное хозяйство многих переселенческих семей и может привести к их выезду из Крыма.

Кроме того, учитывая, что Крымская обл. является пограничной и заселение ее бывшими спецпереселенцами нежелательно, считаем необходимым:

1. Запретить проживание в Крымской обл. всем лицам, выселенным в 1944 г. из Крыма и сейчас освобожденным из спецпоселений.

2. Всем освобожденным из спецпоселений и уже прибывшим в Крым рекомендовать выехать на жительство в другие области Советского Союза, их ходатайство о возврате отобранного при выселении имущества не удовлетворять.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2 ч. Ч. 2.
Київ, 1997. — С. 434—435.

З відкритого листа українських політичних в'язнів до ООН (1955 р., вересня 30)

Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо прийняти до загального відома цілого культурного світу таке:

Ми, українці як прихильники всякому рухові, що стремить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення всіх народів, як і до самовизначення Української Соборної Держави. Підкреслюємо, що ми не стараємось перебільшувати фактів, які вже існують на території України

віддавна, ми не просимо ласки-помилування, ми ставимо резолюцію і домагаємось свого права на життя закономірно, яке повинен визнати весь культурний світ, світ цивілізації XX століття, століття очолюваного різними гуманними організаціями, починаючи від низових клітин і кінчаючи на державних провідниках, включно до великої всесвітньої Організації Об'єднаних Націй. Наш український народ, як і ряд інших народів опинився під займанчим чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі. Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10—25 р. не за бандитизм, як це вони (большевики) вияснюють перед світом, — не за підпал, убійства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ домагаємось свого законного права на своїй землі [...] Тому у нас виринає питання: чи знає культурний світ про умови, в яких знаходимося не лише ми — в'язні, але й весь наш народ? Чи знає культурний світ, що нас після відбуття вироку насильно засилають на т. зв. «цілинні землі» в Казахстан, Красноярський край, на далеку північ, горланячи, що туди їдуть добровольці і комсомольці? Чи може уявити собі культурний світ українську державу без українського уряду, без української армії і без українського народу, якщо існує така держава (а вона повинна існувати), то чому немає армії зложеної з самих українців? Чому українці військову повинність відбувають за межами своєї батьківщини? Чому на наших землях дислокуються військові частини, складені з росіян та інших національностей, яким інтереси українського народу, якщо не суто ворожі, то чужі. Якщо ми зрадники своєї батьківщини і справедливо покарані: чому судили нас «народні», чи «військові» суди, склад яких далеко не український? Чому ми своєї кари не відбуваємо на території України, так страшно зруйнованої останньою війною і потребуючої відбудови? Чому нами освоюються недоступні дикі землі та ліси в той час, коли наших рук так потребує наша батьківщина? А чи знає культурний світ, що на масових табірних цвинтарищах будуються нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площі, щоб затерти сліди цих злочинів? І так в Комі АССР ст. Абезь 1, 4, 5-ий табори стоять на бувших кладовищах. У Мордовії ст. Леплей 3-а Н.5, 1-й і 2-й поліровочні цехи, техкабінет і кузня — побудовані на людських кістках. Чи відомо про масові розстріли в'язнів (на Воркуті шахта Н.29 розстрілювано під керівництвом і з участю ген. прокурора Руденка), які домагалися лише прав політв'язня? Чи відомо, що в Казахстані л/о Кінгир, п/я 392 (3-я і 1-а колони) жінок і мущин давлено чотирма танками за те, що вони домагалися своїх закономірних прав? Чи відомо культурному світові, що Україна крім штучного голоду 1933 р. живе впроголодь 38 років, що сьогодні зах. українські землі, охоплені водною стихією, присуджені на голодову смерть, позбавлені будь якої помочі від «гуманної, миролюбної», комуністичної Росії. В той час коли мільйони тонн хліба вивозиться закордони в цілях пропаганди, в той час, коли різні заграничні делегації відвідують зразкові (спеціяльні для показу) колгоспи і фабрики СРСР? Чи відомо, що Росія в післявоєнний період (1945—1955 рр.) руками мільйонів в'язнів підняла тяжку і легку промисловість на рівень вищий довоєнного, і що ці в'язні поставили питання про покращення умов необхідних для кожного дихаючого повітрям створіння (бо ж після 9—11-и

годинної праці в шахтах в'язнів замикали в тісні смердючі бараки з славнозвісними «парашами», як робочу худобу), то їх розстрілювали і душили танками, а багатьох судили другими вироками по 10—25 років і розвозили в закриті тюрми, де вони сидять до нині [...]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 3.
Мюнхен, 1983. — С. 161—162.

З Постанови ЦК КПРС про подолання культу особи та його наслідків (1956 р., червень)

[...] Як могло статися, що в умовах радянського соціалістичного ладу виник і поширився культ особи Сталіна з усіма його негативними наслідками?

При розгляді цього питання треба мати на увазі як об'єктивні, конкретні історичні умови, в яких проходило будівництво соціалізму в СРСР, так і деякі суб'єктивні фактори, пов'язані з особистими якостями Сталіна. [...]

Перебуваючи тривалий період на посту генерального секретаря ЦК партії, Й.В.Сталін разом з іншими керівними діячами активно боровся за перетворення в життя ленінських заповітів. Він був відданий марксизмові-ленінізмові, як теоретик і визначний організатор очолив боротьбу партії проти троцькістів, правих опортуністів, буржуазних націоналістів, проти підступів капіталістичного оточення. У цій політичній та ідейній боротьбі Сталін здобув великий авторитет і популярність. Проте з його ім'ям стали неправильно пов'язувати всі наші великі перемоги. Успіхи, досягнуті Комуністичною партією і Радянською країною, вихваляння на адресу Сталіна запаморочили йому голову. В цій обстановці почав поступово складатися культ особи Сталіна.

Розвиткові культу особи сприяли у величезній мірі деякі індивідуальні якості Й.В.Сталіна, на негативний характер яких вказував ще В.І.Ленін. Наприкінці 1922 р. Ленін звернувся з листом до чергового з'їзду партії, в якому говорилося:

«Тов. Сталін, зробившись генсеком, зосередив у своїх руках безмежну владу, і я не певен, чи зуміє він завжди досить обережно користуватися цією владою». В додатку до цього листа, написаному на початку січня 1923 р., В.І.Ленін знову повертається до питання про деякі нетерпимі для керівника особисті якості Сталіна. «Сталін надто грубий, — писав Ленін, — і цей недолік, цілком терпимий серед нас і в стосунках між нами, комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека...». [...]

Великої шкоди справі соціалістичного будівництва, розвиткові демократії всередині партії і держави завдала помилкова формула Сталіна про те, що нібито в міру просування Радянського Союзу до соціалізму класова боротьба буде дедалі більше й більше загострюватись. Ця формула вірна тільки для певних етапів перехідного періоду, коли розв'язувалось питання «хто — кого?», коли йшла вперта класова боротьба за побудову основ со-

ціалізму, була висунута на перший план у 1937 р., в момент, коли соціалізм уже переміг в нашій країні, коли експлуататорські класи та їх економічна база були ліквідовані. На практиці ця помилкова теоретична формула стала обґрунтуванням найгрубіших порушень соціалістичної законності і масових репресій.

Саме в тих умовах створилося, зокрема, особливе становище для органів державної безпеки, яким виявилось величезне довір'я, бо вони мали перед народом і країною безсумнівні заслуги в справі захисту завоювань революції. Протягом тривалого часу органи державної безпеки виправдували це довір'я, і їх особливе становище не викликало будь-якої небезпеки. Справа змінилася після того, коли контроль над ними з боку партії і уряду був поступово підмінений особистим контролем Сталіна, а звичайне здійснення норм правосуддя нерідко підмінювалось його одноособовими рішеннями. Становище ще більше ускладнилось, коли на чолі органів державної безпеки опинилася злочинна банда агента міжнародного імперіалізму Берія. Були допущені серйозні порушення радянської законності і масові репресії. В результаті підступів ворогів були обмовлені і невинно потерпіли багато чесних комуністів і безпартійних радянських людей. [...]

Безумовно, факти говорять про те, що Сталін винен у багатьох беззаконнях, які чинились особливо в останній період його життя. Він застосовував часом у цій боротьбі негідні методи, порушував ленінські принципи і норми партійного життя. В цьому полягала трагедія Сталіна. Але все це разом з тим утруднювало й боротьбу проти беззаконь, які тоді чинилися, бо успіхи будівництва соціалізму, зміцнення СРСР в обстановці культу особи приписувалися Сталіну.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 13 т. Т. 7.
Київ, 1981. — С. 198—205.

Лист секретаря ЦК КПУ М.В.Підгорного ЦК КПРС про небажаність повернення звільнених з ув'язнення колишніх учасників ОУН і УПА та членів їх сімей на постійне проживання у західні області України (1956 р., вересня 25)

За последнее время согласно решениям судебных органов и Комиссий Президиума Верховного Совета СССР по амнистии, отбытии срока наказания и отмене ссылки на поселение в западные области Украинской ССР возвратилось из мест заключений и ссылки около 40 тысяч бывших бандитов, участников ОУН и униатских священников. В числе возвратившихся прибыл также ряд бывших главарей оуновского и церковно-сектантского подполья.

Возвращение в западные области Украины ранее осужденных участников националистических организаций нежелательно, так как в этих областях вооруженные банды и организованное подполье ОУН были окончательно ликвидированы лишь к концу 1955 года и в памяти населения свежи их кровавые злодеяния. Достаточно сказать, что за период 1944—1945 годов

только от террористических актов националистов погибло более 23 тысяч советских граждан. В результате принятых мер по разгрому вооруженного подполья было убито свыше 150 тысяч бандитов, арестовано 103 828 участников ОУН и другого националистического элемента и, кроме того, в порядке ответных мер на бандитские проявления выселено на спецпоселение 65 тысяч семей (203 662 человека) националистов и их пособников.

Разгрому оуновского подполья способствовало осуществление коллективизации сельского хозяйства, которая была завершена в 1949—1950 годах. Однако колхозы за эти 5—6 лет еще не успели достаточно окрепнуть и особенно в тех селах, которые более всего были поражены проявлениями национализма.

Хотя организованное оуновское подполье ликвидировано, все же оставшиеся националистические элементы, изменив тактику борьбы, продолжают враждебную работу, пытаясь создавать националистические организации и группы, нередко прибегают к террору. В 1955—1956 годах в западных областях совершено 15 убийств и 16 покушений на убийства.

Многочисленные факты говорят о том, что часть возвратившихся из заключения националистов не приобщается к труду, ведет антисоветскую пропаганду, восстанавливает между собой связи и терроризирует советских граждан, особенно активистов, принимавших участие в борьбе с ними.

В село Дыбще Тернопольской области в январе 1956 года прибыл из заключения Барилко, осужденный в 1949 году к 25 годам за участие в террористическом акте, который на собрании колхозников в июне с. г. оскорблял членов правления, клеветал на колхозный строй и угрожал убийством председателю колхоза Салию. Возвратившийся в село Пашуки Ровенской области бывший бандит ОУН Цвях избил бригадира колхоза Кушнира, сказав при этом: «Вы наших повстанцев в тюрьму сажали, мы вас всех перережем». И много других фактов угроз и запугивания в адрес колхозного актива.

Из мест заключения также возвратилось большое количество руководителей церковно-сектантских формирований, в том числе 285 униатских священников, что привело к активизации церковников на западе Украины, особенно униатов, деятельностью которых руководит находящийся на спецпоселении митрополит Слепой.

Население западных областей отрицательно реагирует на возвращение бандитских главарей и активных националистов.

В селе Коршовец Волынской области колхозник Фальфушинский А.В., 72 лет, в беседе с односельчанами заявил: «Не нужно было многих отпускать из заключения, так как это в большинстве своем враждебно настроенные к советской власти люди, вносят беспорядки в селе, высказывая настроения, что не будет колхозов и советской власти». Возмущение колхозников прибытием активных оуновцев и террористов имеет место во многих городах и селах.

Таким образом, в сложившейся в настоящее время в западных областях Украины обстановке, когда наряду с проведенной большой работой по хозяйственному и культурному строительству еще требуется затратить много усилий для дальнейшего организационно-хозяйственного укрепления

колхозов и борьбы с проявлениями национализма, возвращение из мест заключения и ссылки на поселение бывших участников банд оуновского подполья и их семей отрицательно может сказаться на проведении этих мероприятий. Кроме того, осложнится обстановка в ряде сел при трудоустройстве и обеспечении жильем прибывающих из заключения, так как в домах, принадлежавших им, размещены переселенцы из Польши, колхозники, пострадавшие от бандитов, и культурно-просветительные учреждения.

Что же касается лиц уже возвратившихся и работающих в колхозах, то принимаются меры по обеспечению их жильем, а там, где отсутствует таковое, выделяются участки под застройку, так как было бы неправильным возвращать им дома, занятые колхозниками.

Следует особо обратить внимание на положение, складывающееся в городе Львове, куда стремятся поселиться и уже поселилось на жительство свыше 2 тысяч украинских националистов (до ареста только 196 проживали там) и около 7 тысяч уголовных элементов. Сосредоточение во Львове значительного количества националистов и уголовников произошло также из-за бесконтрольности и нарушений паспортного режима со стороны органов МВД. Принимаются меры по устранению этих недостатков, однако то обстоятельство, что Львов не режимный город, эти меры не могут предотвратить оседание в нем националистического и уголовного элемента, что создает опасность возрождения организованных антисоветских звеньев и возможных активных выступлений с их стороны.

Также следует указать, что судебные органы и некоторые Комиссии Президиума Верховного Совета СССР при рассмотрении вопросов о досрочном освобождении из мест заключения украинских националистов часто не учитывают степень виновности этих лиц не только в прошлом, но даже враждебную деятельность в лагерях.

В настоящее время ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей принимают меры по дальнейшему улучшению работы местных партийных и советских организаций, особенно ликвидации отставания колхозов, усилению идеологической работы среди населения, а также повышению политической бдительности и улучшению работы органов госбезопасности, МВД, прокуратуры и суда.

Наряду с этим просим ЦК КПСС решить следующие вопросы:

1. Запретить впредь украинским буржуазным националистам, участникам оуновского подполья, бывшим бандитам, осужденным за контрреволюционные преступления, а также лицам, осужденным за бандитизм, возвращаться после освобождения из мест заключения во Львовскую, Тернопольскую, Дрогобычскую, Станиславскую, Волынскую и Ровенскую области УССР.

2. Поручить Генеральному прокурору СССР тов. Руденко и Председателю КГБ при Совете Министров СССР тов. Серову рассмотреть дела на руководителей и активных участников националистического подполья, преждевременно освобожденных от отвественности по решению судебных органов, и внести в установленном законом порядке протесты на отмену этих решений, а по лицам, необоснованно освобожденным по постановле-

ниям Комиссий Президиума Верховного Совета СССР на предмет отмены постановлений этих комиссий.

3. Распространить на город Львов Украинской ССР особый паспортный режим, предусмотренный ст. 40 Положения о паспортах, утвержденного Постановлением Совета Министров СССР 21 октября 1953 года за № 2666—1124с, и в двухмесячный срок удалить из города лиц, подлежащих под паспортные ограничения.

Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ (1943—1959). Кн. 4: 1949—1959. Київ; Торонто, 2003. — С. 550—553.

Доповідна записка відділів партійних органів та пропаганди і агітації ЦК Компартії України про низькі показники господарської діяльності та недоліки в масово-політичній роботі колгоспів у деяких районах Дрогобицької області та вплив на ці процеси колишніх членів ОУН і УПА (1956 р., вересня 26)

[...] Керівники Рудківського району КП України та виконкому районної Ради депутатів трудящих вважають, що економіка колгоспу ім. Шевченка помітно піднімається вгору. Дійсно, коли порівняти наслідки господарювання з минулим, несприятливим для області роком, то по окремих галузях колгоспного виробництва помітні зрушення. Але якщо порівняти показники господарської діяльності колгоспу 1956 року з таким же сприятливим для господарювання 1954 роком, то цих зрушень майже зовсім непомітно і багато господарських показників насправді гірші. В 1954 році, наприклад, було зібрано в середньому з гектара по 8,66 ц зернових, а в цьому році збирають лише по 7,5 ц. За попередніми підрахунками, врожайність цукрових буряків в цьому році не перевищить 135 ц з гектара, тоді як в 1954 році вона складала 141 ц.

Невтішні наслідки господарювання і в тваринництві. За 11 місяців цього тваринницького року надоєно на одну фуражну корову по 1385,5 літрів молока, що на 291,3 літри менше проти минулого року, відкормлено та здано державі лише по 1,5 ц свинини та 100 га орної землі, ще не виконаний ні по одному виду план розвитку поголів'я худоби.

Низькі господарські показники артілі в 1956 році з'ясовуються тим, що правління колгоспу (голова — тридцятитисячник тов. Бєляев), партійна організація (секретар тов. Павлишин) не організували своєчасне проведення польових робіт в сприятливі агротехнічні строки і не налагодили догляд за громадським тваринництвом. З великим запізненням, наприклад, колгосп провів весняну сівбу. Цукрові буряки сіяли на протязі 17 днів (з 29.IV по 15.V), а сівба зернових культур продовжувалась більше 40 днів.

Зовсім незадовільно був організований догляд за посівами, внаслідок чого значна частина просапних культур позаростала бур'янами, а на площі

півтора гектари цукрові буряки так заросли, що не можна було їх знайти, і ця площа була скошена.

Погано проходить зараз сівба озимих та збирання технічних культур. За 22 робочих дні, тобто з 17 серпня по 7 вересня, в артілі посіяно лише 175 гектарів при плані 430. Станом на 7 вересня, по суті, ще не розпочато було збирання цукрових буряків. Майже половина зернових культур до цього часу не обмолочена.

Голова колгоспу тов. Бєляев і секретар парторганізації тов. Павлишин намагались пояснити таке становище впливом громадян, які повернулися із заслання, на значну частину колгоспників і в зв'язку з цим нібито пониженням останнім часом серед них трудової активності, але скільки їх конкретно прибуло і чим вони займаються, крім одного — Бригея Д.С., який працює в колгоспі, ні один із них відповісти не зміг.

Поява на території колгоспу бувших учасників ОУН і їх посібників до деякої міри дійсно вплинула на окрему, незначну частину колгоспників, особливо на тих, які не зовсім чесно працюють. Почали остерігатися і проявляти менш активності і ті колгоспники, які виступали свідками на суді і допомагали розкривати їх діяльність.

Однак, необхідно відмітити, що на зниження трудової активності колгоспників впливає не стільки поява прибувших із заслання, скільки низька оплата праці, занедбаність господарської діяльності колгоспу та масово-політичної роботи серед колгоспників. Станом на 7 вересня колгоспникам не був виданий навіть аванс хлібом і грішми, з 15 серпня ц. р. не працюють дитячі ясла. Лекції і доповіді для колгоспників читаються лише в передсвяткові дні, а бесіди серед них проводяться від нагоди до нагоди. Жодного разу в цьому році не виступали перед колгоспниками такі агітатори, як Демців — заст. голови колгоспу, Сивак — зав. бібліотекою, Пачеха — бухгалтер колгоспу, Дачишин — бригадир третьої бригади і інші. Не читають лекцій, не проводять бесід і секретар парторганізації т. Павлишин та голова колгоспу т. Бєляєв. У сільському клубі, крім демонстрування кінокартин та проведення інколи танців, нічого не організовується. На все село немає жодного лозунга або плаката, заклика [...]

Колгосп ім. Леніна Стрийського району хоч і має деякі успіхи в своїй господарській діяльності, але правління і первинна партійна організація колгоспу ще повільно використовують невичерпні резерви, які є в артілі, для різкого підвищення врожаїв зернових, технічних і інших культур і підвищення продуктивності громадського тваринництва, не займаються повсякденно питанням організації праці і налагодження трудової дисципліни серед колгоспників.

Масово-політична робота в колгоспі проводиться у відриві від господарських завдань, які стоять перед колгоспом, і не спрямована на піднесення трудової активності колгоспників. Досить сказати, що за 8 місяців цього року для колгоспників було прочитано лише дві лекції на сільськогосподарські теми. Бесіди, голосні читки газет серед колгоспників проводить сільська інтелігенція, яка мало обізнана з основами сільського господарства. Тоді як голова колгоспу тов. Афонін, секретар парторганізації тов. Масалигін, члени правління колгоспу, бригадири і ланкові до агітаційно-

масової роботи не залучені і ніяких бесід, роз'яснень з колгоспниками не проводять.

А між тим серед колгоспників низька трудова дисципліна, мають місце часті випадки кражі колгоспного майна. Лише за 8 місяців 1956 року було віддано до суду Мердич О. за кражу молока і висівок, оштрафовано на 20 % трудоднів Берник А. і Костишину А. за кражу колгоспного сіна і цукрових буряків.

В даний час на території колгоспу знаходиться 27 чоловік, які прибули із заслання, і лише один — Картин Г.О., працює в колгоспі. Останні працюють на підприємствах в м. Стрию. В бесіді голова колгоспу тов. Афонін заявив, що прибувші ведуть себе лояльно, в колгоспі не працюють лише тому, що до заслання не були членами артілі, під час перебування в засланні набули різних спеціальностей і пішли працювати на виробництво.

Із прибувших 4473 чоловіки на постійне мешкання до Дрогобицької області бувших учасників ОУН і їх посібників трудовлаштовано і працюють на промислових підприємствах або в колгоспах 3529 чоловік. Наприклад, на територію колгоспу ім. Кірова Сколівського району прибуло 19 чоловік, із них 10 чоловік працюють в колгоспі, 5 чоловік на виробництві і лише 4 чоловіка ніде поки-що не трудовлаштовано. Із прибувших 30 чоловік на територію колгоспу ім. Дзержинського в артілі працюють 8 чоловік, на виробництві 8 чоловік, 12 чоловік престарілих і хворих, два чоловіки поки що не працюють.

Необхідно відмітити, що деякі керівники радянських і громадських організацій не приділяють належної уваги питанню трудовлаштування прибулих, внаслідок чого деякі з них ходять з підприємства на підприємство, розшукують собі роботу і довгий час не можуть її одержати.

Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ (1943—1959). Кн. 4: 1949—1959. Київ; Торонто, 2003. — С. 554—559.

З Постанови пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г.М., Кагановича Л.М., Молотова В.М.» (1957 р., червня 22−29)

[...] Протягом останніх 3—4 років, коли партія взяла рішучий курс на виправлення помилок і недоліків, породжених культом особи, і успішно бореться проти ревізіоністів марксизму-ленінізму як на міжнародній арені, так і всередині країни, коли партія провела велику роботу по виправленню допущених у минулому перекручень ленінської національної політики, — учасники розкритої тепер і повністю викритої антипартійної групи постійно чинили пряму чи посередню протидію цьому курсові, схваленому XX з'їздом КПРС. Ця група по суті намагалась протидіяти ленінському курсові на мирне співіснування між державами з різними соціальними системами, ослабленню міжнародної напруженості і встановленню дружніх відносин СРСР з усіма народами світу.

Вони були проти розширення прав союзних республік в галузі економічного і культурного будівництва, в галузі законодавства, а також проти посилення ролі місцевих Рад у розв'язанні цих завдань. Тим самим антипартійна група протидіяла твердо провадженому партією курсові на більш швидкий розвиток економіки й культури в національних республіках, який забезпечує дальше зміцнення ленінської дружби між усіма народами нашої країни. Антипартійна група не тільки не розуміла, а й чинила опір заходам партії по боротьбі з бюрократизмом, по скороченню роздутого державного апарату. В усіх цих питаннях вони виступали проти ленінського принципу демократичного централізму, який проводила партія.

Ця група чинила впертий опір і намагалася зірвати такий надзвичайно важливий захід, як реорганізація управління промисловістю, створення раднаргоспів в економічних районах, схвалений усією партією і народом. [...]

У питаннях сільського господарства учасники цієї групи виявили нерозуміння нових назрілих завдань. Вони не визнавали необхідності посилення матеріальної заінтересованості колгоспного селянства в розширенні виробництва продуктів сільського господарства. Вони заперечували проти скасування старого, бюрократичного порядку планування в колгоспах і запровадження нового порядку планування, який розв'язує ініціативу колгоспів у веденні свого господарства, що дало вже свої позитивні результати. Вони настільки відірвалися від життя, що не можуть зрозуміти реальної можливості, яка дає змогу наприкінці цього року скасувати обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів з дворів колгоспників. Проведення цього заходу, який має життєве значення для мільйонів трудящих Радянської країни, стало можливим на основі великого піднесення громадського тваринництва в колгоспах і розвитку радгоспів. Учасники антипартійної групи замість підтримки цього назрілого заходу виступили проти нього. [...]

Не можна вважати випадковим, що учасник антипартійної групи т. Молотов, виявляючи консерватизм і косність, не тільки не зрозумів необхідності освоєння цілинних земель, а й чинив опір справі підняття 35 млн. га цілини, яка набула такого величезного значення в економіці нашої країни. [...]

У галузі зовнішньої політики ця група, особливо т. Молотов, виявляла косність і всіляко перешкоджала проведенню назрілих нових заходів, розрахованих на пом'якшення міжнародної напруженості, на зміцнення миру в усьому світі. [...]

В основі позиції тт. Маленкова, Кагановича і Молотова, яка розходиться з лінією партії, лежить та обставина, що вони перебували й перебувають у полоні старих уявлень і методів, відірвались від життя партії і країни, не бачать нових умов, нової обстановки, проявляють консерватизм, уперто чіпляються за форми й методи роботи, які зжили себе і не відповідають інтересам руху до комунізму, відкидаючи те, що народжується життям і випливає з інтересів розвитку радянського суспільства, з інтересів усього соціалістичного табору. [...]

Виходячи з усього викладеного вище і керуючись інтересами всемірного зміцнення ленінської єдності партії, пленум ЦК КПРС постановляє:

1. Засудити, як несумісну з ленінськими принципами нашої партії, фракційну діяльність антипартійної групи Маленкова, Кагановича, Молотова і Шепілова, який примкнув до них.

2. Вивести із складу членів Президії ЦК і з складу ЦК тт. Маленкова, Кагановича і Молотова; зняти з поста секретаря ЦК КПРС і вивести із складу кандидатів у члени Президії ЦК і із складу членів ЦК т. Шепілова.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 13 т. Т. 7. Київ, 1981. — С. 257—262.

Лист з архіву колишнього Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (1958 р., лютого 5)

Керуючись Постановою ЦК КПРС від 3 квітня 1957 року «Про роботу Головліту СРСР» і Постановою ЦК КП України від 13 травня 1957 року «Про роботу Головліту УРСР», органи цензури Республіки водночас із посиленням боротьби за збереження військових і державних таємниць у пресі стали більше приділяти уваги ідейній спрямованості і політичному звучанню всієї друкованої продукції, яка надходить на цензорський контроль.

Кількість цензорських втручань порівняно з попереднім 1956 роком набагато зросла. [...]

Втручань політико-ідеологічного характеру на протязі 1957 року було 489 (у 1956 році — 309).

На додаткову політичну редакцію було повернуто видавництвами 84 твори (в 1956 році — 48).

Які ж причини спонукали цензуру не дозволити до друку таку кількість творів і зробити так багато політико-ідеологічних втручань?

Приклади:

1. В журналі «Українська мова в школі» № 1 за 1957 рік вилучена стаття доцента Ф.Жилка «Викоренити культ особи в мовознавстві». Вся стаття від початку і до кінця була спрямована виключно проти роботи Й.В.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства». Автор статті дописався до того, що звинувачував Сталіна в тому, ніби ця його робота «шкодила проведенню послідовної національної політики партії».

Міністерство освіти та інститут мовознавства Академії наук УРСР погодився з нашою думкою про політичну недоцільність публікування цієї статті, і вона була вилучена з журналу. [...]

3. П'єса І.Микитенка «Як сходило сонце» мала йти в журналі «Дніпро» (№ 6). В ній широким планом показуються вожаки української контрреволюції — Грушевський, Петлюра, Винниченко, а також поміщики, куркулі, білогвардійці. Всім їм надана широка трибуна для пропаганди націоналістичних ідей і поглядів: проголошуються націоналістичні тиради, часто співається «Ще не вмерла Україна», ведуться розмови про необхідність відокремлення України від Росії, про перевагу українців над росіянами тощо.

Навіть позитивні герої п'єси активно підтримують чужу українському народові ідею відокремлення України від Росії.

П'єса не дозволена до друку. [...]

11. В збірнику статей кафедри марксизму-ленінізму Київського інституту фізкультури, присвяченому 40 роковинам радянської влади на Україні, була стаття Г.Симонова «З історії здійснення ленінської національної політики на Україні (до питання про українізацію в 1923—1925 рр.)».

В статті говорилось:

«*Партійна організація України в 1923 році складалась переважно з комуністів-росіян*», «...більшість радянських службовців належала до російської інтелігенції, яка погано володіла мовою корінного населення». «За національною ознакою *радапарат складався лише на 34,3 % з українських кадрів*». «В 1923 р. на керівній партійній роботі було лише 24,5 % українців, в низовому партапараті — 46,8 %».

Комуністи, службовці радянського державного апарату та інш. не знали української мови.

«...*партія* в своїх найбільш великих пролетарських організаціях і у своєму активі *погано володіла українською мовою* і не змогла в повній мірі перетворити її в засіб комуністичного впливу на селянські маси».

«Службовців в центральних установах (ВУЦВК, наркомати, ЦСУ, Укрдержстрах, Політуправління Українського військового округу) нараховувалось 25.854 чол. З них українську мову знали 17.548 чол. Відповідальних працівників було 3045 чол., знали українську мову 1108 чол. Комуністів було 1898 чол., з них знали українську мову 345 чол.».

Сам того не бажаючи, автор подібними підрахунками перегукується з буржуазними націоналістами, які кричать, що радянська влада на Україні насаджувалась силами росіян, а не будувалась самим українським народом.

Головліт заборонив цю статтю. Із збірника вона була вилучена. [...]

13. Один з героїв повісті А. Хорунжого «Незакінчений політ» (видавництво «Молодь») говорив:

«*За жменю зерна колгоспника до Сибіру засилали на вісім років*, а за крадіжку в держави цілого будинку тільки на посаді понизили».

Видавництво зняло ці рядки. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 428—430.

Інформація відділу пропаганди і агітації та адміністративного відділу ЦК Компартії України на доповідну записку голови КДБ при РМ УРСР про намагання українських націоналістів відновити свою підпільну діяльність (1958 р., липень)

Відділ пропаганди і агітації та адміністративний відділ ЦК КП України, розглянувши доповідну записку голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР тов. Нікітченка про намагання українських бур-

жуазних націоналістів відродити на території республіки організовану контрреволюційну підпільну діяльність, вносять такі пропозиції:

1. Погодитись з заходами, наміченими Комітетом державної безпеки при Раді Міністрів УРСР по посиленню оперативно-чекістської роботи проти українських буржуазних націоналістів, зокрема, по викриттю їх намагань створювати організовані ланки націоналістичного підпілля; присіканню спроб активних націоналістів залучати до антирадянської діяльності частину молоді, особливо студентів, нестійку в ідейному відношенні; по перехопленню можливих каналів зв'язку закордонних націоналістичних центрів з українськими націоналістами в республіці та проведенню міроприємств, спрямованих на посилення протиріч між основними центрами української націоналістичної еміграції.

2. Рекомендувати обкомам, міськкомам і райкомам КП України посилити виховну роботу серед колишніх рядових учасників оунівського підпілля, які повернулись з ув'язнення і місць спецпоселення, спрямовуючи її на роз'яснення національної політики Комуністичної партії, економічних і культурних досягнень нашої країни, Української РСР, заходів партії та уряду по піднесенню добробуту трудящих, викривати контрреволюційну, антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів, підлі форми і методи їх роботи.

Для проведення групових і індивідуальних бесід по місцю роботи і мешкання колишніх рядових учасників оунівського підпілля виділити найбільш підготовлених комуністів.

3. На протязі 1958 року надрукувати в республіканських, обласних і районних газетах серію статей про зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів.

4. Доручити відділу пропаганди і агітації ЦК КП України розробити тематику лекцій і доповідей про контрреволюційну, зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів в історії боротьби українського народу за встановлення Радянської влади, за перемогу соціалізму, в роки Великої Вітчизняної війни і на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Через лекторські групи партійних комітетів і Республіканське Товариство для поширення політичних і наукових знань та його відділення на місцях організувати по цій тематиці читання лекцій і доповідей серед трудящих республіки.

5. Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР запланувати цикл передач на республіку і для українців, які живуть за межами рідної землі, про зрадницьку роль Центральної Ради і Директорії в період громадянської війни, про ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів в роки Великої Вітчизняної війни і в даний час. Регулярно передавати по радіо уривки з творів письменників, які викривають українських буржуазних націоналістів як запеклих ворогів радянського народу.

6. Доручити Архівному управлінню МВС УРСР, Інституту історії Академії Наук УРСР та Держполітвидаву УРСР підготувати і видати до кінця 1962 року збірники документів про зрадницьку роль Центральної Ради і Директорії в період громадянської війни та ворожу, антинародну діяльність оунівських банд і їх ватажків в роки Великої Вітчизняної війни. Видання

цих збірників раніше зазначеного строку вважається недоцільним. У нас бракує великої позитивної літератури про історію громадянської і Вітчизняної воєн на Україні, про діяльність більшовицьких організацій республіки в ці періоди, в роки боротьби за перемогу соціалізму та про роботу КП України на сучасному етапі комуністичного будівництва.

7. Створити в ЦК КП України сектор спрямовування зусиль різних республіканських організацій, які займаються роботою, зв'язаною з питаннями української еміграції. Доручити цьому секторові вивчати процеси, які відбуваються в еміграції, інформувати ЦК КП України, розробляти відповідні пропозиції.

8. Створити в Інституті історії Академії Наук УРСР сектор або відділ для вивчення періодичних видань, літератури, які видають закордонні центри українських буржуазних націоналістів; для своєчасної і кваліфікованої інформації ЦК КП України з цих питань та підготовки наукових праць і популярних книжок про контрреволюційну, антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів.

Відділ пропаганди і агітації та адміністративний відділ ЦК КП України не поділяють думки т. Нікітченка про необхідність нової загальнополітичної газети, розрахованої на широкі маси рядових українців-емігрантів. У Києві друкується досить великим тиражем український варіант газети «За повернення на Батьківщину» союзного «Комитета за возвращение на Родину», яка розповсюджується серед емігрантів через Берлінський центр.

Не бачимо також можливості збільшити тривалість радіопередач українського радіо на закордон до 8—10 годин на добу, як пропонує т. Нікітченко. Це буде здійснюватись в міру створення відповідної матеріально-технічної бази (будівництво радіостанцій, студій і апаратних).

Частково це питання вже вирішується. З травня 1958 року збільшено тривалість радіопередач для українців, що живуть в Канаді і США, на одну годину щоденно. Ці передачі вестимуться через Далекосхідні радіостанції, що забезпечить кращу їх чутність. Проводяться роботи для поліпшення чутності радіопередач для українців, які живуть в країнах Європи. Для цього намічено на протязі трьох місяців завершити переобладнання двох Львівських короткохвильових радіостанцій та додатково виділити для республіканського мовлення один короткохвильовий передавач.

Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ (1943—1959). Кн. 4: 1949—1959. Київ; Торонто, 2003. — С. 605—607.

Інструктивний лист уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР уповноваженому цієї Ради при Сталінському облвиконкомі (1960 р., лютого 16)

Анализ Вашего отчета за 1959 год показывает, что хотя по сравнению с прошлыми годами сеть религиозных общин области значительно сократилась (с 93 до 74), все же количество верующих продолжает неуклонно возрастать: 93 общины насчитывали 6821 ч., а в 74 имеется 10 195.

Такая же картина и с заявлениями на водное крещение. В прошлом году, например, сектантские общины в Сталинской области получили 435 заявлений от желающих принять водное крещение. Правда, из них удовлетворены только 62, но положение от этого не улучшилось: количество желающих оформить путем водного крещения свое вступление в религиозные секты по Сталинской области все еще очень велико. Только в 1951 году положение было несколько лучше, чем в 1959 г.: тогда было подано 386 заявлений на водное крещение, что также весьма много.

К сожалению, в отчете нет даже намека на ту большую антирелигиозную работу, которую ведут партийные организации Сталинской области и которая безусловно дает необходимые результаты. Не сообщаете Вы, кто в прошлом году порвал с религией, сколько их, выступили ли они на страницах печати, стали ли атеистами. А такие факты по Сталинской области имеются [...]

Задача уполномоченного Совета по Сталинской области должна заключаться в том, чтобы активно (но тонко, незаметно) подсекать позиции религиозных организаций. Делать это нужно так, чтобы не давать повода для обоснованных жалоб и протестов, не позволяя грубого администрирования, то есть быть максимально гибким.

Первое, что нужно сделать, это добиться ослабления духовного руководства общинами. Чем слабее пресвитер и проповедники, тем слабее община.

Второе, всеми доступными средствами снизить и в конце концов прекратить количественный рост религиозных общин.

Примите следующие рекомендации:

1. Лично побывать на богослужениях во всех крупных общинах, послушать проповедников, проанализировать их проповеди, понаблюдать за аудиторией, за ее реагированием на выступления с кафедры и в соответствии с результатами наблюдений наметить план действий по каждой общине. Цель плана — сильных пресвитеров, красноречивых проповедников — заменить менее подготовленными. Делать это не спеша, продуманно, посоветовавшись с партийными органами, не давая повода для обоснованных жалоб.

2. Установить тесный контакт с редакторами областных, городских и районных газет области с тем, чтобы сообщать им факты, изобличающие представителей духовенства и общин в неблаговидной деятельности. Духовенство очень боится разоблачения на страницах печати, так как эти разоблачения подрывают их авторитет в глазах верующих, ослабляют их влияние и содействуют отходу верующих от религии.

Нужно всячески содействовать публикации подобных материалов.

3. Вместе с докладной запиской представить обкому партии списки приближенных по каждой общине, чтобы партийные органы могли заблаговременно провести необходимую работу по отрыву от сект и от религии тех, кто подал заявление на принятие водного крещения в текущем году.

4. Дело поставить так, чтобы всегда быть в курсе внутренней жизни каждой религиозной общины. Знать о каждом малейшем нарушении законоположения о культах и остро реагировать на любое нарушение, исполь-

зуя его в качестве законного повода для ослабления духовного руководства общинами, для снижения их активности.

5. Изучить причины ежегодного роста количества членов сектантских общин в городах Сталино, Жданово, Краматорск, Макеевка, Горловка, Дружковка и о результатах доложить обкому партии и нам. [...]

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.). Львів, 2003. — С. 538—540.

З інформації голови КДБ при Раді Міністрів СРСР у ЦК КПРС про розповсюдження антирадянських анонімних документів (1962 р., липня 25)

Докладываю, что за последнее время значительно возросло количество враждебных проявлений, связанных с распространением антисоветских анонимных документов. В первом полугодии текущего года на территории страны было распространено 7705 антисоветских листовок и анонимных писем, изготовленных 2522 авторами, что в два раза больше, чем за тот же период 1961 года.

Наибольшее число антисоветских документов обнаружено на Украине, в Азербайджане, Грузии, Латвии, Ставропольском и Красноярском краях, Ростовской, Ленинградской и Московской областях.

В листовках и анонимных письмах содержатся призывы к активной борьбе против существующего в СССР строя, злобные клеветнические измышления в отношении отдельных руководителей Советского государства, националистические настроения, неверие в построение коммунистического общества в нашей стране, клевета на советскую демократию. В ряде анонимных документов высказывается ненависть к КПСС и коммунистам, угрозы по адресу местного партийного и советского актива.

После длительного перерыва вновь начали рассылаться анонимные документы с восхвалением участников антипартийной группы. Значительно больше стало поступать писем, содержащих террористические намерения в отношении руководителей коммунистической партии и правительства.

После опубликования решения ЦК КПСС и Совета Министров СССР о повышении цен на продукты животноводства увеличился поток анонимных писем. Только за июнь месяц т. г. зарегистрировано 83 случая распространения антисоветских листовок и надписей. За это же время из партийных и советских учреждений, редакций газет и журналов в органы КГБ поступило свыше 300 антисоветских анонимных писем, в которых выражается недовольство жизненным уровнем населения нашей страны, содержатся призывы к организации массовых выступлений, забастовок, демонстраций, митингов, бойкотов с требованиями снижения цен на продукты питания и увеличения заработной платы. Распространение таких документов отмечено главным образом в промышленных центрах страны.

Под влиянием передач зарубежных радиостанций «Свободная Россия» и «Свобода» участились случаи изготовления советскими гражданами анонимных документов враждебного содержания от имени так называемого

«Народно-трудового союза» (НТС). Такие проявления имели место во многих населенных пунктах европейской части Советского Союза [...]

Анализ материалов показывает также, что, наряду с общим увеличением количества распространяемых анонимных документов, значительно возросло число попыток проведения организованной антисоветской деятельности. В результате агентурно-разыскных мероприятий в первом полугодии 1962 года вскрыто 60 локальных антисоветских групп, в которые входило 215 участников, преимущественно из числа молодежи, в то время как за весь 1961 г. было вскрыто 47 групп с 186 участниками.

Для изготовления враждебных документов чаще стали применяться множительные средства (типографские шрифты, пишущие машинки, самодельные клише и штампы).

Например, в городе Москве ликвидирована антисоветская группа из числа студентов и молодых рабочих, именовавшаяся «Союзом свободы разума». Участники этой группы составили текст антисоветской листовки, а для распространения размножили ее в 400 экземплярах в типографии Воениздата.

Управлением КГБ по Запорожской области пресечена враждебная деятельность антисоветской группы в городе Мелитополе, состоящей из 13 человек, которая в 1960—1961 годах семь раз распространяла антисоветские листовки, изготовленные при помощи самодельных клише.

В городе Черкассы выявлена антисоветская группа из трех человек, распространивших в феврале—марте с. г. свыше 900 листовок, отпечатанных самодельным штампом и подписанных от имени НТС.

На территории Крымской области установлена антисоветская группа под названием «Свободная Таврия», состоящая из 10 учащихся 8—9 классов, изготовившая и распространившая свыше 100 антисоветских листовок.

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2003. — С. 550—555.

Постанова пленуму ЦК Компартії України «Завдання Комуністичної партії України по виконанню рішень червневого пленуму ЦК КПРС про дальше піднесення ідеологічної роботи» (1963 р., липня 1—2)

[...] Пленум зобов'язує партійні комітети посилити і удосконалити керівництво пресою, видавництвами, радіо і телебаченням. Головним в роботі цих ударних сил ідеологічного фронту повинні бути формування у радянських людей марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної моралі, систематичне і глибоке висвітлення діяльності партії і всього радянського народу по виконанню господарських планів, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню керівництва виробництвом, проблемами культурного життя. [...]

Обкоми, міськкоми, райкоми партії повинні рішуче поліпшити ідейно-виховну роботу серед художньої інтелігенції, піднести марксистсько-ленінсь-

ку озброєність творчих працівників, їх партійну принциповість і наступальну непримиренність до будь-яких проявів буржуазної ідеології. Необхідно мобілізувати всі сили письменників, композиторів, художників, працівників кінематографії і театру на створення високоідейних, художньо досконалих творів, присвячених радянській дійсності, боротьбі нашого народу за торжество ідеалів комунізму. [...] Стверджуючи позиції соціалістичного реалізму, ленінські принципи партійності і народності в літературі й мистецтві, треба рішуче виступати проти чужих, ворожих радянському мистецтву тенденцій, вести наполегливу боротьбу як проти формалістичних викрутасів, так і проти сірості й ремісництва, за високе новаторське комуністичне мистецтво.

Пленум звертає увагу обкомів, міськкомів, райкомів партії, Міністерства культури УРСР на необхідність посилення керівництва і широкого громадського контролю за формуванням репертуару театрів, концертних організацій, прокату кінофільмів, ідейною чистотою і художнім досконаленням творів, що виконуються в театрі, демонструються на екрані. [...]

Партійним, радянським організаціям, органам народної освіти рішуче поліпшити роботу школи по дальшому удосконаленню системи комуністичного виховання шкільної молоді. [...]

Вищим та середнім навчальним закладам поліпшити справу підготовки висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства, звернувши особливу увагу на формування їх марксистсько-ленінського світогляду та комуністичної свідомості. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 435—436.

Із спогадів П.Ю.Шелеста про засідання Президії ЦК КПРС, на якому було прийнято рішення про відставку М.С.Хрущова (1964 р., жовтня 14)

Во время заседания Президиума ЦК КПСС, это было 14 октября, как раз в разгар выступлений, тов. Шелепин передал мне перехваченную записку О.И.Иващенко, члена ЦК КПСС, секретаря ЦК КПУ. Вот ее содержание: «Заседает Президиум, что-то происходит. Я согласна, что нужно говорить о недостатках, но нельзя прибегать к крайним мерам. В Америке надвигается фашизм. Это ему на руку. Брежнев честолюбив, властолюбив. Шелест держит развязный тон, они вместе. Можно критиковать, но это не значит, что нужно убирать. Русским и украинцам нужен вожак, к нему все тянутся. Брежнев говорит одним одно, а другим другое. Шелест сказал, когда обсуждали надпись на какой-то вазе: “Некоторые вожди засиделись”».

С этой запиской были ознакомлены сразу же Подгорный и Брежнев. Сам факт появления этой записки встревожил нас, и были приняты дополнительные меры предосторожности. Я вышел из зала заседания, позвонил Н.А.Соболю — это второй секретарь ЦК КПУ, и сказал ему, чтобы за Ива-

щенко был установлен контроль. Это означало привязать ее к определенному месту и контролировать ее действия.

В 16.00 в постпредстве Украины перед Пленумом ЦК КПСС мной были собраны члены, кандидаты и члены ревизионной комиссии ЦК КПСС, избранные от украинской партийной организации. Проинформировал их о состоявшемся заседании Президиума ЦК, о его решении и о созыве Пленума ЦК, о том, что Н.С.Хрущев подал заявление об уходе в оставку со всех постов и что Президиум удовлетворил его просьбу. Во время моей информации была гробовая тишина и чувствовалась большая напряженность. Я призвал членов, кандидатов в члены ЦК и членов ревизионной комиссии ЦК поддержать на Пленуме решение Президиума ЦК КПСС. После информации наступила пауза тяжелой тишины. Но вот член ЦК КПСС И.С.Сенин, первый заместитель Председателя Совмина республики, задает вопрос: «А что, Н.С.Хрущев сам подал заявление, или его вынудили к этому?» Пришлось снова «разъяснять», и это «разъяснение» — чувствовал я — было не очень убедительным. Тогда последовал второй вопрос: «Можно ли будет задать вопрос на Пленуме и выступить там?» Я ответил, что задавать вопросы никому не возбраняется, что касается выступлений, то, насколько мне известно, этот вопрос на Пленуме не будет обсуждаться, а после информации или доклада будет принято постановление Пленума. О.И.Иващенко задала вопрос: «А почему не оставить Н.С.Хрущева на одной из должностей и как освобождение Хрущева может отразиться на международных отношениях?» Мной был дан ответ, что Н.С.Хрущев подал заявление и он уходит на заслуженный отдых, остается жить в Москве. Что касается международной реакции, в том числе и некоторой реакции в компартиях соцстран, то, возможно, мы будем иметь какие–то издержки. Но главное то, что намеченная генеральная линия XX — XXI — XXII съездов КПСС остается в силе, и мы ее должны проводить в жизнь. Был задан еще один вопрос: «А кого же рекомендуют на Первого секретаря ЦК КПСС?» От прямого ответа я ушел, формально ответил, что это дело Пленума ЦК, но посты будут разделены, и на Предсовмина рекомендуется А.Н.Косыгин. На этом совещание и моя информация членам ЦК были закончены. О проведенном совещании с членами ЦК я тут же доложил Подгорному и Брежневу, сказал о настроении и задаваемых вопросах. Они уточнили некоторые положения, на этом и закончилась с нашей стороны подготовка к Пленуму ЦК.

Шелест П.Е. «...Да не судимы будете»:
Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС.
Москва, 1994. — С. 238—239.

Звернення українських комуністів до комуністів усього світу (1964 р., грудень)

Ми, група комуністів України, звертаємося до вас із цим словом турботи про долю комуністичного і робітничого руху, про мир і про майбутнє народів, про долю свого українського народу.

[...] Усьому світові відомі страхітливі злочини сталінського режиму. Гинули мільйони людей, розвалювалось господарство, підозри, доноси і наклепництво стали державною політикою і моральною нормою, а партія кричала про морально-політичну єдність народу, про щасливе і демократичне життя, про найвищу в світі демократію, про успішне будівництво ідеалу людей — комуністичного суспільства.

«Великий учитель людства» Иосиф Сталін помер [...] Але пригляньмося, що змінилося сьогодні в самому укладі життя?

Зараз не розстрілюють у масштабах сталінських часів, але за вільнодумство засилають під якимсь вигаданим приводом (у нас же немає політичних в'язнів!) у «неіснуючі» табори. [...]

Відомі зустрічі керівників партії та уряду із творчою інтелігенцією нагадали «полювання на відьом» сталінських часів [...] Власне, машина духовного знищення людей продовжує весь час працювати: люди деморалізуються, нівелюються, русифікуються і тратять віру в ідеали справедливості. [...]

Логічним результатом суспільно-політичного режиму в Радянському Союзі є національна політика КПРС.

Величезний пропагандистський апарат партії невтомно твердить про рівноправність і дружбу націй в Радянському Союзі, про повне і остаточне розв'язання в СРСР національного питання.

Насправді ж під маскою великих ідей інтернаціоналізму і братерства народів ведеться груба, нахабна своїми методами і розмірами русифікаторська колонізаційна політика Москви. Російський великодержавний шовінізм розпалюється планомірно і цілеспрямовано, він поглинає великі матеріальні і духовні ресурси держави, він — хочемо заявити на весь світ — становить щораз більшу загрозу мирові і безпеці народів, він стає справжнім прапором найбільшої в світі імперії. [...]

Русифікаторський наступ йде розгорнутим фронтом. Так, на Україні в державних установах майже не вживається для ведення справ українська мова. Русифікуються дитячі заклади, школи. Середні та вищі учбові заклади зрусифіковані майже повністю, за винятком хіба українських відділів філологічних факультетів. Україна, що дала світові Довженка, не має своєї національної кінематографії. Наукова література видається майже виключно російською мовою. Тиражі українських книжок мізерні. Все робиться для того, щоб Україну звести до ролі провінції Москви.

КПРС йде на все, щоб послабити позиції України. Під благородним гаслом взаємодопомоги кадрами українська інтелігенція, зокрема технічна, вивозиться за межі республіки. На Україні постійно працюють пункти по переселенню українців на північ, Далекий Схід, у Сибір і Середню Азію. В той же час на Україну масово переселяють росіян, навіть як рядових робітників. Особливо це стосується Західної України. Чому служить така політика — будівництву комунізму чи зміцненню російського імперіалізму?

Для росіян, що живуть на Україні, існують театри, журнали, газети, величезна мережа шкіл. У Росії живе близько 5 млн українців. Але вони не мають нічого, навіть початкових національних шкіл. [...]

Справжня історія України закрита для українського народу. Російська псевдонаука взяла на себе неблаговидне завдання реабілітувати загарбниць-

ку, колонізаторську політику царизму, спадкоємцем якого є сьогоднішня диктатура. Все, що суперечить ідеї російського централізму, оголошується «українським буржуазним націоналізмом», якого не можна вивчати, хіба що паплюжити.

У травні цього року сталася страшна подія: у Києві спалено республіканську державну публічну бібліотеку. Згоріла вся україністика, згоріли невідновні духовні скарби українського народу. А преса навіть не повідомила про велику національну трагедію України. Агенти КДБ (цієї держави в державі) поширювали безглузду провокаційну чутку, що бібліотеку підпалили «українські буржуазні націоналісти».

Незважаючи на нечувані в історії методи і розміри асиміляційної політики Москви, український народ живе і бореться. Виключення із вузів студентів-українців за «націоналізм» — постійне і звичне явище. Політичні арешти, адміністративні репресії є нормою в суспільному житті свідомого українства [...]

Така правда національного життя в Радянському Союзі. Проте КПРС фарисейськи заявляє, що вона гордиться «результатами ленінської національної політики» партії.

Комуністи! Нас, правду кажучи, дивує, що ви не бачите чи не хочете бачити справжнього стану життя в Радянському Союзі. Зі старанністю дипломатів ви вітаєте і прославляєте СРСР як зразок справедливого людського суспільства. Нам здається, що реальність справжніх успіхів комуністичного руху має бути дорожчою за тимчасові політичні кон'юнктури. [...]

Товариші комуністи! Друзі по ідеї. Ми хотіли б розмовляти з вами не ховаючи своїх облич, як рівні з рівними, але ж не маємо мінімальної гарантії недоторканості особи, навіть гарантії того, що нас судитимуть відкритим судом за такий «страшний злочин» (таким є, звісно, наш вчинок в уяві партійно-чиновницького апарату КПРС). Єдине, що нас чекало б, це розстріл в катівнях КДБ, адже в СРСР суд як юридично незалежна установа є такою ж фікцією, як свобода слова, як прославлена радянська демократія взагалі.

Просимо опублікувати нашого листа і обговорити його з позицій об'єктивної правди, до якої мусимо прагнути всі ми.

Лист складений ініціативним комітетом. З ним ознайомлено поодиноко групи українських комуністів.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 3.
Мюнхен, 1983. — С. 193—199.

Лист П.Ю.Шелеста до ЦК КПРС про розвиток в Україні атомних електростанцій (1965 р., червня 8)

За годы семилетки в Украинской ССР мощность электростанций и выработка электроэнергии увеличились в 2 раза. В 1965 году будет выработано 98 млрд кВт.час, или на 10,5 млрд кВт.час больше в сравнении с прош-

лым годом. Но и при этом потребности народного хозяйства республики в электроэнергии не удовлетворяются. В связи с установленными ограничениями особенно большие трудности из-за недостатка электроэнергии испытывают промышленность и железнодорожный транспорт в осенне-зимний период. Потребление электроэнергии в республике на душу населения остается еще низким и в 1964 году составило лишь 1875 кВт.час при среднем потреблении по стране 2030 кВт.час.

Планируемое на предстоящую пятилетку развитие промышленности, электрификации сельскохозяйственного производства, увеличение расхода электроэнергии для бытовых нужд населения, а также значительный рост передачи ее в соседние социалистические страны требует соответствующего наращивания энергетических мощностей и выработки электроэнергии в Украинской ССР.

Расчеты показывают, что выработка электроэнергии в республике в 1970 году должна составить не менее 174 млрд кВт.час. Для обеспечения такого роста необходимо к 1970 году увеличить генерирующую мощность электростанций республики, как минимум, на 13 млн кВт. Однако Госплан СССР в проекте контрольных цифр развития народного хозяйства СССР на 1966—1970 годы намечает довести выработку электроэнергии в 1970 году по Украинской ССР лишь до 165,6 млрд кВт.час и в соответствии с этим увеличить мощности на тепловых электростанциях только на 10,47 млн кВт. Таким образом, в 1970 году для выработки минимально необходимой электроэнергии в количестве 174 млрд кВт.час недостаток генерирующих мощностей составит 2,6 млн кВт.

Выработка электроэнергии на тепловых электростанциях Украинской ССР уже сейчас сдерживается из-за недостатка топлива. Уже в текущем году из-за недостаточных ресурсов по топливу, выделяемых Госпланом СССР для удовлетворения нужд республики, дефицит угля составит более 5 млн тонн, в том числе для электростанций — 1 млн тонн. Еще больший недостаток в твердом топливе для электростанций Украинская ССР будет испытывать в предстоящие годы, так как Госплан СССР допустил значительные отставания угольной промышленности против контрольных цифр семилетки и на предстоящее пятилетие не намечает необходимого развития этой отрасли.

В связи с изложенным, ЦК КП Украины просит ЦК КПСС поручить Госплану СССР, Государственному производственному комитету по энергетике и электрификации СССР и Комитету по использованию атомной энергии предусмотреть в плане на 1966—1970 годы строительство в Украинской ССР атомных электростанций мощностью 2,6 млн кВт.

Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»:
Спогади, щоденники, документи, матеріали.
Київ, 2003. — С. 465—466.

Лист П.Ю.Шелеста до ЦК КПРС щодо антирадянської націоналістичної пропаганди (1965 р., вересня 8)

В последнее время органами государственной безопасности Украинской ССР за проведение антисоветской националистической пропаганды арестован ряд лиц, о чем сообщалось ЦК КПСС в записке ЦК КП Украины от 7 сентября 1965 года. В связи с этим среди некоторой части творческой интеллигенции распространяются слухи о том, что на Украине начались репрессии против лиц, выступавших в защиту дальнейшего развития украинского языка и культуры и что, якобы, это может привести к произволу, имевшему место в 1937 году.

ЦК КП Украины наряду с усилением работы партийных организаций по воспитанию трудящихся в духе дружбы народов и социалистического интернационализма одновременно принимает меры к тому, чтобы дать отпор этим клеветническим слухам. Считали бы необходимым также опубликовать в республиканской печати сообщение следующего содержания:

«В Комитете Государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР.

В последнее время органами госбезопасности вскрыта подпольная деятельность нескольких иностранцев, находившихся по различным поводам в республике (граждан США — Хартсоу и Фея, Канады — Коляски, ФРГ — Лерхбаумера, Израиля — Аксельрода и др.), которые собирали различного рода информацию с целью использования ее во вред Советскому государству, пытались вывезти собранные ими данные лично или передать через других иностранцев, а также переправить за границу при помощи различных ухищрений (тайники и т.п.).

Некоторые из иностранцев к своей враждебной деятельности привлекали некоторых лиц, проживающих на Украине.

Приняты меры для пресечения указанных подрывных действий и предотвращения ущерба, который мог быть нанесен интересам нашей страны».

Имея в виду, что некоторые лица, арестованные за антисоветскую националистическую деятельность, были связаны с канадским гражданином Коляской, вышеуказанное сообщение в печати республики способствовало бы развенчанию клеветнических слухов по этому поводу.

Шелест П.: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. Київ, 2003. — С. 471—472.

Лист П.Ю.Шелеста до ЦК КПРС про відвідини Криму кримськими татарами (1965 р., листопада 12)

Центральный Комитет КП Украины сообщает, что за последнее время, и особенно в 1965 году, участились посещения Крымской области татарами, отселенными в прошлом из Крыма, главным образом на территорию

Узбекской ССР. Последние преследуют цель выяснить обстановку и возможности возвращения в Крым на постоянное местожительство.

Татары приезжают в города и села Крымской области, где они проживали до выселения, осматривают ранее принадлежавшие им дома и другие постройки, заявляют местным жителям о своем, якобы, скором возвращении в Крым, угрожают в некоторых случаях расправой над переселенцами, занявшими их жилища.

Так находившийся в июне—июле с. г. в г. Бахчисарае в составе группы крымских татар некий Терлекчи, житель гор. Самарканда, заявил местным жителям, что татарами создана «инициативная группа», которая собрала с каждой семьи по 5—10 рублей и на эти деньги направила в Москву делегацию из 60—70 человек. Он утверждал, что эти люди добиваются приема в правительственных инстанциях для решения вопроса о возвращении татар в Крым. По словам Терлекчи, в делегацию входят бывший секретарь Бахчисарайского райкома партии Муртазаев, дважды Герой Советского Союза Аметханов, конструктор реактивных самолетов Велиев и другие.

Приезжавшие в сентябре 1965 года в Крым некие Сулейманов, Халимов, Бекиров Сеит Мемет и Бекиров Сеит Умер, жители гор. Гулистана Узбекской ССР, при встречах со своими знакомыми сообщали, что «сейчас в Москву поехала большая делегация добиваться разрешения вернуться татарам в Крым. Возвращаться будем все или никто. Татары будут убивать тех, кто, получив разрешение, индивидуально будет ехать в Крым жить, и тех, кто не захочет поехать в Крым, если будет получено разрешение на возвращение для всех». В августе с. г. в доме гражданки Токмаковой, проживающей в гор. Бахчисарае, останавливались трое неизвестных крымских татар, заявивших ей, что «это наш дом и мы скоро будем в нем жить».

Некоторые из приезжающих в Крымскую область татар распространяют слухи, что им будто бы разрешили получить прописку на постоянное жительство в Крыму.

Такие действия лиц из числа крымских татар отрицательно сказываются на настроениях некоторой части населения Крымской области, особенно переселенцев, вызывают возмущение трудящихся.

Шелест П.: «Справжній суд історії ще попереду...»:
Спогади, щоденники, документи, матеріали.
Київ, 2003. — С. 472—473.

З доповідної записки голови КДБ при Раді Міністрів СРСР до ЦК КПРС про антирадянську діяльність творчої інтелігенції (1965 р., грудня 11)

Докладываю, что на протяжении 1964—1965 годов органами государственной безопасности был раскрыт ряд антисоветских групп, в той или иной форме проводивших подрывную работу против социалистического строя, политики КПСС, участники некоторых групп пытались даже пропагандировать идеи реставрации капитализма в нашей стране.

За проведение антисоветской националистической работы на Украине арестовано более 20 человек. Как выясняется в ходе следствия, их взгляды, а также распространяемые ими документы антисоветского, националистического содержания в различной степени были известны весьма широкому кругу интеллигенции (свыше 1000 человек). [...]

Следует отметить также, что в течение последних месяцев 1965 года зафиксирован целый ряд антисоветских проявлений в форме распространения листовок, различного рода надписей враждебного содержания, открытых политически вредных выступлений. Дело иногда доходит до того, как это было, например, в Москве, когда некоторые лица из числа молодежи прибегают к распространению так называемых «гражданских обращений» и группами выходят с демагогическими лозунгами на площади. Формально в этих действиях нет состава преступления, но если решительно не пресечь эти выходки, может возникнуть такая ситуация, когда придется прибегнуть к уголовным преследованиям, что вряд ли оправдано. Большинство участников раскрытых антисоветских групп было профилактировано, а некоторые привлечены к уголовной ответственности.

Нельзя сказать, что конкретные антисоветские и аполитически вредные проявления свидетельствуют о росте в стране недовольства существующим строем или о серьезных намерениях создания организованного антисоветского подполья. Об этом не может быть и речи. Однако анализ этих проявлений и причин некоторого оживления антисоветской деятельности отдельных лиц указывает на то, что, наряду с влиянием буржуазной идеологии на политически неустойчивых лиц, систематическим подогреванием националистических настроений [...] мы нередко сталкиваемся с потерей политической бдительности, революционной боевитости, классового чутья, а то и просто политической распущенностью среди некоторой части интеллигенции, и прежде всего творческой. Представляется, что это последнее обстоятельство заслуживает самого пристального внимания, так как принимает достаточно распространенный характер и вовлекает, сбивая с правильного пути, в нигилизм, фрондерство, атмосферу аполитичности значительную часть интеллигенции и вузовской молодежи, особенно в крупных городах страны. У некоторой части молодежи появилось равнодушие, безразличное отношение к социальным проблемам, к революционному прошлому нашего народа.

Критиканство под флагом борьбы с культом личности, опорочивание основ социалистического строя, огульное высмеивание наших недостатков является по существу основной тематикой многих произведений литературы и искусства. Складывается впечатление, что для публикации или постановки произведений в некоторых издательствах, театрах и студиях в настоящее время обязательным условием является наличие в них выпадов против нашей действительности. Не случайно поэтому в репертуарах театров и киностудий часто стали появляться пьесы и картины, которые вызывают ажиотаж обывателей, всегда спешащих увидеть «скандальный» спектакль или фильм, да и сам аппарат изображается как мрачная стена, стоящая на пути всего нового, передового. Такие спектакли и кинокартины серьезно влияют на подрыв авторитета власти [...]

Во всей этой обстановке нетерпимым является равнодушие к подобным явлениям со стороны некоторых руководителей ведомств и учреждений, органов печати, отдельных звеньев партийного аппарата на местах. Примиренчество, нежелание портить отношения или вызывать недоброжелательность со стороны политически заблуждающихся людей, стремление хорошо выглядеть в любых ситуациях приводят к тому, что мы делаем в области идеологии неоправданные уступки, затушевываем явления и процессы, с которыми надо бороться, дабы не вызывать необходимость применения административных мер и нежелательных последствий.

Трудно найти оправдание тому, что мы терпим по сути дела политически вредную линию журнала «Новый мир». Вместе с тем наша реакция на действия редакции «Нового мира» не только притупляет политическую остроту, но и дезориентирует многих творческих работников. Критика журнала «Юность» по существу никем не учитывается и никто не делает из этого необходимых выводов. Журнал из номера в номер продолжает публиковать сомнительную продукцию, выдавая ее за достижения литературного процесса. Кстати, также не проявлют должной реакции и коммунисты, работающие в театрах, редакциях и в иных идеологических учреждениях, где порой рождаются идейно порочные произведения. Многие произведения советских писателей печатаются в реакционных буржуазных издательствах за рубежом. Однако писатели, среди которых есть и коммунисты, на это никак не реагируют. В этой связи нельзя не упомянуть и статью бывшего главного редактора газеты «Правда» тов. Румянцева. Статья явно миролюбивая, не вызывающая больших возражений по принципиальным вопросам, но безусловно страдающая некоторыми ошибочными положениями. В частности, она не поднимает тех основных вопросов, которые надо критиковать, затушевывает и пытается подменить тезис партийности литературы тезисом общечеловеческой гуманности и т. д.

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2003. — С. 262—266.

РОЗДІЛ XII

УКРАЇНА В РОКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СТАГНАЦІЇ. ПЕРЕХІД ДО «БЮРОКРАТИЧНОЇ» ПЕРЕБУДОВИ

Лист П.Ю.Шелеста до ЦК КПРС про повернення в Україну архівних матеріалів ЦК КП України (1967 р., січня 10)

В период работы т. Хрущева Н.С. секретарем ЦК КП Украины им был установлен такой порядок, что все его доклады и выступления на съездах Компартии Украины, на пленумах ЦК КП Украины, различных совещаниях и заседаниях в общие стенограммы не вносились. После редактирования и отработки они хранились в его Секретариате, у помощников, на правах т. н. личного архива.

После отъезда т. Хрущева на работу в Москву по его указанию все стенографические записи его докладов и выступлений за 1938—1949 гг. и другие материалы были изъяты из архива ЦК КП Украины и отправлены сначала в Московский обком КПСС, а затем были переданы в аппарат ЦК КПСС. В настоящее время они хранятся в архиве ЦК КПСС.

В силу этого архивные материалы ЦК КП Украины являются неполными, а находящиеся в архиве ЦК КПСС материалы ЦК КП Украины в научно-исследовательской работе не используются.

Просим рассмотреть вопрос о возвращении в ЦК КП Украины архивных материалов, вывезенных в 1949 году Секретариатом т. Хрущева в Москву.

Шелест П.: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. Київ, 2003. — С. 473.

Довідка Комітету державної безпеки, Прокуратури і Міністерства охорони громадського порядку Української РСР про виселених з Криму громадян татарської та інших національностей, надіслана Першому секретареві ЦК КПУ Шелесту П.Ю. (1967 р., квітня 15)

Выселение из Крымской обл. лиц татарской национальности проводилось согласно постановлению Государственного Комитета обороны СССР от 11 мая 1944 г. за № 5859 сс.

Операция по выселению татар проведена в ночь с 18 на 19 мая 1944 г., в ходе которой выслано 44 066 семей в количестве 188 626 человек.

Наряду с выселением крымских татар, в июле 1944 г. были высланы на основании постановлений Государственного Комитета Обороны СССР № 5984 сс от 2 июня и № 6100 от 22 июня 1944 г. армяне, греки, болгары и лица других национальностей в количестве 12 171 семьи — 44 636 человек.

Таким образом, из Крыма всего выселено 56177 семей в количестве 233 262 человека.

Выселенные из Крыма лица освобождены со спецпоселения на основании Указов Президиума Верховного Совета СССР от 27-го марта 1956 г. (греки, болгары, армяне) и от 28 апреля 1956 г. (татары) без права возвращения в места, откуда они были выселены, и без возвращения конфискованного имущества.

Совет Министров УССР 15 декабря 1956 г. принял постановление за № 1501-05 о нецелесообразности расселения на территории Запорожской, Николаевской, Одесской и Херсонской областей татар и лиц других национальностей, которые ранее проживали в Крымской обл., а сейчас возвращаются с мест спецпоселения.

При освобождении со спецпоселения всем совершеннолетним было объявлено под расписку, что снятие с них ограничений не влечет за собой права на возвращение к прежним местам жительства. Однако некоторая часть выселенных настоятельно ходатайствует о разрешении проживать в Крыму, а часть из них самовольно возвращается на жительство.

На протяжении 1965—1967 гг. поступило и рассмотрено УООП Крымской обл. 343 таких заявления, по 3 из них просьба удовлетворена. За все время после освобождения со спецпоселения (1956 г.) в порядке исключения разрешено проживание и прописка 15 человек из числа крымских татар, остальным в прописке отказано согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР

Отдельные бывшие спецпоселенцы и их дети, которым отказано в прописке и проживании в Крыму, и сейчас обращаются с жалобами в различные инстанции.

В МООП УССР 10 апреля с. г. поступила жалоба, авторы которой называют ее протестом. В жалобе излагается просьба возвратить всех крымских татар к прежнему месту жительства. В частности в ней говорится: «но до тех пор, пока крымскотатарский народ не будет возвращен на родину — в Крым, до тех пор он будет вести за это решительную борьбу».

К жалобе приложены подписи 600 граждан, якобы проживающих в Ленинабадской обл.

Имели место также случаи, когда крымские татары, приезжая в Крым и претендуя на имущество, угрожали отдельным гражданам, поселившимся в их домах или построившим дома на принадлежавших им ранее участках.

По данным переписи населения в 1939 г. в Крыму проживало 1 123 806 человек, в т.ч.: русских — 557 449, татар — 218 492, украинцев — 153 478, евреев — 65 312, немцев — 51 031, греков — 20 652, болгар — 15 294, армян — 12 888, белоруссов — 6713, поляков — 5084, цыган — 2064, эстонцев — 1900, молдаван — 1483, латышей — 888 и других национальностей.

После выселения крымских татар с 1944 г. в Крым по переселению прибыло 101 707 семей численностью 406 828 человек, в т. ч.: из областей РСФСР — 162 096 человек, из областей Украины — 244 734 человека.

На 1 января 1967 г. в Крымской обл. насчитывается 1 630 939 человек населения, в т. ч.: русских — 957 273, украинцев — 453 651, белоруссов — 23 632, евреев — 28 411 человек.

По состоянию на 29 июля 1966 г. кроме Крыма на территории УССР проживает 247 человек крымских татар, из них в Запорожской обл. — 200, Одесской — 18, Донецкой — 16, Харьковской — 13 человек.

В связи с изложенным считали бы:

1. Нецелесообразным ставить вопрос об отмене ранее изданных Указов Президиума Верховного Совета СССР, которыми запрещено выселенным из Крыма возвращаться к прежним местам жительства и не возвращается конфискованное у них имущество.

2. Учитывая, что в отдельных случаях запрещение ранее высланным возвращаться в Крым не вызывается необходимостью — полагали бы возможным поставить вопрос перед Президиумом Верховного Совета СССР о предоставлении права Крымскому облисполкому разрешать таким лицам проживать на территории Крыма без возвращения им конфискованного имущества.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність:
Документи і матеріали: У 2 ч. Ч. 2.
Київ,1997. — С. 467—468.

Інформація МЗС УРСР Першому секретареві ЦК КПУ П.Ю.Шелесту про позицію зарубіжної преси у зв'язку з арештами і політичними судовими процесами 1965—1966 рр. в Україні та виданням за кордоном книги В.М.Чорновола «Лихо з розуму» (1968 р., березня 12)

Останнім часом впливова буржуазна преса на Заході розгорнула широку провокаційну антирадянську пропаганду, приводом до якої були обрані арешти і політичні судові процеси 1965—1966 рр. на Україні та видання за кордоном книги В.Чорновола «Горе з розуму» (з матеріалами процесів). Цілком очевидно, що певні кола вважають саме 1968 рік, який, як відомо, оголошено ООН Роком прав людини, вельми зручною нагодою для розгортання ідеологічного наступу на Радянський Союз (процеси на Україні розглядаються у взаємозв'язку з процесами над Даніелем, Синявським та інш.). Ймовірно, що будуть здійснені зусилля, щоб в тій чи іншій формі питання «про свободу слова в СРСР» поставити перед ООН та її відповідними організаціями, наприклад, на міжнародній конференції по правах людини, яка має відбутися в Тегерані протягом квітня — травня ц. р.

Характерно, що буржуазна преса, закидаючи Радянському Союзові обвинувачення в порушенні свободи слова і прав людини, наголошує на то-

му, що згадані вище політичні процеси на Україні були фактично закритими, про них навіть не оголошувалось в офіціальній пресі. Як видно, саме цю обставину певні західні кола гадають принагідно широко використати.

У зв'язку з цим, на думку МЗС УРСР, було б доцільним:

1. Опублікувати в «Радянській Україні» пропагандистську статтю, скажімо, про інтернаціональне виховання трудящих, якою скористатися як нагодою для згадки про процеси і засуджених, що підпали під вплив ворожої буржуазної ідейної пропаганди. Така побіжна згадка про процеси, звичайно, без будь-якої спроби зачепити саму суть питання і аргументувати правильність вироків, дала б можливість спростувати в разі потреби, тезу про негласність судових процесів, що відбулися на Україні, вибити юридичний козир з рук інспираторів провокацій.

2. В разі виникнення потреби відповіді на провокаційні спроби, делегація на Тегеранській конференції має обмежитись короткою заявою-протестом проти будь-яких спроб втрутитись у внутрішні справи Радянської України та ставити під сумнів її законодавчо-судову практику. Делегація так само не повинна дати втягти себе в будь-яку дискусію, по суті нав'язувану буржуазною та емігрантською націоналістичною пресою.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 440—441.

Відкритий лист громадян України до Л.І.Брежнєва, О.М.Косигіна і М.В.Підгорного з протестом проти репресій, що відбулися у середині 60-х рр. (1968 р., квітень)

[...] Протягом останніх кількох років у Радянському Союзі провадяться політичні процеси над молодими людьми з середовища творчої і наукової інтелігенції. Ми занепокоєні цими процесами з ряду причин.

Насамперед, нас не може не тривожити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалися закони нашої країни. Наприклад, усі процеси в Києві, Львові та Івано-Франківському 1965—66 рр., на яких засуджено понад 20 осіб, провадилися в закритому порядку — всупереч тому, що прямо і недвозначно гарантоване Конституцією СРСР, Конституціями союзних республік та їх кримінальними кодексами. Мало того, закритий характер сприяв порушенню законности в самому перебігу судових доходжень.

Ми вважаємо, що порушення принципу прилюдности судочинства іде врозріз з рішеннями XX і XXII з'їздів партії про відновлення соціялістичної законности, врозріз з інтересами радянського суспільства, є глумом над найвищим законом нашої країни — Конституцією Союзу Радянських Соціялістичних Республік — і нічим не може бути виправдане.

Принцип прилюдности включає в себе не тільки відкриту судову розправу, але й широке та правдиве насвітлення її ходу в пресі. Відомою є вимога В.І.Леніна про те, що широкі маси повинні все знати, все бачити і мати можливість про все судити, що особливо у відношенні до каральних органів «маса повинна мати право знати і перевіряти кожний, навіть найменший крок їх діяльности». Одначе, наша преса зовсім не реагувала на

політичні процеси, що відбувались на Україні. Щождо політичних процесів, які відбувались у Москві, то короткі повідомлення про них у пресі можуть викликати радше здивовання і образити своєю неповагою до здорового глузду радянського читача, як дати йому дійсну інформацію про ті справи і перебіг судового доходження.

Ця — по суті — безконтрольність і непублічність уможливила порушення конституційних гарантій і процесуальних норм. Стало майже правилом, що на подібних політичних процесах суд відмовляється вислуховувати свідків оборони і обмежується тільки свідками звинувачення. Факти, наведені в широковідомому відкритому листі П.Літвінова і Л.Богораз, красномовно свідчать про те, що суд над Галансковим, Гінзбургом, Добровольським і Ляшковою проводився з грубими порушеннями процесуальних норм.

Звертає на себе увагу та зловісна обставина, що в багатьох випадках підсудним інкримінуються висловлювані і обстоювані ними погляди, які зовсім не мають антирадянського характеру, а лише містять у собі критику окремих явищ нашого суспільного життя або критику явних відхилень від соціялістичного ідеалу, явних порушень офіційно проголошених норм. Наприклад, журналіст Вячеслав Чорновіл був суджений Львівським обласним судом 15 листопада 1967 р. лише за те, що зібрав і передав до офіційних органів матеріяли, що розкривають протизаконний і юридично безграмотний характер політичних процесів, проведених на Україні в 1965—1966 роках. І, не зважаючи на те, що обвинувачення не змогло висунути проти В.Чорновола нічого переконливого і не могло навіть виставити проти нього ані одного свідка (з двох виставлених обвинуваченням свідків один не з'явився до суду з невідомих причин, а другий відмовився від своїх попередніх зізнань і дав зізнання в користь В.Чорновола). Не зважаючи на те, що оборона переконливо і яскраво викрила всю сміховинність висунутого проти В.Чорновола звинувачення — суд все таки задовольнив усі вимоги звинувачення і засудив молодого журналіста на три роки позбавлення свободи.

Всі ці і багато інших фактів говорять про те, що ведені в останніх роках політичні процеси стають формою придушування інакомислячих, формою придушування громадянської активности і соціяльної критики, зовсім необхідної для здоров'я всякого суспільства. Вони свідчать про щораз сильнішу реставрацію сталінізму, проти якої так енергійно і мужньо перестерігають І.Габай, Ю.Кім та П.Якір у своєму зверненні до діячів науки, культури і мистецтва СРСР. На Україні, де порушення демократії доповнюються та загострюються перекрученнями в національному питанні, симптоми сталінізму виявляються ще виразніше і брутальніше.

Ми вважаємо за свій обов'язок висловити глибоку тривогу з приводу всього наведеного вище. Ми закликаємо Вас використати свій авторитет і своє повноваження в тому напрямі, щоб органи суду і прокуратури строго додержувались радянських законів і щоб труднощі та різноголосся, які виникають у нашому суспільно-політичному житті, вирішувалося в ідейній сфері, а не віддавалось компетенції органів прокуратури та держбезпеки.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 3.
Мюнхен, 1983. — С. 238—241.

Інформація Дніпропетровського обкому партії Першому секретареві ЦК КПУ П.Ю.Шелесту про оцінку роману О.Т.Гончара «Собор» на зборах партійних організацій області (1968 р., травня 15)

В областной парторганизации окончились партийные собрания по итогам апрельского Пленума ЦК КПСС. [...]

На всех собраниях одобрены меры по усилению идеологической работы, повышению бдительности и непримиримой борьбы с проявлениями буржуазной идеологии. Докладчики и ораторы подчеркивали, что в условиях обострения идеологической борьбы между империализмом и коммунизмом нельзя допускать политического благодушия к проявлениям безыдейности, аполитизма, имеющим место в некоторых произведениях литературы и искусства.

Коммунисты в своих выступлениях подвергли принципиальной критике новый роман О.Гончара «Собор». Выражая сожаление, а во многом возмущение тем, что зрелый мастер художественного слова, автор известных широкому читателю произведений «Знаменосцы», «Таврия», «Тронка», «Человек и оружие» в новом романе «Собор» отошел от правды жизни и в кривом зеркале показал труд, быт и духовный мир металлургов и колхозников Приднепровья, провел какой-то враждебный водораздел между руководителями и массами, субъективистски противопоставил далекое прошлое современности. [...]

На некоторых собраниях отдельные коммунисты возмущались захваливанием романа некоторыми киевскими и местными критиками, в частности в газете «Літературна Україна», выражали недоверие Гончару как коммунисту и руководителю Союза писателей Украины.

Так, на пленуме Пятихатского райкома партии от 10 мая 1968 г. по настоянию коммунистов в постановление внесен пункт: «Просить обком партии возбудить вопрос перед ЦК КП Украины о невозможности пребывания О.Гончара на должности секретаря Союза писателей Украины».

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 360.

Постанова ЦК КПУ про посилення цензури (1969 р.)

ЦК КПРС прийняв постанову від 7 січня 1969 р. «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару».

[...] В умовах дальшого загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом, підкреслюється в постанові ЦК КПРС, особливого значення набуває здатність працівників преси, діячів літератури і мистец-

тва більш гостро з класових партійних позицій виступати проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, активно і вміло пропагувати комуністичні ідеали, переваги соціалізму, радянський спосіб життя, глибоко аналізувати і викривати різного роду дрібнобуржуазні та ревізіоністські течії. Тим часом, окремі автори, режисери та постановники відходять від класових критеріїв при оцінці і висвітленні складних суспільно-політичних проблем, фактів і подій, а іноді стають носіями поглядів, чужих ідеології соціалістичного суспільства. [...]

ЦК КП України вважає, що недоліки, про які йдеться у постанові ЦК КПРС, мають місце і в нашій республіці.

Протягом останніх років окремі друковані видання припустилися серйозних помилок. Журнал «Вітчизна», наприклад, надрукував ідейно-шкідливу новелу Я.Ступака «Гординя», автор якої з об'єктивістських позицій описує дії лютих ворогів українського народу — бандерівців, скочується на позиції українського буржуазного націоналізму. Істотні ідейні прорахунки були припущені в деяких збірках бібліотечки молодих поетів «Арфа» (видавництво «Молодь»), у книзі віршів М.Данька «Червоне соло» (видавництво «Прапор»), в ряді творів, випущених видавництвами «Радянський письменник», «Маяк», «Мистецтво», вміщених у журналах «Дніпро» і «Ранок».

Міністерство культури УРСР та його органи на місцях не завжди виявляють справжню вимогливість до театрів, концертних закладів, організацій й самодіяльних колективів за формування репертуару, який би повністю відповідав завданням комуністичного виховання, зрослим естетичним запитам радянських людей. Цим пояснюється поява таких ідейно та художньо недосконалих вистав, як «Озирнись у гніві» в Київському театрі ім. Лесі Українки та «Останні листи» в Харківському театрі юного глядача, які потім були зняті з репертуару. У Львівському театрі ім. М.Заньковецької випустили спектакль «Сестри Річинські» за п'єсою, яка не була затверджена репертуарно-редакційною колегією Міністерства культури УРСР, що викликало зайві ускладнення і необхідність доробок п'єси вже після прем'єри. [...]

Творчі спілки, особливо Спілка письменників України, не досить глибоко аналізують ідейно-художній рівень мистецьких творів, а також творчість окремих майстрів. Не завжди дається своєчасна і правильна оцінка ідейно-помилковим, ущербним творам, в яких помітні спроби однобічно, суб'єктивістськи трактувати важливі періоди в житті нашого суспільства, у критиці недоліків виступати не з позицій класової, партійної соціалістичної зацікавленості, а в дусі галасливого критиканства, тенденційної недооцінки нашого історичного досвіду і практики комуністичного будівництва. Спілка письменників мириться з тим, що деякі твори українських літераторів передруковуються буржуазними виданнями і використовуються в брудних антирадянських цілях, що окремі її члени припускають ворожі випади проти партії і держави, нелегально розповсюджують ідейно-шкідливі писання або передають їх для публікації за кордоном, як це трапилося з матеріалами І.Дзюби. [...]

Деякі обкоми, міськкоми і райкоми КП України знизили вимогливість до органів преси, радіо, кіно, телебачення, видавництв, установ культури і

мистецтва, рідко обговорюють питання про їх роботу, не вживають ефективних заходів до зміцнення їх професійно підготовленими, політично зрілими кадрами.

ЦК КП України *постановляє:*

1. Постанову ЦК КПРС від 7 січня 1969 р. «Про поліпшення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару» прийняти до керівництва і неухильного виконання.

2. Зобов'язати Міністерства культури та вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Комітети по пресі, по кінематографії та по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР, президію Академії наук УРСР, ЦК ЛКСМУ, правління товариства «Знання» УРСР, Спілки письменників, журналістів, художників і композиторів та інші організації і відомства, які займаються видавничою і творчою діяльністю, вжити конкретних заходів щодо поліпшення керівництва друкованими органами і видавництвами, театрами, кіностудіями та іншими закладами культури і мистецтва, маючи на увазі підвищення ідейно-політичного і професійного рівня їх діяльності, значне поліпшення роботи по добору, розстановці і вихованню кадрів у дусі партійності, принциповості, високої відповідальності перед партією і народом.

3. Звернути увагу керівників органів преси, видавництв, радіо, телебачення, установ культури і мистецтва на їх персональну відповідальність за ідейно-політичний зміст матеріалів, які рекомендуються до друку, демонстрації і публічного виконання.

Вжити заходів до зміцнення висококваліфікованими, авторитетними і принциповими людьми редакційних колегій журналів, особливо літературно-художніх, газет, радіо і телебачення, редакційних і художніх рад видавництв, установ культури і мистецтва, активізувати їх діяльність по відбору і підготовці матеріалів, сценаріїв, п'єс та інших творів, призначених до опублікування. [...]

4. Запропонувати творчим спілкам та їх партійним організаціям розробити систему заходів, які б передбачили підвищення громадської відповідальності діячів літератури і мистецтва за ідейну спрямованість і художню майстерність творів.

Партійним організаціям і керівникам творчих спілок посилити ідейновиховну роботу серед творчих працівників, докорінно поліпшити вивчення комуністами, всіма митцями марксистсько-ленінської теорії, давати рішучу відсіч тим, хто намагається пропагувати у своїх творах і в усних публічних виступах антипартійні погляди і судження.

Періодично заслуховувати на секретаріатах, правліннях, партійних зборах і засіданнях бюро звіти як редакційних колегій, редакційних і художніх рад, так і окремих творчих працівників.

5. Редакціям газет «Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета» і «Сільські вісті», журналу «Комуніст України» поліпшити висвітлення літературно-мистецького життя республіки, постійно інформувати громадськість про досягнення літератури і мистецтва Української РСР,

братніх народів Радянського Союзу, інших соціалістичних країн, з принципових партійних позицій оцінювати твори, що публікуються, виступати проти будь-яких проявів буржуазної ідеології.

6. Зобов'язати партійні організації редакцій газет, журналів, радіо і телебачення, видавництв, кіностудій, установ культури і мистецтва постійно турбуватися про підвищення ідейно-політичної підготовки кадрів, створювати у своїх колективах обстановку високої вимогливості, принциповості, творчого пошуку, самокритичності, яка б виключила можливість появи ідейно незрілих, слабких у художньому відношенні творів.

7. Обкомам КП України, міністерствам і відомствам, ЦК ЛКСМУ розглянути і здійснити заходи по підвищенню відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний зміст матеріалів, які публікуються.

Зобов'язати обкоми КП України організувати обговорення цієї постанови на партійних зборах в ідеологічних установах, творчих спілках, у редакціях газет, журналів, радіо і телебачення, видавництвах, кіностудіях, театрах та інших установах культури.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 364—367.

Лист П.Ю.Шелеста до ЦК КПРС щодо судового процесу над В.Я.Морозом (1970 р., листопада 19)

Центральный Комитет КП Украины сообщает, что 17—18 ноября с. г. в г. Ивано-Франковске состоялся судебный процесс по делу Мороза В.Я., обвиняемого в проведении враждебной националистической пропаганды и клевете на советский государственный и общественный строй.

Привлеченный к уголовной ответственности Мороз В.Я., рождения 1936 года, уроженец Гороховского района Волынской области, в 1955 году был арестован и в 1956 году осужден к 4 годам лишения свободы за антисоветскую деятельность.

Как свидетельствуют материалы, Мороз за время отбытия наказания не прекращал своей враждебной деятельности, изготовил антисоветский пасквиль под названием «Репортаж из заповедника имени Берия», который был распространен «самиздатом» и выпущен большим тиражом за границей.

После отбытия меры наказания, в сентябре 1969 года Мороз возвратился в Ивано-Франковск, нигде не работал. Как стало известно, он продолжал свою антигосударственную, националистическую деятельность. Им были подготовлены и различными путями распространялись откровенно враждебные писания: «Хроника сопротивления», «Среди снегов», «Мойсей и Дотан» и др. В них он злостно клевещет на советский народ, нашу партию и правительство, всячески извращает ленинские принципы национальной политики КПСС, отстаивает и пропагандирует свои националистические взгляды.

За эти действия Мороз в июне 1970 года был арестован органами государственной безопасности и привлечен к уголовной ответственности. В ходе следствия и судебного разбирательства Мороз признал себя автором названных выше антисоветских пасквилей. Вместе с тем, он всячески пытался уйти от ответственности за проводимую им антигосударственную, националистическую деятельность.

В судебном заседании Ивано-Франковского областного суда полностью подтвердилось предъявленное Морозу обвинение. Суд оценил действия Мороза и изготовленные им документы как антисоветские, признал его рецидивистом и приговорил Мороза к 9 годам лишения свободы, из них 6 лет тюремного заключения, 3 года особого режима в исправительно-трудовых учреждениях, а также 5 лет высылки.

Присутствующими в зале жителями Ивано-Франковска приговор суда был встречен с большим одобрением.

Следует отметить, что в ходе судебного процесса группой единомышленников и знакомых Мороза в количестве 13 человек, прибывших в Ивано-Франковск из гг. Львова, Киева и Москвы, предпринималась попытка повлиять на судебное разбирательство. Среди них были ранее осужденные за антисоветскую деятельность и отбывшие наказание В.Черновол, А.Заливаха, В.Горинь. После разъяснения, сделанного председателем областного суда этой группе, ими никаких активных действий по осуществлению своих замыслов не предпринималось.

Судебный процесс был проведен организованно.

Партийными и советскими органами осуществляются мероприятия по усилению идейно-воспитательной работы среди трудящихся, особенно интеллигенции и молодежи.

Шелест П.: «Справжній суд історії ще попереду...»:
Спогади, щоденники, документи, матеріали.
Київ, 2003. — С. 577—578.

Лист П.Ю.Шелеста до ЦК КПРС із пропозицією пришвидшити розвиток та технічне переозброєння вугільної промисловості Донецького басейну (1971 р., лютого 28)

ЦК КП Украины и Совет Министров УССР, Донецкий, Ворошиловградский обкомы партии и Министерство угольной промышленности УССР, учитывая напряженное положение с обеспечением народного хозяйства топливом, обращались в ЦК КПСС и Совет Министров СССР с просьбой решить вопрос об ускорении развития и технического перевооружения угольной промышленности Донецкого бассейна.

Политбюро ЦК КПСС постановлением от 25 декабря 1969 года поручило Госплану СССР и Министерству угольной промышленности СССР предусмотреть необходимые меры по развитию угольной промышленности Донбасса при составлении проекта пятилетнего плана на 1971—1975 годы,

а по вопросам, требующим решения правительства, внести предложения в ЦК КПСС. Однако это не было сделано.

В проекте плана новой пятилетки Госплан СССР намечает выделить на строительство, реконструкцию и техническое переоснащение шахт, а также поддержание действующего шахтного фонда капиталовложения в размере 4067 млн. рублей, или на 744 млн. рублей меньше потребности. Ввод новых мощностей по добыче угля при этом составит около 28 млн. тонн, или на 6 млн. тонн меньше, чем предусматривалось республикой, потребности народного хозяйства в донецких углях по-прежнему будут удовлетворяться не полностью.

ЦК КП Украины просит ЦК КПСС оказать помощь в дальнейшем развитии угольной промышленности Донецкого бассейна. Целесообразно было бы принять по этому вопросу постановление, проект которого представлен в ЦК КПСС и Совет Министров СССР в декабре 1970 года.

Шелест П.: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. Київ, 2003. — С. 583—584.

Лист поета В.С.Стуса Першому секретареві ЦК КП України П.Ю.Шелесту (1972 р., січня 18)

У житті бувають ситуації, коли виникає прагнення говорити як на духу. Сьогодні, сидячи в слідчому ізоляторі УКДБ, я відчуваю саме таку ситуацію. Колись Шевченко писав:

Я так люблю
мою Україну убогу,
що проклену святого бога,
за неї душу погублю.

Я повторив би ці слова, замінивши слова «Україна» стоном «істина, як справедливість».

У мене загострене, може, навіть, хворобливо загострене почуття справедливості, яку я завжди хотів бачити повною, ідеальною. Я вважаю, то така справедливість повинна бути в нашій країні, яка для народів усього світу мусить правити як взірець. До цього зобов'язує нас 50-літня практика першопроходців соціалізму і комунізму. Доля світового соціалізму і комунізму багато залежить від того, який соціалізм і комунізм збудуємо ми.

Отож, мені завжди ходило про те, щоб справедливість у нашій країні була найвищою, про те, щоб збудований нами соціалізм був більш соціалістичний, а будований комунізм — більш комуністичний.

І коли я бачив факти несправедливості, особливо ж практику, коли чесній, принциповій, добрій людині живеться гірше, ніж нечесній, безпринципній, недобрій, і гірше живеться якраз через її найкращі людські властивості, я тоді доходив розуміння, що це — дуже небезпечна практика, яка може призвести до ширшого розкладу найціннішої людської субстан-

ції. І тоді я доходив розуміння, що так будуючи комунізм, ми самі утруднюємо собі дорогу до нього.

Думаю, що засуджена партією практика культівських років значною мірою спонукала комуністів інших країн до вироблення самостійного модулю соціалізму — з тим, щоб уникнути багатьох наших утрат, помилок, несправедливостей. Бо Сталін, зробивши чимало доброго для нашої країни, водночас зробив чимало такого, чому йому історія ніколи не вибачить. Він, будуючи соціалізм, багато погрішив проти нього.

Ідучи за цим почуттям загостреної справедливості, я неодноразово намагався з'ясувати в офіційних інстанціях незбагненні для мене парадокси доби. Я звертався до ЦК ЛКСМУ, парткому Спілки письменників, до працівників ЦК КПУ. І ніхто з них не відповів мені щирим словом на мої щирі запити.

Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханості, антисемітизму, загумінкової обмеженості. Так, за потрібне я вважав робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т. д. розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селянина, що ґречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів. [...]

Прагнення високої справедливості і повної істини, прагнення зробити людину людянішою, а соціалізм — більш соціалістичним — ось що завжди лежало в основі моїх учеників. І коли Ви повірите мені, тоді зможете зрозуміти і окремі гримаси, викликані почуттям безсилого гніву, болю, обурення, коли я не міг заступити дороги перед злом, несправедливістю і неправдою. [...]

Коли я маю свої заперечення до тих чи інших сторін нашого життя, то тільки з єдиною метою — повніше використати ті могутні запаси соціального прогресу, які містить у собі наш суспільний і державний лад. Тільки для того, щоб наша країна стала ще кращою, ще гуманнішою, забезпечуючи людям усього світу високу віру в здійснення найвищих ідеалів Добра і Справедливості.

Вважаю, що єдиний мій гріх у тому, що я надміру прагнув абсолютної справедливості, яка сьогодні, може, ще не зовсім можлива. Це, сказати б, неюридична кваліфікація мого «злочину» (юридичну Вам дадуть більш компетентні особи).

Отож, я не прошу помилування. Мушу тільки сказати, що окремі фрази, рядки, слова були кинені мною згарячу, в нападі гніву, а гнів — злецький дорадця. Од нього я прагну «звільнюватися, як од скверни», але не завжди міг звільнитися: занадто часто зі мною поводилися не те що не порадянському, а просто не по-людськи. [...]

Висловлюю останнє своє прохання. Дуже Вас прошу — зробити так, щоб люди, які щиро прагнуть робити добро для рідного народу і його культури, могли це робити на повну силу, з цілковитою віддачею своїх ясних розумів і чесних душ. Повірте мені, що ситуація, за якої люди, що багатьом здаються націоналістами, наклепниками, дармоїдами і т. д., і т. п., а мені особисто здаються безпартійними комуністами в найкращому значен-

ні цього слова, ця ситуація потребує старанного з'ясування, розуміння, глибшого вивчення і прояснення.

Я вірю, що ви хочете справедливості і добра. Прошу повірити і мені, що я хочу (і щиро, затято, до смерті хочу!) тієї ж самої справедливості і того ж, таки добра — для трудівника, для людини, для людства, хай буде більше взаєморозумінь, а не непорозумінь.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 382—384.

Висновок комісії ЦК КП України про лист І.М.Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1972 р., лютого 15)

Центральний Комітет КП України постановою від 7 лютого 1972 р. доручив комісії в складі тт. А.Д.Скаби (голова), В.Ю.Євдокименка, Ю.О.Збанацького, В.П.Козаченка, Л.П.Нагорної, П.О.Недбайла, В.А.Чирка, М.З.Шамоти та П.Й.Ящука розглянути листа І.Дзюби, адресованого першому секретареві ЦК КП України т. Шелесту П.Ю. та голові Ради Міністрів УРСР т. Щербицькому В.В., та доданий до цього листа матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР в 1966 р.

Уважно проаналізувавши згаданий лист та матеріал І.Дзюби, а також вивчивши матеріали зарубіжної антирадянської преси і радіо за період з 1966 по 1972 р., комісія прийшла до висновку, що *підготовлений Дзюбою матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?» є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР.*

Цей матеріал має явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер, а його автор стоїть на відверто ворожих, буржуазно-націоналістичних позиціях. [...]

При цьому він вдається до прийомів, запозичених з арсеналу буржуазно-націоналістичної пропаганди. Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації, всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні, звинувачує партію в тому, що у нас проведена «нещадна ревізія ленінської національної політики», «взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні», що практика в національному питанні «далеко не завжди» відповідає теорії. [...]

Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір'я до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання. Все це, як свідчить детальний аналіз, потрібно Дзюбі для того, щоб оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму, запозичуючи при цьому нові методи і аргументи у сучасних антикомуністів і ревізіоністів усіх мастей. [...]

Дзюба будь-що намагається довести, що Україна зазнає економічної експлуатації з боку, як він пише, Москви, що їй великої «шкоди завдає економічний зверхцентралізм», який сковує ініціативу на місцях і розвиток продуктивних сил республіки. В цих твердженнях неважко помітити відгомін горезвісних волобуєвщини, шумськізму і хвильовизму. [...]

Так само тенденційно і фальсифіковано змальовує Дзюба розвиток і досягнення української радянської культури. У літературі, в театрах, кіно, музеях, скрізь, куди не глянь, — твердить він, — панує примітив, убогість, «сірятина», «хуторянщина». І в цьому він звинувачує партію та уряд, їх політику «мародерства» по відношенню до культурної спадщини українського народу. Негативна оцінка сучасного стану в українській культурі викликана у Дзюби саме її соціалістичним змістом. Тому й не дивно, що він прямо стає на захист «другої культури» — від Мазепи до Хвильового, яка мала явно виражений антимосковський, антинародний характер. [...]

З позицій буржуазного націоналізму розглядає Дзюба і питання про мову. Існування другої мови — російської — у вжитку народів СРСР, всупереч фактам, він вважає прямою загрозою цим мовам і народам, двомовність називає «зашморгом на шиї народів» і т. д. [...]

На його думку, людина, що потрапила в інше національне середовище і обставини життя, змушена прийняти мову цього середовища, є вже неповноцінна людина, непридатна для творчої діяльності, якою б не була обрана нею галузь [...] Всякий «відступ» від національного, від національної мови означає крах особистості. [...]

Таким чином, можна зробити висновок, що Дзюба в своїй «праці» вдається до фальсифікаторських маніпуляцій в питанні про розвиток культури і мови. Його заяви про «другосортність» української культури, про її штучне стримування і збіднення «...багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і "глубоко-эшелонированной" бюрократичною "пильністю", невтомним автоматично-пресєкательним рефлексом...» є безпідставними. В той же час вони розраховані на дезорганізацію нашого народу та світової громадськості про справжній стан культурного розвитку Радянської України, перегукуються з твердженнями українських буржуазних націоналістів за кордоном. [...]

Висновки

1. Лист Дзюби і доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України, являють собою виклад поглядів сформованого українського буржуазного націоналіста, вони є злісним наклепом на ленінську національну політику КПРС і практику національного будівництва в Радянському Союзі, підступною спробою, прикриваючись посиланнями на класиків марксизму-ленінізму і всіляко перекручуючи їх положення, пропагувати ідеї і принципи українського буржуазного націоналізму.

2. Додана до листа «праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» носить відверто антирадянський характер. Дзюба навмисне і свідомо перекручує і фальсифікує розвиток та досягнення економіки і культури Радянської України, прагнучи будь-що довести її «колоніальне становище»,

по суті повторює і всіляко намагається «аргументувати» основні твердження буржуазної та націоналістичної пропаганди, змикається з поглядами запеклих антикомуністів.

3. Дзюба зводить злісні наклепи на Комуністичну партію і Радянський уряд, вдається до безсоромних фальсифікацій, намагаючись будь-що довести, нібито наша партія відступила від ленінських настанов у розв'язанні національного питання. [...]

6. «Праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» широко використовується нашими ворогами в ідеологічній боротьбі проти соціалізму, поширюється «самвидавом» серед ідейно нестійкої частини молоді і інтелігенції республіки, завдає шкоди справі комуністичного виховання радянських людей.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 384—393.

З Постанови ЦК КП України про книгу П.Ю.Шелеста «Україно наша Радянська» (1973 р., лютого 20)

[...]

1. Согласиться с выводами о серьезных методологических, идейных ошибках и существенных недостатках книги П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська», изложенными в письме в ЦК КП Украины директора Института литературы АН УССР, академика АН УССР Н.З.Шамоты, академика-секретаря Отделения экономики, истории, философии и права АН УССР, академика АН УССР Б.М.Бабия и заместителя директора Института истории АН УССР, члена-корреспондента АН УССР А.Г.Шевелева.

Отметить, что книга «Україно наша Радянська» по ряду важных принципиальных вопросов отходит от партийных, классовых позиций. В ней не дается четкого классового анализа и оценки отдельных исторических явлений, идеализируется украинское козачество и Запорожская Сечь, не показаны острота и сложность классовой борьбы на Украине в послеоктябрьский период, борьба партии за чистоту и боеспособность своих рядов, против уклонов от ленинской генеральной линии, в том числе и против уклонов в национальном вопросе.

Достижения республики в экономике, науке и культуре рассматриваются в значительной мере в отрыве от общих успехов СССР, не раскрывается сотрудничество украинского народа с русским и другими братскими народами нашей страны.

Книга «Україно наша Радянська» не способствует воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма, усилению борьбы против буржуазной идеологии, в частности против украинского буржуазного национализма.

2. Отметить, что книга П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська», как и другие его издания — «Історичне покликання молоді», «Комуніст — активний боєць партії», «Ідеї Леніна перемагають», были опубликованы им с на-

рушением установленного порядка, без ведома ЦК КПСС и ЦК КП Украины.

Разъяснить партийному активу республики серьезные методологические, идейные ошибки и существенные недостатки книги П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська».

Подготовить и опубликовать в журнале «Коммунист Украины» рецензию на книгу П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська». Считать необходимым после этого изъять указанную книгу из библиотечных фондов республики.

3. Поручить отделам пропаганды и агитации, науки и учебных заведений, культуры ЦК КП Украины осуществить необходимые меры по повышению ответственности руководителей издательств, научных учреждений, высших учебных заведений, средств массовой информации за идейно-теоретическую направленность печатных изданий и публикаций, неуклонное соблюдение классового подхода при анализе общественных явлений, обеспечить коренное улучшение состояния научной и литературно-художественной критики. [...]

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 406—407.

Записка Державного комітету Ради Міністрів УРСР по кінематографії відділу культури ЦК КП України про внесення виправлень до фільму «Вбивця відомий» (1973 р., травня 18)

Згідно з вказівкою ЦК Компартії України повнометражну кінокартину «Вбивця відомий» (автор сценарію В.Кузнєцов, режисер Л.Удовенко, Київська студія науково-популярних фільмів) у квітні ц. р. переглянули члени бюро Львівського, Івано-Франківського та Волинського обкомів КП України, відповідальні працівники партійних, радянських органів, керівники ідеологічних установ цих областей.

Відмічаючи позитивні якості фільму, спрямованого проти злочинної діяльності українських буржуазних націоналістів, учасники переглядів водночас висловили свої критичні зауваження і пропозиції щодо змісту фільму «Вбивця відомий» і вирішення його окремих епізодів.

У зв'язку з цим Держкіно УРСР запропонувало Київській студії науково-популярних фільмів внести до кінокартини ряд виправлень:

1. Вилучити прямий показ портретів Бандери, Мельника та ін., залишивши їх тільки в тих кадрах, де вони перетворюються на свастику;

— в епізоді, пов'язаному з дивізією СС «Галичина», вилучити плани параду і відповідно збільшити кількість кадрів, що розповідають про повне знищення Радянською Армією цієї фашистської дивізії;

— значно зменшити метраж синхронних виступів колишніх ватажків українського буржуазного націоналізму, знайшовши спосіб для заміни їх крупних планів іншим зображувальним матеріалом;

— зменшити кількість деяких кадрів, які занадто часто повторюються у фільмі («Криниця», «мати біля дерева»);

— вилучити з фільму невдало відзнятий виступ поета Д.Павличка;

— в епізоді «Початок Великої Вітчизняної війни» вилучити всі кадри після того, як до хати увійшов фашистський солдат;

— вилучити плани озера, замінивши їх світлими краєвидами України;

— початковий епізод фільму «Суд над націоналістичними бандитами» доповнити синхронним виступом судді, який зачитує вирок катам.

2. Використовуючи документальні матеріали, висвітлити у фільмі боротьбу широких народних мас, зокрема, населення західних областей України проти банд націоналістів;

— більш глибоко розкрити у фільмі тему сучасних методів ідеологічних диверсій українських буржуазних націоналістів, за допомогою введення у фільм додаткових матеріалів розповісти про підступні дії буржуазних націоналістів у наш час;

— доповнити фільм епізодом, в якому будуть широко показані зв'язки українських буржуазних націоналістів з уніатами, з такими мракобісами, як Шептицький і Сліпий;

— провести зйомки нових епізодів, присвячених розквіту економіки і культури в західних областях України;

— переробити дикторський текст, підсилити його гостро-публіцистичне звучання, більш чітко підкреслити класову суть націоналізму;

— включити до дикторського тексту перед виступом Марії Кіх характеристику її діяльності.

За повідомленням дирекції студії «Укрнаукфільм» зйомочна група активно працює над внесенням до фільму цих виправлень.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 414—415.

Інформація відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ про методологічні помилки в докторській дисертації С.П.Пінчука «"Слово о полку Ігоревім" і українська література XIX—XX століть» (1973 р., серпня 28)

За дорученням секретаря ЦК Компартії України т. Маланчука В.Ю. перевірено сигнали про серйозні методологічні помилки в докторській дисертації доцента Житомирського державного педагогічного інституту С.П.Пінчука на тему «Слово о полку Ігоревім» і українська література XIX—XX століть», порушення загальноприйнятої процедури розгляду дисертаційної роботи та неправильну позицію в оцінці змісту дисертації з боку ректора інституту, кандидата філологічних наук І.Ф.Осляка та секретаря партбюро, проректора інституту, доктора історичних наук В.Д.Голіченка.

Ознайомлення зі змістом дисертаційної роботи С.П.Пінчука, рецензіями кваліфікованих фахівців-літературознавців, бесіди з викладачами кафед-

ри української літератури Житомирського педінституту, членами партійного бюро, вивчення протоколів партійних зборів і засідань партбюро та кафедри української літератури цього інституту дає підстави інформувати про слідуюче.

В докторській дисертації С.П.Пінчука, яку він захистив у січні 1972 р., мають місце серйозні методологічні помилки та націоналістичні збочення. Автор дисертації абсолютує вплив національної психіки і природно-географічного середовища на формування художнього світорозуміння, замовчує визначальну роль у цьому соціально-економічних та ідейно-політичних факторів. В дисертації по суті протягується буржуазно-націоналістична концепція приналежності «Слова о полку Ігоревім» виключно українській національній культурі, повністю ігноруються взаємозв'язки і взаємовпливи української літератури з російською і білоруською. Дисертант, як правило, розглядає художні властивості літературних творів у відриві від їх ідейного спрямування. В результаті в розряд спадкоємців традицій «Слова» потрапляють буржуазно-націоналістичні літератори. Відхід автора дисертації від класово-партійних, інтернаціональних критеріїв виявився також у нечітких, помилкових оцінках багатьох представників української літератури XIX—XX ст., штучного притягування до аналізу «Слова» явищ, які за своїм ідейно-художнім рівнем стоять за межами української літератури. Все це свідчить про ідейно хибне, націоналістичне спрямування дисертаційної роботи С.П.Пінчука в цілому.

Ректорат і партійне бюро Житомирського державного педагогічного інституту не тільки не дали принципової політичної оцінки допущених С.П.Пінчуком ідейно-націоналістичних збочень і не зробили необхідних організаційних висновків, але й всемірно сприяли просуванню його в науці. Всупереч загальноприйнятому порядку дисертаційна робота С.П.Пінчука не обговорювалась на засіданні кафедри української літератури. Ніхто з членів кафедри не був ознайомлений з дисертацією і навіть з авторефератом. Ректор інституту І.Ф.Осляк, виявивши ідейну незрілість і політичну короткозорість, дав захвалювальний відгук на дисертацію С.П.Пінчука і в порушення встановленого порядку, без розгляду на засіданні партбюро — позитивну, необ'єктивну характеристику на нього.

Безвідповідально і безпринципово поставилося до оцінки змісту дисертаційної роботи С.П.Пінчука партбюро інституту. Після критики дисертації С.П.Пінчука на обласному партійному активі партбюро інституту, розглядаючи це питання 2 липня 1973 р. на основі заключення І.Ф.Осляка, В.Д.Голіченка та ін., прийняло помилкове, політично шкідливе рішення про те, що звинувачення доц. Пінчука С.П. і його дисертації в грубих методологічних збоченнях не підтверджується.

Подібні факти свідчать про ідейно-політичну незрілість і байдужість комуністів — керівників інституту і є наслідком занедбаності ідеологічної роботи в колективі, серйозних помилок в доборі і вихованні науково-педагогічних кадрів. Вони стали можливими в обстановці самовдоволення, ідейної нерозбірливості, невимогливості і приятелізму, яка все більше дає себе взнаки в інституті. Як тепер цілком очевидно, рішення партійного бюро було нав'язане ректором інституту та секретарем партійного бюро. Їм

були відомі деякі факти попередньої діяльності С.П.Пінчука, які вимагали особливо уважного підходу до оцінки його дисертаційної праці. [...]

Звертає на себе увагу той факт, що кваліфікаційні ради Львівського державного університету (факультетська — 12 січня і університетська — 1 лютого 1973 р.) схвалили докторську дисертацію Пінчука, чим виявили свою методологічну неспроможність та ідейно-політичну незрілість.

Виходячи з сказаного, вважали б за необхідне здійснити ряд заходів. Зокрема, потрібно дати принципову, партійну оцінку дисертаційної роботи Пінчука. Доручити ректорату Львівського державного університету в установленому порядку скасувати рішення кваліфікаційної ради про присудження С.П.Пінчуку вченого ступеня доктора філологічних наук і відкликати дисертацію з Вищої атестаційної комісії МВССО СРСР. Увільнити С.П.Пінчука як ідейно незрілу і націоналістично настроєну особу з викладацької роботи у вузі. Притягти до суворої партійної відповідальності і звільнити з посад, які вони займають, ректора інституту І.Ф.Осляка і секретаря партбюро, проректора інституту В.Д.Голіченка за серйозні недоліки і помилки в роботі з кадрами, втрату політичної пильності і відповідальності, безпринципну оцінку ідейно хибної, націоналістичної за своїм спрямуванням докторської дисертації С.П.Пінчука. Необхідно скасувати рішення партбюро інституту від 2 липня 1973 р. як помилкове і політично шкідливе. Потребує рішучого поліпшення постановка всієї справи марксистсько-ленінської освіти, ідейного загартування студентів і викладачів інституту, послідовного проведення в учбовому процесі і наукових дослідженнях ленінських принципів партійності та інтернаціоналізму. Необхідно також притягти до відповідальності осіб, які своїми діями підтримували Пінчука і сприяли його просуванню в науці. Варто також порушити перед правлінням Спілки письменників України питання про можливість дальшого перебування С.П.Пінчука в СПУ. Доцільно доручити Житомирському обкому Компартії України та Міністерству освіти УРСР розглянути питання, пов'язане з справою С.П.Пінчука, та вжити необхідних заходів.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ,1994. — С. 416—418.

Доповідна записка відділу культури ЦК КПУ про деяких членів Спілки письменників України (1973 р., грудня 18)

26 листопада ц. р. на поминальному обіді в квартирі В.Підпалого член КПРС, письменник І.Драч у присутності Л.Костенко, М.Коцюбинської, С.Плачинди, відомих своєю антигромадянською поведінкою і поглядами, зробив заяву непартійного, антисуспільного характеру. Як злобні антирадянські вихватки слід розглядати й окремі репліки Л.Костенко.

Володимир Олексійович Підпалий (1936—1973 рр.), безпартійний; працював у колгоспі, служив у Радянській Армії, після закінчення філологічного факультету Київського держуніверситету (1962 р.) працював редакто-

ром у видавництвах «Дніпро» та «Радянський письменник». З 1972 р. був членом Спілки письменників України.

Окремими виданнями вийшли збірки віршів «Зелена гілка» (1963 р.), «Повесіння» (1964 р.), «Тридцяте літо» (1967 р.), «В дорогу — за ластівками» (1968 р.), «Вишневий цвіт» (1970 р.).

У своїх публікаціях надавав перевагу інтимній ліриці, елегійним описам природи. В громадянській ліриці — національним «болям» («...непробудно спить уся країна, розтринькавши і славу, і біду...». Збірка «Повесіння», видавництво «Радянський письменник», К., 1964, стор. 74), історичним «кривдам» («Про це я чув уперше від Богдана, коли яса його над світом сяла. А як він потім каявсь до схід сонця, коли старшина й куроїди велику славу патрали...». Збірка «Повесіння», стор. 85). Ставлення автора до нашої радянської дійсності зрозуміле з такої недвозначної історичної аналогії:

Німеччино! По гратам пізнаю —
На вікнах — грати, на ідеях грати.
І як мені ті грати поламати,
Коли я сам за гратами стою!

(Збірка «Тридцяте літо», видавництво
ЦК ЛКСМУ «Молодь», К., 1967, стор. 77).

За час роботи у видавництві «Радянський письменник» (1965—1973 рр.) рекомендував до видавничого плану неприйнятні для нашої ідеології вірші І.Калинця, В.Голобородька, В.Стуса, збірки яких вийшли за рубежем у націоналістичних видавництвах. Готував до друку книжку Л.Костенко «Княжа Гора», зняту потім із виробництва у верстці за серйозні ідейні вади.

Ліна Василівна Костенко, 1930 р. народження, безпартійна; навчалася в Київському педагогічному інституті, закінчила Московський літературний інститут (1956 р.). З 1958 р. — член Спілки письменників України.

Видала збірки віршів «Проміння землі» (1957 р.), «Вітрила» (1958 р.), «Мандрівки серця» (1961 р.).

Вірші Л.Костенко пронизуються трагічністю і розпачливістю індивідуалізму, хворобливим самозаглибленням, ідеологічно неприйнятні для нас тенденційним осмисленням історичних тем. У згаданій уже збірці «Княжа Гора» на першому плані стоїть соціальне відчуження людини і її відчай:

Куди втечеш, сучасна людино?
Який амулет при собі тримаєш?
Тепер Гаїті в тобі єдине —
Твоя душа, якщо її маєш.

Іван Федорович Драч, 1936 р. народження, член КПРС. Після закінчення 10 класів викладав російську мову і літературу в школі — семирічці, працював інструктором Тетіївського райкому комсомолу, служив у Радянській Армії. В 1958 р. вступив на філологічний факультет Київського університету. У вересні 1961 р. за ідейні вади в окремих публікаціях і недостойну громадську поведінку переведений на заочне відділення, згодом за неуспішність відрахований з університету. В 1964 р. закінчив Вищі сценарні курси в Москві і став працювати в сценарній майстерні Київської студії ху-

дожніх фільмів ім. О.П.Довженка. З 1962 р. — член Спілки письменників України.

Видав збірки віршів «Соняшник» (1962 р.), «Протуберанці серця» (1965 р.), «Поезії» (1967 р.), «Балади буднів» (1967 р.), «До джерел» (1972 р.). Виступає у жанрі поетичного перекладу та літературно-художньої критики.

Для переважної більшості його творів характерні надмірна ускладненість образної системи, оперування абстрактно-гуманістичними категоріями. Його вірші не мають чітких часових координат і використовуються ідейними супротивниками для наклепів на наше сьогодення.

За час роботи на кіностудії т. Драч написав п'ять літературних сценаріїв, за чотирма з них були поставлені фільми.

«Криниця для спраглих». Сценарій мав ряд ідейно-художніх вад. У процесі постановки неодноразово перероблявся, проте фільм (режисер Ю.Іллєнко) вийшов неприйнятним в ідейно-художньому відношенні, на що вказувалося у постанові ЦК Компартії України від 30.VI. 1966 р. «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській студії ім. О.П.Довженка».

«Іду до тебе» (про Лесю Українку). Сценарій позначений серйозними ідейно-художніми недоліками. В процесі зйомок перероблявся, тричі змінювався склад постановочних груп, допущені великі перевитрати державних коштів. Однак у фільмі (виробництво 1971 р., режисер М.Мащенко) не були до кінця подолані закладені в сценарії недоліки: Леся Українка зображена однобічно, поза її діяльністю як представниці революційно-демократичного руху, дещо перебільшено національний момент.

«Пропала грамота» (за однойменним твором М.В.Гоголя). Сценарій, будучи довільним переказом оригіналу, мав значні ідейно-художні вади. В процесі зйомок неодноразово перероблявся, двічі змінювався склад постановочних груп. Фільм (виробництво 1972 р., режисер Б.Івченко) вийшов з істотними недоліками: замилування козацькою старовиною, відступи від історичної правди при характеристиці діяльності історичних осіб. [...]

У жовтні ц. р. т. Драч звернувся у відділ культури ЦК Компартії України з проханням ознайомитись із машинописом його збірки поезій англійською мовою «Світильники часу», підготовленої до видання у США поетом Стенлі Куніцем. Оскільки в цих поезіях однобічно, а подекуди й викривлено відображається наша радянська дійсність, т. Драчу рекомендовано відмовитись від видання за рубежем збірки «Світильники часу».

Виходячи з викладеного вище, вважали б за необхідне рекомендувати Київському міськкому партії розглянути питання про партійну відповідальність Драча І.Ф. за ідейну спрямованість його творчості та громадську поведінку.

Керівництву Київської письменницької організації (тт. Збанацький Ю.О., Чалий Б.Й.) вжити заходів до підвищення відповідальності членів Спілки за ідейно-художню спрямованість творчості і громадську поведінку. Обговорити негідну поведінку членів СПУ І.Драча, Л.Костенко, а також С.Плачинди, Л.Ковальчука та ін., причетних до згаданого інциденту.

Рекомендувати керівництву Київської кіностудії ім. О.П.Довженка (т. Путінцев А.Г.) вирішити питання про доцільність використання т. Дра-

ча І.Ф. на посаді члена сценарної майстерні кіностудії з огляду на серйозні ідейно-художні вади в його літературних сценаріях, що призвели до значних моральних і матеріальних збитків.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 420—423.

Звернення С.Й.Параджанова до Прокурора УРСР (1974 р., січень)

Я притягнутий до кримінальної відповідальності за статтею 121-1 9 січня 1974 р. У ніч, коли я насмілюсь звернутися до Вас, мені виповниться 50 років. Спілки кінематографістів, кіно, преса готувалися привітати мене з ювілеєм. У 1952 році, закінчивши ВДІК у Москві в майстрів Довженка О.П. і Савченка І.А., я був направлений на Україну, де я і створив свій кращий фільм «Тіні», знайшов українських друзів, сім'ю, сина і творчу славу. Однак після «Тіней», який приніс славу українській кінематографії, з ряду невідомих мені причин мені не вдалося створити наступний фільм. Мене проковтнуло клінічне безробіття, неробство і порожнеча. Комітетами кінематографістів безпідставно були закриті фільми «Київські фрески», «Інтермеццо», «Земля, ще раз земля», «Ікар». Саме в цей період від безробіття і порожнечі були мною здійснені ряд аморальних вчинків, які і стали підставою для пред'явлення мені статті 122-1, і ряд інших підозрінь, пред'явлених мені слідством. [...]

Усвідомлюючи свою вину, я фіксую те, що я носій трагічного захворювання, яке пригнічує мене протягом десятиріч. Недуга розвивалась, зріла, втрачався контроль, розбивалась сім'я, приходив цинізм і зрештою вилився у кримінальне звинувачення.

Виховуючи єдиного 15-річного сина, моя репутація, природньо, торкнеться і його юначого самолюбства. [...]

Насмілююсь звернутися до Вас і у Вашій особі до Радянського законодавства, прошу Вас припинити міру покарання, припинити слідство у зв'язку з моїм повним прийняттям звинувачення.

[...] Водночас повідомляю Вам: найбільш цінні твори мистецтва, які належали мені, мною давно добровільно передані у фонди музею УРСР. Добровільно і безплатно.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 497—498.

З Меморандуму Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (1976 р., листопад—грудень)

Розвиток руху за Права Людини в Радянському Союзі привів до створення 12 травня 1976 року Групи Сприяння Виконанню Хельсинських Угод в СРСР, керівником якої було обрано члена-кореспондента Вірменської РСР Ю.Ф.Орлова [...]

Хоч органи влади поки що не припинили репресій проти борців за громадянські права, але ж ці репресії дедалі виразніше унеможливлюються: представники влади змушені дійти висновку, що в'язниці й концтабори не лише не зміцнюють їхнє становище, а розхитують його. До того ж розхитують значно більше, ніж безборонна діяльність дисидентів, якби така справді була можлива. [...]

За цих умов 9 листопада 1976 року була створена Українська Громадська Група Сприяння Виконанню Хельсинських Угод. До неї увійшли:

ОЛЕСЬ БЕРДНИК — в'язень беріївських концтаборів (1949—1956), широко знаний на Україні та за її межами письменник-фантаст. Його перу належить близько трьох десятків книг. Деякі з них перекладені на англійську, німецьку, португальську та інші мови освіту. За свої відхилення від соцреалізму у 1972 році виключений із Спілки письменників України. Заробляє на життя фізичною працею.

ПЕТРО ГРИГОРЕНКО — колишній генерал-майор, начальник кафедри Військової Академії. За правову допомогу кримським татарам, що прагнуть повернутися на рідну землю, був більше ніж на п'ять років кинутий до спецпсихлікарні та позбавлений генеральського звання. Вийшовши на волю, відразу ж повернувся до активної боротьби за громадянські права. Автор багатьох наукових та публіцистичних праць. Представник Української Групи Сприяння в Москві.

ІВАН КАНДИБА — юрист, один із авторів Програми Робітничо-Селянської Спілки. Хоча Спілка не була створена, дістав 15 років ув'язнення, котрі відбув повністю. Живе під наглядом у Львівській області. Позбавлений права працювати за фахом, тяжко бідує.

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО — юрист, один з авторів Програми Робітничо-Селянської Спілки. Спершу був засуджений до розстрілу, потім, як і його співавтор І.Кандиба, дістав 15 років ув'язнення. Відбув їх повністю. Живе під наглядом у м. Чернігові, працює електромонтером. Широко знаний у світі як автор численних виступів на захист прав радянських політв'язнів.

ОКСАНА МЕШКО — в'язень беріївських концтаборів (1947—1956), мати політв'язня Володимирської в'язниці Олександра Сергієнка. Активна поборниця громадянських прав на Україні. Радіослухачі добре знають палкі виступи О.Мешко на захист сина, в яких вона порушує найгостріші проблеми сучасності.

МИКОЛА МАТУСЕВИЧ — 1946 року народження, історик. За свої переконання був позбавлений права на освіту: йому не дозволили закінчити інститут. Був арештований на 15 діб за участь у колядуванні. За підтримку політв'язнів його багато разів звільняли з роботи. Живе з випадкових заробітків.

МИРОСЛАВ МАРИНОВИЧ — 1949 року народження, інженер електронної техніки, працює не за фахом. За дружбу з дисидентами і незалежне мислення його тричі звільняли з роботи. Нині працює редактором видавництва «Техніка».

МИКОЛА РУДЕНКО — відомий український поет і прозаїк, автор понад двох десятків книг. Був політруком роти в ленінградській облозі. Тяжко поранений, інвалід війни. За свої філософські та економічні праці ви-

ключений з КПРС і Спілки Письменників України. До недавнього часу працював сторожем. Член Міжнародної Амністії, керівник Української Громадської Групи Сприяння.

НІНА СТРОКАТА — мікробіолог, дружина широко відомого українського політв'язня Святослава Караванського. За свої виступи на захист чоловіка була засуджена до чотирьох років ув'язнення. Після звільнення живе під наглядом у Калузькій області. Позбавлена права працювати за фахом.

ОЛЕКСІЙ ТИХИЙ — учитель, з 1957 до 1964 року за свої політичні переконання перебував у в'язниці та концтаборах. Позбавлений права працювати за фахом — працює пожежником та чорноробом. Займається проблемами педагогіки. У червні 1967 року в нього зробили незаконний трус, дві доби тримали в камері, де брутально знущалися.

Відразу ж після створення Групи проти неї вчинено жорстоку акцію: вночі на 10 листопада 1976 року була розгромлена квартира керівника Групи Миколи Руденка. Невідомі особи закидали вікна цеглою. Кілька хвилин будинок здригався від ударів — сусіди гадали, що стався землетрус. Після погрому серед битого скла на квартирі М.Руденка було зібрано 8 гострих уламків цегли різного розміру — від $^1/_2$ до $^1/_5$ цеглини. Одним із цих уламків була поранена член Групи — Оксана Мешко. Викликана міліція відмовилася скласти акт. А через тиждень представники міліції конфіскували зібрану після погрому цеглу, мотивуючи це тим, що вони, мовляв, хочуть вивчити відбитки пальців. Насправді ж цією справою більше ніхто не займався. Очевидно, йшлося про те, щоб у потерпілих вилучити речові докази.

Якщо зважити, що М.Руденко живе серед лісу, куди номенклатурні особи приїздять полювати на кабанів і лосів, тоді стане зрозуміло, що погром його квартири був доволі прозорим натяком. Лише підтримка світової громадськості здатна уберегти Групу від нещадної розправи [...]

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: Документи і матеріали: У 4 т. Т. 2: 9 листопада 1976 — 2 липня 1977.
Харків, 2001. — С. 34—36.

Із звернення українських політичних в'язнів у справі самостійності України (літо 1979 р.)

Як недержавна нація, Україна не визначає свій політичний розвиток і не провадить незалежної ні внутрішньої, ні зовнішньої політики. Всупереч національних інтересів Україна включена до російської політичної системи з її імперіялістичними прагненнями до світового панування і супроти своєї волі, природними і людськими ресурсами, збільшує індустріяльну і військову потужність імперії і тим самим збільшує міжнародне напруження і загрозу нової світової війни, що може завдати нещасному народові ще більшого лиха ніж голод в 1933 році.

Україна не має своєї армії. Метрополія мобілізує нашу молодь до імперської армії, спрямовує її абсолютну більшість далеко від рідного краю для зручнішої асиміляції та ідеологічної обробки в дусі своєї загарбницької ідеології.

Україна не має своєї зовнішньої політики. Жодна країна світу не вважає її за самостійну державу і тому не бачить потреби встановлювати дипломатичні взаємини на рівні посольств, а держави-члени ООН потурають московським імперіалістам, допустивши до ООН делегацію від України, що представляє окупаційну адміністрацію, а не український народ.

Україна не визначає своїх представників, яких всупереч відданости українців ідеалу свободи вільної економічної діяльності і т. д. настановила Москва, яка нав'язала Україні жорстокі форми в галузі промислового і сільськогосподарського виробництва і сама здійснює деталізоване їх плянування і керівництво.

Український народ позбавлений права на розпорядження своїми природними багатствами і ресурсами.

Україна не має своєї фінансової системи й національної валюти. Україна позбавлена можливости здійснювати зовнішню торгівлю.

Україна не визначає свій соціяльний розвиток через те, що Україна не розпоряджає своїми національними багатствами і не керує економікою на своїй території; життєвий рівень українського народу не відповідає ні розмірам національно-природних ресурсів, ні своїм трудовим зусиллям, ні уявленням про нормальний життєвий рівень нашої доби.

Україна не визначає свій культурний розвиток. Усі справи культури перебувають під безпосереднім керівництвом партії, під невсипущим наглядом її цензорів, що впродовж усього свого панування на нашій землі вперто й настирливо проводять політику асиміляції і заміни української культури своєю культурою. Всі вищі і середні спеціяльні учбові заклади русифіковані і тепер уже переводять на російську мову викладання і початкові і середні школи. Українську мову витіснили з економічного і наукового життя, з медицини, транспорту, торгівлі, спорту, кіно та інших сфер культурного і громадського життя.

Аби остаточно вбити національну свідомість і знищити джерела самої думки про окреме національне життя під сонцем, окупанти сховали історію наших дідів-прадідів від теперішніх живих поколінь і насильно намагаються свої ідеали й історичні цілі представити українському народові як його власні.

Для безконтрольного проведення геноциду російські колонізатори обгородили зовнішні кордони України колючим дротом і багнетами прикордонників, тримають українців у повній ізоляції від зовнішнього світу. У сучасну добу великого розвитку транспортних засобів і масового туризму, в Україні індивідуальний туризм і поїздки родичів з України і в Україну заборонені, а груповий туризм зведено до крайнього мінімуму. Українців позбавили права виїзду на постійне проживання до інших країн.

Мета руху — вихід України зі складу т. зв. СРСР і створення незалежної демократичної української держави.

Як спадкоємці і продовжувачі найбільшого історичного стремління нації — прагнення до незалежного державного життя — подаємо це клопотання для Генерального Секретаріату ООН і просимо зареєструвати його, як офіційний документ Українського Національного Визвольного Руху задля перевірки Комісією теперішнього становища української нації, з точки

зору обгрунтованости змісту нашого клопотання просимо Генерального секретаря ООН вчинити все необхідне для реєстрації України як колонії російської імперії, що існує як т. зв. СРСР.

З огляду на антиколонізаторську спрямованість ООН та беручи до уваги деклярацію ООН 1960 року про надання колоніяльним народам і країнам незалежности, наполегливо просимо включити в порядок денний Генеральної Асамблеї 1979 року українське питання як невідкладну проблему.

Звертаємося до Генерального секретаріяту ООН та урядів суверенних держав, учасників ООН, із закликом включити українське питання в порядок денний нарад наступної сесії Генеральної Асамблеї ООН та вжити всіх заходів для прискорення звільнення України від російської окупації.

За межами т. зв. СРСР Україна має велику діяспору з широкою мережою політичних організацій, що об'єднані у всесвітню централю — Світовий Конгрес Вільних Українців.

Задля успішної реалізації поставлених у цьому документі проблем, ми представники Українського Національного Визвольного Руху [...] уповноважнюємо президента СКВУ здійснювати весь комплекс дипломатичної та іншої праці, що виявиться необхідною для виходу України з т. зв. СРСР і створення самостійної української держави.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 3.
Мюнхен, 1983. — С. 373—375.

Інформація Голови делегації Української РСР на 37-й сесії Генеральної Асамблеї ООН Міністра закордонних справ В.Н.Мартиненка в ЦК Компартії України про деякі зовнішньополітичні питання (1982 р., жовтня 15)

Правляча верхівка США помітно посилює використання українських буржуазних націоналістів як одного із знарядь розгортання «психологічної війни» проти Радянського Союзу. Про це свідчать численні факти. Зокрема, з весни цього року представниками адміністрації, а також в конгресі США розпочато майже безперервну низку пропагандистських акцій, спрямованих проти Радянської України.

Своєрідним «сигналом» до цієї безпрецедентної серії провокацій проти УРСР послужили ворожі заяви віце-президента США Дж.Буша. Виступаючи 10 березня ц. р. на церемонії проголошення президентом Р.Рейганом так званого «дня Афганістану», Дж.Буш заявив, що Сполучені Штати «не забувають про становище поневолених націй у Східній Європі, від балтійських держав до України та Узбекістану».

У своєму виступі на з'їзді націоналістичного «Українського національного союзу» 28 травня ц. р. Буш запевнив українських націоналістів, що вони теж «не забуті» і закінчив промову словами «Ще не вмерла Україна». Така поведінка Буша розцінюється націоналістичною реакцією як заохочення до посилення антирадянських акцій.

В кінці червня ц. р. стараннями спеціального комітету конгресу США «з питань балтійських держав і України» та українських буржуазних націоналістів у палаті представників конгресу було влаштовано так званий «тиждень українських національних і людських прав». Цей захід вилився в серію антирадянських заяв конгресменів, в яких робилися спроби кинути тінь на національну політику КПРС. Ряд конгресменів вдавались до заяложених вигадок про «анексію» та «поневолення» України, висловлювалася солідарність з кримінальними злочинцями і відщепенцями в Радянському Союзі.

В липні ц. р. у рамках так званого «тижня поневолених націй» поряд із звичними для цієї ворожої акції пропагандистськими штампами у виступах конгресменів посилено рекламувалося так зване «40-річчя УПА». Характерно, що цьому бандерівському «ювілею» була присвячена і спеціальна зустріч конгресменів з українськими націоналістами, що відбулася в одному з приміщень конгресу.

21 вересня ц. р. до злісної ворожої кампанії, розгорнутої проти Радянської України, підключився особисто президент США Рейган. У цей день він підписав «прокламацію», що оголошує 9 листопада 1982 р. «днем української хельсінської групи». Вдаючись до відвертої провокації, президент «підтверджує рішучість ніколи не забувати сміливої боротьби народу України за свої невід'ємні права» і зобов'язується робити «все можливе», щоб «полегшити страждання тих українців, що переслідуються радянською владою за їх спроби добитися своїх прав».

В коментарях емігрантських видань відзначалося, що згадана «прокламація» є першим в історії США президентським актом, який стосується виключно України. Націоналістична «Свобода» розцінила його як свідчення того, що «Америка перестає боятися заторкувати справу поярмлення України», і висловила сподівання, що це «промостить шлях» до нових ворожих дій проти УРСР.

Зараз у конгресі США ведеться підготовка ще одної ворожої акції. В протоколах конгресу США значиться, що 17 вересня ц. р. сенатор Д'Аманто вніс у сенаті проект резолюції 248 з пропозицією оголосити 14 жовтня 1982 р. «днем Української повстанської армії» і уповноважити президента підписати відповідну «прокламацію». Резолюція відзначає дії ОУН по створенню так званого «уряду» в окупованому фашистами Львові, організацію УПА і «антибільшовицького блоку народів» і закликає американський народ приєднатися до українських буржуазних націоналістів для святкування «40-річчя УПА» і вшанування пам'яті бандерівських головорізів. Резолюцію передано на розгляд юридичного комітету сенату.

30 вересня ц. р. палата представників конгресу слідом за сенатом схвалила резолюцію 18, яка твердить про «повну фізичну ліквідацію» української православної і католицької церкви, звинувачує СРСР у «геноциді» і пропонує президенту домагатись «відновлення обох церков і забезпечення релігійних свобод на Україні».

До цього важливо додати, що тема так званого «50-річчя штучного голоду на Україні», яка досі була предметом пропагандистських зусиль в основному тільки реакційних емігрантських кіл та науковців-радянологів, по-

чинає зараз поступово підхоплюватись серед американських урядових кіл. Ця тема заторкувалась у виступах ряду конгресменів під час «тижня українських національних і людських прав». Цим же антирадянським спекуляціям були спеціально присвячені в серпні—вересні ц. р. заяви в конгресі сенатора Проксмайера і члена палати представників Брауна.

Наведені факти підривної антирадянської діяльності правлячої верхівки США свідчать про безпосередню її спрямованість проти 60-річчя утворення Союзу РСР. Їх можна також кваліфікувати як засіб, що дедалі активніше вживається республіканцями для одержання підтримки і залучення голосів численних реакційних угруповань США у зв'язку з листопадовими виборами до конгресу і майбутніми президентськими виборами. В той же час посилення використання буржуазних націоналістів та іншої реакційної еміграції в антирадянських цілях є, на нашу думку, прямим наслідком загального курсу адміністрації Рейгана на розширення ідеологічного наступу на СРСР, здійснення «хрестового походу» проти соціалізму.

Слід чекати, що такі відверті антирадянські плани правлячих кіл США дедалі набуватимуть конкретних форм і виливатимуться у нові ворожі пропагандистські акти. Як пише американська преса, «офіційним відкриттям» вищезгаданого «хрестового походу» має стати намічена на листопад ц. р. «міжнародна конференція з питання демократичних інститутів», в якій візьме участь ряд відомих політичних діячів США. Висловлювання співробітників Білого дому свідчать про наміри створити «міжвідомчу групу», яка має здійснювати «широке коло заходів — від найпростіших (наприклад, надання опозиційним групам магнітофонів і плівки для поширення антиурядових послань) до найскладніших політичних операцій». Керівник цієї групи буде підпорядкований безпосередньо президенту США. В газетах також зазначають, що «американським політичним фондом» вже ведеться робота по «виявленню точок, де демократія потребує підтримки».

Аналіз ідеологічної обстановки в США дає підстави для висновку, що розпочаті американськими правлячими колами пропагандистські атаки проти УРСР будуть нарощуватись, ставатимуть більш підступними і витонченими.

Це вимагає, на нашу думку, посилення відповідної пропагандистської і контр-пропагандистської роботи в республіці і на закордон. Оскільки «українська тематика» антирадянської пропаганди в США явно спрямована проти 60-річчя утворення СРСР, було б доцільно, на наш погляд, активізувати роботу республіканських організацій в загальносоюзних планах зовнішньополітичної пропаганди, спрямованої на викриття ворожої антирадянської діяльності правлячих кіл США. Можливо, потрібно більш широко публікувати виступи з республіки в центральних виданнях, що виходять іноземними мовами, у виданнях АПН, розрахованих на провідні західні країни, насамперед в журналі «Совьєт лайф», що виходить у США, окремі брошури відомих публіцистів з УРСР, регулярно включати матеріали з України в передачі для закордону Всесоюзного радіо, запланувати випуск Держкіно і телебаченням СРСР ряду кінофільмів про УРСР іноземними мовами на 16-мм плівці. Такі заходи забезпечили б вихід на широкі зарубіжні кола, на більш широку американську аудиторію.

В нинішніх умовах особливо важливо було б заповнити в Посольстві СРСР у США посаду першого секретаря працівником згідно з відповідним рішенням союзних директивних органів з УРСР. Це забезпечило б регулярну оперативну інформацію безпосередньо з Вашінгтону, яка, на наш погляд, у зв'язку з активізацією ворожих акцій американської адміністрації проти УРСР є конче необхідною.

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 438—440.

Інформація ЦК КПУ ЦК КПРС про хід виконання Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» (1983 р., травня 26)

Выполняя постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, министерства и ведомства, партийные и советские органы, первичные партийные организации и педагогические коллективы учебных заведений Украинской ССР осуществили конкретные меры, направленные на создание условий для повышения уровня преподавания и изучения русского языка — языка дружбы и братства народов СССР, средства межнационального общения.

Ход выполнения указанного постановления обсужден на партийных собраниях и педагогических советах учебных заведений, совещаниях работников народного образования. Проведены научно-практические конференции, а также семинары-практикумы для учителей, методистов русского языка и литературы, заведующих соответствующими кафедрами вузов.

В соответствии с Основными направлениями реформы общеобразовательной и профессиональной школы усовершенствованы программы по русскому языку и литературе для всех типов школ, изданы новые — для школ с углубленным изучением русского языка и литературы и факультативных курсов. Обновлена тематика спецкурсов и спецсеминаров для студентов филологических факультетов высших учебных заведений. В школах с национальным языком обучения, профтехучилищах и техникумах производится деление классов и групп на подгруппы. Повсеместно определены опорные школы и училища передового опыта по обучению русскому языку. Возросло число школ с углубленным изучением русского языка, факультативными занятиями по этому предмету охвачено 295 тыс. учащихся национальных школ. Приняты меры по широкому вовлечению учащихся школ и других учебных заведений в кружковую работу, участию их в тематических вечерах, читательских конференциях, олимпиадах и конкурсах.

Внесены необходимые дополнения в перспективные планы научных исследований с учетом разработки актуальных проблем теории и практики обучения русскому языку. Создан республиканский межведомственный

научный сборник «Русское языкознание». Завершен выпуск комплектов учебно-методической литературы к учебникам русского языка для всех типов общеобразовательных школ — всего 33 наименования. Увеличены тиражи детской художественной литературы, а также наглядных пособий по русскому языку для национальных детских дошкольных учреждений.

Больше внимания пропаганде русского языка как языка дружбы народов стали уделять средства массовой информации. Введены специальные радио- и телепередачи по обучению русскому языку учащихся и детей дошкольного возраста.

Усилено внимание к вопросам подбора, подготовки и переподготовки педагогических кадров. Все преподаватели техникумов, профтехучилищ и 97,7% учителей школ имеют высшее образование. Прием студентов на факультеты русского языка и литературы увеличился на 635 человек и будет доведен в текущем году до 3500 человек. В 9 пединститутах организована подготовка для школ с нерусским языком обучения учителей начальных классов, учителей иностранного языка с дополнительной специальностью «Русский язык и литература в национальной школе». Практический курс русского языка введен в качестве обязательного предмета во всех педагогических институтах и училищах. Расширен прием в аспирантуру.

В республике продолжается подготовка учителей русского языка и литературы из числа лиц коренной национальности Казахской ССР, Узбекской ССР и Туркменской ССР. В 1984 г. в вузы Украины их было принято 500 человек, на годичную стажировку — 150 человек, в том числе 20 человек из Молдавской ССР. С сентября прошлого года факультетам, осуществляющим подготовку учителей русского языка и литературы для союзных республик, выделено дополнительно 124 штатные единицы профессорско-преподавательского состава.

Решены вопросы повышения квалификации учителей начальных классов, русского языка школ с национальным языком обучения, а также преподавателей профтехучилищ на двухмесячных курсах при институтах усовершенствования учителей, педагогических институтах и университетах. В прошлом году их переподготовлено более 15 тыс., в том числе 210 человек из союзных республик. [...]

С 1 сентября текущего года в г. Львове будет открыта республиканская специальная школа-интернат с углубленным изучением русского языка и усиленной военно-физкультурной подготовкой учащихся.

В бюджете на содержание учреждений просвещения, начиная с 1984 г., ежегодно предусматриваются ассигнования в сумме 2,5 млн руб. на повышение ставок заработной платы учителей начальных классов, ведущих занятия по русскому языку, учителей русского языка и литературы 4—10 классов. Увеличен стипендиальный фонд на 357 тыс. руб. для выплаты повышенной стипендии студентам, занимающимся по специальности «Русский язык и литература». [...]

Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів.
Київ, 1994. — С. 440—442.

Доповідна записка КДБ УРСР Першому секретареві ЦК КПУ В.В.Щербицькому про зміни в тактиці підривної діяльності зарубіжних центрів ОУН (1987 р., березня 20)

Комитетом госбезопасности УССР добыты оперативные данные о том, что в правительственных кругах США и Канады принято решение об изменении тактики подрывной деятельности зарубежных центров ОУН против СССР с тем, чтобы приспособить ее формы и методы к обстановке гласности и расширения демократии в нашей стране для инспирирования националистических выступлений в среде научной и творческой интеллигенции республики.

В этих целях спецслужбы указанных стран требуют от оуновских главарей основной акцент в акциях идеологической диверсии на данном этапе перенести на враждебную обработку интеллигенции как «носителя национального сознания». Особое внимание рекомендуется обратить на тех лиц, выступления которых за сохранение родного языка, культуры, обычаев могут преподноситься как свидетельства наличия «сил сопротивления» на Украине.

Так, Канадский институт украинских исследований подготовил для засылки в адреса «национально сознательных элементов» в республике сфальсифицированные «материалы IX съезда писателей Украины», содержащие лживые измышления о «новых фактах нарастания русификации», «засилии русских и евреев» в Союзе писателей, «открытых протестах» против якобы ведущихся «преследований неугодных литераторов».

Кроме того, действующий под контролем ЦРУ США националистический центр ЗП УГВР заметно активизировал выходы на посещающих Америку ученых республики. В процессе таких контактов его функционеры предлагают организовать встречи наших ученых с эмигрантскими «интеллектуалами», опубликовать в националистических изданиях, в первую очередь в журнале «Сучаснисть», любое сообщение. Активисты ЗП УГВР также выступают за «научный диалог», в ходе которого имеется в виду навязать дискуссию об «освобождении всех украинских политических заключенных», «прекращении преследований интеллигенции» и увеличении публикаций в республике на украинском языке. Во время контактов с советскими гражданами, в том числе влиятельными учеными и деятелями культуры, оуновцы стремятся довести до них тенденциозную информацию о т. н. «насильственной русификации» в республике с тем, чтобы в условиях гласности подтолкнуть отдельных из них к открытым «выступлениям протеста», которые, по мнению главарей ЗП УГВР, способствовали бы росту националистических настроений политически незрелых элементов.

В целях противодействия замышляемым противником акциям Комитетом госбезопасности республики отработаны задания закордонным источникам по своевременной добыче упреждающих данных о конкретных устремлениях оуновцев в среду творческой и научной интеллигенции. Од-

новременно усилена работа по контролю за оперативной обстановкой в указанной среде в целях срыва и пресечения враждебных действий, планируемых зарубежными центрами ОУН.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Київ, 2011. — С. 19—20.

З виступу М.С.Горбачова про сутність «перебудови» (1987 р., листопада 2)

Товариші! До висновку про необхідність перебудови нас привели пекучі й невідкладні потреби. Але чим глибше ми вникали в наші проблеми, осягали їх зміст, тим ясніше ставало, що перебудова має і ширший суспільно-політичний та історичний контекст.

Перебудова — не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації і методів роботи, які зжили себе. Це надання соціалізмові найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспільства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку й етапи [...]

Ми маємо всі підстави подивитися на перебудову як на певний історичний етап у поступальному прогресі нашого суспільства. І відповідаючи на ленінське питання «від чого до чого» ми переходимо, треба сказати цілком ясно: нам необхідно надати соціалізмові нової якості, як кажуть, другого дихання, а для цього здійснити глибоке оновлення всіх сторін життя суспільства — як матеріальної, так і духовної, якнайповніше розкрити гуманістичний характер нашого ладу.

Мета перебудови — теоретично і практично повністю відновити ленінську концепцію соціалізму, в якій незаперечний пріоритет — за людиною праці з її ідеалами, інтересами, за гуманістичними цінностями в економіці, соціальних і політичних відносинах, культурі.

Наша надія на революційне очищення і відродження полягає в тому, щоб розкрити величезні соціальні ресурси соціалізму через активізацію особи, людського фактора. В результаті перебудови соціалізм може і повинен повною мірою реалізувати свої можливості як лад реального гуманізму, що служить людині і підносить її. Це суспільство для людей — для розквіту їх творчої праці, благополуччя, здоров'я, фізичного та духовного розвитку, суспільство, де людина відчуває себе повноправним господарем і на ділі є ним.

Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа.

Продовжуючи справу Жовтня, перебудова висунула як найперше завдання — дальше поглиблення і розвиток соціалістичної демократії. Демократизація суспільства — душа перебудови, і від того, як вона піде, залежать і успіх самої перебудови, і, можна без перебільшення сказати, майбутнє

соціалізму в цілому. Це найміцніша гарантія перетворень у політиці й економіці, яка виключає будь-який рух назад.

Перетворення, які відбуваються в країні тепер, — мабуть, найбільший після Жовтня крок по шляху розвитку соціалістичного демократизму.

Перебудовуючи нашу економічну й політичну систему, ми зобов'язані створити, по-перше, надійний і гнучкий механізм реального залучення всіх трудящих до вирішення державних і громадських справ. По-друге, на практиці навчити людей жити в умовах демократії, що поглиблюється, розширювати і зміцнювати права людини, ростити сучасну політичну культуру мас. Інакше кажучи — вчити й вчитися демократії [...]

Товариші! Міцна основа для прискореного просування вперед на всіх напрямах може бути створена лише на базі докорінних змін в економіці. Та й сама перебудова набере повної сили тільки тоді, коли вона глибоко сколихне народне господарство. А це у свою чергу упирається в глибокі перетворення господарського механізму, всієї системи управління економікою. Мета початої в країні радикальної економічної реформи — в найближчі два-три роки забезпечити перехід від надмірно централізованої, командної системи управління до демократичної, основаної переважно на економічних методах, на оптимальному поєднанні централізму і самоврядування. Вона передбачає різке розширення самостійності об'єднань і підприємств, переведення їх на повний госпрозрахунок і самофінансування, надання трудовим колективам всіх необхідних для цього прав.

Економічна реформа — це вже не тільки плани і наміри і тим більше не абстрактні теоретичні міркування. Вона міцно і глибоко входить у життя. Сьогодні значна кількість об'єднань і підприємств промисловості, будівництва, транспорту, сільського господарства працюють на засадах самофінансування й самоокупності. З початку наступного року на цих умовах працюватимуть підприємства, які випускають 60 процентів промислової продукції. Набере чинності Закон про державне підприємство (об'єднання).

Усе це вже позначається на практиці господарювання. В колективах помітно зростає інтерес до фінансово-економічних результатів роботи. Починають по-справжньому рахувати затрати і результати, економити у великому і малому, знаходити найбільш ефективне розв'язання проблем. Сьогодні ще раз ми повинні твердо сказати — ніяких відступів від прийнятих принципів економічної реформи партія не допустить. Усі намічені перетворення повинні бути й будуть повністю здійснені.

Горбачов М.С. Жовтень і перебудова:
революція продовжується. 1917—1987.
Київ, 1987. — С. 30—34.

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР Першому секретареві ЦК КПУ В.В.Щербицькому про задуми кримськотатарських націоналістів (1988 р., листопада 21)

В последнее время под руководством партийных органов заинтересованными ведомствами осуществлен комплекс мероприятий предупредительно-профилактического и административно-правового характера, что спо-

собствовало снижению антиобщественной активности крымско-татарских автономистов [...]

Обеспокоенные спадом активности «движения» в Крыму члены возглавляемой ранее неоднократно судимым Джемилевым М. (Узбекистан) т. н. «Всесоюзной центральной инициативной группы» 8 ноября с. г. с соблюдением мер предосторожности провели в частном доме с. Новокленово Белогорского района Крымской области т. н. «встречу представителей инициативных групп», в которой приняло участие около 80 человек из Узбекистана, Краснодарского края, Крымской, Херсонской и Запорожской областей.

Основной целью встречи являлась выработка тактики и путей активизации решения «проблемы крымских татар». Обсуждалась необходимость создания для этого новой формы общественного самодеятельного объединения среди проживающих в стране крымских татар — «Организации национального возрождения» («ОНВ»), призванной установить широкие контакты с другими функционирующими неформальными объединениями. [...]

Сборище автономистов завершилось принятием «итогового заявления», в котором декларируется необходимость создания «Организации национального возрождения» и действующих в ее рамках различных «культурно-политических, профсоюзных, религиозных объединений крымских татар».

За основу устава «ОНВ» решено принять его проект, разработанный «крымской инициативной группой», предусматривающий организованное возвращение крымских татар и восстановление автономии, их расселение «в местах исторического проживания», возрождение «культурных и духовных ценностей крымско-татарского народа». В то же время через имеющиеся возможности в проект устава удалось включить принципиальное положение о том, что создаваемая «ОНВ» должна строить свою работу на основе соблюдения законодательства и сотрудничества с органами государственной власти, развития патриотической инициативы граждан крымско-татарской национальности при всестороннем и объективном учете специфики сложившейся в Крыму экономической, демографической обстановки.

В «итоговом заявлении» в качестве целей крымско-татарского движения поставлены вопросы: организованного возвращения в Крым «в места исторического проживания» и в сжатые сроки; восстановления автономии; опубликования полных текстов и одновременной отмены законодательных актов и ведомственных инструкций, ограничивающих права крымских татар и предание суду их инициаторов и составителей; возвращения крымским татарам имущества, полной компенсации материального и морального ущерба; отмены приговоров и решений по уголовным, административным и персональным партийным делам, по которым лица крымско-татарской национальности наказывались «за участие в национальном движении своего народа», реабилитации таких лиц и возмещения нанесенного ущерба. [...]

Следует отметить, что предпринимаемые попытки крымских татар наладить контакты с действующими в республике самодеятельными объеди-

нениями негативной направленности находят со стороны некоторых из них («УХС» — Львов, «УДС» — Киев) поддержку, в т. ч. в требованиях признания за «татарским народом прав на автономию и организованное возвращение в Крым».

В последнее время крымско-татарская проблема дискутируется отдельными представителями творческой интеллигенции в рамках обсуждения вопроса совершенствования межнациональных отношений в республике. [...]

В то же время прогнозирование обстановки показывает, что лидеры «движения» в своей подстрекательской деятельности, спекулируя на исторических, «культурнических» факторах, все же и впредь основной упор будут делать на удовлетворении их требований о восстановлении автономии и организованном переселении в Крымскую область. Их активность в этом направлении в нынешних условиях будет нарастать. [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Київ, 2011. — С. 216—219.

З доповіді М.С.Горбачова на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 11-го скликання «До повновладдя Рад і створення соціалістичної правової держави» (1988 р., листопада 29)

Товарищи! Не будет преувеличением сказать, что проект Закона о выборах народных депутатов СССР, выносимый на ваше рассмотрение, представляет собой в полном смысле слова радикальное обновление нашей избирательной системы.

И новый закон, и вся нынешняя атмосфера политической жизни в стране гарантируют реальное осуществление тех норм, которые официально провозглашались и до сих пор, но зачастую не соблюдались на практике.

Самая важная особенность нового избирательного закона в том, что он предусматривает выборы в одномандатных избирательных округах, где будут выдвигаться несколько кандидатов. Таким образом, открывается возможность действительного выбора. Как эта возможность будет использована, чтобы сформировать полноценный депутатский корпус, способный управлять страной в условиях перестройки, — вот в чем сейчас вопрос первостепенной важности.

Нам надо максимально использовать имеющиеся возможности для того, чтобы каждый избиратель мог познакомиться с кандидатами. На собрания, как ни старайся, всех не соберешь. Здесь большую роль могут сыграть радио, телевидение, печать. Ведь что может быть нагляднее, чем публичные дебаты, в ходе которых кандидаты отвечают на задаваемые им вопросы, знакомят со своими взглядами, если хотите, показывают, кто чего стоит.

Многие участники обсуждения высказались за поправку, согласно которой выборы могут состояться только при условии, если выдвинуто не менее двух кандидатов. Были, однако, и тоже немалочисленные, высказы-

вания за то, чтобы не ограничивать права избирателей самим решать вопрос о количестве кандидатов. С учетом этого в проект закона внесено уточнение: в избирательный бюллетень может быть включено любое число кандидатов.

Понятно, что при этом могут возникнуть и осложнения. Каждый коллектив будет стремиться продвигать своих представителей, и если не предусмотреть регулирования этого процесса, то вместо сознательного выбора, мы рискуем получить неразбериху. Поэтому в проекте предусмотрено предварительное обсуждение кандидатур на окружном предвыборном собрании, которое наделяется правом представлять кандидатов для регистрации в соответствующую избирательную комиссию. Без такого звена избирательной системы нам, очевидно, не обойтись.

Наибольший разброс во мнениях вызвало записанное в проекте, в соответствии с решениями XIX конференции, положение о выборах одной трети народных депутатов СССР от общественных организаций. Одни восприняли это с горячим одобрением, у других возникли сомнения, а третьи даже увидели здесь отступление от общедемократических начал избирательной системы.

Вопрос этот принципиальный. Речь идет о крупном нововведении в нашей политической жизни, и очень важно, чтобы шли мы на него сознательно, с высокой степенью общественного согласия. Остановлюсь поэтому на нем подробнее.

Необходимо учитывать, что представительство общественных организаций в органах власти неразрывно связано с возрождением в новых условиях ленинских традиций советской системы. В чем была главная особенность этой системы, отличающая ее от всех прежних форм организации государственной власти? В прямой и притом постоянной связи с трудящимися. Советы и их съезды работали как широкие народные собрания, а не как органы, которые вершат дела от имени народа.

К сожалению, эта черта была во многом утрачена. Теперь положение радикально меняется благодаря, с одной стороны, восстановлению подлинно демократического характера выбором по территориальным и национально-территориальным округам, а с другой — дополнению их выборами от общественных организаций.

Что дает эта последняя мера?

Во-первых, трудящиеся в лице их общественных организаций получают еще один канал прямого воздействия на деятельность государственной власти. Иначе говоря, в новых условиях и новым путем восстанавливается в правах уникальная черта советской системы.

Во-вторых, предлагаемое нововведение не отменяет традиционных демократических форм, которые уже укоренились в наших условиях, а существенно их обогащает. Представительство общественных организаций открывает как бы еще один канал народовластия наряду с представительством территориальных и национальных общин. Создается возможность более полно учесть конкретные интересы, чаяния и запросы всех классов и социальных слоев нашего общества. Если хотите, это — социалистический плюрализм мнений в действии.

Наконец, в-третьих, новый порядок призван оказать благотворное влияние и на сами общественные организации как звенья советской политической системы, способствовать преодолению пассивности в их работе. Ведь получая право на представительство в органах власти, каждая из них должна будет четко выразить интересы объединенных ею людей, свою политическую платформу.

Обсуждение этой платформы и внутри организации, и во всем обществе позволит выявить недостатки и консолидировать ряды, в ходе избирательной кампании выдвинутся новые кадры, повысится активность рядовых членов.

Словом, можно ожидать, что следствием этого будет приток свежих сил в Советы и в сами общественные организации.

Горбачев М.С. К полновластию Советов
и созданию социалистического правового государства.
Москва, 1988. — С. 27—30.

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР Першому секретареві ЦК КПУ В.В.Щербицькому про спекуляції навколо української національної символіки (1988 р., грудня 19)

В последнее время среди определенной части творческой интеллигенции и студенческой молодежи республики активно ведутся разговоры о возрождении использованной в прошлом национальной символики — трезуба и желто-голубого флага. При этом делаются попытки доказать, что указанные символы нельзя расценивать как националистические, поскольку они были известны со времен Киевской Руси. Одновременно высказываются суждения о возможности, по примеру республик Советской Прибалтики, их официального признания в конституционном порядке в качестве государственных символов Украинской ССР.

Наиболее активно выступают за положительное решение этого вопроса националистически настроенные лидеры т. н. «Украинского хельсинкского союза», «Украинского культурологического клуба» и «Украинского демократического союза» — Черновол, Горынь, Шевченко, Набока, Бытченко и другие. По их поручению один из активистов «УХС» Шевченко В. (г. Киев) подготовил т. н. «историческую справку», подтверждающую древнерусское происхождение «украинского национального герба и флага».

Этот документ впоследствии был принят в качестве резолюции «учредительного собрания киевского филиала “УХС”», а затем передан за границу и используется «Радио Свобода» в подстрекательской пропаганде. «Историческая справка» также распространяется «пресс-службой» «УХС» и студенческим самостоятельным объединением «Громада» (Киев).

Вопросы «национальной символики» стали чаще подниматься в ходе собраний различных общественных объединений, в которых, как правило, участвуют литераторы и другие творческие работники. [...]

Вместе с тем трезуб и желто-голубой флаг широко известны как буржуазно-националистические символы периода петлюровской «Централь-

ной Рады», а в дальнейшем, вплоть до настоящего времени, они используются зарубежными оуновскими центрами и националистами различного толка в качестве символов борьбы за «самостийну Украину».

Подтверждением этому являются участившиеся в текущем году факты вывешивания националистическими элементами желто-голубых флагов в Хмельницкой, Ровенской, Киевской, Ивано-Франковской, Черновицкой и Львовской областях. Такие же полотнища «как символ права Украины на суверенитет» подготовили и намеревались поднять 10 декабря с. г. в день 40-летия принятия ООН «Всеобщей декларации прав человека» организаторы провокационных митингов в гг. Киеве и Львове. [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. ХХ ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України.
Київ, 2011. — С. 248—250.

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР Першому секретареві ЦК КПУ В.В.Щербицькому про характер оперативної ситуації в м. Чернівцях у зв'язку зі спалахом захворюваності серед дітей (1988 р., грудня 22)

Анализ поступающей информации свидетельствует о том, что обстановка в г. Черновцы в связи со вспышкой заболеваний детей с явлениями алопеции стабилизируется медленно. Сравнительно спокойное реагирование населения на эпизодические случаи заболеваний в первой половине октября с. г. по мере их увеличения сопровождалось ростом беспокойства и ухудшением общего настроения населения, вплоть до открытых проявлений, которые имели место на самочинных митингах 25—26 ноября с. г. Участвовавшие в этих сборищах хулиганствующие элементы, главным образом из числа неорганизованной молодежи, совершали антиобщественные экстремистские действия, которые большинство населения города осудило и не поддержало их инспираторов.

Такое негативное развитие событий вызывалось тем, что, несмотря на число увеличения заболеваний, имеющихся упущений в социальной и экологической сферах, до приезда правительственной комиссии (10 ноября 1988 г.) население не получало достаточно полной и объективной информации о проводимой работе по выяснению причин заболевания, состоянии заболевших, методах профилактики. [...]

К настоящему времени возрастает число попыток к созданию различных «инициативных групп» и «комитетов» для получения «достоверной информации» об экологической обстановке в городе, истинных причинах заболевания детей. Так, 18 декабря с. г. в г. Черновцах состоялось учредительное собрание преподавателей госуниверситета, медицинского и других вузов города, представителей научно-технической интеллигенции и студенческой молодежи (около 100 чел.), на котором образовано самодеятельное объединение экологической направленности «Зелений рух Радянської Буковини» [...]

Наряду с этим продолжается направление в партийные и советские органы коллективных писем с требованиями об эвакуации детей, улучшении снабжения населения продовольствием, а также приглашении зарубежных специалистов для участия в расследовании причин заболевания. Вышеуказанные обстоятельства способствовали возникновению целого ряда других негативних явлений среди населения области. [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України.
Київ, 2011. — С. 250—253.

Резолюція УАНТеІ з приводу екологічного становища в Україні (1989 р., січень)

Чорнобильська трагедія привернула увагу широких кіл громадськості України до екологічних проблем республіки, до стану її вод, землі та атмосфери. І ми раптом усвідомили собі, що живемо в гігантській душогубці, адже на території республіки, яка складає заледве 2,7% від всієї площі СРСР, сконцентрована 1/4 всієї потужної промисловості країни. Причому, найбільш небезпечних для природи її галузей: хімічної, металургічної, атомно-енергетичної. Це є наслідком не тільки значних природних ресурсів України, зокрема багатих її покладів корисних копалин. Але й відсутністю справжнього господаря на власній землі.

Уряд республіки, який мав би регулювати і визначати напрямок розвитку і структуру промисловості України з врахуванням її шкідливих впливів на природу, виявився неспроможним протистояти диктату центральних міністерств і відомств, які нібито в загальносоюзних цілях під захистом Центрального уряду планували розвиток підпорядкованих їм галузей промисловості чисто в своїх вузьких інтересах без огляду на небезпеку, яку вони створюють своєю варварською діяльністю. Екологічні проблеми України для мешканців Москви є далекими і незрозумілими, тому ми самі повинні підняти свій голос на захист власного здоров'я і самого життя.

Екологічна катастрофа загрожує всім мешканцям України незалежно від їх національності, соціального статусу, рівня освіти і культури і тому справа захисту навколишнього середовища від шкідливого впливу людської діяльності повинна об'єднати зусилля всього населення республіки в боротьбі за справжню суверенність України, в політичній структурі СРСР. [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України.
Київ, 2011. — С. 270—271.

Уривок з відкритого листа Голові Президії Верховної Ради СРСР Генеральному секретарю КПРС М.С.Горбачову, що поширювався в середовищі харківського студентства (1989 р., січень)

Мы обеспокоены судьбой перестройки и тем направлением, которое получает реформа политической системы нашей страны.

Мы крайне разочарованы проектами законов об изменениях и дополнениях Конституции СССР и о выборах народных депутатов.

Мы твердо убеждены, что предлагаемые законопроекты ведут не к достижению подлинного народовластия, а к сохранению и укреплению партократии, чудовищно деформировавшей социалистический строй и принесшей неисчислимые бедствия нашему народу.

Повинуясь своему гражданскому и патриотическому долгу, мы заявляем, что народ и только народ имеет неотъемлемое право выбирать руководящую и направляющую силу советского общества.

В основе политической системы страны должны быть постоянная возможность реального выбора из нескольких альтернативных вариантов и путей развития, а это значит, что навязанная в годы застоя антидемократическая статья 6 Основного закона должна быть изложена в новой редакции, закрепляющей в качестве одной из основ политической системы многопартийность и конструктивно действующую демократическую оппозицию как необходимые условия динамичного развития общества, гарантирующие необратимость перестройки. [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Київ, 2011. — С. 263—265.

З відозви Народного руху України до всіх громадян Української РСР (1989 р., не пізніше січня 28)

[...] Реформа політичної системи радянського суспільства — справа кожного громадянина. Якщо політична система залишиться непорушною, без змін, — зазначив на XIX партконференції М.С.Горбачов, — то ми не впораємося із завданнями перебудови.

Але сама собою ця система не зміниться, її повинні зламати ми, рядові громадяни нашої великої країни. Саме для цього об'єднуються мільйони людей в різних республіках у Народні фронти, інші громадські угрупування. Народний Рух України за перебудову спрямований на реалізацію ленінської концепції соціалізму, на викорінення з повсякденного буття сталінізму та брежнєвщини. Ніяких інших цілей, окрім блага народу, у нас немає.

Перебудова не тільки соціально-економічна, але й морально-громадська революція. Комуністична партія знайшла в своїх рядах здорові сили, які очолили її. Наше спільне завдання: рішуче оновлювати радянське су-

спільство. Ми повинні чітко усвідомити, що нині вирішується доля соціалізму і доля світу. Якщо нам не пощастить здолати антинародну сталінську систему управління, ми знову матимемо ГУЛАГ від Карпат до Курилів. А це — кінець соціалізму, кінець свободі. [...]

Брати і сестри! Народний Рух України за перебудову кличе до повноправного і повноцінного громадського життя! До спільної праці на благо рідного краю, на благо всіх народів нашої Вітчизни.

Наша перспективна мета — оновлення і розвиток соціалізму в ленінському уявленні, вільний розвиток всіх націй і народностей, які живуть на Україні, процвітання України, «між вільними вільної, між рівними рівної», радянської держави в Союзі рівноправних соціалістичних держав, «республік-сестер».

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали.
До 20-ї річниці створення Народного Руху України.
Київ, 2009. — С. 19—23.

Рішення семінару ректорів вищих навчальних закладів УРСР стосовно доцільності створення Народного руху України (1989 р., лютого 13)

Учасники семінару ректорів вузів республіки, ознайомившись з проектом Програми Народного Руху України за перебудову, підготовленого ініціативною групою Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР, вважають своїм громадянським обов'язком в цей відповідальний для долі країни час висловити свою стурбованість з цього приводу.

Насамперед необхідно однозначно зауважити, що з часу після історичного квітня 1985 року КПРС вироблена широка всебічна програма революційної перебудови соціально-економічної, політичної і духовної сфери соціалістичного суспільства, в тому числі в нашій республіці. Поворотним в підходах партії до суспільних процесів є те, що в центрі всіх планів та звернень поставлена людина, забезпечення її інтересів.

Трудові колективи розгорнули роботу по втіленню в практичні діла масштабних планів перебудови. Відбуваються позитивні зміни і в діяльності вищої і середньої спеціальної школи.

Звичайно, перебудова йде не завжди тими темпами, як того вимагає час, зустрічає на своєму шляху адміністративно-бюрократичні перепони, намагання окремих осіб свідомо гальмувати процеси перебудови. Тому накреслена партією програма перебудови настійно вимагає сьогодні об'єднання зусиль всього народу. Що ж стосовно проекту програми «Руху», то вона навпаки не націлена на консолідацію трудових колективів, громадських організацій. Через весь проект програми проводиться думка, що «Рух» претендує на якесь особливе місце в керівництві процесами перебудови. По суті проект програми орієнтує на фетишизацію цього громадського об'єднання. [...]

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали.
До 20-ї річниці створення Народного Руху України.
Київ, 2009. — С. 43—44.

З листа Першого секретаря ЦК Компартії України В.В.Щербицького ЦК КПРС про протидію негативним тенденціям у роботі самодіяльних громадських об'єднань в Україні (1989 р., лютого 17)

[...] Партийные комитеты республики сориентированы на поиск и поддержку в каждом общественно-политическом движении конструктивного начала, всего того, что служит перестройке. Одновременно ведется бескомпромиссная борьба с теми, кто пытается создать политические организации экстремистского, антинародного, пронационалистического толка.

Особое внимание, с учетом остроты проблемы, уделяется решению вопросов в сфере межнациональных отношений, которые чаще всего используются антисоциалистическими элементами. С этой целью разработана конкретная программа действий по гармонизации межнациональных отношений, развитию национально-русского двуязычия, расширению сферы употребления украинского языка. Приняты документы, в которых определены сроки и ответственные за реализацию тех или иных мер. В процессе подготовки принятого в январе т. г. постановления ЦК Компартии Украины по этим вопросам был обобщен опыт деятельности партийных организаций республики, учтены предложения, высказанные партийными и советскими органами, трудовыми коллективами, научной и творческой интеллигенцией, представителями общественности, в том числе самодеятельных объединений. Документы положительно восприняты общественностью республики. [...]

Под постоянным контролем ЦК Компартии Украины держит те самодеятельные объединения, которые пытаются придать своей деятельности политическую направленность, идущую вразрез с интернационалистической идеологией, принципами социализма, занимают антиперестроечные позиции. Среди них так называемые Украинский хельсинский союз (УХС), Украинский демократический союз (УДС), Украинский культурологический клуб (УКК), некоторые другие. Эти немногочисленные группки насчитывают по несколько десятков, как правило, одних и тех же лиц. Они устанавливают связи с соответствующими формированиями в других республиках, пытаются проникнуть в трудовые коллективы, создать организационные структуры.

Чтобы не допустить расширения их влияния, партийные комитеты применяют различные формы работы. Среди них — анализ «программ», «воззваний», «уставов» и разъяснение людям вредности, опасности подобных позиций, их антисоциалистической направленности, несоответствия законам и Конституциям СССР и УССР.

Ведется оперативный анализ деятельности экстремистских объединений, индивидуальная работа с их лидерами.

Эффективно, мы считаем, была проведена работа по разоблачению целей УХС, УДС, УКК. Были внимательно проанализированы програм-

мные документы этих объединений. Результаты анализа стали достоянием идеологического актива, трудящихся. Подготовлены и направлены в партийные комитеты республики ориентировки, опубликован ряд статей, вышли в эфир специальные теле- и радиопередачи.

Предвидя возможности возникновения на Украине объединений типа известных «народных фронтов», ЦК Компартии Украины внимательно анализировал тенденции в общественной жизни республики, предпринимал упреждающие меры.

Проведена открытая дискуссия, в которой приняли участие члены ЦК. Телевидение, радио оперативно подготовили специальные передачи о состоявшемся собрании писателей, было опубликовано несколько статей с анализом обсуждавшихся на нем документов так называемого Народного движения Украины за перестройку (НДУ). Население республики смогло убедиться в истинных целях этой группы, увидеть расхождение подготовленных ею проектов документов с Конституцией СССР и Конституцией УССР, решениями XIX Всесоюзной партийной конференции. [...]

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали.
До 20-ї річниці створення Народного Руху України.
Київ, 2009. — С. 44—47.

Із статуту Товариства української мови імені Тараса Шевченка (1989 р., квітень)

1.1. Товариство української мови імені Тараса Шевченка — добровільна громадська організація. [...]

2.1. Діяльність товариства спрямована на утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя УРСР, всебічний її розвиток, охорону її чистоти й самобутності.

2.2. Товариство виступає за:

а) надання українській мові статусу державної мови в Українській РСР, за фактичне його утвердження й дотримання в усіх ділянках суспільного життя;

б) вільне здійснення прав рідної мови всіма національностями в Українській РСР;

в) створення сприятливих умов для національно-культурного розвитку національного населення в інших республіках Союзу РСР;

г) піднесення авторитету та значення української мови й української національної культури в країнах розселення українців.

2.3. Товариство виступає за демократизм у мовній політиці. Визнаючи російську мову як мову міжнаціонального спілкування в Союзі РСР, Товариство виступає за утвердження української мови як мови міжнаціонального спілкування в Українській РСР.

2.4. Для здійснення статутних цілей Товариство:

а) залучає широку громадськість до роботи в популяризації й поширенні української мови серед населення Української РСР, Союзу РСР і зарубіжних країн;

б) організовує лекції, диспути з питань розвитку української мови та літератури;

в) сприяє передплаті й поширенню української преси та книги серед населення УРСР, СРСР та зарубіжних країн;

г) бере активну участь в організації та проведенні свят української мови;

д) сприяє відродженню й розвитку культурних традицій українського народу;

е) сприяє вивченню історії, сучасного стану та перспектив функціонування української мови;

є) допомагає в опрацюванні української наукової, технічної та ділової термінології;

ж) сприяє розвиткові художнього та науково-технічного перекладу. [...]

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність:
Документи і матеріали: У 2 ч. Ч. 2.
Київ, 1997. — С. 512—513.

Доповідна записка Прокуратури УРСР, КДБ УРСР, Міністерства внутрішніх справ УРСР, Міністерства юстиції УРСР до Президії Верховної Ради УРСР щодо пропозицій протидії створенню Народного руху України за перебудову (1989 р., квітня 22)

Происходящие в республике общественно-политические процессы позволяют сделать вывод о том, что в демократическом движении в последнее время активизировалась деятельность различных социальных групп населения вокруг создания Народного движения Украины за перестройку. Особенно заметное оживление отмечается после опубликования проекта его программы. Кроме этого сформировались и функционируют другие самодеятельные общественные объединения, которые также разделяют идею создания названного движения. [...]

Подобные инициативы не всегда контролируемы и управляемы, могут быть легко использованы отдельными лицами в интересах своих экстремистских устремлений и, следовательно, во вред перестройке и демократии. Тем более, что платформой обсуждения и создания движения является опубликованный проект программы, многие положения которого не только не конструктивны, но противозаконны, поскольку противоречат Конституции СССР и Конституции УССР, а в ряде случаев прямо направлены на ущемление прав и свобод советских людей.

Вопреки Конституции СССР, закрепившей роль КПСС как руководящей и направляющей силы советского общества, проект создает предпосылки для превращения движения в силу, альтернативную партии, намерен распространить его влияние на сферы государственной и общественной жизни, тем самым фактически контролировать все элементы полити-

ческой системы советского общества, не будучи подконтрольным никому. Противоречит Закону и Положение об исключительной собственности республики на землю, воды, полезные ископаемые, энергоресурсы, предприятия, коммуникации, так как, согласно Конституции СССР, это является достоянием всего народа. Таким образом, проект посягает на экономическую систему советского социалистического общества, игнорирует то обстоятельство, что в создание и развитие хозяйственного комплекса республики вложены труд и средства других союзных республик, всего государства.

Нельзя не обратить внимания и на программное заявление проекта о том, что движение будет организовывать кампании по отзыву депутатов, которые скомпрометировали себя. [...]

Информируя об изложенном, считали бы необходимым сложившуюся ситуацию вокруг создания народного движения Украины за перестройку рассмотреть в Президиуме Верховного Совета УССР и определить меры к повышению роли и влияния в этом деле местных Советов народных депутатов [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України.
Київ, 2011. — С. 355—357.

Із статуту Міжнародної асоціації україністів (1989 р., травня 31—червня 1)

I. Загальні засади і завдання

1. Міжнародна асоціація україністів є організацією науковців і діячів культури, яка має своєю метою сприяти українським студіям у різних країнах світу, обмінові інформацією щодо джерельної бази і наукових досліджень, їх координації, науковій підготовці дослідників різних сторін української культури в її зв'язках з культурами інших народів, поширенню знань про українську культуру в світі.

2. Асоціація заснована за ініціативою вчених різних країн, які працюють в галузі гуманітарних і суспільних наук, що мають своїм об'єктом історію і культуру України. Вона складається з рівноправних національних осередків і в своїй діяльності спирається на науковий потенціал Академії наук УРСР і інших наукових україністичних центрів світу, працює у межах, визначених цим статутом, і підтримує наукові контакти з Міжнародним комітетом славістів, Міжнародною організацією для дослідження та поширення слов'янських культур та іншими міжнародними науковими організаціями.

II. Організаційні основи і склад

3.0. Організаційною основою Асоціації є національні або регіональні асоціації дослідників української культури, які будують свою діяльність на визнанні статуту МАУ. Національні або регіональні асоціації можуть кооперувати свою роботу з відповідними національними комітетами славістів, МОДПСК та іншими міжнародними науковими організаціями.

3.1. Національні й регіональні асоціації приймаються до Міжнародної асоціації україністів Міжнародним комітетом україністів і затверджуються на Міжнародних конгресах україністів.

3.2. Членами національних і регіональних асоціацій можуть бути наукові працівники, викладачі гуманітарних і суспільних наук, інші творчі працівники, що мають наукові дослідження в галузі україністики або сприяють розвиткові українознавства. Члени національних і регіональних асоціацій є членами МАУ.

3.3. Почесними членами Асоціації Міжнародний комітет україністів рекомендує для обрання науковим конгресом учених, діячів культури й інших осіб, які мають визначні заслуги перед україністикою.

3.4. Члени Асоціації сплачують внески в розмірах, які встановлюються Міжнародним комітетом україністів.

III. Керівні органи МАУ, їх структура

4.0. Керівними органами МАУ є Міжнародний комітет україністів і Ревізійна Комісія.

4.1. Керівні органи Асоціації обираються на наукових конгресах делегатами національних і регіональних асоціацій, представлених однаковою кількістю, на час між науковими конгресами.

4.2. Міжнародний комітет україністів у своїй діяльності керується статутом Міжнародної асоціації україністів і постановами наукових україністичних конгресів, які скликаються в міру потреби, але не рідше, як раз у три роки.

4.3. У ході роботи міжнародних конгресів україністів, які є найвищим органом МАУ, розглядаються:

— проблемні питання українознавства як головна мета діяльності МАУ;

— координація планів міжнародних проектів;

— едиційна й бібліографічна робота з україністики;

— питання популяризації української мови й культури;

— організаційні питання;

— звіти Міжнародного комітету україністів і Ревізійної Комісії [...]

4.5. Міжнародний комітет україністів здійснює таку роботу:

— розглядає прохання національних і регіонних асоціацій про прийняття їх до МАУ;

— планує і готує проведення чергових міжнародних наукових конгресів, затверджує їх програми;

— координує роботу національних і регіональних асоціацій україністів і сприяє здійсненню міжнародних проектів, сприяє викладанню української мови і культури в вищих навчальних закладах за межами УРСР;

— сприяє обмінові науковою літературою між національними і регіональними асоціаціями україністів;

— ставить своїм завданням організацію міжнародної школи україністів в УРСР;

— рекомендує для обрання почесних членів Асоціації;

— видає інформаційний бюлетень МАУ;

— видає міжнародний українознавчий журнал українською мовою. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 515—517.

Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області про заходи протидії діяльності українських демократичних об'єднань у шахтарських колективах у м. Червонограді (1989 р., серпня 1)

В связи с серьезным осложнением в июле с. г. обстановки на объектах угольной промышленности страны, Управлением КГБ УССР по Львовской области были приняты дополнительные меры по обеспечению надежного контроля за развитием событий на Червоноградской группе шахт, своевременному получению достоверной информации о заслуживающих чекистского внимания процессах в трудовых коллективах.

Анализ поступивших в УКГБ материалов показал, что забастовка проводилась отчасти в знак солидарности с горняками Кузбасса и Донбасса, а в качестве основных выдвигались требования об увеличении заработной платы, предоставлении действительной хозяйственной самостоятельности шахтам, сокращения административно-управленческого аппарата, коренном улучшении условий и охраны труда, решений социальных и экологических проблем. Забастовка привлекла внимание различных неформальных групп и объединений, в особенности УХС, НДУ, комитета защиты УКЦ, которые через своих экстремистски настроенных сторонников стремились привнести политическое содержание в пакет выдвигающихся шахтерами требований.

В результате оперативных скоординированных действий партийных, советских, хозяйственных и правоохранительных органов пресечены попытки такого рода лиц придать забастовке политически вредную направленность. [...]

По нашему мнению, установившиеся деловые отношения со стачечным, а в настоящее время постоянно действующим рабочим комитетом, целесообразно развивать в интересах привлечения данного комитета и руководимых им рабочих дружин к мероприятиям по предупреждению и локализации политически нежелательных проявлений в трудовых коллективах.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. ХХ ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України.
Київ, 2011. — С. 409—410.

Рішення колегії КДБ УРСР про особливості громадсько-політичної, оперативної ситуації і завдання органів КДБ республіки в сучасних умовах (1989 р., серпня 18)

Обсудив вопрос об особенностях общественно-политической и оперативной обстановки и задачах органов КГБ республики в современных условиях, Коллегия отмечает, что сложившаяся ситуация характеризуется как сложная, напряженная и требует принятия неотложных мер по недопущению выхода ее из-под контроля, использования антисоциалистическими элементами во враждебных целях.

На нынешнем этапе перестройка сталкивается с живучестью старых структур и методов работы, стереотипов мышления. Обострились экономические, экологические, национальные и другие проблемы, усиливается социальная напряженность. Крайне осложнила морально-политическую обстановку в республике волна забастовок шахтеров в июле сего года, которыми были охвачены 203 из 286 имеющихся шахт с общей численностью бастующих свыше 120 тысяч человек.

В ходе забастовок проявился дефицит доверия к партийным, советским и хозяйственным работникам, отмечались попытки экстремистов противопоставить партию Советам. Стачечные комитеты нередко претендовали на всю полноту власти на предприятии, в городе, районе. Имели место попытки бастующих предъявить наряду с экономическими требования политического характера, взять под контроль средства массовой информации. Положение усугубилось потенциальной опасностью возникновения забастовок на транспорте, в металлургической, химической и других отраслях, где, как и в угольной промышленности, запущена социально-бытовая сфера, люди не удовлетворены условиями, организацией труда и его оплатой, ухудшением экологической обстановки, не желают мириться с существующей системой подавления личности административно-бюрократическим аппаратом, с социальной несправедливостью.

Массовые выступления шахтеров привлекли внимание разного рода экстремистов, хулиганствующих элементов, которые пытались повернуть их в деструктивное русло, вызвать антиобщественные проявления, беспорядки. В ряде случаев происходило смыкание с ними антисоциалистически, националистически настроенных лиц. При материальной и моральной поддержке из-за рубежа враждебные элементы усилили деятельность по созданию оппозиционных структур, развертыванию на Украине «широкого национального движения». Заметно расширение масштабов деятельности зарубежных спецслужб, эмигрантских антисоветских центров и организаций против республики, их стремление реализовать стратегию подрыва социализма изнутри путем дестабилизации внутриполитической обстановки, дискредитации руководящей роли КПСС, инспирирования сепаратистских выступлений.

Активизировались антиобщественные действия лидеров УХС, УНДП, «Комитета защиты УКЦ» и других подобных группирований. Прослежи-

ваются конкретные действия враждебных элементов, направленные на создание замаскированных националистических звеньев во многих регионах республики, на завоевание большинства мест в республиканских и местных советах и в конечном итоге — на захват политической власти на Украине с целью выхода из СССР и трансформации существующего строя. [...]

В контексте обострившейся в республике общественно-политической и оперативной обстановки Коллегией и руководством КГБ УССР, УКГБ областей осуществляются организационные и практические меры по ее локализации и нормализации [...] Чекистские органы активно включились в работу по борьбе с преступностью, особенно с такими опасными ее видами, как теневая экономика, коррупция, взяточничество и рекет, использование в корыстных целях кооперативного движения. [...]

Принятые меры позволили в основном обеспечить контроль за развитием обстановки в республике, не допустить в некоторых регионах ее осложнения, групповых антиобщественных проявлений и враждебных акций, ограничить и пресечь подрывную деятельность спецслужб противника, антисоциалистических элементов и эмиссаров антисоветских центров.

Работа органов госбезопасности УССР в экстремальных условиях, особенно в период забастовок шахтеров, привела к поиску новых форм чекистской деятельности. Прежде всего — это прямые контакты сотрудников КГБ с представителями забастовочных комитетов, активное использование доверительных и личных связей, вступление в диалог с лидерами неформальных объединений негативной направленности и другие.

Вместе с тем результативность усилий по решению задач, стоящих перед органами госбезопасности в современный период, еще не соответствует остроте общественно-политической и оперативной обстановки, а на ряде направлений не адекватна активизации подрывной деятельности противника, националистических и экстремистских элементов. [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні
кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали.
До 20-ї річниці незалежності України.
Київ, 2011. — С. 449—455.

Довідка про створення у Львові Українського християнсько-демократичного фронту (1989 р., серпень)

13 января 1989 года в г. Львове на ул. Литунова в квартире Чекальского Ярослава Игоревича, 1966 г. р. состоялся т. н. «Учредительный съезд Украинского Христианско-Демократического фронта», председателем которого впоследствии избран ранее судимый за антигосударственную деятельность житель Ивано-Франковской области Сичко Василий Петрович.

УХДФ представляет собой неформальную организацию, которая по кругу выдвигаемых перед собой политических, экономических, экологических, социальных и культурно-религиозных целей призвана по замыслу ее создателей стать партией альтернативной КП Украины.

Статут УХДФ в качестве основных целей «фронта» ставит перед собой следующее:

1. Достижение полного духовного, национального и культурного возрождения украинского народа.

2. Ликвидация несправедливости в отношениях к украинским христианам, восстановление их культовых сооружений.

3. Содействие моральному оздоровлению общества и гуманизация всех общественных отношений в соответствии с принципами христианской морали, возрождение понятий милосердия и гуманизма.

4. Содействие решению существующих на Украине проблем: политических, религиозных, национальных, экономических, социальных, экологических, правовых и пр.

Из вышеизложенного можно сделать вывод о размытости, нечеткости постановки целей «фронта».

В проекте программы УХДФ, которая вместе со Статутом «фронта» была утверждена участниками «съезда» (в количестве 13 человек) в декларативном стиле излагаются основные требующие незамедлительного решения с точки зрения авторов УХДФ проблемы. В целом «программа» представляет собой документ, в котором делается попытка оправдать необходимость легализации УКЦ, возобновления использования в качестве государственной символики существовавших в прошлом националистических организаций: желто-синего флага, т. н. «владимирского тризуба», пытаются декларировать право церкви на пропаганду религиозных мировоззрений, право неформальных в т. ч. и религиозных организаций иметь свои книжные издательства и средства массовой информации, ратуют за многопартийную систему в СССР, за проведение в масштабах республики политики национального самоограничения, за борьбу как против расизма, так и против великодержавного шовинизма, предпринимают попытки обосновать необходимость введения суда присяжных, образования независимых профсоюзов, применения забастовок в качестве средства защиты интересов рабочего класса [...]

В части программы, касающейся государственного статуса Украины, УХДФ ратует за конфедерацию, введение гражданства в республике, как формы защиты украинцев от этнического размывания, за введение национальных вооруженных сил с национальным языком общения, утверждения в качестве государственных: желто-голубого флага, тризуба — как герба, и нового гимна, текст которого не приводится, права республики на свободное дипломатическое представительство во всех странах мира, гарантий полного экономического самоуправления и права нации на самоопределение.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Київ, 2011. — С. 436—437.

Довідка про діяльність молодіжної націоналістичної організації «Пласт» за кордоном (1989 р., серпень)

«Пласт» является украинской буржуазно-националистической воспитательной организацией молодежи типа скаутов. Образован в г. Львове в 1911—1912 г.г. В настоящее время находится под идейным и организационным влиянием бандеровцев. Члены и воспитанники «Пласта» принимали активное участие в вооруженной борьбе против Советской власти на Украине во время гражданской войны в составе УСС (украинских сечевых стрельцов), КСС (киевских сечевых стрельцов) и многих подпольных контрреволюционных организаций. В период Великой Отечественной войны были военнослужащими дивизии СС «Галичина».

В 1951 году в г. Нью-Йорке состоялся первый краевой съезд «Пласта», который восстановил деятельность этой организации в эмиграции. Организации «Пласта» существуют в США, Канаде, Южной Америке, Западной Европе, Австралии.

Националистические круги украинской эмиграции считают «Пласт» важным средством воспитания украинской молодежи в духе преданности идеям национализма, подготовки резерва реакционных организаций для антисоветской борьбы. Как и множество других националистических формирований, «Пласт» рекламируется как организация, которая не подчиняется какой-либо партии, а дает молодежи «всеукраинскую основу» и задачей которой является «поддерживать национально-этническую идентичность украинской общности за пределами Украины и постоянно будоражить ее».

«Пласт» широко использует спорт (особенно его военизированные виды) как один из лучших способов заинтересованности и удержания молодежи в организации.

По данным националистической прессы, «Пласт» в составе своем имеет 7 тысяч членов. Центральным руководящим органом является — Конфедерация украинских пластовых организаций.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України.
Київ, 2011. — С. 435.

Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Херсонській області про деструктивну діяльність УХС (1989 р., вересня 4)

[...] Далеко идущие деструктивные замыслы особенно рельефно обозначились в последнее время в связи с настойчивыми попытками использовать период подготовки к выборам в республиканский и местные Советы народных депутатов для развертывания политической борьбы с целью захвата власти в республике. Все более характерными становятся вызывающие

действия экстремистов, националистические, антипартийные лозунги, политическое подстрекательство, прямые злобные нападки на партию и Советы, насаждение националистической символики, призывы к бойкотированию предстоящего празднования 50-летия воссоединения западных областей Украины с УССР и к выходу республики из состава СССР.

Так, Управлением КГБ добыты данные об основных положениях предвыборной программы одного из лидеров УХС Черновола, с которой он намерен выступить в случае выдвижения кандидатом в народные депутаты УССР. Во вступительной ее части Черновол В. подчеркивает, что опубликованный проект Закона о выборах на территории республики является антидемократическим и свидетельствует о стремлении «партийно-бюрократического аппарата во что бы то ни стало удержать власть». В этой связи, по его мнению, необходима сплоченность и решительность всех «прогрессивных» сил республики, чтобы «сломить сопротивление бюрократии и полностью демонтировать существующую общественно-политическую систему». В своей концепции устройства «вільної України» он представляет ее как федеративную народную республику, состоящую из 12 исторически сложившихся «земель» (Киевщины, Подолья, Волыни, Галичины, Буковины, Закарпатья, Гетьманщины, Слобожанщины, Запорожья, Донеччины, Таврии), в том числе и Крыма, как «независимого соседа» или республики, автономной в составе федерации.

По замыслу Черновола «земли» должны иметь свои однопалатные «земельные» парламенты, исполнительную власть и выдвигать представителей в Центральную раду республики, к компетенции которой предполагается отнести обеспечение конституционнных гарантий права на оппозицию, свободные выборы, свободу слова и печати, частную или коллективную собственность, неприкосновенность личности.

В свою «программу-минимум национального спасения Украины», разработанную на основании декларации принципов УХС, Черновол В. включил предложения: о принятии Центральной радой 12 основополагающих законов:

1. Закона о государственном суверенитете Украины, который устанавливает приоритет республиканского законодательства над союзным. Союзные законы имеют силу на территории республики только в случае ратификации их высшим органом государственной власти Украины. Этот закон провозглашает землю, воду, недра и другие природные ресурсы Украины ее национальным богатством и неделимой собственностью.

2. Закона о государственном устройстве Украины, который провозглашает ее федеративной республикой, в которую входит 12 федеральных земель, имеющих широкое политическое, экономическое и культурное самоуправление. Высший законодательный орган республики — двухпалатная Центральная рада Украины. Председатель Центральной рады избирается прямыми выборами всеми гражданами.

3. Закона об экономической самостоятельности Украины и о региональном земельном хозрасчете. Этот закон выводит экономику Украины из ведения как всесоюзных, так и республиканских министерств. Они превращаются в хозрасчетные координационные комитеты. [...]

4. Закона о собственности, который провозглашает равноправную и свободную рыночную конкуренцию частной, кооперативной, акционерной, муниципальной, земельной, республиканской собственности на орудия и способы производства. Разрешает для всех форм собственности в определенных рамках наемный труд, устанавливает гарантии недопущения концентрации производства в руках государства и отдельных объединений.

5. Закона о земле и землепользовании. Этот закон устанавливает нормы и порядок пользования землей для всех государственных, частных, кооперативных и других предприятий, учреждений и отдельных лиц. Относительно сельскохозяйственного производства закон декларирует роспуск колхозов и совхозов и организацию на их базе в соответствии с добровольным выбором производителей, а также независимых от государственных органов, различных сельскохозяйственных кооперативов или частных ферм и закрепление земли в пожизненное пользование с обязательным государственным страхованием и предоставлением кредитов, достаточных для становления хозяйств. [...]

6. Закона об охране окружающей среды, согласно которому до 2000 года предстоит поэтапно ликвидировать на Украине атомную энергетику, перепрофилировать украинскую экономику, закрыть энергоемкие и экологически опасные производства, ввести эффективный контроль и строгую экологическую ответственность, как материальную, так и уголовную.

7. Закона о статусе украинского языка как единого государственного языка и языка межнационального общения в пределах Украины. [...]

8. Закона о федеративном устройстве Украины, который даст возможность правительствам таких наиболее этнически неоднородных земель как Донбасс и Крым, наряду с признанием государственным украинского языка, вводить временно или постоянно дву- или триязычие в своих землях.

9. Закона о национальных меньшинствах Украины, гарантирующего и обеспечивающего материально национальным меньшинам республики — русским, евреям, полякам, белорусам и др. национально-культурную автономию. [...]

10. Закона о выборах, который должен гарантировать действительное общее, равное и прямое избирательное право в соответствии с принципом «один избиратель — один голос». [...]

11. Закона об общественных организациях, предусматривающего аннулирование дискриминационной статьи Конституции о руководящей роли Коммунистической партии, провозглашает равные, в т. ч. материальные, возможности участия в политической жизни для всех политических партий и других общественных организаций независимо от их идеологической платформы, кроме тех, которые призывают к насилию.

12. Закона о вероисповеданиях, восстанавливающего легальный статус Украинской автокефальной православной и Украинской католической церкви. Этим законом предполагается также полное невмешательство государства в религиозные дела, право как на атеистическую, так и религиозную пропаганду, а также свободное существование всех вероучений.

Как показывает развитие событий, в последнее время главари УХС наращивают усилия по созданию филиалов в областях республики и организационному сплочению единомышленников, действия экстремистов стано-

вятся все более вызывающими, все чаще они организуют инициативно или под прикрытием т. н. Народного движения Украины (НДУ) различного рода митинги, шествия и т. п., на которых группы экстремистов и националистически настроенных лиц с применением национальной символики — желто-голубых флагов, трезубов, лозунгов антипартийного, националистического, антиконституционного характера ведут агитацию, навязывают программные установки, декларирующие создание оппозиционных КПСС структур, развертывание «широкого национального» движения за выход Украины из состава СССР. [...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Київ, 2011. — С. 477—484.

Уривок із Програми Народного руху України про національне питання (1989 р., вересень)

1. Рух визнає одним із найважливіших завдань своєї діяльності демократичне й справедливе розв'язання проблем, що стосуються буття і розвою українського народу, забезпечення його рівноправності з іншими народами. Задоволення національних потреб білорусів, болгар, вірменів, гагаузів, греків, євреїв, караїмів, кримчаків, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів, словаків, угорців, циган та інших національностей, які проживають у республіці.

Рух вважає, що юридичними засадами національної політики в Україні мають бути право нації на самовизначення та право національно-культурної автономії для етнічних груп і національних меншин, що проживають у республіці.

2. Національне питання в Україні Рух розглядає як питання буття і розвою української нації, етнічних груп та національних меншостей, їхньої інтеграції в єдиний соціум республіки, ядром якого є народ, що дав назву своїй національній державі.

3. Зближення і взаємозбагачення націй не мають нічого спільного з їхнім примусовим «злиттям», асиміляцією, денаціоналізацією та нівеляцією.

Нації, як суб'єкти суспільного життя, творять загальноземну людську цивілізацію. Всілякі штучні, насильницькі методи інтеграції націй Рух розглядає як злочин проти людства, як зазіхання на духовне багатство та розмаїття загальнолюдської спільноти.

4. Рух розцінює стан національного буття в Україні як критичний. Нависла загроза над самим існуванням української нації та її державності. Серйозно ушкоджені всі умови національного буття українців: політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні. Під загрозою зникнення опинилась етнічна самобутність представників інших народів України. [...]

5. У національному питанні Рух виходить з того, що:

1) національний чинник є могутнім рушієм суспільного поступу, особливо в багатонаціональній країні [...]

2) Питання культурного відродження в Україні може бути успішно розв'язане лише на шляху утвердження державності українського народу. Рух обстоює право корінного народу республіки зберігати на своїй етнічній території історичний уклад життя, культуру, мову, самобутність.

Рух виступає за розвиток національної культури, мови всіх національностей, що населяють Україну. Представники всіх національних груп повинні мати реальну можливість створення культурних автономій. Їхнє право — відкривати школи з рідною мовою навчання, створювати товариства та земляцтва, мати театру, пресу, пропагувати духовні цінності свого народу. Рух домагатиметься реального здійснення такого права.

3) Рух переконаний, що справді дружніх відносин між народами можна досягти тільки на грунті взаємної поваги до культури, мови, історії, традицій кожного народу. Рух сприятиме тіснішому спілкуванню громадян республіки на основі культурного інтересу, допомагатиме представникам різних національностей прилучитись до спільного процесу творення духовних та матеріальних цінностей на терені України.

4) Рух домагатиметься децентралізації культурного життя в республіці. Питання культури України має належати виключно до компетенції республіки. Необхідно розробити (за участю Руху) проект програми цілісного розвитку української культури й винести на всенародне обговорення.

5) Рух виступає за вільну й безпосередню культурну, наукову, спортивну співпрацю з усіма країнами світу та міжнародними організаціями, висловлюється за найтісніші контакти з українцями за кордоном і розглядає таку діяльність як запоруку нерозривності українського народу та його культури. Культурні надбання зарубіжних українців є важливим елементом національної культури і мають широко використовуватися для культурного будівництва в Україні.

6) Рух вважає, що відкритість української культури, її сприйнятливість до всіх духовних здобутків людства, включення в загальносвітовий культурний процес — важлива передумова справжнього національного відродження.

7) Рух переконаний, що права національно-культурної автономії мають бути надані і українцям, які проживають за межами Республіки — на Кубані, Ставпрополлі, на Дону, в Молдові, Сибіру, Казахстані, на Далекому Сході, в Москві, Ленінграді та в інших містах і регіонах. Забезпечення їхніх духовних потреб повинно стати державною турботою уряду республіки, її громадських, творчих організацій, спілок, а також союзних інституцій та урядів інших республік.

8) Рух сприятиме відродженню справді наукової історії України, історії її освіти, культури та науки, реальному поновленню усної народної творчості (в усіх її різновидах), обрядів та звичаїв, народної педагогіки та медицини, агрономії і садівництва. Культурна політика мусить бути спрямована таким чином, аби відродити місцеві культурні центри, аби зняти протиставлення центру і периферії щодо рівня розвитку та інтенсивності культурного життя.

Слід подбати про вивчення історії та основних засад вітчизняної етнопедагогіки, впровадження її основних елементів у виховний та навчальний процеси. Потребує вивчення і розробки методика та методологія викладан-

ня циклу гуманітарних дисциплін у середній школі як цілісної системи, що забезпечує спадкоємність світоглядних етичних та естетичних принципів, властивих українському народові.

Рух сприятиме відродженню народно-прикладного мистецтва, традицій і певних структур українського козацтва, національних та народних свят, національної символіки.

9) Рух домагатиметься утвердження в Україні системи національної освіти. Навчання та виховання в школі слід організувати в повній відповідності з політичними, економічними, екологічними, культурними інтересами Республіки. Навчальний процес у школах має здійснюватись за планами і програмами, опрацьованими на демократичних засадах у Республіці.

Рух вважає за необхідне вжити термінових заходів для виведення дошкільного виховання, народної освіти та культурно-освітньої галузі з кризової ситуації, зі стану граничної бідності. Школи мають бути масово охоплені комп'ютеризацією. Слід провести реформу навчальних (вищих) закладів, забезпечити їхню автономію, викладацьке й студентське самоврядування, підвищення якості навчання.

Рух бере на себе обов'язок забезпечення розвитку мережі курсів української мови, недільних шкіл, де б вивчалась і пропагувалась історія української культури.

10) Рух домагатиметься оздоровлення й піднесення до сучасного рівня архівного господарства, відновлення втрачених пам'яток літератури, мистецтва та архітектури, повернення розкрадених фондів та вивезених за межі України історичних, культурних, художніх національних скарбів і реліквій.

Рух виступає за дбайливе ставлення до всієї матеріальної й духовної спадщини, за відродження старих та створення нових державних і громадських інституцій, які б забезпечували цілеспрямований культурний розвиток народу, за розширення інформаційної бази культури (доступності архівів, світової літератури і кінокласики, створення комп'ютеризованих інформаційних центрів).

11) Рух розцінює виховання національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення любові до своєї національної мови, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини, охорони пам'яток та історичного середовища, широке та об'єктивне висвітлення всіх сторінок історії українського народу як одне з головних завдань держави, наукових кіл, творчих спілок, громадських організацій.

12) Рух виходить з усвідомлення тісної взаємозалежності матеріального багатства республіки та рівня розвитку культури і вважає, що розвиток національної культури потребує значно сприятливіших економічних умов, фінансової підтримки з боку держави, наполягає на ліквідації практики залишкового фінансування культури.

13) Рух стверджує, що культурний потенціал народу залежить від багатоманітності шляхів розвитку національної культури. Рух протистоїть будь-яким спробам уніфікувати культуру і захищає творчу суверенність особистості.

14) Питанням особливої турботи Руху є українська мова. Внаслідок спотворення національної політики та русифікації українська мова витісне-

на майже з усіх життєво важливих сфер діяльності суспільства. Повернення їй законного місця вимагає потужних державних зусиль та широкої громадської підтримки.

Рух вважає, що першим кроком у розв'язанні проблем усього національно-культурного відродження стало надання українській мові статусу державної в Українській РСР. Наступне завдання — реалізація «Закону про мови в Українській РСР», практичне забезпечення відновлення й утвердження функціонування української мови у ділянках державної, партійної, громадської діяльності, науки і культури, виробництва, діловодства, судочинства, інформації, інформатики, зв'язку, середньої і вищої школи, дошкільних закладів. [...]

Сучасні політичні партії та рухи на Україні:
Інформаційно-довідкові матеріали.
Київ, 1991. — С. 240—250.

Програма Української національної партії (1989 р., жовтень)

Українська Національна Партія вважає, що політична, економічна, культурна і екологічна криза в Україні є наслідком підневільного становища української нації. В січні 1918 р. український народ здобув незалежність для своєї держави — Української Народної Республіки, яку визнали де-факто і де-юре численні вільні країни. УНР була визнана і Урядом РСФСР. 1 листопада 1918 року була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 22 січня 1919 року був підписаний акт Злуки українських земель, згідно з яким УНР і ЗУНР об'єдналися в єдину соборну державу — Українську Народну Республіку.

В кінці 1918 року РСФСР почала агресію проти України, порушивши акт про перемир'я. Агресія РСФСР не була спровокована Урядом незалежної України, отже, є незаконною, а тому український народ продовжив боротьбу за державну незалежність своєї Батьківщини. 14 березня 1939 року була проголошена самостійність Карпатської України. Придушення її невдовзі не пригасило прагнення українців до незалежності. Актом 30 червня 1941 року було проголошено відновлення Української Самостійної Соборної Держави на чолі з Українським Державним Правлінням. В обороні Самостійної Соборної Держави Українська Повстанська Армія (УПА) вела двофронтову війну проти нацистської Німеччини, а відтак проти большевицької Росії до половини 1950-х років. Є це нерозривний і взаємодоповнюючий хід подій та боротьби українського народу за державну незалежність у двадцятому сторіччі. Є він також продовженням державницьких традицій українського народу княже-королівської і козацької діб.

Внаслідок агресії РСФСР проти УНР в кінці 1918 року Україна була окупована, і на її терені за рішенням ЦК РКП(б) була утворена штучна структура — Українська Радянська Соціалістична Республіка, уряд якої виступав одним з ініціаторів утворення СРСР. Оскільки сама УРСР і її уряд були утворені за рішенням ЦК РКП(б) і внаслідок вигнання законного Уряду УНР, то закони УРСР і договори уряду УРСР з урядами інших

націй є юридично недійсними, а тому УНП не визнає їх і вважає УРСР не республікою, а колоніальною адміністрацією в Україні.

УНП відстоює право українського народу на незалежне державне існування і проголошує своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних кордонах.

Для досягнення мети УНП програмує в умовах сучасної дійсності такі дії:

1. Сприяння утвердженню демократичних принципів у суспільстві. З цією метою УНП домагається гарантів демократії:

а) Економічного гаранту, яким є приватна власність. Для цього необхідно передати всі виробництва, банки, шляхи сполучень, знаряддя зв'язку та інформації, які зараз є державною власністю, в приватну, кооперативну та акціонерну власність.

б) Силового гаранту, яким є приватна зброя. Відсутність цієї зброї у громадянина робить його беззахисним перед озброєним злочинцем і є основним гальмом в демократизації суспільства. Без приватної зброї демократія перетворюється на фарс з узурпацією влади однією партією. Для легалізації приватної зброї необхідним є закон про зброю, який регламентував би застосування зброї та її калібр.

в) Політичного гаранту, яким є політичний плюралізм. Партійна монополія на владу та інформацію є аморальною й протизаконною.

2. Домагання визнання урядами демократичних країн та урядом СРСР окупаційного статусу для України.

3. Домагання скасування Конституції УРСР та договору про утворення СРСР. Наміри оновити союзний договір або укласти новий УНП розглядає як спроби узаконення підневільного становища України.

4. Домагання виведення УРСР зі складу Організації Об'єднаних Націй і заміни її представництва представництвом національних опозиційних сил, в тому числі й емігрантських.

5. Змагання до створення Тимчасового Державного Правління України на базі тих українських політичних сил, які стоять на платформі самостійності державності.

6. Утворення Національних Збройних Сил.

7. Домагання виведення окупаційних військ з усіх українських земель.

8. Скликання Національних Установчих Зборів.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність:
Документи і матеріали: У 2 т. Ч. 2.
Київ, 1997. — С. 551—553

Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.)

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності.

Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР — обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян.

I. Загальні положення

Стаття 1. Завдання законодавства про мови в Українській РСР.

Законодавство Української РСР про мови має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному і громадському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів Союзу РСР.

Стаття 2. Державна мова Української РСР.

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР.

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.

В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови.

У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнятна для всього населення.

Стаття 4. Мови міжнаціонального спілкування.

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР.

Стаття 5. Право громадян користуватися будь-якою мовою.

Громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою.

Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови його звернення тягне за собою відповідальність за чинним законодавством.

Рішення по суті звернення оформляється українською мовою чи іншою мовою органу або організації, до якої звернувся громадянин. За бажанням громадянина таке рішення може бути видане йому в перекладі російською мовою.

Стаття 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій.

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Стаття 7. Охорона фондів і пам'яток мов.

Українська РСР забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови, інших національних мов в науково-дослідних установах, архівах, бібліотеках, музеях, а також їхню охорону та використання.

Стаття 8. Захист мов.

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі.

Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному грунті тягнуть відповідальність, встановлену законом.

Стаття 9. Організація і контроль за виконанням Закону «Про мови в Українській РСР»

Організація виконання Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» покладається на Раду Міністрів Української РСР.

Контроль за виконанням цього Закону покладається на Ради народних депутатів Української РСР. [...]

III. Мова освіти, науки, інформатики і культури

[...]

Стаття 25. Мова навчання та одержання освіти.

Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян Української РСР.

Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами.

Стаття 26. Мова виховання в дитячих дошкільних установах.

В Українській РСР виховання в дитячих дошкільних установах, в тому числі в дитячих будинках, ведеться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись дитячі дошкільні установи, де виховання дітей ведеться їхньою національною або іншою мовою.

В дитячих дошкільних установах в разі необхідності можуть створюватись окремі групи, в яких виховання ведеться іншою мовою, ніж в установах в цілому.

Стаття 27. Мова навчання і виховання в загальноосвітніх школах.

В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою. [...]

У загальноосвітніх школах можуть створюватись окремі класи, в яких навчальна і виховна робота ведеться відповідно українською мовою або мовою населення іншої національності.

Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим.

Порядок вивчення української мови особами, які прибули з інших союзних республік, або їх звільнення від її вивчення визначається Міністерством народної освіти Української РСР. [...]

Стаття 29. Вступні екзамени з мови.

Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, складають конкурсний вступний екзамен з української мови.

Абітурієнти — громадяни Української РСР, які поряд з українською і російською мовами вивчали в загальноосвітніх школах і національну мову, а також абітурієнти з інших союзних республік при вступі до навчальних закладів в групи з українською мовою навчання складають заліковий вступний екзамен з української мови, а в групи з російською мовою навчання — конкурсний вступний екзамен з російської мови.

Порядок складання вступних екзаменів в окремих вузах та порядок їх складання особами, які не атестовані з української мови, визначається Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР.

Стаття 30. Мова у сфері науки.

В Українській РСР результати науково-дослідних робіт оформляються українською або російською мовою.

Виконавці науково-дослідних робіт можуть вибирати мову публікацій наукових результатів.

В періодичних наукових виданнях, які публікуються українською мовою, виклад основних положень наукових результатів подається російсь-

кою та іншими мовами. В періодичних наукових виданнях, які публікуються російською або іншою мовою, виклад основних положень наукових результатів подається українською мовою. [...]

Стаття 32. Мова у сфері культури.

Українська РСР гарантує функціонування української мови, а також інших національних мов у сфері культурного життя республіки.

З метою широкого ознайомлення громадян республіки з досягненнями культури інших народів СРСР, а також світової культури Українська РСР забезпечує переклади українською мовою та іншими національними мовами і видання художньої, політичної, наукової і іншої літератури, а також переклади українською мовою і публічну демонстрацію фільмів та інших аудіовізуальних творів.

Українська РСР забезпечує розвиток україномовного кіно і театрального мистецтва. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. — С. 517—521.

З Концепції переходу Української РСР до ринкової економіки (1990 р.)

РОЗДІЛ 1
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Поняття і характерні риси ринку України

Ринок України являє собою систему товарно-грошових відносин з механізмом вільного ціноутворення, з вільним підприємництвом на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції суб'єктів господарювання у боротьбі за споживача. Ринок України передбачає використання економічних регуляторів державного впливу на розвиток народного господарства і наявність ефективної системи соціального захисту населення.

Для захисту внутрішнього ринку України на визначених програмою етапах реалізуються різні організаційні та економічні заходи, в тому числі власна валюта, митна служба і система податків. Держава сприяє закріпленню на ринку підприємств і організацій України. [...]

РОЗДІЛ 2
ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ І СВОБОДА ПІДПРИЄМНИЦТВА

[...]

4. Механізм роздержавлення та приватизації власності

З метою забезпечення дії на ринку України великої кількості самостійних, вільних, економічно відповідальних не тільки своїми поточними доходами, але й їх майновою власністю товаровиробників, подолання відчуження робітників від засобів і результатів виробництва, відновлення і розвитку конкуренції, структурної перебудови виробництва і управління економікою, залучення іноземних інвестицій здійснюється роздержавлення.

5. Проведення земельної реформи

Перехід до ринкових відносин передбачає радикальне перетворення аграрних відносин, для чого потрібно проведення земельної реформи [...]

Земля є виключною власністю народу України. Республіка у своїх кордонах здійснює розпорядження землями і розробляє земельне законодавство. Правомочність по розпорядженню землею на період роздержавлення та приватизації належить Верховній Раді Української РСР. [...]

6. Демонополізація економіки

Антимонопольна політика повинна зруйнувати державні та господарські монопольні структури та сформувати нові, які забезпечать розвиток конкуренції товаровиробників, продажу товарів та надання послуг [...]

7. Свобода підприємництва

Метою розвитку підприємництва є формування розгалуженої мережі суб'єктів ринку. Розвиток підприємництва може регулюватися лише економічними методами — через податки та податкові пільги, кредити, квоти, ліцензії, санкції, дотації. Втручання органів державного та місцевого самоврядування у господарсько-комерційну діяльність підприємця не допускається. [...]

Відомості Верховної Ради УРСР.
1990. — № 48. — Ст. 632.

РОЗДІЛ XIII

УТВЕРДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ І СУВЕРЕННОЇ ДЕРЖАВИ

Декларація про державний суверенітет України (1990 р., липня 16)

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найновіший нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Відомості Верховної Ради УРСР.
1990. — № 31. — Ст. 429.

Із Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про економічну самостійність Української РСР» (1990 р., серпня 3)

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Зміст економічної самостійності Української РСР

Забезпечення економічної самостійності Української РСР є необхідною умовою державного суверенітету України.

Українська РСР самостійно:

визначає економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку в інтересах народу України;

здійснює управління економічними процесами з метою відродження і всебічного розвитку соціальної та культурної сфери, задоволення потреб громадян Української РСР у матеріальних, соціальних і духовних благах, охорони навколишнього середовища;

визначає структуру народного господарства, пріоритетні напрями господарської діяльності, форми і методи господарювання та управління суспільним виробництвом;

здійснює фінансово-бюджетну, грошово-кредитну, цінову, інвестиційну, науково-технічну і зовнішньоекономічну політику [...]

Стаття 2. Основні цілі економічної самостійності Української РСР

Економічна самостійність Української РСР покликана забезпечити:

Умови життя народу України, гідні сучасної цивілізації, задоволення його соціальних і культурних запитів;

підпорядкування суспільного виробництва потребам та інтересам людини, створення умов для вільної творчої праці й самоствердження особи;

соціальну захищеність кожного громадянина України;

зростання національного багатства;

розвиток науки, досягнення передового технологічного рівня виробництва;

підвищення престижу підприємливості та сумлінної праці;

рівні можливості вільного культурного, духовного та інтелектуального розвитку усіх громадян, які проживають на території республіки;

досягнення екологічної безпеки, створення здорових і безпечних умов життя і праці. [...]

Стаття 4. Відносини власності в Українській РСР

Основу економічної самостійності Української РСР утворює власність її народу на національне багатство [...]

До власності народу України належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, банки, кредитні установи, майно торгових, комунальних та інших підприємств, а також житловий фонд та інше майно на території України. [...]

Відомості Верховної Ради УРСР.
1990. — № 34. — Ст. 499.

Доповідна записка відділів ЦК КПРС у ЦК КПРС з приводу суспільно-політичного становища в західних областях України (1990 р., серпня 28)

В шифртелеграммах В.Шемчука, секретаря Тернопольского обкома Компартии Украины, Управления КГБ Украинской ССР по Ивано-Франковской области ставятся вопросы о принятии конкретных мер в связи с обострением общественно-политической обстановки в областях, активизации экстремистских сил, объединенных в Украинскую республиканскую демократическую партию, краевые организации Народного движения Украины, призывающих к физической расправе над коммунистами, реабилитации контрреволюционных банд ОУН-УПА, требующих суда над бывшими сотрудниками НКВД, бойцами истребительных батальонов, исполнения над ними смертных приговоров. Лидеры НДУ, депутат СССР В.Ткачук, ряд народных депутатов УССР, областных и городских Советов стремятся склонить общественное мнение на поддержку демонтажа памятников В.И.Ленину, воинам Советской Армии, провести пропагандистские кампании по данному поводу в восточных областях Украины.

Вопрос о фактах политического вандализма и противоправных действиях в отношении памятников В.И.Ленину рассмотрен в ЦК КПСС, принято соответствующее постановление. Для оказания помощи партийным комитетам в Тернопольскую область направлена группа ответработников ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины. МВД СССР даны указания министру внутренних дел УССР т. Василишину А.В. принять меры по обес-

печению правопорядка, предотвращению преступных проявлений со стороны лиц, допускающих угрозы физической расправы с коммунистами.

Вместе с тем с учетом сложившейся в Тернопольской, Ивано-Франковской и других западных областях Украины общественно-политической обстановки полагали бы целесообразным:

— в партийной печати и других средствах массовой информации начать широкую публикацию документов из партийных архивов, КГБ-МВД о действиях бандеровцев под руководством спецслужб фашистской Германии и других стран, о насилии костела в отношении православных до 1939 г., дать серию статей о сепаратизме, антикоммунизме на Украине, раскрывать цели, задачи и методы борьбы за власть «Руха», других националистических партий;

— просить Верховный Совет СССР при обсуждении и принятии Закона об общественных объединениях граждан в СССР поручить соответствующим комитетам и комиссиям, Минюсту СССР разработку правовых норм, обеспечивающих защиту прав зарегистрированных (конституционных) партий и общественных организаций, принадлежащих им зданий, имущества, ответственность за дискриминацию граждан по политическим мотивам.

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2003. — С. 607—609.

З Постанови Секретаріату ЦК КПРС «Про спроби політичної реабілітації Організації українських націоналістів і Української повстанської армії в західних областях Української РСР» (1991 р., січня 17)

В последнее время во Львовской, Ивано-Франковской, Тернопольской, ряде городов Волынской и Ровенской областей политизированные общественные организации, стоящие на сепаратистских, националистических, антисоциалистических позициях, а нередко и отдельные Советы народных депутатов ведут широкую и активную кампанию по политической реабилитации преступной деятельности Организации украинских националистов (ОУН), Украинской повстанческой армии (УПА). Экстремистские организации осуществляют целенаправленную работу по дискредитации Советских Вооруженных Сил СССР, созданию националистических военизированных формирований типа «Охрана Руха», военно-спортивной организации «Сич» и других, объединяющих лиц от 15 до 45 лет, с целью воспитания их в духе национализма, приобретения знаний по военной подготовке. Устраиваются шумные торжества, молебны, переименовываются улицы и площади, сооружаются памятники и памятные знаки С.Бандере, Р.Шухевичу и другим главарям ОУН-УПА. В с. Ясинове Бродовского района Львовской области без разрешения Совета Министров республики воздвигается монументальное сооружение в честь дивизии «СС-Галичина».

[...] Отделам ЦК КПСС: организационному, национальной политики, гуманитарному, идеологическому, по связям с общественно-политически-

ми организациями совместно с ЦК Компартии Украины оказать помощь партийным комитетам в реализации Закона об общественных объединениях, особое внимание уделить критическому анализу общественно-политических организаций, выступающих за изменение существующего строя, стремлению некоторых из них установить связь с украинскими националистическими кругами за рубежом.

Баран В. Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.).
Львів, 2003. — С. 609—610.

Із Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (1991 р., квітня 17)

Після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя, на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.

Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30-40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада Української РСР вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватись на осіб, необгрунтовано засуджених за цей час судами Української РСР або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя чи волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

Верховна Рада Української РСР засуджує репресії і відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необгрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями реабілітованим та їх сім'ям, та гарантує народу України, що подібне ніколи не повторить, що права людини і законність будуть свято додержуватись.

Цим Законом ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян Української РСР, поновлюються їх права, встановлюється компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим.

Стаття 1.

Вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були необгрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками», особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством Української РСР до набрання чинності Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року, за винятком осіб, зазначених у статті 2 цього Закону.

Визнати реабілітованими також громадян, засуджених за:

— антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 7 Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року і статтею 62 Кримінального кодексу Української РСР в редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 жовтня 1989 року «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР» від 14 квітня 1989 року «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР»;

— поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, тобто за статтею 187 Кримінального кодексу Української РСР;

— порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою.

Підлягають реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру.

Стаття 2.

Реабілітації не підлягають особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за:

— зраду Батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти;

— злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення, вбивства, мордування громадян і пособництво в цьому окупантам у період Великої Вітчизняної війни:

— організацію збройних формувань, які чинили вбивства, розбої, грабежі та інші насильства;

— збройні вторгнення на територію України та особисту участь у вчиненні цих злочинів.

Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані з застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій.

Стаття 3.

Реабілітувати всіх громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і

управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями.

Стаття 4.

Поновити реабілітованих в усіх громадських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей.

Визнати недійсними пов'язані з застосуванням репресій рішення про позбавлення державних нагород, учених ступенів, військових, спеціальних і почесних звань, пенсій та інших прав.

За бажанням реабілітованого або його родичів у разі смерті реабілітованого повідомлення про реабілітацію має бути безкоштовно опубліковано в пресі чи іншим способом доведено до відома громадськості за місцем роботи або проживання реабілітованого.

Голос України.
1991. — 8 травня.

Звернення Народної Ради України до народу України (1991 р., серпня 20)

Дорогі співвітчизники!

У ніч на 19 серпня в Москві вчинено антиконституційний державний переворот. Владу злочинно захоплено верхівкою військово-промислового комплексу і КДБ та правоконсервативного крила КПРС. До самозваного державного комітету надзвичайного стану ввійшли особи, давно відомі своїми реакційними великодержавницько-шовіністичними поглядами. Головна мета перевороту є придушення демократичних і національно-визвольних процесів у республіках та збереження недоторканими імперських структур. Це неприхована спроба перекреслити прогресивні здобутки народів на шляху до державного суверенітету.

Дії заколотників є незаконними:

1) з порушенням конституційної процедури усунено з поста Президента СРСР М.Горбачова, доля якого залишається досі невідомою;

2) створення комітету з надзвичайного стану не передбачене існуючим законодавством;

3) оголошення надзвичайного стану в СРСР здійснено всупереч Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану», в якому сказано: «Президент СРСР попереджує про оголошення надзвичайного стану в окремих місцевостях, а в разі необхідності запроваджує його на прохання або за згодою Президії Верховної ради чи вищого органу державної влади відповідної союзної республіки». Політичні авантюристи видали вже декілька текстів, в яких намагаються прикрасити свою кримінальну акцію легковажними і нереальними обіцянками. Що ж заважало Павлову знижувати ціни та підвищувати заробітну плату до перевороту? Або ж, що заважало Пуго ефективно боротися із злочинністю за присутності Президента Горбачова? А про яку демократію може йти мова, коли голова Комітету держбезпеки Крючков

займається організацією державного перевороту? Якою ж жалюгідною після цього виглядає спроба обдурити світову громадськість зверненням Янаєва та компанії до ООН та урядів країн світу!

Народна Рада українського парламенту рішуче засуджує спробу вчинити державний переворот. Ми не визнаємо самозваного комітету з надзвичайного стану та будь-яких його розпоряджень. Закликаємо всіх громадян України, усіх посадових осіб, військовослужбовців та охоронців правопорядку ігнорувати будь-які рішення путчистів і підпорядковуватися виключно Конституції України та її законам.

Президент Росії Борис Єльцин оголосив учасників перевороту державними злочинцями й закликав до безстрокового страйку. У цей вирішальний час усі чесні люди в Україні повинні підтримати Росію і Єльцина. Пам'ятаймо: якщо сьогодні танки розчавлять суверенітет Росії, то завтра вони з'являться на вулицях і площах українських міст.

Народе України!

Сьогодні тільки від Тебе залежить доля нашої Батьківщини, майбутнє кожного з нас, і наших дітей. Вимагайте негайного скликання сесії Верховної Ради Української РСР!

Вимагайте від Верховної Ради та обраних вами депутатів рішучого осуду дій заколотників!

Вимагайте звіту міністра з питань зовнішньої та внутрішньої безпеки про заходи щодо охорони державного суверенітету України! [...]

Літературна Україна.
1991. — 22 серпня.

Акт проголошення незалежності України (1991 р., серпня 24)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Відомості Верховної Ради України.
1991. — № 38. — Ст. 502.

Постанова Верховної Ради України «Про департизацію державних органів, установ та організацій» (1991 р., серпня 24)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

1. Припинити діяльність організацій політичних партій в усіх органах державної влади та управління, правоохоронних органах, установах радіо і телебачення, інших державних установах, органах і організаціях.

2. Співробітники органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Комітету державної безпеки України зобов'язані припинити своє членство в будь-якій політичній партії чи русі. Особи, які не виконують цієї вимоги, підлягають звільненню з зазначених органів протягом десяти днів з дня прийняття даної Постанови.

3. Питання про функціонування організацій політичних партій на виробництві вирішується трудовими колективами підприємств і організацій.

Відомості Верховної Ради України.
1991. — № 38. — Ст. 504.

Указ Президії Верховної Ради України «Про передачу підприємств, установ та організацій союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави» (1991 р., серпня 30)

Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Встановити, що підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України, з прийняттям цього Указу переходять у державну власність України.

2. Кабінету Міністрів України в основному до 1 жовтня 1991 року забезпечити перехід зазначених підприємств, установ та організацій у відання органів державного управління. Повністю закінчити цю роботу до 1 грудня 1991 року.

3. Визначити недійсними майнові договори, якими змінено форму власності, укладені під час дії мораторію, встановленого постановою Верховної Ради України 29 листопада 1990 року.

4. Встановити, що рішення державних органів, органів громадських, політичних, кооперативних, інших організацій і підприємств, посадових осіб, а також договори та інші угоди, прийняті чи здійснені на основі законодавства СРСР щодо зміни власника і форм власності після прийняття Постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року «Про проголошення незалежності України», без узгодження з відповідними органами управління, визначеними Кабінетом Міністрів України, вважаються недійсними.

5. Встановити, що правонаступниками за договорами оренди державних підприємств на території України, які укладені з міністерствами і відомствами СРСР, є Фонд державного майна України, відповідні галузеві міністерства та державні корпорації республіки.

6. Всім підприємствам і організаціям, що підпадають під дію цього Указу, забезпечити безумовне виконання в 1991 році державного замовлення та договірних зобов'язань.

7. Керівники підприємств, установ та організацій, які переходять у державну власність України, за виконання покладених на них обов'язків несуть відповідальність перед Урядом України.

8. Кабінету Міністрів України провести переговори й укласти угоди з урядами інших республік щодо їх власності на майнові комплекси і фінансові ресурси, що знаходяться на території України, а також на майнові комплекси і фінансові ресурси України, що знаходяться на територіях інших республік.

9. Кабінету Міністрів України щомісячно доповідати Президії Верховної Ради України про хід реалізації цього Указу.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність:
Документи і матеріали: У 2 ч. Ч. 2.
Київ, 1997. — С. 606.

Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України» (1991 р., серпня 30)

Розглянувши висновки Тимчасової комісії Президії Верховної Ради України по перевірці діяльності на території посадових осіб органів влади, управління, громадських об'єднань та організацій у зв'язку з державним переворотом 19—21 серпня 1991 року, відповідно до яких керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України, Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Відповідно до частини другої статті 7 та керуючись пунктом 6 статті 106 Конституції України заборонити діяльність Компартії України.

2. Верховній Раді Кримської АРСР, обласним, міським, районним Радам народних депутатів прийняти на баланс майно (будинки, споруди, друкарні, транспортні засоби, іншу власність) відповідних партійних комітетів, за винятком майна Управління Справами ЦК КПРС та ЦК КПУ, яке передано на баланс Верховної Ради України.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність:
Документи і матеріали: У 2 ч. Ч.2.
Київ, 1997. — С. 605.

З Декларації прав національностей України (1991 р., листопада 1)

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнарод-

ними пактами про права та свободи особистості, [...] беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять п'ятдесятидвохмільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1

Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом.

Стаття 2

Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Стаття 3

Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації. [...]

Стаття 4

Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів. [...]

Стаття 6

Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій. [...]

Відомості Верховної Ради України.
1991. — № 53. — Ст. 799.

Із Закону України «Про державний кордон України» (1991 р., листопада 4)

І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. **Державний кордон України**

Державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору.

Стаття 2. **Визначення державного кордону України і забезпечення його захисту та охорони**

[...] Захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом [...]

Стаття 7. **Взаємовідносини з суміжними державами у прикордонних питаннях**

Прикордонні питання з суміжними державами вирішуються Україною на основі взаємності і добросусідства відповідно до цього Закону, інших актів законодавства України і міжнародних договорів України. [...]

II. РЕЖИМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Стаття 8. **Визначення режиму державного кордону України**

Режим державного кордону України — порядок перетинання державного кордону України, плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України — визначається цим Законом, іншими актами законодавства України і міжнародними договорами України. [...]

VI. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

Стаття 35. **Відповідальність за порушення законодавства про державний кордон України**

Особи, винні в порушенні або спробі порушення режиму державного кордону України, прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску

через державний кордон України, у незаконному переміщенні або спробі незаконного переміщення через державний кордон України вантажів, матеріалів, документів та інших предметів, а також в інших порушеннях законодавства про державний кордон України, несуть кримінальну, адміністративну або іншу відповідальність згідно з законодавством України.

Відомості Верховної Ради України.
1992. — № 2. — Ст. 5.

Із спогадів Л.М.Кравчука про розпад СРСР (1991 р., грудень)

7 грудня пізно увечері ми зібралися у резиденції «Віскулі» — Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем'єри — Володимир Кебіч та Вітольд Фокін, а також російський держсекретар Геннадій Бурбуліс. Під час вечері вирішили усі офіційні питання відкласти на ранок. О десятій 8-го грудня ми сіли за стіл переговорів. Повністю описувати ті події не бачу сенсу. Зупинюся на ключових, з моєї точки зору, епізодах. Безумовно, усі присутні знали про підсумки нещодавнього референдуму в Україні. Але я вважав принциповим якнайширше ознайомити своїх колег по переговорному процесу з тим, що відбулося у нашій країні кількома днями раніше. Незабаром я пересвідчився, що не помилився. Навіть не очікував, що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо у традиційно російськомовних регіонах — у Криму, на Півдні та Сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їх кількість у республіці становила близько 14 мільйонів) настільки активно підтримала державну незалежність, виявилося для них справжнім відкриттям.

Це, як на мене, й стало поворотним моментом складної зустрічі. Саме тоді ми всі підсвідомо відчули, що сьогодні буде вирішено подальшу долю Союзу. Єльцин нічого не говорив, але дивився на мене вичікувально. Дуже красномовним був і погляд Шушкевича. Тоді я запропонував перейти до безпосереднього обговорення майбутньої угоди й ознайомив присутніх з тим, що розроблено моєю командою. Обговорення, що тривало понад дві години, виявилося бурхливим і важким. Як завжди буває в таких випадках, з'явився камінь спотикання. Виникло питання: чи мають три країни право приймати рішення щодо розпуску Союзу, який був створений за участю більшої кількості учасників? Після довгих перемовин і консультацій з правниками ми нарешті відшукали компроміс.

Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення. При цьому передбачалася необхідність ратифікації договору парламентами та можливість приєднання до нього інших республік.

Відтоді робота пішла веселіше. Участь в обговоренні брали всі, роль добровільних «писарів» взяли на себе я і Бурбуліс. Коли важка праця була

завершена, всі ми відчули велике піднесення. Я пригадав, як геніальна Ліна Костенко напередодні грудневого референдуму з палким словом звернулася до земляків: «Люди! Ось ви в неділю підете до виборчих дільниць, але не думайте, що це ваші кроки. Це вже хода історії!» Коли я дивився на кілька аркушів паперу, на яких ще й чорнило не висохло, я починав усвідомлювати: тільки що ми не лише уклали угоду — ми написали новий розділ історії.

У першому абзаці документа, підписаному керівниками Білорусі, Росії та України, зазначалося: «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування».

Але ми повинні були рухатися далі. Звичайно, необхідно було поінформувати Горбачова, хоча, із зрозумілих причин, говорити з Президентом СРСР добровільно ніхто не зголосився. Колегіально вирішили доручити це вельми делікатне питання Станіславу Шушкевичу як господарю зустрічі. Бориса Миколайовича ми уповноважили безпосередньо поспілкуватися з Михайлом Сергійовичем у Кремлі 9 грудня.

Раптом Єльцин запропонував зателефонувати Президентові США Джорджу Бушу, аби повідомити його про наші переговори та їх наслідки. Ми не заперечували, розуміючи, що Єльцин (він ще не забув серпень 91-го) хотів убезпечити себе від можливих несподіванок. До речі, пізніше з «Віскулі» Президент Росії зробив ще один дзвінок — міністру оборони СРСР Євгену Шапошникову й заручився його підтримкою на випадок надзвичайних обставин.

Цікаво, що зв'язок з Вашингтоном встановили раніше, ніж з Москвою. Реакція обох Президентів відома: спокійна, врівноважена — Буша, обурена, збуджена — Горбачова. Спілкування останнього з Шушкевичем тривало недовго: Михайло Сергійович вимагав викликати до дроту Єльцина. У розмові з ним Горбачов наполягав, щоб ми утрьох з'явилися до нього 9 грудня. Російський Президент повідомив, що на зустріч з'явиться лише він. Це викликало додаткове роздратування Горбачова.

Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми.
Київ, 2002. — С. 129—132.

З Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (1991 р., грудня 8)

Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна як держави-засновниці Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, далі — «Високі Договірні Сторони», констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування [...] зобов'язуючись дотримуватись загальновизнаних міжнародних норм про права людини і народів, домовилися про нижченаведене:

Стаття 1

Високі Договірні Сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав.

Стаття 2

Високі Договірні Сторони гарантують своїм громадянам незалежно від їхньої національності або інших відмінностей рівні права і свободи [...]

Стаття 4

Високі Договірні Сторони розвиватимуть рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, науки, торгівлі, у гуманітарній та інших галузях, сприятимуть широкому інформаційному обміну, сумлінно і неухильно дотримуватимуться взаємних зобов'язань.

Сторони вважають за необхідне укласти угоди про співробітництво у зазначених галузях.

Стаття 5

Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності.

Вони гарантують відкритість кордонів, свободу пересування громадян і передачі інформації в рамках Співдружності. [...]

Стаття 7

Високі Договірні Сторони визнають, що до сфери їхньої спільної діяльності, яка реалізується на рівноправній основі через спільні координуючі інститути Співдружності, належать:

— координація зовнішньополітичної діяльності;

— співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики;

— співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку;

— співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;

— питання міграційної політики;

— боротьба з організованою злочинністю.

Стаття 8

Сторони усвідомлюють планетарний характер Чорнобильської катастрофи і зобов'язуються об'єднувати і координувати свої зусилля щодо мінімізації і подолання її наслідків [...]

Стаття 14

Офіційним місцем перебування координуючих органів Співдружності є місто Мінськ.

Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав — членів Співдружності припиняється. [...]

Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. Т. I: 1990—1991 рр.
Київ, 2001.

Із Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» (1992 р., січень)

Селянське (фермерське) господарство в системі народногосподарського комплексу є рівноправною формою ведення господарства поряд з державними, кооперативними, господарськими товариствами, орендними та іншими підприємствами і організаціями [...]

[...] Держава гарантує дотримання і захист майнових та інших прав та законних інтересів селянського (фермерського) господарства, створює пільгові умови для кредитування, оподаткування, страхування, матеріально-технічного постачання на період трирічного становлення селянського (фермерського) господарства.

Втручання в господарську або іншу діяльність селянського (фермерського) господарства з боку державних чи інших органів, а також службових осіб не допускається.

Це положення не обмежує передбаченого цим Законом права державних органів щодо здійснення контролю за діяльністю селянських (фермерських) господарств.

[...] Право на створення селянського (фермерського) господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку і виявив до цього бажання. Першочерговим правом на створення селянського (фермерського) господарства користуються громадяни, які проживають в сільській місцевості і мають необхідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві.

[...] Земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства надаються громадянам за їх бажанням у довічне успадковуване володіння, приватну власність або в оренду. Право приватної власності на земельну ділянку селянським (фермерським) господарством може набуватись після шести років володіння нею [...]

[...] Члени колгоспів та інших сільськогосподарських кооперативів, працівники сільськогосподарських підприємств (крім дослідних господарств), які побажали вести селянське (фермерське) господарство, мають право безперешкодного виходу з них.

За рішенням районної, міської, у підпорядкуванні якої є район, Ради народних депутатів їм надають ділянки, що вилучаються із земель зазначених колгоспів, кооперативів і підприємств, а також із земель запасу.

Земельна ділянка виділяється без порушення цілісності інших господарств.

Розмір земельної ділянки, що вилучається, визначається на рівні частки члена колгоспу або іншого сільськогосподарського кооперативу (працівника сільськогосподарського підприємства).

Голос України.
1992. — 15 лютого.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР» (1992 р., січня 28)

Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Міністерству економіки України:

виділити Раді Міністрів Кримської АРСР на 1992 р. з метою створення умов для повернення депортованого кримськотатарського населення у Кримську АРСР капіталовкладення в обсязі 400 млн крб., у тому числі 252 млн крб. на будівельно-монтажні роботи (в цінах 1991 р.), із забезпеченням їх матеріальними ресурсами;

передбачити зменшення вивезення з Кримської АРСР місцевих будівельних матеріалів, зокрема залишити в розпорядженні республіки в наступному році не менше 75 % каменю-черепашнику і паленої цегли.

2. Рекомендувати Раді Міністрів Кримської АРСР вишукати можливість додаткового виділення в 1992 р. з бюджету республіки коштів на фінансування першочергових заходів щодо створення умов для повернення кримських татар у Кримську АРСР. Взяти до відома, що Міністерство економіки України забезпечить виділення матеріальних ресурсів під обсяги вказаних коштів.

3. Міністерству фінансів України при визначенні розмірів відрахувань до бюджету Кримської АРСР на 1992 р. від загальнореспубліканських податків і доходів урахувати витрати на утримання закладів соціально-культурного призначення в обсязі 202,7 млн крб.

4. Утворити Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму в складі згідно з додатком, поклавши на неї функції по координації роботи державних органів України та АРСР з питань, пов'язаних із життєзабезпеченням депортованих із Криму народів.

5. Міністерству економіки, Міністерству фінансів і Міністерству зовнішньоекономічних зв'язків України при підписанні щорічних угод і договорів про економічне та культурне співробітництво з Росією, Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном і Киргизстаном, з яких повертаються депортовані кримські татари у Кримську АРСР, передбачити пайову участь цих республік у виділенні фінансових і матеріальних ресурсів для здійснення повернення та життєзабезпечення кримських татар.

Звернутися до урядів зазначених республік з проханням подати Кримській АРСР фінансову та матеріальну допомогу для вказаних цілей.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність:
Документи і матеріали: У 2 ч. Ч. 2.
Київ, 1997. — С. 608—609.

Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор України» (1992 р., січня 28)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є:**

Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною

горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Відомості Верховної Ради України.
1992. — № 19. — Ст. 257.

Постанова Верховної Ради України «Про Державний герб України» (1992 р., лютого 19)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є:**

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України (кольорове та схематичне зображення герба додаються).

2. Зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї Постанови.

Відомості Верховної Ради України.
1992. — № 40. — Ст. 592.

Постанова Верховної Ради України «Про День незалежності України» (1992 р., лютого 20)

Зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення до незалежності,

підтверджуючи історичну вагомість прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року (1427-12),

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є:**

1. Вважати день 24 серпня Днем незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України. [...]

Відомості Верховної Ради України.
1992. — № 20. — Ст. 279.

Заява Верховної Ради України щодо ситуації стосовно Чорноморського флоту (1992 р., квітня 10)

Верховна Рада України глибоко занепокоєна останніми виступами і діями деяких керівників Росії щодо України, її державного суверенітету. Особливу тривогу викликали висловлювання Віце-Президента Росії О.Руцького, який, перебуваючи на нашій землі, закликав до виходу Криму зі

складу України, поставив під сумнів її територіальну цілісність і недоторканність кордонів.

Майже одночасно Президент Росії Б.Єльцин підписав Указ про перехід під юрисдикцію Російської Федерації всього Чорноморського флоту, отже, і тієї його частини, яка дислокується в Україні і відповідно до Постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року (1431-12) знаходиться під юрисдикцією Української держави.

Нас не можуть не бентежити згадані дії, оскільки вони об'єктивно спрямовані на розвал добросусідських українсько-російських відносин, дестабілізацію ситуації в Україні, де зберігається політичний і національний спокій. Якщо б Україна стала на такий шлях, вона, в свою чергу, могла б заявити про своє право на частку Балтійського, Північного, Тихоокеанського флотів і Каспійської флотилії, а також висунути претензії щодо населених українцями суміжних з Україною територій.

Ще раз заявляємо, що Україна не має ні до кого територіальних претензій, але й не сприймає їх на свою адресу.

Україна згідно з домовленостями в рамках СНД будує власні збройні сили, в тому числі і військово-морські. Маючи право на успадкування своєї частки від усього Військово-Морського Флоту колишнього СРСР, вона претендує лише на частину Чорноморського флоту, приписану до її портів. [...]

Верховна Рада України виходить з того, що незаперечним пріоритетом зовнішньої політики Української держави є дружні відносини з Росією відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права, зокрема невтручання у внутрішні справи, територіальна цілісність, недоторканність кордонів, вирішення спірних питань ненасильницькими політичними засобами, забезпечення прав людини.

В наших спільних інтересах розв'язувати проблеми, що виникають в українсько-російських відносинах, в дусі співробітництва, довіри та добросусідства.

Відомості Верховної Ради України.
1992. — № 29. — Ст. 406.

Із Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств» (1992 р., травень)

Приватизація здійснюється на основі таких принципів:

— законності;

— надання пільг на придбання державного майна членами трудових колективів підприємств, що приватизуються;

— забезпечення соціальної захищеності та рівності прав громадян України у процесі приватизації;

— пріоритетного надання прав громадянам України на придбання державного майна;

— безоплатної передачі частки державного майна кожному громадянину України;

— приватизації державного майна на платній основі з застосуванням приватизаційних паперів;

— додержання антимонопольного законодавства;

— повного, своєчасного та достовірного інформува̀ння громадян про всі дії щодо приватизації;

— пріоритетного права трудових колективів на вибір форми власності і придбання майна своїх підприємств.

Голос України.
1992. — 6 травня.

Ухвала Малої Ради НРУ про релігійну ситуацію в Україні та необхідність відродження українських національних церков — УАПЦ і УГКЦ (1992 р., червня 20)

Продовжуючи лінію Руху на забезпечення в Україні повної віротерпимості і свободи віросповідання, Мала Рада Руху водночас закликає всіх членів Руху підтримувати відродження українських національних церков (насамперед УАПЦ і УГКЦ). У боротьбі, яка розгорілася в межах УПЦ, Рух одностайно засуджує намагання підпорядкувати українське православ'я російській Патріархії і підтримуватиме тільки тих священиків та ієрархів церкви, які стоять на засадах незалежності (автокефалії) Православної Церкви від Московської Патріархії.

Рух вважає, що загостренню релігійної ситуації в Україні сприяє неоднозначність і непослідовність державних органів і посадових осіб щодо процесів і подій, які відбуваються в Православній Церкві і міжконфесійних відносинах, недостатність правового регулювання релігійного життя і контролю за його здійсненням.

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України.
Київ, 2009. — С. 216.

Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р., червня 25)

Верховна Рада України, виходячи із життєвих інтересів української нації та всіх національностей в справі розбудови незалежної демократичної держави, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо національних меншин, приймає цей Закон з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток.

Стаття 1

Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення.

Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах.

При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальновизнаних прав людини.

Стаття 2

Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримувати Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Стаття 3

До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Стаття 4

Відносини, які виникають з приводу реалізації громадянами України прав і свобод, пов'язаних з їх належністю до національних меншин, регулюються Конституцією України, цим Законом, прийнятими на їх підставі іншими законодавчими актами, а також міжнародними договорами України.

Стаття 5

У Верховній Раді України, в разі необхідності — в місцевих Радах народних депутатів, діють постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. У місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватися відповідні структурні підрозділи.

При місцевих Радах народних депутатів можуть утворюватися і функціонувати на громадських засадах дорадчі органи з представників національних меншин. Порядок формування цих органів визначається відповідними Радами народних депутатів.

Центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин є Міністерство у справах національностей України. При Міністерстві функціонує як дорадчий орган Рада представників громадських об'єднань національних меншин України.

Стаття 6

Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом.

Стаття 7

Держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах.

Стаття 8

У роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою.

Стаття 9

Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право відповідно обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Стаття 10

Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Стаття 11

Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається.

Стаття 12

Кожний громадянин України має право на національні прізвище, ім'я та по батькові.

Громадяни мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім'я та по батькові.

Громадяни, в національній традиції яких немає звичаю зафіксовувати «по батькові», мають право записувати в паспорті лише ім'я та прізвище, а у свідоцтві про народження — ім'я батька і матері.

Стаття 13

Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання.

Участь або неучасть громадянина України, який належить до національної меншини, у громадському об'єднанні національної меншини не може служити підставою для обмеження його прав.

Стаття 14

Державні органи сприяють діяльності національних громадських об'єднань, які діють відповідно до чинного законодавства.

Національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів.

Стаття 15

Громадяни, які належать до національних меншин, національні громадські об'єднання мають право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій.

Стаття 16

У державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для розвитку національних меншин.

Стаття 17

Україна сприяє розвиткові міжнародного співробітництва у забезпеченні й захисті прав та інтересів національних меншин, зокрема шляхом укладання й реалізації багатосторонніх і двосторонніх договорів у цій сфері.

Стаття 18

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом.

Стаття 19

Якщо міжнародним договором України встановлено інші положення, ніж ті, які містяться в законодавстві України про національні меншини, то застосовуються положення міжнародного договору.

Відомості Верховної Ради України.
1992. — № 36. — Ст. 526.

Заява НРУ з критикою дій Президента України Л.М.Кравчука стосовно долі Чорноморського флоту і входження України в Союз незалежних держав (1992 р., серпня 5)

Останній договір з Росією щодо прозорих кордонів і Чорноморського флоту, підписаний в Ялті Л.Кравчуком, — ще один крок України назад в імперію, ще один болючий удар по нашій державній незалежності. Для розбудови власної державності меншим злом був би навіть перехід до України тільки частини флоту, ніж створення прецеденту спільних з Росією військових частин із базуванням їх на українській землі.

На жаль, свавільні дії Президента України, який послідовно через Мінськ, Дагомис, Ялту навертає незміцнілу Українську державу до статусу суверенної провінції, не викликають належної реакції ні з боку Верховної Ради, яка у ці важкі часи дозволяє собі тривалі канікули, ні з боку національно-демократичних сил, які президентській команді вдалося розколоти якраз напередодні ялтинської зради.

Зовсім недостатніми видаються спроби деяких партійних лідерів обійтися самою тільки критикою «помилки» Президента і закликом до Верховної Ради її виправити. Адже сьогодні стає все більш очевидним, що як саме створення СНД відразу після всеукраїнського референдуму, коли Україна мала унікальні шанси на здобуття дійсної незалежності, так і подальше поступове втягування України в спільні імперські структури — частина єдиного плану, ланки єдиного імперського ланцюга, накинутого на шию України. [...]

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України.
Київ, 2009. — С. 218—219.

З Воєнної доктрини України (1993 р., жовтень)

Стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів.

Проголошуючи свою Воєнну доктрину, яка має оборонний характер, Україна виходить з того, що вона не є потенційним противником жодної конкретної держави.

Воєнна доктрина України є складовою частиною концепції національної безпеки і становить сукупність затверджених Верховною Радою України основоположних настанов і принципів щодо організації та забезпечення безпеки особи, народу і держави шляхом політичних, дипломатичних, економічних та воєнних заходів.

1. Воєнно-політичні аспекти

1.1. Воєнно-політичні цілі України та міжнародні пріоритети в галузі забезпечення безпеки особи, народу і держави шляхом політичних, дипломатичних, економічних та воєнних заходів.

Головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки України від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки.

Україна будує свої відносини з іншими державами на основі принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи та інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права [...]

Здійснюючи свій зовнішньополітичний і воєнно-політичний курс згідно з національними інтересами, Україна:

— не висуває територіальних претензій до інших держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе;

— суворо дотримує принципу недоторканності існуючих державних кордонів;

— поважає державний суверенітет та політичну незалежність інших держав;

— сприяє паритетному і збалансованому скороченню всіх видів збройних сил і озброєнь у регіоні та у світі;

— обстоює вирішення всіх міждержавних суперечностей тільки політичними та іншими прийнятими згідно з нормами міжнародного права засобами і шляхом прийняття всіма державами зобов'язань про взаємний ненапад;

— будує свої відносини з іншими державами незалежно від їх суспільно-політичного ладу та воєнно-політичної орієнтації на взаємному врахуванні всіх питань національної безпеки сторін;

— забороняє застосовувати власні Збройні сили для розв'язання політичних завдань на своїй території;

— виступає проти розміщення іноземних військ на своїй території та на територіях інших держав без їх на те згоди;

— виключає своє одностороннє повне роззброєння.

Україна виступає за створення всеохоплюючих систем універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у них важливим компонентом своєї національної безпеки.

Дотримуючись позаблокового статусу, Україна сприяє створенню надійних міжнародних механізмів та загальноєвропейської структури безпеки на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях [...]

1.2. Причини воєнної небезпеки. Ставлення України до війни.

[...] Україна застосовує свої Збройні сили виключно у випадках збройної агресії проти неї та посягань на її територіальну цілісність, недоторканність державних кордонів або при виконанні своїх міжнародних зобов'язань.

1.3. Ставлення України до ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення.

Виходячи з катастрофічних наслідків для всього людства ядерної війни, Україна вважає застосування ядерної зброї неприпустимим.

Україна у своїй зовнішньополітичній діяльності активно виступає за загальне ядерне роззброєння. Ставши в силу історичних обставин власником ядерної зброї, успадкованої нею від колишнього СРСР, Україна ніколи не санкціонує її застосування, виключає з арсеналу своєї зовнішньої політики загрозу використання ядерної зброї.

Україна має намір в майбутньому стати без'ядерною державою.

Україна пов'язує скорочення та знищення ядерної зброї, яка розташована на її території, з адекватними діями інших ядерних держав та наданням ними і світовим співтовариством надійних гарантій її безпеки.

Україна виступає проти розповсюдження технологій виробництва ядерної, хімічної та біологічної (бактеріологічної) зброї.

Відомості Верховної Ради України.
1993. — № 43. — Ст. 409.

Заява V Всеукраїнських зборів НРУ з приводу політичного русинства та антиукраїнського руху на Закарпатті (1993 р., грудня 12)

Протягом цілого тисячоліття Українське Закарпаття перебувало під іноземним гнітом, проте вистояло, не асимілювалося, зберегло почуття єдності з Галичиною та Наддніпрянською Україною.

На своєму історичному шляху українцям-русинам Закарпаття, а також спорідненим із ними українським етнічним групам на території сучасних Словаччини, Польщі, Сербії, Хорватії, довелося пережити тяжку добу москвофільства, спровокованого російським царатом.

Завдяки невтомній діяльності Івана Франка, Володимира Гнатюка, Михайла Грушевського, інших учених та адекватній праці закарпатських будителів, зокрема, Олександра Духновича, Юрія Жатковича та інших, перед усім світом було переконливо заманіфестовано приналежність закарпатських русинів до великого українського народу. Це врятувало найбільш упосліджену гілку нашої людності від денаціоналізації. Це стало підґрунтям для створення, хоч і не довговічної, але героїчної незалежної Карпатської України, якою керував видатний закарпатський український патріот, Президент Республіки Августин Волошин.

На жаль, в наш час ворожі Соборній Українській державі чинники взамін мертвого вже москвофільства спровокували сепаратистський політичний рух, який добивається визнання українсько-русинського населення Закарпаття якоюсь міфічною, окремою русинською нацією і прагне відокремити ці споконвічні українські землі від Української держави.

Цю ж мету переслідує і вимога надання Закарпаттю статусу вільної економічної зони.

Виступаючи за безумовну підтримку етнокультурних особливостей закарпатських українців, які збагачують етнокультурну палітру України, V Всеукраїнські Збори Народного Руху рішуче засуджують політичний русинізм та пов'язану з ним антиукраїнську кампанію на Закарпатті.

Ми вимагаємо заборони так званого «Тимчасового уряду Підкарпатської Русі» та «Общества подкарпатских русинов», діяльність яких скерована на розчленування Української держави, а, отже, є порушенням Конституції України. [...]

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України.
Київ, 2009. — С. 234—235.

Приєднання України до Чорноморської конвенції про співробітництво у галузі культури, освіти, науки та інформації (1994 р., лютого 4)

[...]

Стаття 2

Сторони зобов'язуються:

а) розвивати і підтримувати співробітництво і обмін між науковими та науково-дослідними установами, вищими та спеціальними учбовими закладами Сторін;

б) заохочувати і сприяти обміну експертів, лекторів, викладачів, професорів та студентів з метою ознайомлення з досвідом та ідеями, стажування, підвищення кваліфікації, читання лекцій, здійснення викладацької і наукової діяльності;

в) сприяти проходженню мовної практики, науковій, дослідницькій діяльності, а також навчанню аспірантів;

г) заохочувати співробітництво та обміни в галузі розробки та реалізації нових учбових технологій, навчально-методичних матеріалів;

д) заохочувати і розвивати співробітництво між видавництвами, науковими установами та навчальними закладами, а також обмін навчальною літературою, реферативними збірниками та іншими науковими виданнями для отримання більш повної інформації і об'єктивного сприйняття Сторін;

е) заохочувати та сприяти співробітництву та обміну інформацією про можливості визнання дипломів, наукових ступенів, вчених та академічних звань Сторін;

є) заохочувати співробітництво між національними комісіями Сторін у справах ЮНЕСКО з метою розробки конкретних спільних проектів;

ж) сприяти укладенню багатосторонньої наукової конвенції про захист і дослідження пам'яток стародавніх цивілізацій;

з) сприяти прямим контактам у галузі культури, освіти, науки та інформації між містами і регіонами Сторін. [...]

Стаття 4

Сторони розвиватимуть співробітництво і спільні проекти в галузі музики, театру, образотворчого мистецтва, музейної справи, наукових досліджень і публікацій, наукових праць з археології, етнографії, історії і мистецтва, охорони пам'яток історії і культури, бібліотечної та архітектурної справи. [...]

Відомості Верховної Ради України.
1994. — № 23. — Ст. 173.

З Постанови Верховної Ради України «Про статус Автономної Республіки Крим відповідно до діючої Конституції та законодавства України» (1994 р., лютого 24)

[...]

1. Роз'яснити, що відповідно до Конституції і діючого законодавства України:

а) Республіка Крим є автономною складовою частиною України, яка має широкі права в сфері економіки, використання природних багатств, екології, культури, організації суспільного життя тощо. Проте Республіка Крим як автономна складова частина України не є носієм державного суверенітету і не може вступати у політичні відносини з іноземними державами;

б) Конституція України поширює свою дію на всю територію України, включаючи територію Криму, Конституція Республіки Крим не може суперечити Конституції України;

в) відповідно до статті 70 Конституції України територія України, включаючи територію Криму, є єдиною, неподільною, недоторканною і цілісною. Будь-які зміни території і державних кордонів України без згоди народу України не допускаються. Разом з тим Україна, як передбачено законодавством про статус Республіки Крим, також не може приймати рішення про зміну території Республіки Крим без згоди цієї Республіки;

г) Республіка Крим не має свого власного, відокремленого від України, громадянства. Громадянами Республіки Крим є громадяни України, які постійно проживають в Криму. Вона не може мати власних військових формувань, своєї власної, відокремленої від України, грошової і фінансової системи.

Тому відповідно до законодавства України вищі органи державної влади Республіки Крим не можуть самостійно вирішувати цих та інших питань, що належать до виключного відання державних органів України. [...]

Відомості Верховної Ради України.
1994. — № 22. — Ст. 148.

Із звернення Президента України Л.Д.Кучми до Верховної Ради при представленні доповіді «Шляхом радикальних економічних реформ» (1994 р., жовтня 11)

Який курс соціально-економічної політики послідовно і наполегливо буде здійснюватися президентом України?

Основою цього курсу є визнання об'єктивної необхідності суттєвого прискорення ринкової трансформації економіки. Виснажливий період переходу від адміністративно-командної до заснованої на ринкових засадах соціально зорієнтованої економіки не може розтягуватися в часі до безкінечності. До речі, розбудову ринкової економіки, як основну мету економічної політики держави, проголосила і Верховна Рада. І саме це повністю відповідає стратегії Президента.

Якими є пріоритети економічного курсу, що проголошується Президентом, і якому будуть неухильно слідувати всі ланки виконавчої влади як в центрі, так і на місцях? Назву шість визначальних позицій цього курсу, зміст яких обґрунтовується у наданій парламенту письмовій доповіді.

Перший блок проблем зводиться до забезпечення стабілізації фінансово-грошової системи. Це основа утворення реальних стимулів виробництва, виведення економіки з кризи і її подальшої якісної перебудови.

Необхідно за будь-яких умов подолати найбільш деструктивну в економіці кризу фінансів. У цьому зв'язку нам потрібно разом з Верховною Радою бути єдиними в тому, що в межах діючої моделі фінансів забезпечити фінансову стабілізацію в країні неможливо. Досвід останніх трьох років переконує: будь-які косметичні зміни в цій сфері не змінять ситуацію на краще. Вихід з фінансової кризи можливий лише на основі глибокого структурного реформування всієї фінансової системи країни.

Основні принципи та механізми цієї реформи мають бути визначені Законом «Про бюджетну систему України». Проект такого Закону найближчим часом буде внесено на розгляд Верховної Ради. Серед широкого комплексу проблем реформи фінансової системи визначальною має стати докорінна перебудова податкової системи у напрямку її глибокої лібералізації, зменшення податкового пресу й утворення на цій основі ефективних економічних механізмів стимулювання виробництва та підприємництва.

Важливим заходом такої перебудови має стати і реалізація принципу стабільності та рівності оподаткування будь-яких суб'єктів господарювання.

Фінансово-грошова стабілізація безпосередньо пов'язана з радикальним поглибленням банківської реформи. Необхідно зміцнити банківську систему країни. В Україні нерозвинута мережа банків. Наші банки неконкурентоспроможні порівняно з російськими і тим більше з банками країн Заходу.

Потрібна ефективна державна політика в цьому питанні, адже йдеться про основу вирішення практично всього комплексу існуючих економічних проблем, забезпечення економічного суверенітету держави. При цьому мова йде не про повернення до монополізації та одержавлення банківської системи, а навпаки, про утвердження реальної дворівневої банківської структури із сильним автономним, наголошую — саме автономним, Національним банком і розгалуженою авторитетною, стабільною, конкурентоздатною системою комерційних банків. Основні шляхи вирішення цього питання визначені у письмовій доповіді. Сподіваюся і в цьому на відповідну підтримку парламенту.

Нагальним питанням фінансово-грошової стабілізації є подолання платіжної кризи. В письмовій доповіді також подано комплексну систему заходів, які ми вже почали і будемо надалі послідовно здійснювати.

Другий блок проблем — проведення радикальних інституціональних змін.

Хочу зосередити увагу лише на окремих його аспектах.

Головне тут — докорінне реформування відносин власності. Політика Президента в цьому питанні спрямовуватиметься на всебічне утвердження, поряд з державною, сучасних, цивілізованих, економічно ефективних форм приватної власності. Це основа основ радикального оновлення нашої економіки, її прилучення до сучасних надбань світової цивілізації, розкріпачення особи, демократизації суспільства. В той же час я добре розумію, наскільки складним і неоднозначним є шлях утвердження дійсно цивілізо-

ваних форм приватної власності. І тут я розраховую на глибоке розуміння і співпрацю з парламентом.

Якими є мої принципові позиції в цьому питанні?

Це, по-перше, перехід від збанкрутілого деструктивного курсу повзучого роздержавлення, який привів нашу економіку до існуючої некерованості та суцільної тінізації, до здійснення швидкої, керованої державою, широкомасштабної приватизації. Потрібно зрозуміти, що ті, хто намагається стримати цей процес, хоче він того чи ні, працює не на державу, не на благо народу, а на тіньовий капітал.

По-друге, ефективне використання методу корпоратизації, який утверджує приватну власність і в той же час зберігає колективні форми господарювання. В даному разі здійснюється перехід від колективного об'єднання, де власність належить усім, і що історично не виправдало себе, до об'єднання, де власність належить кожному. Ми повинні визнати, що основою нашої політики у цьому питанні має бути формування середнього класу як основи економічної та політичної стабільності суспільства.

По-третє, нам слід зрозуміти, що основним інструментом ефективного перетворення відносин власності має стати утвердження в Україні сучасного фондового ринку. Фондовий ринок, як і банківська система, — дві взаємопов'язані структури, які повинні стати локомотивом не лише економічних перетворень, а й відповідної перебудови відносин власності.

Особливо значимою для нас є проблема радикальних змін у системі управління економікою. Маємо визнати, і я хотів би тут отримати відповідну підтримку парламенту, що наявна галузева структура управління економікою себе практично вичерпала. Вона перетворилася чи не в головне гальмо радикального реформування економіки. Я добре розумію складнощі відповідної перебудови управління економічними процесами. Я стояв і стою за міцну систему державного управління. Але реалізація цього завдання на основі галузевого принципу практично неможлива. Потрібні принципово інші рішення. Вони пропонуються також у письмовій доповіді. В тому числі передбачається, що галузеві міністерства будуть виконувати координаційні функції, стануть центрами науково-технічної, прогностичної та кадрової політики. Йдеться про дві принципові речі: перебудову організаційної структури виробництва, утвердження фінансово-промислових груп, холдингів, інших аналогічних структур та про децентралізацію управлінських функцій, передачу значного обсягу повноважень і, звичайно, відповідальності регіонам. Закликаю депутатів Верховної Ради до спільного пошуку оптимальних рішень і в цьому питанні.

Третій блок проблем стосується структурної політики. Україна до цього часу не має економічно обгрунтованих засад структурної політики. Це найслабше місце в нашій економічній системі. В усіх попередніх програмах визначалось близько десятка пріоритетних галузей. Нереальність такого підходу є очевидною.

Пропонований курс економічної політики базується на визначенні пріоритетності наукомістких та високотехнологічних галузей нашої економіки, які ще до кінця не зруйновано і які в змозі зберегти Україну як державу, що здатна увійти в світовий економічний простір з високотехнологічним потенціалом. Ми маємо розробити та здійснити відповідну державну

програму, зосередивши на її реалізації всі наші економічні ресурси. Якщо не зробимо цього, то будемо продовжувати сповзання на узбіччя сучасного світового індустріального процесу. Використовуючи економічні важелі, маємо забезпечити випереджаючий розвиток галузей із швидким оборотом капіталу — виробництво товарів широкого вжитку, найбільш приоритетних галузей агропромислового комплексу, сфери побуту та торгівлі.

Четверта проблема — проблема розвитку аграрного сектора та аграрної політики Президента.

Всі ми маємо чітко усвідомити наступне: будь-яке стримування входження сільського господарства в систему реальних ринкових відносин, тупцювання на місці в проведенні аграрних реформ є одним з основних факторів, що перешкоджають подоланню кризових процесів в усій економіці. Одночасно створюється безвихідна ситуація і в самому сільському господарстві.

Серед великого комплексу проблем аграрних перетворень, що представлені у письмовій доповіді, хотів би привернути увагу лише до однієї, ключової — здійснення в Україні радикальної земельної реформи. Моя політика полягатиме в тому, щоб підтримувати на селі всі існуючі форми власності — державну, колективну, приватну і відповідні їм форми господарювання. В той же час хочу з усією відвертістю сказати, щоб була повна ясність: перш за все мої дії будуть спрямовані на енергійне утвердження на селі достатньо широкого простору для приватної власності на землю. Ми повинні робити висновки з власної історії: Україна ніколи не зможе реалізувати свої надзвичайно високі потенційні можливості та конкурентні переваги в розвитку аграрного сектора, якщо вона піде шляхом не радикальної перебудови, а лише косметичного ремонту утверджених свого часу силою, ціною велетенських національних втрат, ідеологізованих за своєю суттю земельних відносин.

Я добре розумію всі складнощі вирішення цієї проблеми. Тут мають, по-перше, враховуватися регіональні особливості. По-друге, використовуватися перехідні форми, зокрема такі, як паювання землі в колгоспах. По-третє, буде застосовуватися найжорсткіша система державних регуляторів. Земля має належати тим, хто її обробляє. Хоча ми не можемо допустити штучного подрібнення земельних угідь. Водночас я ставлю питання і про те, що виробникові сільськогосподарської продукції в повному обсязі мають належати і результати його праці.

Ми всі часто говоримо про те, що земля є нашим основним національним багатством. І це відповідає дійсності. Тоді й прискорене, і в той же час виважене, державне регульоване запровадження в сферу аграрного виробництва приватної власності на землю — це шлях не до розбазарювання, як намагаються довести окремі політичні сили, а навпаки — до реального утвердження землі як національного багатства держави. Це основний захід, який відповідає безпосереднім інтересам кожного селянина, засіб вирішення в країні проблеми продовольства, реального відродження села. Таким є розуміння цієї проблеми Президентом України, яке визначатиме його практичні дії.

Наступна, п'ята проблема стосується основних засад зовнішньоекономічної політики. Наша мета — поступове утвердження відкритої економіки і входження України у світовий економічний простір. Механізми її до-

сягнення докладно розглядаються у доповіді. Зупинюся лише на проблемі енергоносіїв і пов'язаного з нею платіжного дефіциту, який невпинно зростає.

Вимушений з усією відповідальністю заявити, і хотів би, щоб це було глибоко усвідомлено не лише депутатами, а й громадськістю, що в нас відсутні можливості вирішити цю проблему власними силами.

Є два виходи з цієї ситуації: або розплачуватися за борги основними фондами та національним багатством, або вдатися до іноземних кредитів. Другий шлях є меншою мірою економічно деструктивним. Він не загрожує безпосередньо нашій економічній суверенності. Тому Президент виступив ініціатором інтенсивних переговорів з міжнародними фінансовими організаціями з приводу одержання відповідних кредитів перш за все на зазначені цілі. На сьогодні тільки одна країна з республік колишнього Союзу не отримала кредиту під системні перетворення від МВФ. Це — Україна. Маємо надію на позитивне вирішення цієї проблеми. Обговорення сьогодні у Верховній Раді інформації про участь делегації України в роботі сесії Міжнародного валютного фонду дає підстави вважати, що більшість народних депутатів ставиться з розумінням до цієї позиції. Я хочу, щоб усі ми зрозуміли, що до кінця року нам необхідно сплатити тільки Росії та Туркменистану понад один мільярд доларів за газ. Таких коштів у нас немає. Тому можете собі уявити наслідки зриву переговорного процесу з міжнародними організаціями.

Принагідно хочу звернутися до Верховної Ради і з такого питання. Нам конче необхідно утворити стабільну і сприятливу правову основу залучення іноземних інвестицій, якнайшвидше прийняти пакет відповідних законів. Але важко сподіватися на зарубіжне інвестування, якщо український капітал у твердій валюті не повертається в Україну, кредитує інші держави. Мільярди доларів знаходяться на руках у населення. Це значно більше, ніж обіцяна нам допомога. Однак цей капітал не працює на українську економіку, оскільки державі не довіряють ні наші господарники, ні наші ж громадяни. Потрібна глибоко продумана, зважена політика і парламенту, і виконавчої влади для вирішення цієї проблеми. Одними адміністративними заходами, до чого вдавалися попередні керівники, тут не обійтися.

Шоста і найважливіша проблема — проблема соціальної політики.

Як Президент держави я мушу з усією відповідальністю перед народом заявити: нині ми не маємо реальних ресурсів підвищення життєвого рівня наших людей. Як вже зазначалося, продовжується спад виробництва. Різко скоротилися обсяги сільськогосподарської продукції. Ми маємо порожню казну, непосильні державні борги, велетенський інфляційний потенціал, що загрожує провалом у нову, більш глибоку прірву гіперінфляції. Це не перебільшення. Це те, що ми маємо сьогодні, що дістали у сумний спадок.

Про існуючий економічний стан я добре знав і до виборів. І йшов на них лише з одним наміром — у разі обрання мене Президентом — не скаржитися, а діяти, і діяти на благо народу. Хотів би, щоб сумні реалії сьогодення були глибоко осмислені всім суспільством. Президент все робитиме для того, щоб в Україні не було голоду, щоб в кожній оселі було тепло, щоб зберегти спокій та політичну стабільність. Однак радикально змінити

ситуацію в сфері життєвого рівня народу вже сьогодні я не зможу. Стверджуючи це, хочу бути чесним перед моїм народом, хочу, щоб люди мене зрозуміли.

Кучма Л. Вірю в український народ: Вибрані статті, виступи.
Київ, 2000. — С. 28—31.

Із Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.» (1994 р., листопада 16)

1. Положення Договору не охоплюють повною мірою унікальної ситуації, що склалася внаслідок розпаду ядерної держави — Союзу РСР.

2. Україна є власником ядерної зброї, успадкованої нею від колишнього СРСР. Після розукомплектування та знищення цієї зброї під контролем України і за процедурами, що виключатимуть можливість повторного використання ядерних матеріалів, які є компонентами цієї зброї, за первинним призначенням, Україна має намір застосовувати вищезгадані матеріали виключно у мирних цілях.

3. Наявність на території України ядерної зброї до її цілковитої ліквідації, а також відповідна робота щодо її утримання, обслуговування та ліквідації не суперечать положенням статей 1 і 2 Договору.

4. Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси. [...]

6. Цей Закон набирає чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа.

Відомості Верховної Ради України.
1994. — № 47. — Ст. 421.

З Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» (1995 р., червня 8)

[...] На період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 року більшістю голосів народних депутатів України, а саме:

РОЗДІЛ І
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1

Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян. [...]

Стаття 4

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування обираються безпосередньо громадянами України, які проживають на території відповідно міста, селища, села.

Стаття 5

Всі органи державної влади й органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Забезпечення цих прав і свобод, охорона життя, честі і гідності людини — обов'язок держави.

Суспільне життя в Україні базується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Власність в Україні є загальнодержавною, комунальною, колективною і приватною. Закон гарантує рівний захист усіх форм власності, соціальну спрямованість ринкової економіки. [...]

IV

До прийняття нової Конституції України Сторони суворо дотримуватимуться положень цього Конституційного Договору і діятимуть у повній відповідності до нього.

До прийняття нової Конституції Сторони не виноситимуть на всеукраїнський референдум, консультативний референдум та опитування громадської думки інших питань, крім прийняття нової Конституції України, текст якої буде узгоджений Сторонами.

* * *

Сторони усвідомлюють, що невиконання положень цього Конституційного Договору призведе до хаосу в суспільному житті, розвалу економіки, виникнення загрози громадянського конфлікту і поставить під сумнів саме існування суверенної демократичної України.

Голос України.
1996. — 10 червня.

Звернення Уряду України до світової та української громадськості з приводу 10-ї річниці чорнобильської катастрофи (1995 р., грудня 12)

Наближається сумна 10-та річниця чорнобильської катастрофи. Біда, яка сталася вночі 26 квітня 1986 р. неподалік старовинного українського містечка Чорнобиля, назавжди залишиться в пам'яті людей як застереження того, що науково-технічний прогрес може приносити і гіркі плоди. Людство ще не знало техногенно-екологічної катастрофи таких масштабів.

У ці дні ми привертаємо увагу як української, так і світової громадськості до страждань людей, які зазнали і продовжують зазнавати дії радіації. А це 3 млн. 100 тис. наших співвітчизників, серед яких і ті, хто захистив світ від страшної біди ціною свого здоров'я, а інколи — й життя. Ми схиляємо перед ними голови. Серед постраждалих від катастрофи кількість здорових людей за останні 4 роки зменшилась майже вдвоє. У забруднених радіонуклідами областях значно зросла захворюваність дітей на рак щитовидної залози.

Незважаючи на тяжке економічне становище України, держава вже зазнала і продовжує зазнавати величезних фінансових витрат на реабілітацію природного середовища та захист постраждалого населення, що в окремі роки досягають 10% річного бюджету. Однак цих коштів явно недостатньо. В результаті цього в зоні обов'язкового (безумовного) відселення продовжує проживати близько 5500 сімей, в тому числі понад 1100 сімей з дітьми. У черзі на отримання житла перебуває майже 8300 сімей інвалідів — учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Перелік наших боргів перед людьми, які захистили світ від спопеляючої радіації, і тими, хто виявився її заручником, можна продовжувати.

Як держава, що відчула на собі увесь трагізм ядерної катастрофи, Україна з розумінням ставиться до занепокоєння громадськості світу з приводу продовження експлуатації Чорнобильської АЕС. Зважаючи на це, Україною прийнято політичне рішення щодо виведення станції з експлуатації до 2000 р. і робиться все від неї залежне для прискорення цього процесу з урахуванням необхідності дотримання вимог безпеки на всіх його етапах.

Виведенню з експлуатації Чорнобильської АЕС має обов'язково передувати реалізація програми підготовчих заходів, включаючи стабілізацію системи енергопостачання і компенсацію виведених з експлуатації блоків, будівництво сховищ для відпрацьованого ядерного палива і радіоактивних відходів, розв'язання проблеми об'єкта «Укриття» і перетворення його у екологічно безпечну систему.

Слід, однак, усвідомлювати, що за умов розбалансованої системи виробництва і енергетичної кризи Україна самостійно не спроможна в стислі строки закрити станцію і тому розраховує на допомогу світового співтовариства.

На жаль, внаслідок різних обставин протягом дев'яти років після чорнобильської катастрофи не вдалося створити ефективної системи послідов-

ного вивчення та аналізу усіх її наслідків. Зважаючи на це, Україна запропонувала створити Міжнародний дослідно-технологічний центр з проблем ядерних і радіаційних аварій. Він служитиме усьому людству.

Уряд України прагне додатковими заходами полегшити долю постраждалого населення, розраховує на повну і дієву підтримку в цьому з боку міністерств, відомств, уряду Автономної Республіки Крим, державних адміністрацій, підприємств і установ усіх форм власності. Йдеться, перш за все, про те, щоб трудові колективи, їх керівники повсюдно знали і активно розв'язували найболючіші проблеми учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і людей, вимушено переселених з рідних місць. Особливу увагу має бути приділено чорнобильцям, які втратили здоров'я і стали інвалідами, їхнім сім'ям, а також тим, хто зазнав непоправної втрати.

Кожне міністерство і відомство, кожна державна адміністрація, органи місцевого самоврядування усіх рівнів повинні мати свій конкретний план дій, підпорядкований цій благородній меті.

Хочеться вірити, що наш заклик почують також керівники комерційних структур і банків, приватних підприємств, фондів і зроблять свої благодійні пожертвування на добрі справи.

Ми звертаємося також до наших співвітчизників за кордоном, до всіх, кому близькі й зрозумілі болі та страждання людей: порадьтеся зі своїми колегами по роботі, рідними й близькими і, якщо є найменша можливість, зробіть свій внесок у цю благородну справу.

Уряд України зі свого боку відповідально використовуватиме надіслані кошти з урахуванням побажань даруючих, здійснюватиме суворий контроль за їх витрачанням та інформуватиме про це широку громадськість.

Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали
Київ, 1996. — С. 746—747.

Ухвала Центрального Проводу НРУ з приводу економічної політики і необхідності сприяння розвитку підприємництва (1996 р., січня 20)

Нинішня ситуація в Україні характеризується занепадом економіки, яка поставила народ у важкі соціальні умови. [...]

Центральний провід ухвалює:

1. Президії Центрального Проводу внести пропозицію Прем'єр-міністру переглянути контракти, укладені галузевими міністерствами з керівниками підприємств, які не виконують умов контрактів і не забезпечують ефективності виробництва.

2. Економічній Раді підготувати проекти законів про систему оподаткування, яка б сприяла розвитку підприємництва і покінчила б з практикою надмірного оподаткування результатів господарювання та стимулювала розвиток виробництва (оподаткування фонду оплати праці, матеріальних затрат, замість прибутку) та банківсько-кредитну систему.

3. Проаналізувати хід виконання соціально-економічної і політичної стратегії Президентом України, оприлюднених у Зверненні і Доповіді Верховній Раді України у жовтні 1994 року.

4. Крайовим організаціям вивчити забезпечення обласними Київською і Севастопольською міськими державними адміністраціями виконання державних гарантій у сфері праці.

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. Київ, 2009. — С. 267—268.

Витяг з Конституції України щодо повноважень Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України у сфері зовнішньої політики (1996 р., червня 28)

[...]

С т а т т я 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

— прийняття законів;

— визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

— заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

— оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

— розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

— призначення за поданням Президента України, Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;

— затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

— схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

— надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України. [...]

С т а т т я 106. Президент України:

— забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

— звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

— представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

— приймає рішення про визнання іноземних держав;

— призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

— вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

— присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини. [...]

С т а т т я 116. Кабінет Міністрів України:

— забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

— організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

— спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

— утворює, реорганізовує та ліквідовує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади. [...]

Відомості Верховної Ради України.
1996. — № 30. — Ст. 141.

Із Закону України «Про Конституційний Суд України» (1996 р., жовтня 16)

Р О З Д І Л I

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОУСТРОЮ

Г Л А В А 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

[...]

С т а т т я 2. Завдання Конституційного Суду України

Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. [...]

Г Л А В А 2. ПОВНОВАЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

С т а т т я 13. Повноваження Конституційного Суду України

Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України [...]

Відомості Верховної Ради України.
1996. — № 49. — Ст. 272.

З Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (1997 р., травня 31)

Україна і Російська Федерація, далі «Високі Договірні Сторони», спираючись на тісні зв'язки, що історично склалися, відносини дружби і співробітництва між народами України і Росії, відзначаючи, що Договір між Українською РСР і РРФСР від 19 листопада 1990 року сприяв розвитку добросусідських відносин між обома державами, підтверджуючи свої зобов'язання, що випливають із положень Угоди між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин, підписаної у Дагомисі 23 червня 1992 року, вважаючи, що зміцнення дружніх відносин, добросусідства і взаємовигідного співробітництва відповідає докорінним інтересам їхніх народів, служить справі миру і міжнародної безпеки, прагнучи надати нової якості цим відносинам і зміцнити їх правову основу, сповнені рішучості забезпечити необоротність і поступальність демократичних процесів в обох державах, враховуючи домовленості в рамках Співдружності Незалежних Держав, підтверджуючи свою прихильність до норм міжнародного права, перш за все до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, і додержуючись зобов'язань, які взяті в рамках Організації з безпеки і співробітництва в Європі, домовились про таке:

Стаття 1

Високі Договірні Сторони як дружні, рівноправні і суверенні держави засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві.

Стаття 2

Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.

Стаття 3

Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права. [...]

Стаття 6

Кожна з Високих Договірних Сторін утримується від участі або підтримання яких би то не було дій, спрямованих проти іншої Високої Договірної Сторони, і зобов'язується не укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої Сторони. Жодна із Сторін не допустить також, щоб її територія була використана на шкоду безпеці іншої Сторони. [...]

Стаття 8

Високі Договірні Сторони розвивають свої відносини у сфері військового, військово-технічного співробітництва, забезпечення державної безпеки, а також співробітництва з прикордонних питань, митної справи, експортного та імміграційного контролю на основі окремих угод.

Стаття 9

Високі Договірні Сторони, підтверджуючи рішучість прямувати шляхом скорочення збройних сил і озброєнь, сприятимуть процесу роззброєння і взаємодіятимуть у справі неухильного виконання угод у галузі скорочення збройних сил і озброєнь, в тому числі ядерних.

Стаття 10

Кожна з Високих Договірних Сторін гарантує громадянам іншої Сторони права і свободи на тих же підставах і в такому ж обсязі, що й своїм власним громадянам, крім випадків, встановлених національним законодавством Сторін або їхніми міжнародними договорами.

Кожна із Сторін захищає в установленому порядку права своїх громадян, які проживають на території іншої Сторони, відповідно до зобов'язань по документах Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, домовленостей в рамках Співдружності Незалежних Держав, учасниками яких вони є. [...]

Стаття 12

Високі Договірні Сторони забезпечують захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території і створюють умови для заохочення цієї самобутності.

Кожна з Високих Договірних Сторін гарантує право осіб, що належать до національних меншин, індивідуально або разом з іншими особами, які належать до національних меншин, вільно висловлювати, зберігати і роз-

вивати свою етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність і підтримувати і розвивати свою культуру, не зазнаючи будь-яких спроб асиміляції всупереч їх волі. [...]

Стаття 13

Високі Договірні Сторони розвивають рівноправне і взаємовигідне співробітництво в економіці, утримуються від дій, які можуть завдати економічної шкоди одна одній. У цих цілях, визнаючи необхідність поетапного формування і розвитку загального економічного простору шляхом створення умов для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили, Сторони вживають ефективних заходів для погодження стратегії здійснення економічних реформ, поглиблення економічної інтеграції на основі взаємної вигоди, гармонізації господарського законодавства. [...]

Стаття 17

Високі Договірні Сторони розширюють співробітництво в галузі транспорту, забезпечують свободу транзиту осіб, вантажів і транспортних засобів через території одна одної відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права. [...]

Стаття 20

Високі Договірні Сторони приділяють особливу увагу розвитку співробітництва в забезпеченні функціонування національних паливно-енергетичних комплексів, транспортних систем і систем зв'язку та інформатики, сприяючи збереженню, раціональному використанню і розвитку комплексів та єдиних систем, що склалися у цих галузях. [...]

Стаття 23

Високі Договірні Сторони співробітничають в галузі освіти, науки і техніки, у розвитку дослідницької діяльності, заохочуючи прямі зв'язки між їхніми науково-дослідними організаціями і здійснення спільних програм і розробок, особливо в галузі передових технологій. Питання використання результатів спільних досліджень, отриманих в ході співробітництва, будуть погоджуватися в кожному конкретному випадку шляхом укладення окремих угод.

Сторони взаємодіють у сфері підготовки кадрів, заохочують обмін спеціалістами, вченими, аспірантами, стажистами і студентами. Вони взаємно визнають еквівалентність документів про освіту, вчені ступені і вчені звання і укладуть з цього питання окрему угоду.

Сторони здійснюють обмін науково-технічною інформацією, а також здійснюють співробітництво з питань захисту авторських і суміжних прав, інших видів інтелектуальної власності відповідно до національного законодавства і міжнародних зобов'язань своїх країн у цій галузі.

Стаття 24

Високі Договірні Сторони розвивають співробітництво в галузі культури, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, туризму і спорту.

Сторони взаємодіють в галузі збереження, реставрації і використання їхньої історико-культурної спадщини.

Сторони всебічно сприяють зміцненню і розширенню творчого обміну і взаємодії між колективами, організаціями та об'єднаннями діячів літератури і мистецтва, кінематографії, книговидавничої сфери, архівної справи своїх країн, проведенню традиційних днів національних культур, художніх фестивалів і виставок, гастролей творчих колективів і солістів, обміну делегаціями діячів культури і спеціалістів на державному, регіональному і місцевому рівнях, організації національних культурних центрів на території своїх держав. [...]

Стаття 27

Високі Договірні Сторони розвивають співробітництво в галузі соціального захисту, включаючи соціальне забезпечення громадян. Вони укладуть спеціальні угоди з метою вирішення питань трудових відносин, працевлаштування, соціального захисту, відшкодування збитків, завданих каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаних із нещасними випадками на виробництві, соціального забезпечення громадян однієї Сторони, які здійснюють трудову діяльність або набули трудового стажу на території іншої Сторони, та з інших питань у цій галузі, які потребують узгоджених рішень. [...]

Стаття 29

Високі Договірні Сторони як причорноморські держави готові і надалі розвивати всебічне співробітництво у справі рятування і зберігання природного середовища Азово-Чорноморського басейну, проведення морських і кліматологічних досліджень, використання рекреаційних можливостей і природних ресурсів Чорного і Азовського морів, розвитку судноплавства та експлуатації морських комунікацій, портів і споруд. [...]

Стаття 33

Високі Договірні Сторони співробітничають у боротьбі із злочинністю, передусім з організованою, тероризмом у всіх його формах і проявах, в тому числі злочинними вчинками, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, цивільної авіації та інших видів транспорту, незаконним обігом радіоактивних матеріалів, зброї, наркотичних засобів і психотропних речовин, контрабандою, включаючи незаконне переміщення через кордон предметів, що становлять культурну, історичну і художню цінність. [...]

Відомості Верховної Ради України.
1998. — № 20. — Ст. 103.

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (1997 р., липня 9)

[...]

II. Принципи розвитку відносин між Україною та НАТО

2. Україна та НАТО базуватимуть свої відносини на принципах та зобов'язаннях, згідно з міжнародним правом та міжнародними механізмами,

включаючи Статут ООН, Хельсінкський Заключний акт та наступні документи ОБСЄ. Відповідно, Україна і НАТО підтверджують свої зобов'язання:

— визнавати, що безпека всіх держав у регіоні ОБСЄ є неподільною, що жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни, та що жодна країна не може розглядати жодну частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу;

— утримуватися від загрози силою або використання сили проти будь-якої держави будь-яким чином, не сумісним з принципами Статуту ООН або Хельсінкського Заключного акта, якими керуються країни-учасниці;

— визнавати невід'ємне право всіх держав вільно обирати та застосовувати власні засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни своїх засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі договори, по мірі їх еволюції;

— поважати суверенітет, територіальну цілісність та політичну незалежність всіх інших держав, непорушність кордонів та розвиток добросусідських відносин;

— визнавати верховенство права, зміцнювати демократію, політичний плюралізм та ринкову економіку;

— визнавати права людини та права осіб, що належать до національних меншин;

— запобігати конфліктам та врегульовувати спори мирними засобами у відповідності до принципів ООН та ОБСЄ.

3. Україна підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний та цивільний контроль над збройними силами та підвищувати їхню оперативно-технічну сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів. НАТО підтверджує свою підтримку зусиллям України у цих галузях.

4. Україна вітає триваючу активну адаптацію НАТО до реалій євроатлантичної безпеки, що змінюються, та її роль у співпраці з іншими міжнародними організаціями, такими як ОБСЄ, Європейський Союз, Рада Європи і Західноєвропейський Союз, у сприянні зміцненню євроатлантичної безпеки та покращенню загального клімату довіри в Європі.

III. Сфери консультацій та/або співробітництва між Україною та НАТО

[...]

6. Консультації між Україною та НАТО стосуватимуться питань, які становлять спільний інтерес, зокрема:

— політичних питань та питань, що стосуються безпеки, зокрема розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, включаючи безпеку України;

— запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій, беручи до уваги роль ООН та ОБСЄ у цій галузі;

— політичних та оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї;

— контролю над озброєннями та роззброєння, включаючи питання, що стосуються Договору про звичайні збройні сили в Європі (Договору про ЗЗСЄ), Договору про відкрите небо та заходів зміцнення довіри і безпеки за Віденським Документом 1994 р.;

— експорту озброєнь та передачі супутніх технологій;

— боротьби з контрабандою наркотиків та тероризмом. [...]

10. Враховуючи важливість інформаційної діяльності для покращення обопільної обізнаності та розуміння, НАТО заснувала Центр інформації та документації в Україні. Українська сторона забезпечить повну підтримку діяльності Центру у відповідності з Меморандумом про взаєморозуміння між урядом України та НАТО, підписаним у Києві 7 травня 1997 р. [...]

Голос України.
1997. — 11 липня.

Закон України «Про кінематографію» (1998 р., січня 13)

[...]

Стаття 2. Сфера дії Закону

Дія цього Закону поширюється на юридичних осіб незалежно від їх форм власності та фізичних осіб, які займаються професійною діяльністю у кінематографії в Україні. [...]

Розділ II. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ В КІНЕМАТОГРАФІЇ

Стаття 7. Суб'єкти кінематографії

За спрямуванням діяльності суб'єкти кінематографії поділяються щодо:

— створення фільмів — автори і виконавці;

— виробництва фільмів — кіностудії, відеостудії, студії, продюсери тощо;

— розповсюдження фільмів — виробники, дистриб'ютори (прокатники) фільмів, кінокопіювальні підприємства, фонди фільмів, архіви кіно-, фото-, фонодокументів тощо;

— демонстрування (публічного показу, публічного сповіщення і публічної демонстрації) фільмів — кінотеатри, кіноустановки, відеоустановки, канали мовлення телебачення (ефірного, кабельного, ефірно-кабельного, супутникового тощо);

— підготовки професійних кадрів та вдосконалення творчої майстерності — спеціалізовані навчальні заклади кінематографії, спеціалізовані факультети в інших навчальних закладах незалежно від форми власності, театри (студії) кіноактора;

— розроблення та виготовлення технологічного обладнання — науково-дослідні, конструкторські установи, сервісні центри, асоціації, виробничі підприємства та інші юридичні особи незалежно від форм власності.

Створення, функціонування та припинення діяльності суб'єктів кінематографії провадиться відповідно до законодавства України.

Стаття 8. Підприємницька діяльність суб'єктів кінематографії

Суб'єкти кінематографії здійснюють підприємницьку діяльність у галузі кінематографії згідно з законодавством України.

Підприємницька діяльність у галузі кінематографії може здійснюватися через продюсерську систему. В разі участі в продюсерській системі держави її інтереси представляють центральний орган виконавчої влади у галузі кінематографії та місцеві органи управління кінематографією. Положення про продюсерську систему в галузі кінематографії затверджується Кабінетом Міністрів України.

Усі суб'єкти професійної кінематографічної діяльності, які займаються виробництвом, розповсюдженням і демонструванням фільмів, вносяться до Державного реєстру виробників, розповсюджувачів і демонстраторів фільмів, положення про який затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стаття 9. Органи управління кінематографією

Державну політику в галузі кінематографії здійснює відповідний центральний орган виконавчої влади.

Місцевими органами управління кінематографією є органи, визначені Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями за погодженням з центральним органом виконавчої влади у галузі кінематографії.

Місцеві органи управління кінематографією реалізують державну політику в галузі кінематографії. [...]

Розділ IV. **ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА ТА ФІНАНСУВАННЯ КІНЕМАТОГРАФІЇ**

Стаття 18. Державна політика в кінематографії

Державна політика в кінематографії полягає у визнанні кінематографії галуззю культури, а національного фільму — надбанням культури Українського народу і здійснюється шляхом державної підтримки суб'єктів кінематографії України.

Стаття 19. Державна підтримка суб'єктів кінематографії

Держава сприяє виробництву, розповсюдженню та демонструванню національних фільмів у кіно-, відеомережі та на каналах мовлення телебачення, збереженню, відновленню національної та кращих зразків світової кінематографічної спадщини, вживає заходів для повернення в Україну національної кінематографічної спадщини, що знаходиться за її межами.

Державна підтримка надається суб'єктам кінематографії незалежно від форм власності, які займаються виробництвом, розповсюдженням і демонструванням національних фільмів, фундаментальними та прикладними дослідженнями, професійною освітою в галузі кінематографії.

Держава підтримує спільне з іноземними суб'єктами кінематографії виробництво фільмів, застосування світових досягнень науки і техніки у виробництві, розповсюдженні, зберіганні та демонструванні фільмів.

Держава бере участь у реалізації міжнародних кінематографічних програм, сприяє організації міжнародних кінофестивалів, кіноринків та участі в них суб'єктів кінематографії України.

Держава гарантує всім суб'єктам кінематографії охорону авторського права і суміжних прав на території України відповідно до законодавства України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Держава підтримує кінематографію шляхом податкового, митного, валютного та інших видів регулювання. [...]

С т а т т я 2 1. Державне замовлення у галузі кінематографії

Серед суб'єктів кінематографії незалежно від форм власності розміщується відповідно до законодавства України державне замовлення на виробництво та розповсюдження фільмів. У разі державного замовлення пріоритет надається виробництву і розповсюдженню фільмів для дітей та юнацтва. Замовником за державним контрактом виступає центральний орган виконавчої влади у галузі кінематографії.

С т а т т я 2 2. Використання національного екранного часу

Для сприяння виробництву національних фільмів, а також доступу глядачів до перегляду творів національної кінематографічної спадщини встановлюється квота демонстрування національних фільмів, яка становить не менше 30 відсотків національного екранного часу. Ця квота є обов'язковою для всіх демонстраторів фільмів у кіно-, відеомережі та на каналах мовлення телебачення України. Положення про національний екранний час та його використання суб'єктами кінематографії та телебачення затверджується Кабінетом Міністрів України.

Р О З Д І Л V. **МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ**

С т а т т я 2 3. Міжнародна діяльність суб'єктів кінематографії України

Міжнародна діяльність суб'єктів кінематографії України полягає у спільному з іншими країнами виробництві фільмів, розповсюдженні за межами України національних фільмів, а в Україні — фільмів інших держав, застосуванні у виробництві, розповсюдженні та демонструванні фільмів світових досягнень науки і техніки.

Суб'єкти кінематографії України можуть брати участь у діяльності міжнародних кінематографічних організацій, реалізації міжнародних кінематографічних програм, у кінофестивалях, кіноринках тощо. [...]

Відомості Верховної Ради України.
1998. — № 22. — Ст. 114.

Заява Центрального Проводу НРУ щодо підписання Президентом України Л.Д.Кучмою у Москві Угоди про економічне співробітництво з Російською Федерацією (1998 р., березня 6)

[...] підписана під час візиту Президентом України Л.Кучмою у Москву угода про економічне співробітництво не закладає бази для рівноправного і взаємовигідного розвитку двох держав. Засади договору у разі їх реалізації створять загрозу тісного прив'язання України до російського ринку, накладання на наші труднощі внутрішніх російських проблем, експансію російського капіталу на український ринок та привілейований доступ до власності в Україні. Російська економіка, обтяжена невиплатами зарплат і пенсій, низьким технологічним рівнем, неконкурентноздатністю готової продукції на світовому ринку, прагне інвестувань, що принесуть високі й швидкі прибутки. Українська сторона не може дозволити, щоб це робилося нашим коштом. У стратегічно важливих сферах життєво необхідно зберегти національний контроль, обмежити невиправдано сильний вплив зовнішнього фактора, як східного, так і західного. Положення договору істотно знижують рівень економічної безпеки України.

Угода про економічне співробітництво та програма такого співробітництва на 10 років свідчать про те, що керівництво України фактично відмовилося від створення власної цілісної повноструктурної економіки з достатнім рівнем забезпечення потреб внутрішнього ринку продукцією власного виробництва. Українське керівництво не витримало перевірки європейськими стандартами. [...]

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України.
Київ, 2009. — С. 289—290.

Із Закону України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» (1998 р., квітня 23)

Усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, враховуючи зобов'язання України як держави — члена Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН) подавати допомогу ООН в діях, що провадяться відповідно до Статуту ООН, а також зобов'язання як держави — члена Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі — ОБСЄ) конструктивно співробітничати у використанні всього діапазону можливостей ОБСЄ для запобігання конфліктам та для їх розв'язання, Україна розглядає участь у міжнародних миротворчих операціях як важливу складову своєї зовнішньої політики. [...]

Стаття 2. Умови участі України в міжнародних миротворчих операціях

[...]

Участь України в міжнародних миротворчих операціях здійснюється шляхом надання миротворчого контингенту, миротворчого персоналу, а також матеріально-технічних ресурсів та послуг у розпорядження відповідних органів, які визначаються рішенням про проведення такої операції. [...]

Стаття 7. Повернення та відкликання миротворчого контингенту і миротворчого персоналу, які брали участь у міжнародній миротворчій операції

Миротворчий контингент і миротворчий персонал, які були направлені до іншої країни для участі в міжнародній миротворчій операції, повертаються до України після завершення операції. Вони можуть бути також відкликані до завершення миротворчої операції в разі, якщо їх подальша участь у зазначеній операції стає недоцільною через суттєву зміну міжнародної військово-політичної обстановки чи обставин у регіоні перебування, припинення фінансування та через інші причини. Рішення про відкликання миротворчого контингенту та миротворчого персоналу приймається з урахуванням міжнародних зобов'язань України Президентом України за поданням Міністерства закордонних справ України, узгодженим з Міністерством оборони України, або за пропозицією Верховної Ради України.

Відомості Верховної Ради України.
1999. — № 22—23. — Ст. 202.

З виступу Президента України Л.Д.Кучми на Всеукраїнських зборах селян (1999 р., лютого 9)

[...] Я поділяю думку тих, хто вбачає основний корінь деформованості економічних відносин на селі у незавершеності змін відносин власності. І перш за все — на землю.

Ще у листопаді 1994 р. було прийнято Указ Президента про поетапне здійснення земельної реформи. Передбачене ним паювання земель мало на меті не лише роздержавлення землі, а й безкоштовну передачу у власність тим, хто її обробляє. Відтоді, як уже зазначалося, власниками земельних паїв вже стали близько 6 мільйонів селян. На цій основі вироблено механізми соціального захисту сільських пенсіонерів, формування орендних відносин. Справа за тим, щоб якомога швидше задіяти їх. Люди не повинні бути наймитами на своїй землі. Наголошувати на цьому доводиться через те, що юридичного статусу справжнього господаря вони ще не мають. Його не в змозі повною мірою дати сертифікати на земельні паї. Остаточне вирішення питання заблоковане відомими вам політичними силами. Цим зірвано реалізацію одного з визначальних положень Конституції про право громадян на приватну власність.

На жаль, чекає своєї черги внесений чотири роки тому Урядом проект Закону про поправки до Земельного кодексу. Хоча цей кодекс не просто застарів морально — він має близько 40 розбіжностей з Конституцією. Хо-

тів би, щоб було, нарешті, відкинуто політичне словоблуддя навколо цього. Без почуття власника, і не тільки на землю, у селянина й надалі не буде реальної мотивації, стимулів до ефективної праці. Не треба лякати людей погрозами на зразок того, що, мовляв, паюєте землю за указом, а відповідати будете за законом.

Збіднілість наслідків реформи в аграрному секторі — результат політиканства, невміння чи небажання організувати справу. Давайте дивитися правді у вічі: на чому трималася видимість благополуччя в агропромисловому секторі раніше? На величезних бюджетних субсидіях АПК, державних капіталовкладеннях, на пільгових цінах на техніку, паливо та кредитні ресурси.

Ось деяка конкретика: тільки у 1990 р. дотації до цін на продукти харчування досягли майже 20% союзного бюджету. Дехто може сказати: так це ж чудово! Але то була штучна фінансова накачка, яка не оберталася ефективною віддачею виробництва, поліпшенням економічних показників. Скажу про загальновідоме: продуктивність праці у сільському господарстві була у 4—5 разів нижча, ніж на Заході. Зовсім не випадково Радянський Союз імпортував в останні роки зерна на 5 млрд. доларів, тваринницької продукції — на 2,5 мільярда. Адміністративно-командна система економіки розвалилася не в останню чергу саме через неефективність сільського господарства.

Нагадаю: найбільший спад виробництва у галузі відбувся у 1991—1994 роках, відразу ж після розпаду цієї системи. Тобто це тоді, коли про реформи тільки почали говорити.

Варто було фінансовому потоку обміліти, як перегріта, екстенсивна сільська економіка почала руйнуватися під дією власної ваги. Сьогодні треба зрозуміти й таке: повернення до старих методів господарювання вже не призведе навіть до тих результатів, які вони давали колись. Радикально змінилися суспільно-політичні та соціально-економічні обставини.

За великим рахунком, ми не відкриваємо Америки ні у ринковому трансформуванні всієї економіки, ні у перебудові її агропромислового сектора. Тільки робити це нам важче і складніше, оскільки світ не знає такого рівня одержавлення всіх сфер життя, включаючи сільськогосподарське виробництво. І для того, щоб подолати цей шлях, треба позбуватися застарілої хвороби — звично й безоглядно (а нерідко і безвідповідально) політизувати будь-які, навіть найбільш, здавалося б, конкретні і приземлені проблеми.

У тому числі приземлені в буквальному розумінні.

Візьмемо оренду землі. За два роки після виходу відповідного указу договорами оренди оформлено лише трохи більше одного відсотка земель. Є багато органів, які мають прямий стосунок до цієї проблеми, — Мінагропром, Держкомзем, Держводгосп, Держлісгосп, Мінекобезпеки. Але навряд чи хто до пуття скаже, скільки угідь занедбано, не обробляється і не передається в користування. Особливо наголошую на відповідальності за охорону земель Держкомзему і Держводгоспу.

А скільки не використовується за цільовим призначенням меліорованих земель! Близько 3 мільйонів гектарів.

Фактично втрачається такий традиційний для України напрям, як садівництво, чи не найтяжчий період переживає виноградарство. І знову ж таки — інстанцій, покликаних спеціально займатися лише цими проблема-

ми, не бракує. Не потрібно високих матерій — де елементарна логіка, вболівання за землю? Запитання адресую і Кабінету Міністрів, і місцевим органам влади.

Здавалося б, важко знайти документ більшої соціальної спрямованості й економічного обгрунтування, ніж Указ Президента про захист селян-пенсіонерів. Однак і тут спротив та гальмування. Не бачу турботи про 4 мільйони літніх людей, які мають право одержувати доходи від своїх земельних паїв. Переконаний: у цій залі й поза нею мало хто заперечить проти таких підходів у земельних та аграрних відносинах:

— дотримання рівності всіх форм власності та господарювання, забезпечення права селян на вибір організації господарювання;

— перехід на договірні орендні відносини у використанні земельних паїв за плату;

— заохочення й підтримка приватно-орендних підприємств, які забезпечують цілісність використання господарського комплексу та обслуговування соціальної сфери села;

— розвиток кооперування та інтегрування, відновлення інтенсифікації виробництва;

— кадрове забезпечення реформування аграрних відносин.

Усі начебто розуміємо, всі згодні, а справи просуваються з великим скрипом. І знову ж таки через ідеологічні розбіжності, незгоди між гілками влади. Треба покінчити і з досить прохолодним ставленням до приватного сектора — маю на увазі фермерські та присадибні господарства. Стабільність нашої аграрної економіки можлива лише за співіснування та співпраці господарських структур різних форм власності, за узгодження їхніх інтересів, поглиблення інтеграції усіх ланок виробничого комплексу.

Правильно говорилося сьогодні, що найтяжчий наслідок стагнації сільського господарства — виснаження його фінансів, насамперед, через втрату обігових коштів. Важко знайти галузь, яка зазнала б за останні роки такого жорстокого фінансового авітамінозу. Як видно, у нас донині не можуть позбутися ставлення до села як до безвідмовного і безсловесного економічного донора.

Судіть самі: кредиторська заборгованість аграрного сектора вже у 5 разів перевищує дебіторську (загалом в економіці — в 1,4 раза). Головний насос, який відкачує кошти із села — ціновий диспаритет. Він поглибився зі зміною курсової політики і позбавляє село будь-якої можливості фінансового оздоровлення. Це тим більш прикро, що у 1997-му та першій половині минулого року окреслилася позитивна тенденція: ціни на сільгосппродукцію почали випереджати ціни на товари виробничого споживання в АПК. Але після вимушеної, внаслідок світової фінансової кризи, девальвації гривні ця проблема знову стала на весь зріст. Скажу однозначно: я категорично проти популістських підходів до її розв'язання. Досить з нас уроків 1993 року. Саме через емісійні кредити для села економіка зірвалася тоді в гіперінфляцію і саме аграрний сектор постраждав від цього найбільше.

Треба йти іншим шляхом. [...]

Крім заходів прямої фінансової підтримки для досягнення еквівалентного обміну, Урядом планується здійснення податкових організаційних

заходів. А саме: забезпечення прозорості ринку сільськогосподарської продукції, виведення обігових коштів з «тіні» шляхом спрямування основних потоків товарної продукції на організований біржовий ринок, як канал гарантованого збуту продукції та придбання матеріально-технічних ресурсів; створення Агентства регулювання продовольчого ринку, яке має здійснювати закупівельні (фінансові) і товарні інтервенції тільки на біржовому ринку, що сприятиме формуванню об'єктивних цін на сільськогосподарську продукцію та зростанню товарних потоків на біржах; створення фонду кредитної підтримки аграрного сектора із залученням як вітчизняних, так і іноземних запозичень з метою скорочення бартеру; організація оптової торгівлі плодоовочевою продукцією на базі створення оптових продовольчих ринків; здійснення жорсткої антимонопольної політики при формуванні цін на матеріально-технічні ресурси для села, зокрема ліквідація адміністративно-розподільчих схем їх постачання, скасування рішень, які встановлюють дискримінаційні обмеження на підприємницьку діяльність.

Окремої і ґрунтовної розмови потребує кредитування аграрного сектора. Зараз воно зведене нанівець. Основного аграрного банку «Україна» сьогодні недостатньо для задоволення потреб аграріїв у кредитних ресурсах. Тим паче, що й сам він переживає зараз не кращі часи через непрофесійне управління, розбазарювання коштів. Відповідальність за це несуть також Національний банк, його правління. [...]

Кучма Л. Вірю в український народ: Вибрані статті, виступи.
Київ, 2000. — С. 366—369.

Із Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000 р., жовтня 5)

[...]

С т а т т я 2 . Мета встановлення державних соціальних стандартів і нормативів

Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються з метою:

визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України;

визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації;

визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.

На основі соціальних стандартів визначаються розміри основних соціальних гарантій: мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком, інших видів соціальних виплат і допомоги.

Державні соціальні стандарти обов'язково враховуються при розробці програм економічного і соціального розвитку.

Стаття 3. Принципи формування державних соціальних стандартів і нормативів

Формування державних соціальних стандартів і нормативів здійснюється за такими принципами:

забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного;

законодавчого встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів;

диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів [...]

Відомості Верховної Ради України.
2000. — № 48. — Ст. 409.

Із Закону України «Про громадянство України» (2001 р., січня 18)

РОЗДІЛ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Належність до громадянства України

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» [...] проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України [...]

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України. [...]

РОЗДІЛ III
ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ ТА СКАСУВАННЯ РІШЕНЬ ПРО НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ

Стаття 17. Підстави припинення громадянства України

Громадянство України припиняється:

1) внаслідок виходу з громадянства України;

2) внаслідок втрати громадянства України;

3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Відомості Верховної Ради України.
2001. — № 13. — Ст. 65.

Із Закону України «Про народні художні промисли» (2001 р., червня 21)

[...]

С т а т т я 2. Законодавство України про народні художні промисли

Законодавство України про народні художні промисли базується на Конституції України і складається з Основ законодавства України про культуру, цього Закону, інших нормативно-правових актів, що регулюють діяльність суб'єктів у галузі народних художніх промислів.

С т а т т я 3. Суб'єкти народних художніх промислів

Суб'єктами народних художніх промислів є фізичні та юридичні (усіх форм власності) особи, які здійснюють свою діяльність у галузі народних художніх промислів.

С т а т т я 4. Державна політика в галузі народних художніх промислів

Основою державної політики в галузі народних художніх промислів є забезпечення правових, організаційних та економічних умов для охорони, відродження, збереження і розвитку народних художніх промислів як важливої складової духовної культури українського народу.

Держава:

розробляє програми охорони, відродження, збереження і розвитку народних художніх промислів та забезпечує їх цільове фінансування;

сприяє здійсненню інвестиційних проектів у галузі народних художніх промислів;

підтримує діяльність суб'єктів народних художніх промислів шляхом пільгового оподаткування і кредитування;

сприяє пропаганді мистецтва народних художніх промислів в Україні і за її межами за допомогою організації виставок, конкурсів, аукціонів, галерей народного мистецтва, салонів-магазинів, спеціалізованої торгівлі виробами народних художніх промислів та у засобах масової інформації;

створює умови для міжнародного співробітництва та зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів народних художніх промислів;

сприяє навчанню та підготовці фахівців для народних художніх промислів у навчальних закладах усіх рівнів акредитації за рахунок коштів державного бюджету;

підтримує періодичні видання, видання спеціалізованої наукової літератури, альбомів, каталогів з питань народних художніх промислів;

вживає заходів для збереження народних художніх промислів і робочих місць майстрів народних художніх промислів у разі реорганізації підприємств народних художніх промислів, у тому числі при зміні форми власності, відповідно до закону;

здійснює інші заходи підтримки народних художніх промислів відповідно до законодавства;

забезпечує охорону авторських прав суб'єктів народних художніх промислів. [...]

Стаття 7. Осередки народних художніх промислів

Осередки народних художніх промислів визначаються рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері культури за поданням місцевих органів виконавчої влади та за погодженням з Національною академією наук України і відповідними творчими спілками.

Виявлення, обстеження, облік і охорона осередків народних художніх промислів та майстрів народних художніх промислів здійснюються центральним органом виконавчої влади у сфері культури, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Осередки народних художніх промислів, що потребують особливої охорони, Кабінетом Міністрів України можуть бути визнані заповідними територіями народних художніх промислів, охорона і державна підтримка яких здійснюються відповідно до закону.

Типові положення про заповідні території народних художніх промислів затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 8. Статус майстра народних художніх промислів

Майстер народних художніх промислів здійснює свою діяльність на умовах трудового договору (контракту) чи цивільно-правового договору з підприємством народних художніх промислів або працює індивідуально без утворення юридичної особи.

Творча атестація майстрів народних художніх промислів здійснюється відповідною професійною творчою спілкою згідно із законодавством.

Стаття 9. Статус підприємств народних художніх промислів

Підприємства народних художніх промислів — це підприємства, у випуску товарів і послуг яких вироби народних художніх промислів становлять не менш як 60 відсотків загальної вартості товарів і послуг за відповідний звітний період.

Підприємство набуває статусу підприємства народних художніх промислів у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, на підставі відповідної звітної документації підприємства.

Метою діяльності підприємства народних художніх промислів є:

збереження і розвиток особливостей певних народних художніх промислів;

забезпечення випуску виробів народних художніх промислів відповідно до національної самобутності місцевих традицій народного мистецтва;

дотримання і вдосконалення традиційних технологій виготовлення виробів народних художніх промислів;

створення умов для підвищення кваліфікації та творчої активності майстрів народних художніх промислів шляхом сприяння творчому варіюванню при виготовленні виробів народних художніх промислів тощо.

Підприємства народних художніх промислів можуть вступати в об'єднання за галузевим, територіальним чи іншим принципом відповідно до закону.

Приватизація підприємств народних художніх промислів здійснюється відповідно до закону. Обов'язковою умовою приватизації підприємств народних художніх промислів є збереження їх профілю. [...]

С т а т т я 13. Віднесення виробів народних художніх промислів до Музейного фонду України

Вироби народних художніх промислів незалежно від їх виду, місця створення і власника, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, підлягають віднесенню до Музейного фонду України відповідно до законодавства.

Унікальні вироби народних художніх промислів, які мають виняткове художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, незалежно від їх власника і місця зберігання вносяться до Державного реєстру національного культурного надбання відповідно до законодавства. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2001. — № 41. — Ст. 199.

Із Закону України «Про вищу освіту» (2002 р., січня 17)

[...]

С т а т т я 3. Державна політика у галузі вищої освіти

1. Державна політика у галузі вищої освіти визначається Верховною Радою України.

2. Державна політика у галузі вищої освіти грунтується на принципах:

доступності та конкурсності здобуття вищої освіти кожним громадянином України;

незалежності здобуття вищої освіти від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій;

інтеграції системи вищої освіти України у світову систему вищої освіти при збереженні і розвитку досягнень та традицій української вищої школи;

наступності процесу здобуття вищої освіти;

державної підтримки підготовки фахівців для пріоритетних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень;

гласності при формуванні структури та обсягів освітньої та професійної підготовки фахівців.

3. Реалізація державної політики у галузі вищої освіти забезпечується шляхом:

збереження і розвитку системи вищої освіти та підвищення її якості;

підвищення рівня освіченості громадян України, розширення їх можливостей для отримання вищої освіти;

створення та забезпечення рівних умов доступності до вищої освіти;

надання цільових, пільгових державних кредитів особам для здобуття вищої освіти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

забезпечення збалансованої структури та обсягів підготовки фахівців з вищою освітою, що здійснюється у вищих навчальних закладах державної та комунальної форм власності, за кошти відповідних бюджетів, фізичних і юридичних осіб, з урахуванням потреб особи, а також інтересів держави та територіальних громад;

надання особам, які навчаються у вищих навчальних закладах, пільг та соціальних гарантій у порядку, встановленому законодавством;

належної підтримки підготовки фахівців з числа інвалідів на основі спеціальних освітніх технологій. [...]

Стаття 5. Мова (мови) навчання у вищих навчальних закладах

Мова (мови) навчання у вищих навчальних закладах визначається відповідно до Конституції України та закону України про мови.

РОЗДІЛ II

СТРУКТУРА ВИЩОЇ ОСВІТИ. ДОКУМЕНТИ ПРО ВИЩУ ОСВІТУ

Стаття 6. Структура вищої освіти

1. До структури вищої освіти входять освітні й освітньо-кваліфікаційні рівні:

1) освітні рівні:
неповна вища освіта;
базова вища освіта;
повна вища освіта;

2) освітньо-кваліфікаційні рівні: молодший спеціаліст;
бакалавр;
спеціаліст, магістр.

2. У вищих навчальних закладах підготовка за напрямами і спеціальностями фахівців всіх освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів здійснюється за відповідними освітньо-професійними програмами ступенево або неперервно залежно від вимог до рівня оволодіння певною сукупністю умінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Стаття 7. Освітні рівні вищої освіти

1. Неповна вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста.

2. Базова вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра.

3. Повна вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра.

4. Вищу освіту мають особи, які завершили навчання у вищих навчальних закладах, успішно пройшли державну атестацію відповідно до стандартів вищої освіти і отримали відповідний документ про вищу освіту державного зразка.

Державна атестація осіб, які закінчують вищі навчальні заклади усіх форм власності, здійснюється державною екзаменаційною комісією. Положення про державну екзаменаційну комісію затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

С т а т т я 8. Освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти

1. Молодший спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула неповну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для здійснення виробничих функцій певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Особам, які завершили навчання в акредитованому вищому професійному училищі, центрі професійно-технічної освіти, може присвоюватись освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста за відповідним напрямом (спеціальністю), з якого також здійснюється підготовка робітників високого рівня кваліфікації.

Особи, які мають базову загальну середню освіту, можуть одночасно навчатися за освітньо-професійною програмою підготовки молодшого спеціаліста і здобувати повну загальну середню освіту.

2. Бакалавр — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула базову вищу освіту, фундаментальні і спеціальні уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра може здійснюватися на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста.

Особи, які в період навчання за освітньо-професійною програмою підготовки бакалавра у вищих навчальних закладах другого-четвертого рівнів акредитації припинили подальше навчання, мають право за індивідуальною програмою здобути освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста за однією із спеціальностей, відповідних напряму підготовки бакалавра, у тому самому або іншому акредитованому вищому навчальному закладі.

3. Спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

4. Магістр — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для виконання професійних завдань та обов'язків (робіт) інноваційного характеру певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня магістра може здійснюватися на основі освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста.

Особи, які в період навчання за освітньо-професійною програмою підготовки магістра припинили подальше навчання, мають право за індивідуальною програмою здобути освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста за такою ж або спорідненою спеціальністю у тому самому або іншому акредитованому вищому навчальному закладі.

5. Підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста та магістра медичного та ветеринарно-медичного спрямувань може здійснюватися на основі повної загальної середньої освіти. [...]

РОЗДІЛ V
ВИЩІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ

Стаття 22. Мета і головні завдання діяльності вищого навчального закладу

1. Основною метою діяльності вищого навчального закладу є забезпечення умов, необхідних для отримання особою вищої освіти, підготовка фахівців для потреб України.

2. Головними завданнями вищого навчального закладу є:

здійснення освітньої діяльності певного напряму, яка забезпечує підготовку фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів і відповідає стандартам вищої освіти;

здійснення наукової і науково-технічної (для вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації), творчої, мистецької, культурно-виховної, спортивної та оздоровчої діяльності;

забезпечення виконання державного замовлення та угод на підготовку фахівців з вищою освітою;

здійснення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів та їх атестація в акредитованих вищих навчальних закладах третього та четвертого рівнів акредитації;

вивчення попиту на окремі спеціальності на ринку праці і сприяння працевлаштуванню випускників;

забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, виховання осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України;

підвищення освітньо-культурного рівня громадян.

Стаття 23. Правовий статус вищого навчального закладу

1. Вищий навчальний заклад є юридичною особою, має відокремлене майно, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і мати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

2. Вищий навчальний заклад згідно із законом може виступати засновником (співзасновником) інших юридичних осіб, що здійснюють свою діяльність відповідно до напрямів навчально-науково-виробничої діяльності вищого навчального закладу.

3. Акредитовані вищі навчальні заклади у встановленому порядку можуть створювати навчальні та навчально-науково-виробничі комплекси, які є добровільними об'єднаннями. Всі учасники комплексу зберігають статус юридичних осіб.

4. У вищих навчальних закладах державної і комунальної форм власності кількість студентів, прийнятих на перший курс на навчання за державним замовленням, повинна становити не менше ніж 51 відсоток від загальної кількості студентів, прийнятих на навчання на перший курс.

Стаття 24. Рівні акредитації вищих навчальних закладів

Встановлюються такі рівні акредитації вищих навчальних закладів:

вищий навчальний заклад першого рівня акредитації — вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста;

вищий навчальний заклад другого рівня акредитації — вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста та за напрямами підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра;

вищий навчальний заклад третього рівня акредитації — вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямами освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста, а також за окремими спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня магістра;

вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації — вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямами освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста, магістра.

Стаття 25. Типи вищих навчальних закладів

Відповідно до існуючих напрямів освітньої діяльності в Україні діють вищі навчальні заклади таких типів:

1) університет — багатопрофільний вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та здійснює культурно-просвітницьку діяльність.

Можуть створюватися класичні та профільні (технічні, технологічні, економічні, педагогічні, медичні, аграрні, мистецькі, культурологічні тощо) університети;

2) академія — вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

3) інститут — вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації або структурний підрозділ університету, академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

4) консерваторія (музична академія) — вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у галузі культури і мистецтва — музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін, проводить наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

5) коледж — вищий навчальний заклад другого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у споріднених напрямах підготовки (якщо є структурним підрозділом вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації або входить до навчального чи навчально-науково-виробничого комплексу) або за кількома спорідненими спеціальностями і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

6) технікум (училище) — вищий навчальний заклад першого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації за кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2002. — № 20. — Ст. 134.

З Угоди про створення зони вільної торгівлі між державами — учасницями ГУУАМ (2002 р., липня 20)

Стаття 1. Загальні положення

1. Договірні Сторони для досягнення цілей цієї Угоди будуть взаємодіяти у створенні зони вільної торгівлі для забезпечення:

відміни мита, а також податків і зборів, які мають еквівалентну дію, і кількісних обмежень у взаємній торгівлі;

усунення інших перешкод для вільного руху товарів і послуг;

створення і розвиток ефективної системи взаємних розрахунків і платежів щодо торговельних та інших операцій;

співробітництва у проведенні торговельно-економічної політики для досягнення цілей цієї Угоди в галузі промисловості, сільського господарства, транспорту, фінансів, інвестицій, соціальної сфери, а також у розвитку добросовісної конкуренції тощо;

гармонізації законодавства Договірних Сторін у тій мірі, в якій це необхідно для належного та ефективного функціонування вільної торгівлі. [...]

Стаття 8. Внутрішні податки та інші збори фіскального характеру

1. Договірні Сторони не будуть прямо чи опосередковано оподатковувати товари, що походять з митної території інших Договірних Сторін по-

датками, зборами фіскального характеру в розмірі, що перевищує їхній рівень для національних товарів.

Цим товарам надається режим не менш сприятливий, ніж режим, що надається аналогічним вітчизняним товарам в тому, що стосується всіх законів, правил і вимог щодо їхнього продажу на внутрішньому ринку, пропозиції до продажу, покупки, транспортування, розподілу або використання.

2. Договірні Сторони надаватимуть повну інформацію про всі діючі податки та інші збори фіскального характеру. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2003. — № 5. — Ст. 40.

З Угоди про безпеку між Урядом України і Організацією Північноатлантичного договору (2002 р., вересня 12)

[...]

Стаття 1

Сторони будуть:

1) захищати інформацію та матеріали іншої Сторони;

2) вживати всіх зусиль для забезпечення того, щоб у разі, якщо інформація та матеріали мають гриф секретності, така інформація та матеріали зберігали грифи секретності, встановлені будь-якою Стороною стосовно інформації та матеріалів, що надаються такою Стороною і зберігати таку інформацію та матеріали відповідно узгоджених спільних стандартів;

3) не використовувати отриману в результаті обміну інформацію та матеріали в цілях, відмінних від тих, що встановленні в рамках відповідних програм, а також рішень та резолюцій, що стосуються таких програм;

4) не надавати таку інформацію та матеріали третім сторонам без згоди Сторони-джерела.

Відомості Верховної Ради України.
2002. — № 44. — Ст. 328.

Заява Народного руху щодо територіальних претензій з боку Російської Федерації (2003 р., жовтня 27)

Події навколо українського острова Тузла набувають рис «театру абсурду». До такого висновку підштовхують результати московської зустрічі глав урядів України та Російської Федерації.

Російська сторона, що своїми провокаційними діями спричинила кризу в українсько-російських відносинах, поставила вимогу вивести **українських** прикордонників з **українського** острова (!?) і за такої умови сісти за стіл переговорів з метою досягнень так званого «компромісу». Такий розвиток подій дає підстави для серйозних запитань і висновків.

Вперше в історії українсько-російських відносин російська сторона вустами глави уряду фактично **офіційно висунула територіальні претензії до України.** [...]

Висунення територіальних претензій, погрози застосування зброї супроводжуються розв'язанням справжньої інформаційної війни, що розпалює шовіністичні настрої в російському суспільстві. Деякі російські політики починають говорити про «захоплення» України.

В цій ситуації виникає декілька запитань. Чому не спростував заяви свого колеги щодо результатів переговорів український прем'єр? Чому мовчить Президент України, коли до нашої держави офіційно висунуто територіальні претензії? Чому він не використовує своїх повноважень для скликання надзвичайного засідання ради глав держав СНД? Чому не задіюється потенціал міжнародно-правових механізмів захисту національної безпеки України, про який йшлося в Заяві НРУ ще 9 жовтня цього року? [...]

Рішення керівних органів Народного Руху України (ухвали, заяви, звернення): вересень 2003 р. — березень 2004 р. Київ, 2004. — С. 36—37.

Із Закону України «Про захист суспільної моралі» (2003 р., листопада 20)

[...]

С т а т т я 2. Загальні положення

Виробництво та обіг у будь-якій формі продукції порнографічного характеру в Україні забороняються. Критерії віднесення продукції до такої, що має порнографічний характер, встановлюються спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері культури та мистецтв.

Виробництво та обіг у будь-якій формі продукції еротичного характеру та продукції, що містить елементи насильства та жорстокості, дозволяються виключно за умови дотримання обмежень, встановлених законодавством.

Забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка:

пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України;

пропагує фашизм та неофашизм;

принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою;

пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;

принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей;

пропагує невігластво, неповагу до батьків;

пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички.

С т а т т я 3. Законодавство щодо захисту суспільної моралі

Правові засади України щодо захисту моральності у суспільстві складає Конституція України, цей Закон, інші закони та нормативно-правові акти щодо захисту суспільної моралі, загальновизнані норми і принципи міжнародного права й міжнародних договорів України. [...]

С т а т т я 5. Основні напрями державного регулювання обігу інформаційної продукції, що негативно впливає на суспільну мораль

Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення.

Основними напрямами державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль, є:

формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сфері інформаційної діяльності, освіти та культури;

недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культу насильства, жорстокості, поширення порнографії;

впровадження експертної оцінки відео-, аудіо-, друкованої інформації та інформації на електронних носіях, розроблення механізмів і методик віднесення її до такої, що завдає шкоди суспільній моралі;

підтримка національної культури, мистецтва, кінематографії, книговидання, поліпшення системи пропаганди кращих зразків світової літератури, культури та мистецтва;

заборона демонстрації неліцензійної аудіо-, відеопродукції на всіх національних телерадіокомпаніях;

встановлення контролю за обігом продукції, що становить загрозу суспільній моралі;

приєднання до міжнародних договорів з питання захисту суспільної моралі.

С т а т т я 6. Заборона обігу предметів та продукції порнографічного характеру

Забороняється:

виробництво і ввезення в Україну творів, зображень, інших предметів порнографічного характеру з метою збуту чи розповсюдження, їх виготовлення, перевезення чи інше переміщення, реклама, збут чи розповсюдження;

обіг, демонстрація та прокат друкованих видань, кіно-, аудіо-, відео-, радіо-, телепродукції, матеріалів на електронних носіях, інших видів продукції, що пропагують порнографію.

Розміщення оголошень про інтимні зустрічі за винагороду та девіантні форми інтимних стосунків не в спеціалізованих засобах масової інформації заборонено. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2004. — № 14. — Ст. 192.

З Постанови Верховної Ради України «Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України» (2004 р., листопада 27)

Верховна Рада України, виражаючи суверенну волю народу, прагнучи розвивати демократичну правову державу, піклуючись про збереження громадянського миру і спокою в Україні, дбаючи про необхідність забезпечен-

ня з'ясування волевиявлення Українського народу на виборах Президента України, а також усвідомлюючи відповідальність за ситуацію в Україні та подолання політичної кризи, що виникла у зв'язку з проведенням виборів Президента України, як єдиний загальнодержавний представницький орган в Україні **п о с т а н о в л я є:**

1. Визнати недійсними результати повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року, що відбулося з порушеннями виборчого законодавства і не відображає повною мірою волевиявлення народу.

2. Висловити недовіру Центральній виборчій комісії у зв'язку з неналежним виконанням нею обов'язків, передбачених Конституцією та законами України.

3. Запропонувати Президенту України до 1 грудня 2004 року внести на розгляд Верховної Ради України подання щодо дострокового припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії, а також щодо кандидатур на посади членів Центральної виборчої комісії, попередньо узгодивши їх з депутатськими фракціями і групами у Верховній Раді України. [...]

6. З метою завершення конституційної реформи вважати за доцільне запропонувати Тимчасовій спеціальній комісії Верховної Ради України по опрацюванню проектів законів України про внесення змін до Конституції України забезпечити підготовку та внесення на розгляд Верховної Ради України в період з 1 по 3 грудня 2004 року законопроекту про внесення змін до Конституції України [...]

9. Вважати неприпустимим застосування сили проти усіх учасників політичних акцій, що може призвести до подальшого загострення конфлікту, за умови додержання ними законодавства України.

Відомості Верховної Ради України.
2004. — № 50. — Ст. 544.

З Постанови Верховної Ради України «Про стабілізацію політичної та соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожують суверенітету і територіальній цілісності України» (2004 р., грудня 1)

У зв'язку із загостренням політичної кризи в державі внаслідок порушень виборчого законодавства під час проведення виборів Президента України, неналежного виконання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування передбачених Законом України «Про вибори Президента України» обов'язків, що призвело до спотворення і неможливості з'ясування волевиявлення Українського народу, зважаючи на невжиття конституційними інститутами державної влади встановлених законодавством заходів щодо забезпечення законності в діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, а також з метою збереження громадянського миру і спокою, стабілізації політичної, соціально-економічної і фінансової ситуації в Україні [...]

Верховна Рада України **постановляє**:

1. Визнати, що в Україні відсутні соціальні, економічні та політичні передумови для зміни державного устрою. Сепаратистські прояви мають штучний характер і зумовлені прагненням конкретних осіб та політичних сил задовольнити свої неправомірні корпоративні та політичні інтереси.

Разом з тим політична та соціально-економічна ситуація, що склалася в державі після 21 листопада 2004 року, швидко стає некерованою і такою, що загрожує суверенітету та територіальній цілісності України.

2. Рішуче засудити будь-які рішення органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, прийняті після 21 листопада 2004 року і які суперечать Конституції та законам України, прояви сепаратизму з боку окремих державних діячів, керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також інших осіб, сприяння у будь-який спосіб таким проявам з боку громадян іноземних держав, що створюють загрозу суверенітету та територіальній цілісності держави.

3. Генеральній прокуратурі України невідкладно дати правову оцінку прийнятим після 21 листопада 2004 року рішенням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також діям їх посадових осіб та вжити заходів прокурорського реагування з метою приведення зазначених рішень у відповідність із законодавством України.

Рекомендувати Президенту України з урахуванням правової оцінки Генеральної прокуратури України вирішити питання щодо притягнення до відповідальності зазначених посадових осіб.

4. Генеральній прокуратурі України та Службі безпеки України невідкладно дати правову оцінку діянням окремих осіб, що спрямовані на порушення територіальної цілісності України, і за наявності правових підстав вирішити питання про притягнення їх до відповідальності. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2004. — № 50. — Ст. 545.

Звернення Верховної Ради України до українського народу (2004 р., грудня 24)

Шановні співвітчизники!

26 грудня 2004 року відбудеться повторне голосування з виборів Президента України. Верховна Рада України висловлює тверду впевненість у тому, що Український народ продемонструє високу громадянську активність і свідомість, реалізує своє природне право на вільне волевиявлення. Це матиме виключне значення для перспектив держави, утвердження і зміцнення демократичних засад, взаєморозуміння та злагоди у нашому суспільстві.

Парламент вважає неприпустимими спроби дестабілізувати, збурити обстановку під час голосування. Особливо небезпечними і неприйнятними є будь-які прояви втягування у політичні процеси, пов'язані з виборами, військовослужбовців Збройних Сил України, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України та інших силових структур.

Верховна Рада України звертається до захисників Вітчизни й охоронців правопорядку, конституційних прав і свобод громадян із закликом не під-

датися на можливі провокації, хто б до них не вдавався, неухильно дотримуватися вимог Конституції і законів України.

Верховна Рада України, яка уособлює весь розмаїтий спектр політичних уподобань Українського народу, сповнена вірою в те, що ми святкуватимемо Новий рік і Різдво Христове в родинному затишку та суспільній злагоді з надією і впевненістю в краще майбутнє, задля досягнення якого докладемо необхідних зусиль.

Відомості Верховної Ради України.
2005. — № 3. — Ст. 82.

Витяг з Універсалу національної єдності (2006 р., серпня 3)

Напередодні п'ятнадцятої річниці незалежності України перед українською владою, політичною та громадською елітою країни, усіма силами, яким небайдужа доля Батьківщини, постала історична вимога і можливість об'єднати свої зусилля, досягти національної єдності.

Усвідомлюючи відповідальність перед Українським народом та складність нинішньої політичної ситуації,

Шануючи волевиявлення народу, здійснене у демократичний спосіб на виборах 26 березня 2006 року, [...] погоджуємось на першочергове здійснення

ПЛАНУ ДІЙ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ:

1. Збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України — непорушних принципів існування держави.

2. Подальше гарантування і неухильне дотримання прав людини. Послідовний розвиток таких безумовних надбань демократичної України, як свобода слова, вільне вираження поглядів і переконань. [...]

5. Створення політичних та правових умов для безперешкодної діяльності опозиції у виборних органах влади усіх рівнів. Недопущення корупції у політиці. [...]

12. Всебічний розвиток і функціонування української мови як державної та мови офіційного спілкування у всіх сферах суспільного життя на всій території України — як основи самоідентифікації народу і держави. Гарантування кожному громадянину вільного використання у всіх життєвих потребах російської чи іншої рідної мови відповідно до Конституції України та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

13. Розвиток культури та відродження духовності Українського народу, забезпечення цілісності мовно-культурного простору. [...]

18. Запровадження принципів науково-технічного та інноваційного розвитку, досягнення щорічних темпів зростання ВВП на рівні не нижче ніж 5%, стимулювання створення щороку не менше 1 млн. робочих місць.

19. Проведення структурних реформ в економіці. Проведення податкової реформи, яка передбачає зниження податкового тиску на економіку з розширенням бази оподаткування, у тому числі шляхом поступового запровадження податку на нерухомість (податку на багатство) та єдиного соціального внеску з фонду оплати праці. [...]

21. Підвищення ефективності сільського господарства та уваги держави до селян. Запровадження не пізніше 1 січня 2008 року повноцінного ринку землі з одночасним матеріально-організаційним забезпеченням та створенням необхідної нормативно-правової бази [...]

24. Налагодження ефективного економічного співробітництва з усіма зацікавленими зовнішніми партнерами, керуючись інтересами України. [...]

25. Продовження курсу європейської інтеграції України з перспективою вступу України до Європейського Союзу [...] невідкладний початок переговорів щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом.

Ми переконані, що реалізація положень цього Універсалу, які будуть покладені в основу діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України і Кабінету Міністрів України, можлива лише за умови національної єдності та згуртованості політичних сил.

Ми готові здолати розбіжності, об'єднати свої зусилля, використати всі можливості задля покращення життя Українського народу і забезпечення процвітання нашої Вітчизни.

Урядовий кур'єр.
2006. — 5 серпня.

Звернення Верховної Ради України до українського народу (2007 р., квітня 2)

Шановні співвітчизники!

Наша держава знову опинилася на порозі серйозних випробувань. Група радикально налаштованих політиків, що нарекла себе «об'єднаною опозицією», прагне перенести свої внутрішні проблеми та нереалізовані владні амбіції у площину глобального політичного конфлікту. Не замислюючись над наслідками, вони ладні не лише позбавити суспільство стабільності та громадянського спокою, а й поставити під загрозу саме існування Української держави.

Лідери «об'єднаної опозиції», усвідомивши безперспективність і, головне, правову безпідставність заяв про нелегітимність Верховної Ради України та необхідність проведення позачергових виборів до Верховної Ради України, перейшли до руйнівних дій, що виходять за межі конституційного поля та здатні дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію, створити в країні атмосферу безвладдя та правового свавілля. [...]

Верховна Рада України з усією відповідальністю заявляє, що сьогодні немає жодних правових підстав для дострокового припинення повноважень нинішнього парламенту, обраного, за визнанням усіх поважних вітчизняних і міжнародних організацій та й самого Президента України, в результаті вільного волевиявлення народу та відповідно до усіх демократичних норм виборчого законодавства.

Відомості Верховної Ради України.
2007. — № 24. — Ст. 336.

Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північноатлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997 року (2009 р., серпня 21)

Організація Північно-Атлантичного договору (НАТО) та Україна, що іменуються надалі НАТО та Україна,

— підтверджуючи свою відданість положенням Хартії про особливе партнерство між Організацією Північно-Атлантичного договору та Україною, яка була підписана у м. Мадрид 9 липня 1997 року, та закладеним у ній принципам;

— нагадуючи, що взаємовигідні відносини між НАТО та Україною за минулі дванадцять років особливого партнерства зробили та робитимуть у майбутньому свій внесок у забезпечення регіональної та євроатлантичної безпеки;

— підтверджуючи важливість і корисність існуючих інструментів співробітництва між НАТО та Україною;

— підтверджуючи всі складові рішень стосовно України, які глави держав та урядів ухвалили 3 квітня 2008 року у м. Бухарест на засіданні Північно-Атлантичної ради та які Україна підтримала на проведеному після цього засіданні Комісії НАТО — Україна на рівні глав держав та урядів;

— відзначаючи рішення, ухвалені на засіданні Північно-Атлантичної ради на рівні міністрів закордонних справ у штаб-квартирі НАТО у м. Брюссель 3 грудня 2008 року та підтримані Україною на проведеному після цього засіданні Комісії НАТО — Україна на рівні міністрів;

вносять до Хартії про особливе партнерство доповнення, відповідно до яких Комісія НАТО — Україна відіграватиме провідну роль у:

— контролі за процесом, початок якому було покладено на Бухарестському саміті НАТО;

— поглибленні постійного політичного діалогу та співробітництва між НАТО та Україною на всіх необхідних рівнях;

— сприянні зусиллям України, спрямованим на продовження політичних, економічних та оборонних реформ у контексті її євроатлантичних прагнень, метою яких є членство в НАТО, концентруючи увагу на ключових демократичних та інституційних перетвореннях.

На додаток до передбачених Хартією регулярних зустрічей для проведення консультацій та розвитку співробітництва Комісія НАТО — Україна скликатиметься на вимогу України у відповідності до параграфу 8 Рамкового документа Партнерства заради миру, якщо Україна відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці.

Для сприяння продовженню реформ в Україні та відповідно до всіх складових рішення, прийнятого на зустрічі міністрів закордонних справ Альянсу в грудні 2008 року, під егідою Комісії НАТО — Україна Україною розроблятимуться Річні національні програми.

Ця Декларація набирає чинності з моменту підписання. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2009. — № 21. — Ст. 21.

Із Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р., липня 1)

С т а т т я 1. Завдання засад внутрішньої і зовнішньої політики

1. Засади внутрішньої і зовнішньої політики визначають принципи та пріоритети державної політики у відповідних сферах.

С т а т т я 2. Основні принципи внутрішньої і зовнішньої політики

1. Засади внутрішньої і зовнішньої політики базуються на безумовному додержанні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод людини і громадянина та гарантуванні прав і свобод, проголошених Конституцією України, на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки України та сталого соціально-економічного розвитку України, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства.

2. Внутрішня політика ґрунтується на таких принципах:

пріоритетність захисту національних інтересів;

верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи;

рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності;

здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;

відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування;

забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості;

забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;

свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами;

соціальне партнерство та громадянська солідарність.

3. Зовнішня політика ґрунтується на таких принципах:

суверенна рівність держав;

утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави;

повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів;

вирішення міжнародних спорів мирними засобами;

повага до прав людини та її основоположних свобод;

невтручання у внутрішні справи держав;

взаємовигідне співробітництво між державами;

сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань;

пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права;

застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

застосування міжнародних санкцій, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам;

своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам.

Відомості Верховної Ради України.
2010. — № 40. — Ст. 527.

Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону (2010 р., липня 8)

Україна і Російська Федерація, далі — «Сторони»,

керуючись цілями та принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, а також положеннями Гельсінського Заключного акта,

виходячи з необхідності позначення на місцевості проходження українсько-російського державного кордону,

домовилися про таке:

Стаття 1

Сторони проведуть демаркацію українсько-російського державного кордону, встановленого Договором між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 року.

Стаття 2

Для позначення українсько-російського державного кордону на місцевості та підготовки документів демаркації Сторони утворюють Спільну українсько-російську демаркаційну комісію. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2010. — № 48. — Ст. 565.

Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» (2010 р., вересня 30)

З метою забезпечення поліпшення функціонування та інноваційного розвитку освіти в Україні, підвищення її якості та доступності, інтеграції до європейського освітнього простору із збереженням національних досягнень і традицій постановляю:

1. Оголосити в Україні 2011 рік Роком освіти та інформаційного суспільства.

2. Підтримати ініціативу освітянської громадськості, Національної академії педагогічних наук України та Міністерства освіти і науки України щодо проведення у березні 2011 року Всеукраїнського з'їзду працівників освіти.

3. Кабінету Міністрів України:

1) розробити та затвердити до 15 грудня 2010 року план заходів з проведення у 2011 році в Україні Року освіти та інформаційного суспільства, передбачивши, зокрема, заходи щодо створення умов для підвищення комп'ютерної грамотності населення, підготовки та проведення Всеукраїнського з'їзду працівників освіти, в тому числі вирішення в установленому порядку питання фінансування таких заходів;

2) здійснити комплекс заходів із забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні, в тому числі:

а) розробити та затвердити в установленому порядку державні цільові програми, спрямовані на розвиток дошкільної та професійно-технічної освіти, впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій, поліпшення роботи з обдарованою молоддю, підвищення якості природничо-математичної освіти, забезпечення навчальних закладів сучасними технічними засобами навчання, підтримку входження провідних університетів України до числа вищих навчальних закладів, визнаних у світі;

б) внести до 1 грудня 2010 року зміни до комплексного плану заходів з розвитку освіти в Україні на період до 2011 року, державних цільових програм з розвитку освіти, зокрема Програми «Шкільний автобус», Державної програми «Вчитель», з метою корегування передбачених ними завдань і заходів відповідно до сучасних потреб;

в) забезпечувати:

вчасне та в повному обсязі фінансування державних цільових програм у галузі освіти, заходів з видання підручників, навчальних посібників і методичної літератури;

залучення громадськості до підготовки та реалізації основних заходів з реформування системи освіти, врахування пропозицій громадських організацій із цих питань;

г) здійснити заходи щодо вдосконалення порядку забезпечення навчальною літературою студентів вищих навчальних закладів, учнів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів і вихованців дошкільних навчальних закладів, розроблення та реалізації пілотних проектів із запровадження підручників на електронних носіях;

д) опрацювати питання щодо підвищення авторитету робітничих професій в суспільстві, забезпечити вирішення проблемних питань у системі професійно-технічної освіти, зокрема, модернізації матеріальних і кадрових ресурсів, кардинального оновлення змісту освіти відповідно до європейських стандартів і перспективних потреб ринку праці;

е) підготувати та внести в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення механізму працевлаштування випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів;

є) опрацювати питання щодо:

удосконалення структури освіти;

надання провідним вищим навчальним закладам реальної автономії як засобу поліпшення якості вищої освіти, запровадження їх змагальності та відповідальності за результати роботи;

оптимізації мережі вищих навчальних закладів та їх підпорядкування, створення укрупнених регіональних університетів;

посилення інтеграції освіти, науки, виробництва, наукової та інноваційної складових у діяльності вищих навчальних закладів;

ж) прискорити розроблення проекту нової редакції Закону України «Про вищу освіту», забезпечити організацію його громадського обговорення, доопрацювання з урахуванням результатів такого обговорення та внесення в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України;

з) забезпечити створення ефективної системи післядипломної освіти, яка передбачатиме мотивацію громадян до безперервного фахового та особистісного вдосконалення;

и) забезпечити активізацію роботи із запровадження інклюзивного навчання в дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах дітей з особливими потребами;

і) вжити заходів щодо поліпшення роботи з патріотичного, правового, екологічного виховання дітей, учнівської та студентської молоді, формування у них моральних цінностей, соціальної активності та громадянської відповідальності, утвердження здорового способу життя [...]

4. Міністерству освіти і науки України:

1) вжити разом із місцевими органами виконавчої влади за участю Національної академії педагогічних наук України, органів місцевого самоврядування заходів щодо створення умов для забезпечення виконання вимог закону стосовно обов'язкової дошкільної освіти дітей старшого дошкільного віку, проведення необхідної роз'яснювальної роботи серед населення стосовно форм і методів такої освіти, прав і обов'язків батьків;

2) розробити план заходів із впровадження єдиної інформаційної системи управління освітою;

3) створити до 1 травня 2011 року відкриту єдину державну електронну базу освіти;

4) удосконалити до 15 листопада 2010 року умови прийому до вищих навчальних закладів України, оптимізувавши, зокрема, строки проведення вступної кампанії;

5) вживати під час проведення вступних кампаній заходів щодо забезпечення належної організації роботи з прийому документів вступників приймальними комісіями вищих навчальних закладів, об'єктивності та прозорості зарахування вступників на навчання.

5. Міністерству внутрішніх справ України за участю правоохоронних органів активізувати роботу з виявлення фактів використання підроблених документів про освіту. [...]

www.president.gov.ua

Із Закону України «Про культуру» (2010 р., грудня 14)

[...]

С т а т т я 3. Основні засади державної політики у сфері культури

1. Основними засадами державної політики у сфері культури є:

визнання культури одним з основних факторів самобутності Українського народу — громадян України всіх національностей (далі — Український народ);

сприяння створенню єдиного культурного простору України, збереженню цілісності культури;

захист і збереження культурної спадщини як основи національної культури, турбота про розвиток культури;

сприяння утвердженню гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті;

забезпечення свободи творчості, захист прав інтелектуальної власності, авторського права і суміжних прав;

гарантування прав громадян у сфері культури;

створення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня, естетичного виховання громадян, доступності освіти у сфері культури для дітей та юнацтва, задоволення культурних потреб Українського народу, розвитку закладів культури незалежно від форми власності, залучення до сфери культури інвестицій, коштів від надання платних послуг, благодійництва, інших не заборонених законодавством джерел;

сприяння діяльності професійних творчих спілок та громадських організацій у сфері культури, активному функціонуванню державної мови в культурному просторі України, доступу громадян до культурних благ;

визначення естетичного виховання дітей та юнацтва пріоритетом розвитку культури;

забезпечення діяльності базової мережі закладів культури, закладів освіти сфери культури;

підтримка діяльності у сфері культури, пов'язаної з виготовленням і розповсюдженням електронних та друкованих засобів масової інформації, аудіо- та аудіовізуальної продукції, розробленням комп'ютерних технологій та підвищенням їх потенціалу для розширення доступу та залучення громадськості до діяльності у сфері культури тощо;

пропагування української національної культури у всій її різноманітності за кордоном та світового культурного надбання в Україні;

підтримка вітчизняного виробника у сфері культури;

забезпечення розвитку міжнародного культурного співробітництва;

створення страхового фонду документації про культурні цінності та документів на об'єкти культурної спадщини.

С т а т т я 4. Пріоритети державної політики у сфері культури

1. Пріоритети державної політики у сфері культури визначаються:

державними програмами економічного і соціального розвитку України та програмами діяльності Кабінету Міністрів України, в яких обов'язково враховуються аспекти розвитку культури;

державними цільовими програмами у сфері культури, що розробляються і затверджуються згідно із законодавством.

2. Держава у пріоритетному порядку створює умови для:

розвитку культури української нації, корінних народів та національних меншин України;

збереження, відтворення та охорони історичного середовища;

естетичного виховання громадян, передусім дітей та юнацтва;

розширення культурної інфраструктури села. [...]

Стаття 7. Свобода творчості

1. Держава гарантує свободу творчості, вільний вибір діяльності у сфері культури.

Право людини провадити творчу діяльність може реалізовуватися і на професійній, і на аматорській основі.

Держава сприяє творчій діяльності митців і творчих спілок.

2. Втручання у творчий процес і здійснення цензури у творчій діяльності не допускаються. [...]

Стаття 9. Право на утворення закладів культури

[...]

3. В Україні гарантується можливість утворення різних за формою власності та видами діяльності у сфері культури закладів культури — театрів, концертних організацій, філармоній, культурних центрів, продюсерських агентств, професійних мистецьких колективів, кіностудій, кіно-, відеопрокатних закладів, видавництв, музеїв, архівів, заповідників, художніх галерей (виставок), бібліотек, клубних закладів, навчальних закладів культури і мистецтва, початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання) та студій, кінотеатрів, цирків, парків культури та відпочинку, архітектурних, дизайнерських, рекламних, реставраційних центрів і майстерень тощо.

Стаття 10. Права громадян України всіх національностей у сфері культури

1. Держава створює умови для культурного розвитку громадян України всіх національностей, сприяє залученню їх до спільного процесу створення культурних цінностей.

2. Громадяни України будь-якої національності мають право зберігати, розвивати і пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди, утворювати національно-культурні товариства, центри, заклади культури та провадити будь-яку іншу діяльність у сфері культури, що не суперечить законодавству. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2011. — № 24. — Ст. 168.

Із Закону України «Про соціальний діалог в Україні» (2010 р., грудня 23)

С т а т т я 1. Соціальний діалог

1. Соціальний діалог — процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин. [...]

С т а т т я 4. Рівні та сторони соціального діалогу

1. Соціальний діалог здійснюється на національному, галузевому, територіальному та локальному (підприємство, установа, організація) рівнях на тристоронній або двосторонній основі.

2. До сторін соціального діалогу належать:

на національному рівні — профспілкова сторона, суб'єктами якої є об'єднання професійних спілок, які мають статус всеукраїнських; сторона роботодавців, суб'єктами якої є об'єднання організацій роботодавців, які мають статус всеукраїнських; сторона органів виконавчої влади, суб'єктом якої є Кабінет Міністрів України;

на галузевому рівні — профспілкова сторона, суб'єктами якої є всеукраїнські профспілки та їх об'єднання, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності; сторона роботодавців, суб'єктами якої є всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності; сторона органів виконавчої влади, суб'єктами якої є відповідні центральні органи виконавчої влади;

на територіальному рівні — профспілкова сторона, суб'єктами якої є профспілки відповідного рівня та їх об'єднання, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; сторона роботодавців, суб'єктами якої є організації роботодавців та їх об'єднання, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; сторона органів виконавчої влади, суб'єктами якої є місцеві органи виконавчої влади, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. На території відповідної адміністративно-територіальної одиниці стороною соціального діалогу можуть бути органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законодавством;

на локальному рівні — сторона працівників, суб'єктами якої є первинні профспілкові організації, а в разі їх відсутності — вільно обрані для ведення колективних переговорів представники (представник) працівників; сторона роботодавця, суб'єктами якої є роботодавець та/або уповноважені представники роботодавця. [...]

С т а т т я 8. Форми здійснення соціального діалогу

1. Соціальний діалог здійснюється між сторонами соціального діалогу відповідного рівня у формах:

обміну інформацією;

консультацій;
узгоджувальних процедур;
колективних переговорів з укладення колективних договорів і угод. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2011. — № 28. — Ст. 255.

Державна програма розвитку внутрішнього виробництва (2011 р., вересня 12)

Загальна частина

[...]

Сучасний період розвитку країни має бути відновлювальним, що передбачає модернізацію промисловості, сільського господарства та інших галузей національної економіки, а також створення умов для піднесення вітчизняної науки та інноваційної сфери, що дасть змогу побудувати нову високотехнологічну економіку.

Насамперед слід відновити функціонування реального сектору національної економіки, вжити необхідних заходів для підвищення його фінансової стійкості та забезпечення збалансованого розвитку внутрішнього ринку. [...]

Мета Програми

Метою Програми є створення умов для підвищення економічної стійкості держави за рахунок розвитку внутрішнього виробництва і на цій основі піднесення добробуту її громадян.

Шляхи та способи розв'язання проблем

Розв'язати проблеми можливо шляхом диверсифікації та модернізації внутрішнього виробництва, більш ефективного використання діючих виробничих потужностей та підвищення їх технологічного рівня, суттєвого покращення регуляторного середовища для ведення бізнесу, впровадження механізму стимулювання ресурсозбереження та інноваційного розвитку, спрямування інвестиційних ресурсів держави на впровадження нових зразків ресурсозберігаючої та енергоефективної техніки і технологій, організації сучасної підготовки кадрів та стимулювання залучення до цих процесів приватного капіталу. [...]

Аналіз зовнішньої торгівлі товарами та вибір перспективних сегментів міжнародних товарних ринків

Україна реалізує активну політику економічного співробітництва і розвитку зовнішньоекономічних відносин з 213 державами. Починаючи з 2006 року сальдо зовнішньої торгівлі має негативне значення. На формування від'ємного сальдо впливає збільшення обсягу імпорту природного газу, нафти та нафтопродуктів, легкових автомобілів, механічного обладнання, товарів легкої промисловості.

Найбільші обсяги експортних поставок товарів здійснюються в країни СНД (37,7 відсотка), Європи (29,2 відсотка), Азії (24,7 відсотка), Африки (4,3 відсотка), Америки (3,9 відсотка).

У загальному обсязі експорту товарів високотехнологічні товари становлять менш як 3 відсотки, з них аерокосмічна техніка, телекомунікаційне та електротехнічне устаткування, неелектрична техніка, хімічні продукти, наукові прилади, фармацевтичні продукти, комп'ютерна, офісна та електрична техніка.

За результатами оцінки ефективності експортних поставок, вітчизняний експортоорієнтований виробник повинен надавати перевагу традиційним ринкам, ринкам країн-сусідів.

Найбільші імпортні надходження товарів здійснюються з країн СНД (46,6 відсотка), Європи (31,7 відсотка), Азії (15,3 відсотка), Америки (5 відсотків), Африки (1,2 відсотка).

Протягом останніх років в Україні відбувається поступова втрата вітчизняними виробниками багатьох сегментів внутрішнього ринку товарів, що пов'язано із значними структурними деформаціями в національній економіці та низькою конкурентоспроможністю підприємств в умовах відкритості економіки та вступу до СОТ. Структура товарів не диверсифікована і не відповідає зростаючому попиту та вимогам до якості та асортименту.

Незбалансованість попиту і пропонування товарів на внутрішньому ринку, висока витратність виробництва, його низький технологічний рівень та застаріла інфраструктура обумовлюють стійку тенденцію до перевищення обсягів імпорту товарів порівняно з їх експортом, а також збільшення починаючи з 2006 року негативного сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами.

Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами становило у 2008 році 13,3 млрд. доларів США і, незважаючи на динаміку економічного зростання у 2010 році, залишалося від'ємним на рівні 3 млрд. доларів США. При цьому від'ємне сальдо торгівлі товарами становило у 2010 році 9,3 млрд. доларів США і обумовлене отриманням негативного результату торгівлі продукцією практично за всіма основними видами діяльності, крім металургійного та агропромислового комплексу. Однак позитивний результат торгівлі продукцією металургійного та агропромислового комплексу виявився недостатнім для компенсації втрат від збільшення обсягів імпорту паливно-енергетичних ресурсів, частка яких у загальному обсязі імпорту становить у 2010 році 32,3 відсотка і продовжує збільшуватися внаслідок підвищення цін на енергоносії на світових ринках. Цьому сприяє надмірно висока енергоємність національної економіки порівняно з іншими європейськими країнами. [...]

Поряд з високою залежністю національної економіки від імпорту енергоносіїв на зовнішньоторговельний баланс країни негативно впливає імпорт машин, устаткування, механізмів і транспортних засобів, обсяг якого становить у 2010 році 12,7 млрд. доларів США (21 відсоток загального обсягу імпорту товарів), та продукції хімічної промисловості в обсязі 10,1 млрд. доларів США (16,7 відсотка). Вітчизняна промисловість виявилася неспроможною повернути втрачені ринки електричних машин і устаткування (обсяг імпорту становить 3,6 млрд. доларів США) та протистояти імпорту легкових автомобілів (1,7 млрд. доларів США).

Незважаючи на те, що обсяг експорту продукції агропромислового комплексу є значно більшим, ніж обсяг її імпорту, не можна вважати виправданим збільшення обсягу імпорту такої продукції, як кукурудза, тютюнова сировина, плодоовочева продукція. Це свідчить про необхідність вжиття заходів до захисту внутрішнього ринку та збільшення обсягів виробництва вітчизняної продукції, створення відповідної інфраструктури з її транспортування, зберігання, підготовки до реалізації.

Обсяг імпорту товарів інвестиційного призначення у загальному обсязі імпорту товарів становив у 2010 році 13,8 відсотка і збільшився за рік на 25,8 відсотка. Разом з тим значно збільшився обсяг імпорту товарів, пов'язаних з підготовкою до проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу, зокрема електричних машин (у 1,6 раза), залізничного рухомого складу (в 3 рази), засобів наземного транспорту, крім легкових автомобілів (у 1,5 раза).

У загальному імпорті товарів частка товарів споживчого попиту становить 20,4 відсотка, а обсяг імпорту таких товарів збільшився за 2010 рік в 1,4 раза у результаті підвищення рівня доходів та купівельної спроможності населення і відновлення споживчого кредитування. В структурі роздрібного товарообороту частка імпортованих товарів становить 35,7 відсотка, а серед непродовольчих товарів 50 відсотків є імпортованими.

Найбільшими є обсяги імпорту легкових автомобілів (1,7 млрд. доларів США) і фармацевтичних продуктів (2,5 млрд. доларів США). Порівняно з 2009 роком імпорт телевізорів збільшився в 6,8 раза, а машин для автоматичної обробки інформації — в 3,6 раза, що свідчить про неправомірність відсторонення держави від розв'язання проблеми втрати конкурентоспроможності вітчизняної промисловості. [...]

Сприяння розвитку внутрішнього ринку

Глобалізація економічної діяльності та інтернаціоналізація економік є характерною ознакою сучасного етапу світового розвитку. Проте лише розвинуті країни та ті, що інтенсивно розвиваються, мають переваги відкритості національних ринків. Орієнтація національної економіки на пріоритетне задоволення зовнішнього попиту робить її залежною від перманентних світових економічних криз.

У таких умовах саме розширення внутрішнього ринку є чинником довгострокового зростання. Розширення внутрішнього ринку має стати пріоритетом реалізації економічної політики, що залежить від обраної моделі розвитку національної економіки.

Необхідно поєднати макроекономічні регулятори і ефективну промислову та аграрну політики, розвиток і модернізацію конкурентоспроможних виробництв, стимулювати впровадження інноваційних технологій.

Саме такий шлях дасть змогу подолати техніко-технологічну відсталість національної економіки. [...]

Енергетична політика: енергозабезпечення та енергобезпека країни

Державну політику розвитку внутрішнього ринку необхідно формувати з урахуванням можливостей повного енергозабезпечення країни. На сьо-

годні рівень споживання первинних паливно-енергетичних ресурсів на одиницю валового внутрішнього продукту значно вищий, ніж у розвинутих країнах світу. Дуже високою залишається енергетична складова частина собівартості промислової продукції.

Ігнорування проблем паливно-енергетичного комплексу, недосконалість планування його розвитку може призвести до втрати виробниками внутрішнього і зовнішнього ринку, оскільки вітчизняна продукція через високу вартість енергоносіїв та недостатню надійність їх постачання буде неконкурентоспроможною. Разом з тим модернізація об'єктів паливно-енергетичного комплексу стане стимулюючим чинником технологічного переоснащення інших галузей національної економіки.

Енергетичний потенціал України визначається рівнем розвитку сировинної бази видобутку енергоресурсів і генерації електроенергії. Забезпечення внутрішнього виробництва електроенергією та іншими видами енергоресурсів залежить від обсягів розвіданих запасів і потужностей з їх видобування та переробки. [...]

Об'єкти паливно-енергетичного комплексу та енергетичне господарство країни в цілому потребують докорінної перебудови. Під час технологічної модернізації енергодобувних, тепло- і електрогенеруючих компаній, енергетичних систем важливо використовувати сучасні технології та устатковання.

Забезпечити розвиток паливно-енергетичного комплексу можливо за умови визначення потреби у паливно-енергетичних ресурсах основних споживачів (підприємств промисловості, житлово-комунального господарства і населення).

Інноваційне оновлення паливно-енергетичного комплексу можливо здійснити у разі застосування ефективного механізму забезпечення трансферту інноваційного продукту, просування перспективних розробок (технологій і обладнання) у сфері енергозбереження на внутрішній ринок та вітчизняної продукції на зовнішній ринок. Основним механізмом реалізації державної інноваційної політики є вдосконалення нормативно-правової бази та фінансова підтримка інноваційної діяльності.

Збалансований розвиток паливно-енергетичного комплексу повинен здійснюватися відповідно до Енергетичної стратегії України на період до 2030 року. [...]

Лише за умови успішної модернізації паливно-енергетичного комплексу можна забезпечити прогресивний розвиток внутрішнього виробництва промислової та агропромислової продукції. Розвиток галузей паливно-енергетичного комплексу повинен бути збалансованим, спрямованим на задоволення потреб національної економіки і населення, забезпечення надійного енергозабезпечення країни, мати додатковий ресурс потужностей для збільшення обсягу експорту.

Електроенергетика

Електроенергетика є базовою і найбільш потужною галуззю паливно-енергетичного комплексу, продукція якої перевищує дві третини обсягу продукції паливно-енергетичного комплексу.

Ця галузь потребує докорінної перебудови з використанням сучасних технологій забезпечення маневреності, ефективності, екологічності виробництва електроенергії.

Особливості функціонування єдиної енергетичної системи із збереженням її цілісності, оперативно-диспетчерського управління, визначенням ринкового механізму вимагають більш виваженого підходу до розв'язання існуючих проблем.

Потреба в електроенергії у подальшому залежатить від масштабів розвитку національної економіки та інтенсивності здійснення заходів з енергозбереження та підвищення енергоефективності в усіх секторах економіки.

Теплова енергетика

У тепловій енергетиці понад 80 відсотків потужностей експлуатується більш як 30 років. Оновлення основних фондів теплових електростанцій фактично припинено. Більшість енергоблоків відпрацювали свій нормативний ресурс.

Більша частина теплоелектроцентралей фізично зношена і потребує реконструкції та модернізації. Тому продовжує збільшуватися кількість обладнання, що вийшло з ладу, збільшуються експлуатаційні витрати. Сучасний стан теплових електростанцій є критичним.

Комплексна модернізація теплової енергетики передбачає введення маневрових потужностей, забезпечення економічності, екологічності та режимної керованості електросистеми. [...]

Атомна енергетика та атомна промисловість

Атомна енергетика відіграє в енергозабезпеченні України важливу роль. Наявність 15 енергоблоків на чотирьох діючих атомних електростанціях (за типом реактора 13 енергоблоків ВВЕР-1000 та два енергоблоки ВВЕР-440) сумарною встановленою потужністю 13,8 ГВт дає можливість Україні протягом останніх років на 50 відсотків забезпечувати електроенергією населення та галузі національної економіки.

Міжнародне енергетичне агентство Організації економічного співробітництва і розвитку розробило три варіанти розвитку атомної енергетики в світі до 2050 року — максимальний, середній та мінімальний. Так, навіть згідно з мінімальним варіантом встановлена потужність атомних електростанцій збережеться на сучасному рівні. Тобто атомна енергія буде використовуватися і Україна не має ніяких підстав відмовлятися від її використання в майбутньому. Встановлена потужність атомних електростанцій у такому випадку може бути збережена на рівні близько 15 ГВт.

На сьогодні ситуацію в атомній енергетиці визначають такі фактори:

монопольна залежність від Росії в частині поставок свіжого та вивезення відпрацьованого ядерного палива;

потреба у подовженні строків експлуатації, модернізації, підвищенні коефіцієнта використання встановленої потужності діючих енергоблоків;

відсутність власної комплексної системи поводження з відпрацьованим ядерним паливом;

недостатній рівень наукового забезпечення і супроводження галузі.

Україна є державою, яка має значні природні запаси уранових та цирконієвих руд. Видобуток і переробку уранової руди здійснює Східний гірничо-збагачувальний комбінат, який є найбільшим в Європі виробником концентрату природного урану, що постачається до Росії з метою виготовлення ядерного палива для вітчизняних атомних електростанцій. Запаси урану на діючих шахтах забезпечують сучасний рівень видобутку на строк понад 100 років. Крім того, є підприємства з виготовлення іонообмінних смол для виробництва урану, а також з виробництва тетрафториду цирконію, сплаву та прокату цирконію для виготовлення тепловиділяючих збірок.

З огляду на питому вагу атомної енергетики в загальному обсязі виробництва електроенергії, власні ресурсні можливості необхідно створити вітчизняне виробництво ядерного палива для забезпечення енергетичної безпеки України. [...]

Нафтогазовий комплекс

До складу нафтогазового комплексу входять підприємства з видобутку вуглеводнів, виробництва скрапленого природного газу, зберігання, розподілу та постачання природного газу споживачам, транспортування, в тому числі транзиту, нафти та газу, а також нафтопереробна промисловість та інші обслуговуючі галузі.

Сировинна база нафтогазодобувної промисловості країни дає змогу в разі її ефективного використання не тільки забезпечити протягом тривалого часу стабільні обсяги видобутку вуглеводнів, але і їх збільшення. На сьогодні формальна забезпеченість видобутку розвіданими запасами нафти становить 45 років, а газу — 50 років.

Власні ресурси вуглеводної сировини та видобуток нафти та газу

У межах території України виділяються такі три нафтогазоносні райони, як Східний (Дніпровсько-Донецька западина і північно-західна частина Донбасу), Західний (Волино-Подільська плита, Прикарпаття, Карпати і Закарпаття), Південний (Причорномор'я, Крим та шельф у межах виключної (морської) економічної зони Чорного та Азовського морів).

Державним балансом запасів корисних копалин враховано запаси нафти, газу і конденсату за 391 родовищем, зокрема нафти — близько 136 млн. тонн, конденсату — близько 70 млн. тонн, природного газу — понад 1,12 трлн. куб. метрів.

Прогнозні ресурси, які враховані державним балансом, природного газу становлять близько 5 трлн. куб. метрів, нафти з конденсатом — близько 1 трлн. тонн. Крім того, Україна має значні запаси нетрадиційних джерел вуглеводнів (ресурс майбутнього), зокрема газу (метану) вугільних родовищ — близько 11 трлн. куб. метрів, сланцевого газу та газу центрально-басейнового типу — близько 8—10 трлн. куб. метрів, а також газогідратів Чорного моря — 7—10 трлн. куб. метрів. [...]

Ukrlegprom.org.ua/.../derjavna_programa_rozvitku_vnutrishnogo_...

Із Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (2011 р., вересня 22)

РОЗДІЛ І
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

[...]

Стаття 3. Засади правового статусу іноземців та осіб без громадянства

1. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

2. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

3. Іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави. [...]

Стаття 4. Підстави для перебування іноземців та осіб без громадянства на території України

1. Іноземці та особи без громадянства можуть відповідно до Закону України «Про імміграцію» іммігрувати в Україну на постійне проживання.

2. Іноземці та особи без громадянства, яких визнано біженцями в Україні або яким надано притулок в Україні, вважаються такими, які постійно проживають на території України з моменту визнання біженцем в Україні або надання притулку в Україні. Постійне проживання на території України біженців підтверджується посвідченням біженця.

3. Іноземці та особи без громадянства, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту, або яким надано тимчасовий захист в Україні, вважаються такими, які на законних підставах тимчасово проживають на території України на період дії обставин, за наявності яких додатковий чи тимчасовий захист було надано. Тимчасове проживання на території України таких іноземців та осіб без громадянства підтверджується посвідченням особи, яка потребує додаткового захисту в Україні, або посвідченням особи, якій надано тимчасовий захист в Україні. [...]

Відомості Верховної Ради України.
2012. — № 19—20. — Ст. 179.

З проекту Закону України «Про сільське господарство» (2011 р., грудня 12)

[...]

РОЗДІЛ II

ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ

С т а т т я 2. Державна аграрна політика як складова економічної політики держави

1. Державна аграрна політика — складова частина економічної політики держави, спрямована на розвиток сільського господарства, ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, аграрних і земельних відносин, сприяння сталому розвитку сільських територій.

2. Державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору. [...]

С т а т т я 4. Мета державної аграрної політики

Метою державної аграрної політики є створення умов, які забезпечують:

внутрішні потреби країни в якісному продовольстві та сировині для промисловості;

розвиток експорту сільськогосподарської продукції та продовольства;

конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції та вітчизняних товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках;

ефективний ринок сільськогоподарської продукції та продовольства, що забезпечує прибуткову діяльність сільськогосподарських товаровиробників;

розширене відтворення сільськогосподарського виробництва;

ефективну зайнятість сільського населення;

екологізацію сільського господарства та охорону навколишнього природного середовища.

С т а т т я 5. Реалізація державної аграрної політики

1. Реалізація державної аграрної політики здійснюється шляхом:

створення рівносприятливих економічних умов для забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в усіх організаційно-правових формах господарювання;

забезпечення в сільському господарстві прибутку на авансований капітал, з урахуванням вартості земельних ресурсів, не нижче середнього рівня по економіці країни;

здійснення заходів щодо вирівнювання економічних і соціальних умов діяльності господарських товаровиробників, які працюють на землях різної якості;

підвищення рівня зайнятості сільського населення, оплати праці та доходів населення від сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності;

встановлення виробничих стандартів ведення сільськогосподарської діяльності з урахуванням умов її ведення: природно-економічних особли-

востей, виробничої спеціалізації, екологічних обмежень, ситуацій на ринку сільськогосподарської продукції та продовольства;

запровадження мотиваційних стимулів і санкцій щодо дотримання виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності;

створення сприятливих умов праці в сільському господарстві шляхом формування належної соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій, забезпечення життєдіяльності сільських жителів з дотриманням державних соціальних стандартів;

раціонального поєднання галузевої і територіально-самоврядної систем управління розвитком сільського господарства;

розроблення і реалізації державної, галузевих, регіональних (Автономної Республіки Крим, обласних) цільових, місцевих програм розвитку сільського господарства;

надання бюджетної та іншої державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам — виконавцям місцевих державної, галузевих та регіональних цільових програм розвитку сільського господарства з урахуванням дотримання ними виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності, передбачених аграрними паспортами;

формування ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства;

державного регулювання ринків сільськогосподарської продукції та продовольства, митно-тарифного і нетарифного регулювання;

проведення фінансових та товарних інтервенцій на ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, а також заставних операцій;

виведення із складу сільськогосподарських угідь деградованих, низькородючих, порушених і забруднених земель;

забезпечення якості сільськогосподарської продукції та харчових продуктів;

захисту інтересів сільськогосподарських товаровиробників і населення;

сприяння розвитку системи самоврядування в агропромисловому комплексі;

розвитку державно-приватного партнерства;

інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників й інших учасників ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, надання їм консультаційної допомоги;

науково-методичного забезпечення ефективного використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств;

формування інфраструктури ринку земель сільськогосподарського призначення.

2. Стратегія і тактика державної аграрної політики визначається відповідно до мети та шляхів її реалізації з урахуванням об'єктивних процесів і тенденцій у національному і світовому сільському господарстві, законних інтересів суб'єктів господарювання, виходячи із змісту економічної політики держави. [...]

С т а т т я 9. Державно-приватне партнерство у сільському господарстві

Метою державно-приватного партнерства у сільському господарстві є розвиток конкурентоспроможного агропромислового виробництва і ефек-

тивне функціонування ринку сільськогосподарської продукції та продовольства шляхом узгодження інтересів державних і приватних партнерів через реалізацію виробничих, інфраструктурних та інших, не заборонених законом проектів.

Пріоритетне право на участь у проектах державно-приватного партнерства надається юридичним і фізичним особам, об'єднаним у громадські самоврядні агропромислові, сільськогосподарські та фахові об'єднання.

Організаційно-правові засади взаємодії державних і приватних партнерів та основні принципи державно-приватного партнерства на договірній основі визначаються законом. [...]

РОЗДІЛ IV

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Стаття 18. Організаційно-правові форми господарювання

Юридичні та фізичні особи можуть створювати сільськогосподарські підприємства та об'єднання різних організаційно-правових форм, не заборонених законом. Вони можуть набувати майно та землю у власність або користування, у тому числі на умовах оренди, згідно із законодавством.

Юридичні особи, що орендують землі сільськогосподарського призначення, реєструються як платники податків (одне або декілька підприємств чи відокремлених підрозділів) у адміністративному районі за місцезнаходженням орендованих земель.

Сільськогосподарські товаровиробники можуть працювати самостійно або об'єднуватися в незаборонені законодавством кооперативні, корпоративні, кластерні та інші виробничі об'єднання та самоврядні сільськогосподарські, агропромислові та фахові об'єднання.

Усі господарські формування є рівноправними, для діяльності яких створюються рівні економічні умови. [...]

РОЗДІЛ V

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Стаття 21. Земельні відносини у сільському господарстві та їх регулювання

Земельні відносини у сільському господарстві регулюються Конституцією України, Земельним кодексом України, цим Законом, а також відповідними законодавчими та іншими нормативно-правовими актами на державному, регіональному, місцевому, в тому числі внутрішньогосподарському, рівнях.

Стаття 22. Інформаційна основа регулювання земельних відносин у сільському господарстві

Для забезпечення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадян і юридичних осіб необхідною інформацією про землі щодо їх цільового призначення, обмеження у використанні, кількісні та якісні характеристики, їх оцінки, розподілу між власниками і користувача-

ми, регулювання земельних відносин в Україні ведеться Державний земельний кадастр. [...]

Стаття 23. Регулювання земельних відносин між власниками земельних часток (паїв) та суб'єктами використання земельних ділянок або прав на них

Земельні відносини між власниками земельних часток (паїв) та суб'єктами використання земельних ділянок або прав на них у сільському господарстві регулюються угодами між ними відповідно до законодавства. [...]

Стаття 24. Земельний капітал у сільському господарстві

Земельні ділянки сільськогосподарського призначення, що знаходяться у державній, комунальній та приватній власності, функціонують в економічному обороті як земельний капітал, що забезпечується їхньою ринковою вартістю за нормативною чи експертною грошовою оцінкою згідно з методиками, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

Правові засади проведення та регулювання оцінки земельних ділянок як земельного капіталу здійснюються відповідно до законодавства України.

Вартість земельної ділянки сільськогосподарського призначення включається до основного й оборотного капіталу і є прибуткоутворювальним фактором виробництва. [...]

РОЗДІЛ VI

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ

Стаття 26. Екологічні засади сільськогосподарської діяльності

Сільськогосподарська діяльність здійснюється способами, що не завдають шкоди навколишньому природному середовищу та здоров'ю людини.

Невід'ємною умовою сільськогосподарської діяльності є охорона довкілля, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини, задоволення потреб населення в екологобезпечних харчових продуктах.

Державний контроль за дотриманням вимог законодавства з питань екології і раціонального використання природних ресурсів здійснюється відповідно до норм екологічного законодавства.

Стаття 27. Екологізація сільськогосподарського виробництва

Екологізація сільськогосподарського виробництва спрямовується на:

розроблення і виконання заходів щодо запобігання негативному й екологонебезпечному впливу господарської діяльності на екологічний стан сільських територій, ґрунтів, довкілля та ліквідації наслідків цього впливу;

попередження забруднення ґрунтів і продукції рослинництва та тваринництва важкими металами, промисловими викидами, пестицидами й іншими агрохімікатами, радіонуклідами, токсичними хімічними речовинами;

забезпечення належного зберігання та використання органічних і мінеральних добрив та пестицидів;

сприяння розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції, яке передбачає заборону використання синтетичних хімічних добрив, пестицидів і синтетичних ліків, шляхом запровадження системи державного стимулювання, фінансової підтримки, створення національного органу сертифікації сільськогосподарської продукції;

гарантування належної якості вітчизняних харчових продуктів, продовольчої сировини та супутніх матеріалів відповідно до міжнародних стандартів;

організації утримання тварин з урахуванням їх фізіологічних потреб, годівлі якісними та безпечними кормами; застосування методів ведення тваринництва, що зменшують стрес, запобігають поширенню хвороб і паразитів, забезпечують нормативний рівень поголів'я худоби та птиці на одиницю площі;

забезпечення ветеринарно-санітарної й фітосанітарної безпеки, попередження негативного впливу фізичних факторів на довкілля;

запровадження та дотримання базових агроекологічних вимог і стандартів при веденні сільського господарства;

зниження техногенного навантаження, підтримку природного потенціалу шляхом самовідновлюваного режиму природних процесів;

раціонального використання природних ресурсів на основі створення та впровадження інноваційних екологобезпечних технологій сільськогосподарського виробництва. [...]

www.uniflor.biz/law/zakon-ukrajiny-pro-silske-hospodarstwo.html

Із Закону України «Про громадські об'єднання» (2012 р., березня 22)

РОЗДІЛ I

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

С т а т т я 1. Поняття громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання — це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

2. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

3. Громадська організація — це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

4. Громадська спілка — це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

5. Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку. [...]

Стаття 4. Обмеження щодо утворення і діяльності громадських об'єднань

1. Утворення і діяльність громадських об'єднань, мета (цілі) або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

2. Громадські об'єднання не можуть мати воєнізованих формувань.

3. Інші обмеження права на свободу об'єднання, у тому числі на утворення і діяльність громадських об'єднань, можуть бути встановлені виключно законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

4. Громадським об'єднанням не можуть надаватися владні повноваження, крім випадків, передбачених законом.

Голос України.
2012. — 18 квітня.

Із заключного звіту про результати виконання Державної програми розвитку промисловості на 2003—2011 рр. (2012 р., травня 17)

[...] відповідно до Концепції державної промислової політики, схваленої Указом Президента України від 12 лютого 2003 року № 102, а також ураховуючи, що Програма охоплює досить тривалий період, її цільові завдання були структуровані за наступними етапами.

Перший підготовчій етап (2003 рік). Урядом передбачалося створити умови для активізації державних зусиль щодо розвитку промисловості, у тому числі:

здійснити комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення діяльності і посилити координацію роботи органів виконавчої влади щодо трансформації промислового комплексу на засадах публічної політики;

визначити системи цільових програм і проектів розвитку окремих секторів промисловості та вдосконалити відтворювальні пропорції;

посилити стимулюючі функції держави із заохочення ділової активності підприємців у справі відродження та розвитку промислового виробництва шляхом досягнення оптимальних пропорцій форм власності, проведення податкової реформи та впровадження досконалих корпоративних моделей управління.

Другий середньостроковий етап (2004—2006 роки). Урядом передбачалося здійснити заходи з реалізації основних трансформацій, які дозволять забезпечити перетворення промислового комплексу у високоефективну систему на засадах самовідтворення та стабільного прискореного розвитку. Основними завданнями на цьому етапі було визначене наступне:

формування ефективної структури промислового виробництва з підвищенням питомої ваги наукоємних галузей з виробництва продукції поглибленої переробки та кінцевого споживання з високою часткою додаткової вартості;

реалізація інноваційної моделі розвитку промисловості із зміцненням матеріально-технічної бази наукових установ, інституційним забезпеченням здійснення державної науково-технічної та інноваційної політики;

створення нормативно-правової бази ефективного функціонування і розвитку промисловості, гарантування ефективного господарювання і використання прав власності, антимонопольного регулювання і розвитку конкуренції.

Третій довгостроковий етап (2007—2011 роки). Урядом передбачалося, з урахуванням досягнень та результатів попередніх етапів, здійснити деякі заходи направлені на розвиток промислової політики, у тому числі в інвестиційній сфері, зокрема забезпечити:

формування технологічних кластерів пріоритетного розвитку промисловості, передусім у найбільш наукоємних і високотехнологічних галузях промисловості, зокрема на виробництвах, здатних кардинально змінити економічний і науково-технічний потенціал промисловості;

широке впровадження нових технологій з поліпшеними техніко-економічними показниками, зменшеною енерго- і ресурсоємністю виробництва, з використанням комплексної автоматизації та інформатизації виробничих процесів, істотним підвищенням продуктивності праці та соціального забезпечення працівників;

підвищення конкурентних можливостей промислового виробництва, розширення ринків за рахунок входження до пріоритетних і найбільш ефективних для національної економіки секторів світового ринку (авіакосмічного, суднобудівного, військової техніки, транспортного і сільськогосподарського машинобудування), а також задоволення потреб внутрішнього ринку високих технологій за рахунок вітчизняного виробництва;

створення умов для функціонування розгалуженої системи малого та середнього бізнесу, ефективного використання ринкової інфраструктури — товарних бірж, торгових будинків, виставкових комплексів, транспортних терміналів, банківських та небанківських фінансово-кредитних установ, венчурних компаній, сучасних систем зв'язку, інтеграції у міжнародне інформаційне поле;

забезпечення якісних змін у характеристиках розвитку промислового комплексу, динамічної модернізації виробництва, реалізації життєвих інтересів країни, що ґрунтуються на використанні переважно внутрішніх джерел інвестування.

ppa.gov.ua/regulatory_ossets/agency-documents/32714/

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПУБЛІКАЦІЙ ДОКУМЕНТІВ І ПАМ'ЯТОК

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1. — СПб., 1846.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1. — СПб., 1863.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. — СПб., 1865.

Б.Грінченко — М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994.

Баран В. Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996.

Баран В. Україна: новітня історія (1945—1991 рр.). — Л., 2003.

Барбарук О.Л., Боряк Г.В. Невідомі документи з історії архівної справи на Україні у XVIII ст. // Архіви України. — 1986. — № 4.

Большаков А.М., Рожков Н.А. Хрестоматия по истории хозяйства России. Вып. I. — Ленинград, 1925.

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів і матеріалів. — К., 1979.

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X — початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Є.А.Гринів та ін. — К., 1988.

Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ (1943—1959). Кн. 4: 1949—1959. — К.; Торонто, 2003.

Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918—1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). — Чернівці, 2007.

В.І.Ленін про Україну. Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969.

Ведомости Верховного Совета СССР. — 1954. — № 4. — 9 марта.

Величко С. Літопис: У 2 т. / Пер. з книжн. укр. мови В.Шевчук. — К., 1991. — Т. 1.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст. / Упоряд. О.І.Гуржій. — К., 1995.

Відновлення Української держави в 1941 році: Нові документи і матеріали. — К., 2001.

Відома і чута в усіх кінцях землі: Друга половина IX — перша половина XII ст. / Упоряд. О.І.Гуржій. — К., 1993.

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38.

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53.

Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 2.

Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 19.

Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20.

Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 29.

Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36.

Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 40.

Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 43.
Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 22.
Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 23.
Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 47.
Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.
Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49.
Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 20.
Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 22.
Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 22/23.
Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 48.
Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 13.
Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 41.
Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 20.
Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 44.
Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 5.
Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 14.
Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 50.
Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 3.
Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 24.
Відомості Верховної Ради України. — 2009. — № 21.
Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 40.
Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 48.
Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 24.
Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 28.
Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 19/20.
Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31.
Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 34.
Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 48.
Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 8. — Трав.
Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: В 3 т. — М., 1947.
Волошин А. Твори. — Ужгород, 1995.
Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 1. — М., 1953.
Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 2. — М., 1954.
Вышенский И. Сочинения. — М.; Ленинград, 1955.
Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008.
Галенко О. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. — К., 2002.
Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. — К., 2002.
Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упоряд. та пер. з польськ. Ю.Мицика. — К., 2007.
Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер., передм., прим. А.О.Білецького. — К., 1993.
Год кризиса. 1938—1939: Документы и материалы: В 2 т. Т. 2. — М., 1990.
Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.
Голод в Україні 1946—1947 рр.: Документи і матеріали. — К., 1996.
Голос України. — 1991. — 8 трав.
Голос України. — 1992. — 15 лют.
Голос України. — 1992. — 6 трав.
Голос України. — 1996. — 10 черв.
Голос України. — 1997. — 11 лип.
Голос України. — 2012. — 18 квіт.
Горбачев М.С. К полновластию Советов и созданию социалистического правового государства. — М., 1988.
Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. 1917—1987. — К., 1987.

Греко-католицька церква в 1944—1991рр. / Упоряд. В.І.Сергійчук // Український історичний журнал. — 1997. — № 2.

Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії. — Л., 2000.

Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки, документы и материалы. — М., 1973. — Т. 2.

Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста: її передісторія і історія // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1, т. 4.

Джерела з історії Південної України. Т. 7: Канцелярія Новосербського корпусу / Упоряд. В.Мільчев, О.Посунько. — Запоріжжя, 2005.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки.1918—1920: Документи і матеріали: У 2 т. / Упоряд. В.Верстюк та ін. — К., 2006. — Т. 1.

До 20-ї річниці створення Народного Руху України. — К., 2009.

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 / Упоряд. І.Крип'якевич. — К., 1961.

Документы внешней политики СССР. 1 января — 31 августа 1939 г. Т. XXII, кн. 1. — М., 1992.

Документы российских архивов по истории Украины. Т. 1: Документы по истории запорожского казачества 1613—1620 гг. — Львов, 1998.

Документы, объясняющие историю Юго-Западного края и его отношения к России и к Польше. — СПб., 1865.

Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 1: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954.

Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914—1918 рр.). — Х., 2010.

З іменем Святого Володимира: Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників. — К., 1991.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923: Документи і матеріали: У 5 т. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. — Івано-Франківськ, 2003.

Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. Т. І: 1990—1991 рр. — К., 2001.

Итоги анкеты о кустарной промышленности в Киевской губернии Киевского губернского земства 1912 года. — Киев, 1912.

Історія Академії наук України (1918—1923 рр.): Документи і матеріали. — К., 1993.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. — К., 2009.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 4: Документи і матеріали. — К., 2009.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 5: Документи і матеріали, кн. 1. — К., 2009.

Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. У.Я.Єдлінська, Я.Д.Ісаєвич та ін. — К., 1986.

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду (1917—1936). — К., 1937.

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть. — К., 1939.

Історія України в документах і матеріалах. Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки). — К., 1941.

Історія України: Джерельний літопис / Упоряд.: В.І.Червінський, М.І.Обушний, Т.Ю.Горбань та ін. — К., 2008.

Історія української культури. — Мюнхен; Л., 1994.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. — К., 2000.

Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1. — Ужгород, 2009.

Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб: Науково-документальне видання. — К.; Л., 2003.

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. І.І.Глизь, М.І.Бутич, О.О.Франко. — К., 1990. — Т. 1.

Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. — Запоріжжя, 1999.

Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. — М., 1957.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. — К., 1979.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4. — К., 1980.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Т I. — К., 1976.

Короткий опис Малоросії (1340—1776) / Підгот. до друку, вступ. стаття А.Бовгирі. — К., 2012.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Л., 1993.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 13 т. Т. 1. — К., 1976.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 13 т. Т. 7. — К., 1981.

Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. — К., 2002.

Кримські татари 1944—1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. — К., 1995.

Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927 рр.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1979.

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р. — К., 1959.

Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр.: Збірник документів: У 2 т. Т. 2: Червень 1941—1960 рр. — К., 1961.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. — Л., 2004.

Кучма Л. Вірю в український народ: Вибрані статті, виступи. — К., 2000.

Л[азаревский] А. Акты по истории землевладения в Малоросии (1630—1690) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — 1890. — Кн. IV.

Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. — М., 1999.

Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691—1700 / Упоряд., авт. вступ. слова В.Станіславський. — К., 2010.

Літературна Україна. — 1991. — 22 серп.

Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л.Махновець. — К., 1989.

Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3. — Варшава, 1934.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921: В 3 кн. Кн. 3. — [Б. м.], 1952.

Мировые войны XX века: У 4 т. Кн. 4: Вторая мировая война: Документы и материалы. — М., 2002.

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998.

Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // Магістеріум. Вип. 17: Історичні студії. — К., 2004

Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. CCXXV. — Л., 1993.

Мицик Ю. Мовою джерел: Еріх Лясота про козацьку раду на Січі // Історія в школах України. — 2008. — № 2.

Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI—XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2002. — Вип. 2.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1994.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2 ч. / Упоряд. І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка. — К., 1997. — Ч. 2.

Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / Сост. В.Ф.Верстюк. — К., 1991.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1963.

Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. Г.В.Болотова, К.А.Вислобоков, І.Б.Гирич та ін. — К., 1989.

Основа. — 1861. — № 1.

Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1914 г. — Киев, 1915.

Отчет Харьковского земельного банка за 1913 год с 1-го января по 31 декабря. Сорок второй отчетный год. — Харьков, 1914 г.

Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений Полтавского губернского земства. — Полтава, 1906.

ОУН в 1941 році: Документи. Ч. 1. / Упоряд. О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук. — К., 2006.

«Пакти і конституції» Української держави (до 300-річчя укладення). — К.; Л., 2011.

Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932—1933 років. Свідчення: У 2 кн. Кн. 1. — К., 2009.

Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932—1933 років. Свідчення: У 2 кн. Кн. 2. — К., 2009.

Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Т. II. — М., 1989.

Переписні книги 1666 року / Пригот. до друку і ред. В.О.Романовський. — К., 1933.

Переяславська рада очима істориків, мовою документів / Упоряд., авт. передм. О.І.Гуржій, Т.В.Чухліб. — К., 2003.

Письмо українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів російської Державної Думи в Петербурзі / Вид. М. Павлик. — Л., 1906.

Повесть временных лет. — СПб., 1999.

Положение о размежевании Черниговской и Полтавской губерний. — СПб.,1860.

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — К., 1997.

Правда про унію: Документи і матеріали / Упоряд. Ю.Сливка та ін. — 3-тє вид. доп. — Л., 1981.

Правда. — 1945 г. — 9 мая.

Преступные цели — преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). — М., 1985.

Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упоряд. М.Капраль. — Л., 1998.

Привілеї національних громад міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упоряд. М.Капраль. — Л., 2000.

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. — К., 2009.

Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав в Малороссии // Український історичний журнал. — 1993. — № 7/8.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — К., 1962.

Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. — К., 1997.

Реабілітовані історією. Закарпатська область. Кн. 2. — Ужгород, 2004.

Революція 1905—1907 років на Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1949.

Рішення керівних органів Народного Руху України (ухвали, заяви, звернення): вересень 2003 р. — березень 2004 р. — К., 2004.

Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара Р 89 обороны СССР (1943—1945 гг.). Т. 13 (2/3). — М., 1997.

Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 1. — М., 1968.

Свод материалов по сельскохозяйственной статистике за 1910—13 года. Вып. 1. — Житомир, 1914.

Свод статистических сведений по средним учебным заведениям Киевского учебного округа за 1889—1894 года. (по поручению Его Превосходительства Попечителя Киевского учебного округа В.В.Веньяминова-Зернова составил И.В.Посадский). — Киев, 1895.

Секретный донос Полтавского губернатора Багговута Министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. — Полтава, 1917.

Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Збірник документів. — К., 1949.

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г.Боряк, К.Віслобоков, Т.Гирич та ін. — К., 1993.

Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1985.

Селянський рух на Україні 1850—1861 рр.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1988.

Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1978.

Січинський В. Чужинці про Україну. — Л., 1991.

«Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви / Підгот. Л.Махновець. — К., 1967.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: 1941—1945: Документы и материалы: В 3 т. Т. 2. — Киев, 1980.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: 1941—1945: Документы и материалы: В 3 т. Т. 3. — Киев, 1980.

Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. — М., 1960.

Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.: Збірник документів. — Л., 1961.

Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000.

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 р. — Одеса, 2002.

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. — Одеса, 2003.

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року, кн. 1. — Одеса, 2004.

Сухих Л., Вовк О. Кирило Розумовський: Спроба встановлення спадкового гетьманства // Архіви України. — 2008. — № 3/4.

Сучасні політичні партії та рухи на Україні: Інформаційно-довідкові матеріали. — К., 1991.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2: Документы и материалы. — М., 2011.

Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. — К., 2001.

Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. — К., 1990.

Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900—1939). — К., 1997.

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / Зібрав і упоряд. В.Косик. — Л., 1998. — Т. 2.

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942—1943) / Зібрав і упоряд. В. Косик. — Л., 1999. — Т. 3.

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1944—1945) / Зібрав і упоряд. В.Косик. — Л., 2000. — Т. 4.

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т. Т. 5: Романтики національного відродження (1800—1863 роки). — К., 2009.

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). — К., 2008.

Україна: Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: У 10 т. Т. 7: Відродження української державності. — К., 2008.

Українська Головна Визвольна Рада: Документи. Нью-Йорк; К.; Л., 1994.

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: Документи і матеріали: У 4 т. Т. 2: 9 листопада 1976 — 2 липня 1977. — Х., 2001.

Українська література XVII ст. / За ред. О.Мишанича. — К., 1987.

Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — К., 2008.

Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917—1923 рр.). — К., 1966.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1. — Мюнхен, 1983.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2. — Мюнхен, 1983.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 3. — Мюнхен, 1983.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1. — К., 1996.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 2. — К., 1997.

Український Голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик, І.Тарасенко, Л.Іваннікова, Н.Кукса. — К., 2012. — Т. 8.

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993.

Українсько-польська справа в австрійськім парляменті. Промови: послів тт. Яцка Остапчука, Гната Дашинського і Семена Вітика при галицькій дебаті в австрійськім парляменті (20—26 мая 1908 р.). — Л., 1908.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657 / Упоряд. І.Крип'якевич, І.Бутич. — К., 1998.

Універсали Івана Мазепи (1687—1709) / Упоряд. І.Бутич. — К.; Л., 2006.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687) / Упоряд. І.Бутич, В.Ринсевич, І.Тесленко. — К.; Л., 2004.

Урядовий кур'єр. — 2006. — 5 серп.

Устим Кармалюк: Збірник документів. — К., 1948.

Хрестоматія з історії стародавнього світу: У 2 т. / За ред. В.В.Струве. — К., 1954. — Т. II.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т.Гошко. — Л., 2011.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. — К., 1959.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. II: 1861—1917. — К., 1961.

ЦК РКП(б) — ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918—1933 гг. / Сост. Л.С.Гатагова, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая. — М., 2005.

Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Л., 1931.

Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали / Упоряд. Н.П.Барановська та ін. — К., 1996.

Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. — 3-тє вид., випр. і доп. — К., 2009.

Шандра В. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII — середина XIX століть) // Український археографічний щорічник. Вип. 12. — К., 2007.

Шаповал Ю.І. Україна 1920—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд. В.Баран, О.Мандебура та ін. — К., 2003.

Шелест П.Е. «...Да не судимы будете»: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М., 1994.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — К., 2011.

Якобсен Г.А. Вторая мировая война: хроника и документы. 1939—1945 // Вторая мировая война: два взгляда. — М., 1995.

ppa.gov.ua/regulatory_ossets/agency-documents/32714/

Ukrlegprom.org.ua / ... /derjavna_programa_rozvitku_vnutrishnogo_...

www. president.gov.ua

www.uniflor.biz / law / zakon-ukrajiny-pro-silske-hospodarstwo.html

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

Розділ I

ДАВНІ НАРОДИ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УТВОРЕННЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОМУ АРЕАЛІ

Розділ II

СТАНОВЛЕННЯ, ПІДНЕСЕННЯ ТА ЗАНЕПАД ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Розділ III
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ

Розділ IV
УКРАЇНА В ДОБУ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Розділ V
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII — У XVIII ст.

Розділ VI

ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ПОСТУПІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДОБУ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Розділ VII
УКРАЇНА У ВОЄННИХ І РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІННЯХ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XX ст.

Розділ VIII
УТВЕРДЖЕННЯ В УКРАЇНІ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ

Розділ IX
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розділ X
УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Розділ XI

РОЗБУДОВЧІ ПРОЦЕСИ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ ТА ЗАВЕРШЕННЯ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ. ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Розділ XII

УКРАЇНА В РОКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СТАГНАЦІЇ. ПЕРЕХІД ДО «БЮРОКРАТИЧНОЇ» ПЕРЕБУДОВИ

Розділ XIII
УТВЕРДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ І СУВЕРЕННОЇ ДЕРЖАВИ

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ХРЕСТОМАТІЯ

Упорядник В.М. ЛИТВИН

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2013

Оформлення художника Є.І. МУШТЕНКА
Художній редактор І.Р. СІЛЬМАН
Технічний редактор Т.С. БЕРЕЗЯК
Коректор В.О. ПОДОЛЯНЧУК
Оператор В.Г. КАМЕНЬКОВИЧ
Комп'ютерна верстка Т.О. ЦЕНЦЕУС

Підп. до друку 14.08.2013. Формат 70 × 100/16.
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Друк офс.
Ум. друк. арк. 85,8. Ум. фарбо-відб. 86,45. Обл.-вид. арк. 84,46.
Тираж 1500 прим. Зам. № 13—357

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 2440 від 15.06.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4063 від 11.05.2012 р.
09117 Біла Церква 117, вул. Леся Курбаса, 4

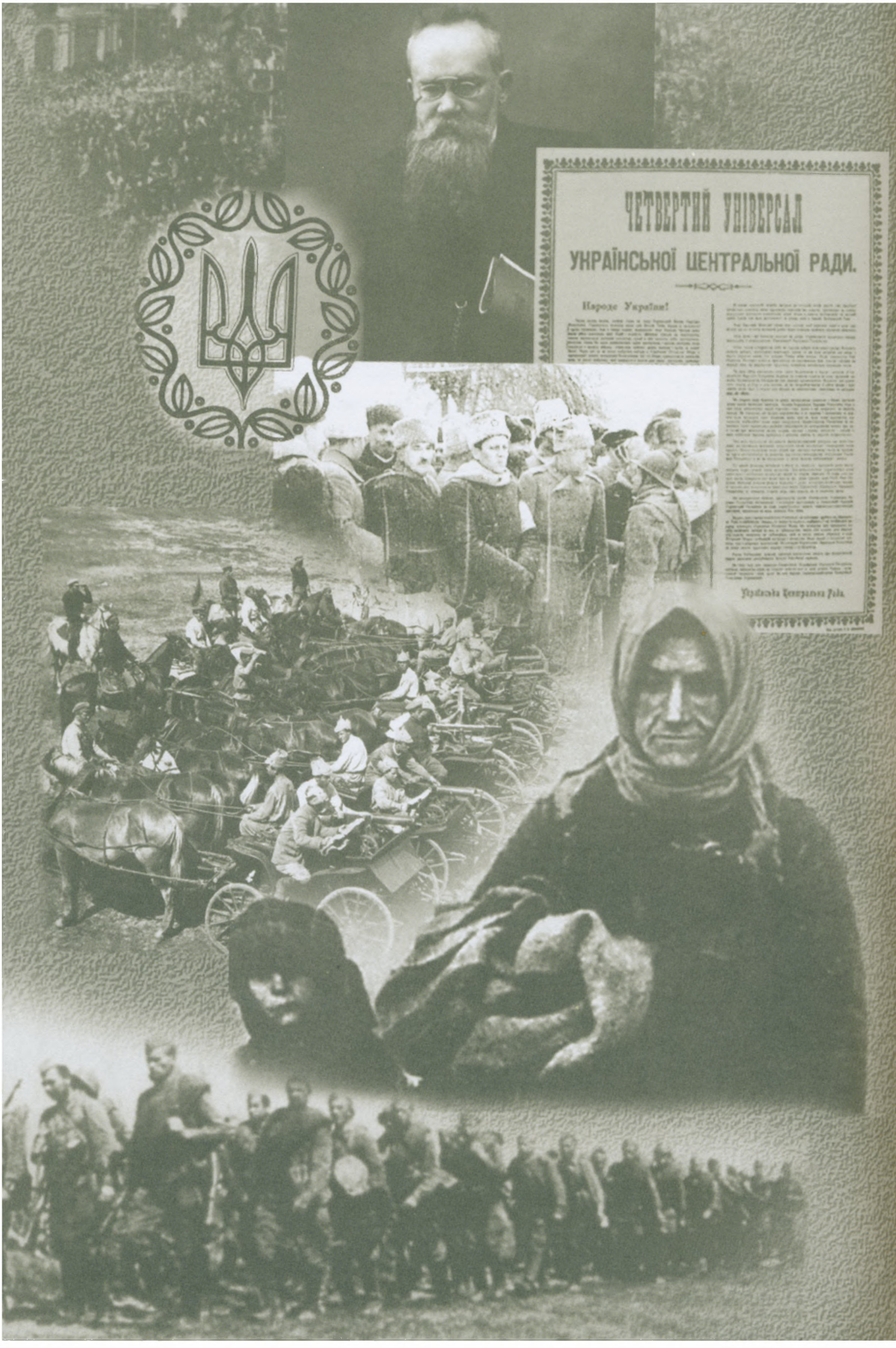
ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.
Народе України!
Українська Центральна Рада.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.
Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.
Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року.

ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
ПРО ПРАПОР УКРАЇНИ

Президія Верховної Ради України постановляє:

До прийняття Конституції України дозволити в протокольних заходах використовувати синьо-жовтий прапор.

Голова Верховної Ради України

Л. КРАВЧУК.

м. Київ

[illegible]

ЗАЯВА

НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ ТА НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ СРСР ВІД УКРАЇНИ

Ми, народні депутати України і народні депутати СРСР від України, висловлюємо свою рішучу підтримку прийнятого Верховною Радою України Акта про [illegible] і закликаємо всіх громадян України сказати «Так» незалежній Українській державі під час проведення 1 грудня 1991 року Всенародного референдуму.

Вважаємо це [illegible] обов'язком і справою честі кожної людини, хто називає Україну своєю Батьківщиною.

[illegible]

18